

GLOBAL INTEGRATSIYA SHAROITIDA TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI: MUAMMO VA VAZIFALAR

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI

2025-yil 30-aprel – 1-may

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ ATATÜRK KÜLTÜR
DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU**

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

**VAZIRLAR MAHKAMASI HUZURIDAGI
O‘ZBEK TILINI RIVOJLANTIRISH JAMG‘ARMASI**

RENESSANS TA’LIM UNIVERSITETI

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI HUZURIDAGI
DAVLAT TILIDA ISH YURITISH ASOSLARINI O‘QITISH VA
MALAKA OSHIRISH MARKAZI**

**“GLOBAL INTEGRATSIYA SHAROITIDA
TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI:
MUAMMO VA VAZIFALAR”
mavzusidagi ikkinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman**

MATERIALLARI

2025-yil 30-aprel – 1-may

Buxoro – 2025

“Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar” mavzusidagi ikkinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman to‘plami – turkiy tillarda alifbo va imlo muammolari, turkiy tillarning grammatik qurilishi, grammatik muammolar, turkiy tillar leksikasi va terminologiyasi masalalari, modellashtirish muammolari, turkiy shevalar taraqqiyoti, shuningdek, tilshunoslik, kompyuter lingvistikasi, korpus lingvistikasi, lingvistik ekspertiza, milliy terminologiya, o‘quv lug‘atchiligi, ona tili ta’limi, lingvoma’naviyatshunoslik kabi qator zamonaviy amaliy lingvistika yo‘nalishlarini qamrab olgan ilmiy-amaliy anjuman.

Anjuman materiallari faqat bir marotaba nashr etiladi.

To‘plamning elektron shakli ham e’lon qilinadi.

To‘plam va uning elektron shakli bir xil kuchga ega.

Anjumanning maqsadi – turkiy tillar taraqqiyotiga oid dolzarb mavzulardagi bahs-munozaralarga undaydigan, yangi, mustahkam konsepsiyaga ega, boshqa jurnallar va anjuman materiallarida nashr etilmagan tadqiqotlar nashrini amalga oshirishdir.

Ushbu to‘plam tilshunos olimlar, ilm-fan vakillarining talab va takliflariga muvofiq Buxoro viloyatining Kogon tumanida ikkinchi marotaba o‘tkazilgan **“Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman ishtirokchilarining ilmiy maqola va tezislari jamlangan ilmiy materialdir.

(Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar).

Bosh muharrir

f.f.d., akademik Sh.Sirojiddinov

Tahrir kengashi

Muyassar Saparniyozova, Muhayyo Hakimova, Marhabo Umirzoqova, Farhod Bobojonov, Nizomiddin Qo‘ldoshev, Husniddin Suyunov, Sobir Ahmedov, Hamid Yodrgorov, Jo‘ra Xudoyberdiyev, Shahboz Zarmasov, O‘ktam Begimov, Abdurashid To‘ychiyev

Tahrir hay’ati

Samixon Ashirboyev (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Zaynabiddin Abdurashidov (Turkiya) – filologiya fanlari doktori, professor
Baxtiyor Mengliyev (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Abdulhay Sobirov (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Muhammad Hakimov (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Murodqosim Abdiyev (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Bibish Jo‘rayeva (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Sulton Normamatov (O‘zbekiston) – filologiya fanlari doktori, professor
Gulaisha Sagidolda (Qozog‘iston) – filologiya fanlari doktori, professor
Navrouzova Nurida (Ozarbayjon) – filologiya fanlari doktori, professor
Nodir Jo‘raqo‘ziyev (O‘zbekiston) – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

SO‘ZBOSHI

Global integratsiya sharoitida amalga oshirilayotgan islohotlarning tub zahirida, keng qamrovli xalqaro hamkorlik aloqalarini yo‘lga qo‘yish, xorijiy tajribalarni puxta o‘rganish va amaliyotga joriy etish mazmuni yotadi. Ayni vaqtdagi xalqaro ilmiy hamkorlik Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi zimmasiga **“Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar”** mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjumanni ikkinchi marotaba yuqori ilmiy saviyada o‘tkazish vazifasini qo‘ydi.

Ma’lumki, Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 3-martdagi 117-sonli qarori bilan Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzurida tashkil etilgan bo‘lib, bugungi kunda Qoraqalpog‘iston Respublikasi va barcha viloyatlarda uning hududiy bo‘linmalari ham faoliyat yuritib kelmoqda.

Markaz va uning hududiy bo‘linmalari mamlakatimizda davlat tili siyosatini ta’minlovchi mustaqil tashkilot sifatida shakllandi, Markaz bu yil 5 yoshga to‘ldi. Shu yillar davomida bir qator muhim ilmiy va amaliy ishlarni amalga oshirdi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 21-fevraldagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”gi PF-37-sonli Farmoniga muvofiq xorijiy mamlakatlarda faoliyat ko‘rsatayotgan o‘zbek tili o‘qituvchilari uchun masofaviy shaklda malaka oshirish kurslari tashkil etildi, ularga uslubiy yordam berish tizimini yo‘lga qo‘yildi. Shuningdek, qo‘shni mamlakatlarda faoliyat olib borayotgan ona tili va adabiyoti o‘qituvchilari uchun o‘quv seminarlari tashkil etildi, mazkur seminarlarga respublikadagi eng taniqli professorlar, tilshunos va adabiyotshunos olimlar jalb etildi.

O‘zbek tilini o‘rganish istagida bo‘lgan o‘zga millat vakillari uchun o‘zbek tili bo‘yicha maxsus dastur asosida ishlab chiqilgan kurslar tashkil etildi. Jumladan, rus, koreys, turk, ozarbayjon, qozoq, turkman, eron, meksikan, gruzin, belarus, nemis, yahudiy, ukrain va arman kabi millatlarning vakillari bepul o‘qitildi. Turkiya davlatida xalqaro hamkorlik aloqalarining yorqin ifodasi sifatida Turkmaniston, Ozarbayjon, Eron, Iroq va Qozog‘iston davlatlarining fuqarolari uchun o‘zbek tili kurslari tashkil etildi. Bu jarayon hozirgi kunda ham davom etmoqda.

Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi mamlakatimizda davlat va hukumat miqyosida o‘zbek tilining davlat tili sifatidahi nufuzi va mavqeyini oshirishga qaratilgan muhim hujjatlar, ularda Markaz va uning hududiy bo‘linmalari zimmasiga yuklatilgan vazifalarni ham mas’uliyat bilan astoydil bajarmoqda. Xususan,

davlat xizmatchilarining o‘zbek adabiy tili me’yorlari, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi va imlosi, davlat tilida ish yuritish asoslari, rasmiy hujjatlar va ularni yozish bo‘yicha nazariy hamda amaliy bilimlari, ko‘nikma va mahoratini usluksiz ishirib borish mexazmlari joriy etildi, buning natijasida bugunga qadar 40 mingdan ortiq xodimlarning malakasi oshirildi;

aholining yozma va og‘zaki savodxonligini oshirish, o‘zbek adabiy tili me’yorlari, o‘zbek tilining tuzilishi bo‘yicha amaliy bilimlari, ko‘nikma va mahoratini tizimli asosda oshirib borish bo‘yicha bepul o‘quv kurslari tashkil etildi va bugunga qadar 3 mingga yaqin aholi vakillari o‘qitildi; davlat xizmatchilari va aholining nutq madaniyatini oshirish o‘quv kurslari, shuningdek, o‘zga millat vakillari va o‘zbek tilini o‘rganish istagida bo‘lgan fuqarolar uchun o‘zbek tili bo‘yicha kurslar tashkil etildi;

fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar uchun davlat tilini bilish darajasini aniqlash va sertifikat berish tizimi joriy etildi va bugungi kunga qadar 3 mingdan ortiq talabgorlar imtihonda o‘tkazilib, ularga sertifikatlar taqdim etildi;

davlat tilida nomlashning lingvistik me'yorlari va metodikasi asosida yaratilgan nomlar zaxirasining elektron dasturiy ta'minoti – "Milliy nomlar interaktiv elektron platformasi" va ommaviy diktant aksiyalarini tashkil etish maqsadida www.tilbilig.uz platformasi yaratildi;

respublika bo'yicha lingvistik ekspertiza komissiyalari faoliyati yo'lga qo'yildi va lingvistik ekspertizaning turli yo'nalishlari bo'yicha xizmat ko'rsatila boshlandi.

O'zbek tilshunolarining ilmiy salohiyatini tilimizning boshqa turkiy tillar sirasidagi o'rnini yangi davr metodologiyasi asosida xolis baholash, globallashtirish sharoitida tillarning o'zaro ta'siri kuchayib borayotgan bir davrda tilning ontologik xossasini o'zida aks ettiradigan zamonaviy texnologiya va yondashuvlar asosida munosabatda bo'lish zarurati kuchaygan bugungi davrda o'zbek tilining sun'iy intellekt uchun modellash zarurati, o'zbek tilining ta'limiy portallari yaratilayotganligi Markazning yangi yo'nalishlarda faoliyat olib borishiga turtki bo'lmoqda. Jumladan, o'zbek tiliga kirib kelayotgan yangi atamalar uchun muqobil variantlarni sun'iy intellekt yordamida aniqlash, xorijiy so'z va atamalarning o'zbek tilidagi muqobillarini jamoatchilikka havola etish, bu borada ularning takliflarini o'rganish maqsadida o'tgan yilda "Yangi so'z va atamalarning o'zbekcha muqobilini sun'iy intellekt asosida avtomatik taqdim qiluvchi atamacom.uz dasturiy ta'minoti platformasi" yaratildi va Atamalar komissiyasi e'tiboriga havola etildi.

Bugungi kunda platforma (atamacom.uz) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Atamalar komissiyasining asosiy veb-sayti sifatida faoliyat ko'rsatishi ko'zda tutilmoqda. U o'zbek tiliga kirib kelayotgan yangi so'z va atamalarning o'zbekcha muqobilini tavsiya qilish imkoniyatiga ega bo'lib, so'z va terminlarni aniqlash hamda ularga tizim zaxirasi asosida izohlarni taklif etish bilan ham ahamiyatlidir.

Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi xalqaro hamkorlik borasida ham salmoqli ishlarni amalga oshirmoqda. Turkiy tillarda olib borilayotgan tadqiqotlar bo'yicha o'zaro fikr almashish, hamkorlikda tadqiqotlar olib borish, o'quv adabiyotlari, soha lug'atlari yaratish bo'yicha mualliflar guruhini shakllantirish, turli grant loyihalariga turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan mavzularni tavsiya qilish, o'quv seminarlari tashkil qilish, umuman, global integratsiya sharoitida turkiy tillardagi umumiy muammolarni birgalikda hal qilish maqsadida xalqaro ilmiy-amaliy anjumanlarni tashkil etib borish an'anasini yo'lga qo'ydi.

Shu ma'noda, xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy maqolalari jamlangan mazkur to'plamning yaratilishiga zamin hozirlagan **"Global integratsiya sharoitida turkiy tillar taraqqiyoti: muammo va vazifalar"** mavzusidagi ikkinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman qardosh xalqlar o'rtasidagi hamkorlik aloqalari va ilmiy munosabatni mustahkamlashga qaratilganligi bilan yuksak ahamiyat ega.

**Inomjon Azimov, filologiya fanlari doktori,
dotsent, Markaz direktori – prorektor**

ONA TILIGA HURMAT – MILLATGA HURMAT BELGISI

Abdulhay SOBIROV*
Zamira DJURABAYEVA*

Annotatsiya

Maqolada o'zbek onomastikasining bugungi muammolari, jumladan, hozirda o'zbek tilida yaratilayotgan korxona, muassasa, tashkilot nomlari, ularni to'g'ri qo'yish, nutqda to'g'ri ishlatish va imlo qoidalariga mos ravishda yozish bo'yicha fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Shuningdek, ingliz tiliga oid so'zlar ishtirokida yasalgan nomlardagi chalkash o'rinlar ko'rsatilgan.

Kalit so'z: leksikologiya, onomastika, onomastik nomlar, korxona nomi, tashkilot nomi, muassasa nomi, ingliz tili, rus tili, xorijiy so'zlar, imlo qoidalar, to'g'ri yozish, imloviy xatolik, imlo qoidalar.

Respect for the Native Language is Respect for the Nation

Annotation

The article discusses modern problems of Uzbek onomastics, including the names of enterprises, institutions, organizations currently being created in the Uzbek language, their correct spelling, correct use in speech, writing in accordance with spelling rules – expressing opinions.

Also shown are errors in names composed of words related to English languages.

Keywords: lexicology, onomastics, onomastic names, company name, organization name, institution name, English language, Russian language, foreign words, spelling rules, correct spelling, spelling errors, spelling rules.

Bugun dunyoning siyosiy, iqtisodiy qiyofasi tubdan o'zgarmoqda. Mamlakatlar va xalqlar bir-biri bilan munosabatlarini yaxshilashga kirishmoqda. Har qanday munosabat ostida esa lisoniy aloqalarning yotishi hammaga kundek ravshan. Bu jarayon o'zbek millati va tili misolida ham yaqqol ro'yobga chiqmoqda. Bunda quyidagi ikki holatni alohida ajratib ko'rsatish kerak.

1. Ijodiy jihati. Bunga ko'ra tillar o'zaro bir-birlari bilan o'zaro ta'sir doirasida yashaydi, so'zlar o'zlashadi va bu milliy tillar leksik zaxirasining boyib borishiga xizmat qiladi. Masalan, hozirda o'zbek tilida faol qo'llanayotgan va dunyoning ko'plab tillaridan, asosan, ingliz tilidan o'zlashgan *kibernetika, nanofizika, logistika, terminal, plastik karta, domen, admin, veb-master, internet-magazin, internet, moderator, interfays, porovayder, promouter* kabi leksik birliklar bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Tilning muayyan xalq dunyoqarashi, tafakkuri, milliy qadriyatlari, urf-odatlar va h.k.larining o'ziga xos ko'zgusi ekanligi dunyo olimlari tomonidan ko'p bora qayd etilgan. Bu haqda atoqli tilshunos Vilgelm fon Gumbold shunday degan edi: "Turli tillar millat uchun o'ziga xos fikrlash va qabul qilish organlari hisoblanadi. Aynan til qadriyatlar tizimining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi" [*Gumboldt: 1985, 324*].

Mazkur birliklar o'zbek tiliga to'g'ridan to'g'ri o'zlashmoqda va aytish mumkinki, ularning ko'pchiligi juda tez fursatlarda terminlik bo'yog'ini yo'qotib, determinizatsiya jarayonlariga uchradi. O'zbek jamiyati ongida *fleshka, market, marker, gipermarket, makromarket, reyting, treyler, onlayn, oflayn, hemis* kabi narsa, hodisalar, jarayonlar, voqeliklar to'g'risida yangi tushunchalar shakllandi va ularni ifodalovchi so'zlar hech qanday e'tirozsiz o'zbek tiliga qabul qilindi.

* Filologiya fanlari doktori, professor, Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti, sobirov-1957@mail.ru

* PhD, dotsent, Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti, zamiradjurabayeva-1958@gmail.com,

Masalan, *market* degan soʻzni olib qaraylik. Ungacha tilimizda xuddi shu maʼnoni beruvchi *magazin*, *doʻkon* singari soʻzlar faol qoʻllangan. Toʻgʻri, ularda ham semantik tarmoqlanish mavjud boʻlgan. “Goʻsht doʻkoni”, “oziq-ovqat doʻkoni” tarzida ishlatganmiz, ammo “goʻsht magazinini”, “un magazinini” tarzida qoʻllamaganmiz. Market hozirda oʻzbek tilida keng miqyosda qoʻllanmoqda. Aslida, u inglizcha *market* [ma:kit] soʻzidan olingan boʻlib, oʻzbek tilida: 1 *bozor*; 2 *bozorga olib kelmoq*, *bozorda sotib olmoq* maʼnolarini anglatadi [Boʻtaev, Irisqulov: 2010, 310].

Market narsa, mahsulot, tovarlar sotiladigan joy, oʻrin bilan bogʻliq holda *doʻkon*, *magazin* maʼnosida oʻzlashdi. *Minimarket*, *supermarket*, *gipermarket* degan birikmalar paydo boʻldi.

Hatto ularning ayrimlari oʻzbek tilida yangi maʼno anglatishga oʻtdi. Misol uchun kompyuter: a) *qurilma nomi*; b) *aqlli, noyob xotiraga ega inson*.

Biroq, *spam*, *teg*, *freym*, *xost*, *xosting*, *chat* va shu kabi terminlar maʼnosi sohaga oid terminologik maydon doirasidan chetga chiqqani yoʻq. Ular faqat soha mutaxassilariga tushunarli boʻlib qolmoqda. Misol uchun elektron pochtaga keladigan nomaqbul va istalmagan xabarlariga *spam* deyiladi.

Mazkur terminlar oʻzbek tiliga ikki xil yoʻl bilan qabul qilinmoqda: 1. Toʻliq kalkalash orqali: *dasturchi*, *dasturlash*, *axborot makoni*, *kalit*, *sizish*, *cheklash* va h.k. 2. Yarim kalkalash orqali: *virtual olam*, *kibermakon*, *kiberjinoyat*, *virtual olam*, *mikrotoʻlqinli pech* va h.k.

II. Salbiy tomoni. Maʼlumki, til madaniyatning ajralmas tarkibiy qismi sanaladi. Har bir xalq til orqali oʻzligini namoyon etadi. Demak, har bir soʻzda shu soʻzni uzatayotgan, tarqatayotgan xalqning koʻrinmas maqsadi yotadi. Shu maʼnoda milliy tillarga, jumladan, oʻzbek tiliga kirib kelayotgan soʻzlar oʻzi bilan birga yot gʻoyalarni, qarashlarni ham olib kirishi mumkin. Yoki boshqa tillardan oʻzlashayotgan soʻzlar milliy tillardagi muqobil soʻzlarni chetga surib qoʻyishi mumkin.

The World Loanword Database (WOLD) – oʻzlashma soʻzlarning ishlangan bazasidagi maʼlumotlariga koʻra, 369ta til soʻz beruvchi (donor) til sifatida, 41tasi soʻz oluvchi, 15tasi har ikki guruhga mansub til sifatida qayd etilgan [<https://wold.clld.org>].

Anglashiladiki, oʻzbek tili uchinchi guruhga kiradi. Agar biz oʻz tilimiz ustida jiddiy ishlamasak, bu borada yutqazib qoʻyishimiz mumkin. Fikrimizni birgina Buxoro shahridagi restoran nomlari misolida isbotlashimiz mumkin.

Ular tichida oʻzbek tili qonun-qoidalariga toʻgʻri keladigan, shu hududda ming yillardan buyon bir-birlari bilan ahil, inoq yashab kelayotgan oʻzbek hamda tojik xalqlarining milliy qadriyatlarini, urf-odatlarini, dunyoqarashini aks ettiruvchi “*Ayvon*”, “*Asl*”, “*Jam*”, “*Sayqal*”, “*Sitora*”, “*Zaytun*”, “*Chinor*” kabi onomastik nomlar mavjud. Bu nomlar Buxoroga tashrif buyurayotgan har qanda xorijiy va mahalliy sayyohlarning, mehmonlarning eʼtiboridan chetda qolmaslini aniq.

“*Labi Hovuz*”, “*Oqsaroy*”, “*Samonur*”, “*Chor Bakr*” kabi birikmali nomlarda ham Buxoroga taalluqlilik semasi ayon boʻlib turibdi.

Biroq, “*Buxara plov*”, “*Kaniza Buxara*”, “*Plov ot Ilhama*”, “*Plov Buxara*”, “*Staraya Buxara*”, “*Zargaron plov*”, “*Zolotaya Buxara*” va hokazo nomlar oʻzbek tili qonun-qoidalariga javob bermaydi. Chunki, bironta buxorolik “*osh*”, “*palov*” soʻzini “*plov*” tarzida aytmaydi.

Eng diqqat qaratadigan joyi shundaki, hamma joyda boʻlgani singari Buxoroda ham ingliz tili taʼsiri sezilib turibdi. Bunga “*Garden*”, “*Art*”, “*Bella burgers*”, “*Meat hause*”, “*The old hause*”, “*Gril Buxara*”, “*Laziz hause*”, “*The plov Shalet*”, “*Kukaldosh Garden*”, “*Nev plov*” va boshqa nomlar misol boʻla oladi. Bu kabi nomlar bizni tariximizdan, milliy qadriyatlarimizdan uzoqlashtiradi. Chet elliklar Oʻzbekistonga, Buxoro, Samarqand, Xiva kabi koʻhna shaharlarimizga oʻz tillarida bitilgan yozuvlarni koʻrish, ulardan faxrlanish uchun emas, balki milliy qadriyatlarimizga xos narsa va hodisalarni koʻrgani, ulardan zavq olgani keladi.

Biroq, bugungi taraqqiyot davlat yoki millatni tanlamay qoʻydi. Qaysi mamlakat yoki millat oʻz ilm-fani, texnikasini rivojlantirayotgan boʻlsa, oʻsha davlat dunyo miqyosida liderlikni qoʻlga kiritmoqda. Maʼlumotlar shuni koʻrsatadiki, bu borada inglizabon davlatlar oldingi oʻrinda turibdi.

Dunyo bo'ylab tarqalayotgan axborotlarning 80 foizi ingliz tili chekiga tushmoqda. Masalan, 2021-yili Internetdagi Wikipediaga 233 412 890 marta ingliz, 33 348 255 marta yapon, 29 598 303 marta rus, 27 337 625 marta nemis, 22 923 283 marta fransuz tilida tashriflar qilingan.

Tadqiqotchi Devid Graddolning hosob-kitobiga ko'ra hozirda 750 million ingliz tilida saytlar mavjud va bu internetdagi umumiy saytlarning 54,7 foizini tashkil etadi. Ikkinchi o'rinda turgan rus tilidagi saytlar miqdori 6 foizga teng. Saytlarning 5,6 % nemis, 4,8 % ispan, 4,5 % fransuz, 4,4 % xitoy, 4,2 % yapon tillariga tegishli [<https://upl.uz/culture>].

O'zbekiston bu boradi 46-o'rinda turibdi. Bu ma'lumotlar bizni ona tilimiz taqdiri ustida chuqur o'ylashga majbur qilishi kerak. Sababi tilimizga kirib kelayotgan ilm-fan, texnika sohasiga oid so'zlarning aksar qismi inglizcha leksik birliklardan iborat. Ustiga-ustak ularni yana noto'g'ri yozamiz.

Inglizcha nomlarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

a) inglizcha bir asosli nomlar: *“Medlen”, “Elpa”, “Roshen”, “Womma”, “Fendi”* va h.k. Balki, bu nomlar ingliz tilida o'ziga xos ma'nolarni anglatar, brend sanalar, ammo ularni ko'zga ko'rinarli do'konlar, ofislar, magazinlar peshtoqiga inglizcha qoidalar bilan yozib qo'yish ona tilimiz taqdiriga qanchalik ta'sir qiladi, bilmadik.

b) inglizcha ikki asosli nomlar: *“Grand shedevr”, “Kid Kamila”, “My- unsurancu”, “Golden ring”, “RollerMoller”, “Mega Tekstil”, “Twix market”, “Mustang shoes”, “Aprel tekstile”, “Boss Milk”, “Shedevr Plaza”, “Traewell International”, “The Best salon”* – bular juda katta miqdorda, oxiriga etib bo'lmaydi. Ushbu birliklarning yasali holatlari ham o'zbek tili qonun-qoidalariga zid. Bular ustida ham o'ylab ko'rish kerak.

c) inglizcha komponentli uch va to'rt asosli nomlar: *“Seper Gold Sweets”, “Merrymed Farm”, “Auto Plast Part”* va h.k. Ajablanarlisi, bu kabi nomlar ichida o'zbekcha leksik birliklarning aralash ishlatilgani o'zbek tilini boyitish uchun emas, siyqalashtirish, qashshoqlashtirishga xizmat qilib qo'yishi mumkin. Keyingi tasniflar fikrimizni yanada mustahkamlaydi.

d) inglizcha+o'zbekcha asosli nomlar: *“Panda sanoat”, “Grand Ta'lim”* va h.k.

e) o'zbekcha+inglizcha asosli nomlar: *“Afsona villaje”, “Oqshom burger”, “Aisha Home”, “Pap Footwears”, “Muborak Pure Silk”, “Uchqo'rg'on Biznes Poligraf”, “Pantera Sanoat Servis”, “Obod Grand Food”, “Textile Yepa Rasmiy Shoorum”* va h.k.

i) ruscha+inglizcha asosli nom: *“Zolotoy tour”* va h.k.

To'plagan ma'lumotlarimiz shuni tasdiqlaydiki, o'zbek tilida *inglizcha “best”* (eng yaxshi, juda yaxshi), *“building”* (bino, imorat), *“denta”* (tish, tishga oid), *“house”* (uy, uy-joy, palata, oila, ro'zg'or, parlament, savdo firmasi, birja, mehmonxona, tomoshabin), *“home”* (uy, uy-joy, hovli; vatan, yurt; oila, oilaviy hayot; boshpana, manzil, makon; xonaki, uyga oid), *“kids”* (bolalar), *“line”* (yo'l, chiziq), *“oil”* (moy, yog'; neft; o'simlik yog'i), *“city”* (katta shahar), *“star”* (yulduz), *“center”* (markaz, markaziy), *“rich”* (boy, badavlat), *“textile”* (to'qimachilikka oid), *“shoes”* (oyoq kiyimlari), *“fish”* (baliq) leksemalarini o'rinli-o'rinsiz qo'llash holatlari ko'zga tashlanadi. Bunga misol tariqasida *gold* → *golden* so'zlarini olishimiz mumkin.

“Golden Yeduction” (o'quv markazi), *“Golden Silk”* (kiyim do'koni), *“Golden Aga”* (MChJ), *“Super Gold Sweets”* (restoran), *“Gold Afsona”* (turizm maskani), *“Golden Ice”* (muzqaymoq do'koni), *“Asia Gold”* (zargarlik do'koni), *“Gold Center”* (savdo markazi) kabi nomlar mavjud va ularning barchasida ta'kid *golden* so'ziga berilgan.

Sh.Bo'tayev, A.Irisqulovlarning *“Inglizcha-o'zbekcha va o'zbekcha-inglizcha lug'ati”*da *gold* → *golden* so'zlariga quyidagich izoh beriladi: gold n. 1) oltin, tilla; 2) tillarang; 3) oltin, oltin tanga yoki narsa; 4) boylik, xazina; qimmatbaho narsalar golden tilladan yasalgan [*Bo'tayev, Irisqulov: 2009, 352*].

Ko'rinadiki, do'kon, magazin, ishlab chiqarish korxonasi va h.k.larning mutasaddilari gold (*oltin, tilla*) so'zining asl ma'nosidan yuzaki foydalanishgan. Oltin so'zining *“jozibadorligi”*,

“qimmatbaho, noyob metall”, “insonlar e’tiborini o’ziga tortishi” kabi semalaridan foydalangan holda o’z firmalariga, do’konlariga yuqoridagi kabi nom berishgan.

Nomlardagi eng katta xatoliklardan biri inglizcha so’zlarni so’z birikmasi tarkibida noto’g’ri qo’llashda ko’rinadi. Masalan, *house* so’zining ingliz tilida o’nga yaqin ma’nolari bor: 1) uy, rayon; 2) uy, joy; 3) oila, rozg’or; 4) parlament; 5) savdo firmasi; 6) birja; 7) tomoshabin; 8) seans; 9) mehmonxona. [Bo’tayev, Irisqulov: 2009, 352].

“Yeuro house” (qurilish magazini), “Lag’mon house” (kafe), “Best lavash house” (tamaddixona), “Aqua house” (mashinalarni yuvish joyi), “Brand house” (kiyim do’koni), “Loft house” (fotostudiya) va shu kabi nomlar o’zbek tili so’z birikmasi yasalishi qonun-qoidalariga tamomila zid. Demak, nomlarimiz ham халқимиз ўтмишидан, миллий ўзлигидан uzoqqa ketmasligi, ular tarixiy obidalarimizni, joylarimizni, narsalarimizni yorqin ifodalovchi leksik birliklarda o’zligini namoyon etib turishi lozim. Tilimizda buning qonuniy asoslari bor.

O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi “O’zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PF-5850-sonli, 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda o’zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PF-6084-sonli Farmonlari hamda “2020-2030 yillarda o’zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish Konsepsiyasi”da mazkur masalalarga alohida e’tibor qaratilgan [lex.uz].

Ma’lumki, geografik obe’ktlarni nomlash bilan tilshunoslikning onomastika bo’limi shug’ullanadi. Onomastika yunoncha *onomastike* – *nomlash, nom qo’yish san’ati* so’zidan olingan bo’lib, ikki xil ma’noda qo’llanadi:

Aslida, har bitta nom bu – bizning o’zligimiz, xalqimizning teran tafakkuri, o’ziga xos dunyoqarashi, urf-odatlari, milliy qadriyatlarimizning betakror ko’zgusi sanaladi.

Adabiyotlar

Гумбольдт В. Фон. (1985). *Язык и философия культуры*. М.: Прогресс, С. 34.

Вўтаев Ш., Ирискулов (2009). *Inglizcha-o’zbekcha va o’zbekcha-inglizcha lug’at*. Toshkent: Fan, 834 b.

<https://wold.clld.org>.

<https://avtoexperts.ru>.

lex.uz.

ORTAK TÜRK ALFABESİ VE ORTAK TÜRK YAZI SİSTEMİ “ORTABİTİK”İN OLUŞTURULMASINA İLİŞKİN ÖNERİLER

Bakhtiyor Kerimov*

Annotatsiya

Maqolada Turkiy tamaddun hozirgi zamon rivojining dolzarb lisoniy va informatsion muammoalari tahlil qilinadi. Turkiy xalqlar, ularning davlatlari, Turkiy sivilizatsiya uchun turkiy tillar rivoji masalalari hozirgi zamonda dolzarb va ahamiyatli masalalardir. Maqolada har bir lokal sivilizatsiya, jumladan Turkiy sivilizatsiya, o'zining o'rtalashtirilgan tilini yaratishi va bu tilda ushbu sivilizatsiya uchun ahamiyatli bo'lgan ma'lumotlarni hamda global ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlarni to'plashi, Jahon sivilizatsiyasi o'zi uchun o'rtalashtirilgan jahon tilini yaratishi taklif qilinmoqda. Turkiy tillar alifbosi masalasini yechish bo'yicha “o'rtabitik” yozuv tizimini yaratish taklif qilinmoqda.

Proposals on the Creation of the Common Turkish Alphabet and the Common Turkish Writing System “Ortabitik”

Abstract

The article analyzes the current linguistic and informational problems of the modern development of Turkic civilization. The issues of the development of the Turkic languages for the Turkic peoples, their states and the Turkic civilization are relevant and important problems in our time. The article proposes that each local civilization, including the Turkic civilization, should create its own averaged language and collect in this language important information for this civilization and information of global significance, and World Civilization should create an averaged world language for itself. It is proposed to create a writing system “ortabitik” to solve the problem of the alphabet of Turkic languages.

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) bünyesinde oluşturulan Birleşik Türk Alfabeti Oluşturma Komisyonu, [1, Tablo No. 1]'de gösterilen Ortak Türk alfabesi taslağını, TDT'nin üst organlarına değerlendirilmek üzere sunmuştur. Bu proje Türk Devletleri Teşkilatı sekreteriyasına sunuldu ve Türk Devletleri Teşkilatı Devlet Başkanları Zirvesi'nde değerlendirilecek.

Bu proje öncelikle devletleri TDT'ye üye olan Türk milletlerinin dillerinin alfabelerini dikkate almaktadır, bu nedenle proje 39 değil sadece 34 ses biriminin dikkate alınmasını öngörmektedir. Ancak gelecekte diğer Türk milletlerinin dillerinde bulunan belirli ses birimleri ile desteklenebilir ve bunlara karşılık gelen ek yazı birimleri de eklenebilir.

Türk dillerinin alfabe ve yazı sorunlarını çözmek için “ortabitik” bir yazı sistemi [1, 2, 3, 4], yani dört izomorfik alfabe sistemi oluşturmayı öneriyoruz: 1) Latin alfabesine dayalı bir alfabe; 2) Kiril alfabesine dayalı alfabe; 3) Arap alfabesine dayalı alfabe; 4) Orhun-Yenisey alfabesine dayalı bir alfabe. Türk dilleri grubunda toplam 39 ses birimi bulunmakta olup, her ulusal Türk dilinde bu 39 ses biriminden çeşitli örneklerde yaklaşık 30-35 ses bulunmaktadır. 39 Türk fonemi için, yukarıdaki alfabelerin her birinde 39 farklı grafik birimi tanıtmayı öneriyoruz.

Bu dört alfabe sisteminin izomorfizmine dayanarak, bir alfabedeki metnin başka bir alfabedeki metne doğru otomatik harf çevirisi ve transkripsiyonu için programlar oluşturmak için gerçek bir fırsat vardır. Bu, Türkçe konuşan her kişinin, kendi ana dilindeki 30-35 ses ve yazı biriminin yanı sıra, kendi

* Felsefe Doktoru, Profesör, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Özbekistan Cumhuriyeti Bilim Akademisi'nin Abu Raikhan Beruni Şarkşinaslık Enstitüsü'nde Öncü Araştırmacı // Özbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining yetakchi ilmiy xodimi, falsafa fanlari doktori, professor karimov.bahtiyor@yahoo.com

ana dilinde bulunmayan 4-9 ses ve yazı birimini ve buna dayanarak Türkçe konuşan kişileri kolaylıkla öğrenmesine olanak sağlayacaktır. kişi tüm Türk dillerindeki alfabelerden herhangi biriyle yazılmış metinleri okuyabilecektir. Türk medeniyetinin tüm Türk dillerindeki tüm bilgiler bu alfabeler sayesinde bütünsel bir yazı sistemi olarak birleştirilebilir. Aynı zamanda Ortatürk dili [5, 6, 7, 8] de bu sistemde kendi ses ve yazı dizilerine sahip olacak; bu, Türk uluslarının çoğunluğunun, Türkçe konuşan bireylerin çoğunluğunun en uzun süre sahip olduğu ses ve yazı birimlerini içerecektir. zaman dilimi. Ayrıca çoğu Türk dilindeki sözcükbirimlerinin anlamsal yeterliliğinin en büyük ölçüsünü sağlarlar. Ortatürk dilinde Türk medeniyeti için önemli olan tüm bilgilerin toplanması mümkün olacak ve bu bilgi kaynağı, uluslararası bir dil için gerekli olandan daha az olmayacak kadar büyük olacaktır.

Ulusal Türk dillerindeki metinlerin büyük çoğunluğu bu alfabelerin varyantlarından birinde derlenmekte ve diğer tüm temel alfabelerdeki varyantları, bu alfabelerin eşbiçimliliği nedeniyle hatasız otomatik harf çevirisi yoluyla üretilmektedir. Milli Türk dillerinden birini okuyabilen kişi, okuma becerisine uygun olarak kendisine uygun olan alfabedeki metni okuyabilir. Türk dillerinin toplam 39 ses biriminden her Türk ulusal dilinin kendi fonetik sisteminde belirli sayıda ses birimi vardır. Her Türk dili kendi alfabesinde bu ses birimleriyle ilişkili yazı birimlerini kullanır.

Eski Orhun-Yenisey yazı sisteminin Eski Türk Harfli Yenisey sistemi 73 karakterden oluşmaktadır. Türk dillerinde var olan 39 ses birimini ifade etmek ve yeni Orhun-Yenisey harfini oluşturmak için Yeni Türk Harfi Yenisey'i oluşturmak için bu yeni Orhun-Yenisey harfine bu 73 karakterden uygun grafikleri seçmeniz gerekir. Orhun-Yenisey alfabesindeki simgelerin birçoğunun heceleri ifade etmek için kullanıldığı ve eski Orhun-Yenisey alfabesinde bazı Türk ses birimlerine karşılık gelen yazı birimlerinin bulunmadığı dikkate alındığında, bir dizi yeni harf eklemek gerekecektir. grafikler.

Örneğin Türk dillerinin büyük çoğunluğunda var olan ve gelecekte de var olacak olan eş-uyumluluğu Ortatürk dili standardında ifade etmek için dört harfe ek olarak yeni Orhun-Yenisey harfi Yeni Türk Harfi Yenisey'de ifade etmek. Eski Orhun-Yenisey mektubunda sesli harfler için mevcut olan yazı birimlerinin yanı sıra, eş zamanlı olarak karşılık gelen sesli harfler için dört yeni yazı biriminin eklenmesi gerekmektedir. Eski Türk Harfli Yenisey alfabesinin dört sesli harf grafiğinin üzerine ilave bir yatay çizgi çizilerek oluşturulabilirler.

Orhun-Yenisey alfabesinde sembolü bulunmayan diğer bazı sesler için ise içerisinde bulunan 73 sembolden daha uygun bir sembol seçebilirsiniz.

Türk dillerinin alfabe sorununa bu çözüme "ortabitik" denirse daha iyi olur diye düşünüyorum, çünkü bu yazı sistemine "ortaalfbo" dersek pek çok Türk dilinde böyle bir kelime yoktur. "alfbo" olarak "orta alfabe" dersek, eski çağlardan beri Türk dillerinin kendilerine ait yazıları ve alfabeleri yokmuş gibi olacaktır.

Modern çağdaki Türk halklarının Latin, Kiril ve Arap alfabelerini kullanması nedeniyle "Ortabitik" tüm Türk halkları için uygun olacak ve tüm Türk medeniyetinin bilgi alanının bilgi kaynağını alfabe.

Zirve arifesinde Turan Bilimler Akademisi ve onun Ortatürk Dili Araştırma Enstitüsü, bilim adamlarının önerilerini toplamak üzere bir dizi bilimsel konferans düzenledi ve bu konferanslarda benim aşağıdaki önerilerim tartışıldı ve onaylandı:

Türk Devletleri Teşkilatı'nın düzenlediği Ortak Türk Alfabesinin Oluşturulması Komisyonu'nun sunduğu proje çoğunlukla kabul edilebilir olmakla birlikte, bazı değişiklik ve eklemeler yapılmasını öneriyoruz:

1) Türk dillerinin her sesine Latin alfabesine dayalı bir yazı birimi eklenmesini öneriyoruz. Mevcut projede, iki harfin (Ө ө) ve (Ä ä) tek bir [æ] foneme dahil edilmesi planlanmaktadır. Ortak Türk alfabesindeki 34 ses biriminin her birine bir yazı birimi uymuyorsa, yani ses ve yazı birimleri arasında eşbiçimlilik yoksa yani yazışma yoksa o zaman Türk bilgi kaynaklarının sayısallaştırılması

sürecinde Türk dillerinde hatasız harf çevirisi ve hatasız transkripsiyon otomatik olarak meydana gelmeyecek ve tüm metinlerin kişi tarafından kontrol edilmesi gerekecektir.

2) Projede Özbek dilinde mevcut olan [ɒ] sesi için bir grafem bulunması planlanmamıştır. Bu fonem [ɒ] Özbek dilinin "Ota", ("Ota yurt") ve "Ona" ("Ona Vatan") gibi temel sözcüklerinde kullanılmaktadır ve bu sözcükler diğer Türk dillerinde "Ata" ve "Ana" şeklinde kullanılmaktadır. Bu kelimelerin doğru telaffuzu için yaygın Türk alfabesinin ses sistemine [ɒ] sesinin eklenmesini ve bunu grafem (Ä ä) ile ifade edilmesini öneriyoruz. Bunun sonucunda ortak Türk alfabesindeki yazı (ve ses) sayısı 34'ten 35'e çıkmaktadır. Bu yapılsa, Ortak Türk alfabesindeki 35 ses biriminin her birine bir yazı birimi karşılık gelecektir, yani ses birimleri ile yazı birimleri arasında eşbiçimlilik yani bir yazışma olacaktır. Bu izomorfizm, Türk dillerinin bilgi kaynaklarının sayısallaştırılması sürecinde hatasız harf çevirisi ve hatasız transkripsiyona olanak sağlar ve bu açıdan temel önem taşır. Bu harfin (Ä ä) ortak Türk alfabesi sisteminde (A a) grafiğinden sonra yerleştirilmesini öneriyoruz.

3) Yukarıdaki iki önerme kabul edilirse, Ortak Türk alfabesi, bunlara izomorfik olarak karşılık gelen 35 yazı ve ses biriminden oluşacaktır. Latin alfabesine dayalı böyle bir eşbiçimliliğe sahip olan Ortak Türk alfabesinin ortabitik yazı sistemi şeklinde devam ettirilmesini öneriyoruz. Ortabitik yazı sisteminde, 35 fonem için izomorfik olarak karşılık gelen 35 grafik dört yazı sistemine dayalı olarak oluşturulur: 1) Latin alfabesine dayalı; 2) Kiril alfabesine dayalı; 3) Arap alfabesine dayalı; 4) Orhun-Enasay yazısına dayanmaktadır. Türk dilleri için ortabitik yazı sisteminin tablosu [1, Tablo No. 2]'de eklenmiştir.

Günümüzde Türk dillerinde yazılan metinlerin büyük çoğunluğu bu dört temel alfabaden birinde, diğer üçünde ise metnin varyantları ortabitik yazı sisteminde bilgisayar harf çevirisi ve transkripsiyon programları aracılığıyla yer almaktadır. Otomatik harf çevirisi sayesinde temel alfabeler hatasız olarak oluşturulur ve aynı zamanda otomatik olarak hatasız transkripsiyon da oluşturulur. Türkçe konuşan bir kişi hangi alfabede okumak isterse metni okuyabilir ve kendi becerisine uygun alfabedeki metni okur. Türk dillerinin toplam 35 ses biriminden, Türk milletinin her dilinin belli sayıda ve içerikte bir ses sistemi vardır. Bu Türk dili alfabesinde bu ses birimleriyle ilgili yazı birimlerini kullanır. Her Türk milletinin kendine ait öncelikli alfabesi vardır ve eğitim sistemi bu alfabeye düzenlenir, kitaplar basılır, kitle iletişim çalışmaları ve işlemler yapılıyor. Dijitalleşmenin bir sonucu olarak tüm bu veriler elektronik dosyalar halinde de mevcut olacak ve ilgili diğer alfabelerde otomatik olarak formatlanabilecektir. Aynı zamanda Türk medeniyetinin tüm mirası ve bilgi kaynakları atalarımızın yarattığı Orhun-Enasay alfabesine dayalı alfabede mevcut olacaktır.

Türk halkları artık Latin (Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, kısmen Özbekistan), Kiril (Kazakistan, Kırgızistan, Türk cumhuriyetleri ve Rusya halkları, kısmen Özbekistan), Arap (Doğu Türkistan, Afganistan, İran, Suudi Arabistan) alfabelerini kullanıyor. Kiril ve Arap alfabesini kullanan pek çok Türk halkının, Türk Latin alfabesindeki bilgileri inceleme ve özellikle kendi dillerindeki yazıları Latin alfabesine çevirme fırsatları sınırlıdır. Ortabitic yazı sistemi oluşturulursa Türk dillerini konuşan insanlar birbirlerinin bilgilerini doğru bir şekilde okuyabilecekler. Aynı zamanda Türk medeniyetinin tüm miras ve bilgi kaynakları atalarımızın oluşturduğu Orhun-Yenisey alfabesine dayalı alfabede mevcut olacaktır. Aynı zamanda bu kaynakların uluslararası transkripsiyonları da mevcut olacak ve tüm İnsanlık bunları doğru bir şekilde telaffuz edebilecektir. Belirli bir metindeki her karakterin yerine bu tablodaki bir sayı konulursa, metin şifrelenmiş biçimde bir sayı dizisi halinde oluşturulabilir. Ortabitik sistemine yönelik bilgisayar programı oluşturulmuş olup yukarıdaki işlemlerin tamamı otomatik ve hatasız olarak gerçekleştirilmektedir.

Eski Orhun-Yenisey yazı sisteminin Eski Türk Harfli Yenisey sistemi 73 karakterden oluşmaktadır. Ortak Türk alfabesi projesinde mevcut 35 ses birimini ifade etmek ve yeni Orhun-Yenisey alfabesini oluşturmak için, bu 73 karakterden bu yeni Orhun-Yenisey alfabesine uygun grafikleri seçmeniz gerekmektedir. Orhun-Yenisey alfabesindeki simgelerin birçoğunun heceleri ifade

etmek için kullanıldığı ve eski Orhun-Yenisey alfabesinde bazı Türk ses birimlerine karşılık gelen yazı birimlerinin bulunmadığı dikkate alındığında, bir dizi yeni harf eklemek gerekecektir. grafikler.

Örneğin Türk dillerinin büyük çoğunluğunda var olan ve gelecekte de var olacak olan eş-uyumluluğun Ortatürk dili standardında [5, 6, 7, 8] ifade edilmesi amacıyla yeni Orhun-Yenisey'de Yeni Türk Harfi Yenisey harfi, eski Orhun-Yenisey alfabesinde sesli harfler için mevcut olan dört yazı birimine ek olarak, eş-uyumlu olarak karşılık gelen sesli harfler için dört yeni yazı birimi tanıtılmalıdır. Eski Türk Harfli Yenisey alfabesinin dört sesli harf grafiğinin her birinin üzerine ilave bir yatay çizgi çizilerek oluşturulmuştur.

Modern Türk dillerinde mevcut olan ancak eski Orhun-Yenisey yazısında ses ve yazı birimi bulunmayan diğer bazı ses birimleri için, bu yazının 73 yazı biriminden en ünsüz ses birimini ifade eden bir yazı birimi seçilmiş ve gerekirse korunması sağlanmıştır. Bu seçilen grafiğin kendisi, ek bir yatay çizgi eklenerek değiştirildi.

Eski Orhun-Yenisey yazısında her durumda aynı grafikte sunulan ünsüzler yeni Orhun-Yenisey alfabesine uyarlandı. Eski Orhun-Yenisey yazısında sunulan ünsüz ses birimleri için, farklı durumlarda yeni Orhun-Yenisey alfabesine farklı bir yazı birimi uyarlanmıştır.

Sonuç olarak, yeni Orhun-Yenisey alfabesinde alfabetik prensip tam olarak uygulanmışken, eski Orhun-Yenisey alfabesinde alfabetik ve hece bileşenleri bir arada mevcut olmuştur. Yazı-birimlerdeki farklılıklar yalnızca aksan görevi gören ek yatay çizgiler.

Eğer Türk Devletleri Teşkilatı bu ortabitik yazı sisteminin oluşturulmasına destek verirse, o zaman tüm Türk medeniyeti içerisinde tek bir yazı dili alanı, yani tek bir yazı dili alanı oluşturmak mümkün olacaktır.

Edebiyat

Каримов Б.Р. (2022) Проблемы развития Тюркской цивилизации, языка ортатюрк и алфавитов тюркских языков // *Proceedings of the 1st International Scientific Conference «Progress in Science»* (December 15-16, 2022). Brussels, Belgium. С. 117-120.

Каримов Б.Р., Каримова У.Б. (2006) *Проблемы развития письменностей языков в процессе глобализации*. Ташкент.

Каримов Б.Р. (2024) Ўртатюрк тили ва ўртабитикнинг туркий тиллари ривожигаги ўрни // *Эски туркий битигларнинг ўрганилиши: бажарилган ва бўлгуси ишлар илмий йиғин ёзмалари. Филология фанлари доктори, профессор Қосимжон Содиқовнинг етмиши ёшига бағишланади*. Тошкент, 97-102 б.

Karimov B.R. (2024). Proposals for a common Turkic alphabet and the creation of a common Turkic writing system “Ortabitik”. // *Journal of New Century Innovations*, 64(3), 136-144. <https://scientific-jl.org/index.php/new/article/view/2610>

Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. (1992). *Ўртатюрк тили*. Тошкент.

Karimov B.R., Mutalov Sh.Sh. (1993). *Averaged languages: an attempt to solve the world language problem*. Tashkent: Fan.

Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. (2008). *Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы*. Т.: Фан.

Karimov B.R., Mutalov Sh.Sh. (1996). Ortak Turkce // *Bilig. Bilim ve Kultur Dergisi*. Sayı-3/Guz'96, S.190-199.

SO‘ZNING IFODA QUDRATI

Sidikjon MUMINOV*
Anvarjon YULDASHEV*

Annotatsiya

Lingvistikada so‘z va uni ilmiy jihatdan atroflicha o‘rganish, tadqiq qilish alohida ahamiyat kasb etadi. So‘z lisoniy jihatdan yaxlit bir tizim sifatida til va nutqning eng muhim, asosiy va faol birligi bo‘lib, tilshunoslikning markazida keladi. Til va nutqning o‘ziga xos bo‘lgan ko‘plab xususiyat va hodisalarini tilshunoslik jihatidan o‘rganish so‘zni ilmiy tadqiq etish bilan boshlanadi.

Tilimizda mavjud so‘zlarni semantik jihatdan puxta o‘rganish va til birligi sifatida leksema, nutq birligi sifatida esa so‘zlarning ma‘no sathini ilmiy tadqiq qilish mantiqiy aniqlik va mukammallikni o‘rtaga chiqaradi. Nutqda ifodalovchi ma‘no, tushuncha va nominativ funksiyasiga ko‘ra so‘z qo‘llash me‘yorlariga rioya qilish, aniqlikni ta‘minlash har jihatdan jamiyat oldiga qo‘yilgan o‘ta dolzarb va ulkan maqsadlar sari intilishda taraqqiyotni kafolatlaydi.

So‘z va ma‘no munosabatlari juda qadimdan ilmiy va falsafiy tafakkurning shakllanishi, turfa xil munosabat va mulohazalarning yuzaga kelishi hamda insoniyat sivilizatsiyasining taraqqiy etishiga sabab bo‘ldi.

Asrlar o‘tgan sari insoniyat ongi yangi va yangi rivojlanish bosqichiga erishib, axborotlashgan jamiyatda vizual xabar oqimlari misli ko‘rilmagan tezlik va mukammallikka erishsa ham, insoniyat jamiyatida so‘z o‘z o‘rni, ahamiyati va qudratini saqlab qolmoqda.

So‘z o‘ta serqirra va serjilo til (nutq) birligi bo‘lib, hozirgi globallashuv, ilm-fan taraqqiyoti davrida uning ma‘no ifodalashini, nominative funksiyasining muhim ahamiyatini lisoniy nuqtai nazardan tahlil etish mazkur ilmiy tezisdan ko‘zlangan bosh maqsad hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: so‘z, nutq, birlik, semantika, onomastika, denotativ, konnotativ, signifikativ, polisemiya.

The Expressive Power of Words

Abstract

In linguistics, the word and its scientific study are of great importance. The word is the most important, basic and active unit of language and speech as a whole system of linguistic control, and is at the center of linguistics. The study of the many productions and developments inherent in language and speech as a result of linguistics begins with the scientific study of the word.

A thorough study of the semantics of the words in our language and a scientific study of the level of meaning of lexemes as a unit of language and words as a unit of speech reveal logical accuracy and perfection. Compliance with the norms of word use according to the expressive meaning, concept and nominative function in speech, ensuring accuracy, guarantees progress in all aspects in the pursuit of extremely urgent and ambitious goals set before society.

The relationship between words and meanings has long been a factor in the formation of scientific and philosophical thought, the emergence of various attitudes and opinions, and the development of human civilization.

As the centuries pass, human consciousness reaches new and new stages of development, and visual message flows in an information society reach unprecedented speed and perfection, words retain their place, importance, and power in human society.

* Filologiya fanlari doktori, professor, Farg‘ona davlat universiteti, siddiqjon.mominov@bk.ru

* Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi, anvar_mirzo1972@mail.ru

The word is a very diverse and complex language (speech), and the main goal of this scientific thesis is to analyze its meaning, the importance of its nominative function from a linguistic point of view in the current era of globalization and scientific development.

Keywords: word, speech, unity, semantics, onomastics, denotative, connotative, significative, polysemy.

Ilm-fan taraqqiyoti va jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy jarayonlarning misli ko‘rilmagan tarzda tezlashuvi, jahon miqyosidagi integratsiyalashuvi deyarli barcha sohaga o‘z ta‘sirini ko‘rsatmoqda. Kishilik jamiyati globallashuv jarayoni bilan yuzma-yuz kelib, turli sohalarda yuzaga kelayotgan yangilik, kashfiyot va innovatsiyalarni idrok etmoqda. Insoniyat tarixida yuzaga kelgan hamda kashf etilgan jamiki narsa va hodisalar borki, ular o‘z ma‘no va tushunchasiga ega bo‘lishi, mazkur holatlar esa o‘z nomi, ya‘ni so‘z orqali ifodalanishi tabiiy holdir.

Lingvistikada so‘z va uni ilmiy jihatdan o‘rganish alohida o‘rin egallaydi. So‘z lisoniy jihatdan til va nutqning eng muhim, asosiy va markaziy birligi sifatida qaraladi. Til va nutqning o‘ziga xos bo‘lgan ko‘plab xususiyat va hodisalarini tilhunoslik jihatidan o‘rganish so‘zni ilmiy tadqiq etish bilan boshlanadi. Til birligi bo‘lgan so‘z nutq faoliyati bilan mazkur jarayonda voqealanadi. Shuning uchun so‘z nutq birligi, nutq “boyliqi” ham hisoblanadi. So‘z real birlik, xususiylik, aniqlik sifatida mavjud bo‘ladi. Ya‘ni, “Leksema til birligi tayyor va turlicha imkoniyatlar majmuasi bo‘lsa, so‘z uning voqealanishi, ro‘yobga chiqishi, aniq, shakl, mazmun va vazifa kashf etgan moddiy ko‘rinishidir. Har bir leksema nutqda muayyan so‘z sifatida namoyon bo‘ladi” [8,141]. Demak, leksema va so‘z umumiylik hamda xususiylik dialektikasi bilan bog‘langan bo‘lib, so‘z xususiylik sifatida umumiylikning – leksemaning amaldagi ko‘rinishi, harakati, muayyan vazifa bajarishidir. So‘zda til va nutqning ikki asosiy tomoni, ya‘ni ifoda – tovush jihati va mazmun – ma‘no tomoni namoyon bo‘ladi. Aynan so‘zning turli shakldagi ma‘no tomonlari lingvistikda semantik jihatdan tadqiq etiladi.

Til va nutqning asosiy birligi bo‘lgan so‘zning ma‘no va funksiyalari haqida fikr yuritish, mushohada qilish lisoniy tadqiqotlarga qiziqqan har qanday falsafiy yo‘nalishlarga xos bo‘lgan xususiyatdir. Shu nuqtai nazardan nemis tilshunos olimi X.Kronasser semantika tarixiga bag‘ishlangan asarida qadimgi yunon falsafasi namoyondalaridan Platon va Aristotel ijodida ma‘no mohiyati tasnifi va talqiniga bo‘lgan ilk urinishlar kuzatilishini ta‘kidlab o‘tadi [3,18].

Til inson tafakkur qobiliyatini shakllantiradigan va tinimsiz boyitadigan manbaa sifatida mashhur tilshunos olim Ferdinand de Sossyurning til haqidagi “Til tafakkurni ifoda qiluvchi ishoralar majmuidir” ta‘rifini yodga olamiz [7,23]. Mazkur ta‘rifda urg‘u berilgan “tafakkurni ifoda qiluvchi ishoralar” – nutqning asosiy birligi sifatida ma‘no ifodalovchi so‘z va so‘zlar ekanligini yana bir bor ta‘kidlash zarur.

So‘zning ma‘no jihati haqida fikr bildirib, har bir tilda “ma‘no” uchun keltirilgan izohlar va ularni talqin qilinishidagi farqlar mavjudligini, ayrim tillarda mazkur tushuncha ikki xil ma‘noda qo‘llanilishi uchrasa, boshqa tillarda uch va undan ortiq ma‘noda ishlatilishini kuzatishimiz mumkin. Aytaylik, o‘zbek tilida ushbu tushuncha quyidagicha izohlanadi: “Ma‘no – [mazmun, tushuncha, g‘oya]: 1. So‘zning mazmun tomoni, so‘z bilan ifodalanga tushuncha... 2. *ayn.* mazmun. 3. Ba‘zi xatti-harakat va shunga ko‘ralardan anglashiladigan narsa; ifoda... 4. Biror narsaning mohiyati, nima ekanligi; mohiyat...” [9, 565-566].

So‘zning ma‘no ifodalashini lisoniy sathda tadqiq qilishda mazkur lingvistik holatning keng va tor qamrovligi, so‘zning leksik va grammatik ma‘nolarini farqlash, o‘z va ko‘chma ma‘no sathi, so‘zning semantik maydoni, so‘zning denotativ va konnotativ funksiyalari batafsil izohlanadi.

Soʻzning nutq faoliyatidagi asosiy vazifasi atash, nomlash, yaʼni nominativ vazifa boʻlib, u obyektiv borliqdagi turlicha muayyan narsalar, voqea-hodisalar, harakat-holatlar, belgi-xususiyatlarni ifoda etadi, anglatadi, ular haqida muayyan maʼno, tushuncha beradi. Soʻzlarning atash, yaʼni nominativ funksiyasi nominatsiya nazariyasi, nomshunoslik yoki onomasiologiyada oʻrganiladi [1,68]. Lingvistik manbalarda onomosiologiya – “leksikologiyaning lugʻaviy birliklarini nomlash va tushuncha anglatish prinsiplari, qonuniyatlarini oʻrganuvchi boʻlim” tarzida izohlanib, onomastika – “(lotincha “onuma” – “nom” soʻzidan olingan) nomlar, ularning turlari, nomlanish sabablari bilan shugʻullanuvchi tilshunoslik boʻlimi” sifatida taʼriflanadi [4,81].

Soʻz maʼnosining ifodalanishida uning narsa va tushuncha bilan bogʻliqligi, soʻz maʼnosining narsaga, tushuncha va boshqa soʻz maʼnosiga munosabati hamda funksiyasi farqlangan. Natijada soʻz maʼnosining denotativ, signifikativ va struktural funksiyalari shakllangan. Masalan, soʻz maʼnosining asosiy funksiyalari sifatida: maʼno₁ – narsa₁ (yoki maʼno₂ – narsa₂) – denotativ funksiya; maʼno₁ – tushuncha₁ (yoki maʼno₂ – tushuncha₂) – signifikativ funksiya; maʼno₁ – maʼno₂ (yoki maʼno₂ – maʼno₁) – struktural funksiya tarzida izohlanadi [2,72]. Aslida soʻzlar maʼno ifodalashiga koʻra turli strukturaviy tuzilishlarga egadir. Shu tufayli soʻzning narsa va tushuncha bilan bogʻlanishiga shartli ravishda qaramoq zarur. Chunki barcha soʻzlar ham narsa, hodisa yoki belgi nomini anglatmaydi, yaʼni hamma soʻzlar atash, nominativ funksiyaga ega emas. Soʻzlar ichida ot (narsa), feʼl (harakat), sifat (narsa belgisi) va ravishlar (harakat belgisi) maʼno ifodasiga koʻra atama, nomlash funksiyasini bajaradi. Biroq, yordamchi soʻzlar oʻz ifodasiga koʻra nominativ funksiya bajarmaydi. Bu xususta tilshunos olim N.Uluqov mustaqil va yordamchi soʻzlarning lugʻaviy maʼnosi, nominativ funksiyasi va morfologik holati yuzasidan ularning oʻzaro farqlarini quyidagicha izohlaydi:

1. Mustaqil soʻzlar – lugʻaviy maʼnoga ega; nominativ vazifa bajaradi; morfologik jihardan oʻzgaradi; gapda mustaqil gap boʻlagi boʻlib kela oladi.

2. Yordamchi soʻzlar – lugʻaviy maʼnoga ega emas; turli yordamchi maʼno va vazifalarda qoʻllanadi; morfologik jihatdan oʻzgarmaydi; gapda mustaqil gap boʻlagi vazifasida kela olmaydi [5,140].

Yuqorida bildirilgan fikrlarga koʻra nutqdagi maʼno ifodalovchi soʻzlarning barchasini shartli deb olish ham munozaralidir. Tilshunos olim S.Muminov bu xususda “... Tildagi ramzlar (nomlar)ning hammasi yoppasiga shartli boʻladi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Har bir yangi tushunchani ifodalash uchun mavjud soʻzlardan u yoki bu maʼnoda foydalaniladi. Ammo yangi tushunchani ifodalash uchun tanlangan soʻz tasodifiy emas. U yangi tushuncha va mavjud soʻz oʻrtasidagi qonuniy aloqa tufayli sodir boʻladi...” deb yozadi [6,44].

Soʻzlar asosiy va koʻchma maʼnoda keladi. Soʻzning asosiy maʼnosi bevosita shu soʻzning atama – nominativ funksiyasi bilan bogʻliq boʻladi. Asosiy maʼnoli soʻz negizida koʻchma maʼnoli soʻz paydo boʻladi. Natijada bir xil maʼno yoki tushunchani, narsa yoki hodisani ifodalayotgan soʻz, boshqa bir narsa yoki hodisaning ifodasi uchun qoʻllana boshlaydi. Soʻzning koʻchma maʼnoda qoʻllanilishi barcha tillar uchun xosdir. Odatda, lisoniy jihatdan soʻz maʼnosining koʻchish usuli metafora, metonimiya, sinekdoxa va funksional koʻchish kabilarni oʻz ichiga oladi. Soʻzga qoʻshimcha maʼnolar yuklanishi koʻp maʼnoli soʻzlar sathini yuzaga keltiradi. Soʻzlarning koʻp maʼnoli boʻlish holati lingvistikada polisemiya atamasi bilan yuritiladi.

Soʻzlarning nutq jarayoni yoki matndagi oʻrni *kontekst* deb ataladi. Soʻzning ifoda va mazmun jihati, uning alohida maʼnolari nutq jarayonida yoki kontekstda oydinlashadi, aniqroq va batafsil ochiladi [1,74].

Yuqorida keltirilgan tahlil va misollardan shu narsa ayon boʻladiki, maʼlum bir soʻz maʼnosini aniqlash yoki belgilash maʼlum bir lugʻatlar kesimida keltirilgan lugʻaviy maʼnolar bilan chegaralanib

qolmasdan, mazmun, kontekst, ko‘lam doirasi, obrazlilik, jargon, profissionizm kabi xususiyatlarni kasb etishi bilan bir qatorda, tushuncha, konsept sifatida o‘z mazmun-mohiyatiga egaligi ham mazkur birliklarning qo‘llanilishi ko‘lami, qolaversa, semantik maydonining naqadar kengligidan dalolatdir.

Tilimizda mavjud so‘zlarni semantik jihatdan puxta o‘rganish va til birligi sifatida leksema, nutq birligi sifatida esa so‘zlarning ma’no sathini ilmiy tadqiq qilish mantiqiy aniqlik va mukammallikni o‘rtaga chiqaradi. Nutqda ifodalovchi ma’no, tushuncha va nominativ funksiyasiga ko‘ra so‘z qo‘llash me’yorlariga rioya qilish, aniqlikni ta’minlash har jihatdan jamiyat oldiga qo‘yilgan maqsad sari intilishda taraqqiyotni kafolatlaydi. Mashhur faylasuf Rene Dekart ta’kidlaganidek: “Agar siz so‘z ma’nolarini aniqlab olsangiz, dunyoni yarim chalkashliklardan xalos qilgan bo‘lasiz”.

Adabiyotlar

- Abdulazizov A.A. (2010). *Tilshunoslik nazariyasiga kirish*. Toshkent.
- Головин Б.Н. (1977). *Введение в языкознание*. М.: Высшая школа.
- Kronasser H. (1952). *Handbuch der Semasiologie: kurze Einführung in die Geschichte, Problematik und Terminologie der Bedeutungslehre*. Heidelberg.
- Mahkamov N., Ermatov I. (2013). *Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati*. Toshkent: Fan.
- Uluqov N. (2016). *Tilshunoslik nazariyasi*. Toshkent.
- Мўминов С. (2021). *Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари*, Фарғона: Classic.
- Соссюр Ф. де. (2019). *Курс общей лингвистики*. Переводчик А.М.Сухотин под редакцией Р.О.Шор. М.: Юрайт.
- Неъматов Х., Расулов Р. (1995). *Ўзбек тили систем лексикологияси асослари*. Тошкент.
- Ўзбек тилининг изоҳли лугати*. (2008). Беш жилдли. Иккинчи жилд. Тошкент: “Ўзбекистон милдлий энциклопедияси” Давлат нашриёти.

TURKIY TILLARNING MUSHTARAK LINGVISTIK TA'LIMOTINI YARATISH HAQIDA

Baxtiyor MENGLIYEV *

Kirish

Fonetik va grammatik ta'limot milliy madaniyatning tarkibiy qismi sifatida alohida o'rin tutadi. Chunki til – har bir xalqning ma'naviy boyligi, tarixi va qadriyatlarini o'zida aks ettiruvchi bosh mezon. Tilning eng muhim unsurlari bo'lgan fonetik va grammatik sistemasi nafaqat lingvistik xususiyat, balki milliy o'zlikni ko'rsatib beradigan madaniy kod ham. Shuning uchun tilning fonetik va grammatik xususiyatlarini chuqur o'rganish, ularni ilmiy va amaliy tomondan mukammal o'zlashtirish milliy madaniyatni asrash va yanada boyitishda katta ahamiyat kasb etadi. Avvalo, milliy tilda mavjud bo'lgan fonetik muhitni, ya'ni unli va undoshlarning talaffuz tizimini puxta bilish xalqning so'zlashuv madaniyati va nutq saviyasini ko'rsatadi. Tovushlar uyg'unligi, turli sheva yoki lahjada saqlanib qolgan fonetik hodisalar xalqning tarixi, urf-odatlar va geografik muhitidan darak beradi. Masalan, o'zbek tilida singarmonizm chuqur tarixiy jarayonlarni ifoda etadi. Buni o'rganish orqali milliy mentalitetni anglash, til rivoji bosqichlarini kuzatish mumkin. Shu bilan birga, grammatik ta'limot ham madaniyat bilan bevosita bog'liq. Agglyutinativ til xususiyatiga ega turkiy tillarda qo'shimchalar tizimi, so'z yasash modellari, so'z tartibi va boshqa unsurlar milliy tafakkurning o'ziga xosligini yoritadi. Masalan, murakkab fe'llar, lug'aviy affiksalar yoki sintaktik shakllar o'zbek, turk, qozoq kabi tillarni o'zaro taqqoslaganda mushtarak madaniy xususiyatlarni kashf etish imkonini beradi. Fonetik va grammatik ta'limotning mukammal rivoji davr talabi, zamonaviy texnologiyalar bu jarayonni yengillashtiradi. Bu ta'limot umummilliy qadriyatlarni asrab qolish, avlodlar o'rtasida madaniy merosni yetkazish va til boyligini namoyon etishda mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, u milliy ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi va madaniy xazinamizni mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu asosda milliy madaniyatni saqlab qolish, targ'ib etish va dunyoga tanitishda asosiy vosita sifatida til mavqei yanada kuchayadi. Demak, fonetik va grammatik ta'limot milliy madaniyatning ajralmas tarkibiy qismi sifatida umummilliy an'ana va tafakkurni tarbiyalashda, avlodlar o'rtasidagi ma'naviy bog'liqlikni mustahkamlashda va qardosh xalqning intellektual salohiyatini oshirishda katta ahamiyatga ega. Shuning uchun ushbu sohani rivojlantirish ustuvor vazifalardan hisoblanadi.

Globalashuv sharoitida turli qardosh xalqlar madaniyatlarining uyg'unligini saqlab qolish va mushtarak madaniyatni rivojlantirish muammosi. Globalashuv jarayonlari zamonaviy dunyoda tobora kuchayib, turli mintaqalar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy aloqalar miqyosi kengayib bormoqda. Bunda, ayniqsa, qardosh xalqlar o'rtasidagi madaniy integratsiya masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Turli davlatlarda yashovchi, biroq tarixiy ildizlari, tili, dini yoki urf-odatlar bir-biriga yaqin bo'lgan xalqlar madaniy hamkorlikni mustahkamlash orqali o'zaro manfaatli taraqqiyotga erishishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, yangi siyosiy muhit sharoitida qardosh xalqlar o'rtasida uyg'unlikni asrab qolish va mushtarak madaniyatni rivojlantirish ayni davr talabi hisoblanadi. Birinchidan, madaniy uyg'unlik xalqlar o'rtasidagi hamjihatlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Qardosh xalqlar bir-birlarining tili, adabiyoti, san'ati va tarixini chuqur o'rganish orqali umumiy qadriyatlarni mustahkamlashi, madaniy merosni boyitishi va shu asosda yanada keng ko'lamli loyihalarni amalga oshirishi mumkin. Masalan, qo'shma ilmiy tadqiqotlar, musiqiy festivallar yoki adabiy anjumanlar madaniy almashinuvga xizmat qilib, xalqlar o'rtasidagi do'stlikni kuchaytiradi. Ikkinchidan, globalashuv jarayonlarida iqtisodiy manfaatlar ham madaniy birlashuv bilan chambarchas bog'liq. Umumiy madaniy qadriyatlarga tayanadigan xalqlar o'zaro savdo, turizm va ta'lim sohalarida yaqin hamkorlik o'rnatishi osonlashadi. Qardosh xalqlar orasidagi bunday birdamlik iqtisodiy rivojlanishni tezlashtirish bilan birga, xalqaro siyosiy maydonda ham yagona

* Filologiya fanlari doktori, professor, Toshkent amaliy fanlar universiteti

yondashuv bilan chiqish imkonini beradi. Uchinchidan, mushtarak madaniyatni rivojlantirish avlodlar o'rtasida ma'naviy va tarixiy bog'liqlikni saqlab qolishga xizmat qiladi. Zamonaviy sharoitda yosh avlodlar xorijiy va urf-odatlar va virtual muloqot ta'siri ostida shakllanayotgan bir paytda milliy va umummilliy o'zlikni yo'qotmaslik, qadimiy an'analarni asrab-avaylash va boyitish muhim masala. Qardosh xalqlar o'rtasida madaniy hamkorlikni rivojlantirish bu maqsadga erishishning eng samarali yo'llaridan biri, o'zaro ibrat, qo'llab-quvvatlash va birgalikda ijod qilish orqali madaniy meroslarning uzviyligini ta'minlash imkoniyati yaratiladi. Demak, globallashuv davrida turli qardosh xalqlar o'rtasidagi madaniy uyg'unlikni saqlab qolish va mushtarak madaniyatni rivojlantirish katta strategik ahamiyatga ega. Bu nafaqat milliy o'zlikni mustahkamlash, balki keng ko'lamli siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot uchun ham zamin yaratadi.

Turli iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy sharoitlarda tarixan turkiy xalqlar madaniy, lisoniy va lingvistik jihatdan uzoqlashganligi. Turkiy xalqlar tarixiy ildizlari va tili jihatidan bir-biriga yaqin bo'lsalar-da, asrlar davomida yuz bergan turli iqtisodiy, ijtimoiy hamda siyosiy voqealar ularning madaniy, lisoniy va, hatto lingvistik jihatdan uzoqlashishiga olib kelgan. Avvalo, geografning o'zi turkiy xalqlar taqdirida muhim rol o'ynadi. O'lis hududlarda yashash, har xil tabiiy sharoit va iqtisodiy tizimlar bilan bog'liq turmush tarzining shakllanishi har bir xalqning o'ziga xos madaniy xususiyatlarini rivojlantirdi. Natijada dastlab yaqin bo'lgan til va an'analarni turli yo'nalishlarda rivojlantirdi yoki qayta shakllandi. Shu bilan birga, siyosiy omillar ham bu jarayonda hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Ayrim turkiy xalqlar mustaqil davlatlar tuzgan yoki bosqinchilik urushlari ta'sirida turli imperiya tarkibida qolgan, boshqalari esa uzoq davrlar mobaynida mustamlakachilikka mahkum bo'lgan. Bunday siyosiy bo'linishlar natijasida o'sha yurtlardagi rasmiy tildan foydalanishga, ma'muriy boshqaruvga moslashishga majbur bo'lingan. Buning oqibatida turkiy xalqlar o'rtasidagi lingvistik yaqinlik susayib, ayrim hollarda yangi til qoidalari yoki yozuv tizimlari paydo bo'ldi. Masalan, kirill yoki lotin yozuviga o'tish bo'yicha turli qarorlar, arab alifbosidan uzoqlashish kabi jarayonlar milliy yozma an'analarni parokanda qildi. Ijtimoiy jihatdan esa turkiy xalqlar orasidagi savdo-sotiq, migratsiya va demografik o'zgarishlar ham madaniy o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Ba'zi hududlarda turli millatlar bilan aralashib ketish yoki mahalliy etnik guruhlar bilan chambarchas aloqada yashash natijasida so'z boyligi va talaffuz shakllari o'zgarib, lisoniy boyituvchi, ammo ayni paytda asl ildizlardan uzoqlashtiruvchi omil bo'lib xizmat qildi. Turli iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sharoitlarning bir paytda yoki bosqichma-bosqich ro'y berishi turkiy xalqlar o'rtasida tarixiy yagonalikni susaytirdi. Biroq shuni ta'kidlash joizki, bu uzoqlashuvga qaramay, umumiy lug'aviy fond, madaniy meros va mentalitetning turli unsurlari hanuzgacha ularning mushtarak ildizlari mavjudligidan darak beradi. Mazkur merosni chuqurroq o'rganish va zamonaviy usullar bilan saqlab qolish kelajak avlod uchun turkiy xalqlar o'rtasidagi birdamlik va madaniy hamkorlikni mustahkamlashda muhim poydevor bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Turkiy tillarning turli rasmiy lingvistik nazariyalarga egaligi ularning bir-birini tushunish va tillari ta'limida chalkashliklarni keltirib chiqayotgani. Turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgan o'zbek, turk, qozoq, qirg'iz, ozarbayjon, turkman, uyg'ur kabi qardosh tillar tarixan o'zaro yaqin, Mushtarak lug'aviy fond, fonetik tizim va grammatik qurilishdagi o'xshashliklar bilan ajralib turgan. Biroq zamonaviy davrda har bir xalqning mustaqil siyosiy hayotga ega bo'lgani, jumladan, ma'naviy va madaniy taraqqiyoti, har bir jamiyatning o'z lingvistik siyosatini shakllantirishiga olib keldi. Natijada turkiy tillar davlat miqyosida turlicha rasmiy lug'at siyosati, grammatika qoidalari, yozuv tizimlari va umuman lingvistik nazariyalarni qabul qilib, ular asosida rivojlanishni davom ettirmoqda. Bunday holat, avvalo, tillar o'rtasidagi o'zaro tushunuvchanlikka ta'sir qiladi. Masalan, ayrim turkiy tillar lotin alifbosida yozadi, boshqalari kirill yozuvidan foydalanadi, yana ayrimlari arab grafikasida yozishga urg'u berishi mumkin. Shuningdek, rasmiy imlo qoidalari va terminologik fondagi tafovutlar bir xil so'zning turli ko'rinishlarda ifodalanishiga sabab bo'ladi. Bu jarayon, ayniqsa, shu tillarni o'rganish yoki o'qitish jarayonida chalkashliklarni keltirib chiqaradi. Bir tilda

qo'llanadigan grammatik model boshqasida biroz farqli bo'lishi tufayli o'quv adabiyotlarida yagona me'yorni joriy etish mushkul kechmoqda. Shu bilan birga, turkiy tillarning rasmiy til sifatida shakllanishidagi mahalliy ijtimoiy, siyosiy va tarixiy omillar ham lingvistik nazariyalarga turlicha yondashuvni keltirib chiqargan. Ayrim joylarda dastlabgi ilmiy-metodik asoslar mustamlaka davridagi yoki turli tarixiy sharoitlarda paydo bo'lgan qonun-qoidalariga tayanadi. Boshqa yerlarda esa zamonaviy uslubiyat yoki xorijiy lingvistik maktablar ta'sirida shakllantirilgan ilmiy dasturlar qo'llanadi. Turkiy tillar doirasida yagona metodik baza yo'qligi, xususan, lingvistik terminlar, fonetik va grammatik ta'riflar o'rtasida tafovutlar mavjudligi o'zaro til o'rganish va ta'lim jarayoniga murakkabliklarni kiritmoqda. Bu muammoni hal qilish uchun turli tillar mutaxassislarining o'zaro hamkorligi, qat'iy ilmiy mezonlar va amaliy tajriba asosida yakdil nazariyalar ishlab chiqishi lozim bo'ladi. Shu yo'l bilan turkiy tillar o'rtasidagi o'zaro tushunuvchanlikni mustahkamlash va ta'lim sohasidagi hamkorlikni rivojlantirish imkoniyati yaratiladi.

Turkiy tillarning o'zaro uyg'un fonetik sistema va grammatik qurilish hamda leksik bazaga egaligi ularning rasmiy mushtarak lingvistik nazariyasini yaratish omili ekanligi. Turkiy tillarning genetik jihatdan bir-biriga yaqinligi, xususan, fonetik sistema, grammatik qurilish va leksik bazadagi o'xshashliklar turkiy tillar orasida rasmiy mushtarak lingvistik nazariyani yaratish imkoniyatini oshiradi. Ayniqsa, zamonaviy tilshunoslikda tillarni chuqur qiyosiy o'rganish, ulardagi umumiy qonuniyatlarni aniqlash va nazariy jihatdan mustahkamlash katta amaliy ahamiyat kasb etadi. Avvalo, turkiy tillarning fonetik tizimida kuzatiladigan singarmonizm yoki unlilar uyg'unligi, ularning umumiy tamoyillaridan biri sifatida e'tiborni tortadi. Qadimgi turkiy yodgorliklardan tortib hozirgi turkiy tillargacha tillarda unlilar uyg'unligiga xos belgilar ustuvorlik qiladi. Masalan, asosiy unlilarning orqa va old lablangan-lablanmagan turlarga bo'linishi, so'z davomida yoki qo'shimchalar qo'shilganda unlilarning o'zgarishi turkiy tillarda bir xilda kechadi. Shuningdek, undosh tovushlar tizimida ham ayrim tafovutlarga qaramay, bir-biriga juda yaqin qonuniyatlarni mavjud: so'z boshida yoki so'z oxirida ba'zi undoshlarning jarangli-jarangsiz almashinuvi yoki protetik undoshlarning paydo bo'lishi kabilar. Grammatik qurilish jihatdan turkiy tillar agglyutativ xususiyatga ega, qo'shimchalar ketma-ket qo'shib, aniq ma'noviy yoki grammatik vazifani bajaradi. Masalan, "kitoblarimizdan" kabi so'zdagi turli qo'shimchalar (ko'plik, egalik, kelishik) xuddi shu tartibda boshqa turkiy tillarda ham qo'llanishi mumkin (masalan, turk tilida "kitaplarimizdan"), bu esa mushtarak grammatik modelning aniq namunasidir. Turli turkiy tillarda fe'lning zamon, mayl, shaxs-son qo'shimchalari ham deyarli bir xil funktsiyani bajaradi. Qolaversa, sintaksisda ham asosan SOV (Subyekt–Obyekt–Predikat) asosiy so'z tartibi ustuvorlik qiladi, bu ham ular o'rtasidagi uyg'unlikdan dalolat beradi. Leksik baza masalasiga kelsak, turkiy tillar tarixan baravar yoki bir-biriga monand tarzda rivojlangan so'z boyligiga ega. Ko'plab yadro so'zlar – qarindosh-urug', tana a'zolari, tabiat hodisalari, kundalik hayotga oid atamalar – barcha turkiy tillarda bir qadar yaqin shakl va ma'noda uchraydi. Masalan, "ona", "ota", "suv", "qush", "yer", "yurak" kabi so'zlar turkiy tillar leksikasida fonetik o'zgarishlarga qaramay, mushtarak ildizga ega. Ba'zida ayrim tarixiy yoki dialektal farqlar bo'lsa-da, asli bir bo'lgan lug'aviy birliklar ularning genetik yaqinligini tasdiqlaydi. Ana shu uyg'unlik va o'xshashliklar, avvalo, turkiy tillarning yagona lingvistik nazariyasini ishlab chiqish uchun asos bo'la oladi. Yagona ilmiy uslubiyat, umumiy terminologiya va standart nazariy me'yorlar ishlab chiqilgan taqdirda, turkiy tillar o'rtasidagi qiyosiy tadqiqotlar chuqurroq va samarali kechadi. Bu, bir tomondan, ilmiy hamkorlikni mustahkamlasa, ikkinchi tomondan, tarjima, ta'lim, adabiyot, diplomatiya kabi sohalarida qulaylik yaratadi. Xullas, turkiy tillarda fonetik, grammatik va leksik sathlarda kuzatiladigan mushtarak xususiyatlar ularning lingvistik nazariyasini umumlashtirishga qulay sharoit hozirlab beradi. Bunday rasmiy mushtarak nazariya turkiy xalqlar madaniy, ilmiy va amaliy aloqalarini yanada rivojlantirishda muhim rol o'ynashi mumkin. Aynan shu yo'nalishda olib boriladigan izchil tadqiqotlar nafaqat har bir turkiy tilni chuqurroq anglashga, balki bu tillar o'rtasida yanada mustahkam uyg'unlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Turkiy tillarning mushtarak lingvistik nazariyasini yaratish vazifalari va bosqichlari. Bu boradagi asosiy vazifalar sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

– **terminologik bir xillikni o'rnatish.** Turli turkiy tillarda qo'llanadigan lingvistik terminlar o'rtasida uyg'unlik bo'lmasa, ilmiy adabiyotlarni qiyoslash qiyinlashadi. Shuning uchun mushtarak lingvistik nazariya yagona terminologik bazani ishlab chiqishi, ular imkon qadar mushtarak leksika asosida bo'lishi lozim;

– **umumiy grammatika modelini yaratish.** Agglyutinativ tuzilish, sintaktik qurilish va morfologik xususiyatlar bo'yicha barcha turkiy tillarga xos qoida va qonunlarni aniq ko'rsatib berish kerak;

– **fonetik qonuniyatlarni yagona mezonda ko'rsatish.** Singarmonizm, undoshlar tizimi, unlilarning uyg'unligi va boshqa fonetik hodisalar bo'yicha mushtarak tamoyillar ishlab chiqilishi zarur;

– **leksik bazani qiyosiy tahlil qilish.** Umumiy va mahalliy so'z qatlamlarini ajratish orqali turkiy tillardagi asosiy lug'aviy fondni aniqlash, leksik parallelizm yoki farqlanish sabablarini izohlash ham muhim vazifalardandir;

– **korpus lingvistikasi asosida tadqiqot.** Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, elektron lug'at va matn bazalarini yaratish orqali ilmiy natijalarni tezkor va aniq baholash, tadqiqotlarni keng masshtabda olib borish mumkin bo'ladi.

Bu vazifalarni bajarish bosqichlari:

– **tayanch ma'lumotlarni to'plash.** Avvalo, turkiy tillarning mavjud grammatikalari, lug'atlari va ilmiy monografiyalarini tahlil qilish, elektron korpus va raqamli ma'lumotlar bazasini shakllantirish zarur;

– **model ishlab chiqish.** Qiyosiy-lingvistik usullar yordamida mushtarak fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarni umumlashtiruvchi model yaratiladi;

– **sinov va tadbiq.** Yaratilgan nazariy model turli turkiy tillar materialida amaliy ravishda sinovdan o'tkaziladi. Istisno yoki tafovutlar aniqlanganda modelga tegishli tuzatishlar kiritiladi;

– **standartlash va metodika.** Yakuniy bosqichda yagona terminologiya, qoida va nazariy mezonlar rasman tasdiqlanadi. Oliy o'quv yurtlari, ilmiy markazlar va tilshunoslik institutlarida ushbu model asosida darslik, qo'llanma va tadqiqot dasturlari joriy qilinadi.

Xulosa

Turkiy tillarning mushtarak lingvistik nazariyasini ishlab chiqish, bir tomondan, ilmiy hamkorlik va qiyosiy tadqiqotlarni tizimli yo'lga qo'ysa, ikkinchi tomondan, turli davlatlarda so'zlashuvchi qardosh xalqlarni yanada jipslashtiradi. Shu ma'noda, yagona metodologiya va nazariy tamoyillar turkiy tillar o'rtasidagi til, adabiyot, madaniy meros va tarjima sohalarida ham ulkan ijobiy ta'sir ko'rsatishi shubhasiz.

DİLÇİLİK VƏ SÜNİ İNTELLEKT: SÜNİ İNTELLEKTLƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN SÖZ BAZASININ YARADILMASI

Nadir MƏMMƏDLİ*

Xülasə

Dilçilik və Süni intellekt əlaqəsi dil ilə qabaqcıl texnologiyaların bir-birinə qovuşması, qarşılıqlı təsiridir. Bu qarşılıqlı əlaqə dilçilik elmində mühüm tədqiqatlar mövzudur. Əsas problematika təbii dili emal edən texnologiyalardır: insan dilini başa düşə, avtomatik mətni istehsal, şərh edə və qarşılıqlı əlaqə qura bilən alqoritm və sistemlər, süni intellektin “dil öyrətməsi”.

Dilçilik və süni intellektin (Sİ) qarşılıqlı əlaqəsi dinamik bir tədqiqat sahəsidir, burada müasir texnologiyaların inkişaf perspektivləri insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində tətbiq üçün yeni üfqlər açır, unikal imkanlar yaradır. Dilçilik dili və onun quruluşunu, ünsiyyətin bütün aspektlərini – dilləri formalaşdıran səslərdən və sözlərdən tutmuş, istifadəsi müəyyən edən mürəkkəb kontekstual xüsusiyyətlərə qədər öyrənir. Sİ tapşırıqları yerinə yetirə bilən maşınların yaradılması ilə məşğul olan kompüter elmlərinin bir qoludur. Dilçilik və Sİ arasındakı qarşılıqlı əlaqənin əsas nümunələrindən biri təbii dilin emalıdır. Maşın, öyrənmə alqoritmlərindən istifadə edərək insan dilini yazılı və ya şifahi şəkildə təhlil edir, başa düşür və şərh edir. Bu maşınlara mətnlərin tərcüməsi, nitqin tanınması, sənədlərin cəmlənməsi, suallara avtomatik cavab verilməsi və s. kimi tapşırıqları yerinə yetirməyə imkan verir.

Açar sözlər: Süni intellekt, söz bazası, funksional üslublar, söz kökü, tezlik sözlüyü, materialın emalı

Linguistics and Artificial Intelligence: Creating a Vocabulary of the Azerbaijani Language Using Artificial Intelligence

Abstract

The relationship between linguistics and artificial intelligence (AI) pertains to the convergence and interaction of language and advanced technologies. This interplay constitutes a significant area of research within linguistics, particularly focusing on technologies that process natural language. These include algorithms and systems capable of understanding human language, automatically producing and interpreting text, and enabling communication with artificial intelligence.

The connection between linguistics and AI represents a dynamic field of study where technological advancements continually open new avenues across various sectors of human activity. Linguistics delves into the structure of language, exploring all facets of communication – from the sounds and words that form languages to the intricate contextual elements that shape their usage. AI, a vibrant segment of computer science, is committed to developing machines that can perform tasks traditionally associated with human intelligence. One of the most remarkable examples of this synergy is natural language processing (NLP). This transformative technology equips machines to analyze, comprehend, and interpret human language – both in its written and spoken forms – by leveraging sophisticated learning algorithms. As a result, these intelligent systems can adeptly carry out tasks such as text translation, speech recognition, document summarization, and automated responses to inquiries, thereby broadening the scope of what machines can accomplish.

Keywords: Artificial Intelligence, word base, functional styles, word roots, frequency dictionary, material processing

* Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, nurlan1959@gmail.com

Texnologiyalar kompüterlərə yalnız mətni oxumağa və anlamağa deyil, həm də texnoloji cihazlarla daha rahat və mükəmməl istifadəçi üçün təcrübə yaradır, əhəmiyyət kəsb edən şifahi nitqi qavrayır və təhlil edir.

Sİ dil tədqiqatlarında yeni istiqamətlər açır, çox sayda dil məlumatının toplanması və təhlili sayəsində tədqiqatçılar əvvəllər yalnız təxmin edə bildikləri istifadə qaydalarını, dəyişiklikləri, meyilləri, dil müxtəlifliyini daha geniş bir şəkildə öyrənmək imkanı əldə edilir. Sİ-dən istifadə edən tərcümə proqramları və xidmətləri müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında ünsiyyət və qarşılıqlı anlaşma üçün yeni imkanlar açır. Mürəkkəb dil konstruksiyaları və idiomatik ifadələrin anlaşılmasında hələ də geriləmə olsa da, alqoritmlər sayəsində maşın tərcüməsinin keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmışdır.

Sİ insanın intellektual qabiliyyətini tələb edən tapşırıqları yerinə yetirə bilən, kompüter sistemlərinin yaradılması ilə məşğul olan bir elm və ümumiyyətlə insan zəkası ilə əlaqəli olan, qabiliyyət tələb edən tapşırıqları yerinə yetirə bilən sistem və proqramların yaradılması, inkişafı ilə məşğul olan kompüter elmləri şəbəkəsidir, əsas məqsədi insanların həll etdiyi problemlərə bənzər düşünə, öyrənə, qərar verə və həll edə bilən kompüter sistemləri yaratmaqdır.

Dilçilikdə tətbiq sahələri

Dilçilik dili, onun quruluşunu və ünsiyyətdə necə istifadə olunduğunu öyrənən bir elmdir, səs sistemi, qrammatikası, semantikası və pragmatikası da daxil olmaqla, müxtəlif aspektləri araşdırır. Dilçilik müxtəlif sahələrdə geniş tətbiqlərə malikdir:

Tərcümə və dil uyğunlaşması

Dilçilik tərcümə və linqvistik uyğunlaşma sahəsində mühüm rol oynayır. Hər bir dilin linqvistik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, mətnlərin bir dildən digərinə dəqiq və keyfiyyətli tərcümələrini həyata keçirir. Kompüter dilçiliyi kompüter və dilçilik eimini birləşdirən bir sahədir. Avtomatik mətn təhlili, maşın tərcüməsi və mətn istehsalı kimi təbii dil emalı üçün kompüter proqramlarının hazırlanması və tətbiqi ilə məşğul olur.

Sosiolinqvistika

Sosiolinqvistika dil və cəmiyyət arasındakı əlaqəni öyrənir, sinif, cinsiyyət, yaş və mədəniyyət kimi sosial amillərin dilin istifadəsinə və onun variantlarına necə təsir etdiyini araşdırır.

Psixolinqvistika

Psixolinqvistika nitqin başa düşülməsi və istehsalı, səslərin qavranılması, sözlərin mənalarnı anlamaq və qrammatik işləmə kimi dillə əlaqəli idrak proseslərini araşdırır.

Bunlar dilçiliyin tətbiq sahələridir, bir çox başqa bölmələrə malikdirlər və müxtəlif sahələrdə tətbiq olunurlar.

Sİ insan fəaliyyətini modelləşdirməklə məlumatların işlənməsinin bioloji əsaslarının öyrənilməsinə, intellektual funksiyaların elmi təhlilinə və avtomatlaşdırılmasına əsaslanır: Sİ kompüterdə əqli məlumatların mexanizmlərinin modelləşdirilməsidir. İdraki (koqnitiv) dilçiliklə Sİ nəzəriyyəsinin əsasını antroposentrik paradigma təşkil edir. Sİ insan zəkasının tələb etdiyi tapşırıqları yerinə yetirə bilən kompüter elmlərinin bir qoludur. Bu iki fənnin birləşməsi bizi texnologiyaların köməyi ilə dildən istifadənin sərhədlərinin genişləndirdiyi maraqlı sahələrə aparır və linqvistik tədqiqatlara yeni istiqamətlər açır. Sİ, ümumiyyətlə, intellektual qabiliyyətlə sistem-proqramların yaradılması və inkişafına xidmət edir, həm də dil anlayışını daha geniş və yeni aspektlərdə öyrənmək imkanı verir.

Dilçilikdə Sİ-nin əsas vəzifələri və metodları

Dilçilikdə Sİ kompüter və dilçiliyi birləşdirən bir sahədir; məqsədi insanlar kimi təbii dili işləyə və başa düşə bilən kompüter sistemləri yaratmaqdır.

Vəzifələri:

1. Təbii dil emalı. Kompüterin bu dili anlamasına və yaratmasına imkan verən alqoritmlər və modellər hazırlamaq; təkliflərin və məlumatları, tonallığı təhlil etmək.

2. Nitqin avtomatik tanınması. Nitqi tanıya və şərh edə bilən sistemlər hazırlamaq, mətn, nitqin anlaşılması və işlənməsinin vacib olduğu digər köməkçi, tətbiqetmələr yaratmaq üçün faydalıdır.

3. Maşın tərcüməsi. Mətnləri bir dildən digərinə tərcümə edə bilən sistemlərin yaradılması. Maşın tərcüməsi statistik modellərə, şəbəkələrə və ya müxtəlif metodların birləşməsinə əsaslanır.

4. Mətn yaratmaq. Təbii dildə mətnlər yarada bilən sistemlərin tətbiqi. Sistemlər avtomatik hesabatlar, xülasələr, informativ məqalələri və digər mətn materialları hazırlayır.

5. Tonallığın təhlili və seqment analizi. Mətnin emosional rəngarəngliyini təyin etmək. Bu sistemlər mətnin müsbət, mənfi və ya neytral olduğunu müəyyən edə bilər, bu da ictimai rəyi və digər mətn məlumatlarını təhlil etmək üçün faydalıdır.

Metodları:

1. *Statistik modellər metodu*. Bunlar böyük miqdarda mətn məlumatlarının təhlilinə və dilin statistik modelləşdirilməsinə əsaslanır, cümlə təhlili, maşın tərcüməsi və açar analizi kimi müxtəlif tapşırıqlar üçün istifadə edilir.

2. *Sinir şəbəkələri metodu*. Beyin fəaliyyətinin modelləşdirilməsinə və süni sinir şəbəkələrinin istifadəsinə əsaslanır, təbii dilin işlənməsi, nitqin tanınması və mətn istehsalı problemlərini həll etmək üçün istifadə edilir.

3. *Dərin öyrənmə metodu*. Bu, bir çox sinir şəbəkələrinin istifadəsinə əsaslanan yanaşmadır, dilçilikdə müxtəlif Sİ problemlərini həll etmək üçün tətbiq olunur.

4. *Kombinə edilmiş metodlar*. Sİ problemlərini həll etmək üçün müxtəlif yanaşma modellərini birləşdirir, dəqiq nəticələr əldə etmək və mürəkkəb problemlərin həlli üçün təsirlidir.

Dilçilikdə təbii dil emalı, işlənməsi və anlaşılması ilə bağlı Sİ geniş tətbiqlərə malikdir. Təbii dil emalı insanların ünsiyyət üçün istifadə etdiyi dilin işlənməsi və təhlili üçün metod və alqoritmlərin inkişafı ilə məşğul olan süni intellekt sahəsidir. Əsas vəzifələri:

1. *Mətni ayrı-ayrı söz və cümlələrə bölmək (tokenizasiya)*.

2. *Məndəki sözlərin normallaşdırılması (lemmatizasiya və stemming)*.

3. *Məlumatın çıxarılması*.

4. *Mətnin təsnifatı*.

5. *Tonallıq və sentimental təhlil*.

6. *Maşın tərcüməsi*.

7. *Mətn yaratmaq*.

Avtomatik nitqin tanınması kompüterdə nitqi mətn formasına çevirməyə imkan verən texnologiyadır, təbii dil emalında əsas vəzifələrdən biridir və geniş tətbiqlərə malikdir.

Avtomatik nitqin tanınması prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. *Səs çəkmə*. Nitqi ehtiva edən səs signalı mikrofon və ya digər səs cihazı ilə qeyd olunur.

2. *Əvvəlcədən işləmə*. Səslərin signal keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün səs-küy süzgəci, səs normallaşması və digər texnikaları əhatə edir.

3. *İşarələrin qeyd edilməsi*. Səs signalından spektral və tezlik əmsalları çıxarılır.

4. *Modelləşdirmə*. Nitqi tanımaq üçün əvvəlcədən statistik modellər qurulur.

5. *Dekodlaşdırma*. Modellər və lüğətdən istifadə edərək, kompüter səs giriş signalına uyğun gələn və ən çox ehtimal olunan söz ardıcılığını axtarır.

6. *Sonrakı emal*. Bu, mətn səhvlərinin düzəldilməsi, cümlələrə bölünməsi və ya məna təhlili kimi əlavə işlənməyə məruz qalır.

Dilçilikdə Sİ çox böyük potensiala malikdir və dillə əlaqəli bir çox problemin həllinə kömək edir. Daha dəqiq nəticələr əldə etmək, dilçiliyin qarşısında daha hansı praktik problemlərin dayandığını öyrənmək üçün tədqiqatları davam etdirmək və yeni metod və alqoritmləri inkişaf etdirmək lazımdır. Yalnız bu halda real eksperimental məlumatları tətbiq etmək imkanı əldə ediləcəkdir.

Süni intellekt son illərdə təbii dilin işlənməsi və dilçiliyin müxtəlif sahələrində inqilabi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Süni intellektin tətbiqi, dilin analizi, anlaşılması və insan-kompüter

qarşılıqlı əlaqəsini asanlaşdıran yeni imkanlar yaratmışdır. Süni intellekt hazırda dilçiliyin ənənəvi metodlarını daha sürətli, dəqiq və effektiv şəkildə həyata keçirmək üçün inkişaf etdirilən alqoritmlər və sistemlər vasitəsilə bu sahənin inkişafını təmin edir.

Süni intellektin köməyi ilə Azərbaycan dilinin söz bazasının yaradılmasının məqsədi gələcəkdə hazırlanacaq müxtəlif tipli (orfoqrafik, izahlı, terminoloji, ikidilli və s.) lüğətlərin leksik bazasının elmi əsaslar üzrə formalaşdırılmasıdır.

İlk növbədə aşağıdakı işlərin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

1. Azərbaycan dilinin bütün funksional üslubları üzrə mətnlərin toplanması və emalı üçün proqram təminatının hazırlanması:

1.1 Bədii mətnlər (nəzm, nəsr, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, folklor və s.);

1.2 Publisist mətnlər (qəzet, jurnal, saytlar, bloqlar və s. materialları);

1.3 Rəsmi və işgüzar üsluba aid mətnlər (Prezidentin nitqləri, məruzələri, sərəncamları, rəsmi sənədlər, dövlət qəzetləri və s.);

1.4 Elmi mətnlər (humanitar elm sahələri, dini, fəlsəfi, elmi-kütləvi mətnlər, vikipediya materialları və s.)

2. Toplanmış mətnlərdən söz-formaların ayrılması və sütun şəklində verilməsi;

3. Ayrılmış söz-formaların tezliyinin hesablanması və tezlik siyahılarının azalan istiqamətdə düzülməsi;

4. Alınmış nəticələrin mövcud orfoqrafiya sözlüyü ilə müqayisəsi;

5. Müqayisə nəticəsində təkrar söz-formaların siyahıdan çıxarılması və tezlik göstəriciləri ilə faylda toplanması;

6. Lüğət vahidlərinin (söz kökü və əsasların) imkan daxilində avtomatik (proqram vasitəsilə) emalı;

7. Avtomatik (proqram vasitəsilə) emalı mümkün olmayan lüğət vahidlərinin (söz kökü və əsasların) əl ilə ayrılması;

8. Lüğət vahidlərinin emaldan sonrakı tezlik göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsi;

9. Əldə olunan bütün materialların tezlik siyahısı ilə düzülməsi;

10. Azərbaycan dilinin bütün funksional üslubları üzrə mətnlərin toplanması və emalı üçün proqram təminatının hazırlanması:

10.1 Bədii mətnlər (nəzm, nəsr, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, folklor və s.);

10.2 Publisist mətnlər (qəzet, jurnal, saytlar, bloqlar və s. materialları);

10.3 Rəsmi və işgüzar üsluba aid mətnlər (Prezidentin nitqləri, məruzələri, sərəncamları, rəsmi sənədlər, dövlət qəzetləri və s.);

10.4 Elmi mətnlər (humanitar elm sahələri, dini, fəlsəfi, elmi-kütləvi mətnlər, vikipediya materialları və s.)

11. Toplanmış mətnlərdən söz-formaların ayrılması və sütun şəklində verilməsi;

12. Ayrılmış söz-formaların tezliyinin hesablanması və tezlik siyahılarının azalan istiqamətdə düzülməsi;

13. Alınmış nəticələrin mövcud orfoqrafiya sözlüyü ilə müqayisəsi;

14. Müqayisə nəticəsində təkrar söz-formaların siyahıdan çıxarılması və tezlik göstəriciləri ilə faylda toplanması;

15. Lüğət vahidlərinin (söz kökü və əsasların) imkan daxilində avtomatik (proqram vasitəsilə) emalı;

16. Avtomatik (proqram vasitəsilə) emalı mümkün olmayan lüğət vahidlərinin (söz kökü və əsasların) əl ilə ayrılması;

17. Lüğət vahidlərinin emaldan sonrakı tezlik göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsi;

18. Əldə olunan bütün materialların tezlik siyahısı ilə düzülməsi;

Birinci rübdə söz bazasının ilkin emalı(işlənməsi) ilə bağlı təlimat hazırlanmalı və layihə iştirakçılarının müzakirəsinə təqdim olunmalıdır.

Söz bazasının ilkin variantının təlimat üzrə proqram və əl üsulu ilə işlənməsindən sonra Əlavələr siyahısı ilə tutuşdurulmalıdır.

Əlavələr siyahısı 4 bölmədən ibarətdir (Əlavə 1-“Azərbaycan coğrafi adlarının siyahısı”, Əlavə 2- “Dünya üzrə bəzi coğrafi adlar”, Əlavə 3- “Azərbaycanda işlənən şəxs adları”, Əlavə 4- “Dünyada daha çox işlənən şəxs adları”).

Toplanmış materialın ilkin emalı və təhlilinin nəticələrinə görə material toplanışının təxminən 500 milyon həcmində saxlanması məqsədəuyğun hesab olunmuşdur.

SAMARQANDLIK ERON TURKLARI TARIXI XUSUSIDA

Murodqosim ABDIYEV*

Annotatsiya

Markaziy Osiyo o'z geografik joylashuviga ko'ra Yevrosiyo materigining azaliy sivilizatsion jarayonlar kesishadigan eng qulay hududi hisoblanadi. Aynan shu hududdan Buyuk Ipak yo'lining o'tishi ham tasodifiy hol emas edi. Buyuk Ipak yo'li turli sivilizatsiyalararo madaniy uyg'unlikni vujudga keltiradi. Qadimdan to XII asrga qadar Markaziy Osiyoda uchta yetakchi etnos muhim o'rin tutgan. Bular xitoylar, turklar va sug'dlardir. Ushbu uch etnos o'rtasida kechgan siyosiy, ijtimoiy va madaniy munosabatlar orasida turk va sug'd etnoslararo munosabatlar keyingi asrlardagi etnik shakllanishlarga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Tadqiqotchilar tarixda miloddan avvalgi IV-III asrlardayoq sug'dlarning xitoylar va prototurk qabilalari bilan munosabatlarga kirisha boshlaganliklarini ta'kidlaydilar.

Bu kabi tarixiy faktlardan kelib chiqib aytish mumkinki, ming yillar davomida xalqlar sharoitga qarab, siljib yurganlar. Shunday ekan, eroniylarning O'rta Osiyoda tarqalish jarayonlari eramizdan oldingi II minginchi yilning ikkinchi yarmidan boshlanib, eramizning XX asrlarigacha bo'lgan davrlarni o'z ichiga oladi desak, xato qilmaymiz.

Maqolada eroniylar, xusudan, eronlik turklarning O'rta Osiyoga, Zarafshon vodiysiga joylashish tarixi masalalari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Eron, turk(eroni), entografiya, tarix, til.

About the history of Iranian Turks from Samarkand

Abstract

Central Asia, due to its geographical location, is considered the most advantageous region of the Eurasian continent where ancient civilizational processes intersect. The passage of the Great Silk Road through this territory was not accidental. The Great Silk Road creates cultural harmony between different civilizations. From ancient times to the 12th century, three leading ethnic groups played an important role in Central Asia. These are the Chinese, Turks, and

Sogdians. Among the political, social, and cultural relations that took place between these three ethnic groups, Turkic and Sogdian interethnic relations had a strong influence on the ethnic formation of subsequent centuries. Researchers note that as early as the 4th-3rd centuries BC, the Sogdians began to interact with the Chinese and Proto-Turkic tribes.

Based on such historical facts, it can be said that for millennia peoples moved according to circumstances. Therefore, it would not be an exaggeration to say that the processes of the spread of the Iranians in Central Asia began in the second half of the 2nd millennium BC and extended to the 20th century AD

The article analyzes the history of the settlement of Iranians, particularly Iranian Turks, in Central Asia, particularly in the Zarafshan Valley.

Keywords: Iran, Turkish (Iranian), entography, history, language.

Bundan ikki yarim ming yillar muqaddam O'rta Osiyoda Xorazm, Sug'd va Baqtriya davlatlari mavjud edi. Bu yerlarda xorazmliklar, so'g'dlar (Zarafshon va Qashqadaryo vodiysida), chochliklar (Toshkent vohasida), parkonliklar (Farg'ona vodiysida), marg'iyonliklar (Marv vohasida) va baqtriyaliklar (Amudaryoning o'ng qirg'og'idan to Hisor cho'qqilarigacha cho'zilgan joylarda) shu nomdagi turli xalqlar yashaganlar. O'lkaning tog' etaklari va cho'llarida esa, saklarning ko'chmanchi

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi Samarqand viloyati hududiy bo'linmasi rahbari, ORCID: 0009-0009-6470-4545, muradkasimabdiyev@mail.com

qabilalari istiqomat qilganlar. Ko'pchilik olimlarning fikricha, bayon etilgan xalqlar turli tillar turkumiga kiruvchi tillarda so'zlashganlar(Зиёев,1990, 6-6).

Markaziy Osiyoning Axomaniylar davlatiga bosib olinishi bir tomondan, erklik, mustaqillikning yo'qolishiga olib kelsa, ikkinchi tomondan ijobiy xususiyatga ega bo'ldi – o'zaro bosqinchilik urushlariga chek qo'yildi, yagona pul tizimi, davlat idoralari ishlarining yaxshi yo'lga qo'yilgani, karvon yo'llari rivoji, savdo aloqalariga to'siq yo'qligi tufayli Markaziy Osiyoda yashovchi xalqlarining savdodagi ishtiroki, boshqa xalqlar bilan iqtisodiy-ijtimoiy aloqa o'rnatish, yagona yozuvning qabul qilinishi regionda iqtisodiy va madaniy taraqqiyotni ta'minladi. Axomaniylar davrida Misr, Yaqin Sharq, Kichik va Markaziy Osiyoni birlashtirgan impyeriyaning turli joylarida mamlakatni tashkil etgan turli xalq, elatlar aralashib yashadilar.... Bunday holatda tabiiyki, bu xalqlarning diniy e'tiqodlari, madaniy an'anasi, xalq ijodiyoti, adabiyoti, umuman moddiy va ma'naviy qadriyatlari bir-biriga ta'sir etib, sintezlashadi, natijada umumdavlat madaniyati shakllana boshladi. Xuddi ana shu davrda zardushtiylik dini Eronda keng tarqaldi va impyeriyaning rasmiy dini sifatida tan olindi. Markaziy Osiyolik hunarmand quruvchilar Eron shohlarining dabdabali saroylarini qurishda ishtirok etdilar. Markaziy Osiyo xalqlarining badiiy epik asarlari ham Eron va boshqa xalqlar o'rtasida tarqaldi. Bunga Ktesiyning "Eron tarixi"da keltirilgan Zarineya, Poliennning "Harbiy hiylalar" asarida keltirilgan Shiroq haqidagi hikoyalari misol bo'la oladi. Etnografiya jihatidan ham xorazmiy, sak, massaget, parfiyon, baqtriyaliklarning kiyim-kechaklari, qurol-aslahalari bir-biriga o'xshash, Eronliklarniki ham ularga bir muncha yaqin. Axomaniylar shahanshohligi Sharqda ikki asr hukmron bo'ldi va nihoyat Iskandar tomonidan tor-mor etildi. (Сулаймонова, 1992,54-556).

Aleksandr Makedonskiy davrida eroniylar Samarqandga uning qo'shinlari safida kelganlar. Shuningdek, eroniylarning ko'pchiliklari "Eron shohlari" - sosoniylar davrida ham Samarqandga kelganlar. Ularning ko'pchiliklari keyinchalik shu yerlarda qolib ketishgan.

Abbosiy xalifalardan Ma'mun ibn Horun ar Rashid 813-yilda Madina shahridan imom Ali ibn Muso ar Rizoni o'z xalifaligining poytaxti Marvga (bu shahar taxminan 8 yil davomida xalifalik poytaxti bo'lgan) olib keladi va uning katta obro'ga ega bo'lganligi uchun o'z mavqeini oshirish maqsadida yolg'ondan o'ziga valiahd deb e'lon qiladi. Imom Rizo atrofiga juda ko'p eroniylar to'planadilar. Ana shu davrda ularning vakillari Samarqandga ham kelganlar va o'zlariga qo'rg'onlar qurib, qishloqlar barpo etganlar.

Arablardan so'ng podsholik Somoniylarga o'tgan. Tarixdan ma'lumki, somoniylar ota tomonidan - eroniy, Siyovush avlodiga, ona tomonidan - turonlik, Afrosiyob qizining zurriyodiga borib tutashadi. Ularning saltanatiga forsiylar qancha voris bo'lsa, turkiylar ham shuncha merosxo'r. Somoniylarning suyanchig'i - turk qo'shini bo'lgani, ular shu qo'shinga suyanib, davlat boshiga kelgani va mamlakatni idora etgani bejiz emas(Камол,1990). Bu davrlarda islom dinining targ'ibotchilari, davlat nozirlari (Ismoil Somoniyning bobolari, Abu Ali ibn Sinoning otasi), soliqchilar va shu kabilar ham kelib, qolib ketganlar.

Tarixchi Herman Vamberining ta'kidlashicha, Amir Temur o'zining qozongan g'alabalariga bag'ishlab monumental qurilishlar bunyod etgan. Ushbu qurilishlarning tosh o'ymakorlari Hindistondan, me'mor va quruvchilari Sheroz, Isfahon va Damashqdan olib kelinganlar. Temuriylar davrida Eronning Isfahon shahridan me'morlar, Ray, Tabriz, Ardabilidan qurolsoz, oshpaz, qog'oz ishlab chiqaruvchilarni, duradgorlarni, musiqashunoslar va boshqa hunarmandlarni olib kelishgan. Bibixonim, Go'ri Amir, Shohizinda tarixiy yodgorliklarining muhandislari shu davrlarda kelganlar. Sheroz va Isfahondan miroblar olib kelingan. (Вамбери, 1990, 52-536).

XV asrda Eron hududida paydo bo'lgan va harbiy-feodal aslzodalar tomonidan boshqariladigan davlat tuzilmalari mustahkam emas edi va iqtisodiy jihatdan birlashmagan edi. Shu asrning ikkinchi yarmida Ardabilda, Janubiy Ozarbayjonda katta yerlardan iborat mulkka ega bo'lgan turkiy Safaviy ruhoniylar feodallarning ta'siri kuchaya boshladi. Ular o'zlarining kelib chiqishlarini Ardabelning sufiylar ordenining rahbari bo'lgan, 1252-1334-yillarda yashagan Safiaddin sulolasidan

deb bilishardi. Bu narsa ularning shohlik taxtiga egalik qilishlari uchun imkoniyatlar yaratardi. Ularni mo'tadil shia mazhabida bo'lgan mahalliy aholidan tashqari Kichik Osiyo, tog'li Armaniston va Suriya ko'chmanchi turk qabilalari – “qizilboshlar” (Истияория Азия и Африки в средние века, 1968,3096). qo'llab-quvvatlashishardi.

1449-yilda Usmonlilar davlatining markazdan turib boshqarish siyosatidan norozi bo'lgan va Oqquyunlilarni tan olmagan Ismoil Safaviy boshchiligidagi “qizilboshlar” qo'zg'olon ko'tarib, Shimoliy Ozarbayjonning Shirvonshoh egaligidagi hududlarga bostirib kirganlar va Shirvonni to'la egallab olganlar. Shundan keyin ular janubga siljib, Oqquyunlilarning asosiy kuchlariga zarba berganlar. 1502-yilda Ismoil Safaviy Tabrizni egallab, Eron shahanshoi deb e'lon qilingan va Tabrizni o'z davlatining poytaxti qilgan. Shialikni davlat dini deb e'lon qilgan. Safaviylar davlati hukumronligi 1502-yildan boshlanib, 1736-yilgacha davom etgan (Истияория Азия и Африки в средние века, 1968,309 6). XVI asrning boshlarida temuriy Bobur bilan Eron shohi Ismoil Safaviy ittifoq tuzib, Muhammad Shayboniyxon qo'shinlarini Samarqanddan quvib chiqarganlar. Shuningdek, bu davrda Ismoil Safaviydan norozi bo'lgan va uning ta'qibidan qo'rqib, Eronning janubiy shaharlaridan Tabriz, Ardabil, Astroboddan bir qancha turkiy zabon ustalar, kosib-hunarmandlar qochib kelib, bu yerlarga (Markaziy Osiyoga) o'rtnashganlar. 1512-yilning bahorida Erondan Movarounnahrda katta karvon jo'natiladi. Ular orasida mashhur madaniyat arboblari, shoirlar, hattotlar, musiqashunoslar bo'lgan (Мукминова,1969, 143).

Eronlik turklarning O'rta Osiyoga kelishlari shoh Abbos davrida, Muzaffariddin, Nodirshoh hukumronlik qilgan yillarda ham davom etib turgan.

Eronlik turklar Jizzax viloyatining janubiy-g'arbiy Yetimtog' yoqasida, Sangzorning chap qirg'og'ida joylashishgan va bu mahalla hozir ham eroniylar mahallasi nomi bilan ataladi. Jizzaxda yashayotgan eroniylarning bergan ma'lumotlariga qaraganda eronlik turklarning Jizzaxga kelishi 1510-yil voqealari bilan, ya'ni Bobur Mirzoning Eron shohi Ismoil Safaviy (1487-1524 yy.) yordamida so'nggi marta Samarqand taxtini egallashi bilan bog'liq. Shuni aytib o'tish kerakki, axborotchilarning ma'lumot berishlaricha, rus qo'shinlari Jizzaxni bosib olgunga qadar ular O'rdada yashashgan. O'rda vayron qilingach, chorvachilik va dehqonchilikka mos bo'lgan hozirgi joyga ko'chib o'tishgan (Пардаев, 2004, 56 6).

Shayboniy Ubaydullaxon (1533-1539 yy.) olti marta Xurosonga hujum qilib, bir qancha boyliklar va hunarmandlarni O'rta Osiyoga olib kelgan. Boshqa bir shayboniy Abdullaxon (1557-1598 yy.) o'z davlatining chegarasini kengaytirish maqsadida Mashhadgacha hujum qilib borib, Xurosonning anchagina ichkarisiga kirgan, Hirotni egallagan va u yerdan ko'pgina odamlarni O'rta Osiyoga olib kelgan. Ular hunarmand va kosiblardan iborat bo'lgan kishilar bo'lgan. Ana shu voqealar asosida R.G. Mukminova shunday yozadi: “Bosib olingan viloyatlardan hunarmandlar majburan ko'chirib olib kelindi”. Bu majburan ko'chirma qilish Shayboniyxon davrida, shuningdek, uning jiyanlari Ubaydulloxon, Abdullaxon ikkinchi davrida ham keng avj olgan. Shu davrda juda ko'p aholi Buxoroga ko'chirib kelingan. (Бглминова, 1969,143 6).

O'rta Osiyolik tarixchilarning ma'lumotlariga qaraganda, Eronning shimoliy tumanlaridan, Afg'onistondan majburan aholini ko'chirish asosan XV-XVI asrlarga to'g'ri keladi. Bu davr temuriylar feodal tarqoqligi hamda o'zaro urushlar davri bo'lib hisoblanadi. Shu davrlarda O'rta Osiyoda savdo-sotiq ishlari rivojlangan bo'lib, savdo karvonlari Darvoz, Qorategin, Badaxshon kabi tog'li hududlarga ham borganlar. Harbiy yurishlar natijasida qo'lga olingan asirlar bilan Buxorodagi qullar bozorida savdo qilinar edi.

Eroniy musulmonlarni qulga aylantirish Safaviylar davrida O'rta Osiyoda sunniylar oqimining hukumronligi natijasida sunniylar bilan shialar o'rtasida avj oldi. Shundan so'ng Eron bilan Turkiston o'rtasida iqtisodiy va madaniy aloqalar uzildi. Bu aloqalar hammasi bo'lib, A.Yu. Yakubovskiyning fikricha, 900 yil davom etgan. (Якубовский, 1948, 320-6).

Tarixchilar M.R. Arunova, G.Z. Ashrafyan Nodirshoh haqida tarixiy asar yozishgan. Ana shu asarda u shunday deyiladi: “Hindistonni egallab olgandan so‘ng Nodirshoh Sindni o‘ziga bo‘ysundirdi, so‘ng esa O‘rta Osiyoga qarab siljidi. Shu payt O‘rta Osiyoda feodal tarqoqlik hukum surayotgan edi. Xonliklar o‘rtasida hokimiyat uchun janglar bo‘layotgan edi. O‘sha davrda Buxoro ashtarxoniylar sulolasining oxirgi xoni bo‘lgan Abulfayzxon davrida inqirozga yuz tutmoqda edi. Xorazm ham Buxoro kabi urushlar natijasida anchagina zaiflashib qolgan edi”.

Sharqshunos olim D.G.Voronovskiy o‘zining Buxoro tarixiga oid asarida “eroniylarning katta bir guruhi O‘rta Osiyoga tijorat, savdo-sotiq ishlari bilan, shuningdek, o‘z ish tajribalari almashinuvi bilan kelganlar” deb yozadi. Shuningdek, eroniylar O‘rta Osiyo hukumdorlari bilan Xuroson o‘rtasidagi urushlar natijasida asir sifatida ham olib kelinganlar. Eroniylarning asosiy qismi esa Marvdan, Xurosondan Buxoro va Samarqandga majburan ko‘chirilgan. Keyinchalik ular Jizzaxda, Karmanada, Qarshida, Shahrisabzda joylashganlar deb ta‘riflaydi. 1740-yilda Buxoro va Xiva xonliklari Nodirshoh davlati ixtiyoriga kiritiladi. Nodirshoh qo‘shinlari bilan bir qatorda Buxoroga lezginlarni, usmoniy turklarni, eroniylar va afg‘onlarni olib keldi, ular shu yerda qolib ketdilar (Ворновский, 1872).

Eroniy guruhiga mansub aholi qatlamining Buxoro amirligiga kelib o‘rnashishini ikkinchi katta bosqichi Amir Shohmurodning (hukmronligi 1785-1800 yy) Marvga qo‘shin tortishi va uni vayron qilishi voqealari bilan bog‘liq. 1789-1790-yillarda Amir Marvga qo‘shin tortib va uni vayron qilib, qimmatbaho o‘lja bilan birga 30 ming, (ba‘zi manbalarda 100 ming) shia musulmonlarni Buxoro va Samarqandga ko‘chirib keladi. Ana shu Marvdan ko‘chirib kelingan aholi biz o‘rganayotgan, xalq bo‘lib, bu xalqqa “marviy” deb nom berilgan. (Таджикова, 1989, 166-6). Samarqandga ko‘chirib keltirilgan eroniy (ya‘ni eronlik turkiy)larga asosan Bibixonim madrasasi bilan Registonning Tillakori madrasasi o‘rtasida, Chorraha atroflari, Tepaqo‘rg‘on (hozirgi viloyat hokimligi hududi) ga yaqin yerlardan joylarda yashashgan.

Shu xalq to‘g‘risida A.Yu. Grebenkin shunday yozadi: “Ular yaxshi dehqon, yaxshi jangchi va yaxshi hunarmand edilar, shuning uchun ham Shohmurod ularni qulga aylantirmagan, balki ularni turli hududlarga tarqatib, yaxshi-yaxshi unumli yerlarni berib, dehqonchilik qilishlari uchun shart-sharoitlar yaratib berdi” (Гребенкин, 1872). Mana shundan ham ko‘rinib turibdiki, ular juda mehnatkash xalq bo‘lishgan.

Tarixshunos olim A. Borns o‘zining Buxoroga bag‘ishlangan mashhur asarida shunday yozadi: “... U o‘zining hamrohlari bilan Buxorodagi bir qishloqda dam olish uchun to‘xtaganida, shu qishloqdagi asirlarning ko‘pchiligi forslar” ekanligini ta‘kidlaydi va ulardan asosan dehqonchilik qilishda foydalanganliklarini aytadi. (Борис, 1948, 205-6).

Shuningdek, yana bir boshqa tarixchi olim P.P. Ivanov o‘zining O‘rta Osiyo tarixi haqida yozgan asarida shunday deydi: “Buxoro shahri har doim odamlar bilan gavjum bo‘lgan. Bu yerda rossiyalik savdogarlarni, qo‘qonliklarni, shuningdek, forslarni uchratish mumkin edi. Har yili Buxoroga 5 ta yoki 4 ta karvon Erondan kelar edi” (Иванов, 1958, 205-6). Yoki Tumanovich o‘zining V.V. Bartold haqida yozgan asarida: “Samarqand va Buxoroda yashovchi aholi orasida eroniy millatiga mansub xalqni ko‘p uchratish mumkin edi. Ular tojiklarga yaqin turardilar. Lekin ularning tili va diniy mazhabi biroz boshqacha, ya‘ni eroniylar shialar, tojiklar sunniylar” deb ta‘kidlaydi (Туманович, 1976).

Jamoatchi xodim Farhod Alizodaning ta‘kidlashicha, Samarqand eroniy(eron turk)lari asosan Eronning Xuroson viloyatidandirlar. Ular “Qizil boshlar” deb ataladigan urug‘dan bo‘lib, hozirgi kunda Eronda 100 mingga yaqin “Qizil boshlar” yashaydi. Bundan tashqari, “Qizil boshlar” Ozarbayjon, Turkiya, Afg‘oniston, Pokiston, Suriya va Iroqda ham uchraydilar. ... din va mazhablarini saqlab qolishgan, ammo qadimiy ona tili bolgan turk tilidan hozirgi kunda o‘nlab so‘zlar saqlab qolingan. Masalan: dada, boji, qordosh, nana, gallim, gettim, opar, oxsham, doyi, geja, yu, galin, domot va boshqalar (Ализода, 2011, 80-6).

Shuningdek, u bobosi Saidrizo Alizoda o'zining "Samarqand eroniylari" maqolasida "Samarqand eroniylari aslida Bayramalixonning sarbozlari bo'lgan (sarboz – askar va zobitlar)" deb yozganini eslatib o'tgan. (Ализода, 2011, 77-6).

Xiva xonligi bilan Eron o'rtasida 1812-, 1827-, 1829-, 1830-, 1837-1839-yillarda bo'lgan urushlar paytida ko'plab eroniylar Xorazmga olib kelinganlar.

1920-yilda Buxoro Amiri Said Olimxon bilan birga ko'plab eroniylar Afg'oniston va Arabistonga ketib qolishadi. Eroniylar sobiq SSSR davrida o'z boshlaridan juda ko'p xo'rlik va zorliklarni kechirganlar. 20-yillarda jadidchilik harakatining ishtirokchisi tamg'asi bilan ko'pchilik eroniylar yo'q qilingan, 30-yillarda xalq dushmanlari deya qatag'onga uchragan, ikkinchi jahon urushi davrida mehnat qo'shinsiga jalb qilinib, ular Sverdlovsk, Chelyabinsk, Uralda og'ir sharoitlarda ishlatilgan, qanchalari o'sha yerlarda halok bo'lishgan, qaytib kelganlari turli xil kasalliklar bilan nobud bo'lganlar. Turli xil kamsitishlar natijasida aholining bir qismi Eron, Afg'oniston zaminiga qochoq sifatida ketib qolgan. Pasportida millati eroni deb yozilgan kishilar partiya safiga qabul qilinmaganlar, yoshlarni harbiy xizmat saflariga qabul qilishda cheklanishlar bo'lgan, o'rta maktablarda boshlang'ich sinflardan keyin o'qishni davom ettiruvchilar uchun ta'lim olish pullik bo'lgan. 1937-1957-yillardagi qatag'onlar davrida haj bahonasida minglab eroniylar Samarqand va Buxorodan Afg'onistonning Hirot, Mozori Sharif shaharlariga, Eronning Mashhad, Nishopur va Tehron shaharlariga ketib qolishadi va o'sha yerlarda qolib ketishadi. Hozirgi kunlarda Tehron va Mashhad shaharlarida ayrim mahallalar "Samarqandliklar mahallasi" nomi bilan yuritiladi. Bu joylarda yashovchi aholi ham o'z ismi va familiyasiga "Samarqandiy" so'zini qo'shib ishlatadi. Hozir Samarqand shahri eroniy(eronlik turk)lar aholisi ichida o'zini Mashhadiy, Tabriziy, Tehroniylar deb nomlovchilar va farzandlari ismini va barpo etgayotgan inshoatlarini o'sha shahar nomlari bilan atashga intiluvchilar ham uchrab turadi. Ayni paytda Eronda 20 milliondan ortiq eronlik turk(ozar)lar istiqomat qilishmoqda. Hatto Tabriz, Mashhad, Ardabel singari shaharlar bir vaqtlar Eron Ozarbayjoni nomi bilan ham ma'lum va mashhur edi.

Samarqand shahri va viloyati hududida yashayotgan eroniylar soni to'g'risida to XX asrning 80-yillar oxiriga qadar ma'lumotlar kam uchraydi. 1926-yilga oid I.I. Zarubin muallifligidagi kitobida keltirilgan ma'lumotlar bo'yicha Samarqand viloyati hududida 11936 nafar eroniy va forslarning yashaganligi to'g'risida ma'lumotda hozirgi Jizzax, Xo'jand viloyatlari va Kattaqo'rg'on tumanida yashagan eroniylar ham qo'shib hisoblangan (Зарубин, 1926, 14- 6).

Bizga ma'lum bo'lmagan sabablarga ko'ra, 1959-yilda o'tkazilgan aholi ro'yxatidagi "eroniylar" degan joy bo'sh. 1989-yildagi ya'ni "qayta qurish" deb nom olgan davrda aholi ro'yxatida yana eroniylar nomi tilga olinadi va Samarqand viloyatida ularning soni 14 857 kishi ekanligi ko'rsatiladi (Алиева, 2001, 125-6). Yuqorida qayd qilganimizdek, Samarqand hududiga eronilarning kelishi XX asrning boshida ham to'xtagan emas. Shu sohaga doir ma'lumotlarga qaraganda, bu jatuman to 1938-yilgacha davom etgan.

1959-yilda sobiq SSSR yordamida Eronda kommunistlar hokimiyatni o'z qo'llariga oladilar. Ammo hokimiyat uzoq cho'zilmadi. Amerika va Angliya ko'magida Shoh hokimiyatni qaytarib oladi. Shundan keyin juda ko'p eroniylar sobiq SSSRga, jumladan, O'zbekistonga ham qochib kelishadi va shu yerda qolib ketishadi (Юсупов, 1991, 232-6).

O'zbekiston mustaqilligi tufayligina chegaralar ochilgach, barcha O'zbekiston fuqarolari qatori keyinchalik kelgan eroniylar ham xorijiy mamlakatlarga, jumladan, Eronga bemalol borish-kelish imkoniyatlariga ega bo'ldilar.

Eroniylar tillari jihatidan fors-tojik va turk (ozarbayjon) guruhlariga bo'linadilar. Birinchi guruhga kiruvchilar asosan Buxoroda, ikkinchi guruhga kiruvchilar esa Samarqandda yashaydilar. Samarqandlik eroniylar eski "eroniy" nomlarini saqlab qolganlar.

Ba'zan "eroni" termini 1924-1928-yillarda Erondan kelganlar eroniylar deb atalishidan kelib chiqqan degan ma'lumotlar ham bor. Uzoq vaqtlardan buyon yashab kelganlarni esa "forslar" yoki

“marviylar” deb ataganlar. Eroniylarni forslar deb ham ataydilar. Eroniylarning tili fors tili, mazhablari esa musulmonlikdagi shialik oqimidir. “Forslar” termini ishlatilganda ilgari Erondan ko‘chirib kelingan aholidan farqli mahalliy eroniylar ko‘zda tutiladi. Buxoroda yashayotgan eroniylarni buxoroliklar “pirsiyonlar” yoki “mashhadliklar” deb atar edilar. “Eroni” termini shu tarzda shakllana boshlandi. To‘plangan ma’lumotlarga qaraganda, ana shu xalqning asosiy qismi shia mazhabiga mansub bo‘lib, ularni eroniy shialar deb ataydilar. Ana shu eroniylarning asosiy yadrosini Marvdan ko‘chirma qilinganlar tashkil etadi.

Samarqand va Buxoro eroniylarini etnik jihatdan olib qaraganimizda, ular o‘zlarining tashqi ko‘rinishlari va kelib chiqishlari jihatidan bir-birlaridan farq qiladilar. Buxoro eroniylarining yana bir jihatlari shundan iboratki, ular tojik tilida gaplashadilar. Samarqandlik eroniylar esa ozarbayjon(eronlik turk) yoki Xorazm tiliga yaqin bo‘lgan turkiy shevada gaplashadilar. Antropologik jihatidan ham ular biroz bir-birlaridan farq qiladilar. Samarqand eroniylari, ayniqsa ayollari old Osiyo tashqi ko‘rinishlarini saqlab qolganlar, ko‘proq turklarga o‘xshab ketadi. Buxorolik eroniylari esa tashqi ko‘rinishi jihatidan shahar aholisidan sira farq qilmaydi.

O‘rta Osiyo eroniylari orasida “tot” termini ko‘p uchraydi. Marv shahrining aholisi o‘zlarini “tot eroniylar” deb ataganlar. Samarqandlik totlar fors-tojik tilini saqlab qolganlar. Ularning mashg‘ulotlari va tashqi qiyofalari tojiklarnikiga o‘xshashdir.

Marvlik totlarning tili turkiy tildan ozroq farq qiladi. Tot urug‘iga mansub bo‘lgan xalqlarning o‘nlab urug‘lari bo‘lgan. Ana shunday urug‘lardan biri qojar urug‘idir. Ularni Samarqandda ham, Ozarbayjonda ham uchratish mumkin. Masalan, Ozarbayjonning mashhur qo‘shiqchisi Surayyo Qojar Samarqandda Panjob mavzeida Madali qojar urug‘i vakillari orasida yashagan.

Tot so‘zi haqida boshqacha ma’lumotlar ham bor. Tarixchi P.P.Ivanov bu forslarni kurdlardan, arablardan ajratish maqsadida ular o‘zlarini tot deb ataydilar degan ma’lumotlarni yozib qoldirgan (Иваев, 1961). Tarixchi N.V. Xanikov o‘zining Buxoro xonligi haqida yozgan asarida Buxoroda juda ko‘p forslarni uchratish mumkinligini, shuningdek, ularni qul qilib olib kelganlarini, ularning asosiy qismi marvliklar ekanligini aytga (Хаников, 1843). Tarixchi A. Bornsning ma’lumotlarida ham forslar degan terminni uchratish mumkin. Ularning namozni bemalol o‘qishiga va o‘z urf-odatlarini tashkil etishlariga ruxsat berilmaganligi haqida yozib qoldirilgan (Борисов, 1848). Tarixchi I. Bekchurin o‘zining asarida Shahrisabzda yashovchi kam sonli eroniylar haqida yozib, ularning sharoitlarini Xiva va Buxorodagi eroniylardan ahvoli birmuncha yaxshi ekanligini ta’kidlab o‘tgan (Бекчурин, 1928).

Boshqa bir tarixchi L.N. Sobolev O‘rta Osiyoda yashovchi eroniylar haqida quyidagilarni yozadi: “Turkman yerlarida turkmanlar qul qilib olib kelgan fors eroniylar yashardi. Ular boshqa xalqlar bilan aralashib ketmagandilar” (Соболев, 1974). Bu kabi ma’lumotlarni juda ko‘p uchratish mumkin.

Marvdan chiqqan va avvalda Samarqandning Chorraha mavzesi atroflarida (Bibixonim marasasi va Tillakori madrasasi o‘rtasi va shunga chegara joylarda) yashab, keyin g‘arbiy hududlariga ko‘chib o‘tgan eroniylar turkiy tilda so‘zlashuvchi eroniylar bo‘lgan. Forslarni eroniylar deb ataganliklari va Buxoro Amiri Shohmurod tomonidan Marvdan ko‘chirib kelinganliklari haqidagi ma’lumotlarni biz qator manbalar mavjud (Таджикова, 1989, 166-б.). Ma’lumotlarga qaraganda, eroniylar Buxoro amirligining turli tumanlarida joylashtirilganlar. Hatto ularning soni haqida ham ma’lumotlar saqlanib qolgan. Masalan, Samarqandda ularning soni 2000 ga yaqin bo‘lsa, Buxoroda ular 8000 tani tashkil etgan. Ko‘chirma qilinganlar orasida fors tilida so‘zlashuvchi “marvliklar”, “sabzaborilar” degan nomlar ko‘proq uchraydi. Ular haqida ma’lumotlarni A.D. Grebenkin eslatib o‘tadi (Гребенкин, 1958, 112-б.).

I.M. Zarubin esa ko‘chirma qilinganlarni “eroniylar” deb ataydi, ular tojiklar bilan qo‘shilib ketgan bo‘lsalar-da, diniy jihatdan ayrim farqlari saqlanib qolgan, deydi va yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, 1926-yilda aholini ro‘yxatga olish natijalari bo‘yicha Samarqand viloyatida 11 282 nafar

eroniylar va 654 nafar forslar yashaganligini qayd qiladi (Заруѣин, 1926,14-6.) Tarixchi olim L.D. Grebenkin “Melkie narodnosti Zarafshanskogo okruga” degan asarida eroniylarning Marvdan majburan ko‘chirib keltirilishlari, ularning xo‘jalik hayotiga oid ma‘lumotlarni yozib qoldirgan(Гребенкин, 1872). Sharqshunos olim V.V. Bartold o‘zining “Turkistonning madaniy hayoti tarixi” asarida Turkiston xalqlarining, shuningdek, eroniylarning tarixi, mashg‘ulotlari haqida bir qancha ma‘lumotlar berib o‘tgan(Бартольд,1927, 117 –6) .

Tarixchi O.A. Suxareva “XIX asr va XX asr boshlarida Buxoro” nomli kitobida eroniylarning qanday qilib ko‘chirib keltirilganliklarini, ularning mashg‘ulotlari va tarixlari haqida, ayniqsa, Buxoro forsiylarining yoki eroniylarining hunarmandchiligi haqida qimmatli ma‘lumotlarni bergan (Сухарева, 1966,164-6). Bu kitobdan biz buxorolik eroniylarning hayoti, etnik madaniyati, dini, urf-odatlarini qanday ekanligini bilib olamiz. Eroniylarning mashg‘ulotlari va turmush tarzi haqida F.D. Lyushkevichning maqolalaridan ham qimmatli ma‘lumotlarni olish mumki(Люшкевич, 1980, 202-6).

Ta‘kidlab o‘tish lozimki, asrlar davomida eroniylarning katta bir guruhi turli millatlarning vakillari bilan qo‘shilishib, qarindosh-urug‘ bo‘lib ketganlar. Ular o‘zlari kabi boshqa mahalliy hisoblangan aholi bilan birga yashab, tashqi dushmanlarga qarshi birgalikda kurashlar olib borganlar. Markaziy Osiyoning turli shaharlarida tarixiy monumental binolarning qurilishida ishtirok etganlar va hunarmandchilik hamda qishloq xo‘jaligining rivojlanishiga ulkan hissa qo‘shib kelganlar. XX asr boshlarida Rossiya impyeriyasi tomonidan bosib olingan va impyeriya tarkibiga kiritilgan o‘lkalarda, jumladan, Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy uyg‘onishi boshlangan bir paytda, boshqa xalqlar qatori eroniylar ham yangi uslubdagi maktablar ochganlar va madaniy-ma‘rifiy ishlarda faol ishtirok etganlar.

Bizdagi ma‘lumotlar bo‘yicha Samarqand shahridan tashqari viloyatning Jomboy, Kattaqo‘rg‘on, Pastdarg‘om, Samarqand, Tayloq tumanlarida, Respublikamizning Buxoro, Jizzax, Karmana shaharlari va ularning yaqinlaridagi tumanlardan tashqari Xorazm, Toshkent, Qashqadaryo viloyatlari va Farg‘ona vodiysining ayrim joylarida ham eroniylar g‘uj bo‘lib yashashadi. Ammo ularning tarixiga oid ma‘lumotlar hozircha o‘rganilgan.

Samarqand eroniylari hozirgi kunda Buxoro va uning yaqinidagi Kogon shahrida istiqomat qiluvchi eroniylardan farqli o‘laroq o‘zbek tilida so‘zlashadilar va shu tilni o‘z ona tillari deb biladilar. Ularning ajdodlari sobiq Ittifoq davridan oldin turkiy tillarning o‘g‘uz lahjasiga yaqin tilda so‘zlashganlar. Bu til turk, ozarbayjon va Xorazmga xos bo‘lgan shevaga juda yaqin bo‘lgan. Keyingi davrlarda ularning farzandlari o‘zbek maktablarida o‘qiganlari va ish hamda xizmat yuzasidan o‘zbek xalqi bilan yaqin muloqotda bo‘lganlari sababli bu tilni juda osonlik bilan o‘zlashtirganlar. O‘zbek adabiy tili bu xalq orasiga shiddat bilan kirib bormoqda. XX asrning boshlaridagi yoki o‘rtalaridagi til bilan XXI asr boshlaridagi til o‘rasida sezilarni o‘zgarishlarni e‘tirof etish mumkin. Shuningdek, ayni davrda iste’molda bo‘lgan ayrim so‘zlar va iboralar kelajakda ishlatilmasligi ham tabiiy holdir.

Umuman olganda, turk dunyosining o‘ziga xos turfa olamida dunyo sarhadlari ichra sochilib ketgan turkiy qavmlar tarixi, tili va etnografiyasini o‘rganish va ular haqidagi qiziqarli ma‘lumotlarni ilm ahliga yetkazish bugungi globalizatsiyalashuv jarayonida o‘ta muhim hisoblanadi. Bu esa turkiy davlatlar tashkilotining kun tartibidagi turkiy tillarni jipslashtirish va ularning ravnaqini ta‘minlash yo‘lida bo‘ladigan bir hissa bo‘lib qo‘shilishi shubhasizdir.

Adabiyotlar

Алиева Ф.С. (2001). Иранцы Самарканда // *Общественное мнение. Права человека*. Т., № 1.

Ализода Ф.(2011). “Сайид Ризо Ализода”, Тошкент, “Абу Матбуот Консалт” нашриёти, Тошкент.

Бартольд В.В. (1927). “История культурной жизни Туркистана”.

- Бекчурин И. (1870). “Шахрисабзкие владения по рассказам Джурабека и Бабабека. “Туркестанские ведомости” № 13.
- Борис А. (1848). “Путешествие в Бухару”. Тошкент.
- Вамбери Х. (1990). “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи”. Тошкент.
- История стран Азии и Африки в средние века. (1968) Из-во Московского университета.
- Вороновский Д.Г. (1872). “Гулистан-ул-мулк”, Муҳаммад Ёқуб Бухорий, Рукопись АН Узб., 1507, П.М.
- Вып. П.М. (1872). Борис А. (1848). “Путешествие в Бухару”, Т.
- Гребенкин А.Д. (1958) “Мелкие народности”. М.
- Гребенкин А.Д. (1872). “Мелкие народности Зерафшанского округа” в сб. “Русский Туркестан”. вып. П.М.
- Гребенкин А.Д. (1928) “Мелкие народности Зерафшанского округа” в сб. “Русский Туркестан”.
- Зарубин И.И. (1926) Население Самаркандской области. Л.
- Зиёев Ҳ. (1990). Ўзбек халқининг шаклланиши. // Гулистон № 8.
- Иванов П. (1958). “Очерки по истории Средней Азии”, М.
- Иванов П.П. (1961). “Хозяйство джуйбарских шейхов”. М.Л.
- Камол Ж. (1990). “Дунёнинг саволлари”. // “Ленин йўли”.
- Люшкевич Ф.Л. (1980). “Некоторые особенности этнического развития группа Эрони в Узбекистане” “Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана”. М.
- Мукминова Р.Г. (1969). “Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI веке”, Пардаев А.Ҳ. (2004). Жиззах – Ўрта Осиё хонликлари даврида (сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаёт). Номзод. дисс. автореф... – Тошкент.
- Соболев Л.Н. (1974) “Географические и статистические сведения о Зарафшанском округе с приложением списка населенных мест округа”. ЗРГ. ООС. Т. СБб
- Сулаймонова Фозила. (1997). Шарқ ва Ғарб. Қадимий давр ва ўрта асрлар маданий аҳолилари. Т. Ўзбекистон.
- Сухарева О.А. (1966). “Бухара XIX-начало XX века”, М.
- Таджикова З.М. (1989). «К вопросу о музыкальных традициях Бухарских мавригихонов» Борбад, эпоха и традиции культуры. Душанбе, Из-во «Душанбе».
- Туманович Ф. (1976). “Описание архива В.В. Бартольда”, М.
- Хаников И.В. (1843). “Описание Бухарского ханства”. СПб.
- Якубовский Ю. (1948). “Иванов П.П. как историк Средней Азии”, СВ.ТУ.
- Юсупов Ф. (1991). “Иранцы”. “Под небом Кыргызстана”: Сб. ст. Киргизстан.

TÜRKÇE VE ÖZBEKÇE ARASINDA YAPILAN EDEBÎ ESER AKTARMALARI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER VE BAZI TEKLİFLER

(Thoughts on Literary Work Transfers Between Turkish and Uzbek and Some Proposals)

Veli Savaş YELOK *

Özet

Kültürler arası tanışıklık, diller ve kültürler arasında bir köprü kuran çeviriler aracılığıyla ortaya çıkar. Bu etkileşim, her zaman ve her yerde, dil ile yazılı eserlerin alışverişi sayesinde gerçekleşir. Çeviri, zihinsel, fikrî ve medenî uyumu mümkün kılarak, çevirisi yapılan diller arasında bilgi, kültür, toplumsal düzen ve yaşam biçimlerinin aktarılmasını sağlar. Çeviri faaliyetlerinin odağında yer alan edebî metinler, kurmaca yapıları ve sanatsal bir dil kullanılarak oluşturulmaları nedeniyle, yoğun bir anlatım gücüne ve derin kültürel birikime sahip, yüksek sanat değeri taşıyan eserlerdir. Bu tür metinlerin tercüme edilmesi, aslında okuyucunun tanımadığı bir dünyanın ürünü olan eseri kendi dünyasına taşıma gibi büyük bir sorumluluğu üstlenmek anlamına gelir. Türk soylu toplulukların birbirlerinin edebiyatlarından edebî metinleri çevirme çabaları, temelde 1970’lerde başlamış, 1991’de Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte bu faaliyet daha geniş kesimlerin ilgisini çeken bir konu haline gelmiştir. Günümüz perspektifinden bakıldığında, çeyrek yüzyılı aşan bu süreçte, Türk dillerini konuşan toplulukların düşünce, duygu ve hayal dünyalarını yansıtan, onların hayata bakışlarını ifade eden edebî eserler karşılıklı olarak aktarılmayı sürdürmektedir. Bu sunumda, Türkçeden Özbekçeye gerçekleştirilen edebî metin çevirileri hakkında bilgiler verilecek ve tercüme edilen önemli eserler ele alınacaktır. Özbek-Türk edebî ilişkilerinin daha ileri bir seviyeye ulaşmasına katkı sağlayacağı umuduyla, Özbekçeye çevrilmesi önerilen eserlerle ilgili öneriler sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: Çeviri, Edebiyat Çevirisi, Çeviri Eleştirisi, Çeviri Çalışmaları, Kültürel Farklılıklar

Abstract

Intercultural familiarity arises through translations that build a bridge between languages and cultures. This interaction occurs at all times and in all places, made possible by the exchange of language and written works. Translation facilitates intellectual, conceptual, and civilizational harmony, enabling the transfer of knowledge, culture, social structures, and ways of life between the languages being translated. Literary texts, which lie at the core of translation efforts, stand out as works of high artistic value due to their fictional structures and the artistic language used in their creation, possessing a profound narrative strength and rich cultural depth. Translating such texts essentially means taking on the significant responsibility of bringing a work from an unfamiliar world into the reader’s own domain. The endeavors of Turkic communities to translate literary texts from each other’s literatures began fundamentally in the 1970s, and with the dissolution of the Soviet Union in 1991, these activities evolved into a subject of interest for wider circles. From today’s vantage point, over the span of more than a quarter-century, literary works that reflect the thoughts, emotions, and imaginative worlds of Turkic-speaking communities, as well as their outlooks on life, have continued to be reciprocally shared. In this presentation, information will be provided about the translations of literary texts from Turkish to Uzbek, with an examination of significant translated works. Suggestions will be offered regarding works proposed for translation into Uzbek, with the hope of contributing to the further advancement of Uzbek-Turkish literary relations.

Keywords: Translation, Literature Translation, Translation Criticism, Translation Studies, Cultural Differences

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, velisavasyelok@gmail.com

İnsanlığın gelişiminde, milletler arasındaki iletişim ve etkileşimin gerçekleşmesi ile medeniyetlerin tesisinde yazı önemli bir role sahiptir. Bunların gerçekleşme sürecinde yazı kadar önemli olan bir başka unsur da şüphesiz “çeviri”dir. İnsanlık tarihinde yüzyıllardır gelişim ve etkileşimin varlığını devam ettirmesine yardımcı olan, kültürler arası etkileşimde de doğal olarak ciddi bir yeri olan çeviri, *bir dilde yazılmış metnin, başka bir dile doğru şekilde, anlam ve anlatım bütünlüğünü kaybetmeyecek mahiyette aktarılma süreci ve bu sürecin sonunda ortaya çıkan eserdir.*

Diller ve kültürler arası aktarımın araçlarından olan çeviri çalışmasına konu edilen eser/ eserler, sadece bir dilden başka bir dile bilgi aktarım faaliyeti değildir. Bu faaliyet, aslında çeviri yapılan diller arasında bilgi, kültür, toplumsal yapı ve hayat tarzının aktarımını da içine alır. Bunun için çeviri faaliyeti “özünde ortaklaşa bir etkinlik” (Erhat, 1978) ve “karşılıklı anlaşmayı sağlamak için göstergelerin eşdeğerini bulma işi” dir (Cömert, 1978).

İnsanlar arasındaki iletişimin bir türü ve özel bir şekli olan çeviriden beklenen onun bilgi ve kültür alışverişine imkân sağlamasıdır. Bu gerçekleşirken insanın bir amaç çerçevesinde, başkalarına amacını aktarma faaliyeti olan iletişimde muhatabını önemsemesi gerekir. Bu yapılırken “alıcı” olarak da adlandırılan muhataba neyin anlatıldığından/ aktarıldığından ziyade bunu nasıl yapıldığı önemlidir. Bu sebeple söz konusu muhatabın/ alıcının kim olduğunun yanı sıra onun hangi görenek, görenek ve davranış biçimlerine sahip olduğu dikkate alınmalıdır. Bu noktada çeviri faaliyeti farklı iki kültür arasında köprü görevi yapar. Bunun içindir ki *çevirilerde çoğu zaman aktarılan şey kültür; kültür aktarımının en yoğun görüldüğü çeviri de edebî çevirilerdir.* Edebî eser çevirmeni, çıkış dili ile hedef dil arasındaki geçiş noktasını kontrol eden konumundadır. Voltaire’e göre *insan zekâsının gelişimi, geliştirilmesi ve yüceltilmesi olan ve insanın yaşamda sosyal yönden miras olarak aldığı unsurları içeren* (Nalcıoğlu, 2001) kültür Eliot Taylor’a göre *toplumun bir üyesi olarak insanoğlunun kazandığı bilgi, sanat, ahlak, gelenekler ve benzeri yetenek ve alışkanlıkları kapsayan bir bütündür* (Güvenç, 1985). Her insan topluluğu, farklı yapı ve özellikleri çerçevesinde, kendine mahsus kültüre sahiptir. *Kültür, tarihsel bir ürün olmak üzere oluşmuş, geleneklerine bağlı bir toplum içinde onun medeni donanımı ve araçları ile karşılıklı etkileşim sonucunda ortaya çıkmış unsurların kaynaşması ile bir bütün hâline gelmiştir* (Nalcıoğlu, 2001).

Kültürün en önemli unsurlarından olan ‘dil’, hem onu meydana getirenler üzerinde önemli bir güç ve tesire sahiptir hem de onun aynasıdır. Bu sebeple *dil, kültür ve edebiyat arasındaki ilişki önemlidir* (Akarsu, 1984). Bilhassa roman, hikâye ve şiir gibi edebî metinlerin çevirisinde kültür aktarımı büyük bir öneme sahiptir. Bu aktarımın iyi yapılabilmesi, şüphesiz her iki kültürün de iyi tanınmasıyla olabilir. Köksal Dinçay, iyi çeviri yapmanın temel ilkelerini; eserin içeriğini iyi kavrama, birebir çeviriden kaçınma, hem kaynak hem de hedef dile hâkim olma, hedef dilin kültüründe geçerli olan ifadeleri kullanma ve yazarın üslubunu doğru aktarma şeklinde sıralar (Dinçay, 1995).

Kültürü meydana getiren unsurların yoğun olarak yer aldığı edebî metinler, kurmaca olmaları ve oluşumlarında kullanılan sanatsal dilleriyle diğer metinlerden farklıdır. Onlar güçlü bir anlatıma sahip, ait oldukları milletin kültürel birikimini içeren, sanat değeri yüksek metinlerdir. Onlar, biçim ve içerikleri vasıtasıyla okur üzerinde estetik tesir bırakır ve okuma faaliyetini daha da zevkli hâle getirirler. Bu tür metinlerin bir başka dile çevirisiyle, aslında bir milletin kültürünün (medeniyetinin, geleneğinin, göreneğinin, inanışlarının, dünya görüşlerinin, yaşam biçimlerinin) bir diğer milletin okurlarına *sunulması ve tanıtılması; onların bunlardan faydalanması, kısacası onların birbirine yaklaşması, birbirleriyle iletişim kurması* hedeflenir diyen Tahsin Aktaş’a göre bir dilden yapılacak tercümeye konu olan *eserin seçiminde çevrilecek eserin muhtevasına, üslubuna (ifade biçimi) ve eserin muhatabı üzerinde bırakacağı tesire dikkat edilmesi* gerekir (Aktaş, 1996). Bunun içindir ki tercüman, okuyucu tarafından bilinmeyen bir dünyanın ürününü, onun dünyasına getirmek üzere büyük bir mesuliyet altına girmiştir. Bu sebeple tercümanın, çeviri faaliyetine konu olan dil ve kültüre hâkimiyetinin yanı sıra onun kendi dilini iyi bilmesi, onu kullanmadaki yeteneğini ispatlamış olması,

kendi kültürünü iyi tanınması ve en azından kıyaslamalı yaklaşıma elverecek ölçüde çevirisi yapılacak eserin ait olduğu dil ve kültürü de tanınması gerekir (Bozkurt, 1989).

Türk soyluların edebiyatlarından metin çeviri çalışmaları, Türkiye’de esasen akademik çevrelerde çok önceden başlamış olsa da bu konu 1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte daha geniş çevrelerin meselesi hâline gelmiştir. Günümüzden bakıldığında çeyrek asrı geçen bu zaman zarfında, Türk dillerini kullanan toplulukların fikir, duygu ve hayal dünyası ile onların hayata bakışını anlatan edebî eserler, karşılıklı olarak aktarılmıştır. Bu çalışmalara Türkiye cephesinden bakıldığında çeşitli şiir, roman, hikâye ve destanların Özbekçeden Türkçeye tercüme edildiği görülür.

Özbek - Türk ilişkilerinin yeniden başladığı ve süreç içerisinde daha da geliştiğı 1990’lı yılların devamında geçen zaman zarfında edebî metinlerin aktarılmasının usul ve esasları konusunda özel olarak bir çalışma yapılmamıştır. Burada yapılacak tespitler hem Özbekçeden Türkçeye hem de Türkçeden Özbekçeye yapılacak edebî eser tercüme çalışmalarına yöneliktir:

1. Tercüme faaliyeti, öncelikle karşılıklı iki dilin çok iyi bilinmesini gerektirir. Çeviri yapma esasında bakıldığında söz konusu dilleri bilmek, sadece basit bir anlaşma seviyesindeki bilmeyi değil, bunun daha da üzerinde sanatkârane bir filolojik formasyonu ve kabiliyeti talep eder. Bu nitelikler olmadığında, karşılıklı olarak her iki dile çevrilen metinler sadece gramatikal nitelikleri çerçevesinde aktarılmış, yazarın eserine verdiği ruh olan üslup ve edebî zevk ortadan kalkmış olur. Bu da edebî eserler aracılığıyla Türk soyluların birbirine duyduğu merak ve heyecanı karşılamaz, bu durum doğal olarak çeviri faaliyetine konu olan edebî eserlerin hak ettiğı ilgiyi görmemesine sebep olur. Bunun sonucunda da dilin musikîsinin farkına varılmadığı veya ihmal edildiğı, yazarına ait olmayan eserler ortaya çıkacaktır. Çeviri faaliyetinde estetik endişenin bulunmaması, çalışmaya konu olan edebî eseri hiç şüphesiz kaba bir kelime yığını hâline getirecektir. Türkçeden Özbekçeye (ve Özbekçeden Türkçeye) edebî eser çevirisi yapacakların estetik endişeyi göz ardı etmemesi, her devirde bütün toplumları en derinden etkileyen bir sanat faaliyeti olan edebiyatı ve edebî eseri hafife almaması gerekir.

2. Türkçeden Özbekçeye (ve Özbekçeden Türkçeye) edebî eser çevirisi yapacakların çalışmasına konu edindiğı eserin çevirisine başlamadan önce hiç olmazsa bu edebî eserin hangi şartlar altında vücuda getirildiğini anlamaya çalışması gerekir. Bu kişinin, eserin asıl sahibi olan sanatkârın hayat ve olaylar karşısında nasıl bir tecessüs, tefekkür, tasavvur, tahayyül ve tahassüs merhalelerinden geçtiğini; onun bir cümleyi, hatta bir kelimeyi yazmadan önce nasıl bir doğum sancısı çektiğini anlamaya çalışması gerekir.

Bu sebeple tercüme işi, biraz çileli bir iştir. Ancak bu çileye razı olanlar bu işi başarabilirler ve bunu başarabilenler, kendi dillerinde orijinal denilebilecek değerde yeni ve güzel bir eser ortaya koyabilirler. Bunu daha anlaşılır şekilde ifade etmek gerekirse mütercimim Cho’lpon’ın, Asqad Muxtor’ın, Xayridin Sultanov’un, Xurshid Do’stmuhammad’in yahut Zulfiya Kurolboyqizi’nin kendi dilinde söylediğı bir cümleyi, “Bunlar şayet Türkiyeli bir yazar olsaydı acaba nasıl yazardı?” sorusuna mutlaka bir cevap aramak lâzımdır. Bu durum Türkçeden Özbekçeye tercüme yapanlar için de aynıyla geçerlidir. Aslında tercüme işinin özü de bundan ibarettir.

Bu konunun önemini Yahya Kemâl Beyatlı, “Hayyam Rubâîlerini Türkçe Söyleyiş”te şöyle ifade ediyor:

“Hayyâm’ı alıp tercüme et derlerse
Öğrenmek için tâlib isen bir derse
Derdim ki rubâîsini nazmetmelisin
Hayyâm onu türkîde nasıl söylerse”

3. Türkçeden Özbekçeye (ve Özbekçeden Türkçeye) çevrilecek edebî eserlerin seçimi oldukça önemlidir. Bugüne kadar yapılan tercümelerde eser tercihlerini çevirmenin kendi edebî zevkine ya da belirli bir “edebî yöneliş esası”na göre yaptıkları görülmektedir. Bilhassa Özbekçeye çevrilen

Türkçenin edebî eserlerinin yazarlarını edebiyata sosyalist gerçekçilik çerçevesinde bakanlar oluşmuştur. Türk edebiyatının ilk romanı İntibah'ın 1876-yılında yayımlanmasından günümüze kadar geçen sürede Türk yazarları farklı edebî akım ve düşünceler esasında sayısız eser yayımlanmıştır. Farklı edebî çevrelerin yanı sıra okuyucular ve akademisyenlerin “edebî nitelikleri çerçevesinde” üzerinde ittifak ettiği, Türk romanının nadide eserlerinin Özbekçeye tercüme edilmesi, hem Türk kültürü ve edebiyatının Özbek okuyucular tarafından daha iyi tanınmasına hem de Türk edebiyatında roman türünün gelişim sürecinin okuyucu ve araştırmacılarının dikkatine sunulmasına yardımcı olacaktır.

4. Türkçeden Özbekçeye (ve Özbekçeden Türkçeye) yapılacak yeni çeviri çalışmalarında çevrilecek metinler, modern edebiyat döneminin eserlerinden ve edebî tarihimizi oluşturan metinlerden seçilmelidir. Bu esaslar dâhilinde Türkçeye Özbekçeden (/Özbekçeye Türkçeden) çevrilecek edebî metinlerde millî ve evrensel değer ve gerçeklerle, medeniyetlerin etkileşimlerini bir arada yansıtabilen klâsik ve çağdaş yazarların eserleri öncelikli olmalıdır. Çeviri için seçilecek eserlerde, Türklerin (ve Özbeklerin) ülke gerçeklerini ve yaşam düzenini bilen; edebî eserin ait olduğu ülkenin kültür ve dil coğrafyası ile aile yapısı gibi sistematiklerini tanıyan ve bunları, kendi millî özüne uygun bir anlatımla kurgulayan ve anlamlandıran, evrensel uygarlığın ve dünya edebiyatının bilinciyle eserler kaleme alan yazarların edebî mirasına öncelik verilmelidir.

5. Özbekçeden Türkçeye yapılan edebî çevirilerde bu iki yazı dili, belli bir düzeyde birbirinden farklı dil kullanım özelliklerini içerdiği için genel prensip olarak şunlar gözönünde tutulmalıdır:

a) Çevirisi yapılan her iki yazı dilinin söz varlığında bulunan ve kullanılan birçok kelimenin, anlatım biçiminin farklı anlatımlarda kullanılabildiğine dikkat edilmelidir.

b) Çevirisi yapılan her iki yazı dilinin çeşitli kelimelerinin, her çeşit mecazlaşmış dil kullanım imkânlarının dipnotlarla açıklanmasına mümkün olduğu kadarıyla az yer verilmelidir. Buna bağlı olarak da anlamlar, her iki yazı dilinde daha sık kullanılan ve bilinen uygun kelime, kelime grubu ya da ifade kalıplarıyla anlatılmalıdır.

c) Çeviriye konu olan dile mahsus standart söz sırasının üslubî makamlara göre değişimine ve cümlelerin öğelerine göre parçalanarak kullanılmasına dikkat edilmelidir. Ayrıca cümlelerdeki kelimelerin ve tamlamaların; söz gruplarındaki kelimelerin, kelimelerde eklerin vb. düşmesi gibi cümle düzenine ait kullanımların gelişigüzel değil, o dilin mantığına, işleyişine ve edebî anlatımın akışına göre belirlenmelidir.

ç) Çeviriye konu olan her iki yazı dilinde aynı olan atasözleri ve deyimlerin bulunduğu farkında olunmalı ve bu şekilde olanlar muhafaza edilmelidir. Bunun yanı sıra, çeşitli atasözleri ve deyimlerin de çevrilen dilde uygun karşılıklarının çoğu kez bulunabildiği ya da benzer varyantlarının olduğu bilinmelidir. Bunların olmadığı durumlarda söz konusu atasözleri yahut deyimlerin, çeviri metinlerde açıklamasıyla birlikte orijinal şekli kullanılmalıdır.

Sonuç olarak Türklerin ve Özbeklerin birbirlerinin dünü, bugünü ve yarını hakkında doğru bir kanaat ve fikre sahip olabilmesi, onların birbirlerine yakınlaşmalarını temin etmesi bakımından metin çeviri çalışmaları büyük önem arz etmektedir. XIX. yüzyılın sonundan itibaren yaşanmaya başlayan medeniyetlerin kavuşması doğrultusunda, Batı medeniyetinin de tesiriyle Türk halklarının edebiyatı, XX. yüzyılın bütün edebî tür ve şekilleriyle daha da gelişmiş ve zenginleşmiştir. Kardeş Türk ve Özbek edebiyatların birbirini tanıma, anlama ve birbirlerinin edebî eserlerinden zevk alma süreci 1990'lı yıllarda hız kazanmıştır. Bundan sonraki yapılacak iş de söz konusu hızın hiç kaybolmaması için çalışılmasıdır.

Kaynaklar

Ahmet Uğur Nalcıoğlu, *Adolf Muschg'un 'Im Sommer des Hasen' Adlı Romanında Kültürlerarası Sorunlar ve Etkileşim*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum, 2001.

Azra Erhat, "Türk Dili - Çeviri Sorunları", *Türk Dili Aylık Dil ve Yazın Dergisi*, Sayı: 322, 1978.

B. Bozkurt, "Dil Engelini Aşmak: Çeviri ve Sorunları Üzerine Bir İnceleme", *H.Ü. Sosyal ve İdari Bilimler Fak. Beşeri Bilimler Dergisi*, Ankara, 1989.

Bedia Akarsu, *Dil-Kültür Bağlantısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.

Bedrettin Cömert, "Kurumsal Açından Çeviri Sorunu", *Türk Dili Aylık Dil ve Yazın Dergisi*, Sayı: 322, 1978.

Bozkurt Güvenç, *Kültür Konusu ve Sorunlarımız*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1985.

Köksal Dinçay, *Çeviri Kuramları*, Neyir Yayıncılık, Ankara 1995.

Tahsin AKTAŞ, *Çeviri İşlemine Genel Bir Bakış*, Orsen Matbaacılık, Ankara, 1996.

NIKOLAY OSTROUMOV’UN SART DİLİ ETİMOLOJİSİ: DİLBİLİMSEL VE ETNOGRAFIK BİR ANALİZ

Zaynabidin ABDİRASHİDOV *

Özet

Rus İmparatorluğu’nun 19. yüzyılın sonlarında Türkistan’ı ele geçirmesi ve sömürgeleştirmesi, bölgedeki halkların kimlik ve etnografik yapısının sistematik bir şekilde incelenmesine olanak tanımıştır. Rus misyoner ve Türkolog Nikolay Petrovich Ostroumov’un (1846-1930) 1910 yılında yayımladığı *Sart Dili Etimolojisi* adlı eseri, bu alanda önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu çalışma, Ostroumov’un söz konusu eserini merkeze alarak, “Sart” terimi etrafındaki akademik tartışmaları kapsamlı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle Ostroumov’un Max Müller ile dilbilimsel görüşlerindeki ortaklıklar ve ayrılıklar ile “Sart” terimi çevresindeki zengin ancak çelişkili literatür detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Bildiri, Ostroumov’un eserinin dilbilimsel ve etnografik katkılarını değerlendirerek, bu katkıların modern akademik literatürdeki yerini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sart, Nikolay Ostroumov, Türk dilleri, etnografi, dilbilim, Türkistan, Rus kolonyalizmi.

Nikolay Ostroumov’s Sart Language Etymology: A Linguistic and Ethnographic Analysis

Abstract

The conquest and colonization of Turkestan by the Russian Empire in the late 19th century facilitated the systematic study of the identity and ethnographic structure of the region’s peoples. The work *Sart Language Etymology*, published in 1910 by Russian missionary and Turkologist Nikolay Petrovich Ostroumov (1846-1930), stands as a significant resource in this field. This study aims to comprehensively analyze the academic debates surrounding the term “Sart,” with Ostroumov’s aforementioned work at its core. In particular, it will explore in detail Ostroumov’s linguistic agreements and disagreements with Max Müller, as well as the rich yet contradictory literature concerning the “Sart” term. The paper seeks to evaluate the linguistic and ethnographic contributions of Ostroumov’s work and to elucidate its place within modern academic literature.

Keywords: Sart, Nikolay Ostroumov, Turkic languages, ethnography, linguistics, Turkestan, Russian colonialism.

Giriş

Orta Asya, Türk, İran ve Moğol etkilerinin kesiştiği bir bölge olarak, dilsel ve kültürel çeşitliliğiyle tarih boyunca araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bölgenin karmaşık yapısı, 19. yüzyılın sonlarında Rus İmparatorluğu’nun Türkistan’ı sömürgeleştirmesi ile sistematik bir inceleme sürecine girmiştir. Bu bağlamda, Rus misyoner ve Türkolog Nikolay Petrovich Ostroumov’un (1846-1930) *Sart Dili Etimolojisi* adlı eseri, Çarlık dönemi sömürge politikalarının bir ürünü olarak ortaya çıkan “Sart” terimi, Sartça (Sart dili) ve bu dili konuşan Sart halkının kimliğine dair önemli bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Ostroumov’un, misyoner danışmanı Nikolay İvanoviç İlminski’ye ithaf ettiği bu eser, Sart dilinin gramer yapısını, kelime türetimini ve etnografik kökenlerini incelemekte; aynı zamanda bir dilbilgisi kitabının ötesine geçerek Sart kimliğini savunan bir etnografik manifesto niteliği taşımaktadır.

Nikolay Petrovich Ostroumov, 1846’da Rusya’nın Tambov kentinde doğmuş, Kazan Dini Akademisi’nde (1866-1870) Arapça, Türkçe ve İslam çalışmaları üzerine eğitim almıştır (Khalid,

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, zaynabidin.abdirashidov@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6869-4315.

1998, s. 45). 1877’de Türkistan Genel Valisi Von Kaufman’ın davetiyle Taşkent’e gitmiş ve Rus idaresinin bölgedeki eğitim ile kültür politikalarında önemli görevler üstlenmiştir. Halk eğitimi müfettişi, öğretmen semineri direktörü ve erkek klasik lisesi müdürü gibi pozisyonlarda bulunmuş; ayrıca 1883-1917-yılları arasında Özbekçe yayımlanan *Türkistan Vilayetinin Gazeti*’nin editörlüğünü yapmıştır. Ostroumov’un misyoner kimliği, Rus Ortodoks Kilisesi’nin Hristiyanlaştırma politikalarıyla uyum gösterirken, Türkolojiye olan ilgisi çalışmasını akademik bir boyuta taşımıştır. Yerel dilleri ve kültürleri anlamayı, Rus idaresinin bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmenin bir aracı olarak gören Ostroumov, 1910’da yayımladığı *Sart Dili Etimolojisi*’ni hem dilbilimsel bir rehber hem de etnografik bir inceleme olarak tasarlamıştır. Eserinde, 1908’de Taşkent’te yayımlanan *Сарты: Этнографические Материалы* adlı kitabının üçüncü baskısına atıfta bulunması, Sartlar üzerine daha önce yürüttüğü uzun süreli çalışmalarını özetlediğini ve bu konuda derinlemesine faaliyetlerde bulunduğunu gösterir. Bu bağlamda, Ostroumov’un çalışması, Rus kolonyalizminin bilimsel ve idari hedeflerini birleştiren bir köprü olarak değerlendirilebilir.

“Sart” Kavramı ve Ostroumov

Ostroumov, “Sart” kelimesinin Farsça kökenli olduğunu ve başlangıçta “yerleşik halk” anlamına geldiğini öne sürer. Ona göre, terimin ilk kullanımları Moğol istilaları sonrasına tarihlenir ve göçebe olmayan toplulukları tanımlamak için geliştirilmiştir. Zamanla anlam genişlemesine uğrayan “Sart”, bazı dönemlerde etnik bir kimlikten ziyade bir yaşam biçimini ifade eden bir kavram olarak kullanılmıştır. Ostroumov, bu evrimin Orta Asya’daki sosyo-kültürel dinamiklerin bir yansıması olduğunu iddia eder (Ostroumov, 1910, s. 5-7).

20. yüzyıl başlarında “Sart” kavramı ve Sartların bağımsız bir etnik grup olup olmadığı uzun süre tartışılmıştır (Komatsu, 2024; Abashin, 2007). Ostroumov’un eserinde bu konuda iki ana görüş öne çıkar: Birincisi, Sartların Tacik, Fars ve Türk kökenli yerleşik grupların bir karışımı olduğu ve melez bir etnik kimliğe sahip bulunduğu tezidir. İkincisi ise, Sartların belirli bir etnik grup değil, şehirli ve yerleşik bir yaşam tarzına sahip topluluklar olduğu iddiasıdır (Ostroumov, 1910, s. 8-9). Dil, bu tartışmada kilit bir rol oynar. Ostroumov’a göre, Sartlar başlangıçta Türkçenin çeşitli lehçelerini konuşmuş, ancak Farsça’nın yaygınlaşmasıyla bazı gruplar Farsça veya Tacikçeyi benimseyerek “Sart” olarak anılmaya başlamıştır. Ostroumov, Türkçe konuşan Sartların göçebe topluluklarla ilişkisiz, şehirli bir kesimden geldiğini belirtir. Bu, Ostroumov’un Sartları, Özbekler, Kazaklar ve Kırgızlar gibi göçebe Türk topluluklarından ayıran temel özellik olarak sunduğu bir argümandır (Ostroumov, 1910, s. 9-10).

ЭТИМОЛОГІЯ
сартовскаго языка.

Для курсовъ при Ташкентскомъ отдѣленіи
Императорскаго Общества Востоковѣдѣнія

Составилъ Н. ОСТРОУМОВЪ.

*Изданіе типографіи, состоящей при Канцеляріи
Туркестанскаго Генералъ-Губернатора.*

Ташкентъ.
Тип. при канц. Турк. Ген.-Губ.
1 9 1 0.

Sart Dili Etimolojisi kitabının kapağı

Sartlar, Ostroumov tarafından genellikle iki dilli veya çok dilli bir topluluk olarak tanımlanır. Ticaret dili olarak Farsça veya Tacikçeyi kullanırken, günlük yaşamda Türkçeyi de konuşan gruplar olduğunu savunan Ostroumov, kültürel olarak Sartların şehirli, yerleşik ve ticaret odaklı bir toplum olduğunu; göçebe Türklerden farklı olarak tarımla uğraşmadığını, geçimlerini ziraatkârlık, ticaret ve şehir meslekleriyle sağladığını ileri sürer. Dolayısıyla Ostroumov'un teorisine göre, zamanla "Sart" kimliği, şehirli Müslüman nüfusu tanımlamak için kullanılmış; Buhara, Semerkant ve Taşkent gibi merkezlerde yoğunlaşarak bölgenin ekonomik yapısında önemli bir rol oynamıştır. Göçebe topluluklardaki katı hiyerarşilerden yoksun olan Sartlar, aristokrat veya yönetici sınıfa da dâhil edilmemiştir (Ostroumov, 1910, s. 11-15).

19. yüzyılda Rus İmparatorluğu, "Sart" terimini yerleşik Müslüman nüfusu tanımlamak için resmi bir kategori olarak benimsemiş; Kazaklar ve Kırgızlar gibi göçebe halklardan ayırarak idari yönetimi kolaylaştırmayı hedeflemiştir. Bu dönemde Sartlar, diğer Türk topluluklarından farklı bir statüye sahip olmuştur (Ostroumov, 1910, s. 16-17).

Sart Dili: Dilbilimsel Özellikler ve Müller ile Tartışma

Ostroumov, Sart dilini analiz ederken, 19. yüzyılın önde gelen dilbilimcilerinden Max Müller'in teorilerinden yararlanmıştır (Ostroumov, 1910, s. 13-14, 17-19). Müller, karşılaştırmalı dilbilim yöntemini geliştirerek dilleri izole (tek heceli), eklemeli (agglutinative) ve bükünlü (inflectional) olarak sınıflandırmıştır (Müller, 1861, s. 112-115). Ostroumov, Sartçayı Müller'in eklemeli dil kategorisine yerleştirerek, bu dilin Turan (Ural-Altay) dil ailesine ait olduğunu savunur (Ostroumov, 1910, s. 17). Sartçada eklerin kökten bağımsız olduğunu belirtir; örneğin, "adam-ga" (insana) ve "adam-lar-ga" (insanlara) formları, Müller'in eklemeli dil tanımına uygundur (Ostroumov, 1910, s. 21). Müller'in "dil doğal bir organizmadır ve kendi yasalarıyla gelişir" görüşünü benimseyen Ostroumov, Sart dilinin bu doğal süreçten geçtiğini öne sürer (Ostroumov, 1910, s. 3; Müller, 1861, s. 55).

Ostroumov ile Müller arasındaki ortak noktalar şunlardır:

1. Dilin Doğal Gelişimi: Müller, dilin insan kontrolünden bağımsız olarak evrimleştiğini savunur (Müller, 1861, s. 56-58). Ostroumov, bu görüşü Sart diline uygulayarak, dilin yerleşik Sart toplumunun kültürel yapısıyla şekillendiğini ifade eder (Ostroumov, 1910, s. 3). Örneğin, Sartçanın Arapça ve Farsça edebiyatın etkisiyle zenginleşmesi, Müller'in dilin çevresel faktörlerle evrimleştiği tezini destekler (Ostroumov, 1910, s. 9-10).

2. Eklemeli Yapı: Müller'in eklemeli dil tanımı, kelimelerin eklerle anlam kazandığı ve köklerin değişmediği bir sistemi ifade eder (Müller, 1861, s. 114). Ostroumov, Sartçada fiil türetme ("ölmek" → "öldürmek" → "öldürülmek") ve isim türetme ("demirçi" - demirci) örnekleriyle bu tanımı doğrular (Ostroumov, 1910, s. 29-30). Böylece Müller'in teorisi, Ostroumov'un Sartçayı Türk dillerinin bir alt grubu olarak sınıflandırmasında temel bir dayanak oluşturur.

3. Karşılaştırmalı Yaklaşım: Müller'in Hint-Avrupa dillerine uyguladığı karşılaştırmalı yöntem, Ostroumov tarafından Türk dillerine uyarlanır. Ostroumov, Sartçayı Kırgızca ve Özbekçe ile karşılaştırarak farklarını ortaya koymaya çalışır (Ostroumov, 1910, s. 9-10); bu, Müller'in dil ailelerini anlamak için kullandığı yöntemin bir yansıması olarak kabul edilebilir (Müller, 1861, s. 130-132).

hiyerarşik yaklaşımına karşı çıkar (Ostroumov, 1910, s. 15). Sart dilinin medrese eğitimi ve hukuk sistemi sayesinde “ложноклассический периодъ” (sahte klasik dönem) yaşadığını savunarak, Müller’in gelişim sıralamasını reddeder (Ostroumov, 1910, s. 15-16). Ostroumov’a göre, Sartça, Müller’in eklemeli diller için öngördüğü basitlikten çok daha karmaşık bir yapı sergiler.

2. Dil ve Kültür İlişkisi: Müller, dilin kültürel gelişimden bağımsız olarak evrimleştiğini ve esasen soyut bir sistem olduğunu öne sürer (Müller, 1861, s. 60-62). Ostroumov ise, Sart dilinin yerleşik yaşam tarzı, İslam eğitimi ve Arapça-Farsça etkileşimlerle doğrudan şekillendiğini savunur (Ostroumov, 1910, s. 9-10, 15). Müller’in soyut yaklaşımına karşı, Ostroumov dilin somut toplumsal bağlamda incelenmesi gerektiğini vurgular; örneğin, “фразеология у сартовъ, какъ людей, больше книжныхъ, богаче” (Sartların fraseolojisi, kitap okuyan insanlar olarak daha zengindir) ifadesi bu görüşünü yansıtır (Ostroumov, 1910, s. 10).

3. Dil Ailelerinin Sınırları: Müller, Turan dillerini Hint-Avrupa dillerinden kesin bir şekilde ayırır ve bu iki grubu birbirine bağlayacak kökensel bir ilişki kurmaz (Müller, 1861, s. 120-122). Ostroumov ise, Sartçanın Arapça ve Farsça’dan yoğun bir şekilde etkilenmesi nedeniyle, Turan dillerinin diğer dil aileleriyle etkileşim içinde olduğunu ima eder (Ostroumov, 1910, s. 11-12). Bu, Müller’in dil ailelerini izole birimler olarak görme eğilimine karşı bir eleştiri olarak kabul edilebilir. Ostroumov’un “самоварчи” (samovar satıcısı) gibi Rusça kökenli kelimeleri Sartçaya dâhil etmesi, Müller’in katı sınıflandırmasına meydan okur (Ostroumov, 1910, s. 11).

Ostroumov’un Müller ile tartışması, Sart dilini yalnızca teorik bir obje değil, yaşayan bir kültürel sistem olarak ele aldığını göstermektedir. Müller’in evrenselci yaklaşımına karşı, Ostroumov’un yerel ve etnografik perspektifi, çalışmasını dönemin kolonyal dilbiliminden ayırmaktadır.

Sart Kimliği: Ostroumov’un Savunusu ve Akademik Tartışmalar

Ostroumov, “Sart” teriminin kökenini Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig* ve 13. yüzyıla ait bazı yazılarda arar; bu terimin Kırgızlar veya Ruslar tarafından icat edilmediğini savunur (Ostroumov, 1910, s. 5). Sartları, Syr-Darya ve Fergana bölgelerindeki yerleşik şehir ve köy sakinleri olarak tanımlar; Kırgızlar, Türkmenler, Tacikler ve Özbeklerden dil ve yaşam tarzı (kabile düzeninin olmaması) açısından ayrıldıklarını belirtir (Ostroumov, 1910, s. 6-7). Muhammed Salih’in *Şeybani-name* (1533-1534) adlı eserinde “Sart” kelimesinin etnik bir grup olarak geçtiğini vurgular (Ostroumov, 1910, s. 6). Ostroumov, Salih’in yazılarına dayanarak “Sart” teriminin hakaret anlamı taşımadığını, bağımsız bir etnik kimliği temsil ettiğini öne sürer. Kırgızların bu kelimeyi küçümseyici kullanımını kültürel bir yanılğı olarak görür ve Rusçadaki “Hemeu” (Alman) gibi kökeni belirsiz ama yaygın kelimelerle karşılaştırır (Ostroumov, 1910, s. 7-8). Bunun yanı sıra, Ostroumov, Sartların eski İran kökenli halklarla Türk-Moğol istilacıların karışımı olduğu tezini fiziksel özellikler ve dilsel verilerle desteklemeye çalışır (Ostroumov, 1910, s. 8).

Ostroumov, Sartçayı Max Müller’in dilbilim teorilerine dayanarak Turan (Ural-Altay) dil ailesine yerleştirir ve eklemeli yapısını vurguladığı yukarıda yazılmıştı (Ostroumov, 1910, s. 17-19). Ona göre Sartça, Kırgızca ve Özbekçeden fonetik, kelime hazinesi ve gramer açısından ayrılır; Arapça ve Farsça edebiyatın etkisiyle zenginleşmiştir (Ostroumov, 1910, s. 9-10). Türkistan’daki mevcut Müslüman okulları ve hukuk sistemi, dilin Ostroumov’un “sahte klasik dönem” olarak adlandırdığı bir evresini destekler (Ostroumov, 1910, s. 15).

Ostroumov’un bu savunusu, Sartların birleşik bir kimliğe sahip olduğunu ve Rus idaresi altında tanınması gerektiğini ima eder; bu, onun misyonerlik faaliyetinin yanı sıra etnografik açıdan kolonyal bir politika sunduğunu gösterir (Ostroumov, 1910, s. 5-6).

Akademik literatürde “Sart” terimi üzerine yoğun tartışmalar bulunmaktadır; bu tartışmalar, Ostroumov’un savunusuyla hem örtüşen hem de çelişen görüşler içermektedir.

Adeeb Khalid, terimin 19. yüzyılda Rus kolonyal yönetimi tarafından standartlaştırıldığını savunur ve Ostroumov’un yaklaşımını yerel kimlikleri sabitleme çabasının bir parçası olarak görür (s.

88-90). Khalid'e göre, "Sart" ismi yerel halklar arasında bulanık bir anlam taşıırken, Ostroumov'un savunusu bu terimi Özbek kimliğinin bir öncülü olarak şekillendirmiştir. Khalid, Ostroumov'un yaklaşımını eleştirir; çünkü bu, yerel gerçekliklerle tam örtüşmez ve kolonyal bir kurgudur (Khalid, 1998, s. 90-91).

Devin DeWeese, Sartların İslamlaşma sürecinde yerleşik yaşama geçen Türk-Moğol kökenli gruplar olduğunu belirtir; Ostroumov'un İran-Türk karışımı tezini destekler, ancak terimi etnik kimlikten çok sosyo-ekonomik bir statü (yerleşik çiftçiler ve tüccarlar) olarak tanımlar (DeWeese, 1994, s. 121-123). DeWeese, Khalid ile çelişir; çünkü "Sart"ın kolonyal bir inşa olmaktan ziyade Orta Çağ'dan beri var olan bir dönüşümün sonucu olduğunu düşünür (DeWeese, 1994, s. 124-125). Ostroumov'un etnik vurgusu, DeWeese'ye göre fazla katıdır.

Sergei Abashin, "Sart" teriminin Sovyet döneminde Özbek kimliğine entegre edildiğini ve sonraları nostaljik bir anlam kazandığını öne sürer; Ostroumov'un tezini kolonyal bir kategori olarak değerlendirir (Abashin, 2015, s. 55-57). Abashin, Ostroumov'un "Sart" teriminin savunmasını, Rusların yerel halkları kategorize etme çabasının bir yansıması olarak görür ve Khalid ile benzer bir çizgidedir. Ancak DeWeese ile çelişir; çünkü "Sart"ın tarihsel bir derinlikten çok geçici bir kolonyal kategori olduğunu savunur. Abashin'e göre, Ostroumov'un bağımsız kimlik tezi, Sovyet uluslaşma politikalarıyla çökmüştür (Abashin, 2015, s. 56-58).

Yuri Bregel, Sartların Hive Hanlığı'nda ekonomik ve kültürel elit olduğunu belirtir; terimi işlevsel bir kategori olarak görür (Bregel, 1978, s. 130-132). "Sart" kelimesinin yerleşik tüccar ve ziraatçi grupları tanımladığını savunur; bu, DeWeese'nin sosyo-ekonomik statü tezini destekler. Ancak Khalid ve Abashin'in kolonyal inşa görüşüne karşı çıkar; Ostroumov'un tarihsel derinlik iddiasını kabul eder, fakat bunu etnik bir kimlik olarak değil, işlevsel bir kategori olarak değerlendirir (Bregel, 1978, s. 133-135).

Vasili Bartold, "Sart" teriminin Orta Çağ'da Tacik ve Türk halkları arasında bir ayrım olarak kullanıldığını, zamanla yerleşik Türkler için genelleştiğini belirtir (Bartold, 1928, s. 178-179). Ostroumov'un "Sart" kelimesinin hakaret olmadığı görüşünü destekler, ancak "Sart"ı etnik bir kimlikten çok coğrafi ve kültürel bir kategori olarak tanımlar. Bartold'un bu görüşü DeWeese ve Bregel ile uyumludur; ancak Khalid ve Abashin'in kolonyal standartlaştırma tezine mesafelidir. Bartold'a göre, Ostroumov'un etnik vurgusu, terimin tarihsel esnekliğini göz ardı eder (Bartold, 1928, s. 180).

Öte yandan Peter B. Golden, "Sart" kelimesinin Sogd kökenli bir terim olduğunu savunur ve Ostroumov'un İran-Türk karışımı tezine eleştirel yaklaşır (Golden, 1992, s. 145-146). "Sart" terimini yerleşik halklar için geniş bir tanımlama olarak görür; Ostroumov'un net etnik sınır arayışını, terimin dilbilimsel ve tarihsel belirsizliğiyle çelişkili bulur. Golden, bu konuda Bartold ile benzer bir çizgidedir; ancak DeWeese ve Bregel'in sosyo-ekonomik vurgusuna daha az ağırlık verir (Golden, 1992, s. 147).

Edward Allworth, "Sart" kelimesinin Çağatay Türkçesi edebiyatında sıkça geçtiğini ve Ostroumov'un *Şeybani-name* referansını doğruladığını belirtir (Allworth, 1990, s. 66-67). Allworth, Ostroumov'un tarihsel derinlik iddiasını destekler, ancak onun bağımsız kimlik tezini, Rus idaresinin sabitleme politikasına bağlar ve bu konuda Khalid'in görüşü ile uyumludur. Allworth, Abashin'in fikirleriyle de örtüşür; "Sart" teriminin Özbek uluslaşmasıyla kaybolduğunu savunur ve Ostroumov'un tezinin bu süreçle çeliştiğini belirtir (Allworth, 1990, s. 68-70).

Bu tartışmalar, "Sart" teriminin tarihsel bir gerçeklik mi yoksa kolonyal bir kurgu mu olduğu sorusunu gündeme getirir. Ostroumov'un etnik vurgusu, terimin esnek ve çok katmanlı doğasını tam olarak yansıtmaya da, çalışması dönemin etnografik ve dilbilimsel bağlamında önemli bir katkı sunar.

Sonuç

Nikolay Ostroumov'un *Sart Dili Etimolojisi*, Sart dilini sistematik bir şekilde tanımlamayı ve Rusça konuşanlara öğretmeyi amaçlayan bir eserdir. Dilbilimsel açıdan, Sartçayı eklemeli dillerin bir

örneği olarak konumlandırarak Türk dillerinin evrimine dair önemli bir perspektif sunar. Max Müller'in teorilerini esas alarak geliştirdiği analiz, Sart dilinin gramer yapısını ve kelime türetimini detaylı bir şekilde ortaya koyarken, Müller ile olan tartışmaları, Ostroumov'un yerel bağlama özgü bir yaklaşım benimsediğini gösterir. Etnografik açıdan ise, "Sart" terimini savunarak bu kimliği Rus kolonyal bağlamında yeniden tanımlamış; Sartların dilsel ve kültürel özelliklerini vurgulayarak, onların bağımsız bir kimlik olarak tanınması gerektiğini öne sürmüştür.

Ostroumov'un çalışması, akademik literatürle karşılaştırıldığında, Sartların Özbek kimliğine entegrasyonundan önceki bir geçiş dönemini belgelemektedir. Khalid ve Abashin gibi araştırmacılar, "Sart" terimini kolonyal bir inşa olarak görerek Ostroumov'un tezini eleştirirken; DeWeese, Bregel ve Barthold, terimin tarihsel bir temele dayandığını, ancak etnik bir kimlikten ziyade sosyo-ekonomik veya kültürel bir kategori olduğunu savunur. Bu çelişkili görüşler, Ostroumov'un eserinin hem desteklendiği hem de eleştirildiği bir tartışma alanını yansıtır. Eser, Rus kolonyalizminin bilimsel ve idari hedeflerini birleştiren bir köprü niteliği taşıırken, Sart kimliği ve dili üzerine sunduğu veriler, modern Türkoloji ve Orta Asya araştırmaları için değerli bir kaynak olmaya devam etmektedir. Ostroumov'un çalışması, yalnızca bir dilbilgisi kitabı olmanın ötesine geçerek, dönemin sömürge politikaları ile yerel kimlikler arasındaki etkileşimi anlamak açısından önemli ipuçları sunar. Bu bağlamda eser, Orta Asya'daki dilsel ve kültürel dönüşüm süreçlerini incelemek isteyen araştırmacılar için hem tarihsel hem de metodolojik bir zemin sağlamaktadır.

Kaynakça

- Abashin, S. (2015). *Nationalisms in Central Asia*. Routledge.
- Abashin, S. (2007). *Die Sartenproblematik in der Russischen Geschichtsschreibung des 19. und des ersten Viertels des 20. Jahrhunderts*. Klaus Schwarz Verlag.
- Allworth, E. (1990). *The Modern Uzbeks*. Hoover Institution Press.
- Barthold, V. V. (1928). *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. London.
- Bregel, Y. (1978). "The Sarts in the Khanate of Khiva". *Journal of Asian History*, 12, 120-151.
- Csató, É. Á., Johanson, L. (1998). *The Turkic Languages*. Routledge.
- DeWeese, D. (1994). *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*. Penn State University Press.
- Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform*. University of California Press.
- Komatsu, H. (2024). "XX. Yüzyıl Başlarında Türkistan'da Kolektif Kimlik Arayış Çabaları". Kitapta "*Kültürün Mimarı*" Bozkurt Güvenç'e Armağan. Yayına Hazırlayan: Akile Gürsoy. Nobel, s. 132-145.
- Müller, M. (1861). *Lectures on the Science of Language*. London.
- Ostroumov, N. P. (1910). *Etimologiya Sartovskogo Yazıka* (Sart Dili Etimolojisi). Taşkent.

IMLO QOIDALARINI TUZISH UCHUN HARAKATLAR

Inomjon AZIMOV*
Gulbahor AZIMOVA*

Annotatsiya

Til – millat ko'zgusi. Millat hayotida bo'layotgan barcha o'zgarishlar, albatta, tilda o'z ifodasini topadi. Shu jihatdan qaraganda, barcha zamonlarda xalqning asl farzandlari, ma'rifatparvar siymolar ona tilini millatga o'zligini anglatishda, uning qudratini, shon-shuhratini ko'tarishda, tushkun va tutqun zamonlarda esa ruhiyatini omon saqlash, unga qaytadan kuch bag'ishlashda zo'r vosita deb bilganlar. Xususan, milliy uyg'onish davri bo'lib tarixga kirgan XX asrning birinchi choragida ma'rifatparvar ziyolilar kishilarda milliy ruhni uyg'otishda, milliy ongini o'stirishda tilga g'oyat katta ahamiyat berdilar. Negaki, ular millatning mavjudligini tasdiqlaydigan bebaho javohir ona tili ekanligini anglaganlar, shuning uchun o'z tillarining rivoji uchun barcha choralarni ishga solib, o'zbek tilining qonun-qoidalarini ishlab chiqishga kirishganlar. Xalq jonli tilining imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, o'zbek adabiy tili me'yorlarini belgilash 20 – 30-yillar uchun eng dolzarb vazifa edi.

Jadidlar boshqa rivojlangan tillar kabi yagona imlo qoidalariga ega bo'lgan o'zbek adabiy tilini yaratishni orzu qildilar, buning uchun esa o'sha davr tilida turlicha qo'llanib kelayotgan so'zlarni birxillikka keltirish zarurligini anglaganlar. Albatta, bu, birinchidan, o'ta muhim va jiddiy voqea, shu bilan birga, eskilik bilan yangilik o'rtasida hayot-mamot masalasi ko'ndalang turar edi. Yangi imlo masalasi hali turli chig'iriqlar, muhokama-yu munozaralar girdobiga tushishi va sinovlardan o'tishi lozim edi.

Mazkur vazifani Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" o'z zimmasiga oldi. Elbekning ta'rifi bilan aytganda "yolg'uzgina bir uymoqning o'ziga tegishli bo'lgan shevasida va o'ziga tegishli sanalgan imlosida o'qib yozishlari hamda shu imlo va tilni yalpi xalqning o'ziga qabul ettirish" tashkilotning asosiy maqsadi edi (Bobomurodova, 2002, 13-b.). "Chig'atoy gurungi" tomonidan tuzilgan "Bitim yo'llari" o'zbek adabiy tili imlo qoidalarini tuzishdagi dastlabki tajriba edi. Maqolada mazkur risola xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: jadid, alifbo, imlo, yozuv, arab yozuvi, tovush, unli tovush, undosh tovush, fonema, harf, "Chig'atoy gurungi".

Processes Involved in the Development of Orthographic Rules

Summary

All changes taking place in the life of a nation inevitably find their reflection in its language. From this point of view, throughout all eras, the true children of the people and the enlightened figures have regarded their native language as a powerful tool in helping the nation understand its identity, in elevating its strength and glory, and in times of hardship and oppression – in preserving its spirit and giving it new strength.

In particular, during the period known in history as the National Awakening – the first quarter of the 20th century – enlightened intellectuals placed great importance on language in awakening national spirit and raising national consciousness.

They understood that the priceless jewel affirming a nation's existence was its mother tongue. Therefore, they took all necessary measures for the development of their language and began to develop the rules and norms of the Uzbek language. Realizing the potential of the people's spoken

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU, Toshkent, O'zbekiston, ORCID: 0009-0001-4803-7166, inomjon66@mail.ru.

* Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti akademik litseyi o'qituvchisi.

language and establishing the norms of the Uzbek literary language was the most pressing task during the 1920s–1930s.

The reformers dreamed of creating a literary Uzbek language with unified spelling rules, just like other developed languages. For this purpose, they realized that it was necessary to bring consistency to the words that were being used in various ways in the language at that time. Of course, this was, on one hand, an extremely important and serious event, and on the other hand, it stood at the crossroads between the old and the new, a matter of life and death. The issue of new spelling had to go through various twists, debates, and trials before it could be settled.

This task was taken on by the “Chig‘atoy Gurungi” (Chagatai Circle) led by Fitrat. As Elbek described, the main aim of the organization was “to read and write in a dialect and orthography specific only to a single group, and to make this orthography and language accepted by the general public” (Bobomurodova, 2002, p.13).

The “Bitim yo‘llari” (Ways of Agreement), compiled by Fitrat and Qayum Ramazon, was one of the first attempts at formulating spelling rules for the Uzbek literary language. This article discusses that particular treatise.

Key words: jadid, alphabet, spelling, script, Arabic script, sound, vowel sound, consonant sound, phoneme, letter, “Chigatai Talks”.

Kirish

Boshqa turkiy xalqlar kabi O‘zbekistonda ham alifboni isloh qilish, imloni yengillashtirish masalasi kun tartibiga chiqdi, arab tilining butunlay boshqa til oilasiga mansubligi ham mazkur alifbo o‘zbek tilining ichki qonuniyatlarini to‘la ochib bera olmas edi. Bundan tashqari, juda ko‘plab muammolar, qiyinchiliklar yig‘ilib qolgan edi. Ashurali Zohiriy o‘zining 1916-yilda nashr ettirgan “Imlo” darsligida bu haqda shunday deydi: “...Bizning hozirgi (eski) imlomizda qoida degan narsa aslo rioya etilmag‘anlig‘idan har kim o‘zicha qanday yozmoqni xohlasa, o‘shanda yoza berg‘an; bu adabiyotimizning kengayishiga sad bo‘lib, yoshlarimizning qiynalishidan boshqa ajnabiy millatlarning qoshida tilimizning masxara qildirib, madaniy tillarga baho qo‘yg‘anda, qimmatini hech bo‘lishiga sabab bo‘ldik. Shunga binoan bul “Imlo” risolasini yozdim. Eng zarur qoidalarni darj etdim... “hoye rasmiya”ni imlomizg‘a kirgizdim” (Zahiriy, 1916, 3-b.).

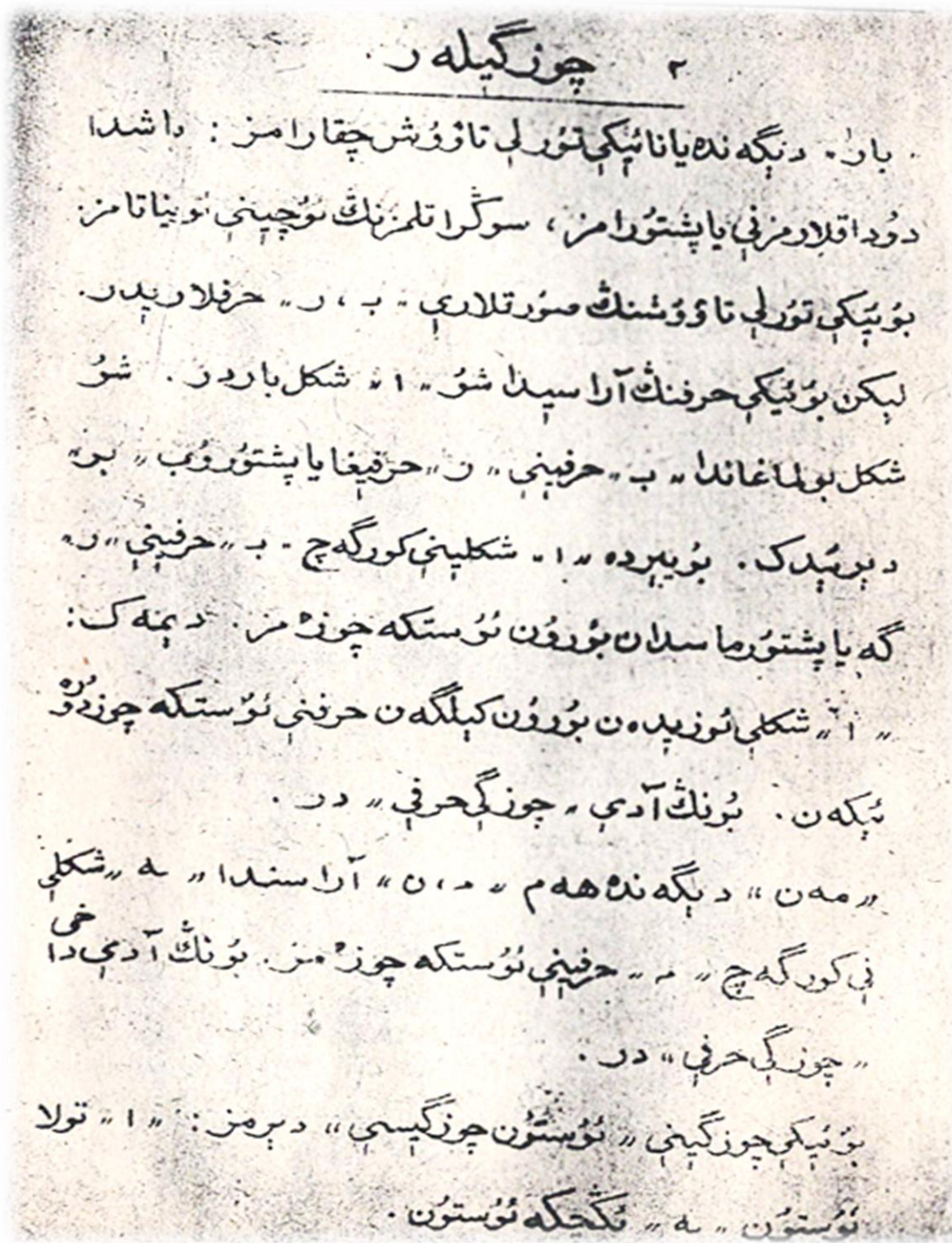
Bunday muammolarni Elbek ham qayd etadi: “Bizning bu kungacha qo‘llanilib kelmakda bo‘lgan imlomiz iki turli edi: biri chig‘atay imlasi va ikinchisi eski imla. Bu imladan eski imla atag‘an imlamiz burun chaqlardan beri bir yo‘sansiz, negizsiz yazilib kelmakda bo‘lg‘an bir imladurkim, buning bilan bir narsani achiq anglav juda qiyindir. Chunki bir so‘zni bir necha turli o‘qimaq mumkin bo‘lg‘anliqdan kishi ko‘b yanglishadir. Eski imla yo‘lsizlig‘i uchun tashlanmaqdin bashqa chara qalmaydur” (Bobomurodova, 2001, 5-b.).

“Bitim yo‘llari” risolasi ayni sshu muammolarni hal qilish yo‘lidagi ilk tajriba edi. Uning maqomi bo‘yicha turli mulohazalar mavjud. Bobomurodova uni Fitrat va Qayum Ramazon hammuallifligida tuzilgan o‘zbek tili nazariy masalalari yoritilgan eng birinchi ibtidoiy qo‘llanma sifatida ta‘riflaydi (Bobomurodova, 2002, 13-b.). Qayum Ramazon esa imlo qoidalari deb ataydi: “Bashqa fanlarni qo‘yib turaylik, maktablarimizning jan tamiri bo‘lg‘an “Til qoidalari” atig‘a shu kungacha bir asar chiqmadi. “Bitim yo‘llari” bilan “Yazuv yo‘llari” esa imladin bahs etar. Lekin bular ham darslik bo‘lishdan yiraqraq bo‘lsa ham (suv o‘rnig‘a taqyammum qabilidan) yarab turar. Buning bilan til qaidalarini o‘rganib bo‘lmaydi. Maktablar uchun “Sarf” va “Nahv” kerak. “Sarf” va “Nahv”! (Qayum Ramazon, 1923). Shu bilan birga, unda ham imlo qoidalari, ham qo‘llanmaga xos bo‘lgan xususiyatlar qayd etilgani aytiladi: “Bitim yo‘llari”ga hozirgi dastur, yo‘riqnoma, o‘quv qo‘llanmasi, darslik kabi didaktik shakllar nuqtai nazardan qaralganda, ularning hech biriga to‘liq mos kelmaydi. Aslida mualliflarning o‘zlariga quloq soladigan bo‘lsak, u imlo qoidalari to‘plamiga ko‘proq yaqin keladi. Ular yozishadi: “Til bilan yozuvimizni belgili bir yo‘lga qo‘yub...” degan so‘zlariga ko‘ra u

imlo qoidalarini anglatadi. Buni uning muqovasidagi “Imlo” yozuvi ham bildirib turibdi. Lekin asarni o‘rganar ekanmiz, unda o‘zbek tilining nazariy masalalari ham aks etganligini ko‘ramiz. Nazariy fikrlarni asarning barcha o‘rinlarida qayd qilish mumkin (Ashirboyev, Azimov, 2022, 13-b.).

Haqiqatan ham, “Bitim yo‘llari” da imlo qoidalarini bilan birga, nazariy ma’lumotlar, mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar ham berilgan. Fikrimizcha, mualliflar uni yangi usul maktablari uchun imlo qoidalarini bilan to‘ldirilgan qo‘llanma sifatida tavsiya qilishni nazarda tutishgan.

Tahlil va natijalar

“Chig‘atoy gurgungi” taklifi bilan 1921-yilda Toshkentda birinchi o‘lka o‘zbek tili va imlosi qurultoyi bo‘lib o‘tadi. Mazkur qurultoyda 3 nafar asosiy ma‘ruzachilardan ikki nafari (Fitrat, Botu) gurgung a‘zolari bo‘lib, qurultoy qarorlari ham ular tomonidan ishlab chiqilgan edi. Fitrat imlo rivoji uchun quyidagi takliflarni beradi:

“1. Eski imlamiz buzuq, qaidasiz bo‘lg‘ani uchun maaripimizni bu imla va yazu blan kengaytmak mumkin emas. Maaripimizni kengaytmak va savadsizliqni bitirmak uchun imlamizni islah etmak lazimdir.

2. Alti cho‘zgili imla qabul etilsin.

3. Tilimizdagi yat so‘zlar ham shul alti cho‘zgi blan yazilsin.

4. Har harp va har cho‘zginging o‘ziga maxsus shakl bo‘lsin.

5. Ust cho‘zgilarini o‘runli yazmaq uchun so‘zlarning qalinlig‘i, ingichkaligiga e‘tibar etilsin. Tilimizdagi arap so‘ziga ham shul to‘rt madda qo‘ldan kelganicha yuritilsin.

6. Harplarning shakli ikidan birga tushub, butun so‘zlar bash harp bilan yazilsun.

7. Tilimizga kirib qalg‘an yat so‘zlar turkcha harplar blan yazilsin” (Jamolxonov, Umarov, 2017, 15-b.).

“Bitim yo‘llari”ga e‘tibor qilinsa, ayni shu takliflar asosida yozilganini ko‘ramiz. Risola gurgung tomonidan ishlab chiqilgan isloh qilingan yozuvda nashr qilingan. U 17 bo‘limdan iborat bo‘lib, 1-bo‘limida undoshlar xususida so‘z yuritiladi.

Risolada barcha undoshlarning hosil bo‘lishi xususida ma‘lumot berilmaydi, faqat bir necha undoshning hosil bo‘lishi misollar asosida tushuntirilgan: “Bir” deganda boshda dudoqlarimizni yopishtiramiz, ondan so‘ng tilimizning uchini o‘ynatib qo‘yamiz. Dudoqlarimizni yopishtirib chiqardig‘imiz tovush bilan tilimizning uchini o‘ynatib chiqardig‘imiz tovush bir-biriga o‘xshamaydir, bir turli nimarsadir, ayri-ayridir, ikki turlidir. Birinchisining surati “b”, ikkinchisining surati “r” dir. “Bir” deganda ham ikki turli tovush chiqaramiz. Boshda dudoqlarimizni yopishtiramiz. Ondan keyin tilimizning uchini ust tishimizning quyiga yopishtirurmiz. Birinchisining surati “b”, ikkinchisining surati “r” dir. “Tin” deganda tovushimiz uch turli bo‘lib chiqadir. Birinchisining surati “t”, ikkinchisining surati “n”, uchinchisining surati “j” dir (“Bitim yo‘llari” 1919, b.). Bunda “b” undoshini talaffuz qilganda, dudoqlarning bir-biriga yopishishi, ya‘ni lab-lab undoshi ekanligi, “r” talaffuz qilinganda, tilning uchi titrashi, ya‘ni titroq undoshi ekanligi, “l” undoshida esa tilning uchi ustki tishning ostiga yopishtirish orqali, ya‘ni til-tish undoshi ekanligi aytilmoqda.

Tovushning yozuvdagi shakli *harf* deb, undosh tovushlar esa *tovush harfi* atamasi bilan yuritilgan: “Qay bir turlisining yozilaturgan bir surati bor ekan. Mana shul suratlarining odi “harf” dir. Bunlarning qay biri bir tovushning surati bo‘lgani uchun bunlarga “tovush harfi” derlar” (Bitim yo‘llari, 1919, 2-b.). Risolada undoshlar soni 24 ta deb berilgan, lekin 1921-yilda bo‘lib o‘tgan qurultoy qarorida ularning soni Fitrat taklifi bilan 23 ta deb ko‘rsatilgan (1921-yil yanvar ayida bo‘lg‘an birinchi o‘lka qurultayining chiqarg‘an qararlari, 7-b.). Qurultoyda Ashurali Zohiriy undoshlar soniga e‘tiroz bildirib, 24 ta undosh bo‘lsin degan taklif bildiradi.

Risolaning 2-bo‘limi “Cho‘zgilar” mavzusi ostida unlilarga bag‘ishlangan. O‘zbek tilida 6 ta unli tovush mavjudligi qayd etilib, ular *cho‘zgi harfi* atamasi bilan beriladi. Unlilarga quyidagicha ta‘rif beriladi: “ “Bar” deganda yana ikki turli tovush chiqaramiz: boshda dudoqlarimizni yopishtiramiz, so‘ngra tilimizning uchini o‘yanatamiz. Bu ikki turli tovushlarning suratlarini “b”, “r” harflaridir. Lekin bu ikki harflarning orasida shu “(l) – a” shakl bordir. Shu shakl bo‘lmaganda “b” harfini “r” harfiga yopishtirib “bir” der edik. Bu yerda “(l) – a” harfini ko‘rgach “b” harfini “r” ga yopishtirmasdan burun ustga cho‘zamiz. Demak: “(l) – a” shakli o‘zidan burun kelgan harfni ustga cho‘zadir ekan. Uning odi “cho‘zgi harfi” dir (Bitim yo‘llari, 1919, 4-b.).

“Man” deganda ham “m”, “n” orasida “(a) – a” shaklini ko‘rgach “m” harfini ustga cho‘zamiz. Buning odi dag‘i “cho‘zgi harfi” dir. Bu ikki cho‘zgini “ustun cho‘zgisi” deymiz. “(l) – a” to‘la ustun, “(a) – a” ingichka ustun” (Bitim yo‘llari, 1919, 5-b.). Bunda “a” unlisining ikki xil varianti – qattiq-

yumshoq, ya'ni lablar oldinga cho'chchayadi. "Bo'lu" so'zidagi birinchi unli to'la (qalin), ikkinchisi ingichka unli sifatida qayd qilingan.

"Keldi" deganda "(ٲ) – i" shakli "k" harfini ostga qalin qilib cho'zdiradir. "(ٲ) – i" shakli "d" harfini ostga ingichka qilib cho'zdiradir. Bu ikkisi "ostin cho'zgilar": "(ٲ) – i" to'la ostin, "(ٲ) – i" ingichka ostin (Bitim yo'llari, 1919, 5-b.). Bunda "(ٲ) – ٲ" (qalin), "(ٲ) – i" (ingichka) unlilari talaffuz qilinganda, tilning ostga cho'zilishi, shuning uchun ular ostin (ost) cho'zgilar ekanligi aytiladi. Lekin "keldi" so'zidagi birinchi unlining qalin, ikkinchi unlining ingichka sifatida qayd qilinishi xato, chunki so'zda "k" yoki "g" undoshlari bo'lsa, ular ingichka sanaladi (bu xususda quyiroqda to'xtalamiz).

Endi savol tug'iladi: mualliflar nega "o'" va "u" unlilarini qalin, ingichkalikka ajratib alohida berishmagan? Nega 6 ta unliga to'xtalingan? Ma'lumki, bu davrda milliy tilshunoslik hali fan sifatida shakllanmagan, o'zbek jadidchilik harakati Turkiya va Tataristonda paydo bo'lgan jadidchilikning bevosita ta'sirida shakllangan, tilshunoslik bo'yicha ilmiy qarashlarda aynan ularning roli kuchli bo'lgan. Bu haqda Sh.Bobomurodova shunday yozadi: "1895–1915-yillarda Tataristonda harflarni isloh qilish borasida harakatlar avj olgan bir paytda tatar tilshunoslari orasida unlilarni belgilashda turli qarashlar mavjud bo'lib, bularning hammasi singarmonizm bilan bog'liq edi. Tildagi yo'g'onlik va ingichkalikni so'z tarkibidagi unlilarga bog'liq deb talqin etgan tilshunoslar yo'g'on va ingichka juftlikdan iborat sakkiz unlini belgilab olganlar. Singarmonizm hodisasini ayrim unli (alif, hoyi havvaz) va asosan undoshlarga bog'lab tushuntirgan O.Ibrohimov va uning tarafdorlari dastlab besh, keyinroq qisqa "i" ni kiritib, olti unlini qabul qildilar. Bu olti unliga asoslangan tatar yozuvi 1918-yilda o'rta imlo nomi bilan keng tarqalgan bo'lib, o'zbek tilshunoslari Fitrat va Elbeklar ham ana shu imloga asoslanib 1919-yil o'zbek yozuvi uchun olti unlini belgilab oldilar" (Bobomurodova, 2001, 43-b.).

Ikkinchidan, arab yozuvidagi uch unlili imlodan voz kechish, uni 6 imloga keltirish ham juda katta tortishuv, janjallar bilan bo'lgan. Bu haqda Elbek shunday yozadi: "Harf illatchilarining shovqini hali bosilmag'on bir davrda 6 dan 9 ga ko'chish tugil, shu 6 ning o'zin saqlab qolish katta muvaffaqiyat edi. Mana shuning uchunda 1926-yilg'acha 9 cho'zg'i ustida og'iz ochquchilar oz ko'rindi, to'g'risi, bu masala ustida ortiqcha bosh qotirilmadi (Bobomurodova, 2001, 42-b.).

Buning sababini M.Bog'danova quyidagicha izohlaydi: "Mana shu islah qiling'an arab alifbasining xususiyati, o'zbek shevalari arasida bo'lg'an fanetikaviy farqlarni yashirib turar edi, ya'ni ayrim shevalarning aytilishig'a qarab o'zgaradigan so'zlar mazkur alifba bo'yicha hammasi bir shaklda yazilar edi. Masalan, eranlashg'an shevalarda "soz", eranlashmag'an shevalarda "söz" deb aytiladigan "söz" butun shevalar uchun سوز shaklida yazilar edi. "ز" harfi uchun ham yo'g'an, ham ingichka yazilar edi" (bag'danova, 1926, № 4).

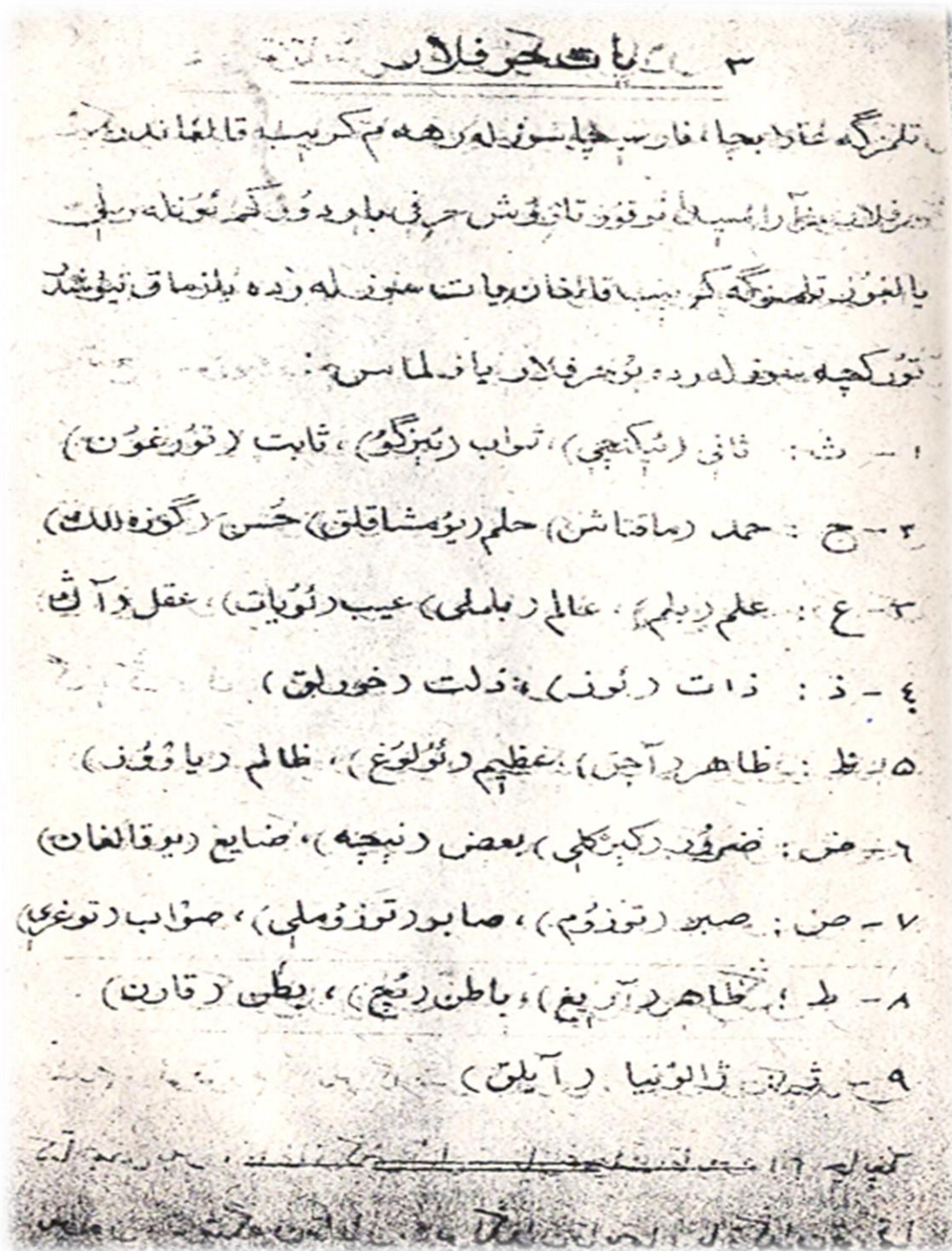
Bunday holatni Abdulla Alaviy ham ta'kidlaydi: "Hazirg'i yangi imlada alti sayita yazilsa ham, to'qquz tavushni ifada qiladur, bunda juft tavushlar uchun bittadan alamat aling'andir ("alif-hoyi havvaz" bundan mustasna). Agar alti sayita bo'lsa edi, biz "bo'lg'an", "bo'lgan" so'zlarini yazishda farq qilmas edik. Biz bu imlamizda tatarlarda bo'lg'an kabi olti harf bilan to'qquz tavush ko'rsatamiz" (Alaviy, 1927).

Yuqoridagi holatni o'zbek tilshunosligining endi shakllanayotgani, hali o'zbek tili fonetikasi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmagani, unli, undoshlar bo'yicha ilmiy xulosalar bera oladigan tilshunoslar yetishib chiqmagani bilan izohlash mumkin.

To'g'ri, jadidlar boshqa turkiy tillardagi kabi o'zbek tilida ham singarmonizm qonuni bor ekanligini, unlilarning yo'g'on-ingichkalikka bo'linishini e'tirof etganlar. Ehtimol, har bir yo'g'on-ingichka unlilarga alohida shakl olinishiga qiyinchiliklar yuzaga kelgandir, shuning uchun ham 6 unli bilan tildagi barcha unlilarni ifodalashga harakat qilganlar.

Risolada yot so'zlarga ham alohida bo'lim ajratilgan. Arab va fors tiliga xos bo'lgan 9 ta harf (ث, ح, ع, ط, ص, ض, ظ, ز, ذ) misollar bilan tushuntirilgan (Bitim yo'llari, 1919, 7-b.). Yot harflar

masalasida ham jadidlar o'rtasida yagona fikr yo'q edi. Ashurali Zohiriy, Munavvar qori kabi ziyolilar turkiy so'zlarni eshitilganicha yozish, ya'ni unilarni ham yozuvda ifoda etishni yoqlagan holda, arabcha so'zlarni asl holicha, ular qaysi harflar bilan yozilgan bo'lsa, o'zgartmay yozishni talab qilar edilar. "Jumladan, harflar to'g'risida eng oldin alarni ikkiga bo'lub, yot turli ostida ataydurlar. Yot harf deganlari arabcha, forsha, ruscha so'zlarda ishlatilaturg'on غ ظ ط ض ص ر ث ذ harflari bo'lub ularning qo'noq (mehmon) bo'lg'onliklari uchun turkcha harflardan yuqori o'run berib turkcha uchun kelaturg'on kalakalarning boshlarida sinmasliklarini istaydurlar" (Elbek, 1920).

Fitrat, Elbek kabi bir guruh jadidchilar bunga qarshi chiqadilar, yot harflar ham milliy imlo qoidalariga bo'ysunishi lozimligini ta'kidlaydilar: "Shuning uchun to'g'ridan to'g'ri yot harf degan shul to'qqiz harflarni butunlay oradan chiqarib, qo'noqlarg'a ham turkcha kiyim kiyintiru va olarg'a turkcha odat (qiliq)larni tushuntiru kerakdir. Bu choqda bizning imlodag'i ko'p bir darajada qulaylashqon bo'ladir" (Bobomurodova, 2001, 6-b.).

"Tutash-uzuk harflar" bo'limida arab yozuvidagi har ikki tomondan qo'shiluvchi (muttasil) hamda bir tomondan – o'zidan oldingi harfga qo'shiluvchi (munfasil) harflar xususida so'z yuritilgan.

Yuqorida qayd qilinganidek, jadidlar barcha turkiy tillar uchun xos bo'lgan singarmonizm qonuniyatini o'zbek tilida ham mavjudligini e'tirof etadilar. Bu qonun risolada *qalinliq va ingichkalik* deb yuritilgan. U nazariy qoida sifatida emas, ularning imlo qoidasi uchun keltirishadi. Bu qonun uchun asos bo'ladigan asosiy tamoyil old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi ular uchun ma'lum bo'lgan, lekin u o'z davriga va o'sha davr tilshunoslik an'anasi asosida tushuntirilgan, ya'ni bu qonunni tushuntirishda quyidagi atamalardan foydalanilgan:

Qalin so'z. Bu *orqa qator unlilardan* iborat bo'lgan so'zni bildiradi.

Ingichka so'z. U old qator unlilardan iborat bo'lgan so'zni anglatgan. Shunga ko'ra "turkcha so'zlar qalin yo ingichka bo'lur" deb izohlashadi.

"Qalin so'z":

birinchi bo'g'inda orqa qator **ā** unlisi qatnashganda ("birinchi bo'lagida to'la ustun qatnashsa") hosil bo'lishi aytiladi;

so'zda q, g', x undoshlaridan biri qatnashganda ham orqa qator unlilari uyushishi ko'rsatiladi.

"Ingichka so'z":

birinchi bo'g'inda **ä** unlisi kelganda ("birinchi bo'lagida to'la ustun");

birinchi bo'g'inda **e, i** unlilari qo'llanganda ("birinchi bo'lagida to'la ostun");

g, k undoshlari ishtirok etgan so'zlar *ingichka* bo'lishi aytiladi.

Bu qaydlar ifoda usulidan qat'i nazar, hozirgi singarmonizm qoidalariga mos keladi (Reshetov, Shoabdurahmonov, 1962, 185-b.), lekin, albatta, hozirgi singarmonizm qonuni xususiyatlarini to'la qamrab olgan degan so'z emas. Bugungi o'zbek tilshunosligida ham bu asarda qo'llangan qalinlik-ingichkalik termini ba'zan uchrab turibdi, lekin u asosiy termin sifatida qo'llanayotgani yo'q. Bu qonunning hayotiylikligiga jiddiy e'tibor qaratishmagan o'rinlar ham bor. Jumladan, "Itf sig'alarining yoziluvi (so'z shakllarining yozilishi)" sarlavhasi ostidagi -b, -ib, -ub affiksli ravishdoshlarni izohlashda *borib, berib* (transkripsiyada *barib, berib*) so'zlaridagi i, ī unlilarini old qator, *yugurub, qo'shulub* (transkripsiyada *yügürüb, qoşulub*) so'zlaridagi **u, ü** unlilarini ham old qator sifatida izohlaydilarki, bu singarmonizm qonuniga xilof, chunki *borib* so'zidagi **i** unlisi singarmonizm qonuniga binoan orqa qator, *berib* so'zidagi **i** esa old qator unli bo'lib, ular asarda "ingichka ostun", ya'ni old qator unli deb qaralgan. *Yugurub, qo'shulub* so'zlarida ham ravishdosh tarkibidagi u "ingichka utru", ya'ni old qator unli deb tushunilmoqda, balki *yugurub* so'zidagi u old qator, *qo'shulub* so'zidagi u orqa qator ekanligini ta'kidlagan bo'lar edik. Bu jihatdan avval o'zlari ta'riflagan singarmonizm qonunini saqlamaganligi ma'lum bo'ladi.

Xulosa

"Chig'atoy gurungi" tomonidan yaratilgan "Bitim yo'llari" risolasini o'zbek adabiy tili imlo qoidalarini yaratishdagi ilk tajriba sifatida qabul qilish mumkin. Albatta, har qanday yangi ishning yutuqlari bilan birga, kamchiliklari, mulohazali o'rinlari bo'ladi, buni yuqorida ko'rib o'tdik. Asar boshida mualliflar uning keyingi ishlarga turtki bo'lishi va bu risoladan yuksakroq imlo asarlari yaratilishini tilab, bu ishlarini qo'llashni bildirib o'tishgan: "Til bilan yozuvimizni belgili bir yo'lda qo'yib yuksaltmak uchungina qurilgan "Chig'atoy gurungi" ishongan dalillariga tayanib shul "Bitim yo'llari"ni o'rtaga otdi. "Bitim" (imlo) to'g'risida so'ng so'zini biz so'yladik, bundan so'ngra bu to'g'rida kimsa so'ylay olmas demaymiz. Bizning so'zimiz shudir: bitim to'g'risida ochiq so'ylamak

yo‘lini ochdik, neki bitimning todini (mazarini) qochirdiq. Bundan so‘ngra biznikidan to‘g‘riroq, biznikidan yaxshiroq bitim yo‘llarini kim ko‘rsatsa, qo‘lini o‘pmoqqa tayyorman”.

Bu risoladan so‘ng Elbekning “Yozuv yo‘llari” asari yozildi. 1926-yilda dastlabki imlo qoidalari ishlab chiqilib, “Maorif va o‘qitg‘uchi” jurnalida e‘lon qilindi. Qayum Ramazon tomonidan 1931-va 1935-yillarda “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari” risolalari chop etildi. Shu tariqa o‘zbek adabiy tilining imlo qoidalari shakllanib bordi.

Adabiyot

- Bobomurodova Sh. (2002). O‘zbek tilshunosligi rivojida Elbekning roli. Филол. фан. номз.... дисс., Toshkent.
- Ashurali Zohiriy. (1916). *Imla*. Qazan: “Umid” tipo-litografiyasi.
- Bobomurodova Sh. (2001). *Elbekning tilshunoslikka oid asarlari*. Tshkent.
- Qayum Ramazan. (1923). *Maktablarimiz va o‘zbekcha darslik*. Turkistan, № 201.
- Ashirboyev S., Azimov I. (2022). “*Chig‘atoy gurungi*” va imlo. Davlat tili taraqqiyoti: muammova echimlar. Toshkent.
- Жамолхонов Х., Умаров А. (2017). *Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. I китоб*. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси.
- Bitim yo‘llari. (1919). Toshkent. (arab yozuvida).
- 1921-yil yanvar oyida bo‘lg‘an birinchi o‘lka qurultoyining chiqarg‘an qararlari. (1922). Turkiston jumhuriyatining davlat nashriyoti.
- Bag‘danova M. (1926). *Latin asasida tuzilgan o‘zbek layihalarining tarixiga bir qarash*. Alanga, № 2, 4, 6.
- O‘zbek yangi alifbasini tuzishda asalar*. (Matiriyalardan to‘plab tuzguchi: Abdulla Alaviy) (arab yozuvida). (1927). Samarqand – Tashkent.
- Elbek (1920). *Imla masalalari*. Ishtirakiyun.
- Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш. (1962). *Ўзбек диалектологияси*. Тошкент.

Түрк тілдерінде кізіні сомнапчатхан сөстерні істезері халғанчы он чыллар аразында ла өткін апарылча. Тілшілер пу сөстернің тузаларының паза пүдістерінің пасхалатчатхан ондайларын іле сығарарына хайығ айландырчалар (Рахимова, 2010, Добринина, 2012 паза пасх.), ол санда лингвокультурология саринаң кізінің омазын чарытчатхан сөстер істезіге тартылчалар (Афанасьева, 2019; Чертыкова, 2020 паза пасх.).

Кізіні сомнапчатхан сөстер пір тиксі тузалығ чазыны пүдірчелер. Аның істінде тузалары хоостыра ал-алынча чардыхтарға чарылчалар. Мында өөн чарылыс кізінің хылииның чахсы паза хомай сариларынаң палғалыстығ полча, көзідімге, *махачы – хортых*, *күлүк – арғаас*; *сынчых – чой* паза ан.п. Піс тоғызыбыста хакас тіліндегі кізіні чахсы / хомай саринаң хоостапчатхан сөстерні үзүріге тартчабыс. Істезіге тартылған материал Хакас-орыс сөстігінең (Хакас-орыс сөстігі, 2006), Хакас тілінің синонимнер сөстігінең (Кызласова, Чертыкова, 2014) паза пасха даа хакас хоос чайачы тоғыстарнаң чыылған.

Көнізінең, удаа чоохта учурапчатхан үс кизе-тоғыр тузалығ сөстердеңер пастыбыс, ол «күлүк - арғаас» кизе-тоғыр пааластығ сөстер; «чалахай - көө чох» кизе-тоғыр пааластығ сөстер; «көөлбек – хылыхтығ» кизе-тоғыр пааластығ сөстер. Пу сөстерні тузалары, чоохтағда палғалыстары паза пурунғы обекелерібістің пааластары паза хоостыра істескені хакас тіл науказында наа полча. Паза мыннаң мындар пу теманы алғыдып, мындағ істезіглер апарары пістің тіл материалында антропоцентризм көстеен алғыдарына кирек полча. Тузалары хоостыра пөлілген сөстернің үс өмезін үзүріп, мындағ салтарларға килгебіс: кізінің хылиин паза көөн өөнінде пілдірістер көзітчелер. Кізінің хылиин таныхтапчатхан сөстернің тузаларында «төреміл», «тиксі чир хылых ондайы» семалар парлар. Че кізінің көңнін / көөн таныхтапчатхан сөстернің тузаларында «кизек туста», «пасха киректернең сылтаанда» танығлар пілдірілчелер. Ідөк кізінің хылиин / көңнін эмоциялығ пілдірістер абстракттығ сөстернің палғалызында көрерге чарир. Мында кізі адалбинчатса даа, ол-пу көөнің ээзі кізі полчатханы пілдістіг. Кізінің хылиин / көөн таныхтапчатхан сөстернің өөнінде кизе-тоғыр тузалығ сөстері (антонимнері) пар поладыр. Анзы олар полған на тілнің сөстіг ис-пайындағы паалас сөстер чардығына кірчеткенінең палғалыстығ полча. Ідөк кізінің көөн хоостирында, фразеологизмнің чардығы улып, соматизмнер араласчалар. Мындағ пааластар хоостыра пурунғы обекелерібіс пу ибіркіде чахсынаң хомайны алыстырчаңнар. Пу адалған танығлар пір дее пілдірістің тузазында пар полчалар, че алғым чоохтағда сөстернің палғалыстары хоостыра сығысчалар, көзідімге, «пілдіріс + имя» модельлер кізінің тиксі төреміл хылиин, че «наречие + иділіс» модельлер кізінің нименің-де сылтаанда сығысчатхан көөн таныхтапчалар.

Ключевые слова: хакас тілі, кізі омазы, көө, хылых, сөстіг ис-пай, туза, чоохтағдағы палғалыс, паалас.

Expression of Character and Mood of a Person in the Khakass Language

Abstract

In Khakass linguistics, lexical means reflecting a person's character are identified and described for the first time, in particular, lexemes included in the basic polar microfields - "hardworking - lazy"; "cheerful - sad"; "kind - evil". The work describes the lexical and semantic originality of lexemes characterizing a person, as well as the motivational models that underlie them. At the same time, we

* Доктор филологических наук, Институт гуманитарных исследований и саяно-алтайской тюркологии Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова (Абакан, Республика Хакасия, РФ); Н.Ф.Катановтың адынаң Хакас хазна университеті, Ағбан, Россия Федерациязы

established the boundaries of the semantic field "image of a person"; identified lexemes describing a person's character and mood in the system of certain polar models; in the course of the analysis, we revealed semantic and combinability features of these lexemes; determined the semantic and cognitive originality of the conceptual structures under study. Distinctive semantic features of the semantics of lexemes characterizing a person's mood and character are revealed. In particular, the lexemes describing a person's character are characterized by the semes of constancy and longevity, and the lexemes describing a person's mood are characterized by the semes of "short-term", "dependence on any situations".

The study used the semantic-cognitive method, which involves considering lexemes in the relationship of their substantive and conceptual structures.

As a result of the study, it was established that the semantics of the lexemes under consideration contain indications of the context-defined features of constancy and temporariness of human character. Some of the adjectives from the microfield "cheerful - sad" cannot act as a lexeme characterizing the subject, while they are combined only with an object name with an abstract meaning (khomzynystyg kög "sad song", orynistig tylaas "good news", etc.), but the bearer of the expressed emotion is the subject - a person.

During the analysis of the language material it was revealed that in addition to adjectives, other lexical means are used to designate the qualities of a person's character and mood - substantives, phraseological units, emotionally expressive words, syntactic descriptions, etc., for example, emotive adverbs in combination with a verb also create a background for characterizing a person with an orientation toward a behavior model.

Keywords: Khakass language, image of a person, mood, character, vocabulary, semantics, compatibility, evaluation.

Піс тоғызыбыста хакас тіліндегі кізіні чахсы / хомай саринаң хоостапчатхан сөстерні үзүріге тартчабыс. Көнізінең, удаа чоохта учурапчатхан үс кизе-тоғыр тузалығ сөстер өмезінеңер пастыбыс, ол: «күлүк - арғаас» кизе-тоғыр пааластығ сөстер; «чалахай - көө чох» кизе-тоғыр пааластығ сөстер; «көөлбек – хылыхтығ» кизе-тоғыр пааластығ сөстер. Пу сөстерні тузалары, чоохтағда палғалыстары паза пурунғы обекелерібістің пааластары паза хоостыра істескені хакас тіл науказында наа полча. Паза мыннаң мындар пу теманы алғыдып, мындағ істезіглер апарары пістің тіл материалында антропоцентризм көстеен алғыдарына кирек полча. Тузалары хоостыра пөлілген сөстернің үс өмезін үзүріп, мындағ салтарларға килгебіс: кізінің хылиин паза көөн өнінде пілдірістер көзітчелер. Кізінің хылиин таныхтапчатхан сөстернің тузаларында «төреміл», «тиксі чир хылых оңдайы» семалар парлар. Че кізінің көңнін / көөн таныхтапчатхан сөстернің тузаларында «кизек туста», «пасха киректернең сылтаанда» танығлар пілдірілчелер. Ідөк кізінің хылиин / көңнін эмоциялығ пілдірістер абстракттығ сөстернің палғалызында көрерге чарир. Мында кізі адалбинчатса даа, ол-пу көөнің ээзі кізі полчатханы пілдістіг. Кізінің хылиин / көөн таныхтапчатхан сөстернің өнінде кизе-тоғыр тузалығ сөстері (антонимнері) пар поладыр. Анзы олар полған на тілнің сөстіг ис-пайындағы паалас сөстер чардығына кірчеткенінең палғалыстығ полча. Мындағ пааластар хоостыра пурунғы обекелерібіс пу ибіркіде чахсынаң хомайны алыстырчаңнар.

Кізі науканың аймах пулуңнарында – философияда, психологияда, литературоведениеде, тілде паза пасха даа чардыхтарда – істезіг киреенде объект паза субъект полып араласча. Тіл науказында пүүнгі күнде антропоцентризм, алынча үзүріг ачығы полып, аймах саринаң тиліпче. Кізіні, объект чили, істескені аның чуртаста аймах киректернең айғасчатханынаң палғалыстығ полча. Кізінің чуртазының прай сариилары – тудынчатхан оңдайы, сағызы, көңні, чооғы, тоғызы, ибіркізер хайди көрчеткені паза пасха даа полыныстары тілнең пик палғалыс парғаннар. Сын оңдайнаң чоохтаза, тіл кізінің чуртазының көріндезі

полча. Орыс тіл наукасында антропоцентризмге саблығ тілшілернің Н.Д.Арутюнованың (Арутюнова, 2000), Ю.Д.Апресянның (Апресян, 1995), А.Вежицкаяның (Вежицкая, 2001) паза пасхаларының даа тоғыстары чарыдылғаннар. Антропоцентризмнің палғалыстығ тілнің сөстіг пайын істезерінде тиксі теориялар төстелзелер дее, пір төйі көрістер чоғыл. Мында когнитивистиканың істезіг оңдайлары тілнең паза кізінің сағын полчатханынаң паза ибіркізер көрістернең палғалыстарны іле сығарчалар.

Түрк тілдерінде кізіні сомнапчатхан сөстерні істезері халғанчы он чыллар аразында ла өткін апарылча. Тілшілер пу сөстернің тузаларының паза пүдістерінің пасхалалчатхан оңдайларын іле сығарарына хайығ айландырчалар (Рахимова, 2010, Добринина, 2012 паза пасх.), ол санда лингвокультурология саринаң кізінің омазын чарытчатхан сөстер істезіге тартылчалар (Афанасьева, 2019; Чертыкова, 2020 паза пасх.).

«Кізінің тілдегі омазы» оңнағның істіне кізінің хылиин паза тастындағы көрімін хоостапчатхан сөстер кірчелер, хайзылары аймах (тузалары, пүдістері, чоохтағдағы палғалыстары) саринаң көрілчелер. Кізінің сағызының, көңнінің, сағының паза чон аразындағы орнының синеглері пілдіріс чоох чардығына кірчелер. Прай түрк тілдерінде пілдірістер нимооның паза тіріг нимелернің, ол санда кізінің хайдағ полчатханын таныхтапча, че оларның ол хырии чоохтағда ла іле сығысча. Че хайзы тустарда олар адалыс таа, наречие дее, иділіс тее полып турыбысчалар, көзідімге алза, *чахсы: чохсы кізі, чохсы чорых, чохсы тоғынарға, минзер килгенің - чохсы.*

Піс пу тоғызыбыста хакас тіліндегі кізінің хылиин сомнапчатхан сөстернің үс чардығын көр көрербіс. Ол кизе-тоғыр пааластығ сөстернің тиксі тузалары: а) *арғаас* – *күлүк*; б) *чалахай* – *көй чох*; в) *көйбек* – *хылыхтыг*. Пістің істезіге тартылған материалыбыс көзіткен хоостыра пу оңнағлар алынча сөстернең ле нимес, ідөк субстантивтернең, фразеологизмнернең, экспрессивтернең паза сөс пірігістерінең пілдірілчелер. Істезіге тартылған материал Хакас-орыс сөстігінең (Хакас-орыс сөстігі, 2006), Хакас тілінің синонимнер сөстігінең (Кызласова, Чертыкова, 2014) паза пасха даа хакас хоос чайачы тоғыстарнаң чыылған.

Кізіні сомнапчатхан сөстер пір тиксі тузалығ чазыны пүдірчелер. Аның істінде тузалары хоостыра ал-алынча чардыхтарға чарылчалар. Мында өөн чарылыс кізінің хылиинның чохсы паза хомай сариларынаң палғалыстығ полча, көзідімге, *махачы* – *хортых*, *күлүк* – *арғаас*; *сынчых* – *чой* паза ан.п. Пу пілдіріглер хоостыра полған на чонның хада-пірге сағызында паалас сылтаанда кізінің хайдағ полар кирек омазы хайраллалча. Кізінің хылиинның прай саринаң «чахсы» алай ба «хомай» паалағ алчалар. Тілде кізіні пу сөстернең таныхтааны тиксі паалааны полча, че көнізінең чохсы / хомай сарилары адалбинча: *Син ундуба, ол хомай даа полза, минің пабам* (Кильчичаков, 1991, с. 81) ***Чохсы хызычактар. Ооллары пар ба?*** (Кильчичаков, 1991, с. 61). Чоохтанчатхан кізінің көрізінең (паалаанынаң) чохсы алай хомай кізінің хылиинда прай чохсы алай хомай сарилары чыыл парғаннар. Че кізі чуртас хоостыра алызып одырадыр, хайзы тустарда позын пасха-пасха саринаң көзідедір. Ол сағыс хоостыра піс кізінің хылиин таныхтапчатхан пілдіріс сөстерні ікі чардыхха чар салғабыс:

а) **кізінің тиксі паза төреміл хылиин таныхтапчатхан пілдірістер.** Көзідімнер: *Сіпер, чииттер, көп чохсы нимо итчезер, че угаа маңзыраахсар, көп суулапчазар* (Татарова, 1991, с. 87). *Хомай кізі нимес, чоны даа чохсы, пазымныглар* (Кильчичаков, 1991, с. 182). ***Чапчаң оол, ырах парар*** (Татарова, 1991, с. 87). Мындағ пілдірістернің өөн тании «хылыхтың төреміл сарии» полча. Пу сөстер чоохтағда удаа адалысты чарытчалар. Мындағ пілдірістер ідөк *чир* алай ба *төреенінең* тыыдылыс сөстерінең палғалысчалар, көзідімге, *чир хатсырах, чир салчых, чир чүгүрік, чир тапсабас, чир ылгаахчы, төреенінең арғаас, төреенінең күлүк, төреенінең ағырыг, төреенінең чабал сагыстыг, төреенінең сіліг, төреенінең сібілдей, төреенінең чайаачы, төреенінең тілбірес* паза ан.п. Пу ікі сөс *чир* паза *төреенінең* чоохтағда тузалары хоостыра алыстырыл полчалар, олар синонимнер полчалар. Көзідім: *Ол, төреенінең (чир) чабал кізі,*

өрінстіг хатхырыбысхан (Чарых кўннің чирім, 2007, с. 135). Хакас-орыс сөстiгiнде *төрееңінең* сөс алынча лексема чілі таныхталбинча. Че піс аны, кізінің ол-пу хылиин таныхтапчатхан сөстернең оой палғалысчатхан сылтаанда, толдыразынаң тыытхылығ сөс тіп санапчабыс.

Пуох кізінің хылиин таныхтапчатхан сөстерге субстантивтіг адалыстар кірчелер, көзідімге, *хончы* → *хончы кізі*; *палыхчы* → *палыхчы оолах*; *сарынчы* → *сарынчы кізі* паза ан.п.: *Минің пабам, сарынчы кізі, сым одыр полбаан, сарнап салыбысхан*. Ідөк кізінің хылиин таныхтапчатхан пілдірістер иділісті пүдірерінде араласчалар, көзідімге, *чалахай пол-*, *көгліг пол-* паза ан.п.: *Хара сағызын тосхырып алып, көгліг полған Сакис* (Чарых кўннің чирім, 2007, с.135). Кізінің көңнін паза тудынчатханын таныхтапчатхан иділістер фразеологизмнең пілдірілібохчалар, көзідімге, *күлүгін сал-*, *чабалы тут-*, *салчығын сал-*, *ідіргегі тут-*, *хыйгазы тут-*, *хылыгы тут-*, *хыйгазын сал-* паза ан.п.: *Пу ир табан пістің алныбыста күлүгін сал чөрче. Пайлар, көйтіктерін салзалар даа, пілінгеннер: чылнаң чылға үлгүлері холларынаң суура тартылча. Хыстың, туғаннарына чагын кір полбинчатханда, матап хылыгы тутча.*

б) кізінің кизек туста паза хайдағ-да сылтағлар хоостыра сығысчатхан хылиин таныхтапчатхан пілдірістер. Мындағ пілдірістернің пу танығы чоохтағларда ла сығысча. Көзідім: *Сыннаң андағ полза, мин трутеньмін, нимее чарабаан кізібін* (Кильчичаков, 1991, с. 80). *Пабазы килгенде, оолагас чалахай полған* (Алтын хыс, 1992, с. 54). – *Тур-р, поэраха айназы! – хаалха алында өкпеліг апсааның табызы истіл парған* (Чарых кўннің чирім, 2007, с.138) паза ан.п. Пу чоохтағларда алынча сөс кизектері кізінің пілдірілчеткен хылииның сылтаан чарытчалар: *Сыннаң андағ полза...; Пабазы килгенде...* Аннаңар мындағ сөстерні сынында кізінең нимес, че полчатхан киректең палғалыстырарға чарир, ол киректер ирт парза, кізінің көңні, тудынызы ідөк алыс парадыр.

Пуох чардыхха субстантив полчатхан кізінің хылиин таныхтапчатхан пілдірістерні кирерге чарир. Көзідім: *Ол поэын махтапчатхан чойырхостарға хынчатхан кізі*. Сағынарға чарир, ол *чойырхостар* алынча ла кізілерні килістіре ле тустарда махтапчалар, че чуртаста хачан даа чойырхос полып, прайзына чойырхабинчалар.

Экспрессивтіг хырызыныс сөстері кізінің нимезер-де / кемзер-де хайди хайчатхан көңнін, паалапчатханын паза күлчеткенін таныхтапчалар паза сын полчатхан киректең хыйа парчалар. Көзідімнер: *Сіреп чи, алығ айналар, Корамасты полицейох тіп өөктеліс одырғазар ба?* (Чарых кўннің чирім, 2007, с.139). *Кем ікінчілепче алай хорыхча, сағамох неер! Пу садынчак адайнаң хости турзын!* (Туран, 1981, с. 91). – *Абдаке, синің мында чызың чох ползын, сазы узун, сағызы хысха хат эйнелер!* (Туран, 1981, с. 67).

А.Р.Рахимова кізінің хылиин таныхтапчатхан сөстернің тилізі чонның чуртазының тилізінең палғалыстығ, көзідімге, пурунғы түрк пічіктерінде кізінің хылиин таныхтапчатхан сөстер пўўнгі сөстер пайының хыринда асхынах тіп санапча. «В человеческом обществе в то время положительными качествами считались мудрость, меткость (в стрельбе из лука), сила, благородство и т.д.» (Рахимова, 2010, с. 86). Автор Турфан коллекциязының пічіктерінде (IX-Xвв) учурапчатхан сөстерні Пурунғы түрк сөстігі пастыра көзітче *asra* «смиранный, покорный», *azmiş* «рел. заблудший», *bujanlig* «благочестивый», *bujansiz* «лишённный добродетели», *qaninçsiz* «ненасытный» и т.д. (Рахимова, 2010, с. 86). Андағ оңдайнаң чонның чуртазы тилеен хоостыра кізі хылииның аймах сариилары тирең көріл турған, анзы атропоцентризмнің сөстіг ис-пайын, ідөк тилідіп, түбен-пасха саринаң аймастырып одырча.

Іди хакас тілінде кізінің хылииның аймах сарииларын таныхтапчатхан сөстерні тематика хоостыра мындағ өмелерге чарирға чарир:

1) «күлүк - арғаас» кизе-тоғыр пааластығ сөстер өмезі. Полған чонда кізіні тоғысха хайди хайчатханы хоостыра паалапчалар, анзы чонның кип-чоохтарында даа, сиспектерінде дее чарыда хоостал парған. Хас хачаннаң тоғыс кізіні кізі иткен, аннаңар ол прай тустарда кізінің чуртазының өөні полча. Чонның тиксі сағызы ідөк кізіні хайди тоғынчатханы хоостыра

паалапча, сынап кізі кўстеніп, көп тоғынчатса – чахсы, ол чахсы чуртапча. Че сынап кізі тоғынарға хынминчатса, агаа хынминчалар. Хакас тілінде кізінің хылииның пу ікі кизе-тоғыр сари *сымдах* паза *арғаас* өөн сөстернең таныхталчалар. Удаа пу ікі сөстіг паалағ пір сөспекте, үгредіг ондайынаң пирілче: **Сымдах** кізінің палалары *астабинча*, **арғаас** кізінің палалары *астап одырча* (Кобяков, 1982, с. 29). *Арғаас ардатча, кўлўк азырапча* (Кобяков, 1982, с. 31). Пу халғанчы сөспек орыс тіліндегі *Труд кормит, а лень портит сөспектең* төййлесче. Піди сөспектер кўлўктің паза арғаастың аразындағы хырығны арландыра көзітчелер. Хакас тілінде «кўлўк» оңнаға кірчеткен паза аны пасха саринаң чарытчатхан мындағ сөстер паза сөс пірігістері пар: *чітіг, чылхалыг, тоғысха кўс, пызыг холлыг* паза ан.п. Көзідімнер: *Онок, поэзыг даа пілчезің, ол чазыг кізі нооза, сырай-сынға ла иптіг* (Кильчичаков, 1991, с. 20). *Прайзы аның хыйгазына паза чітігіне чапсаан* (Костяков, 1989, с. 14).

Пу сөске тузазы хоостыра тоғыр турчатхан *арғаас* өөн сөстің синонимнері полчалар: **чызыг**. *Чызыг кізілерге амды сидік* (Кобяков, 1982, с. 54); **чалты**. *Андаг чалты поларға чарабас; ынанмас*. *Ынанмас ирдің сидені талалых ла поладыр* (Алтын хыс, 1992, с. 54); **эрінчек / ирінчек**. *Ирінчек кізее кўннің поэзрах. Эрінчекке кізілер дее хынминчалар; кўскінчек*. *Ала саасхан аалдаң сых полбинча, Кўскінчек ибін арыглап полбинча* (погов.) паза ан.п. [Кызласова, Чертыкова, 2014, с. 29-30]. Хайди көрчебіс, «арғаас» тузалыг сөстер «кўлўк» тузалыг сөстернің хыриинда илеседе пілдірче, анзы пістің чонның кізіні хомай хылии ўчўн пыролирға кўс, че чахсы хылии ўчўн махтирға азанчатханынаң полчатханынаң палғалыстыг полар. Ол чонның постың тілі өтіре чуртассар кибірліг көрізі полча, олох туста ол чонның сағызы тіл ондайларынаң пик палғалыс парғанын таныхтапча.

2) «чалахай - көө чох» кизе-тоғыр пааластыг сөстер өмезі. Чарыдығлыг сөстіктерде чалахай кізі хылииның өөн тании полчатхан «өрініс» оңнағ «чөпсініс», «чырғал» танығлар пастыра чарыдылчалар. Мыны хоостыра көрчебіс кізінің көөзін чарытчатхан танығлар, удаа алысчатхан сылтаанда, удур-төдір палғалыстыг поладырлар, че олох арада полғанының на поэзының пасхалалчатхан сари поладыр. Көзідімге, орыс тіліндегі *радость* паза *веселье* көөлерні піди алыстырарға чарир: «радость может быть спокойной и тихой, в то время как веселье – нет. Наряду с возбуждённой радостью (радостью – восторгом, ликованием), существует радость спокойная (растроганная радость, радость – умиление) и напряжённая радость, исполненная устремлённости (радость страстной надежды и трепетного ожидания)» (Психология эмоций...1984, с. 87).

Хакас тілінде *өріністі* таныхтапчатхан паза удаа учурапчатхан мындағ пілдірістер парлар: *өрчіліг; көгліг; ачых-чарых; өріністіг* паза ан.п. Кізінің *өрінізі* мындағ ондайларда пілдірілчелер:

а) кізінің сағыссырас чох, хормачы, ойынчыл көңні, көзідімге, *өрчіліг хыс; көгліг тоғынчы* паза ан.п. *Кем прайзынаң көгліг? Матильда!* (Татарова, 1991, с. 81);

б) хакас тілінде, прай даа түрк тілдеріндегі чили, пілдірістернің паза наречиелернің хырығларын чоохтағларда оларның сөстернің палғалыстары пастыра ла іле сығарып аларға чарир. **Өрчіліг Иван** *кўн тооза аалчыларның соонча чөрген = Оолах ниме-де өрчіліг сыбыхтаан*. *Аның хыстары прайзы даа чалахайлар = Катя пўўн тоғысха хайдадар чалахай килген* (Костяков, 1989, с. 54). Хайди көрчебіс, мындағ пілдірістер чоохта ікі кибірліг поладырлар: а) кізінің тиксі, чир хылиин таныхтапчалар. Олар удаа *хачан даа (төреміл)* сөстернең палғалысчалар. *Керес, сірер хачан даа көглігзер, а харагыңар нога-да мөңіс* (Татарова, 1991, с. 72); б) пірее тустарда хайдағ-да теелчеткен киректер сылтаанда кізінің хайдағ-да көө көріндіре полчатханын таныхтапчалар. *Кізі, кір килзе, ол чарых кўн сых килген осахс, чалахай хайын сығадыр*.

Лексема *örinistig* кизіні таныхтапчатхан сөстернең палғалыс полбинчатса даа, ол субъекттиң көңнін хайдағ-да абстракт нима-ноолар пастыра көзітче, көзидімге, *örinistig* хабар, *örinistig* күн, *örinistig* тоғазыг паза ан.п.

В.Ю.Апресян *мөңіссірес* (орыстинаң *грусть*) оңағны піди чарытча: «Грусть – отрицательная эмоция, не связанная ни с плохим отношением к кому-либо, ни с самоосуждением, расположена примерно посередине. С одной стороны, выражение «грусти» в целом не говорит об экпериенсере плохо; с другой стороны, «грусть», во-первых, иногда требует какого-то участия, хотя бы вербального, со стороны адресата, т. е. её открытое выражение может восприниматься как нескромная просьба о сочувствии, во-вторых, «грусть» может восприниматься как «нытьё», говорящее о слабости экпериенсера (особенно открытое выражение некоторых видов «грусти» – *уныния, тоски, депрессии*)» (Апресян, 2010, с. 52). Хакас тілінде мындағох «күс чох», «ибіркідіе хомай ла нимелерні көргені» танығлар *пичелліг, мөңіс, хомзынчах, көд чох* сөстернің тузаларында парлар. Олар синонимнер полчалар. Кизінің кизе-тоғыр чалахай хылиин таныхтапчатхан сөстерөк чили, чоохтағда пасха сөстернең палғалысханнары хоостыра, олар тузаларын «төреміл / кизек туста» паза «хылых оңдайы / пасха киректернең сылтаанда» кизе-тоғыр семаларнаң таныхталчалар.

Көзидімге, *Көд чох хызычах* пулуңда ла одыр салча (Татарова, 1991, с. 21). Пу чоохтағда *көд чох* пілдіріс, *хызычах* сөсті чарыдып, субъекттиң төреміл хылиин паза ўр тус *көд чох* полчатханын таныхтапча. *Танацах, нога син андағ хомзынчахсың?* Хакас тілінде *обида* паза *грусть* оңағларның аразында хырығлар пўлес полчатхан сылтаанда, пу чоохтағда *хомзынчах* сөстің тузазы чахсы пілдістіг нимес. Ідөк пуох оңағларны таныхтапчатхан *тарынчах* сөстің тузазы чоохтағларда удаа іле нимес поладыр. Хакас хомзыныстанаң паза тарыныстанаң чарыда «Концепт обида в хакасском языке как фрагмент эмоциональной картины мира» статьяда пазыл парған (Чертыкова, 2020).

Пілдістіг, мындағ «пілдіріс + имя» модельлер чарыдығлыг туза пирчелер, хайда имя – чарыдылчатхан объект. Пуох чардыхха кірчелер абстракттыг имялар: *хомзыныстыг сөс, хомзыныстыг кирек, хомзыныстыг ыр* паза ан.п. *Ол улуг өөр хас, пістің тусха чидіп, хоптанған чили, хомзыныстыг табыснаң хысхырыза, пір хати ўстүбісче ибiрiп, аннаң iскер алдыра – пістің Чир – суубыссар – чөрібіскеннер* (Чарых күннің чирім, 2007, с. 62).

Мындағ сөстер, кизінің көңнін / хылиин таныхтап, чоохтағда наречие полпы, иділістен палғалыстыра турзалар, өөнінде хайдағ-да пасха кирек сылтаанда кизінің хайдағ-да көңніліг полчатханын таныхтапчалар. Көзидімге, *Ічезі ойнирға чаратпинчатханда, оолагас көд чох полған. Иб істін көріп алып, ол хомзыныстыг сарнап салыбысхан* (Алтын хыс, 1992, с. 18). Мындағ оңдайнаң «наречие + иділіс» модель кизінің көөн / хылиин тудынчатханы, нима-де итчеткені хоостыра көзітче. «Для того, чтоб придать описанию образа человека динамический характер, необходимо совместить непроцессуальные характеристики, лежащие в основе языкового портретирования, и процессуальные, т.е. те, которые эксплицируют модели поведения человека, реализующиеся в процессе того или иного вида целенаправленной деятельности как феномена внеязыковой действительности» (Чернова, Калинина, 2010, с. 8).

3) «көөлбек – хылыхтыг» кизе-тоғыр пааластыг сөстер өмезі.

Кизінің прай тиксі ибiркiзeр чахсы хайғаны удаа хылыхтың төреміл тании тіп таныхталча. Мында пу хылыхты көзітчеткен *паарсах, чалахай, чугаанныг, көөлбек* сөстер полчалар, ідөк пеер *чүрек, істі* паза *паар* соматизмнің фразеологизмнер хозылчалар: *нымзах чүректіг, нымзах паарлыг, чагбан чүректіг, чагбан паарлыг, аллыг істіліг* паза ан.п. Көзидімге, *Кланячағым, син худаызың, аллыг істіліг, кизе ачынчах* (Алтын хыс, 1992, с. 54). Мындағ ибiркiзeр чахсы хайчатхан кизіні чарытчатхан сөстер төреміл хылыхты таныхтапчалар, аннаңар оларның «кизек туста» алай ба «нименің-де сылтаанда» семалары чоғыллар.

Кізінің хылыхтанғаны удаа хайдағ-да хынии чох киректернең палғалыстығ, мында сылтағлар аймах-пасха поладыр. Мында *хылыхтығ, тарынчах* паза ан.п. сөстер килістіре полар. Пуох сөстер кізінің төреміл хылиин таныхтапчалар, көзідімге, *Чиит тее полза, угаа хылыхтығ пала полтыр, – сизіндірче хончых инейні Катрин өрекен* (Алтын хыс, 1992, с. 58).

Ідök хакас тілінде *өкпе* соматизм кізінің тарынғанынаң палғалыстығ, аны хоостыра *өкпеленчік, өкпеліг* пілдірістер пүт парғаннар паза орынғы падежтің хозымы -де [*өкпеде*] пу сөстің туазын алыстырча. Көзідімге, *Ол туста султан чон алнына сых килген, угаа өкпеліг. Карис улуг өкпеде* полған.

Удаа кізінің төреміл хылиин *хазыр, чабал* сөстернең пілдірілче, *хазыр апсах, хазыр ирен, чабал кізі* паза ан.п. *Хазыр* сөстің пастағы (өөн) туазы чир-чайаандағы ниме-нооларнаң палғалыстығ, көзідімге, *хазыр чил, хазыр соох, хазыр суг, хазыр наңмыр* паза ан.п.

Сөс соо

Хакас тілінде, пасха даа тілдердегі чили, кізінің хылиин / көңнін таныхтапчатхан сөстер сыныда чонның кізіні паалапчатхан сөстер полчалар. Мындағ пааластар хоостыра пурунғы өбекелерібіс пу ибіркіде чахсынаң хомайны алыстырчаңнар.

Кізінің хылиин / көңнін сомнапчатхан сөстер тілнің прай даа синнерінде парлар. Олар чонның пүкүле ах чарыхсар көрізінде чахсы / хомай пааластарына килісчелер.

Піс кізінің хылиин / көңнін сомнапчатхан сөстернің ұс ле кизе-тоғырхы тузалығ чардығын үзүрдібіс. Кізінің чахсы даа, хомай даа сариин таныхтапчатхан сөстернің ікі пасхалалчатхан ондайлары пар: 1) олар кізінің чир хылиин таныхтапчалар паза «төреміл», «тиксі хылых ондайы» танығларнаң пілдірілчелер; 2) олар кізінің хайдағ-да киректер хоостыра сығысчатхан хылиин / көөн таныхтапчалар паза «кизек туста», «пасха киректернең сылтаанда» танығларнаң пілдірілчелер.

Пу адалған танығлар пір дее пілдірістің туазында пар полчалар, че алғым чоохтағда сөстернің палғалыстары хоостыра сығысчалар, көзідімге, «пілдіріс + имя» модельлер кізінің тиксі төреміл хылиин, че «наречие + иділіс» модельлер кізінің нименің-де сылтаанда сығысчатхан көөн таныхтапчалар.

кізінің хылиин / көңнін ідök эмоциялығ пілдірістер абстракттығ сөстернің палғалызында көрерге чарир (*өріністіг тоғазығ, хомзыныстығ хабар* паза ан.п.). Мында кізі адалбинчатса даа, ол-пу көөннің ээзі кізі полчатханы пілдістіг.

Библиография

Алтын хыс (1992). *Хакас ныхмахтары (Хакассские сказки)*. Абакан: Хакаское книжное издательство. 77 с.

Арутюнова, Н.Д. (2000) О стыде и совести // *Логический анализ языка. Языки этики*. М.: Языки русской культуры, С. 54-79.

Апресян, Ю.Д. (1995) Образ человека по данным языка: попытка системного описания // *Вопросы языкознания*. №1. С. 37- 67.

Апресян, В.Ю. (2010) *Речевые стратегии выражения эмоций в русском языке* // *Русский язык в научном освещении*. №2 (20). М.: Языки славянской культуры, С. 26-57.

Афанасьева, Е.Н. (2019) Вербализация образа человека в якутском языке // *Сибирский филологический журнал*. №2. С. 231-242.

Вежбицкая, Анна (2001) . *Понимание культур через посредство ключевых слов (Язык. Семиотика. Культура. Малая серия)* [Пер. с англ. А.Д.Шмелёва]. М.: Языки славянской культуры. 288 с.

Добринина, А.А. (2012) *Прилагательные современного алтайского языка, обозначающие черты характера человека (в сопоставительном аспекте)*. Новосибирск.

Кильчичаков, М.Е. (1991) *Пьесалар (Пьесы)*. Ағбан: Хакас книга издательствозы.

Кобяков, В., Топанов, А. (1982) *Хызыл чазы*. Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства. 252 с.

Костяков, И. (1989) *Чібек хур. Роман*. Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства. 230 с.

Кызласова, И.Л., Чертыкова, М.Д. (2014) Словарь синонимов хакасского языка / *Хакас тілінің синонимнер сөстігі: Справочное издание*. Абакан: Издательство ФГБОУ ВПО «Хакаский государственный университет им. Н.Ф. Катанова», 228 с.

Рахимова, А.Р. (2010) Лексические средства выражения общей положительной/отрицательной оценки человека в татарском и других тюркских языках // *Учёные записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. №6. С. 85-94.

Психология эмоций (1984) *Тексты* [Под ред. В.К.Вилюнаса, Ю.Б.Гиппенрейтер]. М.: Изд-во МГУ, 288 с.

Татарова, В. (1991) *Аат табызы. Повесть*. Абакан: Хакаское книжное издательство

Туран, М. (1981) *Пай тирек. Повесть*. Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства. 236 с.

Хакаско-русский словарь – Хакас – орыс сөстігі (2006) Авторы-составители: О.П.Анжиганова, Н.А.Баскаков, М.И.Боргояков, А.И.Инкижекова-Грекул, Д.Ф.Патачакова, О.В.Субракова, П.Е.Белоглазов, З.Е.Каскаракова, А.С.Кызласов, Р.Д.Сунчугашев, М.Д.Чертыкова. Под общей редакцией О.В.Субраковой. Новосибирск: Наука, 1114 с.

Чарых кўнниг чирім (2007) Солнечный мой край. Сб-к художественных произведений хакасских авторов. Сост.: А.Е.Султреков, Л.В.Челтыгмашева, Н.С.Майнагашева. Абакан: Хакаское книжное издательство, 348 с.

Чернова, С.В., Калинина, Л.В. (2010) Интерпретация образа человека как лингвистическая проблема // *Вестник ВятГУ*. №2-2. С. 8-14.

Чертыкова, М.Д. (2020) Концепт обида в хакасском языке как фрагмент эмоциональной картины мира // *Сибирский филологический журнал*. №1. С. 216–228.

Чертыкова, М.Д. (2020) Концептуализация внешнего образа женщины в хакасской лингвокультуре (по материалам художественных произведений) // *Гуманитарные науки и образование*. Т. 11. № 3(43). С. 151-159.

Афанасьева, 2019 – Афанасьева Е.Н. Вербализация образа человека в якутском языке // *Сибирский филологический журнал*. 2019. №2. С. 231-242.

Добринина, 2012 – Добринина А.А. Прилагательные современного алтайского языка, обозначающие черты характера человека (в сопоставительном аспекте). Новосибирск, 214 с.

Рахимова, 2010 – Рахимова А.Р. Лексические средства выражения общей положительной/отрицательной оценки человека в татарском и других тюркских языках // *Учёные записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки*. 2010. №6. С. 85-94.

Хакас-орыс сөстігі, 2006 – Хакаско-русский словарь – Хакас – орыс сөстігі: около 22 тыс. слов. Авторы-составители: О.П.Анжиганова, Н.А.Баскаков, М.И.Боргояков, А.И.Инкижекова-Грекул, Д.Ф.Патачакова, О.В.Субракова, П.Е.Белоглазов, З.Е.Каскаракова, А.С.Кызласов, Р.Д.Сунчугашев, М.Д.Чертыкова. Под общей редакцией О.В.Субраковой. Новосибирск: Наука, 2006. 1114 с.

Хакас тілінің синонимнер сөстігі, 2014 – Кызласова И.Л., Чертыкова М.Д. Словарь синонимов хакасского языка / *Хакас тілінің синонимнер сөстігі: Справочное издание*. Абакан: Издательство ФГБОУ ВПО «Хакаский государственный университет им. Н.Ф. Катанова», 2014. 228 с.

Чертыкова, 2020 – Чертыкова М.Д. *Концептуализация внешнего образа женщины в хакасской лингвокультуре (по материалам художественных произведений)* // *Гуманитарные науки и образование*. 2020.Т. 11. № 3(43). С. 151.

Annotatsiya

Maqolada o'zbek leksikografiyasi tarixida dastlabki terminologik lug'atning yaratilishi masalasi Nazir To'raqulovning "Rus-o'zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug'atchasi" misolida tadqiq etildi. Lug'atning asosiy leksikografik xususiyatlari ilmiy o'rganildi.

Kalit so'zlar: sotsiolingvistik sharoit, leksikografik tamoyil, terminologik sistema, terminologik lug'at, ekvivalent, siyosiy-iqtisodiy termin, ruscha-baynalmilal termin, geneologik tarkib, semantik ifoda.

A History of Uzbek Terminology

Abstract

The article examines the issue of creation of the first terminological dictionary in the history of Uzbek lexicography in the example of Nazir Turakulov's "Russian-Uzbek political and economic dictionary". The basic lexicographical features of the dictionary have been scientifically studied.

Keywords: socio-linguistic term, lexicographical principle, terminological system, terminological dictionary, equivalent, political-economic terminology, Russian-international terminology, geneological content, semantic expression.

XX asrning 20-yillarida o'zbek adabiyoti, o'zbek tili va tilshunosligida ro'y bergan o'zgarishlar mazkur davrdagi ijtimoiy, siyosiy, adabiy va madaniy hayotdagi yangilanishlar, o'zgarishlar bilan chambarchas bog'liqdir. Mazkur davrda sotsial hayotdagi o'zgarishlar bevosita tilning sohalariga, xususan, terminologiya sohasiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Maktab va maorif sohasidagi yangicha islohotlar, xorijiy mamlakatlar bilan savdo aloqalarining rivojlanishi, fan va sanoat sohalaridagi ijobiy siljishlar o'zbek tili lug'at fondida yangi so'z va terminlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Shuningdek, bu davrda fan asoslarini, xususan, iqtisod va siyosatdagi yangiliklar bilan tanishishda rus tilining yetakchi o'rin tutishi shu tildagi terminlarning tarjimasini lug'atlar shaklida berish ehtiyojini keltirib chiqardi.

Ana shunday lug'atlarning dastlabkisi o'zbek leksikografiyasi tarixida aynan XIX asr oxiri XX asr boshlarida, ya'ni jadidlar davrida yaratildi. Bu haqda o'zbek leksikografiyasiga bag'ishlangan ishlarda ham ayrim ma'lumotlar keltirilgan: "Terminlar va ularning izohi qadimgi lug'atlar – "Devonu lug'atit turk", "Muqaddimatul adab"da, Muhammad Yoqub Chingiyning "Kelurnoma", Is'hoqxon Ibratning "Lug'oti sitta alsina" asarlarida uchrasa-da, ular universal lug'atlar hisoblanib, maxsus sohani ko'zlab tuzilmagan. XX asrdagi dastlabki terminologik lug'at – Nazir To'raqulovning "Rus-o'zbek tillarining ijtimoiy-siyosiy atamaları lug'ati" 1922-yilda nashr etilgan" [Мадвалиев, 2017, 37].

Nazir To'raqulov davlat arbobi, taniqli publitsist va noshir bo'lishi bilan birga, tilshunos sifatida ham o'z davrining ziyolilari qatorida bo'lgan. U turkiy respublikalarning 1926-yil 3 martda Bokuda bo'lib o'tgan 1-umumittifoq qurultoyida arab yozuvidan lotin yozuviga o'tishdagi ayrim nuqson va murakkabliklar haqida ma'ruza bilan qatnashadi. Shuningdek, "Maorif va o'qituvchi" jurnalining 1926-yildagi 10-11 sonlarida lotin alifbosini turkiy xalqlar alifbosiga moslashtirish g'oyasi ilgari surilgan maqolasini e'lon qiladi va ziyolilar orasida bu masalalarga bag'ishlangan munozaralarda faol qatnashadi [Янгибаева, 2007, 141-143].

* Filologiya fanlari doktori, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, normamatovsulton1@gmail.com

Tahlil ob'ekti bo'lgan bu lug'at o'zbek tili terminologik sistemasining rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Muallif mazkur lug'atni yaratishdan oldin tilshunoslikning leksikografiya sohasiga oid ma'lumotlardan, qolaversa, rus va yevropa tilshunosligida yaratilgan terminologik lug'atlarni puxta o'rgangan.

Ma'lumki, terminologik lug'atlar so'zlikning berilishi va izohlanishiga ko'ra, ensiklopedik lug'atlar bilan lingvistik lug'atlar belgilariga ega bo'ladi. Ular bir, ikki va undan ortiq tilli, izohsiz (ekvivalent lug'aviy birliklarni yonma-yon keltirishdan iborat), izohli hamda ensiklopedik xarakterda bo'lishi mumkin [Янгибаева, 2007, 141-143].

Bu jihatdan qaraganda, N.To'raqulovning "Rus-o'zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug'atchasi" ancha murakkab xususiyatni o'zida namoyon qiladi. Lug'at ikki tilli (ya'ni ruscha siyosiy-iqtisodiy terminlarning o'zbekcha tarjimasini berilgan), biroq unda terminlar tarjimasida ularning to'g'ridan-to'g'ri ekvivalenti (muqobili) berilgan holatlar ham, terminlarning tarjimasini bilan birga ularning izohi berilgan holatlar ham uchraydi. Lug'at rus grafikasi alfaviti tartibida tuzilgan bo'lib, unda jami 403 ta ruscha terminning o'zbekcha tarjimasini va izohi berilgan. Quyida lug'atning asosiy leksikografik xususiyatlari haqida to'xtalamiz:

1. Lug'atda ruscha siyosiy-iqtisodiy terminlar tarjimasining izohsiz berilishi. Muallif o'sha davr o'zbek tilining nutq uslublarida rus tilidan tarjima qilingan siyosiy-iqtisodiy terminlarga ehtiyoj katta ekanligini bilgan. Lug'atda muayyan terminlar aynan tarjima qilib beriladi, lekin o'zbekcha ekvivalentini tanlashda sinonimlardan foydalaniladi, ya'ni bir termin bir so'z (ekvivalent) bilan ifoda qilinmaydi. Boshqacha aytganda, tarjima qilingan so'z bu davrda terminlik xususiyatiga ega bo'lmagan, balki muallif o'z oldiga bunday vazifani ham qo'ymagan. Muallifning maqsadi tildagi muayyan tushunchani o'zbek tilidagi ifodasi yoki ma'nosini berishdan iborat bo'lgan. Shuning uchun, aksariyat o'rinlarda ularning sinonimlari yoki stilistik sinonimlari ham keltirilgan. Bunday yondashuv asosida 46 ta ijtimoiy-siyosiy terminning o'zbekcha muqobili keltirilgan: *agrikultura* [Тўрақулов, 1922, 5] – *ziroat, ekinchilik* (7-bet); *demos* – *xalq, yurt* (11-bet); *initsiativa* – *tashabbus, birinchi boshlash* (15-bet); *konvent* – *ittifoq, majlis, yig'in* (17-bet); *krizis* – *bo'xron, og'ir ahvol* (17-bet); *legion* – *lashkar, qo'shin* (20-bet); *religiya* – *din* (43-bet); *simulyatsiya* – *makr, firib* (45-bet) va hokazo. Shuni aytish lozimki, rus tilidan, shuningdek, boshqa tillardan olinishi kerak bo'lgan termin har doim ham tarjima qilinavermasligi barchaga ma'lum. N.To'raqulov ham bu yo'lni tutadi va ba'zi so'zlarning rus tilidagi namunasini ham saqlab qoladi: *ekspertiza* – *ekspertiza, tahqiq, tadqiq* (55-bet); *fereyn* – *fereyn, ittifoq* (50-bet); *seksiya* – *seksiya, sho'ba, bo'lim, qism* (45-bet); *renta* – *yer ijarasi, renta* (43-bet); *registratsiya* – *qayd, registratsiya* (42-bet) kabi.

Demak, lug'at uchun tanlangan terminlarning tarjima barobarida izohli va izohsiz tartibda berilishiga asosiy sabab ularning o'zlashganlik xususiyati, nutq uslublarida qanchalik faol qo'llanishi va tushunarlilik darajasi asosiy mezon bo'lib xizmat qilgan. Tarjimada terminlarning o'z holicha qayta takror berilishi esa o'zlashma atamalarining o'zi ham o'sha davrda paralel ravishda keng iste'molda bo'lganligidan darak beradi.

2. Ruscha siyosiy-iqtisodiy terminlar tarjimasining izohli tarzda berilishi. Muallif lug'atda ruscha ijtimoiy-siyosiy terminlarning o'zbekcha muqobilini berishni maqsad qilar ekan, tarjima keng izoh tusini olgan holatlar kuzatiladi. Ya'ni lug'atdagi 357 ta terminning faqatgina o'zbekcha ekvivalenti keltirilibgina qolmay, ularning ma'nosi kengroq izoh yordamida ochib berilgan. Masalan, **avtonomiya** – *muxtoriyat, idorai muxtoriya. G'ayri mustaqil bir mamlakatning ichki ishlarida o'z qonunlariga muvofiq idora qilishi; Rusiyada o'ktabr inqilobidan ilgari yolg'iz Finlandiya muxtoriyat haqiq'a molik edi.*(4-bet); **amnistiya** – *afuyi umumiy (umumiy ayf). Hukumat tarafidan bir odamning va yo bir guruh odamning aybini kechirilishi.*(5-bet); **byurokratizim** – *ma'murlar, mansabdorlar. Hukumat xizmatidagi kishilar. Mahkama qoida va okunlarining behuda tatbiq etilishi. Mamlakat ishlarining shundog' tartibidurki kichik mansabdorlar kattaroq amaldorlarga itoat qilurlar.*(7-bet);

gumanizm – insoniyatparastlik. Odamgarchilik. Hamma odamzodni yaxshi ko'rmak va hurmat qilmak. Qorong'uliy va ta'ssub daryosiga botqon Ovrupo insoniyat-

parastlik fikri birlan uyg'ondi. (10-bet); **professionalnye soyuzы** – kasaba ittifoqlari. Kasaba ittifoqi, kasbi bir odamlarning ittifoqi va jamiyati. (40-bet); **sivilizatsiya** – madaniyat. Ilm va hunarning xalq orasida taralg'onlig'i xar bir odamning o'z huquq va o'z vazoyig'ini idrok qilishi. Xalqning yovvoyiliqdan ilm va hunar va axloqliq bo'lg'on holati. (53-bet) va boshqalar.

Demak, anglash mumkinki, o'sha davr so'zlashuv nutqi va adabiy tili nutq uslublarida bu kabi terminlarning qo'llanishi faol bo'lgani holda ularning barcha uchun tushunarlik darajasi qiyinroq bo'lgan. Shu sababli ham muallif bunday terminlarning o'zbekcha muqobilini keltirish bilan cheklanmay, ular anglatgan tushuncha va tasavvurlar haqidagi ma'noni kengroq izohlash yo'lidan borgan.

Tarjimasi keng izoh tusini olgan terminlar qatorida ayrim o'rinlarda ijtimoiy-siyosiy terminlardan tashqari atoqli ot va nomenlar ham kiritilib ular haqida ham ma'lumotlar berilgan: **bastiliya** – Farangistonda Porij shahridagi mashhur zindon, qal'adur. Zolim hukumatga qarshi bo'lg'on kishilarni qamar edilar. 1789 inchi yilda ulug' inqilob vaqtida xalq hujum qilib buzub yuborgan, shul zindonning ismi Bastiliyadur. (7-bet); **reyxstag** – reyxstog. Germoniyadagi majlis. Parlament. (43-bet); **Alekseevskiy Ravelin** – Oleksaev Rovelini (Petropol) qal'asida bir zindondurki avvaldan shul zindonga mashhur inqilobchilarni qamab kelganlar. (59-bet); **Balmont K.Dm.** – Bolmunt. Dekadenat shoirlardan. Dekadenatlik Ovrupada va Turkiyada ko'p tarqalgan bir maslak. (60-bet). Izohlar termin yoki nomlarning xarakteriga ko'ra turli hajmda berilgan.

3. Siyosiy-iqtisodiy terminlar tarjimasining geneologik tarkibi. O'zbek tili ijtimoiy-siyosiy terminlarining shakllanishida umumturkiy qatlam leksik birliklar qatorida arabcha, fors-tojikcha so'z va vositalarning ta'siri ham katta bo'lgan. Mazkur tillarning leksik hamda grammatik vositalarining o'zbek tiliga o'zlashuvi ijtimoiy-siyosiy terminologiyaga ham o'z ta'sirini ko'rsatganligini kuzatish mumkin. Lug'at, garchi, XX asr boshlaridagi yangi o'zbek adabiy tilining fonetik, grammatik me'yorlari endigina shakllanayotgan davrda yaratilgan bo'lsa-da, ruscha terminlarning o'zbekcha tarjimasida arabcha, forsha, ruscha-baynalmilal o'zlashmalarni ko'plab uchratish mumkin. Masalan, muallif ayrim terminlarning tarjimasini sof o'zbekcha so'z bilan berish barobarida ularning arab, fors tilidan o'zlashgan variantlarini ham keltiradi: **allegoriya** – kinoya; *timsol, mushobiha* (5-bet); **polemika** – mubohaca, bahs (34-bet); **strategiya** – ilmul harb (38-bet); **gegemoniya** – taziqi siyosiy, siyosiy tazyiq yo bosim (10-bet); **detsentralizatsiya** – adami markaziyat, markazsizlik (12-bet); **zabastovka** – tarki mehnat, ishlamaslik yo ish tashlash, ta'til (14-bet); **konstitutsionnaya monarxiya** – idorai mashruta, konstitutsion boshqaruv (17-bet); **konflikt** – munozea, munoshaqa (18-bet); **plenarnoe zasdanie** – majlisi umumiy, umumiy majlis (34-bet) va boshqalar. Misollardagi *mushobiha, mubohaca, munozea, munoshaqa, ilmul harb, taziqi siyosiy, tarki mehnat, idorai mashruta, majlisi umumiy* kabi birliklar o'zbek tiliga arab, fors tillaridan o'zlashgan leksema hamda izofali konstruksiyalardir. Tarjimada bunday o'zlashma so'zlar yordamida izohlash lug'atdagi 212 ta (53%) terminida mavjudligi aniqlandi.

Lug'atda ruscha-baynalmilal terminlar ham katta miqdorni tashkil etadi. Bu davrda ruscha-baynalmilal terminlarning talaffuzga moslab qo'llanilganligi va bu holat imloda ham aks etganligi ko'zga tashlanadi: *bonka* (bank), *diktotur* (diktator), *inturnosional* (internatsional), *kopitolist* (kapitalist), *kungress* (kongress), *mondot* (mandot), *munupuliya* (monopoliya), *notsionlizatsiya* (natsionalizatsiya), *obligotsiya* (obligatsiya), *persunol* (personal), *pruvokotur* (provakator), *faktur* (faktor), *filyol* (filial), *evakuvotsiya* (evakuatsiya) va b.

Bir o'rinda tarjimasi berilayotgan terminning boshqa turkiy tillardagi ekvivalenti berilgan holat mavjud: **orator** – notiq, so'zga mohir, ko'pchilik ichida so'zlaguvchi kishi, qozoqchada **chechan derlar** (28-bet).

Ko‘rinadiki, lug‘atdagi ruscha terminlar tarjimasida o‘z qatlam so‘zlarga nisbatan o‘zlashma qatlam leksikaning salmog‘i yuqori. Bunga o‘sha davr adabiy tilida bo‘lgani kabi ilmiy terminologiyada ham arabcha, forsha, rus tili va u orqali boshqa tillardan o‘zlashgan leksamalarining keng iste‘molda bo‘lganligi birinchi sabab bo‘lsa, ijtimoiy-siyosiy terminlarning aksariyatini baynalmilal terminlar tashkil qilishi va ular o‘zbek tilida ham aynan o‘z holicha qo‘llanishi lozimligi bu holatning ikkinchi sababidir.

4. Terminlarning izohli tarjimasida omonimiya, antonimiya hodisasi va tarjimada muallifning terminlarga ijodiy yondashuvi.

Lug‘atda ruscha ijtimoiy-siyosiy terminlarning tarjimasi izohli tarzda berilar ekan, ulardagi omonimlik, antonimlik xususiyat ham muallifning e‘tiboridan chetda qolmagan. Jumladan, *akademiya*, *politexnicheskaya shkola*, *restovratsiya*, *platforma* terminlarining tarjimasida ular anglatgan tushunchaning ikki yoki undan ortiq ma‘nosi to‘laligicha izohlangan: **akademiya** – *anjumani donish, olimlar yig‘ini; maktabi oliya, oliy maktab*. 1. *Bir ilmning rivoji uchun ochilg‘on rassomlar va yoki olimlar jamiyati*; 2. *Ta‘yinlik bir hunar va ilmni o‘rgataturg‘on maktab*. (5-bet). **Restavratsiya** – *Ehyo*. 1. *Buzulg‘on va yo eskirgon narsani tuzatmak*; 2. *Mamlakatdan quvilg‘on podshohning urug‘ining qaytib kelib yana podshoh qilishi*. (54-bet). **Politexnicheskaya shkola** – *politexnikum*. 1. *To‘pchi, muhandis (injiner) lar tayyorlab chiqaraturg‘on Parijdagi harbiy maktab*; 2. *Hunar va kasb o‘rgataturg‘on maktab*. (44-bet). **Platforma** – *Platfurma*. 1. *Usti ochuq vogun*; 2. *Siyosatdagi ma‘nosi – partiyaning eng zarur va eng birinchi matblablari*. (78-bet).

Shuningdek, ba‘zi terminlarning o‘zbekcha tarjimasi va anglatgan ma‘nosi ularning antonimlarini keltirish orqali izohlangan: **kosmopolitizm** – *jahonparastlik, vatanparvarlikning ziddi, butun odamzodni barobar yaxshi ko‘rush*. (19-bet); **regress** – *regris, tadanni, taraqqiyning ziddi. Ilm va hunarda ilgari ketmay keyinda qolish*. (43-bet). **irrotsionalnbiy** – *g‘ayri aqlli, aqlg‘a muxolif*. (15-bet). Bunda, albatta, terminlar tarjimasining sodda, ishonchli va barcha uchun tushunarli bo‘lishini ta‘minlash asosiy maqsad qilingan.

Bu davrda shakllanayotgan yangi o‘zbek adabiy tilidagi me‘yoriy murakkabliklar tilning boshqa sathlari qatorida terminologiyada ham o‘ziga xos muammolarni keltirib chiqarganligi tabiiy hol. Chunonchi, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma‘naviy hayotda ro‘y berayotgan o‘zgarishlar, yangilanishlar ta‘sirida turli sohalarga chet tillardan o‘zbek tiliga o‘zlashayotgan atamalarni terminologik tizimga olib kirish, ularning talaffuz va imlo me‘yorlarini belgilash va tartibga solish, o‘zbek tilida ular uchun munosib muqobillarni topish va norma sifatida qabul qilish kabi masalalar ham kun tartibidagi muammolardan edi. Mana shunday murakkab lingvistik jarayon ta‘siri o‘laroq lug‘atda ruscha va baynalmilal ijtimoiy-siyosiy terminlarning o‘zbekcha tarjimasini berishda ba‘zi o‘rinlarda muallifning o‘zi terminlar yaratishga harakat qilganligini kuzatish mumkin. Bu holat konservator, kosmopolit, despotiya, gumanizm, novator, patriot, opportunizm kabi terminlar tarjimasida uchraydi: **konservator** – *muhofizakor* (17-bet), **kosmopolit** – *jahonparvar* (19-bet), **despotiya** – *xabariston* (12-bet), **gumanizm** – *insoniyatparastlik* (10-bet), **novator** – *yangilik tarafdori, no‘vparast, yangilikparast* (26-bet), **patriot** – *vatanparast* (30-bet), **opportunizm** – *madorosozliq* (27-bet). Bu atamalarning tarjimasi Olim Usmon tahriri ostida nashr etilgan “Ijtimoiy-siyosiy terminlar lug‘ati”da quyidagicha berilgan: **konservator** – *eskilik tarafdori*, **kosmopolit** – *kosmopolit* (113-bet), **gumanizm** – *insonparvarlik* (57-bet), **despotiya** – *istibdod* (62-bet), **novator** – *novator* (158-bet), **patriot** – *vatanparvar* (189-bet), **opportunizm** – *opportunizm* (175-bet). Ko‘rinadiki, N.To‘raqulov yaratgan lug‘atdagi *muhofizakor, jahonparvar, xabariston, insoniyatparastlik, no‘vparast, yangilikparast, vatanparast, madorosozliq* kabi leksemalarning o‘sha davr adabiy tilida norma sifatida qabul qilinmaganligi va hozirda ham mavjud lug‘atlarda uchramasligi muallifning tarjima jarayonida o‘zi yaratgan okkazional yasalmalar ekanligini tasdiqlay oladi. Muallifning o‘zlashma terminlar tarjimasini mumkin qadar sof o‘zbekcha muqobil variantlarda berganligi, muqobili topilmagan zarur

o‘rinlarda esa tilga ijodiy yondashgan holda o‘zi terminlar yaratishga harakat qilganligi mazkur davrda o‘zbek tilining terminologik tizimini boyitishga qo‘shgan hissasidir.

5. Lug‘atdagi ayrim kamchilik va nuqsonlar.

Ma‘lumki, tildagi boshqa terminologik tizimlarga nisbatan ijtimoiy-siyosiy leksika yirik maydonni tashkil qiladi. Bu tizim siyosat, diplomatiya, huquq (shuningdek, xalqaro huquq), iqtisodiyot, ma‘naviy-falsafiy kabi bir qator sohalarining terminologik tizimlariga xos terminlarni ham o‘z ichiga olishi bilan boshqa terminologik tizimlardan farqlanadi. Mazkur sohaning geterogenlik tabiati (turli tizimlarni o‘ziga qamraganligi) va semantik maydonining kengligi terminologik tizim chegarasini aniq belgilashda turli murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Bu holatni mazkur lug‘atning tuzilishi va tartib berilishida ham kuzatamiz. Lug‘atdagi so‘zlikni tahlil qilar ekanmiz, unga ba‘zi o‘rinlarda ijtimoiy, iqtisodiy terminlarga taalluqli bo‘lmagan atamalar ham kiritilganligiga guvoh bo‘lamiz. Masalan, *allegoriya* (5-bet), *frazeologiya* (52-bet), *dialog* (13-bet), *magistratura* (20-bet) kabi atamalarining ijtimoiy-siyosiy terminlar sirasiga kiritilishi o‘rinsiz.

Shuningdek, terminlarga tarjimada o‘zbekcha berilgan muqobillarning ba‘zilari ma‘no jihatdan to‘la o‘zini oqlamagan holatlar ham mavjud: **plebissit** – *qarori omma, ommaning qarori, butun xalqning qarori*.(34-bet); **populyarizator** – *avomlashtirg‘uvchi*.(36-bet); **problema** – *masala, yechilmagan so‘z, jumboq* (37-bet); **regent** – *otaliq* (42-bet). Ushbu terminlar tarjimasining mavjud lug‘atlarda berilishi quyidagicha: **plebissit** – umumxalq ovozi; **populyarizator** – *ommalashtiruvchi* (207-bet); **problema** – *muammo* (223-bet); **regent** – *muvaqqat hukmdor* (250-bet). E‘tibor bersak, bugungi kunda *omma qarori va umumxalq ovozi, avomlashtirg‘uchi va ommalashtiruvchi, masala va muammo,otaliq va muvaqqat hukmdor* leksik birliklarining semantik ifodasi o‘zaro teng emas, ya‘ni ular bir semantik maydon tarkibida birlashsa-da, semantik tabiatidagi o‘zgarishlar tufayli alohida anglatgan semalarida xususiylik belgilarini namoyon kiladi. Lekin o‘sha davr nuqtai nazaridan olib qaraydigan bo‘lsak, muallif bu terminlarning tarjimasini imkon qadar to‘g‘ri ifodalashga harakat qilganligi seziladi.

Lug‘atda termin tanlash va ularni alifbo tartibida joylashtirish tamoyillarida ham ba‘zi nuqonlar bor. XX asr boshlaridagi o‘zbek tilining ijtimoiy-siyosiy terminologiyasida faol qo‘llangan terminlar alifbo tartibida berilar ekan, miqdor jihatdan boblar mutonosibliigi ta‘minlanmagan. Jumladan, lug‘atning “P” harfi bobida 87 ta termin, “A” harfi bobida 32 ta termin, “B” harfi bobida 21 ta termin, “E” harfi bobida 10 ta termin, “V”, “Sh”, “G” harflari bobida 5 tadan termin, “J”, “Z”, “Ch” harflari bobida esa 1 tadan termin izohli yoki izohsiz tarzda tarjima qilingan. Demakki, lug‘at o‘sha davr ijtimoiy-siyosiy terminologik tizimida faol qo‘llangan mavjud terminlarning barchasini ham to‘la qamrab ololmagan.

Olib borilgan kuzatishlar asosida lug‘atga quyidagicha umumiy tavsif berish mumkin:

– XIX asr oxiri XX boshlaridagi sotsiolingvistik sharoit tufayli o‘zbek tiliga o‘zlashgan va o‘zlashayotgan ijtimoiy-siyosiy terminlarni tarjima qilishga ehtiyoj ortgan edi. Shunga binoan ijtimoiy-siyosiy terminlarning maxsus ikki tilli tarjima lug‘atlarini yaratish yo‘lidagi leksikografik ishlar amalga oshirila boshlangan va N.To‘raqulovning “Rus-o‘zbek tilining siyosiy va iqtisodiy lug‘atchasi” bu yo‘nalishdagi dastlabki ish ekanligi bilan xarakterlidir;

– lug‘atning ijtimoiy-siyosiy terminologik tizim, umuman, o‘zbek lug‘atshunosligida o‘ziga xos o‘rni bor. Lug‘at asosida mazkur davrda qanday terminlarning qo‘llanilganligi, ularning ma‘nolari, ma‘no o‘zgarishi, yangilanish hamda eskirish jarayonlari haqida tasavvurga ega bo‘lish mumkin;

– lug‘at soha terminlari to‘plangan ilk lug‘at bo‘lganligi uchun kamchiliklardan holi emas. Biroq soha terminlarini tartibga solishda, shuningdek, nafaqat shu sohaning, balki boshqa soha terminologik lug‘atlarini yaratishda namuna sifatida o‘zbek leksikografiyasi tarixida muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

Мадвалиев А. (2017). *Лугат ва лугат турлари ҳақида*. – Ўзбек миллий лексикографиясининг долзарб масалалари мавзуидаги илмий-назарий анжуман материаллари тўплами, ТошДЎТАУ. Тошкент, Б.37.

Янгибаева Н. (2007). 20-йиллар матбуотида лотин ёзувига ўтиш тўғрисидаги мунозараларга доир // *Ўз.Рес. ФА бөлимининг Хабаршиси*, №1, Б.141-143; Шу муаллиф. Назир Тўракуловнинг тил назарияси ва адабий тил тўғрисидаги мулоҳазалари // *Илм сарчашмалари*. – *УрДУ илмий ахборотномаси*, №11. Б.65-68.

Тўракулов Н. (1922). *Рус-ўзбек тилининг сиёсий ва иқтисодий лугатчаси*. Туркистон жумҳуриятининг давлат нашриёти, Тошкент, Б. 5. Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинди ва саҳифалари кўрсатилди.

Ижтимоий-сиёсий терминлар лугати (1976). (О.Усмон таҳрири остида), Т., Б.109. Кейинги мисолларда манбанинг саҳифаси кўрсатилди

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDAGI MAQOLLARNING ZAMON NUQTAYI NAZARIDAN QIYOSIY TAHLILI

Bibish JO‘RAYEVA *

Annotatsiya

Mahmud ibn ul Xusayn ibn Koshg‘ariy turkiy xalqlar orasida yetishib chiqqan birinchi qomusiy turkolog olim, uning tug‘ilgan va vafot etgan yili noma‘lum, tarjimayi holiga oid bevosita tarixiy manbalar yo‘q. Hozirga qadar tadqiqotchilar uning hayoti xususiyada “Devonu lug‘otit turk” asari asosida va qoraxoniylar davri tarixiga oid boshqa manbalarga suyanib quyidagi taxminlarni bayon qiladilar. Mahmud Koshg‘ariy 1029–1038-yillar orasida Koshg‘arda tug‘ilgan. Uning qoraxoniylar sulolasiga mansub bo‘lishi Koshg‘arda yaxshi ma‘lumot olishga imkon bergan. Buni Mahmud Koshg‘ariyning bobolari haqida aytgan gaplari ham tasdiqlaydi. Mahmud Koshg‘ariyning yozishicha, uning bobolari turk shaharlarini somoniylardan tortib olgan, qoraxoniylar sulolasiga asos solgan.

Mahmud Koshg‘ariy Buxoro, Nishopur, Samarqand, Marv, Bog‘dod kabi shaharlarda tahsil ko‘radi, arab tilini, arab filologiyasi sirlarini puxta o‘rganadi. Lekin u umrini turkiy xalqlar va ularning tilini tadqiq etishga bag‘ishlaydi.

M.Koshg‘ariy ko‘p yillar davomida to‘plagan boy materiallar asosida “Devonu lug‘otit turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”) nomli uch jildlik asar yozadi. Muallif “Devon”da so‘zlarning turli ma‘nolari va ma‘no nozikliklarini izohlash bilan birga, turli qabila tillari o‘rtasida bo‘lgan xarakterli fonetik va morfologik farqlar, shu farqlarni asoslovchi ko‘plab maqollarni ham ko‘rsatib o‘tadi. Bu jihatdan devon faqat izohli lug‘atgina bo‘lib qolmay, XI asrning noyob madaniy-lingvistik durdonasi hamdir.

Koshg‘ariy asari, o‘zi ta’kidlashicha, “Oldin hech kim tuzmagan va hech kimga ma‘lum bo‘lmagan alohida bir tartibda” tuzilgan. Unda ko‘p shevashunoslikka oid qiyosiy qoidalar, grammatik, morfologik, leksik, semantik alomatlar ko‘rsatilgan. Lug‘atda turkiy so‘z tuzilishi an‘analari, jumladan, so‘z tartibi, fe‘l shakllari, so‘z etimologiyasiga oid fikrlar bayon etilgan. Muallif ko‘rsatishicha, kitob 8 bo‘limdan, muqaddima va xulosadan iborat. Har bir bo‘limda ot-ism so‘zlar, fe‘llar qulaylik uchun alohida ajratib berilgan. “Devon”da 7500 dan oshiq turkiy so‘z va iboralar izohlangan. Lug‘atda yuzlab kishi ismlari, shahar va qishloq, o‘lka nomlari, daryo, tog‘, yaylov, vodi, dara, yo‘l, dovon, ko‘l, soy kabi jug‘rofiy atamalar, turli qabila, urug‘, elat, sayyora, yulduzlar, fasllar tilga olinadi. Unda izohlangan grammatik ko‘rsatkichlar morfemalar hisobi ham mingga yaqin. Turkiy xalqlar tarixiga oid qadimiy afsona va rivoyatlar, 300 ga yaqin maqol va matallar, hikmatli so‘zlar, 700 satrdan oshiq she‘riy parchalar ham ushbu asar sahifalaridan o‘rin olgan.

Maqolada “Devonu lug‘otit turk” asaridagi maqollarning zamon nuqtayi nazaridan qiyosiy tahlili amalga oshirilgan.

Kalit so‘zlar: maqol, “Devonu lug‘otit turk”, xalq og‘zaki ijodi, semantik o‘zgarish, obrazlar tizimi.

Comparative Analysis of Proverbs in “Devonu Lug‘otit Turk” from the Point of Time

Summary

Mahmud ibn ul Husain ibn Koshghari is the first encyclopedist Turkologist who grew up among the Turkic peoples. The year of his birth and death is unknown, and there are no direct historical sources of his biography. Until now, researchers have made the following assumptions based on his life in particular, based on the work "Devonu lugotit turk" and other sources related to the history of

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘qitish va malaka oshirish markazi Buxoro viloyati hududiy bo‘linmasi rahbari. bibish.jrayeva@mail.ru

the Karakhanids. Mahmud Koshgari was born in Koshgar between 1029-1038. His belonging to the Karakhanid dynasty allowed him to get a good education in Kashgar. This is also confirmed by what Mahmud Koshgari said about his grandfathers. According to Mahmud Koshgari, his grandfathers took the Turkish cities from the Somanites and founded the Karakhanid dynasty.

Mahmoud Koshgari studied in cities such as Bukhara, Nishapur, Samarkand, Marv, and Baghdad, thoroughly studied the Arabic language and the secrets of Arabic philology. But he devoted his life to the study of the Turkic peoples and their language.

M. Koshgari wrote a three-volume work entitled "Devonu lug'otit turk" ("Devotion of Turkish words") on the basis of these materials collected over many years. In "Devon", the author explains the different meanings and subtleties of the words, as well as the characteristic phonetic and morphological differences between the languages of different tribes, as well as many proverbs justifying these differences. In this respect, Divan is not only an explanatory dictionary, but also a unique cultural-linguistic masterpiece of the 11th century.

Koshgari's work, as he himself stated, was compiled "in a special order that no one has compiled before and that is unknown to anyone." It shows comparative rules, grammatical, morphological, lexical, semantic signs related to many linguistics. The dictionary describes the traditions of Turkish word formation, including word order, verb forms, and the etymology of words. According to the author, the book consists of 8 sections, introduction and conclusion. In each section, nouns and verbs are separated for convenience. More than 7,500 Turkish words and phrases are explained in "Devon". The dictionary contains hundreds of people's names, names of cities and villages, countries, geographical terms such as rivers, mountains, pastures, valleys, gorges, roads, passes, lakes, streams, various tribes, clans, nations, planets, stars, and seasons. The number of grammatical indicators explained in it is about a thousand morphemes. Ancient legends and narratives about the history of the Turkic peoples, about 300 proverbs and sayings, wise words, more than 700 lines of poetry are also included in the pages of this work.

In the article, a comparative analysis of the proverbs in the work "Devonu Lugatit Turk" is carried out from the point of view of time.

Key words: proverb, "Devonu Lug'otit Turk", folklore, semantic change, system of images.

Kirish

Maqolada qoraxoniylar davrining eng asosiy adabiy va lingvistik yodgorliklaridan biri sanalmish Mahmud Koshgariyning "Devonu lug'atit turk" nomli qomusiy asari turkiy tillarning o'sha davrdagi fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, dialektal xususiyatlari haqida batafsil ma'lumot beruvchi qimmatli manba ekanligi; asardagi maqollarni hozirgi davr nuqtayi nazaridan ikki turga ajratish mumkinligi, birinchi turga "Devonu lug'otit turk"da ham, hozirda ham mavjud bo'lgan maqollar kirishi, u o'z navbatida, "Devonu lug'otit turk"da ham, hozirda ham mavjud bo'lgan maqollar (*Tilki o'z iniga yursa yuzuz bolur* – Tulki o'z iniga qarab irrillasa qo'tir bo'ladi; *Сартниң азуқи аріғ болса, јол јзä јәр* – Savdogarning moli toza, beshubha bo'lsa, yo'l ustida yoyadi; *А:ч нә јәмас, тоқ нә тәмас* – och nimalar yemaydi, to'q nimalar demaydi); "Devonu lug'otit turk"dagi mazmuni saqlangan holda obrazlar tizimi o'zgargan maqollar (*Їш јарағ інда, сарт асигінда* – Temirni qizig'ida bos. Qolgan ishga qor yog'ar; *Јатниң јазліғ тікүсіндä(н) öзнүн қанліғ јүзруқ јіг* – Uzoqdagi quyruqdan yaqindagi o'pka yaxshi; *Билмишјәк билмәзүк кишидä(н)* – Dushmaningdan qo'rqma, munofiqdan qo'rq); bir qismi unutilib, qolgan qismi saqlangan maqollar (*Қуш қанатін, әр атін* – Qush qanoti bilan; *Арпасіз ат ауумас, арқасіз алн чәрік сїјумас* – Arpasiz ot qir osholmas; *Өкүнүчї үміндä арматыр* – Ahmoq o'zini maqtar) kabi turlarga bo'linishi misollar asosida dalillangan. Ikkinchi turga "Devonu lug'otit turk"da mavjud bo'lib, hozirda iste'moldan chiqqan maqollar sifatida (*Анасї тәшлүк јууқа јанар, оғлі тәтік қоша қанар* – onasi hiyla qilib yurqa non yorsa, bolasi ziyraklik qilib qo'sha-qo'sha (ikkita-ikkitadan) og'ziga soladi); *Јагін әрсä кәрәл јундакї тәгїр* –

dushmaningda bo'lsa ham mol bo'lsin, eng kami dushman otining tezagi tegadi, uni yoqib foydalanasan"; *Бор болмазін сіркә болма* – sharob bo'lishdan oldin sirka bo'lma" kabi paremiologik birliklar tahlil etilgan. Maqollarning "Devonu lug'otit turk"da mavjud bo'lgan mazmuni saqlangan holda obrazlar tizimi o'zgarishining, bir qismi unutilib, qolgan qismi saqlanishining yoki asarda mavjud bo'lib, hozirda iste'moldan chiqqishining tarixiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy, maishiy sabablari bo'lib, ular maqolada batafsil yoritilgan.

Qoraxoniylar davrining eng asosiy adabiy va lingvistik yodgorliklaridan biri sanalmish Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" nomli qomusiy asari turkiy tillarning o'sha davrdagi fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, dialektal xususiyatlari haqida batafsil ma'lumot beruvchi qimmatli manbadir. Shu bilan birga turkiy xalqlarning xalq og'zaki ijodi namunalarini aks ettirgan yirik badiiy asar sifatida ham hanuz tadqiqotchilar e'tiborini o'ziga jalb etib kelmoqda.

Ta'kid joizki, bahosiga jahon xazinalari kamlik qiluvchi deya ta'rif berilgan "Devonu lug'otit turk" asarini ko'zdan kechirgan har qanday kitobxon sohasidan qat'iy nazar o'zi uchun juda qiziqarli va kerakli ma'lumotlarni olishi shubhasiz. Chunki kitob shu qadar o'zida ko'plab rang-barang ma'lumotlarni mujassam etganki, ularni tahlil va tavsif qilish uchun ko'p yillar kerak bo'ladi (Абдулахатов, Тошпўлатов, Носирова, Журабаева; 2013, 3-b.).

Shu ma'noda "Devonu lug'otit turk" qomusiy asar bo'lib, yuqorida nomlari zikr etilgan predmet va holatlardan kelib chiqqan holda ko'plab maqollar ham asarda keltirilgan. "Devonu lug'otit turk"dagi maqollarni hozirgi davr nuqtayi nazaridan 2 turga ajratish mumkin:

I. "Devonu lug'otit turk" da ham, hozirda ham mavjud bo'lgan maqollar

Bu, o'z navbatida, uchga bo'linadi:

I. 1. *"Devonu lug'otit turk"dagi shaklini ham, mazmunini ham saqlagan maqollar.*

1. *Тілкү өз иніга урса узуз болур* – tulki o'z uyasiga qarab irillasa (ulisa, hursa) qo'tir bo'ladi. Bu maqol o'z elini, urug'ini va mamlakatini yomonlovchilarga qarata aytiladi (Koshg'ariy I, 1960, 88-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Tulki o'z iniga qarab irrillasa qo'tir bo'ladi.*

2. *Сартнiң азукi арiғ болса, јол үзä јәр* – savdogarning moli toza, beshubha bo'lsa, yo'l ustida yeydi. Bu maqol aytgan so'zining uddasidan chiqa olmagan, quruq maqtanchoqlarga nisbatan qo'llaniladi (Koshg'ariy I, 1960, 97-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Savdogarning moli toza, beshubha bo'lsa, yo'l ustida yoyadi.*

3. *А:ч нә јәмас, тоқ нә тәмас* – och nimalar yemaydi, to'q nimalar demaydi (Koshg'ariy I, 1960, 108-b.).

4. *Киui аласi içтiн, јiлкi аласi таиштiн* deydilar, ya'ni odamning olasi (buzuq fikri) ichida; yilqiniki toshida, sirtida. Bu maqol dilidagi xiyonatni yashirib, yoqimli muomala qiluvchilarga nisbatan qo'llanadi (Koshg'ariy I, 1960, 117-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Odamning olasi ichida, molning olasi tashida.*

5. *Бәш әрәңәк түйз әрмәс* – besh qo'l (barmoq) barobar emas. Shunga o'xshash, odamlar ham bir-birlaridan farq qiladilar (Koshg'ariy I, 1960, 143-b.).

6. *It içiрмас, ат тәнмәс тәмә* – it qopmaydi, ot tepmaydi dema (Koshg'ariy I, 1960, 188-b.).

7. *Сув içүрмәсрә сүт бәр* – suv ichirmasga sut ichir. Senga yomonlik qilganga ham yaxshilik qil, degan ma'noda ishlatiladi (Koshg'ariy I, 1960, 97-b.).

8. *Кәңәулик билік үзрәшүр, кәңәуисіз билік онрашүр* – maslahatlik ish borgan sari yaxshilashib boradi, bemaslahat ish borgan sari buzilishga yuz tutadi (Koshg'ariy I, 1960, 235-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Maslahatli ish tarqalmas.*

9. *Күзәкү узун болса әлік күймәс* – kosov uzun bo'lsa, qo'l kuymas. Bu maqolda bola-chaqasi ko'p odam farovon yashashi haqida gapiriladi (Koshg'ariy I, 1960, 418-b.).

10. *Təwəj silkinsä əshäkkä yök çiqar* – tuya silkinsa, undan bir eshakning yuki chiqadi. Bu maqol kichik ishni tashlab, katta ishga kirishishga undab aytiladi (Koshg'ariy II, 1963, 286-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Tuya silkinsa, undan bir eshakning yuki tushadi.*

11. *Ataci açiğ almiła jěsä oğliniñ tiui qamar* – otasi achchiq olma yesa, o'g'lining tishi qamashar. Bu maqol otasi qilgan jinoyat, otasi o'lgach, bolasiga ham isnod tegizadi degan ma'noda qo'llanadi (Koshg'ariy II, 1963, 360-b.).

12. *Barçin jamağı barçinça, qarïu jamağı qarïuça* – ipaklikka ipaklik yamoq munosib bo'lsa, yungga yung yamoq loyikdir. Bu maqol har narsa o'ziga munosib bo'lishi kerak, degan ma'noda qo'llanadi (Koshg'ariy III, 1963, 35-b.).

13. *Jılan kändü ėrpiçin bilmäç, təwaj bojnün ėrpi tər* – ilon o'zining egriligini bilmaydi-da, tuyaning bo'ynini egri deydi (Koshg'ariy I, 1960, 147-b.).

14. *Saçır tğudın qorqmış kuş kırq jıl azrı jığaç üzä qonmas* – tuzoqdan bir marta qo'rqqan qush qirq yilgacha ayriliq yog'ochga qo'nmaydi (Koshg'ariy II, 1963, 383-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Tuzoqdan bir marta qo'rqqan qush qirq yilgacha ayri yog'ochga qo'nmas.*

15. *Qanığ qan bilä jumas* – qonni qon bilan yuvilmaydi, ya'ni to'polon to'polon bilan bostirilmaydi (Koshg'ariy III, 1963, 74-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Qonni qon bilan yuvib bo'lmaydi.*

16. *Təwəj münüb qoj ara jaşmas* – tuya mingan odam qo'y orasiga yashirinmaydi (Koshg'ariy III, 1963, 68-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Tuya mingan odam qo'y orasiga yashirinmaydi.*

17. *Arslan qarisa, siçgan ötін көзәзүр* – arslon qarisa, sichqon inini poylaydi (Koshg'ariy III, 1963, 279-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Arslon qarisa sichqon inini poylaydi.*

18. *Awiç ajur tğbüm altun, qamıç ajur mән қайдаман?* – qozon aytur: tubim oltin, cho'mich aytur: men kaydaman? Bu masal o'zining kimligini biladigan tanish kishilar oldida maqtanuvchi kishiga nisbatan aytiladi (Koshg'ariy I, 1960, 86-b.).

I.2. “Devonu lug'otit turk”dagi mazmuni saqlangan holda obrazlar tizimi o'zgargan maqollar

1. *İu jarağ iñda, çapt acigında* – ish vaqtida, kezida o'rnida bajariladi, ammo savdogar faqatgina foyda kutadi (savdogar agar foydasini bilsa, eng seviklisini ham sotadi.) (Koshg'ariy III, 1963, 20-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Temirni qizig'ida bos. Qolgan ishga qor yog'ar.*

2. *Jatniñ jağlğ miküçindä(n) öznüñ qanlğ jüzruk jığ* – yotning yog'li ovqatidan o'zingga yaqinlarning mushti (shapalog'i) yaxshi (Koshg'ariy III, 1963, 49-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Uzoqdagi quyuqdan yaqindagi o'pka yaxshi.*

3. *Jazın qatıqlança kïuiñ cəwnür* – yozda tirishgan kishi qishda sevinadi (Koshg'ariy III, 1963, 174-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Yozgi mehnat, qishki rohat.*

4. *Bilmişjək bilmäzük kiuiđä(n) jığ* – notanish kishidan tanish shayton yaxshi (Koshg'ariy III, 1963, 175-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Dushmaningdan qo'rqma, munofiqdan qo'rq.*

5. *Ağız jěsä köz yjazur* – og'iz yesa, ko'z uyalar. Bu maqol birovning biror narsasini yeganlar uning hojatini chiqarishdan tortinishi mumkin emasligini ko'rsatish uchun aytiladi (Koshg'ariy I, 1960, 89-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Yegan og'iz uyalar.*

6. *İpsak ėrğa tğzmac, ėwäk ėwrä tğzmac* – erkakka rag'batli, er uchun shoshilgan xotin erga yolchimaydi, shoshma-shoshar odam o'yiga yetolmaydi. Chunki shoshilish natijasida (bu ishda) kutilgan sharoitlarni hisobga olmaydi. Shuningdek, shoshilgan erkak ham o'yiga yeta olmaydi. Chunki

shoshilish bilan otini halokatga yetkazadi-da, o'kinib qoladi... Bu maqol shoshilmaslikka undab aytiladi (Koshg'ariy I, 1960, 129-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Shoshgan qiz erga yolchimas.*

7. *Ума кәлсә қут кәлп* – mehmon kelsa, qut kelar – senga mehmon kelsa, u bilan birga baraka, qut, baxt keladi. Qo'noqni yaxshi qarshi oladilar, malol olmaydilar (Koshg'ariy I, 1960, 118-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Mehmon kelar eshikdan, rizqi kelar teshikdan.*

8. *Омыз узгуч биплә очүрмәс* – o'tni alanga bilan o'chirilmas. Bu maqol to'polonni (fitnani) to'polon (fitna) bilan emas, sulh bilan bitirish mumkin degan mazmunda qo'llanadi (Koshg'ariy I, 1960, 187-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Qonni qon bilan yuvib bo'lmas.*

9. *Икки бузга ізәшүр отра көкәгүн жанчәлур* – ikki er hayvon olishadi, orada ko'kagun (pashsha) yanchiladi. Bu maqol ikki amir urishib, orada kuchsizlar yanchiladilar degan ma'noda ishlatiladi (Koshg'ariy I, 1960, 196-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Ikki tuya olishar, o'rtada pashsha yanchilar.*

I.3. Bir qismi unutilib, qolgan qismi saqlangan maqollar

1. *Қуш қанатин, әр атин* – qush qanoti bilan, er oti bilan (Koshg'ariy I, 1960, 70-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Qush qanoti bilan.*

2. *Әриңәңә әлик қарі бөз үм тикәмәс* – bo'ydoq odamga ellik gaz bo'z ham ishtonlikka yetmaydi, chunki begonalar unga yon bosmaydilar. Bu maqol uylanishga tashviq qilnayotgan yigitga nisbatan aytiladi (Koshg'ariy I, 1960, 139-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *bo'ydoq odamga ellik gaz bo'z ham ishtonlikka yetmaydi.*

3. *Арпасіз ат ауумас, арқасіз алн чәрік сәјумас* – arpasiz ot qir osholmaydi, yordamchisiz yigit (bahodir) jangda yenga olmaydi. Bu maqol ishda hamkorlikka chaqirish ma'nosida qo'llanadi (Koshg'ariy I, 1960, 145-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *arpasiz ot qir osholmas.*

4. *Азүклүз аруқ әрмәс* – ozig'i bor odam safarda tez tolmaydi, charchamaydi (Koshg'ariy I, 1960, 164-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Ozig'lik ot horimas.*

5. *Тауиз ісру өнмүү көрәк* – toshni chaynashga qodir bo'lmagan kishi uni o'pishi kerak. Bu maqol maqsadga erishish uchun kishi ish ustida yumshoq muomalada bo'lishiga undab aytiladi (Koshg'ariy I, 1960, 176-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Og'irning ustidan, yengilning ostidan.*

6. *Қуруғ јігач әгілмәс, Қурмүү кіріүү түгүлмәс.*

Quruq yog'och egilmaydi, qurigan kirish (novda) bog'lanmaydi, tugulmaydi. Bu maqol biron narsani ishlatishda haddan oshirib yuborilgandan keyin u narsa avvalgi holiga qaytmaydi, degan mazmunda ishlatiladi (Koshg'ariy I, 1960, 206-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Quruq yog'och egilmas.*

7. *Өкүңүчү үміндә арматур* – o'zini maqtoovchi, albatta, ishtonini bulg'atadi, ya'ni maqtanchoq ko'pincha gapning uddasidan chiqolmay xijolat tortadi. Bu maqol o'zini maqtamaslikka undab qo'llanadi (Koshg'ariy I, 1960, 211-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Ahmoq o'zini maqtar.*

8. *Сінамаса арсіқар, сақінмаса утсуқар* – sinamasa odam aldanadi, avvalda ishning natijasi haqida o'ylamasa, yengiladi (yutqizadi). Bu maqol ishda tajribaga suyanish kerakligiga, o'ylab ish qilishga undab aytiladi (Koshg'ariy I, 1960, 245-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Sinamagan otning sirtidan o'tma.*

9. *Қуруқ қашуқ ағізқа јарамас, Қуруқ сөз қулоққа јақіумас* – quruq qoshiq og'izga yoqmas, quruq so'z quloqqa yoqmas. Bu maqolda birovdan yordam so'rash uchun unga ham biron foyda ko'rsatish kerak, degan ma'noda qo'llanadi (Koshg'ariy I, 1960, 364-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Quruq qoshiq og'iz yirtar.*

10. *От түтүнсиз болмас, жігіт жазуқсиз болмас* – olov tutunsiz bo‘lmas, yigit gunohsiz bo‘lmas (Koshg‘ariy I, 1960, 380-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Olov tutunsiz bo‘lmas*.

11. *Эвәк сінәк сүткә түшүр* – shoshqoq pashsha sutga tushadi (va g‘arq bo‘lib o‘ladi). Bu maqol ishda shoshmaslikka undab aytiladi (Koshg‘ariy II, 1963, 21-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Shoshgan pashsha sutga tushar*.

12. *Тажан жүрүрәнни милкү сөммәс* – yugurik (chopqir) tozini tulki sevmaydi. Chunki tozi tulkini oladi. Bu maqol zamondoshlari orasida ilmli bo‘lib, ularning hasad va dushmanliklariga duchor bo‘lgan kishiga aytiladi (Koshg‘ariy II, 1963, 23-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Yugurik tozini tulki suymas*.

13. *Жугурқанда артуқ азақ күсүлсә үшүйүр* – odam oyog‘ini ko‘rpidan ortiq uzatsa, oyog‘i uvishadi, sovuq qotadi. Bu maqol odam o‘z haddidan oshmaslikka undalib aytiladi (Koshg‘ariy II, 1963, 158-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Ko‘rpingga qarab oyoq uzat*.

14. *Аш татїғї түз жу әрїн жәмәс* – osh tuz bilan totli, lekin lagan bilan yolg‘iz tuzning o‘zi yeyilmaydi (Koshg‘ariy III, 1963, 38-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Oshning ta‘mi tuz bilan*.

15. *Јаш от кўмәс, јалафар өлмәс* – yosh (ho‘l) o‘t yonmaydi, xabari qancha og‘ir va dahshatli bo‘lsa ham elchiga o‘lim yo‘q (Koshg‘ariy III, 1963, 55-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Elchiga o‘lim yo‘q*.

16. *Табыз таши јарар, таши бауїғ јарар* – xizmat toshni yoradi, ammo tosh boshni yoradi (Koshg‘ariy III, 1963, 66-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Qattiq tosh boshni yoradi*.

17. *Өмлүг јінју јәрдә қалмас* – teshilgan dur yerda qolmaydi, uni bir oladigan chiqadi. Bu maqol kanizaklar qizligicha uzoq qolib ketmaydi, unga bir uylanadigan odam topiladi degan ma’noda qo‘llanadi (Koshg‘ariy III, 1963, 37-b.).

Bugungi kundagi muqobili: *Teshik munchoq yerda qolmas*.

18. *Қутлугқа қоша јазар* – baxtli odamga davlat qo‘sha-qo‘sha (ustma-ust) keladi (Koshg‘ariy III, 1963, 68-b.). Bugungi kundagi muqobili: *Berganga qo‘sha berar*.

II. “Devonu lug‘otit turk” da mavjud bo‘lib, hozirda iste’moldan chiqqan maqollar

1. *Анасї тәшүлүк жуwқа јанар, оғлї мәтїк қоша қанар* – onasi hiyla qilib yurqa non yopsa, bolasi ziyraklik qilib qo‘sha-qo‘sha (ikkita-ikkitadan) og‘ziga soladi (Koshg‘ariy III, 1963, 41-b.).

2. *Јагїн әрсә кәрәї јундакї тәгїр* – dushmaningda bo‘lsa ham mol bo‘lsin, eng kami dushman otining tezagi tegadi, uni yoqib foydalanasan (Koshg‘ariy III, 1963, 51-b.).

3. *Бор болмазїн сїркә болма* – sharob bo‘lishdan oldin sirka bo‘lma (Koshg‘ariy III, 1963, 133-b.).

4. *Сүгүт сөллиңә қазїң қасїңа* – tol daraxti uchun namlik qancha yaxshi bo‘lsa, qayin daraxtiga qattqlik shuncha munosib (Koshg‘ariy III, 1963, 148-b.).

5. *Јарїн булғанса, әл булғанур* – kift suyagiga kulfat yetsa, mamlakatga kulfat yetadi (Koshg‘ariy III, 1963, 28-b.).

6. *Таз ат тафарчї болмас* – terisi yo‘l-yo‘l olacha ot yuk tashiydigan bo‘lmaydi. Chunki uning tirnog‘i yomondir (Koshg‘ariy III, 1963, 163-b.).

7. *Бір тојїн бауї әрїса қамүг тојїн бауї әрїмас* – bir din boshlig‘ining boshi og‘risa hamma din boshliqlarini boshi og‘rimaydi. Bu maqol o‘rtoqlari orasida ular yegan narsani yeyishdan tortingan kishilarga nisbatan qo‘llaniladi (Koshg‘ariy III, 1963, 184-b.).

8. *Ім билсә әр өлмәс* – im bilsa er o‘lmas (kishi yashirin belgini bilsa, nohaq o‘lmaydi) (Koshg‘ariy I, 1960, 74-b.).

9. *Күндә ірүк жоқ, бәгдә қїїк жоқ* deydilar – quyosh kulchasida darz (teshik) yo‘q bo‘lganiday, bek va‘dasida ham xilofgarchilik qaytish yo‘q (Koshg‘ariy I, 1960, 100-b.).

10. *Ўрақ жёр савин арқий кәлдүрүр* – uzoq shahar (yer) xabarini karvon keltirar (Koshg'ariy I, 1960, 122-b.).
11. *Чақса түтүнүр, чалса билүнүр* – chaqmoq tosh chaqilsa, olov tutadi, so'z eshitilsa, maqsad bilinadi (Koshg'ariy II, 1963, 31-b.).
12. *Эл қалдї төрү қалмас* – shahar tashlanar, rasmi tashlanmas. Bu maqol odam rasmga qarab ish qilishiga undab aytiladi (Koshg'ariy II, 1963, 32-b.).
13. *Түтүмдәгінчә түзүлмәс түбірмәгінчә ачилмас* – Urushmaguncha, qarshilashmaguncha, yarash bo'lmaydi, shamol qo'zg'olmaguncha, havo ochilmaydi. Bu maqol qarshilashgan ikki kishi orasini kelishtirish ulfatlashtirish istagan kishiga nisbatan qo'llanadi (Koshg'ariy II, 1963, 75-b.).
14. *Түтүн қопурса, иуләнүр* – kim tutunni qo'zg'otsa, o'ziga tutaydi. Bu maqol biror fitnani qo'zg'atgan kishiga ham u *Эвлик тозғурса көзі жолқа болур* fitna alami yetadi, degan maqsadda qo'llanadi (Koshg'ariy II, 1963, 75-b.).
15. *Эвлик тозғурса көзі жолқа болур* – uy egasi mehmonni to'ydirsa, mehmon ko'zi ketishga otlanib, yo'lda bo'ladi. Bu maqol ziyofatdan so'ng ketmoq uchun uzr so'ragan mehmonga nisbatan qo'llanadi (Koshg'ariy II, 1963, 205-b.).
16. *Тамсиз түрк болмас, баисиз бөрк болмас*. Forslar bor yerda turklar albatta bor. Boshsiz bo'rk bo'lmagani kabi, turksiz fors bo'lmaydi. Bosh bor yerda bo'rk, albatta, bor (Koshg'ariy II, 1963, 306-b.).
17. *Қіліч татіқса иш јунчір, эр татіқса эт тунчір* – qilich zanglasa, botirning holi yomon bo'ladi. Chunonchi, turk eronli axloqi bilan yursa, go'shti o'zgaradi – hidlanadi. Bu maqolni botirlikka undalgan kishi haqida har jinsning o'z jinsi bilan yashashi haqida aytiladi (Koshg'ariy II, 1963, 326-b.).
18. *Опрақ јасіқдін тозлуг ја чіқар* – eski yoy idishidan buklangan yoy ham chiqadi (Koshg'ariy II, 1963, 24-b.).
19. *Кімін біла қаш болса, јашин јақмас* (hikmatli so'z) – qosh toshi (u bir oq, tiniq toshdir, odamlar uni uzukka ko'z qilib taqadilar) kimda bo'lsa, unga chaqmoq zarar bermaydi. Chunki u toshning tabiati shunday. Hattoki, u toshni bo'zga o'rab o'tga tashlansa, bo'z ham, tosh ham kuymaydi. Bu sinalgandir. Tashna odam og'ziga qo'ysa, tashnalikdan qutuladi (Koshg'ariy II, 1963, 28-b.).
20. *Қілну білсә, қізіл кәзәр, јарану билсә, јашил кәзәр* – xotin nozu karashmani bilsa qizil rang ipakli kiyadi, yoqishni bilsa, ko'k ipakli kiyadi, ya'ni er hurmatiga sazovor bo'lgan kiyim kiyinadi (Koshg'ariy I, 1960, 28-b.).
21. *Қўмўш кўнгә урса алтун азақін кәлір* – kumush quyoshga qo'nsa, oltin o'oyig'i bilan keladi. Bu maqol ma'lum maqsadni amalga oshirish uchun pulni ayamay sarf qilishga undab aytiladi (Koshg'ariy I, 1960, 177-b.).
22. *Аллар біплә урушма, бәгләр біплә турушма* – botirlar bilan urishma, amirlar bilan xusumatlashma, tiklashma (Koshg'ariy I, 1960, 192-b.).
23. *Јаліңуқ урулмїш қан ол, ағзі јазіліб алқінур* – odam bolasi puflab shishirilgan mesh kabidir; og'zi ochilsa, yel uni yo'qotadi, so'ndiradi (Koshg'ariy I, 1960, 204-b.).
24. *Бір тўјін баши ағріса, қамуғ тўјін баши ағрімас* – bir g'ayri din kattasining boshi og'risa, hammasining boshi og'rimaydi. Bu maqol do'stlar muvofiq topib istaganlari, yegan-ichganlari holda, birining buni istamaganligini anglatish uchun qo'llanadi (Koshg'ariy I, 1960, 272-b.).
25. *Алім кәч қалса, азақланур* – olinadigan narsa qarzdorda uzoq vaqt qolsa, oyoq chiqaradi, ya'ni qarz bergan odam qarzini undirish uchun uning ketidan yuradi (Koshg'ariy I, 1960, 288-b.).
- Көл ўргўнчә көз ўрсә јәг* – kulni puflaguncha, cho'ni puflagan yaxshi. Bu maqol kichik ishni tashlab katta ishga urinuvchilarga aytilgan (Koshg'ariy I, 1960, 324-b.).
26. *Қул јағи їт бөрі* – qul dushman, u qo'lidан kelsa egasining molidan olib, fursat topib qochish payiga tushadi. It ham xonadon uchun bo'ridir. Chunki u yeydigan narsa topsa, undan o'zini

tiya olmaydi. Bu maqol qulning xo‘jayiniga kam vafo qilishini bildirish uchun so‘zlanadi (Koshg‘ariy I, 1960, 324-b.).

Xulosa

Maqollar ko‘p asrlik hayotiy tajribalar asosida yuzaga kelganligi sababli o‘ziga xos tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Chunki har bir maqol kishilarning uzoq yillar mobaynidagi hayotiy tajribalari hamda turmush sharoitlarida necha martalab sinovlardan o‘tadi. Binobarin, maqollar ham shaklan, ham mazmunan juda kam o‘zgarishlarga uchrab, uzoq yashovchanlik xususiyatiga ega bo‘ladi. Har bir maqolning xalq orasida tarqalishi ham uning yaratilishi kabi sekinlik bilan amalga oshadi. Chunki muayyan maqolni qabul qilib oluvchi jug‘rofiy muhit uni o‘z sharoitida qaytadan sinovdan o‘tkazib olgandan keyingina o‘z mulkiga aylantiradi.

Maqollarning “Devonu lug‘otit turk”da mavjud bo‘lgan mazmuni saqlangan holda obrazlar tizimi o‘zgarishining, bir qismi unutilib, qolgan qismi saqlanishining yoki asarda mavjud bo‘lib, hozirda iste‘moldan chiqqishining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, tarixiy sabablari bo‘lib; ularni ilmiy tadqiq etish kelgusidagi ishlarimizdandir. Chunonchi “Devonu lug‘otit turk”dagi maqollarning tarixiy taraqqiyotiga aniqlik kiritish, ulardagi shakily va semantik o‘zgarishlarni aniqlash xalq hayotini chuqur tadqiq etishdan tashqari uning ma’naviy va madaniy hayoti bo‘yicha ham bebaho ma’lumotlar beradi.

Adabiyotlar

- Кошғарий М. (1960) *Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк)*. Уч томлик. I том.
- Кошғарий М. (1963) *Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк)*. Уч томлик. II том.
- Кошғарий М. (1963) *Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк)*. Уч томлик. III том.
- Başaran Selman. (1994) *Hadislerin Turk Atasozlerine Tesiri*. Bursa.
- MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi. (2019).
- Абдулахатов Н., Тошпўлатов И., Носирова У., Журабаева У. (2013) *Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги лексик бирликлар тадқиқи*. Янги аср авлоди.
- Саидов Ё., Муқимова Г. (2015) *“Девону луғотит турк”даги халқ мақоллари*. Бухоро.

АНАЛИТИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ НЕОБХОДИМОСТИ И ВОЗМОЖНОСТИ В ТУВИНСКОМ ЯЗЫКЕ (В СОПОСТАВЛЕНИИ С ТЮРКСКИМИ И МОНГОЛЬСКИМИ ЯЗЫКАМИ)

Ооржак БАЙЛАК *

В статье рассматриваются аналитические грамматические способы выражения семантики необходимости и долженствования, возможности и невозможности в тувинском языке. Описываются общие с другими тюркскими, преимущественно с южносибирскими и кыпчакскими языками, а также с монгольскими языками, средства выражения описываемых значений. В тувинском языке рассматриваемые модальные значения выражаются аналитическими формами: 1) в значении необходимости и долженствования – сочетания формы *херек*, *ужурлуг*; 2) в значении возможности и невозможности – причастия настоящего-будущего времени / деепричастия и служебных компонентов *аргалыг* и *чада*. При том, что структура аналитических форм и конструкций является собственно тюркской, служебные компоненты представляют собой грамматикализованные имена, восходящие своей историей к тюрко-монгольским языковым связям.

Ключевые слова: модальность, модальная семантика, грамматические способы выражения модальности, необходимость, долженствование, возможность, невозможность, тюрко-монгольские языковые связи.

Analytical Indicators of Necessity and Opportunity in the Tuvan Language (in Comparison with the Turkic and Mongolian Languages)

Abstract

The article discusses analytical grammatical ways of expressing the semantics of necessity and ought, possibilities and impossibilities in the Tuvan language. It describes the means of expressing the described meanings that are common with other Turkic languages, mainly with South Siberian and Kipchak languages, as well as with Mongolian languages. In the Tuvan language, the modal meanings under consideration are expressed in analytical forms.: 1) in the sense of necessity and obligation – combinations of the form *herek*, *uzhurlug*; 2) in the sense of possibility and impossibility – present-future participle / adverbial participle and service components *argalyg* and *chada*. Despite the fact that the structure of analytical forms and constructions is actually Turkic, the service components are grammaticalized names that trace their history back to the Turkic-Mongolian language links.

Keywords: modality, modal semantics, grammatical ways of expressing modality, necessity, obligation, possibility, impossibility, Turkic-Mongolian language relations.

Введение

В общем языкознании существует разные теоретические позиции относительно определения модальности, ее границ, классификации модальных значений и определения средств их выражения. Согласно одной из них под модальностью принято считать одну из синтаксических категорий предложения, в которой выражается точка зрения говорящего к своему сообщению, а также отношение содержания предложению, к действительности. Средствами ее выражения выступают элементы разных уровней: морфемы – показатели наклонений, лексические, синтаксические, просодические средства и их комбинации (Виноградов, 1950, 41–42; он же, 1975, 268; Арутюнова, 1988; 1999). В системе личных спрягаемых форм глагола современных тюркских языков модальные значения выражаются синтетическими и аналитическими показателями наклонений.

* Музей антропологии и этнографии РАН (Санкт-Петербург), oorzhak.baylak@mail.ru

Материалы древних тюркских языков показывают, что грамматические формы в системе глагола были многозначными. И специализация их семантики происходило позже путем закрепления того или иного значения за конкретными формами с постепенной утратой других значений (Щербак, 1981, 44). Так, получили формирование и системы наклонений: с самостоятельным развитием тюркских языков после распада древнетюркской общности (). Древние полисемантические глагольные формы в тюркских языках приобрели разный грамматический статус и разные значения.

Общими наклонениями, которые обнаруживаются практически во всех тюркских языках являются: изъявительное, повелительное (повелительно-желательное), сослагательное, условное. Далее в разной степени своего формирования выделяются долженствовательное, возможное, потенциальное и др. косвенные наклонения. И таким образом, в истории сложения систем личных спрягаемых форм глагола каждого отдельного современного тюркского языка отражаются актуализация тех или иных модальных значений и развитие формальных средств их выражения из древних, пришедших сквозь века, и, сохранившихся в нем, или, сформировавшихся из собственных внутренних ресурсов, или же внешних, возникших под влиянием других языков.

Сибирские тюркские языки, в их числе и тувинский язык, имели тесные языковые связи с соседними монгольскими языками. Это отразилось не только в лексической системе, но и в системе грамматики – в сложении грамматических форм, в том числе и модальных. Если монгольское влияние на тувинскую лексику было объектом изучения и продолжаются работы и сегодня (Татаринцев, 1976; Бадарч, 2009 и др.), то, что касается вопросов грамматики, специальных исследований к настоящему времени проводится мало. В данной статье рассматриваются модальные аналитические показатели с семантикой необходимости, долженствования и возможности в тувинском языке, сложившиеся при взаимодействии с монгольским языком. В исследовании применялись сравнительно-сопоставительный и сравнительно-исторические методы. Материалом исследования послужили двуязычные монгольско-русские и монгольско-тувинские словари, этимологические словари. Примеры были извлечены из текстов тувинской художественной литературы.

1. Модальные аналитические показатели необходимости и долженствования тувинском языке, с компонентами *херек* и *ужурлуг*

Показателями модального значения необходимости и долженствования в тюркских языках выступают грамматические формы и аналитические показатели. И в тех тюркских языках, в которых выделяются особые наклонения долженствования или необходимости, их значения выражается, например, следующими синтетическими показателями: *-maly* (аз., тур., туркм., гаг., ктат., чув), *-asy* (аз., тур.), *-ууһу* (як.), *-аһу* (башк.) (СИГТЯ, 1988, 356–361). Кроме них имеются также аналитические показатели: в кыпчакских языках используются аналитические формы с предикативами *kerek* и *bar*: *-ma kerek* (краим.), *-maq kerek* (ктат.), *-asy bar* (тат.) (Мусаев 2010, 175). В тувинском языке значение необходимости передается аналитической формой *-ар/-бас херек*, значение долженствования – аналитической формой *-ар/-бас ужурлуг*. Аналитические формы образованы сочетанием причастия настоящего-будущего времени на *-ар/-бас* и компонентов *херек* и *ужурлуг*. Ровно как в тувинском языке, в алтайском языке также аналитические формы *-ар/-бас керек* и *-ар/-бас учурлу* выступают в качестве показателей необходимости-долженствования (ГСЯЯ, 2017, 306–307).

Компонент *херек* восходит к имени существительному *херек* ‘дело’ (ТРС, 1968, 475). О наличии основы *керег* / *херек* в тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках свидетельствуют материалы словарей: *KEREG* халх., бур., даг. *хэрэг*, калм. *керг* дело; (перен.) необходимость; халх., бур. *хэрэгтэй*, калм. *кергтә*, бао. *кер* (~ *кэрэб*) надо, нужно; даг. *кэрэгти* нужный, необходимый. ◇ – Др.-тюрк. *keräk* нужный, необходимый; → эвк. *кэрэг* дело, занятие;

кэрэк вещь (ЭСМЯ, II, 2016, 119). Как один из компонентов аналитических модальных форм необходимости и долженствования *керег /херек* используется в кыпчакских и южно-сибирских тюркских языках. В сочетании с формой условного наклонения выражает сомнение, неуверенность в совершении действия в киргизском языке (*Анда мен жаш болсом керег* ‘Тогда я, наверное, был молодым’) (ГКЛЯ 266).

Компонент *ужурлуг* ‘имеющий основание, должен’ имеет статус в современном тувинском языке модальной частицы, восходит к именной основе *UĈIR*, обнаруживаемой преимущественно в монгольских языках: халх. *учир*, калм. *учр*, бур. *ушар*, даг. *очир* обстоятельство, случай; суть, смысл, значение; причина’, в служебной функции употребляется как послелог ‘ввиду того, о / об’ (ЭСМЯ, III, 2018, 191). В тувинском языке имя *ужур* выражает: 1. ‘суть, смысл’, ‘уст. норма, закон, порядок’, ‘уст. необходимость’, ‘участь, судьба’, ‘дело, случай’, ‘основание, причина, повод’. В служебной функции передает значения: *ужурунда* ‘по причине чего-либо, на основании чего-либо; так как, потому что’, *ужурундан* ‘по причине, из-за’ (ТРС, 1968, 435). Из других тюркских языков имеется в алт. *учур* ‘значение, смысл, содержание’; кирг. *учур* ‘время, момент, случай’ и др.

1.1. Аналитическая форма -ар/-бас херек

Аналитическая форма -ар/-бас херек является центральной в модальной зоне долженствования-необходимости в тувинском языке. Она передает значение «внешней» необходимости и сильной степени обязательности того или иного действия с точки зрения говорящего. Выражает тем самым категоричность в высшей степени – требование осуществления/неосуществления необходимого действия, обусловленного объективными внешними обстоятельствами:

(1) *Канчап-чооп-даа тургаиш, планны күүседир херек* (ЛЧ, ЧЧ, 207).

{канчап.чо=оп=даа. тур=гаиш} план=ны {күүсед=ир херек}
 {как.бы.ни.было=CV=PTCL AUX=CV} план=ACC {выполнить=PF
 надо}

‘Как бы ни было, необходимо выполнить план’.

Субъектом каузируемого действия выступает обобщенное лицо, и признак собственного отношения субъекта к каузируемому действию не актуализируется:

(2) *Чугаалаарының мурнунда боданыр херек* (КЛ, УХШ, 21).

чугаалаар=ы=ның мурн=у=н=да {бода=н=ыр херек}
 говорить=POSS/3=ACC прежде=POSS/3=INFIX=ACC {думать=RFL=PF
 надо}

‘Прежде чем говорить, нужно думать’.

Негативное значение необходимости – требование о том, чтобы названное глаголом действие не было осуществлено, передается сочетанием *херек* с показателем отрицательной полярности причастия настоящего-будущего времени на -бас:

(3) *С. А. Сарыг-оол тыва дылга чогаал очулгазының пионери дээрзин утпас херек* (САС, СД).

С. А. Сарыг-оол=Ø тыва дыл=га чогаал=Ø
 С. А. Сарыг-оол=NOM тувинский язык=DAT произведение=NOM
 очулга=зы=ның пионер=и=Ø дээрзин
 перевод=POSS/2=GEN пионер=POSS/3=NOM о.том.что
 {ут=пас херек}
 {забывать=PF.NEG нужно}

‘Не нужно (нельзя) забывать, что С. А. Сарыг-оол был пионером в художественном переводе на тувинский язык’.

1.2. Аналитическая форма -ар/-бас ужурлуг

Модальная частица *ужурлуг* (*ужур=луг*) в аналитической форме «обоснованной» необходимости *-ар/-бас* *ужурлуг* имеет именное происхождение и восходит к существительному *ужур* ‘суть, смысл; норма, закон, порядок; необходимость; участь, судьба; дело, случай; основание, причина’ (ТРС, 1968, 435). В составе долженствования *-ар/-бас* *ужурлуг* последний компонент частично сохраняет следы своего лексического значения как «обоснованное должествование», диктуемое различными внешними обстоятельствами и условиями. Выделенные С. Н. Цейтлин в (1990, 151–152) все внешние семь детерминирующих факторов актуальны для *-ар/-бас* *ужурлуг*. Рассмотрим, соответственно, примеры реализации указанных детерминирующих факторов в семантике этой аналитической формы. Положительные и отрицательные значения в *-ар/-бас* *ужурлуг* проявляются симметрично как констатация «внешней» необходимости совершения/не-совершения действия:

- значение «так сложились обстоятельства»:

(4) [Алыр болза ап алыңар! Бээр дедир ээлдирбес силер.] Шивиттиг улузу мээң саяк аьдым чиде берген деп билир *ужурлуг* (ЭД, ЭХ, 165).

Шивиттиг=Ø улуз=у=Ø мэ=эң саяк.аьд=ым=Ø
Шивиттиг=NOM народ=POSS/3=NOM я=GEN
иноходец=POSS/1=NOM

{чид=е бер=ген} деп {бил=ир *ужурлуг*} Ø
{пропал=CV AUX=PST2/3} CONJ {знать=PF MOD.PTCL} 3

‘[Если хотите взять (коня), берите! Обратно не возвращайте.] Народ Шивиттиг должен знать, что у меня пропал конь-иноходец’.

- значение «этого требуют этические нормы, правила поведения»:

(5) *Улуг назылыг улустуң чүгле боттары чугаалажыр чугаазын бичии чаштар дыңнаvas* *ужурлуг* (КЛ, ТУ, 17).

улуг назы=лыг улус=туң чүгле бот=тар=ы
взрослый возраст=POSSV люди=GEN только сам=PL=POSS/3
чугаала=ж=ыр чугаа=зы=н бичии чаш=тар

разговаривать=REC=PF разговор=POSS/3=ACC маленький ребенок=PL
{дыңна=vas *ужурлуг*}
{слушать=PF.NEG MOD.PTCL}

‘Разговор взрослых, который они ведут только между собой, дети не должны подслушивать’.

- значение «это предписывается социальными установлениями, определенными обязанностями субъекта». Значение необходимости регулярно проявляется в ситуациях с установленными, заранее взаимно принятыми, оговоренными правилами поведения, продиктованными принадлежностью субъекта к постоянным или временным социальным группам (правила игры (6), соответствие определенной роли в той или иной ситуации (7) и т. д.):

(6) *Тевектээриниң чурумун езугаар ол ам тевекти ызырып алгаи, бутче углай октааи, оон ыңай теп уламчылаар* *ужурлуг* (ЧЧ, Т).

тевек=тэ=эр=и=ниң чурум=у=н езугаар
почекушки=VBLZ=PF=POSS/3=GEN правило=POSS/3=ACC согласно

ол=Ø ам тевек=ти {ызыр=ып алгаи}
он=NOM сейчас почекушки=ACC {кусать=CV AUX=CV}
бут=че углай окта=аш оон ыңай те=п
нога=LAT по.направлению бросить=CV потом туда пинать=CV

{уламчыла=ар ужурлуг} Ø
 {продолжать=PF MOD.PTCL} 3

‘По правилам игры в почекушки, он сейчас должен, держа в зубах почекушку, бросив по направлению ноги, продолжить играть’.

- значение «это намечено, запланировано, предопределено»:

(7) *Эртенгиниң 7 шакта мен вокзалга турар ужурлуг мен.*

эртенги=ниң 7 шак=га мен=Ø вокзал=га {тур=ар

утро=GEN 7 время=LOC я=NOM вокзал=DAT {быть=PF
 ужурлуг} мен
 MOD.PTCL} 1

‘В 7 часов утра я должен быть на вокзале’.

- значение «так положено, заведено, бывает обычно»:

(9) *Кежээки чем соонда онаалга күүседир ужурлуг мен.*

кежээки.чем=Ø соонда онаалга=Ø {күүсед=ир
 ужин=NOM после домашнее.задание=NOM {выполнять=PF
 ужурлуг} мен
 MOD.PTCL} 1

‘После ужина я должен делать домашнее задание’.

- значение «это обусловлено определенными качествами субъекта»:

(10) *Нам кежигүнү кижиги болганда, чүвени дорту-биле чугаалаар ужурлуг мен* (ЭД, ЭХ,

74).

нам=Ø кежигүн=ү кижиги=Ø болган=да чүве=ни
 пария=NOM член=POSS/3 человек=NOM AUX=LOC это=ACC
 дорт=у=биле {чугаа=ла=ар ужурлуг} мен
 прямо=POSS/3=INSTR {говорить=VBLZ=PF MOD.PTCL} 1

‘Как член партии я должен обо всем говорить прямо’.

- значение «это результат воздействия чужой воли» регулярно проявляется в иерархических отношениях каузатора и субъекта потенциального действия:

(11) *[Бо хөреңгини меңээ онаап каан.] Мээң чөпшээрелим чокка кым-даа дээр хамаан чок, чанынче-даа чагдавас ужурлуг* (К, Ш).

мэ=эң чөпшээрел=им чок=ка кым=даа дэ=эр

я=GEN разрешить=POSS/1 нет=DAT кто=PTCL прикасаться=PF

хамаан.чок чан=ы=н=че=даа {чагда=вас
 не.то.чтобы место.рядом=POSS/3=INFIX=LAT=PTCL {подходить=PF.NEG
 MOD.PTCL} Ø
 ужурлуг} 3

‘[Эту собственность поручили мне.] Без моего разрешения никто не должен и близко к нему подходить, а не то, чтобы прикасаться’.

2. Модальные аналитические показатели возможности в тувинском языке, с компонентами *аргалыг* и *чада-*

Показателями модального значения возможности в тувинском языке выступают аналитическая форма *-р аргалыг* и конструкция *-н чада-*. Первый из них образован сочетанием формы причастия настоящего-будущего времени на *-ар/-бас* и частицы *аргалыг*; второй – сочетанием деепричастия на *-н* вспомогательного глагола *чада-*.

Частица *аргалыг* является отыменной. Восходит к основе *ARγA*, которая обнаруживается в монгольских, тунгусо-манчжурских и в тюркских языках южносибирского ареала. Основа *ARγA* обозначает: в халх., бур., даг. *арга*, калм. *арh* ‘способ, средство; метод; уловка’, кирг. *арга* ‘сила, ловкость; изворотливость’; маньчж. *арγa* ‘средство, способ, хитрость’ (ЭСМЯ, I, 2016, 54). По мнению Э.В. Севортыяна, основа *арга* в монгольских языках является тюркизмом (ЭСТЯ, I, 130). Н. Ф. Катанов считает ее монголизмом в тувинском языке (Катанов, 1903, 137). Рассмотрим пример:

(12) ... *бөлүктээшкинни чүгле чүгүртү аарак көөр аргалыг бис* (М, XX).

бөлүктээшкин=ни чүгле чүгүртү.аарак

распределение.по.группам=АСС только поверхносно

{кө=өр аргалыг} бис

{смотреть=PF имеет.возможность} 1PL

‘... у нас есть возможность только поверхно рассмотреть распределение по группам’.

Аналитическая форма *-н чада-* состоит из деепричастия на *=n* и вспомогательного глагола *чада-*, восходящего к полнозначному глаголу *чада-* ‘не мочь, не быть в состоянии, не удаваться’ (ТРС 1968: 507). Она выражает значение невозможности действия после нескольких предпринятых попыток невозможности. Такая форма есть и в тофском языке. В. И. Рассадин пишет, что глагол *чада-* в тофском и тувинском языках, а также ж. уйг. *jata*= ‘не мочь’, кирг. *жада*= ‘оказаться неспособным, не-мощным’, каз. *жадау*= ‘изнуренный, истощенный’, уйг. *яди*= ‘худеть, истощаться, изнуряться, утомляться’, туркм. *яда*= ‘улавать, утомляться’, як. *дъаада*= ‘обессилеть’ можно сопоставить с монгольской глагольной основой *яда*= ‘не мочь, не быть в состоянии; жить в нужде, бедности’, который также образует аналитические формы невозможности совершить действие в этих языках (Рассадин 1978, 166–167). На этой основе В. И. Рассадин считает, что тувино-тофская модальная аналитическая конструкция невозможности *-н чада-* появилась в этих языках в результате монгольского влияния (Рассадин 1978: 167).

(12) ...узуң чагаа бижип чададым (

узуң чагаа {бижи=п чада=ды=м}

длинный письмо {писать=CV не.мочь=PAST=1SG}

‘... я не смог написать длинное письмо’

Выводы

Таким образом, с распадом древнетюркской языковой общности и самостоятельным развитием тюркских языков получили самостоятельное развитие их грамматические системы. К числу молодых складывающихся систем относятся системы грамматической модальности. В современных тюркских языках мы имеем различный набор грамматических показателей модальности – синтетических и аналитических. Рассмотренные в статье аналитические показатели необходимости, долженствования и возможности / невозможности модальности в тувинском языке показывают связь тувинского языка с другими тюркскими языками кыпчакскими и южносибирскими. Последние имели тесные исторические связи с монгольскими языками. Тувинские аналитические грамматические показатели долженствования и необходимости, возможности и невозможности свидетельствуют об этих связях.

Список обозначений

грамматических значений в глоссах

1, 3 – лицо, ACC – винительный падеж, AUX – вспомогательный глагол, CONJ – условно-сослагательное наклонение, CV – деепричастие, DAT – дательный падеж, GEN – родительный падеж, INSTR – инструментальный (творительный) падеж, INFIX – инфикс,

LAT – направительный падеж, LOC – местный падеж, NEG – отрицание, PF.NEG – отрицательная форма причастия будущего времени, NOM – основной падеж, PAST – форма прошедшего времени, PL – множественное число, POSS – посессивность, POSSV – форма обладания, PF – причастие будущего времени, PTCL – частица, REC – совместно-взаимный залог, RFL – возвратный залог, VRBLZ – транспонирующий суффикс (имя→глагол)

Список источников

В данной работе использовались электронные источники, размещенные на сайте по адресу <http://www.tuvancorpus.ru/proza>:

КЛ, УХШ – Кенин-Лопсан М. Улуг-Хемниц шапкыны. Кызыл: Тув. книж. изд-во, 1965. 198 с.

КЛ, ТХ – Кенин-Лопсан М. Танаа-Херел. Кызыл: Тув. книж. изд-во, 1989. 240 с.

ЛЧ, ЧЧ – Чадамба Л. Чогаалдар чыындызы. Кызыл: Тув. книж. изд-во, 1978. 318 с.

САС, АТ – Сарыг-оол С. Аңгыр-оолдун тоожузу. Кызыл: Тув. книж. изд-во, 1961. 210 с.

САС, БЧ – Сарыг-оол С. Байлак чуртум. Кызыл: Тув. книж. изд-во, 1958. 345 с.

САС, ХЫ – Сарыг-оол С. Хүннүң ыраажылары. Кызыл: Тув. книж. изд-во, 1977. 442 с.

ШК, Б – Куулар Ш. Баглааш. Кызыл: Тув. книж. изд-во, 2002. 350 с.

ЭД, ЭХ – Донгак Э. Эрги хонаштар. Кызыл: Тув. книж. изд-во, 1983. 304 с.

Словари

ТРС – Тувинско-русский словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1968. 646 с.

ЭСМЯ – Орловская М. Н., Санжеев Г. Д., Шевернина З. В. Этимологический словарь монгольских языков: в 3 т. Москва: Институт востоковедения РАН. Т 1, 2015, 224 с.; т 2, 2016, 232 с.; Т 3, 2018, 240 с.

ЭСТЯ – Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Т 1. Москва: Наука, 1974. 768 с.

Литература

Бадарч Б. Лексика животноводства в цэнгэлском диалекте тувинского языка (в сравнительно-сопоставительном аспекте). Автореферат дисс. ... канд. филол. н. Новосибирск, 2009. 26 с.

ГКЛЯ – Грамматика киргизского литературного языка. Фрунзе: Илим, 1987. 401 с.

Грамматика современного алтайского языка. Морфология. Горно-Алтайск, 2017. С. 354–377.

Катанов Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. Казань, 1903.

Мусаев К. М. Морфология пракыпчакского языка. Москва: Тезаурус, 2010. 274 с.

Рассадин В. И. Морфология тофаларского языка в сравнительном освещении. Москва: Наука, 1978. 288 с.

СИСравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Москва: Наука, 1988. 560 с.

Татаринцев Б. И. Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику. Кызыл: Тувкнигоиздат, 1976. 132 с.

Цейтлин С. Н. Долженствование // Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. Ленинград: Наука, 1990. С. 142–156.

ТҮРКІ ИНТЕГРАЦИЯСЫНЫҢ «ТІЛ ОРТАҚТЫҒЫ» ФАКТОРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ ТЕТІКТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕСІ

Сагидолда ГУЛЬГАЙША*

Абстракт

Әлемдік және аймақтық геосаяси тұрақсыздық пен қақтығыстар, табиғи апаттар белең алған қазіргі кезеңде түркі мемлекеттерінің бірлігін нығайтып, интеграциялық үдерістерді жеделдету, «түркі факторын» халықаралық қатынастарға әсер ете алатындай факторға айналдыру – түркі мемлекеттері арасындағы тиімді және сындарлы диалог алаңдарының назарындағы өзекті мәселелер болуда.

Түркі елдерінің бірлігін бекемдеп, тарихи, мәдени, тілдік, ділдік және діни өзектердің ортақтығына негізделетін түркі ықпалдастығын нығайтуға түркі мемлекеттерінің ішкі және сыртқы стратегиялық басым бағыттарында, соған сай Түркі мемлекеттері ұйымының саммиттерінде ерекше мән беріледі. Бұл мәселеде түркі халықтарының тарихи қалыптасу, дамуы барысында сан мәрте бой көрсеткен тарихи интеграциялық және дифференциациялық үдерістерді қазіргі ғылыми парадигма тұрғысынан қайта сараптаудың, бұл үдерістердің географиялық, геосаяси, рухани, мәдени және тілдік факторларын арнайы саралай зерттеудің маңызы зор. Мұнда, әсіресе, этносаралық, мәдениетаралық интеграциялық үдерістерге арқау болатын дәстүрлі гуманитарлық компоненттер арасында «тіл ортақтығы» факторына ерекше назар аударуға тура келеді. Себебі «тіл ортақтығы» факторы – түркілердің ру-тайпа, ұлыс, ұлт, халық болып қалыптасу тарихында, сондай-ақ түркілер мекендейтін аса ауқымды географиялық ортада болып өткен сан алуан тарихи интеграциялық үдерістерде түркі әлемін біріктіруші феномен ретінде бой көрсеткен бірден-бір жүйекұраушы компонент болып табылады.

Түркі интеграциясының «тіл ортақтығы» факторының тілдік механизмдерін жаңғырту мен жаңалау мәселесі қазіргі түркі тілдерінің өзара ықпалдасуы мен өзара әрекеттесуіне белгілі дәрежеде ықпал етері сөзсіз. Бұл түркі лексикографиясы алдына ғасырға жуық уақыт үзіліп қалған түркі тілдері арасында сөздіктер түзу тәжірибесін жаңғыртып, аударма, түсіндірме, фразеологиялық, паремиологиялық, синонимдік, ономастикалық, этимологиялық, терминологиялық, орфографиялық, тақырыптық, лингвомәдениеттанымдық, лингвоконцептуалдық т.б. сипаттағы екітілді, үштілді және көптілді сөздіктер түзу ісін қолға алуды міндеттейді. Мұндай сөздіктер түзу үшін, ең алдымен, түркі лексикографиясының салыстырмалы бағытының ғылыми теориялық және концептуалдық-пәндік тұғырын қалыптастырудың қажеттігі туындайды. Себебі түркі тілдерінің сөз байлығын, сөздік қорын, қазіргі кезеңдегі күй-қалпын салыстырмалы сөздіктерде фиксациялау әр түркі тілдерінің лексикография саласының тарихи қалыптасуын зерделеп, қол жеткізген жетістіктерін қортындылау; салыстырмалы түркі лексикографиясының ғылыми-ұғымдық аппараттын біріздендіру және лексикографиялаудың әдіс-тәсілдерін оңтайластыру; сөздік құрастырудың жалпы принциптері мен ұстанымдарын нақтылау, сөзтізбенің көлемін, сөздік мақаланың құрылымын, сөздік анықтамалардың типтерін, сөз туралы әртүрлі ақпарат түрлерінің арақатынасын, иллюстрациялық материалдардың мазмұнын анықтау; сөзбелгілер (грамматикалық және лексика-семантикалық) мен шартты белгілердің таңбалық - мағыналық салыстырмалы сипаттамасын жасау тәрізді көптеген міндеттерді шешуді талап етеді.

Кілт сөздер. түркі интеграциясы, «тіл ортақтығы» факторы, қазіргі түркі тілдері, салыстырмалы түркі лексикографиясы, ғылыми-ұғымдық аппарат, түркі тілдері аралық

* Филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан Республикасы // Doctor of Philological Sciences, Professor L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Republic of Kazakhstan

сөздіктер, сөз байлығы, сөздік қор, лексикографиялық әдіс-тәсілдер, сөздік құрастыру ұстанымдары, сөздік мақала, сөзбелгілер, шартты қысқартулар

The Factor of "Language Commonality" in Turkic Integration and the Issue of Improving Its Lexicographic Mechanisms

Abstract

At present, amid global and regional geopolitical instability, conflicts, and natural disasters are prevalent, strengthening the unity of Turkic states, accelerating integration processes, and elevating the "Turkic factor" to a significant role in international relations have become essential priorities on the agenda of effective and constructive dialogues among Turkic states.

Strengthening the unity of Turkic countries and reinforcing Turkic cooperation based on the historical, cultural, linguistic, spiritual, and religious commonalities are given special emphasis in the internal and external strategic priorities of Turkic states, as well as in the summits of the Turkic States Organization. In this matter, it is crucial to re-examine the historical integration and differentiation processes that have repeatedly emerged during the formation and development of Turkic peoples from the perspective of the current scientific paradigm, as well as to study in detail the geographical, geopolitical, spiritual, cultural, and linguistic factors of these processes. Here, special attention must be given to the factor of "language commonality" among the traditional humanitarian components that underpin interethnic and intercultural integration processes. Because the "language commonality" factor is the main system-forming component that has emerged as a unifying phenomenon in the history of the Turkic peoples' formation as tribes, nations, and peoples, as well as in the various historical integration processes that have taken place in the vast geographical area inhabited by the Turkic world.

Revitalizing and renewing the linguistic mechanisms of the "language commonality" factor in Turkic integration will influence the interaction and interrelationship of modern Turkic languages to a certain extent. This requires the revival of the practice of compiling Turkic bilingual, trilingual, and multilingual dictionaries with various characteristics, including translation, explanatory, phraseological, phrenological, synonymic, onomastic, etymological, terminological, orthographic, thematic, linguacultural, linguaconceptual and etc., which had been disrupted for nearly a century.

To compile such dictionaries, it is first necessary to establish the scientific, theoretical, and conceptual-framework foundations of the comparative approach in Turkic lexicography. Because documenting the vocabulary, word stock, and the current state of Turkic languages in comparative dictionaries requires studying the historical development of the lexicography of each Turkic language, summarizing their achievements; standardizing the scientific and conceptual apparatus of comparative Turkic lexicography; optimizing the methods and techniques of lexicography; clarifying the general principles and guidelines for dictionary compilation, determining the scope of the lexicon, the structure of dictionary entries, the types of definitions, the relationship between different types of information about words, and defining the content of illustrative materials. It also involves addressing numerous tasks, such as creating a comparative description of word markers (grammatical and lexicosemantic) and conventional symbols.

Keywords: Turkic integration, "language commonality" factor, modern Turkic languages, comparative Turkic lexicography, scientific-conceptual apparatus, inter-Turkic dictionaries, vocabulary, word stock, lexicographical methods and techniques, principles of dictionary compilation, dictionary entry, word markers, conventional abbreviations.

Annotatsiya

Tilning rivojlanish jarayonida uning antroponimik fondi ham boshqa sohalari kabi sezilarli, jiddiy o‘zgarishlarga uchraydi. Bu o‘zgarishlar antroponimik leksikaning faqat miqdor jihatdan emas, balki sifat jihatdan ham rivojlanishini aks ettiradi. Bu boradagi e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan masalalardan yana biri bu tilning an’anaviy antroponimiya fondini asrash, uning kamayishiga qarshi kurashish masalasidir.

Globallashuv, jamiyat taraqqiyoti, xalqning tafakkur tarzidagi o‘zgarishlar, milliy, diniy qadriyatlarga e’tiborning kuchayishi, nomlash motivatsiyalari kengayishi kabi omillar ta’sirida o‘zbek xalqi antroponimlar tizimi, uning lug‘at fondida o‘zgarishlar, yangilanishlarni vujudga keltiradi.

Bugungi kunda Davlat xizmatlari agentligi tizimida, xususan, FHDY bo‘limlarida, shuningdek, fuqarolik pasportlarini rasmiylashtirish jarayonida o‘zbek ismlarining lotin hamda kirill alifbosidagi imlosi, ismlar ma’nosi izohi, shuningdek, pasport tizimida ularning ingliz tilidagi variantining to‘g‘ri yozilish holatlarida bir qator muammolar mavjud. Bu esa kun tartibiga o‘zbek ismlari izohi va imlosi masalalariga yechim bo‘la oladigan yangi lug‘atlarni yaratish masalasini kun tartibiga qo‘ydi. Ushbu masalaning yechimi sifatida O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi buyurtmasiga asosan Alfraganus universiteti, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, O‘zbekiston xalqaro Islom akademiyasi, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi o‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti olimlari bilan hamkorlikda “O‘zbek ismlarining izohli imlo lug‘ati” yaratildi.

Mazkur lug‘atning me’yoriyligi shundan iboratki, unda o‘zbek ismlarini qayd etishda adabiy tilning imlo, talaffuz, so‘z yasash va uni ishlatish me’yorlari tavsiya etiladi. Buning uchun ismlar lug‘atga, o‘zlarining umummilliy adabiy tilga munosabati, unda tutgan o‘rni va qo‘llanish doirasiga ko‘ra tanlab kiritilgan. Lug‘atda har bir ismning maqbul yozilish shakli, kelib chiqishi – etimologiyasi ko‘rsatilgan, ma’nosi (yoki ma’nolari) aniqlangan va izohlangan.

Ushbu maqolada o‘zbek ismlarining milliy-madaniy xususiyatlari, ismlar imlosi va izohidagi ayrim munozarali masalalar, o‘zbek ismlarining izohli imlo lug‘atini yaratish zarurati va uning tamoyillari xususida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: ismlar, antroponim, motiv, o‘zbek ismlari lug‘ati, imlo, lingvomadaniyatshunoslik.

* Filologiya fanlari doktori, Alfraganus university, ORCID: 0000-0001-8612-0289, m.saparniyazova@afu.uz

TÜRKİSTAN’LA ANADOLUNUN ORTAK DİLİ: KLASİK TÜRK EDEBİYATI

Ferudun Hakan ÖZKAN*

Özet

Bir milletin fertleri arasında iletişimi sağlayan birincil unsurun dil olması gerçeğinden hareketle Türk dünyasının farklı bölgelerinde farklı boyutlarıyla kullanılan Türk dilinin tarih boyunca bu farklı bölgelerde yaşayan Türk boyları arasında iletişimi sağladığı da gayr-ı kâbil-i inkâr bir hakikat olarak ortada durmaktadır. Bir dilin bölgeler arası kullanım farklılıklarının yanı sıra aynı bölgede yaşayan dil kullanıcılarının dili gündelik, ilmî ve edebî boyutlarıyla da kullandıkları bilinmektedir. Bu bağlamda Türk lehçelerinin en batıdaki unsuru Türkiye Türkçesi ile Türkistan’da kullanılan Çağatay/Özbek lehçesi arasında özellikle aynı estetik kaideler çerçevesinde gelişen klasik Türk edebiyatı metinlerinde kullanılan dil ve insanı, kâinâtı, tabiatı kavrayış tarzı arasındaki kuvvetli bağ ve aynılık bu bildirinin konusu olmuştur.

Anahtar kelimeler: klasik Türk edebiyatı, Türkistan, Anadolu, ortak dil

The Common Language of Turkestan and Anatolia: Classical Turkish Literature

Abstract

Language serves as the primary medium of communication among members of a nation. It is undeniable that the Turkish language, employed in varied forms across different regions of the Turkic world, has historically facilitated connections among Turkic tribes in these diverse areas. Beyond regional variations, it is well-established that speakers within the same region utilize language in its everyday, scientific, and literary dimensions. This paper explores the profound connection and shared characteristics between the language of classical Turkish literature, developed under common aesthetic principles, in two distinct dialects: Turkey Turkish, the westernmost variant of Turkish dialects, and the Chagatai/Uzbek dialect used in Turkestan. Specifically, it examines how these literary traditions reflect a shared understanding of humanity, the universe, and nature.

Keywords: classical Turkish literature, Turkestan, Anatolia, common language.

Eski Türkçe devrinden sonra Türkçe üç büyük edebî lehçe olarak varlığını sürdürmüştür. *Kutadgu Bilig*’in kaleme alındığı ve Hakaniye Türkçesi ya da XV. asırdan sonra da Çağatay Türkçesi adıyla anılan Doğu Türkçesi; Türkistan, Harzem, Altınordu, Afganistan, İran, Eyyubîlerden sonra Mısır ve Hint-Türk saraylarında hakim olmuştur. Batı Oğuz Türkçesi isimleriyle anılan Anadolu Türkçesi ise XIII. asırdan itibaren Mısır, Suriye, XIV. asırdan sonra da bütün Osmanlı İmparatorluğu sahasında başlıca kültür dili olmuş ve diğer Türk lehçeleri edebiyatlarından çok daha geniş ve zengin bir edebiyat yaratmıştır. Doğu Oğuz Türkçesi adıyla bilinen ve Celayirler, Karakoyunlular, Akkoyunlular Safevîler gibi Türk devletlerinin saray ve ordu dili olan Azerî Türkçesi (Bugün artık Azerbaycan Türkçesi denmektedir.) XIII. asırdan başlayarak edebî dil hâlini almıştır. Bu lehçe Anadolu Türkçesine çok yakın olduğu için Nesîmî, Fuzûlî gibi aslen Azerî sahasına mensup şairler Anadolu Türk edebiyatının gelişiminde de büyük rol oynamışlardır. Ancak bu lehçe XVI. asırdan itibaren Safevî hanedanının Farsçayı resmî dil olarak kullanması sebebiyle daha çok halk edebiyatı alanında inkişâf etmiş olup Çağatay ve Osmanlı edebiyatları kadar güçlü bir gelişim gösterememiştir. (Köprülü, 1934, s. 7-8) Sözü edilen bu üç büyük edebî lehçenin oluşturduğu edebiyat da Arap ve Fars edebiyatı kaynaklı bugün daha çok divan edebiyatı adıyla bilinen klasik Türk edebiyatıdır. Aynı kaynaktan beslenen, büyük bir dilin üç büyük edebî geleneği de birçok hususta aynılık ya da benzerlik göstermektedir. Kullanılan

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.
ferudun.ozkan@hbv.edu.tr

aruz vezni, nazım şekilleri, Arap belagati kaynaklı söz ve anlam sanatları bu üç lehçede de aynıdır. Bu bildiri de özellikle Türkistan ve Anadolu’da yetişen şairlerin kullandığı edebî dilin yakınlığı üzerinde durulacaktır.

Bir istitrad kabilinden şu hususu da sevinerek dile getirmek isterim. Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı 2024 yılında aldığı bir kararla ilk ve ortaöğretim ders müfredatları ve kitaplarında bugüne değin kullanılan ve Türk milletinin bütünlüğünü perdeleyen “Orta Asya” tabirinin kullanımına son vererek bundan sonra bu tabirle kastedilen bölge için “Türkistan” isminin kullanılmasına karar vermiştir.

Türkistan ile Anadolu arasındaki edebî ilişki XIII. asırdan itibaren oldukça hareketli olup Türkistan’dan birçok şair ağırlıklı olarak tasavvufî hareketlilik sebebiyle ve bunun dışında ticaret, seyahat gibi gerekçelerle Anadolu’ya gelmiştir ki bunların XIII ilâ XX. asır arasında tespit edilebilenlerinin sayısı seksen dördü bulunmaktadır. (Kurnaz, 1997, s. 16-24) Anadolu’ya gelen bu şairlerin de burada hüsn-i kabul gördükleri bilinmektedir, o kadar ki Anadolu şairleri, Türkistan menşeli şairlere gösterilen bu ihtimam ve ilgiyi kıskanmış ve Le’âlî,

Acem’ün her biri kim Rûm’a gelür

Ya vezâret ya sancak umagelür (Kurnaz, 1997, s. 16)

beytiyle, Mesîhî de

Mesîhî gökden insen sana yer yok

Yüri var gel Arab’dan ya Acem’dan (Kurnaz, 1997, s. 16)

beytiyle bu kıskançlıklarını dile getirmişlerdir. Yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için bu beyitlerde geçen Acem lafzının İran ülkesi ya da Fars milletine mensup anlamında olmadığını, Anadolu’ya dışardan gelen her unsur için bu tabirin kullanıldığını belirtmek gerekmektedir.

Türkistan’da inkişâf eden Hakaniye lehçesinin varisi olan Çağatay lehçesi ve edebiyatı ile Anadolu’da gelişen batı Oğuz lehçesi ve edebiyatının edebî ürünleri arasındaki yukarıda sözü edilen aynîliklerin yanı sıra dilsel farklılıkların da fonetik ve morfolojik düzeyde kaldığı görülmektedir. Zira bu iki büyük edebî gelenek Arap ve Fars edebiyatına yaslandığı için aynı kavramlar aynı Arapça ve Farsçe menşeli kelimelerle ifade edilmiş olup Türkçe kökenli kelimeler arasındaki farklar da çok az olduğundan o dönemlerde Anadolu’da yaşayan ve edebiyata aşina herhangi biri Türk edebiyatının en büyük ve mümtaz ismi, hâssaten Çağatay edebiyatının da müessisi ve zirve şahsiyeti Ali Şîr Nevâî’nin şiirlerini rahatlıkla anlayabilmektedir. Nevâî’nin *Bedâyi’ü’l-Bidâye* adını verdiği divanından alınan aşağıdaki beyitler hemen altında Anadolu Türkçesi ile eğik harflerle verilmiştir. Burada da görüldüğü üzere şiirler, küçük fonetik ve morfolojik değişikliklerle Anadolu sahasında bir klasik Türk şairi tarafından söylenmiş gibidir:

Ay elif dik râst kadding hasreti cânlar ara

Cism içinde cân kibi-sin barça sultânlar ara

Ey elif gibi râst kaddin hasreti cânlar içinde

Cism içinde cân gibisin bütün sultânlar içinde

Kuşga ohşar kim tikendür âşiyânı tâ köngül

Tîr-i bârân-ı gamıngdın kaldı peykânlar ara

Kuşa benzer kim dikendür âşiyânı tâ gönül

Tîr-i bârân-ı gamından kaldı peykânlar içinde

Gam tapar hecringde eşkim içre könglüm pâresin

İş küni tapkan kibi il gâyibin kanlar ara

Gam bulur hecrinde eşkim içre gönlüm pâresin

Cenk günü bulur gibi el gâyibin kanlar içinde

Çâk könglüm hûblar köngli ara taptı şikest
Veh bütün kalgay mu yaruk şîşe sindânlar ara
Çâk gönlüm hûblar gönli içinde oldu şikest
Veh bütün kalur mı yaruk şîşe sindânlar içinde

Dâğlar içre elifler zâr cismim mülkide
Gam sipâhıga kılıçlar boldı kalkanlar ara
Dâğlar içre elifler zâr cismim mülkinde
Gam sipâhına kılıçlar oldu kalanlar içinde

İlge kûyungdur mekân min kulnı kavmaglık nidür
Bülbül olsa zâğ hem bolur gülistânlar ara
Ele kûyundur mekân ben kulnı kovmaklık nedür
Bülbül olsa zâğ da olur gülistânlar içinde

İste yırtuk jende kiygenlerde ma'nî mahzenin
Kim bu yanglıg genc irür ol nev' vîrânlar ara
Ara yırtuk jende giyenlerde ma'nî mahzenin
Kim bunun gibi genc olur ol nev' vîrânlar içinde

Atlas-ı zer-beft ara nâ-dân anıng dik hicv irür
Kim Hıtâyî safhada sebt oldu efşânlar ara
Atlas-ı zer-beft içinde nâ-dân anın gibi hicvdür
Kim Hıtâyî üstünde sebt oldu efşânlar içinde

Bu ışıkni çün tilep kildi Nevâyî Tingridin
Ol sebebdin gûyiyâ kim kaldı derbânlar ara
Bu eşiğini çün dileyip geldi Nevâyî Tanrıdan
Ol sebebdin gûyiyâ kim kaldı derbânlar içinde (Türk, Eshonkul 2023, s. 66-67)

Cevr ü zulmüng gerçi ölmeklik nişânıdur manga
Çünkü sindindür hayât-ı câvidânîdür manga
Cevr ü zulmün gerçi ölmeklik nişânıdur bana
Çünkü sendendür hayât-ı câvidânîdür bana

Tâ okup-min 'ışk harfîn ders ü tekrâr u sebak
Vâmık u Ferhâd u Mecnûn dâsitânıdur manga
Tâ okuyup ben 'ışk harfîn ders ü tekrâr u sebak
Vâmık u Ferhâd u Mecnûn dâsitânıdur bana

Ol perî-veş 'ışkıdın nâsih mini men' itme kim
Tilbelik vakti vü 'âşıklık zamânıdur manga
Ol perî-veş 'ışkıdın nâsih beni men' itme kim
Delilik vakti vü 'âşıklık zamânıdur bana

Muztarib-min çarh yanglığ kim nücûm-ı tîredin
Tende her kün yüz tümen dâğ-ı nihânîdür manga

*Muztaribem çarh gibi kim nücum-ı tîreden
Tende her gün yüz bin dâğ-ı nihânîdür bana*

*Hîç renci zâhir olmay min hod ölgüm ay tabîb
Lîk bil kim kasd-ı cân itken fülânîdür manga
Hîç renci zâhir olmaz ben hod ölsem ey tabîb
Lîk bil kim kasd-ı cân iden fülânîdür bana*

*Ay ki dir-sin 'ışk ara ölmek ziyândur 'ömr sûd
Her ni sûdîdür sanga ni kim ziyânîdür manga
Ey ki dirsın 'ışk içinde ölmek ziyândur 'ömr sûd
Her ne sûdîdür sana ne kim ziyânîdür bana*

*Körmişem vâcib bekâsın rûşen andak kim kuyaş
Tâ ki imkân sâye yanglıg közde fânîdür manga
Görüşem vâcib bekâsın rûşen öyle kim güneş
Tâ ki imkân sâye gibi gözde fânîdür bana*

*Bu fenâ deyrin bekâsız irkenin tâ anladım
Îl sürûd-ı 'işreti mâtem fiğânîdür manga
Bu fenâ deyrin bekâsız idüğün tâ anladım
El sürûd-ı 'işreti mâtem fiğânîdür bana*

*Ay Nevâyî vâ'ız ü firdevs-i a'lâ zikri kim
Bâğ-ı huld ol hûr-peyker âstânîdür manga (Türk, Eshonkul 2023, s. 73-74)
Ey Nevâyî vâ'iz ü firdevs-i a'lâ zikri kim
Bâğ-ı huld ol hûr-peyker âstânîdür bana*

*Könglüm örtensün eger gayrîngga pervâ eylese
Her köngül hem kim sining şevkingni peydâ eylese
Gönlüm yansın eger gayrına pervâ eylese
Her gönül hem kim senin şevkini peydâ eylese*

*Özgeler hüsnin temâşâ eylesem çıksun közüm
Özge bir köz hem ki hüsnüngni temâşâ eylese
Özgeler hüsnin temâşâ eylesem çıksun gözüm
Özge bir göz de hüsnini temâşâ eylese*

*Gayr zikrin âşkârâ kılsa lâl olsun tilim
Kaysı bir til hem ki zikring âşkârâ eylese
Gayr zikrin âşkârâ kılsa lâl olsun dilim
Herhangi bir dil de zikrin âşkârâ eylese
Reşkdin cânınga her nergis közi bir şu'ledür
Bâğ ara nâ-geh hırâm ol serv-i ra'nâ eylese
Reşkden cânıma her nergis gözi bir şu'ledür
Bâğ içre nâ-geh hırâm ol serv-i ra'nâ eylese*

Yok ağızdın nükte aytur meh-veşim dik bolmagay

Ger kuyaş her zerresidin bir Mesîhâ eylese
Yok ağzından nükte eydür meh-veşim gibi olmaz
Ger güneş her zerresini bir Mesîhâ eylese

‘Âkıbet cânımgâ yitti ay hoşâ mug kim mini
Bir kadeh birle harâbât içre rüsvâ eylese
‘Âkıbet cânıma yetdi ey hoşâ muğ kim beni
Bir kadeh birle harâbât içre rüsvâ eylese

Kiltürüng def‘-i cünûnumga perî-hvân yok tabîb
Kim ol ensebdür perî her kimni şeydâ eylese
Getirün def‘-i cünûnumga perî-hvân yok tabîb
Kim ol ensebdür perî her kimi şeydâ eylese

Subh dik bir demde gerdûn koymagay âsârını
Nâ-geh ehl-i sıdk köngli mihrin ifşâ eylese
Subh gibi bir demde gerdûn koymaz âsârını
Nâ-geh ehl-i sıdk gönli mihrin ifşâ eylese

Dehr şûhıga Nevâyî sayd bolma niçe kim
Kün ‘izârî üzre tün zülfin mutarrâ eylese
Dehr şûhına Nevâyî sayd olma niçe kim
Gün ‘izârî üzre tün zülfin mutarrâ eylese (Türk, Eshonkul 2023, s. 86-87)
Sin lebing sorgan sayı min kan yutarmin ey habib
Sin mey içgil kim manga hûn-ı ciğer bolmış nasîb (Türk, Eshonkul 2023, s. 98)
Sen lebün sorunca ben kan yutaram ey habib
Sen mey içgil kim bana hûn-ı ciğer olmuş nasîb

“Dil varlığın evidir; insan onun içinde ikamet ederek varlığın hakikatini korur.” (Heidegger, 2013, s. 5) diyen Alman filozof Martin Heidegger dilin ontolojik boyutuna dikkat çeker. Heidegger bu sözle insanın bütün bir varlık âlemini dil yoluyla kavradığını ve kendi varlığının sınırlarını, diğer varlıklarla ilişkilerini belirlediğini dile getirmektedir. İnsanın varlıkla ilişkisini iki düzlemde gerçekleştirdiği söylenebilir. İlki dikey düzlemdir ki bu, insanın Tanrı ile kurduğu ilişki; ikincisi ise yatay düzlem olup insanın başka insanlarla ve tabiatla kurduğu ilişkidir. Bir insan olarak sanatçı da mikrokozmoz ve makrokozmozla ilişkilerini bu düzlemlerde gerçekleştirir ve bu ilişkiler sonucu elde ettiği varlık bilincini eserlerine dil vasıtasıyla aktarır. Yukarıda dilsel benzerlik ve aynîliklerinden söz ettiğimiz Türkistan ve Anadolu şairleri arasındaki benzerlik ontolojik bağlamda da söz konusudur. Aynı edebî geleneğin aynı teknik ve aynı içeriğe ilişkin malzemesini kullanan sanatçıların aynı inanç dairesinde olmaları hasebiyle Tanrı’yla ve diğer yaratılmışlarla kurdukları ilişki ve edindikleri algılar arasında da benzerlik ve aynîlikler olması kaçınılmazdır.

Tasavvuf öğretisine göre Tanrı kâinâtı kendi cemâlini göstermek için yaratmıştır; bu inancı Nevâî, *Nevâdirü’ş-Şebâb*’ının başında yer alan gazel biçimindeki tevhid manzûmesinde şu beyitlerle dile getirir:

Zihî zuhûr-ı cemâling kuyaş kibi peydâ
Yüzüng kuyaşıga zerrât-ı kevn olup şeydâ

Zuhûr-ı hüsnüng üçün eyleben mezâhirni
Bu közgülerde anı cilve-ger kılıp ‘amdâ (Karaörs 2006, s. 1)

Aynı düşünce XVI. asır Anadolu şairlerinden Bâyezid Halife tarafından da şöylece anlatılır:

Kendi hüsnün hûblar şeklinde peydâ eyledün
Çeşm-i âşıkdan dönüp anı temâşâ eyledün (Canım, 1995, s. 73)

Nevâî aynı manzumesinde tevhid sırrının yani Hakk'ın varlığıyla bir olmanın söz ile ifade edilemeyeceğini ve anlaşılamayacağını, tevhide ulaşmak için kişinin dilini kesip canını fedâ etmesi gerektiğini

Nevâyî olmadı tevhîd güft ü gû bile fehmi
Meger ki eylege-sin tilni kat' cänni fidâ (Karaörs, 2006, s. 1)
beytiyle dile getirirken Anadolu sahasının XVI. asırdaki büyük şairlerinden Hayâlî Bey benzer söyleyişle,
Hakkı biz bulduk deyu zann etmesün ashâb-ı kâl
Cûylar çün erdiler deryâya hâmûş oldılar (Tarlan, 1945, s. 124)
beytiyle ortaya koyar. Hayâlî Bey de Hakk'a yani Hak ile bir olmaya (tevhide) sözle ulaşamayacağını, ulaşanların denize kavuşan akarsular gibi sessizliğe büründüklerini, canlarından vazgeçtiklerini söyler.

Bir aşk edebiyatı denebilecek Klasik Türk edebiyatında âşığın sevgilisine bakışı hususunda da benzerlikler söz konusudur. Sevgiliden ayrı kalan âşık için cennetin de gül bahçesinin de bir değeri olmadığını Nevâî

Gülşen-i kûyingdin ayru bâğ-ı rıdvânı nitey
Başıma ger gül saçar sinsiz gül-efşânı nitey (Karaörs 2006, s. 634)
beytiyle dillendirirken Anadolu'da XV. yüzyılda Fatih sultan Mehmed'in vezirliğini yapan ve Adnî mahlasıyla şiirler söyleyen Mahmud Paşa da sevgilisinden ayrı kalınca hiçbir şeyin değerinin olmadığını

Gül yüzünden ayru düşdüm gülsitânı n'eylerem
Sensüz ey ârâm-ı dil cân ü cihânı n'eylerem (Kufacı, 2006, s. 81)
mısralarıyla anlatmaktadır.
Klasik Türk şiirinin güzellik anlayışı konusunda da benzer yaklaşımlarla karşılaşmak mümkündür. XV. asrın Anadolu sahasındaki büyük şairi Şeyhî, sevgilinin güzelliği karşısında kişinin aklını kaybedeceğini

Perrî-sıfat ne yüzdür bu şekl ü bu şemâyil
K'olur gören kişinin elbette 'aklı zâyil (Biltekin 2018, s. 148)
beytiyle dile getirirken Nevâî de aynı bakışı neredeyse aynı kelimelerle söze döker:
Bu ni kâmet bu ni refât u bu ni şekl ü şemâyil
Kim iter 'aklını bed-hûş dağı hûşnı zâyil (Türkay 1998, s. 314)
Nevâî sevgilisinin gün gibi parlak yüzünden ayrı kalan âşığın gözlerinden yıldız gibi gözyaşları saçtığını

Kök gazâlî çün ki kâfûr üzre müşg-efşân bolur
Kevkeb-efşân közlerimdin ol kuyaş pinhân bolur (Türk , Eshonkul, 2023, s. 162)
beytiyle tasvir ederken aynı durumu Anadolu sahasının velûd şari Bursalı Lâmi'î Çelebi de Sünbülün berg-i gül üzre çünki müşk-efşân olur
Encüm-efşân gözlerümden gün yüzi pinhân olur (Burmaoğlu, 1983, s. 226)
mısralarıyla dile getirmektedir.

Türkistan sahası klasik Türk şiiri ile Anadolu sahası klasik Türk şiiri arasında bu tür duyuş, düşünüş ve söyleyiş bakımından benzerlik ve aynılık gösteren durumları gösteren binlerce beyit tespit etmek mümkündür. Ancak, bir bildiri sınırları içinde birkaç örneğine yer vermek mümkün olmuştur.

Bütün bunları sayıp dökmenin maksadı ise farklı coğrafi bölgelerde birbirinden ayrı unsurlarmış gibi görülen ve gösterilen Türkistan ve Anadolu sahası Türklerinin aslında kâinâta, varlığa, insana, aşka, güzelliğe vb. unsurlara aynı noktadan bakıp aynı ruh ve gönül gözüyle görüp bu gördüklerini aynı dil ve söyleyiş özellikleriyle ortaya koyduklarının bir kez daha altını çizmek ve uzun bir müddet inkıtaa uğramış iletişimin tekrar tesisinde bu unsurların bir temel oluşturması gerektiğini göstermektir.

Kaynakça

- Biltekin, H. (2018). *Şeyhî Dîvânı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/61044,seyhi-divanipdf.pdf?0>
- Burmaoğlu, H. B. (1983). *Lâmi'î Çelebi Dîvânı* (Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- Canım, R. (1995). *Başlangıçtan Günümüze Edirne Şairleri*, Akçağ Yayınları.
- Heidegger, M. (2013). *Hümanizm Üzerine*, çev. Yusuf Örnek, Türkiye Felsefe Kurumu.
- Köprülü, M. F. (1934). *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*, Kanaat Kitabevi.
- Kufacı, O. (2006). *Adni Divanı ve Adni Divanında Benzetmeler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kurnaz, C. (1997). *Anadolu'da Orta Asyalı Şairler*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tarlan, A. N. (1945). *Hayâlî Bey Dîvânı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Türk, V. ve Eshonkul, J. (hazl.) (2023). *Ali Şîr Nevâyî Bedâyiü'l-Bidâye (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Türkay, K. (1998). *Ali Şîr Nevâyî Bedâyi'ü'l-Vasat (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜRK LEHÇELERİNDEKİ KARŞILIKSIZ KELİME SORUNU: TÜRKİYE TÜRKÇESİ-KIRGIZ TÜRKÇESİ ÖRNEĞİ

İbrahim ATABEY*

Özet

Karşılıksız kelime, diller ve lehçeler arasındaki çeviri ve aktarmalarda, sözlük hazırlamada, eğitim ve öğretimde sorun yaratmaktadır. “Karşılıksız kelime”, bir dil ve lehçede bulunan kelimenin başka bir dilde bir kelime veya kelime grubu ile karşılanamamasıdır. Diller arasında daha çok görülen bu durumun, lehçeler arasında da örnekleri vardır. Buna genel olarak dil veya lehçe konuşurlarının yaşadıkları coğrafya, inandıkları dinler, gelenek ve görenekleri, hayat tarzları, geçim yolları, komşu milletler, gelişmişlik vb. sebep olarak gösterilebilir. Bu sorunun; kelimeyi olduğu gibi alma, kelimeyi tercüme etme, kelimeyi tanımlama gibi yollarla çözülmeye çalışıldığı görülmektedir.

Karşılıksız kelime, lehçeler arası aktarmalarda anlamın tam ve doğru ifade edilememesi, metnin edebî özelliğinin yitirilmesi, yanlış anlama vb. sorunlara sebep olmaktadır. Karşılıksız kelimenin hedef lehçede kullanılmasının ise, dilde ortaklık sağlama açısından faydalı olduğu söylenebilir.

Bu çalışmamızda, Çağdaş Türk Lehçeleri arasındaki “karşılıksız kelime” sorunu, Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi arasındaki sözlükler üzerinden örneklerle ele alınacak; yukarıda bahsedilen çözüm yollarının uygulanabilirliği ve bunların sonuçları değerlendirilecektir.

Örnek: Türkiye Türkçesindeki “efe” kelimesinin karşılığı, Kırgız Türkçesinde tanımlanarak gösterilmiştir: элдик баатыр (eldik baatır), куткаруучу азамат (kutkaruuçu azamat).

Anahtar Kelimeler: karşılıksız kelime, Kırgız Türkçesi, sözlük, tanımlama, Türkiye Türkçesi, Türk Lehçeleri.

1. Diller ve Lehçeler Arasında Karşılıksız Kelime Sorunu

Diller ve lehçeler arasında bazı kavram, nesne, duygu, düşünce ve hareketleri ifade eden kelimelerin tam karşılıkları bulunmaz. Aynı durum Türk lehçeleri için de geçerlidir. Türklerin yaşadığı geniş coğrafyadaki birden fazla devlette gelenek ve göreneklerin, kültür ve medeniyetin farklılığı dile yansımış ve söz varlığını etkilemiştir. Bunu, Türk dilinin hem sözlü hem yazılı örneklerinde görmek mümkündür.

Kelime olarak karşılıkların bulunmamasının sebeplerinden biri de ihtiyaçtır. Dil, ihtiyaç hâlinde kelimeyi türetme, birleştirme, kısaltma, ödüncleme vb. yollarla söz dağarcığına katar. Diller zaman zaman bir başka yola da başvurur ve bünyesine yeni bir kelime dâhil etmek yerine, onu tanımlama yoluna gider. Tanımlama ya kelime grubu şeklinde yapılır ya da cümleye başvurulur. Tanımlama, diller arasında olabildiği gibi, bir dilin lehçeleri arasında da olabilmektedir. Aynı durum, bu yazının konusu olan Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi arasındaki kelime denkliği için de geçerlidir.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra, 1991 yılında bağımsızlığını yeniden kazanan *Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan* ve diğer Türk özerk Türk cumhuriyetleri ile Türkiye Türkçesi arasındaki iletişim ve anlaşma ihtiyacını gidermek için sözlükler hazırlanmıştır ve günümüzde de bu yolda çalışmalar devam etmektedir. Bu konuda hazırlanan ilk sözlüklerden biri, Türkiye Türkçesindeki kullanım sıklığına göre madde başları belirlenen kelimelerden oluşan *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*’dür.¹ Bu sözlükte karşılıklar bire bir kelime hâlinindedir. Sadece bu karşılıklar gözden geçirildiğinde dahi, lehçeler arasındaki karşılıkların

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara-Türkiye, ibrahim.atabey@hbu.edu.tr ORCID: 0000-0003-1771-5144

¹ Ercilasun, A. B. (Kom. Baş.), (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

tanımlama yoluyla verilenleri açıkça görülmektedir. Bu çalışmada, Türkiye Türkçesi-Kırgız Türkçesi esas alınmış ve Kırgız Türkçesinde tam karşılığı bulunmayıp tanımlanan kelimeler sınıflandırılmıştır.²

KTLS'den seçilen kelimelerin Kırgız Türkçesindeki tanımlanmış karşılıkları, TTKTS ve TKS'den de gözden geçirilmiştir.³ Gözden geçirme sonrasında, Kırgız Türkçesinde karşılığı bulunmayan kelimeler değerlendirilmiştir. KTLS (1991), TTKTS (1997) ve TKS'nin (2005) hem yayın yıllarının farklılığı hem de hazırlanış amacı ve imkânlarının aynı olmaması, söz varlıklarının sınırlarını da etkilemiştir.

2. Kırgız Türkçesinde Tam Karşılığı Bulunmayıp Tanımlanan Adlar

Bu çalışmada, Türkiye Türkçesi ile Kırgız Türkçesi arasında, isim soylu kelimelerin birbirlerini karşılamalarında bire bir denklik söz konusu olmadığı durumlarda Türkiye Türkçesindeki bir kelimenin Kırgız Türkçesinde ifade edilme yolları ele alınmış ve özellikle tanımlama yoluna gidilenlerin üzerinde durulmuştur. Bunların yanında Türkiye Türkçesindeki herhangi bir adın tek kelimeyle karşılanmış çok sayıda örneği de bulunmaktadır.

Tanımlanmış adları, "eyleme dayandırılarak, cümle hâlinde, bütünüyle tanımlanan" adlar olarak sınıflandırmak mümkündür (Atabey 2013: 14).

2.1. Eyleme dayandırılarak tanımlanan adlar

Eylemden ad yapma eki olan "-oo/-uu" ile kelime türetme, Kırgız Türkçesinde çok sık başvurulan bir yöntem hâline gelmiştir (Atabey, 2020: 1057). Bunun sebepleri ayrı bir araştırma konusudur:

<i>alkış</i>	: kol çabuu	<i>infaz</i>	: ökümdü atkaruu
<i>ayar</i>	: küügö keltirüü	<i>intihar</i>	: özün-özü öltürüü, öz canın kıyuu
<i>ayın</i>	: Kudayga sıynuu/tabınuu	<i>ipotek</i>	: mülkü kepilge koyuu
<i>cinas</i>	: bura süylöö	<i>iş bölümü</i>	: emgek bölüştürüü
<i>cinayet</i>	: adam öltürüü	<i>işgal</i>	: basıp aluu, eelep aluu
<i>eğilim</i>	: can tartuu	<i>işgüzar</i>	: köz boyomoçuluk kıluu
<i>emrivaki</i>	: iş бүткөндөн кийин мажбурloo	<i>işlem</i>	: iş cürgüzüü
<i>fiyasko</i>	: oyronu çıguu	<i>izzetinefis</i>	: öz kadırın sezüü, öz barkın bilüü
<i>gaf</i>	: orunsuz süylöö	<i>kâbus</i>	: kara basuu, albastı basuu
<i>gyibet</i>	: artınan süylöö	<i>kambiyo</i>	: akça almaştırıuu
<i>girişim</i>	: işke kırışüü	<i>kehanet</i>	: aldın ala bilüü
<i>gösteri</i>	: önör körsötüü	<i>kesat</i>	: soodası cürböö
<i>göz hapsi</i>	: közömölgö aluu, üygö kesüü	<i>kesinti</i>	: karmap kaluu
<i>grev</i>	: iş taştoo	<i>koma</i>	: ölüm aldında boluu
<i>güvenoyu</i>	: işenim bildirüü	<i>kuş bakışı</i>	: kuş tiktöö, biyikten karoo
<i>haciz</i>	: mülkü sottoo	<i>lokavt</i>	: calpı işten boşotuu
<i>hatim</i>	: Kurandı бүт okuu	<i>miladi</i>	: hristiandık cıl eseptöö
<i>hitaben</i>	: kayırılıp süylöö	<i>müsvedde</i>	: kara cazuu
<i>israr</i>	: katuu turuu	<i>nezaret</i>	: közömölgö aluu
<i>ihbar</i>	: söz cetkirüü, tıñçılık kıluu	<i>niyaz</i>	: kudayga calbaruu
<i>ihsan</i>	: cakşılık kıluu	<i>oldu bitti</i>	: işten kiyinki macburloo
<i>ikame</i>	: orduna koyuu	<i>oluşum</i>	: payda boluu
<i>ilahiyat</i>	: din tanuu	<i>önlem</i>	: çara körüü
<i>ima</i>	: sezdire süylöö	<i>ön yargı</i>	: caman oydo boluu
		<i>perende</i>	: çark aylanıp sekirüü

² **Tanımlanmış kelime:** Türkiye Türkçesindeki bir kelimenin Kırgız Türkçesindeki karşılığının tek kelime hâlinde olmaması durumunda, bu kelimenin tanımlanma / açıklanma yoluna gidilmesidir. Benzeri durum her lehçe ve dil için geçerlidir.

³ Bu çalışmada, eylemler için taranan ve kaynak olarak gösterilen sözlüklerin kısaltmaları aşağıdadır:

KTLS: Ercilasun, A. B. (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1*, (1991), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

TKS: Cumakunova, G., (2005), *Türkçö-Kırgızça Sözdük, Türkçe-Kırgızca Sözlük*, MÜ Yay., Bişkek.

TTKTS: Aksu, N. ve A. Işık, (1997), *Türkiye Türkçö-sü-Kırgız Türkçö-sü Sözdüğü*, MEB Yay., İst.

<i>resepsiyon</i>	: meyman kütüü (kattoo) orunu
<i>risk</i>	: tobokelge saluu
<i>sancı</i>	: tüyülüp ooruu
<i>selfservis</i>	: özün özü teylöö
<i>sızı</i>	: sızdap ooruu
<i>soy kırımı</i>	: tukum kurutuu
<i>suçüstü</i>	: kılmuş üstündö karmoo
<i>suistimal</i>	: kıyanattık menen paydalanuu
<i>suikast</i>	: kol saluu
<i>şike</i>	: aldırtan kelişüü
<i>şut</i>	: katuu tebüü
<i>tahliye</i>	: kamoodon boşotuu
<i>tahsis</i>	: bölüp körsötüü
<i>takas</i>	: zat menen soodalaşuu
<i>tasvip</i>	: makul boluu
<i>taşlama</i>	: çımçıp irdoo

<i>tecelli</i>	: açıkka çıguu
<i>tecil, tehir</i>	: kiyinkige kaltıruu
<i>tedirgin</i>	: köñülü tınboo
<i>tekaiüt</i>	: es aluuga çıguu
<i>tekzip</i>	: tögüngö çıgaruu
<i>telif</i>	: çığarma cazuu
<i>terane</i>	: eskisin kaytaloo
<i>tercih</i>	: artık körüü
<i>terhis</i>	: askerden boşotuu
<i>teslim</i>	: moyun sunoo
<i>teşrif</i>	: urmat körsötüü
<i>tevekkül</i>	: kудaydan ümüt etüü, ümüt kılloo
<i>teyemmüm</i>	: topurak menen daarat kılloo
<i>tezahürat</i>	: dürkürötö kol çabuu
<i>yasama</i>	: mıyzam çıgaruu
<i>yığınak</i>	: asker küçtörün toptoo

2.2. Cümle hâlinde tanımlanan adlar

Türkiye Türkçesindeki tek kelimelik isimlerden Kırgız Türkçesinde cümle niteliği taşıyan karşılığı bulunan örnekler vardır:

<i>barı</i>	: Bolboso, Eç bolboso.	<i>maazallah</i>	: Kuday saktasın.
<i>haşa</i>	: Kuday saktasın.	<i>mamañıh</i>	: Mınday bolso da, buga karabastan.
<i>illa, illaki, ille</i>	: Emne bolso da, kanday bolso da.	<i>maşallah</i>	: Kuday caman közdön saktasın.
<i>inşallah</i>	: Kuda kaalasa, Kuday buyursa.	<i>sözde</i>	: Çındıkta emes.
<i>katiyen</i>	: Kantse da.	<i>vallahi</i>	: Kuday ursun.
<i>lütfeñ</i>	: Irakım etiñiz.		
<i>maalesef</i>	: Kaalasam da.		

2.3. Bütünüyle tanımlanan adlar

Bütünüyle tanımlanan isimlerde mecazlı, deyimleşmiş vb. ifadelerin yerine, kelimelerin temel anlamlarının kullanıldığı kelime gruplarının tercih edildiği görülmektedir. Bu tür karşılıklarda, Türkiye Türkçesindeki bir adın birden fazla uygun kelimeyle açıklaması yapılmaktadır. Açıklaması yapılan adları kendi içinde şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

2.3.1. Kırgız Türkçesine teknolojik gelişmeler yoluyla giren adlar

Kırgız Türkçesinde bütünüyle tanımlanan kelimelerin içinde, teknolojik gelişmeler sonucunda dile giren adların ağırlığı oluşturdığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde tek kelime hâlindeki bu adlar, az sayıda Türkçe kökenli ve daha çok da yabancı dillerden doğrudan alınmış kelimelerden oluşmaktadır:

<i>ahize</i>	: telefon trubkası	<i>fış (elektrik)</i>	: tok koşkuç
<i>baraj</i>	: suu saktığıç	<i>fosil</i>	: bayırkı aybanattar kaldığı
<i>basın</i>	: basma söz	<i>havacı</i>	: aba küçtörünün askeri
<i>cankurtaran</i>	: tez cardam	<i>hoparlör</i>	: ün küçötküç
<i>cereyan</i>	: elektir togu	<i>hurufat</i>	: basma aripteri
<i>cevher</i>	: asıl taş	<i>ışıkçı</i>	: carık kılucuçu
<i>damacana</i>	: çoñ bötölkö, çoñ şişe	<i>imal</i>	: önör-cay öndürüşü
<i>deklanşör</i>	: fotoapparat tüymösü	<i>iskele</i>	: keme cayı
<i>delecek, delgeç</i>	: kagaz teşkiç	<i>istasyon</i>	: temir col vokzalı
<i>donanma</i>	: keme floti	<i>istihkâm</i>	: asker korgonuu cayı
<i>dubleks</i>	: eki kabat ceke üy	<i>itfaiye</i>	: ört öçürüçülör bölüğü
<i>dümen</i>	: başkaruu tutkası	<i>kalıtım</i>	: tukum kuuçuluk
<i>fihrist</i>	: alfavit depter	<i>kamara</i>	: keme bölmösü

<i>kamyon</i>	: cük taşuuçu maşına
<i>kantar</i>	: çoñ taraza
<i>kanun (saz)</i>	: muzıka aspabı
<i>karkas</i>	: temir-beton üy
<i>kartpostal</i>	: açık kat
<i>kasa</i>	: temir kutu
<i>kavanoz</i>	: aynek banka
<i>kayak (spor)</i>	: çana sportu
<i>kepenk</i>	: tereza kaalgası
<i>kezzap</i>	: azot kislotası
<i>kırtasiye</i>	: cazuu buyumdarı
<i>klasör</i>	: kagaz tikme
<i>kolonya</i>	: cıpar suu, atır suu
<i>kompartment</i>	: vagon bölmösü
<i>kondüktör</i>	: poyuz coldooçu
<i>kot</i>	: cınsı kezdeme
<i>matbuat</i>	: basma söz
<i>miyop</i>	: alıstı körbögön
<i>oparlör</i>	: ün küçötküç
<i>panjur</i>	: tereze kaalgası
<i>pikap</i>	: elektir oynotkuç
<i>pist</i>	: biy ayantı, uçuu tilkesi
<i>plak</i>	: küü tabak
<i>plaka</i>	: maşınanın nomer belgisi
<i>pul</i>	: poçto markası

<i>punto (matbaa)</i>	: kuyma arip
<i>rakım</i>	: deñiz deñgeelinin biyiktigi
<i>santral</i>	: telefon tütünü
<i>sayaç</i>	: elektir esepetegiçi
<i>silecek</i>	: sürtüü, aynek sürtküç
<i>sulu boya</i>	: akvarel boyogu
<i>şantiye</i>	: kuruluş ayantı
<i>şofben</i>	: suu ısıtkıç
<i>tabldot</i>	: tamak kompleksi, dayar tamak
<i>tersane</i>	: keme casooçu cay
<i>tıbben</i>	: meditsina boyunça
<i>tıbbiye</i>	: meditsina fakulteti
<i>tımarhane</i>	: psihiatrikalik oorukana
<i>tıpkıbasım</i>	: tüp nуска
<i>torna</i>	: tokar aspabı
<i>tornavida</i>	: burama açkıç
<i>tost</i>	: samsa türü
<i>trafik</i>	: col kıymılı
<i>vana</i>	: suu tütüğünün buroosu
<i>varil</i>	: temir boçka
<i>yalıtkan</i>	: tok ötközbögön
<i>yelkovan</i>	: minut cebesi
<i>yörünge</i>	: asman meykindigindegi col
<i>zemberek</i>	: serpilme zım
<i>zımba</i>	: kagaz teşkiç
<i>zift</i>	: kara çayır

2.3.2. Kırgız Türkçesine farklı kültür, medeniyet ve iklimin etkisiyle giren adlar

Kırgız Türklerinin kültür ve medeniyetinde yer almayan, coğrafyalarının özelliklerini taşımayan isimler, dile sonradan girmiş kelimelerdir. Bilindiği gibi bu tür kelimeler hayat tarzını gösterir. Türkiye Türkçesinde de bu kelimelerin çoğu başka dillerden alınmıştır ve uzun süre içinde tek kelimelik karşılıklar dile yerleşmiştir. Kırgız Türkçesi ise kendileri için daha yeni oldukları düşünülebilecek bu isimleri açıklama yoluna gitmiştir:

<i>apartman</i>	: köp kabat üy
<i>birim</i>	: ölçöm birimdigi
<i>bodrum</i>	: cer tölö
<i>bostan</i>	: koñ bakça, darbiz bakça
<i>caiz</i>	: uruksat etilgen, aram emes
<i>cari</i>	: azır koldonuluuçu
<i>cezve</i>	: kofe kaynatuuçu saptuu çaşke
<i>cop</i>	: celim tayakça
<i>çağ dışı</i>	: artta kalgan, cañıça emes
<i>çekecek</i>	: ayak kalakça, but kalakça
<i>çini</i>	: kaptama közö, çını kalakça
<i>çörek</i>	: çörök (Türk nani)
<i>dadı</i>	: bala baguuçu
<i>dantel</i>	: tor keşte, keşte çaçısı
<i>delta</i>	: su kuymaları
<i>denizaltı</i>	: suu astında süzüüçü keme
<i>derebeyi</i>	: cer eelöçü
<i>dergâh</i>	: derbiş üyü
<i>diyanet</i>	: din işteri
<i>ehliyet</i>	: aydooçunun kübölügü
<i>emekli</i>	: es aluuçu

<i>faiz</i>	: akça payızı, akça protsenti
<i>fani</i>	: ölümü bar
<i>fes</i>	: Osmon Türk baş kiyimi
<i>fıkıh</i>	: İslam ukugu
<i>frengi</i>	: kara cama, mañka ooru
<i>gala</i>	: algaçkı oyun
<i>genelge</i>	: körsötmö kat
<i>girdi</i>	: öndürüş küçötörü cana karacattarı
<i>gişe</i>	: belet kasası
<i>görsel (sanat)</i>	: körköm körüü önörü
<i>havyar</i>	: balık cumurtkası
<i>hol</i>	: kire beriş
<i>hortum (fil)</i>	: pildin tumşugu
<i>hortum (su)</i>	: celim tütük
<i>ıslah evi</i>	: kayra tarbiyaloo üyü
<i>ikindi</i>	: tüştön kiyin
<i>ikramiye</i>	: sıyılık akça
<i>iktidar (hükümet)</i>	: öküm sürüüçülük, biylik cürgüzüüçülük
<i>ilkel/ iptidai</i>	: algaçkı doordogu, bayırkı doordogu
<i>işportacı</i>	: köçödö satuuçu
<i>ithal</i>	: çet tovarı

<i>karakol</i>	: polis bölüğü
<i>karides</i>	: deniz çayanının türü
<i>karnabahar</i>	: tüstü karam, tüstü kaputsa
<i>kavşak</i>	: col kesilişi
<i>kavuk</i>	: seldelü baş kiyim
<i>kermes</i>	: körgözmö satış
<i>kolluk (güçleri)</i>	: içki işter kızmatkerleri
<i>konak</i>	: bay imarat
<i>korsan</i>	: deniz karakçısı
<i>kota (ekonomi)</i>	: sooda çek töösü
<i>köçek</i>	: ayalça kiyingen biyçi
<i>köşk</i>	: bay üyü
<i>kreş</i>	: bala bakça
<i>kuaför</i>	: ayal çaçtaraçı, çaçtaraç
<i>kurabiye</i>	: tattuu türü
<i>kurmay</i>	: asker akademiyasının bütürüçüsü
<i>kuruş</i>	: Türk tıyını
<i>küfe</i>	: cük taşuuda koldonulgan sebet
<i>lahit</i>	: marmar kümböz/tabıt
<i>laik</i>	: mamleket din işteri ayrı bolgon
<i>lala</i>	: bala tarbiyalooçu kişi
<i>lavabo</i>	: kol cuuguç
<i>leblebi</i>	: kuurulan nokot/buurçak
<i>leylak</i>	: bak gül
<i>lira</i>	: Türk akça birdigi
<i>loş</i>	: az karañğı
<i>marul</i>	: salat türü
<i>mayo</i>	: kirinme kostyum
<i>Mehmetçik</i>	: Türk askerinin erkeletme atı
<i>mehter</i>	: Osmon Türktörünün küüçü/obonçuları
<i>mesnevi</i>	: beyt ırının bir türü
<i>mest</i>	: mas sıyaktuu, mas ketelenüü
<i>meşrutiyet</i>	: konstitusiyalık monarhiya
<i>mevduat</i>	: bankaga salıngan akça
<i>mezhep</i>	: din bölünüş törü/okuuları

<i>mızıka</i>	: üylömö orkestr
<i>mihrap</i>	: meçittegi imam ordu
<i>milliyetçi</i>	: ulutun/kalkın süygön
<i>minber</i>	: kutba okuluuçı tekçe
<i>miraç</i>	: paygambardın asmanga uçusu
<i>morg</i>	: ölükkana
<i>mönü</i>	: tamak tizmesi
<i>muhallebi</i>	: kürüç ununan casalğan tattuu bulamık
<i>musalla</i>	: canaza okuluuçı taş tekçe
<i>musluk</i>	: suu tütüğünün buraması
<i>mutaassıp</i>	: aşkan dinçil
<i>mücahit</i>	: din için küröşüüçü
<i>müştəşar</i>	: ministirdin orun basarı
<i>müvekkil</i>	: caktogo alıngan künöökör
<i>nahiye</i>	: çoñ kıştak
<i>nalın</i>	: cıgaç but kiyimi
<i>ney</i>	: uzun çoor türü
<i>ödenek</i>	: bölüngön akça
<i>papatya</i>	: ak güldüü darı ösümdük
<i>parke taşı</i>	: dört burç col taşı
<i>pastane</i>	: konditer dükönü
<i>permi</i>	: salıksız kirgizüü uruksatı
<i>ruj</i>	: erin endigi
<i>sıkıyönetim</i>	: özgöç abal
<i>sünger (deniz)</i>	: suu canıbarının türü
<i>şadırvan</i>	: meçitte daarat aluuçu suu
<i>şarkı</i>	: Osman Türk ırı
<i>tayfa</i>	: keme kızmatçıları
<i>tişört</i>	: sport köynöğü
<i>ut</i>	: muzikalık aspap
<i>vestiyer</i>	: kiyim çeçüüçü cay
<i>vizite</i>	: doktorgo tölönğön akı
<i>yatırım</i>	: catırım akça
<i>zaman aşımı</i>	: möönötü ötköndük

2.3.3. Kırgız Türkçesine eğitim vb. faaliyetle giren adlar

Eğitim, dili çok etkiler ve eğitimin merkezinde ve başlangıcında da dille ilgili kelimeler vardır. Bu alanda, Türkiye Türkçesi için de yeni sayılabilecek ve birkaç örnek dışında tek kelimeyle ifade edilen adların Kırgız Türkçesinde açıklanmış olduğu görülmektedir:

<i>artı</i>	: koşu belgisi	<i>kaynakça</i>	: adabiyat körsötküçü
<i>çarpı işareti</i>	: köböytüü belgisi	<i>kıta</i>	: cer şarının bölüktörü
<i>çoğul, çokluk</i>	: köptük san	<i>müfredat</i>	: okuu programması
<i>deney</i>	: ilimiy tacırıyba	<i>mürebbiye</i>	: bala baguuçu ayal
<i>deyim</i>	: turuktuu söz aykaşı	<i>naşir</i>	: kitep çıkaruuçu
<i>dikdörtgen</i>	: dört burçtuk, tik burçtuk	<i>okumuş</i>	: okumuş bolgon
<i>dikey</i>	: tik sızık	<i>okutman</i>	: pratikalık sabak mugalimi
<i>edat</i>	: kızmatçı sözdör	<i>olumlu</i>	: etiştin oñ türü
<i>hokka</i>	: sıya çekek	<i>olumsuz</i>	: etiştin ters türü
<i>isim</i>	: zat atooç	<i>ortaokul</i>	: segiz cıldık mektep
<i>istinsah</i>	: nuska tüp köçürmösü	<i>pekiştirme</i>	: küçötmö sın
<i>karikatür</i>	: azil süröt	<i>sıfat</i>	: sın atooç
<i>karne (öğrenci)</i>	: kündölük depter	<i>tabir (deyim)</i>	: turuktuu söz aykaşı

<i>tekil, teklik</i>	: cekelik san
<i>ünlem</i>	: sırdık söz
<i>yapım eki</i>	: söz casooçu müçö
<i>yarıyıl</i>	: carım cıldık

<i>yüksekokul</i>	: cogorku okuu cayı
<i>yükseköğretim</i>	: cogorku okuu
<i>zamir</i>	: at atooç

2.3.4. Kırgız Türkçesinde mevcut olan adlar

Kırgız Türklerinin hayatında eşya, nesne, kavram, düşünce vb. şekilde mevcut olma ihtimali yüksek bulunan isimlerin birçoğunun da tanımlanma yoluyla ifade edilmesi dikkat çekicidir. Nitekim sayıca en kalabalık grubu da bu adlar oluşturmaktadır. Yukarıdaki gruplara giren adların dile sonradan dâhil olduğunu söylemek mümkündür ama aşağıdaki kelimeler için dile giriş dönemleri hakkında tahminde bulunmak zordur. Çünkü bu adların büyük çoğunluğu herhangi bir toplumun hayatının vazgeçilmez bir parçasını ifade etmektedir:

<i>ahır</i>	: uy saray, uy koroo
<i>askı</i>	: kiyim ilgiç
<i>astragan</i>	: kara kül, kara kül teri
<i>atki</i>	: moyun oroguç
<i>ayar</i>	: altın esebe
<i>bağış</i>	: kayım cardamı
<i>barut</i>	: ok darısı
<i>baston</i>	: asa tayak
<i>başlık</i>	: baş kiyim
<i>bataklık</i>	: sormo saz, sormo batkak
<i>batı</i>	: kün batış
<i>celep</i>	: alıp-satar
<i>çalgi</i>	: muzikalık aspap
<i>çanak</i>	: kumura tabak
<i>çenebaz</i>	: köp söylögön
<i>çeşme</i>	: suu tütük
<i>çeşni</i>	: özgöçö daam
<i>çete</i>	: kozgoloñçu top
<i>çıkırık</i>	: kuduk çıgırığı
<i>çıra</i>	: ot tutandırığıç
<i>çita</i>	: tikle takta
<i>çimen</i>	: kök maysa
<i>çolak</i>	: kolu çolok
<i>dağarcık</i>	: teri başlık
<i>dede</i>	: çoñ ata
<i>dilber</i>	: süykümdüü gözöl
<i>diyet, perhiz</i>	: münöz tamak
<i>dolma</i>	: tolturma tamak
<i>dülger/marangoz</i>	: cıgaç usta
<i>dümbelek</i>	: kiçine baraban
<i>ehlî</i>	: üy aybandarı
<i>emektar</i>	: emgegi singen
<i>engin</i>	: uçu-kıyrsız
<i>entari</i>	: ayal köynögü
<i>erkân</i>	: ökmöt kişisi, biylik adamı
<i>erzak</i>	: kül azık
<i>evlatlık</i>	: bakma bala
<i>evrak</i>	: iş kagaz
<i>evrensel</i>	: büt düynölük
<i>fanila</i>	: iç köynök
<i>fatih</i>	: basıp aluuçu
<i>faul</i>	: künö tobu

<i>feda</i>	: ölümgö baş baylooçuluk
<i>fedai</i>	: canın bergen
<i>fedakâr</i>	: canın bertüüçü, canın kıyuuçu
<i>feryat</i>	: daat bayrat, aç kıykırık
<i>fevri</i>	: açuusu tez
<i>fıçı</i>	: cıgaç çekek
<i>gamze</i>	: bet çukuru
<i>garabet/garip</i>	: tañ kalarlık
<i>gecelik</i>	: tünkü köynök
<i>geçmiş</i>	: ilgeriki zaman
<i>gelinlik (elbise)</i>	: kelin kiyimi
<i>geniz</i>	: öz-murun köñdöyü
<i>gerdanlık</i>	: kökürök/töş monçok
<i>girdap</i>	: kök irim
<i>gocuk</i>	: çolok ton
<i>göbek (karın)</i>	: çoñ kursak
<i>gök taşı</i>	: çağılğan taşı
<i>gön</i>	: köñ teri, ilgıy teri
<i>gönder</i>	: bayrak sabı, tuu sabı
<i>gönüllü</i>	: öz erki/kaaloosu menen
<i>görümcе</i>	: kayın ece, kayın siñdi
<i>görüş, telakki</i>	: köz karaş
<i>gözde</i>	: közdöy körgön
<i>göz kapağı</i>	: köz terisi
<i>göz kararı</i>	: köz bolcolu
<i>gurbet</i>	: cat cer, başka el
<i>güfte</i>	: ır sözü
<i>gündem</i>	: kün tartibi
<i>gürbüz</i>	: den soolugu çıñ
<i>had</i>	: çek ara
<i>hal</i>	: cabık bazar, kök bazar
<i>hale</i>	: ay alkagı
<i>halef</i>	: ordun eelööçü, ordun basuuçu
<i>han</i>	: kerben saray
<i>hanedan</i>	: ak söök tukumu, han tukumu
<i>haraç</i>	: salık akça, zorduk akça
<i>harçlık</i>	: çöntök pul/akça
<i>hasım</i>	: karşı adam
<i>haşlama</i>	: bışkan et, kaynatkan et
<i>havadar</i>	: abası taza cer
<i>herif</i>	: kızık kişi
<i>hesaplı (ucuz)</i>	: akçaga ılayık, çöntökö caraşa
<i>heyelan</i>	: cer kökçü

hırka : tor çeket
hılal : cañı tuugan ay, cañırgan ay
hizmetçi : üy kızmatçı ayal
hizmetkâr : üy kızmatkeri
hortlak : tirilgen arbak
hudut : çek ara
hükümlü : kesilgen/caza alğan adam
ıtır : cıpar cıt
ızgara : temir kalbır, temir tor
ibik : took taacısı
ibrişim : cibek ip
içe dönük : bir sırduu
iddiacı : söz talaşçaak, öz oyun berbegen
iddialı : özünö işengen
ikametgâh : çaşagan cay
ilahe : katın kудay
ilahi : din ırları
ilelebet : akıretke çeyin
ilik (giyim) : bücü teşiği
ilik (kemik) : cilik mayı
insancıl : adamzattı süygön
istisna : ereceden tışkarı
işlek : kişiler köp cürgön
iyimser : keleşekke işengen
izmarit : tamekenin түbü
kâgir : taş imarat, taş üy
kahvaltı : erteñ menenki tamak
kaldıraç : kıymıldatkıç tetik
karacı : cöö asker
karizma : col başçılık
karnıyarık : baklacan tamagı
kart : cañı emes
kaside : maktoo ır
kazak : tor kiyim
kelepçe : kol kişen
kereste : kuruluş cıgaçı
keyfî : özü bilgendey, erki menen
kıdem : iş möönötü
kılçık : balıktın mayda sööktörü
kulıbık : katınının tilinen çıkpagan
kılık : sırtkı körünüş
kışla : asker cayı
kıta (şiir) : uykaş ır saptarı
kıyma : tuuralğan et, maydalangan et
koca : ayaldın eri
kof : kuu çiren
kolıye : altın monçok
konuşkan : köp süylögön
koşma : tört sap
koşu (spor) : at carış, cöö carış
koşum : araba cabdıgı, at cabdıgı
kovan : aarı çelek
kovuk : cıgaç koñulu
koza : pilla kurtu
kösele : köñ teri, kalıñ teri
köstebek : momoloy/sokur çıçkan

krem : bet may
kukla : oyun/teatr kuurçaktarı
kul : Kudaydın/Aldanın kulu
kullanışlı : köp koldonuluuçı
kulp : kulpu çıgırığı
kumanya : col azık
kumbara : akça kutusu
kura : çüçü kulak
kurşuni : korgoşun tūs
kuru yemiş : danektüü cemiş
kurye : kat taşuuçu
kusur : az ayıp
kuş başı : mayda kesilgen et
kuşluk (vakit) : şaşke maal
kuyruk yağı : koy kuyrugı
kuytu : daldoo cer
külçe : uyugan altın
küpe : kulak söykö
kürdan : tiş çukuur
kürk : añ terisi
lafazan : boş sözdüü
lakap : lakap at
lapa : kürüç botko
levazımcı : asker cabduuçusu
logusa : cañı törögön ayal
mağdur : azap tartkan, ukuksuz bolgon
mağrur : boy kötörgön
mahlas : çaşıruun at, lakap at
mahmuz : üzöñgü ökçösü
mahpus : kamaktağı adam
mahzen : muzdak cer kepe
makam : kızmat orunu
mamul : önör-cay tovarları
manav : çaşılça-cemiş düköñü
mancınık : ırgıtuu kuralı
mandıra : süt kombinatı, süt zavodu
mâni (şiir) : tört sap
mantar : kozu karın
manzume : ır türündögü çıgarma
maşa : ataş kürök
matah : kimbat nesre
matrak : oñoy iş, ceñil iş
mazeret : orunduu sebep
meblağ : bolgon akça
meclis : cogorku keñeş
meltem : cel arığı
melun : kara sanatay, kara niyettüü
memleket : tuulğan cer
memnu/yasak : uruksat berilbegen
mendil : kol aarçı
menfaat : ceke kızıkcılık
menkıbe : ulama kep
mensur : kara sözdüü
menzil : örüü cayı
merci : cogorku mekeme, kayrıluu cayı
merhale : ösüş-önügüş bölügü

mescit : kiçine meçit
meskûn : abat cer
mesleki : adistikke tiyeşelüü
meşgul : boş emes
meşgûliyet : boş emestik
meşin : işetilgen teri
meşum : caman belgi
mevcut : bar bolgon
mevki : kızmat orunu
mevzi (asker) : çabuul kütüü orunu
mevzii : tar çöyrödö
meze : ceñil tamak
meziyet : cakşı münöz
muntika : belgilüü aymak
mışıl mışıl : bış etpey
mihmandar : meyman kabıldooçu, konok tosuuçu
mihrak : toptolgon cer
minder : oturuu buyumu, oturuuç castık
mirasyedi : murastı sarptagan
muavin : orun basar
mucit : açılış casagan, oylop tapkan
muhacir : köçüp kelgen
muhal : mümkün bolbogon
muhit : aylana çöyrö
muhtar : ayl başkarması
muhtar/özerk : öz aldınça
muhtariyet : öz aldınçalık
mukavemet : karşılık küçü
murdar : ötü kir
muvaazzaf : asker kızmatçısı
mübaşir : sot atkaruuçusu
mücbir : macbur kılucu
mücevher : kimbata casalgı
müdüriyet : başkarmalık direksiya
müfreze : asker tobu
mühlet : bölüngön ubakıt
müjde : kubanıçtuu kabar, cakşı kabar
mülki : asker emes
mülkiyet : ceke mençik
münhal : boş orun
müstahdem : teylödeşü kızmatker
müstear : lakap at
müşteri : satıp aluuçu
mütalaa : köz karaş
müteaddit : köp sanduu, köp türdüü
mütecanis : bir türdüü
nabız : tamırdın kağışı
nadir : seyrek kezdeşken
nakdî : akça menen
nakit : nak akça
nazire : tuurap cazılğan ır
nefer : katardagı asker
nefis : adamdın özü
nekâhet : oorudan kiyinki alsızdık
nesep : ata tegi
nihai : eñ soñku, eñ akırkı

nisap : cetişerlik sanı
nüfus : kalktın sanı
oğlan : erkek bala
oluk : suu tütük
ordugâh : asker curtı/turagı
orijinal : tüp nuska
oy birliğı (ile) : bir dobuştıuluk
oyunbozan : ırk buzaar
öğün : tamak ubaktısı
öksüz : enesi ölgön
ölümciil : ölü turgan
ölümlü : ölümü bar
öz geçmiş : ömür bayan
özür : keçirimdüü sebep
pabuç : but kiyim
paça : şımdın bayçası
paçavra : cırtık çüprük
pala : eki mizdüü oor kılıç
palmut : emen urugu
palas pandıras : kütülbögön cerden
panzehir : uuga karşı darı
papağan : totu kuş
pastırma : ıştalğan et
patik : cün baypak
patron : iş eesi, iş berüüçü
payitaht : borbor şaar
pazarlama : bazar ekonomikası
peçete : cüz aarçı
peksimet : kurgak nan
perakende : çekene sooda
pespaye : sanda çok
peş : art cak
peştamal : monço alcapkıcı
petek : bal uyugu
peyk : bağınıñkı mamleket
pijama : uyku kiyimi
piliç : cöcö took
pirzola : kabırğa kebebi
pişkin : ezile bışkan, cakşı bışkan
piyade : cöo asker
piyaz : buurçak salat
post : añ terisi
poyraz : tündük şamalı
pösteke : koy/eçki terisi
pul (balık) : balıktın ırçıgı
rahle : Kuran tekçesi
rehber : col körsötüüçü
rehine : barımtalangan kişi
rekât : namaz ireketi
rende : çasılça aarçıgıç
resmigeçit : asker şaını/paradı
rosto : kaynatılğan tilim sulp et
rubai : dört sap
rütbe : asker naamı
sabıka : eski kılınıp
saçak : tınıke/çatır kurbusu

sade yağ : kaymak may
safha : önügüü mezgili
sağdıç : küyöö coldoş
sağlam : deni sak
sağlık, sıhhat : den sooluk
sağmal : saan uy
saka (kuş) : sayroocu ala çımçık
saksı : gül karapası
salahiyet : biylik eesi boluuçuluk
salak : akmak চালি
salça : tomat pastası
salkım söğüt : macürüm tal
salt çoğunluk : köpçülük dobuş
sanat : körköm sanat
sanatkâr : körköm önörçü
sanayi : önör-cay
sapan : celim çoymo
sara : talıma ooru
sarma : calbırak oromo tamak
satır (kesici) : kasap bıçağı
saz (müzik) : muzıka aspabı
seccade : cay namaz
seci : corgo söz
sedye : ooru zambili, ooru taşıgıç
semt : kiçi rayon
senet : til kat
senli benli : biri-birine sen
seyahatname : col oçerki
sığınak : caşırınuuçu cer
sığıntı : aram tamak
sıla : ata-curt, tuulgan cer
sınai : önör-cayluu
sınır : çek ara
sıradağ : too kırkası
sırat : kıyamattın kıl köpürösü
sırma : altın cee kümüş tasma
sıvı yağ : suyuq may
sızıntı : sızılıp çıkkın suu
sicil : kattoo kitepçesi
sicim : niçe cıp
sıftah : sooda başı
silahşor : mıkı asker
sille : küçtüü şapalak
silo : tegirmen kampası
simit : tögörök nan
sincap : tıyın çıkan
sini : caypak tabak
sivilce : kiçine sıylık
softa : sokur işenimdüü
somya : temir kerebet
soya çekim : tukum kuuçuluk, tukum kuu
soy adı : atasının atı
söğüş : muzdak tatım
sözcü : pres-attaşe
sucuk : Türk kolbasası
sulta : ceke biylik, ökümçül biylik

suskun : köp süylöböğön, sözgö mokok
susta : kirgizme topçu
sümbül : güldün türü
sürelî (yayın) : mezgildüü, basma söz
sürgü : kulpu çapması
süt anne : süt ene
sütlaç : şirin kürüç
şaheser : ülgülüü çıgarma
şaklaban : şıldıñ bolgon
şal : şalı cooluk
şamata : ızı-çuu
şarampol : col ceegindegi çuñkur
şarlattan : özün bilgiç körsötkön aldamçı
şebeke : karakçılar tobu
şefaât : şapaatası tiyüüçülük
şehirlerrarası : şaar ara
şehvet : aşıktıkka berilüüçülük
şeker pancarı : kant kızılçası
şık, zarif : kelişe kiyingen
şıra : cüzüm mañızı, cüzüm suusu
şilt : estelik belgi
şirk : köp kudayluuluk
şirket : ortok işkana
şurup : suyuq tattuu darı
tabaka (sınıf) : koomdogu adamdar katmarı
tabla : cıgaç tabak
taburcu : oorukanadan çıkan adam
tahin : küncüt unu
tahsisat : bölüngön karacat
tak : kümböz kapkası
takı : keling berilgen belek
tali : ekinçi katardagı
talim : asker maşıguusu
talip : talap kıluuçu
tamlama : söz aykaşı
tampon : beytarap cer
tanrıça : ayal kuday
tansiyon : kan basımı
tapu : eelik kübölük
tarçın : cıpar cıt kabık
tarhana : soo türü
tarife : koldonuu ıkması, dayardoo colu
tarihçe : kıskaç tarih
tarikât : derbişter tobu
taslak : bütpögön dolboor/çıgarma
tazı : añçı it
teçhizat : asker şaymanı
tekke : derbiş üyü
tekne (hamur) : kamır tepşisi
tenakuz, tezat : karama-karşılık
teneşir : ölüktü cuu cayı
tereyağı : kaymak may
terlik : üy but kiyimi
terzi : kiyim tigüüçü
tesadüf : kokustuk, kokutsan bolgonduk
tevariüs : tukum kuuçuluk

tezgâh (dükkân) : satuuçunun cayı
tezgâh (halı) : tokuu aspabı
tığ : tor tokuma şiş
tıpatıp : kak özündöy
tırabzan : tepkiç tosmosu
tırtıl (hayvan) : köpölök kurtu
tik : nerv tartışı
tokmak : eşik kakkıç
tufeyli : aram tamak
tuhaf : tañ kaltırarlık
tuhafiye : mayda-baçek
tulum (giyim) : tuyuk kiyim
tura : tıyındın ters beti
turfanda : erte bışuuçu
turunç : apelsindin türü
tükenmez : şarik kalem
tül : tereze parda
türedi : çigan söroy
türev : söz casooçu
türkü : eldik ır
uğrak : dayıma toktooçu cay
ulaşım : baylanış karacatı
unsur : bölük konu/tema
uyur gezer : tün uktabagan
ücra : eñ alıs cer
ücret : emgek akı
üçgen : üç burçtuk
ülkü : uluu maksat
üs : asker bazası
üstü : kaytarım akça
üstyapı : üsttünkü kurulma
üvendire : tayak (ögüzdü aydoo üçün)
vaaz : imamdın nasaatı
vade : belgilüü möönöt
vadeli : möönöttüü banka esebi
vaha : kök cayık, suuluu cer
vahiy : paygambarga Allanın kabarı
vaiz : nasaatçı imam
vakar : oor-basırık
vakur : oor-basırıktuuluk
vali : şaar başkaruuçusu/töragası
varlık : bar bolgonduk
vasiyetname : osuyat kagazı
vatan : ata-curt
vazifeşinas : öz işin bilgen
vazo : gül salgıç
vecize : uçkul söz
vekil : mildet atkaruuçu
veliaht : muraskor şahzada
velinimet : ata orduna ata
verem : kurgak uçuk
vezin : ır ölçöümü
vida : burama mık
vinç : kötörgüç maşına
yabancı : çet eldik
yakacak, yakıt : küyüçü may

yalancıkdan : calgandan tamaşalap
yaldız : altın calatılğan
yalı (ev) : deñiz boyundagı üy
yalın ayak : cılañ ayak
yaman : tañ kalganday
yamyam : kişi cegiç
yaratık : can-canıbar
yargı (kaza) : sot işteri
yarımada : carım aral
yasa dışı : mıyzamdan tışkarı
yaşam öyküsü : ömür bayan
yaşantı : turmuş caşoo ıkması
yaşıt : bir kurdagı
yatalak : catkan ooruluu
yave : tantık söz
yaver : asker cardamçı
yavru : canıbarlardın balası

yazı (parada) : tıyındın oñ beti
yazma (eser) : kol cazma / çigarma
yeğen : ini, ağa-ini, ece-karındaş
yeknesak : bir türdüü
yelkenli : parustuu keme
yen : ceñ uçu
yengeç : suu çayanı
yer çekimi : cerdin tartıluu küçü
yetişkin : boygo cetken
yevmiye : kündük emgek akı
yobaz : sokur işenimçil
yolluk : kül azık, col akçası
yönetmelik : buyruk-nuska
yufka : cayılğan kamır
yüklük : cük tekçe
yüzgeç : balıktın kanatı
zahir : közgö körüngön
zerre : çañ ürtükçölörü
zıddiyat : karama-karşılık
zıpçıktı : kokustan çıkkın
zırlıtı, zırva : tantık söz
zırnık : eç nesre
zıt : karama-karşılıktuu
züccaciye : aynek iydiş
zülüf : çıkıy çaçı
züppe : maktançaak, kuu çiren

3. Kırgız Türkçesinde Tam Karşılığı Bulunmayıp Tanımlanan Eylemler

KTLS’de belirlenmiş toplam 154 eylemin Kırgız Türkçesindeki karşılıkları *tanımlanmış* ama *ortak olmayan* kelimelerdir. Bu eylemler, anlam bakımından üç ana gruba ayrılmıştır (Atabey 2013: 221). Bu eylemler, Türkiye Türkçesinde kullanım sıklığına sahiptir, bundan dolayı KTLS’ye alınmıştır ama Kırgız Türkçesinde tanımlanmışlardır:

1. Canlı davranışını ifade eden eylemler.
2. Uygulama ifade eden eylemler.
3. Kendiliğinden olma ifade eden eylemler.

Aslında kullanım sıklığına sahip eylemlerin karşılıklarının tanımlanmaması beklenir; ama doğrudan karşılıklar yanında tanımlamanın yapıldığı da görülmüştür. Bu eylemlerin nelerle ilgili eylemleri, hangi yönde ifade ettiği belirlendiğinde aşağıdaki başlıklar ortaya çıkmıştır:

3.1. Canlı davranışını ifade eden eylemler

Canlı davranışını ifade eden eylemler, çoğunlukla insanlara özgüdür; bunun yanında ya doğrudan ya da dolaylı yoldan veya mecazi olarak diğer canlıların eylemini de ifade edebilir:

bayıl-: esi oop kal-, esinen ket-, 1. esi oo-, esten tan-, talıp kal-; 2. abdan caktır-, talıp kal-; 3. sol-, 4. tölö-, karızın ber-
çıldır-: cindi bol-, delbe bol-, akılınan acıra-, cindi bolup ket-, akıl-esin cogot-, akılınan aynı-, delir-, kutur-

Bu tür eylemler sayıca fazladır. *Kullanım sıklığı* ve *tanımlama* esasına göre seçilmiş eylemler değerlendirildiğinde, canlının duygu, düşünce, kanaat vb. kaynaklı eylemlerini ifade eden eylemlerin Kırgız Türkçesindeki karşılıklarında da çeşitlilik dikkati çekmektedir. Kırgız Türkçesindeki karşılıkların sayısının fazlalığına rağmen aralarında ortaklığın bulunmaması, canlı davranışını gözleme, değerlendirme, yorumlama imkânının genişliğine bağlanabilir:

çat-: kıcırı kayna-, kaarına al-, çataktaş-, 1. uçtarın iliştir-, biriktir-, ulaştır-, baştarın biriktirip tayap koy-; 2. kına-, aşta-; 3. cogulta-, kur-; 4. cük art-; 5. cooluk salın-; 6. kabak tүй-, tüs üyür-, tünör-; 7. tuş bol-, kabıla-, bet kel-, karşılaş-; 8. tiy-, tiyiş-; 9. uruş-, cemele-, cekir-, tilde-, ıza kıl-, kordo-, bir tiy-; 10. cak-, köñülün al-, içi-koynuna kir-; 11. kelip cet-, cakında-, başka tüş-
diren-: karşı tur-, karşı araket kıl-, dolulan-, moyno-, ooluk-, taysaş-, 1. kögör-, tireş-, aytkanınan kaytpa-; 2. karşı çık-, baş kötör-, kötörülüş çıkar-
küçümse-: kor kör-, közünö ilbe-, basınta-, böödösü-, 1. kadir-barkın tüşür-, tömönsüt-, teñine alba-; 2. cek kör-
sapıt-: coldon çık-, caman colgo tüş-, aynıt-, az-, 1. meesi aynıp kal-, kelesoo çalış bol-, cin daarı-; 2. colunan adaş-; 3. cañıl-, kata ciber-; 4. oydu-toonu süylö-

Bu tür eylemler, “eylem”in yönü bakımından “içe dönük” ve “dışa dönük” olarak ikiye ayrılabilir.

3.1.1. Canlının içe dönük davranışlarıyla ilgili eylemler

Bu tür eylemlerin anlamı, canlının kendisine, içe yönelmiştir. Bu yönelişte, hem iç hem de dıştan kaynaklanan etkileyiciler söz konusudur. Örneğin, aşağıdaki eylemlerde içten etkilenme vardır:

kibarlaş-: oor-basırık bol-, sılık/nazik bolup çık-
pinekle-: talıkşıp otur-, ürgülö-, kaalgın-, 1. ürgülö- magdıra-; 2. eç iş casabay boş otur-
umursa-: közgö il-, mania ber-, köñül bur-/koy, kızık-
uslan-: oñol-, akılga kel-, es/akıl kir-, oñol-, estüü/tartıptüü bol-

Aşağıdaki eylemlerde ise dıştan etkilenme vardır:

algıla-: taanıp bil-, tuy-, tüşün-, közü cet-, baamda-
avun-: köñül kötör-, sagınç tarat-, cuban-, 1. sooron-, alagdı bol-, tınçtan-, özün alaksıt-, ümüttön-; 2. celine-
az-: buzul-, coldon çık-, kutur-, 1. caaldan-, açuulan-, kıcırdan-; 2. burkan-şarkan tüş-, buurakanda-, köbür-, taş-; 3. irba-, küçöp ket-; 4. küç-, ulup-unşu-, 5. adaşıp ket-
bez-: bez-, köñülü kal-, zerik-, taca-
bık-: köñülü suu-, bık-, toy-, bök-, taca-, cada-, köñülü kal-
bunal-: demi kısıl-, sığıl-, 1. demi kıstık-, dem ala alba-, muun-; 2. taca-, zerik-
çıldır-: cindi bol-, delbe bol-, akılınan acıra-, cindi bolup ket-, akıl-esin cogot-, akılınan aynı-, delir-, kutur-

dövün-: ökün-, çaçın cul-, kan cut-, 1. özün-özü urgul-/koygul-; 2. ökün-, buşayman bol-
 esinlen-: tuygusu kurçu-, ilhamı kel-, şıbaa bol-, şerden-, taasir/ilham al-
 fenalaş-: esi oo-, esten tay-, 1. naçarda-, naçarabalga kel-; 2. abalı oordo-; 3. esin cogot-, talıp kal-
 gereksin-: muktac bol-, ıktıyacı bol-, kerek/zarıldık tuy-
 gocun-: özünö al-, 1. terik-, tırç-, tıncı ket-, kaypakta-; 2. kıçış-, duulda-
 hamdet-: kaniyet kıl-, şükür kıl-, Kudayga şügürçülük kıl-
 hatırla-: eske tüşür-, este-, esker-, este-, eske sal-
 hazzet-: ırakat al-, cak-, çağıp kal-, caktır-, ırahattan-, kumar bol-, süy-
 ikmale kal-: küzgö kal-, kaytalama sınaqtan ötüügö kal-
 irkil-: ürk-, calt ber-, işerken-, itirken-, 1. toptol-, cıyıl-, turup kal-; 2. çoçup/ürküp ket-; 3. iriñdep ket-, sezgen-, ırba-
 iştañlan-: içteyi açıl-, 1. sugu artıl-, napsisi tüş-; 2. köñülü tüş-, kaala-
 kahrol-: azap çek-, kaardan-, azap tart-, kıynal-, cabır tart-, muñkan-, canı cay tappa-
 kaşarlan-: caman üyrön-, 1. kandim/tacırybaluu/adis bol-; 2. caman üyrönüp al-, kınık alıp al-
 katıl- (gülmek): boruu ezil-, katkırığı taş car-, içegi-booru ezilgençe kül-
 kazan-: akça tap-, kireşe al-, 1. iştep tap-, kireşe kirgiz-; 2. ee bol-, kolgo tiygiz-, küt-; 3. ceñişke cet-, üt-; 4. ılayık
 körül-; 5. uçura-, kabil-
 keyiflen-: kayf bol-, oston-, 1. köñülü/kabağı açıl-, carpı cazıl-, şattan-; 2. çala kızuu bolup al-
 pirelen-: kümön sana-, 1. bürgö basıp ket-; 2. özündön bürgö kara-, bürgösün tazala-; 3. cıdamsızdan-, kıcaalattan-,
 kümön sana-, şekten-
 seferber ol-: capatırmak tart-, mablizabayt kıl-, 1. şayma-şay bol-, bar küç cumşal-
 sersemle-: başı kat-, 1. baş/meesi aylan-, mañ bol-; 2. aldastap/kaldastap/abdaarıp kal-
 sız-: sızılıp çık-, agıp/cılçıp çık-; 2. tara-cayıl-; 3. kirip/ötüp al-; 4. kaçıp cogol-, şek bilgizbey çıgıp ket-; 5. uktap ket-
 suspus ol-: oozu cap bol-, unçukpas/tıncı bol-
 yutkun-: şilekeyin cut-, 1. cut-, bürgö-; 2. cütkün-
 yüksün-: argasız atkar-, 1. oorsun-, oor kör-; 2. mildet kıl-, tüşük kör-
 zırıla-: añıldap ıyla-, 1. zırıl-da-, dattan-, caagin can-, kakşan-; 2. zırkırıp ıyla-

Canlının içe dönük eylemleri, büyük oranda dıştan etkilenme sonucu meydana gelmektedir. Uyarıcıların, etkileyicilerin çokluğu, Kırgız Türkçesindeki karşılıkları da çeşitlendirmiştir.

3.1.2. Canlının dışa dönük davranışlarıyla ilgili eylemler

İnsanın dışa dönük davranışlarını ifade eden eylemlerde de içten ve dıştan etkilenme vardır ve sayıca fazlalık yine dıştan etkilenmedir. Aşağıdaki örneklerde içten etkilenme vardır:

abart-: apırtıp süylö-, apırt-
 ada-: Kudayı kıl-, Kuday coluna ayt-, 1. söz ber-, ubada kıl-, şert kıl-; 2. arna-
 etkile-: taasir et-, bağınta-, taasirde-, taasir ber-
 gammazla-: cetkir-, söz taşı-, çak-, 1. camanda-, uşakta-; 2. söz taşıp bar-, tıñçılık kıl-
 gönlünden kop-: köñülünön çıkarıp ber-, kaalagança ber-, çın köñüldön/dilinen ber-/casa-
 gönlünü et-: ıraazı kıl-, köñülün kötör-, 1. köñülün al-, cubatta-, kubantta-; 2. makuldugun al-, köndür-
 kapsa-: özünö kamtı-, öz içine/kuçağına/alkağına al-
 küçümse-: kor kör-, közüñö ilbe-, basınta-, böödösü-, 1. kadir-barkın tüşür-, tömönsüt-, teñine alba-; 2. cek kör-
 lütfet-: uruksat et-, ırakım et-, markamat kıl-, 1. ırayım/kayrım kıl-, uruksat ber-, kiçi-peyildik kıl-; 2. ayt-, bildir-
 meylet-: köñülü/peyili tüş-, 1. eñkey-, kıyşay-, cantay-; 2. intaa koy-, şıktan-; 3. süyüp kal-, aşık bol-
 tuttur- (ısrar): kaytalap ayt-, köşör-, tutrup al-, aytkanınan kaytpa-

Aşağıdaki eylemler ise dışa dönük davranışları ifade etmektedir ve dıştan etkilenme vardır:

davran-: özün karma-, 1. mamile kıl-/casa-; 2. araket kıl-; 3. baş koy-, dayar bol-, belenden-, çıgara kal-
 diren-: karşı tur-, karşı araket kıl-, dolulan-, moyno-, ooluk-, taysaş-, 1. kögör-, tireş-, aytkanınan kaytpa-; 2. karşı
 çık-, baş kötör-, kötörülüş çıkar-
 göz kamaştır-: köz uyalt-, tañ kaltır-, çaltıldan-, çağıldır-, köz taygılt-/kamaştır-, köz coosun al-
 hesaplaş-: oç al-, eseptiş-, laktaş-, 1. öz ara eseptiş-, alasa-beresenı taktaş-; 2. esebin ber-, oçun al-
 kararlaştır-: çeçimge kel-, makuldaş-, meldeş-, çeçim/bütüm çıgart-, cıyıntıkka kel-
 kastet-: eske al-, 1. tiyiştir-, oylo-, tuurala-; 2. kastığın tik-, aram sana-, kol sal-
 kur yap-: köñül ula-, özünö tartuuga araketten-
 lanse et-: ügüttö-, reklama casa-, taanıt-, dañazala-, kötörüp çık-
 mühimse-, önemse-: maanilüü dep eseptiş-, baala-, barkta-, kadirin bil-, maani ber-
 öngör-: aldın al-, tuura kör-, tuurala-, belende-, aldın ala körö bil-
 peşkeş çek-: başkanıkın soodaga tarat-, 1. belek/tartuu kıl-; 2. olcolop/bazarlap ciber-, biröönün ookatın öz
 bilgenindey karcap sal-
 pot kır-: orunsuz süylö-, orunsuz söz süylöp al-

sivril-, yüksel-: aldığa öt-, oz-, biyiksin-, 1. uçtuu/tik tart-, uçtan-, calama bolup ket-; 2. süyröl-; 3. atak dañkka ee bol-, başkalardan ayırmalan-
 tasla-: özündö barday körsöt-, keyipten-, öndönüp körün-, sıyaktan-,
 tenezzül et-: ılayık kör-, uluk başın/boyun kiçik kıl-, kiçiyeildik körsöt-
 tersle-: teskeril-, ters süylö-, 1. kayaşa ayt-, kayım aytış-; 2. tilde-, cemele-
 tut- (tarafat): bir tarapka can tart-, koldo-, tarabın tut-
 uydur-: oydon çıkar-, bayımdat-
 üstlen-: işti özünö al-, moyunga al-, moynuna al-, mildetin kötör-
 vazgeç-: aynı-, oyun özgört-, keç-, tüngül-, 1. baş tart-; 2. tašta-, casabas bol-; 3. pikirin özgört-, sözünön kayıt-
 yakış-: cara-, tuura kel-, 1. caraş-, keliş-; 2. ılayık/ıktuu/orunduu bol-
 yaran-: işke caroogo araketten-, boypoñdo-, 1. cak-, cakşı körün-; 2. cagın-, casakerlen-
 zamanla-: ubaktısın tap-, 1. tušta-, ubaktısın/iñgayın keltir-; 2. zamanın belgile-
 zırvala-: tantıp süylö-, ooz köptür-, kalcire-, kalcıra-, oozuna alıp cetpe-, oozuna kelgendi otto-

3.2. Uygulama ifade eden eylemler

Uygulama ifade eden eylemlerde müdahale, dışarıyı etkileme vardır. Bu eylemler çoğunlukla somut ve dışı dönüktür; etkilenme kaynakları ise dışıdır:

baltala-: oyun sunbo-, karşılık kıl-, sabotaj kıl-, 1. baltala-; 2. kıyanatçılık kıl-, sabotaj casa-, balta çap-
 boşa-: başın boşot-, 1. acıraş-; 2. erinin ayalın ketir-
 celp et-, cezbet-: özünö tart-
 çitle-: ezip cu-, uşala-, cış-, uşalap/cışıp cu-
 çömel-: tizelep otur-, çök tüşüp otur-
 değin-: tiy-, tiyip ket-, 1. tiyip öt-, söz kıl-/kozgo-, 2. baylanışta bol-
 demlen-, içki iç-: kız-, ala-küü bol-, 1. demlen-; 2. iç-, şimir-
 doluş-: tıgıl-, köp bol-, tolup al-, cıynal-, çogul-
 dört nala koş-: tört ayaktap çurka-, arga-, tekirende-, taskaktatıp çap-
 haczet-: mülktü katta-, mülktü sotto-, kakta sal-, kacıs koy-, barımtaga al-
 heba et-, heder et-: boşko ketir-, talaaga çaç-, bekerge karca-, koromcu kıl-, çıgım/ziyan tart-
 helalleş-: adaldaş-, küñölörün keçiriş-, akılaş-, 1. biri-birin keçiş-, coopkerçilikten/mildetkerlikten boşot-, öz ara
 esepş-, ıraazıçılık beriş-; 2. koştoş-, akısman keçiş-
 iğne/sırına yap-: iyne say-, ukol casa-, ukol sal-
 iliş-, bağlan-: tiyıştik kıl-, 1. ilin-, çalın-, tiyip ket-; 2. tiy-, al-, aralaş-; 3. tiyiş-, kiyligiş-, cabış, tak-, tınçın al-; 4. söz
 kıl-, toktol-, söz kozgo-, tiyip öt-; 5. koomay otur-, köçük bas-
 karala-: karalama caz-, 1. cazıp/sızıp/çiyip sal-, bulga-; 2. karala-, camanda-, calaa cap-; 3. oñdo-; 4. eskiz tart-
 karşıla-: tos-, kabil al-, karşı al-, 1. tosup al-; 2. kanaattandır-, çıgımın cap-/tölö-, teñ kel-, barabar bol-; 3. aldın al-,
 çarası/dabası bol-; 4. ataandaşının çabuulunun mizin kaytar-
 kaydol-: kabil alın-, kattal-, cazıl-
 kert-: kertik sal-, 1. kert-, kertip belgi koy-; 2. bir cerinkatuu urup al-, ooruksunt-
 kodla-/kotla-: kodgo sal-, kodgo kirgiz-, kotto-, biyiktik belgile-, çoñduk belgile-
 kolaçan et-: köz cügürt-, bayka-, kara-, 1. aylanarı karap/baykap çık-; 2. köz cügürtüp çık-
 körükle-, kışkırt-: tukur-, otko may kuy-, 1. körüktö-, körük menen üylöt-; 2. kozgo-, küçöt-, kayraştır-, çagım sal-,
 ırbat-; 3. köküt-
 köstekle-, engelle-: but tos-, toskoolduk kıl-, 1. kişende-, tuşap koyuş-; 2. böğöt/toskool bol-, col tosuş-
 közle-: çokko kakta-, çokko bışır-, otko kaktap bışır-
 kurşunla-: ok at-, 1. korgoşun kapta-; 2. korgoşun menen pombala-; 3. atıp sal-
 kümelen-: toptoş-, top-top bol-, üyül-, çogul-, cıyıl-, toptoluş-, üymölöktö-
 lekele-: tak sal-, bulga-, 1. kirdet-, tak/iz kaltır-; 2. namısına şek keltir-, abiyirin tök-
 meshet-: daarat aluuda suu menen kolu sıla-, 1. sıla-, sürt-; 2. tiy-, tiyip ket-; 3. sürt-, sıypa-
 mevzilen-: çabuulga dayardan-, orun al-, öñüt al-, caygaş-
 nişanlan-: kudala-, şakek sal-, batalaş-, 1. belgilen-, işaatat koyul-; 2. başı baylan-
 pike yap-: tik uç-, şukşur-, 1. tiptik süñgüp uç-
 pompala-: üylöt-, cel toltur-, nasosto-, nasos menen üylöt-/sordur-
 sahnele-: oyun koy-, sahnalaştır-, sahnaga koy-
 salın-: çaykala/teñsele bas-, 1. çaypalıp/çaykalıp bas-; 2. salın-, koyul-
 seğırt-: bet al-, umtul-, öñ çöñdö-, çurkap cönö-, tız koy-
 sırtla-: arkasına kötör-, arkala-, 1. arkasına/conuna kötörüp al-; 2. arkası menen aç-/türt-
 sıvış-: cilt koy-, kuyrugun tüy-, bultalakta-, buytan-, döñgüröp kaç-, 1. cuk-, cayılıp ket-; 2. cılıp cogol-, bilgizbey
 ketip kal-; 3. kutulup/izin çasırp ket-
 solla-: soldon candap öt-, 1. coldon basıp öt-; 2. sol tilke menen cür-; 3. aşıp/ozup ket-
 şahlan-: artkı butuna tur-, çımırkan-, 1. artkı ayakları menen tur-; 2. atılıp çık-; 3. cinden-, özün karmay albay kal-
 tıkm-: kolgo tiygenin aşa-, ıgıp-tıgıp ce-, oozu tınba-

tokalaş-: kol karmaşıp uçuraş-, 1. kol alış-, 2. çöyçök kağıştır-
uğra-: bir paska kire kal-, tiye ket-, tiye öt-, 1. uçurap tiyip öt-, 2. arkılıu öt-, 3. tışka atıp çık-, 4. uçura-, kabıl-,
çaldık-
uğraş-: köp işte-, arpalış-, alekten-, iriş-, 1. alek bol, artınan tüş-, araketten-, 2. azabın/kıyınçılığın tart-, maşakattan-,
ubara bol-, 3. tiyiş-, mazasın al-
yerleştir- (düzenle-): tartipke sal-, caygaştır-, ornot-, koy-
yuhala-: tüü-tüü et-, şıldınğa al-, süylötpö-, ıskır-, kıykır-
zapt et-: basıp al-, basmırla-, 1. bastır-, tıy-, cöngö sal- karman-, 2. cazıp al-, 3. tartıp al-, 4. cattap/estep kal-, 5.
tüşünüp/bilip al-
zedele-: buz-, zıyan keltir-, 1. uruntup berint-, ooruksunt-, carala-, 2. zıyan/zalal keltir-, 3. namısına / namına /
abiyirine şek kelir-

Yukarıdaki örneklerin yanında, soyut uygulamaları veya doğrudan somut olmayan “eylem”leri ifade eden eylemler de vardır:

çığır aç-: çıyır aç-, col aç-, col başta-, 1. çıyır sal-
havalan-: kötörül-, cerden kötörül-, 1. aba al-, celdetil-, 2. uçup çık-, 3. uç-, 4. celbire-, 5. kööp cet-, maktan-,
dardalakta-
kolla- (himaye): koldo-, cardam ber-, 1. kütüp tur-, inğayın keltir-, 2. baykoogo/közömölgö al-, 3. koldoo körgöz-,
kömök ber-
men et-: tıy-, uruksat etpe-, 1. casak koy-, tıyuu sal-, 2. böğöt/toskool bol-
mimle-: esepke al-, eske al-, kara tizmege al-, şek sana-, sapı izine çöp sal-
öner-: ötünüş süylö-, sunuş kirgiz-, sunuş kıl-, takilip casa-
rest çek-: tobokel kıl-, bardığın utuşka say-, 1. bütün akçasın ortogo taştı-, 2. keskin coop ayt-, karşı çık-
serdet-: oy/pikir ortogo çıkar-, ortogo sal-, bayanda-, açıkta-
vakfet-: kayır ber-, 1. arna-, ata, muras kıl-, 2. beril-,
vazet-: mıyzam çıkar-, koy-, sal-

3.3. Kendiliğinden olma ifade eden eylemler

Kendiliğinden olma ifade eden eylemler, dıştan ve içten etkilenme bakımlarından çeşitlilik gösterir. Aşağıdaki eylemlerde, dıştan doğrudan bir etkilenme söz konusu değildir ve “eylem”in yönü ağırlıklı olarak içe dönüktür. Bu bakımdan *dönüşlü eylemler* ile benzerlik gösterir:

kamaş-: tişin kama-, 1. uyal-, 2. kamaş-
kökleş-: agarıp-kögör-, cerleş-, tamır cay-, cayıl-, tara-, negizden-
kurtlan-: kurt tüş-, kurtta-, 1. kurttap ket-, 2. tınçı ket-, oydolokto-, ordunda tura alba-, 3. bir cerde köpkö oturuudan
tacap ket-
küflen-: kök bas-, kögör-, 1. kök bas-, kögörüp ket-, 2. eskir-, köönör-, 3. cöndömün/şıgın cogot-, koldonuudan çık-
sanayileş-: önör-caylaştı-, önör cayı önük-, endustriyalaş-
sancılan-: içi tüyül-, saygılaşıp oor-
sertleş-: katuu bol-, katık-, kat-, 1. katuulaş-, bekem bol-, 2. katkalañdaş-, 3. kataal/suuk tart-, 4. kataal / kaarduu /
zaarduu bolo başta-

Aşağıdaki gibi örneklerde ise bu tür eylemlerin kendiliğinden olma ifade ettikleri ama dönüşlü eylemlerden ayrıldıkları görülür:

belir-: bülbüldöp körün-, arañ arañ körün-, büt-, 1. belgilüü bol-, anıktal-, payda bol-, 2. caral-, tuul-, 3. açık körün-,
dana bilin-
çat-: kıcırı kayna-, kaarına al-, çataktaş-, 1. uçtarın iliştir-, biriktir-, ulaştır-, baştarın biriktirip tayap koy-, 2. kına-,
aşta-, 3. çoğulta-, kur-, 4. cük art-, 5. cooluk salın-, 6. kabak tüy-, tüş üyür-, tünör-, 7. tuş bol-, kabıla-, bet kel-,
karşılaş-, 8. tiy-, tiyiş-, 9. uruş-, cemele-, cekir-, tilde-, ıza kıl-, kordo-, bir tiy-, 10. cak-, köñülün al-, içi-koynuna
kir-, 11. kelip cet-, cakında-, başka tüş-
er- (evliya ol-): kıldır daarı-, adamdan cogorku ıyıkık sapakta cet-
gerek-: kerek bol-, kerekte-, kerek kör-, zarıl dep esep-
havi ol-: içine kamtı-
hortla-: kayra tiril-, 1. arbak bolup kördön çık-, 2. bir kıyınçılık kayradan payda bol-, 3. canı kaşay-, cini kayna-
lıkırda-: şır-şır et-, kur-kur et-, bulk-bulk et-
pörsü-: tırış bas-, soolu-, 1. borsup/büksüp ket-, 2. bılıra-, bırışıp-tırışıp kal-, salanda-, calbıra-
yaşar-: közünön çaş kılğır-, 1. nım/suu bol-, çılgıy tart-, 2. közgö çaş kel-/aylan-
Kendiliğinden olmanın doğrudan dışa dönük gerçekleştiği eylemlerde dıştan etkilenme vardır:
delalet et-, delil ol-: dalilde-, kübö öt-, 1. col körsöt-/başta-, 2. kübö bol-, körsötmö ber-, körsöt-
es-: cel cür-, şamal bol-, celbire-, 1. sok-, cür-, 2. kapısınan başka/oygo kel-

fıkırda-: borkuldap/şaraktap kayna-, 1. bork bork kayna-, borkuldo-, köbürüp-cabır-, 2. oysoñdo-, oykuşto-, katkır-, kıtkılıktap kül-
fışkır-: kaynap çık-, bulakta-, zer uçur-, zirkire-, bışkırıp/atıp çık, calında-, calbırtta-, aloolon-, tütüktö-,
şakla-: şalk/şak et-, çıkıl-da-, şakıl-da-
şangırda-: şaңgır et-, şaңgıra-
vınla-: zıñ et-, zuu et-, zuulda-, çuulda-
şayi ol-: keñiri tara-
sadır ol-: payda bol-, çık-

Kendiliğinden olmanın birlikte gerçekleştiği, dolayısıyla dışa dönük olduğu eylemlerde de dıştan etkilenme vardır:

bağdaş-: kuyu-peyili keliş-, tüşünüş-, 1. keliş-, ılayıktaş-, caraş-, ırkı keliş-, otu küyüş-; 2. şerik tap-; 3. mandaş tokunup otur-
çeliş-: karama-karşı kel-, kayçı kel-, 1. karama-karşı çık-, biri ekinçisin tutpa-, çataş-

3.4. Kırgız Türkçesindeki Karşılığı Tanımlanarak Verilmiş ve Sözlüklerde Ortak Olmayan Eylemlerin Oluşum Şekilleri

Türkiye Türkçesinde kullanım sıklığına sahip eylemlerin Kırgız Türkçesindeki karşılıkları KTLS’de verilirken tanımlanan eylemlerin oluşturulma şekilleri, örnekleri aldığımız sözlükler arasında farklılıklar göstermektedir. Bunları şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1. Kelime grubu hâlinde olanlar.
2. Doğrudan tanımlanmış olanlar.
3. Karşılığı deyimleşmiş olanlar.

3.4.1. Karşılığın kelime grubu hâlinde olduğu eylemler

Kırgız Türkçesinde ortak olmayan karşılıklarda kelime grubu hâlinde olanlar sayıca fazladır. Bu eylemler, kelime grubu çeşidi gösterilmeden şu şekilde örneklendirilebilir:

ada-: Kудayı kıl-, Kудay coluna ayt-, 1. söz ber-, ubada kıl-, şert kıl-; 2. arna-
çitile-: ezip cu-, uşalap/cışıp cu-
davran-: mamile kıl-/casa-, araket kıl-, dayar bol-
diren-: karşı tur-, karşı araket kıl-
dört nala koş-: tört ayaktap çurka-, taskaktatıp çap-
havalan-: uçup çık-, kööp cet-
kapsa-: öz içine/kuçağına/alkağına al-
karala-: cazıp/sızıp/çiyip sal-, calaa cap-, eskiz tart-
kaydol-: kabil alın-
kazan-: kireşe al-, ee bol-
kurşunla-: atıp sal-
lanse et-: reklama casa-, kötörüp çık-
meshet-: tiyip ket-
mevzilen-: orun al-, öñüt al-
mühimse-, önemse-: maanilüü dep esep-te-, maani ber-
öner-: sunuş kıl-, takilip casa-
peşkeş çek-: belek/tartuu kıl-; 2. olcolop/bazarlap ciber-
pot kır-: orunsuz söz süylöp al-
sırtla-: arkasına/conuna kötörüp al-
sivril-, yüksel-: calama bolup ket-
solla-: sol tilke menen cür-, aşıp/ozup ket-
suspul ol-: oozu cap bol-, unçukpas/tınç bol-
şahlan-: artkı butuna tur-, artkı ayaktarı menen tur-, özün karmay albay kal-
uğra-: bir paska kire kal-, tiye ket-
uğraş-: alek bol, ubara bol-, mazasın al-
üstlen-: işti özünö al-, moyunga al-, moynuna al-
vazgeç-: casabas bol-

3.4.2. Doğrudan tanımlanmış eylemler

Kırgız Türkçesinde ortak olmayan karşılıklarda doğrudan tanımlanmış eylemler, çalışmamızın esasını oluşturmaktadır. Türkiye Türkçesinden seçilmiş eylemler, kullanım sıklığı

bulunan kelimeler olmakla birlikte, Kırgız Türkçesinde tanımlanma ihtiyacı duyulmuştur. Doğrudan tanımlanan eylemler şunlardır:

abart-: apırtıp süylö-
ada-: Kuday coluna ayt-
algıla-: taanıp bil-
avun-: sagınıç tarat-, alagdı bol-
bağdaş-: kuyu-peyili keliş-, şerik tap-, mandaş tokunup otur-
baltala-: sabotaj casa-, balta çap-
belir-: bülbüldöp körün-, arañ arañ körün-, belgilüü bol-, açık körün-, dana bilin-
boşa-: erinin ayalın ketir-
bunal-: demi kısıl-, demi kıstık-, dem ala alba-
celp et-, cezbet-: özünö tart-
çat-: uçtarın iliştir-, baştarın biriktirip tayap koy-
çeliş-: karama-karşı kel-, kayçı kel-, 1. karama-karşı çık-, biri ekinçisin tutpa-
çıldır-: akıl-esin cogot-, akılınan aynı-
çitile-: ezip cu-, uşalap/cısıp cu-
çömel-: tizelep otur-, çök tüşüp oltur-
değın-: tiyip ket-, tiyip öt-, baylanışta bol-
delalet et-, delil ol-: col körsöt-/başta-
demlen-, içki iç-: ala-küü bol-
diren-: aytkaninan kaytpa-
doluş-: köp bol-
dört nala koş-: tört ayaktap çurka-, taskaktatıp çap-
dövün-: çacın cul-, özün-özü urgul-/koygul-
er- (evliya ol-): adamdan cogorku ıyıkık sapakta cet-
es-: cel cür-, kapısının başka/oygo kel-
fenalaş-: esi oo-, abalı oordo-, esin cogot-
fıkırda-: borkuldap/şaraktap kayna-, bork bork kayna-, kıtkılıktap kül-
fışkır-: kaynap çık-, zer uçur-, bışkırıp/atıp çık-
gammazla-: söz taşı-, söz taşıp bar-
gerek-: zarıl dep esepte-
gereksin-: muktac bol-, ıktıyac bol-
gönlünden kop-: köñülünön çıkarıp ber-, çın köñüldön/dilinen ber-/casa-
göz kamaştır-: köz uyalt-, köz coosun al-
haczet-: mülktü katta-, mülktü sotto-, barımtaga al-
hamdet-: Kudayga şügürçülük kıl-
havi ol-: içine kamtı-
hazzet-: kumar bol-
heba et-, heder et-: boşko ketir-, bekerge karca-, çıgım/ziyan tart-
helalleş-: küñöölörün keçiriş-, biri-birin keçiş-, coopkerçilikten/mildetkerlikten boşot-, öz ara esepteş-, akısının keçiş-
hesaplaş-: öz ara esepteş-, alasa-bereseni taktaş-
hortla-: kayra tiril-, arbak bolup kördön çık-, bir kıyınçılık kayradan payda bol-
iğne/şırına yap-: iyne say-, ukol casa-, ukol sal-
iliş-, bağlan-: tiyip ket-, koomay otur-
ikmale kal-: kaytalama sınavtan ötüügö kal-
irkil-: çoçup/ürküp ket-, iriñdep ket-
kahrol-: canı cay tappa-
kamaş-: tişin kama-
kapsa-: özünö kamtı-, öz içine/kuçağına/alkağına al-
karala-: karalama caz-, cazıp/sızıp/çiyip sal-, calaa cap-, eskiz tart-
karşıla-: tosup al-, barabar bol-, çarası/dabası bol-, ataandaşının çabuulunun mizin kaytar-
kastet-: aram sana-
kaşarlan-: caman üyrön-, kandim/tacırybaluu/adis bol-, caman üyrönüp al-, kınık alıp al-
katıl- (gülmek): içegi-booru ezilgençe kül-
kaydol-: kabil alın-
kazan-: akça tap-, iştep tap-, kireşe kirgiz-, ceñişke cet-
kert-: kertik sal-, kertip belgi koy-, bir cerinkatuu urup al-
keyiflen-: çala kızuu bolup al-
kibarlaş-: oor-basırık bol-, sılık/nazık bolup çık-
kodla-/kotla-: kodgo sal-, kodgo kirgiz-, biyiktik belgile-, çoñduk belgile-
kolaçan et-: aylanarı karap/baykap çık-, köz cügürtüp çık-

kolla- (himaye): ıñgayın keltir-
kökleş-: tamır cay-
körükle-, kışkırt-: körük menen üylöt-
köstikle-, engelle-: but tos-, böğöt/toskool bol-,
közle-: çokko kakta-, çokko bışır-, otko kaktap bışır-
kurşunla-: ok at-, korgoşun menen pombala-
kur yap-: özünö tartuuga araketten-
lanse et-: reklama casa-, kötörüp çık-
lekele-: namısına şek keltir-
lıkırda-: şır-şır et-, kur-kur et-, bulk-bulk et-
lütffet-: uruksat et-, ırakım et-
meshet-: daarat aluuda suu menen kolu sıla-
mevzilen-: çabuulga dayardan-
mimle-: kara tizmege al-, sapı izine çöp sal-
mühimse-, önemse-: maanilüü dep esep-
nişanlan-: şakek sal-, ısaarat koyul-
öner-: ötünüç süylö-, takilip casa-
öngör-: aldın ala körö bil-
peşkeş çek-: başkanın soodaga tarat-, biröönün ookatın öz bilgenindey karcap sal-
pike yap-: tik uç-, tiptik süñgüp uç-
pinekle-: talıkşıp otur-, eç iş casabay boş otur-
pirelen-: bürgö basıp ket-, özündön bürgö kara-
pompala-: cel toltur-, nasos menen üylöt-/sordur-
pot kır-: orunsuz süylö-, orunsuz söz süylöp al-
pörsü-: borsup/büksüp ket-; 2. bılıra-, bırışıp-tırışıp kal-
rest çek-: bardığın utuşka say-, bütün akçasın ortogo taştā-, keskin coop ayt-
sahnele-: oyun koy-, sahnaga koy-
salın-: çaykala/teñşe bas-, çaypalıp/çaykalıp bas-
seferber ol-: bar küç cumşal-
seğirt-: çurkap cönö-, tız koy-
serdet-: oy/pikir ortogo çıgar-
sersemle-: başı/meesi aylan-
sertleş-: kataal/kaarduu/zaarduu bolo başta-
sırtla-: arkasına kötör-, arkasına/conuna kötörüp al-, arkası menen aç-/türt-
sıvış-: döñgüröp kaç-, cayılıp ket-, cılıp cogol-, bilgizbey ketip kal-; 3. kutulup/izin çaşıp ket-
sız-: tara-cayıl-, şek bilgizbey cıgıp ket-, uktap ket-
sivril-, yüksel-: uçtuu/tik tart-, calama bolup ket-, atak dañkka ee bol-, başkalardan ayırmalan-
solla-: soldon candap öt-, coldon basıp öt-, sol tilke menen cür-, 3. aşıp/ozup ket-
suspul ol-: oozu cap bol-, unçukpas/tınç bol-
şahlan-: artkı butuna tur-, arktı ayakları menen tur-, özün karmay albay kal-
şayi ol-: keñiri tara-
tasla-: özündö barday körsöt-
tenezzül et-: uluk başın/boyun kiçik kıl-
tersle-: ters süylö-, kayaşa ayt-, kayım aytış-
tıkın-: kolgo tiygenin aşā-, ıgıp-tıgıp ce-, oozu tınba-
tokalaş-: kol karmaşıp uçuraş-, kol alış-, çöyçök kağıştır-
tut- (taraftar): bir tarapka can tart-, tarabın tut-
tuttur- (ısrar): kaytalap ayt-, aytkaninan kaytpa-
uğra-: bir paska kire kal-, uçurap tiyip öt-, tışka atıp çık-
uğraş-: köp işte-, alek bol, azabın/kıyınçılığın tart-
umursa-: közgö il-, mania ber-, köñül bur-/koy, kızık-
uydur-: oydon çıgar-
üstlen-: mildetin kötör-
vakfēt-: kayır ber-
vazgeç-: oyun özgört-, pikirin özgört-, sözünön kayt-
yakış-: ılayık/ıktuu/orunduu bol-
yaran-: işke caroogo araketten-, cakşı körün-
yaşar-: közünön çaş kılgrı-, közgö çaş kel-/aylan-
yuhala-: tüü-tüü et-
yutkun-: şilekeyin cut-
zamanla-: ubaktısın tap-, ubaktısın/ıñgayın keltir-
zapt et-: basıp al-, cazıp al-, tartıp al-, cattap/estep kal-, tüşünüp/bilip al-

zedele-: namısına/namına/abiyirine şek kelir-
zırla-: añıldap ıyla-
zırvala-: tantıp süylö-, oozuna kelgendi otto-

3.4.3. Karşılığı deyimleşmiş eylemler

Kırgız Türkçesinde ortak olmayan karşılıklarda deyimleşmiş örnekler fazladır. Bilindiği gibi deyimler, uzun zaman içinde kelimelerin asıl anlamlarından uzaklaşıp özel anlamlar kazandığı, genellikle kelime grubu hâlinde kalıplaşmış eylemlerdir. Bu yapılarıdaki eylemlerin Kırgız Türkçesinde çeşitlilik göstermesi dikkat çekicidir:

ada-: söz ber-, ubada kıl-, şert kıl-
algıla-: taanıp bil-, tuy-, közü cet-
avun-: köñül kötör-, sagıncı tarat-, özün alaksıt-
az-: buzul-, coldon çık-, şarkan tüş-, küçöp ket-
bağdaş-: kuyu-peyili keliş-, otu küyüş-
baltala-: moyun sunbo-
bez-: köñülü kal-
bık-: köñülü suu-, köñülü kal-
bunal-: demi kısıl-, demi kıstık-, dem ala alba-
celp et-, cezbet-: özünö tart-
çat-: cooluk salın-, kabak tүй-, tüs üyür-, köñülün al-, içi-koynuna kir-, başka tüş-
çeliş-: biri ekinçisin tutpa-
çığır aç-: çıyır aç-, col aç-, çıyır sal-
çıldır-: cindi bol-
davran-: özün karma-, baş koy-
değın-: tiyip ket-, tiyip öt-, söz kıl-/kozgo-
delalet et-, delil ol-: col körsöt-/başta-, körsötmö ber-
demlen-, içki iç-: ala-küü bol-
diren-: karşı tur-, karşı araket kıl-, karşı çık-, baş kötör-, kötörülüş çıkar-
doluş-: tıgıl-, köp bol-
dört nala koş-: tört ayaktap çurka-, taskaktatıp çap-
dövün-: çaçın cul-, kan cut-, özün-özü urgul-/koygul-, buşayman bol-
es-: kapısınan başka/oygo kel-
esinlen-: tuygusu kurçu-, ilhamı kel-, şıbaa bol-, taasir/ilham al-
etkile-: taasir ber-
fenalaş-: esi oo-, esten tay-, naçarabalga kel-, abalı oordo-, esin cogot-, talıp kal-
gammazla-: söz taşı-, söz taşıp bar-, tıñçılık kıl-
gereksin-: muktac bol-, ıktıyac bol-, kerek/zarıldık tuy-
gocun-: özünö al-, tıncı ket-
gönlünden kop-: köñülünön çıkarıp ber-, kaalagança ber-, çın köñüldön/dilinen ber-/casa-
gönlünü et-: köñülün kötör-, köñülün al-, makuldugun al-
göz kamaştır-: köz uyalt-, tañ kaltır-, köz taygıl-/kamaştır-, köz coosun al-
haczet-: kacıs koy-, barımtaga al-
hatırla-: eske tüşür-, eske sal-
hazzet-: ırakat al-, cagıp kal-, kumar bol-
heba et-, heder et-: boşko ketir-, talaaga çaç-, koromcu kıl-
helalleş-: coopkerçilikten/mildetkerlikten boşot-, ıraazıcılık beriş-, akısınan keçiş-
hesaplaş-: öç al-, öz ara esepteş-, alasa-bereseni taktaş-, esebin ber-, öçün al-
hortla-: bir kıyınçılık kayradan payda bol-, canı kaşay-, cini kayna-
ikmale kal-: küzgö kal-, kaytalama sınaktan ötüügö kal-
iliş-, bağlan-: tiyip ket-, tıncın al-, söz kıl-, söz kozgo-, tiyip öt-, koomay otur-, köçük bas-
irkil-: calt ber-, çoçup/ürküp ket-, iriñdep ket-
iştahlan-: içteyi açıl-, sugu artıl-, napsisi tüş-, köñülü tüş-
kahrol-: azap çek-, azap tart-, cabır tart-, canı cay tappa-
kapsa-: özünö kamtı-, öz içine/kuçağına/alkağına al-
karala-: karalama caz-, cazıp/sızıp/çiyip sal-, camanda-, calaa cap-, eskiz tart-
kararlaştır-: çeçimge kel-, çeçim/bütüm çıgart-, cıyıntıkka kel-
karşıla-: kabil al-, karşı al-, tosup al-, cıgımın cap-/tölö-, teñ kel-, aldın al-, çarası/dabası bol-
kastet-: eske al-, kastıgın tik-, aram sana-, kol sal-
kaşarlan-: caman üyrön-, caman üyrönüp al-, kınık alıp al-
katıl- (gülmek): boruu ezil-, katkırığı taş car-, içegi-booru ezilgençe kül-
kaydol-: kabil alın-

kazan-: kireşe al-, kireşe kirgiz-, ee bol-, kolgo tiygiz-, ceñişke cet-, ılayık körül-
keyiflen-: köñülü/kabağı açıl-, carpı cazıl-, çala kızuu bolup al-
kibarlaş-: oor-basırık bol-
kodla-/kotla-: biyiktik belgile-, çoñduk belgile-
kolaçan et-: köz cügürt-, aylananı karap/baykap çık-, köz cügürtüp çık-
kolla- (himaye): koldo-, ıngayın keltir-, baykoogo/közömölgö al-, koldoo körgöz-
kökleş-: agarıp-kögör-, tamır cay-
körükle-, kışkırt-: otko may kuy-, körüktö-, çağım sal-
köstekle-, engelle-: but tos-, toskoolduk kıl-, tuşap koyuş-, col tosuş-
közle-: çokko kakta-, çokko bışır-, otko kaktap bışır-
kurşunla-: korgoşun kapta-, korgoşun menen pombala-
kurtlan-: kurt tüş-
kur yap-: köñül ula-, özünö tartuuga araketten-
küçümse-: kor kör-, közünö ilbe-, kadir-barkın tüşür-, teñine alba-, cek kör-
küflen-: kök bas-, cöndömün/şığın cogot-, koldonuudan çık-
lanse et-: reklama casa-, kötörüp çık-
lekele-: tak sal-, tak/iz kaltır-, namısına şek keltir-, abiyirin tök-
lütfet-: uruksat ber-
men et-: casak koy-, tıyuu sal-
meshet-: tiyip ket-
mevzilen-: orun al-, öñüt al-
meylet-: köñülü/peyili tüş-, ıntaa koy-
mimle-: esepke al-, eske al-, kara tizmege al-, sapı izine çöp sal-
mühimse-, önemse-: kadirin bil-
nişanlan-: şakek sal-, başı baylan-
öngör-: aldın al-, tuura kör-, aldın ala körö bil-
peşkeş çek-: başkanıkın soodaga tarat-, olcolop/bazarlap ciber-
pirelen-: kümön sana-, özündön bürgö kara-, kümön sana-
pompala-: cel toltur-, nasos menen üylöt-/sordur-
pot kır-: orunsuz süylö-, orunsuz söz süylöp al-
pörsü-: tırış bas-, borsup/büksüp ket-
rest çek-: keskin coop ayt-, karşı çık-
sahnele-: oyun koy-, sahnaga koy-
salın-: çaykala/teñşe bas-, çaypalıp/çaykalıp bas-
sancılan-: içi tüyül-
sapıt-: coldon çık-, caman colgo tüş-, kelesoo çalış bol-, cin daarı-, colunan adaş-, kata ciber-
seferber ol-: capatırmak tart-, şayma-şay bol-, bar küç cumşal-
seğirt-: bet al-, öñ çöñdö-, tız koy-
serdet-: oy/pikir ortogo çıkar-, ortogo sal-
sersemle-: başı kat-, başı/meesi aylan-, mañ bol-, aldastap/kaldastap/abdaarıp kal-
sertleş-: kataal/suuk tart-; 4. kataal/kaarduu/zaarduu bolo başta-
sıvış-: cilt koy-, kuyrugun tüy-
sız-: kaçıp cogol-, şek bilgizbey çıgıp ket-, uktap ket-
sivril-, yüksel-: aldığa öt-, uçtuu/tık tart-, calama bolup ket-, atak dañkka ee bol-
suspul ol-: oozu cap bol-, unçukpas/tınç bol-
şahlan-: cinden-, özün karmay albay kal-
tasla-: özündö barday körsöt-, öndönüp körün-
tenezzül et-: ılayık kör-, uluk başın/boyun kiçik kıl-, kiçiyeildik körsöt-
tersle-: ters süylö-, kayaşa ayt-, kayım aytış-
tıkın-: oozu tınba-
tokalaş-: çöyçök kağıştır-
tut- (tarafar): tarabın tut-
tuttur- (ısrar): aytkanının kaytpa-
uğra-: uçurap tiyip öt-, tışka atıp çık-
uğraş-: artınan tüş-, azabın/kiyınçılığın tart-, mazasın al-
umursa-: közgö il-, mania ber-, köñül bur-/koy-
uslan-: akılga kel-, es/akıl kir-
uydur-: oydon çıkar-
üstlen-: işti özünö al-, moyunga al-, moynuna al-, mildetin kötör-
vazet-: mıyzam çıkar-
vazgeç-: oyun özgört-, keç-, baş tart-, casabas bol-, pikirin özgört-, sözünön kayt-
yaran-: işke caroogo araketten-, cakşı körün-

yüksün-: argasız atkar-, 1. oorsun-, oor kör-, tüyşük kör-
zamanla-: ubaktısın/iñgayın keltir-
zapt et-: cattap/estep kal-; 5. tüşünüp/bilip al-
zedele-: zıyan keltir-, zıyan/zalal keltir-; 3. namısına/namına/abiyirine şek kelir-
zırla-: añıldap ıyla-, caagın can-, zırkırap ıyla-
zırvala-: ooz köptür-, oozuna alıp cetpe-, oozuna kalgendi otto-

4. Sonuç

Kullanım sıklığı esasına göre hazırlanmış bir sözlükten alınan kelimeler üzerinde yapılan bu çalışmada, Kırgız Türkçesinin, Türkiye Türkçesindeki tek kelimelik adları karşılarken tanımlama yoluna gittiği örnekler, teknolojik gelişmelere ve farklı kültür ve medeniyete dayananlarda açıkça görülmektedir.

Kırgız Türklerinin, hayatlarına yeni giren adları karşılarken veya kendilerinde bulunması muhtemel eşya, nesne, kavram vb.lerinin bir kısmını adlandırırken tanımlamayı tercih etmesinde, kendi dilleriyle ifade etme kaygısının taşındığını da söylemek mümkündür. Aksi hâlde Arapça, Farsça veya Rusçadan tek kelimelik karşılıklar doğrudan alınır ve kullanılırdı.

Kırgız Türkçesinin yabancı dillerden aldığı tek kelimelik adlar da çok sayıdadır ama bunlar konumuz dışındadır.

Türkiye Türkçesinde kullanım sıklığına sahip bir eylem, Kırgız Türkçesinde birinci derecede kullanılmayan veya müstakil karşılığı bulunmayan bir kelime olabilir. Bu da karşılığın tanımlanmasına sebep olmuştur. Sözlüklerdeki tanımlanmış şekillerin metinlerde kullanılıp kullanılmadığının tespit edilmesi, Kırgız Türkçesi sözlüklerinde bu karşılıkların bulunup bulunmadığının araştırılması sonucunda, “tanımlanmış eylemler” konusu daha açık hâle gelecektir. Böyle bir inceleme, bu yazının çerçevesi dışında kalmıştır.

Kırgız Türkçesinde müstakil karşılığı bulunanlarda dahi zaman zaman tanımlama yoluna gidilmiştir. Bu da eylemin karşılığının belirsizliğini göstermektedir. Bu tür eylemlerin karşılıklarının deyim hâlinde olanlarında da sayıca fazlalık vardır.

Karşılaştırmalı Lehçeler Sözlüğü’nden sonraki sözlüklerde, kelimelerin birbirini karşılama oranlarında artış; buna bağlı olarak tanımlanan eylemlerde de azalma görülmektedir. Bu konu, kapsamlı olarak araştırılmalıdır.

Türkiye Türkçesinden seçilmiş ve KTLS, TTKTS, TKS’de ortak karşılığı bulunmayan *algıla-*, *az-*, *belir-*, *bık-*, *boşa-*, *bunal-*, *çıldır-*, *çömel-*, *davran-*, *diren-*, *dövün-*, *es-*, *etkile-*, *hatırla-*, *havalan-*, *kahrol-*, *karlaştı-*, *karşıla-*, *kazan-*, *közle-*, *kurşunla-*, *küçümse-*, *kıbarlaş-*, *sertleş-*, *sız-*, *umursa-*, *uslan-*, *uydur-*, *vazgeç-*, *yerleştir-*, *yutkun-*, *zamanla-*, gibi kullanım sıklığına sahip eylemlerin varlığı, sözlüklerdeki karşılıkların birliği ve sözlüklerin birbirlerini sağlıklı olarak takip etmeleri ihtiyacını ortaya koymaktadır.

Tanımlanmış ve ortak karşılığı bulunmayan eylemlerin ağırlıklı olarak insan/canlı ile ilgili eylemlerden oluştuğu görülmüştür.

5. Kaynaklar

Aksu, N.ve A. Işık, (1997), *Türkiye Türkçözü-Kırgız Türkçözü Sözdüğü*, MEB Yay., İst.

Atabey, İbrahim, (2013), “Kırgız Türkçesinde Tanımlanmış İsimler Üzerine Bir Değerlendirme”, *VIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 25-28 Eylül 2013 Tiran, Ankara: 13-25.

Atabey, İbrahim, (2013), “Kırgız Türkçesinde Tanımlanmış Fiiller Üzerine Bir Değerlendirme”, *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı*, Ankara: 220-239.

Atabey, İbrahim, (2020), “Türkiye Türkçesindeki İsimleri Karşılamada Kırgız Türkçesinin –oo / -uu Ekinin Kullanılması Üzerine” *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 24-28 Eylül 2012 Ankara, Ankara: 1057-1066.

Cumakunova, Gülzura, (2005), *Türkçö-Kırgızça Sözdük, Türkçe-Kırgızca Sözlük*, MÜ Yay., Bişkek.

Ercilasun, Ahmet Bican (Kom. Baş.), (1991), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü 1*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

KLASİK TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARINDA BİYOGRAFİK KAYNAKLARIN KULLANIMI VE BİYOGRAFİ YAZIMI

Orhan KURTOĞLU *

Özet

Türk edebiyatı tarihinin en uzun dönemini oluşturan ve yaklaşık 500 yıl Türk kültür ve sanat hayatında önemli bir yer işgal eden klasik Türk edebiyatına mensup sanatçılar ve bunların eserleri bu sahadaki akademik çalışmaların da konusunu oluşturmaktadır. Klasik Türk edebiyatı sahası ile ilgili yapılan araştırmalar genellikle doğrudan metni konu alan tenkitli metin hazırlama, metin tahlili, metin şerhi ve karşılaştırmaları ile tematik çalışmalardan oluşmaktadır. Bunlardan özellikle tenkitli metin çalışmalarının araştırmacılar için ayrı bir kıymeti vardır. Tenkitli metin hazırlamak maksadıyla yapılan çalışmalarda çoğu zaman çalışmaya konu olan metinle ilgili tespitler ve sağlam bir metin oluşturma arzusu öncelikli amaç halini alınca, aslında çalışmanın yine önemli bir bölümünü oluşturan edebiyat tarihi kısmı ve bu bağlamda müellif veya şairin biyografisi çoğunlukla daha önce kimi kaynaklarda dile getirilen bilgilerin aktarılmasından ibaret kalmakta, araştırmacı bu bölüm için yeterince zaman ayırma/ayıramamaktadır. Böylelikle yanlış veya eksik aktarılan bilgi bu tip gayretlerle yaygınlık kazanmaktadır. Bu çalışmada klasik Türk edebiyatı sahasında yapılmış kimi çalışmalarda dikkatimizi çeken, bir sebeple eksik veya yanlış aktarılan bilgiler ve bunların sonuçları “kaynakların güvenilirliği, kaynaklardan yapılan yanlış nakiller, araştırmacının bulguları yorumlamadaki dikkatsizlikleri, kaynaklarda verilen bilgilerin teyit edilmemesi” vb. açılarından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, biyografik kaynaklar, biyografi yazımı

The Use of Biographical Sources in Classical Turkish Literature Research and Biography Writing

Abstract

The artists belonging to classical Turkish literature, which constitutes the longest period in the history of Turkish literature and occupied an important place in Turkish cultural and artistic life for about 500 years, and their works constitute the subject of academic studies in this field. The researches on the field of classical Turkish literature generally consist of thematic studies on the preparation of critical texts, text analysis, text commentary and comparisons, and thematic studies. Among these, especially critical text studies have a special value for researchers. When the determinations about the text that is the subject of the study and the desire to create a solid text become the primary goal in the studies carried out with the aim of preparing a critical text, the literary history part, which actually constitutes an important part of the study, and in this context, the biography of the author or poet mostly consists of the transfer of information previously mentioned in some sources, and the researcher cannot allocate / allocate enough time for this section. Thus, incorrect or incomplete information becomes widespread through such efforts. In this study, the incomplete or inaccurate information that we have noticed in some studies in the field of classical Turkish literature and their consequences have been evaluated in terms of “the reliability of the sources, incorrect transmissions from the sources, the researcher's carelessness in interpreting the findings, the lack of confirmation of the information given in the sources” etc.

Keywords: Classical Turkish Literature, biographical sources, biography writing

Türkiye’de Klâsik Türk edebiyatı araştırmaları 19. yüzyıldan itibaren başlamış ve geçen yüzyılı aşkın süre zarfında Türk kültür ve medeniyetine ait pek çok önemli eser ortaya çıkarılmıştır. Başlangıçta belirli bir metottan uzak olan bu çalışmalar, 20. yüzyılın başlarından itibaren Batı’da ortaya çıkan ve aslında kendi tarihi metinlerini incelemek üzere geliştirdikleri modern metotlar

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü orhan.kurtoglu@hbv.edu.tr, orcid id: <https://orcid.org/0000-0001-6640-0937>

bizde de kullanılmaya başlanmış ve edebiyat geleneğimizin hemen her sahasında bu metotlardan istifade edilmiştir. Bütün bunlara rağmen maalesef klasik Türk edebiyatı metinleri için geliştirilmiş, bizim metinlerimizin özelliklerini dikkate alan dört başı mamur bir inceleme metodu hala geliştirilememiştir.

Klasik Türk edebiyatı sahasında bugüne kadar yapılan araştırmaları bir kaç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar, yazma eser katalogları (Yazma eserlerin yurt içi ve yurt dışı kütüphanelerindeki nüshalarının tespiti), metin neşri (Klasik Türk edebiyatı sahasında telif edilmiş divan, mesnevi ve tezkire vs. metinlerin neşri), metne yönelik incelemeler (metin tahlili, metin şerhi ve metin mukayeseleri), tematik/monografik incelemeler (Bir edebî şahsiyetin, hayatı, eserleri ve edebî kişiliğinin tespit edilmesi ve tüm eserlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan çalışmalarla; edebî dönemler, türler veya metinlerin muhtevalarından hareketle belirlenen konularla ilgili çalışmalar.), ansiklopedik eserler (Klasik şiirin arka planını oluşturan imajlar dünyasını örnekleriyle izah eden ve genellikle alfabetik olan ansiklopedik sözlük mahiyetindeki eserlerle; sahanın yazar ve eser adlarından oluşan sözlükler.), antolojiler ve popüler çalışmalardır (Açıkgöz, 2007, s. 20-21).

Araştırmalarda bir çeşitlilik olsa da Klasik Türk edebiyatı sahasında yapılan çalışmaların önemli bir kısmını tenkitli metin neşri çalışmaları oluşturmaktadır. Araştırmacı tezine konu olacak metni ve nüshalarını tespit ve teminden sonra üzerinde çalışacağı nüsha veya nüshaları usulünce belirleyip metin tespitine başlamaktadır. Tenkitli metin hazırlamak maksadıyla yapılan çalışmalarda çoğu zaman çalışmaya konu olan metinle ilgili tespitler ve sağlam bir metin oluşturma arzusu öncelikli amaç halini alınca, aslında çalışmanın yine önemli bir bölümünü oluşturan edebiyat tarihi kısmı ve bu bağlamda müellif veya şairin biyografisi çoğunlukla daha önce kimi kaynaklarda dile getirilen bilgilerin aktarılmasından ibaret kalmakta, araştırmacı bu bölüm için yeterince zaman ayırma/ayıramamaktadır. Hatta bazen bahis konusu isim hakkında daha önce yazılmış bir hal tercümesi varsa bu hal tercümesine gönderme yapmakla bile yetinilebilmektedir. Bu uygulama şiir mecmuaları gibi fazla sayıda ismi konu alan metinler ve biyografik bilgi ihtiva etmesi beklenmeyen çalışmalar için kabul edilebilir olsa da müstakil bir eser ve onun şair veya yazarı için böyle bir yöntem kabul edilemez. Araştırmacı araştırmasına konu olan isim hakkında bilgi bulabileceği kaynaklara bizzat ulaşmalı ve biyografiyi telif cümlelerle yeniden oluşturmalıdır.

Klasik Türk edebiyatı araştırmalarında başvurulacak biyografik kaynakların başında şair tezkireleri gelmektedir. Bunların dışında *Şakâ-yık-ı Numâniye* çeviri ve zeylleri, mevki sahiplerine göre hazırlanmış eserler, sanatın değişik kollarında tanınmış kimselerin biyografilerini ihtiva eden eserler, vefeatnâmeler, menâkıbnâmeler vs. biyografik bilgiler ihtiva eden eserler de vardır. Araştırmacı çalışma konusuna göre bu biyografik kaynaklardan istifade etmelidir. Bütün bu araştırmalarını yaparken ilmî tecessüs kaybedilmemeli, orijinal kaynaklara ulaşılmalı, ulaşılan her bilgi muhakeme süzgecinden geçirilmeli ve mümkün oldukça teyit edilmelidir. Zira her ne kadar alanımızın en önemli kaynakları olsalar da netice itibarıyla bu biyografik kaynaklar ilahi metinler değildir. Bu kaynaklarda da yanlış veya eksik bilgi olabileceği unutulmadan dikkatlice kullanılmalı ve aktarılan bilginin neyi ifade ettiğinden emin olunmalıdır.

Bu hususu İbnülemin'den yapacağımız alıntılarla somutlaştırabiliriz: *Son Asır Türk Şairleri*'ndeki Hafid Paşa biyografisinde İbnülemin Mahmut Kemal İnal, bahis konusu isimle ilgili kendinden önceki kaynaklarda serd edilen bilgileri tenkit süzgecinden geçirirken bir takım tashihler de yapmaktadır. Bu bağlamda Ali Emîrî'nin Hafid Paşa için verdiği "akşamları üç dört bin fukara ve acezeyi it'âm ettirirdi." bilgisini, bunun gerçek bir sayı değil kinaye olduğunu belirttikten sonra dipnotta da "esasen müteveffâ üçe otuz, otuza üç yüz derdi" şeklinde tashih ve tenkit etmektedir (İnal, 2000, s. 719).

Muahhar kaynakların yanıltıcı olabileceği ve bu sebeple orijinal kaynaklara gitmek gerektiğine dair bir örnek de yine *Son Asır Türk Şairleri*'ndeki Hemdem Çelebi biyografisinde dolaylı olarak anlatılmaktadır: "*Konya Vilâyeti Halkıyât ve Harsiyâtı* nâmındaki eserde [Sadettin Nüzhet-Mehmet Ferit] 'Âlim ve ârif olan bu zâtın Türkçe ve Fârisî pek çok şiirleri vardır ve şu manzûme kendisindir' denilerek *Fatîn Tezkiresi*'ndeki terci-i bendi ve Fârisî gazeli ile Türkçe bir gazeli ve iki beyti derc edilmiştir. Yine o eserde '*Fatîn Tezkiresi* vefat tarihini 1276 gösteriyor'

deniliyorsa da *Fatîn Tezkiresi*'nde vefat tarihi yoktur. Çünkü Tezkire, Çelebi'nin vefatından dört sene evvel tab' olunmuştur." (İnal, 2000, s. 922). Hemdem Çelebi ile ilgili araştırma yapacak birisi devir kaynaklarına değil de ikincil ve geç dönem kaynaklarından faydalanacak olsa şairin vefat tarihine ilişkin *Fatîn Tezkiresi*'nde böyle bir bilgi olduğu zannıyla hareket edecektir.

Araştırmacı tecessüsü bir alışkanlık haline getirmeli ve hangi kaynaktan olursa olsun ulaştığı bilgileri imkân dâhilinde teyit yoluna gitmelidir. Bu husus için de yine İbnülemin'den bir örnek verelim. İbnülemin de kaynaklardaki bilgilerin tenkit süzgecinden geçirilmesi taraftarıdır. Mezkûr eserindeki Hıfzî biyografisinde, bu biyografiyi yazarken faydalandığı Girit'te neşredilen *İntibah* gazetesinde tefrika edilen bilgilerin eksikliğinden şikâyet etmekte ve bu türden bilgiler veren kaynaklarımızı tenkit etmektedir:

"*Lisân-ı Rûmî ile mülemmâ eş'ârı hayret-dih-i nuzemâ-yı devrân ve hicviyyât u letâîfî gıbtâ-fermâ-yı kasâid-i Haşmet ü Selmân olup her şîveye kâdir eş'ârı vâfir bir şâ'ir-i mâhir idi. Mükemmel ü müretteb dîvânı vardır. Bu bir kaç eş'âr-ı âbdâr intihâb olunup sebt-i cerîde-i âsâr kılındı.*" deniliyor. Mademki "*gıbtâ-fermâ-yı kasâid-i Haşmet ü Selmân*" imiş, bir iki misâl gösterilmek icap ederdi. Bâ-husûs bu kadar senâ olunan bir şâ'ir-i mâhirin yalnız sıbyan muallimi olduğu söylenmekle iktifâ olunmayıp tercüme-i hâline dair tafsilât verilmek lazım gelirdi.

Bizim tercüme-i hâllerimiz işte böyle secili ve kafiye, faydadan hâlî birtakım laflardan ibarettir. Böyle boş lafların ahlâfa bir şey öğretmeyeceği tabiidir. Tercüme-i hâl nâmına şâşaalı, tantanalı sözler yazanlar zannediyorlar ki gelecekler, o sözler sâyesinde geçmişlerin her türlü ahvâl ve akvâline vâkıf olacaklardır. Zehî tasavvur-ı bâtil, zehî hayâl-i muhâl!" (İnal, 2000, s. 924-925).

Kaynaklardan haberdar olunulsa da bazen acelecilik ve tecessüs eksikliği de hatalara sebebiyet verebilir. Seyyid İbrahim Hanîf'e ait *Nakd-i Gayret-i Hanîf* adlı eserin neşrinde (Batur, 2022) F. Hakan Özkan⁴ tarafından tespit edilen ve bu kabilden olduğunu düşündüğümüz bir hata söz konusudur. Klasik Türk edebiyatı araştırmacıları için son derece önemli bir başvuru eseri olan *Tuhfe-i Nâilî*'de Hanîf'in biyografisine ilişkin kaynaklar arasında Esrar Dede'nin *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevlevîyye*'si de zikredilmekte ve sayfa numarası da verilmektedir. Eserin nâşiri, muhtemelen *Tezkire*'nin İlhan Genç tarafından yapılan neşrine bakmış ve müellifin ismini *Tezkire*'de bir başlık olarak görememiş ve bu kaynaktan sarf-ı nazar etmiştir. Hâlbuki müellifin adı bağımsız bir başlık altında değil Semâhat Ömer Dede başlıklı biyografi altında yer almakta, burada Hanîf'in Mevlevîliğe intisabı ve şeyhinin Semâhat Ömer Dede olduğu gibi değerli bilgiler verilmektedir. Araştırmacı bir tecessüs gösterip *Tezkire*'nin tenkitli metninin dijital nüshasında arama yapsaydı Hanîf'in ismini görebilir ve hakkındaki son derece önemli bilgilere ulaşabilirdi.

Kimi araştırmalarda da mahlas veya isim benzerliğinden kaynaklanan hatalar görülebiliyor. Bu bazen şair veya müellifle ilgili karışıklık olduğu gibi bazen de bir eserle ilgili olabiliyor. Bu hususa iki farklı örnek verilebilir. Bunlardan ilki 18. yüzyıl divan şairlerinden İbrahim Hanîf'in biyografisinde karşımıza çıkmaktadır. Türk edebiyatında Hanîf mahlaslı sanatçılara ait bilgiler birbirine karışmış ve bu karışıklıklar neticesinde İbrahim Hanîf hattat oluvermiş. Osmanlı dönemi biyografik kaynaklarından hiçbirinde Hanîf'in hattat olduğuna ilişkin bir bilgi bulunmamasına karşın bir yanlış bilgi hiç sorgulanmadan müteselsilen tekrar edilmiştir. İlk olarak Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisindeki *Hanîf İbrâhim Efendi* maddesinde yakın dönemlerde yaşamış üç Hanîf'in ayrımı yapılırken söz Seyyid İbrâhîm Hanîf'e geldiğinde zuhûl eseri söylenilmiş olsa gerek, "*Süleymaniye Kütüphanesi'nde Siyer-i Şerîf Manzumesi ve Hâsıl-ı Hacc-ı Şerîf li-Menâzili'l-Haremeyn adlı eserleri bulunan İstanbullu şair ve hattat Seyyid İbrâhîm Hanîf Bey de Hanîf İbrâhim Efendi ile karıştırılan diğer âlimdir.*" (Akpınar, 1997, s. 16) sözleriyle Hanîf'in hattat olduğu iddia edilmiş; bu iddia sonraki bazı araştırmacılar tarafından da tekrar edilmiştir (Parlakılıç, 2013, s.12; Batur, 2021, s. 452,453). Ancak hattatların hayat hikâyelerinden söz eden Osmanlı biyografik kaynaklarında geçen hattat Hanîf, Kadı İyâz'ın *Şifâ-yı Şerîf* adlı hadis kitabını Türkçeye tercüme eden ve 1189/1775'te ölen "Mîr İbrâhîm-i Hanîf bin Mustafa bin Ahmed bin

⁴Yayınlanmamış bir makalesindeki bu tespitlerini istifademize sunan Prof. Dr. F. Hakan Özkan'a teşekkür ederim.

İbrâhîm Paşa bin Mehmed” künyeli Hânîf’tir (Koç, 2014, s. 43; Karatay, 2008, s. 199; Yılmaz, 2021, s. 184).

Bazen de yanlış bilginin kaynağı çok eskilere dayanabilir. Vaktiyle bir sebeple yanlış veya eksik zikredilen bilgi asırlarca tedevvür edebilmektedir. Bu duruma “kelimelerin yapısında bir takım değişiklikler yaparak meydana getirilen yeni kelimelerle eski şekilleri arasında anlam ilişkisi oluşturup şiire farklı anlamlar yükleme gayreti” (Erkal, 2009, s. 44) olarak tarif edilebilecek Şebistânî tarzın adlandırılmasıyla ilgili bilgiler örnek olarak verilebilir:

“Bu tarz hem tezkirelerde hem de çağdaş araştırmalarda hep Şebistân-ı Hayâl olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırmanın da Fettâhî-i Nişâbûrî (ö. 1450)’nin aynı adlı eserinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Ancak bir şekilde Fettâhî ve eserlerinden bahseden araştırmacılar eserin adı ve muhtevası konusunda bir karışıklık olduğunu belirtmişlerdir: Tahsin Yazıcı, *İslam Ansiklopedisi*’ndeki Fettâhî maddesinde sanatçının *Dîvân*, *Hüsn ü Dil* vs. başka eserlerle birlikte Şebistân-ı Nikât ve Gülistân-ı Lügât ile Şebistân-ı Hayâl adlı eserlerinin olduğunu, sekiz bölümden oluşan ve konusu sembolik nitelikteki kavramlar olan Şebistân-ı Nikât’ın yanlışlıkla Şebistân-ı Hayâl şeklinde kaydedildiğini; aynı şekilde İranlı bazı meşhur şairlerin matla beyitleri çıkarılmış gazellerinin tazmininden oluşan Şebistân-ı Hayâl’in de Şebistân-ı Nikât ve Gülistân-ı Lügât ile karıştırıldığını söylemektedir (Yazıcı, 1995, s. 485).

Güler Nuhoglu, katalog ve kütüphane kayıtlarında bir karışıklık olduğunu, bu durumun açıklığa kavuşturulması gerektiğini, iki eserin birbiriyle karıştırıldığını söylerken (Nuhoglu, 2010, s. 70) Ozan Yılmaz, bu iki eserin aslında tek eser yani Şebistân-ı Hayâl’in Şebistân-ı Nikât ve Gülistân-ı Lügât’in diğer adı olduğunu söylemektedir (Yılmaz, 2007, s. 285). Sürûrî’nin şerhi üzerine hazırlanan doktora tezinde ise bu karışıklığa temas edilmemiş, “Türkçede Sürûrî tarafından şerhi yapılan Şebistân-ı Hayâl adlı eser de sekiz bölümden oluşan harf ve kelime oyunları dolu girift bir muamma özelliği taşımaktadır.” (Erbil, 2005, s. 628) demekle yetinilmiştir.

Araştırmacılar bir yandan karışıklıktan bahsederken diğer yandan Sürûrî’nin Şebistân-ı Hayâl’i Türkçe olarak şerh ettiğini söyleyerek karışıklığı devam ettirmişlerdir. Bu karışıklık bizce sadece kütüphane kayıtlarına değil, çok daha eskilere dayanmaktadır. Her iki eserin isminin birbirine benzemesi bu karışıklığı kolaylaştırmıştır. Sürûrî’nin şerhini yaptığı eser Şebistân-ı Hayâl değil, Şebistân-ı Nikât ve Gülistân-ı Lügât olmalıdır.

Bu bağlamda Fettâhî’nin ister tek eseri isterse iki ayrı eseri olsun tarzın adı bu eserlerden hareketle ortaya çıkmıştır. Tarzın kelimelerde yapılan bir takım değişiklik ve bunlara bağlı olarak nüktelere dayanması Yazıcı’nın verdiği bilgilerin bizce de doğru olabileceği kanaati oluşturmuştur. Herhâlde Fettâhî’nin eseri Türkçede yanlışlıkla Şebistân-ı Hayâl adıyla şöhet bulmuş, bu tarzın adı da böylelikle Şebistân-ı Hayâl olarak söylenegelmiştir.” (Kurtoglu, 2016, s. 499).

Bazen de bir bilginin yapılan aşırı yorumla başka bir bilgiye dönüşüp yaygınlık kazanması söz konusu olabilir. Türk edebiyatının en büyük şairlerinden biri olan Fuzulî de böyle bir bilgi karışıklığından hissedar olmuştur. Onun en önemli eserlerinden biri olan *Leylâ vü Mecnûn* mesnevisinin neden yazıldığına dair son devir kaynaklarında bulunan bilgiler, bu kabîlden bir hatalar zincirinin mahsulüdür. Fuzulî’nin bu meşhur eserinin niçin yazıldığına dair, eserde ve devir kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmamasına rağmen bu durum ilk defa Tahir Olgun tarafından dile getirilmiştir. Bu mesnevinin neden yazıldığına dair iddiaları doyurucu bir makaleyle ortaya koyan Prof. Dr. M. Fatih Köksal, bir yanlış bilginin müteselsilen nasıl yaygınlaştığını da aşama aşama ortaya koymuştur:

“Ulaştığımız tespite göre bu bahis ilk defa Tahir Olgun’un 1936 yılında yayımladığı *Fuzulî’ye Dair* başlıklı kitapta geçmektedir. Adı geçen kitaptaki “Fuzuli (Leyla ve Mecnun)u Niçin Yazmıştı?” başlıklı yazıda Olgun, *Leylâ vü Mecnun*’un sebep-i telifinde yazılanları merkeze alarak hayalî bir yerde hayalî bir meclis kurar ve bahis konusu teklifi Fuzulî’ye Bağdat seferine Kanunî ile birlikte gelen Hayâlî ve Yahyâ Bey’e yaptırır. (...) Şat ırmağı kenarındaki hurmalıkların birinin koyu gölgesi altında bir meclis kurulmuştu. Bu meclisin başköşesine oturanların biri Bağdatlıların Rûmî dedikleri Osmanlı kılığında, diğeri de yeniçeri zabiti kıyafetinde idi. Bir üçüncüsü ise Bağdat

elbiseli biri idi. Onun ziyafet sahibi, diğerlerinin misafir oldukları belliydi. Tabii ki Bağdatlı kıyafetli Fuzûlî, diğerleri Yahyâ ve Hayâlî Bey'dir. Fuzûlî meşhur *Su Kasîdesi*'ni okur. Onlar överler, Fuzûlî mahcubiyet duyar. Önce Hayâlî ve –onu daima kıskanan– Yahyâ Bey bu kasîdeye nazire olarak “su” redifli birer gazel yazarlar ve –ikinci kez kurulan bir başka mecliste– bu gazelleri Fuzûlî'ye okurlar. Fuzûlî, Hayâlî'yi takdir eder; Hayâlî'ninki kadar beğenmese de Yahyâ'yı da alkışlar.(...) Türkçede Leylâ ve Mecnûn hikâyesi muktedir bir kalemle yazılmadığı için öyle bir eser kaleme almasını Fuzûlî'den rica ederler. O yapamayacağını söyler ancak ısrar ederler. Nihayet ondan söz alıp konaklarına çekilirler. Olgun, hemen bu satırların ardından; “Şu naklettiğim konuşmaların hayali olduğunu saklamaya lüzum yok. Öyle olmakla beraber büsbütün de uydurma değildir” dese de yukarıdaki bazı alıntılar, bu “muhayyel” senaryonun zamanla yayıldığı, özellikle Hüseyin Ayan'ın 1981 yılındaki *Leylâ vü Mecnûn* neşrinin başında bunu bir ihtimal olmaktan çıkarıp tarihi ve “müdellet” bir bilgi gibi takdim etmesinden sonra da genel kabul hâline geldiği görülmektedir.” (Köksal, 2024, s. 106).

Özellikle son yirmi yılda yapılan türlü çalışmalarda, bahis konusu mecliste eserin Yahyâ Bey ve Hayâlî Bey'in de bulunduğu yahut eserin onların teşvikleriyle yazıldığı bilgisi sorgulanmadan tekrar edilegelmiş ve genel bir kabul görmüştür. Pala, “Fuzûlî, eserinin yazılış sebebini anlatırken İstanbullu birtakım şairlerin kendisinden bir Leylâ ve Mecnûn hikâyesi yazmasını istediklerinde bunu bir imtihan olarak kabul ettiğini ve eserini kısa zamanda yazıp bitirdiğini söyler.” (Köksal, 2024: 102). Bu rivayet, Fuzûlî'ye dair çalışmaları olan Kaplan ve Zavotçu tarafından kısmen kabul edilirken Açıkgoz ve Macit'e göre Fuzûlî bu durumu “eserinde” bizzat zikreder. Yıldız da Taşlıcalı Yahyâ ve Hayâlî Bey adlarının eserin sebeb-i telifinde geçtiği belirtir (Köksal, 2024, s. 103). Yılmaz, Diri ve Gezer ise bu mesnevinin Hayâlî Bey ve Taşlıcalı Yahyâ'nın teşvikiyle yazıldığını hatta bu iddiayı İpekten'e dayandırarak “Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*’u bu şairlerle karşılaşması ve Bağdat’ın alınmasından bir yıl sonra tamamlayarak Bağdat ve Halep Beylerbeyi Üveys Paşaya sunmuştur.” (Yılmaz, Diri ve Gezer, 2017, s. 114) demektedir. Ancak İpekten de böyle bir bilgi bulunmamaktadır.

Kısacası kurgu bir metinde bir tahmin olarak ileri sürülen görüş, bu bilginin kaynağına inilmediği için zaman içerisinde gerçek (!) bir bilgiye dönüşmüştür.

Eldeki bilgi ve belgelerin yeterince sorgulanmadan değerlendirilmesi de araştırmacıyı kimi yanlış sonuçlara götürebilmektedir. Bu hususa *Divan*’ı tarafımızca neşredilen Vâsıkzâde Erşed’in ailesi hakkındaki bilgiler örnek olarak verilebilir:

“Erşed’in annesi hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Erşed’in kardeşi Re’fet’in *Dîvân*’ında bulunan ve Şam Kadısı Yûsufzâde (Erşed’in babası) ’nin eşi Fâtîma’nın ölümü üzerine yazılan aşağıdaki şiirden hareketle annesinin Fâtîma Hanım olduğu düşünülmüştür (Atik Gürbüz, 2013):

Târîh-i Vefât-ı Fâtîma Hanım

Hayf kim bâd-ı hazân-ı eyyâm

Etdi bir gonçe-yi çespîde nâ-kâm

Zevce-i hazret-i Yûsuf-zâde

Ya ’nî fahr-ı fâzıla kâdî’ş-Şâm

Fâtîma Hanım o nev-reste nihâl

Eyledi cânib-i ukbâya hırâm

Dehr-i dîn etdi onu âhir-kâr

Dâr-ı gurbetde dirîgâ güm-nâm

Rihlet-i rahmet-i Rahmân etdi

Afv ede cürmün onun Rabb-ı enâm

Bir düşer fevtine Re’fet târîh

Fâtîma Hanım ede adni makâm (Kardaş, 2008, s. 174)

Ancak görüldüğü gibi bu şiir, annesini kaybeden bir evladın duygularını ifade etmekten ziyade sevilen, değer verilen bir kimsenin kaybı üzerine kalem alındığı intibai vermektedir. Manzumede merhumeden Fâtîma Hanım ve Yûsufzâde’nin zevcesi olarak bahsedilmesi de bu kanaatimizi pekiştirmektedir. Burada bahis konusu edilen Fâtîma Hanım, Erşed ve Re’fet

kardeşlerin annesi değil muhtemelen Yusufzâde Mehmed Emin Efendi'nin başka bir hanımı olmalıdır.” (Kurtoğlu, 2023, s. 2).

Sonuç olarak klasik Türk edebiyatı araştırmalarında mümkün oldukça kaynakların orijinallerine gidilmeli, bu metinlerin sadeleştirilmiş metinlerine itibar edilmemelidir. Araştırma konusuna ilişkin eski veya yeni tüm kaynaklardaki bilgiler teyit edilerek, muhakeme edilmelidir. Kaynaklardan elde edilen bilgiler yorumlanmalı, sadece alıntı yapılmakla yetinilmemelidir. Öte yandan eski kaynaklardaki bilgilerin tek doğru olduğu kabul edilmemeli; buralarda da yanlış veya eksik bilgilerin bulunabileceği göz önünde tutulmalıdır.

En güncel bilgilerin süreli yayınlarda olduğu unutulmamalıdır. Zira pek çok hususta yeni ve orijinal bilgi ortaya konulsa bile edebiyat tarihlerindeki bilgiler kolaylıkla değişmemektedir. Zadece eski kaynakların kullanılması durumunda da çoğu zaman birbirinin aynısı olan eksik ve yanlış bilgiler tekrar edilmekte ve yaygınlık kazanmaya devam etmektedir.

Kaynaklar

- Açıkgöz, N. (1998). *Fuzûlî*. İstanbul: Timaş Yay.
- Açıkgöz, N. (2007). Klâsik Türk Edebiyatı Çalışmaları: Metotlar ve Ekoller. *Türkiye araştırmaları literatür dergisi* 9, 19-46.
- Akpınar, C. (1997). Hanîf. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16, 39-42.
- Atik Gürbüz, İ. (2013). Erşed, *Türk edebiyatı eserler sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ersed-abdulhamid-vasikzade-madrubzade> (E.T. 26.03.2025).
- Ayan, H. (1981). *Fuzûlî-Leylâ vü Mecnûn*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Batur, H. (2022). *Seyyid İbrahim Hanîf Nakd-i Gayret-i Hanîf*. İstanbul: DBY Yay.
- Erbil, B. (2005). XVI. Yüzyıl Şerh Edebiyatı İçinde Şerh-i Şebistân-ı Hayâl'in Önemi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 13/2: 623-632).
- Erkal, A. (2009). Divan Şiirinde Şebistân-ı Hayâl Tarzı Üzerine. *Atatürk Üni. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, 35-45.
- İnal, İ. M. K. (2000). *Son Asır Türk Şairleri II (hızl. M. K. Özgül)*. Ankara: AKM Yay.
- Kaplan, M. (2021). *Fuzûlî*. İstanbul: Lejand Yay.
- Karatay, H. (2008). *Hattat divân şâirleri*. Ankara: Akçağ Yay.
- Kardaş, M. N. (2008). *Re'fet Mehmed Azîz'in hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve divânının tenkitli metni*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi.
- Koç, M. (hızl.) (2014). *Müstakimzâde Tuhfe-i Hattâtîn*. İstanbul: Klasik Yay.
- Köksal, M. F (2024). Fuzûlî *Leylâ vü Mecnûn*'u Ne Zaman ve Neden Yazdı?, *Zemin*, s. 8: 72-115.
- Kurtoğlu, O. (2016). Zâtî'nin Şebistânî Şiirleri. *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi Bildirileri 3* (ed. Y. Yeşil), 497-507.
- Kurtoğlu, O. (2023). *Vâsık-zâde Erşed Divânı*. Ankara: Sonçağ Yay.
- Macit, M. (2013). Fuzûlî. *Türk edebiyatı isimler sözlüğü*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/fuzuli-mdbir> (E.T. 26.03.2025).
- Nuhoğlu, G. (2010). Fettahî Nişaburî ve Hüsn ü Dil Tercümesi. *İÜ Şarkiyat Mecmuası*, 17, 65-84.
- Olgun, T. (1936). Fuzulî 'Leylâ ve Mecnun'u Niçin Yazmıştı? *Edebiyat tarihimizde araştırmalar I: Fuzuli'ye dair*. İstanbul: Selamet Basımevi.
- Pala, İ. (2003). Leylâ vü Mecnûn. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27, 162-164.
- Parlakkılıç Mucan, A. (2016). Seyyid İbrahim Hanîf'in Menazilü'l-Haremeyn'i. *İSTEM*, 26, 95-104.
- Yazıcı, T. (1995). Fettâhî. *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12, 485-486.
- Yıldız, A. (2021). Leylâ vü Mecnûn (Fuzûlî). *Türk edebiyatı eserler sözlüğü*, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/leyla-vu-mecnun-fuzuli> (E.T. 26.03.2025).

Yılmaz, K. H. (hızl.) (2021), *Devhatü'l-Küttâb Suyolcu-zâde Mehmed Necîb İnceleme - Tenkitli Metin*, Çanakkale: Paradigma Akademi Yay.

Yılmaz, K., Diri Candan, E. ve Gezer, H. (2017). Fuzûlî'nin Leylâ vü Mecnûn'unda Anlatı Düzlemleri. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 42, 113-129.

Yılmaz, O. (2007). Klâsik Şerh Edebiyatı Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5/9, 271-304.

Zavotçu, G. (2004). Hayâlî ve Yahyâ Bey'in Gazellerinde Fuzûlî Etkisi. *İlmî Araştırmalar*, 18, 123-134.

Özet

Altay yazı dilinin oluşması, modern Altay edebiyatının teşekkülü ve gelişimi Altay bölgesinde 1830 yılında kurulan ve faaliyetlerini 1919 yılına kadar yürüten Ortodoks misyoner teşkilâtıyla (Altayskaya Duhovnaya Misiiya / Altay Ruhanî Misyonu) doğrudan ilişkilidir. Yalnız modern Altay edebiyatının teşekkülü ve gelişimini anlamak için değil, Altay Türklerinin 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren yaşadığı köklü değişimi değerlendirip yorumlamak için de misyoner teşkilâtının faaliyetlerini incelemek gereklidir. Çünkü Altay Türklerinde yerleşik hayata geçme ve okullaşmanın başlaması bu teşkilâtın bölgedeki faaliyetleriyle birlikte başlamıştır. Rus Ortodoks Kilisesi 1828 yılında Altay bölgesinde misyonerlik faaliyeti yapmak amacıyla hükümete başvurmuş, başvuru 15 Aralık 1828’de onaylanınca Makariy Gulharev misyonun ilk başkanı olarak görevlendirilmiştir. Misyonerlerin ilk görevi Altay Türkçesini, maddi ve manevi kültürünü, yerli halkın yaşam biçimini incelemek ve kutsal metinleri yerel dillere çevirmek olmuştur. 1830’lu yıllarda Başrahip Makarios, Rusçaya dayalı Altay Türkçesi alfabesini geliştirmiş ve İncil’den seçilmiş pasajların ve duaların Altay Türkçesine ilk çevirilerini yapmıştır. Yerel halktan Teleüt boyuna mensup olan Mihail Vasilyeviç Çevalkov 1832 yılında misyonda tercüman olarak işe başlamış ve yine misyon vasıtasıyla tanıştığı W. Radloff’a biyografisini yazmak suretiyle modern Altay edebiyatının ilk eserini ortaya koymuştur. Bu yönüyle M.V. Çevalkov, modern Altay edebiyatının kurucusu olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla Altay yazı dilinin oluşması ve modern edebiyatının teşekkülü bölgedeki misyoner faaliyetleriyle doğrudan ilişkili olmuştur. Çevalkov’un Altay-Türk folklor geleneğinden faydalanarak ortaya koyduğu manzum şiirleri bu yeni teşekkül eden edebiyatın gelişim sürecini büyük ölçüde etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Altay, Altay misyoner Teşkilâtı, modern Altay edebiyatı, folklor

The Utilization of Folklore in Modern Altai Literature

Abstract

The formation of the Altai written language and the emergence and development of modern Altai literature are directly linked to the activities of the Orthodox missionary organization (Altayskaya Dukhovnaya Missiya / Altai Spiritual Mission), which was established in the Altai region in 1830 and remained active until 1919. Examining the activities of this missionary institution is essential not only for understanding the emergence and development of modern Altai literature but also for interpreting the profound social and cultural transformations experienced by the Altai Turks from the early 19th century onwards. The transition to a sedentary lifestyle and the initiation of formal education among the Altai Turks began in parallel with the activities of this mission in the region. In 1828, the Russian Orthodox Church applied to the government to initiate missionary work in the Altai region. Upon approval of the application on December 15, 1828, Makary Glukharev was appointed as the first head of the mission. The missionaries’ initial task was to study the Altay Turkish language, as well as the material and spiritual culture and lifestyle of the local population, and to translate sacred texts into local languages. In the 1830s, Archimandrite Makariy developed an Altai Turkish alphabet based on the Russian script and carried out the first translations of selected passages from the Bible and various prayers into Altai Turkish. Mihail Vasilyevich Chevalkov, a member of the local Teleut tribe, began working as a translator for the mission in 1832. Through his association with the mission, he came into contact with W. Radloff and produced the first work of modern Altai literature by writing his biography. In this respect, M.V. Chevalkov may be regarded as the founder of modern Altai literature. Consequently, the formation of the Altay written language and the emergence of its modern

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

literature are directly related to the missionary activities in the region. Chevalkov's poetic works, which drew upon the Altai-Turkic folk tradition, significantly influenced the development of this nascent literary form.

Keywords: Altai, Altai Missionary Organization, modern Altai literature, folklore

Giriş

Kaynakları itibarıyla hem nesir hem de nazım sahasında modern Altay edebiyatını besleyen tarihî olayları altı döneme ayırmak mümkündür: 1. Misyonerlik etkisinde Altay edebiyatı 2. Rusya'ya bağlanılan tarihî dönemdeki olayların edebiyata yansımaları 3. 1917-1918 iç karışıklık dönemi 4. Bolşevik Devrimi ve Sovyet sisteminin kuruluşu 5. II. Dünya Savaşı 6. 1991 ve sonrası. Bütün bunlarla birlikte Sovyet dönemi ve sonrasında Göktürk dönemi de modern Altay edebiyatını besleyen kaynaklar arasında zikredilmelidir. Bu çalışmanın konusu ise misyonerlik etkisinde teşekkül edip gelişen modern Altay edebiyatı ve folklorun bu edebiyat üzerindeki etkisidir.

Altay yazı dilinin oluşturulması, modern Altay edebiyatının teşekkülü ve gelişimi Altay bölgesinde 1830 yılında kurulan ve faaliyetlerini 1919 yılına kadar yürüten Ortodoks misyoner teşkilâtıyla (Altayskaya Duhovnaya Misiya / Altay Ruhanî Misyonu) doğrudan ilişkilidir. Yalnız modern Altay edebiyatının teşekkülü ve gelişimini anlamak için değil, Altay Türklerinin 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren yaşadığı köklü değişimi değerlendirip yorumlamak için de misyoner teşkilâtının faaliyetlerini incelemek gereklidir. Çünkü Altay Türklerinde yerleşik hayata geçme ve okullaşmanın başlaması bu teşkilâtın bölgedeki faaliyetleriyle birlikte başlamıştır. Rus Ortodoks Kilisesi 1828 yılında Altay bölgesinde misyonerlik faaliyeti yapmak amacıyla hükümete başvurmuş, başvuru 15 Aralık 1828'de onaylanınca Makariy Gulharev misyonun ilk başkanı olarak görevlendirilmiştir (Arslantürk, 2020: 79-93). Misyonerlerin ilk görevi Altay Türkçesini, maddi ve manevi kültürünü, yerli halkın yaşam biçimini incelemek ve kutsal metinleri yerel dillere çevirmek olmuştur. 1830'lu yıllarda Başrahip Makarios, Rusçaya dayalı Altay Türkçesi alfabesini geliştirdi ve İncil'den seçilmiş pasajların ve duaların Altay Türkçesine ilk çevirilerini yapmıştır. Yerel halktan yardım almadan misyonun bütün bu işleri yapması imkânsız olduğundan 1832 yılında Teleüt boyuna mensup Mihail Vasilyeviç Çevalkov'u tercüman olarak işe almıştır. Misyon şefine tercümelerde yardımcı olan M.V. Çevalkov, azizlerin hayatlarını ve masallarını tercüme etmiştir. İvan Krilov'un bazı metinlerini Altay Türkçesine tercüme etti ve kendisi de manzum olarak masallar ve öğretici yazılar yazmaya başlamıştır. Bu yönüyle M.V. Çevalkov, modern Altay edebiyatının kurucusu olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla Altay yazı dilinin oluşması ve modern edebiyatının teşekkülü bölgedeki misyoner faaliyetleriyle doğrudan ilişkili olmuştur. Yerel bir misyoner olan ve edebiyatın kurucu ismi olarak Çevalkov, kendinden sonraki şair ve yazarların edebî faaliyetleri üzerinde büyük etki bırakmıştır ve bu etki günümüzde de devam etmektedir.

Altay Türklerini oluşturan boylardan biri olan Teleütlerin Mundus soyuna mensup olan ve Altay misyonunun okullarında yetişen Mihail Vasilyeviç Çevalkov (1817-1901), Altay edebiyatının kurucusu, yazar, şair, eğitimci, folklorist ve ilk yerli misyoner din adamıdır. Dinî literatürün çevirisi ve yayını konusunda çalışmalarının yanı sıra Altayca ilk edebî metin olan otobiyografik eseri ve Altayca şiirleri kaleme almıştır. Çevalkov, on altı yaşından itibaren Altay misyonunda tercüman olarak işe başlamış, beş yıl boyunca tercüman olarak çalışmış, bu süre zarfında bölgeye gelen Türkologlar başta olmak üzere antropolog ve etnograflarla tanışma fırsatı bulmuş, bu bilim insanlarına bilimsel faaliyetlerinde yardımcı olmuştur (Surazakov, 1995: 14). Radloff'un isteği üzerine yazdığı otobiyografik bir eser olan *Çöbölköptiñ Cürümi* (Çöbölköp'ün Yaşamı), modern Altay edebiyatının ilk yazılı eseri olarak kabul edilir. Çevalkov, bu eserini kırk yaşındayken üç ay içerisinde yazmış ve çalışma W. Radloff'un "Obraztsy Narodnoy Literatury Tyurkskix Plemyon" serisinin ilk cildinde yayımlanmıştır (1866). Bu çalışmasından sonra dinî içerikli tercümelerinin yanı sıra Çevalkov, Rus şair İ.A. Krilov'un manzum hayvan hikâyelerini (basnya) "Tapkırlar" adıyla Altay Türkçesine tercüme etmiş, kendisi de bunları örnek alarak Altay folklor geleneğinden faydalanarak Altay Türkçesiyle özgün ve öğretici şiirler, manzum hikâyeler yazmıştır. Yazdıkları çeşitli yer ve tarihlerde (Kazan 1872, Kazan 1881, Tomsk 1893, 1894) yayımlanmıştır. Sovyet döneminde ise "Ülgerler le Basnyalar" (1958) adıyla yayımlanmış, takip

eden yıllarda ise Çevalkov'un hem biyografisi hem de eserleri üzerinde yapılan çalışmaların sayısı artmıştır.

Modern Altay Edebiyatında Folklordan Faydalanma

Dolayısıyla modern Altay edebiyatı, bölgede kurulan misyoner teşkilâtının faaliyetleri neticesinde 19. yüzyılın ikinci yarısında teşekkül etmiş ve ilk kaynağını da Altay folkloru oluşturmuştur. Folklorun modern edebiyata kaynaklık etmesi hiç kesintiye uğramadan günümüze kadar gelişerek devam etmiştir. Bu hususta son dönem modern Altay edebiyatının önemli temsilcilerinden olan Cıbaş Semen Börükoviç hakkında yapılan şu tespitler esasında bütün modern Altay şair ve yazarları geçerli olacaktır: Kainçin'in eserlerinde folklorik ve mitolojik malzemeden sıklıkla faydalandığı görülür: Totem kuşlar ve hayvanlar, soy dağları, kutsal ağaçlar ve şifalı sularla birlikte geleneksel imgeler ve semboller... Bu unsurlarla yazar, Altay Türklerinin etnik değerlerinin yeni tarihsel şartlarda korunması ve ulusal dünya görüşünün izlerini sürer (Kindikova 2020: 64). Hikâyelerde temalar; destansı ve mecazi anlatı, sembolik ve mitolojik planlarının yanı sıra dramatik, lirik ve felsefi bir sentezin bileşenleriyle işlenir (Tekenova 2018: 93). Modern Altay edebiyatının neredeyse bütün eserlerinde yazarların *eeji* (toplumsal kural), *cañ* (din, inanç; gelenek-görenek), *ozogı cañ aayınça* (eski inançlar / eski gelenekler gereğince), *altay cañıñ cañdap* (Altay inancını yerine getirip), *bistiñ albatınıñ cañıla bolzo* (halkımızın inançlarına göreyse), *cebren eeji bar* (kadim bir gelenek var) vb. ifadeleri çok sık kullanılarak Altay gelenek ve göreneklerini de okuyucuya sunma gayreti içinde olduğu görülür.

Modern Altay edebiyatında Altay inanç ve geleneksel kültürüne ait unsurları kullanma gayreti o kadar ileri gitmiştir ki Altay toplumuna, inançlarına, kültürüne ve değerlerine tamamen yabancı biri, bu eserler yoluyla Altay Türklerinin değerlerine dair kapsamlı bilgi sahibi olabilir. Folklorik unsurların kullanımındaki aşırılık ve öğreticilik konusunda yazarların bazen edebî ölçütlerin dışına çıktıkları görülür. Amaçlarının bir edebî eser ortaya koymak mı yoksa yazılan eserler yoluyla bu unsurları kayda geçirmek veya geniş kitlelere yayıp öğretmek (hatta benimsetmek) mi oldukları konusunda okuru ikileme düşürür. Eserlerin hemen tamamında yazarların Altay-Türk folkloruna ait unsurları eserleri aracılığıyla müzeleme gayreti içinde oldukları sezilir. Bu durumun belirgin örneklerinden biri Boris Ukaçin'in *Tuulardıñ Eezi* (Dağların İyesi) adlı uzun hikâyesidir. Yazar, Altay inanç ve geleneklerinin değiştirilmemesi gerektiği üzerinde de ısrarla durur: "*Altay kijiniñ cañjıguzı andıy. Onı ne de kubultıp bolbos* (Ukaçin, 1985: 315)." (Altay halkının inancı / yaşam tarzı öyle. Onu hiçbir şey değiştiremez.) Ancak bu ve benzeri cümlelerin bağlamında Altay halkının inançlarını, değerlerini ve yaşam tarzını nelerin veya kimlerin değiştirmek isteyeceğine dair yazar bir fikir ileri sürmez. Sovyet ideolojisi mi, bu ideolojiyle yetişen gençler mi? Adı geçen hikâyenin ana konusu mit ve efsanelere dayandırıldığı ve olayların tamamı Altay'ın kırsalındaki bir köyde geçtiğinden diyaloglar başta olmak üzere metnin tamamında halkın günlük konuşma dilinden faydalandığı görülmektedir. Ayrıca atasözleri, deyimler, alkış sözler ve halk inanışlarına dair unsurlar da halkın günlük konuşma dili gibi belirgin bir şekilde kendini gösterir.

Modern Altay edebiyatında folklordan faydalanma yolları zaman içinde gelişmiş olsa da yazarların hemen tamamı Altay sözlü edebiyatındaki bazı kalıplaşmış kullanımları modern edebiyatın içine dâhil eder. Zaman zaman geleneksel bir hikâye anlatıcısının kullandığı ifade ve tekniklere başvurur. Bunlar, hikâyenin konusuyla uyumlu olduğundan metnin akışında aykırı durmasalar da folklorik malzemenin kullanımında aşırıya kaçıldığı söylenebilir. Bu aşırıya kaçma, okurda folklorik metinlerin cazibesinin çağdaş bir yazarı ele geçirmiş olduğu izlenimi uyandırır.

Atasözleri, alkış sözler, gelenek-görenekler ve halk inançları, efsaneler, çeşitli kültler ve kojoñlar başta olmak üzere halk edebiyatının sözlü türlerinin yanı sıra Altay-Türk mitolojisi ve mitolojiye ait unsurlar da özellikle nesir sahasında sıkça faydalanılan kaynaklardan biridir. Modern Altay edebiyatında roman sahasında yazarlar, toplumsal gerçekliği daha canlı ifade edebilmek, anlatımını kuvvetlendirmek veya o günkü Altay toplumunun duygularını, tepkilerini, sezgilerini ve geleceğe dair düşüncelerini etkili ve gerçekçi bir şekilde aktarabilmek için zaman zaman Altay inançlarına ve mitolojik unsurlarına da yer vermişlerdir. Bunun için yalnız iki romandan tespit

edilen bazı unsurları vermekle yetineceğim. Erkemen Palkin'in (1934-1991) "Alan" romanında Altay mitolojisindeki Su İyesi, romanın kahramanı Alan üzerinden anlatır: Alan, Altay dağlarında uyuduğu bir gece yakınındaki nehirde bir taşla vurularak taşın yerinden oynatıldığını duyar. Duruma şaşırarak Alan, dikkatle tekrar dinler. Birinin çekiçe taş kırmasına benzer sesler duyar ve çocukluğunda Su İyesi'yle ilgili duyduklarını hatırlar:

Andıy cerlerde tünile boombordıñ eezi iştenip cat, tünile taştar kañırıp-şañırıp turar, "dañ-dañ-dañ-dañ" etire sokkonı ugular. Erten tura barar bolzoñ, bilüler, kayrular, baspaktar taştardıñ ortozında cadar... Ol suunıñ eeziniñ iji (Palkin, 1975: 47).

Böyle yerlerde gece boyunca su geçitlerinin iyesi çalışır, gece boyunca taşları kanıradıp, şangırdatıp durur, "dan dan dan dan" diye vurduğu da duyulur. Sabah erken oraya gitsen bileğiler, bileme taşı, el değirmenleri öylece taşların arasında durur... O, Su İyesi'nin işidir.

Su İyesi, Cıbaş Semen Börükoviç Kainçin'in de ele alıp işlediği mitolojik unsurlardan biridir. Yazar, "Ol Carattañ" (Öte Yakadan) adlı uzun hikâyesinde nehrin karşısına yüzerek geçmeye çalışan Uçar adlı kahramana Su İyesi'nin âdeti mitik kalp atışları şeklindeki seslenişini şöyle anlatır:

"Ey yavrum! Geçme, geçme. Felâkete gelme yavrum!" dedi Kadın Nehri. Taşlara çarptı, kement gibi dolandı, dalgalandı, yükselip alçaldı. Ben, ayın bu eski zamanında sana ana değilim. Ben şimdi açgözlü bir kadını, kötü Su İyesiyim. Senden daha yiğit, daha yakışıklı, daha cesur delikanlıları aldım, nazladım. Senin gibi delikanlılar kucağımdan ayrılamadı. Onlar şimdi sonsuza kadar benim. Onlar bende... Onlar bende canlı... Sonsuza kadar genç kalacaklar, benim dalgalarımla aşağı yukarı sallanacaklar, gözleri sularımın ötesine doğru parlayacak. Onlar burada rahat, burada mutlu olsalar da sürekli Cer Enezi'ne (Yer Ana'ya) yönelip duruyorlar, sularımdan çıkmak için müsait kıyı ya da bazen de dinlenecekleri durgun bir yer arıyorlar. Onlar sakinlik ve rahatlık arayıp, durup dinlenmek istiyorlar. Halbuki ben suyum, her zaman hareket hâlinde ve akıntılıyım. Kaderlerinde benden ayrılmak yoktur... Fakat sen gel! Yiğidim gel! Sana masal yerinin güzelliklerini göstereyim, sihrili ezgileri dinletelim. İkimiz balık olup yarışırız, seviniriz, sevişiriz. Ben safım, ben parlağım, ben gök yeşilim, soğuşum ben. Ben topraktan güzel, ben topraktan daha efsunlu ve hayret vericiyim (Kainçin, 2006: 19).

Palkin'in romanında yer verdiği mitolojik unsurlardan bir diğeri de Altay mitoloji ve halk inançlarında yeri olan "Üç Aygöl" motifidir. Altay mitolojisinde dünyanın yaşadığı dönemler olarak tanımlanabilecek Üç Aygöl, romanda eski zamanların ve geleneksel olanın temsilcisi olarak kabul edebileceğimiz ihtiyar Artaş tarafından Şura'ya anlatılır. Fakat Artaş, başlangıçta dünya yetmiş yedi çağ yaşamıştır, diyerek söze başlasa da ancak üç dönemi (Üç Aygöl) anlatır:

Cer-telekeydiñ üstinde kaçan da cetin ceti çak bolgon dejet. Elden le baştap aayı-baı çok salkın tüşken, bastıra agaş-taştı koskorıp, arka-tuunı añtargan. Onıñ kiyninde teñerige cedip turar ört bolgon, cer-ceñes bastıra körnötüp cada bergen. Üçinçi caan tübek ol – çayık, cer-telekeydiñ üstine suu tolo bererde, kayda baratan edi baza. Artar neme artkan, artpas neme bargan. Ulus sal dep neme edip, tının alıp kalgan degen (Palkin, 1975: 56).

Yeryüzünde yetmiş yedi çağ olmuş derler. İlk olarak şiddetli rüzgâr esmiş, bütün ağaçları, taşları kökünden söküp, ormanları, dağları ters yüz etmiş. Sonra göğe ulaşan yangın çıkmış, yeryüzündeki her şey yanmış. Üçüncü felaket ise sel, bütün yeryüzünü sular kaplayınca nereye gidersin. Kurtulan kurtulmuş, kurtulamayan gitmiş. İnsanlar sal denen şeyi yapıp canlarını kurtarmışlar.

Şura sık sık düşlerinde Çayık (sel) görür ve savaş da sık sık bu mitolojik Çayık'a hatta Üç Aygöl örneğinde olduğu gibi insanlığın bir dönem hayatını sona erdirip yeni bir dönemi başlatan felâkete benzetilir ve 'kötü ruh', 'şeytan' anlamlarına gelen *körmös* kelimesiyle birlikte kullanılır: *Körmöstiñ Çayığı* (Şeytanın Seli):

Ozogi ulustıñ aytkanıla bolzo, ozogi carlıktardıñ sözile bolzo, cer-telekeydiñ üstinde sürekey caan cuu-çak bolor uçurlu. Onıñ la kiyninde artkan tümen kalık amır cadınu bolup, toyutok cürümdü bolup, altın salınga cedineten dejeten. Ol cuu-çak emdi ödüp bardı oşkoş. Cürüm barıp la cat (Palkin, 1975: 25).

Eski insanların anlattıklarına ve eski din adamlarının sözlerine göre yeryüzünde sürekli savaş, felâket olması gerekirmiş. Sonrasında, bu felâketlerden hayatta kalmayı başaran sayısız insan huzura kavuşup, müreffeh bir hayat sürüp, altın kadere ulaşmış. O savaş, o felâket şimdi bitmiş olmalı. Hayat devam ediyor.

Modern Altay edebiyatında birçok kült ele alınıp, farklı sanatçılar tarafından benzer yorumlarla işlenmesine rağmen bunlar içinde en dikkat çekici olanlar dağ, su ve geyik kültürleridir. Altay coğrafyasının kutsal unsurları Kadın Nehri ve Üç Sümer Dağı tematik değer olarak metinlerde yer alır. Bu tematik değerler, bütün Altay Türklerinin yaşamını özetler niteliktedir. Altay mitlerinin kutsal sahneleri mahiyetinde olan Kadın Nehri ve Üç Sümer Dağı modern Altay edebiyatının hemen bütün türlerinde folklorik konfigürasyonu temsil eden iki temel unsurdur. Altay folklorunda dağlar *azıragan* (besleyip, büyüten) ve *atam* (atam, babam) sıfatlarıyla *eril*, nehirler ise *emisken* (emziren) sıfatıyla *dişil* olarak anlatılırlar. Bu iki doğa unsuru ve etraflarında şekillenmiş sözlü edebiyat ürünleri, Altay Türklerine ait millî ve dinî değerlerin öne çıkan sembolleri olarak, şair ve yazarlar tarafından döne dolaşa işlenmiştir. Aynı zamanda bu şair ve yazarlar, -perde arkasındaki nedenlerden biri olarak- folklorik malzemeyi Sovyet edebiyatının dikte ettiği şartlardan uzak, güvenilir bir alan olarak da görmüşlerdir. Bunun yanı sıra, Altay bölgesinin Rusya'ya bağlanmasıyla (1756) nispeten sona erse de 18. yüzyılın ikinci yarısında bölgede bir kargaşa durumuna yol açan tarihî olaylar da halk edebiyatında yeni verimlerin oluşmasına neden olduğu kadar modern edebiyatın da başat konuları arasında yer alır. Bahsi geçen buhran döneminde yaşananlar folklorik tarihin veya dönem folklorunun oluşması için zemin hazırlamıştır.

Modern Altay edebiyatında yazarlar, Altay coğrafyasının Üç-Sümer Dağı ve Kadın Nehri gibi coğrafi unsurlarını, bunların yakınlarında yaşayan insanların hikâyelerini ve bu doğa unsurlarına ait inançları ısrarla işlemiştir. Bunlar içinde Su kültürü *Katun Nehri* ile dağ kültürü ise *Üç Sümer Dağı* ile özdeşleştirilerek anlatılır. Geyik ise Altay coğrafyasında yaşayan yabanıl hayvanların simgesi olarak sunulur. Edebî eserlerin hemen tamamında Altay'ın geyikleri iyeli ve kutsal kabul edildiklerinden avlanmaları yasaktır. Avlayanların başına kötü şeyler geleceğine inanılır. Bu durum, Boris Ukaçin'in *Tuulardıñ Eezi* (dağların İyesi) hikâyesinde, Altay-Türk kültürünün temsilcisi olarak sunulan yaşlı Aba ve Üç-Sümer dağının iyeli geyiklerini avlayan torunu Erden'in canı yerine kendi canını almaları için Altay'ın ruhlarına yalvarması şeklinde aktarılır. Yalvarması sonuç verir; Torununun yerine ruhlar tarafından cezalandırılıp ölen Aba olur. Hikâyede Aba'nın şahsında, yaşadığımız dünya ile tanrılar dünyası iç içe oluşu anlatılır. Devasa görünümü ve bütün dinginliğiyle üç zirveli Üç-Sümer Dağı, 4.509 metre yüksekliğiyle bütün Sibiry'a'nın en yüksek dağı olma özelliğine sahiptir. Gerçekten de Üç-Sümer, Sibiry'a'nın yabanıl doğasında ışıldayan bir mücevher gibidir. Boris Ukaçin'in "*Tuulardıñ Eezi*" (Dağların İyesi) hikâyesindeki anlatımlardan yola çıkarak bu dağla ilgili olarak yola çıkılarak denilebilir ki dağların atası olan Üç-Sümer'in hayranlık uyandıran görüntüsünden öte önemli olan onun tanrısal dünyayla ve ruhlarla olan bağıdır. Altay Türklerine göre, Üç-Sümer, dünyanın göbeği, evrenin eksen ve mutlak merkezi olan kutsal bir dağ, doğal bir tapınaktır. Zirvesine çıkmak isteyenleri çeşitli doğa felaketleriyle (çığlar, fırtınalar, heyelanlar vb.) cezalandırır. Üç Sümer Dağı hakkında anlatılan mitler geyikler başta olmak üzere kutsal varlıklarla doludur.

Katun Nehri, 688 km uzunluğuna ve 60.900 km²'lik bir havzaya sahiptir ve Altay bölgesindeki Üç Sümer (Beluha) dağından doğar. Biy nehriyle birleştikten sonra her ikisi, Sibiry'a'nın en büyük nehirlerinden olan Ob Nehri'ni oluştururlar. Altay Türklerinin efsanelerinde Katun ve Biy nehirlerinin önceden birbirlerine âşık iki genç oldukları anlatılır. Eskatolojik Altay mitlerine göre ise Kalgançı Çak adı verilen kıyamet gerçekleştiğinde dünyanın son büyük savaşı bu nehrin kıyısında yapılacaktır.

Sovyet Edebiyatında (dolayısıyla modern Altay edebiyatında) II. Dünya Savaşı'nda ortaya konan edebî eserler içinde özellikle şiir sahasında folklorik ürünlerin ideolojik amaçlarla kullanıldığı görülür. II. Dünya Savaşı'nı ve sonrasını anlatan şair ve yazarları ikiye ayırmak mümkündür. Birinci gruptakiler doğrudan savaşa katılmış, savaşı bütün yönleriyle yaşamış olanlardır ki, bunlar kişisel olarak yaşadıklarını edebî kurguya taşımışlardır. İkinci gruptakiler ise, savaşa katılmamış olanların yazdıkları eserlerdir ki, bunlar da daha çok savaştan sonraki hayatın

yeniden tesis edilmesiyle ilgili temaları işlemişlerdir. Bütün coğrafyasında olduğu gibi Altay bölgesinde de özellikle gençleri cepheye gitmeleri için teşvik etmekte folklor ürünlerinden sıklıkla faydalanılmış, gençlere vatanları için mücadele eden destan kahramanları örnek olarak sunulmuş, bu yönde kaleme alınan eserler çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır. SSCB, II. Dünya Savaşı'na katılımı güçlendirmek, gönüllü sayısını artırmak ya da cepheye gidenlere moral motivasyon kazandırmak için, Türk boy ve topluluklarında halk edebiyatı türlerinden, bilhassa kahramanlık destanlarından oldukça faydalanmıştır. Bu yönde azımsanmayacak bir edebî metinler yığını, bilhassa şiir sahasında hacimli bir külliyat oluşmuştur (Dilek, 2022: 35). Anneler evlatlarını destan kahramanları olan Közüyke ve Alıp Manaş'a benzeterek aşağıdaki sözlere benzer ifadelerle sözleriyle cepheye göndermişlerdir.

<i>Kalcurlarla tartıjıp,</i>	Zalimlerle savaşırken,
<i>Kayrañ balam ölöriñ,</i>	Nazlı yavrum ölürsün.
<i>Karıksıngan men boyım</i>	Bense keder ve özlemle
<i>Al sağıştan ölörim,</i>	Derin düşünceden ölürüm,
<i>O, caynayın, Köziyim.</i>	Oh, yalvarıyorum, Közüyke'm.

<i>Alıp-Manaş baatırdıy,</i>	Alıp-Manaş bahadır gibi,
<i>Öştüge kilebes katu bol!</i>	Sert ol, düşmana acıma!
<i>Altay-Buuçay baatırdıy,</i>	Altay-Buuçay bahadır gibi,
<i>Ölbös möñkü iydelü bol!</i>	Ölümsüz, ebedî ve güçlü ol! (Kataş, Katınova, 2004: 236).

Erkemen Palkin'in Alan romanında ise Şura, sık sık düşlerinde *Çayık* (sel) görür ve savaş da sık sık bu mitolojik *Çayık*'a hatta *Üç Aygul* örneğinde olduğu gibi insanlığın bir dönem hayatını sona erdirip yeni bir dönemi başlatan felâkete benzetilir ve 'kötü ruh', 'şeytan' anlamlarına gelen *körmös* kelimesiyle birlikte *Körmöstiñ Çayıgı* (Şeytanın Seli) şeklinde kullanılır:

Ozogi ulustiñ aytkanıla bolzo, ozogi carlıktardıñ sözile bolzo, cer-telekeydiñ üstinde sürekey caan cuu-çak bolor uçurlu. Onıñ la kiyninde artkan tümen kalık amır cadındı bolup, toyutok cürümdü bolup, altın salınga cedineten dejeten. Ol cuu-çak emdi ödüp bardı oşkoş. Cürüm barıp la cat (Palkin, 2022: 25).

(Eski insanların anlattıklarına ve eski din adamlarının sözlerine göre yeryüzünde sürekli savaş, felâket olması gerekirmiş. Sonrasında, bu felâketlerden hayatta kalmayı başaran sayısız insan huzura kavuşup, müreffeh bir hayat sürüp, altın kadere ulaşmış. O savaş, o felâket şimdi bitmiş olmalı. Hayat devam ediyor.)

Yazarın yukarıdaki ve benzer ifadelerle halkın dilinden II. Dünya Savaşı'nı algılayışını vurgulaması tesadüf değildir. Altay Türkleri arasındaki bu mitolojik algı ve mit üretme 20. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Dış dünyada yaşanan gerçekler, toplumun bilinçaltına hitap eden mitik imgeler aracılığıyla yorumlanır: Atom bombası alevleriyle yeryüzünü yalayan çok güçlü şimşektir ya da savaş Nuh Tufanı (romandaki ve Altay mitolojisindeki adıyla *Çayık*) gibi dünyadaki bir dönemi sona erdiren mitolojik bir olaydır; Altay Türklerinin mitolojik algısına göre savaş bitecek, hayatta kalanlar için yeni ve huzurlu bir hayat başlayacaktır. Mitolojik algı, hadiseleri değerlendirme ve yorumlamanın toplumsal bilinçaltındaki unsurlarından biridir. Okur, romandaki mitik hikâyelerin gerçek dışı olduğunun farkında olsa da Altay Türklerinin dünyada gerçekleşen olayları nasıl algıladıklarını ifade etmek bakımından yazarın faydalandığı metinler olduğunu sezgisel olarak anlar.

Sonuç

Modern Altay edebiyatının teşekkülü bölgede misyoner faaliyetlerinin başlaması neticesinde teşekkül etmiş olup ilk temsilcisi Mihail Vasilyeviç Çevalkov olmuştur. Çevalkov'la birlikte başlayan modern edebiyatta folklordan faydalanma bu edebiyatın gelişim süreci içinde artarak günümüze kadar devam etmiştir. Altay-Türk mitolojisine ait unsurlar, Şamanizm ve Burhanizm'le ilgili inançlarla birlikte sözlü edebiyatın bütün türleri modern edebiyata kaynaklık

etmişlerdir. Şair ve yazarlar, yalnız folklorik metinleri edebî eserlerine taşımakla kalmamış, yeri geldikçe sözlü anlatı geleneğinin üslubunu da kendi üsluplarıyla harmanlama yoluna gitmişlerdir. Hemen tamamı Altay bölgesinin kırsalında yetişmiş bu sanatçılar sözlü geleneğin içinde doğup büyüdüklerinden dolayı folklorik unsurları hazır malzemeler olarak doğal bir şekilde işleme başarısını göstermişlerdir. Fakat folklorik malzemeden faydalanma hususunda gösterdikleri aşırılık, bu başarıyı bir ölçüde gölgelemektedir. Modern Altay edebiyatında folklordan ve tarihten faydalanma, özellikle Sovyet döneminin dikte ettiği edebiyat anlayışından kurtulmanın güvenli bir yolu olarak da kabul edilebilir. Sovyet sisteminin folklora bakış açısı ve ideolojik olarak folklordan faydalanma amacı özellikle II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ve savaş yıllarında yeni üretimlerin oluşmasına yol açmıştır. Özellikle şiir alanında gençleri savaşa teşvik amacıyla destancılık geleneği uygun malzemeler sağlamıştır. Sonuç olarak denilebilir ki yalnız modern edebiyat eserlerinden faydalanmak, bu eserlerdeki folklorik unsurları tespit etmek yoluyla eksiksiz bir Altay-Türk folkloru çalışması ortaya mümkündür.

Kaynaklar

Arslantürk, Harun, (2020), Rus Çarlığı'nın İdeolojik Baskı Aygıtına Bir Örnek: Altay Dini Misyonu'nun Eğitim Faaliyetleri, *Türkiye Rusya Araştırmaları Dergisi (TRAD)*, S. 3, 79-93.

Dilek, İbrahim, (2022), Altay Edebiyatından Bir Yazar ve Bir Roman: Erkemen Matinoviç Palkin ve Alan Romanı, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 54, 27-68.

Kainçin, C., (2006), *Tuular Baştay Kıygı*, Gorno-Altaysk.

Kataş, S.S.-Katinova, S.Ş., (2004), *Literatura Perioda Velikoy Oteçestvennoy Voynı i Pervogo Poslevoennogo Desyatletiya*, İstoriya Altayskoy Literaturı Kniga I, Gorno-Altaysk, 236.

Kindikova, N., M., (2020), Rasskaz “Zov Rodını” Altayskogo Prozaika D. Kainçina v Folklorno-Mifologičeskom Kontekste, *Rossiskaya Turkologiya*, No. 1-2 (26-27), Moskva, 61-65.

Palkin, Erkemen Matinoviç, (1978), *Alan*, Gorno-Altaysk.

Surazakov, Sazon Saymıviç, (1995), *Altay Literatura*, Gorno-Altaysk

Tekenova, U. N., (2018), Epiçeskie Proizvedeniya Dibaşa Kainçina: Svarnitelnıy Aspekt, *Filologiya i Çelovek*, No. 3, 88-103.

Ukaçin, Boris, (1985), *Tuular Tuular la Boyı Artar*, Gorno-Altaysk.

ÖZBEK ATASÖZLERİNDE SIK KULLANILAN KELİMELER

Yasin KARADENİZ*

Özet

Atasözleri söyleyeni belli olmayan, uzun tecrübeler sonucunda ortaya çıkan, bir olayı tek cümleyle ifade edebilen hikmetli sözlerdir. Atasözleri geçmişten günümüze toplumun kültür özelliklerini, inanış biçimlerini, gündelik olaylara bakışını, toplumun kadın, erkek ve çocuğa yüklediği rolleri yansıtmaktadır. Atasözleri toplumun kültürel özelliklerini yansıttığı gibi kullanıldığı dilin geçmişten günümüze özelliklerini yansıtmaya açısından da önemli birer hazinedir. Bir toplumun düşünce ve duygularını, günlük olaylar karşısında nasıl tepkiler vereceğini öngörüsünde bulunabilmek konusunda atasözleri önemli veriler sunmaktadır. Bu nedenle atasözleri günümüze kadar farklı alanlarda birçok çalışmanın konusu olmuş ve gelecekte de olmaya devam edecektir.

Bir dil üzerine yapılan ve dile ait çeşitli yorumlarda bulunmaya yardım eden önemli çalışmalar söz varlığı incelemesidir. Söz varlığı araştırmaları, dünya genelinde yaklaşık yüz yıllık bir geçmişe sahiptir. Söz varlığı çalışmaları tek bir eser üzerinde yapılabildiği gibi bir yazarın bütün eserleri ya da belirli bir dönemde tespit edilen süreli yayınlardan hareketle de yapılabilmektedir. Genel olarak bu çalışmaların amacı yazarın ya da dönemin söz varlığının hangi türlerde ne şekilde yoğunlaştığını tespit etmektir. Söz varlığı incelemesinin bir yolu da kelime sıklığı analizi yapmaktır. Bir dilin çeşitli eserlerinden hareketle yapılan kelime hazinesine yönelik çalışmalarda farklı inceleme yöntemleri kullanılarak elde edilen havuzdan kelime sıklık sayıları ve oranları belirlenir. Tespit edilen kelimeler en sık kullanılanlardan en az kullanılan kelimeye doğru olacak şekilde listelenir. Sonrasında eğer bu kelimelerle ilgili bir değerlendirme yapılacaksa en çok kullanılan ilk bin, beş yüz ya da yüz kelime ayrıştırılıp tür ve anlam yönünden incelenir, çeşitli değerlendirmeler yapılır. Eğer gerekli görülürse kelimelerin dağılımı tablolarla da gösterilir.

Bu çalışmada Özbek atasözleri öncelikle dijital ortama aktarılacaktır. Atasözlerin kelime listesi *Türksözdiz* programı yardımıyla oluşturulacaktır. Kelime listesindeki ayrıştırılmalar sonucunda kelime havuzu oluşturulacaktır. Kelime havuzunda en sık kullanılan ilk yüz kelime tespit edilecek, sonrasında veriler toplanıp analiz edilecektir. Ayrıca kelimelerin kullanım sıklığı ve türleri tablolar şeklinde gösterilecektir. Bu çalışmayla ulaşılmak istenen amaç Özbek atasözlerindeki söz varlığının türüne göre sık kullanım oranını tespit etmek, ayrıca tekrar grupları, organ ve hayvan adları gibi söz varlığını ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Özbek, atasözleri, kelime sıklığı, söz varlığı, toplum.

Commonly Used Words in Uzbek Proverbs

Abstract

Proverbs are words of wisdom that are derived from long experiences and can express an event in a single sentence. Proverbs reflect the cultural characteristics of the society, its belief systems, its perspective on daily events, and the roles that society assigns to women, men and children from past to present. Proverbs are important treasures in terms of reflecting the cultural characteristics of the society as well as the characteristics of the language in which they are used from past to present. Proverbs provide important data to predict the thoughts and feelings of a society and how they will react to daily events. For this reason, proverbs have been the subject of many studies in different fields until today and will continue to be so in the future.

Vocabulary analysis is an important study that helps to make various interpretations about a language. Vocabulary research has a history of nearly a hundred years around the world. Vocabulary studies can be conducted on a single work, as well as on all the works of an author or on periodicals published in a certain period. In general, the aim of these studies is to determine in which genres and in what way the vocabulary of the author or period is concentrated. One way to

* Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: ykaradeniz57@gmail.com

examine vocabulary is to conduct word frequency analysis. In studies on the vocabulary of a language based on various works, word frequency numbers and rates are determined from the pool obtained by using different analysis methods. The detected words are listed from the most frequently used to the least frequently used word. Afterwards, if an evaluation is to be made about these words, the first one thousand, five hundred or one hundred most used words are separated and examined in terms of type and meaning, and various evaluations are made. If necessary, the distribution of words is also shown in tables.

In this study, Uzbek proverbs will first be transferred to digital media. The word list of the proverbs will be created with the help of the *Turksozdiz* program. A word pool will be created as a result of the parsing of the word list. The first hundred most frequently used words in the word pool will be identified, then the data will be collected and analyzed. Additionally, the frequency and types of usage of words will be shown in tables. The aim of this study is to determine the frequency of use of vocabulary in Uzbek proverbs according to their types, and also to reveal vocabulary such as repetition groups, organ and animal names.

Keywords: Uzbek, proverbs, word frequency, vocabulary, society.

1. Giriş

Atasözleri ait olduğu toplumun gelenek göreneklerini, yaşam tarzını, inanç sistemini kısacası toplumun hayatında kullandığı dili ve o dildeki değişimleri yansıtmaktadır. Dolayısıyla atasözleri anlatıma, iletişime olumlu katkı yapan, dile kavram zenginliği kazandıran önemli yapılarıdır (Aksoy, 2016, s. 13). Atasözleri söyleyeni belli olmayan, toplumların zaman içerisindeki gelişiminden kültürel izler taşıyan, uzun yıllar boyuna gözlem ve deneyimlerin sonucunda ortaya çıkan sözlü edebiyat unsurları olsalar da zaman içinde yazıya aktarılmış olmaları sebebiyle birçok çalışmaya kaynaklık etmektedir. Atasözleri kalıplaşmış dil birimleri olmaları sebebiyle günümüze kadar birçok gramer çalışmasına da kaynak olmuştur.

Kalıplaşmış dil birimleri olan atasözleri zaman içinde kelime ve cümle yapısında çok az değişikliğe uğramıştır. Bu nedenle dil tarihi incelemelerine güzel örnekler sunmaktadır. Türk dilinin tarihine bakıldığında atasözlerinin yazılı ilk örnekleri *Orhun Abidelerinde* görülmektedir (Caferoğlu, 1930). Daha sonrasında Uygur ve Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinde de atasözleri sıklıkla kullanılmıştır. Mesela bu dönemin en güzel örneklerinden olan Kaşgarlı Mahmud'un *Divânü Lügati't-Türk* eserinde yaklaşık 300 atasözü bulunmaktadır (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014). Günümüzde Türk dilinin tarihi ve çağdaş lehçelerinde kullanılan atasözleriyle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda atasözleri halkbilimi ya da dil bilgisi yönünden incelenmiştir. Biz ise çalışmamızda Özbek atasözlerini söz varlığına göre kelime kullanım sıklığı bakımından inceleyeceğiz.

Sıklık bir dilin bazı sözcüklerinin öteki sözcüklere göre daha fazla ya da daha az kullanılması oranı ya da sayısıdır (Aksan, 2003, s. 19). Söz varlığını ele alan sıklık çalışmaları dünyada ilk olarak İngilizce ve Almanca üzerine yapılmıştır. Bu kapsamda Eldridge'nin 1911 yılında yayımladığı *Six Thousand Common English Words*, Thorndike'in 1921'de yayımladığı *Teacher's Word Book* sıklık çalışmaları ilk örneklerdir. Türkiye'de ise sıklık çalışmaları Ömer Asım Aksoy'un 1936'da yayımladığı *Bir Dili Öğrenmek İçin En Lüzumlu Kelimeler ve Bu Kelimeleri Belirtme Usulü* başlıklı çalışması bu alanda öncülerden olmuştur. Son yıllarda Türkiye'de kelime sıklığı çalışmaları hız kazanmış, birçok çalışma ortaya çıkmıştır. İlyas Göz'ün 1995-2000 yıllarındaki metinlerden oluşturduğu *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü* (Göz, 2019), Gökhan Ölker'in doktora tezini geliştirerek 2011 yılında yayımladığı *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü* (Ölker, 2011), Belgin Tezcan Aksu ve Eşref Adalı'nın 2018'de yayımladığı *Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü* (Tezcan Aksu-Adalı, 2018) bu alandaki önemli çalışmalardır.

Sıklık sözlükleri derlem tabanlı çalışmalardır. Dünyada derlem çalışmaları öncelikle İngilizce üzerine yapılmış sonrasında diğer dillerde de yaygınlaşmıştır. Derlem diğer bir adıyla korpus teknolojisi Batı'da sözlük bilimi, ağız çalışmaları başta olmak üzere dil öğretimi ve dil bilgisi alanlarında yoğunluk kazanmıştır (Özkan, 2020, s. 344). Bu bağlamda son yıllarda çağdaş Türk lehçelerinde derlem tabanlı çalışmalar hız kazanmıştır. Türkiye Türkçesinin yanı sıra Kazak,

Kırgız, Azerbaycan, Kırım-Tatar Türkçesinin ulusal derlemleri yapılmıştır. Özbekistan’da dil istatistiği ile ilgili çalışmalar 1930’lu yıllarda I. Kissen ile başlamıştır. Taşkent Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesinde 2020-2021 yıllarında “*Uzbek Language Educational Corpus*” başlıklı bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada oluşturulan korpusta kelimelerin heceleri, morfolojik yapısı, eş anlamlıları görülebilmektedir (Abjalova, Adalı ve Iskandarov, 2023, s. 4). Bunun yanı sıra Özbek Türkçesi ulusal derlemi, Özbek web derlemi, Özbekçe-Türkçe deyimler derlemi gibi çalışmalar sayesinde son yıllarda Özbekistan’da kelime sıklığı, eşdizim ve diğer dilbilgisi incelemelerine katkı sağlayan çalışmalar yapılmaktadır (Musurmankulova, 2023, s. 85).

1.1. Verilerin Toplanma Analizi

Bu çalışmanın konusunu oluşturan atasözleri veri toplama aşamasında Sh. Turdimov’un editörlüğünde T. Mirzayev, A. Musoqulov ve B. Sarimsoqov’un 2005 yılında hazırlamış olduğu “O‘zbek Xalq Maqollari” kitabı dijital ortama aktarılmıştır. Verilerin toplanıp analiz edilmesinde kelimelerin taban olarak alınması yöntemi uygulanmış ve buna göre kelimeler ayrıştırılmıştır.

1.2. Amaç

Bu çalışmanın amacı incelemesi yapılan Özbek atasözlerinde en sık kullanılan 100 kelimeyi tespit etmek, oluşturulan sıklık listesinde kelimelerin isim, fiil, edat/bağlaç, zamir gibi kelime türlerindeki sayısını ve kullanım sıklığını belirlemek, ayrıca kavram alanlarına göre organ adları, hayvan adları, karşıt anlamlı kelimeler, aileyle ilgili kelimeler, doğayla ilgili kelimeler ve fiiller şeklinde atasözlerinde kullanılan kelimelerin kullanım sıklığını tespit ederek Özbek Türkçesi hakkında bazı tespitler yapmaktır.

1.3. Yöntem

Bu çalışma kapsamında öncelikle Özbek atasözleri dijital ortama aktarılmıştır. Dijital ortamda incelenen Özbek atasözlerinin TürkSözDiz yazılım programı vasıtasıyla kelime sıklık listesi oluşturulmuştur. Sonrasında oluşturulan sıklık listesi ayrıştırılma işlemine tabi tutulmuş, en sık kullanılan 100 kelime esas alınarak kelimeler tür ve anlam bakımından incelenmiştir.

2. Bulgular

Çalışmada incelenen eserde on üç bine yakın atasözünde toplam 50.186 kelime kullanıldığı, bunların içinde tek heceli kelime biçiminde olanların ise 3316 kelimeler üzerinde yapılan incelemeler neticesinde 16.215 kelimelik bir havuz oluşturulmuştur. Oluşturulan bu kelime havuzundan en sık kullanılan 100 kelime listelenmiş ve çeşitli yöntemlerle karşılaştırılmıştır. Bu kelime listesinde isim türünde olan 58, fiil türünde 22, sıfat türünde 10, edat/bağlaç türünde 7, zamir türünde 10 kelime yer almaktadır. Bu çalışmayla ulaşılmak istenen amaç Özbek atasözlerinde sık kullanılan kelimelerin ve tür ve şekil bakımından kullanım şekillerini göstermek ve neticede Özbek dili ve kültürü hakkında bazı çıkarımlarda bulunmaktır.

2.1. Organ Adları

Bir dilin temel söz varlığı içinde organ adları önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla dilin kullanım sıklığında organ adları üst sıralar yer almaktadır. Bu durum Özbek Türkçesi için de geçerlidir. Özbek atasözlerinde en sık kullanılan 100 kelime için organ adları üst sıralarda yer almaktadır. Organ adlarının atasözlerindeki anlamlarına bakıldığında daha çok gerçek anlamı dışında mecaz, benzetme yapımında kullanıldığı görülmektedir.

Özbek atasözlerinde en sık kullanılan ilk 100 kelime içinde organ adı olarak *el, bosh, ko‘z, qo‘l, til, og‘iz, yuz, oyoq* kelimeleri kullanılmıştır. Bu organ adlarından *el* 334, *bosh* 294, *ko‘z* 219, *qo‘l* 183, *til* 141, *og‘iz* 120, *yuz* 103, *oyoq* 98 defa kullanılmıştır.

2.2. Hayvan Adları

Özbek atasözlerinde en sık kullanılan kelimeler içinde hayvan adı olarak *ot, it, mol, eshak, tuy, bo‘ri* kelimeleri tespit edilmiştir. Bu kelimelerden *ot* 345, *it* 204, *mol* 165, *eshak* 118, *tuy* 94, *bo‘ri* 68 defa kullanılmıştır. Bunların dışında ilk 100 kelime içinde yer almayan farklı hayvan isimleri yer almaktadır. Özbek atasözlerinde en sık kullanılan ilk 100 kelime içinde yer alan bu hayvan adları Özbeklerin yaşam tarzının atasözlerine yansması şeklinde gösterilebilir. Atasözlerinde kullanılan hayvan isimlerine bakıldığında insanın yaşamını kolaylaştıran ve taşımacılıkta kullanılan hayvan isimlerinin yoğunlaştığı görülmektedir. Ayrıca atasözlerinde kullanılan hayvan adlarının çoğunlukla benzetme ya da mecaz anlamında dikkat çekmektedir.

2.3. Karşıt Anlamlı Kelimeler

Özbek atasözlerinde karşıt anlamlı kelimeler olarak *yaxshi, yomon, bor, yo‘q, ol-, ber-, kel-, ket-, ko‘p, oz, do‘st, dushman* en sık kullanılanlardır. Bu kelimelerin kullanım sıklığına baktığımızda ise *yaxshi* 641, *yomon* 587, *bor* 437, *yo‘q* 425, *ol-* 395, *ber-* 344, *kel-* 282, *ket-* 189, *ko‘p* 265, *oz* 104, *do‘st* 215, *dushman* 126 olduğu görülmektedir. Atasözlerinde karşıt anlamlı kelimelerin kullanımı, bağlamı içerisinde karşıtlıktan hareketle bir mesaj, öğüt ya da ders vermek için kullanılmaktadır. Ayrıca karşıt anlamlı sözler içinde fiil türünde olan kelimelerin kullanımı yaygındır.

2.4. Aileyle İlgili Kelimeler

Atasözlerinde en sık kullanılan kelimeler arasında aileyi ifade eden adlardan *xotin, bola, qiz, er, ota, ona, kelin, o‘g‘il* yer almaktadır. Bu adların kullanım sıklığına bakıldığında ise *xotin* 259, *bola* 180, *qiz* 151, *er* 226, *ota* 183, *ona* 114, *kelin* 75, *o‘g‘il* 75 defa kullanılmıştır. Özbek atasözlerinde aileyle ilgili kelimeler yoğun bir şekilde kullanılmaktadır. Anne ile kız ya da baba ile oğul ilişkisini göstermek için ya da çocukların eğitimi bu gruptaki kelimelerin sıklıkla kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca bu kelimeler cinsiyet bakımından değerlendirildiğinde kadınlarla ilgili kelimelerin yoğunlukta olduğu görülmektedir.

2.5. Doğayla ilgili kelimeler

Atasözlerinde sık kullanılan kelimeler arasından doğayla ilgili olan *yer, suv, kun, yo‘l, tosh, qish* kelimeleri bulunmaktadır. Bu kelimelerden *yer* 401, *suv* 234, *kun* 220, *yo‘l* 195, *tosh* 105, *qish* 79 defa kullanılmıştır. Bununla birlikte *tog‘* kelimesi en sık kullanılan ilk yüz kelime arasında yer almasa bile atasözlerinde 66 defa kullanılmış olmasıyla dikkat çekmektedir. Sık kullanılan 100 kelime arasında doğayla ilgili olan altı kelime bulunmaktadır. Bu açıdan kelimelerin atasözleri içindeki genel kullanım sayısı fazla olmamakla birlikte kullanım sıklığının fazla olduğu söylenebilir.

2.6. Sık Kullanılan Fiiller

Özbek atasözlerinde en sık kullanılan ilk 100 kelime içinde *bo‘l-, ol-, qil-, bil-, ber-, ko‘r-, chiq-, qol-, kel-, de-, ye-, o‘l-, top-, ket-, ayt-, boq-, tush-, yur-, yet-, qara-, to‘y-, yot-* fiilleri kullanılmıştır. Bu fiillerden *bo‘l-* 1866, *ol-* 395, *qil-* 394, *bil-* 384, *ber-* 344, *ko‘r-* 319, *chiq-* 303, *qol-* 285, *kel-* 282, *de-* 279, *ye-* 273, *o‘l-* 233, *top-* 197, *ket-* 189, *ayt-* 139, *boq-* 125, *tush-* 125, *yur-* 121, *yet-* 120, *qara-* 102, *to‘y-* 98, *yot-* 89 defa kullanılmıştır.

Tablo 1: Atasözlerinde Kelimelerin Türlerine Göre Sıklığı

Kelime Türü	Kullanım Sıklığı
Fiil	22
İsim	58
Edat/bağlaç	7
Sıfat	10
Zamir	3

Özbek Atasözlerinde En Sık Kullanılan 100 Kelime Listesi

1. bo'l-	1866	53. kishi	139
2. ham	643	54. aql	134
3. yaxshi	641	55. ikki	134
4. yomon	587	56. boy	134
5. bilan	506	57. och	132
6. bir489		58. dushman	126
7. so'z	455	59. boq-	125
8. bor	437	60. tush-	125
9. yo'q	425	61. qo'y	123
10. yer	401	62. yur-	121
11. ol-395		63. og'iz	120
12. qil-	394	64. yet-	120
13. bil-	384	65. eshak	118
14. ish355		66. emas	115
15. ot 345		67. ona	114
16. ber-	344	68. mehnat	111
17. el 334		69. yov	111
18. ko'r-	319	70. tosh	105
19. chiq-	303	71. pul	105
20. bosh	294	72. oz 104	
21. o'z285		73. yuz	103
22. qol-	285	74. qara-	102
23. uy 283		75. kim	98
24. kel-	282	76. oyoq	98
25. de-	279	77. to'y-	98
26. ye-	273	78. ming	97
27. ko'p	265	79. non	97
28. xotin	259	80. tuya	94
29. qiz	251	81. ahmoq	93
30. suv	234	82. mard	90
31. o'l-	233	83. o'g'ri	91
32. er 226		84. balo	89
33. ko'z	219	85. yot-	89
34. do'st	215	86. qadr	87
35. osh	214	87. ko'ngil	85
36. kun	220	88. katta	84
37. odam	209	89. qish	79
38. it 204		90. kelin	75
39. top-	197	91. o'g'il	75
40. yo'l	195	92. to'y	74
41. ket-	189	93. qora	74
42. ota	183	94. oltin	73
43. qo'l	183	95. botir	72
44. bola	180	96. kerak	72
45. o't 170		97. dard	71
46. mol	165	98. sen	71
47. jon	159	99. birov	70
48. til 157		100.gul (çiçek)	7
49. har	149		
50. yigit	146		
51. gap	145		
52. ayt-	139		

3. Sonuç

İncelemesi yapılan Özbek atasözlerinde toplam 50.186 kelime kullanılmıştır. Bunların içinde tek heceli kelime biçiminde olanların sayısı ise 3316'tır. Kelimeler üzerinde yapılan incelemeler neticesinde tekrar eden kelimeler ayrıştırıldığında 16.215 kelimelik bir havuz oluşturulmuştur. Bu kelime listesinde isim türünde olan 58, fiil türünde 22, sıfat türünde 10, edat/bağlaç türünde 7, zamir türünde 10 kelime yer almaktadır. Bu veriler Özbek atasözlerinin kelime çeşitliliği açısından zengin olduğunu göstermektedir. Ayrıca atasözlerinde en sık kullanılan 100 kelimeden hareketle oluşturulan liste incelendiğinde kavram alanlarına göre organ adları, hayvan adları, aileyle ilgili kelimeler, doğayla ilgili kelimeler, karşıt anlamlı kelimeler şeklinde farklı kavram alanında olan kelimeler ön planda olduğu görülmektedir. Atasözlerinde kullanılan fiil türündeki kelimeler incelendiğinde zıt anlamda olanların daha çok tercih edildiği söylenebilir.

Kaynakça

- Abjalova, M.; Adalı, E. ve Iskandarov, O. (2023). Educational corpus of the Uzbek language and its Opportunities. *2023 8th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)*, s. 1-5.
- Aksan, D. (2003). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (2016). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü: Atasözleri sözlüğü-1*. İnkılâp Kitabevi.
- Caferoğlu A. (1930). Orhun abidelerinde atalar sözü. *Halk Bilgisi Haberleri*, 3(1), 41-45.
- Ercilasun, A. B.; Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmut Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş Metin-Çeviri- Notlar-Dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Göz, İ. (2019). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*. 2. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mirzayev, T.; Musoqulov, A. ve Sarimsoqov, B. (2005). *O'zbek Xalq Maqollari*. Sharq Nashriyoti.
- Musurmankulova, Sh. (2023). "Uzturkfraz" parallel korpusi ma'lumotlar bazasini shakllantirish texnologiyasi". *"Til va adabiyot – Преподавание языка и литературе –Language and literature teaching"*, 84-85.
- Ölker, G. (2011). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü (1945-1950 Arası)*. Kömen Yayınları.
- Özkan, B. (2020). Türkçenin söz varlığını belirlemede derlem dilbilim uygulamaları. *Turkish Studies - Language*, 15(1), 341-354.
- Tezcan Aksu, B.; Adalı, E. (2018). *Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü*. Ötüken Neşriyat.
- Coşkun, M. V. (2014). *Özbek Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hojiyev, A. (2002). *Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*. Toshkent: O'zbekistan Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmiy Nashriyoti.
- Karadeniz, Y. (2023). *Özbek Destanlarının Sıklık Sözlüğü*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- Mahkamov N., Ermatov I. (2013). *Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Fan nashriyoti.
- Mirzayev, T., Musoqulov, A., Sarimsoqov, B. (2005). *O'zbek Xalq Maqollari*. Toshkent: Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik korapaniyasi.
- Ölker, G. (2011). Sözlük türleri ve kelime sıklığı sözlüğü üzerine. *Dil Araştırmaları*, 9, 45-60.
- Ölker, G. (2019). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Suvonqulova, X. (2014). *O'zbek Xalq Maqollari*. Toshkent: Adabiyot uchqunlari.
- Yoldaşev, İ. ve Gümüş, M. (1995). *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*. Ankara: Engin Yayınevi.

TÜRK BOY ADLARININ DEVLET, MİLLET VE DİL ADI OLARAK KULLANILMASI ÖLÇEĞİNDE KÜLTÜREL AÇIDAN BİR DEĞERLENDİRME

Metin ÖZARSLAN*

Özet

Geçmişten günümüze coğrafî olarak dünyanın yarısından fazlasını Türkler yönetmektedirler. Tarihte birbirinin devamı olan on yedi büyük Türk devleti kurulmuştur. Ayrıca bu silsilenin dışında kalan yeni Türk devletleri de tesis edilmiştir. Hâlihazırda yedi bağımsız, on beş de yarı bağımsız Türk devleti vardır. Başka devletlerin boyunduruğu altında bağımsızlık özlemi duyan Türk kitleleri de hesaba katılırsa bu sayının artması işten bile değildir. Ancak gerek nüfus gerek siyasî yapı gerekse mekân olarak Türkler, sahip oldukları stratejik güç ve imkânları kendi soydaşlarının lehine gereği gibi kullanabilme imkânından mahrumdurlar. Yaklaşık yüzyıllık ilmî, siyasî ve kültürel çalışmaların birikimiyle sonunda Türk Devletler Teşkilatı adında bir kurum kurulmuş ve bu kurum eliyle birtakım askerî, ticarî, siyasî, sosyal ve kültürel çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır. Bu tür adımlar olumlu değerlendirilmekle birlikte yeterli seviyede görünmemektedir. Özellikle dil ve kültür alanında yer aldığı hâlde devlet ve siyaset alanına hâkim olan bazı kavramların yeniden gözden geçirilmesi ve tarif edilmesi gerekmektedir. Türkler, tarihte hanedan [aile], boy [kabile], bölge [coğrafya] ve millet adlarından birini benimseyerek devletler kurmuşlardır. Aynı yaklaşım dil ve millet kavramları için de işletilmek istenince dil mantığı, tarihî gerçeklik ve millet menfaati açısından birçok problem ortaya çıkmaktadır. Günümüz Türk devletleri Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gibi isimlerle anılmaktadır. Bu devletlerin tebaası çok büyük oranda Türk'tür ve konuştukları dil de Türkçedir. Ancak Türkoloji sahasında yapılan ilmî faaliyetlere bağlı olarak Türk topluluk ve lehçeleri ile ilgili olarak "Azerbaycanlı / Azeri halkı", "Azerbaycan dili veya Azerice"; "Kazak halkı", "Kazak dili veya Kazakça"; "Kırgız halkı", "Kırgız dili veya Kırgızca"; "Özbek halkı", "Özbek dili veya Özbekçe"; "Tatar halkı", "Tatar dili veya Tatarca"; "Türkmen halkı", "Türkmen dili veya Türkmençe" ve benzeri kullanımlar artık iyice yayılmış ve yerleşmiştir. Bu durum aynı kökten gelen ve aynı dilin farklı lehçelerini konuşan insanları birbirinden uzaklaşmalarına yol açmaktadır. Hatta bununla kalmamakta, aralarındaki köken, dil, kültür, tarih, coğrafya bağlarını da zayıflatmaktadır. Bu çalışmada dil, lehçe, ağız; boy, soy, halk, millet; Türk, Türk halkı ve Türk milleti gibi kavramlara dikkat çekilerek bunların kültür hayatındaki yansımaları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk, Türk boyları, dil, millet, devlet, ülke

A Cultural Evaluation of the Use of Turkish Community Names as State, Nation, and Language Names

Summary

Historically, Turks have governed more than half of the world geographically. Seventeen major Turkish states, each a continuation of the previous one, have been established throughout history. Additionally, new Turkish states outside this lineage have also been founded. Currently, there are seven independent and fifteen semi-independent Turkish states. If we also consider the Turkish populations longing for independence under the rule of other states, this number could easily increase. However, in terms of both population and political structure, Turks lack the ability to adequately utilize their strategic power and resources for the benefit of their kinsmen. After nearly a century of scientific, political, and cultural efforts, the Organization of Turkic States has finally been established, and various military, commercial, political, social, and cultural activities are being carried out through this institution. While such steps are considered positive, they do not appear to be sufficient. In particular, some concepts that dominate the fields of state and

* Hacettepe Üniversitesi

politics, despite being rooted in language and culture, need to be revisited and redefined. Throughout history, Turks have established states by adopting one of the following: dynasty [family], community [tribe], region [geography], or nation names. However, when the same approach is applied to the concepts of language and nation, many problems arise in terms of linguistic logic, historical reality, and national interest. Today's Turkish states are referred to by names such as Turkey, Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and the Turkish Republic of Northern Cyprus. The subjects of these states are predominantly Turks, and the language they speak is Turkish. However, due to scientific activities in the field of Turkology, usages such as “Azerbaijani / Azeri people,” “Azerbaijani language or Azeri”; “Kazakh people,” “Kazakh language or Kazakh”; “Kyrgyz people,” “Kyrgyz language or Kyrgyz”; “Uzbek people,” “Uzbek language or Uzbek”; “Tatar people,” “Tatar language or Tatar”; “Turkmen people,” “Turkmen language or Turkmen,” and similar terms have become widespread and established. This situation leads to the distancing of people who share the same origin and speak different dialects of the same language. It even weakens the bonds of origin, language, culture, history, and geography between them. This study will draw attention to concepts such as language, dialect, accent; clan, lineage, people, nation; Turk, Turkish people, and Turkish nation, and focus on their reflections in cultural life.

Keywords: Turk, Turkish clans, Language, Nation, State, Country

Giriş

Sözden evvel selam... Bilindiği gibi sosyal bilimlerde evvel emirde bir tasnif işidir. Doğru ve yerinde bir tasnifin yapılabilmesi ise kavramların iyi tarif edilmesiyle mümkündür. Bu yapılmadığında söyleyenin kastettiği ile muhatabın anladığı arasında ciddi anlam farkları oluşacaktır. “Kavram kargaşası” diye bilinen bu durum bilimin kendisinden önce gelmektedir.

Kavramların doğru ve yerinde tarif edilmesinin birçok olumsuz neticesi ortaya çıkabilmektedir. Özellikle dil, din, millet, devlet, siyaset ve kültür alanında revaç bulan kavramlar doğru ve yerinde tarif edilmediğinde insanlar arasında birtakım ayrılıklara yol açabilmektedir. Canlı bir dil bidayetinden itibaren bazı değişikliklere uğrayarak yoluna devam eder. Ama tarih içerisindeki seyrinde bazı iç ve dış etkenlerle bazı kollar ve dallara ayrılabilir. Türkçe özelinde düşünülürse konu biraz daha netleşecektir. Türkçe varlığını büyük oranda siyasî bir yapıya bağlı olarak sürdürmüştür. İlk yazılı metinlerimiz Göktürkler zamanından kalmadır ve bu ana arteri, Uygurlar, Karahanlılar, Selçuklular, Osmanlılar ve Türkiye Cumhuriyeti dönemi takip etmektedir.

Görüldüğü gibi dilin kaderi daha ziyade siyasî yapı ile iç içe geçmiş vaziyettedir. Geçmişte Çağatay Hanlığı etkin ve yetkin bir devletken Türkçe Kıpçak kolunda gelişme gösterme eğilimi içine girmişti. Ama Çağatay Hanlığının dağılması ve aynı dönemde Osmanlı Devleti’nin güçlenmesiyle Türkçenin ağırlık merkezi Kıpçak lehçesinden Oğuz lehçesine doğru kaydı. Çağatay Hanlığının yerine kurulan Altın Ordu devletinin dağılması ve bu coğrafyadaki Türk unsurlarının Rus hâkimiyetine girmesiyle beraber Türkçenin Oğuz ve Kıpçak lehçeleri arasındaki farklar giderek belirgin hâle gelmeye başladı. Her ne kadar Rus siyaseti bu lehçe farklarını kalıcı bir ayrılık/gayrılık noktasına taşımaya çalışsa da Türkçenin yapısı sayesinde tam ve kesin muvaffakiyete erişememiştir. Türkçe yeri geldikçe Türk’e Türk olduğunu hatırlatmıştır ve bu görevini devam ettirecek görünmektedir. Bununla birlikte Rus siyasetinin Türk dili ve milleti üzerinde kalıcı ayrılıklara yol açmadığını söylemek saf dillik olur. Gaspıralı İsmail Bey’in, “Dilde, fikirde, işte birlik” hedefi henüz tam manasıyla gerçekleşmemiştir. Gerçi bu uğurda önemli adımlar atılmış ve çalışmalar yapılmıştır. Yaklaşık yüz yıllık süre zarfında Türkeli’nin ortak değerleri üzerine sayısız derleme ve değerlendirme çalışmaları yapılmıştır. Özellikle dil, din, tarih, edebiyat, sanat, coğrafya birliği üzerine yapılan çalışmalar bir yekûna ulaşmış durumdadır. Ama diğer taraftan bazı ayrılık/gayrılıklar da köklenmiş ve geri dönülmesi güç bir hâl almıştır. Özellikle “dil” ve “millet” kavramlarının yanlış tarif ve tasnifi yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Araplar, hangi ülkede yaşarsa yaşasın ve hangi dine mensup olursa olsun Arap soyuna dayanan herkesi “Arap” kabul etmektedirler. Aynı şekilde Arapçanın hangi lehçesini konuşursa konuşsunlar dillerine “Arapça” demektedirler. Günümüzde Araplar kabile hâkimiyetine dayalı emirlikler hâlinde

yaşasalar da siyasî alandaki bu ayrılığı asla dil ve millet alanına taşımamaktadırlar. Her hâlükârda kendilerini Arap, dillerini de Arapça olarak ifade etmektedirler. Hiç kimse bir Arap'ın, Mısır'da veya Suriye'de konuşulan Arapçaya çıkıp da "Mısırca", yahut "Suriyeye" dediğini duyamaz. Ama bizim cephemizde durum tam tersidir.

Altı Ordu devletinin yıkılmasıyla Rus hâkimiyeti altına giren Türkler, etkisi hâlen sürmekte olan sistematik ve ince bir asimilasyon faaliyetinden geçmişlerdir. Özellikle Sovyet Rusya döneminde Türk boyları, "hakların özgürlüğü ve hâkimiyeti" sözleriyle "kabile" temelli bir anlayışa mahkûm edilmişlerdir. Böylece Çağatay Hanlığı ve Altın Ordu Devleti'nin bakiyesi Türklerden "Özbek", "Kazak", "Kırgız", "Tatar", "Başkurt" ve sair adlarda "halklar" türemiştir. Bu kabileci siyasî yapıyı pekiştirmek için de birtakım ilmî faaliyetler peşinden gelmiştir. Rus misyoner Nikolay İlminski, kendi milleti için geliştirdiği Kiril alfabesini güya bu aynı kökten olan ve aynı dili konuşan "halklara" göre yeniden uyarlar. Kabile kabile ayırdığı Türk unsurlara birbirini anlamalarını güçleştirecek şekilde ünlü sesleri farklı harflerle gösterir. Bu faaliyet neticesinde aynı soydan ve bir asır öncesinde kadar bir arada yaşayan insanlar artık kolaylıkla iletişim kuramaz hâle gelirler. Ayrıca siyasî alanda pompalanan kabilevî milliyetçi sosyalist anlayışla her Türk boyu kendini diğerinden farklı, hatta belki de üstün görmeye başlar. Böylece Rus'un ince siyaseti ile "Azerbaycan dili veya Azerice", "Kazak dili veya Kazakça", Kırgız dili veya Kırgızca", "Özbek dili veya Özbekçe", "Tatar dili veya Tatarca", "Türkmen dili veya Türkmence" gibi sözde diller ortaya çıkar. Bu cephede ise teslimiyetçi bir anlayışla hâlâ Rus'un siyasetine hizmet etmeye devam edilmektedir. Gelineen noktada asıl mesele, Rus'un Türk ırkı, dili, tarihi, kültürü, coğrafyası ve kaderine biçmiş olduğu bu şablonun bundan sonra da kullanılıp kullanılmayacağıdır.

1. Türk adının ortaya çıkışı, anlamı ve günümüzde kazandığı anlamlar

Türk adının kökeni ve anlamı üzerine çeşitli teoriler bulunmaktadır.⁵ Şu güne kadar bilinen ilk yazılı Türkçe eser Orhun Âbideleri'dir.⁶ Bu ölümsüz eserde milletimizin adı Türk, dili de Türkçe olarak anılmaktadır. Türk ismine ilk defa Çin kaynaklarda rastlandığı bilinmektedir. Çin kaynaklarında Türk adına "Tu-kue" şeklinde rastlanmaktadır. Bu ifadenin, Türk adının Çince'deki karşılığı olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla bu ismi bize Çinlilerin mi verdiği yoksa bizim mi önceden benimsediğimiz pek belli değildir. Oğuz Kağan Destanı'nın İslamî nüshasında yer aldığı şekliyle Türk milletinin en eski atasının adı Türk'tür. Türk, insanlığın ikinci atası Nuh Peygamber'in birinci torunudur ve babası Yafes'in ölümünden sonra Isık Göl çevresinde yerleşerek Türklerin tarihini başlatır. Oğuz Kağan'ın babası Kara Han'dır. Kara Han, Hak dini terk edince Müslüman olarak dünyaya gelen oğlu Oğuz onunla savaşmak zorunda kalır ve babasını öldürerek Türklere kağan olur. Oğuz Kağan'ın konumuzla ilgili en önemli icraatı Türk boylarına isimlerini onun vermiş olmasıdır. (Banarlı, 1998, s. 21).

Genel ilmî yaklaşıma göre tarih yazı ile başlatılır. Türkler, geçmişte konargöçer bir hayat tarzına sahip oldukları için yazılı kültürden daha ziyade sözlü kültür alanında varlık göstermişlerdir. Bu yüzden Türklerle ilgili ilk tarihî kayıtlar, çoğunlukla başka milletlerin arşivlerinden elde edilmiştir. Son yıllarda tarihin karanlık dönemlerini aydınlatabilmek için sözlü kültür mahsullerine de müracaat etme yaklaşımı benimsenmiştir. Mit, masal, efsane, destan, halk hikâyesi gibi sözlü kültür unsurlarının da tarihî birer belge olarak kabul edilmeye başlanmasıyla tarih alanında yeni imkânlar doğmuştur. Bir tür sözlü kültür hazinesine sahip olan Türkler özellikle destanlar sayesinde yeni ve ufuk açıcı tarihî yorumlar elde etmeye başlamışlardır. Oğuz Kağan Destanı bu tür anlatıların başında gelmektedir.

Oğuz Kağan Destanı'na göre Türklerin milletleşme ve dünyaya yayılma süreci Kara Han'ın oğlu Oğuz Kağan döneminde başlar. Oğuz Kağan bugün hâlâ yaşamakta olan Türk

⁵ Bu hususta geniş bilgi için ayrıca bkz. (Baykara, 1998 ve 2006; Durmuş, 2017, s. 37-47; Ercilasun, 2004; Golden, 2006, s. 126-128; Hunkan, 2005; Kafesoğlu, 1966 ve 1997; Koca, 2013; Koç, 2013; Orkun, 2004; Ögel, 1980; Sinor, 2002).

⁶ 2022 yılı Ağustos ayında günümüzde Moğolistan'ın sınırları içinde kalan Ötüken bölgesinde Kültigin ve Bilge Kağan'ın babası olan İkinci Göktürk Devleti kurucusu İltiş Kutluğ Kağan'a ait yazıt bulundu. Yazıtta 'Tanrı', 'Türk', 'Kutluk', 'Tümen' ifadeleri yer almaktadır. Bu yönüyle 'Türk' adının ilk kez geçtiği varsayılan Orhun Âbideleri'nden daha eski bir Türk âbidesi durumuna gelmiş oldu.

boyalarının isim babasıdır. Oğuz kelimesi, “ok” kelime köküne ikili çokluk bildiren ve isimden isim yapım eki olan -z’nin getirilmesiyle meydana gelmiştir. Oğuz “iki ok” demektir. Burada geçen sayı sıfatının Oğuz Kağan’ın evlilikleri ile ilgili olduğu akla gelmektedir. Çünkü Oğuz Kağan, biri gökten ışıık huzmesi içinde inen, biri de yerden ağağ gövdesi içinden çıkan iki kızla evlenir ve bu kızlardan üçer erkek çocuk dünyaya gelir. Gökten inen kız, göğün kutsiyetini, yerden çıkan kız ise yer altının karanlık kuvvet ve gizemini temsil eder. Göğün aydınlık, yerin karanlık güçleri Oğuz Kağan’ın şahsında birleşerek bir nesle dönüşür.

Oğuz’dan ayrılan ilk kol Kıpçak’tır ve Kıpçak, kuzey batı Türklerinin atalarıdır. Oğuz Kağan, nizam-ı âlem düşüncesine sahip bir devlet başkanıdır. Fetihten fethe koşan Oğuz Kağan’ın yolunu İdil nehri keser. Oğuz Kağan’ın erlerinden Uluğ Ordu Beg, etrafta bulunan ağağ ve dallardan keser ve üstüne yatıp ırmağın karşısına geçer. (Banarlı, 1998, s. 19). Bu buluştan sonra “Daha deniz daha Müren” diyen Oğuz Kağan, Uluğ Ordu Beg’e “Kıpçak” adını verir ve onu, oranın beyi tayin eder. Oradan biraz daha kuzey batıya gittiklerinde Oğuz Kağan’ın çok sevdiği alaca atı kaçarak Buz Dağı’nın içinde kaybolur. Orduda soğuga dayanıklı güçlü erlerden biri dokuz gün karlı ormanın içinde Oğuz Kağan’ın atını arayıp bulur ve getirir. Döndüğünde üstü başı karlar içinde kalmıştır. Oğuz Kağan bunu görünce ona da “Karluk” adını verir ve onu da o bölgenin beyi ilan eder. Oğuz Kağan fethe devam ederken duvarları altından, pencereleri gümüşten, çatısı demirden bir ev görür. Ev kapalıdır ve anahtarı yoktur. Oğuz Kağan becerikli Tömürdü Kağul’a, “Kal’ Aç!” diyerek evin çatısını açmasını ister ve ona da Kalaç adını verir. Görüldüğü gibi tarihî Türk boyalarının tamamının Oğuz soyundan geldikleri ve adlarını Oğuz Kağan’ın verdiği rahatlıkla söylenebilir.

Tarihî metinlerde tespit edilen “Türk” kelimesinin “kuvvetli, güçlü” anlamına geldiği hususu Türklerin tarih boyunca sergilediği savaşçı ve güçlü karakteriyle örtüşmektedir. Türk adının Türkçedeki “türemek” fiilinden geldiğini ve “yaratılmış, yaratık” anlamında kullanıldığını da öne sürülmüştür. Bu görüş, Türk kültüründe yaygın olan kurttan türeme efsanesiyle de desteklenmektedir. Ziya Gökalp (2024, s. 251), Türk adına “törelî, gelenekli” anlamlarını vermiştir. Bu anlam, bütün Türklerin köklü bir kültüre ve geleneklere sahip olduğunu vurgulamaktadır, sadece Anadolu’dakilerin değil... “Türk” adının günümüzde *millet adı* [“Türk”, özellikle Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını ve Türk topluluklarını ifade eden bir millet adı], *dil adı* [“Türkçe”, Türk topluluklarının konuştuğu dillerin genel adıdır], *kültürel kimlik* [“Türk”, Türk kültürüne ait değerleri, gelenekleri ve hayat tarzını ifade eden bir kültürel kimlik adı], *coğrafi tanım* [Bazen “Türk” kelimesi Türk devletleri ve Türk topluluklarının yaşadığı coğrafyaların adı], *şahıs adı* [Türk ismi birçok kişinin adı veya soyadı] gibi çeşitli anlamlar kazandığı malumdur. Türk adının anlamı ve kökeni üzerine farklı görüşler bulursa da bu adın Türk milletinin tamamının tarih boyunca sergilediği güçlü, köklü ve zengin kültürel kimliğini yansıttığı söz konusudur.

2. Azeri, Kazak, Tatar adlandırmasının sosyolojik veya etnolojik açıdan doğru olup olmadığı ve bunun Türk kültürü ve kültür birliği açısından getirdikleri, götürdükleri

Günümüzde Türk denince büyük oranda Türkiye’de yaşayan Türkler anlaşılmaktadır. Eski adı Anadolu olan coğrafyaya, bin yılı aşkın süredir Türklerin batı kolunu teşkil eden Türkler burada yaşadıkları için Batılılar lütfen “Türkiye” adını vermişlerdir. Bu isimlendirme bir hakkın teslimi gibi görünse de bir yönüyle Türkeli’ni bölen bir hüviyete sahiptir. Coğrafya temelli millet tarifi, İran gibi ülkelerde etnik grupları saklama ve Pers dili, tarihi ve kültürü altında tutma işlevini görse de Türkler söz konusu olduğunda yıkıcı bir etkisi de söz konusudur. Zira Türkiye Anadolu’dan ibaret değildir. Türk’ün olduğu her yer Türkiye veya Türkeli’dir. Bu yönüyle Türk adı ne sadece Anadolu’da yaşayan Türklerin tekelindedir ne de Anadolu dışında yaşayan Türkler bu duruma bakarak kendilerini Türk soyunun dışında tutacak tabir ve isimlendirmelere sığınabilirler. Bu ad, Göktürkler devrinden itibaren “bodun” kelimesinin yerine ve “millet” adını karşılamak üzere kullanılmaya başlamıştır. Bu yönüyle boy ve devlet adı ne olursa olsun ilk atalarımız Oğuz’dan türeyen bütün boy, oba ve uruklar Türk’tür.

Bununla birlikte Türk tarihi hanedanlıklar tarihidir. Türk adını devlet adı olarak ilk defa Göktürkler kullanmışlardır. Göktürklerden sonra Türkiye Cumhuriyeti ikinci sırayı ve üçüncü sırada da Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti vardır. Bu üç devletin dışında kalan diğer Türk

devletleri Oğuz Kağan'ın koyduğu isimlerden bağımsız olarak hep hanedanlık isimleriyle devlet kurmuşlardır. Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Timurular, Babürler, Osmanlılar, Safevîler, Özbekler, Karakoyunlular, Akkoyunlular vb. hep hanedanlık isimleridir. Bu hanedanlıkların dışında Türk boylarına başkaları tarafından Uygur, Türkmen, Tatar, Azerî, Kazak gibi isimler verilmiştir ve bu isimler, artık onları benimseyen Türk topluluklarının ayrılmaz bir kimliği hâline gelmiştir.

Uygur kelimesine başka bir etimoloji yapsalar da bu ismin Büyük İskender tarafından kurulan şehre verildiği sabittir. Sakaların “Şu” veya “Çu” destanına göre Makedon Kralı Büyük İskender, Büyük Pers İmparatorluğunu yıkınca Saka Türklerinin üzerine doğru yürür. Şu hükümdarı Balasagun yakınında yaptırmış olduğu kalesini terk ederek geri çekilir ve İskender bu bölgede bir şehir kurar ve buradan güneye, Hindistan'a doğru yönelir. Dîvân-ı Lügâti't Türk'te geçtiğine göre bu şehrin adı Huzhor'dur. “Huz”, Türkçe “kuz”, “hor” ise Farsça “güneş” demektir. Kuzey güneşi veya kuzey yıldızı anlamındaki bu şehrin bulunduğu yer İskender'in doğuya gitmekten vazgeçip güneye yöneldiği mevkii işaret etmektedir. Bu durumda Uygur adı bir kavim adı olmayıp bir şehrin adının kavim adı olarak benimsenmesinden doğmuştur, denilebilir.

Aynı şekilde Türkmen adın ilk kullanıldığı yeri de Şu [Çu] Destanı'ndan tespit etmekteyiz. Yukarıda bahsedildiği gibi bugün Uygur denilen merkezde Saka hükümdarı Şu'nun müstahkem mevkii vardır. Şu, İskender'in Persleri yıkıp kendilerine doğru yöneldiğini gördüğü hâlde herhangi bir hazırlık yapmadan bekler. Sadece Hucend ırmağının boyuna kırk tane iyi yetişmiş subayını gözcü koyar ve İskender'in öncü bir birlikle yaklaştığını haber alınca bir gece ordusunu toplayıp doğuya doğru göçer. Göçten haberi olmadıkları veya gidecek herhangi bir binit bulamadıkları için yirmi iki kişi ailesiyle birlikte kalede kalır.⁷ İskender kaleye yaklaşıp yukarı bakınca ve bunları görünce “Türk manend [Türk gibi]” der ve burada hiç savaş filan olmadan güneye yönelir. Bundan sonra bu yirmi iki kişi Türkmen diye anılmaya başlar. Büyük İskender'in ilk defa gördüğü bir topluluğu daha önceden tanıdığı Türklere benzetmesi sonucu oluşan Türkmen kelimesi günümüzde “hakiki Türk, gerçek Türk, öz Türk” gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Ancak Büyük İskender'in isim babası olduğu kelime, Anadolu Türklüğü çevresinde bugün sadece Türk olmakla iktifa etmeyen bazı Sünnî ve Alevî topluluklarca paylaşılammaktadır. Kimi tarihçiler Türkmen olarak Alevî-Kızılbaş unsurları ileri sürerken kimileri de kelimeyi “Sünnî Türk” manasına kabul etmektedirler. Türkmen kelimesi, günümüzde Anadolu Türklüğünden bağımsız, devleti de olan büyük bir Türk topluluğunu ifade etmektedir. Bu ismi Şu [Saka] Türklerinden bir topluluğa Makedon Kralı Büyük İskender'in verdiğini ve onları ana kitleden ayıran bir vasfa sahip bir ifade olduğunu hatırlatmakta fayda var. Görüldüğü gibi bu kelime hem Anadolu Türkleri hem de genel Türkler arasında onları bütünden ayıran bir anlam ihtiva etmektedir.

Farsça sözlüklerde “Azer” kelimesi, “ateş, nar”, eski İran'da şemsî yılın dokuzuncu ayı”, “ateşkede”, “eski İranlılar nezdinde ateş muhafız meleği”; “Azerî” kelimesi ise “ateşe mensup”, “ateşli”, “Azerbaycan halkı”, “Azerbaycan'da rayiç tarihî dil adı” gibi anlamlarla açıklanmaktadır. Fars araştırmacıları, Azerîlerin Yezidî bir kavim olduklarını ve Azerî dilinin de Aryayî dillerden eski Pehlevicede olduğunu iddia etmektedirler. Oğuz Türklerinin bu bölgeye daha sonra geldikleri ve yalnız o bölgeyi ele geçirmedikleri aynı zamanda “Azerî” ismini benimsedikleri de diğer iddiaları arasında yer almaktadır. Türkler günümüzde büyük oranda Müslüman olsalar da tarihte farklı dinlere intisap etmişlerdir. Maniheizt-Budist Uygurlar, Musevi Hazarlar, Hristiyan Bulgarlar, Yezidî veya Zerdüşti Oğuzlar [Günümüzde Azerîler diye anılıyorlar] bunların yaygın olanlarıdır. İnanç konusu sorgulanabilir bir alan olmadığı için olanı olduğu gibi kabul etmek zorundayız. Bununla birlikte soy [kan] ve dil bağı söz konusu olduğunda

⁷ Kalaçlarla ilgili yukarıda Oğuz Kağan Destanı'ndan hareketle başka bir isimlendirme örneği verilmişti. İkinci bir isimlendirme örneği de Şu Destanı'nda yer almaktadır. İskender, Şu hakanının Balasagun'da yaptırmış olduğu kaleye geldiğinde Şu hükümdarı ordusuyla birlikte kaleyi terk etmiştir. Ancak geride, ordusundan ailesiyle birlikte yirmi iki kişi kalmıştır. Kalenin etrafına İskender'den kaçan iki kişi gelir. Kaledelikler, o iki kişiye İskender'in gelip geçici olduğunu ve “durun, kalın, eğlenin” anlamında “Kalaç!” derler (Banarlı, 1998, s. 16). Kalaç kelimesi daha sonra Halaç'a dönüşür. Yirmi dört Oğuz boyunun, Şu hükümdarının ordusundan kalede kalan yirmi iki kişi ve İskender'den kaçan diğer iki kişinin birleşmesinden teşekkül ettiği konusunda rivayetler vardır.

iş keyfi olmaktan çıkıyor ve tartışmaya açık bir hâle geliyor. Kuzey Azerbaycan uzun yıllar Rus hâkimiyetinde kaldı. Güney Azerbaycan hâlâ İran hâkimiyeti altındadır.

Günümüzde Kazaklar olarak adlandırılan Türk boyunun, Oğuz Kağan'ın ilk beylik verdiği Kıpçak soyuna dayandığı bilinmektedir. 16. Yüz yılın sonlarında Özbek Hanlığını kuran Ebul Hayır Han'ın adaletten ayrıldığı için kutunu kaybettiğini iddia eden bir grup bu hanlıktan ayrılarak başka bir oluşum içine girer. Özbeklerden ayrılan bu topluluğa “asi, kaçak” manasına Kazak adını verilir. Ayrıca “evsiz”, “yurtsuz”, “hane-berduş”, “sürgün”, “derbeder”, “serseri”, “harami”, “haydut” anlamları da verilmiştir. (Doğan, 2019, s. 19). Kazak kelimesine Rusların “haydut” anlamı verdikleri görülmektedir. (Hobsbawm, 1997, 85). Ancak kelimeye “özgür”, “bağımsız” anlamları da verilmektedir. Güncel Türkçede geçen ve “başına buyruk, özgür yaşayan kişi” anlamına gelen “Kazak erkeği” tabirinden de anlaşılabileceği üzere kelimenin olumlu yönden anlam değişmesine uğradığı görülmektedir. Bu izahat Kazak kelimesinin anlamı üzerinde durmak için yapılmamaktadır. Mevhumun ortaya çıkış süreci ve genel Türklükten nasıl bir kopuş yaşayarak yeni bir topluluk adına dönüştüğü sürecine dikkat çekilmek istenmektedir. Kazak adını ve buna bağlı olarak kabilesinin ortaya çıkış süreci Türk bütünlüğünün parça parça nasıl bozulduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bugün bu adla anılan bir topluluk ve bu topluluğunu bir siyasî yapısı [devleti] vardır. Bunların mevcudiyeti diğer Türk unsurlarında olduğu gibi ana kütleden ayrılmayı gerektirmez.

3. “Azerice”, “Kazakça”, “Özbekçe” adlandırmasının dil mantığı açısından doğru olup olmadığı ve bunun Türk kültürü ve kültür birliği açısından getirdikleri, götördükleri

XIX. yüz yıl bütün dünyada milliyetçi duyguların zirveye çıktığı bir asır olmuştur. Bu yüzyılı takip eden asrın dönemlerinde dünyada İngiliz İmparatorluğundan başka imparatorluk kalmamıştır. Milli birlik fikrine bağlı yapılar imparatorlukları içerden çökertmiş, böylece birçok yeni devletin doğmasının yolu açılmıştır. İşin ilginç yanı dünyada tek dağılmayan İngiliz İmparatorluğu aynı etnik yapı, inanç ve soya dayalı insanların kurmuş olduğu bir yapı olmamasına rağmen milliyetçilik fikirleri onu parçalamaya yeterli gelmemiştir. Buna mukabil batısında Sırp, Arnavut, Bulgar, Macar, Yunan gibi, güneyinde Arap, kuzey doğusunda Gürcü gibi topluluklardan meydana gelen Osmanlı Devleti de aynı akıbeti acı şekilde yaşamıştır. Hakeza önemli yekûnu Türklerin oluşturduğu Rus Çarlığı bu fikrin akımına kapılmaktan geri duramamıştır. Sovyet Rusya dönemine kadar varlığını sürdüren Rus İmparatorluğu da nihayet kendi kendini tasfiye etmiş ve bunun neticesinde “Türk Cumhuriyetleri” denilen müstakil ve yarı müstakil yapılar ortaya çıkmıştır. Ancak uzun seneler Rus hâkimiyetinde kalan bu soydaşlarımız sistemli bir şekilde nasyonalist-sosyalist bir ideolojiden geçirildikleri için önemli ölçüde kendilerini Türk olarak ifade etmekten ziyade kabile isimleri ile anmayı tercih etmişler ve etmektedirler. Üstelik ana dilleri Türkçe olduğu ve kendileri de büyük oranda Türkçe konuştukları dillerini isimlendirirken kabile adını kullanmayı tercih etmişlerdir ve etmektedirler. Mesela “Azeri dili”, “Azeri edebiyatı”, “Azerbaycan destanları” gibi kavramların, birazcık tarihî köken arayışına girildiğinde ne kadar sakil birer ifade oldukları hemen ortaya çıkmaktadır. Azerbaycan’da konuşulan Türkçeyi ayrı bir dil sayman başta Rus ve Fars milliyetçilerinin işine gelmektedir. Azerbaycan’da meydana gelmiş edebiyatı da Türk edebiyatının dışında tutmaya çalışmak bir yerde gelip tarihî eserlerde duvara toslamaktadır. “Azerbaycan Destanları” başlığı altında tarihte geriye doğru gidildiğinde çalışmanın ucu gelip tarihî Türk destanlarına dayanmaktadır. Azerbaycan Türkçesi araştırmaları da öyle. Rus ve Fars’ın kendilerine uydurdıkları tarih, köken araştırmalarında hızla geçersiz hâle geldiği hâlde hâlâ dillerini Türk dilinin, edebiyatlarını Türk edebiyatının, tarihlerini Türk tarihinin bir parçası olduğunu görmeyen veya görmezlikten gelen birçok âlim vardır.

Kuzey ve Güney Azerbaycan halkı günümüzde büyük oranda Türk ve Şii Müslüman’dır. Şiiliği İran’da bir Türk hükümdar olan Şah İsmail Safevî resmî din olarak kabul etmiştir. İran, yaklaşık bin yıldır Türk hanedanlıklar eliyle yönetilmiştir. Bunun aşağı yukarı yedi yüz yılı Sünnî, üç yüz yılı da Şîî anlayışı dairesinde olmuştur. Ancak Şiilik İran’da birçok etnik yapıyı bir arada tutarken diğer yandan soy ve dil bağlarını da zayıflatmıştır. Özellikle bu anlayış Farslardan sonra en büyük etnik unsuru meydana getiren Türkler üzerinde müyesserdir. İran, günümüzde akamete

uğrasa da Batı Türklüğünü kuzey ve güneyden içine alacak bir “Şii hilali” peşindedir. Birçok farklı kaynaktan yapılan tespitlere göre İran’da yaşayan Türklerin megaloman hayallerinin, Türkleri yeniden, Mısır, Kafkaslar, Anadolu ve sair yerleri içine alacak şekilde Büyük Pers çatısı altında birleştirmeyi hedeflemekten ibaret olduğu görülmektedir.

4. Türk denince sadece Anadolu’daki Türklerin anlaşılmasının getirdiği problemler

“Türk” kelimesinin yalnızca Anadolu’da yaşayan Türkleri kapsayacak şekilde kullanılması hem tarihî hem de kültürel ve sosyolojik açıdan çeşitli problemlere yol açmıştır ve açmaya da devam etmektedir. Bu problemlerden bazıları şunlardır:

- *Tarihî Yanlılıklar:* “Türk” kavramını sadece Anadolu ile sınırlamak, Türk tarih ve kültürünü eksik ve yanlış bir şekilde yansıtmak anlamına gelir. Hâlbuki Türkler tarihî ve coğrafi alanda Asya’nın doğusundan Avrupa’nın doğusuna, Sibiry’a’nın güneyinden Afrika’nın kuzeyine kadar geniş bir alanda hükümler kurmuşlardır. Bu geniş coğrafyadaki Türk topluluklarının varlığını ve etkisini göz ardı etmek, tarihî gerçeklere uygun düşmemektedir.

- *Kültürel çeşitliliği ihmal:* Budizm, Manihaizm, Mazdeizm, Musevilik, İsevilik ve İslamiyet olmak üzere bir çok dine girmişlerdir. Bu inançların şekillendirdiği kültürün ve kültürel çeşitliliğin Türk hayatında yansımaları iç içe geçmiş vaziyettir. Anadolu’daki Türk kültürü, bu çeşitliliğin zengin bir parçasıdır. Aynı şekilde Orta Asya’daki Türk cumhuriyetleri, Balkanlar’da ve diğer coğrafyalardaki Türk toplulukları da kendilerine özgü kültürel özelliklere sahiptir. Bu çeşitliliği göz ardı etmek, Türk kültürünün zenginliğini ve derinliğini anlamaya engel teşkil eder.

- *Siyasî ve Sosyal Problemler:* “Türk” kavramının daraltılması, farklı coğrafyalardaki Türk toplulukları arasında ayrımcılığa ve yabancılaşmaya yol açabilir. Keza Azerî, Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Türkmen gibi genel içerisindeki adlandırmalar da bu durumu tetikler. Aynı şekilde bugün Anadolu Türklüğünden siyasî olarak kopmuş olan Balkanlar Türklüğü için de aynı durum geçerlidir. Netice itibarıyla durumun siyasî ve sosyal gerilimlere, hatta çatışmalara yol açtığı söylenebilir

- *Dil Yanlılıkları:* Türk dili veya Türkçe bir bütündür. Zaman içinde geniş bir coğrafya yayılma ve farklı siyasî yapı [devlet] kurmaları neticesinde Türkçenin gövdesinden dalları [şive, lehçe, ağız vb.] oluşmuştur. Anadolu Türkçesi, bu gövdenin sadece bir koludur. Diğer Türk şive ve lehçelerini Anadolu Türkçesiyle birlikte düşünmek Türk dilinin zenginlik ve çeşitliliğini tam olarak ortaya çıkarılmasına yardımcı olacaktır.

Günümüzdeki yapılan genetik araştırmalarıyla Anadolu, Asya, Afrika, Balkan ve diğer Türk topluluklarının köken birliği ortaya konmuştur. Bu bağlantıları yok saymak bilimsel gerçekliğe aykırı olduğu gibi art niyetlidir. Özetle, “Türk” kavramını sadece Anadolu ile sınırlamak, tarihî, kültürel, siyasî ve lisanî açılardan birçok problemi barındırmaktadır. Türk kimlik ve kültürünün doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için, bu kavramın geniş ve kapsayıcı bir şekilde ele alınmasına ihtiyaç vardır. Ancak problem tek taraflı ve tek boyutlu değildir. Köken itibarıyla “Türk” oldukları hâlde kendilerini kabile yer ve haneden ismiyle milletmiş gibi kabul edenler de problemin diğer tarafını teşkil etmektedirler.

Köken itibarıyla “Türk” oldukları hâlde kendilerini kabile yer ve hanedan ismiyle milletmiş gibi kabul edenler de problemin diğer tarafını teşkil etmektedirler. “Türk” kavramı sadece Anadolu’da yaşayan Türklerin sahipleneceği bir kavram değildir. “Türk” kavramı kendilerini hangi kabile, hanedan ve yer isimleriyle isimlendirirlerse isimlendirsınler bütün Türk topluluklarını kapsar ve ifade eder. “Türk” kavramının sadece Anadolu’da yaşayan Türkleri kapsayacak şekilde daraltılmasının yol açabileceği problemleri aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir.

- Sadece Orta Asya’daki Türk cumhuriyetleri [Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan] ile olan tarihî ve kültürel bağların zayıflaması değil; aynı zamanda farklı coğrafyalardaki Türklük yapılarıyla da ortak tarih ve kültürel mirasın unutulmasına yol açabilir ve *tarihî bağların kopmasına* neden olabilir

- Bu durum başta Türk âlemi arasındaki ilişkilerde gerilimlere yol açabilir. Özellikle, Türk cumhuriyetleriyle ilişkilerde yanlış anlaşılmalara ve güvensizliklere neticesiyle *siyasî ve diplomatik problemlere* sebep olabilir.

• Türk kültürünün zenginliğinin ve çeşitliliğinin kaybolması ve farklı coğrafyalardaki Türk kültür örneklerinin etkileşiminin azalması, bir *kültürel yozlaşma ihtimali* olarak gözden uzak tutulmamalıdır.

• Nihayet farklı coğrafyalardaki Türk toplulukları arasında ayrımcılık veya yabancılaşma, toplumsal gerilimler veya çatışmalar sebepli *sosyal problemler* oluşmasına yola açar.

Bu ve benzeri nedenlerle Türk âlemi içinde kimlik sorunlarının yaşanabilme ihtimali, Türklerin kendi aralarındaki kültürel ve sosyal uyumu zorlaştırabilir. Dolayısıyla “Türk” kavramının geniş ve kapsayıcı bir şekilde ele alınması, Türkeli ile olan ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi ve Türk kültürünün zenginliğinin korunması için önemlidir.

5. Türk ortak kültür varlıklarını birlik yerine rekabet için kullanılmasının sonuçları

Türkeli’nin ortak kültürel varlıklarını birlik yerine rekabet için kullanması, çeşitli olumsuz sonuçlardan bahsetmek mümkündür. Türkeli içinde bahse konu bölünmelere ve ayrışmalara, ortak değerlerin sahiplenilmesi sonucu tekeldi bir yaklaşımla kullanılması diğer Türk toplulukları arasında gerginliklere sebep olabilir ve ortak kimlik duygusunun zayıflamasıyla birlikte Türkeli içinde güvensizlik ortamını da tetikleyeceği bir *bölünme ve ayrışma* oluşmasına yol açabilir. Ayrıca bu varlıkların özgün anlamlarından uzaklaşmasına ve yozlaşmasına, kültürel değerlerin ticarî veya siyasî çıkarlar için kullanılması sonucunda bu değerlerin kutsallık ve maneviyatını zedelenmesi, ortak kültürel mirasın gelecek nesillere doğru bir şekilde aktarılmasının engellenmesiyle oluşabilecek bir *kültürel yozlaşma* tehlikesinden de söz edilebilir. Bunlara ilave olarak Türkeli ülkeleri arasında siyasî ve ekonomik gerginliklere; ekonomik iş birliği ve ticaretin önünde de bir takım engellemelere sebep olabilir ve bu durum *siyasî ve ekonomik sorunlar* biçiminde Türkeli’nin uluslararası alandaki tesir ve geçerliliğini olumsuz etkileyebilir. Nihayet ortak değerlerin sahiplenilmesi ve tekeldi bir yaklaşımla kullanılması, Türkeli içinde ortak kimlik duygusunun zayıflamasına; diğer Türk toplulukları arasında dışlanma ve yabancılaşma duygularına yol açabilir ve *ortak kimlik zayıflaması* biçimiyle Türkeli’nin birlik ve beraberlik ruhunu zedeleyebilir. Bu bakımdan ortak kültürel varlıkların Türkeli için birleştirici bir unsur olduğu; kültürel değerlere saygı duyulması ve bu değerlerin gelecek nesillere doğru bir şekilde aktarılması; Türkeli ülkeleri arasında kültürel iş birliği ve dayanışma artırılması; kültürel değerlerin paylaşımcı bir anlayış ile ele alınması; kültürün siyasî ve ekonomik çıkarlar için bir araç olarak kullanılması engellenmelidir. Böylelikle Türkeli’nin ortak kültürel varlıklarını rekabet yerine birlik için kullanması, bu türden olumsuz sonuçların önüne geçilmesi mümkün olabilecektir.

6. “Dilde birlik” fikrinin doğru, yerinde ve Türk birliği açısından yapıcı biçimde kullanılması

“Dilde birlik” fikri, Türkeli’nde uzun yıllardır tartışılan ve hedeflenen bir ideal olma durumunu sürdürmektedir. Ancak bu fikrin hayata geçirilmesi, kavramların doğru ve yerinde kullanılmasına ve Türk birliği açısından yapıcı bir yaklaşım benimsenmesine bağlıdır. Bu alanda yapılabilecek faaliyetlerde şu hususlar göz önünde bulundurulmalıdır. “*Dil Birliği*” tek bir dilin konuşulması anlamına gelmemelidir. Türk dil ailesinin farklı lehçe ve şiveleri arasındaki iletişimin kolaylaştırılması, ortak bir edebî dilin oluşturulması ve ortak bir terminoloji geliştirilmesi anlamına gelmelidir. Türk lehçe ve şivelerinin varlığı ve zenginliği korunarak, ortak bir iletişim zemini oluşturmak hedeflenmelidir. Türkeli’nin tümünde geçerli olacak ve farklı lehçelerden beslenen bir “*Ortak Dil*” olmalıdır. Bu ortak dil, mevcut lehçelerden birinin baskınlığı yerine, ortak bir sentez oluşturmayı hedeflemelidir. Söz konusu ortak dilin oluşturulması, dil ve kültür alanında uzlaşma anlamına da gelir. Bu süreçte, farklı Türk topluluklarının dil ve kültür hassasiyetleri dikkate alınmalıdır. Türk dil ailesinin farklı kolları arasındaki farklılıkları ifade eden “*lehçe*” hatta “*şive*” kavramlarının doğru kullanımı, dil çeşitliliğinin anlaşılması ve korunması açısından önemlidir. Bu kavramların siyasî veya ideolojik amaçlarla kullanılması, Türkeli’nde ayrışmalara yol açabilir.

Yapıcı bir yaklaşım ile kültürel bütünleşme süreci içinde aşağıdaki hususlar hayata geçirilebilir: “Dilde birlik” fikri, dil ve kültür sahasında iş birliği temelinde hayata geçirilmelidir. Farklı Türk toplulukları arasındaki dilciler, yazarlar, sanatçılar ve akademisyenler arasında yoğun

bir iletişim ve etkileşim ağı kurulmalı ve yoğun irtibat kurulmalıdır. Dil ve kültür iş birliği alanında ortak projeler, bilgi şölenleri, çalıştaylar ve yarışmalar, eğlenceler, yayınlar aracılığıyla, dil ve kültürel alanındaki paylaşımlar alışverişler teşvik edilmeli ve *dil ve kültür alanında iş birliği* sağlanmalıdır. “Dilde birlik” fikri, eğitim ve kültür politikalarıyla desteklenmelidir. Ortak dilin öğretimi, ortak edebi eserlerin yayımı ve ortak kültürel etkinliklerin düzenlenmesi, bu sürecin önemli adımlarıdır. Medya, sinema, tiyatro ve müzik gibi kültürel araçlar, ortak dilin ve kültürün yaygınlaştırılmasında *eğitim ve kültür politikaları* etkili bir rol oynayabilir. “Dilde birlik” fikrinde, *siyasî irade ve destek* hayata geçirilebilir. Türkeli ülkelerinin liderleri, bu fikrin önemini vurgulamalı ve somut adımlar atmalıdır. Uluslararası kuruluşlar ve sivil toplum örgütleri de, “dilde birlik” sürecine katkıda bulunabilir. Türkeli içerisinde konuşulan “ağız”, “lehçe” hatta “şive”lerin ayrıştırıcı ifadelerle kullanılmasının önüne geçmek ve *ayrıştırıcı üsluptan kaçınmak* yoluyla bunların ortak Türk dili ve kültürü içerisinde zenginlik olarak görülmesini sağlamak. Sonuç olarak “Dilde birlik” fikri, Türkeli’nin kültürel ve sosyal gelişimine önemli katkılar sağlayabilir. Ancak bu fikrin hayata geçirilmesi, kavramların doğru ve yerinde kullanılmasına, yapıcı bir yaklaşım benimsenmesine ve siyasî iradenin desteğine bağlıdır.

Küresellik, küresel bütünleşme üzerine birkaç söz veya Sonuç

Dünyada modernleşme süreci ile başlayan hızlı değişim ve dönüşüm, günümüzde “küreselleşme”⁸ olarak adlandırılmakta olup bu süreç hâlihazırda devam etmektedir. Ekonomik, siyasî, kültürel, teknolojik, ekolojik vb. açılar ölçeğindeki son aşamayı kavramsallaştırmak için kullanılan “küreselleşme” üzerine birçok anlam yüklenmiştir. Bundan dolayı da hakkında yoğun tartışmaların devam eden ve henüz üzerinde fikir birliğine varılmamış olan “küreselleşme” kavramı, tartışıldığı zemine ve bakış açısına göre farklı anlamlar da içermektedir.⁹ Bu benzeri tanımların hangisi hangisini destekler veya tekzip eder tartıştırılabilir.¹⁰ Ancak görünen küreselleşmede Türklük âlemini oluşturan unsurların süreci belirleyen değil sürece duçar oldukları gerçeğidir. Bu gerçekten hareket ederek küresel bütünleşmede süreci kendimiz için belirleyici olabilmektedir.

Küreselliğin geldiği en son nokta olan “küresel bütünleşme”, ülkeler arasındaki ekonomik, siyasî, sosyal ve kültürel etkileşimin artması sürecidir. Bahse konu bu süreç, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımı, bilgi ve teknolojinin paylaşımı, kültürel etkileşim ve uluslararası işbirliği gibi unsurları içeren bir süreçtir. Küresel bütünleşme sürecinde tük devlet ve toplulukları olarak fakında olunması gereken temel tavır küresel bütünleşme sürecinin bütün “Türk için Türk’e göre, Türk tarafından” kurgulaması ve bu bütünleşmede olabildiğinde dünyaya açık ancak o derece de kendi kalabilme hedefini yakalanması olmalıdır. Bu düstur adeta Türkeli’nin olmazsa olmazı durumundadır. Tarih yolunda çoğunlukla Türk dışı yapılarca ortaya konan adlandırma ve şartlara

⁸ Küreselleşme kültürel anlamda “bazen dünya toplumlarının birbirine benzeme süreçlerini; buna bağlı olarak tek bir küresel kültürün ortaya çıkmasını; bazen de toplumların, toplulukların ve kimliklerin kendi farklılıklarını ifade etme ve tanımlama sürecinde kullanılan” (Keyman-Sarıbay, 1998, s. 9), “küreselleşme” hakkında “uzak yerleşimleri birbirlerine, yerel oluşumların millerce ötedeki olaylarla biçimlendirildiği veya tam tersinin söz konusu olduğu yollarla bağlayan dünya çapındaki toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması” (Giddens, 1998, s. 66) veya “sosyal ve kültürel düzenlemeler üzerinde coğrafyanın etkisinin giderek azaldığı ve bireylerin bunun farkına varma düzeylerinin arttığı süreç” (Waters, 1995, s. 3) gibi tanımlar söz konusudur. Bununla beraber moda kavramı anlayışıyla ifade edilen küreselleşme, bünyesinde “Dünya meselelerinin belirsiz, kuralsız ve kendi başına buyruk yapısı; herhangi bir merkez, kontrol masası, yönetim kurulu veya idari büro yoksunluğu” (Bauman, 1999, s. 69); “bir yandan dünyanın küçülmesine diğer yandan da dünya bilincinin bir bütün olarak güçlenmesine gönderme yapma” (Robertson, 1999, s. 21) gibi derin anlam özellikleri taşıdığı da bilinmektedir.

⁹ Küreselleşme sürecinde, toplumlar ekonomik ve siyasî yaşamlarında olduğu kadar, sosyo-kültürel hayatlarında da köklü değişimlere uğramaktadırlar. “İnsan ve toplumların baktığı noktaya ve bu süreçten etkilenme durumuna göre farklı anlam bulan” (Gelekcı, 2005, s. 93-94) küreselleşme Gerek ulaşım gerekse iletişim alanındaki teknolojik gelişmeler toplumlar arasındaki etkileşimin ve ilişkilerin düzeyini artırmıştır. Küreselleşme süreci ile birlikte meydana gelen hemen her alandaki ilişkilerdeki artış yoğunluğuna paralel olarak kültür konusunda zaten var olan bir takım tartışmalar daha da artarak gündeme gelmeye başlamıştır. Bu tartışmalarda ulus devletler ve millî kültürler önemli bir yer tutmaktadır. Küreselleşme sürecinde millî kültürlerin durumu, kültürel arası etkileşimlerin ve alış-verişlerin boyutu küreselleşme ile ilgili tartışmalarda derin görüş farklılıklarına yol açmaktadır. (Gelekcı, 2005, s. 110-111).

¹⁰ Çünkü küreselleşme “küresel düzeyde gücün kullanımını ve organizasyonunu içermekte olan çok boyutlu bir süreç ve sosyal ilişkilerin kültürel, ekonomik ve siyasî bütün yönlerini temsil eder. Küreselleşmenin etkisi sosyal yaşamın bütün görünüşlerinde, yediğimiz yiyecekte izlediğimiz televizyona kadar çevremizde görülebilir”. (Cochrane-Pain, 2000, s. 15).

rağmen “varlık” ve “dirlik” içinde oluşunu bir biçimde sürdüren Türklük; kapitalizm, komünizm ve küreselliğin inkıta uğrattığı veya engellediği “birlik” içinde oluşu da ilanihaye sağlayacaktır.

Türkeli’ni oluşturan Türk ülkeleri ve toplulukları istemezse bile geline nokta kendiliğinden bir bütünleşme ve bu bütünleşme içinde kendi kaderini tayin etme dönemi anlamını dayatmıştır. Bu noktaya bütün Türkeli unsurları olarak dikkatle ve bütünleşme şuuruyla bakmak gerekir. Küresel olsun olmasın Türkeli’nin bütünleşmesi sonraki dönemlerde yaşanacak süreçte, sürece uyan değil süreci belirleyen olarak ortaya çıkmasına vesile olacaktır. Yazı içinde altı maddede genel hatlarıyla dikkatlere sunulan hususlara dayalı olarak bu hususlarda fikir birliği, uygulama ve yaptırım gücü sağlanmalı ve uzak orta ve yakın ölçekli planlar yapılmalıdır.

Türk Devletleri Teşkilatı maharetiyle Türkeli içindeki işbirliğini geliştirmek maksadıyla ekonomik, kültürel, siyasî ve sosyal alanlarda işbirliğini teşvik etmek ve Türk ülkelerinin küresel bütünleşme sürecinde daha etkili rol oynamasını sağlanmasıyla ortaya çıkacak küresel bütünleşme, Türk ülkeleri için hem ekonomik hem de kültürel ve siyasî açıdan önemli fırsatlar sunacaktır. Bu fırsatların değerlendirilmesi, hem Türkeli’nin refahı ve istikrarı için hem de dünya barış ve istikrarı için büyük önem taşımaktadır. Küresel bütünleşmeyi sağlayabilecek Türkeli, dünyada barış ve refahın da sigortası işlevi görecektir. Alabildiğince kaotik günler yaşadığımız günlerde yeryüzünün her zerresinde barış ve selamete derin bir ihtiyaç vardır. Şayet bir gün dünyada bir barış ve selamet getirilecekse bunun mimar ve koruculuğunun mutlaka ve mutlaka Yaradan’ın merhamet duygusu yüksek olarak yarattığı Türklere nasip olacağına iman ettiğimi ifade ederek sözlerime son veriyorum.

Kaynaklar

- BANARLI, N. S. (1998). *Resimli Türk edebiyatı tarihi I*. MEB Devlet Kitapları.
- BAUMAN, Z. (1999). *Küreselleşme, toplumsal sonuçları 1997* [Çev. A. Yılmaz]. Ayrıntı.
- BAYKARA, T. (1998). *Türk adının anlamı*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- BAYKARA, T. (2006). *Türk, Türklük ve Türkler*. IQ Kültür ve Sanat.
- COCHRANE, A. - K. PAIN (2000). A globalizing society?. *A globalizing world? culture, economics, politics* [Ed. D. Held]. The Open University, 5-45.
- DOĞAN, O. (2019). Kazak adının menşei, Kazak halkının ve hanlığı’nın oluşumu ve faaliyetleri (XVI. yüzyıla kadar). *Bellek -Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi-*, 1, 1, 16-27.
- DURMUŞ, İ. (2017). Türk adının ortaya çıkışı, anlamı ve yayılışı. *Gazi Akademik Bakış*, 10, 20, 37-47.
- ERCİLASUN, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Akçağ.
- GELEKÇİ, C. (2005). Türk aydınının küreselleşme sürecine bakışı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 2, 91-112.
- GIDDENS, A. (1998). *Modernliğin sonuçları* [çev. E. Kuşdil]. Ayrıntı.
- GOLDEN, P. (2006). *Türk halkları tarihine giriş* [çev. O. Karatay] Karam, s. 126-128.
- HOBBSAWM, E. J. (1997). *Eşkılar* [çev. N. Hasgöl-O. Akalın]. Avesta.
- HUNKAN, Ö. S. (2005). Orta Asya’da X ve XIII. yüzyıllarda Türk adı üzerine bazı kaynaklar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, 2, 5-12.
- KAFESOĞLU, İ. (1966). Tarihte Türk adı. *R. Rahmeti Arat için*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 306-319.
- KAFESOĞLU, İ. (1997). *Türk millî kültürü*, Ötüken Neşriyat.
- KEYMAN, E. F. - A. Y. Sarıbay (1998). Giriş: Küreselleşme, siyaset ve toplumsal yaşam. *Küreselleşme sivil toplum ve İslam*, [der. F. Keyman - A. Y. Sarıbay], Vadi, s. 9-13.
- KOCA, S. (2013), Tarihte Türk adı. *Türk Yurdu*, 308, 12-16.
- KOÇ, Y. (2013), Türk, Türkler ve Türk milleti, *Türk Yurdu*, 308, 29-31.
- MACKAY H. (2000). A globalizing culture?. *A globalizing world? culture, economics, politics*, [Ed. D. Held]. The Open University, pp. 47-84.
- ORKUN, H. N. (2004). *Türk sözünün aslı*. Türk Dil Kurumu.
- ÖGEL, B. (1980). *Türk kültürünün gelişme çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

- ROBERTSON, R. (1999). *Küreselleşme: toplum kuramı ve küresel kültür* [çev. Ü. H. Yolsal]. Bilim ve Sanat.
- SİNOR, D. (2002). (Kök) Türk imparatorluğunun kuruluşu ve yıkılışı. *Erken İç Asya Tarihi*, [Çev. Talat Tekin]. İletişim.
- WATERS, M. (1995). *Globalization*. Routledge.
- Z. Gökalp (2024). *Türkçülüğün esasları – Türkleşmek İslamlaşmak muasırlaşmak – Türk töresi*. Ülkü Ocakları Eğitim ve Kültür Vakfı.

TÜRK DÜNYASI BÜTÜNLEŞMESİNDE ATASÖZÜ BİLİMİNİN YERİ: SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Oğuzhan DURMUŞ*

Özet

Atasözleri, toplumların sahip oldukları değer yargıları ve normlar başta olmak üzere farklı farklı alanlara ait millî özellikleri yansıtmaları bakımından son derece önemli bilgi kaynaklarından birisidir. Bu çerçevede ayrı ayrı Türk halklarının atasözlerinin meydana getirdiği yekün ile ortak bir “Türk” hikmetini haiz olmaları önemli bir olgu olarak karşımızda durmaktadır. Türkoloji disiplini içinde atasözü bilimi (paremiyoloji) alanının henüz olması gereken ölçüde bir yapılanmaya sahip olmadığı ortadadır. Atasözü yazıcılığı (paremiyografi) bakımından yaklaşık bin yıl önce Kaşgarlı Mahmut tarafından başlatılan Türk atasözü araştırmacılığının artık atasözü bilimsel (paremiyolojik) bir temele kayarak bu temel çerçevesinde Türk hikmetini karşılaştırmalı bir biçimde ortaya koyacak şekilde bir gelişim göstermesi gerekmektedir. Ancak bu tür karşılaştırmalı çalışmaların yapılabilmesi için her bir Türk halkının atasözü varlığını tam bir şekilde karşılaştırma yapmak için elverişli bir şekilde işlenmiş olması gerekmektedir. Dolayısıyla atasözleri üzerinden bir Türk hikmetini ortaya çıkarmak konusunda yapılması gereken öncelikli çalışmalar vardır. Bu çalışmaların başında Türk halklarının atasözlerini değerlendirmek üzere ortak ölçütlerle hazırlanmış bir atasözü veritabanı kurgulamak gelmektedir. Bu tebliğde Türk halklarının atasözlerini derlemede kullanılacak ortak bir atasözü veritabanı hakkında görüş ve öneriler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: atasözü, atasözü bilimi, atasözü yazıcılığı, Türk dünyası, veritabanı

Giriş

Atasözleri, dilbilimsel olarak söz varlığının (leksikoloji) inceleme kapsamında yer almaktadır. Bütün dünya dillerinde, anlatılmak istenen ifadeyi kısa ve özlü bir şekilde gösteren bir unsur olmasının yanında yazı öncesi/yazı dışı toplumsal kuralların uygulanması/aktarılmasında kullanılan temel araçlardan birisi olarak da görülmektedir. Deyimlerle olan benzerlikleri neticesinde atasözleri, önceleri deyimbilim (phraseology) içerisinde ele alınmaktaydı. Ne var ki, atasözleri dilbilimin yanında, halk biliminin de bir araştırma konusudur. Bunların yanısıra atasözleri, edebiyat, sanat, iletişim, psikoloji, tarih, sosyoloji, ilahiyat, ekonomi, pedagoji, antropoloji gibi pek çok disiplinin inceleme alanına girebilmektedir. Atasözlerinin bilimsel olarak bu çok yönlülüğü sonradan müstakil bir disiplin olarak Türkçeye atasözü bilimi adıyla çevirilebilecek, batı dillerinde paremiology (Yunanca *paremia* ‘atasözü’+logy ‘bilim’) terimiyle adlandırılan bir disiplin olarak gelişmiştir. Atasözü bilimi, atasözü yazıcılığının (paremiography) dışında atasözlerinin tanım, yapı, sitil, içerik, fonksiyon, anlam ve değer gibi pek çok yönünü araştırmayı konu edinmiştir (Mieder, 2004: xii). Atasözleri yazıcılığı (paremiography) ise, atasözlerini incelemekten ziyade onları yazılı ve sözlü kaynaklardan derleyip kayıt altına almayı amaç edinmiş bir uğraş alanıdır.

Tarihi insanlık kadar eski olan atasözleri, önemi ve değeri bakımından insanoğlunun dikkatini çekmiş ve bugünkü bilgimize göre ilk olarak Sümerler tarafından kayıt altına alınmıştır. Bu bağlamda insanlık tarihinin atasözü yazıcılığı bakımından ilk derlemin Sümerlere ait olduğunu söyleyebiliriz (Bk. Alster, 1997).

Atasözü Yazıcılığı Bakımından

Türkler de tarihsel olarak atasözlerini oldukça sık olarak kullanan milletlerden biridir. Nitekim, bu dile ait ilk metinler olan 8. yy’a ait Orhun Yazıtlarından Tonyukuk anıtında atasözlerinin yer aldığı araştırmacılarla belirtilmiştir. Tonyukuk yazıtında yer alan “Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgeli uçuz; yuyka kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş (I G 6-7)” Yufka iken delmek kolaymış, ince olanı kırmak kolay (mı), yufka kalın olursa delmek zormuş, ince yoğun olursa kırmak zormuş” ifadesi her ne

* Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, oguzdur@gmail.com

kadar Krueger (1962, s. 557) tarafından en eski Türk şiiri olarak nitelendirilse de pek çok araştırmacı Türk atasözlerinin ilk örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Yine Orhun Türkçesi ile birlikte Türk Dili tarihinin Eski Türkçe dönemini oluşturan Uygur Türkçesi dönemi eserlerinde de Türk atasözleri belirlenebilmektedir (Caferoğlu, 1930; Sertkaya, 1983). Türk Dili tarihinin en önemli eserlerinden birisi olan Divanü Lügati't-Türk'te yaklaşık olarak 290 adet atasözü tanıklanmıştır¹¹. Bahsettiğimiz bu atasözü kayıtları Türk dili tarihinde ilk metinlerin ortaya çıkışından itibaren yaklaşık 300 yıllık bir süre içinde gerçekleşmişken DLT sonrasında atasözü yazıcılığı açısından suskun bir döneme girildiği görülmektedir. Örneğin Memluk sahasında pek çok sözlük, gramer gibi eserler yazılmış olmasına rağmen bunlarda atasözlerine yer verilmemesi dikkat çekicidir. Hâl böyle iken Türk dili tarihinde “suskun dönem” olarak adlandırabileceğimiz 12. ve 13. yüzyılın ilk yarısından sonra ortaya çıkan edebî eserlerde atasözlerine yer verildiği görülmektedir. Ancak bunların DLT'deki veya müstakil bir çehrede kayıtlar olmadığını vurgulamak gerekmektedir. Anadolu sahasında atasözü yazımsal ilk derlemenin 15. yüzyılda ortaya çıktığı görülmektedir. Türk dünyasının atasözleri üzerine henüz paremiyolojik ve paremiyografik olarak bir listeleme yapılmadığı için bugünkü bilgilerimiz ışığında Anadolu dışında ilk atasözü derlemesi olarak Gülhanî'nin eserini biliyoruz. Derleyicinin doğum ve ölüm tarihlerine göre (Eckmann, 1964, s. 135) 19. yüzyılın ilk yarısı içinde hazırlandığını tahmin edebileceğimiz bu eserde Çağatay Türkçesine ait 400 civarında atasözü mevcuttur¹². Anadolu sahası atasözleri için her ne kadar Megiser ve Donado'nun derlemeleri önemliyse de Türkçe matbu eserlerin ortaya çıkmaya başladığı “matbaa devri” diyebileceğimiz dönemde Türkiye Türkçesinde ilk atasözü derlemesi olarak Şinasî'yi belirtmeliyiz. Şinasî'nin 1863'te ortaya çıkan bu derlemesinden dört yıl sonra Armin Vámbéry, *Çagataische Sprachstudien* adlı eserde Almanca tercümeleriyle birlikte 112 atasözüne yer vermiştir (Vámbéry, 1867, ss. 45-58)¹³. Elbette her iki saha için de irili ufaklı derlemeler hazırlansa da Türk dünyasının büyük çoğunluğu ve Özbekistan özelinde 1917 Ekim devrimi, Anadolu sahasında ise 1928 yılındaki harf inkılabının ardından atasözü derlemelerinde yeni bir ivme kazanılmıştır. Bu çerçevede gerek Türkiye Türkçesi, gerek Özbekistan gerekse Türk dünyasının genelinde bugüne kadar çok sayıda atasözü derlemesi hazırlanarak basılmıştır.

Problem

Yukarıda anahatlarını çizdiğimiz çerçevede Türk dünyasının bütününde ciddî bir atasözü varlığının mevcut bulunduğunu görmekteyiz. Diğer taraftan diğer filoloji alanlarıyla karşılaştırdığımızda bu malzemenin pek çok dünya dili için hayal edilemez bir tarihsel derinliğe sahip bulunduğunu görmekteyiz. Hâl böyle iken Türk dünyasının, sahip olduğu bu hikmet birikiminden yeterince istifade edemediği ortadadır. Türk dünyasının çeşitli sahalarında kullanılagelen atasözlerinin aynen kullanılması son derece önemli bir ortaklıktır. Bu anlamda Özkul Çobanoğlu tarafından hazırlanan *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü* gibi eserler son derece değerlidir. Bu tip bir karşılaştırmada ortaklığın atasözü birimi (parem) bazında aranması ortaklığın her zaman karşılaştırılan alanla sınırlı kalmadığı, evrensel veya ilişkisel bir çerçevede Türk dünyasının sınırlarını aştığı gerçeğini gözden uzak tutmamak gerekir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde “Yerin kulağı var.” şeklinde kullanılan atasözünün Türk dünyasının hemen hemen tamamında ortak bir şekilde kullanıldığı görülmektedir (Çobanoğlu, 2004, ss. 475-476). Bu veriden hareketle bu atasözü biriminin Türk paremiyolojisinin bir değeri, dolayısıyla Türk hikmetine ait bir durum olduğu şeklinde bir çıkarım bizi yanıltabilir. Zira, bu atasözü birimi sadece Türk dünyasında değil, 50 Avrupa dilinde ve Arapça, Farsça, Çince, Japonca gibi doğu dillerinde ortak olarak kullanılmaktadır. Dahası bu atasözü birimi İspanyolcada 1438, İngilizcede 1573, Lehçede 1611, Macarcada 1820, Almancada 1830 vb. erken tarihlerden itibaren tanıklanmaktadır (Paczolay, 1997, ss. 142-145). Avrupa dilleri için yapılan bu karşılaştırmada ortaklığın en yüksek olduğu ilk beş atasözünün Türkiye Türkçesindeki dengini vererek bu durumu daha da açıklığa

¹¹ DLT'deki atasözü ve şiirler hakkında en son yayın için bk. (Ercilasun, 2020)

¹² Eserdeki atasözleri Mustafa Toker tarafından tespit edilerek Türkiye Türkçesi aktarmaları ile birlikte yayımlanmıştır (Toker, 2006).

¹³ Vámbéry'nin derlediği bu atasözleri Funda Toprak tarafından ele alınarak değerlendirilmiştir (Toprak, 2023).

kavuşturmak istiyoruz: 1. Ateş olmayan yerden duman çıkmaz. 2. Ne ekersen onu biçersin. 3. Havlayan köpek ısırılmaz. 4. Bir çiçekle bahar olmaz. 5. Bahşış atın dişine bakılmaz (Paczolay, 1997, ss. 33-58). Sıraladığımız bu atasözlerinin Türk dünyasında da genel olarak kullanıldığını görmekteyiz, dolayısıyla bu ortaklığın Türk dünyası ile sınırlı olmadığı ortadadır.

Bu çerçevede Türk dünyası atasözlerini karşılaştırmada şu etiketlemeler önemli olacaktır: i. ortaklıklar, ii. farklılıklar, iii. benzerliklerdeki farklılıklar, iv. farklılıklardaki benzerlikler. Bütün bu gruplandırmaya giren atasözleri için farklı farklı değerlendirme yolları ve bakış açıları geliştirmek gerekmektedir.

Örnek olarak ii. başlık altındaki “farklılıklar” a temas edelim. Türk dünyası atasözlerinde farklılıklar en az ortaklıklar kadar, belki de onlardan daha fazla, dikkat çekicidir. Zira farklı atasözleri, kendilerinde bulunmayan her bir Türk dili sahası için kullanım şansı kazanma potansiyeline sahiptir. Yani, bir atasözü herhangi bir Türk dili sahasında varken diğerinde yoksa kendisinde mevcut olmayan saha bu atasözünü kendi atasözü varlığına dahil etmesi mümkün olabilir. Bu durum, paremiyoloji biliminin gerçekleri doğrultusunda son derece mümkün ve zenginleştiricidir. Başka bir dilden bir atasözü almaktansa başka bir lehçeden atasözü almak çok daha kolaydır. Bu ifademizden etnik temelde bir sınırlama yaptığımız anlaşılmasın. Eğer atasözü sadece kelimelerin bir araya geldiği bir cümle formu olarak kabul edilirse elbette bu anlam çıkacaktır. Oysa atasözleri formun ötesinde son derece önemli kültürel kodlara sahip olduğundan linguistik geçişten çok öte kültürel kod ortaklığından yola çıkmak gerekmektedir. Diğer taraftan bu farklı atasözünün alınan Türk lehçesinin genelinde bulunmamasına rağmen belirli bölgelerde bulunabileceği ihtimali bizi hiç de şaşırtmayacaktır. Özetle, Türk dünyasındaki atasözlerinin hepsi aslında “Turcia” olarak adlandırdığımız “Türk dünyası”nın belirli bölgelerinde kullanılsa da geneline aittir. Tıpkı sadece Ürgenç bölgesinde kullanılan bir atasözünün Özbek Türkçesinin bütünlüğüne, Bayburt ağzında kullanılan bir atasözünün Türkiye Türkçesinin bütünlüğüne ait olduğu gibi sadece Türkiye Türkçesinde veya Çuvaşçada kullanılan bir atasözünün Türk dil bütünlüğüne ait olacaktır. Bu atasözlerine dönük olarak “bölgesel” şeklinde bir sınırlama yapmak konusunda çok daha başlangıç aşamasında olduğumuzu belirtmeliyim. Her bir Türk dili alanının atasözlerini bütünlüklü olarak derlemeden dahası işlemeyen bu tespitleri yapmamız erkendir. Zira, Fergana’da tespit edilen bir atasözünün aynısının Gaziantep’te, Aktau’da, Marı’da, Tebriz’de tespit edilmeyeceğinin garantisi yoktur.

Bu noktada atılması gereken en önemli adım Türk dünyasının atasözlerini belirli bir düzende bir araya getirmektir. Bunu kendi içinde i. kitap, makale vs. formatında kayda geçmiş bütün sözlerin tespiti, ii. herhangi bir şekilde kayda geçmemiş, halkın dilinde yaşamını sürdüren sözlerin derlenmesi şeklinde ikiye ayırmak gerekmektedir. Hiç şüphesiz zamanlama açısından ikincisi çok daha ivediyse de ilk aşama tamamlanmadan hangi sözün kayda geçip geçmediğini anlamak mümkün olmayacaktır.

Öneri

Yukarıda açıkladığımız çerçevede Türk atasözü bilimi önündeki en önemli görev atasözü varlığını bir an önce kayıt altına almaktır. Tarihsel kullanımı içinde atasözleri önce şifahi kayıt sonrasında yazılı kayıt aşamasını geçirmişlerdir. Yapılması gerek yeni kayıt işlemi bunlardan farklı olarak “dijital kayıt” şeklinde olmalıdır.

“Dijital kayıt” olarak adlandırdığımız sistemle atasözleri için özel olarak hazırlanmış veritabanları kastetmekteyiz. Dilbilimsel derlemlere benzer yönler olmakla birlikte bu veritabanları sözlüksel bir boyuta da sahip olmalıdır. Diğer taraftan buradaki veriler farklı farklı katmanlarda değerlendirilmelidir. Bu veritabanlarının genel iskeleti ve katmanları asgari olarak şu bölümlerden oluşmalıdır:

1. Atasözü birimi: Herhangi bir kaynaktan yer alan atasözü
2. Veri Kaynağı: Atasözü biriminin nereden alındığı (kitap, makale, derleyicisi belliyse internet sitesi künyesi)
3. Sahası: Ait olduğu Türk dili alanı (Türkiye Türkçesi, Çuvaşça, Tatarca, Özbekçe vs.)
4. Yayılımı: Atasözü biriminin ait olduğu sahada genel mi bölgesel mi olduğu
5. Tarihi: Atasözü biriminin ilk kez görüldüğü veri kaynağının tarihi

6. Teması: Atasözünün ait olduğu tema

Bu bilgiler elbette daha da çeşitlendirilebilir. Ancak sıraladığımız bilgiler girildikten sonra da yapılacak güncellemelerle bu verilere ilave etiketlemeler yapılabilir. Bu bilgiler girildikten sonra bir atasözü biriminin i. metni, ii. tarihlendirmesi, iii. kronolojik geçmişi, iv. sahası, v. yayılımı, vi. hangi derlemelerde yer aldığı gibi bilgiler kolaylıkla tespit edilebilecektir.

Sıralanan bilgiler atasözleri için yorum içermeyen bilgiler olduğu için bunları kaydetmek ve veritabanına işlemek çok da zor değildir. Bu noktada en problemlili alan atasözü biriminin temasının ne olduğu, atasözünün ne ile ilgili olduğunu tespit etmektir. Gerçekten de herhangi bir konuyla ilgili olarak atasözü aranması sırasında bunun için özel bir sistem gerekmektedir. Aksi takdirde “anahtar kelimeler” üzerinden arama yapılmakta, mecazi bir kullanım varsa bu söze ulaşılmaktadır. Bu çerçevede sağlam verilere ulaşabilmek için atasözlerini tematik olarak sistemli bir tasnif metodu kullanmak en kritik aşamalardandır.

Atasözlerini tematik olarak tasnifte günümüze kadar çeşitli modeller geliştirilmiştir. Ancak, daha iyisi yapılmadıkça, Matti Kuusi tarafından geliştirilen tematik tasnif metodunun şimdilik yeterli olacağını düşünüyoruz.

M. Kuusi Tematik Tasnif Metodu

Halkbilimi ve dilbilimi araştırmalarında “Kuusi modeli” adıyla bilinen bu metod atasözlerini önce 11 ana temaya bu ana temaları 52 alt temaya, en sonunda 352 tema birimine ayırmaktadır (Kuusi, 1972; Lauhakangas & Kuusi, 2001). Bu tasnifi diğer tasniflerden ayıran iki önemli hususu vardır:

- a) Bu tasnif denemesi, yapıdan ziyade işlevi esas almaktadır
- b) Bu tasnif denemesi, evrensel ölçütlere göre hazırlanmıştır.

Diğer tasnif denemelerinin eksik yönleri Kuusi tarafından zaten değerlendirilmiştir. Bu bakımdan diğer denemeleri tartışmaya açmayı gereksiz buluyoruz (bk. Kuusi 1972). Dünyada atasözü çalışmalarına göz atıldığında bu modelin kapsamı bakımından en geçerli tasnif yöntem olarak kabul edildiği görülecektir. W. Mieder tarafından paremiyoloji alanında yapılmış uluslararası bibliyografya incelenirse bu metodun niçin seçildiği anlaşılacaktır (Mieder 2009).

Kuusi'nin indeksi, temalarına göre harf ve rakam kodlarından oluşmaktadır. Ayrıca atasözlerinin kurgu düzenine göre çeşitli işaretlemeler de mevcuttur. Bu tasnife göre atasözlerinin ayrıldığı 11 ana tema şöyledir:

- A. Pratik tabiat bilgisi,
- B. İnanç ve temel tutumlar,
- C. Temel gözlemler ve sosyal mantık,
- D. Dünya ve insan yaşamı,
- E. Orantı duyusu,
- F. Ahlak kavramları,
- G. Sosyal hayat,
- H. Sosyal etkileşim,
- J. İletişim,
- K. Sosyal konum,
- L. Anlaşma ve kurallar,
- M. Üstesinden gelme ve öğrenme, T. Zaman ve zaman algısı.

Kuusi'nin metodunda bu ana başlıklar kendi içinde de rakamlı alt başlıklara ayrılmaktadır. Örneğin, “G. Sosyal Hayat” ana başlığı kendi içinde:

- G1 Akrabalık,
- G2 Gelişim-Bir kimsenin geçmişi,
- G3 Çocuk: ebeveyn / terbiye,
- G4 Erkek : kadın / her iki cinsin sıralaması ve pozisyonu,
- G5 Evlilik,
- G6 Gençlik:Yaşlılık,
- G7 Sağlık: Hastalık,
- G8 Ölüm alt başlıklarına ayrılmaktadır.

Bu başlıklar da, “G5 Evlilik” alt başlığı örneğinde gösterirsek, kendi içinde şu tema gruplarına ayrılmaktadır:

G5a ikisi birlikte > yalnızlık ya da tecrit (>);

G5b genç yaşta evlenmek, birinin kızını evlendirmesi (=>);

G5c hayatta geç evlenmek – kız kurusu, bekar ve dul (>,<);

G5d evli olmak mı evli olmamak mı daha iyidir? (>,<);

G5e kadın ve erkek – evlilik teklifi yapmak için doğru zaman, kurallar, kriterler, eş seçimi (çoğunlukla erkekler tarafından) (=>>);

G5f kadın ve erkek – birlikte yaşamak, dayanışma, dayanışmanın olmaması (=>>);

G5g çokeşlilik problemi (--);

G5h kadın ve erkek – güç ilişkileri (:).

Bu şekilde yapılacak bir tasnifle örneğin, “(Türk atasözleri çerçevesinde) Türk halkı çok eşlilik konusunda ne düşünüyor?” sorusunun cevabını vermek için veri tabanında konu kısmına G5g kodu yazıldığında tarihsel olarak bu konuda söylenmiş atasözlerine ulaşmak saniyeler içinde gerçekleşecek ve bu sorunun cevabı sıralanan atasözleri çerçevesinde görülebilecektir.

Kuusi metodu şu an için atasözlerinin tematik tasniflerinde evrensel olarak en geçerli ve ayrıntılı tasnif olarak genel kabul görse de bu tasnif metodunda da eleştirilebilecek yönler yok değildir. Örneğin, B1g kodu altında yer alan “papaz ve kilise (+-)” teması bizim atasözlerimiz için kapsayıcı değildir? Zira müslüman bir toplumda anılan kurumlar mevcut değildir. Bunun yerine “imam ve cami” bir başlık bizim “İmam bile okurken yanılır.”, “İmam ölüyü, deli deliyi sever.” “İmama hak değsin de kim ölürse ölsün.” gibi atasözlerimiz için geçerli olabilecektir. Böyle bir problemin çözümünde iki yol mevcuttur: 1. B1g maddesini “imam ve cami” şeklinde değiştirmek, 2. İmam ve cami temalarını “papaz ve kilise (+-)” teması içinde değerlendirmek. Çözüm önerilerinden ilki “Papaz her gün pilav yemez.” atasözünü dikkate aldığımızda 1. seçeneğin uygun bir çözüm olmadığı görülecektir. 2. seçenek ise önemli bir farklılığa sahip olması bakımından çok da uygun değildir. Ama yine de evrensel bir nitelik göstermesi bakımından Kuusi’nin metodu daha sistemli yapılabilecek tasnif yolu olacaktır.

Sonuç

Türk dünyasının kültürel bütünleşmesinde en önemli zenginliklerinden biri olan atasözlerinden yeterince istifade edilmediği açıktır. Diğer taraftan bu bütünleşmenin küresel bir yönünün de olduğu anlaşılabilecektir. Benzer ya da farklı her bir atasözü Türk dünyasının ortak hazinesinin bir bileşenidir. Bu noktada bu varlığın Türk dünyasının bütününü kapsayacak bir şekilde sistemli olarak ortaya konması gerekmektedir. Bilim ve teknolojinin geldiği noktada bu zenginliğin dijital tabanlı olarak derlenmesi ve işlenmesi bilgi üretimi açısından en geçerli yol olacaktır. Her bir Türk dili sahası için ayrı ayrı olarak hazırlanacak bu veri setleri daha sonra üst bir veritabanında birleştirildiğinde bu bilgilerden bir bilinç üretimi söz konusu olabilecektir.

Her bir Türk atasözünün Türklük aleminin bir hikmeti olduğundan yola çıktığımızda gerek Türk dünyasına gerekse insanlık alemine söylenecek çok sözümüz olduğu ortadadır. Bu sözler bugün bize aittir, dün ana babalarımıza, daha da eskiden atalarımıza aitti, yarın ise evlatlarımıza ait olacaktır. Bizlerin sahip olduklarını daha da zenginleştirerek yarınımıza miras bırakmak zorundayız. Muhakkak ki bu mirasın başında geçmişimizden bize atasözleri ile tevarüs eden “hikmet” gelmektedir.

Kaynakça

- Caferoğlu, A. (1930). Orhon Abidelerinde Atalarsözü. *Halk Bilgisi Haberleri*, 1(3), 43-46.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Eckmann, J. (1964). Çağatay Edebiyatının Son Devri (1800-1920). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1964, 121-156.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Divânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. Bilge Kültür Sanat.

- Krueger, J. R. (1962). The Earliest Turkic Poem. *Journal of the American Oriental Society*, 82(4), 557.
- Kuusi, M. (1972). *Towards an international type-system of proverbs*. Suomalainen tiedeakatemia.
- Lauhakangas, O., & Kuusi, M. (2001). *The Matti Kuusi international type system of proverbs*. Suomalainen Tiedeakatemia.
- Paczolay, G. (1997). *European Proverbs in 55 Languages with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese*. Veszprémi Nyonda Rt.
- Sertkaya, O. F. (1983). Eski Türk Atasözleri Üzerine. İçinde U. Günay, A. Güzel, & D. Yıldırım (Ed.), *Şükrü Elçin Armağanı* (ss. 275-291). Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Toker, M. (2006). Gülhanî; Darbü'l-Mesel Adlı Eseri ve Eserde Geçen Türkçe Atasözleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, 59-79.
- Toprak, F. (2023). Armin (Hermann) Vámbéry'nin Tespit Ettiği Özbekçe Nakıllar Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)*, 7(2), Article 2. <https://doi.org/10.30563/turklad.1372434>
- Vámbéry, Á. (1867). *Čagataische Sprachstudien*. Brockhaus.

Özet

Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden Ali Şir Nevaî, XXV. yüzyılda tasavvuf ile edebi anlatım arasındaki zengin etkileşime iyi bir örnektir. Onun eserleri, tasavvufun felsefi ve şiirsel söylemleri üzerindeki derin etkisini aydınlatıyor. Sosyo-politik çalkantıların ve kültürel gelişmenin damgasını vurduğu bir çağda Nevaî, tasavvufun doğasında var olan manevi özelemler ile dönemin sanatsal ifadeleri arasında bir köprü olarak ortaya çıkmıştır. Tasavvufa dair araştırmaları yalnızca teorik yapılara dayanmaz; aksine, okuyucuları insan ruhunun karmaşıklıklarını aşmaya davet eden anlatı, alegori ve şiirsel araçların etkili bir karışımıyla tezahür eder. Nevaî'nin tasavvuf ile olan ilişkisi hem kişisel hem de toplumsaldır ve varoluşsal belirsizlikler ortasında daha derin bir anlam arayan bir toplumun manevi özelemlerini yansıtmaya hizmet etmiştir. Metafizik sorgulamalar ve alegorik çizimlerle zenginleştirilmiş metinleri, sevgi, birlik ve ilahi hakikat arayışı ilkeleriyle yankılanan bir söylemi teşvik eder. Nevaî'nin içsel dönüşüm ve aydınlanma arayışına yaptığı vurgu, çağdaş söylemlerde mevcut dogmatik eğilimlerle keskin bir tezat oluşturarak onu tasavvufi düşüncenin öncüsü olarak konumlandırır. Nevaî, karmaşık Sufi kavramlarını Türk yerel dilinin lirik zenginliğiyle iç içe geçirerek, gelecek nesil yazarlar ve düşünürler için bir yolu açmıştır. Bu bildirinin amacı, Nevaî'nin Sufi anlayışının kapsamlı bir incelenmesi ve edebi zanaatkarlığının hem zamanının kültürel manzarasını hem de Türk edebiyatındaki Sufi düşüncesinin kalıcı mirasını nasıl etkilediğini araştırmaktır. Bu çalışma, aynı zamanda Nevâî'nin eserlerindeki tasavvufi temaları, onun dini ve felsefi dünya görüşü bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ali Şir Nevai, Tasavvuf, Felsefe, Ahlak, Erdem

Reflections of Sufism Philosophy in Ali Shir Nevai's Works

Summary

A prominent figure in Turkish literature, Ali Shir Navoi is a good example of the rich interaction between Sufism and literary expression in the 15th century. His works illuminate the profound influence of Sufism on his philosophical and poetic discourses. At a time of socio-political upheaval and cultural evolution, Navoi emerged as a bridge between the spiritual aspirations inherent in Sufism and the artistic expressions of his time. His explorations of Sufism do not rely solely on theoretical constructs, but are manifested in an effective blend of narrative, allegory, and poetic devices that invite the reader to transcend the complexities of the human spirit. Navoi's engagement with Sufism is both personal and communal, and has served to reflect the spiritual aspirations of a society searching for deeper meaning amidst existential uncertainties. His texts, enriched with metaphysical inquiries and allegorical illustrations, promote a discourse that resonates with the principles of love, unity, and the search for divine truth. Navoi's emphasis on inner transformation and the quest for enlightenment contrasts sharply with the dogmatic tendencies present in contemporary discourse and positions him as a pioneer of Sufi thought. By interweaving complex Sufi concepts with the lyrical richness of the Turkish vernacular, Nevai paved the way for future generations of writers and thinkers. The aim of this paper is to provide a comprehensive examination of Navoi's Sufi conception and to show how his literary craftsmanship reflects both the cultural landscape of his time and the Sufi tradition.

Keywords: Ali Şir Nevai, Sufism, Philosophy, Ethics, Virtue

* Doç. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

Ali Şîr Nevaî ve Tasavvufî Düşünce: Estetik, Ahlâk ve Varlık Felsefesi Bağlamında Bir İnceleme

1. Giriş

Türk-İslam düşüncesi tarihinde tasavvuf, yalnızca bireysel maneviyatın değil, aynı zamanda edebî ve estetik söylemin temel yapı taşlarından biri olmuştur. Bu bağlamda, Ali Şîr Nevaî (1441–1501), hem edebî üretimiyle hem de tasavvufî düşünceyi Türk diliyle sistemleştirme çabasıyla sadece Çağatay edebiyatının değil, genel Türk düşünce tarihinin en mühim şahsiyetlerinden biri olarak öne çıkar (Bulut, 2017, s. 23). Timurîler döneminin çok yönlü kültür ortamında yetişen Nevaî, divan edebiyatı geleneğini tasavvufî bir zeminde şekillendirmiş, özellikle aşk, varlık ve insan gibi felsefî temaları semboller aracılığıyla derinlemesine işlemiştir (Ata, 2023: 531). Alî Şîr Nevâî Mahbûbül Kulub eserinin ikinci bölümünde aşkı bölümlere ayırarak “İlâhî Aşk başlığı içerisinde cismanî aşktan farklı olarak ilahî aşk ele alınarak ayet ve hadisler ile açıklanmasının ardından Nevâyî’nin şiirlerinden örnekler verilmiştir. Bölüm, dört alt başlıkta incelenmiştir: Aşkı Anlatan Benzetmeler, Aşka Şükür Kavramı, Aşk Yazılmış Takdirdir/Aşk Ayettir, Nevâyî’de Maşûk Olarak Allah” (Kesin, 2021: 279). Nevâî’nin ikinci bölümde ele aldığı aşkın en yüksek derecesi, enbiyâ-i mürselîn ve melâike-i mukarrebîn mertebesine yükselen siddîkların aşkıdır.

Nevaî’nin eserlerinde tasavvuf yalnızca bir konu değil, aynı zamanda bir bakış açısı ve varlık felsefesi olarak karşımıza çıkar. Gerek Nasâyihü’l-‘Âbidîn gibi didaktik metinlerinde, gerek Lîsânü’t-Tayr ve divan şiirlerinde ilâhî aşk, nefis mücadelesi, fena fillah ve marifet gibi temel kavramlara sıkça rastlanır. Bu yönüyle Nevaî’nin tasavvuf anlayışı, hem Mevlânâ gibi öncülerle benzerlikler taşıyan hem de Çağatay Türkçesinde özgün kavramsallaştırmalar sunan bir çerçevede şekillenir (Avşar ve Temiz, 2024: 97).

Tasavvufun temel meselelerinden biri olan “aşk” hem tasavvufî şiirlerde hem de metafizik bir gerçekliğin hem de varoluşsal bir dönüşümün anahtarıdır. Aşk, her varlığın özündeki cevher olarak tanımlanır ve bu öz, kişinin nefsinden sıyrılıp hakikate yönelmesini sağlar (Avşar ve Temiz, 2024: 99). Bu anlayış, yalnızca bireysel bir ruhsal yolculuğu değil, aynı zamanda ideal toplum ve yönetim düzeni düşüncesini de içine alır. “Mahbûbu’l-kulûb, bir giriş ve ardından gelen üç bölüm ve hâtime niteliğindeki kısa bir münacattan oluşmaktadır. Kırk fasıl halinde ayrı başlıklar altında işlenen birinci bölüm, esere siyasetname özelliği kazandırdığı kısımdır. Bu bölümde en başta hükümdar olmak üzere devlet teşkilatı ve diğer sosyal sınıflar irdelenmiştir” (Yılmaz ve Turan, 2024: 7). Ali Şîr Nevâî’nin Mahbûbû’l-Kulûb adlı eseri, tasavvufun etik ve siyasal boyutunu harmanlayan bir siyasetname örneği olarak dikkat çeker. Bu eser siyasetname olduğu kadar nasihatname özelliği de taşır ve yöneticilerin adaletle hükmetmesinin onların erdemi olduğunu vurgular. Adalet toplumsal güvenin ve huzurun en önemli mihenk taşıdır.

Bu çalışmada amaçlanan, Ali Şîr Nevaî’nin tasavvuf felsefesini edebî eserleri üzerinden incelemek; onun aşk, varlık, nefis ve ahlâk anlayışını analiz ederek tasavvufun onun düşünce evreninde nasıl bütüncül bir sistem oluşturduğunu ortaya koymaktır. Bu bağlamda, Nevaî’nin tasavvufî imgeleri nasıl kullandığı, aşkın varlık felsefesiyle nasıl ilişkilendirildiği ve bireyin içsel dönüşümünün hangi ahlâkî temellere dayandırıldığı soruları merkeze alınacaktır.

Ali Şîr Nevaî’nin tasavvufî mirası, yalnızca geçmişin poetik zevkine hitap eden bir nostalji değil, aynı zamanda çağdaş insanın varlık, ahlâk ve hakikat sorularına da cevap arayan çok katmanlı bir düşünce sistemidir. Bu bildiride, Nevaî’nin bu yönü, hem şiir dili hem de felsefî-tasavvufî içeriğiyle ayrıntılı biçimde incelenecektir.

2. Ali Şîr Nevaî’nin Hayatı ve Düşünce Dünyası

Ali Şîr Nevaî’nin hayatı ve düşünce dünyası, hem tarihsel hem de kültürel açıdan incelendiğinde, onun dönemin ilim-irfan atmosferinin, Timurî saray çevresinin ve çok katmanlı kimliğinin bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Nevaî, sadece Çağatay edebiyatının kurucusu bir şair değil, aynı zamanda siyasetname türünün özelliklerini taşıyan Mahbûbül-kulûb gibi eserleriyle ideal devlet yönetimi ve adil yöneticilik vizyonlarını da dile getiren çok yönlü bir mütefekkidir (Yılmaz ve Turan, 2024: 8). Bu bağlamda, hem edebi hem de siyasal yönü, dönemin toplumsal ve kültürel dönüşüm süreçlerine ışık tutacak niteliktedir. Tarihsel olarak Nevaî, Timurî

saray çevresinde yetişen ve ilim-irfan ile sanatın yoğun olarak tartışıldığı bir ortamda fikirlerini şekillendirmiştir. Bu ortamlarda, devlet yönetimi konusundaki öğüt veren ve yöneticilere ideal prensipleri aktaran eserleri, hem edebiyat hem de siyaset alanında kendine has bir yer edinmesine olanak tanımıştır (Rahmani, 2019: 292). Klasik Türk edebiyatında Ali Şir Nevâyî'nin şiirlerine pek çok nazire yazılmıştır. Nevâyî'nin Osmanlı şairlerine tesiri konusunda yapılan çalışmalar Nevâyî eserlerinin ufuk açıcı olduğunu göstermektedir (Çakıroğlu, 2021: 275).

Nevâî'nin çok yönlü kimliği, onun şair, mütefekkir ve devlet adamı olarak işlevselliğiyle açıkça görülmektedir. Sanat ve edebiyat alanındaki katkıları; özellikle Türk dilinin ve edebiyatının gelişmesine yaptığı etki, onun sanatının estetik boyutunu da ön plana çıkarmaktadır (Sultanov, 2018: 281). Bulut'un çalışmaları, Nevâî'nin hayatını ve sanatsal kişiliğini, sadece şiirsel üretimiyle sınırlı kalmayıp, devlet işlerine de yön veren ve dönemin ilim çevrelerinde aktif olarak yer alan bir şahsiyet olarak ele alır (Bulut, 2017: 25). Bu yönüyle Nevâî, aynı dönemdeki diğer ilim adamlarından ve devlet mensuplarından farklı bir yer tutar; çünkü onun düşünce dünyası, hem edebi üretiminin hem de politik görüşlerinin sentezinden meydana gelmiştir. Böylece, Nevâî'nin hem edebi mirası hem de siyasal görüşleri, kendisinin ve dolayısıyla döneminin entelektüel dinamizmini yansıtan bir ayna vazifesi görmektedir.

3. Nevâî'nin Eserlerinde Tasavvufi Temalar

Nevâî'nin eserlerinde tasavvufi temalar, klasik Sufi dünyasının ana öğretilerini – aşk, vahdet, fena ve marifet – edebi bir sentez içinde yeniden yorumlamasıyla öne çıkar. Nevâî, Nasâiyhü'l-Âbidîn, Lîsânü't-Tayr ve Meclisü'n-Nefâis gibi başlıca tasavvufi eserlerinde, bu temaları hem didaktik hem de sembolik anlatım araçları kullanarak işlevleştirmiştir. Örneğin, aşk, sadece fiziksel veya dünyevi bir duygu olarak değil, aynı zamanda ilahi aşka giden mistik yolculuğun ve arzu-dileyişin sembolü olarak ele alınır.

Buna ek olarak, Nevâî'nin şiirlerinde fena, yani nefsin ve bireyselliğin ilahi aşk ve birlik karşısında yok oluşu, önemli bir tematik yer edinir. Şarap metaforu, bu yok oluş ve ruhani ecaziyi sembolize eder; şarap, hem mistik deneyimin sarhoş edici etkisini hem de dünyevi varlıkların ötesine geçişi ifade eder. Klasik Türk edebiyatında tasavvufi söylemin temel unsurları arasında yer alan şarap imgeleriyle yapılan çalışmalar, bu temanın dilsel ve kavramsal derinliğini ortaya koymaktadır. “Ali Şir Nevâyî, Sâkî-nâme başlığını taşıyan manzumesine sâkîye hitap ederek mey/şarap tasviri ile başlar. Sultan Hüseyin Baykara'ya hitap eden bölümde önce sultana övgü ile seslenir, ardından bu dünyadan şah ya da dilenci herkesin geçip gideceğini hatırlatarak nasihat eder. Şarap tasvirinin yapıldığı bölümler sâkî-nâmelerin ortak özelliklerindendir” (Çakıroğlu, 2021: 276). Meyhane ise, bu sembolik yapı içinde dünyevi düzenin sınırlarının ötesinde, mistik deneyim ve sohbetin mekanı olarak yorumlanır; burada mekânsal dönüşüm, ebedi varlıkla buluşma için hazırlık niteliğindedir.

“Vahdet-i Vücûd istilahı “varlığın birliği” anlamında kullanılmıştır. Vahdet-i Vücûd teorisine göre evren Zat-ı Mutlak olan mükerrerem Hak Tealanın kendi güzelliği, kudreti ve sıfatlarını ifade etmek isteğinden ortaya çıkmıştır. Nevâî'nin Farsça eserlerinden oluşan “Divan-ı Fanî”deki birçok tasevvufî eserin merkezi gayesi Vahdet-i Vücûd ya da tevhidin poetik tasviriyle ilgilidir” (Satıbalıyev, 2018: 436). Vahdet, yani varlık birliği, Nevâî'nin şiirlerinde evrendeki çokluğun aslında tek bir ilahi kaynaktan türediğini ve her şeyin bu birlik içinde anlam bulduğunu ifade eden bir tema olarak öne çıkar. Bu anlayış, tasavvufi öğretilerin temel felsefesini oluşturur; varlıkların çeşitliliği, aslında tek bir kaynağın yansımaları olarak sunulur. Marifetullah ise, manevi bilgi ve içsel hakikati temsil eden bir diğer kavram olarak, mistik yolculuğun sonunda elde edilen idrak ve kuvvetli bir farkındalık hali olarak tasvir edilir. “Ali Şir Nevâî'nin eserlerinde marifetullah aşağıda belirtilen açılardan ele alınır, değerlendirilir: 1) İlmi/teorik açıdan, marifetullahın mahiyeti, temelleri ve özellikleri ile ilgili tanımlarla; 2) Ameli/pratik açıdan, bir şeyh, veli, salih veya tarihî kişiliğin hayatına ait menkıbe, hikaye ve rivayetlerle; 3) Sanatsal açıdan ise, asâr ve edebî vasıtalarla marifetullahın mahiyeti tezahür eder. İlk iki marifetullah bakış açısına Nevâî'nin Nesayimü'l Muhabbet, Lisanü't Teyr ve Hamsa adlı eserlerinde rastlanır. Üçüncü bakış açısı şairin şiirlerinde görülür” (Yusupova ve Ataman, 2023: 115). Nevâî'de Marifetullah; yaratılış esrarının, hikmetinin esası olduğu kadar aşk, hayranlık ve tevhid gibi birbiriyle alakalı, birbirini doğrudan

tamamlayan kavramlarla da yakından ilişkilidir. Böylece, Nevaî'nin eserlerinde aşkın icraatı, tasavvufi deneyimin derinleşmesi ilahi varlıkla bütünleşmeye yönelik çabalara işaret etmektedir.

Bu unsurların sentezi, Nevaî'nin sadece edebi üslubunun değil, aynı zamanda inanç sisteminin de ne denli zengin ve katmanlı olduğunu gözler önüne serer. Nevaî, tasavvufun klasik temsillerini hem didaktik eserlerinde hem de sembolik şiir dilinde ustaca harmanlayarak, dönemin manevi atmosferine derin bir katkı sağlamış; böylece mistik söylemi, aynı zamanda evrensel insanî ve kültürel değerlere de kapı aralamıştır.

4. Aşk ve Varlık: Nevaî'nin Tasavvufî Ontolojisi

Nevaî'nin tasavvufî ontolojisi, ilâhî aşkı hem varlığın temel kaynağı hem de varlık mertebelerinin (tecelli, zuhur ve insan-ı kâmil) ortaya çıkış süreci olarak kavramsallaştırır. Nevaî'ye göre, ilâhî aşk, varlıkta belirgin bir dönüşüm sürecinin tetikleyicisidir; bu süreçte aşk, bireysel nefsin fena olması ve evrensel varlık düzenine katılımın anahtarıdır. Onun düşüncesinde, aşk yalnızca duygusal veya estetik bir olgu değil, aynı zamanda varlığın derin katmanlarında yatan ilahi soluk ile kendini gösteren temel bir güçtür. “Nevâyî gerek yek-ahenk gazellerinde gerekse rubai ve mukattaatlarında, sevgiliden mektup alındığı/alınmadığı, sevgiliye mektup yazıldığı veya haberciye seslenildiği durumlarda kolayca söylenivermiş izlenimi uyandıran lirik bir anlatı ile şiirlerini yazmıştır (Demircioğlu, 2023: 174). “Aşk, Nevai şiirlerinin önde gelen esas konularındandır. Hazayın ulmeanı divanında Aşk redifli 2 gazel mevcuttur. Hayrat ul ebrar destanının 9. Makalatında Aşk ateşi tanımlanmaktadır. Ferhad ve Şirin destanında 233 defa, Leyli ve Mecnun destanında ise 240 defa Aşk sözcüğünün kullanması bu kavramın Nevai eserlerinde ne kadar önem arz ettiğini göstermektedir. Nevai, alem ve ademin yaralmasını aşktan dolayıdır” (Tilavov, 2018: 23). Ali Şir Nevai Mahbulul Kukub adlı eserinde “Güzel Fiiller ve Çirkin Huylar” başlığını taşıyan ikinci bölüm tövbe, zühd, tevekkül, kanaat, sabır, tevazu ve edep, zikir, teveccüh (mâsivâdan uzaklaşıp Allah’a yönelme), rızâ ve aşk konularının geleneksel Sünnî ahlâk ve tasavvuf telakkisi çerçevesinde işlendiği on babdan oluşmaktadır. Her konuda, faziletiyle tanınmış bir İslâm büyüğünün hayatından örnek hikâyeler aktarılmaktadır. Nevâî bu kısımda en geniş yeri ayırdığı aşkı avam aşkı, havas aşkı ve siddîklar aşkı şeklinde üçe ayırır. Bunların en yüksek derecesi, enbiyâ-i mürselîn ve melâike-i mukarrebîn mertebesine yükselen siddîkların aşkıdır” (Nevai, 2016: 79,87). Bu bağlamda, aşk pratiği, bireyin varlık mertebelerinin ilerleyişinde, öncelikle tecelli ve zuhur aşamalarının tamamlanıp insan-ı kâmil olma noktasına ulaşmasında belirleyici rol oynamaktadır.

Nevaî'nin aşk felsefesi, Mevlâna, Attâr ve Hâfız gibi büyük mistiklerin görüşleriyle belirli noktalarda paralellik gösterir. Özellikle Mevlâna'nın Mesnevî'sinde aşk, insanın yaratılışındaki eksikliğin tamamlanması ve ilahi birliğe erişimin yolu olarak ele alınır; bu yaklaşım, Nevaî'nin aşkı varlık düzeninin temel dinamiği olarak görmesiyle örtüşmektedir. Attâr, aşkı evrensel bir cihanın sırrı olarak sunarken, ilahi aşkın gücüyle varlık düzeylerinin aşamalı olarak açığa çıktığını savunur; Nevaî'nin tecelli ve zuhur kavramları bu dinamik süreci açıklamada önemli bir yer tutar. Mevlana ise, aşkı dünyevi semboller ve metaforlar aracılığıyla ilahi sırlarla iç içe geçmiş bir gerçeklik olarak aktarır; bu bağlamda, Nevaî'nin aşkın metafiziksel yönünü vurgulayan yaklaşımıyla paralellik gösterir (Avşar ve Temiz, 2024: 99).

Nevaî'nin tasavvufî ontolojisinde, varlık mertebeleri kavramı, ilahi aşkın bir tezahür biçimi olarak ele alınır. İlk aşamada, tecelli kavramı, ilâhî sıfatların yaratılışa yansımaları olarak yorumlanırken, zuhur aşaması bu sıfatların belirli bir düzen içinde dışa vurulmasını temsil eder. Nihai hedef ise insan-ı kâmil olma mertebesidir; bu ideal, bireyin ilahi aşk yoluyla mutlak varlıkla bütünleşmesi ve mükemmel bir varoluş formuna ulaşması olarak tanımlanır. Bu ontolojik perspektif, insanın varlık anlayışında hem bireysel hem de kozmik ölçekteki dönüşümü anlamlandırmada temel bir çerçeve sunar.

Nevaî'nin ilâhî aşk anlayışı ve varlık mertebelerine ilişkin tasavvufî ontolojisi, aşkı evrenin temel dinamiği olarak konumlandırır. Bu yaklaşım, aşkın insan-ı kâmil yoluyla ilahi varlıkla birleşmenin anahtarı olması fikrini vurgular. Dolayısıyla, Mevlâna, Attâr ve Hâfız'ın eserlerindeki aşk ve varlık temsilleriyle yapılan karşılaştırmalar, Nevaî'nin düşüncesinin evrensel mistik

gelenek içindeki yerini daha da pekiştirir ve onun ontolojik yaklaşımının, evrenin hem varlık hem de aşk boyutunu kapsayan bütüncül bir perspektife dayandığını ortaya koymaktadır.

5. Ahlâk, Nefs ve Manevî Terbiye Anlayışı

Ali Şîr Nevaî'nin ahlâk, nefis ve manevî terbiyeye ilişkin yaklaşımı, klasik tasavvufi perspektifin temel unsurlarını içerir. Nevaî, eserlerinde nefis mücadelesini bireyin içsel yolculuğu çerçevesinde yorumlarken, ruhani olgunlaşmanın ancak nefsin kötülüklerine karşı verilen bilinçli mücadeleyle mümkün olacağını vurgular. “Mutasavvıf şairler vahdet-i vücud anlayışı doğrultusunda görüş ve düşüncelerini eserlerinde anlatmışlardır. Bir kısmı doğrudan vahdet-i vücudun içerisinde de mütalaa edilebilecek olan, yaratılış, Allah'ın varlığı ve birliği, tekvin, varlığın hakikati, Hz. Peygamber'e, sahabe ve velilere duyulan sevgi, tarikat adap ve erkânı, tasavvuf büyükleri ve bunların manevî halleri, ilahî aşk, vecd, insanın değeri, insan-ı kâmil tasavvuru, dünyanın faniliği, nefis terbiyesi, güzel ahlak, velayet, keramet, zikir, sohbet, halvet gibi konular ise tekke şiirinde en çok işlenen konulardandır” (Bilgin, 2014: 5). Bu mücadelenin sonucunda insan, zahid, arif ve derviş gibi tipolojeler üzerinden farklı manevi vasıflara erişme imkânı bulur. Zahidler, dünyevi arzulardan uzaklaşarak irşadî hedeflerken; arifler, derin tefekkür ve ilahî aşk yoluyla hakikati idrak eder; dervişler ise, deneyimsel bir teslimiyet ve toplumsal dayanışmayı sembolize eder. Nevaî, bireysel terbiyede bu tipolojik ayrımı, manevi olgunlaşmanın evreleri olarak ele almasının yanı sıra, her aşamada ahlâkî değerlere ve içsel disipline vurgu yapar.

Nevaî'nin ahlâk anlayışı, yalnızca bireysel düzeyde değil, toplumsal irşad ve siyasal ahlâk boyutunda da büyük önem taşır. Özellikle Nasâyihü'l-Mülûk gibi metinlerinde, devlet yönetimine dair öğütler ve toplumsal ahlâk kuralları, kişisel nefis terbiyesinin yanı sıra kamusal yaşamda düzen ve adaleti tesis etme hedefiyle sunulur (Yılmaz ve Turan, 2024: 1). Bu eserler, yöneticilerin ve toplumun manevi ve ahlâkî standartlarını yükseltme amacını taşıırken, aynı zamanda bireysel nefsin terbiye edilmesiyle toplumun da bütünsel bir dönüşüme uğrayacağını savunur. Böylece Nevaî, manevi gelişimi sadece bireysel kurtuluş süreci olarak değil, aynı zamanda toplumsal düzenin sağlanmasında temel bir araç olarak konumlandırır (Yılmaz ve Turan, 2024: 3).

Ali Şîr Nevaî'nin ahlâk, nefis ve manevî terbiyeye ilişkin düşüncesi, tasavvufi metodolojinin özünü oluşturan bireysel içsel yolculuk ve nefis mücadelesini, zahid, arif ve derviş gibi tipolojik sınıflandırmalar aracılığıyla somutlaştırır. Bu süreç, bireysel ruhani olgunlaşmanın yanı sıra, toplumun ahlâkî ve siyasal düzene katkı sağlayan kapsamlı bir manevi eğitim anlayışını da beraberinde getirir. Nevaî'nin bu çok katmanlı yaklaşımı, onun hem edebî hem de siyasal metinlerinde kendini göstererek, ideal bir toplum düzeninin inşasında manevi değerlerin temel rolünü ortaya koyar. “Nevâî'nin eserinde, yöneticinin sahip olması gereken başlıca nitelikler adalet, bilgelik, merhamet ve dürüstlüktür. Bir yönetici, toplumun huzur ve refahını sağlamak için en başta adaletle hükmetmelidir, zira adalet yönetimin temelidir. Adaletli bir yönetici, halkın güvenini kazanır ve onların desteğini alır. Adaletin olmadığı bir yerde, zulüm ve haksızlık hüküm sürer ki bu da devletin çöküşüne yol açar” (Yılmaz ve Turan, 2024: 11).

6. Nevaî'de Tasavvufun Estetik Boyutu

Nevaî'nin tasavvufi estetik boyutu, şiirindeki derin anlam katmanlarının remz, mecaz ve kinâyeler aracılığıyla ortaya konmasıyla kendini göstermektedir. Nevaî, divan şiirinin zengin sembolik dil geleneğinden beslenerek, mecazî anlatım yöntemlerini ustalıkla kullanır; bu yolla, hem zahiri dilsel yapıların ötesinde saklı kalan manevî gerçeklikleri hem de tasavvufi öğretileri şiirine yansıtır. “Mesnevi nazım şekliyle yazdığı sâkî-nâmede gerçekçi tasvirler yapan Nevâyî, terci-i bentte içki ve içki meclisleri tasvirlerini sembolik bir dille anlatırken tasavvufi kavramlara sıklıkla yer verir. Terci-i bentte yer alan tasavvufi kavramlar: Subh-ı elest, mey, pîr-i mugan, cezbe, hırka, ihtisab ehli, harabat, pîr-i deyr, mürid,...” (Çakıroğlu, 2021: 277). Bu yaklaşımla, kullandığı semboller ve metaforlar, klasik tasavvufi anlatımın ötesinde çok katmanlı anlam dünyalarını açığa çıkarır; örneğin, sevgili, gül, bülbül gibi imgelerin ötesinde, bu unsurlar varlığın sırlarına ve ilahî aşka gönderme yaparak, okuyucunun ruhani yolculuğuna derinlik katar.

Aruz vezni ve musiki unsurları ise Nevaî şiirinde biçimsel bir estetik bütünlük sağlamakta, edebi tasavvurla iç içe geçmiş bir yapıyı ortaya koymaktadır. Aruz kalıplarının belirli ritmik düzeni, şiirin musikiyle olan uyumunu sağlaması bakımından hayati öneme sahiptir; bu yönüyle,

Nevâî, klasik şiirin biçim ve içerik arasında kurduğu dengeyi, tasavvufi söylemin derinliğini pekiştirecek biçimde kullanır. “Ali Şîr Nevâyî’nin terci-i bent nazım şekliyle yazdığı sâkînâme aruzun fe’ûlün fe’ûlün fe’ûlün fe’ûl kalıbıyla yazılmış onar beyitlik 10 bentten toplam 100 beyittir. Terci-i bentte tasavvufi kavramlar sıklıkla yer alır. Şairin mesnevi nazım şekliyle, aruzun “Fe’îlâtün Fe’îlâtün Fe’îlün” kalıbıyla yazdığı sâkî-nâme 458 beyitlik uzun bir manzumedir” (Çakıroğlu, 2021: 276). Ayrıca, şiir dili içerisinde yer alan müzikal tonlar, ses uyumları ve ritmik yapılar, okuyucuda ilahi aşkın ve mistik tecrübenin yoğun bir hissini uyandırır; bu da edebi tasavvurun biçimsel izdüşümü olarak ele alınabilir.

Diğer yandan, mecaz ve lugaz kullanımı üzerinden oluşturduğu sembolik anlatım sistemi, Nevâî’nin şiirinde anlam derinliğini arttırmaktadır. Mecazın vaz’îliği meselesinde literatürde ele alınan tartışmalar, Nevâî’nin metinlerinde de kendini gösterir; şiirdeki ifade zenginliği, hem zahiri hem de mecâzi anlamların iç içe geçmesiyle, okuyucuya çok boyutlu bir estetik deneyim sunar. “Klasik Türk edebiyatında İlk örneklerine 15. yüzyılda rastlanılan lugaz, sadece Osmanlı sahasında değil, Çağatay sahası Türk edebiyatında da görülmüş; Sekkakî, Şiban Han, Ali Şîr Nevâyî ve Sanî gibi şairler, sayıca dikkate değer lugaz yazmışlardır” (Durkaya, 2021: 1159). Bu bağlamda, mecazın hem dilbilimsel hem de felsefi yorumları, onun şiirindeki tasavvufi estetiğin, sembollerin, ritim ve müziğin birbiriyle uyum içinde nasıl bütünleştiğini açıklamada önemli ipuçları vermektedir.

Nevâî şiirindeki tasavvufi estetik, remz ve mecaz yoluyla sentezlenen derin anlam katmanları, aruzun ve musiki unsurlarının biçimsel düzeniyle desteklenerek, edebî tasavvurun zenginliğini ortaya koyar. Bu bütünleşik yapı, onun klasikten modern tasavvufi şiir geleneğine olan katkısını ve aynı zamanda mecazın, ritmin ve müziğin mistik deneyime hizmet eden işlevselliğini vurgulamaktadır.

7. Sonuç ve Değerlendirme

Ali Şîr Nevâî, yalnızca Çağatay sahasında eser vermiş büyük bir şair olmanın ötesinde, tasavvufun derin felsefesini Türkçe aracılığıyla estetik ve düşünsel bir bütünlük içinde ifade eden müstesna bir fikir adamıdır. Onun eserleri, bireyin ilâhî hakikate ulaşma sürecini anlatan yalnızca mistik anlatılar değil; aynı zamanda aşk, varlık, bilgi ve nefis mücadelesi gibi kavramları sistematik şekilde ortaya koyan, içsel derinliği olan metinlerdir. Bu yönüyle Nevâî, Mevlânâ, Attâr, Hâfız gibi mutasavvıf şairlerle aynı zihinsel düzlemde buluşurken; Türk diliyle kurduğu kavramsal yapı sayesinde kendine özgü bir tasavvuf dili ve düşüncesi inşa etmiştir.

Eserlerinde aşk, varlık ve insanın anlam arayışı etrafında şekillenen tasavvufî tema ve imgeler, onu yalnızca edebiyatçı değil, aynı zamanda ontolojik ve epistemolojik meselelerle ilgilenen bir mutasavvıf hâline getirir. İlâhî aşk onun için bir duygusal yükseliş değil, tüm varlığın özünde saklı olan cevhere ulaşma çabasıdır. Nevâî’ye göre aşk, hakikatin dili ve varoluşun gayesidir. Bu yönüyle onun şiiri, sadece metaforlar ve mazmunlarla örülü değil, aynı zamanda derin bir felsefi arka plana sahip düşünsel bir metindir. Şiir ve tasavvuf, onun kaleminde birbirini tamamlayan iki dil hâline gelir: biri biçimin, diğeri anlamın dili.

Ali Şîr Nevâî’nin bu çok katmanlı düşünsel mirası, hem bireyin ruhsal olgunlaşmasına hem de toplumun ahlâkî yapısına yön veren bir temel sunmaktadır. Bu bağlamda onun eserleri, günümüz insanının içsel boşluklarına, kimlik krizlerine ve anlam arayışlarına da ışık tutabilecek niteliktedir. Modern dönemin sekülerleşen zihin yapısı içinde, Nevâî’nin aşk merkezli tasavvufi söylemi; insanı tekrar kendisiyle, doğayla ve yaratıcıyla yüzleştirme potansiyeli taşır. Bu da onun mirasının yalnızca tarihsel bağlamda değil, bugünün düşünce hayatı açısından da değerlendirilmesini gerekli kılar.

Bu çalışmanın bulguları göstermektedir ki, Ali Şîr Nevâî’nin tasavvuf anlayışı çok boyutlu ve sistematik bir düşünce bütünlüğü içermektedir. Bu nedenle, Nevâî’nin sadece edebiyat tarihi perspektifiyle değil, felsefe, teoloji, siyaset teorisi ve hatta çağdaş psikoloji gibi alanlarla ilişkilendirilerek incelenmesi büyük önem arz eder. Onun özellikle aşk, nefis, marifet ve insan-ı kâmil gibi tasavvufi kavramlara getirdiği yorumlar; çağdaş mistik düşüncelerle karşılaştırılarak yeniden anlamlandırılabilir. Aynı şekilde, Nasâyihü’l-Mülûk ve Mahbûbü’l-Kulûb gibi

siyasetname türündeki eserlerinde görülen tasavvufi harmanlanmış yönetim anlayışı, etik temelli liderlik kuramları çerçevesinde değerlendirilebilir.

Gelecekteki akademik çalışmalarda, Nevaî'nin tasavvufi mirasının sadece metin merkezli analizlerle değil; tarihsel bağlam, kültürel çevre, dilsel gelişim ve düşünsel süreklilik üzerinden ele alınması gerekmektedir. Ayrıca Nevaî'nin kavramsallaştırdığı tasavvufi düşünce, Türk-İslam medeniyeti içindeki felsefi zenginliği göstermek açısından da değerlidir. Bu doğrultuda, eğitim politikalarında onun eserlerine daha geniş yer verilmesi, genç kuşakların kültürel köklerini anlamaları açısından katkı sağlayacaktır. Ali Şîr Nevaî'nin tasavvuf felsefesi; aşkı, varlığı, dili ve bilgiyi birleştiren bütüncül bir sistemdir. Bu sistem, hem geçmişin mirasını taşımakta hem de çağımızın ruhsal ve düşünsel ihtiyaçlarına cevap verebilecek potansiyele sahiptir. Onun metinleriyle kurulan her yeniden temas, sadece bir şairle değil, insanı ve âlemi anlamaya çalışan derin bir fikir adamıyla kurulmuş bir diyalogun kapısını aralamaktadır.

Kaynakça

- Ali Şîr Nevâî (2016). Mahbûbu'l-Kulûb, çev: Vahit Türk, Ötüken, Ankara
- Ata, A. (2023). Ali şîr nevaî ve dil. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 8(2), 529-535. <https://doi.org/10.32321/cutad.1348350>
- Avşar, Z. and Temiz, B. (2024). Her varlığın özündeki cevher; aşk. The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (Tullis). <https://doi.org/10.30568/tullis.1583318>
- BULUT, S. (2017). Asya coğrafyası'nın büyük edibi ali şîr nevâî'nin hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve türk dili'ne katkıları. Asya Studies, 1(1), 23-41. <https://doi.org/10.31455/asya.334014>
- Bilgin, A. (2014). Türk tasavvuf edebiyatının mahiyeti. Türkiyat Mecmuası, 24(1), 1. <https://doi.org/10.18345/tm.87830>
- Çakıroğlu, T. O. (2021). Ali şîr nevâyî'nin sâkî-nâme'sinde tasavvufun izleri, Türkbilig, 2021(42), 273-282. ORCID ID: 0000 0001 5650 6447.
- Demircioğlu, T. G. (2010). Ali şîr nevâyî'nin divanlarında mektuplaşma: âşıktan sevgiliye, sevgiliden âşığa, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 5(3), 146-176 DOI: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1471>
- Durkaya, H. (2021). Klasik türk edebiyatında lugaz ve lugaz kelimesinin divan şiirinde kullanımı. Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature, 7(4), 1222-1249. <https://doi.org/10.20322/littera.990516>
- Kesin, T. N. (2021). Tasavvufi ve edebî yönleriyle alî şîr nevâyî. Gazi Türkiyat, Bahar 2022/30: 277-281 DOI: <https://doi.org/10.34189/gtd.30.015>
- Rahmani, Z. (2019). Kendi döneminde yazılan kaynaklarda ali şîr nevâî ve fazla bilinmeyen üç eseri. Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi (Journal of Academic Literature), (10), 291-303. <https://doi.org/10.28981/hikmet.497869>
- Satıbalıyeva, S. (2018). Ahmet yesevi ve ali şîr nevai eserlerinde “vahdet-i vücud” anlayışının poetik telkini. IV. Uluslararası Alevilik Ve Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı
- SULTANOV, T. (2018). Ali şîr nevaî şiirinin sadık bey sadıkî sanatına etkisi. Dil Ve Edebiyat Araştırmaları/Journal of Language and Literature Studies, 277-285. <https://doi.org/10.30767/diledeara.472646>
- Tilavov, A. (2018). Ali şiir nevai eserlerinde ilahi aşk terennümü. İtobiad Kongre/18 | I. International Congress of Human and Social Sciences Research
- Yusupova D. and Ataman K. Y. (2023). Ali şîr nevaî'nin nesayimü'l muhabbet'inde marifetullah anlayışı. Əlişir Nəvai Və XXİ Əsr mövzusunda beynəlxalq konfransın materialları,
- Yılmaz, A. and Turan, S. (2024). Bir siyasetname örneği olarak ali şîr nevai'nin mahbûbü'l-kulûb'ünde ideal devlet ve adil yönetici vizyonu. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 12(39), 1-16. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1219284>

SEBK-İ HİNDÎ ŞAİRLERİNDEN ÖRFÎ-İ ŞİRAZÎ'NİN BAZI BEYİTLERİ ÜZERİNE YAPILAN YORUMLARIN KARŞILAŞTIRILMASI

Ozan YILMAZ *

Özet

Türk Şerh Edebiyatı Arap ve İran edebiyatına ait önemli eserlerin Türkçe'ye aktarılması ve ortaya konulan anlam üzerinde açıklamalı yorumlar yapılması suretiyle gelişim gösteren bir alandır. Şerh metinleri, karşılaştırmalı metin araştırmaları ve metnin en doğru bir biçimde açıklanması hususunda önemli veriler sunmaktadır. Klasik ve tasavvufi olmak üzere iki ana koldan ilerleyen şerh sahası mahsulleri, araştırmacılara birçok veri sunmaktadır.

Bu bildiri, klasik edebiyatın en çetin anlam katmanlarına sahip şiirsel üsluplarından biri olan Sebk-i Hindî'nin 17. yüzyıl Osmanlı şerh geleneği içerisindeki yansımalarını, dönemin bazı şârihleri tarafından Örfî-i Şîrâzî'nin beyitlerine yazılmış ortak şerhler üzerinden incelemektedir. İran edebiyatında doğup gelişen ve hayal zenginliği, anlam kapallılığı, abartılı mecazlar ile dikkat çeken Sebk-i Hindî, Osmanlı coğrafyasında özellikle 17. yüzyıldan itibaren yoğun biçimde benimsenmiş ve şiir anlayışını derinden etkilemiştir. Bu etkinin önemli göstergelerinden biri de, dönemin önde gelen İranlı şairlerinden Örfî-i Şîrâzî'nin Osmanlı aydın çevrelerinde ilgiyle okunması ve beyitlerinin farklı şârihler tarafından açıklanmaya çalışılmasıdır. Bildiride, Örfî'nin şiirine yazılan ve aynı beyit üzerine birden fazla ismin yorum yaptığı ortak şerhler tespit edilmekte, bu metinler içerik ve yöntem açısından incelenmektedir. Çalışmada, şârihlerin kullandığı açıklama teknikleri, metne yaklaşım biçimleri, mecaz ve mazmun çözümlemeleri ile yorumlarının şiirin anlam derinliğini nasıl ortaya koyduğu analiz edilmektedir. Ayrıca ortak şerhler aracılığıyla, Osmanlı şiir dünyasının Sebk-i Hindî'ye ne ölçüde aşına olduğu, bu üslubun Osmanlı estetik anlayışına nasıl tercüme edildiği de tartışılmaktadır. Sadece anlamı aktaran metinler değil, aynı zamanda edebî yaratım sürecine katkı sunan yorumlar olarak da ele alınan bu şerhler, klasik şiirde anlam üretiminin kolektif boyutuna ve yorum geleneğinin şiir estetiğiyle ilişkisine ışık tutmaktadır. Böylece bildiri, edebî şerh pratiğini Sebk-i Hindî'nin Osmanlı edebiyatındaki serencamı çerçevesinde yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bildiride kaynak olarak 17. yüzyılda şerh faaliyetlerinde bulunan şârihlerden Neşatî Efendî, Murtaza Trabzoni, Sadık Efendî Etbâsî ve Rodosîzâde'nin şerh metinleri kullanılmıştır. Amaç bu tür ortak yorumlaradikkat çekmek olduğundan sadece bu dört şârihle yetinilmiştir. Bildiride tümevarım ve nitel yöntemlerden belge tarama yöntemi kullanılmış, metinlerin hem aslı hem de günümüz Türkçesine aktarımı bir arada verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, Sebk-i Hindî, Örfî-i Şîrâzî, şerh, şârih

A Comparative Analysis of Commentaries on Selected Couplets by Örfî-yi Shîrâzî, One of the Prominent Poets of the Sabk-i Hindî Style

Abstract

Turkish commentary literature (şerh literature) is a field that developed through the translation of significant works from Arabic and Persian literatures into Turkish, accompanied by interpretive and explanatory remarks on the meanings conveyed by the texts. Şerh texts provide valuable data for comparative textual studies and for clarifying the intended meanings of the original works. The tradition of commentary, which follows two main branches - classical and Sufi - offers researchers a wealth of material for analysis.

This paper examines the reflections of the *Sabk-i Hindi* (Indian style), one of the most intricate poetic styles in terms of semantic density, within the 17th-century Ottoman commentary tradition, focusing specifically on the collective commentaries written on the couplets of Örfî-yi

* Prof. Dr. Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, oyilmaz@sakarya.edu.tr; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü, ozan.yilmaz@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0001-6375-2881

Shīrāzī by several commentators of the time. Emerging in Persian literature and characterized by imaginative richness, semantic obscurity, and exaggerated metaphors, *Sabk-i Hindi* was widely adopted in the Ottoman world from the 17th century onward and significantly influenced the poetic sensibilities of the era. One of the key indicators of this influence is the popularity of Örfi-yi Shīrāzī - one of the foremost Persian poets of his time - among Ottoman intellectuals and the scholarly attempts to explicate his couplets through commentary.

This paper identifies and analyzes several collective commentaries written on the same couplets by multiple commentators, evaluating these texts in terms of content and methodology. It explores the techniques of interpretation employed by the commentators, their approaches to the text, and their analyses of metaphor and *mazmun*, revealing how these interpretations bring to light the semantic depth of the poetry. Furthermore, the study discusses the extent to which Ottoman poetic culture was familiar with *Sabk-i Hindi*, and how this style was interpreted and integrated into the Ottoman aesthetic framework. These commentaries, rather than merely transmitting meaning, are viewed as interpretive texts that contribute to the poetic creation process, shedding light on the collective dimension of meaning-making in classical poetry and the relationship between the tradition of commentary and poetic aesthetics.

The paper utilizes commentary texts by four 17th-century Ottoman commentators: Neşatî Efendi, Murtazâ of Trabzon, Sâdiq Efendi Etbâ'îsi, and Rodosîzâde. The study focuses specifically on these four figures in order to highlight the nature of shared interpretation. The research adopts a qualitative, inductive approach, using document analysis. Both the original texts and their modern Turkish translations are presented side by side.

Keywords: Classical Turkish literature, Sabk-i Hindi, Örfi-i Shirazi, commentary, commentator

Giriş

Klâsik Türk Edebiyatına kaynaklık eden belli başlı metinlerin (Gülistân, Bostân, Hâfız Dîvânı vs.) şerh edilmesine dayanan Klâsik Şerh edebiyatı sahasına ait eserler arasında, aynı metnin farklı şârihlerce yapılan şerhlerine tesadüf etmek mümkündür. Tasavvufî bakımdan isim yapmış önemli eserlere (Fusûsu'l-Hikem, Gülşen-i Râz vd.) yapılan şerhleri bir yana bırakırsak, klâsik şerhler, Arap ve İran edebiyatına ait önemli eserlerin Türkçe'ye aktarılması ve ortaya konulan anlam üzerinde açıklamalı yorumlar yapılması suretiyle gelişim göstermiş bir alan olarak görülmektedir. Bu tür metinler, karşılaştırmalı metin araştırmaları ve metnin en doğru bir biçimde açıklanması hususunda kendine has birtakım niteliklere sahiptir.

Klâsik şerhlere kaynaklık eden metinlere şöyle bir göz gezdirilecek olursa, Sebk-i Hindi şairlerinin eserleri üzerine bir hayli şerh yapıldığı görülür. Hâfız-ı Şirazî, Saib-i Tebrizî, Şevket-i Buharî vb. gibi isimlerin divanlarına yapılan şerhlerin yanında, Sebk-i Hindî'nin önemli temsilcilerinden Örfî'nin kasidelerine yapılan şerhler, klâsik şerhlerin Fars sahası ürünlerini baz alan kısmına örnek gösterilebilecek mâhiyette metinlerdir.

Sebk-i Hindî, yaygın adıyla Hint üslûbu, Sebk-i Türkistânî ve Sebk-i İsfahanî adlarıyla da bilinmektedir (Bruijn, 1995, s. 684). Doğu edebiyatlarının ortak üslubu Sebk-i Hindî'nin başlangıç aşaması kendisini tamamen hissettirdiği 17. yüzyıldan daha da eskilere dayanır. Örfî-i Şirazî ve Sâ'ib-i Tebrizî (ö. 1671) ile zirveye çıkan bu akım, çok daha önce Molla Camî (ö. 1492) ve Ali Şir Nevâî'nin (ö. 1501) şiirlerinde görülen ve eskiye göre değişiklik sayılabilecek bazı formlarla kendini hissettirmiştir. Hafız-ı Şirazî'de (ö. 1388) de görülen bu değişiklikler İran edebiyatının klâsik ekolü Sebk-i Irakî'yi yıkmak üzere yeni bir üslup arayışının doğal bir sonucudur. Timurlular döneminin ünlü şairi Emir Hüsrev-i Dihlevî'nin (ö. 1325) şiirlerinde görülen birtakım değişik ifadelerin ardından, birkaç farklı özellikle büyük bir popülerite kazanan Hint üslubu kısa zamanda geniş bir yayılma alanı bulmuştur (Rypka, 1968, s. 295).

Doğu şiirinin bir dönemine damgasını vuran Sebk-i Hindî'yi oluşum bakımından İran ve Hindistan olmak üzere iki kola ayırmak mümkündür. İsfahan'da kımıldanmaya başlayan bu edebî hareket Hindistan'da hızla gelişmiştir ve akımın çıkış sebepleri arasında iktisadî ve ictimai problemler, felsefî ve irfanî bakış açıları arasındaki farklılıklar, İran ve Hindistan'ın kültürel

ilişkileri gibi mevzular söz konusudur (Çiçekler, 2005, s. 24). İran kolunun en önemli temsilcisi Sâib-i Tebrizî, Hint sahasının en meşhur ismi ise Bîdil-i Azîmâbâdîdir (ö. 1720) (Kedkeni, 1981, s. 152).

Safeviler döneminde İran ve çevresinde konuşlanan ve içlerinde Türkler'in de bulunduğu şair kitlesi pek çok eser kaleme alarak zengin bir edebî birikim meydana getirirken Safevî hükümdarlarının da desteğini görmekteydiler. Safevî hanedanına başkentlik eden İsfahan başta olmak üzere Meşhed, Tebriz, Hemedan, Kum gibi şehirlerde bir araya gelen bu şairler zümresi, zamanla Safevî hükümdarlarının şiir ve şairi desteklemekten vazgeçmeleri ve daha çok dinî şiirlere caize ihsan etmeleri sebebiyle yeni arayışlar içerisine girmişler ve Hindistan'daki Türk-Hint imparatorlarının saraylarında himaye görmeyle sonuçlanacak bir yolculuğa çıkmışlardır. Hint-Türk hükümdarları, devlet adamları ve hatta pek çok varlıklı kişi, bu şair ve ediplere kapılarını ardına kadar açmışlar; bazen tek beyitlerine dahi sayısız ihsanda bulunmuşlardır (Deniz, 1999, s. 639). Ekber Şah, Mîr Ebu'l-feth, Sultan Selim, Abdülkerîm Hân-ı Hânân gibi devlet adamları sanata ve sanatçıya önem verdiklerinden, Safevî sınırlarından ayrılarak kendi ülkelerine gelen şairlere itibar etmişler, böylelikle mistik Hint felsefesiyle daha yakından kaynaşma imkânı bulan Sebk-i Hindî şiir, felsefe ve hayâlin birleştiği bir akım hüviyetine bürünmüştür.

Baba Figanî'nin Vâkıa-gûyî akımıyla başlattığı basit halk dilini şiire sokma çabaları Sebk-i Hindî sayesinde gerçekleşmeye yüz tutmuştur. İsfahan'da kurulan iş yerlerinde zenginleşen halk yeni bir sosyal sınıf yaratmış, edebî dil bilmeyen bu halkın konuşma dili şiir diline girerek ifade tarzı da değişime uğramıştır (Ocak, 2002, s. 736). Böylelikle gündelik konuşma dilinden tabirler şiirle tanışmaya başlamıştır.

Başlangıçta bağımsız bir edebî hareket olarak nitelenemeyecek Sebk-i Hindî, özellikle 16. yüzyılda Örfî, 17. yüzyılda Sâib ve 18. yüzyılda Bîdille edebiyat tarihlerindeki yerini aldı. Sözden çok manayı esas alan Sebk-i Hindî mensubu şairler, klâsik şairlerin beğenmeyip kullanmadığı birçok ibareye şiirlerinde can vermiş, ancak manayı herkesin kolaylıkla anlayamayacağı bir zemine taşımışlardır. Sehl-i mümtenî denilebilecek bir tarzda, söylenmesi kolay gibi görünen fakat anlaşılması epey zor Sebk-i Hindî üslubuyla yazılmış şiirler Doğu edebiyatlarının hemen tamamında varlığını hissettirmiştir. İnce hayâllere ve derin fikirlere ev sahipliği yapan bu akımın başlıca özellikleri; “gerçekçi söyleyiş, hayâlcilik, istiâre ve teşbihlerde garabet, temsil ve irsâl-i mesellerin çokluğu, konuşma dilindeki sözcüklerin ve avâma ait tabirlerin kullanılması, çevredeki eşyalardan, şahıslardan ve günlük tecrübelerden ilham alma, garip şairce iddialar öne sürme, gazelde garip bir dert ve ızdırıp sahibi olma, halk hikmetinin revaç bulması, şahsî duyguların ve hislerin anlatılması, az kullanılan vezinlerden kaçınmak ve alışılmış vezinlerin kullanılması, söyleyiş şekline önem verilmemesi (Âryân, 2005, s. 172-191)” gibi başlıklar altında sıralanabilir. Sebk-i Hindî'nin mistik âlemini yansıtan çeşitli şiir formlarıyla düzenlenmiş manzumeler içerisinde mübalağa, irsâl-i mesel, mûraât-ı nazîr gibi söz sanatlarına ayrı bir önem verilmiştir. Özellikle irsâl-i mesel sanatı Sebk-i Hindî şairleri Fasîhî, Ebû Tâlib, Kelîm-i Kâşânî ve Sâib sayesinde altın çağını yaşamıştır (Rypka, 1968, s. 296).

Türk edebiyatında Nailî'de (ö. 1666) ve Neşâtî'de (ö. 1674) derin etkilerini hissettiğimiz ve Şeyh Galib (ö. 1799) gibi bir ustayla zirveye taşınan Hint üslubu, bir dönem şair ve nasirlerini o kadar derinden etkilemiştir ki bu üslupla yazılan şiirleri anlama çabaları, Örfî ve Sâib gibi zirve isimlerin şiirlerini inceleme ihtiyacını doğurmuştur. Böylelikle bu şairlerin şiirleri şerh edilmiş ve şiirlerindeki gizli mazmunları bulmak hüner sayılmıştır.

16. yüzyıl İran şairlerinden biri olan Örfî-i Şîrâzî, daha çok Sebk-i Hindî akımının öncüsü olması ve Klâsik Türk Edebiyatı'nın bazı şairlerini derinden etkilemesiyle tanınır. İran, Hint ve Anadolu sahası edebiyatlarında şöhret bulan Örfî, zamanının en büyük şairlerinden sayılmış (Safâ, 1364, s. 799-800), 1555 yılında, bugün de İran sınırları içerisinde bulunan Şiraz kentinde dünyaya gelmiştir. Asıl adı kaynaklarda “Cemâlüddin Seyyidî, Hoca Seyyidî Muhammed, Muhammed Hüseyin, Cemâlüddin Muhammed” olarak çeşitli şekillerde kaydedilir (Safâ, 1364, s. 800). Gençliğinde “Seydî” mahlasını kullanan Örfî'nin, devlet memuru ve Şiraz'ın tanınmış şahsiyetlerinden biri olan babası Zeyneddin Ali Balavî, yerel mahkemede kanun görevlisi olarak çalıştığı için şair, “Örfî” mahlasını tahallus edinmiştir (Safâ, 1364, s. 800; Losensky, 2000, s. 892).

İlk tahsilini doğum yeri Şiraz'da yapan Örfî, şiirle olan alâkasını ilerleterek kısa sürede asrın şairleri ile yarışacak duruma gelmiş, özellikle Vâkıa-gûyî akımının öncüsü Baba Figanî'nin şiirlerine benzer tarzda yazdığı manzumeleriyle şöhret bulmuştur (Shafi, 1987, s. 1031). Ancak bir süre sonra kendine olan aşırı güveni ve kararlılığı asrındaki şairleri kışkırtınca Örfî'yi çekemeyenler başgöstermiştir. O dönemde Hint-Türk hükümdarlarının şairlere rağbet göstermesi ve şiir yazımını caizelerle desteklemesi Örfî'nin İran'dan Hindistan'a göç etmesi için yeterli referans olmuş, 1585'te deniz yoluyla Hindistan'ın Ahmednagar Limanı'na gelmiştir (Shafi, 1987, s. 1031). Türk-Hint sarayında önemli bir şair konumundaki Feyzî-i Hindî (ö. 1595) ile dost olmasının ardından Mîr Ebu'l-feth adıyla da bilinen Mesîhüddîn Hakîm Ebu'l-feth'e bağlanarak saray çevresinde kendisini yetiştirme imkânına sahip olmuştur. Ebu'l-feth'in ölümüyle birlikte Ekber Şâh'ın yakın adamlarından Mirzâ Abdürrahim Hân-ı Hânân'ın himayesine giren Örfî, bu sâyede Ekber Şâh'la tanışma imkânını da elde etmiştir. Aynı zamanda Şehzâde Selim ile sıkı bir dostluk kurmuş, Ekber Şah zamanında Lahor'a gelerek burada da çok büyük iltifatlara mazhar olmayı başarmıştır.

Kazandığı itibarın keyfini fazla süremeyen şair, henüz 36 yaşında iken Lahor'da dizanteriden öldü (999 Şevval/Ağustos 1591) (Losensky, 2000, s. 892). Zehirlendiği hakkında rivayetler de bulunan Örfî'nin ölümü için "*Hâdî-i kelâm 'Örfî-i Şîrâzî'*" terkîbi ile târih düşürülmüştür (Çaldak ve Yoldaş, 2000, s. 10). Lahor'da gömülen Örfî, 30 yıl sonra, İtimâdü'd-devle'nin veziri Mîr Sâbir-i İsfahanî tarafından kemikleri mezarından çıkarılarak Necef'e gönderilmiş, orada yeniden defnedilmiştir (Shafi, 1987, s. 1032).

Şairin "Divan"ından başka "Mecmau'l-Ebkâr, Ferhad u Şîrîn, Sakinâme" adlı mesnevîleri ve "Risale-i Nefsiyye" adlı mensur küçük bir risalesi vardır (Tarlan, 1944, s. 121).

Fars edebiyatının büyük şairleri sıralanacak olursa Hâfız (ö. 1388), Sa'dî (ö. 1292), Sâib (ö. 1671) gibi şairlerle birlikte akla ilk gelecek isimlerden biri de Örfî-i Şîrâzî'dir. İran edebî mektebinin Şîrâzlı şairleri arasında haklı bir üne kavuşan Örfî, kendisinden önceki edebî geleneği iyi derecede bildiğinden, eserlerinde yerinde imajlar ve kusursuz ifadeler kullanmayı başarmıştır. Her ne kadar çeşitli sebeplerle Şîrâz'dan erken ayrılmışsa da sonraki kısa yaşamını sürdürdüğü Hindistan'da Hint-Türk hakanlarının himayesinde oldukça dinamik bir çizgi takip etmiştir. Sebk-i Hindî denilen ve kelimelerin derin anlamlarla irdelendiği, girift cümle ve tamlamaların yoğunlukta olduğu edebî akımın öncülerinden olan Örfî, hem çağdaşlarını hem kendinden sonrakileri hem de komşu edebiyatları-bilhassa Türk Edebiyatı-derinden etkilemiştir.

İran'dan ayrıldıktan sonraki durağı olan Hindistan'da Hint-Türk hükümdarlarına medhiyeler yazan ve kaleminin kıvraklığı sâyesinde onların beğenisini kazanan Örfî, özellikle kasideleri sâyesinde hayâl ve fikir dünyasında bulunan güzellikleri manzum olarak ortaya koymuş, günlük hayatta anormal, şiir içinse normal sayılabilecek durumları mübalağalı anlatımlarla ifade etmiştir. Bu durum kendisi için tenkit sebebi olsa da, "şâir-i sihr-beyân" yahut "şâir-i mu'ciz-âferin" olarak değerlendirilen bir şair için bunlar olmazsa olmaz özellikler arasında yer almaktadır.

Sebk-i Hindî üslubu etkisindeki şiirlerinden Emir Hüsrev-i Dihlevî ve Hafız-ı Şîrâzî gibi önemli şairlerin tarzını bir nebze olsun takip ettiği anlaşılr. Üslup olarak ilhamını kendi hayal ve fikir dünyasından aldığı dile getiren Örfî, özellikle kasidelerinin fahriye kısmında, kendini Enverî, Zahîr-i Faryâbî, Hâkânî gibi İran edebiyatının zirve şairleriyle mukayese eder ve onlara üstünlük iddiasında bulunur.

Örfî'nin kaside sahasında şöhret bulmasının birkaç sebebi vardır. Geçmişteki üstadların üslubunu takip etmekteki becerisi, söze can vermedeki mahareti, sözü külfetten arındırması, nazik hayalleri ifade etmekteki kudreti, büyük şairi ve şiiri belirlemenin en büyük göstergesi olan mazmun bulma ustalığı ve geniş bilgi birikimini manzumelerine yansıtabilmesi O'nu kaside söyleyen şairler arasında ilk sıralara yerleştirmiştir (Safa, 1364, s. 806).

Ortak Beyitlerin Şerhleri

Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 812'de kayıtlı olan bir el yazmasında, Örfî'nin kasidelerini şerh eden şârihlerden Murtaza Trabzonî, Sâdık Efendi etbâ'ı¹⁴, Rodosîzâde ve

¹⁴ Şerhin başlığı "Sâdık Efendi etbâ'ı" şeklinde olduğu için şârih ve şerhi bu isimle ve "S.E." kısaltmasıyla anılacaktır.

Neşâtî'nin şerhleri vardır. Bu şerhler içerisinde aynı beyitlere yapılan şerhlere de tesadüf edilmektedir. Kendilerine özgü şerh üslûplarına sahip olan bu şârihleri aynı beyit üzerinde birleştiren nokta, beytin şerh yapmaya müsait olup anlamının çeşitli çağrışımlara izin verecek derecede kapalı olmasıdır. Bundan başka ele alınan kasidenin beğenilecek özellikler taşıması ve estetik zevke hitap etmesi de aynı metinlerin şerh edilmesine zemin hazırlamıştır. Çünkü bir kaside şerh edilirken beyit ayrımı yapılmamış, az veya çok, kasidenin bütün beyitlerine temas edilmesi planlanmıştır.

Aynı metinlerin farklı şârihler tarafından şerh edilmesiyle ilgili şu örnekler vardır Metinler için bkz. (Yılmaz, 2004):

Menem ân baħr-i lebāleb zi-ma 'ānī ki şeved

Kaṭre-i āb zi-şerm-i sühanem dürr-i yetīm¹⁵

Ben ol ma'āniden lebāleb tolu bir deryāyum ki benim sözümüñ hicābından dürr-i yetīm eriyüp bir kaṭre āb olur. Ya'ni gevher-i sühanum dürr-i yetimi hicābından eridür, bir kaṭre şu eyler (Murtaza Trabzonî).

Günümüz Türkçesiyle: Ben o mânâyla dolu denizim ki sözümün utancından en değerli inci konumundaki dürr-i yetim dahi eriyip bir damla su hâline gelir. Yani benim söz incim en değerli inciye bile utancından eritir, bir damla su yapar.

Menem ân baħr-i lebāleb zi-ma 'ānī ki şeved

Kaṭre-i āb zi-şerm-i sühanem dürr-i yetīm

Şevedüñ ismi dürr-i yetim, haberi kaṭre-i ābdur. Ma'nā-yı müfredāt vāzihdur. (S.E.)

Bu örnekten anlaşılacağı üzere Murtaza Trabzonî beyte doğrudan anlam verme yolunu seçmiş ve beyti nesre çevirmiştir. Diğer şârih ise anlamın açık olduğunu düşünerek sadece gramerle ilgili iki hususiyete değinmiştir.

Yine üç Örfî şârihinin üzerinde durduğu bir başka beyit ve şerhi şöyledir:

Be-reng-i dā'ire der-ḥaşr-ı cūd-ı ū her dem

Şeved telākī-i āgāz intihā-yı şumār¹⁶

Bu beyt gāyet mihnetli beytidür. Maḥşul-i kelām: Dā'ire gibi anuñ keremi ḥaşrında şumāruñ intihāsı āgāze mülākī olur. Ya'ni “işte bunda tamām oldu” diyecek maḥal ibtidānuñ maḥalidür. İntihā ile ibtidā mülākī olur dimekdür. Ya'ni intihāsı yokdur. Her nereyi sen intihā farz eylesen ben anı dā'ire gibi ibtidā farz etmek mümkündür demek ister. Filḥakīka dā'irenüñ intihāsı yokdur. Kezalik ibtidāsı da yokdur. İmdi ḥaşrına imkān yokdur. Zīrā ḥadd ü ḥaşr ibtidā vü intihā ile olur bir hāletdür. Pes imdi dā'ire gibi bilā-intihādur anuñ cūd u keremi dimekdür. (Murtazâ Trabzonî).

Günümüz Türkçesiyle: Bu beyit oldukça zorlu beyittir. Sözün hâsılı: Onun daire gibi (olan) cömertliğinin içinde sayının sonu başlangıçla temas edebilir. Yani “artık tamam oldu” demek başladı demek gibidir. Son ile ilk birbiriyle görüşür demektir. Yani sonu yoktur. Her nereyi sen son farz etsen benim onu daire gibi başlangıç farz etmem mümkündür demek ister. Gerçekten de dairenin sonu yoktur. Aynı şekilde başlangıcı da yoktur. Dolayısıyla sınırlanması mümkün değildir. Çünkü sınırlama ve sıkıştırma başlangıç ve sonla ilgili bir durumdur. Dolayısıyla onun cömertliği daire gibi sonsuzdur demek ister.

Be-reng-i dā'ire der-ḥaşr-ı cūd-ı ū her dem

Şeved telākī-i āgāz intihā-yı şumār

Āgāz-ı 'aded birdür ve intihā-yı şumār ki on ve yigirmidür ilā gayri'n-nihāye. Bes ma'nā dimek olur ki; dā'ire gibi memdūhuñ ḥaşr-ı cūdunda her dem intihā-yı şumār āgāze mülākī olur. Ya'ni bir iki üç ona dek ta'dād etsek elbette on didükde on bir dirsüñ. On birden yigirmiyeye dek şaysañ yigirmi bir dirsüñ kezā vü kezā ilā gayri'n-nihāye. Hâşılı dimek olur ki; memdūhuñ şehā vü cūdı bir gayetdedür ki, bî-fāşıla devr-i dā'im iḥsān etmededür. Neşâtî (152a) merḥūm bu beyte böylece ma'nā virmişdür. (S.E)

¹⁵ Ben ma'nâyla ağzına kadar dolu (o) denizim ki su damlası benim sözümün utancıyla tek (ve büyük) bir inci hâline gelir.

¹⁶ Onun daire gibi olan cömertliğinin içerisinde başlangıç ve bitiş birbiriyle birleşir. (yani onun cömertliğinin hiçbir zaman sonu yoktur.)

Günümüz Türkçesiyle: Sayıların başlangıcı birdir ve sonu on yirmi şeklinde sonsuza dek gider. Böylece anlam şöyle çıkar: Övülenin daire gibi olan cömertliği sınırlarında her zaman sayıların sonu başlangıcıyla birleşir. Yani bir, iki, üç diye ona kadar saysak elbette on deyince on bir de deriz. On birden yirmiye kadar saysak yirmi bir deriz ve bu böyle sonsuza kadar gider. Sonuç olarak şunu demek ister ki; övülenin cömertliği öyle bir derecededir ki aralıksız her zaman bağlı yapmaktadır. Merhum Neşâtî beyti böyle anlamlandırmıştır.

Be-reng-i dâ'ire der-ḥaşr-ı cūd-ı ū her dem

Şeved telākī-i āgāz intihā-yı şumār

Āgāz-ı 'aded ki birdür ve intihā-yı şumār ki on ve yigirmidür ilā gayri'n-nihāye. Pes ma'nā dimek olur ki; dâ'ire gibi memdūhuñ şabr ü cūdunda her dem intihā-yı şumār āgāze mülākī olur. Ya'ni bir iki üç (208b) ona dek ta'dād itseñ, elbette on didükde on bir dirsün. On birden yigirmiye dek şaysañ yigirmi bir dirsün. Kezā ve kezā ilā gayri'n-nihāye. Hāşılı dimek olur ki memdūhuñ sehā vü cūdı bir gayetdedür ki bī-fāşıla devr-i dā'im ihsān itmededür. (Neşâtî)

Günümüz Türkçesiyle: Sayıların başlangıcı birdir ve on yirmi şeklinde sonsuza dek gider. Böylece anlam şöyle çıkar: Övülenin daire gibi olan cömertliği sınırlarında her zaman sayıların sonu başlangıcıyla birleşir. Yani bir, iki, üç diye ona kadar saysak elbette on deyince on bir de deriz. On birden yirmiye kadar saysak yirmi bir deriz ve bu böyle sonsuza kadar gider. Sonuç olarak şunu demek ister ki; övülenin cömertliği öyle bir derecededir ki aralıksız her zaman bağlı yapmaktadır.

Trabzonlu Murtazâ Efendi'nin de söylediği gibi beytin çözümü son derece güçtür. Şârih beytin muhtevâsını ortaya çıkarmaya çalışmış ve anlamı belirleyen kelimeler üzerinde durmuştur. Tabirlerle ilgili yorumlar yaparak bir sonuca varmaya çalışmıştır. İkinci şârihimiz ise beytin yorumunu doğrudan Neşâtî'den almış ve kendi görüşünü bir cümleyle bildirmiştir. Nitekim Neşâtî'nin verdiği mânânın aynısı verilmiştir. Murtaza Trabzonî, beyte anlamlandırırken "mahsûl-i kelâm" şeklinde bir tabir kullanmış, diğerleri ise herhangi bir ara başlığa gerek duymaksızın doğrudan beytin mânâsını verme yolunu seçmişlerdir.

Yine üç şârihin, anlamca karışık başka bir beytin üzerinde yorum yaptığını görmek mümkündür:

Ez-ḥicāb-ı sūḥanem bes ki 'araḳ dāde birūn

Şüret-i şīşe ber-āverde zülāl-i tesnīm¹⁷

Benim sözüm hicābından olkadar daraldı mā-i tesnīm ki şīşe şüretin peydā eyledi. Ya'ni zülāl-i tesnīmi gören bir şīşe kıyās eyler. Bu beytün vech-i teşbīhi çendān zāhir degil idi. Niçe def'a mülāḥaza vü müṭāla'a olunmuşdı. Hīn-i tercümede ḥātıra bu ma'nā geldi ki; (86b) dürr şu maddesinden olmağla tesnīm, keḍret-i derūn(u) yufkalanup bir şīşe yufkalığı kadar kalmışdur demek ola ammā Allāhü 'alem kaşdı da budur. Zelik e fazlullāhi yūtiyehü min yeşā'. (Murtazâ Trabzonî)

Günümüz Türkçesiyle: Cennetteki tesnīm suyu benim sözümün utancından o kadar daraldı ki en sonunda şīşe şekline geldi. Yani saf Cennet suyunu görenler onu bir şīşe sanırlar. Bu beytin benzetme sebebi kesinlikle açık değildi. Birçok kez tartışılmış ve görüşülmüştü. Tercüme sırasında hatıra şu anlam geldi: İnci su maddesinden olmakla tesnīmın iç kısmı yufkalanıp bir şīşe yufkalığı kadar kalmıştır. Allah bilir kastı da budur.

Ez-ḥicāb-ı sūḥanem bes ki 'araḳ dāde birūn

Şüret-i şīşe ber-āverde zülāl-i tesnīm (135A)

Zülāl-i tesnīm şīşe şüretin getürdi demek şīşe –ki 'araḳ-nāk olmak şānındandır- zülāl-i tesnīm daḥi şīşe gibi sūḥanumdan terledi dimekdür yāḥūd āb-ı tesnīm şerm-i sūḥanımdan olkadar 'araḳ-rīz oldı ki biri biri üstine müterākım olup şīşe şüretinde zāhir oldı dimekdür. Yāḥūd āb-ı tesnīm şerm-i sūḥanumdan bir mertebe 'araḳ-nāk olup 'araḳ dökdi ki āb-ı tesnīm şīşe gibi bir kurı nümāyiş kaldı. Neşâtî merḥūm bu beyte böylece ma'nalar virmişdür. Elḥaḳ güzel ma'nalardur. (S.E.)

¹⁷ Cennetin temiz suyu (tesnīm), benim sözümün o derece utandı ki terlemekten şīşe şeklinde görünmeye başladı (buğulandı).

Günümüz Türkçesiyle: Tesnîm şişe şeklinde göründü demek, tesnîm bile sözünden duyduğu utanç yüzünden, terlemek şanından olan şişe gibi terledi demektir. Veya tesnîm, sözümün utancından o kadar ter döktü ki bunlar birbiri üstüne birikip şişe şeklinde göründüler. Veya tesnîm, sözümün utancından o derece terleyip ter döktü ki şişe gibi bir kuru görüntü halinde kaldı. Merhum Neşâtî bu beyte böylece mânâ vermiştir.

Ez-hicâb-ı sühanem bes ki 'arâk dâde birûn

Şûret-i şişe ber-âverd zülâl-i tesnîm

“Zülâl-i tesnîm şişe şûretin getürdi dimek”, şişe -ki ‘arâk-nâk olmak şanındandır-, zülâl-i tesnîm daği şişe gibi şerm-i sühanumdan terledi dimekdür. Yâhûd zülâl-i tesnîm şerm-i sühanumdan bir mertebe ‘arâk-rîz oldu ki birbiri üstüne müterâkim olup şişe şûretinde zâhir oldu (211b) dimekdür yâhûd âb-ı tesnîm şerm-i sühanumdan bir mertebe ‘arâk-nâk olup ‘arâk dökdi ki âb-ı tesnîm şişe gibi bir kuru nümâyîş kaldı. (Neşâtî)

Günümüz Türkçesiyle: Saf tesnîm suyu şişe şekline geldi demek, tesnîm, benim sözümün utancıyla hâsiyyeti buğulanmak olan şişe gibi terledi demektir. Yahut tesnîm sözümün utancıyla sıkılıp o kadar terledi ki terleyince boşalttığı sular birbiri üstüne yığılıp şişe şeklinde görünmeye başladı demektir. Veyâ tesnîm sözümün utancıyla o derece darlanıp ter boşalttı ki koskoca ırmaktan geriye sadece bir şişelik su kaldı.

Sebk-i Hindî'nin geniş çağrışımlı mânâ dünyasına iyi bir örnek olarak gösterilebilecek bu beytin etrafında yapılan yorumlara bakıldığında, kesin bir anlam vermekten öte çokanlamlılığın dikkate alındığı görülür. Şairin sözdeki ustalığı karşısında cennetteki tesnîm suyu içerisi buğulanan bir şişe gibi görünmez hâle gelmiştir. Veya şairin sözünün utancıyla duyduğu sıkıntı sonucu terlemeye başlayan tesnîm sonunda şişe şeklinde görünecek kadar suyunu kaybetmiştir. Şârihin verdiği son anlam, tesnîm suyunun terlemesi sonucunda içerisindeki bütün suyu kaybettiği ve şişe dibinde kalan su tortusu görünümünü aldığı şeklinde bir yorumdur. “Tesnîm”in eriyip buğu haline gelen su olarak gösterilmesi de Sebk-i Hindî'nin hayâl anlayışı için iyi bir göstergedir.

Örfî'nin “Keşmiriyye” adlı kasidesinde geçen iki beyit hakkında aşağıdaki yorumların yapıldığını görüyoruz:

Hük-m-i tüyeş âverd be-Keşmîr ü verne

Ân ki gül-i in hâk zi-ân-hâk der-âyed¹⁸

Mîâyed ü mîsûzed ez-in reşk ki Keşmîr

Çün yâft ki âyed be-kücâ ber-eğer âyed

Seniñ hükümüñ getürdi anı, ya'ni 'Örfîyi, Keşmîre. Yoğsa ol kimse ki bu hâtemüñ mağallindendür, ya'ni seniñ gülşen-i bezmüñ güllerindendür, bu hâkden -ki hâk-i Keşmîrdür-zuhûr eyler mi; ya'ni eylemez. 'Örfî şehir-i Keşmîri vedâ'a gelür ve derünü yanar bu reşkden ki Keşmîr ne isti'dâd buldı ve ne liyâkat kesb eyledi ki, 'Örfî her nereye kâdem-nihâde olsa Keşmîr daği 'Örfînüñ pey-revi olup eğerî üzerine gelür; (207a) ya'ni kâdeminüñ izine başar. Murâd Keşmîri medhdür. Bu vechle ki gülşen-i tab'-ı 'Örfîde olan leâfet Keşmîrde daği vardır. (Neşâtî)

Günümüz Türkçesiyle: Onu, yani, Örfîyi senin hükmün Keşmir'e getirdi. Yoksa senin hükmün altındaki yerde olan, yani meclisin gül bahçesinin güllerinden olan, bir kimse bu Keşmir toprağında yetişebilir mi? Yani yetişemez. Örfî Keşmir şehrine veda etmeye gelmiştir ve bundan içi yanmaktadır ki Keşmir ne yetenek kazandı ve ne yaraşırılık kazandı ki Örfî her nereye gitse Keşmir dahi Örfînin peşine düşüp ayağı izi üzerine basmaktadır. Amaç Keşmiri övmektir. Şöyle ki Örfî'nin yaradılışında olan hoşluk ve incelik Keşmir'de de vardır. (Örfî yaradılışındaki letafeti Keşmir'den almıştır).

Hük-m-i tüyeş âverd be-Keşmîr vegerne

Hergiz gül-i ân hâk ez-in hâk ber-âyed

'Örfîyi Keşmîre seniñ hükümüñ getürmüşdür ve illâ hergiz ol hâküñ gülî bu hâkden hâşıl olur mı; ya'ni olmaz. Mışra'-ı danî istifhâm-ı inkârîdür. Hâşılı 'Örfî bu diyâre seniñ (229b) emrünüle gelmişdür. Yoğsa ne ihtimâldür ki ol diyârda neşv ü nemâ bulan Keşmîre meyl ide.

¹⁸ Örfî'yi Keşmir'e getiren senin hükmündür. Yoksa başka toprağın gülü hiç bu toprağa girebilir mi?

Günümüz Türkçesiyle: Örfî'yi Keşmir'e senin hükmün getirmiştir ve hiç o toprağın gülü başka bir toprakta yetişebilir mi? Yani yetişemez. İkinci mısra inkâr amacıyla sorulmuş bir sorudur. Sonuç olarak Örfî bu diyara senin emrinle gelmiştir. Yoksa o diyarda (senin diyarında) olanın Keşmir'e meyl etmesine imkân var mıdır?

Mî âyed ü mî sūzed ez-în reşk ki Keşmîr

Çün yâft ki âyend be-key ber-eğer âyed¹⁹

‘Örfî bu reşkle yanup geliyor ki; Keşmîr ‘Örfînün ne yere geleceğin nice fehm eyledi ki ardına düşüp gele. Ya‘ni ‘Örfî âstâne-i ĥudâvende yüz tutup gelmekte. Lakin bir ġayret ile derûnı sūzândur ki Keşmîr daħi ardına düşmüş dergâh-ı Ĥudâvende geliyor. Temmeti‘l-me‘âl. (Rodosîzâde-Şerh-i Keşmîriyye)

Günümüz Türkçesiyle: Örfî bu ateşle yanmaktadır ki; Keşmir Örfî'nin nereye gideceğini anlamış ve peşine düşüp onunla gitmiştir. Yani Örfî efendisinin eşiğine yüz tutup gelmektedir ancak içi ateşle yanmaktadır. Çünkü Keşmir de peşine düşmüştür ve efendisinin dergâhını ziyarete gelmektedir.

Sonuç

Metinlerden hareketle o dönem canlı tutulan bir şerh geleneğinin varlığına tanık olmaktayız. Örfî'nin kasidelerinin anlamca muğlak olması klâsik edebiyat estetiğinin temellendirdiği bir güzellik ve kültür anlayışına sahip olan klâsik şârihlerimizi bu metinleri şerh etme yoluna sevk etmiştir. O dönemlerde “Örfîdânlar ekolü” adı verilen bir edebî hareketin oluşmasını sağlayan bu şerhler, edebiyat tarihimiz için tartışılmaz bir öneme sahiptir. Aynı metne yapılan farklı yorumların incelenmesi, belirli bir dönemde ortaya çıkmış çeşitli edebî anlayışlar hakkında bilgi sahibi olmayı sağlayacaktır. İran edebiyatının Klasik Türk edebiyatına olan etkisi düşünülürse klasik şerhlerin bu yönden incelenmesi, edebiyatımızın gelişim sınırlarını her yönüyle görmek ve aradaki etkileşimin boyutlarını mukayeseli biçimde gösterebilmek açısından önemli adımlar olacaktır.

Kaynaklar

Âryân, K. (2006) Fars şiirinin içinde Hindî adıyla meşhûr üslûbun ortaya çıkışı ve özellikleri, (Farsçadan Çeviren: İsrâfil Babacan), *Sebk-i Hindî-Bildiriler* 29 Nisan 2005 (haz.: H. Aynur vd.), Turkuaz Yayınları: 172-191.

Bruijn, J.P. de (1995). “Sebk-i Hindî”. *Encycloapedia of Islam* VIII. E.J Brill.

Çaldak, S., Yoldaş K. (2000). *Şerh-i Müşkilât-ı Ba‘z-ı Ebyât-ı ‘Örfî-Neşâtî*. Kubbealtı Yayınları.

Çiçekler, M. (2006). Fars şiirinde üsluplar, *Sebk-i Hindî-Bildiriler* 29 Nisan 2005 (haz.: H. Aynur vd.), Turkuaz Yayınları, 2006.

Deniz, S. (1999). Türk edebiyatında Hind üslubu (Sebk-i Hindî), *Osmanlı Ansiklopedisi*, 9, Yeni Türkiye Yayınları.

Kadkanî, Şafî‘î(1981), *The Indian Style. History of Persian literature from the beginning of the Islam*, (haz. George Morrison), E. J. Brill.

Losensky, P.E. (2000) Örfî-i Shirazî. *Encycloapedia of Islam*, Vol. 10, E. J. Brill.

Ocak, F. T. (2002). XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Dîvân Edebiyatı ve Sebk-i Hindî, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 11, Yeni Türkiye Yayınları.

Rypka, J. (1968), *The Indian Style, History of Iranian Literature*, D. Reidel Publishing.

Safâ, Z. (1364). Örfî-i Şîrazî, *Târîh-i Edebiyyât der-İran*, c. 5/2, Tahran.

Şafî, M. (1987). Örfî, *First Encycloapedia of Islam 1913-1936*, Vol. 8, E. J. Brill.

Tarlan, A. N. (1944), *İran edebiyatı*, Remzi Kitabevi.

Yılmaz, O. (2004). “Örfî'nin kasidelerine yapılan Türkçe şerhler (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹⁹ Örfî bu düşünceyle yanıp yakılmaktadır ki Keşmîr Örfî'nin nereye gideceğini nasıl anlayacak ve onu nasıl takip edebilecek?

TÜRK DİLLERİNDE ORTAQ TERMINİ PROBLEMİ – DİLÇİLİK TERMINLƏRİ (AZƏRBAYCAN, TÜRK, ÖZBƏK VƏ QAZAX DİLLƏRİNDƏ DİLÇİLİK TERMINLƏRİNİN VƏZİYYƏTİ)

Nurida NOVRUZOVA *

Özet

Dildə olan terminlər müxtəlif elm sahələrində istifadə olunan və mənası konkret və məhdud söz qrupu kimi qiymətləndirilir. Dilin terminoloji sistemi lüğət tərkibinin ən dəyişkən və daim yenilənən hissəsidir. Bunun səbəbi isə cəmiyyətdə gedən inkişaf və yenilənmə prosesidir. Türk dillərində termin problemi ortaq türk terminləri məsələsi bir əsrdən də artıq bir zaman kəsiyində vacib məsələ olaraq qalır. Ortaq türk dili məsələsinin həlli dolayısı ilə ortaq türk terminlərinin yaradılması ilə sıx bağlıdır. Bu məsələ I Türkoloji Bakı Sempozyumunda da vacib məsələ kimi müzakirə olunmuş və indi də aktuallığını itirməmişdir.

Biz çıxışımızda Türk dillərində dilçilik terminlərinin hazırkı vəziyyəti, Türkiyə türkcəsində olan dilçilik terminləri ilə digər türk dillərində olan dilçilik terminlərinin fərqləri və bunun səbəbləri üzərində dayanacağıq. Həmçinin dildə termindəyişmə məsələsi və onun mənbələri, milli və alınma terminlərin dildə mövqeyi, alınma terminlərin dillərdə yaratdığı problemlər, Türk dillərində - əsas yazı dili olan bir neçə dildə dilçilik terminlərinin vəziyyəti və bu sahədə olan əsas problemlərə aydınlıq gətirməyi nəzərdə tuturuq. Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan, Özbək və Qazax dillərində dilçilik terminlərində olan ortaq və fərqli sözlər, Qrammatika kitablarında istifadə olunan terminlərin müqayisəsi, terminlərin fərqlənmə səbəbləri ümumiləşdirilir, ortaq terminlərin yaradılması üçün təkliflər verilir.

Türk dillərində termin yaratmaq təcrübəsi sübut edir ki, dildə olan terminlərin yaranması üçün meyarların düzgün müəyyən olunması vacibdir. Xüsusilə digər dillərdən alınan terminlərin türk dillərinin fonetik ahənginə və dilin orfoqrafiya qaydalarına uyğunlaşdırılmasına nəzarət edilməməsi bu sahədə bir sıra problemlər yaradır. Türk dillərində termin yaratmaq ənənəsi və termin yaratmaq üçün istifadə edilən mənbələrin müəyyən olunması üçün Mərkəzlərin yaradılması və kordinasiyası da vacibdir. Türk Akademiyası nəzdində belə bir Mərkəzin yadılması və türk dövlətlərində onların filiallarının olması bu prosesi sürətləndirəcəkdir. Türk dilləri üçün ortaq dilçilik terminlərinin olması ortaq təhsil sistemlərinin yaradılması və ortaq universitetlərin fəaliyyəti üçün də əhəmiyyətlidir.

Anahtar kelimələr: termin, dilçilik terminləri, Türkcədə termin yaratma təcrübəsi, alınma terminlər, ortaq milli termin problemi

On the Issue of Common Terminology in Turkic Languages – Linguistic Terms (The State of Linguistic Terms in Azerbaijani, Turkish, Uzbek, and Kazakh Languages)

Summary

This study examines the state of linguistic terms in Azerbaijani, Turkish, Uzbek, and Kazakh languages. It explores the differences in terminology due to historical and political influences, particularly the impact of Western languages on Turkish and Russian on other Turkic languages. The research highlights the challenges caused by the lack of standardized terminology and the need for cooperation among Turkic-speaking countries to develop a unified linguistic terminology. Additionally, the study emphasizes the importance of institutions like the Turkic Academy in facilitating this process.

The terms in the language are considered as specific and limited word groups used in various fields of science with a concrete meaning. The terminological system of a language is the most variable and constantly updating part of its vocabulary. The reason for this is the ongoing processes of development and renewal in society. The issue of terminology in Turkic languages, specifically the matter of common Turkic terms, has remained an important issue for over a

* Prof. Dr. Bakı Slavyan Universiteti Türkoloji bölümü, n.nurida@yahoo.com

century. The solution to the issue of a common Turkic language is closely related to the creation of common Turkic terms. This issue was discussed as an important topic at the First Turkology Baku Symposium and has not lost its relevance even today.

In our presentation, we will focus on the current state of linguistic terminology in Turkic languages, the differences between linguistic terms in Turkish and other Turkic languages, and the reasons behind these differences. We will also address the issue of term changes in languages and their sources, the position of native and borrowed terms in languages, the problems caused by borrowed terms, as well as the state of linguistic terminology in several major written Turkic languages and the main challenges in this field. We aim to analyse common and differing linguistic terms in Turkish, Azerbaijani, Uzbek, and Kazakh, comparing the terminology used in grammar books, summarizing the reasons for their differences, and proposing suggestions for the creation of unified terms.

The experience of term formation in Turkic languages proves that it is crucial to establish proper criteria for the creation of linguistic terms. In particular, the lack of control over the adaptation of borrowed terms to the phonetic harmony and orthographic rules of Turkic languages creates several issues in this field. The establishment of centres for studying the tradition of term formation in Turkic languages and determining the sources used for creating new terms is also essential. The creation of such a centre under the Turkic Academy and the establishment of its branches in Turkic-speaking countries would accelerate this process. Having common linguistic terminology for Turkic languages is also significant for the development of a shared education system and the operation of joint universities.

Keywords: term, linguistic terms, Turkish term formation experience, foreign terms, issue of common national terms.

MORFEMALAR BIRIKUVIDAGI AYRIM CHEKLOVCHI OMILLAR HAQIDA

Tursunali MIRZAQULOV *

Annotatsiya

Morfemika birliklari doirasida ham birikishning o'ziga xos qulaylik yaratuvchi, ham cheklovchi omillari mavjud. Har ikki omil- bir umumiy natija yasama so'z tarkibida morfemalarning birikishi qonuniyatlari haqida ma'lumot berishi kerak.

O'zbek tili morfemalariga xos xususiyatlar ularning shakllangan tabiatdan kelib chiqqanligidan, ularning birikishi tilning asrlar osha shakllangan sistema hosil qiluvchi tabiati bilan izohlanadi. Nominativ birliklarning transformatsiyasi, bu birliklarning formal-paradigmatik o'zgarishlari tildagi universal semantik cheklash tufayli amal qiladi. Xususan, so'z turkumlari so'zlarning dastlabki yirik kategoriyasi bo'lganligidan, keng ko'lamli cheklash biror affiksning u yoki bu so'z turkumiga taalluqli asos bilan birika olish qobiliyatida ko'rinadi. Masalan, sinkretik xarakterdagi -(u)vchi affiksi faqat fe'l asoslari bilan birika oladi: keluvchi, tuzuvchi, o'quvchi, aytuvchi... boshqa so'z turkumlariga xos asoslar birika olish semantik jihatdan cheklangandir.

Mazkur maqolada ayrim cheklovchi omillar haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: morfema, affiks, semantik omil, formal omil, so'z yasalishi, nominativ birlik, semantik cheklash, pragmatik cheklash, semantik-so'z yasash valentligi, lingvopsixologik omillar, morfonologiya, morfotaktika, morfosintaksis, valentlik.

On Some Restricting Factors in the Combination of Morphemes

Summary

Within the framework of morphemic units, there are both facilitating and limiting factors of combination. Both factors - a common result - should provide information about the laws of combination of morphemes in the composition of a synthetic word.

The specific features of morphemes of the Uzbek language are explained by the system-forming nature of the language, which has been formed over the centuries. The transformation of nominative units, formal-paradigmatic changes of these units are due to universal semantic restrictions in the language. In particular, since word classes are the first large category of words, a wide-ranging restriction is visible in the ability of an affix to combine with a base belonging to one or another word class. For example, the syncretic affix -(u)vchi can combine only with verb bases: keluvchi, suzuvchi, oqovchi, aytuvchi... The ability to combine bases specific to other word classes is semantically limited.

This article discusses some of the limiting factors.

Key words: morpheme, affix, semantic factor, formal factor, word formation, nominative singular, semantic constraint, pragmatic constraint, semantic-word formation valence, linguopsychological factors, morphonology, morphotactics, morphosyntax, valence.

E.A. Zemskaya, I.S. Uluxanov morfemalar birikishi qonuniyatlari doirasidagi cheklovchi omillarini quyidagicha ko'rsatadilar: 1) semantik; 2) formal; 3) stilistik; 4) leksik; 5) so'z yasalishiga xos cheklashlar (1,323). Keyinchalik E.A. Zemskaya yuqoridagi omillarni qayta guruhlarga ajratadi: semantik, formal hamda so'z yasalishi bilan bog'liq cheklash tilning sistem tabiatdan, stilistik va leksik cheklash esa norma, uzus tabiatdan kelib chiquvchi cheklashdir.

O'zbek tili morfemalariga xos xususiyatlar ularning shakllangan tabiatdan kelib chiqqanligidan, ularning birikishi ham (ma'lum qoidalarga tayanishi) tilning asrlar osha shakllangan sistema hosil qiluvchi tabiati bilan izohlanadi. Nominativ birliklarning transformatsiyasi (so'z yasalishi), bu birliklarning formal-paradigmatik o'zgarishlari (shakl yasalishi) tildagi universal semantik cheklash tufayli amal qiladi. Jumladan, so'z turkumlari

* Filologiya fanlari doktori, Ipak yo'li innovatsiyalar universiteti professori. e-mail: MUZ.201516@gmail.com

soʻzlarning dastlabki yirik kategoriyasi boʻlganligidan, keng koʻlamli cheklash biror affiksning u yoki bu soʻz turkumiga taalluqli asos bilan birika olish qobiliyatida koʻrinadi. Masalan, sinkretik xarakterdagi (ot va sifat yasovchi) –(u)vchi affiksi faqat feʼl asoslari bilan birika oladi: keluvchi, tuzuvchi, oʻquvchi, aytuvchi... boshqa soʻz turkumlariga xos asoslar birika olish semantik jihatdan cheklangandir.

Soʻz yasovchi qoʻshimchalarning bir guruhi (masalan -li, -lik, -la) bir necha soʻz turkumi doirasida integrativ (birlashtiruvchi) vazifada amal qilsa, ayrimlari esa bir turkum doirasida amal qiladi (birinchi jarayonni prof. A.Gʻ.Gʻulomov tashqi yasalishi, ikkinchi jarayoni ichki yasalish deb nomlagan).

Keng koʻlamli semantik cheklash bilan birga, tor koʻlamdagi, maxsuslashgan semantik cheklash ham amal qiladiki, maʼlum bir affiks soʻz turkumiga xos barcha asoslar bilan emas, balki sanoqli asos bilangina birika oladi. Masalan, jamlovchi son yasovchi – ov, -ovlon affikslari ikkidani yettigacha boʻlgan sonlargagina qoʻshila oladi: ikkovi, ikkovlon,...Yettov, yettovlon, sakkizov, sakkizovlon... kabi birikuvlar gʻayritabiidir.

Baʼzan oʻnov, oʻnovlon yasalmasi oʻxshashlik asosida shakllanishi mumkin. Bunday qoʻshilish akad. A.N. Kononovning koʻrsatishicha, qadimgi turkiy tilda amal qiluvchi sanoqning yettilik sistemasi bilan bogʻliq (2). Yoki -larcha morfemasi yirik miqdor bildiruvchi ayrim son asoslar bilan birikadi, xolos; oʻnlarcha, yuzlarcha, minglarcha... (elliklarcha, ikki yuzlarcha, ikki minglarcha kabi yasalmalar semantik muvofiqlashmagan birikuvlardir).

Soʻz yasalishi jarayoni oʻz mahsuli, natijasiga koʻra koʻproq tilning diaxron aspektiga yoʻnalgan boʻlsa, shakl yasalishi, ayniqsa, relyatsion shakllar til birliklari oʻrtasidagi sinxron-sintagmatik aloqalarni taʼminlovchi vosita sifatida tilning muayyan bosqichdagi holati bilan bogʻliqdir. Chunki yangi soʻz, yangi lugʻaviy birlik har kuni yaratilavermaydi. Prof. A.Gʻ.Gʻulomovning taʼbiri bilan aytganda, yangi soʻz turmushning talabi bilan tugʻiladi.

Ijtimoiy hayot, inson ongidagi oʻzgarishlar semantik siljishlarni mavjud materialni qayta muomalaga tushirish (koʻp maʼnolilikni yuzaga keltirish), transpozitsiya, morfem birliklar sintagmalarida yangi maʼnoni ifodalash kabi yoʻllar bilan mustahkamlashga ishlatiladi. Xususan, yangi sintagmatik birikuvlar oʻxshashlik (analogiya) yoʻli bilan mavjud modellar asosida yaratilaveradi: masalan, sayilgoh majlisgoh, qarorgoh kabi birikmalarga taqliddan oʻrin-joy maʼnosini bildiruvchi oʻyingoh (stadion), tayyoragoh (aeroport), oliygoh, taʼlimgoh, bilimgoh yasalmalari yuzaga keladiki, bular jamiyatdagi turli xil kayfiyat va intilishlarni aks ettiradi.

Pragmatik cheklash ham semantik cheklash doirasidagi qoʻshimcha omildir. Masalan, kichraytirish -erkalash, hurmat, kinoya, kesatq kabi maʼnolarda qoʻllaniladigan kichiraytirish -erkalash shakllari bunga yaqqol misol boʻla oladi. Bular uslub boʻyogʻi bilan bogʻliq boʻlgan cheklovchi omillardir.

Morfemalar birikuvi qoidalarini cheklovchi semantik xususiyatlar, bir tomondan, nafaqat morfemika sathi, balki umuman til strukturasidagi universal cheklovchi omil sifatida koʻrinsa, ikkinchi tomondan, bu semantik cheklash ayrim tub soʻzlarning leksik-semantik guruhlar doirasidagi semantik-soʻz yasash valentligiga taalluqlidir. Chunonchi, ikkinchi jihatga tegishli cheklashlar universal-mutlaq tavsifda boʻlmay, balki ehtimollilik xususiyatga ega boʻlgan hodisadir.

Tilda bir tushunchani ifodalash uchun bir necha sinonimik vositaning mavjud boʻlishi tabiiy bir holdir. Shu bilan birga, yangi maʼno turli vositalar, jumladan, tub soʻz orqali, morfemalar birikuvi orqali bir ramzni turli pozitsiyaga oʻtkazish (transpozitsiya) orqali ifodalanishi mumkin. Til sathidagi semantik-funksional differensiatsiyalashuv ana shu vositalarning qoʻllanish koʻlamini ham belgilab beradi. Masalan: til taraqqiyotidagi tebranishlar shofer – haydovchi, stanok – dastgoh, kosmonavt – fazogir, mashshoq – musiqachi kabi paradigmatic qatorlardan biror komponentga imtiyoz berib tursa-da, neytral nutq talabi koʻproq ikki qismli birlikka emas, balki tup soʻzga imtiyoz beradi (4). Demak, ayrim oʻrinlarda yasalmadan qutilishi mumkin boʻlgan maʼnoni ifodalovchi tub soʻzning mavjudligi xuddi shu maʼnodagi yasama soʻzga, uning faollashuviga toʻsqinlik qiladi .

Demak, til birliklari birikuvi doirasida amal qiladigan semantik cheklashlar umumiy universal xususiyatga ega. Ana shu cheklashlarning tabiatni to'g'ri idrok etmaslik morfemalar sintagmatikasida sun'iy birliklarini yuzaga keltirish mumkin. Xususan, XX asrning 70-yillaridan boshlab o'zlashmalari doirasida kuzatiladigan va ayrim o'zbekcha asoslarga ham qo'shila oladigan arabcha – iy, -viy qo'shimchasini o'zlashmalar sohasida omonimiyani cheklash (fizik-ot-fizik - sifat) maqsadida ot+ot tipidagi (atom bomba, quyosh soati) hamda rus tilidagi sifat + ot (световое излучение) ko'rinishdagi birikmalarning birinchi qismiga –iy, -viy qo'shimchasi orttirila boshlandi: atomiy bomba, quyoshiy soat, mashinaviy texnika, analitikaviy perspektiva ...

Jurnalist R.Abdurahmonov "Fizikadan ruscha-o'zbekcha lug'at" (Toshkent, 1978) dan joy olgan yorug'liqiy (ёруғлик +ий световой), anodoviy kabi birikmalar o'ziga xos ixtiro bo'lganligini ta'kidlab, tunuka tom, yog'och qoshiq, temir karavot birikmalardagi birinchi qismini tunukaviy tom, yog'ochiy qoshiq, temiraviy karavot deb yozsakmikan deb hajv ostiga oladi (6).

Prof. A.F.G'ulomov: "Tuxum sho'rva, sut choy kabi qo'shilmalarda ot (tuxum, sut) o'zi uchun tipik bo'lgan sintaktik funksiyada emas, balki sifat bajaradigan funksiyaga qo'llangan, lekin uning sifat kabi o'qilishi boshqacha so'z bilan birikishda va shu qo'shilishdagi ma'nosi asosida kelib chiqadi, bu qoshilmadan ajralgach, yana otligicha qoladi. U tuxumli, sutli kabi formalarda shakllangach, endi sifat sanaladi, "–deb ot+ot tipidagi izofali birikma bilan sifat+ot tipidagi birikmalarning munosabati haqida fikr yuritadi

Ma'lumki atamalar hosil qilishda turkiy izofa qadimdan faol qo'llanib kelinadi: bug'doy un, arpa non, qo'larra, oshpichoq, toshko'mir, qo'qonarava, elektr quvvati: ... shu sababli, atom bomba, quyosh soati, issiqlik sig'imi kabi atamalar -iy, -viy qo'shimchalari orttirishiga muhtoj emas.

Umuman olganda, morfemalar sintagmatikasi ham "dastlab yondosh elementlarning ma'nosi, keyin esa ularning formasi" tamoyiliga amal qiladi. Valentligi ma'no jihatdan muvofiqlashgan morfemalarning formal jihatdan ham moslashuvi talab etiladi. Morfemalar birikuvidagi formal cheklashlar morfonologik qoidalar asosida bartaraf etiladi.

So'z yasalishi nuqtai nazaridan cheklash u yoki bu yasama asosdan yana yangi so'z yasash imkoniyati bor-yo'qligi bilan bog'langan cheklashdir: ikkilamchi, uchlamchi affikatsiya tufayli yasama so'z yangi bosqichdagi yasama so'z uchun asos bo'ladi: suva+q; suvoq+chi, suvoqchi+lik, bu jarayonida avval tashqi yasovchi, keyin ichki yasovchi qo'shiladi taroq+chi, taroq chi+lik taroqchilik.

So'z yasalishi tizmasini yakunlovchi birlik -lik qo'shimchasidan so'ng yangi so'z yasovchi qo'shila olmaydi, shu affiks bilan birikkan asoslarning so'z yasalishi imkoniyati barham topadi.

Sintagmatikadagi leksik cheklash nafaqat morfemika balki leksikologiya, sintaksis sathlariga ham tegishli hodisa bo'lib, bir chiziqli yo'nalishda bir so'z leksik ma'nosi-sememalarning reallashuvi jarayonida sintagmalarining hosil bo'lishini nazarda tutiladi

Morfem sintagmatikaga ham boshqa til sathlarida bo'lgani kabi morfemika birliklari ham mazmun ham ifoda sathlarining murakkab munosabatidan tarkib topadi Morfemika sathida ham irratsionallik (F.de Sossyur) yoki asimmetriya (S.O. Karsevskiy) ning turli ko'rinishlari mavjud: "Agar til mexanizmi to'la ratsional bo'lganda edi, uni narsa o'zida kabi o'rganish mumkin bo'lar edi". (5,165).

Albatta, tilining mohiyati har qanday qoida andaza va qoida nisbatan boy va ko'p qirralidir. Har qanday qoida va umumlashmalar eng tipik bog'lanishlarni aks ettiradi, ana shunday bog'lanishlar til sistemasida amal qiluvchi o'z asosiga ega bo'lgan turli qonuniyatlar bilan izohlanadi.

Adabiyotlar

Zemskaya E.A.(1989). Словообразование. Современный русский язык(под ред. В.А.Белашаповой). Москва,1.

Кононов А.Н. (1969). Показатели собирательности-множественности в тюркских языках. Ленинград.

Милославский И.Г. (1979). Об ограничении сочетаемости русских морфем. “Вестник МГУ”, серия 9, филология 2.

Бердиалиев А. (1990). Адабий нуткдаги ўзгаришлар ва унинг тил парадигматик системасига таъсири. Тошкент.

Соссюр Ф. де. (1977). Курс общей лингвистики. Труды по языкознанию.

Абдурахмонов Р. (1979). Ёруғликий. “Муштум” журнали, 17-сон.

Annotatsiya

XI asrda yaratilgan muhim yodgorlik «Devonu lug‘otit turk»dagi adabiy parchalarning umumturkiy adabiyot, shuningdek, o‘zbek she‘riyatining keyingi taraqqiyot va takomil bosqichiga bo‘lgan ulkan ta’siri shubhasizdir. “DLT”dagi munozaraga e’tibor qaratilsa, «Qish bilan yoz» (munozarasi) deb atalishining o‘ziyoq uning matni intoq va tashxis san’atlari asosiga qurilganligini ko‘rsatadi. Zotan, qish bilan yozning munozara etishi aslida mumkin bo‘lmagan hodisa. Badiiy tafakkur esa o‘sha mumkin bo‘lmagan hodisani (albatta, muayyan me‘yoriylik asosida) bo‘lishi mumkin, bo‘lgan voqelik sifatida tasvirlab ko‘rsatadi. Munozarani o‘rganish asosida uni o‘zaro bir-birini uzviy bog‘lanib turuvchi uch qismdan tuzilgan, degan xulosaga kelish. Uning “muqaddima” qismida qish bilan yoz uchrashishidan oldin boshlama mazmunidagi bandlar keltiriladi: avval shamollar keladi (keldi esin esnayu), keyin sovuq yetib keladi va dunyoni o‘rab olmoqchi bo‘ladi (tumlug‘ kelib qapsadi), yomg‘irli kunlar boshlanadi (quydi bulit yag‘mo‘rin), fasllar almashinadi. Nihoyat, qish yoz bilan uchrashadi (qish yay bila to‘qishti). Xuddi shunday «kichik muqaddima»da tasvirlangan tabiat hodisalar yoz (bahor) faslining qish bilan o‘rin almashinishi jarayonida ham sodir bo‘ladi. She’rda esa bu “to‘qnashuv” tabiatdagi o‘zgarishlar silsilasining poetik ifodasi ta’rifi orqali bayon qilinadi. Bunda qor va muzlarning erishi, tog‘lardan suvlar oqib, ko‘kimtir momiq bulutlar qayiqalar misoli suzib yurishi, oy tegrasida doira paydo bo‘lishi va yiroqdagi tog‘lar suv mo‘lligidan (atmosfera namlik miqdori oshishidan) xayollanib turgan ot ko‘zlari misol ko‘rinish berishi (va h. k.) kabi peyzaj tasviri beriladi.

Maqolada, turli so‘zlar izohida foydalanilgan adabiy parchalar, shu jumladan, she’rlarni to‘g‘ri o‘qish va tushunish uchun «Devonu lug‘otit turk» o‘zbekcha nashrida qo‘llangan transkripsiyaga murojaat etish bilan bog‘liq fikrlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: “Devonu lug‘otit turk”, munozara, marsiya, madhiya masnaviy, rivoyat she’r, qo‘shiq, hikmatli so‘z, maqol.

Genre Characteristics of Poetry Pieces in "DLT"

Summary

The enormous influence of literary fragments from the important monument "Devonu lug‘otit turk" created in the 11th century on the subsequent development and perfection of Turkic literature, as well as Uzbek poetry, is undeniable. If we pay attention to the discussion in “DLT”, the very fact that it is called “Winter and Summer” (discussion) shows that its text is built on the basis of the arts of intaq and diaq. After all, the discussion of winter and summer is an impossible phenomenon. Artistic thinking, on the other hand, depicts that impossible phenomenon (of course, based on a certain normativity) as a possible, existing reality. Based on the study of the argument, it is concluded that it is composed of three interconnected parts. In its “prologue”, paragraphs with a preliminary content are presented before the meeting of winter and summer: first the winds come (keldi esin yasnayu), then the cold arrives and tries to envelop the world (tumlug keldi kapsadi), rainy days begin (kuydi bulit yagmourin), the seasons change. Finally, winter meets summer (qish yay bila toqishti). Similarly, the natural phenomena described in the “small prologue” also occur during the process of the replacement of summer (spring) with winter. In the poem, this “collision” is described through a description of the poetic expression of a series of changes in nature. This gives a landscape image of melting snow and ice, water flowing from mountains, blue fluffy clouds

* Filologiya fanlari doktori, professor, Buxoro davlat universiteti, d.z.rajabov@mail.ru

* PhD, dotsent, Buxoro davlat universiteti, r.z.rajabova@mail.ru

floating like boats, a circle appearing around the moon, and distant mountains looking like horse eyes, reflecting the abundance of water (increased moisture in the atmosphere) (etc.).

The article presents ideas related to the use of literary fragments used in the explanation of various words, including the transcription used in the Uzbek edition of the "Devonu lug'otit turk" for the correct reading and understanding of poems.

Keywords: "Devonu lug'otit turk", discussion, lament, hymn, masnavi, narrative poem, song, wise word, proverb.

Kirish

Ma'lumki, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asaridagi she'riy parchalar va xalq qo'shiqlarining janriy mansubiyatini belgilash borasidagi dastlabki ilmiy tajriba professor A.Fitrat tomonidan amalga oshirilgan edi. Shuni nazarda tutgan professor H.Boltaboyev olimning bu boradagi izlanishlarini bugungi kun nuqtai nazaridan davom ettirish lozimligini to'g'ri ta'kidlaydi. Chunki A.Fitrat "Devon"da keltirilgan she'rlar tasnifida asosiy e'tiborni ularning mavzusi va shakliy xususiyatlariga qaratgan. Shunga ko'ra, A.Fitrat fikrlariga tayangan holda "Devon"dagi she'rlarni tasniflashda badiiy xususiyatlarni ham hisobga olish lozim bo'ladi. "Devon"dagi adabiy parchalar janriy xususiyatlari jihatidan rang-barang bo'lib, uning marsiya (Alp Er To'nga), madhiya (Turkon xotun), munozara (Qish bilan Yoz), masnaviy (nasihat she'rlar), rivoyat (Iskandar Zulqarnayn) she'r, qo'shiq, hikmatli so'z, maqol, topishmoq, murabba' va boshqa janrlar mansub namunalari mavjud. Bizningcha, qadimgi turkiy she'riyat namunalari o'ziga xos janriy belgilarini oydinlashtirishda quyidagi muhim masalalarga aniqlik kiritish kerak.

Band va bayt shaklidagi she'riy ilovalar badiiyati masalasi. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, "Devon"dagi poetik parchalarda ko'plab she'riy san'atlar qo'llangan. Bunga dalil sifatida ayrim misollarni keltirish mumkin:

a) Tajnis:

Міѣ kishi jolug'ı bolub özyñä

Bergälär özyñ anıñ közo'ñä (Devon III, 1960, 21-b).

b) Tarsi':

Pışrılur jaqrı qıjaq

Tushg'urur jug'rı chanaq (Devon III, 1960, 39-b).

v) Irsolu masal:

Teg'yr meniñ sawimı bilgäliga aj,

Tınar qalı atatsa qısraq sini taj (Devon III, 1960, 173-b).

"Devon"da keltirilgan she'riy parchalarning o'zaro munosabati va poetik talqin izchilligini yoritish maqsadida «Qish bilan yoz» munozarasi misolida ayrim fikrlarni bildirib o'tish lozim ko'rinadi. Zero, nisbatan olganda, «Devonu lug'otit turk»dagi she'rlar orasida mavzu jihatidan nisbatan to'la tizim sifatida namoyon bo'lgani, shuningdek, o'quvchiga eng yaxshi tanish bo'lgani va darslik, qo'llanmalarda keng foydalanilgani «Qish bilan yoz» munozarasi hisoblanadi. Adabiyotshunosligimizda mazkur munozarani o'rganishga doir muayyan ilmiy asarlar yaratilgan bo'lsa-da, uning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari keng ko'lamda tadqiq etilgan emas. «Devonu lug'otit turk»da keltirilishcha, qadimgi turkiylar, "tortishuv" ma'nosidagi "sandrush" so'zini keng qo'llaganlar. Biz adabiyotshunos A.Abduraxmonovning "sandrush" so'zi munozara, tortishuv bayoniga oid she'riy asarlarning janrini ifodalovchi atama sifatida ham qo'llanilgan, degan fikrini quvvatlagan holda shuni qo'shimcha qilamizki, "sandrush" (munozara) janri qadimgi turkiy she'riyatda salmoqli o'rin tutgan.

Qish bilan yoz uchrashuvi va munozarasi ta'riflanar ekan, xatti-harakatlarda nizolashgan odamlarga xos holatlar ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Ularning bir-biriga tashlanishga shay turishi, yomon ko'z bilan tahqir qilishlari, go'yo «men kimu, sen kim?» - degandek, o'z

xususiyatlarini bayon qilishlari ma'lum ma'noda mazkur munozaraning asosiy qismini tashkil qiladi.

Asar nainki g'oyaviy, ayni paytda, badiiy jihatdan ham pishiq puxtaligi bilan xarakterlidir. Unda qator lafziy va ma'naviy san'atlar qo'llanilgan bo'lib, o'zining matndagi faolligiga ko'ra ishtiyoq, tashxis, tazod, intoq, takror, o'xshatish, sifatlash, qofiya singari badiiy san'atlar alohida ajralib turadi. Fikrimizning isboti uchun ba'zi misollarni keltirib ko'raylik:

1. Ishtiyoq, sifatlash va tashxis:

Keldi esin esnayu,

Qorqa tugal usnayu,

Kyrdu budun qusnayu,

Qora bulut ko'krashur (Devon II, 1960, 254-b).

Parchada bulutning qichqirib dahshat solishini momaqalldiroq ma'nosida tushunish ham mumkin. Shuningdek, bu holat uning qoraligi – yovuz kuch sifatida, g'azab bilan qichqirayotgan odam kabi ifodalanayotgani bilan bog'liq.

2. Tashxis, zulqofiyatayn, tazod, sifatlash:

Tumlug' kelib qapsadi,

Qutlug' yayig' tepsadi,

Qarlab ajun yapsadi,

Et yin ushub umrashur (Devon I, 1960, 427-b).

Bu o'rinda qo'llanilgan tazod san'ati kontekstual xarakterda bo'lib «tumlug'» va «qutlug'» so'zlari vositasida ifodalangan. Aslida «tumlug'» va «qutlug'» so'zlari lug'aviy jihatdan qarama-qarshi ma'no ifodalamaydi. Ammo «qutlug'» so'zi yozning issiq, yoqimli ekanini anglatish orqali matnda ikkilamchi ma'no tashimoqda. Shunga ko'ra, yozning issiqligi ma'nosida qo'llanilgan «qutlug'» so'zi semantik jihatdan «tumlug'», ya'ni sovuqning aksini anglatadi.

3. Intoq:

Qish yayg'aru savlanur,

Er at manin tavrannur,

Iqlar yema savranur,

Et yin taqi iqrashur (Devon III, 1960, 294-b).

Yoz bilan qish tortishuvi (munozarasi)ni tasvirlab shunday deydi: odamlar va mollar go'shtlari menda pishadi, mutahkamlanadi. Kasallar qishda ozayadi. Odamlarning badanlari ham, go'shtlari ham qishda mahkamlanib, kuchga to'ladi.

4. Sifatlash, takror, tashxis:

Ay qo'pub evlanub,

Aq bulut o'rlanub,

Bir-bir o'za o'qlanub,

Sachlub suvi ingrashur (Devon III, 1960, 294-b).

5. Sifatlash, o'xshatish:

Yag'mur yag'ub sachildi,

Turluq chechak suchildi,

Yinju kibi achildi,

Chindan yilar yo'g'rushur (Devon II, 1960, 139-b).

Yomg'ir yog'ib sochildi, har xil gullar ochildi. Inju qopi ochildi, haqiqatan ham ipor hidlari burqiraydi. Shuningdek, "Qish va yoz munozarasi"da faol qo'llangan badiiy san'atlar masalasida to'xtalayotgan bo'lsak-da, bu she'riy parchalarda paronim qofiya (inar-unar), fonetik takror (tuman turub tushnadi) kabilar mavjudligini ham aytib o'tmoq joiz. Mazkur munozaradagi qish bilan yoz obrazlari ezgulik va yovuzlik timsolini o'zaro mujassamlashtiruvchi poetik unsurlar bo'lsa-da, bu asarni tashkil etuvchi she'riy bandlarda ularning har biriga xos jihatlar alohida ko'rsatib o'tiladi. Jumladan, qish o'zi haqida so'zlaganda, kasalliklar aynan shu faslda yo'qolishi, qirg'inbarot urushlar tinishi, yog'ingarchiliklarning alal-oqibat ezgulikka xizmat qilishi, ya'ni bug'doy (ashlig'), tariq (tarig') singari donli ekinlar mo'l-ko'lligiga omil bo'lishini aytadi. Bir

qarashda, bu she'r uyg'onish fasli-bahorga madhiya bo'lib tuyulsa-da, aslida tabiat hodisalari oldida ojiz inson taassurotlari sifatida tasavvur uyg'otuvchi mazkur munozara ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan qadimgi she'riyatning mukammal va betakror namunalaridan biridir. «Devonu lug'otit turk»da nasriy turning qadimgi namunasi sifatida manba bo'la oladigan janrlarga mansub asarlar ham keltirilgan. Buni Iskandar Zulqarnayn bilan turk hoqoni Shu qo'shinlarining to'qnashuvi haqida hikoya qiluvchi rivoyatlar talqinida ham kuzatish mumkin. To'g'ri, Iskandar Zulqarnayn haqidagi xalq rivoyatlarining yozma adabiyotga kirib kelish jarayoni turli davrlarda yashab o'tgan ijodkorlarning badiiy niyati va muayyan tarixiy voqelik talqini shu obraz bilan aloqalanirishi bilan bog'liqligidir. Uning zafarli yurishlari, favqulodda tadbirkorligi, ayni paytda, turkiylar zaminida talofat ko'rib, sulh tuzishga majbur bo'lganligi haqida ham ko'plab rivoyatlar yaratilgan. «Devonu lug'otit turk»dan o'rin olgan afsona va rivoyatlarning e'tiborli tomoni shundaki, ular bir-birini to'ldiradi, yaxlit asarning bo'laklari sifatida taassurot uyg'otadi. Iskandar Zulqarnayn haqida rivoyat qiluvchi nasriy asarlarning «Devon»da keltirilgan namunalarini janriy belgisiga ko'ra «rivoyat» deb talqin qilinsa maqsada muvofiqdir. Chunki bu asarlarda hayotiy voqelik fantastik tafsilotlarsiz, ya'ni sof «hayotiy uydirma» asosida tasvirlangan bo'lib, personajlar tarkibi, obrazlar tizimi tarixiy-etnografik jihatdan konkretlik tabiatiga ega. Iskandar Zulqarnayn «Devon»dagi tarixiy, etnonimik, etalogik va joy nomlari haqidagi toponomik rivoyatlar tarkibida uchraydi.

Ma'lumki, Iskandar Zulqarnayn faoliyati bilan bog'liq rivoyatlar «Devon»ning birinchi jildidagi ögä (tajribali, aqlli, ko'p yashagan odam (117), uig'ur (135), chigil (374), tutmach (422); uchinchi jildidagi turkman (419-423) so'zlari izohini berishda keltirilgan.

Rivoyat janriga mansub nasriy parchalarning bir-biriga aloqadorligini quyidagilarda ham ko'rish mumkin: 1.Rivoyatlarning aksariyatida Iskandar Zulqarnaynning harbiy yurishi va uning turkiy hoqonlardan biri Shu askarlari bilan to'qnashuvi tasviri mavjudligi. Chunonchi, «Zulqarnayn Chinga kelib yetganda turklar xoni urushish uchun yosh yigitlardan iborat bir guruh askarni yo'lladi. Ular kechasi Zulqarnaynning oldingi askarlariga hujum qildilar va yengdilar» (Devon I, 1960, 117-b). «Zulqarnayn uyg'ur viloyatiga yaqinlashgach, turk hoqoni unga to'rt ming odamni yo'lladi» (Devon II, 1960, 135-b).

2.Rivoyatlarda Zulqarnayn nomining keltirilishi. «Devonu lug'otit turk» asarining 1960-yilda chop ettirilgan 1-jildining, 117 - betda to'rt marta, 422 - betida ikki marta, shuningdek, III t., 419 - 423 - betlarida o'n bir marta Zulqarnayn, Iskandar Zulqarnayn shakllarida uchraydi (ko'rsatilgan sahifalarning barchasida rivoyat keltirilgan). 3.Rivoyatlarda ba'zi joy, urug'-qabila, xalq, taom (va b.) nomlarining paydo bo'lishining Iskandar yurishlari bilan bog'lab talqin qilinishi. «Turk askarlaridan biri Zulqarnayn askaridan birini qilich bilan urib kindigigacha ikkiga ajratib yubordi. O'lgan askarning belbog'ida oltin hamyon bor edi. Hamyonga qilich tegib kesildi. Undan qonga bo'yalgan oltinlar yerga sochildi. Ertasi ertalab turk askarlari qonga bo'yalgan oltinlarni ko'rib, bir-birlariga «bu nima?» deyishar va Altun qon – «qonli oltin» deb aytishar edi». Bu joydagi katta tog' shu ism bilan ataldi (Devon, 1960 I, 117-b). Bu joy nomi keyinroq Altunxan tarzida qo'llanilgan shu rivoyat syujetiga aloqador boshqa bir nasriy parchada ham ta'kidlangan (Devon III, 1960, 422-b), «Uyg'ur Zulqarnayn turk shohi bilan sulh qilganda qo'rgan besh shaharlik viloyat ismi» (Devon I, 135-b). «Chigil» toponimi va shu uruqqa aloqador etnonimining kelib chiqishi haqida shunday deyiladi: «Zulqarnayn arg'ular shahriga yetganda qattiq yomg'ir yog'ib, yerlar loy, botqoq bo'lib ketgan va Iskandar yurolmay qiynalgan. U xafa bo'lib, forscha «in chi gil ast» - bu qanday loy, bundan qutulolmaymiz, deb g'azablangan. So'ng u yerda bir bino qurishga buyurdi, so'ng bu kunlarda chigil deb ataluvchi qo'rg'on bino qilindi. Shu yerda yashovchi turkiy qabilalar xon shu nom bilan (chigiliy) deb atardilar» (Devon I, 1960, 374-b).

«Devon»da keltirilgan Turkman etnonimi bilan bog'liq rivoyatlar ham keltirilgan. Unda aytilishicha, «Turkman – bular o'g'izlardir. Bu nom bilan atalishida ularda bir hikoya rivoyat bor: Zulqarnayn kelgach, bular unga idrokli odamlar ko'rindi. Ularda turklarning nishonasi bor edi. Ulardan so'ramasdan ilgariroq turkmonand, dedi. Bular turklarga o'xshashdir, demakdir. Shundan so'ng bu nom bu kungacha ularga nom bo'lib qoldi» (Devon III, 1960, 422-b).

Turkiy qavmlar orasida turli xil narsa-hodisalar, jumladan, ovqatlarning kelib chiqishi haqidagi etiologik afsona va rivoyatlar ham keng tarqalgan bo'lib, "Devon"da keltirilgan "Tutmach" rivoyatidagi voqealar bayoni Iskandar Zulqarnayn yurishlariga bog'lab tasvirlanadi. "Tutmach – turklarning mashhur ovqati. Bu ovqat Iskandar Zulqarnaynga nisbatli ovqatdir. Shundayki, Iskandar zulmatdan chiqqach, oziqlari kamayib qolgan odamlar ochlikdan qo'rqib, unga: bizni och qo'yma, och tutma mazmunida bizni tutma ach, qo'yib yubor, bizlar yurtimizga ketaylik, deganlar. Iskandar bilimdonlar bilan kengashgan va ular shu ovqatni tayyorlaganlar" (Devon I, 1960, 422-b).

4. Iskandarning turkiy hoqonlar bilan sulh tuzishi haqidagi rivoyatlarning qoldiq holdagi shakllari. "Shundan so'ng Zulqarnayn turk shohi bilan sulh tuzdi" (Devon I, 1960, 117-b). "Zulqarnayn turk shohi bilan sulh qilganda qurgan besh shaharlik viloyat" (I T., 1960, 135-b). "So'ng Zulqarnayn shu nom bilan sulh tuzdi" (III T., 1960, 422-b).

5. Joy nomlarining paydo bo'lishi to'g'risidagi toponimik rivoyatlarning Iskandar Zulqarnayn nomi bilan bog'liq talqinlari. Mahmud Qoshg'ariyning yozishicha, Sulmi, Kuju, Beshbaliq, Janbaliq, Yangibaliq shaharlari Iskandar bilan turk hoqoni o'rtasida sulh tuzilganidan keyin paydo bo'lgan (Devon I, 1960, I.B., 136-b). Bu ma'lumot asarning III tom 422-betidagi parchada «Zulqarnayn Shu bilan sulh tuzdi. So'ng uyg'ur shaharlarini bino qildi», - tarzida ham keltirilgan.

Umuman, Iskandar Zulqarnayn bilan bog'liq rivoyatlarning «Devonu lug'otit turk»da keltirilgan namunalarini o'zaro qiyoslab o'rganganda, ularda yana bir qancha mushtarak jihatlar mavjudligi ko'zga tashlanadi. Bu rivoyatlarda Iskandarning bosqinchilik yurishi salbiy hodisa deb baholansa-da, u asosan sulh yo'lini tutganligi (majbur bo'lsa-da) va o'lkada shaharlar bunyod qilishiga alohida e'tibor qaratganligi muhim tarixiy ma'lumot sifatida ta'riflanadi.

Xulosa. Turkiy xalqlarning qadimgi folklorida yuzaga kelgan bunday rivoyatlar xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotning o'zaro munosabatlari jarayonida adabiy an'anada ommalashib, qaysidir ma'noda «Iskandarnoma»larning yaratilishiga ham turtki bo'lgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Ayni holat, o'z navbatida, mazkur masala bo'yicha yangidan-yangi tadqiqotlar olib borilishi lozimligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

Boltaboyev H. (2002). «Devonu Lug'otit turk»dagi mazmun parchalarning adabiy tasnifi // *Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari va uning turkiy xalqlar madaniyati hamda jahon sivilizatsiyasida tutgan o'rni.*

Abdurahmonov A. (2005). *Turkiy adabiyotning qadimgi davri.*

Костюкин Б.А. (1972). *Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции.*

Imomov K. (2008). *O'zbek xalq nasri poetikasi.*

Annotatsiya

Til – milliy o‘zlik timsoli, ajdodlardan avlodlarga asrlar mobaynida o‘tib kelayotgan buyuk meros. Ushbu qadriyatni asrab-avaylash, uni kelgusi avlodga yetkazish va, albatta, til rivoji uchun munosib hissa qo‘shish o‘zini o‘zbek deb hisoblagan har bir kishining muqaddas fuqarolik burchidir. Davlat tili qonunan tasdiqlanishi yoki umumxalq e’tirofi bo‘yicha amal qilishi mumkin. Chunki ayrim mamlakatlarda davlat tili haqidagi qonunlar mavjud emas, umumxalq e’tirofi bilan davlat ishlari muayyan bir tilda olib boriladi. O‘zbekistonda milliy masalalar, ayniqsa, til masalalari mintaqadagi boshqa davlatlar bilan solishtirganda demokratik tamoyillar asosida, bag‘rikenglik bilan yo‘lga qo‘yilganligi xalqaro hamjamiyatlar tomonidan e’tirof etilgan haqiqatdir.

Ona tilimizga e’tibor, uni ulug‘lash o‘zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi bilan boshlangan edi. So‘nggi yillarda tilga e’tibor masalasi yanada kuchaydi. 2019-yil 21-oktabrda prezidentimizning “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli farmoni e‘lon qilindi. Mazkur farmon asosida o‘zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotidagi va xalqaro miqyosdagi obro‘-e’tiborini yanada oshirish, unib-o‘tib kelayotgan yoshlarni vatanparvarlik, milliy an‘ana va qadriyatlarga sadoqat, ulug‘ ajdodlarimizning boy merosiga vorislik ruhida tarbiyalash, mamlakatimizda davlat tilini to‘laqonli joriy etishni ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tuzilmasida Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashkil etildi. 2021-yil 6-apreldagi “Turizm, sport va madaniy meros sohalarida davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 6199-sonli farmoniga ko‘ra Davlat tilini rivojlantirish departamenti Ma‘naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamenti deb qayta nomlandi.

2020-yil 3-martda o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini oshirish maqsadida yana bir asosli hujjat – “Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Vazirlar Mahkamasining 117-sonli qarori e‘lon qilindi. Qarorga muvofiq universitet huzurida Davlat tilida ish yuritish va malaka oshirish markazi tashkil qilindi.

2020-yil 20-oktyabrda “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi prezident farmoni e‘lon qilindi. Bundan tashqari o‘zbek tilining mamlakatimizning ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro‘-e’tiborini oshirish; o‘zbek tili ta‘limini takomillashtirish, yoshlarni milliy hamda umuminsoniy an‘ana, qadriyatlarga sadoqat, ulug‘ ajdodlarimizning boy ma‘naviy merosidan g‘ururlanish va ularni yanada boyitish ruhida tarbiyalash vazifalari belgilangan.

Kalit so‘zlar: til, siyosat, islohot, yangilik, farmon, qaror, farmoyish, ijro, o‘zbek tili, jahon hamjamiyati, alifbo.

Language Policy: Reform and Results

Annotation

Language is a symbol of national identity, a great heritage passed down from ancestors to generations for centuries. Preserving this value, passing it on to future generations, and, of course, making a worthy contribution to the development of the language is the sacred civic duty of every person who considers himself an Uzbek. The state language can be legally approved or act upon universal recognition. Because in some countries there are no laws on the state language, state affairs are conducted in a certain language with universal recognition. It is a fact recognized by the international community that national issues, especially language issues, in Uzbekistan,

* Filologiya fanlari doktori (DSc), professor, Buxoro davlat universiteti, qahramon196709@gmail.com

compared to other countries in the region, are resolved on the basis of democratic principles and with tolerance.

Attention to our native language, its glorification began with the granting of the status of the state language to the Uzbek language. In recent years, the issue of attention to language has become even more important. On October 21, 2019, our President's Decree No. PF-5850 "On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language" was published. Based on this decree, the Department for the Development of the State Language was established within the structure of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan in order to further enhance the prestige of the Uzbek language in the social life of our people and internationally, to educate young people in the spirit of patriotism, loyalty to national traditions and values, and inheritance of the rich heritage of our great ancestors, and to ensure the full introduction of the state language in our country. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. 6199 dated April 6, 2021 "On measures to further improve the state administration system in the fields of tourism, sports and cultural heritage", the Department for the Development of the State Language was renamed the Department for Spirituality and Development of the State Language.

On March 3, 2020, another substantive document was published - Resolution No. 117 of the Cabinet of Ministers "On measures to further improve the activities of the Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi". In accordance with the resolution, a Center for Work and Advanced Training in the State Language was established at the university.

On October 20, 2020, a presidential decree was issued "On measures to further develop the Uzbek language and improve language policy in our country." In addition, the tasks of increasing the prestige of the Uzbek language in the social life of our country and at the international level; improving Uzbek language education, educating young people in the spirit of loyalty to national and universal traditions and values, pride in the rich spiritual heritage of our great ancestors and further enriching them were set.

Key words: language, politics, reform, innovation, decree, decision, order, execution, Uzbek language, world community, alphabet.

Kirish

Til insonlarning o'zaro aloqa vositasi bo'lib, insonga berilgan bebaho ne'matidir. Dunyoda har bir xalqning o'z ona tili uning bebaho boyligi, iftixori hisoblanadi. Hikmatli so'zlar, she'ru dostonlar, qo'shiqlar, avvalo millatning ona tilida dunyoga keladi. Millat bor ekan, uning tili ham yashaydi, tili yashar ekan u millat boshqa millatlar orasida o'z nufuzi, obro'siga ega bo'ladi. Bugun ona tilimiz – o'zbek tili hayotimizning har bir jabhasida yangicha jaranglamoqda. Yurtimizda olib borilayotgan til siyosati, qabul qilinayotgan farmon va qarorlar, ta'lim tizimiga kiritilayotgan o'zgarishlar barchasi bir maqsadga – o'zbek tilining ijtimoiy hayotdagi mavqeini mustahkamlashga qaratilgan. Chunki til faqat aloqa vositasi emas – u millatning tafakkuri, tarixi, madaniyati, ma'naviy olami ifodasidir. Prezidentimiz tashabbusi bilan so'nggi yillarda til masalasiga bo'lgan e'tibor yangi bosqichga ko'tarildi. Davlat tilining nufuzini oshirish, uni xalqaro maydonga olib chiqish, yoshlarni ona tiliga hurmat va sadoqat ruhida tarbiyalash – bu islohotlarning ustuvor yo'nalishidir. Til – bu oddiy aloqa vositasi emas.

Til – bu tarix, bu tafakkur, bu xalqning yuragi, millatning o'zligini belgilovchi eng muqaddas qadriyatdir. Har bir el, har bir yurtidosh o'z ona tilini ardoqlashi, uni asrab-avaylashi, kelajak avlodlarga pok va boy holatda yetkazishi kerak. Zero, til bor joyda millat bor, til bor joyda istiqloq bor!

Bugungi O'zbekiston – yangilanayotgan, taraqqiyot sari dadil odimlayotgan mamlakat. Bu yo'lda ona tilimiz – o'zbek tilining roli beqiyosdir. Chunki taraqqiyot tili ham, tafakkur tili ham avvalo ona tilidadir. So'nggi yillarda Prezidentimiz tashabbusi bilan til siyosatida tub burilishlar, dolzarb islohotlar amalga oshirildi. Davlat tili maqomi faqat qog'ozda emas, amalda ham o'z kuchiga kirib bormoqda. Farmonlar, qarorlar, yangi tashkil etilgan markazlar, ta'limdagi

o'zgarishlar – bularning barchasi til masalasining davlat darajasiga ko'tarilganidan dalolat beradi. Endi esa asosiy savol: bu islohotlar qanday natijalar bermoqda? O'zbek tili jamiyatimiz hayotida chinakam davlat tili sifatida qaror topayaptimi? Ana shu savollarga javob izlash va mavjud yutuq hamda muammolarni tahlil qilish – mazkur maqolaning bosh maqsadidir.

2019-yil 21-oktabrda qabul qilingan PF-5850-sonli Prezident farmoni o'zbek tilining nufuzini oshirishda muhim hujjat bo'ldi (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2019). Ushbu farmon asosida Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashkil etildi. Keyinchalik, bu departament PF-6199-sonli farmonga muvofiq, Ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish departamenti sifatida qayta tashkil etildi (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2021).

Til siyosatini samarali amalga oshirish uchun faqat siyosiy iroda emas, balki zarur institutlar ham muhim. 2020-yil 3-martda Vazirlar Mahkamasining 117-sonli qarori bilan Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzurida Davlat tilida ish yuritish va malaka oshirish markazi tashkil etilishi bunga yaqqol misoldir. Bu markaz davlat xizmatchilari va turli sohalarida faoliyat yuritayotgan mutaxassislarning til savodxonligini oshirish, hujjatlarni to'g'ri yuritish madaniyatini shakllantirishga xizmat qilmoqda (Vazirlar Mahkamasi, 2020).

Prezidentning 2021-yil 6-apreldagi PF-6199-sonli farmoniga muvofiq, til siyosati ma'naviy yuksalish bilan uzviy bog'liq deb e'tirof etildi. Shu asosda ilgari faoliyat yuritgan Davlat tilini rivojlantirish departamenti nomi Ma'naviyat va davlat tilini rivojlantirish masalalari departamentiga o'zgartirildi. Bu o'zgarish til siyosatini faqat tashkiliy darajada emas, balki jamiyat ongida, qadriyatlarida singdirish zarurligini anglatadi (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2021).

Til siyosati faqat ichki ish emas. U xalqaro maydonda ham davlatning madaniy nufuzini belgilaydi. 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli farmonda xorijdagi vatandoshlar bilan til orqali aloqalarni mustahkamlash, o'zbek tilida ta'limni ommalashtirish, ona tilida yaratilgan zamonaviy kontentlar sonini oshirish kabi muhim masalalar belgilab berilgan (O'zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2020).

Prezident Sh. Mirziyoyevning asarlarida ham til siyosatining konseptual asoslari yoritilgan. Jumladan, "Davlat tilining nufuzi – millat sha'ni, xalq g'ururi" degan chaqiriq mustahkam ijtimoiy-ma'naviy asosga ega (Mirziyoyev, 2016). Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahbarligida qabul qilingan farmon va qarorlar, tashkil etilgan muassasalar, ilmiy-tadqiqot ishlari va keng miqyosdagi targ'ibot ishlari – bularning barchasi o'zbek tilining nufuzi va mavqeini oshirishga xizmat qilmoqda.

Til masalasidagi harakatlar faqat siyosiy emas, balki ma'naviy, madaniy va ijtimoiy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu orqali yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularni milliy merosga hurmat bilan qarashga o'rgatish maqsad qilingan. Chunki tilga hurmat – bu xalqga hurmat, o'zligiga sadoqatdir.

Shu maqsadda joylardagi hokimliklar, davlat tashkilotlari, oliy ta'lim muassasalari va ta'lim tizimi xodimlari o'rtasida ona tilini to'g'ri, savodli va madaniyatli qo'llash borasida tizimli monitoring yo'lga qo'yilgan. Ayniqsa, Davlat tilida ish yuritish va malaka oshirish markazi faoliyati bu borada alohida ahamiyat kasb etadi. Markaz tomonidan nafaqat davlat xizmatchilari, balki turli kasb egalari uchun ham o'zbek tilida rasmiy hujjatlar tayyorlash, xizmat yozishmalari yuritish, nutq madaniyati kabi yo'nalishlarda o'quv kurslari tashkil etilmoqda.

Bundan tashqari, yoshlar o'rtasida o'zbek tilini sevish va ardoqlash ruhida targ'ibot-tashviqot ishlarini kuchaytirish dolzarb vazifalardan biridir. Bu borada maktabgacha va umumta'lim muassasalarida o'quv dasturlariga ona tilining tarixi, alifbo taraqqiyoti, mashhur tilshunolar faoliyati haqidagi mavzular kiritilmoqda. O'zbek tilining hozirgi zamonaviy imkoniyatlari – internet tilida faol qo'llanilishi, media va IT sohalariga integratsiyasi ham milliy tilning kelajagiga xizmat qilayotgan omillardandir.

Xalqaro miqyosda ham o'zbek tilining obro'-e'tiborini oshirish bo'yicha sa'y-harakatlar olib borilmoqda. Xususan, xorijiy mamlakatlarda o'zbek tili markazlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalari yaratilmoqda. Turkiya, AQSh, Rossiya, Janubiy Koreya, Germaniya kabi

davlatlardagi nufuzli universitetlarda o'zbek tili fakultativ yoki asosiy fan sifatida o'qitilishi, tilimizni o'rganishga bo'lgan qiziqish ortib borayotganidan dalolatdir.

Shu bilan birga, internet tarmog'ida ham o'zbek tilining salmog'i oshib bormoqda. Blogerlar, jurnalistlar, yozuvchilar tomonidan ona tilimizda yaratilayotgan kontentlar soni ko'paymoqda. Tilimizning informatsion texnologiyalar va raqamli muhitga moslashuvi esa uni kelajak avlodlar orasida saqlab qolishning muhim garovidir. til siyosatining muvaffaqiyati – faqat yuqoridan tushayotgan farmonlar yoki qarorlar bilangina emas, balki har bir fuqaroning tilga bo'lgan hurmati, e'tibori va savodxonligiga bog'liq. Tilni sevish – bu uni faqat gapirish emas, balki uni o'rganish, o'rganilgan tilni anglash, himoya qilish va rivojlantirish demakdir.

Xulosa

O'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan til siyosati o'zbek tilining davlat va jamiyat hayotidagi mavqeini mustahkamlashga, uni xalqaro miqyosda tanitishga xizmat qilmoqda. Qabul qilingan farmon va qarorlar, tashkil etilgan ilmiy va amaliy markazlar – bularning barchasi tizimli islohotlarning samarasi hisoblanadi. Endilikda asosiy vazifa – bu islohotlarning real natijasini joylardagi ijro va fuqarolarning tilga nisbatan ongli yondashuvi orqali ta'minlashdir. Ona tiliga munosabat – bu aslida vatanga, millatga, o'zligimizga bo'lgan munosabatdir. Agar biz o'z tilimizni qadrlasak, uni asrab-avaylasak, u holda tariximiz, merosimiz, madaniyatimiz ham asrab qolingan bo'ladi. Til unutilsa, millat unutiladi. Shubha yo'qki, tilimizning porloq kelajagi bor. Ammo bu yo'lda har birimizning hissamiz bo'lishi shart. Chunki til davlatniki emas – xalqniki. Uni yashnatadigan ham, obro'-e'tiborini oshiradigan ham oddiy fuqarolarning ongli yondashuvi, mehr va g'ururidir.

Adabiyotlar

Bobojonov F., Dabilov P. (2022). *Til siyosati: yechimini kutayotgan masalalar*.

Мирзиёев Ш. (2016) *Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз*. – Т.: Ўзбекистон.

Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 3-martdagi *“Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”*gi 117-sonli qarori // <https://nrm.uz/contentf?doc=616930>

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi *“Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”*gi PF-6084-sonli farmoni // <https://lex.uz/docs/-5058351>

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 6-apreldagi *“Turizm, sport va madaniy meros sohalarida davlat boshqaruvi tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”*gi PF-6199-sonli farmoni // <https://lex.uz/docs/-5356705>

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi *“O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”*gi PF-5850-sonli farmoni // <https://lex.uz/docs/-4561730>

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ БИР ТАМЫРЛЫ СИНОНИМЛЕРИНИ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКА ТЮРЛЮЛЕРИ

Мариям АХМАТОВА *

Абстракт

Бирси тюрк тилледеча, карачай-малкъар тилде да бир тамырлы синонимле кёп тюбейдиле. Тюрк тил билимде синонимлени тинтиу бла байламлы быллай алимлени ишлери барды [Болганбаев 1971; Суранчиева 1971; Умбаров 1968; Сейдалиев 2010; Ханбикова 1961; 1980 эм д.б.], магъаналары бир неда бирге жууукъ болгъан сёзлени юсюнден ишле [Алиева 1994; 2005; Уразбаева 1980 эм д.б.]

Бу статьяда магъаналары бир неда бирге жууукъ болуп, аффикслери уа башха (кеслери да сёз къураучула) болгъан сёзле, башхача айтханда, бир тамырлы синонимле лексика-грамматика жаны бла тинтиледиле. Бир тамырлы синонимле къарачай-малкъар тилни баш эм болушлукъчу кесеклеринде да тюбейдиле. Тилни баш кесеклеринде (атлада, сыфатлада, сёзлеуледе, алмашлада, санаулада, этимледе) тюбеген бир тамырлы синонимле тюрлю-тюрлю шартлагъа кёре быллай къауумлагъа юлешинедиле.

Атлада тюбеген бир тамырлы синонимле морфология къурамларына кёре бош (*бугъумуч – бугъунчакъ – букъгъуч*) эм къош боладыла (*сабий-субюй – сабий-балий – сабий-балыкъ*); магъаналарына кёре тукъум атла (*жаз – жаз башы*), энчи атла (*Кезий – Кезийбан*), затны белгилеген атла (*габу – габушур*), жыйымдыкъ неда абстракт атладыла (*огъурлукъ – огъурлулукъ*).

Сыфатлада тюбеген бир тамырлы синонимле морфология амалгъа кёре былай къураладыла: бир сёз къуралгъан, бирси сёз къуралмагъан (*адыл – адыллы*); эки сёз да къуралгъанла (*эрттеги – эрттегили*); биринчиси бош, экинчиси уа къош сёзден къуралгъанла (*айланма – айланатур*); эки сёз да къош сёзле болгъанла (*терсбоюн – терсакъыл*). Семантикаларына кёре, сыфатлада тюбеген бир тамырлы синонимле адамланы, жаныуарланы (хайыуанланы) юслеринде болгъан халланы эм затланы шартларын белгилеп жүрюйдюле (*юркек – юркеуюк – юркюучю* эм д.б.).

Магъаналарына кёре, бир бирине синонимлик этип жүрюген бир тамырлы сёзлеуле бир затны ачыкълап жүрюгенлеге эм болумну белгилегенле юлешинедиле. Къуралыу жаны бла бош эм къош боладыла (*акъырын – акъыртын; ашыгъыш – ашыкъ-бушукъ, ёрге-энишге – энишге-ёрге*).

Бир бирине синонимлик этип келген бир тамырлы алмашла къарачай-малкъар тилде кёп тюбемейдиле, асламысында бир затны ачыкълап жүрюйдюле. Быллай синонимле айгъакълаучу, белгисиз эм кёргюзтюучю алмашланы тюрлюлеринде тюбейдиле. Кеслери да морфология эм синтаксис мадарла бла къураладыла, бош эм къош боладыла (*битеу – битеулей, сау – саулай, хар ким – ким да*).

Къарачай-малкъар тилде бир тамырлы санаула аз жүрюютюледиле. Тамырлары бирча болуп, бир бирге синонимлик этип келгенле быллайла боладыла: жыйымдыкъ санаулада (*биреу – биреулен*), жууукъ санаулада (*бир талай – бир ненча*), юлюшчю санаулада (*бирер – биришер, ючюшер – ючюшерден*).

Бир бирге синонимлик этип жүрюген бир тамырлы этимле къарачай-малкъар тилде асламдыла. Морфология амал бла къуралгъанла баш, зорлаучу, къысылыучу айырма формалада тюбейдиле. Баш айырманы формасында жүрюютюлгенле эки тюрлюдюле – эки синонимден бири къуралгъан, бири уа къуралмагъан (*жора – жорала*) эм экиси да къуралгъанла (*ачыулан – ачыусун*) болгъанла. Бир бирине синонимлик этген бир тамырлы этимле жаланда бир айырма формада болмай, эки айырма форманы арасында да бир бирге синонимлик этедиле (*эриш – эришлен*).

* Филология илмуланы доктору, къарачай-малкъар филологияны кафедрасыны профессору Х.М. Бербеков атлы Къабарты-Малкъар кырал университет Россей Федерация, Къабарты-Малкъар Республика, Нальчик.

Тилни болушлукъчу кесеклерини ичинде да бир бирине синоним болуп келген сёзле бардыла. Быллай сёзле тилде кёп жокъдула. Кеслери да сонгралада (атладан, сёзлеуледен, алмашладан кьуралгъанла – *чакълы – чакълыны, ары – арысында*), междометиялада (ант этиуню, кьаргъаныуну белгилегенле – *олахий – олахий-билляхий*), кесекчикледе (кючлендириучю, кёргюзтюучю, чеклендириучю – *артыкь – артыгъыракъда – артыкъсызда; бютюн – бютюнда*) аслам тюбейдиле.

Баш магъаналы сёзле: кьарачай-малкьар тил; бир тамырлы синонимле; тилни баш кесеклери; болушлукъчу кесекле; лексика, морфология.

Lexico-Grammatical Categories of Single-Root Synonyms in the Karachay-Balkar Language

Summary

This article examines the lexical and grammatical categories of single-root synonyms. Single-root synonyms in the Karachay-Balkar language are found both among the main and among the auxiliary parts of speech. Single-root synonyms are divided into simple and complex by morphological composition, and are also formed by morphological and syntactic methods. Synonyms with the same root in terms of semantic meaning are common, proper, material, collective and abstract; in terms of semantics, synonymous adjectives with the same root can denote various properties and qualities of a person, animals, objects; synonymous adverbs with the same root are divided into two types: attributive and adverbial. In the Karachay-Balkar language, single-root synonymous pronouns are definitive, indefinite and demonstrative. There are a small number of numerals with a common root in the Karachay-Balkar language, they are divided into: collective numerals, approximate numerals, and dividing numerals. There are quite a lot of single-root synonymous verbs in the Karachay-Balkar language, and they are found in the basic, passive, and imperative voice forms. Synonymous single-root verb pairs are found not only within one voice form, but also in different ones. Among the service parts of speech, there are also synonymous words with the same root. They are more often found among postpositions formed from nouns, adverbs, pronouns, interjections expressing an oath, particles of amplification, demonstratives, and restrictives.

Keywords: Karachay-Balkarian language; single-root synonyms; main parts of speech; service parts of speech; vocabulary, morphology.

Бирси тюрк тилледеча, карачай-малкьар тилде да бир тамырлы синонимле кёп тюбейдиле. Тюрк тил билимде синонимлени тинтиу бла байламлы быллай алимлени ишлери барды [Болганбаев 1971; Суранчиева 1971; Умбаров 1968; Сейдалиев 2010; Ханбикова 1961; 1980 эм д.б.], магъаналары бир неда бирге жууукъ болгъан сёзлени юсюнден ишле [Алиева 1994; 2005; Уразбаева 1980 эм д.б.]

Бу статьяда магъаналары бир неда бирге жууукъ болуп, аффикслери уа башха (кеслери да сёз кьураучула) болгъан сёзле, башхача айтханда, бир тамырлы синонимле лексика-грамматика жаны бла тинтиледиле. Бир тамырлы синонимле кьарачай-малкьар тилни баш эм болушлукъчу кесеклеринде да тюбейдиле. Тилни баш кесеклеринде (атлада, сыфатлада, сёзлеуледе, алмашлада, санаулада, этимледе) тюбеген бир тамырлы синонимле тюрлю-тюрлю шартлагъа кёре быллай кьауумлагъа юлешинедиле.

Бир бирине синонимлик этген бир тамырлы атла. Кьарачай-малкьар тилде бир тамырлы ат синонимле морфология кьурамларына кёре бошла эм кьошла боладыла: *огьурлукъ – огьурлукъ, бугьумуч – бугьунчакъ – букъгъуч, хырс туз – къая туз, сабий-субюй – сабий-балый – сабий-балыкъ, дары-дарман – дарман-дары*.

Магъаналарына эм грамматика энчиликлерине кёре тамырлары бир болгъан ат синонимле быллай разрядланы кьурайдыла: тукъум атла, энчи атла, абстракт атла, затланы белгилеген эм жыйымдыкъ атла.

Бир тамырлы тукъум атла бирча затланы атлары боладыла: *комбайнчы – комбайнер, огъурлукъ – огъурлукъ*, энчи атла уа жангыз затланы атлары боладыла: *Илкер – Илкерле; Чочайланы Абдулсалам мюлкню комбайнёру болуп ишлегенли он жылдан атлагъанды* (газ. «Заман»). Колхозну алчы *комбайнчысы* Мирзантов Аскер район эришюледе хорлагъанды (газ. «Заман»).

Тукъум атланы асламысы жылыны кезиулери: *жаз – жаз башы, кюз – кюз арты*; табийгъат болумланы: *бузлауукъ – бузкъаудан*; тюрлю-тюрлю жерлени атларын: *тёш – тёшлеу, сырт – сыртлыкъ*; усталыкъны: *моторчу – моторист, тракторчу – тракторист* белгилейдиле. Юлгюле: *Озгъан кюз къургъакъ эди* (Шауаланы Х. Бир жашауну минг бети). Алтын *кюз арты* келди биягъы. Кюн бетде гелеу кырдык *бузкъаудан* болгъанды (Къобанланы Д. Таулада таууш). Орамла *бузлауукъдула*, машинала кыйналып жюриюдюле (газ. «Заман»). Ол (Масхут) *моторчу* болуп ишлегенли он жылдан атлагъанды (газ. «Заман»). Мустафир *моторист* бла эки ай ишлегенлей, ишни халын ангылайды (газ. «Заман»).

Бир тамырлы ат синонимлени ичинде энчи атла да бардыла: адам атла: *Кезий – Кезийбан*; кыралны аты: *Россей – Арысей – Эресей, Грузия – Гюржю: Эресейден* келген къонакъны сыйын кётюре билигиз! (Аппаланы Х. Къара кюбюр). Нечик узундула, Тауусула билмейин, *Арысейни* темир жоллары! («Малкъар халкъ жомакъла»). Залийханланы Михаил *Россей* Федерацияны Илмула Академиясыны академигиди (газ. «Заман»).

Бир тамырлы тукъум атланы ичинде бир бирине синонимлик этип келген кёзюнг бла кёрюрге, къолунг бла къатылыргъа болгъан затланы атлары эм абстракт атладыла: *эшиме – эшим – эшимди, къабакъ – къабакъ эшик, саудюгер – саудюгерчи, сёгюм – сёгюнч – сёгюю, къоркъуу – къоркъунч* эм д.б. Юлгюле: *Мурат къабакъны бояп бошаргъа анасы базардан къайтды* (газ. «Заман»). Кече белинде *къабакъ эшик* къагъылды (Кучиналаны М. Уллу Малкъар). *Жигит жигитлей* къалыр тап жаннга *къоркъуу* жерде (журн. «Шуёхлукъ»). Аны жюриегине *къоркъунч* кирген эди (Хочулананы С. Хапарла). Башда берилген абстракт атланы белгидеген бир тамырлы синонимлени кёплюк сан формалары болмайды.

Бир бирине синоним болуп келген, кёзюнг бла кёрюрге, къолунг бла къатылыргъа болгъан затланы атлары къарачай-малкъар тилде ашарыкъланы, къумачланы, битимлени эм д. б. затланы белгилейдиле: *картоф – гардош, хыртлы къатапа – сыртлы къатапа – къурт къатапа, габу – габушур, маймёз – мёз*. Быллай синонимлени тамаллары асламысында къуралмагъанла боладыла. Юлгюле: *Элни ичинде, суу боюнунда, чегет жанын габу* басып, бир уллу гыйы таи болгъанды (Гуртулананы Э. Жанбермез Асланбий). Деменгили таишланы *габушурлары* фарс кюйюзлени оюларына ушайдыла (Этезланы О. Къаяла унутмагъандыла).

Къарачай-малкъар тилни ат кесегинде тюбеген бир тамырлы къош синонимле компонентлери жерлери бла алышынып къураладыла. Быллай синонимлени асламысы жыйымдыкъ магъананы билдиреди. Кеслерин да юч къауумгъа юлеширге боллукъду: 1) эки компонентни да магъаналары болады, кеслери да бир бирине синонимлик этедиле: *ыспас-бюсюреу – бюсюреу-ыспас, кюч-къарыу – къарыу-кюч, къонишу-тийре – тийре-къонишу, саулукъ-эсенлик – эсенлик-саулукъ* эм д. б.; 2) бир компонентни магъанасы барды, бирини уа жокъду (редупликация амал бла къуралгъандыла): *сабий-субюй – сабий-балий – сабий-балыкъ, дауур-дууур – дауур-сууур – дауур-суюр, жабу-жубу – жабу-жаха* эм д. б.; 3) эки компонент да субстантивленнген этим формаладыла: *келген-кетген – кетген-келген, баргъан-келген – келген-баргъан, алыш-бериш – бериш-алыш, бериу-алыу – алыу-бериу* эм д.б.

Башда берилген къауумладагъы бир тамырлы синонимле бирча затланы жыйымдыкъ кёргюзтедиле. Алай бла, жангызлыкъ формада келгенликге, кёплюкню белгилейдиле. Юлгюле: *Нартла Ёрюзмекден эсенлик-саулукъ сордула* («Нартла»). Сизге тилейме *саулукъ-эсенлик* (Хубийланы Н. Шохлукъну къанатлары). Халкъ *ыспасын-бюсюреуюн* Жулдуз этип такъгъанды сени кёкюриегинге (Сылпагъарланы К. Рашит). Жан-жаныуар хар бири кесича табийгъатха *бюсюреуюн-ыспасын* айтады (Къагъыйланы Н.

Тейри жарыкъ). *Жашла жыйылыпдыла, жабу-жаха кыстау барады* (Гадийланы И. Нарт уя). *Асыры жабу-жубудан, аланы не айтханлары ангылашынмайды* (Шахмырзаланы С. Танг аласында).

Башда айтылганнга кёре, къарачай-малкъар тилде бир тамырлы синонимле былай къураладыла: морфология мадар бла: *эше – эшим, кёрюм – кёрюмдю* эм д. б.; 2) синтаксис мадар бла: *ачыгъаууз – ауузачыкъ, эркегырыу – эр киши* эм д. б.; 3) морфология-синтаксис мадар бла: *сыртлы къатана – хыртлы къатана, саулукъ- эсенлик – эсенлик-саулукъ* эм д. б.

Бир бирине синонимлик этген бир тамырлы сыфатла. Къуралыуларына кёре къарачай-малкъар тилде сыфатла да, атла да асламысында бирге ушайдыла. Бир бирине синонимлик этип жюриген бир тамырлы сыфатла морфология эм синтаксис мадарлагъа кёре къураладыла:

а) бир сёз къуралган, бирси сёз а къуралмаган: *хомпу – хомпушту, адыл – адыллы, хышты – хышты-мышты, кир – кирли*. Юсю-башы **хышты-мышты**, сёзлеринде магъана аз. *Сени хышты хунангамы сукъланырыкъ эдим?* (Токъумаланы Ж. Ауанала). *Эй, сен адыл иеси адам! Сени жолунг, насыбынг да къайда да болсун!* (Малкъар халкъ жомакъла). *Хар жаш адыллы жигит, Жулдузлача, кызла да, колхоз тойну жарыта, кенг кёкде жулдузла да* (Гуртуланы Б. Адилгерий);

б) эки сёз да къуралганла, кеслери да кенг жюриютюлгенле боладыла: *эрттеги – эрттегили, озгъур – озгъурлу – озгъун – озгъунлу, тайгъакъ – тайгъалакъ, ангылашлы – ангылашымлы – ангылашыулу, азгъын – азгъынды*. Юлгюле: *Шатырладан, балаганладан къуюлдула азгъын жашчыкъла* (Хубийланы О. Мурат) *Азгъынды жашчыкъла ойнай турадыла* (Хубийланы О. Мурат). *Къой сен аны, эрттегили къартчыкъды* (Кебекланы Б. Жангырган жер). *Эрттеги тюрк руна жазмала Шимал Кавказда да кёп табылгандыла;*

в) биринчиси бош, экинчиси уа кьош сёзден къуралганла (ат бла сыфатдан неда эки этимден): *айланма – айланатур, тюртчю – тюрт сёз, татлычы – татлытамакъ*. Бир тамырдан къуралган быллай сыфатла тилде аз жюриютюледиле. Юлгюле: *Сен айланатурну биз къайдан табарыкъ эдик!* (Тёппеланы А. Азатлыкъ). *Айып этме ансы, аylanma да, ичгичи да сени жашынгды* (Тёппеланы А. Азатлыкъ). *Татлычы* адамны тишлери ауургъа ёч болуучудула. **Татлытамакъ** кыыз;

г) эки сёз да кьош сёзле болганла (сыфат бла атдан неда эки атдан къуралганла) къарачай-малкъар тилде аслам жюриютюледиле: *терсбоюн – терсакъыл, ачыгъаууз – ауузачыкъ, аманаууз – богъаууз, таишжюрек – къатышжюрек, сазбет – сарыбет, беккъол – къатыкъол, жаукъарын – жаубыдыр*. Юлгюле: *Жиягъан сабийни кьолуна алып бир сарыбет тиширыу кирди* (Геттуланы М. Ачыкъ жюрекле). *Сары мыйыкълыны сол жанында бир сазбет арыкъ – сюдню къагъытчысы олтурады* (Къобанланы Д. Таулада таууш). *Сенича беккъолну битеу дуняда да табаллыкъ туююлме* (Токъумаланы Ж. Ауанала). *Жашым, асыры къатыкъол болма, ол сени эгечингди* (Шауаланы Х. Бир жашауну минг бети).

Бир бирине синонимлик этип келген бир тамырлы сыфатла семантикаларына кёре адамланы, жаныуарланы (хайыуанланы) юслеринде болган халланы эм затланы шартларын белгилейдиле:

а) адамны акъылын, кылыгъын, юсюнде, халында болган кемчиликлерин белгилейдиле: *ангылаулу – ангыламлы, ангылаусуз – ангыламсыз, акъыллы – акылтокъмакъ, келишимли – келишиулу, тёзюмсюз – тёзюусюз, жекбаш – гаккыбаш – суубаш – телибаш, тилтя – тилкъау, жантакъ – жантагъай, тилчи – тилбаракъ, амалчы – амалчакъ, бай – байлыкълы, ушагъылы – ушагъыулу, ёрека – ёрекына* эм д. б. Юлгюле: *Кесингча бир ангыламлы, сукъланырча, нюр къарамлы* (Семенланы А. Ёмюр). *Ангылаулу, эринлеринги кымылдатсанг да, ангылар* (нарт сёз). *Сосурукъ жити акъыллы, уста амалчакъ батыр эди* («Нартла»). *Амалчы тюлкю къайтып келди* («Малкъар халкъ жомакъла») эм д. б.;

б) жаныуарланы кылыкларын билдирген сыфатла: *юркек – юркуюк – юркуючу, чочуукъ – чочуучу*. Юлгюле: – *Угъай, – деди Кёсе, – сени эшегинг чочуукъду* («Нартла»). [*Къасым Юсюнге:*] *Сен а чочуучу атха миналыкъ туююлсе* (Текуланы Ж. Сиркиу);

в) затланы шартларын билдирген сыфатла: *ачы – ачхыл, мырды – мырдылы, жарагъан – жараулу, жизги – жизик, ючгюл – ючмюйюш*. Юлгюле: *Тюненеги сабий Къанаматны кёресе, жарагъан чалгъычы болгъанды* (журн. «Шуёхлукъ»). *Умарны уа не хатасы барды: тюбюнде жараулу машинасы, тюплю-баишы юйю, хайырлы кюллугъу...* (Лайпанланы Р. Жолоучулукъда). *Алайлары мырдылы жерледиле* (Токъумаланы Ж. Ауанала). *Малла мырды сууланы ичип ауруйдула* (газ. «Заман»).

Бир бирине синонимлик этип жүрюген бир тамырлы сёзлеуле. Къуралыу жаны бла быллай бир тамырлы сёзлеуле быллайла боладыла: а) бош: *акъырын – акъыртын, алайлай – алайына – алайлайына, битеу – битеулей, бош – бошуна*; б) кёш: *бирем-бирем – бир-бир, бусагъат – бусагъатлай – бусагъатдан, ал бурун – алгъы бурун, ёрге-энишге – энишге-ёрге, анда-санда – анда-мында, бирден-бирден – бирем-бирем* боладыла.

Магъаналарына кёре, бир бирине синонимлик этип жүрюген бир тамырлы сёзлеуле бир затны ачыкълап жүрюгенлеге эм болумлаучулагъа юлешинедиле.

Затны ачыкълап жүрюген бир тамырлы сёзлеуле быллай разрядлагъа юлешинедиле:

а) халчыла: *акъырын – акъыртын, ашыгъыш – ашыкъ-бушукъ, ачыкъ – ачыкъдан, кёзюне – кёзюнден, жашырын – жашыртын, жаяу – жаяулай, ёретин – ёретинлей, жайракъ – жайракълай* эм д. б. Юлгюле: *Акъырын барсанг, узакъ барырса, женгил барсанг, жолда къалырса* (нарт сёз). *Ит акъыртын атлай келип, хыны юрдю* (Шауаланы Х. Ыйыкны ахыр кюню). *Салих, кёрген эсенг, муну, тынгылап турмай, ачыкъ айтып нек кёймайса?* (Гуртуланы Э. Къызылкъанат тангларым). *Быланы ёлтюрюрге элтебиз деп, ачыкъдан айтып нек кёймайдыла?* (Хубийланы О. Ассы). *Акъ атына жайракъ минип, Биреу келеди бизни таба. (Шарау) атланы бирине жайракълай минип, баишасын адепж тутуп барады* (Толгъурланы З. Эрирей);

б) ёлчемчи (мардачы) сёзлеуле: *аз-аз – аздан-аздан, аз-буз – азчыкъ, талай – бир талай, бираз – бир кесек, эки кере – эки къат, танг – иги танг, чырт – чыртда – чыртданда* эм д. б. Юлгюле: *Юйле да, къара тёбеле кирик, азчыкъ кёрюнедиле* (Гуртуланы Б. Жангы талисман). *Зарият аз-буз жылыу ургъан печь аллында теке къалкыгу этеди* (Къобанланы А. Кюн таякъла) эм д. б.;

в) къауумчу сёзлеуле тилде бек аз тюбейдиле: *эки-эки – экеу-экеу – экеулен-экеулен – экишер-экишер*. Юлгюле: *Была былай эки-эки ёте баишасала, хайыр этерге бармагъанларын бил да кёй* (Текуланы Ж. Сиркиу). *Тойда ариу тепсейдиле экеу-экеу чайкъала* («Малкъар халкъ жомакъла»). *Той кыстау барады. Жайла бла кызла экишер-экишер, чыгъып, абезекге барыргъа тизиледиле* (Токъумаланы Ж. Ёксюзню къадары).

Болумлаучу сёзлеуле тилде аслам жүрюйдюле, кеслери да быллай къауумлагъа юлешинедиле:

а) орунчу сёзлеуле: *ёрге-энишге – энишге-ёрге, артха-алгъа – алгъа-артха, арлакъ – арлакъгъа, солгъа – солуна, солуна-онгуна – онгуна-солуна* эм д. б. Юлгюле: *Ала хар ёрге-энишге ётгенни тохтатып сорадыла, бир-бирлерин а, тыйып, жибермейдиле* (Къобанланы А. Сыналгъан жылла). *Ауур машинала энишге-ёрге гузаба озадыла* (Къагъыйланы Н. Тейри жарыкъ). *Налжан, арлакъ атлап, терезе аузунда жылтырагъан кыптыны эсledi да, аны сермен алды* (Шауаланы М. Мурат). *Махмут Байкъулну бла Адыхамны адамдарын арлакъгъа чакъырып селешеди* (Залиханланы Ж. Тау кышла) эм д. б.;

б) заманчы сёзлеуле: *бир-бирде – бир-бирледе, хар кюнден – кюн сайын, алгъа – алгъын, олсагъат – олсагъатлай – олсагъатдан, бюгюн-бюгече – бюгюн-тамбла, кюз – кюзде – кюзюде, кыыш – кыышда – кыышхыда* эм д.б. Быллай бир тамырлы синонимле тилде кёп тюбейдиле. Юлгюле: *Олсагъатлай Лейля кечеги кёнакыны кесине чакъырды* (Къагъыйланы Н. Жулдузла жукъламайдыла). *Алауган олсагъатдан хуржунундан юч*

жюлгюч чыгъарды («Нартла»). Ушкок атылды. **Олсагъат** ким эсе да эшикни къакъды (Гуртуланы Б. Адилгерий).

Бир бирине синонимлик этип жюриген бир тамырлы алмашла. Быллай алмашла къарачай-малкъар тилде бек аздыла, кеслери да асламысында бир затны ачыкълап жюриюдюле. Быллай синонимле ачыкълаучу, белгисиз эм кёргюзтюучю алмашланы тюрлюлеринде тюбейдиле.

а) ачыкълаучу алмашла: *хар не – неда, хар ким – ким да, хар къайсы – къайсы да, битеу – битеулей, сау – саулай, бары – барысы да, хар бары – битеу бары*: Мында **хар ким** кесини ишин иги биледи: бирлери быстырны бичедиле, бирлери аны тигедиле, дагъы да бир баихалары уа аны илгиклерин ишлейдиле, тюймелерин тигедиле (газ. «Заман»). **Ким да** айып этерча ол (Зулийха) алай бир не хат этгенди? (Шауаланы Х. Жерни кёзлери). Къалгъанла **барысы да** тепсини арагъа алдыла (Хубийланы О. Аманат). Жыйын къууанчдан толду, **бары** ыразы болду (Нартла);

б) бир тамырлы белгисиз алмашла бир затны белгисиз болгъанын кёргюзтедиле: *бирле – бир-бирле, биреу – биреулен, бир адам – бир киши, бир зат – бир жукъ*. Юлгюле: – Аллах сакъласын, анга **бир зат** болуп къалса, бизден кёрлюкдюле (Байрамукъланы Х. Онтёрт жыл). Къоркъма, къарындашым, анга да **бир жукъ** узатырла да кеслерине бурурла (журн. «Минги-Тау»). *Биреу гыбыт бла жау чайкбай эсе, биреу да кюрек бла халжар кюрейди* (н. с.). Озгъан ыйых кюн **биреулен** келип, аммадан дуняны затын соруп кетгенди (Къобанланы А. Сыналгъан жылла);

в) къарачай-малкъар тилде бир тамырлы кёргюзтюучю алмашла жаланда быладыла: *мынчау – мынчаулан, анчау – анчаулан*. Бу алмашла жыйымдыкъ затны белгилейдиле: – **Мынчау** бери жыйылып не этесиз? (Токъумаланы Ж. Ёксюзню къадары). [Зейит:] *Олло-о-х! Не кёпсюз! Мынчауланнга* къуру чай этип жетдирирге да кыйынды (Кебекланы Б. Жангыргъан жер).

Башда берилген юлгюлеге кёре, бир тамырлы алмашла морфология эм синтаксис мадарла бла къураладыла, бош эм къош боладыла (*битеу – битеулей, сау – саулай, хар ким – ким да*).

Бир бирине синонимлик этип жюриген бир тамырлы санаула. Къарачай-малкъар тилде бир тамырлы санаула аз жюриютюледиле. Тамырлары бирча болуп, бир бирге синонимлик этип келген санаула быллайла боладыла:

а) бир тамырлы жыйымдыкъ санаула он чакълы сёз боладыла, кеслери да кёбюсюне нарт сёзледе тюбейдиле: *биреу – биреулен, экеу – экеулен, ючеу – ючеулен* эм д. б.: **Экеу** биреуге – жау (нарт сёз). **Экеулен** бир болса, тёбедегин эндирип (нарт сёз). **Жетеулен** айры болса, арадагъын алдырып (нарт сёз). **Жетеу** биреуню сакъламайды (нарт сёз);

б) жууукъ санаулада: *бир талай – бир ненча – бир бёлек – бир къауум*: **Бир талай** жылны ол элден эрек болуп айланды (Хубийланы О. Жылла). **Сакинат** столну тегерегине **бир ненча** шинтик салды (Шауаланы Х. Ыйыкны ахыр кюню). Акъладан **бир къаууму** цепь болуп тохтадыла (Залиханланы Ж. Жаннган жюрекле). **Бир бёлек** адам ары жанына къачхан хапар барды (Этезланы О. Урушну отунда);

в) юлюшчю санаулада: *бирер – биришер, экишер – экишер-экишер, ючюшер – ючюшерден – юч-ючден – ючюшер-ючюшер*. Юлгюле: *Аппа сабийлени тегерегине жыйды, аланы хар бирине биришер* алма бла экишер конфет берди (Текуланы Ж. Сиркиу). *Сау* къаллыкъ, сени хайырынгдан бизге да **бирер** жан жаулукъ жетди! (журн. «Шуёхлукъ»). Быллай санаула кёбюсюнде сёлешуу тилде жюриютюледиле.

Бир бирине синонимлик этип жюриген бир тамырлы этимле. Къарачай-малкъар тилде бир бирине синонимлик этип жюриген бир тамырлы этимле аслам тюбейдиле: *тийир- – тийдир-, букъ- – бугъун-, юркют- – юркдюр-, шошай- – шошлан-, бездир- – безит-, алыш- – алышындыр-* эм д. б. Бир бирине синонимлик этип жаланда эки бош этим угъай, бош этим эм къош этим да жюриюдюле: *мудахлан – мудах бол, даула – дау эт, сабырлан – сабыр эт (бол)* эм д. б. Къарачай-малкъар тилде морфология амал бла къуралгъанла баш, зорлаучу, кысылуучу айырма формалада тюбейдиле.

а) ант этиуню билдирген: *оллахий – оллахий-бияхий, бир аллах – сыйлы аллах*: [Сакийнат:] **Бир аллах**, Зарият, алай а бош айтаса. Шамил сенден бек кишини да сыймейди (Къагъыйланы Н. Тейри жарыкъ). – *Ийнан манга, сыйлы аллах, ол (Къасым) мени эмчек къарындашымды* (Акъбайланы А. Къачхы ингирде);

б) сейирсиниуню билдиргенле: *асто! – астофируллах!, аллах-аллах! – сыпхан аллах!, тоба! – тобаста! – тоба-тоба!* Юлгюле: **-Астофируллах!** Аллахны кючю къалай уллуду! (Гуртуланы Э. Чам хапарла). – **Асто!** Э жаши, энди уа не этесе? (журн. «Минги-Тау»);

в) къоркъууну билдиргенле: *ах кюнюм! – оу кюнюм!* Юлгю: (Майрусхан:) **Ах кюнюм!** Жаишчыкъ, сен да ала бламы эдинг?! (журн. «Минги-Тау»). **Оу кюнюм**, анам, элде бир аман хапар жюрюйдю!

Бир тамырлы сонгурала таза сонгурала эм сонгура атла боладыла. Таза сонгурала кеслерини энчи магъаналарын тас этип, болушлукъчу магъананы толтурадыла [Грамматика..., 1976]. Таза сонгураланы ичинде къарачай-малкъар тилде *дери – деричи – деричиннге – деричиге, ючюн – ючюннге* деген сёзле эки синоним тизгинни къурайдыла: Элге **дери** бир солумай жетдик (Токъумаланы Ж. Ёксюзню къадары). – *Сеннге деричи ол затны меннге киши сагъынмагъанды* (Къагъыйланы Н. Тейри жарыкъ). – *Бюгюннге деричиге кесими гёжесеп сунуп тургъанма* (Сылпагъарланы К. Рашит).

Контекстге кёре сонгура атла энчи магъананы да тутардыла, болушлукъчу къуллукъда да жюрюйдюле [Хаджилаев, 1976]. Ала тилни тюрлю-тюрлю кесеклеринден къураладыла:

а) атладан: *чакълы – чакълыны* (тамыры *чакъ*) – бир затха жууукъну билдиредиле, *себебли – себебинден* – бир затны сылтаун билдиредиле: *Сени чакълы биз да ангылайбыз. Жаиш жыл чакълыны тёшекде турду* (Жанибекланы Б. Болжалсыз тюбешиу). *Ол Мурат кибикилени себебинден кёп жарсыдыкъ* (Хубийланы О. Ассы). *Сени себебли мудахбыз*;

б) сёзлеуледен: *бери – беричи/беричин, артха – артхасында, жууукъ – жууукъну*. Бу сёзлеуле заманны белгилейдиле: *Андан артхасында айюню да, аны мамурачын да киши кёрмедиле. – Кел, шуёхум, къояйыкъ бир бирге гурушхалыкъны бюгюнден артха!* (журн. «Шуёхлукъ») эм д. б.;

в) алмашладан: *ары – арысында*. Бу сёзле заманны, жерни белгилейдиле: *Бюгюнден ары, уялмай, мени юйюмю кесинги юйюнгча кёр* (Аппаланы Х. Къара кюбюр). – *Бюгюнден арысында мен сизни бир бирге алай дауугъузну эшитмейим!* (Толгъурланы З. Жетегейле);

г) этимледен: *ала – алагъа – алада* (тамыры *ал*) – заманны билдиредиле: *Ингир ала жауунчукъ себелеп башлады* (Залийханланы Ж. Тау къушла). *Къошха ингир алагъа жетдик. Ингир алада атлыла элге энип кетдиле* (Гуртуланы Б. Адилгерий).

Къарачай-малкъар тилде бир тамырдан къуралгъан, бир бирине синонимлик этип келген кесекчикле быллай къауумлагъа юлешинедиле:

а) кючлендириучюле: *артыкъда – артыгъыракъда – артыкъсызда, бютюн – бютюнда, окъу – окъуна – окъунагъа, огъуна – огъунакъгъа*: *Ол барыбызны да жаратады, артыгъыракъда Ахматны* (журн. «Шуёхлукъ»). *Жукъу татлыды, шуёхум, артыкъда эрттенликде* (Толгъурланы З. Эрирей). *Къоркъма сен, Маммаш, биз энди сени бютюн бек сюербиз* (Текуланы Ж. Сиркиу). *Бу жол жашила бизни ыразы этгендиле, бютюнда Хасан бла Алий* (журн. «Минги-Тау»);

б) кёргюзтюучюле: *ма – майна – майнама*: *Мени эким барды да, ма артлары, аллары ачыла айланадыла* (журн. «Шуёхлукъ»). *Майна барады чапханлай, Аууузун кенге ачханлай* (Будайланы А. Мараучуну хапары). *Анасы Айшатны кёгюрчюн баласын майнама, келтирди да сатды* (Байчораланы С. Отубуз);

в) чеклендириучюле: *чырт – чыртда – чыртданда, жалан – жаланда*: *Орамда чырт киши кёрюнмейди* (Шауаланы Х. Бир жашауну минг бети). *Айта тургъанлыгъынга, чыртда ангыламайды* (Кациланы Х. Аланла, сизде уа не хапар?). *Ол чыртданда мен этер зат тюйюлдю* (Лайпанланы Р. Жолоучулукъда). *Дерсде жалан жетеулен олтура эдиле*

(Тёппеланы А. Кюн таякъла). *Аны алай болурун суйгенле жсаланда экибизбиз* (Гуртуланы Э. Чам хапарла).

Алайды да, къарачай-малкъар тилде бир тамырлы синонимле тилни баш эм болушлукъчу кесеклеринде да тубейдиле. Быллай синонимле морфология, синтаксис амалла бла жарашдырыладыла. Къуралыу жаны бла бош эм къош сёзле боладыла. Магъаналарына кёре тюрлю-тюрлю затланы, шартланы, халланы, къылыкъны, ишни бардырыуну, этиуню эм д. б. затланы белгилейдиле.

Литература

Алиева Т. К. (2005). Проблемы отграничения вариантности слова от смежных явлений // *Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета*.

Болганбаев А. (1971). Синонимы в казахском языке: *автореф. дисс. ... докт. филол. наук*. Алма-Ата.

Сейдалиев Н.Ф. (2010). *Стилистические синонимы в современном азербайджанском языке*. Баку, МВМ.

Суранчиева Б. (1971). Синонимы в киргизском языке: *автореф. дисс. ... канд. филол. наук*. Фрунзе.

Умбаров Н. (1968). К вопросу об аффиксальной синонимии // *Вопросы романской филологии: Уч. зап. Ташкентский ун-т*, Вып. 318.

Уразбаева З.Г. (1980). Вариантность слова в современном башкирском литературном языке: *автореф. дисс. ... канд. филол. наук*. Уфа.

Ханбикова Ш. С. (1980). *Татар телендэ синонимия һэм сузлеклэр*. Казан: Татарстан китап нәшрияты.

Ханбикова Ш. С. (1961). *Татар телендэ синонимлар*. Казан: Университет нәшрияты.

Аннотация

Мәкаләдә төрки этник киңлектә мифонимнарны өйрәнүнең чагыштырма аспекты тәкъдим ителә. Тикшеренүебезнең төп максаты - төрки этномәдәни киңлектә мифонимнарның төп лексик-семантик һәм этнолингвистик үзенчәлекләрен чагыштырма аспектта комплекслы рәвештә күрсәтү. Мифонимнар төрки этномәдәни киңлекне тирәнтен аңлауга ярдәм итә. Мәкаләдә халыкның традицион мәдәнияте үрнәкләре материалында төрек, татар, башкорт телләрендә мифонимнарның семантикасы анализлана, аларның үзенчәлекләре ачыклана. Эшнең фәнни яңалыгы татар, башкорт, төрек этномәдәниятләренең мифологик персонажлары мисалында чагыштырма этнолингвистик анализ ясала һәм аларның кече фольклор жанрларында яшәү үзенчәлекләренең шартлылыгы билгеләнә. Тикшерү нәтижәсендә мифонимнарның төп билгеләре төрки этномәдәни киңлекнең эһәмиятле концепцияләрен күрсәтү икәнлегә ачылды. Алынган нәтижеләр мифонимиканы өйрәнүдә ике юнәлеш барлыгын күрсәтте: этнолингвистик һәм чагыштырма. Чагыштырма тикшеренү нәтижәсендә төрки дини-мифологик системага фольклор жанрларында актив кулланыла торган гомуми мифонимнар хас булуы исбатланды. Шулай ук традицион мәдәниятнең халык үрнәкләрендә Коръән персонажларыннан ясалган мифонимнар ешрак кулланылуы билгеләнде. Этнолингвистик тикшеренү күрсәткәнчә, Ислам белән бәйле Мөхәммәд, Сөләйман, Хозыр Ильяс исемнәре нигезендә төзелгән мифонимнарның семантик потенциалы билгеле бер этномәдәни тирәлек турында этномәдәни мәгълүматны чагылдыра. Кече афористик жанрларда мифонимнарның яшәве үз этномәдәни киңлек эчендә үз локаль вариантларына иң якын типларны ачыктарга мөмкинлек бирә.

Ключевые слова: төрки мифонимика, чагыштырма аспект, төрки телләр, мифонимнар, этнокультура тирәлек.

Mythonyms in the Turkic Ethnocultural Space: The Comparative Aspect

Summary

The paper presents a comparative aspect of the study of mythonyms in the Turkic ethnic space. The purpose of the article is to study mythonyms in the Turkic ethnocultural space in a comparative aspect. Mythonyms contribute to a deep awareness of the Turkic ethno-cultural space. The article analyzes the semantics of mythonyms based on the material of small genres of folklore genres and samples of folk traditional culture in Turkish, Tatar and Bashkir languages, and identifies their characteristic features. The scientific novelty lies in a comprehensive study of the comparative aspect of mythological characters in folklore. The results showed that there are two directions in the study of mythonymy: ethnolinguistic and comparative. As a result of a comparative study, it is proved that the Turkic religious and mythological system is characterized by the use of common mythonyms, which are actively used in folklore genres. Ethnolinguistic research has shown that the semantic potential of the mythonyms created on the basis of the names Muhammad, Suleiman, Khozyr associated with Islam reflect ethnocultural information about a certain ethnocultural environment. The functioning of mythonyms in small aphoristic genres makes it possible to identify the types closest to their local variants within their own ethno-cultural space.

Keywords: Turkic mythonymy, comparative aspect, Turkic languages, mythonyms, ethnocultural environment.

* Доктор филологических наук, доцент, заведующий кафедрой методологии и технологии универсальных компетенций Казанского государственного института культуры, guzhaz@mail.ru

Чыганаклар | References

- Агапкина Т. А. (2010). *Восточнославянские лечебные заговоры в сравнительном освещении: сюжетики и образ мира*. М.: Индрик.
- Баязитова Ф. С. (2018). *Халык традицияләре лексикасы. Мифологик персонажлар, ышанулар*. Казан: Фикер.
- Белова О. В. (2005). *Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции*. М.: Индрик.
- Березович Е. Л. (2010). *Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: мифопоэтический образ пространства*. М.: КомКнига.
- Богатырев П. Г. (1971). *Фольклор как особая форма творчества*. М.
- Веселовский А. Н. (1989). *Историческая поэтика*. М.: Высшая школа.
- Виноградова Л. Н. (2016). *Мифологический аспект славянской фольклорной традиции*. М.: Индрик.
- Габишева Л. Л. (2003). *Слово в контексте мифопоэтической картины*. М.: РГГУ.
- Гыйльманов Г. Г. (1996). *Татар мифлары: ияләр, ышанулар, ырымнар, фаллар, им-томнар, сынамышлар, йолалар*. Казан: Татарстан китап нәшр.
- Давлетшина Л. (2005). *Мифологизм в татарской прозе конца XX – начала XXI веков: автореф. дисс. ... к. филол. н.* Казань.
- Зеленин Д. К. (1991). *Восточнославянская этнография*. М.: Наука.
- Иванова Е. Э. (2023). К изучению горной мифонимии Урала: мифонимы, мотивированные социальной лексикой // *Известия Уральского федерального университета. Серия 2: Гуманитарные науки*. Т. 25. № 4.
- Коблов Я. Д. (1910). *Мифология казанских татар*. Казань: Типо-лит. Имп. ун-та.
- Кондратьева Т. Н. (2004). *Собственные имена в месяцесловах, пословицах, поговорках, загадках, заговорах и сказках русского народа*. Казань.
- Кормушин И. В. (1997). *Тюркские енисейские эпитафии: тексты и исследования*. М.: Наука.
- Никитина С. Е. (1993). *Устная народная культура и языковое сознание*. М.: Наука.
- Суперанская А. В. (1973). *Общая теория имени собственного*. М.: Наука.
- Толстой Н. И., Толстая С. М. (2013) *Славянская этнолингвистика: вопросы теории*. М.: Институт славяноведения РАН.
- Фрейденберг О. М. (1978). *Миф и литература древности*. М.: Наука.
- Яхин Ф. (2000). *Татар шигъриятендә дини мистика һәм мифология*. Казан: Татар. дәүләт гуманитар ин-ты.
- Şahin İ. (2016). *Adbilim (Çerçeve, Terim, Yöntem ve Sınıflandırmalarıyla)*. Ankara: Pigem Akademi.

THE SPELLING AND ALPHABET OF THE BASHKIR LANGUAGE: CURRENT STATE AND WAYS OF IMPROVEMENT

Ляйля ХУСАИНОВА *

Annotation

The article is devoted to the study of current problems of Bashkir spelling. The author has reviewed proposals for the unification of the alphabets of the national languages of the former USSR, which have not been implemented. At the same time, the issue remains relevant, for example, children of Chuvash nationality learn Bashkir as the official language and learn the same letter 'ç' as two sounds, which complicates the development of both their native Chuvash and the official Bashkir languages. Research in the field of Bashkir spelling has shown that spelling differences and controversial issues in the Bashkir language are observed in the spelling of capital letters, loan words and cripples, complex words. The author of the article suggests some ways to improve the spelling of the Bashkir language.

Keywords. Bashkir linguistics, national language, Cyrillic alphabet, alphabet, unification, spelling, spelling, codification

Башкорт теленең орфографияһы һәм алфавиты: хәзерге торошо һәм камиллаштырыу юлдары

Тел ғилеменең орфография бүлеге язманың барлыкка килеүе менән бәйле, шуға ла язмаһы булған һәр тел махус рәүештә дөрөс языу кағизэләрен формалаштыра, раҫлай һәм ошо телдә һөйләшкән бар кешеләрҙән дә теүәл үтәүен талап итә.

Башкорт тел ғилемендә язма өсөн бер нисә графика кулланылыуы билдәле. XX быуаттың 20-се йылдарына тиклем ғәрәп графикаһына бәйле язма киң таралған була. Уға тиклем файҙаланылған предмет языуы, пиктографик һәм идеографик язма тураһында ла мәғлүмәттәр бар. Совет осоронда бөтә төрки телдәр менән бер рәттән латин язмаһын кабул итеп, 10 йылға яҡын яңаләп тип аталған алфавит та була. 1939 йылдан башкорт теле өсөн рус графикаһына нигезләнгән алфавит кабул ителә һәм ул әлегәсә ғәмәлдә қала. Был мәкәләлә һүз рус графикаһы нигезендә яһалған һуңғы алфавитка бәйле орфографияның формалашыуы, уның хәзерге торошо һәм башкорт әҙәби теленең функцияларының тулы үтәлешен тәмин итеү өсөн мөһим актуаль мәсьәләләр тикшерелде.

Башкорт һүзҙәрен язмала биреү өсөн рус алфавитын, уның айырым хәрефтәрен кулланыу практикаһы XIX быуаттың икенсе яртыһынан башлана. Ул ваҡытта крайҙы өйрәнеүсә һәм башкорт теле менән кызыкһыныусы урыҫ тикшеренеүселәре Р.Г. Игнатъев, В.В. Катаринский, А.Г. Бессонов, М.В. Лоссиевский, С.Г. Рыбаков һәм башқалар башкорт телендәге текстарҙы теркәү өсөн тап урыҫ хәрефтәрен ала. Был тәҗрибә хәзерге башкорт алфавитының нигеҙе буларак та қарала. Башкорт балаларына белем биргән рус телле укытыусылар В.В. Катаринский, А.Г. Бессонов, сығышы менән хакас миллиәтенән булған Казан университеты ғалимы Н.Ф. Катанов XIX быуат аҙағында һәм XX быуат башында башкорт язмаһы өсөн махсус алфавит төҙөп, ошо графикаға нигезләнгән тәүге әлифба һәм букварь, дәрәслектәр зә бастырып сығарғандар. Шулай за фәндә уларҙың алфавиты башкорт теле өсөн беренсе тип иҫәпләнмәй, сөнки улар үзҙәренә эштәрендә Н.И. Ильминский тәқдим иткән графемаларҙы файҙалана. Башкорт теленең тәүге милли алфавитының авторы буларак хаклы рәүештә сығышы менән башкорт булған М.А. Кулаевтың алфавитын күрһәтәбез, шулай за унда рус графикаһынан тыш грек һәм башқа алфавиттарҙың хәрефтәре лә, башқа диакритик тамғалар за бар [Хусаинова, 2012: 77].

Элекке СССР составына ингән халыктарҙың язмаһын рус графикаһына күсерәү осоро, юғарыла әйтеһеүенсә, XX быуаттың 30-40-сы йылдарына тура қилә. Башкорт

* Филология фәндәре докторы, профессор М. Ақмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогия университеты Өфө қ., Рәсәй

теленен алфавиты һәм орфографияһы СССР Фәндәр академияһының Тел һәм язма институты карары менән 1939 йылдың 11 декабрендә раҫлана һәм профессор Б. Гранде култамғаһы менән нығытыла. Уға ярашлы, башкорт теленен язмаһы өсөн рус алфавитының бөтә хәрефтәре лә алына, ә инде башкорт теленен үзенсәлекле өндәре өсөн өстәмә 9 хәреф тәкдим ителә. Өйткәндәй, алфавиттың тәүге вариантында урыс алфавитының бер хәрефе – ‘ё’ хәрефе алынмай, шуға ла без ‘йома’, ‘йомро’, ‘бойорок’ кеүек һүзәрҙе ‘йо’ кушылмаһы менән языуы үзләштергәнбезд. Шулай за ‘ё’ хәрефе урыс теленән тәржемәһез килеп ингән ‘вахтёр’, ‘шофёр’, ‘самолёт’ кеүек һүзәрҙе оҫрауын иҫәпкә алып, 1950 йылда уны башкорт алфавитына өҫтәйҙәр.

Милли телле халыктарҙың язмаһын урыс графикаһына күсереп процесында тәүге планға үзенсәлекле өндәрҙе ниндәй хәрефтәр аша биреп һорауы сыға. Төркиәтсе К.М. Мусаев, рус графикаһы алфавиттарҙы өйрәнөү нигезендә, милли телдәрҙен фонемаларын язма күрһәтеүҙен түбәндәге юлдары булыуын асыкланы:

1. Урыс хәрефтәренен функцияларын киңәйтеү һәм милли телдән өндәрән белдереп өсөн дә кулланыу, мәҫәлән, үзбәк телендәге ‘о’, казак телендәге ‘ы’ (*был фекер башкорт теле материалында ла асык күренә, мәҫәлән, башкорт телендә ‘о’, ‘ы’, ‘э’ хәрефтәре башкорт өндәрән дә, урыс өндәрән дә белдерә, шул ук вақытта улар артикуляцияһы буйынса, яңғырашы буйынса айырыла, шуға ла башка милләт вәкилдәре башкорт телендә һөйләшкәндә акцент менән һөйләшә лә инде – Х.Л. өҫтәмәһе*);

2. Урыс хәрефтәренә диакритик тамғаларҙы кушып языу: ‘Ғ’, ‘Ң’, ‘Ҝ’, ‘Ң’;

3. Урыс хәрефтәре өҫтөнә айырым диакритик тамғалар куйыу: ‘ö’, ‘ú’, ‘ÿ’;

4. Урыс хәрефтәрен әйләндереп языу: ‘э’, ‘е’;

5. Бер нисә урыс хәрефтәренен комбинацияһы: ‘кь’, ‘кхъ’, ‘ццц’;

6. Яңы милли алфавитка башка алфавиттан (нигезҙә латин алфавитынан) хәреф алыу: ‘h’, ‘j’;

7. Милли алфавит өсөн өр-яңы хәреф уйлап сығарыу, мәҫәлән, абхаз телендәге ‘ә’. Абхаз телендә хәрефтәрҙе кушыу (лигатуралар, т+ц), төрлө тамғалар кулланыу (‘з’ – Халык-ара фонетик ассоциация тамғаһы) кеүек һирәк оҫраған юлдар за бар. [Мусаев, 1965: 66]

Профессор К.М. Мусаев билдәләүенсә, һанап кителгән ысулдарҙың иң киң таралғандары – икенсе, дүртенсе һәм алтынсыһы. Был фекер башкорт алфавиты материалында ла раҫлана.

Башкорт телсәһе Т.Ғ. Байышев, хәҙерге башкорт алфавитын тикшереп нигезендә, үзенсәлекле өндәрҙе биреп өсөн 8 ябай элемент кулланылыуын күрһәтте: *таякса, ярым таякса, сирек таякса, түңәрәк, зур ярым түңәрәк, бәләкәй ярым түңәрәк, зур кире ярым түңәрәк, бәләкәй кире ярым түңәрәк* [Байшев, 1975: 180].

Тап ошо элементтар һәм диакритик тамғалар башкорт хәрефтәрен яһауға уңышлы файҙаланыла ла инде. Башкорт теленен үзенсәлекле өндәрән белдереп өсөн түбәндәге 9 хәреф алфавитка индерелгән:

‘Ө’ (кирегә әйләндерелгән ‘е’ хәрефе) алғы рәт түбәнгә күтәрелештәге иренләшмәгән киң һузынғыны белдәрә: *әсәй, әтәс, әкиәт, әлифба, бисә, кисә*;

‘Ө’ (‘о’ хәрефенен уртаһына арқыры һызыкһа куйыу) алғы рәт урта күтәрелештәге иренләшкән өндө белдәрә: *өлкән, өкө, бөгөн, өмөт*;

‘У’ (‘у’ хәрефенен түбән өлөшөн тура һызык менән биреп) алғы рәт юғары күтәрелештәге иренләшкән тар һузынғы өндө белдәрә, ауслаутта һузынғы өн буларак кулланылмай: *үлән, күл, бүләк*;

‘К’ (‘к’ хәрефенә диакритик тамға өҫтәлгән) шартлаулы тел арты һаңғырау тартынғы өндө белдәрә: *кала, кара, бакһа, калак, кашык*;

‘Ғ’ (‘г’ хәрефенен уртаһына арқыры диакритик тамға өҫтәү) фриктив тел арты яңғырау тартынғы өндө белдәрә, ауслаутта ике һүзә генә сарай: *гаһлә, гаһриза, боһаз, каһыз, бәһиә*;

‘Н’ (латин алфавитынан алынған) ек, һаңғырау тамак өнө, эзәби телдә ауслаутта кулланылмай: *һаумы, һаулык, баһа, калһа*;

‘Н’ (‘н’ хәрәфенә диакритик тамға өстәү) сонор танау өнө, анлаутта кулланылмай: *таң, дингез, туң, һөңгө*;

‘З’ (‘з’ хәрәфенә астан «сидиль» өстәү) яңғырау теш араһы өнө: *зур, базар, майзан, кайза, кыз, тугыз*;

‘С’ (‘с’ хәрәфенә астан «сидиль» өстәү) һаңғырау теш араһы өнө, һүз башында кулланылмай: *бас, кис, балас, баскыс*.

Милли телдәрҙе рус графикаһына күсерәү зур эштең башы ғына була. Урыс графикаһына нигезләнгән алфавиттарға бәйле проблемалар, был алфавиттарҙы камиллаштырыу һорауҙары тәүге тапкыр 1959 йылда Терминология буйынса Бөтә Союз кәңәшмәһендә Е.И. Убрятова тарафынан күтәрелә [Убрятова, 1961: 92 – 99]. Артабан 1966 йылда Баку калаһында I Бөтә Союз Төркиәт съезының 40 йыллығына арналған конференцияла программаға ингән докладтарҙың яртыһы ошо проблеманы яктырта, сөнки был алфавиттарҙы ғәмәлдә кулланыу уларҙы унификациялау кәрәклеге күрһәтә. К.М. Мусаев билдләүенсә, урыс графикаһында милли алфавиттарҙы эшләү процесын координациялаған үзәк булмауы бик күп буталсыҡка килтерә һәм икенсе этапта был алфавиттарҙы сағыштырма планда өйрәнәп, уларҙы яқынайтырға кәрәк, ул ваҡытта кәрҙәш телдәрҙәге язмаларҙы укыу һәм аңлау мөмкинлегә бермә-бер артасак [Мусаев, 1973: 11 – 12]. Бының өсөн ул урыс графикаһын кулланған милли телдәрҙең фонетикаһы буйынса типологик тикшерәү үткәрергә тәкдим итә һәм ошо нигеҙҙә түбәндәге төркөмдәрҙе айырырға мөмкин буласак:

1) төркөм-ара фонемалар (бөтә телдәр өсөн уртаҡ фонемалар өсөн бер төрлө тамғалар (хәрәфтәр) алыу);

2) тел-ара фонемалар (кәрҙәш телдәр өсөн генә уртаҡ булған фонемалар өсөн бер төрлө тамғалар (хәрәфтәр) алыу);

3) айырым телдәрҙең үзенсәлекле өндәре өсөн махсус тамғалар (хәрәф) [Мусаев, 1965: 66].

Фонемаларҙы ошондай төркөмдәргә бүлөү урыс графикаһындағы алфавиттарҙы унификациялау өсөн мөмкинлек бирә, тип иҫәпләй К.М. Мусаев. Алфавиттарҙы унификациялау ошо телдәрҙе сағыштырма-тарихи һәм типологик күзлектән фәнни тикшеренеүҙәр үткәрергә булышлыҡ итә [Мусаев, 1965: 66].

Профессор К.М. Мусаева иҫәпләүҙәре буйынса, СССР халыктары телдәре алфавитында бер литерзан йә бер литерға өстәмә диакритик тамға куйылған 97 тамға-хәрәф булған. 97 хәрәфтең 11-е өстәмә апостроф (’), 10-ы – хәрәф өстөнә ике нөктә куйып, 4-һе – хәрәф өстөнә дуға куйып (мәсәлән, ä), 2-һе – хәрәф өстөнә горизонталь һызыҡ (ā), 1-һе – вертикаль һызыҡ куйып (ý) яһалған. 12 хәрәфтә сидиль (кәкре һызыҡса) бар: 7 хәрәфтә уртала йә өстә горизонталь формала (мәсәлән, н, ғ), 2-һендә – вертикаль һызыҡса (ч, к), 2-һендә – түңәрәк йәйгә окшаған зур дуға куйылған (б, п).

Бынан тыш, 2, 3, 4 хәрәфтең кушылдығы буларак 108 катнаш хәрәф бар. Дөйөм алғанда, элекке СССР-ҙа урыс графикаһы нигезендәге алфавитта 205 фонема. Үзенсәлекле өндәр өсөн алынған 10 хәрәфте унификациялағанда ла 24 хәрәфкә кәметергә мөмкин, тип иҫәпләй К.М. Мусаев [Мусаев, 1965: 73].

Төрки телдәрҙең алфавиттарын унификациялау тураһында күп төркиәтселәр яза, хатта нигеҙ өсөн бер телдәң алфавитын алырға тәкдим итәләр, миҫалға казак теленәң алфавиты тәкдим ителә [Курбатов, 1957: 118]. Төркиәтсә А.Т. Тыбыкова алтай теле алфавитын камиллаштырыуҙы язма техникаһында күрә, сөнки алтай алфавитындағы ‘ү’, ‘ө’, ‘н’ хәрәфтәрен язғанда кулды алып, өзөп язырға кәрәк. Мәктәп балалары ул диакритик тамғаларҙы язып та тормаһа кай сакта (миҫал ү – у, ө – о, ј – ј, н – н). Хәрәфтәрҙе язып бөтмәү язылғандың мәғәнәһен бозоуға килтерәү мөмкин. Профессор А.Т. Тыбыкова алтай теле язмаһын еңелләштерәү өсөн башка төрки телдәргә таныш хәрәфтәрҙе алырға тәкдим итә, мәсәлән, ‘ө’, ‘н’, ‘ү’. Һөҙөмтәлә, кәрҙәш телдәрҙең алфавиттары окшаша, икенсе халықтың

әзәбиәтен укыу мөмкинлеге тыуа, типографияла милли шрифттарзы эшләү дөйөмләштерелә һ.б. [Тыбыкова, 1972: 46].

Башкорт телсене профессор К.З. Әхмәров языу тарихына бәйле хезмәттәрендә ошо проблеманы яктырта. Бер нисә кәрзәш телдәрзә кулланылган бер үк өнгә төрлө телдә төрлө хәрәф алынган. Мәсәлән, [ө] өнөн белдерәү өсөн башкорт, казак, кыргыз, татар, төркмән, уйғыр телдәрәндә 'Ө, ө' хәрәфе, ә ғағауз һәм хакас телендә 'Ӗ, ӧ' хәрәфе алынган, кумык һәм нуғай телендә был өн 'об' хәрәфе аша белдерелә.

Тағы ла бер нисә миһал:

[ү] өнө башкорт, казак, кыргыз, татар, тыва, төркмән, уйғыр, әзербайжан телендә – 'У, ү' хәрәфе, ғағауз, хакас телендә – 'Ӱ, ӱ' хәрәфе, кумык, нуғай телдәрәндә – 'уь' хәрәфе;

[ң] өнө башкорт, казак, кыргыз, татар телдәрәндә 'ң' хәрәфе, карасай, нуғай телдәрәндә – 'нь' хәрәфе;

[к] өнө өсөн башкорт телендә 'К, к' хәрәфе, балкар, карасай, кумык телдәрәндә – 'къ' хәрәфе;

[ғ] өнө башкорт, әзербайжан, каракалпак, уйғыр, казак телдәрәндә 'Ғ, ғ' хәрәфе, балкар, карасай, кумык телдәрәндә – 'гъ' хәрәфе алынган [Әхмәров, 2012: 101].

Профессор Н.А. Баскаков билдәләүенсә, «төрки телдәрзәң алфавиттарын унификациялау процесы үтә лә ауыр һорау, сөнки һәр халык үзенәң алфавитын үзаллы эшләгән һәм был вакытта дөйөм координацион үзәк булмаған» [Вопросы совершенствования алфавитов, 1972: 3]. Үзенәң тикшеренеүзәре буйынса ул төрки телдәр өсөн уртақ, 39-40 хәрәфтән торған алфавит эшләп тәкдим иткән [Баскаков, 1972: 26 – 27].

Алфавит һәм орфографияны камиллаштырыу һораузарына 1982 йылда донъя күргән «Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР» йыйынтығы бағышланған [Опыт совершенствования алфавитов, 1982: 226].

Башкортостан ғалимдары ХХІ быуаттың башында «Проблемы совершенствования норм башкирского литературного языка» исеме астында төбәк-ара конференция үткәрзе. Унда башкорт алфавитына телмәрзә киң кулланылған [уау] өнө өсөн «һ, Э» тамғаларын тәкдим ителәр (*мәсәлән, һакыт – вакыт, Әли – Вәли (Вали)* йәки «v» латин хәрәфен алырға була (*вакыт, Вәли*). Конференцияла катнашыусылар фекеренсә, [в] өнөнә яқын билабиаль фрикатив [β] өн өсөн шулай ук айырым тамға-хәрәф булырға тейеш, сөнки укыусылар нисек языла, шулай укый башланылар: *арба, күбә, түбә, күбәләк, көбәк*. Конференцияла катнашыусылар башкорт әзәби телен камиллаштырыу концепцияһын қабул итә [Концепция совершенствования норм современного башкирского литературного языка, 2012: 182].

Башкорт алфавитын унификациялау хәзерге вакытта ла актуаль булып кала, сөнки Башкортостанда башкорт телен дәүләт теле буларак тағы ике төрки телле укыусылар укый – татарзар һәм сыуаштар. Башкортостан сыуаштары бер үк хәрәфте сыуаш һәм башкорт телдәрәндә ике өндө белдерәүсә хәрәф итеп өйрәнә. һүз 'с' хәрәфе тураһында бара. Башкорт телендә ул кулланылышы буйынса ла сикле, һүз башанда һәм ялғау башында язылмай. Бындай буталсық сыуаштарға сыуаш телен туған тел буларак, ә башкорт телен республиканың дәүләт теле буларак өйрәнәүзә катмарлаштыра, әлбиттә.

Профессор К.М. Мусаев фекеренсә, бер алфавит системаһын кулланыусы телдәрзәң орфографияһын унификациялау өсөн сағыштырма тикшеренеү үткәрергә һәм тел ғилемәндә был йүнәләште «сағыштырма орфографиология» тип атарға тәкдим итә. Сағыштырма орфографиологияның максаты – объектив тикшеренеүзәр нигезендә телдәр өсөн дөйөм һызаттарзы билдәләү, әзәби телдәрзә камиллаштырыу максатында фәнни-нигезле рекомендациялар тәкдим итеү [Мусаев, 1973: 13 – 14]. Ғәмәлдә булған алфавиттарзы камиллаштырыу өсөн ХХ быуаттың 90-сы йылдар башында Э.Р. Тенишев Төрки телдәрзәң халық-ара комитетын (Международный комитет тюркских алфавитов (МКТА)) ойошторорға тәкдим итә [Тенишев, 1992: 9].

Күренеүенсә, рус алфавитының хәрәфтәрен милли телдәр өсөн файзаланыу бер яктан ыңғай каралһа, икенсә яктан үзенсәлекле өндәрзә язмала бирәүзә байтак

катмарлыктар тыузыра. Ысынлап та, кириллица айырым алганда төрки телдәр өсөн иң уңышлы вариант түгел. Тик, алфавиттарзы камиллаштырыу максатында ярайһы юк етди тәкдимдәр булһа ла, был ысулдарзың берененәң дә тормошка ашырылмауын ғына күрһәтә алабыз. Сөнки кулланылышка ингән алфавиттарзы төрлө телдәр араһында унификациялау – мөмкин булмаған тел күренеше: бер тел дә инде өйрәнгән язмандан баш тартмай. Был осракта йә тулыһынса икенсе графикаға күсергә кәрәк, мәсәлән, үзбәктәр кеүек [О введении узбекского алфавита, основанного на латинской графике], йә инде алфавиттағы хәрәфтәрҙең функциональ-позицион үзенсәлектәрән камиллаштырырға кәрәк, ошо телдә таралған фонетик процестарзы ғәмәлдәге орфография менән бәйлә камиллаштырырға мөмкин. Шуға ла без башкорт теленәң орфографияһына игтибарзы йүнәлтәбез.

Хәзерге башкорт орфографияһы 1981 йылда кабул ителгән һәм ул 5 күләмле бүлектән тора (бүлектәр рим цифрҙары менән бирелгән). Бүлектәр параграфтарға бүленгән (§), уларзың һаны 35. Кайһы бер параграфтар бүлексәләргә айырыла, улар баш хәрәфтәр менән тамғалана (А, Б, В, Г, Ғ). Ғәрәп һандары менән бирелгән пункттар подпункттарға айырылғанда бәләкәй хәрәфтәр һәм йәйәләр менән бирелә (а), (б), (в), (г) [Башкорт әзәби теленәң алфавиты һәм орфографияһы, 2007: 28].

Башкорт телсәһе Ә.Ғ. Бишев билдәләүенсә, башкорт орфографияһының төп етешһезлеге – уның ике өлөшкә (башкорт һәм рус бүлектәренә) айырылыуында. Шуға ла һәр кағизәлә “рус һүзәрәндә ошоләй, ә башкорт һүзәрән язғанда былай” тигән искәрмә килә. Был бигерәк тә 1917 йылғы революциянан һуң үзләштерелгән һүзәргә кағыла [Бишев, 1972: 55].

Орфографик кағизәләрҙең практик яктан үтәләшен анализлаузы һүз төркөмдәрә буйынса тикшерерү максатка ярашлы. Әлбиттә, телдә һуңғы йылдарҙа барлыкка килгән яңы һүзәр, башка телдәрҙән үзләштерелгән лексемалар, калькалар быға тиклем кабул ителгән кағизәләргә тап килмәскә лә мөмкин, шуға ла уларға айырым игтибар бирергә кәрәк, сөнки улар лексикографик хезмәттәрҙә лә теркәлмәгән була. Башкорт телендә баш хәрәфтән язылышы тулыһынса хәл ителмәгән, бында һүз рус телендәге бер нисә һүзән торған төрлө ойошма атамаларын языу бәхәстәр тыузыра, сөнки рус телендә был атамаларҙа беренсәһе зур хәрәф менән язылһа, башкорт телендә ул һүз артка китергә мөмкин. Был осракта ниндәй һүзә зур хәрәф менән бирергә? Башкорт ырыуҙарын, диалектология фәнендә топонимик терминдарҙан яһалған һөйләштәрҙең атамаларзын төрлөсә язалар: бөйөн ырыуы – Бөйөн ырыуы, дим һөйләше – Дим һөйләше. Иң күп бәхәстәр тыузырған һорау, моғайын, кушма һүзәрҙең айырым, кушма һәм һызыкса аша язылыуылар, сөнки ошоғаса башкорт телендә кушма һүзәрҙең тәбиғәте лингвистик күзлектән тулыһынса асылып бөтмәй кала. Был һорауҙарға тулы анализ диссертацион эштә һәм монографияларҙа бирелде, әлегә уларға һылтанма менән сикләнәбез [Хусаинова, 2020: 538].

Был мәкәләлә миҫал өсөн башкорт телендә кушма исемдәрҙең язылышын тикшерзек. Уларзың бер төркөмө – «ак» һәм «кара» компонентлы һүзәр, анализ өсөн алынған «Башкорт теленәң академик һүзлегә»ндә был һүзәр кушма, айырым йә һызыкса аша бирелгән [БТАһ, 2011: 432; БТАһ, 2013: 888]. Һүзлектә препозитив кулланылыштағы «ак» һәм «кара» компонентлы 100-зән артык берәмек теркәлгән. Уларзы дөрөс языу принциптарын карайык.

«Ак» һәм «кара» компонентлы һүзәрҙең бер төркөмө мифологик терминдарға карай, уларзы айырым язырға кәрәк, сөнки һәр компоненттың семантикаһы һаҡлана: мәсәлән, «ак» «изге, яҡшы, ыңғай» тигән төшөнсәгә тура килә.

Башкорт ырыуҙарын белдергән һүзәрҙә кушып язырға кәрәк, сөнки улар дөйөм этноним атамаларына әйләнгән. Был фекерҙә кыргыз теле орфографияһы миҫалында ла раҫлай алабыз: кыргыз телендә ырыу-кәбилә һәм зат-ара атамалары кушылып языла: *сарбагыш, карабагыш, боркемик, каракытай, бешикүрөң, чакчабай, акбилек, элчибай, отузуул* [Правила правописания кыргызского языка].

«Ак» һәм «кара» компонентлы һүзәрҙең тағы бер нисә лексик-семантик төркөмө бар: кеше йәшәгән урынды атамалары (*агуй* – тауҙар араһындағы асыҡ урын, *ак тирмә* – ак

төстөгө тирмә һәм кунактар кабул итә торған тирмә, *ак мунса* – мейесенен мөрийәһе тышка сығып торған мунса, янған уттың короמו мунса эсенә сыкмағас, мунсаның эске бүрәнәләре таза була, *ак кейез* – ак һарык йөнөнән эшләнгән кейез), тәбиғәт күренештәре (*акбуран* – бурандың бер төрө, *ак төндәр* – қояш тулыһынса батмағанға күрә якты булған төндәр, *акъяулай* – декабрь айы, *ак яуын* – вак күзлә ямғыр, *актатыр* – тупрактың бер төрө), ашамлыктар атамаһы (*ак ит* – тауык ите, *акһеркә* – һеркәнен төрө, *ак май* – майзын бер төрө). «Башкорт теленен академик һүзлегендә тағы бер нисә кызыклы миҫал бар: *Ак батша* (Иван Грозныйҙы башкорттар шулай атаған), *ак билет* (һалдатка яракһыз, тип бирелгән билет), *ак шиғыр* (рифмаһы тотороҡһоз шиғыр). Бындай һүзәрҙе айырым язырға кәрәк, сөнки «ак» һүзенен сенмантикаһы һакланған һәм, ғәзәттә, был һүзәрҙә икенсе сифат булыуы ла мөмкин: *ак тирмә – йәшел тирмә*, *ак мунса – кара мунса*, *ак кейез – кара кейез*, *ак буран – кара буран*, *ак төндәр – кара төндәр*, *ак яуын – кара яуын* (көслө яуын), *ак ит – кызыл ит* (*һыйыр ите йә йылкы ите*), *ак май – һары май* (*иретелгән май*), *ак һеркә – һары һеркә* (алма һеркәһе һары була).

Искәрмә рәүешендә кушма язылған ике һүзгә генә күрһәтә алабыз: *акъяулай* (декабрь) һәм *актатыр* (тоҙло тупрак), сөнки был һүзәрҙә «ак» һүзенен билдәләү, аныклау функцияһы юғалған.

Юғарыла килтерелгән һүзәр барыһы ла исем һүз төркөмөнә карай һәм уларҙа «ак» һүзгә төстө (үсәмлек, таш, хайуандарҙың төсө), «якшы», «таза», «матур», «һау-сәләмәт», «изге» (мифотерминдар), «хөрмәтле», «өлкән йәштәгә, сәсенә сал төшкән» (туғанлык-кәрҙәшлек терминдары) мәғәнәләрен белдерә. Бынан тыш «ак» лексемаһы «билдәһеҙ, қараңғы» төшөнсәһен дә белдерә ала (мәсәлә, тарихтағы «*ак тап*»).

Бер нисә һүзгә «ак» компоненты кушма сифаттарҙа осрай: *акбуз*, *ак-сал*, *ак йөрәк*. Бында бер һүзгәң язылышы аңлашылып бөтмәй: *ак-сал* сифатының һызыкһа аша язылыуы. Был һүз «сифат + сифат» моделе буйынса яһалған. «Ак», «сал» һүзәрҙе үзәрненен тәүге семантик мәғәнәһен юғалтқан, бер бөтөн һүз булып ойшоһ, бер төстө белдерә, шуға ла был һүзгә лә, акбуз кеүек үк, кушып языу қағизәгә тура килә.

Дөйөмләштереп әйткәндә, 1981 йылғы орфография һигезендә, исем һүз төркөмө буйынса кушма һүзәрҙе яҙғанда түбәндәге қағизәләргә исәпкә алырға кәрәк [Хусаинова, 2018: 91]:

- 1) ике һүзән тороп, бер төшөнсәһе белдергән һүзәр (яңғызлык исемдәр, қоштарҙың, хайуандарҙың, ағас һәм үсәмлектәрҙең атамалары) кушылып языла;
- 2) төрлө тармак терминдары кушылып языла (минералогия, медицина терминдары һ.б.);
- 3) ырыу-кәбилә атамалары кушылып һәм бәләкәй хәрәфтән языла;
- 4) мифология, тарих, этнография терминдары айырым языла, сөнки «ак» компоненты «изге, якшы» төшөнсәһен белдерә, был һүзәрҙең башка сифат менән дә килеүе мөмкин;
- 5) тормош-көнкүреш предметтарын, тәбиғәт күренештәрән белдергән һүзәр айырым языла, сөнки бер компонент икенсәһен асыҡлап килә;
- 6) кушма исемдәрҙә бер компонент икенсәһен асыҡлап килгәндә, айырым язырға кәрәк (теш, бармак, шәл, тун атамалары миҫалында тикшерелде);
- 7) «як» компоненты булған кушма исемдәрҙең тик дүртәүһе генә кушылып языла (*көнъяк*, *төнъяк*, *аръяк*, *биръяк*), қалған исемдәр айырым язылырға тейеш [Хусаинова, 2018: 91].

Хәзергә орфографияла иң нык буталсыҡ тыузырғаны һәм бик күп хаталарға килтергән һүзәр, әлбиттә, үзләштерелгән һүзәр. Күренекле телсе-ономаст А.В. Суперанская билдәләүенсә, һүз бер телдән икенсе телгә күскәндә, үзләштерелгәндә фонема-графема кимәлендә «яңынан кодлаша», шуға ла ундай һүзәрҙе үзләштергән телдәгә орфография қағизәләренә яраклаштырыуы ауыр [Суперанская, 1978: 103].

Башкорт телендә үзләштерелгән лексика ярайһы уҡ күләмле. Башкорт телсәһе Ғ.Ғ. Каһарманов исәпләүҙәргә буйынса, хәзергә башкорт телендә лексиканың 37 %

үзләштермәләрҙән тора, уларҙың 23,2 % – рус теленән һәм рус теле аша үзләштерелгән һүҙҙәр, 11,4% – ғәрәп сығанаҡлы, 2,5% – фарсы сығанаҡлы һүҙҙәр тәшкил итә [Каһарманов, 2002: 52]. Был мөһимлә ғәрәп һәм фарсы телдәренән үзләштерелгән һүҙҙәргә игтибар итәйек. Әйтергә кәрәк, уларҙың күбеһе башҡорт теленең лингвистик канундары буйынса төрки телдәргә төп фонетик законы – синграмонизмға буйһонған. Бында иң элек аңкау гармонияһы тураһында һүз бара. Шулай за ниндәйҙер сәбәп аркаһында бер нисә һүҙҙә һузынҡыларҙың ике рәттәгә лә (алғы һәм арткы) языу һаҡлана, мәҫәлән, *мәғариф, ғәилә, һиһайәт, афәт, әхлак, физакәр, ғәләм, мөһабәт*. Һөйләү телмәрендә улар аңкау гармонияһына буйһондорола һәм түбәндәгесә яңығарай: *мәғариф, ғәилә, һиһайәт, афәт, әхлак, физакәр, ғәләм, мөһабәт*, йәғни, башҡорт теле закондарына ярашлы кулланыла. Безҙеңсә, бында аналогия буйынса, орфоэпияның орфографияға йөгөнтөһө һигезендә ошо әйтелеште норма итеп индереү мөмкинлегә бар. Был хакта башҡорт телсәһе Н.Х. Ишбулатов та язған ине [Ишбулатов, 1972: 14 – 15]. Бер типтағы үзләштерелгән һүҙҙәргә бер ҡағизәгә буйһондороу язмалағы хаталарҙы ҡәметәүгә лә булышлыҡ итәсәк. Фекерҙә һығытыу өсөн татар теле менән сағыштырып ҡарайыҡ. Таблицаға ғәрәп һәм фарсы һүҙҙәренән татар әҙәби телендә һәм башҡорт әҙәби телендә язылышы бирелде.

Татар телендә	Башҡорт телендә	Татар телендә	Башҡорт телендә
бәлә	бәлә	һәләк	һәләк (булығы)
һәләкәт	һәләкәт	әммә	әммә
жәза	яза	жәфа	яфа
жәнжал	янъял	жәзалау	язалау
жәфалау	яфалау	жиһаз	ййһаз
жиһазлау	ййһазлау	хәтта	хатта
хәйран	хайран	фәрман	фарман
жиһан	ййһан	тәмам	тамам
тәмамлау	тамамлау	хыянәт	хыянәт
хыянәтче	хыянәтсә	хәжәт	хәжәт
сәләм	сәләм	сәләмәт	сәләмәт
таләп	талап	мәйдан	майзан
мәләәм	мәләәем	мәкаль	мәкәл
мәғълүмәт	мәғлүмәт	ярдәм	ярзам
данә	дана	дәрман	дарман
дәва	дауа	дәвалау	дауалау
дәғьва	дәғүә	адәм	әзәм
дәвам	дауам	балиғь	бәлиғ
гадәт	ғәзәт	игәнә	игәнә
идарә	идара	вәйран	вайран
бәһадир	баһадир	әманәт	аманәт
ханә	хана	мөсафир	мосафир

Тел ғилеменең орфография бүлегә – ул асыҡ система, һәр ваҡыт үзгәрә, аныҡлана, әммә бер ваҡыт та тулығынса ҡамил була алмай, сөнки телдә лексик байлығы арта, яңы төшөнсәләр, улар менән бергә һүҙҙәр барлыҡка ҡилә. Кодификациялауҙың ике юлы бар – ҡағизә һәм һүзлек, тик яңы һүҙҙәргә язылышын нормаға һалғанда уларҙы шул ҡилеш ғайҙаланып булмай. Бында яңы барлыҡка ҡилгән һүҙҙәр тураһында ғына әйтелмәй. Йыш ҡына телдә билдәлә булған һүҙҙәр зә ҡағизәлә ййыһынтығына эләкмәй ҡала, һүзлектә лә улар бирелмәй. Әгәр зә индә ундай һүҙҙәргә язылышын нормаға һала башлайбыз икән, ошо телдә аралашыусылар тарафынан ҡаршылыҡтар за булырға мөмкин.

Юғарыла әйтелеүенсә, хәҙергә башҡорт теле 1981 йылда ҡабул ителгән ҡағизәлә менән ҡуллана. Рус графикаһына күскәндән һуң эшләнгән өсөнсө етди орфография ул.

Әйтергә кәрәк, һәр яңы редакция реформа буларак эшләнмәй, ә быға тиклем кулланылышта булған нормаларҙы һаҡлап, бәхәсле һорауҙарҙы камиллаштырыу юлы менән үзгәртелә, төҙәтелә. Башкорт орфографияһының төп принцибы – фонетик принципка яраклаштырырға тырышыу кызыл еп буларак алып барыла. Хатта был принципка үзләштерелгән һүҙҙәрҙе лә буйһондроу ыңғай күренеш буларак баһалана.

Рәсәйҙәге милли телдәрҙең орфографияһын камиллаштырыу буйынса эштәр зә башланды: Саха (Якутия) Республикаһының Хөкүмәте саха теленең яңы ҡағизәләрен һәм пунктуацияһын расланы (ҡарар № 501, 22 декабрь 2015 й.) [О Правилах орфографии и пунктуации языка саха, 2015]; Сыуашстан Республикаһының министрҙар кабинеты хәҙерге сыуаш әзәби теленең нормаларын, орфографияһын һәм пунктуацияһын ҡабул итте (ҡарар № 190, 25 май 2016 й.) [О Порядке утверждения норм современного чувашского литературного языка, 2016].

Хәҙерге башкорт теленең ғәмәлдәге орфографик нормаларын тикшерерү шуны күрһәтте: был ҡағизәләр дөйөм мәғлүмәттә бирә, шулай за бер морфематик типтағы, бер структуралы һүҙҙәрҙе языуҙа төрлөсә языуға урын ҡалдыра. Ҡайһы бер ҡағизәләр башка һүҙҙәргә лә таралып киткән, мәсәлән, як компонентлы һүҙҙәрҙе языу ҡағизәһе.

Камиллаштырыуҙы талап иткән ҡағизәләр ҡушма һүҙҙәрҙең ҡушып һәм айырым язылышына, шулай ук үзләштерелгән һүҙҙәрҙең язылышына ҡағыла. Был төркөм һүҙҙәр даими артып бара, шуға ла уларҙы билдәлә булған нормаларға һалыуы еңел түгел. Яңы һүҙҙәр араһында ҡалыҡлар киң таралған, был юл – һүҙьяһалыштағы иң актив ысул булып тора. Рус телендәге һүз тәртибенең башкорт телендәге һүз тәртибе менән тура ҡилмәүе ҡушма атамаларҙың, бер нисә һүҙҙән торған ойошма атамаларын башкортса язғанда хаталарға алып ҡилә.

Шулай итеп, хәҙерге башкорт телендәге бәхәсле һорауҙар: зур хәрәфтен дөрөс язылышы; үзләштерелгән һүҙҙәрҙең дөрөс язылышы; ҡушма һүҙҙәрҙең дөрөс язылышы; ҡушып, айырым һәм һызыкса аша языуың критерийҙарын билдәләү. Һуңғы ике йүнәлеш үз-ара тығыз бәйлә, бында иң элек башкорт телендә ҡушма һүҙҙәрҙең тәбиғәтен тикшерерү мөһим.

Хәҙерге башкорт теленең орфографияһын камиллаштырыу максатында тел ғилеме фәннендә билдәлә булған критерийҙарға нигезләнәргә кәрәк:

- башкорт теленең фонематик төзөлөшөн дөрөс күрһәтерү, төп морфологик законлыҡтарҙы тулы үтәү (аффиксация ысулдары, һүҙҙәрҙе ҡушыу һ.б.);
- стандартлыҡ (тәкдим ителгән ҡағизә башкорт теленән тыш, башка телдәргә лә хас булырға тейеш, мәсәлән, урыс, татар телдәренә, сөнки орфография бер нисә телдә үзләштерәргә булышлыҡ иткәндә генә теүәл үтәлә);
- дөйөм үтәлерлек, аңлайышлы, эзмә-эзлеклә һәм тиз иҫтә ҡалырлыҡ ҡағизәләр булырға тейеш;
- ҡағизәләр яныда иҫкәртмәләр булмаҫка йә бик әз булырға тейеш.

Фекерҙе йомғаҡлап, шуны әйтергә кәрәк: орфография – телдәң әзәби формаһын үстерерүсә, уның функциональ яктан үсәшен билдәләүсә төп күрһәткес. Ошо телдә һөйләшкән, аралашкан, язышкан һәр кешегә аңлайышлы, фәнни яктан нигезлә ҡағизәләр телдәң үсәшенә һәм таралыуына булышлыҡ итерә бәхәсһез. Бында һүз ошо телдә аралашкандар тураһында ғына бармай. Милли телдәр, шул иҫәптән башкорт теле лә, милли республикала дәүләт теле статусына әйә һәм барлыҡ укыу йорттарында төрлө милләт балалары тарафынан дәүләт теле буларак укытыла. Хәҙерге башкорт теле – ул фән, терминология, әзәбиәт, мәзәниәт, теле- һәм радио теле, ул сәйәсәт, бизнес теле, ул яңы технологиялар, интернет теле. Һанап үтелгән һәр йүнәлештәге уңыш иң элек грамоталы аралашыуҙан, коммуникациянан тора һәм орфографияға тәкдим ителгән үзгәрештәр, төҙәтмәләр, өҫтәмәләр башкорт теленең кулланылыуы даирәһен киңәйтер тигән ышанышта ҡалабыз.

Әзәби телдәң нормалары махсус эшләнә, кулланылышқа сығарыла, практикала һынала һәм узуска нигезләгеп, камиллаштырыла. Хәҙерге башкорт теленең

орфографияһын унификациялау, кодификациялау, тарихи тәжрибәгә нигеҙләнеп, камиллаштырыу телебезең язмаһын юғары кимәлгә күтәрергә булышлыҡ итер, тип уйлайбыз. Артабан инде «тел мәҙәниәте» һәм «телмәр мәҙәниәте» йүнәлешендә телебезең лексикаһын, грамматикаһын, терминологияһын һәм орфоэпияһын камиллаштырыу бурысы тора, былار барыһы ла башкорт әҙби телен юғары үсешкән милли телдәр рәтенә күтәрергә булышлыҡ итеренә иманыбыз камил.

Әҙбиәт

Баишев Т.Ғ. (1975). Урта быуаттарҙа уртаҡ язма телдәр (латин, иҫке славян, төрки) // *Башкирский языковедческий сборник*. Уфа: БФ АН СССР ИИЯЛ, С. 173 – 180.

Баскаков Н.А. (1972). О современном состоянии и дальнейшем совершенствовании алфавитов тюркских языков народов СССР // *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. М.: Наука, С. 10 – 11.

Башкорт теленең академик һүзлеге: 10 томда. (2011). Т. I (А хәрефе) / Ф.Ғ. Хисамитдинова редакцияһында. – Өфө: Китап, 432 бит. (БТАһ)

Башкорт теленең академик һүзлеге: 10 томда. (2013). Т. V (К хәрефе) / Ф.Ғ. Хисамитдинова редакцияһында. – Өфө: Китап, 888 бит. (БТАһ)

Башкорт әҙби теленең алфавиты һәм орфографияһы. (2007). Өфө: ТТӨИ, 28 бит.

Биишев А.Ғ. (1972). О башкирском алфавите // *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. М.: Наука, С. 49 – 59.

Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. (1972). М.: Наука, 240 с.

Ишбулатов Н.Х. (1972). *Хәҙерге башкорт теле (әҙби телдең нормалар системаһы)*. Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 144 бит.

Концепция совершенствования норм современного башкирского литературного языка // *Проблемы совершенствования норм башкирского литературного языка: Материалы Межрегиональной научно-практической конференции.* (2012). Уфа: АН РБ, Гилем, С. 175 – 197.

Курбатов Х.Р. (1957). Об унификации алфавитов тюркских языков в СССР // *Советское востоковедение*. № 6. С. 117 – 118.

Каһарманов Ғ.Ғ. (2002). *Башкорт теленең лексикаһы һәм терминологияһы: укуу әсбабы. Стәрлетамак: Стәрлетамак дәүләт педагогия институты*, 2002. 242 бит.

Мусаев К.М. (1965). Алфавиты языков народов СССР. М.: Наука, 1965. 87 с.

Мусаев К.М. (1973). Вопросы разработки и дальнейшего совершенствования орфографий тюркских литературных языков Советского Союза // *Орфографии тюркских литературных языков СССР*. М.: Наука, С. 16 – 42.

О введении узбекского алфавита, основанного на латинской графике https://nrm.uz/contentf?doc=56088_zakon_respubliki_uzbekistan_ot_02_09_1993_g_n_931-xii_o_vvedenii_uzbekskogo_alfavita_osnovannogo_na_latinskoy_grafike

О Порядке утверждения норм современного чувашского литературного языка при его использовании в качестве государственного языка Чувашской Республики, правил чувашской орфографии и пунктуации <https://docs.cntd.ru/document/439047029?ysclid=m96rek9yc21600528>

О Правилах орфографии и пунктуации языка саха <https://docs.cntd.ru/document/351746853?ysclid=m96rc65dfa585010667>

Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. (1982). М.: Наука, 226 с.

Правила правописания кыргызского языка http://bizdin.kg/_static/media/pdf/Pravila-pravopisaniia-kyrgyzskogo-iazyka-Kyrgyz-tilinin-zhazuu-erezheleri.pdf

Суперанская А.В. (1978). *Теоретические основы практической транскрипции*. М.: Наука, 283 с.

Тенишев Э.Р. (1972). Размышления об алфавитах тюркских языков // Труды Международной конференции: В 3-х т. Т. 1: *Язык, духовная культура и история тюрков: традиции и современность*. Казань: ИЯЛИ, С. 7 – 9.

Тыбыкова А.Т. (1972). Об усовершенствовании и унификации алфавита алтайского языка // *Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР*. М.: Наука, С. 41 – 49.

Убрятова Е.И. (1962). Вопросы графики и орфографии народов СССР, пользующихся алфавитом на русской основе // *Вопросы терминологии: материалы Всесоюзного терминологического совещания*. М.: АН СССР, С. 92 – 99.

Хусаинова Л.М. (2012). *Башкирское письмо*. Стерлитамак: Стерлитамакский филиал БашГУ, 120 с.

Хусаинова Л.М. История башкирского письма и становление орфографических норм современного башкирского литературного языка: Дис. д-ра филол. наук <https://www.dissercat.com/content/istoriya-bashkirskogo-pisma-i-stanovlenie-orfograficheskikh-norm-sovremennogo-bashkirskogo-ysclid=m95muiw75672637848>

Хусаинова Л.М. (2019). *Орфография современного башкирского литературного языка: становление и пути усовершенствований*. Стерлитамак: Стерлитамакский филиал БашГУ, 303 с.

Хусаинова Л.М. (2018). Трудные случаи башкирской орфографии: справочник. Стерлитамак: Стерлитамакский филиал БашГУ, 91 с.

Әхмәров К.З. (2012). Башкорт языуы тарихенән. Өфө: Башкортостан китап нәшриәте, 134 бит; Өфө: Китап, 184 бит.

В современной типологии двуязычия существуют различные типы классификаций. В отечественном языковедении часто под билингвизмом понимается владение первым и вторым языком, причем в равной степени, при этом билингв свободно может менять языковой «код» в процессе активной коммуникации. Однако при рассмотрении явления билингвизма как владения двумя языковыми «кодами» редко встречается упоминание о том, что второй язык может приобретаться вне естественной языковой среды (страны) и во взрослом возрасте (искусственный билингвизм, владение эритажным языком, учебный билингвизм) [1; 2; 3].

Разводя понятия учебного и искусственного билингвизма, можно говорить о том, что в рамках образования на подготовительных отделениях и в университетах на различных этапах подготовки иностранных обучающихся складывается ситуация языкового двуязычия.

Учебный билингвизм возникает в образовательной среде, в которой два языка используются для обучения академическим предметам. Русский язык становится не только предметом изучения, но и метапредметом, с помощью которого осваиваются другие дисциплины - предметы специальности.

По мнению А.А. Залевской, «ситуации естественного (в том числе бытового) и искусственного (учебного в условиях организованного обучения) двуязычия различаются по ряду условий их формирования и по специфике преобладающих процессов, что приводит к весьма различающимся продуктам» [2, с. 106]. Первое отличие, которое она выделяет - это наличие или отсутствие языковой среды, в которой человек овладевает языком. Однако нужно понимать, что «естественная» языковая среда, например, на подготовительном факультете, является в определенной степени сконструированной системной презентацией языковых явлений. Конечно, студенты общаются на русском языке, слушают естественную русскую речь, но все реализуется в рамках целенаправленного обучения и подчинено системным методическим и лингводидактическим параметрам образовательного процесса на данном этапе. Все речевые ситуации, с которым потенциально столкнутся студенты, создаются в рамках учебного академического (иногда внеаудиторного) дискурса.

Необходимо также отметить, что искусственный билингвизм реализуется при изучении языка вне его естественной среды, например, на курсах, с помощью учебников, языковых приложений или через язык-посредник. Учебный билингвизм связан с интеграцией языка в процесс получения знаний, развитие языковых навыков происходит одновременно с освоением других дисциплин, а основная цель - функциональное владение языком в академической и социальной средах. Билингвальность у студента сохраняется в бытовой среде, потому что в современном социуме из-за развитых доступных средств перевода, поиска информации на родном языке (Я1) сложно получить полную интеграцию в систему второго языка (Я2) даже в стране пребывания.

В связи с этим выявляются актуальные проблемы психолингводидактики, которые могут быть решены только с учетом их междисциплинарной специфики.

Одной из главных проблем учебного билингвизма на курсах русского языка как иностранного и неродного является излишняя зависимость от языка-посредника, который зачастую используется в качестве средства объяснения грамматических правил, перевода лексики (даже опосредованно: один студент переводит для другого или других, используется переводчика и пр.). Эта зависимость ограничивает навыки использования

* Доктор филологических наук, профессор кафедры русского языка как иностранного ФГБОУ ВО «Кубанский государственный университет»

русского языка на практике и может привести к тому, что студенты начинают ощущать второй язык через призму родного языка, а не как самостоятельную систему.

Слишком активное использование преподавателем языка-посредника может замедлить процесс «погружения» в новую языковую среду и привести к ситуации, когда студенты так и не начинают активно коммуницировать и учиться мыслить на русском языке. Это снижает мотивацию студентов и степень их включенности в образовательный процесс, особенно на начальных этапах обучения; существенно замедляет работу когнитивного механизма формирования новых языковых навыков, которые нельзя прямо передать обучаемому, поскольку он должен сам их выработать. Особенно это заметно в группах студентов, которые не видят прямой необходимости в изучении языка, если их родной язык или английский язык могут удовлетворить их коммуникативные потребности (особенно в рамках программ получения двойных дипломов или программ англоязычной магистратуры, где русский язык как иностранный является лишь отдельным небольшим курсом).

Но в то же время невозможно вернуться к системе преподавания без языка-посредника, как это было ранее. В подобной ситуации обучающиеся, не имея четкой мотивации, быстро вернут свой «естественный» языковой код. На ступени высшего образования студенты, которые прошли «подготовительный этап», изучают русский язык только в рамках курса иностранного языка, где на занятиях может доминировать работа с текстами специальности. На семинарах, практических занятиях, коллоквиумах отвечают по заранее подготовленным текстам, практически не тренируя живую речь.

Таким образом, к значимым современным проблемам учебного билингвизма можно отнести необходимость терминологической и дефиниционной корректировки используемых в данной лингводидактической сфере единиц и понятий, а также разработку и уточнение учебных программ для студентов-билингвов с учетом системных, концептуальных и методических параметров.

Литературы

Доценко Т.И., Лещенко Ю.Е. (2013). Универсальные структуры и их функции в ментальном лексиконе билингва // *Труды СПИИРАН*. Вып. 2 (25). С. 371–384.

Залевская А.А. (2016). *Введение в теорию учебного двуязычия*. Тверь.

Лещенко Ю.Е. (2016). Становление межъязыковых связей в ситуации учебного билингвизма // *Вестник ПНИПУ. Проблемы языкознания и педагогики*. №2. С.147-156.

MEDIADISKURSDA MULOQOTNING YAKUNLASH BOSQICHI

Guli TOIROVA *

Niginabonu HAYITOVA *

Annotatsiya

Bugungi zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda nutqiy janr masalalari keng tahlil etilmoqda. Natijada salomlashish, xayrlashish, minnatdorchilik kabi utqiy muloqot ko'rinishlariga ham urg'u berish zarurati paydo bo'ldi. Nutqiy muloqotni yakunlash – xayrlashuv nutqiy akti – nutq odobining alohida kommunikativ darajasidir. Murakkab, ammo eng zarur va samarali elementlardan biri bo'lgan xayrlashuv sof pragmatik xarakterdaligi bilan ahamiyatlidir. O'zbek suhbat odobi bo'yicha xayrlashuv akti diskurs ishtirokchilarining muloqot mazmunidan kelib chiqib, bir-birlariga ezgu tilaklarini tilash, qayta muloqotga tilakdoshliklarini ifodalashlaridan iborat. Mazkur maqolada mediadiskursda xayrlashish hodisasi tahlil qilinadi. Ijtimoiy tarmoqlar, radio va televideniya'dagi xayrlashish usullari o'rganilib, ularning o'xshash va farqli jihatlari ko'rsatib o'tiladi. Mediadiskursdagi xayrlashishning kommunikativ funksiyalari hamda uning ijtimoiy-madaniy xususiyatlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: mediadiskurs, xayrlashish, kommunikativ akt, radio, televideniye, ijtimoiy tarmoqlar.

The Closing Phase of Communication in Media Discourse

Annotation

In modern linguistic research, issues of speech genre are widely analyzed. As a result, there is a need to emphasize such forms of communication as greeting, farewell, and gratitude. The conclusion of speech communication - the speech act of farewell - is a separate communicative level of speech etiquette. Farewell, which is a complex but one of the most necessary and effective elements, is significant for its purely pragmatic nature. According to Uzbek conversational etiquette, the act of farewell consists of the participants of the discourse expressing their best wishes to each other, based on the content of the communication, and their desire for further communication. This article analyzes the phenomenon of farewell in media discourse. The methods of farewell in social networks, radio and television are studied, and their similarities and differences are shown. The communicative functions of farewell in media discourse and its socio-cultural characteristics are highlighted.

Keywords: media discourse, farewell, communicative act, radio, television, social networks.

Kirish

Mediadiskurs – bu ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshiriladigan muloqot jarayoni bo'lib, unda turli lingvistik va ijtimoiy omillar ta'sir qiladi. Har qanday muloqotda xayrlashish muhim kommunikativ aktlardan biri sanaladi, chunki u suhbatni yakunlashning madaniy va lingvistik qoidalarini o'z ichiga oladi.

Hozirgi kunda xayrlashish usullari ommaviy kommunikatsiya vositalarining turiga qarab farqlanadi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda qisqa va norasmiy xayrlashish shakllari keng tarqalgan bo'lsa, radio va televideniya'da bu jarayon rasmiy va ssenariy asosida amalga oshiriladi. Ushbu maqolada turli platformalarda xayrlashish usullari va ularning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Mediadiskurs – bu ommaviy axborot vositalari orqali amalga oshiriladigan muloqot jarayoni bo'lib, unda lingvistik, ijtimoiy va madaniy omillar bir-biriga ta'sir qiladi. U matn, tovush va tasvirlar orqali axborot yetkazishni o'z ichiga oladi. Mediadiskursda til vositalari

* Filologiya fanlari doktori (DSc), professor, Buxoro davlat universiteti, tugulijon@mail.ru

* Buxoro davlat universiteti talabasi, hayitovaniginabonu@gmail.com

orqali nafaqat ma'lumot uzatiladi, balki muayyan maqsad va vazifalar ham amalga oshiriladi, masalan, auditoriyani ma'lum bir yo'nalishda o'ylashga undash yoki ularning hissiyotlariga ta'sir qilish.

Muhokama va natijalar. Mediadiskurs turlariga yangiliklar, ko'ngilochar dasturlar, reklama, tahliliy maqolalar, ijtimoiy tarmoqlardagi postlar va boshqa ommaviy axborot vositalaridagi muloqot shakllari kiradi. Har bir tur o'ziga xos kommunikativ funksiyalarga ega va maxsus lingvistik uslublar bilan ajralib turadi. Masalan, yangiliklarda rasmiy va neytral uslub ishlatilsa, ko'ngilochar dasturlarda norasmiy va samimiy ohangdan foydalaniladi. Mediadiskurs auditoriya bilan o'zaro aloqani tashkil etadi va ijtimoiy munosabatlarni shakllantiradi. Shu bilan birga, u axborotning qabul qilinishi va tushunilishiga ta'sir ko'rsatadi, chunki turli kontekstlar va madaniy omillar nutq mazmunini o'zgartirishi yoki uni kengroq talqin qilishga imkon beradi.

Muloqotni yakunlash, ya'ni xayrlashish mazmunan urfiy-odatiy xarakterda bo'ladi, uning asosiy vazifasi muloqotni, diskursni yakunlashdan iborat. O'zbek milliy suhbat odobiga ko'ra, muloqotni yakunlash jarayoni suhbatdoshlar o'rtasidagi samimiy munosabatni aks ettirib, ularning muloqotdan mamnunligi haqida ma'lumot berish bilan birga, o'zaro ezgu tilaklarini bildirish va kelgusidagi aloqalarga hozirliklarini namoyon qiladi. Bunday nutqiy tuzilmalar odatda "Xayr", "Sog'-omon bo'ling!", "Uchrashuvdan mamnun bo'ldim", "Oллоhga omonatsiz!", "Kelib turing!" yoki "Uzoqlashib ketmang!" kabi birliklarda aks etadi.

Muloqotni yakunlash tashabbusi odatda mehmon, yoshi kichik yoki ijtimoiy maqomi pastroq shaxs tomonidan ilgari surilishi mumkin. Bunday holatda tashabbuskor, albatta, muloqotni yakunlash uchun uzr aytib, mezbenni band qilgani yoki uning vaqtini olgani uchun afsus bildirishi lozim. Shuningdek, suhbatdan mamnunligini ta'kidlab, mezbonga nisbatan hurmat va minnatdorlikni namoyon etadi. Mediadiskursda esa xayrlashish bir qancha pragmatik xususiyatlarga ega. Quyida ushbu xususiyatlarni tahlil etamiz.

1. Ijtimoiy tarmoqlarda xayrlashish:

Ijtimoiy tarmoqlar (Facebook, Instagram, Telegram, TikTok, X(Twitter) va boshqalar) odamlarning muloqot qilish uslubiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi. Bu o'rinda ijtimoiy tarmoqlarning til va uslub xususiyatlarini o'rganishda multimodal diskurs tahliliga asoslanadi [1]. Ushbu platformalarda xayrlashish quyidagi shakllarda kuzatiladi:

Yozma xabarlar: "Xayr", "Ko'rishguncha", "Salomat bo'ling", "Bay" kabi qisqa va norasmiy jumlar.

Emoji va stikerlar: 😊👋🥰.

Video yoki ovozli xabarlar: Ko'pincha oddiy so'zlar bilan yakunlanadi, masalan, "Hammasi uchun rahmat, keyin gaplashamiz!".

Post va izohlarda xayrlashish: "Do'stlar, buguncha shu!", "Keyingi postda ko'rishguncha!".

Ijtimoiy tarmoqlardagi xayrlashish shaxsiy uslub va kontekstga bog'liq bo'lib, rasmiy yoki norasmiy shaklda bo'lishi mumkin.

2. Radiodiskursda xayrlashish:

Radioeshittirishlar odatda jonli efirda yoki yozib olingan dasturlar shaklida olib boriladi [3]. Radioda xayrlashish quyidagicha kechadi:

a) Formal uslublar: "E'tiboringiz uchun rahmat, keyingi eshittirishda ko'rishguncha!", "Siz bilan men – (DJ ismi), yaxshi kun tilayman!" (Buxoro radiosi eshittirishlaridan).

b) Norasmiy uslublar (ko'proq ko'ngilochar dasturlarda): "Bugun ham zo'r efir bo'ldi, keyingi safargacha!".

c) Obunachilar yoki tinglovchilar bilan xayrlashish: "Tinglaganingiz uchun minnatdorchilik bildiraman, salomat bo'ling!".

Radioda xayrlashish eshittirish janriga bog'liq. Yangilik dasturlarida rasmiy va standart xayrlashish ishlatilsa, musiqiy yoki interaktiv dasturlarda erkinroq usullar qo'llaniladi.

3. Televideniya da xayrlashish:

Televideniye vizual va audio vositalarni o'zida birlashtirganligi sababli, xayrlashish jarayoni tinglovchi va tomoshabinga bir xil darajada ta'sir qiladi [4]. Telediskursda xayrlashish quyidagi shakllarda bo'ladi:

✓ Yangilik dasturlarida: *“Ko'rishguncha, xayr!”*, *“Siz bilan (ism) edik, keyingi sonlarda uchrashguncha!”* (“Zamon” informatsion dasturidan. 2025-yil 8-fevral sonidan).

✓ Ko'ngilochar shoular: *“Ajoyib vaqt o'tkazdik, siz bilan tez orada ko'rishamiz!”* (“Assalom O'zbekiston” telekōrsatuvidan. 225-yil 20-yanvar sonidan).

✓ Intervyu yoki talk-shoularda: *“Bugungi mehmonimizga rahmat, keyingi dasturlarimizni kuzatishda davom eting!”* (“Ertalabdan salom” tongi dasturidan. 2025-yil 5-fevral sonidan).

✓ Juda rasmiy chiqishlar: Prezident yoki hukumat vakillari chiqishlarida xayrlashish an'anaviy va rasmiy bo'ladi, masalan, *“Diqqat bilan tinglaganingiz uchun rahmat, sog'-omon bo'ling!”* (“Axborot 24” dasturidan. 2021-yil 3-mart soni.).

Mediadiskursda xayrlashishning o'xshash jihatlar:

1. Muloqot yakuniy qismi sifatida muhim rol o'ynashi – Ijtimoiy tarmoqlar, radio va televideniya da xayrlashish suhbat yoki eshittirishning tugashini bildiradi [5].

2. Auditoriya bilan bog'lanish vositasi – Har qanday media turi auditoriya bilan aloqa o'rnatishga xizmat qiladi. Xayrlashish esa ushbu aloqani madaniy va etik me'yorlarga muvofiq tarzda yakunlash imkonini beradi.

3. Muayyan shakllarga ega bo'lishi – Har bir platformada xayrlashish ma'lum til birliklari va ifoda shakllari orqali amalga oshiriladi.

4. Emotsional ohangga ega bo'lishi – Xayrlashish auditoriyaga ta'sir etuvchi ohang bilan ifodalanadi. Masalan, radio va televideniya da energiyali yoki samimiy ohang ishlatilishi mumkin, ijtimoiy tarmoqlarda esa emoji va norasmiy uslublar qo'llanadi.

Ularning farqli jihatlar:

1. Rasmiylik darajasi – Ijtimoiy tarmoqlarda xayrlashish odatda norasmiy shaklda bo'lsa, radio va televideniya da u rasmiyroq tus oladi. Yangilik dasturlarida rasmiy xayrlashish, ko'ngilochar dasturlarda esa erkinroq uslublar ishlatiladi [6].

2. Xayrlashish vositasi – Ijtimoiy tarmoqlarda matn, emoji yoki ovozli xabarlar orqali xayrlashish mumkin. Radioda faqat ovoz orqali xayrlashish amalga oshiriladi, televideniya da esa ovoz bilan birga vizual ifodalar (mimikalar, qo'l silkitish va h.k.) ham qo'llaniladi.

3. Jonli ta'sir darajasi – Radioda va televideniya da xayrlashish real vaqtda yoki oldindan yozib olingan holda amalga oshiriladi. Ijtimoiy tarmoqlarda esa xayrlashish real vaqtda yoki yozma shaklda kechishi mumkin.

4. Auditoriya turi va ta'siri – Ijtimoiy tarmoqlardagi xayrlashish shaxsiy va interaktiv bo'lishi mumkin, chunki foydalanuvchilar fikr bildirish va javob qaytarish imkoniyatiga ega. Radioda va televideniya da esa xayrlashish bir tomonlama bo'lib, asosan tinglovchi yoki tomoshabinga qaratilgan bo'ladi.

Umuman olganda, mediadiskursda xayrlashish vositalarning xususiyatlariga bog'liq bo'lib, har bir platformada o'ziga xos shaklga ega. Shunga qaramay, uning asosiy kommunikativ funksiyasi har doim bir xil – muloqotni odob doirasida yakunlash va auditoriya bilan aloqani muayyan ohangda tugatish.

Ijtimoiy tarmoqlarda xayrlashishda turli emojilar qo'llaniladi va ularning har biri ma'lum bir ma'noga ega. Quyida eng ko'p ishlatiladigan xayrlashish emojilari va ularning ma'nolari keltirilgan:

1. 🤝 (Qo'l silkitish) – Eng keng tarqalgan xayrlashish emoji si bo'lib, “Xayr”, “Ko'rishguncha”, “Salom va xayr” ma'nolarini anglatadi.

2. 😊 (Tabassum qilgan yuz) – Iliq va samimiy xayrlashish uchun ishlatiladi. “Salomat bo'ling”, “Yaxshi kunlar” kabi ma'noni bildirishi mumkin.

3. 🧑 (Qo'l ko'targan odam) – Rasmiyroq yoki tantanali xayrlashishda ishlatiladi, masalan, “Buguncha xayr, do'stlar!” kontekstida.

4. 😊 (Bag‘riga bosayotgan yuz) – Iliq va samimiy xayrlashuv ifodasi. Do‘stona va yaqin insonlar orasida ishlatiladi.

5. 🤝 (V belgisi) – “Ko‘rishguncha” yoki “Omad” ma’nosida ishlatiladi, ayniqsa yoshlar orasida mashhur.

6. 🥊 (Musht bilan zarb) – Do‘stona xayrlashish, ya’ni “Salomat bo‘ling”, “Keyinroq ko‘rishamiz” ma’nolarida.

7. 😞 (Yig‘layotgan yuz) – Hissiy jihatdan og‘ir xayrlashishda ishlatiladi, masalan, uzoq vaqt ko‘rishmaslik yoki xayrlashuvga afsus bildirish holatida.

8. 🙏 (Duo qilayotgan qo‘llar) – “Rahmat”, “Salomat bo‘ling”, “Omad” kabi minnatdorlik va ezgu tilaklarni bildiruvchi emoji.

9. ❤️ (Yurak) – Iliq va samimiy xayrlashish uchun ishlatiladi, ayniqsa yaqin insonlar o‘rtasida.

10. 🚀 (Raketa) – Dinamik va motivatsion xayrlashish uchun qo‘llanadi, masalan, “Katta muvaffaqiyatlar sari, xayr!” kabi kontekstda.

Emoji tanlovi kontekst va suhbatdoshlarga bog‘liq bo‘lib, ularning ohangi xayrlashish uslubini belgilaydi. Norasmiy muloqotda emoji ko‘proq ishlatilsa, rasmiy yoki jiddiy suhbatlarda emojilardan kamroq foydalaniladi. Chunki bunday suhbatlarda yozma nutqning an’anaviy me’yorlariga ko‘proq rioya qilinadi. Biroq, agar rasmiy xayrlashish paytida emoji ishlatilsa, quyidagilardan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘ladi:

1. 🙏 (Duo qilayotgan qo‘llar) – Minnatdorchilik bildirish va hurmat ifodalash uchun ishlatiladi, masalan: "E’tiboringiz uchun rahmat! 🙏"

2. ✅ (Yashil tasdiq belgisi) – Suhbat yoki uchrashuv muvaffaqiyatli tugaganini ko‘rsatish uchun.

3. 📌 (Qizil qistirg‘ich) – Muhim xulosalar yoki eslatmalar bilan xayrlashish kontekstida ishlatilishi mumkin.

4. ☎️ (Telefon) – Agar kelajakda muloqotni davom ettirish kerak bo‘lsa:

"Keyingi suhbatda uchrashguncha! ☎️"

5. 📅 (Kalendar) – Kelajakdagi uchrashuv yoki rejalashtirilgan muloqotni bildiradi: "Yangi loyihada ko‘rishguncha! 📅"

6. 🍷 (Qo‘l berish) – Ishbilarmonlik muloqotida xayrlashish uchun mos emoji, masalan: "Siz bilan ishlash yoqimli bo‘ldi! 🍷"

7. 💼 (Portfel) – Ish yoki biznes bilan bog‘liq rasmiy muloqotda ishlatilishi mumkin.

8. ✉️ (Xat yoki e-mail belgisi) – Keyingi muloqot elektron pochta orqali davom etishini bildirishi mumkin.

Rasmiy suhbatda emoji ishlatilsa, ular kam va ehtiyotkorlik bilan tanlanishi kerak. Haddan tashqari norasmiy yoki hissiy belgilar (masalan, 😊, ❤️, 😞) rasmiylik darajasiga mos kelmaydi.

Mediadiskurs – bu media orqali amalga oshiriladigan muloqot shakli bo‘lib, uning lingvistik va pragmatik xususiyatlari bor. Xayrlashish har qanday kommunikatsiya jarayonining muhim qismi bo‘lib, media kontekstida auditoriya bilan bog‘lanishni mantiqiy yakunlashga xizmat qiladi[9]. Mediadiskursdagi xayrlashish axborotni yetkazish, ta’sir ko‘rsatish va auditoriya bilan aloqani saqlash kabi funksiyalarga ega.

Mediadiskursda xayrlashish nafaqat lingvistik birliklar, balki nutq aktlarining pragmatik jihatlarini orqali ham shakllanadi. Masalan:

1. Direktiv nutq aktlari – “Biz bilan qoling!”, “Yangi dasturlarimizni kuzatib boring!” kabi auditoriyani harakatga undaydigan xayrlashish shakllari.

2. Ekspressiv nutq aktlari – “Sizga rahmat!”, “Hurmat bilan, (ishtirokchi ismi)” kabi minnatdorchilik bildiruvchi usullar.

3. Fatik nutq aktlari – “Sog‘ bo‘ling!”, “Keyingi ko‘rsatuvlarda uchrashguncha!” kabi suhbat davomiyligini ta’minlovchi iboralar.

Axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan xayrlashish shakllari ham o'zgarib bormoqda.

1) Ijtimoiy tarmoqlarda: Xayrlashish dinamik, qisqa va vizual ifodalarga boy bo'lib, emoji va multimedia vositalari bilan boyitiladi.

2) Radioda: Ovozning intonatsiyasi va nutq ohangi muhim rol o'ynaydi. Jonli efirda xayrlashish tinglovchiga iliq va samimiy ohangda taqdim etiladi.

3) Televideniya: Vizual va audio vositalar birgalikda qo'llanadi. Jurnalist yoki boshlovchi tanasi orqali ham (masalan, qo'l silkitish, tabassum) xayrlashish amalga oshiriladi.

Xayrlashish shakllari har bir madaniyatga qarab farqlanadi. Masalan, G'arb mamlakatlarida "See you soon" yoki "Take care" kabi iboralar keng tarqalgan bo'lsa, Sharqiy madaniyatlarda "Sizga sog'liq va baxt tilayman" kabi duolar shaklida xayrlashish keng qo'llanadi. O'zbek ommaviy axborot vositalarida esa odatda hurmat ifodalovchi xayrlashish shakllari ishlatiladi, masalan: "*Siz bilan men – (DJ yoki boshlovchi ismi), keyingi uchrashuvlarda ko'rishguncha!*", "*E'tiboringiz uchun rahmat, sog'-omon bo'ling!*".

Xayrlashish auditoriya bilan bog'liqlik hissini mustahkamlashga xizmat qiladi. Iliq va samimiy xayrlashish tomoshabin yoki tinglovchida ijobiy taassurot qoldiradi. Ayniqsa, radio va televideniya boshlovchining ovoz ohangi, mimikalari va tanasining harakati muhim ahamiyatga ega[7].

Kelajakda media sohasidagi texnologik o'zgarishlar bilan xayrlashish shakllari ham rivojlanib boradi. Sun'iy intellekt asosida yaratilgan virtual boshlovchilar va interaktiv media formatlari paydo bo'lishi bilan xayrlashish yanada shaxsiylashtirilgan va individual xususiyat kasb etishi mumkin. Masalan, sun'iy intellekt foydalanuvchining ismini aytib, maxsus xayrlashish usulini yaratishi mumkin.

Xulosa

Xayrlashuv aloqalarni tugatishi bilan bir qatorda, kelgusidagi uchrashuvlar uchun imkoniyatlarni saqlab qolishga yordam beradi. Ushbu nutqiy akt jarayonida so'zlovchi tomonidan bildirilgan tashabbus tinglovchidan mos javobni talab qiladi, mazkur holat uning muloqot doirasida majburiylik jihatini aks ettiradi. Barcha davlatlar madaniyatida xayrlashish muloqotning ajralmas qismi hisoblanadi. Insonlar muloqot oxirida bir-birlariga xushmuomala bo'lish uchun xayrlashish iboralaridan foydalanadi. Jumladan, o'zbek madaniyatida ham rasmiy xayrlashish vaqtida qo'l berish keng tarqalgan. Bu harakat hurmat va samarali muloqot tugaganini bildirish uchun qo'llaniladi. Muloqot rasmiy yoki norasmiy ekanligiga qarab xayrlashish iborolari tanlanadi. Intonatsiya xayrlashishda muhim o'rin tutadi, tabassum bilan xayrlashish do'stona munosabatni ifodalaydi, xayrlashuv iborolari insonning kayfiyati yoki muloqot mazmuniga qarab tanlanadi. Mediadiskursda ham xayrlashish muhim kommunikativ akt hisoblanadi. Ijtimoiy tarmoqlarda xayrlashish ko'proq norasmiy va interaktiv bo'lsa, radio va televideniya rasmiyroq tus oladi. Har bir media turida xayrlashish usullari uning texnologik va madaniy xususiyatlariga mos ravishda shakllanadi.

Adabiyotlar:

Abdullayev O. (2018). *Nutq madaniyati va ommaviy kommunikatsiya*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 210 bet.

Абдукоди́рова Ш., Тоирова Г. (2024). *Ramziy-majoziy ma'no asosida axborot yetkazish // in Library*. T. 1. №. 1. C. 138-141.

Bell A. (1991). *The Language of News Media*, P. 304

Boltayevich E.B. (2024). Et al. Formation of LMS Class Diagram // *International Conference on Artificial Intelligence and Smart Energy*. Cham: Springer Nature Switzerland, C. 493-509.

Fairclough N. (1995). *Media Discourse*. London: Edward Arnold, P. 214.

Hamroyeva N. Xayrlashuv nutqiy aktining kognopragmativ yondashuv asosida tahlili // *Til va adabiyot.uz*. 2024-yil, 14-son. B. 22.

- Ibragimovna T. G., Rakhmatovna F. Z. (2023). Antonyms in agricultural terms // *Miasto Przyszłości*. T. 35. C. 284-289.
- Jo'rayev M. (2020). *Mediamuloqot lingvistikasi*. Samarqand: Zarafshon, 192 b.
- Kress G., van Leeuwen T. (2001). *Multimodal Discourse: The Modes and Media of Contemporary Communication*. London: Arnold Publishers, P: 134-137
- Mengliyev B. et al. (2004). The necessity of Pareto principle in environmental studies // *E3S Web of Conferences. EDP Sciences*, T. 587. C. 2018.
- Qosimov N. (2017). *Lingvistik pragmatika asoslari*. Toshkent: Fan, 180 b.
<http://notiq.uz/archives/5077>
- Ravshanovna D. R., Ibragimovna T. G. (2024). Pirimqul Qodirovning "Humoyun va Akbar" tarixiy romanida qo'llangan noverbal muloqotning kinestik vositalari // *Universal Science Perspectives International Scientific Practical Journal*. T. 1. №. 1.
- Wodak R., Meyer M. (2016). Methods of Critical Discourse Analysis. P. 198.
<https://www.researchgate.net/publication/261773565>

СТУДЕНТ-МУЗЫКАНТЛАРНЫҢ КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯСЕН ФОРМАЛАШТЫРУДА ТАТАР МУЗЫКАЛЬ МӘДӘНИЯТЕ ТЕРМИННАРЫ СҮЗЛЕГЕНЕҢ РОЛЕ

Илһамия ГАЛИМЖАНОВА *

Музыкаль мохитта белем алуучы студентка һөнәри юнәлешле татар телен өйрәнүгә коммуникатив ихтыяж зур.

Музыка һәм сәнгать теле – бу рухи мәдәният өлкәсе. Төрле илләрдә музыка үсешенең күп гасырлык тарихы терминнар һәм төшенчәләрнең гаять зур лексик арсеналын туплады.

Музыка өлкәсендә югары белем бирүнең үзенчәлеге гомуми белем бирү һәм махсус музыка дисциплиналарының интеграциясеннән, фәнни һәм ижади якин килүләрнең ярашуыннан, шулай ук студентлар эшенең аларның башкару эшчәнлегенә белән бәйле аерым психологик климатыннан гыйбарәт.

Хәзерге татар телен уку укыту процессының нәтижеләлеген күтәрүне максат итеп куйган белем бирүнең иң нәтижелә чараларын, формаларын һәм методларын эзләүгә юнәлдерелгән. Булчак белгечлек буенча уку сүзлегенә шундый чараларның берсе булып тора. Сүзлекне куллану өйрәнелә торган белгечлек буенча белемнәрне гомумиләштерергә һәм системалаштырырга, дәресләрне динамик, мавыктыргыч һәм методик яктан нәтижеләерәк итәргә мөмкинлек бирә.

Консерватория студентларын профессиональ юнәлешле мохитта коммуникатив компетенция формалаштыру процессында татар теленә өйрәтү безне музыкаль терминнар сүзлеген эшләргә этәрде. Бу хезмәт рус, итальян, француз, немец музыкаль терминнарын һәм билгеләрен татар теленә тәржемә ителгән сүзлектән гыйбарәт. Татар телендәге музыкаль терминнар сүзлегенә уку һәм өйрәтү сүзлегенә буларак төзелгән. Сүзлек вокалистлар һәм этномузыка белгечләре өчен иң күп кулланыла торган терминнарны гына колачлый.

Татар теле буенча музыкаль терминнар сүзлегенә «Актерлык сәнгате», «Вокал сәнгате», «Музыкаль-театр сәнгате» юнәлешләре буенча студентлар эзерләү өчен татар телле белгечлеккә өйрәтүнең гомуми системасында ярдәмче чара булып тора. Укыту глоссарие студентларга музыка белгечлегенә терминологиясе турында кирәкле мәгълүмат биреп кенә калмый, ә бу белемнәрне системалаштырырга, шулай ук татар телле сөйләмдә терминологик берәмлекләрен куллану үзенчәлекләрен белән танышырга да мөмкинлек бирә. Бу уку материалын мөстәкыйль өйрәнү, белгечлек буенча педагоглар белән татар телендә активрак аралашу һәм, кагыйдә буларак, терминнарны аңлы рәвештә куллану мөмкинлеген ача.

Төп сүзләр: татар теле, коммуникатив компетенция, музыкаль терминнар, терминологик берәмлекләр

The Role of the Dictionary of Terms of Tatar Musical Culture in the Formation of the Communicative Competence of Music Students

Summary

For a student studying in a musical environment, learning a professionally oriented Tatar language is a communicative need. The language of music and art is a sphere of spiritual culture. The centuries-old history of music development in different countries has accumulated a huge lexical arsenal of terms and concepts.

* Педагогика фәннәре докторы, профессор, Н.Г. Жиганов исемендәге Казан дәүләт консерваториясенең чит телләр һәм мәдәниятара багланышлар кафедрасы мөдире. illagalim@rambler.ru, Россия, Татарстан Республикасы, Казан ш.

The specifics of music university education lies in the integration of general education and special musical disciplines, in a combination of scientific and creative approaches, as well as in the special psychological climate of students' work dictated by their performing activities.

Teaching of the modern Tatar language is focused on the search for the most effective means, forms and methods of teaching, the purpose of which is to increase the effectiveness of the educational process. One of these tools is an educational dictionary on the language of the future specialty, the use of which allows you to summarize and systematize knowledge on the specialty being studied, to make the lesson more dynamic, exciting and methodically effective.

Teaching Tatar language to students of the Conservatory in the process of forming communicative competence in a professionally oriented environment prompted us to develop a dictionary of musical terms. This work is a dictionary of Russian, Italian, French, and German musical terms and symbols with a translation into Tatar. The dictionary of musical terms in the Tatar language is compiled as an educational and instructional glossary. The dictionary covers only the most commonly used terms for vocalists and ethnomusicologists.

The educational dictionary of musical terms in the Tatar language for students of the fields of study "Acting", "Vocal art", "Musical and theatrical art" is an auxiliary tool in the general system of teaching the language of the specialty. The educational glossary allows students not only to obtain the necessary information about the terminology of the musical specialty, but also to systematize this knowledge, as well as to get acquainted with the peculiarities of the functioning of terminological units in the Tatar language. This opens up opportunities for independent study of educational material, to communicate more actively in Tatar with teachers in their specialty, and to pronounce terms correctly and consciously.

Keywords: Tatar language, communicative competence, musical terms, terminological units

Һөнәри белем бирүдә студентны һөнәри терминология куллана белергә, махсус терминнар белән эш итәргә, үз фикерен дәлилләп белдерергә, фактларны анализларга, бәхәскә кереп, дискуссия алып барырга, фәнни эшчәнлек белән шөгыльләнәргә өйрәтү мөһим аспект булып тора.

Консерваториядә белгечлек буенча укыту үзенчәлеген исәпкә алып, ә бу «бер педагог ↔ бер студент», нәтижәле уку эшчәнлеген, репетицияләр һәм вокал сыйныфында эшләү өчен махсус терминнарны белү, һичшиксез, кирәк (Галимжанова, 2021, 202-б.).

Шуңа бәйле рәвештә, Казан консерваториясендә татар телендә терминологик лексиканы, атап әйткәндә, музыкаль лексиканы өйрәнү хәзерге лингвистикада актуаль юнәлеш булып тора. Бу очракта студентлар белән берлектә татар музыкаль мәдәнияте терминнары сүзлеген төзү эше зур әһәмияткә ия. Музыкаль терминология студент-музыкантлар өчен мөһим роль уйный, предмет - махсус телнең мөһим когнитив функциясен үти. Шунлыктан студентлар уку эшчәнлегенә мондый формасында актив катнаша, чөнки алар көндәлек уку һәм һөнәри эшчәнлектә нәкъ менә үзләренә нәрсә кирәклеген аңлый һәм белә. Безнең студентлар - музыка көллиятеннән соң консерваториягә кергән һәм күпләре уку белән бергә эшләүләрен, концерт эшчәнлеген алып баруларын давам итүче житешкән кешеләр.

"Татар музыкаль терминологиясе" кушылмасы үзе үк ниндидер шартлылыкны күздә тотта. Анда берничә мәдәни традиция тәэсирендә оешкан музыкаль мәдәниятне һәм әдәби телне формалаштыру һәм үстерүнең бөтен катлаулылыгы чагыла. Хәзерге татар музыкаль мәдәниятен формалаштыруга зур йогынты ясаган дөньякүләм музыка цивилизацияләре - төрки, гарәп-фарсы, Европа (аларның күренешләре, терминнары) анда тыгыз үрелгән һәм күп гасырлык үзара тәэсирдән барлыкка килгән мәдәниятләр кушылмасы бүген аерылгысыз (Сәгиева, 2007, 12 б.).

Казан дәүләт консерваториясендә ерак һәм якын чит илләрдән, бөтен Россиядән төрле милләт студентлары белем ала. Музыка, белгәнәбезчә, барлык халыкларны берләштерә һәм туганлаштыра. Музыка һәм сәнгать теленең циклләре юк - ул безне чолгап

алган гаять зур дөнья. Төрле милләт, төрле фәнни мәктәп һәм юнәлеш вәкилләре безнең югары уку йортында очраша, безнең бурыч аларны консерваториянең кыйммәтләр системасына һәм корпоратив культурасына якынайту, берләштерү һәм мотивация биру.

Татарстан Республикасына укырга килгән студентларның күбесе үзенчәлекле милли татар колориты, үзенчәлекле милли музыкаль традицияләр белән очраша. Чит ил студентлары, музыкант һөнәри белем алу процессында татар мәдәнияте атмосферасына, димәк, татар телле мохиткә чума. Рус телле мохиттә, ләкин Татарстанда белем алучы чит ил студенты өчен профессиональ юнәлешле татар телен өйрәнү татар телендә музыкаль эсәрләр башкару өчен кирәкле коммуникатив ихтыяж булып тора (Галимжанова, 2021, 84 б.).

Мөгаллимлек эшчәнлегә практикасы күрсәткәнчә, консерватория студентлары - булачак музыка культурасы белгечләре, белгечлек буенча татар телендә әдәбият кулланганда татар телендә терминологик аппаратның житәрлек дәрәжәдә формалаштырылмаган булуы һәм, гомумән, татар әдәбиятын өйрәнүгә бәйле кыенлыklar белән очраша.

Татар телен камилләштерү буенча үзара бәйле чаралар системасын эшләү, студент-музыкантларның коммуникатив компетенциясен формалаштыру өчен тел кафедрасы тарафыннан барлык кирәкле шартлар тудырыла, татар теле буенча аудитор сәгатьләрдән тыш, укытучылар тарафыннан материал бирүгә аерым килү һәм өстәмә рәвештә татар теле белән шөгыльләнүгә теләүчеләр өчен факультатив дәресләр бар. Биредә шуны билгеләп үтәсе килә: мондый дәресләрдә татар телен белмәгән, ягъни Россиянең башка төбәкләреннән килгән яшьләр, чит ил студентлары күп, бу аеруча сөендерә. Алар татар телендәге эсәрләрне башкару өчен бу телне тоярга-аңларга, татар сүзләрен, авазларын дәрес әйтергә (вокаль партияләр башкарганда) кирәклеген бик яхшы беләләр.

Студентның коммуникатив компетенциясен уңышлы үстерү һәм формалаштыру өчен уку эшчәнлегә мотивлары динамикасына зур игътибар бирергә кирәк. Мотивациянең әйдәп баручы компоненты буларак, татар телен белүгә ихтыяж бигрәк тә вокалистлар өчен эчке шарт, эшчәнлек стимулы булып тора, чөнки вокалист репертуарында нәкъ менә татар телендә, Татарстан Республикасының икенче дәүләт телендә вокаль эсәрләр өстенлек итә.

Югары уку йортында телгә өйрәтү процессын анализлап, үз тәҗрибәмә һәм башка сәнгать югары уку йортларындагы коллегаларымның тәҗрибәсенә таянып, без чит тел терминологик лексикасының семантикасын аңлауда ярдәм күрсәтүнең иң мөһим чарасы булып ике яки күптелле терминологик сүзлекләр тора дигән нәтиҗәгә килдек. Терминологик сүзлекләр телара профессиональ аралашуда мөһим роль уйныйлар, чөнки асылда үзләренә социомәдәни тирәлегә, чит тел терминологиясен адекват аңлауның үзенчәлекле катализаторлары булган белгечлекнең төшенчә-терминология дөньясына юл күрсәтүче булып торалар. Бу, ахыр чиктә, өйрәнелә торган телдә һөнәри аралашуның нәтиҗәлелегенә уңай йогынты ясый (Омарова, 2014, 611 б.).

Бүгенге көндә без татар музыка мәдәниятенә күптелле терминологик сүзлеген булдыру өстендә эшлибез. Әлеге сүзлеккә бер үк вакытта татар халкы мәдәниятенә продукты да, коралы да булган терминология, лексика, татар, рус һәм инглиз телләрендәге тотрыклы әйтелмәләр керә. Бу хезмәттә без беренче мәртәбә татар музыка мәдәниятенә музыкаль-терминологик лексикасын өч телдә жыйрга һәм классификацияләргә тырышабыз, мондый төрдәге сүзлек татар һәм рус телле студентлар белән эшләү өчен генә түгел, ә татар музыка мәдәниятен өйрәнүгә теләүче чит ил студентлары өчен дә кирәк. Безнең терминологик сүзлек мондый сыйфатламаларга туры килә: анда кыскалык, өйрәнүнең билгеле бер темасына билгеләнгән, мондый сүзлекләрдән файдалану тәҗрибәсе әле тупланмаган студентлар тарафыннан аңардан файдалануның нәтиҗәлелеген тәмин итү өчен материалның төзелеше һәм системалылыгының гадилектә булуы.

Сүзлек эшләү буенча беренче этап булып теге яки бу музыкаль эсәр өстендә эшләү вакытында еш очрый торган материалдан махсус лексика сайлап алу һәм сүзлекнең каралама вариантын булдыру. Сүзлек төзү өчен төп чыганаклар булып шулай ук

гомумиләштерелгән монографиялар һәм татар халкының музыка сәнгатеңә багышланган мәкаләләр тора. Уку-укуыту терминологик сүзлеген төзегәндә лексикографик нигез буларак югары уку йортлары дәрәсләкләрен кулланырга кирәк. Без «Актерлык сәнгате», «Вокаль сәнгате», «Музыкаль-театр сәнгате» юнәлешләрен әзерләү өчен татар теле буенча “Сәнгатьле сөйләм” авторлык укуыту-методик ярдәмлек лексикасын алдык һәм ул гына да түгел. Музыкаль терминология өлкәсендә гамәлдәге фәнни басмаларга күзәтү ясап, музыкаль терминологик лексикага тулы характеристика - (музыкаль лексиканың тематик төркеме компонентларының этимологик, семантик, деривацион үзенчәлекләрен), музыкаль лексиканы метафоризацияләү һәм фразеологизацияләү үзенчәлекләрен ачыклауны, эшләнгән типологияләр нигезендә музыкаль терминнарны детерминологизацияләү һәм классификацияләү алымнарын, яңа музыкаль терминнар ясалудың төп юлларын һәм ысулларын тасвирлауны, терминнарның музыкаль системасы кысаларында яңа ярдәмче системаларны булдыруны күрдөк.

Шулай ук жәлеп ителә торган чыганаclar арасында татар теленең аңлатмалы һәм терминологик сүзлекләре дә мөһим урын алып тора. Лексиканы сайлап алу барышында авторлар таралышы, куллану өлкәсе, килеп чыгышы һәм стилистик төсмере белән аерылып торган сүзләр белән очраша. Шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: һәр терминологиядә, һичшиксез, гомумкулланыш һәм һөнәри сөйләмдә очрый торган бик күп лексик берәмлекләр бар, алар телнең сүзлек составынан терминологик лексиканы аерып чыгарганда кыенлыklar тудыра. Кереш сүздә без әлегә сүзлекнең максатларын һәм бурычларын, терминнарны сайлау принципларын аңлаттык. Тотрыклы әйтелмәләр очраса да, хәзергә сөйләмдә алар бик сирәк кулланылса да, аңлатмалар һичшиксез бирелә.

Сүзлек татар телен белүче студентлар өчен генә түгел, чит ил һәм рус телендә сөйләшүче студентлар өчен дә исәпләнгән булудан чыгып, без беренче өлешкә татар фонетикасы нигезләрен керттек. Татар теленең үзенчәлекле авазлары бар, аларны аеруча жырлаганда дәрәс әйтү мөһим. Мәсәлән:

сузык авазлар:

ө – көн, көй;

ә – чәчәк, әйлән-бәйлән;

ү – сүзләр, көйләү;

ы – тавыш, жырчы;

игътибар итәргә тиешле **тартык авазлар:**

ж – мөнәжәт; жылы жырлау;

ч – кычкыру, чылтырау;

ң – моң, моңлану;

к – кычкыру; такмак;

г – гөслә, шигыр;

һ – шәһри жыр.

Басым гадәттә соңгы ижеккә төшә, ләкин жырларда моңлылык өчен урыны алышынырга мөмкин.

Төп өлештә татар телендәге кайбер терминнар әйтелеш вариантлары белән бирелгән. Татар телендә диалект аерымлыklары белән бәйле орфоэпик нормалар бар. Татар музыка мәдәниятендә тотрыклы әйтелмәләр (фразеологизмнар, идиомалар) жырларда кулланыла, тирән хисләрне, халык зирәклеген чагылдыра һәм бу очракта аңлатма биреләргә тиеш.

Татар жырларында очрый торган мондый гыйбарәләрнең берничә төп мисалы:
күңел кичерешләре белән бәйле әйтемнәр

Жан әрнү - кем өчендер бик нык борчылу яки кайгыруны тасвирлый. Мәхәббәт яки аерылышу турындагы лирик жырларда очрый.

Күңел газабы - газалар, сагыш яки үкенечле мәхәббәт турында жырларда яңгырый.

Йөрәктә тапш яткандай - әкрән, меланхолик жырларда таралган күңелсезлек яки моңсулык хисен чагылдыра.

Мәхәббәт һәм бәйләлек, ияләшү турында әйтемнәр

Йөрәк яну – көчле эмоциональ авырту яки дэрт тасвирлана. Мәхәббәт балладаларында еш очрый.

Йөрәккә үтеп керү - тирән хисләр яки тетрәнүләр турындагы жырларда кулланыла.

Мәхәббәт - татар жырларында, бигрәк тә лирик һәм романтик композицияләрдә иң хисләр сүзләренң берсе.

Халык зирәклеген чагылдырган фразалар

Сабырлык - тормыш сынаулары һәм ныклык турындагы жырларда жырлана. Мәсәлән, суфи шагыйрьләренң шигырьләрендә һәм халык балладаларында очрый.

Туган тел - ана теле мәдәнияте белән элемтәне сиволлаштыра.

Халык фольклорынан әйтемнәр

Моң – тәржемә ителмәслек сүз, сагыну, сагыш төсмерен аңлата. Татар музыка мәдәниятендә «моң» төшенчәсе хис-кичерешләренң тирәнлеген, милли дөньяны кабул итүне һәм уникаль эстетиканы чагылдырып, төп рольне уйный.

Аулак - яшерен хисләр очрашулар турында жырларда очрый.

Хәзерге жырларда популяр фразеологизмнар

Күңелдә төер булу - көчле кичерешләр турында жырларда кулланыла.

Үзең урын таба алмау - борчулы яки эмоциональ киеренке композицияләрдә очрый.

Татар жырлары хисләрнең тирәнлеген һәм мәдәни традицияләренә чагылдырган тотрыклы әйтемнәргә бай. Мондый фразалар жыр текстларын сәнгатьләрәк итә һәм тыңлаучыга якынайта. Билгеләмәләр терминнарның мәгънәсен аңларга һәм аларны дөрес контекстта кабул итәргә ярдәм итә.

Татар жыры халыкның милли характерын, гореф-гадәтләрен чагылдыра; жанр эчтәлегә, музыкаль теле, структурасы үзенчәлегә белән аерылып тора. Татар халык жырларына тыйнаклык, тирән эчке кичерешләренә белдерү, бай музыкаль мелизматика ("Tatarica" онлайн – энциклопедиясе) хас. Бу жырларның барысында да сөйгән кеше турында, аннан аерылу, туган якны ярату, аның табигате, туган илгә сусау, якын кеше белән бәйлә хисләр һәм кичерешләр турында жырлана. Авыл көйләрендә «*Наласа авылы көе*», «*Сарман*», «*Арча*», «*Минзәлә*», «*Күн авылы көе*» һ.б. кебек авыл, төбәк турында жырлана. Димәк, безнең терминологик сүзлектә жырларда жырланган матурлыкны тасвирлаучы сүзләр һәм әйтемнәр күп урын алып тора.

Кушымтага без арияләр, халык жырлары, такмаklar, бәетләр, тәржемә һәм транскрипция белән бишек жырлары мисалларын керттек.

Музыкант-студентларга коммуникатив компетенция формалаштыруда ярдәм йөзеннән әлегә сүзлектә хәзерге заман музыка практикасында, фәндә, традицион татар мәдәниятенң музыкаль күренешләрен тасвирлаганда һәм билгеләгәндә өлешчә кулланыла торган терминнар һәм лексемнар тупланган. Бүгенге көндә бары тик китап һәм сүзлек битләрендә генә булган төшенчәләр һәм категорияләр шактый зур өлешне тәшкил итә. Сүзлектә термин түбәндәге позицияләрдән тасвирлана. Сүзләренң транскрипциясе (транскрипцияне без инглиз теле өчен генә кертәбез) татар әдәби теленң хәзерге яңгырашында бирелә. Кайбер очракларда (бигрәк тә бу алынма сүзләргә кагыла) аерым фонемаларның вариативлыгы барлыкка килә, бу алынмаларга хас булган телдән үтеп керү күренеше белән аңлатыла, үзгәртә чит авазлар һәм акцентация үзгәртәләрә булган сүз ирексездән алынма телнең фонетик нормаларына яраклаша. Музыкаль мәдәнияттә күпчелек терминнар итальян һәм башка телләрдән, татар мәдәниятендә төрки, гарәп-фарсы телләреннән алынган, бу хакта без югарыда яздык. Сүзләр, язма чыганаclar аша үтеп, кабул ителә торган телнең график нормаларына буйсыналар.

Татар теле дәрәсләрендә терминнар сүзлеген куллану дәрәснә активрак һәм нәтижеләрәк итә. Терминнарны кертү этабында укытучы терминның мәгънәсен, аның этимологиясен аңлата, куллану мисалларын китерә. Терминнарны беркетү өчен аларны активлаштыру күнегүләрен эшләргә кирәк. Мәсәлән: синонимнар һәм антонимнар сайлау, яңа терминнар белән жөмләр төзү, контекст белән эшләү. Контроль этабында

терминологик диктантлар, кроссвордлар кертергә була, студентлар үткән темалар буенча мөстәкыйль рәвештә мини-сүзлекләр төзиләр. Бирем мисаллары:

Тәңгәллекне тап – терминнар бирелгән һәм аларның билгеләмәләрен дөрес чагыштырырга кирәк.

Тәрҗемә ит һәм аңлатып бир – студентлар терминнарны татарчадан русчага яки киресенчә тәрҗемә итәләр һәм кыскача аңлатма бирәләр.

Сөйләмдә куллан – кимендә 5 яңа термин кулланып диалог төзегез.

Татар теле дәресләрендә сүзлек белән эшләүнең өстенлекләре ачык күренә. Сүзлек запасы киңәя, бу татар телен өйрәнүчеләр өчен аеруча мөһим, чөнки лексика рус теленнән яки башка телләрдән нык аерылырга мөмкин. Сүзлекләрдә еш кына сүзләрнең грамматик формалары (киләш төрләре, төрләнеш формалары, күплек сан) күрсәтелә, бу исә жөмлөләрне дөрес төзүгә ярдәм итә. Сүзлектән файдалана белү, сүзлек төзүдә ярдәм итү студентларга сорауларга җавап табарга мөмкинлек бирә, бу уку процессын нәтиҗәләрәк итә һәм мөстәкыйль эш күнекмәләрен үстерә. Сүзлек татар халкы мәдәнияте белән таныштыра һәм аны аңлауны тирәнәйтә, чөнки мәдәни үзенчәлекләрен, идиомаларын, мәкальләрен аңлата. Без үз сүзлегезне кәгазь вариантта да, электрон форматта да кулланырга ниятлибез.

Нәтиҗә: татар теле дәресләрендә татар музыкаль мәдәнияте терминнары сүзлеген куллану укуының нәтиҗәлелеген сиздерлек арттыра һәм музыкант- студентларның коммуникатив компетенциясен формалаштыруда мөһим роль уйный.

Әдәбият

Аманалиева, Г. (2020 ел). Терминологик сүзлек: төшенчә, функцияләр һәм структура. *Фән һәм практика бюллетене*, 624, 622-627.

Вәлиәхмәтова Л.В., Звягинцева Е. П. Аутентик текстларны лингводидактиканың мәжбүри элементы буларак студентларны һөнәри юнәлешле әзерләүдә куллану. *Магарифта инновацияләр*. 2021, 77, 76–84.

Воскресенский, А. (1894). Татар сүзләренең әйтелеше һәм этимологик үзгәрешләре турында кереш сүз белән рус-татар сүзлеге.

Галимжанова, И.И. (2021). Чит ил студентларының коммуникатив компетенциясен формалаштыруда терминологик сүзлекнең роле. *Коммуникация теориясендә лингвистик модельләштерү*, 84, 83-88.

Галимжанова, И. И. (2021). Казан консерваториясе студентларын тел буенча әзерләүнең кайбер үзенчәлекләре. *Казан консерваториясенең педагогик тәҗрибәсеннән. Үткәне һәм хәзергесе*. 202, 201-206.

Галимжанова, И. И. (2022). Татар телен һәм чит телләргә милли мәдәниятләр диалогы аша уку (Казан дәүләт консерваториясе мисалында). *Ыссык күл университеты хәбәрләре*, 144, 144-148.

Галимжанова, И., Вьюгина С. (2023). Сәнгатьле сөйләм, 120.

Гөләмова, Н. (2015). Терминологик сүзлекләр төзү принциплары турында. Гуманитар һәм табигый фәннәрнең актуаль проблемалары, 235, 234-237.

Сәгыева, Г. 2007 Ел (2007). Татар музыка мәдәниятең традицион терминологиясе. Семантик реконструкция. (Сәнгать белеме кандидаты диссертациясе авторефераты). Н.Г. Жиганов исемендәге Казан дәүләт консерваториясе.

Сергеевна, В. (2011). Тел өйрәнү юнәлеше булмаган югары уку йортлары студентлары өчен уку терминологик сүзлекләре төзү тәҗрибәсеннән. *Н.И. Лобачевский исемендәге Түбән Новгород университеты хәбәрчесе*, 626, 624-627.

Серова, Т., Чайникова, Г. (2015). Чит телләрдә сөйләм лексика компетенциясен формалаштыру чарасы буларак уку терминологик сүзлегенң функцияләре. *Тел һәм мәдәният*, 140, 139-145.

Солтанова, Р., Галиуллина, Э. (2023). XX гасырның 20нче елларында Казанда вокал белем бирүнең үсеше. *Казан дәүләт мәдәният һәм сәнгать университеты газетасы*, 136, 134-141.

Омарова, С. (2014). Техник белгечлекләр студентларын профессиональ чит телгә өйрәтүдә күптелле укыту терминологик сүзлеген куллану. *Яшь галим*, 611, 610-615.

Йосыпова, А. (2008). XIX гасыр татар-рус һәм рус-татар сүзлекләренә дескриптив характеристика. *Казан университетының гыйльми язмалары. "Гуманитар фәннәр" сериясе*, 166, 161-168.

<https://tatarica.org/ru/razdely/narody/tatary/tatarskaya-narodnaya-muzyka/narodnye-pesni>
Онлайн - энциклопедия Tatarica

Annotatsiya

Bugungi kunda fonosemantika tilshunoslikning alohida sohasi sifatida shakllanib ulgurdi. Fonemalar morfema, leksema, grammatik shakllarning tovush qobig'ini shakllantirar, tanitar, ma'nosini farqlar ekan, o'zi ma'noli birlik emas. Fonemalar aniq bir ma'no bilan bog'liq bo'lmaydi. Lekin ayrim hollarda, ma'lum sharoitlarda bir tovush yoki tovushlar kombinatsiyasi muayyan ma'no bilan bog'langanligini kuzatish mumkin. Bu holatlarga tovushga taqlid, paronimiya, xalq etimologiyasi, tovushlarning ranglar bilan bog'liqligi kabilar misol qilib ko'rsatiladi. Bugungi kunda fonemalarning ma'noga ega ekanligi emas, balki inson tafakkuriga, ruhiyatiga ta'siri masalasi fonosemantikaning asosiy masalalaridandir.

Jahon tilshunosligida M.V.Lomonosov, V.Xlebnikov, A.P.Juravlyov kabi olimlarning ilmiy qarashlari asosida fonosemantika sohasi shakllangan. Bugungi kunda Yevropa tilshunosligida tovushlarning rangga, shaklga, xarakterga egaligi kabi masalalar va bir qator erishilgan natijalar mavjud. O'zbek tilshunosligida esa sohaga oid yagona monografik tadqiqot Zebiniso Kabilovaga tomonidan bajarilgan. Lekin ilmiy ishlarda, maqolalarda fonosemantik tahlillar kuzatiladi. Masalan, M.Yo'ldoshev, D.Nishonova, M.Xakimova, M.Mammasulova, I.Jamoliddinova kabilarning tadqiqotlarida fonosemantik tahlillarga etibor qaratilgan.

Maqolada jahon va o'zbek tilshunosligida fonosemantika sohasining shakllanishi va rivojlanishi masalasi ochiqdan, bi boradagi tadqiqotlar sharhlanadi, tovushlarining ma'no bilan bog'liqliklari artikulyatsiya jarayoni bilan bog'lab tadqiq qilinadi.

Tovushlarning fonosemantik xususiyatlari artikulyatsiya jarayoni bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, o'zbek tilida yuqori tor "i" unlisi berkitilgan yopiq, berkitilmagan yopiq bo'g'inda aksariyat hollarda ingichka yoki uchli, yoki tor narsalarni nomlashini *til, tig', tish, ip, bit, qil* kabi so'zlar misolida ko'rish mumkin. Bunga og'izning tor ochilishi kichik narsa semantikasini shakllanishida asos bo'layotgan bo'lishi mumkin. Aksincha, "o" fonemasi bilan esa keng, katta yoki dumaloq narsalar assotsiatsiyalanadi va nomlanishga asos bo'lgan bo'lishi mumkin: *bosh, tosh, osh, yoz, oy, soy* kabi.

Fonosemantikaning rivojlanishi o'zbek tilshunosligi oldida turgan dolzarb masalalardandir.

Kalit so'zlar: fonosemantika, fonosemantik tahlil, fonema, semantika, artikulyatsiya

Phonosemantics in Linguistics and Its Development

Abstract

In contemporary linguistics, phonosemantics has emerged as a distinct field of study. While phonemes form, distinguish, and shape the sound envelopes of morphemes, lexemes, and grammatical forms, they are not themselves meaningful units. Phonemes are not inherently linked to specific meanings. However, in certain circumstances, it is possible to observe a sound or combination of sounds associated with a particular meaning. Instances of such phenomena include sound imitation, paronymy, folk etymology, and the association of sounds with colors. In modern times, the primary concern of phonosemantics lies not in phonemes possessing meaning themselves, but rather in their impact on human cognition and psychology.

Globally, the field of phonosemantics has evolved based on the scholarly insights of figures such as M.V.Lomonosov, V.Khlebnikov, and A.P.Zhuravlyov. Currently, in European linguistics, discussions about sounds having associations with color, shape, and character, among other aspects, are gaining traction, and several notable findings have been achieved. Within Uzbek linguistics, the only comprehensive monographic research on the subject has been conducted by Zebiniso Kabilova. Nonetheless, phonosemantic analyses can be observed in various scientific works and articles. For instance, the research conducted by M. Yoldoshev, D. Nishonova, M.

* Filologiya fanlari doktori, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, xakimova197621@gmail.com

Khakimova, M. Mamarasulova, and I. Jamoliddinova highlights attention to phonosemantic analysis.

This article elucidates the formation and development of the phonosemantics field in both global and Uzbek linguistics, reviews the existing research, and examines the linkage between sounds and meanings by connecting these factors to the articulation process.

The phonosemantic properties of sounds are often related to the articulation process. For example, in the Uzbek language, the high narrow vowel “i” often corresponds to naming thin, pointed, or narrow objects, as observed in words like 'tongue,' 'blade,' 'tooth,' 'thread,' 'bit,' and 'needle.' This may be due to the small aperture of the mouth forming the basis for small object semantics. In contrast, the phoneme "o" is typically associated with wide, large, or round objects and may influence their naming as seen in words like 'head,' 'stone,' 'soup,' 'write,' 'moon,' 'shade.'

The advancement of phonosemantics presents crucial issues for the future of Uzbek linguistics.

Keywords: phonosemantics, phonosemantic analysis, phoneme, semantics, articulation

Kirish. Fonosemantika semasiologiyaning ko‘p tortishuv-munozaralarga sabab bo‘luvchi bo‘limidir. Ma‘lumki, fonemalar boshqa til birliklaridan farqli ravishda bir planli, ya‘ni faqat shakl, ifoda planiga ega birliklardir. Fonemalar morfema, leksema, grammatik shakllarning tovush qobig‘ini shakllantirar, tanitar, ma‘nosini farqlar ekan, o‘zi ma‘noli birlik emas. Fonemalar aniq bir ma‘no bilan bog‘liq bo‘lmaydi. Lekin ayrim hollarda, ma‘lum sharoitlarda bir tovush yoki tovushlar kombinatsiyasi muayyan ma‘no bilan bog‘langanligini (balki tasodifan) kuzatish mumkin. Bu holatlarga tovushga taqlid (vov-vov, miyov, taraq-turuq), paronimiya, xalq etimologiyasi, tovushlarning ranglar bilan bog‘liqligi kabilar misol qilib ko‘rsatiladi. Bugungi kunda fonemalarning ma‘noga ega ekanligi emas, balki inson tafakkuriga, ruhiyatiga ta‘siri masalasi va shakllanishining dastlabki paytidagi aloqadorlikni aniqlash fonosemantikaning asosiy masalalaridandir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O‘zbek tilshunosi D.Nishonova fonosemantika haqida shunday fikr bildiradi: “Fonosemantikaning maqsadi deb tilning tovushli tasvirini o‘rganish deb belgilanadi. Bu jarayonda so‘zning tovushlar bilan aloqasi o‘zgarib borganini kuzatish mumkin. Ayrim so‘zlarning ma‘nosi biroz o‘zgargan bo‘lsa, ayrimlari paydo bo‘lgandan buyon o‘zgarmay keladi. Shunday so‘zlar ham borki, ular o‘z ma‘nosini umuman yo‘qotgan. Ularni etimologik analiz qilish ham fonosemantikaning maqsadidir. Fonosemantikaning oldida turgan vazifasi esa maqsadni ifodalashda tovushlarning tasviriy ifodasini muhimligini belgilash; taqlidiy so‘zlarning ost tizimlarini o‘rganish; talaffuzning parametri, turlari va tiplarini belgilash; taqlidiy so‘zlarni turlarga ajratish; tilning paydo bo‘lishi; tovushlarni matn darajasida tahlil qilish; fonosemantikaning kategoriyalarini aniqlash; fonosemantikaning evristik imkoniyatlarini o‘rganish deb belgilanadi”. (Nishonova, 2019, 75-bet).

Aslida, tovush mantiqiy asosga ega degan fikr uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Qadimda so‘zning shakli va ma‘nosi tabiiy bog‘liq deb hisoblagan qarashlar mavjud bo‘lgan. Anologistlar va anomalistlar o‘rtasidagi bahsning asosini ham nom va ma‘noning bir-biridan kelib chiqishi yoki ijtimoiy bog‘liqlik masalasi tashkil etadi.

M.V. Lomonosov nutq tovushlari turli mazmunga ega deb hisoblagan va badiiy asarlarda tovushlarning mazkur xususiyatlaridan foydalanishni tavsiya qilgan. U o‘zining “Ritorika” (1748-yil) nomli asarida quyidagilarni ta‘kidlagan: “Undosh tovushlardan qattiq **k, p, t** va yumshoq **b, g, d** boshqa undoshlar ularga qo‘shilmagan bo‘lsa, ularda o‘ziga xoslik ham, kuch ham yo‘q, va shuning uchun ular faqat jonli harakatlarni tasvirlashda xizmat qiluvchi zerikarli, ma‘nosiz va tabiiy tovushlarni, masalan: qurilayotgan shaharlar va uylarning shovqini, otlarning dukurlashi-yu ba‘zi hayvonlarning qiyqirig‘ini anglatishda xizmat qilishi mumkin” (Lomonosov, 2017. 146-bet).

V.Xlebnikov o‘zining “Bizning poydevorimiz” va “Dunyo rassomlari” nomli maqolalarida alohida tovushlarning batafsil ma‘nolari berilgan lug‘at yaratishni taklif qilgan. A.Rembo “Unlilar” soneti(1871-y)da (A-qora; E-oq va I-qizil; U-yashil...) tovushlarni ranglar orqali ramziy tasvirlagan

A.P. Juravlyov bugungi kun fonosemantika nazariyasining asosiy muallifi sanaladi. U “Fonetik ma’no” nomli asar muallifi, eksperimental fonosemantika ilmiy yo’nalishining asoschisidir. U “tovush rangi” atamasini muomalaga kiritdi va so’zlar, matnlarning rang tasviri ustida ish olib bordi (Журавлёв, 1974).

Tahlil va natijalar. Bugungi kunda Yevropa tilshunosligida tovushlarning rangga, shaklga, xarakterga egaligi kabi masalalar va bir qator erishilgan natijalar mavjud. Masalan, rus tilshunosligida tovushlarning turli ranglar bilan bog’liqligini quyidagi rasmda ham ko’rish mumkin:

1-jadval: Unlilarning ranglar bilan bog’liqligi.

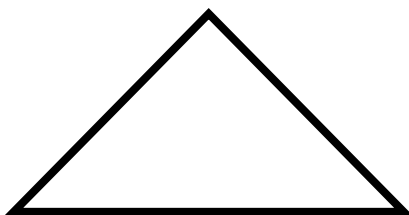
А	
Я	
О	
Е	
Ё	
И	
У	
Ю	
Ы	

Fonosemantika bo’yicha o’zbek tilshunosligidagi yagona monografik tadqiqot Zebiniso Kabilovaga tegishli bo’lib, tadqiqotchi “o’zbek tilida r tovushi titroq, shiddatdi, zo’r, keskin harakatlarni ifodalashini aytadi va quyidagi so’zlarni misol tariqasida keltiradi: *abjir, ayirmoq, ayqirmoq, artmoq, ag’darmoq, baqirmoq, baqraymoq, birdan, biqirlamoq, burilish, bo’kirmoq, bo’ron, varrak, gulduros, gursillamoq, yomg’ir, pirqirak, urmoq, xurrak, chigirtka, shartta, sharshara, sharros, qirg’in, qirg’ich, g’ildirak, hurkak*.

J tovushi jajji, bejirim, ixcham yoqimli; o tovushi esa dumaloq predmetlar nomida uchrrar ekan. Masalan, *jinday, jimjiloq, jinqarcha, jikkak, jibljajibon, jilg’a, jimjima, jichcha, jig’ildon, jo’va; oy, bosh, tovoq, nos, sopqon, ko’z soqqasi, soqqa (zo’ldir shar), yong’oq, tomchi, xol, qozon, koptok, qorin*”. (Kabilova, 2008. 13-bet).

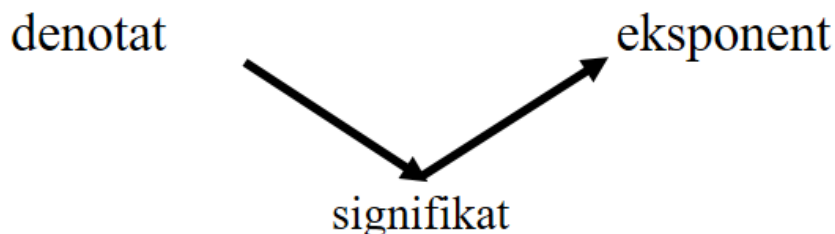
Tadqiqotchining hamma fikrlariga ham to’liq qo’shilib bo’lmaydi. Uning o’zi ta’kidlaganidek, bunday firklar ko’plab tajriba va qiyoslarni talab qiladi. Avtoreferatda *jar* va *jahon* so’zlarining jajji, bejirim narsani nomlamasligi ta’kidlanib, fonosemantik xususiyat fonetik qurilmadagi tovushning yetakchilik pozitsiyasi bilan ham bog’liq ekanligini aytadi. Tadqiqotchi fonosemantik tadqiqotlarda ayni bir tilning xususiyati, pozitsiya va qo’shnihilik munosabatlari hal qiluvchi omillardan ekanligini ta’kidlaydi (Kabilova, 2008. 16-bet).

Dissertatsiyada an’anaviy semantik uchburchakning o’zgacha talqini beriladi. Aslida Ogden va Richards tomonidan ilgari surilgan klassik semantik uchburchak ushbu shaklda ekanligi ma’lum:

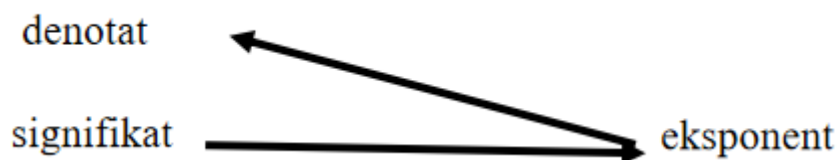
1-rasm. Semantik uchburchak.

Z. Kabilova esa uni shu shaklini taklif qiladi.

2-rasm. Semantik o'tmas burchak.

Uning fikricha, taqlid va undovlarda burchaklar bir-biriga ancha yaqin bo'ladi. Tarixiy taraqqiyot davrida tovushiy ramzlar tobora o'z burchaklarini kengaytirib borgan, deb faraz qilish mumkin. Taqlid va undovlarni boshqa so'zlardan farqlab turuvchi jihat shuki, ularda bu burchak juda kichik bo'ladi, ya'ni denotat va eksponent (fonetik qobiq) maksimal yaqinlashadi, biroq qo'shilib ketmaydi (Kabilova, 2008. 17-bet). Ushbu fikrlar quyidagi rasmda aks etgan:

3-rasm. Semantik o'tkir burchak.

Tovushlarning rangga, shaklga, hidga, xarakterga ega ekanligini biz qabul qila olmasak ham, bu sohadagi quyidagi jihatlarga e'tibor qaratish mumkin: ismlarning kishiga ta'siri, nom tanlash masalasi va so'zning fonetik qobig'ining kishilar ruhiyatiga ta'siri.

Bu o'rinda korxona, tashkilot nomlari hamda reklama matnlarining tovush tomonini xalq ruhiyati va tafakkuriga ta'siri masalasi ham kun tartibiga qo'yilishi mumkin. Yevropa tilshunosligida muayyan tovushlarning kishi ruhiyatiga ta'siri ancha keng o'rganilmoqda. Bu tadqiqotlarda "silliq", "dag'al", "tez", "sekin", "quvonchli", "qayg'uli" tovushlar farqlanadi. Masalan, o'zbek tilida ham undov sifatida qo'llanuvchi lablanmagan va lablangan unlilarning kishi ruhiyatiga ta'siri bir-biridan farq qiladi. Og'zaki nutq jarayonida "i" va "e" tovushlari taajjublanish, fikrga qo'shilmaslik (*i, unday emas-da; e, unday emas-da; e, bo'lmag'ur gaplar; i, bormayman; e, bormayman*), ishonchsizlik (*i, noto'g'ri gap; e, noto'g'ri gap*), kabi munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. "A" tovushi tushunmaganlikni, taajjubni, azobni ifodalashi ko'p kuzatiladi.

Lablangan unlilarda esa ijobiy semantikani kuzatish mumkin. Masalan, "o'" va "o" tovushlari ko'proq maqto'vni, olqishni ifodalaydi. Ushbu fikrimizni M.Yo'ldoshevning ushbu fikrlari orqali tasdiqlash mumkin: "Fonosemantikada "o" grafemasining kenglik, kuchlilik, ibtido va adoqsiz sohil tasavvurini yaratishi ta'kidlanadi. **Omoni** so'zida (koreys tilidagi) dominant tovush "o" bo'lib, mazkur tovush borlik va yo'qlik, mikrokosm va makrokosm o'rtasidagi tuynuk, ularni bir-biriga bog'lovchi halqa illyuziyasini yaratadi. Mohiyatan ona-yaratuvchi, dunyoning ibtidosi va yakuni hamdir. Talaffuziga e'tibor berilsa, ochiq bo'g'inlar mazkur so'zga alohida musiqiylik bag'ishlayotganligini farqlash mumkin bo'ladi. Tovushni ifodalovchi harfning aylana shaklda (bu koreyschada ham shu shakl bilan yoziladi) ekanligi doira kvadraturasi haqidagi qarashlar bilan bog'liq" (Yo'ldoshev, 2015).

O'zbek tilida yuqori tor "i" unlisi berkitilgan yopiq, berkitilmagan yopiq bo'g'inda aksariyat hollarda ingichka yoki uchli, yoki tor narsalarni nomlashini *til, tig', tish, ip, bit, qil* kabi so'zlar misolida ko'rish mumkin. Bunga og'izning tor ochilishi kichik narsa semantikasini shakllanishida

asos bo'layotgan bo'lishi mumkin. Aksincha, "o" fonemasi bilan esa keng, katta yoki dumaloq narsalar assotsiatsiyalanadi va nomlanishga asos bo'lgan bo'lishi mumkin: *bosh, tosh, osh, yoz, oy, soy* kabi.

Undosh tovushlarning fonosemantik xususiyatlari ham jahon tilshunosligida tahlil etilmoqda. Masalan, rus tilshunosligida "s" tovushi sovuq tovush deb hisoblanadi va "Sossiski Ostankino" deb nomlangan mahsulotning nomi muvaffaqiyatsiz chiqqanligi qayd etiladi, yoki butun dunyoda onalar farzandlarini "tishsh" deb tinchlantirar ekanlar. Bu ham tovushning ruhiyatga ta'siri masalasidir. Yoki "z" undoshi haqidagi quyidagi fikrlarga to'xtalamiz: "Munozaraga nemischa "unser" ("bizning" degani) so'zining talqini sabab bo'ladi:

– *Bilasizlarmi, **unzer** degani, bu judayam baland, ingichka va qanaqadir achinarli narsa. Bamisoli qandaydir uzun va qotma hashorat va albatta, nihoyatda yaxshiy.*

– *Unzermi? – dedi boshini ko'tarib Shura... – yo'q, unaqamas, bu qandaydir yam-yashil va o'tkir. Ha, ha, albatta, hashoratsimon bir narsa. Bir qarashda chigirtkaga o'xshaydi, lekin jirkanch va yaxshiy.*

Bu so'z tufayli qahramonlar tasavvurida uyg'ongan qiyofa deyarli bir-biriga monand edi. *Uzun, ingichka, yashil, achchiq, o'tkir, jirkanch va yaxshiy.* Qahramonlar so'z ma'nosini bilishmaydi. Lekin uning tovush qobig'i orqali hosil bo'lgan illyuziyalarni anglashga harakat qilishadi. Rus tilida "z" tovushi fonosemantik jihatdan *yoqimsiz, seskantiruvchi, ingichka, o'tkir* hisoblanadi" (Yo'ldoshev, 2015).

O'zbek tilida qat'iyat semantikasini o'rgangan tadqiqotchi I. Jamoliddinova "q" fonemasini qat'iyat semantikasi bilan bog'lashga harakat qiladi: "To'g'ri, *qat'iyat, qattiq, qaysar, qasd, qasam* kabi so'zlarning kelib chiqishi turli genetik tarkibga oid, etimologiyasi tamoman boshqacha. Lekin tilimizda yashar ekan, muayyan tovushlar ketma-ketligi qandaydir ma'nolar uchun ixtisoslashib qolishi mumkin degan fikrga keldik. Zero, chuqur til orqa undoshi "q" tovushi o'zidan keyin kelgan unlilarni qattiq, yo'g'on talaffuz qilinishiga ta'sir qiladi: "A" unlisi chuqur til orqa q, g', x undoshlari bilan yondosh qo'llanganda esa yo'g'on unli tarzida (*qalam, qarg'a, qasida, g'am, g'alvir, xalq, xabar, xat* kabi) talaffuz qilinadi". Nazarimizda, mana shunday yo'g'on, qattiq talaffuz muayyan so'zlarning nomlanishiga ta'sir qilgan bo'lishi mumkin" (Jamoliddinova, 2025. 54-bet).

M. To'xtaboyeva esa Botu she'riyatining lingvopoetik xususiyatlarini o'rganar ekan, b fonemasining portlovchilik, q fonemasining esa "bo'g'izga taqalganlik" fonosemantik ma'nosi borligini yozadi:

"Boshlar gavgadan bezdi,

Boshni tuyoqlar ezdi.

Boshsiz gavgalar isin

Qarg'a-quzg'unlar sezdi.

Fonosemantikada *b* lab-lab tovushi bo'lgani bois "portlashga moyillik"ni ifodalaydi. Dunyoning ko'p alifbolarida *b* harfi grafik jihatdan aynan shu shakl va ma'noga yaqin turadi. Arab, rus, lotin alifbolaridagi *b* ning shakli (ب, б, b) bunga misol bo'la oladi. *B* tovushiga nisbatan chuqur til orqa tovushi *q* ning yakunlovchi satrda kelishi *bo'g'izga taqalganlik* ma'nosini beradi. Xalq tilidagi *hiq(q)ildog'imga keldi* iborasida ham aynan *q* tovushiga urg'u berilishi fikrimizga dalil bo'ladi. Demak, she'riyatda qaysidir tovushning faollashuvi faqatgina alliteratsiya yoki assonans kabi fonetik hodisalarni hosil qilish uchungina emas, balki shoirning badiiy niyati ifodasiga ham xizmat qiladi" (To'xtaboyeva, 2024. 14-bet).

Xulosa. Demak, o'zbek tilida unlilarning fonosemantik xususiyatlari ko'proq ularning keng va torlik, lablanganlik va lablanmaganlik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lsa, undoshlarning fonosematik xususiyatlari esa hosil bo'lish usuli va o'rniga, artikulyatsiyadagi nutq a'zolarining joylashuviga bog'liq ekan. Bu fikrlarni tilshunosligimizda yanada rivojlantirish lozim. Zero, bizda azaldan so'z tanlashga, uning insonga ta'siriga alohida e'tibor qaratilgan. Demak, fonosemantikaning rivojlanishi o'zbek tilshunosligi oldida turgan yana bir masalalardandir.

Adabiyot

Нишонова Д. (2019). Фоносемантика масалаларига доир // *XXI асрда илм-фан тараққиётининг ривожланиши истиқболлари ва уларда инновацияларнинг тутган ўрни/ Республика илмий-online конференцияси материаллари*. Тошкент.

Ломоносов В.М. (2007). Риторика. Спб: изд-во: Нестор - История, 663 с.

[Артюр Рембо - Гласные: читать стих, текст стихотворения полностью - Классика на РуСтих \(rustih.ru\)](http://rustih.ru)

Журавлёв А. П. (1974). *Фонетическое значение*. Л.: Изд-во ЛГУ, 159 с.

Кабилова З. (2008). Ўзбек тилининг фоносемантик воситалари. *Филол. фан. номз. ... дисс. автореф.* Тошкент.

Йўлдошев. М. **Вячеслав Ли шеърийатининг лингвопоэтик хусусиятлари.**
<https://koryo-saram.ru/vyacheslav-li-sheriyatining-lingvopoetik-hususiyatlari/>
[https://ru.wikipedia.](https://ru.wikipedia.org)

Jamoliddinova I. (2015). О‘zbek tilida “qat’iyat” konseptining ifodalanishi. *Filol. fan. b. fals. dok. (PhD) diss.* Toshkent, 132 b.

To‘xtaboyeva M. (2024). Botuning tilshunoslikka oid qarashlari va she’riyati lingvopoetikasi. *Filol. fan. b. fals. dok. (PhD) diss. avtoref.* Toshkent, 54 b.

МӘТІН ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ МОТИВТІҢ МӘНІ

Жанат АЙМҰХАМБЕТ *

Қазіргі филология ғылымда мотив бейнелілік әрі нарративтілік құбылысы ретінде дербес талдау нысанына айналды.

XX-XXI ғасырларда әдеби мотив, сондай-ақ әдебиет пен фольклордағы баяндау мотиві мәселелеріне қатысты зерттеу мақалалары мен жинақтар, іргелі еңбектер жарық көргені белгілі.

Мотивті талдауда талдау бірлігі ретінде сөздер, сөйлемдер, дәстүрлі терминдер қабылданбайды. Мотивтің басты қасиеті – бастапқы деңгейдің бірлігі болып қана қоймай, өзгереді, қайталанады және басқа да мотивтермен бірігіп, мәтіннің өзгеше поэтикасын қалыптастыруға қызмет етеді.

Мотив, оның негізгі табиғаты туралы Б.В.Томашевский, А.Н.Веселовский, В.Б.Шкловский, О.М.Фрейденоберг, В.Я.Пропп, Б.Н.Путилов, Е.М.Мелетинский, Б.М.Гаспаров және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде құнды тұжырымдар жасалды. Зерттеушілер қаламгер әлемінің концептуалды бейнесін зерттеуге баса назар аударуына қатысты мәтіндік бейнеленудегі баяндау мотиві, көркемдік ұстаным, семантикалық өріс, мәтіндік доминант, тақырыптық бірлік және бейне сияқты басқа да корреляциялық ұғымдардың өзара қатынасын анықтауға ден қояды.

Мотив ұғымының анықтамалық-сөздіктердегі түсініктемесіне назар аударсақ, ол көркем мәтіндегі ең кіші элемент, қарапайым компонент ретінде келтірілген. Бұл ұғым біріншіден, жалпы терминнің шығу тегі жағынан музыкалық дәстүрмен байланысты болса, екіншіден, 1930-1940 жылдардағы әдебиеттанушы-зерттеушілердің мотивті «мазмұнның ажырамас элементі» деп түсіндірген анықтамасына сәйкес келеді.

Көркем туындыда мотив терминологиялық мағынасын анықтауды қажет етпейтін мәтіннің қалыптасқан бөлшегі ретінде қолданылады. Дегенмен де әдебиеттанушы ғалымдар А.Н.Веселовскийдің «сюжет – мотивтердің қосындысы» деген анықтамасын аксиома ретінде қабылдап, мотив сюжеттің құрамдас бөлігі қызметін атқара отырып, мағыналық жағынан дамумен және көркем туындыдағы жасырын деңгейімен қалай байланысатынын түсіндіре алмайды дейді. Мотив мәтіннің сюжеттік элементі деп қана қарасақ, барынша жұтаң және осы түсініктемемен мәні толық ашылмаған болып шығады.

Мотив ұғымының түсініктемесі мынадай екі мағынада ажыратылған:

а) көркем шығармадағы ситуацияны анықтайтын сюжеттік қозғалыс ретінде көрініс тапқан мотив (сюжеттік-фабулалық деңгейдегі мотив);

ә) авторлық интенция ретіндегі мотив, белгілі бір тақырып аясындағы автордың «палитрасы» (мотив-идеологема) – зерттеушілер бұл тұрғыда лингвистикалық талдауға басым назар аударады, себебі бұл аспект көркем туындының лексикалық деңгейін қарастыруда ерекше мәнге ие.

Мотивті талдауда лингвистикалық әдіс – шығарманың сюжеттік және композициялық ерекшеліктерін ескеріп, тілдік материалды зерттеу, себебі әдебиеттанушы ғалымдар мен лингвистер айқындағандай, мотивті де, лейтмотивті де, концептіні де тілден бөліп алып қарастыруға болмайды.

Кілт сөздер: мәтін, филология, мотив, лейтмотив, терминология, семантика, доминант, әдебиеттану, лингвистика.

* Филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана, a_zhanat@mail.ru

The Significance of Motif in Text Structure

In contemporary philological studies, the motif has become an independent object of analysis, both as a phenomenon of imagery and narrativity.

It is well known that in the 20th and 21st centuries, numerous research articles, collections, and fundamental studies have been published on literary motifs as well as narrative motifs in literature and folklore.

In motif analysis, words, sentences, and traditional terms are not considered as units of analysis. The primary characteristic of a motif is that it not only serves as a unit of the initial level but also undergoes transformations, recurs, and merges with other motifs, contributing to the unique poetics of the text.

Significant theoretical insights into the nature of motifs have been put forward in the works of scholars such as B. V. Tomashevsky, A. N. Veselovsky, V. B. Shklovsky, O. M. Freidenberg, V. Ya. Propp, B. N. Putilov, E. M. Meletinsky, and B. M. Gasparov, among others. Researchers focus on the conceptual representation of the author's worldview and seek to establish correlations between narrative motifs and other textual categories, including artistic principles, semantic fields, textual dominants, thematic unity, and imagery.

Looking at dictionary definitions, a motif is often described as the smallest unit within a literary text, a fundamental component. This concept, on the one hand, originates from musical tradition, and on the other, aligns with the definition proposed by literary scholars of the 1930s and 1940s, who viewed motifs as «Integral elements of content».

In literary works, the motif functions as an established structural element of the text that does not necessarily require terminological clarification. However, many scholars argue that while A. N. Veselovsky's statement—«A plot is the sum of motifs» - is widely accepted, it does not fully explain how motifs contribute to the development of meaning and interact with the implicit layers of a literary work. If motifs are regarded merely as plot elements, their role appears overly simplified and insufficiently explored.

The definition of a motif is distinguished in two key aspects:

a) as a narrative movement that determines the situation within a literary work (a motif at the plot-fabula level);

b) as an author's intention, a "palette" of themes within a specific conceptual framework (a motif as an ideologeme). In this regard, researchers pay particular attention to linguostylistic analysis, as this aspect is crucial for examining the lexical level of literary works.

A linguistic approach to motif analysis considers the plot and compositional structure of a literary work while investigating the linguistic material. As literary scholars and linguists have established, neither motifs, leitmotifs, nor concepts can be examined independently of language.

Keywords: text, philology, motive, leitmotif, terminology, semantics, dominant, literary studies, linguistics.

Әдебиеттер

Краснов Г. В. (1980). Мотив в структуре прозаического произведения. К постановке вопроса // *Вопросы сюжета и композиции*. Горький, С. 69-81.

Гаспаров Б.М. (1993). *Литературные лейтмотивы: очерки русской литературы XX в.* Москва: Наука, 303 с

Энг Я. Ван Дер. (1973). Прием: центральный фактор семантического построения повествовательного текста / *Structure of Texts and Semiotics of Culture*. Mouton, Paris, P. 40-57

Ибраев Ш. (2021). *Абай феномені. Ғылыми зерттеу*. Нұр-Сұлтан: «Алашорда қоғамдық қоры, 240 б.

UMUMTURKIY ALIFBONING O'ZBEK YOZUVIGA TA'SIRI QANDAY BO'LADI?!

G'ofir Hamro *

Dunyoning aksariyat rivojlangan mamlakatlari o'z alifbosiga ega. Qachonlardir turkiylarning ham o'z yozuvi bo'lgan, urxun-enasoy yozuvlari bugun tarixga aylangan, qardosh xalqlar ham biz kabi turli istilo va bosqinlar, madaniyat aralashuvlari bilan birga turli til va yozuvlardan foydalanishiga to'g'ri kelgan. Bu o'rinda so'g'd, arab, fors, lotin, kirill yozuvlarining tilimiz imkoniyatlarini qanchalik ifodalab berganini vaqt ko'rsatdi. O'zbek tili va adabiyoti taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsata olgan, milliy uyg'onishga da'vat qilgan jadid ziyolilarimiz o'tgan asrning boshlarida alifbo masalasida ham tarixiy ishlohotlarni amalga oshirdilar.

Turkiy xalqlar tili va adabiyoti, jumladan, alifbo masalasi 1926-yil aprelda Bokuda chaqirilgan turkologiya qurultoyining kun tartibiga "Turk millatlari alifbosining islohoti" mavzusi bilan kiritilgan. Bu davrga kelib Arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tish tarafdorlari to'liq ustunlikka erishgan edi. Shuning uchun bahs alifbo qanday harflardan tashkil topishi masalasi ustida borgan. Qurultoyda barcha turkiy xalqlar uchun yagona alifbo tavsiya etilgan. Unda singarmonizm to'liq aks etgan, jumladan, keng (yo'g'on, tiloldi, oldingi qator) va tor (ingichka, tilorqa, keyingi qator) "u" va "o'" tovushlari uchun alohida harflar ko'zda tutilgan. Tavsiya 1926-yil may oyida Samarqandda o'tkazilgan maxsus konferensiyada ma'qullangan edi.

Yana umumiy turkiy alifbo masalasi muhokam qilindi

Salkam yuz yildan so'ng turkiylar yana alifbo birligi masalasiga qaytishdi. Umumiy turkiy alifboni yaratish bo'yicha komissiya tuzildi. Komissiyaning birinchi Majlisi 2023-yil 28-29 may kunlari Ostona shahrida bo'lib o'tdi va Otaturk nomidagi madaniyat, til va tarix bo'yicha Oliy kengash huzuridagi Turkiy akademiya va Turk tili assotsiatsiyasi tomonidan TDT bilan hamkorlikda tashkil etildi. Ushbu uchrashuv davomida umumiy alifbo bo'yicha komissiyaning ishlash prinsiplari va turkiy tillarning umumiy alifboga silliq o'tishining asosiy prinsiplari tasdiqlandi. Bundan tashqari, ushbu yig'ilish davomida komissiya 34 ta harfdan iborat umumiy turk alifbosini yaratish loyihasini (1-rasm) o'z ishi uchun asos sifatida ko'rib chiqishga qaror qildi.

a	b	c	ç	d	e	ä
f	g	ğ	h	x	ı	ı
j	k	q	l	m	n	ñ
o	ö	p	r	s	ş	t
u	û	v	w	y	z	

1-rasm.

Ushbu loyiha olimlar tomonidan 1991-yil 18-20-noyabr kunlari Istanbulda bo'lib o'tgan zamonaviy turk alifbosi bo'yicha xalqaro simpoziumda taklif etilgan. Umumturkiy alifboni ishlab chiqish tashabbusini qo'llab-quvvatlash maqsadida 2023-yil 27-oktabr kuni Almatida "Umumturkiy alifbosining integratsiyalashgan roli: ilmiy va ijtimoiy jihatlar" xalqaro konferensiyasi bo'lib o'tdi.

Komissiyaning ikkinchi yig'ilishi 2024-yil 6-7-may kunlari Bokuda bo'lib o'tdi, unda ishtirokchilar ushbu tashabbusni yangi cho'qqilarga ko'tarish bo'yicha uch yillik harakatlar rejasini (2024-2026) qabul qildilar. 1926-yilgi Boku turkologiya Kongressining 100 yilligi tarixiy ahamiyatidan kelib chiqib, 2026 yilgacha umumiy turk alifbosi ustida ishlashni rivojlantirish va ushbu muhim bosqichni nishonlash uchun muhim natijalarga erishish maqsadi qo'yildi. Bundan tashqari, komissiyaning ikkinchi Majlisi ishtirokchilari konsensusga erishish, umumiy turk

* Umumturkiy alifbo komissiyasi a'zosi, pedagogika fanlari doktori, professor

alifbosini takomillashtirish va qabul qilish maqsadida 34 ta harfdan iborat umumiy turk alifbosi loyihasini muhokama qilish uchun ko'p kunlik ishchi sessiya tashkil etishni taklif qilishdi.

Ozarbayjonning Baku shahrida 2024-yil 9-11-sentabr kunlari Xalqaro Turkiy Akademiya va Turk Tili Jamiyati tomonidan Turk dunyosi umumiy alifbo komissiyasining 3-yig'ilishi bo'lib o'tdi. Ushbu tarixiy tadbirda Turk Davlatlari Tashkiloti tomonidan tuzilgan Turk dunyosi umumiy alifbo komissiyasi a'zolari ishtirok etdi. Yig'ilishdan ko'zlangan asosiy maqsad bu sohada olingan bilim va Komissiyaning ikki yillik faoliyat tajribasidan foydalangan holda turkiy tillar uchun umumiy alifbo loyihasi ustidagi ishlarni yakunlash bo'ldi. Yig'ilishda ilk bor 1991-yilda olimlar tomonidan taklif qilingan lotin asosidagi umumiy turk alifbosi loyihasi har tomonlama ko'rib chiqildi. Komissiya tomonidan mazkur alifbo loyihasida takomillashtirish zarur bo'lgan masalalar yuzasidan atroflicha muhokamalar o'tkazilib, zarur qarorlar qabul qilindi. Olimlar uzoq muhokamalardan so'ng bir qarorga kelishdi va quyidagi umumturkiy alifboni bir ovozdan tasdiqlashdi:

T/r	Harflar		Harflar		Harflar		Harflar	
1.	Aa	(Aa)	Bb	(Бб)	Cc	(дж)	Çç	(Чч)
2.	Dd	(Дд)	Ee	(Ээ)	Əə	(Ä ä)	Ff	(Фф)
3.	Gg	(Гг)	Ğ ğ	(Ғғ)	Hh	(Хх)	Xx	(Xx)
4.	Ii	(Ии)	Ii	(Ии)	Jj	(Жж)	Kk	(Кк)
5.	Qq	(Ққ)	Ll	(Лл)	Mm	(Мм)	Nn	(Нн)
6.	Ň ñ	(ң)	Oo	(Оо)	Öö	(Ӗӗ)	Pp	(Пп)
7.	Rr	(Рр)	Ss	(Сс)	Şş	(Шш)	Tt	(Тт)
8.	Uu	(Уу)	Ū ū	(Уу)	Üü	(Уу)	Vv	(Вв)
9.	Yy	(Йй)	Zz	(Зз)				

Ma'lumki, turkiy davlatlar bo'lsak-da har bir tilning o'ziga xos fonetik, leksik farqlanishlari bor, masalan, Turkiya alifbosida [Xx], [Qq] harflari mavjud emas, qirg'iz alifbosida (Hh) harfi yo'q, qozoq alifbosida [Çç] harfi mavjud emas, va bu harflar ifodalaydigan tovushlar uchramaydi.

O'zbek tili uch lahjadan tarkib topgani uchun bizning tovushlar tizimi o'g'uz (Turkiya, Ozarbayjon) hamda qipchoq (Qozig'iston, Qirg'iziston) lahjalarini ham qamrab oladi. Shuning uchun o'zbek alifbosi mazkur xalqlarda mavjud aksariyat tovushlarni o'zida aks ettira oladi. Takomillashtirilayotgan o'zbek alifbosida [Şş], [Çç], [Ö ö], [Ğ ğ] va [Ň ñ] harflari umumiy turkiy alifboda mos keladi. Umumiy turkiy alifbo qardosh xalqlarni bir-biriga yaqinlashtiradi. Muhokama jarayonida barcha ishtirokchilar o'z fikr-mulohazalarini bildirishdi. 34 ta harfning har biri alohida alohida ovozga qo'yildi.

Bir tovushga bir har tamoyiliga rioya qilindi, avval tovushlar, keyin vaziyat taqizosiga ko'ra ayrim fonemalarga ham harf belgilandi. Unli harflar bilan bog'liq muhokamalar biroz cho'zildi, chunki ular har bir tilning o'ziga xos tovushlarini ifoda qiladi, ko'p marta ishlatiladi [Ii], [Uu], va [Ō ō] unilari ko'proq muhokama qilindi.

Umumturkiy alifboning o'zbek alifbosiga ta'siri: til va ta'lim bilan bog'liq muammolar

O'zbek adabiy tili turli lahjalardan o'sib chiqqanligi sababli uning talaffuzi borasida hududlar bilan bog'liq jiddiy muammolar bor. Maktab ona tili darsliklarini tuzishda, ayniqsa, fonetikaga doir o'quv materiallarini berishda mualliflar aholi hududiy talaffuzining tilga ta'sirini inobatga olishlari kerak. Toshkent viloyati, xususan, shahar hududida ommaviy tarzda [h] bo'g'iz undoshi o'rnida muntazam [x] chuqur til orqa undoshining ishlatilishi (xandaley, xurmat, xamma va b.), shuningdek, Buxoro, Samardand (shahar hududida), Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining ayrim tumanlarida [o'] unlisining talaffuzida muammolar borligini aytish mumkin. Bu borada Samarqand viloyatiga alohida to'xtalish mumkin. Pstdarg'om, Urgut va Nurobod tumanlarida [i]–[e] unilarining aytilishida chalkashliklar borligi kuzatiladi. Xuddi shunday Kattaqo'g'on tumanida [o']–[u] unilarining ishlatilishida muammolar mavjud. Mazkur hududda

yashovchilar, o‘quvchilar, hatto o‘qituvchilar ham [o‘] unlisini [u], [u] unlisini [o‘] o‘rnida qo‘llaydilar. Shuningdek, [h] bo‘g‘iz undoshining ko‘pchilikning ham yozma, ham og‘zaki nutqda noto‘g‘ri qo‘llanilayotgani, uni bartaraf etishga qaratilgan sa‘y-harakatlarning deyarli sezilmayotgani bu borada zarur tavsiyalar ishlab chiqishni va ularni zudlik bilan amaliyotga tatbiq etishni taqazo etadi.

O‘zbek tilida [o‘] unlisi so‘zning turli o‘rinlarida bir-biridan farqli talaffuz etilishi ma‘lum, biroq uni o‘quvchilarga farqlab berish masalasi muammoligicha qolmoqda. [o‘] unlisi talaffuzi bilan bog‘liq nozik jihatlarga aksariyat ona tili darsliklarida e‘tibor qaratilmasligi o‘quvchilarimizning adabiy nutq me‘yorlarini to‘la o‘zlashtirishlariga xalaqit berib kelmoqda. Umumturkiy alifboda mavjud [Öö] grafemasini olib, o‘zbek alifbosida takomillashayotgan [Õ õ] harfini ham qoldirish yaxshi samar berishi mumkin. Chunki o‘zbek tilida o‘ unlisi ikki xil talaffuz qiladi va ikki fonemani ifodalaydi. Alifboda mazkur ikki tovushni bir har bilan ifodalab kelish ta‘limda ayrim qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda. Umumturkiy alifbo taklif qilayotgan [Öö] harfidan foydalanib, ularni quyidagicha ajratib ifodalash mumkin:

T/r	Lablanmagan ö unlisi	Lablangan õ unlisi
1.	tör (xonaning yuqori qismi)	tõr (setka)
2.	ör (sochni)	õr (õtni)
3.	öt (harakat)	õt (maysa)
4.	böldi (ikkiga ajratmoq)	bõldi (yuz bermoq)

Mahalliy til hisoblangan sheva ta‘sirida ayrim unli va undosh tovushlarning aytilishi hamda yozilishida chalkashliklar, xatolar bo‘lishi mumkin. Amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatadiki, respublikamizning turli hududlarida o‘quvchilar nutqida, asosan, unilardan [i] – [e], [o‘] – [u] va undoshlardan [h], [x], [q], ba‘zan [j] tovushlari talaffuzida, ba‘zan shuning ta‘sirida imloda ham xatoga yo‘l qo‘yishadi.

Abdurauf Fitratning “O‘zbek tili qoidalari to‘g‘risida bir tajriba” “Sarf” kitobida fonetika oid ma‘lumotlar ham berilgan. Mazkur qismda Fitrat nutq tovushlarini tavsiflab, ularni unli va unsiz tovushlar deb ikki guruhga ajratadi. Olim unilarni 9 ta, unsizlar sonini esa 23 ta deb keltiradi. Shundan so‘ng tovush o‘zgarishlariga to‘xtalib, tovush tushishi hamda tovush almashishi haqida ma‘lumot beradi va “bu holat tilimizning engillik istaganidan kelib chiqib qolg‘on bir hol” deb izoh beradi. Uning fikriga ko‘ra, o‘zbek tili yalpi turk tilining keng bir tarmog‘i sifatida barcha turkiy tillarga xos xususiyat o‘zbek tilida ham bo‘lishi tabiiy ekanligi, turkiy tillarning barcha tarmoqlarida bo‘lgani kabi o‘zbek tilida ham ohangdoshlik, so‘zlar ohangi e‘tiboriga ko‘ra yo‘g‘on va ingichkaga bo‘linishi aytiladi. Masalan, *sin* so‘zi yo‘g‘on bo‘lsa, *min* so‘zi ingichka deb e‘tirof etilgan. Shuningdek, ohang masalasi eski yozma asarlarimizda, qishloq shevalarida uchrami, fors adabiyoti ta‘siri bilan buzilgan shahar shevasida bo‘lmasa-da, o‘zbek tilida bu hodisani yo‘q deb bo‘lmasligini ta‘kidlaydi. Professor A. Fitratning fonetika, xususan, nutq tovushlari, talaffuz va ohangdoshlik masalalariga milliylik nuqtai nazaridan yondashishni kuzatamiz. Fitrat o‘zbek tili tovushlar tizimi haqida to‘xtalganda ularning tasnifiga doir quyidagi ikki atamani ishlatadi: unsizlar (23ta); unilarni (9 ta) ko‘rsatadi. Professor M. Mirtojiev esa o‘zbek tilida 14 ta unli borligini ta‘kidlaydi.

Ammo bu bugun amalda bo‘lgan alifboni murakkablashtirishi mumkin, zero qardosh xalqlar alifbosida ham amalda 9 unidan foydalanilmoqda. Xalqaro til o‘qitish metodikasida, jumladan, ingliz tilida 6 ta unli harf 14 ta tovushni ifoda qiladi va ayni payda bu tilni o‘rganishda, xususan, o‘qish va yozishda jiddiy muammolar yo‘q, bizningcha. O‘zbek alifbosini takomillashtirishda unilar masalasiga e‘tibor qaratilmayotgan edi, umumturkiy alifbodagi imkoniyatlardan unumli foydalanish bu boradagi muammolarni hal qilishi mumkin.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, umumturkiy alifbo qardosh xalqlar olimlarining hamjihatligi asosida bir to‘xtamga kelib, taklif qilingan umumiy harflar bazasidir. Undagi hamma harfdan to‘liq foydalanish majburiyati mavjud emas, bu lotin alifbosiga o‘tayotgan, o‘tmoqchi bo‘lgan davlatlar uchun yozuvni o‘zaro yaqinlashtirish yo‘lida bir imkoniyat. Kelgusida turkiy

xalqlar yozuvlari imkon qadar bir-biriga yaqin va tushunarli bo'lsa, ilmiy, madaniy, badiiy yozishmalarda qo'l kelishi, sekin-asta avvalgidek mushtaraklikka etishish ko'zda tutilgan. O'zbek yozuvchilari yozgan asarlarni qozoq, qirg'iz, turk, ozar xarqlari tarjimasiz o'qiy olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Komissiyaning faoliyati turkiy xalqlar o'rtasida umumiy terminologiyani yaratish masalasida hali davom etishi mumkin.

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING LISONIY SHAXS MILLIY-MADANIY XOSLIGINI IFODALASHDAGI O'RNI

Marhabo UMURZOQOVA*

Annotatsiya

Badiiy matnda yozuvchi lisoniy shaxsi muayyan millatga mansub shaxsning lisoniy bilimlari, tildan foydalanish malakasi haqida tasavvur beradi. Badiiy matn bir muallifga tegishli bo'lib, unda tilning lingvomadaniy xususiyatlari muallifning dunyoqarashi, olamni o'ziga xos tarzda ko'rishi va nutqida ifodalashi sifatida namoyon bo'ladi, bu jihatdan u xususiydir. Ammo masalaning ikkinchi jihati ham borki, muallif o'zi mansub bo'lgan millatning tilida yozganligi uchun ham qo'llanilgan birliklar xalq uchun umumiy, birday tegishlidir. Ijodkor esa shu umumiyliklardan eng saralarini, xarakterlilarini tanlab qo'llaydi. Badiiy matnda lisoniy shaxs kommunikativ tajribaga ega, muayyan milliy madaniyat tashuvchisi – shaxsning lingvistik ongining modelini aks ettiradi.

Lingvokulturologiya nuqtayi nazaridan shaxs tiplarini ajratishda tegishli madaniyat vakillarining xatti-harakatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan shaxs tiplarini tanlashni o'z ichiga oladi. Tabiiyki, lisoniy shaxsning lingvomadaniy xususiyatlari ular mansub bo'lgan madaniyatning tilga bevosita ta'siri nuqtayi nazaridan belgilanadi. Bunda shu til egasi mansub bo'lgan madaniyatning ta'siri u qo'llagan til birliklarida ko'zga tashlanishi, yaqqol ko'rinib turishi lozim bo'ladi. Lingvokulturologiyada millat madaniyati va xalq mentaliteti haqida qimmatli ma'lumotlar saqlovchi vosita sifatida frazeologik birliklar yuqori baholanadi. Frazeologik birliklarda xalq madaniyati, turmush-tarzi, an'analari, qadriyatlariga oid ma'lumotlar mavjud bo'lib, yozuvchi uni badiiy matnga turli maqsadlarda kiritadi. Personaj lisoniy shaxsining voqelanishida ham bu birliklarning o'rni beqiyos. Frazeologik birliklar badiiy matnda ixcham shakl orqali ko'p ma'no berish, nutq ta'sirchanligini oshirishda ham muhim birlik sanaladi. Personaj nutqida qo'llanilgan frazeologik birliklar lisoniy shaxsning jinsi, hududiy mansubligi, yoshi, ijtimoiy o'rni, bilim darajasi haqida ma'lumot beradi. Bunday birliklar subyektga qaratilganligi bois voqelikni obrazli ifodalashda, subyektiv baho munosabatining yuzaga chiqishida asosiy rol o'ynaydi. Frazeologik birliklar xalqning urf-odatlarini, an'analarini bilan bog'liq holda yuzaga kelgan bo'lib, badiiy adabiyotda asosan yoshi katta personajlar lisoniy shaxsini voqelanishida qo'llaniladi. Bu esa o'z o'rnida lisoniy shaxsni tasniflashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: lisoniy shaxs, frazema, lingvokulturologiya, milliy-madaniy kod, subyektiv munosabat, uslub, pragmatik maqsad

The Role of Phraseological Units in Expressing the National-Cultural Identity of the Linguistic Personality

Abstract

In a literary text, the linguistic personality of the writer provides an understanding of a person's linguistic knowledge and language skills belonging to a particular nation. A literary text is unique to one author, in which the lingual-cultural characteristics of the language are manifested through the author's worldview, distinct perception of the world, and expression in speech, making it unique in this regard. However, there is another aspect to consider: since the author writes in the language of the nation to which they belong, the employed expressions are common and collectively accessible for the people. The creative individual selects and utilizes the most outstanding and characteristic elements from these communal resources. In a literary text, the linguistic personality represents a model of linguistic consciousness of an individual who possesses communicative experience and is a bearer of a specific national culture.

* Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

From the perspective of linguoculturology, distinguishing types of personalities involves selecting those types that have significantly influenced the behaviors of representatives of the corresponding culture. Naturally, the linguo-cultural characteristics of a linguistic personality are determined by the direct influence of the culture they belong to on the language. The influence of the culture to which the language user belongs should be evident and clearly visible in the language units they use. In linguoculturology, phraseological units are highly valued as they serve as valuable tools preserving precious information about the culture of a nation and the mentality of the people. Phraseological units contain information related to folk culture, lifestyle, traditions, and values, which the author incorporates into a literary text for various purposes. These units play an unparalleled role in the realization of the linguistic personality of a character. Phraseological units also stand as important elements in literature due to their ability to convey multiple meanings in a concise form and enhance speech expressiveness. Phraseological expressions used in character speech provide insights into the linguistic personality's gender, regional affiliation, age, social status, and level of knowledge. Since these units are directed towards the subject, they play a pivotal role in expressing reality imaginatively and revealing subjective evaluative relationships. Phraseological units, often tied to the customs and traditions of the people, are primarily used to realize the linguistic identity of older characters in literary works. This, in turn, holds significant importance in classifying the linguistic personality.

Keywords: linguistic personality, phraseology, linguacultural studies, national-cultural code, subjective attitude, style, pragmatic goal

Lisoniy shaxs muayyan madaniyatga mansub, til egasi sifatida tilning ifoda imkoniyatlarini nutqiy jarayonda namoyon etar ekan, uning tildan foydalanish layoqatiga qarab turli lisoniy tip turlari ajratiladi. Lisoniy shaxsni tiplarga ajratishda ularning tilga munosabati e'tiborga olinadi. Tildan foydalanishda yuqori, o'rtacha va past kompetensiyaga ega shaxslar ham, yuqori nutqiy madaniyatga ega, so'zning nozik ma'no qirralarini anglab, uni o'z o'rnida qo'llay oladigan shaxslar ham, oddiy so'zlashuv tilining tashuvchisi ham, bir necha tillardan foydalana oladigan shaxslar ham, so'zamol yoki so'zga chechan bo'lmagan til egalari ham borki, bular lisoniy shaxs sifatida o'zini namoyon qiladi, bu esa shuncha xilma-xil lisoniy shaxslarning yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Kimdir og'zaki nutqda o'zini namoyon qila olsa, kim uchundir yozma nutq lisoniy shaxs sifatida namoyon bo'lishida muhim omil sifatida xizmat qiladi [Капачик, 2007, 86-c]. Tilda lingvomadaniy jihatlarni aks ettiruvchi shunday birliklar borki, bu birliklar faqat shu tilga mansubligi, takrorlanmasligi, o'ziga xos leksik-semantik, sintaktik-struktural xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Bunday birliklarni tadqiq qilish lingvokulturologiyaning vazifasidir. "Tilda lingvomadaniy jihatlarning muqarrar ravishda mavjudligi antroposentrik tilshunoslik bag'rida paydo bo'lgan lingvomadaniyatshunoslik yo'nalishining tamal, to'g'ri va e'tirof etilgan g'oyalaridan biridir" [Махмудов, 2017, 136-b]. "Lisoniy shaxs – muayyan bilimlar va tasavvurlar majmuiga ega bo'lgan nuqiy faoliyatni namoyon qiluvchi shaxsdir"[Usmanova, 2017, 178-b]. Lingvokulturologiyada lisoniy shaxs faqat nutq yaratish, undan muloqot paytida foydalanuvchi shaxsgina bo'lib qolmay, o'zi mansub bo'lgan madaniyat haqida ham tasavvur bera oladigan shaxsdir. Lingvokulturologiyada olamning lisoniy manzarasi haqidagi tushuncha lisoniy shaxs tushunchasi bilan chamabarchas bog'liqdir. Olamning lisoniy manzarasi muayyan tilda muloqot qiluvchi kishilarning olam haqidagi obrazlar yig'indisi, u haqidagi bilimlar tizimidir. Olamni har kim o'zicha anglashi, tasavvur qilishi mumkin, ammo uning lisoniy ifodasi esa umumiy bo'ladi. Olamni anglashda asrlar davomida to'plangan bilimlardan foydalanilar ekan, uni aks ettirishda ham til zahiralarga murojaat qiladi, ammo bu uning bilimi, tildan foydalana olish imkoniyatlarining har xilligi bilan xilma-xillik kasb etadi. Biror bir millatga mansub shaxsning lisoniy qiyofasini tahlil qilish uchun shu tildagi iboralar, o'xshatishlar, xalq og'zaki ijodi namunalariidagi obrazlar tizimini tahlil qilish zarur.

Lisoniy shaxs milliy-madaniy mansubligini ifodalashda frazemalarning o'rni beqiyos. "Frazelogizmlarning paydo bo'lishi va shakllanishi muayyan tarixiy jarayonlar, ijtimoiy muhit,

o'zbek turmushidagi hayotiy voqelik va undan kelib chiquvchi tasavvurlarni obrazli tarzda aks ettirish bilan aloqador bo'ladi [Mamatov, 1999, 32-b].

Frazemalarda xalqning turmush-tarzi bilan bog'liq tushunchalar ifodalanagan bo'ladi. Qipchoq lahjasida ishlatiladigan *iti adashganmi* iborasi nojoiz ish qilmaslik, borish mumkin bo'lmagan joylarga bormaslik yoki kishining mavqeyiga munosib bo'lmagan ishlarni qilmaslik ma'nosida ishlatiladi, badiiy matnda qo'llanganda lisoniy shaxs milliy madaniy, hududiy mansubligi ifodalanadi. *Otangning uyi qayerda, gap qayerda. Iting adashmagan bo'lsa kerak. Andijondan yomon odam chiqmagan* (B.Qobul). Lisoniy shaxsning milliy-madaniy mansubligini ifodalashda etnofrazemalar ham muhim ahamiyatga ega. "*Mahsi kiyimoq* etnofrazemasi o'zbek xalqi, umuman, Markaziy Osiyo ayollari uchun turmushga chiqmoq ma'no ifodasiga teng keladi" [Asadov, 2004, 29-b]. Quyidagi matnda yoshi ulug' ayolning nasihatga, maslahatga muhtoj ayol bilan qilgan suhbatidagi *mahsi kiyish* iborasi bu frazemadan bexabar o'quvchi uchun oyoqni issiq tutish ma'nosida qo'llanilgan birikma sifatida taassurot uyg'otadi. Ammo birikmaning frazeologik ma'nosidan xabardor o'quvchi esa turmushni asrash, nikohni saqlash muhim ekanligiga ishora qilganligini anglaydi. *O'g'il tug'aman desang mahsini yechma. Dushman oyoqqa qaraydi. Odamning ikkita dushmani bo'lsa, bittasi sovuq. Sovuq oyoqqa yopishadi. Oyog'dan olgan sovuq yiqitmay qo'ymaydi. Mahsiyam kelinlikning davlati. Kiyishga yetgan, yetmagan bor. Kiyish buyurilgan, buyurilmagan bor* (B.Qobul).

Diydasi qattiq frazemasi ko'ngli qattiq, berahm; ko'ziga yosh kelmaydigan ma'nolarni bildiradi. Badiiy matnda bu frazema badiiyligni ta'minlash bilan birga personaj lisoniy shaxsining individualligini ham ta'minlaydi. Quyidagi matnda kurash tushadigan, polvon erkaklarga o'xshab or-nomusni birinchi o'ringa qo'yadigan ayol lisoniy shaxsini berishda ushbu frazemadan foydalanilgan.

–*Buncha diydang qattiq?*

–*Bo'larim shu, senga o'xshab ikkibet emasman, irshayganga irshayib* (N.Norqobilov).

Yozuvchilar o'zbek polvonlari lisoniy shaxsini berishda ham badiiy asarlarda frazemalardan unumli foydalanadilar. Ular nutqida *belida belbog'i bor, kuragi yerga tegmagan* kabi frazemalarning faol qo'llanilganligini ko'rish mumkin. Quyidagi matnda yer bilan bitta bo'lmoq, yerga urmoq frazemalarining kurashda yengilgan polvon lisoniy shaxsining voqealinishida asosiy vosita sifatida qo'llanilganligini ko'rishimiz mumkin. *Alamdan Ernazar polvon otash bo'lib yondi. Shu otash og'ushida tomoshabinlar orasida iljayib turgan O'sarga ro'paro' bo'ldi.*

–*Yer bo'ldik-ku, tush davraga!* – *dedi* Ushbu ibora keying o'rinlarda polvonning alaming yanada oshganligini ifodalashda asosiy birlik sifatida qo'llangan. *Ernazar polvonni yer qilib ketdi u. Meni yosh bola qip ketdi u! Yiqitib berasan!* (N.Norqobilov). O'zbek millatiga xos bolajonlik, farzandlardan o'zi ko'rmagan, erisha olmagan narsalarga farzandlar orqali erishish orzusi ham tilda bir qancha frazemalarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan, buni quyidagi matnda ko'rishimiz mumkin. *Dunyo tuguncha turadigan yoziqlar yozing, balajon. Otalar ko'zi ochiq ketmasin...* (B.Qobul).

Xulosa qilib aytganda, frazemalar muayyan bir millat madaniyati haqida tasavvur berish bilan birga lisoniy shaxsning yoshi, jinsi, qiziqishlari, ma'naviy qiyofasi, ijtimoiy mavqeyi, olam haqidagi bilimlari haqida ham axborot tashiydi. Yozuvchilar badiiy matnda frazemalardan qahramonlar lisoniy shaxsini ifodalashda foydalanadilar, bu bir paytning o'zida ularning hududiy mansubligi, jinsi, kasb-kori, diniy e'tiqodi haqida ham ma'lumot beradi.

Adabiyotlar

Mamatov A.E. (2020) *Zamonaviy lingvistika (lingvomadaniyatshunoslik asoslari)*. Toshkent: Tafakkur avlodi.

Махмудов Н. (2017). *Тил тилсими тадқиқи*. Тошкент, Mumtoz so'z.

Usmanova Sh. (2019). *Lingvokuturologiya*. Toshkent.

Худойбергано́ва Д. (2013). *Матннинг антропоцентрик тадқиқи*. – Тошкент, Фан.

Қобул Б. (2021). *Отачироқ*. Тошкент, MASHHUR PRESS.

KAYUM NASYRİ'NİN "LEHÇE-I TATARI" SÖZLÜĞÜ HAKKINDA

Alfiya YUSUPOVA*

Tatar halkının seçkin bilim adamlarından, yazarlarından ve eğitimcilerinden biri olan Kayyum Nasırî (Gabdelkayum Gabdelnasyrovich Nasyrov), yarım asrı aşan hayatı boyunca bilimsel, edebi ve pedagoji çalışmaları çerçevesinde kurgu, folklor, filoloji, pedagoji, matematik, tarih, coğrafya, astronomi ve diğer bilim dallarında kırk kadar eser yayınladı. Kayyum Nasırî, anavatanını, halkını çok seven ve onun gelişimi için çok şey yapan gerçek bir bilim adamıydı.

Kayyum Nasırî'nin bilimsel ve edebi alandaki çalışmaları 1850'li yılların sonlarında başladı. İlk basılı eseri 1860 yılında yayınlanan "Sözdizimi" adlı ders kitabıydı. Daha sonra farklı bilim dallarında basılan kitaplarının yanı sıra edebi eserleri de yayınlandı.

Kayyum Nasırî, 1895-1896 yıllarında Tatar dilinin iki ciltlik tam açıklayıcı sözlüğü olan "Lehçe-i Tatarî"yi meydana getirerek Tatar sözlükbilimini yeni bir seviyeye yükseltti. Bu sözlük, Ahmed Vefik Paşa'nın «Lehche-i Osmani» sözlüğü örneği kullanılarak derlenmiştir.

"Lehçe-i Tatarî" Tatar dilindeki kelimelerin etimolojisi ve gramer konusu hakkında önemli bilgiler verdiği için bilimsel bir referans kitabıdır. "Lehçe-i Tatarî"nin içeriği ise şu şekildedir: 1) Tatar edebi dilinde kullanılan ve modern edebi dilde kullanılan yaklaşık 10 bin kelime, ifade ve deyim; 2) Bu kelimelerle ilgili çeviriler, kapsamlı yorumlar ve zengin çizimler; 3) Birçok kelimeyle ilgili etimoloji ve gramer bilgileri; 4) Birçok kelimenin tarihsel kaderini ve bakış açılarını belirlemek için gerekli malzemeler.

Nicelik olarak Tatarca ve Tatarca kelimeler (asimilasyon, birleşme, katılım yoluyla) sadece 8113, yani yaklaşık %79.168; Arapça, Farsça vb. ise 2136, yani yaklaşık %20.840'tır. Ödünç kelimeler arasında belirli sayıda Türkçe ve Rusça kelimeler vardır, Osmanlıca sözcükler ise nadirdir. Toplamda 332 sayfa (226+106) olan iki ciltlik bu sözlükte kelimeler iki sütun halinde verilmiştir.

Kayyum Nasırî, Tatar sözlükbilimini üst seviyelere taşıyarak iki ciltlik eksiksiz bir Tatar dili açıklayıcı sözlüğü meydana getirdi. O ayrıca Tatar dilinin terminolojisi alanında da çalıştı. Farklı bilim dallarına ilişkin referans kitapları derlerken Tatar bilimsel terminolojisinin geliştirilmesine de özel önem verdi. Burada Kayyum Nasırî'nin, Tatar millî edebi dilinin kurallarını geliştirmesine yönelik faaliyetleri özellikle vurgulanmalıdır. O, Tatar halkının tarihine, Tatar millî edebi dilinin kurucusu olarak girmiştir. Onun millî dilin geliştirilmesine yönelik faaliyetlerini, 1) millî dilin oluşumunun teorik sorunlarının geliştirilmesi; 2) edebi kuralların oluşturulmasına katılım olarak iki açıdan değerlendirmek mümkündür.

* Kazan Federal Üniversitesi, Ümumi Dilçilik ve Türkolojiye kafedrasının profesörü

TÜRKMENCE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN SES YAPISININ KARŞILAŞTIRILMASI: ÜNLÜ SESLER

Cepbarmammet GÖKLENOV *

Özet

Çalışmada ana dili ile dünya dillerinin, aynı zamanda Türk dillerinin karşılaştırılması konusu, Türkmencenin ve Türkiye Türkçesinin genel ve farklı yönleri ele alınmıştır.

Bilindiği üzere, Türkmençe ve Türkiye Türkçesi Oğuz dilleri grubuna aittir. Bundan dolayı bu dillerde ses yapısı, kelime hazinesi, gramer açısından genel yönlerinin bulunması gayet doğaldır. Türkmenlerin ve Anadolu Türklerinin dil ortaklığına onların halk yaratıcılığı, destanları, edebi eserleri, atasözleri, deyimleri ve diğer yazılı sözlü yapıtları tanıklık etmektedir. Bununla beraber karşılaştırılmakta olan dillerin ses yapısında uzun tarihi süreç içerisinde çeşitli dilsel ve dil dışı etkiler nedeniyle bazı farklılıklar meydana gelmiştir. Bu durum söz konusu dillerin ünlü seslerinin örneğinde de açıkça görülür.

Karşılaştırılmakta olan dillerin ünlü fonemleri sayıca birbirinin aynısı değildir. Türkmencede 18 ünlü fonem, Türkçede ise 8 ünlü fonem bulunmaktadır. Ünlü ses birimlerinin arasındaki bu farklılığın temel nedeni ünlülerin uzun ve kısa telaffuzudur. Türkmencenin ünlü sesleri için eski türki uzunluk özgüdür, her ünlü sesin kelimenin anlamını etkileyen bir uzun ve bir kısa şekli vardır ve bunlar 9 harfle gösterilir: “a, a:, e, e:, ä, ä:, o, o:, ö, ö:, y, y:, i, i:, u, u:, ü, ü:” Türkmen dili ile kökünün bir olmasına rağmen Türkiye Türkçesinde zaman içerisinde etimolojik uzunluk kullanımdan kalkmıştır. Bu dilde Öz Türkçe kelimelerde ünlü sesler hep kısa söylenir. Türkiye Türkçesinde her harf bir ses anlatır: “a, e, ö, o, ı, i, u, ü”.

Anahtar sözcükler: Türkmençe, Türkiye Türkçesi, fonetik, karşılaştırma, telaffuz.

Comparative Analysis of the Phonetic Structure of the Turkmen and Turkish Languages: Vowel Phonemes

Abstract

The article discusses the issues of comparative analysis of native language and world languages, including Turkic languages, and expresses the common and different aspects of the phonetic structure of the Turkmen and Turkish languages.

As is known, the Turkmen and Turkish languages belong to the Oguz group of languages. From this point of view, it is natural for these languages to have similarities in their phonetic structure, vocabulary and grammar. The linguistic unity of the Turkmen and Anatolian Turks is strongly confirmed by examples of their folk art, epics, fiction, proverbs, phraseology, and other spiritual values. However, over many years, some differences have emerged in the phonetic structure of the compared languages. This becomes apparent when examining the vowel sounds of these languages.

The number of vowel phonemes in the compared languages is not the same. There are 18 vowel phonemes in the Turkmen language and 8 in the Turkish language. The difference in the number of phonemes is related to the long and short pronunciation of each vowel sound in Turkmen. For the vowel sounds in the Turkmen language, the ancient Turkic length characteristic, which affects the meaning of a word, is significant. Each vowel has a long and short pair, and they are represented by 9 letters: a, a:, e, e:, ä, ä:, o, o:, ö, ö:, y, y:, i, i:, u, u:, ü, ü:. Despite the common root with the Turkmen language, due to various ethnolinguistic influences, the etymological length of vowels in Turkish has been lost and shortened. In this language, all vowel sounds in Turkish words are pronounced short.

* Doç.Dr. Devletmammet Azadi Türkmen Millî Dünya Dilleri Enstitüsü Öğretim Üyesi

Keywords: Turkmen, Turkish, phonetics, comparative analysis, pronunciation.

Giriş

Bağımsızlık yılları içerisinde ülkemizin bilimsel ve eğitim kurumlarında Türkmen dili ile beraber yabancı dillerin, aynı zamanda akraba dillerin bilimsel açıdan karşılaştırılarak araştırılması daha aktif hale gelmiştir. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, bu tür araştırma faaliyetlerinin yoğunlaşması, yüksek öğretim kurumlarında çeşitli yabancı dillerin ders veya branş olarak okutulması ile doğrudan ilişkilidir. Bilindiği üzere, ülkemizin bağımsızlığının ilanından sonra uluslararası ilişkilerin ve işbirliğinin geniş çaplı yürütülmesi, ekonominin hızla gelişmesi, ülkemizin ulusal ekonomisi için gerekli olan diğer birçok uzmanlık alanlarında olduğu gibi, devlet dilini ve yabancı dilleri iyi bilen uzmanların yetiştirilmesi ihtiyacını da doğurmuştur. Ülkemizde dünya dillerinin eğitiminin verilmesi devlet politikasının öncelikleri arasında yer almaktadır. “Türkmenistan’da Yabancı Dil Öğretiminin Geliştirilmesine Dair Konsept” kabul edilmiştir. Bu bağlamda gençlere yabancı dillerin hızlı ve etkin bir şekilde öğretilmesi için bilimsel ve metodolojik temeller oluşturulmaktadır. Bu sorunun olumlu bir şekilde çözülebilmesi için, farklı dillerin, özellikle de branş dilinin ses yapısı, leksik-anlamsal ve dilbilgisi özelliklerinin ana dil ile karşılaştırılması, ortak ve farklı yönlerinin belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu konuda Türkmen dilbiliminde belli bir deneyim kazanılmıştır. Aynı zamanda bu alanda yapılması gereken çok iş olduğunu da belirtmek gerekir. Türk Devletleri Örgütü çerçevesinde Türk halkları arasında siyasi-sosyal, sosyo-ekonomik, kültürel-insani alanlarda kardeşlik ve dostluk işbirliğinin hızla gelişmesi, dil ilişkilerinde de yeni talepleri gündeme getirmiştir. Bunlar arasında ana dilin yabancı dil olarak öğretilmesi, iki dilli ve çok dilli sözlüklerin oluşturulması, dillerin karşılaştırmalı analizi, terminoloji, uluslararası ilişkilerde dilin iletişimsel işlevi gibi konular yer almaktadır.

Diğer yönden ise Bağımsızlık yılları içerisinde Türkmençe bir milletin dili olmanın yanı sıra milletlerarası iletişim dili olarak da vazife görmektedir. Bugün Türkmençe; bilimin, eğitimin, kültürün, kalkınmanın, siyasetin, dostluğun, kardeşliğin birlik-beraberliğin dili konumuna gelmiştir. Bu durum sadece kendi vatandaşlarımızda değil, dış ülkelerde yaşayan insanlarda da Türkmen edebi diline karşı saygı ve ilgi meydana getirmiştir. Türkiye’nin, ABD’nin, Rusya’nın, Çin’nin, Japonya’nın üniversitelerinde Türkmençe lisans olarak veya ikinci yabancı dil olarak öğretilmesi bunun bir ispatıdır. Yabancılar için Türkmençe ders kitapları (Sarıyev, Güder, 2004, Грунина, Пенджиев, 2011, Takauçi Kazuo, Fukmori Takahiro, 2012, Habibulla Minavar, 2012, Söyegov, Arnazarov, 2017), sözlükler (Sözlük, 1991, Göklenov, Ercilasun 2024) hazırlanmıştır. Böylece, halen Türkmençe ile diğer dünya dillerinin bilimsel açıdan karşılaştırılarak araştırılması hız kazanmıştır. Bu bağlamda Türkmençe ile Türkiye Türkçesinin ses bilgisinin, kelime hazinesinin ve gramer yapısının karşılaştırılması dilbiliminde ayrı bir yeri vardır.

Türkmençenin ve Türkiye Türkçesinin Genel ve Farklı Yönleri

Türkmençe ve Türkiye Türkçesi tarihi açıdan aynı kökten – eski Oğuz dilinden gelmektedir. Türkmenlerin ve Anadolu Türklerinin dil ortaklığı onların günlük konuşmalarında, edebi eserlerinde, halk edebiyatında, dil özelliklerinde saklıdır. Örneğin, *ata, ağız, el, dil, gün, ayak, baş, göz, görmek, öküz, üzüm, ağaç, demir, sağlık, burun, ayran, yoğurt, bal, gel, at, git, dur, otur, gelin, köpek, yıldız, damar, ağır, oğlan, saç, düz, başlamak, uzak, yatmak, yelken, bak, buğday, yüz, uzak, düşünce, elek, çöl* gibi birtakım sözcüklerin telaffuzu ve anlamı her iki dilde de tıpatıp aynıdır. Bazı sözcüklerde ise çok basit fonetik değişiklikler ortaya çıkmıştır. Örneğin: *gar - kar, guş - kuş, ýagmyr - yağmur, dyz - diz, goýun - koyun, dyrnak - tyrnak, mive - meyve, çopan - çoban, düvün - düğün, çagyl - çakıl, düýe - deve, tovşan - tavşan, bövürslen - böğürtlen, ene - anne, bábek - bebek, köýnek - gömlek, gaýmak - kaymak, süyt - süt, gulak - kulak, tagta - tahta, darak - tarak, müñ - bin, dynç - dinç, tikin - dikin, bar-var, bolmak - olmak, perman – ferman.. vb.* Türkmençenin ve Türkiye Türkçesinin kök birliği atasözlerinden, deyimlerinden de açıkça anlaşılır. Bazı örnekler: *yatan öküze iým yok– yatan öküze yem yok, dama-dama köl bolar – damlaya damlaya göl olur, gülme goňşyňa, geler başyňa –gülme komşuna, gelir başına, inňän üstünde oturmak –.diken üstünde olmak, dili bir garyş – dili bir karış, dyzyna urmak –dizini*

dövmek, dudak çövmek –dudak bükme, el çekmek – el çekmek, eli açık – eli açık, gijesini gündüz etmek –geceyi gündüze katmak, geçeni (geçtiği) bolsun. – geçmiş olsun, göz açıp-ýumasy salym – göz açıp kapayınca kadar köňül²⁰ (gövün) bermek – gönül vermek, gözün aydyň – gözün aydın vb

Türk dillerinde, buna takiben karşılaştırdığımız dillerde de şekil bakımından sanki değişik bir kelimeymiş gibi gözükten bazı sözcüklerin çeşitli yapım eklerle aynı kökten yapıldığı ortadadır. Örneğin: *duralga (dur-alga) – durak (dur-ak), yazıcı (yaz-ıcı) – yazar (yaz-ar), ıkalga (ık-alga) – ıkış (ık-ış), basgançak (bas-gancak) – basamak (bas-amak, görnükli (gör-nükli) – görkemli (gör-kemli), gözegçi (göz-egçi) – gözetmen (göz-etmen), damja (dam-ca) – damla (dam-la), çeker (çek-er) – çekmece (çek-mece)gündelik (gün-delik) – günlük (gün-lük) vb.*

Aslında, eski yazılı kaynaklarımızın, folklörümüzün, klasik edebiyatımızın dili, hem Türkmenler, hem de Türkler için anlaşılabilir bir dildir. Her iki kardeş halk Ergenokon, Oğuzname, Dede Korkut, Köroğlu gibi destanları kendi manevi değerleri olarak benimserler. Yunus Emre, Kadı Burhaneddin Sivaslı, Karacaoğlu, Mahtumkuli Firaki gibi klasik şairlerimizin dili Türkmenler için de, Anadolu Türkleri için de gayet anlaşılırdır. Bunun yanı sıra aynı kökten gelen ve çeşitli bölgelere yayılan bu dillerin arasında tarihi süreç içinde çeşitli etkileşimler sonucu bazı farklılıkların meydana geldiği görülür. Bu tür farklılıklar, değişimler daha çok dilin ses yapısında ve kelime hazinesinde görülmektedir.

Türkmencede ve Türkiye Türkçesinin ses yapısında bin yılı bulan bir zaman dilimi içinde ortaya çıkan farklılıklar genellikle ses olaylarından kaynaklanmaktadır. Seslerin değişimi, benzeşmesi, ses, hece düşmesi, ses türemesi, ünsüz göçmesi ve diğer hususlar ses bilgisi açısından farklılıkların meydana gelmesine neden olmuştur. Türkmence ve Türkiye Türkçesinde meydana gelen ses değişimlerini ele alırken öncelikle şu fonetik özelliklere dikkat etmek gerekir.

Türkmencede kelimelerin başında kalın ünlü sesler ile gelen “g” sesi Türkiye Türkçesinde çoğu zaman “k” sesine dönüşür. Örnek olarak: *gapı - kapı, gala - kale, gamış - kamaş, gırmızı - kırmızı, gorkı - korku, gol - kol, gız - kız vb.* Aynı zamanda Türkmencedeki “p” sesine karşın Türkiye Türkçesinde “f” sesi kullanılır: *parh - fark, pelsepe - felsefe, tarap - taraf, peyda - fayda vb.*

Türkmencede kelime başında gelen “m” sesinin yerini bazen Türkiye Türkçesinde “b” sesi alır: *maña - bana, müň - bin, moncuk - boncuk, münmek - binmek, muña - buna vb.* Türkiye Türkçesinin edebi dilinde “ñ” sesi yoktur. Dolayısıyla bu ses sıklıkla “n” sesine dönüşür: *deňiz - deniz, ýeňne - yenge, ýeň - yen, doň - don vb.* Ancak “ñ” sesinin Türkiye Türkçesinin ağızlarında kullanıldığını da belirtmek gerekir. Türkmenceye özgü kelimelerin başındaki “d” sesinin Türkiye Türkçesinde “t” olarak telaffuz edildiği durumlar da vardır: *daş - taş, dok - tok, darak - tarak, daň - tan vb.* Ancak bu **d - t** ses değişimi sistematik değildir. Türkiye Türkçesinde “ä” sesi yoktur. Türkmencede bulunan bu ses, Türkiye Türkçesinde “a” ve “e” sesleriyle telaffuz edilir: *ädim - adım, tämiz - temiz, är - er, bäs - beş, täze - taze vb.* Dildeki bu ortak noktaların ve farklılıkların incelenmesi ve analiz edilmesi günümüzün ihtiyacıdır. Bu tür bilimsel araştırmalar, dil gelişim tarihinin izlenmesi ve sözcüklerin leksikal ve semantik özelliklerinin belirlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Türkmen dilbiliminde bu konu hakkında çeşitli dönemlerde bazı çalışmaların yapıldığını belirtmek gerekir. Güney-Batı grubu Türk dillerine ait çalışmalarda Türkmence ve Türkiye Türkçesinin bazı konuları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu bağlamda Türkmen bilim insanları B. Çarıyarov, A. İbrayimov, A. Borcakov, B. Hocayev, M. Söyegov, (Çarıyarow, 1969, İbrayimow, 1972, Borjakow, 1992, Hojayew, 1990, Söyegow, 1980) gibi Türkmen bilim insanlarının ve A. B. Ercilasun, A. İlker, H. Biray gibi Türk dilcilerinin (Ercilasun, 1993, İlker, 1997, Biray, 1999) adlarını zikredebiliriz.

Türkmencenin ve Türkiye Türkçesinin Ünlü Sesleri

Türkmence ve Türkçenin ünlü fonemleri sayıca birbirinin aynısı değildir. Türkmencede 18 ünlü fonem, Türkçede ise 8 ünlü fonem bulunmaktadır. Karşılaştırılan dillerin ünlüleri arasındaki

²⁰ Türkmencedeki ñ harf nazal [n] sesini bildirir.

bu farklılığın temel nedeni uzun ve kısa telaffuzdur. Türkmencede her ünlü sesin bir uzun ve bir kısa şekli vardır ve bunlar 9 harfle gösterilir: “a, a:, e, e:, ä, ä:, o, o:, ö, ö:, y, y:, i, i:, u, u:, ü, ü:””. Görüldüğü gibi, her ünlü harf iki çeşit fonemi temsil ediyor. Türkmencedeki ünlü fonemlerin sayısı konusunda bilim insanları arasında farklı görüşlerin bulunduğunu da belirtmek gerekir. Bir grup bilim insanı Türkmencede 18 ünlü fonemin bulunduğunu tespit etmiştir. Bunlar arasında N. A. Baskakov, A. Annanurov, S. Kürenov ve B. Sarıyev’in (Басаков, 1949, Annanurov, 1971, Kürenow, 1971, Sarıyev, Güder, 2004) isimleri de bulunmaktadır. Bu makalenin yazarı da Türkmençenin ünlü fonemlerinin yapısı konusunda yukarıdaki görüşe katılmaktadır (Nepesova, Nazarov, Göklenov, 2004). A. P. Poseluyevskiy, (Поселуевский, 1975) Türkmencede 16 ünlü fonemin bulunduğunu vurgulamaktadır. Daha sonra bilim adamının bu düşüncesi T. Taçmuradov (Тәчмурadow, 2002) M. Hudayguliyev (Hudaýgulýeewş 1992), M. N. Hıdırov, K. Begencov, (Hydyrow, Begenjow, 1977), C. Amansariyev, G. Gulmanov (Amansaryýew, Gulmanow, 1981) A. Nurmuhamedov (Nurmuhamedow, 2019) ve diğerleri tarafından sürdürüldü.

Türkmençenin ünlü sayısında değişik görüşlere neden olan e ve ä (açık e) sesleridir. Bilindiği üzere, bir sesin fonem sayılması için, aynı sesin eşit fonetik şartlarda kelimenin anlamını değiştirmesi öngörülüyor. Mesela: *at* (at) - *a:t* (ad), *ot* (ot, bitgi) - *o:t* (od, ateş), *öt* (geç, geçme) - *ö:t* (öd), *gör* (bak, seyret) - *gö:r* (mezar), *gyz* (ısın, ısınma) - *gy:z* (kız), *it* (it, köpek) - *i:t* (yürüt), *tut* (tut) - *tu:t* (dut), *dür*(inci) - *dü:r* (dürme) vb.. Bu hususta **a, o, ö, y, i, u, ü** sesleri hiç bir tartışma yaratmıyor. Fakat **ä, e** seslerinin bu tür kullanımı sınırlıdır. Örneğin, **e** sesi *eý* (fiil) - *e:y* (ünlem) gibi yok sayılacak kadar sayılı kelimelerde uzun ve kısa telâffuz edilir. Türkmencede **ä** sesi çoğu zaman uzun söylenir ve eşdeğer fonetik şartlarda kullanılışına örnek yoktur. Fakat Türkmençenin deneysel ses bilgisinin verilerine göre, uzun ünlüler kısa ünlülere nazaran 1.5 – 2.5 katına uzun söylenir (Моллаев, 1980, s. 58). Yapılan deneysel araştırmalara göre, *täsir, tärim, ädim, äýnek, ädik, kätmen, kädi, nähili, märeke* gibi kelimelerin ilk hecesindeki uzun **ä** ünlüsü *mähir, säher, şäher, jähek, mähnet, mähetdel, mähek* gibi kelimelerin ilk hecesindeki kısa söylenen aynı sesteki iki katına uzun telâffuz edilir. Bu durum, Türkmencede ünlülerin uzun ve kısa söylenişinin **ä** sesi için de geçerli olduğunu açıkça ortaya koyar.

Türkiye Türkçesinin ünlü seslerine gelince, Türk bilim adamları ve yabancı araştırmacılar, bu dilde 8 ünlü fonem olduğunu savunurlar. Bunlar: **a, e, y, i, o, ö, u, ü** (Ergin, 1993, s. 38, Zülfikar, 1990, s.16, Кондратьев, 1976, s. 12). Ünlü türkolog E. W. Sewortyan Türk dilinde 12 ünlüyü tespit eder, yukarıdakilerden dışarı **a, o, u, y** ünlülerinin uzun çeşidinin de olduğu kanaatine varır (Севортян, 1955, s. 23-25). M.Ergin, Türkiye Türkçesindeki fonemleri şöyle değerlendirir: „Türkçedeki vokallerden **a** vokali, *at, taş, ana, yayla* kelimelerindeki vokal; **e** vokali, *et, sen, evet, dede* kelimelerindeki vokal; **ı** vokali, *yıl, sıkı, kırıntı, ılık* kelimelerindeki vokal; **i** vokali, *diş, iki, ilik, bilgin* kelimelerindeki vokal; **o** vokali, *yol, ot, çok* kelimelerindeki vokal; **ö** vokali, *ön, söz, göç, çöl* kelimelerindeki vokal, **u** vokali, *su, uçuş, burun uyku* kelimelerindeki vokal; **ü** vokali ise, *üç, Türk, gülünç, yüzük* kelimelerindeki vokaldır” (Ergin, 1993, s.39-40). Türkmençe ile karşılaştırıldığında Türkiye Türkçesinin taşıdığı özelliklerin biri, tüm ünlülerin kısa söylenmesidir. Başka türlü anlatmak gerekirse, ünlülerin uzunluk kısalık vasıflarının olmaması ve bunun kelimelerin anlamını değiştirmemesidir. Bunu Türk dilcileri de vurgular (Ergin, 1993, s. 36). Bu nedenle, Türkmencede ünlüsü uzun telaffuz edilen aynı kelimeler Türkiye Türkçesinde kısa söylenir. Mesela; a:da – *ada*, a:dam – *adam*, a:jy – *acı*, a:la – *ala*, a:lyn – *alın*, a:la – *ala*, a:wçy – *avcı*, a:y – *ay*, bö:lüm – *bölüm*, pu:dak – *budak*, ço:rba – *çorba*, di:ri – *diri*, da:ş – *taş*, di:ş – *diş*, dö:rt – *dört*, tu:t – *dut*, ha:ly – *halı*, gö:k – *gök*, ga:n – *kan*, ga:nat – *kanat*, ga:ş – *kaş*, gy:z – *kız*, gu:rt – *kurt*, ja:n – *can*, ma:l – *mal*, na:r – *nar*, o:dun – *odun*, sa:ry – *sarı*, sa:man – *saman*, sü:ýt – *süt*, u:ç – *uç*, u:n – *un*, ýa:g – *yağ*, ýa:y – *yay* vb.

Bilindiği üzere, Türkiye Türkçesi de aynen Türkmençe gibi tarihi açıdan Oğuzca grubunda yer alır. Oğuzcada ise, kısa ünlülerin yanı sıra uzun ünlülerin de mevcut olduğu mâlumdur. Bilimsel kaynaklarda „birincil uzunluk”, „etimolojik uzunluk”, „fonematik uzunluk” veya „eski Türki uzunluk” adı verilen aslî uzunluk ta XI. yüzyılda meşhur dilci Mahmut Kaşgarlı’nın “Divanü Lügat’it-Türk” (Türkî Kelimelerin Divanı) adlı eserinde kayıt edilmiştir. Bu tarihi sözlükte binlerce kelimenin yanında, seslerin telâffuzlarıyla ilgili bilgiler de verilmektedir.

Mesela: ooy "çukur, oyuk", oon "on sayısı", üün "ses", ööt "öt kesesi" vb. Oğuzcanın arkaik örneklerinin görüldüğü Orhun Abidelerinde de sözcüğün anlamını etkileyen uzun ünlülerin kullanıldığı bir gerçektir. Bu eski yazılarda geçen *on* (o:n), *ot* (o:t), *ton* (do:n) gibi kelimeler halen de Türkmen dilinde aynı anlam taşıyor. Eski dönemlerdeki uzun ünlüler, Türkmencede sistemli olarak günümüze dek korunmuştur. Aynı kökten geldiğine göre, uzun ünlülerle ilgili Türkmencenin bu en belirgin özelliğinin Türkiye Türkçesinde de devam edilmesi gerekirdi. Fakat Türkiye Türkçesinde ünlüler hep kısa söylenir. Anadolu'ya göç eden Türkmenler, uzak tarihi süreç içinde neredeyse uzun ünlülerini unutmuşlar denilebilir. Bunu Türk bilim adamları da dile getiriyorlar: „Türkçenin çok eski devirlerinde ister aslî, ister ses değişimleri sonucu olsun, uzun ünlülerin varlığı bilinmektedir: a:b (av), a:ç (acıkmak), ba:r (var), o:t (ateş), be:ş (beş), u:ç (uç), sü:t (süt), yo:k (yok) vb.” (Korkmaz, 1992 s. 156.) Türkiye Türkçesinde eskiden aslî uzun ünlülerin olduğunu destekleyen örnekler az değildir. Örneğin, Türk dilbilimcisi Zeynep Korkmaz, Anadolu yörelerinin ağızlarında aslî uzun ünlülerin bulunduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Z. Korkmaz, “Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü Uzunlukları” adlı makalesinde de tek heceli kelimelerin son seslerindeki **b, d, c, g** gibi tonlu ünsüzlerle yazılmış olmasına değinmiştir. Gerçekten çağdaş Türkiye Türkçesinde, *od, yad, sac* gibi kelimelerin sonundaki tonlu sesler, ünlülerin uzunluk belirtisi olarak değerlendirilir. Bilindiği üzere, Türkmencede bir heceli uzun ünlülü kelimelerin sonunda gelen sert ünsüzlerin ünlüye başlayan bir ek aldığına tonlulaşır. Burada kelime sonundaki sert ünsüzün yumuşaması aslî ünlü uzunluğunun etkisiyle meydana gelmektedir. Mesela; *o:t - o:dy, a:t - a:dy, ga:p - ga:by, yo:k - yo:gy, a:k - a:gy, a:ç - a:jy* (acıkmak anlamında), *ö:ç - ö:ji, u:ç - u:jy, ya:t - ya:dy, ba:t - ba:dy* vb. Bu tür ünsüzlerin tonlulaşması yani bir heceli kelimelerin sonundaki sert ünsüzlerin yumuşaması Türkiye Türkçesinin örneklerinde de görülmektedir. Bu ise ünlülerin birincil uzunluğunun belirtisidir. Mesela; *borç - borcu, güç - gücü, öç - öcü, uç - ucu. dip - dibi, kap - kabı* vb. Türkmencede şu tek heceli sözcüklerin ünlüsü uzun telaffuz edilir: *bo:rç, gü:yç, ö:ç, u:ç, dü:yp, ga:p*.

Türkmencenin ünlü sesleri telaffuz bakımından şu gruplara ayrılır:

1) Dilin ileri ve geri hareketine göre ünlü sesler ön sıra (**e, e:, ä, ä:, ö, ö:, i, i:, ü, ü:,**), orta sıra (**y, y:**) ve arka sıra (**a, a:, o, o:, u, u:**) ünlüleri olmak üzere üçe ayrılır. Bu sınıflandırmada ön sıralar ince, orta ve arka sıralar ise kalın olarak adlandırılır;

2) Dilin yukarı-aşağı hareketine göre ünlüler, yukarı kalkma ünlüleri (**y, y:, i, i:, u, u:, ü, ü:**), orta kalkma ünlüleri (**e, e:, o, o:, ö, ö:**) ve düşük kalkma ünlüleri (**a, a:, ä, ä:**) olmak üzere üçe ayrılır. Bu durumda yukarı kısımdaki ünlülere “dar ünlüler”, orta ve düşük kısımdaki ünlülere ise “geniş ünlüler” denir;

3) Dudakların katılıp katılmamasına göre ünlüler ikiye ayrılır: Dudak (yuvarlak) ünlü (**o, o:, ö, ö:, u, u:, ü, ü:**) ve düz (**a, a:, e, e:, ä, ä:, y, y:, i, i:**) ünlüler.

Nicelik bakımından ünlü sesler iki gruba ayrılır: kısa (**a, e, ä, o, ö, y, i, u, ü**) ve uzun (**a:, e:, ä:, o:, ö:, y:, i:, u:, ü:**) ünlüler. Yukarıda da belirttiğimiz gibi ünlü seslerin uzun telaffuzu edilmesi fonetik açıdan önem taşır ve Türkmen dilinin karakteristik özelliklerinden biridir.

Türkiye Türkçesindeki ünlü sesler oluşum noktalarına, yani dilin hareketlerine göre sınıflandırılır. Türkmenceden farklı olarak bu dilde ünlüleri ön sıra ünlüleri ve arka sıra ünlüleri adı verilen iki gruba ayrılır. Ön sırada oluşan ünlüler ince ünlülerdir: **e, i, ö, ü**. Terim olarak bunlara ince ünlüler veya ince vokaller denir. Arka sıraya ait. Ünlü sesler şunlardır: **a, ı, o, u**. Bunlar kalın ünlüler olarak nitelendirilir Türkmencede orta sıraya ait olan “y” sesi, Türkiye Türkçesinde arka sıraya aittir. Bu, sesin telaffuzuyla da alakalıdır. Türkmencedeki “y” sesi diftonglaşma özelliğine sahiptir, yani kelimenin sonunda açık hecede geldiğinde **ıy** şeklinde telaffuz edilir. Türkçedeki kısa “ı” sesine göre biraz daha incedir. Böylece, Türkçenin ön ve arka sıralarında oluşan sesler kalınlık ve incelik bakımından eşleşmiş olur: **a-e, ö-o, ı-i, u-ü**.

Türkiye Türkçesindeki ünlüler dilin çekim hareketlerine göre iki gruba ayrılır. ı, i, u, ü ünlüleri yukarı çekimde, a, e, o, ö ünlüleri ise alt çekimde oluşur. Bunlara sırasıyla dar ve geniş ünlüler denir. Türkçede dar ünlüler ve geniş ünlüler vardır. Türkiye Türkçesinin bu şekilde ünsüzlere ayrılması Türkmencedekine benzer.

Türkiye Türkçesindeki ünlüler dudakların katılıp katılmamasına göre iki gruba ayrılır: yuvarlak ünlüleri (o, ö, u, ü) ve düz ünlüleri (a, e, ı, i).

Türkiye Türkçesindeki ünlüler niceliksel olarak gruplara ayrılmamıştır. Çünkü bu dilin ünlüleri daima kısa telaffuz edilir. Ayrıca uzun ünlüler, özellikle Arapça ve Farsça olmak üzere başka dillerden giren sözcüklerde bulunmaktadır. Örneğin *daire, insani, alim, rica, aile, mevcut* vb.

Sonuç

Böylece tarihi köklerinin aynı olmasına rağmen, Türkmence ile karşılaştırıldığında, Türkiye Türkçesinin ses yapısında sonradan bazı değişikliklerin ortaya çıktığı görülmektedir. Buna çoğu zaman seslerin düşürülmesi, artırılması, benzeşmesi, yer değiştirmesi, yumuşaması gibi ses olayları neden olmuştur. Buna benzer değişikliğe uğrayan veya kullanıştan düşen dil unsurlarının araştırılarak gün ışığına çıkarılması büyük önem taşır. Türk dillerinin birbiri ile her yönüyle karşılaştırılması, sözlük çalışmalarına, çeviri faaliyetlerine hız verilmesi, eski yazılı abidelerin daha derin araştırılması hiç kuşkusuz ki ana dilimizi zenginleştirecektir, işlevsel yönünü güçlendirecektir. Dil ile ilgili bu tür faaliyetlerin önemini vurgulayarak Türkmen halkının Millî Önderi Gurbangulı Berdimuhamedov şöyle der: “Dilimizi ilerletmek, tarihin seyri içinde herhangi bir evrede kullanımdan düşen güzel kelimelerimiz varsa onları yeniden kullanıma katmak, canlandırmak bizim mukaddes borcumuzdur. Dilin mükemmelliği ruhun mükemmelliğidir” (Berdimuhamedov, 2013).

Kaynakça

- Berdimuhamedov G. (2013). *Devlet Kuşu*. Roman. Aşgabat.
- Баскаков Н. А. (1949). *Особенностях говора северокавказских туркменов (туркменов)*. - Şu kitapta: Языки Северного Кавказа и Дагестана (Сборник лингвистических исследований). Вып. II. М., - Л.
- Annanurow A. (1971). *Dil biliminiň esaslary*. Aşgabat.
- Поцелуевский А. П. (1975). *Избранные труды*. Ашхабад.
- Çarıyarow B. (1969) *Günorta-günbatar türki dillerde işlik zamanları*. Aşgabat.
- Kürenow S. (1971). *Türkmen diliniň uzyn we gysga çekimlileri* (Eksperimental-fonetik derňew). Aşgabat.
- Täçmyradow T., Hudaýgulyýew, M. (1970). *Häzirki zaman türkmen edebi diliniň fonetikasi*. Aşgabat.
- Грамматика. (1970). *Грамматика туркменского языка*, ч I. Фонетика и морфология. Ашхабд.
- Ibrayimow A.. (1972), *Türki dilleriň deňeşdirme gramatikasından gollanma*. Aşgabat.
- Hudyrow, M. N. , Begenjow, K. (1977). *Türkmen diliniň fonetikasi*. Aşgabat,.
- Borjakow A., Hojayew. B. (1980) *Türki dilleriň günorta-günbatar toparında arzuw we hökmanlık aňladyan işlik formaları*. Aşgabat.
- Hojaýew, B.. (1990). *Türki dilleriň günorta-günbatar toparında işligiň şert forması*. Aşgabat.
- Borjakow, A (1992). *Türki dilleriň günorta-günbatar toparında işligiň buyruk forması*. Aşgabat.
- AmansaryýewJ., Gulmanow G.(1981) *Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi*. Aşgabat.
- Ercilasun A.B., Göklenov, C. (1991). *Türkmen Türkçesinin kısa grameri*. Şu sözlükte: Karşılaştırmalı Türk. lehçeleri. sözlüğü C. I. T:C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ercilasun,A.B. (1993). *Türk dünyası üzerine incelemeler*. Ankara.
- Ergin M. (1993).*Türk dil bilgisi*. İstanbul.
- Zülfikar H..(1990). *Yabancılar için türkçe dil bilgisi*. Ankara.
- Севортян Э. В.. (1955). *Фонетика турецкого языка*. Moskova.
- Кондратов,В. Г. (1976). *Вводный фонетический курс турецкого языка*. Л.,. с. 12
- Hudaýgulyýew M. (1992). *Häzirki zaman türkmen dili*. Fonetika. Aşgabat,

- Täçmyradow T. (2002). *Häzirki zaman türkmen dili*. Fonetika. Aşgabat.
- Nepesova G., Nazarov O., Göklenov J. (2004). *Türkmen Türkçesi*. (Çev. Suzan Tokatlı). *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 17 Yıl: 2004/2, 271-286s.
- Моллаев А. (1980). *Акустическая характеристика ударных и безударных гласных в двусложных словах туркменского языка*. Ашхабад.
- Sarıyev B., Güder N. (2004). *Türkmencenin Grameri* (I Fonetika: Ses Bilgisi). Ankara.
- Грунина Э.А., Пенджиев М. (2011). *Учебник туркменского языка /Türkmence Ders Kitabı*. Moskova.
- İlker, A. (1997). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*. Ankara.
- Biray H. (1999). *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*. Ankara.
- Takauçi Kazuo, Fukmori Takahiro. (2012). *Türkmen diline giriş/Türkmenceye Giriş* (Tokyo, Japon dilinde).
- Habibulla Minavar. (2012). *Türkmen dili* (Pekin, Çin dilinde).
- Hudaýgulyýew M.. (1992). *Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika*. Aşgabat, 1992, s 31.
- Korkmaz Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara.
- Söyegow M. (1980). *Türki dilleriň günorta-günbatar toparında hal işlikler*. Aşgabat.
- Söyegov M., Arnazarov S. (2017). *Örnekli Türkmence Gramer*. Ankara/Aşgabat.
- Nurmuhammedow, A. (2019). *Türkmen diliniň fonetikasy*, . I -II kitap. Aşgabat.
- Sözlük. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü*. I.- II Ciltler T:C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Göklenov C., Ercilasun A. B. (2024). *Türkçe-Türkmence sözlük*. Aşgabat.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ПАРАМЕТРЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТЮРКСКИХ РЕАЛИЙ В ТАДЖИКСКИХ КЛАССИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ X -XII ВВ.

Олимджон КАСИМОВ *

Краткая аннотация (прилагается).

Как один из древних иранских народов таджики на протяжении многих столетий жили во взаимосвязи с соседними народами, в том числе, с тюркоязычными народами, которыми заселены огромные просторы евразийского континента.

Эта взаимосвязь отражена в тысячелетней лексике таджикского языка, которая сохранилась во многих поэтических, прозаических, историко-географических источниках, в которых содержатся сведения о жизни наших предков и их деятельности на перекрестках цивилизаций. Немаловажным является и сектор тюркских реалий среди этой лексики.

В нашей статье рассматриваются лингвокультурологические особенности тюркских реалий в произведениях литераторов X –XII веков, которые репрезентируются следующими единицами: /**turk/Turk**/ **ترك**, **Qāčār** قاجار, **Qāčārbāši** قاجارباشی, **Qībčāq** قیچاق, **Qajyār** قجغار, **xāqān** خاقان, **xān** خان, **xātun** خاتون, **Qafčāqtāši** قفچاقتاشی, **Qajyārbāši** قجغارباشی и т.д., а также некоторых сочетаний с данной категорией единиц.

Лексическая единица **turk/Turk**, являясь одним из многочисленных этнотопонимических единиц, имеет около десяти значений, встречается в лексике данного периода широко и в различных сочетаниях. Памятники таджикской классической литературы занимают особое место в распространении данной ключевой реалии тюркского мира. Единица **Turk/turk** выражает широкую амплитуду семантических категорий и оттенков, в том числе, как: а) топоним в значении страны, края, Туркестан; б) этноним - название народа и национальности; в) в значении «воспитатель/почитатель; обслуживающий персонал, прислуга; служитель, заботящийся»; г) в значении «возлюбленная, любимая», д) в значении «красавица, красивая женщина»; е) в метафорическом значении, например, **Turkonī čarx** «турчанки Вселенной» в значении «семь красавиц-планет»; ж) туранцы, жители и представители Турана и т.д.

В классических письменных памятниках таджикского языка классических источниках различными словообразовательными способами создано большое количество производных, сложных основ и сочетаний.

Следует отметить, что **turk/Turk** также используется в значении «правитель - император (Китая)». Об этом свидетельствует использованный в «Шахнаме» сочетание «турки Чин» - «турок (из) Китая»:

V-az on joygoh barxurushidu guft, Ki «Bo turki Čin ahriman bod juft!»

«И тронулся он с того места со злобой на устах: «Чтоб турку Китая спутником был Ахриман».

Лексическая единица **Xāqān** также является одним из наиболее употребительных слов, который используется в значении «хан, правитель, предводитель, император» и т.д. Особый интересен представляет и тот факт, что **Xāqān** как «царь, правитель» сочетается не только с топонимом **Turk**, но и с топонимом **Čin** (Китай), т.е. - **Xāqāni Čin** – «царь, император Китая»: *Chu Komusu Manshuru Xoqoni Chin Chu Bevardu chun Shabguli peshbin.* «Как Камус и Маншур и Хакан Китая, Как Бевард и дальновидный Шангул».

Интересно, что в великом эпосе X века «Шахнаме» Фирдоуси **Xāqān** - Хакану посвящено несколько внутренних поэм, например, знаменитая «Поэма Богатыря Рустама и **Xāqān** (Император) Китая».

Таким же образом представляют особый интерес в статье единицы, выражающие личные имена, этнонимы, города и страны и т.д., к которым относятся Каджар, Каджарбаши, Кипчак, хан, хатун, Каджгорбаши и др.

* Таджикский международный университет иностранных языков им. С. Улугзода, профессор кафедры лингвистики и журналистики, Доктор филологических наук, профессор olimjonk@yandex.ru

Анализ данных тюркских реалий дает немало выводов в отношении семантики и фонетического облика единиц и морфем тюркского происхождения. Например, использование ряда топонимов из этой категории лексики указывают на то, что словообразовательный формант среди этих единиц – *bāši* участвуют в создании топонимов и локативных единиц, хотя на сегодняшнем этапе развития таджикского языка в составе тюркизмов морфема -баши –*bāši* участвует также в создании имен деятелей – *nomina agency*: *qur+ bāši* «курбаши», *uz+ bāši* «сотник», *ellik+ bāši* «пятидесятник», *kārvān+ bāši* «предводитель каравана» и т.д.

В общем, анализ тюркских реалий на ранних этапах тысячелетнего развития таджикского языка дает обширную информацию о взаимодействии и взаимовлиянии таджикского и тюркского языков и народов.

OTAJON HOSHIMNING O'ZBEK TILIDAGI SINGARMONIZMGA OID QARASHLARI

Jo'ra XUDOYBERDIYEV *

Annotatsiya

Yigirmanchi yuzyillikning boshlarida o'zbek adabiy tilidagi, turk tillaridagi singarmonizm hodisasi, unli tovushlarni bildiradigan harflar soni qizg'in muhokamalarga sabab bo'lgan. O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi haqidagi dastlabki qarash Y.Polivanov tomonidan bildirilgan (Поливанов. 1931; Поливанов. 1922; Поливанов. 1928a; Поливанов. 1928b; Поливанов. 1924; Поливанов. 1933; Xudoyberdiyev. 2024. 64-70-b.). Y.Polivanov matbuotda, turli anjumanlarda o'zbek adabiy tili singarmonizm bo'lmagan shevalar asosida shakllantirilishi zarurligini ilgari surib kelgan. Olimning bu xususidagi chiqishlari mahalliy oydinlar tomonidan keskin qarshilikka uchragan (Xudoyberdiyev. 2024. 71-78-b.). 1929-yili Samarqandda o'tkazilgan Til-imlo konferensiyasida o'zbek adabiy tili singarmonizmga asoslanishi, alifbo ham mazkur tovush hodisasiga mos ravishda tuzilishi belgilangan. 1930-yilning boshlaridan o'zbek imlosi, alifbosi masalalari qayta kun tartibiga qo'yilgan. Matbuotda turli qarashlar bildirilgan.

1933-yil 7-yanvarda Butunrossiya Markaziy Ijroiya qo'mitasi huzuridagi Ilmiy kengashda o'zbek adabiy tili va imlosi haqidagi masala ko'rib chiqilgan. Unda Otajon Hoshimning ma'ruzasi tinglangan. Ushbu anjumandan keyin o'zbek adabiy tili va imlosi keng muhokama etilgan. 1934-yil 7-yanvarda Toshkentda o'tkazilgan Til-imlo konferensiyasida yangi imlo qoidalari to'g'risida yana Otajon Hoshim ma'ruzasi eshutilgan. Konferensiyada tasdiqlangan yangi imlo qoidalari unli soni 6 ta (**a, ə, o, u, i, e**) qilib belgilangan, singarmonizm yangi sharoitda yo'qolib borayotganligi alohida ta'kidlangan. O'z MIK prezidiumining qarori bilan mazkur imlo qoidalari tasdiqlangan. 9 ta unli tovushdan 3 tasi qisqartirilib, 6 ta qilib belgilangan.

Ushbu jarayonlarda faol ishtirok etgan Otajon Hoshim dastlab o'zbek tilining ko'pchilik shevalarida singarmonizm mavjudligi, shu bois o'zbek adabiy tili va alifbosi tovushlar ohangdoshligiga asoslanishi haqidagi qarashlarini ilgari surgan. 30-yillardan esa olimning fikrlari o'zgargan, yangi o'zbek adabiy tilini yaratish, singarmonizmning chiqarilishi, alifbodafi harflar sonini qisqartirishni asoslashga harakat qilgan.

Tadqiqotlarda o'zbek tilidan singarmonizmning chiqarilishi, unli tovushlarni bildiradigan harflar sonining oltitaga tushirilishi ijobiy hodisa sifatida baholanib kelingan.

1926-yilda Bokuda o'tkazilgan Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida, Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo'mitasining I plenumida B.Cho'ponzoda turk tillaridan singarmonizmni chiqarish xususida fikr bildirgan. Olim bu fikrini davr o'tishi bilan til rivojlanadi, boshqa tillardan so'zlar o'zlashtirish natijasida singarminizm hodisasi buzilib boradi, yo'oladi, deb asoslashga harakat qilgan. Anjumanlarda B.Cho'ponzodaning qarashlari ham inkor qilingan.

Tayanch so'zlar: Butunittifoq Birinchi turkologiya qurultoyi, Til-imlo konferensiyasi, Polivanov, Cho'ponzoda, Otajon Hoshim.

Otajon Hashim's Perspectives on Synarmonism in the Uzbek Language

Summary

At the beginning of the twentieth century, the phenomenon of synharmonism in the Uzbek literary language, as well as in the Turkic languages, and the number of letters denoting vowels caused heated discussions. The first view on the elimination of synharmonism from the Uzbek literary language was expressed by Y. Polivanov (Поливанов. 1931; Поливанов. 1922; Поливанов. 1928a; Поливанов. 1928b; Поливанов. 1924; Поливанов. 1933; Худойбердиев. 2024. 64-70-p.). Y. Polivanov has been promoting in the press and at various conferences the need to form the Uzbek literary language on the basis of dialects that are not synharmonized. The scientist's statements on this subject were met with sharp opposition from local scholars

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti kafedra mudiri, jxudayberdi@mail.ru

(Khudoyberdiyev. 2024. p. 71-78). At the Language and Spelling Conference held in Samarkand in 1929, it was determined that the Uzbek literary language should be based on synharmonization, and the alphabet should also be structured in accordance with this sound phenomenon. Since the beginning of the 1930s, the issues of Uzbek spelling and alphabet have been put on the agenda again. Different views have been expressed in the press.

On January 7, 1933, the Scientific Council under the All-Russian Central Executive Committee considered the issue of the Uzbek literary language and spelling. At that meeting, a report by Otajon Hashim was heard. After this conference, the Uzbek literary language and spelling were widely discussed. On January 7, 1934, at the Language and Spelling Conference held in Tashkent, another report by Otajon Hashim was heard on new spelling rules. In the new spelling rules approved at the conference, the number of vowels was set at 6 (a, e, o, u, i, e), and it was specifically emphasized that harmonism was disappearing in the new conditions. These spelling rules were approved by the decision of the Presidium of the Central Committee of the Kyrgyz Republic. Out of 9 vowels, 3 were shortened and set at 6.

Otajon Hashim, who actively participated in these processes, initially put forward his views on the existence of synharmonism in most dialects of the Uzbek language, and therefore the Uzbek literary language and alphabet should be based on the harmony of sounds. However, since the 1930s, the scientist's views have changed, and he has tried to justify the creation of a new Uzbek literary language, the elimination of synharmonism, and the reduction of the number of letters in the alphabet.

Research has evaluated the elimination of synharmonicity from the Uzbek language and the reduction of the number of letters denoting vowels to six as a positive development.

At the First All-Union Congress of Turkology held in Baku in 1926, at the First Plenum of the All-Union Central Committee of the New Turkic Alphabet, B. Choponzoda expressed his opinion on the elimination of synharmonism from Turkic languages. The scientist tried to justify this opinion by saying that over time, as a language develops, the phenomenon of synharmonism deteriorates and disappears as a result of the adoption of words from other languages. B. Choponzoda's views were also denied at the conferences.

Key words: First All-Union Congress of Turkology, Language and Spelling Conference, Polivanov, Choponzoda, Otajon Hashim.

Kirish.

XX yuzyillikning boshlarida o'zbek adabiy tilidagi, turk tillaridagi singarmonizm hodisasi, unli tovushlarni bildiradigan harflar soni qizg'in muhokamalarga sabab bo'lgan. O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi haqidagi dastlabki qarash Y. Polivanov tomonidan bildirilgan (Поливанов. 1931; Поливанов. 1922; Поливанов. 1928a; Поливанов. 1928b; Поливанов. 1924; Поливанов. 1933; Xudoyberdiyev. 2024. 64-70-b.). Y. Polivanov matbuotda, turli anjumanlarda o'zbek adabiy tili singarmonizm bo'lmagan shevalar asosida shakllantirilishi zarurligini ilgari surib kelgan. Olimning bu xususidagi chiqishlari keskin qarshilikka uchragan (Xudoyberdiyev. 2024. 71-78-b.). 1929-yili Samarqandda o'tkazilgan Til-imlo konferensiyasida o'zbek adabiy tili singarmonizmga asoslanishi, alifbo ham mazkur tovush hodisasiga mos ravishda tuzilishi belgilangan. 1930-yilning boshlaridan o'zbek imlosi, alifbosi masalalari qayta kun tartibiga qo'yilgan.

1933-yil 7-yanvarda Butunrossiya Markaziy Ijroiya qo'mitasi huzuridagi Ilmiy kengashda o'zbek adabiy tili va imlosi haqidagi masala ko'rib chiqiladi. Kun tartibidagi mazkur masala yuzasidan Otajon Hoshim ma'ruza qilgan. Ilmiy kengashning qarori qabul qilingan. Ushbu anjumandan keyin o'zbek adabiy tili va imlosi keng muhokama etiladi. 1934-yil 7-yanvarda Toshkentda otgan Til-imlo konferensiyasida yangi imlo qoidalari to'g'risida ham Otajon Hoshimning ma'ruzasi eshitilgan. Konferensiyada tasdiqlangan yangi imlo qoidalarida unli tovushlarni bildiradigan harflar soni 6 ta (**a, ə, o, u, i, e**) qilib belgilangan, singarmonizm yangi sharoitda yo'qolib borayotganligi alohida ta'kidlangan. O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi prezidiumining qarori bilan mazkur imlo qoidalari tasdiqlangan. O'zbek tilidan singarmonizmning

chiqarilishi, unli tovushlarni bildiradigan harflar sonining oltitaga tushirilishi ko'pchilik tadqiqotlarda ijobiy hodisa sifatida baholanib kelinmoqda.

Aslida turk tillarida tovush tizimi uchun umumiy qonuniyat bo'lgan singarmonizm hodisasini barcha turk tillaridan chiqarish pejalashtirilgan. 1926-yilda Bokuda o'tkazilgan Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida, Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo'mitasining I plenumida B.Cho'ponzoda turk tillaridan singarmonizmni chiqarish xususida fikr bildirgan. Olim bu fikrini davr o'tishi bilan til rivojlanadi, boshqa tillardan so'zlar o'zlashtirish natijasida singarminizm hodisasi buzilib boradi, yo'oladi, deb asoslashga harakatlar bo'lgan. Anjumanlarda B.Cho'ponzodaning qarashlari mahalliy olimlar tomonidan inkor qilingan.

Ushbu jarayonlarda faol ishtirok etgan Otajon Hoshim dastlab o'zbek tilining ko'pchilik shevalarida singarmonizm mavjudligi, shu bois o'zbek adabiy tili va alifbosi tovushlar ohangdoshligiga asoslanishi haqidagi qarashlarini ilgari surgan. 30-yillardan esa olimning fikrlari o'zgargan, yangi o'zbek adabiy tilini yaratish, adabiy tildan singarmonizmni chiqarilishni, alifbodagi harflar sonini qisqartirishni asoslashga harakat qilgan.

Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida singarmonizm masalasining muhokamasi.

1926-yilda Bokuda o'tkazilgan Birinchi Butunittifoq turkologiya qurultoyida turkiy xalqlar tarixi, etnografiyasi, adabiy tili, alifbosi va imlosi singari masalalar muhokama etiladi (Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 1926.). Shuningdek, qurultoyda turkiy tillardan singarmonizm qonunini chiqarish masalasi to'g'risida B.Cho'ponzoda fikr bildirgan. Uning qarashlari qurultoyida qizg'in bahs-munozaraga sabab bo'lgan. O'zbekistonlik Shokirjon Rahimiy (Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 1926. С. 165-166.), tatariston vakili Olimjon Ibrohimov (Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 1926. С. 178.). va boshqalar B.Cho'ponzoda qarashlariga munosabat bildirib, singarmonizm hodisasi turk tillari xususiyati, hozrgi tillarda mavjud ekanligi haqida gapirishgan.

B.Cho'ponzoda ilmiy terminologiya tizimi haqida ma'ruza qilganda ham singarmonizm va agglyutinatsiya masalasiga alohida to'xtalib o'tgan. U turk tillariga faqat agglyutinatsiya va singarmonizm nuqtai nazaridan qaramaslik zarurligi, mazkur qonuniyatlar arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlar hisobiga o'zgarishga ushragani, shu bois turkiy tillar to'liq singarmonizm va agglyutinatsiya qoidalariga amal qilmasligini urg'ulab o'tgan (Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 1926. С. 191.).

Sh.Usmonov bunday qarashlarda turk tillariga singarmonizm shart emasligini isbotlash va turk tillari uchun to'laqonli alifbo yaratmaslik harakati yotganligini Alparov chiqichidan so'ng anglab yetganligini bayon etgan. Hatto tatar tilidagi hamma so'zlar ham singarmonizm qoidasiga to'la amal qilmasligini misollar bilan ko'rsatib bergan:

“Противники основной, коренной реформы противопоставляют закон сингармонизма. Я до сих пор не мог понять их цели, зачем понадобилось им выкапывать этот закон, относящийся еще к древнему языку. Теперь, благодаря тов. Алпарову, ясно, в чем дело. Он высказал мысль, за которую я ему благодарен; оказывается, они этим хотят доказать ненужность для тюркского письма какого бы то ни было совершенного алфавита. Но я знаю, что полного сингармонизма даже в татарском языке нет. Возьмите слова “сина”, “мина”, здесь сингармонизма нет. В татарском языке также много слов, получивших право гражданства, но не подчинившихся закону сингармонизма. Так, например, “исхак”, “китаб”, “галимджан”, “ибрагим”, здесь никак нельзя суметь соблюсти этот закон. Также много слов, вошедших в наш язык, благодаря веяниям новой культуры и техники, как слова “кино”, “килограмм”, “километр”, “гидро”” (Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 1926. С. 175.).

Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo'mitasining I plenumida singarmonizm masalasining muhokamasi.

1927-yil iyun oyining 3-7-kunlarida Bokuda o'tkazilgan Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qo'mitasining I plenumida ham B.Cho'ponzoda turk tillaridagi singarmonizm masalasiga alohida to'xtalgan. (Стенографический отчет. 1927. 109-b.). B.Cho'ponzoda

singarmonizim hodisa mavjud yoki mavjud emasligiga qarab turk tillarini ikki guruhga ajratgan. Turkman, qozoq va qirg'iz tillarida arab va fors tillaridan o'tgan leksik qatlamli yozma adabiyot yo'q. Shu sababli bu tillarda singarmonizm bor. Yozma adabiyotlari, o'z shaharlari mavjud bo'lgan, o'zbek, Sharqiy Turkistondagi turk-tatarlar, qirim turk-tatarlari, onado'li turklari, Eron va Kavkaz ozarbayjonlari tilida singarmonizm borligi haqida gapirish mumkin emasligi, ya'ni ularning tilida bu hodisa yo'qligini bildirgan (Стенографический отчет. 1927. 109-b.).

B.Cho'ponzoda qozoq, qirg'iz va turkman tillariga yevropo tillaridan so'zlarning o'zlashtirilishi munosabati bilan singarmonizm tabiiy yo'l bilan yo'qola borishini bayon qilgan (Стенографический отчет. 1927. 109-110-b.).

Olim shu fikrlaridan keyin singarmonizim turkiy tillarning umumiy qonuniyati emas degan qat'iy xulosasini bayon etgan (Стенографический отчет. 1927. 110-b.).

B.Cho'ponzoda tomonidan ilgari surilgan bu fikrlar qizg'in munozara va e'tirozlarga sabab bo'lgan. N.To'raqulov B.Cho'ponzodaning qarashlarini ilmiy asoslanmagan, masala metodologik jihatdan noto'g'ri qo'yilganini bildiradi (Стенографический отчет. 1927. 115-b.).

Geldiyev B.Cho'ponzodaning 50 yildan keyin singarmonizim yo'qoladi, degan qarashini inkor qilgan, qozoq tilida singarmonizim qonuni amal qilishini bildirib, turkman tilidagi so'zlarda singarmonizim yo'qligi quruq gap ekanligini aytib o'tgan (Стенографический отчет. 1927. 127-b.). Shuningdek, Sh.Manatov (Стенографический отчет. 1927. 133-b.), U.Aliyev (Стенографический отчет. 1927. 140-b.)lar ham B.Choponzodaning turkiy tillardagi singarmonizim xususidagi qarashlari asosli emasligini bildirishgan.

O.Hoshim B.Choponzoda ma'ruzasida ilgari surilgan qarashlarga kengroq va chuqurroq to'xtalgan. B.Choponzodaning rus va yevropo tillari ta'siri ostida tillarning birlashib ketishi, umumiy alifboni tuzishda tilning kelajakdagi holatini hisobga olib tuzish, o'zbek tilida singarmonizim yo'qligi haqidagi qarashlarini inkor etadi, o'zlashma so'zlarni tilning o'ziga xos tovush tizimiga bo'ysundirishda rus tili tajribasini qo'llash kerakligini aniq dalillar bilan bayon qilgan:

“Но я не согласен с некоторыми положениями тов. Чобан-Заде. Товарищ говорит, что при составлении общего алфавита мы не должны исходить из современности, потому что мы находимся под влиянием русского и европейских языков, и недалеко то время, когда у нас не будет нашего собственного языка, мы потеряем его. Исходя из этого и для доказательства своего основного положения, тов. Чобан-Заде приводит пример киргизов, казаков и другие народы, которые, будто бы не находились под влиянием арабов, персов и других.

Прежде всего не нужно говорить и о будущем. Мы должны исходить из современности, в каком положении мы находимся, каков наш язык в настоящем. В будущем, может быть, не будет никаких отдельных языков, все языки, может быть, сольются. Но утверждать сейчас, что у узбеков нет закона сингармонизма – это – слова тов. Чобан-Заде – нельзя. Я утверждаю, что у нас основной закон сингармонизма сохранен, это выяснило наше совещание. Мы провели четыре конференции, которые признали, что нашему языку свойственен закон сингармонизма.

Тов. Чобан-Заде протестует против закона сингармонизма и поднимает совершенно другой вопрос. Сейчас идет борьба с арабистами, теперь подобная же борьба возникает между латинистами. Принятие основного закона сингармонизма означает, что все слова, какого бы происхождения они ни были, должны подчиняться тюркскому закону сингармонизма. У нас на совещании некоторые товарищи тоже протестовали. Вопрос заключается в том, подчинить ли язык колонизаторскому общему закону или оставить так, как было. Если у нас есть слова, не подчиняющиеся основному закону сингармонизма, то это означает, что мы оставляем в покое происхождение. Если вы примете это основное положение, то они не подчиняются закону сингармонизма.

Другой вопрос, нужно ли подчинят их или нет, или они будут господствовать над тюркским. По этому вопросу я скажу, что если взять, хотя бы Россию, которая имеет столетнюю литературу, или другие государства, которые стоят на более высокой ступени

культуры, то мы замечаем, что все иностранные термины подчиняются общему закону языка. Например, русский никогда не скажет “электрофикация” или “кооперацион” и т. д. То же самое и наши узбеки. Узбеки говорят не “кооперация”. Они умеют подчинять это слово своим законам сингармонизма, они говорят “каперация”. Это означает, что и иностранные слова подчиняются закону сингармонизма...

Раз это так, то не следует говорить, как это делает тов. Чобан-Заде, что языку узбеков, тюрк и других народов не свойственен сингармонизм” (Стенографический отчет. 1927. 129-131-b.).

Otajon Hoshimning singarmonizm qonuniyatiga dastlabki munosabatlari.

Otajon Hoshimning “Yer yuzi” jurnalining 1926-yil 6-sonida chop ettirgan maqolasi 29-avg‘ustda O‘zbekiston miqyosida o‘tkazilgan konferensiya, uning natijalariga bag‘ishlab yozilgan. Maqolada olimning o‘zbek tilidagi singarmonizm haqidagi qarashlari aniq bayon qilingan:

“Bu loyiha shul vaqtg‘acha imloda ishlatilib kelingan adabiy tilimiz chig‘atoy adabiyotiga asos qiling‘ondir. Mana bu besh yuz yillik tarixi bo‘lg‘on adabiyotimizning bo‘lishi lotinchaga asos qiling‘on o‘zbek alifbosini tuzishda kanfirinsiyaga ancha osonlik berdi. Bunga ko‘ra tezlik bilan yangi alifboni tuzishga muvaffaq bo‘ldi. Bu adabiy tilimiz (hozirda shu tilda yozamiz) singarmo‘nizmga – ohang qonunig‘a asoslangandir. Shuning uchun yangi alifbomiz ham singarmo‘nizmga asos qiling‘ondir. Lekin fors ta‘siri orqasida ba‘zi bir joylarda (Masalan. Toshkent, Samarqandda)g‘i o‘zbek shevalari buzulg‘ondir va buning orqasida ohang qonunini yo‘qotg‘ondir. Bunday forslashg‘on shevalar O‘zbekistonda oz; singarmo‘nizmga asoslangan shevalar ko‘pchilikdir. Ular 9 prasant tashkil qiladir. Ba‘zi o‘rtoqlar asossiz dalillar bilan kamchilik tashkil etkan, forslashg‘on shevalarga yangi o‘zbek alifbosini asos qilishni istagan bo‘lsalar ham, konfirinsiya bu fikrni rad qilib ko‘pchilik tashkil etkan va singarmo‘nizmga asos qiling‘on shevalarg‘a iyardi va to‘g‘ri qildi.

Sheva masalasi bilan cho‘zg‘ilar soni bog‘lang‘ondir. Singarmo‘nizmga asos qiling‘on shevalarda 9 cho‘zg‘i ochiq aytiladi. Mana shuning uchun kanfirinsiya 9 cho‘zg‘i olishg‘a majbur bo‘ldi. Forslashg‘on (Toshkent, Samarqand) shevalarida olti cho‘zg‘i ochiq aytiladi, qolg‘on uch cho‘zg‘i ajratilmaydi, 6 cho‘zg‘i bo‘lsin degan o‘rtoqlar (bunday o‘rtoqlar ko‘b, lekin fikrlarini matbuotda dalil bilan aytganlari yo‘q) mana shu forslashg‘on juda ham oz bo‘lg‘on shevaga asosan aytadirlar. Lekin bu fikr tanqidga ham arzimaydi.

6 cho‘zg‘i tarafdorlari: 9 cho‘zg‘ini qabul qilish bilan tilda qiyinchilik tug‘diriladi, hozirda yo‘q bo‘lib ketgan (?) cho‘zg‘ilarni qayerdan topib olib kelib 9 cho‘zg‘i qilish eskilikka qaytishdir; shevalari forslashg‘on Toshkent va Samarqandlar iqtisodiy markaz bo‘lg‘onidan boshqa shevalar ham sigarmo‘nizmni yo‘qotib, 6 cho‘zg‘iga kelib yotibdirlar va shu shevada butun o‘qug‘on o‘zbeklar so‘zlaydilar (Polivanif) deydir. Ko‘pchilikka iyarish eskilikka qaytishmi? Toshkentning o‘zidagi gazetalarda singarmo‘nizm e‘tiborga olinmasdan yozilib yotibdimi? 9 cho‘zg‘i bo‘lg‘on joylarda Toshkent, Samarqanddan iqtisodiy zo‘r markazlar yo‘qmi? Bizning maqsad ommani, ko‘pchilikni oqartish, savodli qilish emasmi?

Balki ba‘zi o‘rtoqlar, shunday dalillarni aytadurg‘on kishilar bormikan – deb o‘ylaydirlar. Uyalish kerak emas, shunday o‘rtoqlar bor; ularning ismlarini aytishga hojat ham yo‘q. Yana shuni esdan chiqarish kerak emaski, to‘g‘ri, 9 cho‘zg‘i bir oz qiyinliq tug‘diradi. Lekin bu qiyinliqni yo‘q qilish mumkin va ilmiy markaz bu ishga kirishdi, bu 9 cho‘zg‘i birinchi ko‘rishda shunday qiyin bo‘lib ko‘rinadi. Keyin, keyin ko‘zimizga ochiq bo‘lib qoladi va qo‘rqinch tug‘dirmaydi. Shuning uchun bundan qo‘rqmasliq lozim. Bu loyiha umuman asosli, ko‘pchilikni va shu vaqtg‘acha yashab, ishlanib kelgan adabiy tilimizni ko‘zda tutqon va singarmo‘nizmga asoslangan bir loyihadir” (Hoshim. 1926. 12-13-b.).

Olim “Boku plenumi natijasi” nomli maqolasida ham turk tillaridagi singarmonizm haqida bo‘layotgan munozaralarga munosabat bildirdi. Tilning rivojlanishi, o‘sishi, chet tillaridan so‘z o‘zlashtirish natijasida ohangdoshlik yo‘qolishi xususidagi qarashlarni inkor qildi, turk tillaridagi chet so‘zlar singarmonizmni yo‘qota olmagan va yo‘qota olmaydi, degan aniq xulosani berdi:

“Singarmo‘nizm butun turk tili lahjalariga xosdir. U turk tili asosidir. Singarmo‘nizm turk

tilining temir qonunidir... Bunday temir qonun boshqa tillarda yo‘q. Singarmo‘nizm qonuni shundan iboratdirki, turkcha har bir so‘z yo qalin, yo ingichka bo‘ladi. Masalan, **ot-otg‘a, it-itka**. Mana shu qonun o‘zbek lahjasida bo‘lg‘oni kabi boshqa turk lahjalarida ham bor. (Ozarbayjon, turkman, qozoq, qirg‘iz, totor va boshqa lahjalarda). Mana endi butun masala mushtarak alifboni shunday qonunli turk tiliga asos qilishdadir. Bu qonun butun turk lahjalarida bor ekan va hozirda ham hukm surar ekan, albatta, mushtarak alifboni shunga asos qilish lozim, shunday ochiq va to‘g‘ri fikrga qarshi chiqib bo‘ladimi? - deguchi o‘rtoqlar bo‘lar.

Bu qonung‘a qarshi chiqq‘uchilar bor; o‘zbeklar, qozoqlar, qirg‘izlar orasida bo‘lmasa ham, ozarbayjonli o‘rtoqlar orasida bor. Albatta, singarmo‘nizm qonuniga qarshi chiqish boshqa, to‘g‘ri dalillar bilan bu qonunning yo‘qligini isbot etish boshqa. Qarshi chiqq‘uchilar: til borg‘on sari o‘zgargandek, singarmo‘nizm ham o‘zgaradi va o‘zgargandir; u o‘zgarish shunday natijaga olib keladiki, singarmo‘nizm kuchli qonun bo‘lmay qoladi va undan keyin unga suyanish yaramaydi deyilar. Bu fikr hech bir to‘g‘ri emas, chunki biz alifboni kelgusidagi emas, hozirdagi tilimizga asos qilishimiz kerak. Kelgusida balki iqtisodiy o‘zgarish orqasida til oyirmasi ham bo‘lmas, ya‘ni umumiy bir til bo‘lar. Qanday bo‘lmasin, bu tarix ishi. Hozirgi vaqtda tilimizda singarmo‘nizm hukm surar ekan, mushtarak alifboni shunga asos qilish kerak. Mana shu asosga suyanib Boku plenumi butun turk lahjalarida singarmo‘nizm borligini ta‘kidlaydi. Plenum har tovushg‘a birtadan shakl oldi. Shunday bo‘lsa ham singarmo‘nizمنى qabul qilish natijasida chiqodirg‘on unli (soit) tovushlarni shaklan kamaytirish masalasini istagan jumhuriyatlar ixtiyorig‘a qo‘ydi”. “O‘zbek, umuman, turk tilining boshqa, xususan, arab, fors tillari bilan robitada bo‘lishi bilan birga, unga chet so‘zlar qo‘shilg‘on. Bu chet arab, fors so‘zlari ko‘pincha qalinliq va ingichkalik, ya‘ni singarmo‘nizm qonunig‘a bo‘yinsunmaydi. Lekin bunday so‘zlar turk so‘zlariga qarag‘onda juda ham oz. Bu chet so‘zlar singarmo‘nizm ahamiyatini yo‘qota olmaydi va yo‘qota olmog‘on” (Otajon. 1927. 55-b.).

Otajon Hoshim chet so‘zlarni ham singarmonizmga bo‘ysundirish kerakligini qayd etgan: “O‘zbek, umuman, turk tiliga kirib qolg‘on fors, arab va boshqa chet so‘zlarni butun turk lahjalari uchun umum bo‘lg‘on singarmo‘nizm qonunig‘a bo‘yinsundirish kerak. Chet so‘zlar masalasini mana shunday hal qilish lozim” (Otajon. 1927a. 56-b.)

Turk tillaridan singarmonizm hodisasini chiqarishga qilingan harakatlar natijasiz yakunlangan, turkiy xalqlar vakillari tomonidan qarshilikka ushragan. Shu sababli 30-yillarning boshlaridan deyarli barcha turk tillarining alifbolari (Вопросы совершенствования. 1972), imlolari (Опыт совершенствования. 1982) singarmonizm asosida tuzilgan. Faqat davr mafkurasi, siyosiy tazyiqi tufayli bu hodisa o‘zbek adabiy tilidan chiqarilgan (Hudoyberdiyev. 1998. 433-443-b.; Xudoyberdiyev. 2022. 38-73-b.; Xudoyberdiyev. 2023.).

1929-yil 15-23-may kunlari Samarqand o‘tkazilgan til-imlo

konferensiyasida singarmonizm masalasining muhokama etilishi.

1929-yilning 13-mayida O‘zbekiston Yangi Alifbo Qo‘mitasining uchinchi plenumida adabiy til, istiloh va imlo muammolari ko‘rib chiqiladi va bu masalaning yaqinda chaqiriladigan Respublika Til-imlo konferensiyasida muhokama etilishi qayd qilingan (Краткие тезисы. с. 1-17).

1929-yilning 15-23-may kunlari Samarqandda bo‘lib o‘tgan til-imlo konferensiyasida adabiy til, termin va imlo masalalari qizg‘in muhokama qilingan. Anjumanda singarmonizmli shevalar xususiyatini, o‘zbek tilining boshqa turkiy tillar bilan yaqinligini ta‘minlash zarurligini hisobga olib, adabiy til 9 unli tovushga asoslanishi ko‘pchilik tomonidan ma‘qullangan. Imlo qoidalarini tuzishda ham shu tamoyillarga amal qilingan. Ushbu masalalar muhokamasida turli qarashlar bildirilgan.

O‘zbek adabiy tilining imlosi to‘g‘risida ma‘ruza qilgan Qayum Ramazon imlo qoidalarini tuzishda turk so‘zlarida singarmonizm qonuni to‘la tatbiq etilishi haqida fikr bildirgan (1929 nchi yil. 1932. 91-95-b.). Shuningdek, Imad No‘g‘aybek (1929 nchi yil. 1932. 103-106-b.), Ajdarov (1929 nchi yil. 1932. 106-107-b.), Xo‘janov (1929 nchi yil. 1932. 107-b.), Fitrat (1929 nchi yil. 1932. 107-109-b.), Elbek (1929 nchi yil. 1932. 109-110-b.), Isxoqov (1929 nchi yil. 1932. 110-11-b.), G‘ozi Olim (1929 nchi yil. 1932. 111-112-b.), Sobirjon Ibrohimov (1929 nchi yil. 1932.

112-113-b), Shokirjon Rahimiy (1929 nchi yil. 1932. 113-114-b.), Begjon (1929 nchi yil. 1932. 115-116-b.), Hodi Fayziy (1929 nchi yil. 1932. 116-117-b.), Orif Ayyub (1929 nchi yil. 1932. 117-b.), Sariboyev (1929 nchi yil. 1932. 117-119-b.), Buyuk Karimiy (1929 nchi yil. 1932. 119-120-b.), Murod Shamsiy (1929 nchi yil. 1932. 120-121-b.), Abdulhay Ayyub (1929 nchi yil. 1932. 121-122-b.) ham o'zbek adabiy tili uchun singarmonizmni asos qilib olish zarurligini aytib o'tishgan.

Anjumanda ishtirok etgan B.Cho'ponzoda barcha jumhuriyatlar singarmonizmli alifbodan voz keshgani, O'zbekistonda adabiy til uchun singarmonizmni asos qilib olishning hech keragi yo'qligi, lotinlashtirishning asosiy maqsadi turk va boshqa Sharq xalqlarining yozuvlarini o'zaro yaqinlashtirish ekanligini aytib o'tadi:

“So'ng o'laroq singarmunizm haqida bir qancha so'z so'ylamakchi bo'laman. Konferensiyadagi chiqishlar o'zbek lahja yoxud shevalarining asosiy e'tibori bilan singarmunizmli bo'lg'anini ko'rsatdi. Buning uchun cho'zgilarni ozaytirmoq masalasini bu konferensiyadan so'ngra qat'iy suratda o'rtadan ko'tarmak lozim keladir. Singarmunizmli alifbe tajribasi ikki yil muddaticha Qazaqistan, Qirg'zistan kabi jumhuriyatlarda yoyildi.

Bu tajribalardan chiqqan natijalar manfiy bo'lg'ani uchun ortiq 1 nchi plenumda butun jumhuriyatlar singarmunizmli alifbedan voz kechdilar (Aslida Birinchi plenumda barcha jumhuriyatlar vakillari singarmunizmli alifboni qabul qilish tarafdori ekanliklarini bildirishgan-J.X.). Endi yangidan O'zbekistonda bu tajribani takror etmakning menimcha hech keragi yo'q. Ikkinchi tomondan lotinlashtirish ideyasining asoslaridan birisi turk-tatar va boshqa Sharq xalqlarining yozuv madaniyatlarini yaqinlashtirmoq edi” (1929 nchi yil. 1932. 115-b).

Konferensiya o'zbek imlosi va alifbosini singarmonizm asosida shakllantirish zarurligi to'g'risidagi to'xtamga kelgan va tegishli qaror qabul qilgan (1929 nchi yil. 1932. 124-b.). 1929-yilning 10-avgustida O'zbekiston Xalq maorifi kollegiyasining yig'ilishi Samarqandda o'tgan Til-imlo konferensiyasi tavsiya etgan yangi imlo qoidalarini tasdiqlaydi (Ибрагимов. 1973. 222-b.).

Otajon Hoshimning o'zbek tilidagi singarmonizmga oid qarashlarining o'zgarishi.

30-yillarning boshlaridan turk xalqlari adabiy tili, imlo va alifbolarini qaytadan ko'rib chiqish masalasi qayta kun tartibiga qo'yiladi. 1932-yilda Butunittifoq Yangi alifbo markaziy qo'mitasida joylarda imlo qoidalarini ishlab chiqish uchun mas'ullar belgilan. Turkiy xalqlar imlolarini muvofiqlashtirib nazorat qilishga N.Yakovlev, o'zbek tili imlo qoidalarini ishlab chiqishga L.Jirkov, O.Hoshimov va M.Bogdanovalar mas'ul etib tayinlangan. Yangi o'zbek adabiy tili va imlo qoidalari bo'yicha ma'ruza tayyorlash L.Jirkov va O.Hoshimovga topshirilgan (Дмитриев. 1932. С. 106.). N.Yakovlev va L.Jirkov turkiy xalqlar alifbolarini dastlab rus alifbosiga o'tkazish tarafdori bo'lishgan. Ular lotin yozuviga o'tkazish tadbirlarining barchasida faol ishtirok etib, mahalliy alifbolarni rus alifbosiga yaqinlashtirishga qat'iy harakat qilishgan.

1933-yil 7-yanvarda Butunrossiya Markaziy Ijroiya qo'mitasi huzuridagi Ilmiy kengashda o'zbek adabiy tili va imlosi haqidagi masala ko'rib chiqiladi. Unda Otajon Hoshimning “Yangi o'zbek adabiy tili va uning imlosining ba'zi masalalari” mavzusidagi ma'ruzasi tinglangan.

30-yillarda jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hayotida tub burilishlar yuz bergan, barcha sohada yangi jamiyat qurilganligi, qurilayotganligi, uning olamshumul ahamiyati, kollektivlashtirish, o'tmishni qoralashga oid tizimli ishlar amalga oshirilayotgan edi. Otajon Hoshim ma'ruzasining umumiy mazmuni va mohiyati ham shunga mos, o'zbek tili imlo qoidalarini ilmiy asosda tahlil etish, mavjud muammolarni aniqlash va ularning yechimlari xususida aniq xulosalar berishdan ko'ra, o'zbek adabiy tili va imlosini kommunistik mafkura talablariga moslashtirish yaqqol sezilib turar edi.

Ma'ruza chig'atoy adabiy tilining XIV yuzyillikdan boshlanganligi, u tilda ijod qilgan adiblar, ularning faoliyatiga oid ma'lumotlarni anglatish bilan boshlangan:

“В эту эпоху образовалось феодальное государство Тимура и Тимуридов. В эту эпоху усилилось господство помещиков-феодалов, племенной феодальной чагатайской аристократии; ее идеология пропитала, разумеется, и литературы. Чагатайская литература возникла во дворцах Тимура и Тимуридов и достигла наивысшего развития с появлением

произведений Атаи, Байкара, Лютфи, Наваи, Бабур и др. Многие из этих писателей были сами ханами, визириями и крупными феодалами. Все их произведения написаны на литературном чагатайском языке” (Хашимов. 1933. С. 37.).

20-yillarning o‘rtalaridan davr matbuotida chig‘atoy tili, chig‘atoy adabiyoti, Fitrat rahbarligida tuzilgan “Chig‘atoy gurungi” haqida tanqidiy maqolalar e‘lon qilina boshlangan. 30-yillarning boshlarida esa “chig‘atoy tili”, “chig‘atoy adabiyoti”, “chig‘atoy gurungi”, “burjuaziya vakili”, “Temur va Temuriylar” haqidagi fikrlar, asosan, o‘sha davrni, unda kechgan jarayonlarni, madaniy muhitni tanqid qilish, ayblash, qoralash uchun ishlatilgan. Bundan asosiy maqsad xalqni o‘z buyuk tarixidan ajratib tashlash, bolsheviklar shakllantirayotgan mafkuraga, muhitga, jumladan, yangi tilga qarshi bo‘lgan jadidlar va ziyolilarga to‘sqinlik qilish edi.

Otajon Hoshim ma‘ruzasida hatto Alisher Navoiy faoliyati ham tanqidiy ruhda talqin qilingan. “Muhokamat ul-lug‘atayin” asarida ilgari surilgan fikrlar chig‘atoy aslzodalarining o‘z tillarini yaratish yo‘lidagi harakat sifatida baholangan. Alisher Navoiyning Temuriylardan Husayin Boyqaroning vaziri va yaqin do‘sti bo‘lgani alohida urg‘ulangan, panturkistlar Navoiyni o‘z bobolari sifatida qarashlari, Navoiy siymosida chig‘atoy adabiy tili jonli tilga yaqinlashgani aytib o‘tilgan:

“Отсюда ясно, почему националисты-пантюркисты в части литературного языка до и после Октября выпячивали значение Наваи, объявляя его своим “дедушкой”, борцом за тюркский язык. Националисты-пантюркисты доходили до утверждений, что Наваи, и в его лице – чагатайский литературный язык, приближался к живым диалектам.

Но история показывает обратное. Чагатайский литературный язык был языком чагатайской феодальной дворцовой аристократии, все более отдалявшимся от живых чагатайских диалектов (барласов, джалпар, тюрок и чагатай). Чагатайский литературный язык развивался под сильным влиянием персидского и арабского языков, пропитываясь фарсизмом и арабизмом” (Хашимов. 1933. С. 37.).

Shundan so‘ng chorizmning bosqinchilik siyosati va milliy tillarni ruslashtirish borasida olib borgan ishlari tanqid qilinadi (Хашимов. 1933. С. 38.). Jadidlar, ularning turkiy tillar uchun yagona tilni yaratish xususidagi faoliyati, “Chig‘atoy gurungi”ning o‘zbek adabiy tilini rivojlantirish yo‘lidagi qarashlari qoralanadi (Хашимов. 1933. С. 38-39.).

Otajon Hoshim ushbu ma‘lumotlardan keyin oktyabr inqilobi bergan ulkan imkoniyatlar, I.Stalinning yagona tilni yaratish borasidagi dastlabki fikrlari ilgari surilgan “Sharq xalqlari dorilfununining siyosiy vazifalari” to‘g‘risidagi ma‘ruzasi, 1930-yil 27-iyundagi VKP(b)ning XVI sezdida qilgan “Milliy masaladagi qing‘ayishlar bilan kurashuv to‘g‘risida”gi ma‘ruzasi muhim ahamiyatiga to‘xtalgan:

“Значение национального языка в условиях диктатуры пролетариата сформулировано тов. Сталиным в его речи в КУТВе и в докладе на XVI с‘езде ВКП(б). Тов. Сталин четко указал на то значение, какое имеет национальный язык при диктатуре пролетариата, как форма, осуществляющая приобщение трудящихся данной национальности к пролетарской культуре. В этом и заключается значение национального языка. Задача заключается в том, чтобы направить развитие национального языка, в данном случае развитие узбекского литературного языка, в сторону обеспечения быстрее приобщения трудящихся масс Узбекистана к пролетарской культуре. Это значит, что новый узбекский литературный язык должен развиваться по пролетарскому пути” (Хашимов. 1933. С. 39-40.).

Otajon Hoshim fikrlarini davom ettirib, o‘zbek tilining yangi davrda o‘sib, rivojlanib borayotganligi, lotinlashtirish yangi adabiy tillarni rivojlantirish yo‘lidagi bir bosqich ekanligini aytib o‘tgan (Хашимов. 1933. С. 40-41.). Olim shundan keyin singarmonizm va unli tovushlarni ifodalaydigan harflar sonini qisqartirish haqidagi qarashlarini bayon etgan:

“Последнее связано с вопросом о сингармонизме. В большинстве говоров, городских и кишлачных на данном этапе развития языка сингармонизм все больше ослабляется, нарушается. Это происходит, главным образом, в связи с развитием социалистического хозяйства и культурной революции Узбекистане, с развитием фабрик, заводов, ростом

пролетариата впитывающего крестьян разлитых говоров, при усилении связи между городом и деревней и между различными районами, с созданием совхозов, колхозов, куда входят представители различных языков, и т. д.

В результате всего этого получается скрещивание различных городских, кишлачных диалектов а масштабах, каких прежде не видел Узбекситан. До Октября результатам этого скрещивания являлась усиленная тенденция выравнивания жвх говоров как городских, так и кишлачных. Эта тенденция именно и приводит к все большему ослаблению сингармонизма. Такова основная линия развития жвх узбекских говоров.

При составлении орфографии необходимо учитывать этот основной закон уменьшения роли сингармонизмов, который можно видеть и наблюдать в языке.

Каким образом мы должны развивать орфографию узбекского языка, каким образом должны составить ее, чтобы ускорить этот процесс, чтобы создать базу для единой орфографии? При разрешении этого вопроса мы должны учитывать уничтожение сингармонизмов на данном этапе развития узбекского языка. Поэтому мы стоим на той точке зрения, что количество гласных можно сократить до пяти (а, э, ь, и, о, ө, у, у, е = а, о, у, и, э). Сокращение гласных в узбекском алфавите поможет решить этот основной, кардинальный вопрос для трудящихся масс Узбекистана, перед которыми стоит задача быстрого поднятия своего культурного уровня. Этот вопрос для нас является важнейшим вопросом культурной революции" (Хашимов. 1933. С. 41.).

Ushbu ma'ruza yuzasidan qaror qabul qilingan (Хашимов. 1933. С. 43-45.). Otajon Hoshim ma'ruzasi, uning asosida qabul qilingan qaror o'zbek adabiy tili va imlosi haqida o'tkaziladigan barcha anjumanlar, taqdiqotlar, matbuotda e'lon qilinadigan maqolalar va boshqa ishlarning mazmuni, yo'nalishlarini belgilab bergan.

Ibrohim Tohiriy tilning o'sib, rivojlanib borishi, chetdan yangi so'zlarni o'zlashtirish hisobiga tilning boyishi, olinma so'zlarni o'z imlosi, fonemalari bilan olish to'g'risida qoidalar yaratish, chet so'zlarni ь, ө, э kabi harflar bilan buzib yozish davri o'tgani, kelajakda yaratiladigan yagona til uchun hozirdan tayyorgarlik ko'rish haqida fikr bildirgan:

"O'zbek adabiy tilini, uning so'zlarini va tovushlarini so'sial bir hodisa, to'xtamasdan o'sa va yuksalaturg'an jonli bir hodisa holida olib tekshirish, funimalarga qarashda ham so'sial qarashning bo'lishi shartdir. O'zbek adabiy tilining so'zlarinigina emas, uning tovushlarini ham jonli holda so'sial ko'llektiv bir fakt deb qarash kerakdir. O'zbek adabiy ham fan tilining "chet" tillardan baynalmilal lug'at va istilohlar olib o'zlashdirish uchun yasalg'an qoidalarini, so'zlarinigina emas, ularning funimalarini ham to'g'ri buzmasdan aytishni ta'min qilaolaturg'an xarakterda qoidalar yaratish kerakdir. Akademik Mar tili bilan desam, orfografiya qoidalarimiz xalqlarni bir-biridan uzoqlashdirish uchun yasalmasdan, balki ular o'rtasidag'i tushunishni yaqinlashdirish uchun yasalishi zarurdir. Baynalmilal so'zlarni ostida, ь, ө, э kabi harflar bilan bejab buzish davri o'tdi. Sengo'rmo'nizm qonuni po'lat qonun deb, uni baylalmilal so'zlarga ishlatish xato bir prinsipning xato natijasi bo'lishi ham aniqlandi. O'zbek jonli tilining qaysi yulduzg'a qarab yuksalishi, lug'at va termin boylig'i qaysi ariqdan suv ichib kuchayishi ham ma'lum bo'ldi. Til siyosati qanday ravishda quyilishi, MADANIY QURILISHNING BOSH FORMASI BO'LG'AN TILNING KELAJAKDA, KO'MMUNIZM MADANIYATINING BIRLASHGAN BAYNALMILAL TIL KO'LLEKTIFIGA QO'SHILISHI UCHUN HOZIRG'I KUNDAYOQ TAYYORLIQ KO'RISH masalasi pro'letariat madaniyati rahbarlari tomonidan aniq aytiladi" (Таһиръ. 1933).

Tohiriy o'z qarashlarini davom ettirib singarmonizm o'zlashma so'zlarning o'z tovushlari bilan olinishiga to'sqinlik qilgani, baynalmilallashgan til, sotsalizmga xos til shakllangani haqida yozadi:

"O'zbek adabiy tilining tabiiy o'sishiga va "chet" so'zlarni to'g'ri tovushlari bilan o'zlashdirishga to'squnliq qilaturg'on singo'rmo'nizm qonuni orfografiyamizning asosiy qonun bo'lishi huquqidan mahrum qilish kerakligi ham ma'lum bo'ldi...

1929 nchi yilning til-imlo qurultoyi bo'lg'anidan buyoq iqtisodiy, ijtimoiy turmushda alla qancha o'zgarishlar bo'ldi. So'sializm qurilishi o'zining gigant qadamlari bilan alla qancha ilgari

yurdi. “Kim-kimni yengadi” masalasi shahardagina emas, qishloqda ham soʻsializm foydasigʻa hal etildi.

Ilgarigi kichik-kichik qishloqlar oʻrnida hozir gigant soʻvxoʻzlarimiz, katta-katta koʻlxoʻzlarimiz qurildi. Burungʻi omochlar oʻrnigʻa, yangi texnika, yangi traktoʻr, yangi asbablar jonsiz dalalargʻa jon berib, soʻsalizm qurilishigʻa imani yoʻq bandalarning miyalarini harakatga keltirdi, ularga yangi fikrlar yangi umidlar tugʻdirdi, soʻvxoʻz va koʻlxoʻzlardagʻi soʻsial koʻllectif baynalmilallashib, oʻzbeki, rusi, tatari, qazagʻi va boshqalari bir yotoqxonada, bir choyxonada, bir oshxonada bir xil mehnat sharoyitida, bir xil turmushda yashab shu baynalmilal koʻllectif turmushi, baynalmilallashgan til, soʻsalizm qurilishining oʻziga mahsus tilni toʻgʻdirdi (Тахъръъ. 1933)ʻʻ.

Sh.Rahimiy “Imlo anarxiyasiga xotima berilsin” nomli maqolasida imloda boshboshdoqlik va chalkashlik keltirib chiqargan ayrim masalalarga toʻxtalgan. 1929-yilda Samarqand til-imlo konferensiyasi chetdan olinadigan soʻzlar oʻzbek tili tovush xususiyatlariga moslashtirilishi haqida qaror qabul qilgan edi (Rahimii. 1933).

1930-yil 18-iyulda Samarqandda oʻtkazilgan kengash, Oʻzbekiston davlat termin qoʻmitasining 1931-yil 9-mayda oʻtkazilgan maslahat majlisi qarorlari bilan rus tili va rus tili orqali oʻzlashgan soʻzlar oʻzgartirilmadan yozilishini belgiladi:

“Endi masalaning qanday kelib chiqishi bilan tanishtirib oʻtayik: “oʻz soʻz – chet soʻz” muammosi boshlab, 1929 nchi yil til-imlo koʻnferensiyasining qarorlarida koʻrina boshladi: “burundan tilimizga” kirib qolgʻan oʻzlashib ketgan chet soʻzlar oʻz imlomiz qoidalarigʻa muvofiq yoziladi. Rus va ovroʻpa soʻzlari oʻz harflarimiz bilan mumkin qadar oʻz imlomizgʻa tabiiy tutilib, asos shakllarini oʻzgarmasligiga iʻtibor qilinadi” (oʻsha koʻnferensiyaning imlo haqidagʻi qarorlari).

Bundan soʻng yuqoridagʻi qarorni kengaytirish uchun toʻplangʻan kengash majlisi (u majlis 1930 nchi yil 18-iyulda Samarqandda boʻlgʻan) tubandagʻicha qaror qabul qiladi:

“2. Ovroʻpa soʻzlarini yozishda u soʻzlarning asliga shakl ham maʼno tomonidan yaqin boʻlgʻan faqat tubandagʻi unli harflar ishlatilsin: **a, o, u, Ё, e, i**. Masalan: **kommunist, komsomol, kontora, pioner, Рѣков, педагог ... kabi**” 2).

Yuqoridagʻi majlisdan soʻng Oʻzdavterminqoʻmning 1931-yil 9-mayda boʻlgʻan keng maslahat majlisi “chet soʻzlar” haqida tubandagʻicha qaror chiqargʻan edi:

“Iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy talablar bilan turli davrlarda rus-ovroʻpochadan kirib kelgan va hozirda proʻletar oʻrtoq madaniyatida ishchi-diyqon ommasigʻa matbuot orqali olinib turgʻan soʻzlar oʻz soʻzlarimiz deb sanalib, bular oʻzbek tili imlosi qoidasigʻa boʻysunmasdan (?), oʻz asllariga muvofiq ravishda yoziladi. Masalan: **Proletar (pyrēlītēr emas), Stalin (Ĭstalin, Istalin emas), kommunist (kōmmynist emas), traktor (tirēktōr yoki tĕraqtĕr emas)**.

Mana yuqoridagʻi ikki majlis qarorlari 1929 nchi yil imlo koʻnferensiyasining qarorlarigʻa ochiqdan ochiq qarshi boradi. U majlislar 1) Rus, ovroʻpa soʻzlarining oʻz imlolarini mumkin qadar saqlanishini tavsiya qiladilar. Bu esa imloda anarxiya tugʻdirishning boshi boʻlib, ana shundan buyon Oʻzdavnashr kitoblari va boshqa doimiy matbuot oʻzbekcha ham chet soʻzlarni (bu taʻbir yuqoridagʻi qarorda koʻrsatilgancha) oʻzbek imlo qoidalarigʻa muvofiq yozsa, “Qizil Oʻzbekiston” boshda boʻlgʻani holda hamma vaqt matbuot yuqoridagʻi maslahat majlisiga muvofiq yozdi. Mana shuning natijasida imloda katta anarxiya maydongʻa keldi.

Natijada oddiygʻina soʻz boʻlgʻan “**Kreml**” soʻzi 17 shaklda “**muvafl̥q**” soʻzi 15 haklda yozilaturgʻan boʻlib qoldi” (Rahimi. 1933).

Qisqa muddatdan keyin “*Qizil Oʻzbekiston*” gazetasida Qayum Ramazon imzosi bilan “Oʻzbek tilining birlashgan imlosi” loyihasi eʼlon qilingan. Unda unlilar soni 9 tadan 5 taga (**a, ə, o, ɵ, i, Ё, u, y, e, = a, o, u, i, e**) qisqartirilgan, singarmonizm oʻz vazifasini tilning boshqa sohalariga oʻtkaza boshlagani, shu sababli bundan keyin singarmonizm muhim rol oʻynamasligi qayd etilgan (Ramazōn 1933).

Ushbu loyiha matbuotda muhokama etilgan. Otajon Hoshimning “Oʻzbek yangi adabiy tili va uning imlosi haqida” nomli maqolasi ham chop etilgan. Ushbu maqolaning mazmuni ham Otajon Hoshimn ilmiy kengashda qilgan maʼruzasiga mos boʻlib, yangi davrda oʻzbek tilining

rivojlanish tamoyillari, xalqaro (asosan rus tili va rus tili orqali ovrupo tillaridan) soʻzlarning kirib kelishi, yangi tovush tizimi, yangi qoʻshimshalarning (-izm, -ik kabi) ishlatilishi, unli tovushlarning qisqarishi jarayonlari bayon qilingan. “Chigʻatoy adabiy tilining (Navoiy, Bobur, Lutfiy va boshqa) feodal mohiyatidan olingan imlo”, “panturkist, panislomist oqimlarining ... imlosi”, “jadidizm imlosi”, “oʻzbek tili yuksalishini burjuaziya yoʻliga boshlagan imlo”, “chigʻatoy tilining imlo prinsiplari” tanqid qilingan. 1929-yilga qadar oʻtkazilgan anjumanlarda oʻzbek tilidagi unlilarning qisqarishi va singarmonizmning yoʻqolib borishi alifboda aks ettirilmagani koʻrsatib oʻtilgan (Hašimof. 1933.).

Shundan keyin Elbek, Ulugʻ Tursun, F.Ismoil va boshqalarning eʼlon qilingan maqolalarida ham Otajon Hoshim maqolasiga mos ravishda oʻzbek tilidagi singarmonizmning yoʻqolishi, unli tovushlar sonining qisqarib borishi haqida fikrlar bildirilgan. Otajon Hoshim qarashlari toʻliq qoʻllab-quvvatlangan.

Faqat Tursun Ibrohimov oʻzbek tilning birlashgan imlosi loyihasida unlilar sonining qisqarishida ilmiy asoslar koʻrsatilmagani, juft unlilarning bir qancha shevalarda mavjudligi uchun ularning sonini ham qisqartirib boʻlmazligi, singarmonizmdan ham foydalanish kerakligi haqida fikr bildirgan (Ibrohimov. 1933.).

1934-yil 7-yanvardagi Til-imlo konferensiyasida oʻzbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi.

Singarmonizm, unlilar toʻgʻrisidagi bahs-munozaralarga 1934-yil 7-yanvarda Toshkentda otgan Til-imlo konferensiyasi yakun yasagan. Anjumanda yangi imlo qoidalari toʻgʻrisida yana Otajon Hoshim maʼruzasi tinglangan. Muzokaralarda Shokirjon Rahimiy, Faxri Kamol, Sobirjon Ibrohim, Avloniy, Gʻozi Olim va boshqalar qatnashgan. Konferensiyada tasdiqlangan yangi imlo qoidalarida unlilar soni 6 ta (**a, ə, o, u, i, e**) qilib belgilangan, singarmonizm yangi sharoitda yoʻqolib borayotganligi alohida taʼkidlangan. Oʻz MIK prezidiumining 1934-yil 13-martdagi qarori bilan tasdiqlangan mazkur imlo qoidalaridan keyin oʻzbek tilining yozuv tizimida singarmonizm aks ettirilmagan, 9 ta unli tovushdan 3 tasi qisqartirilib, 6 ta qilib belgilangan va bu hodisalar oʻzbek adabiy tilining ulkan ijobiy yutugʻi sifatida baholangan.

Xulosa

Yuqorida keltirilgan dalillardan quyidagicha xulosaga kelish mumkin.

1926-yilda Boku shahrida oʻtkazilgan Butunittifoq birinchi turkologiya qurultoyi, Butunittifoq yangi turk alifbosi markaziy qoʻmitasining I plenumida B.Choʻponzoda turk tillaridan singarmonizمنى chiqarish toʻgʻrisida fikrlar bildirilgan. Bu esa qizgʻin munozaralarga sabab boʻlgan. Mazkur masala yuzasidan muhokamalarda ishtirok etgan turk xalqlarining aksariyat vakillari, jumladan Otajon Hoshim, Nazir Toʻraqulov, Olimjon Ibrohimov, Shokirjon Rahimiy, I.Alparov, Sh.Usmonov, Sh.Manatov va boshqalar B.Choʻponzodaning turkiy tillardagi agglyutinatsiya va singarmonizm haqidagi fikrlariga eʼtiroz bildirishgan, barcha turkiy tillarda singarmonizm mavjudligini dalillar asosida isbotlab berishgan.

Yigirmanchi yuzyillikning boshlaridan Y.Polivanov oʻzbek adabiy tili uchun 6 unli tovush mavjud boʻlgan, singarmonizm hodisasi boʻlmagan shahar shevalarini asos qilib olish zarurligi haqidagi qarashlarini bayon etib borgan. Davr matbuotida, anjumanlarda Abdurauf Fitrat, Elbek, Gʻozi Olim, Ashurali Zohiriy, Otajon Hoshim, A.Alaviy, Singarmonizmchi va boshqalar oʻzbek adabiy tili singarmonizmga yuz foiz amal qilishi kerakligi, alifboda unli tovushlarni ifodalash uchun 9 harf olinishi kerakligini isbotlashgan.

1929-yil may oyida Samarqandda oʻtkazilgan til-imlo konferensiyasida oʻzbek adabiy tiliga singarmonizimli shevalarni asos qilish va 9 talik (**a, e, ə, i, o, o, u, y, ь**). unlilar tizimini joriy etish haqida anjuman qarori qabul qilingan.

Oʻzbek adabiy tilining imlosi 1933-yil 7-yanvarda Butunrossiya Markaziy Ijroiya qoʻmitasi huzuridagi Ilmiy kengashda muhokama qilinib, mazkur masala yuzasidan Otajon Hoshimning maʼruzasi tinglangan. 1934-yil 7-yanvarda Toshkentda boʻlib oʻtgan Til-imlo konferensiyasida tasdiqlangan yangi imlo qoidalarida unlilar soni 6 ta (**a, ə, o, u, i, e**) qilib belgilangan, singarmonizm yangi sharoitda yoʻqolib borayotganligi alohida taʼkidlangan. Mazkur

imlo qoidalari O'z MIK prezidiumining 1934-yil 13-mart qarori bilan tasdiqlangan, unda singarmonizm o'zbek adabiy tilidan chiqarilgan, unlilar soni 9 tadan 6 taga tushirilgan.

Otajon Hoshim o'zining 1926-yildan 1930-yillar oralig'ida nashr etilgan maqolalarida, anjumanlardagi chiqishlarida ko'pchilik o'zbek shevalarida singarmonizm qonuni mavjudligi, shu sababli o'zbek adabiy tilini, imlosini, alifbosini singarmonizmga mos holda shakllantirishni zarur deb bilgan. 1930-yillarning boshlaridan esa yangi o'zbek adabiy tili shakllanayotgani, tilning leksik qatlamida, fonetik tizimida o'zgarishlar bo'layotgani, kelgusida singarmonizmning yo'qolib ketishi haqida fikr bildirgan. Shu sababli o'zbek adabiy tilidan singarmonizni chiqarish, unli tovushlarni bildiradigan 9 ta harfdan 3 tasini qisqartirish kerakligini bayon etgan.

Adabiyotlar

Всесоюзный тюркологический съезд. (1926). Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). Баку.

Hoshim O. (1927). O'zbekistonda ilmiy ishlar. *Maorif va o'qitg'uvchi*. 11.

Hudoyberdiyev C. (1998). Özbeçede ses uyumunun yok ediliş. *Türk dünyası dil ve edebiyat dergisi*. –Ankara. № 5. –S. 433-443.

Hoshim O. (1926). Yangi alifbomizning chiqishi. *Yer yuzi*. 6.

O'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasi. (1932). *1929 nchi yil mayning 15-23 nchi kunlarida Samarqandda butun O'zbekiston miqyosida to'plang'an o'zbek til-imlochilari va adiblar konferensiyasining to'la hisobi*. Toshkent.

Rahimii Ş. (1933). Ёmlə anarxiyasigə xətmə berilsin. *Qъзыl Ёzbekistan*. 30 mart.

Ramazən Q. (1933). Ёzbek tiliniñ birləşkən ёmləsi. *Qъзыl Ёzbekistan*. 16 may.

Salъhof M. (1933). *Ёzbek ədəbiyatъda millətcilik kərynişləri*. Taşkent: ЁzSSÇ dəvlət nəşriyatъ.

Таһъгъъ Ё. (1933). Ёzbek ədəbii tiliniñ arfagrafiyası toqъrsъda bə'zi bir mulahazələr. *Qъзыl Ёzbekistan*. 20 mart.

Hudoyberdiyev J. (2024). O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi. Toshkent: "Bookmany print".

Hudoyberdiyev J. (2023). Birinchi turkologiya qurultoyi va plenumida turkiy tillardagi singarmonizm muhokamasi. *O'zbekiston: til va madaniyat*. 4. 32-76.

Hudoyberdiyev J. (2022). O'zbek adabiy tilidan singarmonizmning chiqarilishi. *O'zbekiston: til va madaniyat*. 4. 40-73.

Hudoyberdiyev J. (2023). Qatag'on qilingan tovushlar qismati. *Ma'rifat*, 1-mart. 9(9438).

Байбулатов Дж. (1932). *Чагатаизм – пантуркизм в узбекской литературе*. Москва-Ташкент: Объединение Государственных Издательств Среднеазиатское отделение.

Вопросы совершенствования. (1972). Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР. Москва.

Дмитриев И. (1932). Реформа или революция в строительстве алфавитов СССР. *Революция и письменность*. Москва. 1-2(11-12).

Ибрагимов С. (1973). Орфография узбекского языка. *Орфография тюркских литературных языков СССР*. Москва: Наука.

Краткие тезисы. Краткие тезисы для доклада о работе ЦКНУА: Об организационном оформлении вопроса нового узбекского алфавита. *Центральный Архив Академии наук Республики Узбекистан*, фрд № 4, опись № 1, ед. хр. № 2, индекс 1112.

Otajon. (1927). Voku plenumi natijasi. *Ma'orif va o'qitg'uvchi*. 7-8.

Опыт совершенствования алфавитов и орфографий языков народов СССР. –М., 1982.

Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в Баку от 3-го до 7-го июня 1927 года. –М., 1927.

Хашимов А. (1933). Новый узбекский литературный язык и некоторые вопросы его орфографии. *Революция и письменность*. Москва. 1(16).

Ўbrahimov T. (1933). *Ўzbek tiliniڭ birləşkən ʔmlə proekti toqırʔsda bə'zi mulahazələr.* Qʔzyl Ǔzbekistan. 26 may.

Поливанов Е. (1931). *За марксистское языкознание.* Москва: “Федерация”.

Поливанов Е. (1922). Звуковой состав ташкентского диалекта. *Наука и просвещение.* Ташкент. 1.

Поливанов Е. (1928a). Невозможно молчать. *Правда Востока.* 22 октябрь.

Поливанов Е. (1928б). Основные формы графической революции в турецких письменностях СССР. *Новый Восток.* Москва. 23-24.

Поливанов Е. (1924). Проект латинского шрифта узбекской письменности. *Бюллетень 1-го Средне-Азиатского государственного университета.* Ташкент. 6.

Поливанов Е. (1933). *Узбекская диалектология и узбекский литературный язык.* Ташкент.

Сердюченко Г. (1933). Чеченский научно-исследовательский институт национального культуры. А.Г.Мациев. Тушко-чеченский-русский словарь с предисловием. М.Мамакаева, стр. 1-59, ц. 50 к. Издательство Чечнациздата, 1932 г. *Письменность и революция.* Сборник I. –М.-Л.: Издание ВЦК НА. 1933.

Öz

Dil kültürün en önemli ögesi olduğundan ve bir milletin var oluşu dile bağlı olduğu için dilin yok oluşu milletin soykırma uğradığı anlamına gelmektedir. Türk milletinin çeşitli lehçeleri olsa da tabii olarak bunların birbiriyle ilişkisi için en azından bir alfabeye ihtiyaçları vardır. Bütün dünya’da bu böyledir. Arapların, Ermenilerin, Fransızların; dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar, aynı alfabeyi kullandıkları malumdur. Onun için Türk lehçelerinin aynı dilde birleşmesi imkânsız olsa da alfabelerinin aynı olması mümkün hatta gereklidir. Bu husus, lehçelerin birbirini anlaması ve öğrenilmesi için son derece önemlidir. Zaman zaman Türk dünyası ortak alfabesi için çeşitli öneriler olmuşsa da gözden kaçan bir mesele vardır. Alfabe/ gramer/ yazı dili gibi hassas meselelerde mümkün olduğunca bütün dilbilimcilerin görüşüne başvurulmalıdır. Tanınmayan, bilinmeyen çok iyi dilbilimciler vardır. İşte bu çalışmada, çok çalışmış ve bu konulara kafa yormuş bir dilci olduğumuz düşünülerek, Türk dünyası, dil ve alfabe konularında görüşlerimiz ifade edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Alfabe, Alfabe Birliği, Türk, Türk Dünyası, Türk Dünyası Alfabeti, Türkistan, Horasan, Azerbaycan, Turan, İran, Özbekistan, Türkiye.

The Turkish World, Language and Alphabet Issue

Abstract

Since language is the most important element of culture and the existence of a nation depends on language, the extinction of a language means that the nation has suffered genocide. Although the Turkish nation has various dialects, they naturally need at least one alphabet for their relationship with each other. This is the case all over the world. It is known that Arabs, Armenians and French use the same alphabet no matter where they are in the world. Therefore, although it is impossible for Turkish dialects to unite in the same language, it is possible and even necessary for their alphabets to be the same. This issue is extremely important for dialects to understand and learn each other. Although there have been various suggestions for a common alphabet for the Turkish world from time to time, there is an issue that is overlooked. In sensitive issues such as alphabet/grammar/written language, it is necessary to consult the opinions of all linguists as much as possible. There are very good linguists who are unknown. In this study, considering that we are a linguist who has worked hard and thought about these issues, our views on the Turkish world, language and alphabet have been expressed.

Keywords: Alphabet, Alphabet Union, Türk, Turkish World, Turkish World Alphabet, Türkistan, Khorasan, Azerbaijan, Turan, Iran, Özbekistan, Türkiye.

1934’te Özbekistan’da ünlülerin sayısı, 9 ünlülü alfabeden üç ünlü (ı/ö/ü) çıkarılarak, 6 ünlüye düşürülmüştür. Bu üç ünlünün çıkarılması ses uyumlarını (sinharmonizm/ singarmonizm) da olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak uyumların bozulması sadece bu üç ünlünün çıkarılmasına bağlı değildir. Eklerin tek şekilli olması, bazı yerlerde incelleme temayülleri ve kelimenin asıl şeklinin bozulması da gözlemlenebilir:

Yaş > Yaş/ Yâşâ-

Çal- > Çâl-

Taş > Tâş (dışarı)

“Dış, dışarı” anlamındaki kelime, neredeyse bütün Türk lehçelerinde Taş/ Tış iken; neden Özbekistan’da Tâş biçiminde olduğu sorusu gibi birçok soru sorulabilir.

Bir yazı dili/ gramer oluşturulurken, tarihî yazı dili ve o coğrafyada çoğunluk (köpçilik) tarafından konuşulan ağızlardaki (şevâ) genel temayül dikkate alınır ve ona göre de alfabe düzenlenir. Aslında burada halkın dili esastır ve tarihî yazı dili de halkın dilinin tespitinde yardımcı niteliği taşır. Başka sözle gramercinin vazifesi, sadece, bir coğrafyada halkın çoğunluğu tarafından konuşulan dili yani ağızlardaki umumi temayülü tespit edip onu yazı hâline getirerek yazı dili ve gramere geçirmek, alfabeyi de ona göre düzenlemektir. Dilbilimci kendisinden bir şey icat etmez ve dile müdahalede bulunmaz.

* Dr., Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, farhad_rahimi2007@yahoo.com, ORCID ID: 0000-0003-1819-6577

1934'te Özbekistan'da 3 ünlü, alfabeden çıkarılıp bir yazı dili oluşturulurken çoğunluğun dili mi esas alınmış, yoksa bütün Özbekistan değil de belirli bir coğrafyada (Fergane gibi) bir azınlık (azçılık) tarafından konuşulan dil mi esas alınmış? Özbekistan'daki bilginlerin özellikle de dilbilimcilerin sorması ve araştırması gereken soru budur. Elbette ki tarihten gelen bir yazı dili vardı ve o zamana kadarki yazı dilinde yani Çağatay Türkçesinde bu üç ünlü ve ses uyumları mevcuttu. Bu gerçek, tarihî metinlerden bize malumdur. Nevayi de Muhakemetü'l-Lügateyn eserinde Tuş/ Tüş, Tuz/ Tüz, Bol-/ Böl-, Uç/ Üç gibi kelimelerdeki ünlülerin nasıl anlam ayırt edici sesler yani fonem olduklarına örnekler vererek değinmiştir. Mesela u/ ü ünlüsü, fonem olup Tuz (yemekte kullanılan tuz) ile Tüz (doğru/ toğrı) arasında anlam farkı yaratmaktadır. Bol- (ol-, bir yerde bulun-)/ Böl- (ikiye ayır-) fiillerinin arasında anlam farkı olmasına rağmen her ikisi de Özbekistan'da Bo'l- şeklinde yazılmaktadır. Çağatay Türkçesinde ünlülerdeki ses uyumlarının oranı yaklaşık %85'tir diyebiliriz.

Ünlülerdeki ses uyumları iki türdür: 1- Dil uyumu/ kalınlık-incelik uyumu (kattıklık-ingiçgâlik singarmonizmi): Taşlar/ Däftärlär gibi. Bu uyum Çağatay Türkçesinde olduğu gibi Türkiye'de, Azerbaycan'da ve birçok çağdaş Türk lehçesinde tamdır.

2- Dudak uyumu (dudak harmonisi/ läb garmonisi): Aldım/ Geldim/ Durdum/ Gördüm gibi. Bu uyum Çağatay Türkçesinde olduğu gibi Türkiye'de ve Azerbaycan'da tam değildir (%75): Yollar, duman. Bu oran Kırgız Türkçesinde tahminen %85'tir: Yollar > Yollar, Tuman gibi.

Bu iki tür ünlü uyumu dikkate alınıp hesaplandığında Türkiye ve Azerbaycan'da %85 ve Kırgız Türkçesinde %95 gibi bir orana ulaşırız.

Demek ki, Çağatay Türkçesi yazı dilinde bulunduğu hâlde 1934'te ses uyumları ve bu üç ünlü (ı/ö/ü) çıkarılmıştır. Bunu yaparken çoğunluğun diline mi, azınlığın diline mi bakıldığı sorusu çok önemlidir, yoksa dilde ses uyumları şart değil, nitekim çok eski Türkçede de ekler tek şekillidir ve ses uyumları yoktur. Eklerin çok şekilliliği ve ses uyumları daha sonralar oluşmaya başlamıştır. Bugün Türkiye'nin Karadeniz bölgesinde de "Söz", "Gör-" yerine "Soz", "Gor-" gibi biçimleri görmekteyiz.

Eğer Sovyetler Birliği döneminde azınlık dili (bu azınlık %1 de olabilir) egemen kılınmış ise bu bir sorundur. Nitekim hâkim edilen bu yazı dilinin yarattığı tahribat sonucunda bugün artık kimse özellikle de gençler Öz, Özbek, Üzüm, Tökil- diyemiyor ve bu kelimeleri Oz, Ozbek, Uzum, Tokil- şeklinde telaffuz etmektedirler. Eğer o tarihlerde Özbekistan coğrafyasında çoğunluğun dilinde bu üç ünlü ve ses uyumlarının varlığı tespit edilirse bunların geri getirilmesinde fayda var. Ancak bu ince ve derin bir mesele olup, Bol-/ Böl- gibi örneklerden de anlaşılacağı üzere nerede /o/ ve nerde /ö/ olması gerektiğini anlamak ve bunların asıl şekillerinin geri getirilmesi zordur (kıyın). Zaten dilde kaybolan bir şeyin telafisi çok zor olur ve bu da bize ibret olmalıdır. Dilimize çok önem verip onu geliştirmeliyiz, dil politikamız olmalı ve başka dillerin (Rusça gibi) boyunduruğundan kurtulmamız gerek. Ancak bu zorluklara rağmen dilbilimciler o tarihlerde (1934) bütün coğrafyanın ağızlarına (şevâ), o dönemin metinlerine (yazı dili), bugün yaşayan yaşlıların (keksä) diline ve yazı dili etkisinden uzak olduğu için fazla değişmeyen köylerin (kışlak) diline başvurabilirler. O dönemlerde yazılan coğrafyanın çoğunluk ağızları hakkındaki kitaplar da incelenebilir. Burada dilcilere çok iş düşmektedir. Çağatay Türkçesi bize bellidir ancak bu coğrafyanın ağızlarını iyi bilen dikkatli dilcilere ihtiyaç vardır. Bununla birlikte bu üç ünlü ve ses uyumlarının geri getirilmesinden daha önemli mesele Özbekistan'da kullanılan alfabedeki sorunlardır.

Özbekistan'da Sovyetler zamanında tanımlanan ve hâlen de kullanılmakta olan alfabenin diğer Türk ülkelerine göre daha değişik ve sorunlu olması, büyük ihtimalle Özbekistan'ın nüfusunun (âhali) çok olması ve Türklük şuurunun yüksek olması ile ilgili olsa gerek. Özbekistan mücahitleri Çanakkale, Karabağ, Afganistan ve Doğu Türkistan gibi Türk dünyasında ihtiyaç

duyulan her yere koşmuşlardır. Bu nedenler onların üzerindeki baskıların artmasına ve daha çok zulüm görmesine yol açmıştır. Coğrafyaları İran'daki Horasan, Afganistan Horasan'ı ve Kuzey Afganistan (Güney Türkistan), nüfusunun en az yarısı Türk olan Tacikistan ve Doğu Türkistan (Çin nüfusunun 1.5 milyara ulaştığı ve Doğu Türkistan topraklarının Çin'in yaklaşık beşte birine tekabül ettiği göz önünde bulundurulduğunda "Rus/ Çin kırımları olmasaydı bugün büyük olasılıkla Doğu Türkistan'da en az 300 milyon Türk'ün yaşıyor olacağı" kanısına varmak mümkün) arasında paylaştırılarak parçalanmıştır. Coğrafya parçalanmasına ikinci bir örnek olarak Azerbaycan coğrafyasını zikredebiliriz. Bugün Azerbaycan halkının sadece beşte biri (en iyi ihtimalle dörtte biri) egemenlik hakkına sahiptir. Tarihen Türklüğün merkezi olan Azerbaycan; Amerikan, İngiliz ve Ruslar gibi sömürgeci emperyalist güçler tarafından bölünmek istenmiştir. Özbekistan'ın Coğrafyası parçalandığı gibi, diğer Türklerle irtibatı kesilsin diye başka Türk lehçelerine göre daha kötü ve sorunlu bir alfabe tanımlanmıştır. Neredeyse bütün Türk lehçelerinde /a/ harfi, /a/ sesi için kullanılırken; Özbekistan'da /a/ harfi, /ä/ sesi için kullanılmıştır.

Bu sorunların tahribatı büyük olmuştur, değişmedikçe de bu tahribat devam etmektedir. Geçen her an, zarardayız diyebiliriz. Zararın neresinden dönülürse kârdır diyerek bir an önce bu zararın önüne geçilmesini arzu ediyoruz. Tahribatın başında da elbette ki Türk lehçeleri ve dolayısıyla da Türkler arasındaki irtibatın kesilmesi gelmektedir. Örneğin Türk lehçeleri ve Türkiye'deki Taş (sert cisim) kelimesi, Özbekistan'da Tâş (dış) olarak algılanmakta veya Özbekistan'daki Bosh (kafa) kelimesi, diğer Türk lehçelerinde Boş (dolu olmayan) olarak algılanmaktadır. Baz kişiler tarafından "bunu zaten bilen bilir ve uzmanlar anlar" diye ileri sürülebilir, ancak alfabe/ yazı bütün millete ve halka hitap edip herkese lazım olan şeydir. Günümüzde Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçişin bile ne kadar irtibatların çoğalmasına neden olduğuna şahit olmaktadır.

Bu alfabenin yarattığı tahribata Eski Türkçe öğretiminde de tanıklık edebiliriz. İncelediğimiz kadarıyla Özbekistan'ın "Dil Tarihi" kitaplarında Eski Türkçe döneminin kelimelerinden bahsederken veya metinlerini verirken Özbekistan'ın bugünkü alfabesine uyarlamadan (maslaştırmadan) bütün dünyada (Batı, Türkiye ve diğer Türk ülkeleri) verildiği şekliyle verilir. Mesela Kağan (Han, Hakan) kelimesi, Kağan şeklinde verilir. Bu biçimde veriliş, alfabe değiştirilmeden önce yapıldığı için, öğrenciyi şaşırtıyor ve öğrenci bu kelimeyi Özbekistan'daki alfabeye göre ve Kāgān şeklinde okuyor. Hâlbuki alfabe değişikliğine daha gidilmediği için bu kelime Qog'on şeklinde verilmeliydi. Bu tahribattan, başka bir örnek verecek olursak; bir araştırmacı internetten araştırırken örneğin Kaşgar (كاشغر) kelimesini, Özbekistan'daki alfabeye göre ve Kāşg'ār şeklinde okuyacak. Bu araştırmacı Wikipedia gibi ortamlardan gördüğü bu kelimeyi, yanlış telaffuzu ile TV gibi kitle iletişim araçlarında söylediği zaman, bu yanlış yerleşmiş olacaktır.

Özbekistan, Azerbaycan ve Türkiye alfabesinde aşağıdaki değişiklikler önerilmektedir:

Özbekistan: /a/ harfi yerine /ä/ veya /ë/ harfi kullanılacaktır.

a $\Longrightarrow$ **ä/ ë**

deyarli $\Longrightarrow$ **deyärli/ deyërli**

yetarli $\Longrightarrow$ **yetärli/ yetërli**

Azerbaycan: Bir kararla /ə/ harfinden kurtulup onun yerine /ä/ veya /ë/ harfi kullanabilir.

ə $\Longrightarrow$ **ä/ ë**

demək $\Longrightarrow$ **demäk/ demëk**

Türkiye: Türkiye’de /e/ harfi, iki sese yani /e/ ve /ä/ sesine işret etmektedir. 1928’de kabul edilen alfabeye İstanbul ağzı esas alınırken, Muharrem Ergin’in dediği gibi, İstanbul ağzında /e/ sesi yoktu ve bu ses /i/ veya /ä/ sesine dönüşmüş durumdaydı. İşte bu /e/ harfi /ä/ sesini karşılıyordu. Ancak dikkatten kaçan bir husus şu ki bir dilin grameri ve alfabesi belirlenirken sadece bir şehir değil, bütün Türkiye dikkate alınmalıdır. Türkiye’de çoğunluk tarafından konuşulan dilde bu iki ses de mevcuttur. Kaldı ki bugün yaklaşık 20 milyon nüfusa sahip olduğu, Anadolu’dan birçok göçler aldığı ve neredeyse Türkiye’nin her dört kişiden birinin yaşadığı İstanbul şehri de eski İstanbul değil. Bugün sadece İstanbul bile dikkate alınırsa artık İstanbul’da da sözü edilen her iki ses yani /e/ ve /ä/ sesi bulunmaktadır. “yemez” ve “demek” gibi kelimeler, genellikle “yemaz” ve “demäk” şeklinde söylenmektedir.

e (1) $\Longrightarrow$ e

e (2) $\Longrightarrow$ ä/ ë

demek $\Longrightarrow$ demäk

Özbekistan: /o/ harfi yerine /a/ harfi ve /sh/ harfi yerine /ş/ harfi kullanılacaktır.

o $\Longrightarrow$ a

sh $\Longrightarrow$ ş

bosh $\Longrightarrow$ baş

tosh $\Longrightarrow$ taş

Özbekistan: /o’/ harfi yerine acilen /o/ harfi kullanılacaktır. İkinci aşamada (başkıç) ise, eğer gerçekten 1934 tarihlerinde Özbekistan coğrafyasında çoğunluğun dilinde genel temayül olarak /ö/ ünlüsünün varlığı tespit edilirse, /ö/ harfi de geri getirilebilir.

o’ $\Longrightarrow$ o $\begin{cases} \nearrow \text{o} \\ \searrow \text{ö} \end{cases}$

bo’sh $\Longrightarrow$ boş

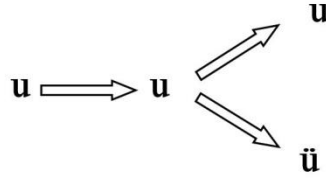
bo’l- $\Longrightarrow$ bol-// böl-

Özbekistan: /ch/ harfi yerine /ç/ harfi kullanılacaktır.

ch $\Longrightarrow$ ç

cho’l $\Longrightarrow$ çöl

Özbekistan: /u/ harfi kullanılmaya devam edecektir. İkinci aşamada ise, eğer gerçekten 1934 tarihlerinde Özbekistan coğrafyasında çoğunluğun dilinde genel temayül olarak /ü/ ünlüsünün varlığı tespit edilirse, /ü/ harfi de geri getirilebilir.

tush $\Longrightarrow$ **tuş// tüş**

tuz $\Longrightarrow$ **tuz// tüz**

Özbekistan: /ı/ harfi ve onun büyük şekli olan /İ/ eklenip, /i/ harfinin büyük biçimi olarak kullanılan /I/ yerine ise /İ/ harfi kullanılacaktır.

- $\Longrightarrow$ **ı/ İ**

i/I $\Longrightarrow$ **i/ İ**

Özbekistan: /j/ harfi yerine /c/ harfi kullanılacaktır.

j $\Longrightarrow$ **c**

jo'nat- $\Longrightarrow$ **cönät-/ cönēt-**

Özbekistan: /j/ harfi eklenip yabancı kelimeler için kullanılabilir.

- $\Longrightarrow$ **j**

Jurnal

Özbekistan: /x/ harfi yerine /ħ/ harfi kullanılabilir veya /x/ harfi devam edebilir. /ħ/ harfinin kullanılması Türkiye alfabesi ile birliği bakımından önemlidir.

x $\Longrightarrow$ **ħ**

xon $\Longrightarrow$ **ħan**

Azerbaycan: /x/ harfi yerine /ħ/ harfi kullanılabilir veya /x/ harfi devam edebilir. /ħ/ harfinin kullanılması Türkiye alfabesi ile birliği bakımından önemlidir.

x $\Longrightarrow$ **ħ**

xon $\Longrightarrow$ **ħan**

Türkiye: Aslında /ħ/ sesi olan ancak İstanbul ağzı esasında /h/ söylenip, /h/ harfi ile gösterilen ses geri getirilebilir.

h (1) $\Longrightarrow$ **h**

h (2) $\Longrightarrow$ **ħ**

hörgüç $\Longrightarrow$ **hörgüç**

han $\Longrightarrow$ **ħan**

Özbekistan: /g'/ harfi yerine /ğ/ veya /ğ/ harfi kullanılacaktır.

g' $\Longrightarrow$ ğ/ ğ

tog' $\Longrightarrow$ tağ/ tağ

9-11 Eylül 2024'te Bakü'de toplanan araştırmacılar tarafından kabul edilen ekte verdiğimiz Türk dünyası alfabesinde görülen en önemli sorun /q/ harfi ile bağlıdır. Bu harf, Q (Γ, Қ) olarak ve bir harfe iki ses verilerek tanımlanmıştır. Hâlbuki fonetik alfabede her ses, bir harfi karşılar; her harf ise bir sesi gösterir. Bilindiği gibi /q/ harfi Özbekistan'da /q/ sesi, Azerbaycan'da ise /ğ/ sesinin karşılığıdır. /q/ harfi bir yerde /q/, başka yerde /ğ/ sesi veremez. Bir harfe iki sesin verilmesi hata olmuş, gene aynı yanlış yola gidilmiştir. Ayrıca bu /q/ harfi Türkiye alfabesi ile de uyum içerisinde değildir, Azerbaycan'daki /q/, Türkiye'de /g/ ile; Özbekistan'daki /q/ ise Türkiye'de /k/ ile gösterilir. Yani gene de alfabe birliği sağlanamamıştır.

Özbekistan: /q/ harfi yerine /q/ veya /k/ harfi kullanılacaktır. /k/ harfi kullanılmaya devam edecektir.

q $\Longrightarrow$ k/ k (ق)

k $\Longrightarrow$ k (ك)

qol- $\Longrightarrow$ kal-/ kal-

kel- $\Longrightarrow$ kel-

Azerbaycan: Azerbaycan'da /k/ harfi nadiren kullanılır. İkizleşen kelimeler, yansımali sözlerde veya başka dillerden alınan yabancı kelimelerde görülür: doğuz, sağız, sağıltı, tıq, kabinet, doktor gibi. Azerbaycan Cumhuriyeti alfabesinde /k/ harfi ile yazılan bu sesi göstermek için /k/ harfi eklenebilir.

k (1) $\Longrightarrow$ k/ k (ق)

k (2) $\Longrightarrow$ k (ك)

kabinet $\Longrightarrow$ kabinet/ kabinet

kül $\Longrightarrow$ kül

Türkiye: Türkiye'de /k/ ve /k/ sesi için tek harf yani /k/ harfi kullanılmıştır: taşkın, keskin gibi. Art damak ünsüzü olan /k/ sesi kalın ünlülerle ve ön damak ünsüzü olan /k/ sesi ince ünlülerle geldiği için bir sorun çıkmadığı hâlde, kafir gibi yabancı kökenli bazı istisnalardan dolayı ve alfabe birliği için /k/ eklenebilir. Ayrıca görüldüğü gibi Arap alfabesinde de bu iki ses farklı harflerle gösterilirdi.

k (1) $\Longrightarrow$ k/ k (ق)

k (2) $\Longrightarrow$ k (ك)

taşkın $\Longrightarrow$ taşkın/ taşkın

keskin $\Longrightarrow$ keskin

kafir $\Longrightarrow$ kafir

Azerbaycan: /q/ harfi yerine /ğ/ harfi kullanılacaktır. /g/ harfi kullanılmaya devam edecektir.

q $\Longrightarrow$ ğ (ق، غ)

g $\Longrightarrow$ g (گ)

qal- $\Longrightarrow$ ğal-

gəl- $\Longrightarrow$ gäl-/ gël-

Özbekistan: Özbekistan’da Art damak ünsüzü olan /q/ sesi (q), ön damak ünsüzü olan /k/ sesinden ayrıldığı hâlde /ğ/ ve /g/ sesi için tek harf yani /g/ harfi kullanılmıştır: keladigon (ağız/şevä), yogurt, sevgi gibi. Ünsüz-ünlü uyumunun (singarmonizm) zayıf olduğu Özbekistan’ın yazı dilinde Art damak ünsüzü olan /ğ/ sesi ile ön damak ünsüzü olan /g/ sesinin ayrılmayışı sorunlar yaratmaktadır. Ayrıca görüldüğü gibi Arap alfabesinde de bu iki ses farklı harflerle gösterilirdi. Özbekistan yazı dilinde nadiren kullanılan bu sesi göstermek için /ğ/ harfi eklenebilir.

g (1) $\Longrightarrow$ ğ (غ)

g (2) $\Longrightarrow$ g (گ)

keladigon $\Longrightarrow$ kelädiġan (ağız)

yogurt $\Longrightarrow$ yoġurt

sevgi $\Longrightarrow$ sevgi

Türkiye: Türkiye’de /ğ/ ve /g/ sesi için tek harf yani /g/ harfi kullanılmıştır: alıngan, bilgin gibi. Art damak ünsüzü olan /ğ/ sesi kalın ünlülerle ve ön damak ünsüzü olan /g/ sesi ince ünlülerle geldiği için bir sorun çıkmadığı hâlde, rüzgar gibi yabancı kökenli bazı istisnalardan dolayı ve alfabe birliği için /ğ/ eklenebilir. Ayrıca görüldüğü gibi Arap alfabesinde de bu iki ses farklı harflerle gösterilirdi.

g (1) $\Longrightarrow$ ğ (غ)

g (2) $\Longrightarrow$ g (گ)

alıngan $\Longrightarrow$ alıngan

bilgin $\Longrightarrow$ bilgin

rüzgar $\Longrightarrow$ rüzgar

Büyük bir kısmı Türk dünyasının bir parçası olan İran ve genelde Türk dünyası ile ilgili bazı yanlış düşünceler, tasavvurlar ve yanlış kullanılan terimler vardır. Bunlardan bazılarını değinmek isteriz.

1. Özbekistan’da halk veya millet adı olarak Türkiye dışındaki Türkler için Türk kelimesi yerine “Türkî” gibi yanlış terimin kullanılması: Birçok yanlış terimin Batı kaynaklı olduğu gibi bu yanlışın kaynağı da büyük ihtimalle Batı olmuştur. Batı’da Türkiye Türkleri için Turkish, diğer Türkler için Turkic terimi kullanılmaktadır. Bu terimi kullananların yanlış mantıkları şudur ki Türkiye Türkü (Türkiye milleti) için Türk kelimesi kullanıldığı için onunla karışmasın diye diğer Türkler için Türkî terimi kullanılmaktadır. Hâlbuki coğrafya temelinde Türkiye Türkü, Azerbaycan Türkü vs. denildiği zaman asla bir karışıklık meydana gelmez ve bu model rahatlıkla diğer Türkler için de kullanılabilir. Sonundaki Arapça nispet /î/ sinin aitlik bildiren bir ek olduğu Türkî terimi; Türk’ünki (Türk’niki), Türk’e ait gibi anlamlar ifade eder. Mesela Türk’ün dili için

Türkî kullanılabilir; nitekim Türk Güney Azerbaycanlılar ve genellikle İran Türkleri, dilleri için “Türkî /Türkü” terimini kullanmaktadırlar. Türk’ün şarkısı anlamına gelen “Türkü” sözü de Türkiye’de kullanılmaktadır. Demek ki Türk’e ait olan her şey için kullanılabilen Türkî sözünün millet adı olarak kullanılması sakıncalıdır. Milletin adı Türkî değil, Türk’tür. Sovyetler ve Çin’in işgal ettiği topraklarda Türk kelimesinin yasak (kâtağan) olduğu bir zamanlarda Türkiye, çabuk (tez) davranıp milletin adı için Türkiye Türkü yerine Türk kelimesini almışsa; başka Türkler, Türk kelimesinden vaz mı geçecekler? Elbette ki Türkiye milleti Türk’tür ve bunda hiçbir şüphe olamaz; ancak bu adlandırma, o zamanlarda egemenliğini yitiren diğer coğrafyalardaki Türkleri dikkate almadan yapılan bir adlandırma idi. Bunun yerine Türkiye Türkü denilseydi bugün bu sorunlarla karşılaşmazdık. Bu yanlış adlandırmalar, kavram daraltılmasına da sebebiyet vermektedir. Bunun başka bir örneği tarihen yüz yıllarca var olan ve tek bir hâkimiyet altında bulunan Türkistan coğrafyasının adının Yesi şehrine verilmesi ve bir nevi Türkistan coğrafyasının küçültülmesidir. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi bağımsız Türk devletleri dışında Tacikistan, İran’daki Horasan, Afganistan’daki Horasan, Afganistan’ın kuzeyi (Güney Türkistan), Çin’deki Doğu Türkistan, Çin’in kuzeyi ve Rusya’nın bir kısmı da elbette ki tarihî Türkistan Coğrafyasına dâhildir. Bu büyük coğrafyanın adı, küçük bir şehre verilmiş diye bu addan vaz mı geçilecek? Bundan vazgeçmek, Özbekistan adı bir köye verilmişse, Özbekistan adının değiştirilmesini düşünmek gibi bir şey olur. Diğer bir örnek, başkenti Tebriz olan büyük tarihî Azerbaycan’ın adı Azerbaycan’ın küçük bir parçası olan Kuzey Azerbaycan’a (Azerbaycan Cumhuriyeti) verilmişse, Azerbaycan’ın diğer kısımları için Azerbaycan adından vaz mı geçilecek? Hâlbuki Kuzey Azerbaycan’ın hem nüfusu hem yüz ölçümü (yüzâ ölçâmi) bakımından yaklaşık 4 katı olan, İran’da kalan ve kendilerini Türk adlandıran 35 milyon insanın yurdu olan Güney Azerbaycan vardır. Azerbaycan Cumhuriyeti yerine Kuzey Azerbaycan Cumhuriyeti denilseydi bugün bu sorunlarla pençeleşmezdik.

2. Özbekistan ve Türkiye’de; Azerbaycan Türkü yerine Azerbaycanlı, Azerbaycan Türkçesi yerine ise Azeri veya Azerbaycan dili gibi yanlış terimlerin kullanılması: Azeri gibi uydurma kelimenin Türkiye’de yerleşmesi de Batı kaynaklı olup Batı hayranlığı ve her konuda Batı’ya güvenmenin bir ürünü olmuştur. Batı’da düzgün bilim yapan insanlar bulunduğu gibi siyasi amaçlar güden, siyasete alet olmuş, sahtekâr veya teknik ve tahlil gücü bakımından yetersiz ve bilimsel yönden zayıf olan bilim adamları da az değildir. Bu yanlış terimlerin bazısının Rus kaynaklı olduğunu da unutmamak gerek. Şöyle ki önce bu terimler madde şeklinde Rus ansiklopedilerine sokulmuş, daha sonra bu ansiklopedilerden faydalanarak yazılan Britannica gibi ansiklopedilere girmiştir. Bunlar, daha sonra Türkiye’de Britannica ansiklopedisinden yararlanarak yazılan İslam ansiklopedisinde boy göstermiştir. Uydurma Azeri terimi Türkiye’ye gelip yerleşene kadar işte böyle bir seyir izlemiştir. Bu kelimenin yerleştirilmesinde maalesef Fuat Köprülü, Zeki Velidi Togan, Muharrem Ergin gibi büyük isimlerin de rolü olmuştur. Fuat Köprülü Türkiye’de Türkoloji’yi kuran şahıs olarak bilinse de İslam ansiklopedisinde Azeri maddesini yazarak ve eserlerinde de bu terimi kullanarak büyük bir yanlışla yol açmıştır. Hani büyük insanların büyük yanlışları olur derler ya; aslında bu, herkesin ismi büyük olan insanlara güvenmesiyle ilgili olan bir şeydir. Türk Azerbaycanlılar da bu yeni keşfedilmiş ucube Azeri sözünü ne yazık ki Türkiye’den öğrenmiş bulundular. Mizah anlayışı yüksek olan halk tarafından “Ağzı Eğri” karşılığı verilen bu tuhaf Azeri sözü, “Biz ağzı eğri değiliz” ifadesi ile kibarca reddedilmektedir. Bilindiği gibi 1813 ve 1828 yıllarında Gülistan ve Türkmen-çay anlaşmasıyla Azerbaycan’ın bir parçası Rusların eline geçse de büyük bir parçası İran’da kalmıştır. Rusların eline geçen Azerbaycan daha sonra Gürcistan, Dağıstan, Ermenistan ve Azerbaycan gibi parçalara ayrılmıştır. Bugün bağımsız olan Azerbaycan Cumhuriyeti’nde (Kuzey Azerbaycan) halkın adına resmi olarak Azerbaycanlı, diline ise Azerbaycan dili denilmektedir. Daima Türklük merkezi olup Türkiye’ye de Türklük ülküsünü aşılaman Azerbaycan’ın bir parçası olan Türk Kuzey

Azerbaycanlılar için ölüm hükmünde olan bu kimlik adı değişimi elbette ki kolayca olmamış, Rusların Sovyetler dönemindeki yoğun tazyik ve baskısı sonucunda olabilmıştır. Vaktiyle yazılarında Türk kelimesini kullanan bilim insanları acımasızca öldürülmüştür. Hatta Selman Mümtaz gibi birçok edebiyatçı bile kurşuna dizilmiştir. Görüldüğü gibi Kuzey Azerbaycan'da bile Azeri uydurma kelimesi kullanılmamış, Rusların verdiği Azerbaycanski kelimesinin karşılığı olan Azerbaycanlı terimi kullanılmıştır. Ancak Kuzey Azerbaycan'ın hem nüfusu hem coğrafya bakımından yaklaşık 4 katı olan ve İran'da kalan Güney Azerbaycan'da Türk sözünü kullanmak bugüne dek devam etmiştir. Yani Güney Azerbaycan'da 35 milyon Türk, kendilerine Türk demek; dillerine ise Türkçe demek olan “Türkî/ Türkü” adını vermektedirler. Kaçar (Ğacar) Türk hanedanı; Rus, Amerikan ve İngiliz sömürgeci güçlerin iş birliği ile yıkılıp darbe ile kukla Pehlevî Fars rejimi hâkim kılınca Türk Azerbaycanlıları Azeri adlandırmak için siyaset erbabı tarafından bazı çabalar olmuştur. Nitekim vaktiyle 1920'lerde Ahmet Kesrevî, Azeri tezini ileri sürerek Azerbaycanlıların aslının Türk değil de Azeri olduğunu ve dillerinin de güya Farsçanın bir kolu olan Azeri dili olduğunu, ancak sonralar Türkleştiğini dolayısıyla da onlara Azeri denilmesi gerektiğini ve kendi geçmişlerine dönmeleri gerektiğini yani Türkçeyi bırakıp Farsça konuşmaları gerektiğini savunmuştur. Azerbaycan'da başka halkın yaşamış olması ve Türklerin sonradan gelip bu azınlığı kendi içinde eritmesi tezi doğru varsayılsa bile Azerbaycanlıların soyunun Türk olmaması gibi insanları aldatan ve okumuşların gözünü bile boyayan sözler doğru olmadığı gibi Azerbaycan Türklerinin soyunun çoğunluk hâlinde geldiği varsayılan (!) Türklere dayandığı açıktır. Türk halkının düşmanları tarafından Azerileştirme çabaları hâlâ devam etse de bu proje mağlubiyete uğrayıp çökmüştür. Kısacası kimlik değiştirme siyaseti Azerbaycan'ın kuzeyinde kısmen başarılı olsa da güneyinde başarısızlığa uğramıştır. Bunun sebeplerinden; İran'da Türklerin nüfusunun çok olması, Azerbaycan coğrafyasının tarihen Türklüğün merkezi olması ve bu büyük Azerbaycan'ın tarihî başkenti olan Tebriz'in güneyde bulunması, Rus etkisinden uzak kalması ve Türklerin yaşadığı Azerbaycan bölgesine tarih boyu başka hiçbir milletin nüfuz edememesi gibi etkenleri sayabiliriz. Türkiye'deki bazı sözde âlimler, ezberleri bozulduğu için, İran'da Türklerin kendisini Türk adlandırması meselesini bir türlü görmek istemezler. Sadece tarihî gerçekler değil, bugünün gerçekleri olan bu meseleyi maalesef görmezden gelip iddialı konuşan sözde âlimler vardır.

3. İran ile ilgili yanlış tasavvurlar: Özbekistan'da genellikle İran'a etnik bir anlam yüklenilmektedir. Bu yapılırken de bilgiç bir tavır gösterilerek Avesta, Firdevsi'nin Şehnamesi, İran-Turan efsanesi gibi şeylere başvurulur. Hâlbuki bunların hiçbirinde İran'ın etnik bir anlamı yoktur. İran kelimesi, ortaya çıktığı ilk başlarda dini bir kavramı ifade etmiştir. Hatta İran'ın eski şahlardan biri kendisini İran ve En-İran şahı ilan etmiştir. Araştırmacıların fikrince Zerdüş'tinine inanan ve inanmayanların padişahı anlamını ifade eden bu kavramların bu şekilde kullanılması İran kelimesinin etnik anlamı değil de dinsel anlamı olduğunu göstermektedir. İran kelimesinin etimolojisine gelince bu ad, Hitler gibileri tarafından savunulan Arya/ Aryan gibi kelimelerle hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Bu gibi kelimelerin kitabelerden doğru okunduğu ve doğru anlamlandırıldığı bile meçhuldür. İran kelimesinin etimolojisi meselesi başka bir araştırmanın konusu olduğu için bu konuya temas etmeyeceğiz. Ancak etimoloji biliminin kesin bir bilim olmadığını da burada hatırlatalım.

Firdevsi'nin Şehnamesinde İran kelimesi coğrafya anlamı ifade etse de etnik anlamı taşımamaktadır. Şehname'deki İran'ın sınırları ve hangi coğrafyada bulunduğu çok tartışılmıştır. Genel kanı bu coğrafyanın bugünkü İran'da olmadığı ve Afganistan'da bulunduğu yönündedir. Pehlevîler döneminde Şehname'de geçen ve aslında Afganistan bölgesinde bulunan coğrafya adlarının İran'ın çeşitli coğrafyalarına verilmesi (Zabül gibi) araştırmacıların kafasını iyice karıştırmıştır. Şehname'de bulunan şiirlerde geçen “İran ve Nişabur”, “İran ve Kirman”, “İran ve Ehvaz”, “İran ve Sistan”, “İranî ve Parsî” gibi tabirlere bakılırsa Şehname'deki İran'ın, “Ehvaz,

Nişabur, Kirman, Sistan” gibi adı geçen bu yerlerin doğusunda bulunan Afganistan coğrafyasında bulunduğunu söylemek mümkündür. Şehname’de geçen coğrafya adları incelendiğinde Afganistan coğrafyasına denk geldiği anlaşılabacaktır. Ayrıca Şehname’de geçen İran-Turan kavramı da etnik bir anlam taşımamaktadır.

Sadece İslam’dan sonra değil, tarihî metinlerden özellikle de Asurlara (Aşur) ait kitabelerden de anlaşılabacağı üzere Türklerin çok eskiden (milattan en az iki bin yıl önce) bugünkü İran coğrafyasının dörtte biri olan Güney Azerbaycan’da ve Urmu (Urmiye) gölü civarında yaşadıkları tarihî bir gerçektir. Türklerin yaşadığı Azerbaycan bölgesine tarih boyu başka hiçbir milletin nüfuz edememesi de tarihî gerçekler arasındadır. Öbür taraftan bugünkü İran coğrafyasının dörtte biri olan Horasan bölgesi de tarihen Türkistan coğrafyasının bir parçası olmuştur. Son yüz yılda İran’da en çok asimilasyon siyasetine maruz kalan Türklerin, Horasan Türkleri olduğunu da unutmamak gerek. Yani Turan ne kadar Türk’se İran da o kadar Türk’tür. Bu, İran’da başka kavimlerin yaşadığını inkâr etme anlamına gelmemelidir. Çoğunluğu Türklerden oluşan Turan/ Türkistan coğrafyasında tarih boyu ve bugün başka kavimlerin yaşadığı gibi Çoğunluğu Türklerden oluşan İran’da da tarih boyu ve bugün başka kavimlerin yaşadığını söyleyebiliriz. İran’da yaşayan Türkler ve onların hâkimiyette olan padişahları hiçbir zaman başka kavimleri inkâr siyasetine gitmemişlerdir. Nitekim Kaçarlar döneminde dört memlekette (eyalet/ vilayet) oluşan İran’da (Memalik-i mahruse-yi Ğacar/ Memalik-i mahruse-yi İran) Azerbaycan, Horasan-Sistan ve Kirman-Beluçistan memleketleri olduğu gibi Fars memleketi de vardır.

4. “İranî diller” gibi yanlış terimin kullanılması: Batı’nın siyaset gereği olarak icat ettiği ve tabiri caizse şapkasından çıkardığı bir safsata olan bu terim, Farsça ve onunla bir aileye mensup olduğu düşünülen! dillere verilmektedir. İşin şaşırtıcı tarafı terimin ölmüş dillerden olan Soğd, Tohar, Harezmi dili gibi diller için de kullanılmasıdır. Bir dili coğrafya adı ile adlandırmak son derece sakıncalı ve yanlıştır. Batılılar önce Avrupa’da ve Hindistan’da kendi dilleri ile aynı soydan olduğunu düşündükleri! dillere Hint-Avrupa dilleri deyip bütün dünyaya kabul ettirdiler. Herkese bunu yutturduklarını görüp iştahları kabaran Batılılar bu sefer yeni bir icada imza attılar. Bu sefer de İran coğrafyasında olan ve kendi dilleri ile aynı aileden olduğunu düşündükleri! dillere İranî dilleri demeye başladılar. Buna da maalesef kendisini âlim adlandıran herkes inandı. Yukarıda söylediğimiz gibi İran kelimesi, Hitler gibileri tarafından savunulan Arya/ Aryan gibi kelimelerle hiçbir ilgisi bulunmamaktadır. Çoğunluğu Türklerden oluşan İran’da tarih boyu ve bugün çeşitli kavimlerin yaşadığını söyleyebiliriz. Hint-Avrupa teriminde olduğu gibi Batılıların İranî teriminden amacı kendi dilleri ile aynı soydan olmadığını düşündükleri! dilleri bu coğrafyaya yabancı göstermek ve onları asimilasyona uğratarak kısacası onları bu coğrafyadan dışlayıp atmak idi. Aslında onların esas hedefi Türkleri dışlamak olduğu hâlde, işin ilginç tarafı bu tezlere inanan ve bu terimleri kullanan en çok da Türkler olmuştur. Ne Avrupa’da ne de Hindistan’da Batılıların kendi dilleri ile aynı aileden olduğunu düşündükleri! diller, çoğunluğun dili olmamıştır. Hindistan’da konuşulan eklemeli ve başka grup diller ayrı bir araştırma konusudur. Özellikle de en çok tanıdığımız İran’da Batılıların kendi dilleri ile aynı aileden olduğunu düşündükleri! diller hiçbir zaman çoğunlukta olmamıştır. Son yüz yıldaki asimilasyon siyasetine rağmen bugün İran’da konuşulan diller tablosu bunu açıkça göstermektedir. Eğer %50’den fazla konuşulan bir dile çoğunluk dili denilirse İran’da çoğunluk dili bulunmamaktadır diyebiliriz. İran’da en çok kişi tarafından konuşulan yaygın dil Türk dilidir. Asya’da en çok yaygın konuşulan Türk diline “Asya dilleri” terimi önerildiği zaman buna en başta Batılılar itiraz ettiği gibi ne yazık ki Türklerin de bu terime tepki gösterdiği gözetilmiştir. Onların sivri zekâlarıyla hemen yapıştırdıkları cevap, “Asya’da sadece Türkçe konuşulmaz ki” şeklinde olmuştur. Bu sivri zekâlı insanlara, “peki İran’da sadece sizin İranî tabir ettiğiniz diller mi konuşulur, cevap hayırsa o zaman neden bu tabiri kullanırsınız, yoksa işinize mi öyle geliyor” sormak icap etmez mi? İran kelimesinin “kesin bir bilim olmayan etimolojisi” tam belli değilken kimsenin itiraz edemeyeceği tarihî bir gerçek

karşımızda durmaktadır. Bu gerçek, Türklerin İran’da tarih boyu, özellikle de kâğıdın icadından sonra tarihî olayların tam olarak yazıldığı İslam’dan sonraki dönemde yoğun bir şekilde bulundukları ve egemen oldukları gerçeğidir.

Sonuç

Bu yazıda 1934’te Özbekistan alfabesinden üç ünlü (ı/ö/ü) ve ses uyumlarının (sinharmonizm/ singarmonizm) çıkarılması ve bunun etkileri üzerinde durulmuştur. Özbekistan’da Sovyetler zamanında tanımlanan ve hâlen de kullanılmakta olan alfabenin diğer Türk ülkelerine göre daha değişik ve sorunlu olmasının nedenleri araştırılmıştır. Özbekistan, Azerbaycan ve Türkiye’de kullanılan alfabedeki sorunlar üzerinde durulmuş, kullanılması düşünülen alfabe önerileri, örneklerle birlikte verilmiştir. 9-11 Eylül 2024’te Bakü’de toplanan kurultayda kabul edilen Türk dünyası alfabesinde görülen bazı sorunlar hakkında düşüncelerimiz söylenmiştir. Büyük bir kısmı Türk dünyasının bir parçası olan İran ve genelde Türk dünyası ile ilgili bazı yanlış düşünceler, tasavvurlar ve yanlış kullanılan terimlerin olduğu ileri sürülerek bunlardan bazılarına değinilmiştir.

Türk Dünyası için Bakü’de Kabul Edilen Alfabe (9-11 Eylül 2024)

Aa (Aa)	Bb (Bb)	Cc (Cc)	Çç (Çç)
Dd (Dd)	Ee (Ee)	Əə (Ää) (Əə)	Ff (Ff)
Gg (Gg)	Ğğ (Ğğ)	Hh (Hh)	Xx (Xx)
Iı (Iı)	İi (İi)	Jj (Jj)	Kk (Kk)
Qq (Qq, Kk)	Ll (Ll)	Mm (Mm)	Nn (Nn)
Ññ (Hh)	Oo (Oo)	Öö (Öö)	Pp (Pp)
Rr (Rr)	Ss (Ss)	Şş (Şş)	Tt (Tt)
Uu (Uu)	Üü (Üü)	Üü (Üü)	Vv (Vv)
Yy (Yy)	Zz (Zz)		

Özet

Türk halklarının dillerinin karşılaştırmalı incelenmesine, özellikle Sibirya'da yaşayan Türk halklarının dili, folkloru ve tarihinin incelenmesine eşsiz katkılarda bulunan isimlerden biri de Vasili Vasilyeviç Radloff'dur. Sözlükbilim tarihinde önemli bir yer tutan eserlerden biri de V. V. Radloff'un yarım asırlık faaliyetinin ürünü olan "Türk Dilleri Sözlüğü Tecrübesi" (Opıt Slovarya Tyurkskih Nareciy) adlı sözlüktür. 1893-1911 yılları arasında yayımlanan ve 4 ciltten oluşan "Opıt Slovarya Tyurkskih Narechiy" sözlüğü, hem tarihî hem de leksik bakımdan Türk dillerinin incelenmesinde temel ve önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Sözlükteki farklı ses değişimleri, asıl anlamlarını yitirip bugün farklı anlamlara gelen sözcükler, fonetik olaylar dikkat çekmektedir. Bu açıdan bakıldığında V.V. Radloff'un "Opıt Slovarya Tyurkskih Narechiy" adlı eserinin Osmanlıca ve Azerbaycan Türkçesiyle karşılaştırılması sonucu ortaya çıkan sonuç oldukça ilgi çekicidir.

Sözlükler, bir dilin telaffuz, yazım ve anlam bakımından söz varlığını içeren, alfabetik olarak düzenlenmiş, aynı zamanda o dönem insanının etnik-kültürel tarihini, ruhunu ve dil özelliklerini de açık bir şekilde yansıtan yazılı eserlerdir. 19. yüzyıl Türk halklarının zengin söz varlığının incelenmesi bakımından V.V. Radloff'un "Türk Dillerinin Sözlük Deneyimi" adlı eseri hem bilimsel hem de pratik öneme sahiptir. Makalede Radloff'un bu sözlüğü yazma nedenleri, o zamana kadar var olan sözlüklerin bu eser üzerindeki etkisi, eserde görülen çeşitli fonetik olgular ve değişimler ve bu değişimlerin neden olduğu anlam değişimleri vurgulanmaktadır. Burada ayrıca somatik deyim birimlerinin sözlükte ve çağdaş dilde ifade ettikleri anlamlar karşılaştırılmıştır. Sözlüğe yansıyan atasözü ve deyimlerin büyük çoğunluğunun Osmanlı Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesine ait olması da dikkat çekicidir.

Bildirinin tam metninde adı geçen sözlüğün Türk sözlükçülüğündeki yeri ve sözlükbilimsel ilkeleri vurgulanmakta, sözlükte yer alan Azerbaycan Türkçesindeki sözcüklerin bir değerlendirmesi yapılmakta ve farklı yönler araştırılmaktadır. Bazı kelimelerin sadece sözlükte değiştiğini, bazı kelimelerin hem sözlükte hem de günümüz Azerbaycan Türkçesinde, bazı kelimelerin sözlük ve ağızlarda değiştiğini, bazı kelimelerin fonetik olarak, bazılarının da semantik olarak değiştiğini görüyoruz. Aynı zamanda sözlükte yer alan somatik ifade birimlerinin anlam zenginliği de dikkat çekmektedir.

Anahtar Sözcükler: V.V.Radloff, Türk dillerinin sözlük uygulaması, Azerbaycan Türkçesi, Osmanlıca, Somatik Deyimler

Kaynaklar

Решетов А.М. (2002). "Академик В.В.Радлов - востоковед и музеевед" (основные этапы деятельности). *Материалы годичной научной сессии*. СПб., С. 95-101.

Кононов А. Н. (1972). *История изучения тюркских языков в России: дооктябрьский период*. Л., 1972.

Aşçı U.D. W.Radloff'un "Opıt Slovarya Tyurkskih Nareciy" Adlı Eserinde Geçen Kazak Ve Kırgız Lehcelerine Ait Sesler ile Çağdaş Kazak ve Kırgız Lehcelerindeki Sesler, s. 299-360. s. 303.

Toker M. W. Radloff'un "Opıt Slovarya Tyurkskih Nareciy" Adlı Eserinde Geçen Tatar Türkçesine Ait Kelimeler Üzerinde Genel Bir Değerlendirme

Радлов В.В. (1893). Опыт словаря тюркских наречий. Том I, часть I, С.Петербург, с.IV

* Doç.Dr. Bakü Slavyan Üniversitesi Türkoloji Bölümü Başkanı gulnara.fakhraddin@gmail.com

Mirzəliyeva M. (2009). *Türk dillərinin frazeologiyası. I C. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri*. Bakı: Nurlan.

Əzizov E. (1999). *Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı.

Малов С.Е. (1951). *Памятники древнетюркской письменности*. Москва- Ленинград, С. 433.

Eren H. (1988). “Wilhelm Radloff ve Türk Dialektleri Sözlüğü”, Türk Dili, S. 444, s. 336-354, Aralık.

KÜRESELLEŞME VE DİJİTALLEŞME SÜRECİNİN TÜRK DİLLERİNDEKİ KÜLTÜREL MELEZLEŞME EĞİLİMLERİNE ETKİSİ

İlahə MUSAYEVA *

Özet

Dünyanın büyük bir köy haline gelmesiyle birlikte, bilgi teknolojilerinin gelişmesiyle mesafe ve sınır kavramları ortadan kalkmış, insanların birbirleriyle iletişimi geçmişe oranla daha kolay hale gelmiştir (Fiore ve Agel, 2001: s.63). Küreselleşme ve dijital ortamda iletişimin kolaylaşmasının olumlu ve olumsuz yönleri de bulunmaktadır. Dolayısıyla küresel dünyada ulusal kültürün küresel kültür tarafından tehdit edildiği bir dönemde dil unsurları, kültürel değerler, örf, adet, milliyet, etnik kimlik gibi kavramlar küçülmeye ve göz ardı edilmeye başlanmıştır.

“Kültür her zaman aynı kalan, değişmeyen bir anlamlar bütünü değildir. Zaman içinde, siyasal, toplumsal, ekonomik yapıdaki gelişmelere ve diğer kültürlerle yapılan alışverişlere bağlı olarak değişebilmektedir. Kültürü değiştirmenin sağlıklı yolu, temel örüntüyü zorlamadan korumak ve kültürün çağın gereklerine uygun olarak yeni biçimler almasına izin vermek, bir başka deyişle "evrimleşerek" değişim sürecini izlemektir “ (A.Mahiroğulları, 2010: s.1279).

Atalarının oluşturduğu kültürel-sosyal çevre ve bu temel üzerinde oluşan zihinsel değerleri insan için son derece önemlidir. Bir halkın kültürünün büyük bir kısmı dilde mevcut olduğundan veya dil aracılığıyla ifade edildiğinden dil, halkın millî ve manevî değerlerinin taşıyıcısı ve koruyucusu konumundadır. “Bireyin ve etnik birliğin iletişim gereksinimlerini karşılayan ana dil, etnik birliğin ve tezahürün başlıca yoludur” (Bayqabatov, 2019: s.18). Etnik varlığın temel göstergesi ve dilin canlı bir organizma olarak toplumdaki yeri, evrimi, adaptasyonu, dinamikleri, toplumsal ve kültürel baskılar sonucu değişimi onun yapısında açıkça görülmektedir. Bu nedenle dilin canlı bir varlık olarak değişmesi ve gelişmesi bir halkın millî varlığına işaret eder.

Günümüzde küreselleşme ve bilişim teknolojilerinin hızla gelişmesi, küresel değer ve terminolojinin ortaya çıkması, farklı dil ve kültürlerin sentezlenmesi Türk dillerinin gelişim yapısını da ciddi şekilde etkilemiştir. Bu nedenle binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan Türk halklarının dil, kültür ve etnik kimliğinin korunmasına yönelik çözüm arayışları yapılmalı, kültürel melezeleşme içerisinde dil ve kültürün gelişme olanakları araştırılmalıdır.

Araştırmanın amacı küreselleşme ve dijitalleşmenin Türk dillerinde leksik, sentaktik ve üslup düzeylerinde neden olduğu değişimleri incelemek, küresel dilin ve dijital kültürün Türk halklarının kültürel kodlarını nasıl etkilediğini araştırmak, modern Türk toplumlarında geleneksel değerlerin nasıl değiştiğini incelemek ve sıralanan süreçlerin ortak kelime dağarcığı oluşturma çabalarını nasıl etkilediğini incelemektir. Makalede küreselleşmenin kültürel melezeleşme sürecine etki eden faktörler, bu yöndeki fırsatlar, beklentiler, olumlu ve olumsuz yönler analiz edilmektedir. Küreselleşmenin etkisiyle Türk dillerinde yaşanan kültürel ve dilsel değişimler, Türk dillerinin diğer dillerle kültürel ve dilsel alışverişi, dijital kültürün dil üzerindeki etkisi, yeni uygulama, program ve dijital servislerin kullanımının dil üzerindeki etkisi, kültürlerarası sınırların daralması, kültürel kod ve değerlerin iç içe geçmesi, yeni iletişim biçimlerinin ortaya çıkması ve dijital platformların ortak bir dil ve kelime dağarcığı geliştirmedeki rolü incelenen başlıca konulardır.

Anahtar kelimeler: Dil ve kültür, ortak değerler, paylaşılan dil, kültürel melezeleşme, sosyal medya, dijital dilbilim, kültürel kimlik.

The Impact of the Process of Globalisation and Digitalisation on Cultural Hybridization Trends in Turkic Languages

Summary

As the world has become a big village, the concepts of distance and borders have disappeared with the development of information technologies, and people's communication with

* Sumqayıt Dövlət Universiteti , Sumqayıt, Azərbaycan, Musayeva@sdu.edu.az, Orcide: 0000-0002-3411-1126

each other has become easier than in the past (Fiore and Agel, 2001: p63). The fact that communication is so accessible within globalization and the digital environment has its own negative and positive aspects. Thus, at a time when national culture is under threat from global culture in the global world, concepts such as language elements, cultural values, customs, nationality, and ethnic identity have begun to shrink and be ignored.

The phenomenon of culture is not a set of meanings that do not change and remain the same as always; it can change depending on time and developments in political, social and economic structures; it can exchange with other cultures. The healthy way to change culture is to preserve the basic pattern without forcing it and to allow culture to take new forms in accordance with the requirements of the era, in other words, to follow the process of change by “evolving”. (A.Mahiroğulları, 2010: p1279)

The cultural-social environment created by one's ancestors and the mental values formed on its basis are extremely important for a person. Since a large part of the culture of a people exists in language or is expressed through it, language is the bearer and protector of the national-spiritual values of the people. “The mother tongue, which satisfies the communicative needs of personality and ethnic unity, is the dominant way of ethnic unity and manifestation” (Bayqabatov, 2019: p18). The main sign of ethnic existence and the position of language in society as a living organism, its evolution, adaptation, dynamics, and changes due to social and cultural pressures are clearly visible in its structure. Therefore, the change and development of language as a living being indicates the national existence of the people.

In the modern era, the rapid development of globalization and information technologies, the emergence of global values and terminology, and the synthesis of various languages and cultures have also seriously affected the development structure of Turkic languages. Therefore, solutions should be analyzed to preserve the language, culture, and ethnic identity of the Turkic peoples, which have a history spanning millennia, and the development prospects of language and culture in cultural hybridization should be explored.

The aim of the research is to examine the changes caused by globalization and digitalization at the lexical, syntactic and stylistic levels of Turkic languages, to determine how global language and digital culture affect the cultural codes of Turkic peoples, to study how traditional values are changing in modern Turkic societies, and to examine how the listed processes affect efforts to create a common vocabulary. The article analyzes the factors of globalization's impact on the process of cultural hybridization, as well as the opportunities, perspectives, negative and positive aspects in this direction. The main directions are cultural and linguistic changes in Turkic language due to globalization, cultural and linguistic exchange of Turkic languages with other languages, the impact of digital culture on language, the impact of using new applications, programs and digital services on language, the reduction of intercultural borders, the mixing of cultural codes and values, the emergence of new communication styles, the role of digital platforms in the development of a common language and vocabulary, etc. Issues such as the main directions are analyzed.

Key words: language and culture, shared values, shared language, cultural hybridization, social media, digital linguistics, cultural identity.

Kaynaklar

Байгабатова Н. Язык как фактор этнической идентичности Казахов Монголии в условиях транслингвальности. *Humanistica* 21, tom 3, 2019 c, c117-137

Mahiroğulları, A. (2010). Küreselleşmenin kültürel değerler üzerine etkisi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*(50), 1275-1288.

McLuhan, M., Fiore, Q. & Agel, J. (2001). *The Medium is the Massage: An Inventory of Effects*. Corte Madera, CA: Gingko Press

Аңдатпа

Қазіргі қоғамда әлеуметтік желілер қарқынды дамып, адамдар арасындағы коммуникацияның басты құралдарының біріне айналды. Әлеуметтік желілердің тілі өзіндік ерекшеліктерімен айқындалады: ол ауызша және жазбаша формалардың үйлесімінен тұрады, стилистикалық әртүрлілікке, көпфункционалдылыққа, көптілділікке ие және ерекше динамикасымен сипатталады.

Бұл мақалада әлеуметтік желі тілінің қалыптасу ерекшеліктері, оның негізгі белгілері және ғаламтор тілінің дамуындағы рөлі талданады. Сондай-ақ, әлеуметтік желілердің пайда болуы, олардың негізгі сипаттары және қазақ тіліндегі интернет-коммуникацияның эволюциясы қарастырылады.

Қазақ ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің «Өнер-білім бар жұрттар» өлеңіндегі:

«Айшылық алыс жерлерден,

Көзіңді ашып-жұмғаниша,

Жылдам хабар алғызды...»

- деген жолдары бүгінгі ғаламтор мен әлеуметтік желілердің жылдам ақпарат тарату қабілетін дәл сипаттайтындай.

Ақпараттық технологиялардың дамуы нәтижесінде әлеуметтік желілер БАҚ-тың дәстүрлі түрлерін (газет, радио, теледидар) ығыстырып, ақпарат алмасудың басты алаңына айналды. Бұл өзгерістердің тілдік-коммуникативтік жүйеге әсерін зерттеу – қазіргі лингвистиканың өзекті мәселелерінің бірі.

Кілт сөздер: әлеуметтік желі тілі, интернет-коммуникация, көптілділік, цифрлық коммуникация, тілдік ерекшеліктер, виртуалды қарым-қатынас.

Social Media Communication – One of the Tools of Language Usage

Abstract

In today's society, social networks are rapidly developing and have become one of the main tools of communication between people. The language of social networks is characterized by its unique features: it is a combination of oral and written forms, exhibits stylistic diversity, multifunctionality, multilingualism, and is distinguished by its special dynamism.

This article analyzes the formation of the language of social networks, its main features, and its role in the development of Internet language. Additionally, the emergence of social networks, their key characteristics, and the evolution of Internet communication in the Kazakh language are examined.

The Kazakh enlightener Ybyray Altynsarin's poem "*Öner-bilim bar jurtlar*" (Nations with Arts and Knowledge) states:

"From distant lands,

In the blink of an eye,

Fast messages arrive..."

These lines aptly describe the modern Internet and social networks' ability to rapidly disseminate information.

As a result of the development of information technologies, social networks have displaced traditional media (newspapers, radio, television) and have become the primary platform for information exchange. Studying the impact of these changes on the linguistic and communicative system is one of the pressing issues in contemporary linguistics.

Keywords: social network language, Internet communication, multilingualism, digital communication, linguistic features, virtual interaction.

* М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің қауымдастырылған профессор м.а., PhD, Тараз, Қазақстан, kurmanbekovazulfia02@gmail.com) ӘОЖ 81'271.2:316

Кіріспе

Әлеуметтік желілердің пайда болуының басты себебі – адамдардың бір-бірімен әңгімелесуді қалауы. Қазіргі кезде таныс емес адамдармен әлеуметтік желідегі жеке парақшада сөйлесе беруге болады. Тез дамыған ғаламтор бұл үдерісті тездетті. Қазір әсіресе жастар бетпе-бет жүздескеннен гөрі әлеуметтік желіде отырып сөйлескенді қалайды.

Ғаламтордағы әлеуметтік желінің бірінші аналогы 1995 жылы Рэнди Конрадс іске қосқан Classmates. Сайттың аудармасы – *Сыныптастар*. Сайттың мақсаты және мектептегі достарды табуға мүмкіндік жасау.

Classmates өзге әлеуметтік желілердің пайда болуына түрткі болды. AsianAvenue, MiGente, BlackPlanet тәрізді желілер 1997-98 жылдар аралығында пайда болды. Оларда функционалдылығы жағынан көп өзгешелік болған жоқ. 1999 жылдың 18 наурызында америкалық студент-бағдарламашы Брэд Фицпатрик «жанды журнал» – Livejournal-ді құрды.

Бүкіләлемдік ғаламторда әлеуметтік желінің қарқынды дамуы Facebook-тің пайда болуымен байланысты. 2004 жылы Марк Цукерберг Facebook әлеуметтік желісінің негізін қалады. Қазіргі кезде Facebook – ең танымал желі. Бүгінгі күні желі әлем бойынша Google-ден кейін ең танымал ғаламтор сайты.

2006 жылы Джек Дорси Twitter жобасын іске қосты. «Телеграм» 2013 жылы жарық көрді, ресейлік Павел Дуров ВКонтакте-нің негізін қалады.

Қазақстандық жергілікті әлеуметтік желілер де пайда болып жатты, nur.kz, Birge.kz, Pike.kz, on.kz, www.kazlife.com, Zhelide.kz сайттары жұмыс істеуде, ең танымалы – nur.kz. Ғаламтор желісінің қазақстандық бөлігі Қазнет үшін бұл сайттардың жұмысы жоғары көрсеткіш болып табылады [1].

Internet World Stats сайтының берген ақпаратына сүйенсек, 2021 жылғы 30 маусымдағы дерек бойынша Қазақстанда 14 669 853 адам ғаламтор пайдаланған, бұл жалпы халықтың 77,2% құрайды, соның ішінде Facebook әлеуметтік желісін 11 825 000 адам қолданады екен [2].

Елімізде Facebook желісінен өзге де жиі қолданылатын желілер бар, олардың қатарына күніне 1 млн. 125 мың рет қаралатын «Ватсап», 558 мың рет қаралатын «Инстаграм», 252 мың рет қаралатын «В контакте» желілері енеді [1].

Бұл деректерді біз әлеуметтік желі тілінің шынайы тілдік факт ретінде қолданылатындығын көрсету үшін айтып отырмыз. Қазақ тілі әлеуметтік желіде белсенді пайдаланылады. Әрине, әдеби тіл нормасының бұзылуы, сөйлеу этикетінің төмендігі, тіл мәдениеті сақталмайтын жағдайлар, өзге тілдік элементтердің басымдығы т.т. тәрізді деректер желі тілінде жиі ұшырасады. Осыған қарап, әлеуметтік желі тілінің белгілі бір қатынастық ортада, нақты коммуникативтік қажеттілікті өтеу үшін қолданылатын өзіндік ерекшелігі бар функционалдық аумақ екендігін жоққа шығара алмаймыз. Әлеуметтік желі тілі шынайы тілдік дерек ретінде қазақ тілінің ғаламтор саласындағы қолданысын күшейтіп отыр.

Сөйтіп, әлеуметтік желі қатынасы ХХІ ғасырда жылдам дамып отырған әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде ғаламтордың маңызды коммуникациялық құраушысының бірегейі. Қысқа мерзім ішінде әлеуметтік желі қызығушылықтары ортақ адамдардың бас қосатын белсенді қауымдастық сайтына айналды.

Әлеуметтік желінің негізгі қызметтері де осыдан туындайды:

1) қатынастық (адамдар бір-бірімен байланыс орнатады, жаңалықтармен, ақпаратпен (сурет, видео, аудиожазбалар, сайттарға сілтемелер, комментарийлер, хабарламалар) бөліседі, қандай да бір ортақ мақсатқа қол жеткізу үшін бірігу (әлеуметтік байланыста болу);

2) ақпараттық (ақпараттар ағымы екі бағытта жүргізіледі, желі қолданушылар коммуникатор (адресант) ролінде де, реципиент (адресат) ролінде де болады;

3) әлеуметтенуші (өзіндік даму, түрлі топтар мен достар жүйесіндегі қарым-қатынас, рефлексия);

4) өзіндік белсенділік (өзін-өзі таныстыру (көрсету), өзін-өзі жарнамалау);

5) сәйкестендіру (жеке парақша ашу кезінде желі қолданушысы өзіне қатысты ақпаратты толтырады, аты-жөні, туған күні, әлеуметтік жағдайы, мектебі, ЖОО, қызығушылығы т.т., бұл белгілі бір желі қолданушысын анкета арқылы іздеуге мүмкіндік береді);

б) көңіл көтеру (әлеуметтік желілер тек хабарламалар алмасумен шектелмейді, мультимедиялық файлдармен алмасуға да мүмкіндік береді).

Аталған қызметтеріне сәйкес әлеуметтік желі қатынасы мынадай өзіне тән белгілерге ие: біріншіден, әлеуметтік желі қалай дегенмен де таныс адамдардың қарым-қатынасына негізделеді; екіншіден, ол бір-бірімен құрамдастырылған, синхронды (қолданушыларға шынайы уақыт режимінде қатынасуға мүмкіндік беретін интерактивтік құрал (интернет-телефония, бейнечат, мәтіндік чаттар т.т.) және асинхронды (қолданушыларға ақпаратты жеткізудің жанама деректерін (түрлі медиаформаттар) ұсыну, дербес парақша, блог, форум) қатынас түрлерін ұсынады. Сондай-ақ қатынас жүйесін *тікелей* және *қашықтан* деп бөледі: *тікелей* – сөйлеушілердің бетпе-бет байланысы, сөйлеуші мен тыңдаушының өзара ым, ишара, интонация арқылы жүзбе-жүз түсінісуі; *қашықтан* – сөйлеушілердің алшақтан байланысуы, олардың арасында белгілі бір кеңістіктің болуы;

Үшіншіден, әлеуметтік желі ақпарат алмасудың, бөлісудің түрлі жолдарына (сурет, видео, аудиозаңбалар т.т.) ие.

Әлеуметтік желі қатынасындағы ерекшеліктердің осындай түбегейлі өзгерісі жалпы ғаламтор немесе Интернет-қатынастың негізгі сипаттамаларын сақтай отырып, оны әрі қарай түрлендіре және өзгерте түседі. Желі қолданушыларының стратегиялары мен коммуникативтік типтеріне қатысты, олардың виртуалды «Мен»-іне қатысты, жалпы ғаламтор прагматикасына қатысты өзгерістерді енгізеді.

Әлеуметтік желі қатынасы коммуникацияның жаңа түрі ретінде жаңадан дүниеге келген әлеуметтік-коммуникативтік тәжірибе және орта болып саналады, бұл ортада тілді қолдану мен жаңа кеңістікке бейімделуінің өзіне тән жақтары болады. Тіл осымен байланысты мынадай қызмет атқарады: 1) желідегі қарым-қатынастың құралы; 2) желідегі қалыптасып отырған ұжымдық тәжірибенің, сананың, ойлаудың құралы, соларды жинақтау, сақтау құралы; 3) желілік мәдениеттің қалыптасу құралы.

Мақалада әлеуметтік желі қатынасындағы тілдің қолданылу ерекшеліктерін талдағанда біз осы ұстаным тұрғысынан келдік.

Желі тілінің басты ерекшелігі тілдік қатынастың екі түрін де – ауызша және жазбаша – өзінің бойына сіңіруден көрінетін жалпы лингвистикалық табиғаты.

Әлеуметтік желілердегі қатынас тілдік қатынастың басқа түрлеріне, айталық, ауызекі тіл мен жазбаша қатынасқа қарағанда, өзіндік ерекшелікке ие.

Қазақ әдеби тілі екі түрлі формада жүзеге асады: ауызша және жазбаша қатынас. Әрқайсысы өзіндік ерекшелікке ие, олар тілдік құралдар жүйесі жағынан, адресат сипаты және қабылдау ерекшеліктері жағынан бір-бірінен ерекшеленіп тұрады.

Қ. Күдерінова өзінің монографиясында жалпы тілді ауызша тіл және жазбаша тіл (аталған автордың қолдануында «жазба тіл») оппозициясында топтастырады: 1) қазіргі адам санасында ойдың сыртқы тілге кодталуының екі түрі болады: графема арқылы сөздің графикалық портреті және фонема арқылы сөздің негізгі дыбыстық реңкі; 2) адам санасында тіл екі түрлі болып сақталады: ауызша және жазбаша, жазу монополиясының күшеюі тілдік санада екі түрлі ойлау жүйесін қалыптастырып отыр [3].

Ғаламтор тілінің пайда болуы осындай пікірлерге өзгеріс енгізіп отыр, жалпы тілді қолданудың үшінші аясы ретінде қоғамдық өмірімізге белсене енді. Жоғарыда келтірілгендей, Д. Кристалдың формуласы «сөйлеудің ауызша формасы + сөйлеудің жазбаша формасы + компьютер арқылы туындайтын белгілер» [4, р. 3-270] осыны

көрсетеді. Осымен байланысты ғаламтор тілін сөйлеу мен жазудың гибриді деп түсіну жеткіліксіз, ол кең мағынаны қамтиды.

Ғаламтор тілін ауызша не жазбаша қатынастың біріне жатқызатын көзқарастар да кездеседі. Мәселен, аталған зерттеуші Қ. Күдерина былай деп жазады: «... жазудың коммуникативтік негізгі қызметін бүгінгі таңда ауызша коммуникацияның техникалық құралдары (телефон түрлері, интернет жүйесі) екінші қатарға ығыстырып отыр. Интернет жүйесін де ауызша коммуникация жүйесіне жатқызып отырғанымыз, мұнда жазу графикасы мен таңбалары пайдаланғанымен, ЖТ (*жазбаша тіл – 3.К.*) жүйесі сақталмайды. Ақпарат АТ (*ауызша тіл – 3.К.*) жүйесінде құрылып, тіпті өздік коммуникация (аудиалды-визуалды) жүйесін жасауға айналды. Сонда жазудың коммуникация қызметі бүгінде екі формада көрініп отыр: 1) хабарласудың ресми, іскерлік сипатында (ресми іс-қағаз); 2) интернет жүйесі арқылы хат жазысу аясында» [3, б. 13].

«Интернет тілі, негізінен, жазбаша тіл, формальды тіл» деген пікірлер кездеседі [5].

Мұндай көзқарастар әлеуметтік желі алаңында ауызша мен жазбаша тілдің өзара ықпалдасып, өзгеріске ұшырап отырғандығын ескермейді.

Материалдар мен әдістер.

Мақала материалдары қазақтілді әлеуметтік желілерден алынды, Facebook, Вконтакте, веб-парақшаларындағы жазбалар, диалогтар, комментарийлер пайдаланылды. Мақалада тілдік мысалдарды талдау, салыстыру, сипаттау, танымдық тұрғыдан баяндау әдістері қолданылды. Кейбір сөздердің шығу төркінін анықтау мақсатында ғылыми әдебиеттермен қоса түсіндірме сөздіктер, ғаламтор желілеріндегі ақпарат пайдаланылды.

Талдаулар мен нәтижелер.

Мақалада ауызша және жазбаша қатынастың ерекшеліктеріне тоқтала кетейік.

Р. Әміров «Ауызекі сөйлеу тілі – тілдің бастапқы қалпы» екендігін айта отырып, ауызекі сөйлеу тілін қалыптастыратын коммуникативтік жағдайлардың бастылары ретінде мыналарды атайды:

1) пікір айту ауызша әрі сөйлеуші мен тыңдаушының жүзбе-жүз отырып қатысуы үстінде болады;

2) пікір айту диалог түрінде, яғни екі немесе бірнеше адамның қатысуы арқылы жүреді;

3) пікір айту ешқандай дайындықсыз, емін-еркін әңгіме үстінде құралады [6].

Ауызша тілдің ерекшеліктері Қ. Күдеринаның келтірген зерттеуінде толыққанды талданады. Ғалым оны «уақыт пен кеңістік жағынан мобильді, айтылатын сөзді сол мезетте сол қалпында қайталау мүмкіндігі жоқ тіл» деп анықтай отырып, басты белгісі – сөз экономиясына негіз болатын мынадай белгілерді атап көрсетеді:

– коммуниканттардың паралингвистикалық, экстралингвистикалық, супенсегментті тәсілдер қорына: интонация, жест, тон, темп, мимика, затты көрсете алу, имплицитті семантика, фонға ие болуынан;

– конситуация коммуникациясының толық мүшесі болуы, қоғамдық-әлеуметтік контекстің болуынан;

– осыған байланысты сөздердің семантикалық байланыстылығының күштілігі, морфологиялық формасыз, шылауларсыз байланыса беруінен;

– анализм, инверсияның күштілігінен;

– коммуниканттардың санасында вербалданбайтын жасырын мазмұнның болуынан [3, б. 48].

Үй іші жағдайындағы екі әйелдің әңгімесінен мына мысалды келтіреді: *Бір айдай жатып, жұмысқа бармай, қашып, барса, бәрін осыған жауып, оңбағандар, содан мойнына бәрін ілген, алғанын да, алмағанын да, содан қойшы, әйтеуір, мен білем, таза екенін, бір құдайдың өзі біледі, маған айтты бәрін жыр қылып, сол құртып кетті, баланы күйдіріп ап, қайта құдай сақтап, бұны шақыртып, жақсы болған жерден шақыртып, бір уақытта Тукаш келді, айтып берді Данияр. Әлі күнге дұрыс тұра алмайды ешқайда* [3, б. 49].

Мысалды келтіріп отырған себебіміз, осы тәріздес құрылымдар әлеуметтік желі қатынасына да тән және оны АСА («аса көп ақпарат») деп атайды, ол құрылымдарда берілетін ақпараттың жымдасып, бірігіп кетуі көрінеді, монологтік түрде немесе көпшілікке арналған жазбаларда кездеседі.

Жазбаша тіл болса, тілдік құралдардың кітабилігіне (книжность), рационалды-логикалық құрылымдарға, формальділігіне, стандарттылығына негізделеді [7].

Сонымен бірге, жазбаша тіл саналы түрде игерілетін күрделі үдеріс. Жазбаша тілді игеру мектеп жасынан басталады, Қ. Күдеринованың сөзімен айтсақ, 7-8 сыныпқа келгенге дейінгі бала белгілі авторлардың көркем шығармаларын оқып, мазмұндап, ойды көркемдеп жеткізетін құралдарды қалай пайдалануды зердесіне тоқып, санасына елес түрде сіңіреді, кейін осы елесті пайдаланып, ойын сыртқа көркемдеп жеткізу дәрежесіне жетеді (шығарма түрінде). 9-11 сынып бағдарламасы бала сезіміне әсер еткен мотивті жеткізуді емес, оның себебін іздеуге шығады. Кейін ЖОО-дағы дәріс, семинар есебінен өз мамандығына сәйкес жазуға жетеді, қызмет бабындағы ресми сөйлеу, іс қағаздар стилін меңгереді [3, б. 46-47].

Жазбаша тіл мен ауызекі тілдің осындай негізгі өзгешеліктері бола тұра, оларды бір-біріне қарсы қоюға болмайды. Ауызекі сөйлеу тілі мен жазба әдеби тілдің өзара түйісуінің бастапқы кезеңінде де, бүгінгі кемелденген шағында да біріне-бірі әсерін тигізе отырып дамиды, бірін-бірі толықтырып отырады [5, б. 8]. «Ауызша тілдік қатынас пен жазбаша тілдік қатынастардың әрқайсысы жеке құбылыс ретінде өмір сүрмейді. Олар өзара тығыз байланыста келіп, біреу екіншісіне ұласады» [3, б. 15].

Ауызша тіл бала тілінің қалыптасуымен салыстырылады. Екеуінің ұқсас жақтары табиғи қатынас кезінде қалыптасуы. Бала тілін зерттеумен айналысқан ғалымдардың пікірінше, бала тілінің ерекшелігі оны түсінуі арқылы дамиды. Бала тілі – баланың танымдық деңгейінің өсуімен байланысты. Бала өзіне қажет табиғи қарым-қатынастың нәтижесінде тілі де күрделене түседі, өзі өскен ортасымен, ересек адамдармен қарым-қатынас жасау арқылы бала тілі де ересектер тіліне ұқсап, дамиды [8].

Жазбаша тіл мен ауызша тіл бір-бірімен тығыз байланысты, сонымен бірге «сөйлеу бірлігі» ретінде олардың айырмашылықтары да бар. Келтірілген пікірлерге қарағанда, олардың арасындағы негізгі айырмашылықтар мынадай болып келеді:

1. Жазбаша тілде сөйлеуші тікелей қатыспайды, ал ауызекі тілде сөйлеуші тікелей қатысатындықтан, оның қатынас үдерісіне де ықпалы басым болады. Жазбаша тілдің ерекшелігі сонда, жазу үдерісі жазып отырған адамның өзіне ғана тән, ол оқырманды бар болғаны ойша елестете алады, қабылдаушы тарапынан оқып түзету әрекеті жазу үдерісінде болмайды.

2. Жазбаша тілдің негізгі қызметі – ақпаратты кез келген қашықтықта жеткізу болса, ауызекі сөйлеу тілі әңгімелесу жағдайындағы сөйлесім қызметін атқарады. Демек, жазбаша тіл мен ауызекі тіл атқаратын қызметі жағынан да ерекшеленеді.

3. Ауызекі тілге бірқатар эмоционалды-көркемдегіш құралдар тән, олар қарым-қатынасты жеңілдетеді, ақпаратты қабылдау мен жеткізуді нақты әрі үнемді жасайды; сөйлеу қызметінің бейвербалды құралдары – ым-ишарат, пауза, дауыс ырғағы қатысады, олар ауызекі тілді сөйлеу ситуациясына бейімдейді. Жазбаша тіл семантикалық толықтығымен ерекшеленеді, тілдік құралдар (лексикалық және грамматикалық) берілетін ақпарат мазмұнын толыққанды білдіруімен сипатталады. Сонымен бірге жазарман («пишущий») оқырманның мәтінді толық түсінуін қамтамасыз ету керек.

4. Ауызекі тіл балада есту арқылы ересектермен табиғи қатынас кезінде қалыптасады. Жазбаша тіл саналы түрде игерудің (оқудың) нәтижесінде қалыптасады, ойды жазбаша жеткізудің тәсілдерін игеру қажет, ол көзбен көру арқылы қалыптасады.

5. Жазбаша тіл жазып отырған адамға алдын ала ойлануға мүмкіндік береді, жазарман өз жазғандарға қайта оралып, сөйлемдерді түзетуге, мәтін бөліктерін алмастыруға, мәтін ішіндегі сөздерді ауыстыруға, нақтылауға, сөздіктер мен анықтамалықтарға жүгінуге мүмкіндігі бар. Ауызекі тіл – дайындықсыз, сөйлесу кезінде пайда болады.

6. Жазбаша тіл кітаби (жазба) элементтерді қолданады, стандарт тілдік құрылымдарды пайдаланады. Сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі берік, жазбаша тілге инверсия тән емес, ал кейбір жағдайларда, мысалы, ресми стильде инверсия жасауға тіпті де болмайды. Жазбаша тілдегі сөйлем құрылымдары толық, оған күрделі синтаксистік құрылымдар, есімшелі және көсемшелі оралымдар, күрделенген анықтауыштар, қыстырынды конструкциялар т.т. тән. Сөйлемдер мағыналық жағынан байланыста, абзацтар күрделі ойды беруге құрылады. Ауызекі сөйлеу тілі де әдеби нормаға бағынады, алайда нормаға қайшылық, одан ауытқу ауызекі тілде жиі кездесіп тұрады, өйткені тіл мен сөйлеудің (речь) ара жігі – олардың жалпылығы мен жекелігінде, ауызекі тілге жекелік тән.

Енді әлеуметтік желі қатынасына тән ерекшеліктерге тоқталамыз. Ғаламтор кеңістігі, соның ішінде әлеуметтік желі қазақ тілі жұмсалудың жаңа сферасы ретінде пайда болды және уақыт озған кең өріс алып отыр. Ғаламтор кеңістігі көп аспектілі, көп функционалды коммуникацияның бір түрі ретінде бірқатар өзіндік ерекшеліктерге ие. Ғаламтор жазбаша қатынасқа басымдық береді. Сонымен бірге визуалды ақпарат та ғаламтор (әлеуметтік желі) үшін маңызды.

Тіл білімі үшін ғаламтордың құрамдас бөліктерінің ішінде чаттар мен форумдар, сондай-ақ қысқа мәтіндік хабарлама алмасу құралдары (ICQ және соның аналогтары) қызығушылық тудырады, бұлар ғаламтор аудиториясының санасында әбден орнығып қалған.

Төменде әлеуметтік желі қатынасына тән ерекшеліктер келтіріледі:

1. Анонимділік. Әлеуметтік желіге тіркелген адам анкета толтырып, тіпті фотосуреттерін де қояды, алайда осыған қарамастан жеке адамды желі арқылы нақты қабылдау қиын. Оның үстіне желіде әртүрлі сипаттағы жалған ақпараттар мен презентациялар кездеседі. Желідегі осындай анонимділік желі қолданушысының жауапкершілігінің төмендеуіне әкеледі. Ал жауапкершіліктің аздығы коммуникация барысындағы әлеуметтік және психологиялық қауіпсіздікті төмендететін факторларға әкеп соқтырады: кейбір желі қатысушыларының қызуқандылығы, жауапкерсіздігі, жиі нормадан ауытқушылығы. Желідегі адам желі туғызған еркіндікті, сөз бостандығын желеу етіп, тұрпайы сөйлеуі мүмкін, дөрекі әрекеттер көрсетеді. Осының бәрін ол өзінің теріс әрекеті үшін ешқандай жауапкершілікке тартылмайтындығын білгеннен соң істейді.

Желіде пайда болатын виртуалды тұлғаның өз ерекшеліктері болады. Виртуалды бірегейлік жайында америкалық зерттеуші Шерил Текл жазғандай: «Сіз кім болғыңыз келсе, сол адам боласыз. Егер қаласаңыз, өзіңізді толықтай қайта жасай аласыз. Сіз қарама-қарсы жыныстың өкілі бола аласыз. Сіз аз сөйлейтін адам бола аласыз. Кім болғыңыз келсе, сол боласыз. Сізге сізді басқалардың қалай қабылдайтындығы жайында уайымдап қажеті жоқ. Мұндай қабылдауға әсер ету тіпті оңай, өйткені сіз оларға нені көрсетсеңіз, олар Сіз жайындағы пікірлерін соған негіздейді. Олар Сіздің түріңізді көрмейді, ол жайында еш жорамал жасай алмайды. Олар Сіздің даусыңызды естімейді, ол жөнінде де ештеңе айта алмайды. Олардың тек көретіні, Сіздің жазғаныңыз» [9].

2. Байланыс жасаудың желі қолданушысының еркі мен қалауы бойынша іске асатындығы. Желі қолданушысы ерікті түрде қандай да бір адаммен байланысқа шыға да алады, сондай-ақ байланысты кез келген уақытта бұза да (жоя) алады.

3. Коммуникацияның эмоционалдық компонентінің қиындығы, сонымен бірге мәтіннің түрлі эмоцияны білдіретін белгілермен қоса жүруі.

4. Желідегі әрекеттердің әдеткі емес, еш қалыпқа сыймайтын әрекеттерге ұласуы немесе соған деген ұмтылысы. Кейбір желі қолданушылары жалпыға ортақ әлеуметтік нормаларды сақтамай, жөнсіз қылықтарға барады.

Қазақ тілі ғаламторда негізінен жазбаша нұсқада қолданылады, сонымен бірге интерактивті желі коммуникациясында сөйлеу темпі ауызекі тілге жақын болып келеді.

Әлеуметтік желі «екінші өмір» тәрізді, шынайы өмірді алмастырушы, онда қарым-қатынас электронды пошта, чат, форумдарға қарағанда ерекше сипатпен жүзеге асады, бай

әрі өзіндік ерекшеліктерге ие болып келеді. Сөйтіп, әлеуметтік желі қатынасы виртуалды шындықты тудырды.

Әлеуметтік желіде адам өзі туралы толық ақпаратты береді, бұл, бір жағынан, қарым-қатынастың жасырын (анонимді) сипатын жояды. Егер чаттар мен форумдарда адам никнеймді (лақап ат) қолдана алса, әлеуметтік желіде адам өз аты-жөнін, тұрғылықты мекенжайын, жұмыс (оқу) орнын толық жазады. Кейбір жағдайларда жеке ақпаратты да, айталық, отбасы жағдайын, саяси көзқарасын т.т. көрсетеді. Басқа қолданушылардың анкетасын қарауға, танысуға әлеуметтік желіде мүмкіндік бар. Виртуалды коммуникацияның жанды қатынасқа қарағанда таңдау құқығының болуы – оның өзгешелігі болып табылады, мысалы, жіберілген хабарламаға жауап беруге де болады, жауап бермеуге де болады. Ауызекі тілде сұрақ қойған адамға сіз міндетті түрде жауап бересіз, сондай-ақ сіздің бет-әлпетіңізден ішкі психологияңызды келесі адамның байқау мүмкіндігі бар, осының бәрі әлеуметтік желіде болмайды.

Көп жағдайда желі қолданушылары әлдебір нәрсені жариялай отырып (мәселен, суретін салу, дәрежесі (статус) мен бейнесін (аватар) өзгерту), басқалардың реакциясын (қолдау, комментарий жазу) күтеді. Бұл желінің шынайы өмірмен байланыстылығын білдіреді, өйткені нақты өмірде де біреуге сұрақ қойсаң, жауабын күтесің ғой және жауапты бірден аласың. Әлеуметтік желіде жауап күту белгілі бір уақытқа созылады, тіпті ешқандай жауап та болмауы мүмкін. Осындай онлайн жағдайда ешқандай жауапсыз қалған, сөйтіп, аяқталмай қалған ситуациялар да жиі кездеседі.

Күнделікті қарым-қатынаста біз қарсы тарапқа не айтатынымызды (не айтқымыз келгенін) ым-ишара арқылы білдіре береміз, бұл әңгімелесу кезінде маңызды рөл атқарады. Әлеуметтік желіде осындай паратілдік амалдарды қолдану сәл басқаша сипатта жүзеге асады. Бұл желіде біз барлық жағдайда жазылған (айтылған) сөздің шын немесе жалған екендігін тексере алмаймыз. Мысалы, желі қолданушысы күлімсіреген эмотикон жіберуі мүмкін, ал нақты жағдайда желі қолданушысының эмоциялық ахуалы басқаша болуы мүмкін.

Мысалы үшін әлеуметтік желіде жиі кездесетін мынадай типтік диалогті келтірейік:

– Қал қалай?

– Жаман емес.

– Не болды? Көңілсізсің ғой?

– Жоқ, бәрі дұрыс... (16 наурыз, 2022) <http://surl.li/rmivl>

Бұл сұхбаттан хал-жағдай сұраған әңгімелесушінің екінші тараптың көңіл-күйіне назар аударғандығы көрінеді. Оның ойынша, екінші әңгімелесушінің көңіл-күйі жоқ. Егер әңгімелесуші екінші адам *Керемет! Күшті! Тамаша!* деп жауап бергенде немесе эмотикондар арқылы бергенде сұхбат басқаша өрбитін еді. Коммуникацияның эмоционалдық компонентінің қиындығы дегенде біз осындай ситуацияларды ескереміз.

Сөз болған мәселелерді төмендегі 2-кесте арқылы тұжырымдауға тырысамыз.

Қорыта келгенде, қазақ тілі екі формада – ауызша және жазбаша – жүзеге асады. Виртуалды қатынас қазақ тілінің қолданылатын үшінші сферасына айналып отыр.

Ауызша және жазбаша қатынастың ерекшеліктері болатындығы сияқты әлеуметтік желі қатынасының да өзіндік ерекшеліктері бар.

Кесте 1 – Ауызша, жазбаша және әлеуметтік желі тілінің ерекшеліктері

Сөйлеу түрі	Ауызша	Жазбаша тіл	Әлеуметтік желі тілі
Белгілері	(ауызекі) тіл		
Сөйлесу барысындағы сөйлесушінің болуы	Нақты сөйлесуші сөйлеуге қатысады (тыңдаушы реакциясы сөйлесімге ықпал етіп отырады)	Сөйлесушінің сөйлеуге қатыспауы (жазарман мүмкін болатын реакцияны тек болжай алады)	Сөйлесуші қатысуы да, қатыспауы да мүмкін («онлайн» деп қосұлы, алайда ол тіл деспейді, «көзге көрін бейтін» режимде)

Негізгі қызметі	коммуникативтік	жаңа ойдың тууы мен берілуі	Екеуі де бар, коммуникативтік + өзін өзі жарнамалау
Сөздің дайындықсыздығы немесе алдын ала дайындалатындығы	Сөйлеу дайындықсыз жүзеге асады (алдын ала дайындықсыз сөйлесу барысында пайда болады)	Сөйлеу алдын ала дайындалған болуы керек, оны дайын даудың түрлі сатыларында редакциялау мүмкіндігі бар	Дайындықсыздық та, дайындалғандық та қатысады, дайындықсыздық ауызекі тілге жақындатады
Игерілу тәсілдері	Бала тілі ересектермен табиғи сөйлесім барысында шығады	Саналы түрде меңгеру нәтижесінде қалыптасады	Ауызекі тіл бойынша да, жазбаша тіл бойынша да бар дағдылар негізінде жүзеге асады, технологиялық білім, желі этикетін білу, желідегі сленгтер, мемдерді білу талап етіледі
Қабылдау тәсілі	Есту арқылы	Көру арқылы	Көру арқылы
Қолданыс (өмір сүру) тәсілі	Уақыт кесіндісінде өмір сүреді, өзгермелілік сипаты басым	Кеңістікте өмір сүреді, қайта оралуға, қайта оқуға болады	Кеңістікте өмір сүреді, сонымен бірге автор өзі жоюы да мүмкін
Құрамдас бөлік ретінде бейвербалдылықтың қатысуы	Бейвербалды құралдар қолданылады (ым-ишара, интонация), олар әңгімелеушіге тілдесімнің шынайылығын көрсетеді	Бейвербалды құралдар қолданылмайды, бұдан орфография мен пунктуацияның маңыздылығы көрінеді	Бейвербалды құралдар параграфемика элементтерімен бірге (эмотикон, смайликтер, стикерлер, анимация, аудио және бейне жазбалар т.т.)
Нормалану дәрежесі	Нормадан ауытқушылық бағыты басым	Әдеби тіл нормалары қатаң сақталады	Әлсіз (босаң) норма
Қолданыстағы нәтиже	Дискурс тудырады (ауызекі сөйлеу тұтас қарағанда «өмір ден ойып алынған тіл» деп саналады)	Мәтін тудырады (тілдік ойлау үдерісінің дайын нәтижесі ретінде)	Жалпы дискурсивтік кеңістік тудырады, ол көлем жағынан да (жаңа аккаунттардың, топтардың т.т. пайда болуы), мезгілдік жағынан да (интернеттің тәулік бойы істеуі) кеңейе береді

Қорытынды.

Мақалада осындай ерекшеліктер ретінде мыналар келтіріледі: 1) анонимділік; 2) желідегі байланыстың желі қолданушысының еркі мен қалауы бойынша іске асатындығы; 3) эмоционалдылықты беруде мәтінмен қоса бейвербалды амалдардың қолданылуы; 4) желідегі әрекеттердің жалпыға ортақ әлеуметтік нормалардан ауытқушылығы.

Сонымен бірге әлеуметтік желі ауызша және жазбаша қатынас түрлерімен сөйлеу барысындағы сөйлеушінің қатысы мен атқаратын қызметі жағынан, дайындықсыздық немесе алдын ала дайындалғандығы бойынша, игерілу және қабылдау тәсілдері тұрғысынан, өмір сүру формалары мен нормалану дәрежесі, бейвербалдылықтың қатысуы мен қолданылу нәтижесі бойынша салыстырылды.

Әлеуметтік желінің тілі өзіндік ерекшеліктерге ие, оның ауызша әрі жазбаша формада көрініс табуы аталған екеуінің де белгілерін өзіне қосқан стилистикалық әртүрлілігімен, көп функционалдылығымен, көптілділігімен, жылдамдығымен сипатталады.

Әдебиеттер

Қазақстанда қандай әлеуметтік желілер көп қолданылады // www.24.kz // <http://surl.li/qkwrp>. 02.05.2020.

Internet 2022 Usage in Asia Internet Users, Facebook Subscribers & Population Statistics for 35 countries and regions in Asia. International world stats // <https://www.internetworldstats.com/stats3.htm>. 02.05.2020.

Күдеринова Қ. (2010). Қазақ жазуының теориялық негіздері. Екінші басылым, Алматы, 380 б.

Crystal D. (2001). English Language and Linguistics: General Interest, Language and Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 272 p.

Слямбекова Қ. Қазақ тілінің интернет кеңістігіне бейімделуі – Intil // https://mtdi.kz/m/til_sayasaty/id%20/164/q/2. 02.05.2020.

Әміров Р. (1977). Ауызекі сөйлеу тілі синтаксисінің ерекшеліктері. – Алматы: Мектеп, 92 б.

Ghaderi J., Srikant R. (2024). Opinion dynamics in social networks with stubborn agents: Equilibrium and convergence rate // Automatica. Vol. 50, Issue 12. P. 3209-3215.

Аяпова Т.Т. (2003). Сөйлеу онтогенезі. Алматы: Раритет, 280 б.

Горошко Е.И. Лингвистика Интернета: формирование дисциплинарной парадигмы // <https://core.ac.uk/download/pdf/343952107.pdf>. 05.08.2022.

RUSIYAZABON TALABALARGA “O‘ZBEK TILI” FANIDAN GRAMMATIK QOIDALARNI O‘TISHDA SHE’RIY SHAKLLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Kavsar TURDIYEVA*

Annotatsiya

Mazkur maqola «Rusiyzabon talabalarra “O‘zbek tili” fanidan grammatik qoidalarini o‘tishda she’riy shakllardan foydalanish samaradorligi»ga bag‘ishlangan.

Grammatikani o‘zlashtirish jarayonining barcha tomonlarini qanday qilib hisobga olish mumkin? Uning asoslash, mo‘ljall olish, ijro, nazorat va baholash qirralarini faollashtirish usullari qanday? Ta’lim oluvchilarni o‘zbek tilining grammatik qoidalarini o‘rganishlarida xohish-istaklarini yanada kuchaytirish uchun yana qanday uslublar tanlaymiz? Qanday qilib talabalarimizga grammatikani o‘ziga xosligi va tilimiz go‘zalligini ta’kidlay olamiz? She’riy usullardan muntazam foydalanish bu jihatdan yaxshi natijalarga olib keladi.

Oddiylik, qisqalik, ifodalilik – she’rlarning asosiy mezonlari bo‘lib, ular darslikdagi qoidalarining ketma-ketligini takrorlaydi, ularni bezaydi va ta’lim oluvchining xotirasida zarur paytda yana tiklanadi.

Fonetikani o‘zlashtirishda sharadalarini qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Negaki aynan ularda bir harf o‘zgarish orqali tushunchalar kontrastini ham ko‘rish bo‘ladi. Bu jihatdan rus guruhlarida o‘zbek tilining o‘ziga xos tovushlari mavjud so‘zlarni ishlatish samarali vosita hisoblanadi.

Dars davomida fonetik mavzularni o‘tishda tez aytishlardan foydalanish talaffuzdagi nuqsonlarni bartaraf qilishda qo‘l keladi.

Rusiyzabon talabalar o‘zbek tilining o‘ziga xos tovushlari, shuningdek, J va I tovushlar talaffuzida qiynaladilar. Shuning uchun aynan shu tovushlar ishtirokidagi tezaytishlar to‘g‘ri talaffuzni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Tilning “Leksika” bo‘limidagi grammatik mavzular – bo‘yicha bir ma’noli, qarama-qarshi ma’noli so‘zlar haqida tushuncha hosil qilish va mavzuni mustahkamlashda quyidagi she’rlarda tushib qoldirilgan so‘zlarni topish topshirig‘i qo‘l keladi, bajarish jarayoni hamisha ularni talabalar faolligi bilan kechadi.

So‘z turkumlari haqidagi she’rlarda obrazlilik ular haqida bilim manbaini mustahkamlaydi. Asosisi, ular qoidalarini o‘rgatishda ta’lim oluvchilarga ko‘rish, eshitish va motorik xotirasini faollashtirishda ko‘mak zarur.

Sintaktik bo‘limida “Sintaktik ertak” ushbu mavzuga yana bir qaytish va uni mustahkamlash imkoniyatini beradi.

Yuqorida qayd qilingandek, she’riy yo‘sindagi grammatika yordamchi material sifatida talabalarni qiziqtirishda, so‘z boyligini oshirib, grammatik modellerni o‘zlashtirishga yordam beradi.

She’riy satrlarni darsning turli bosqichlaridagi yangi mavzuni o‘tganda, uni mustahkamlaganda yoki grammatik bilim takrorlashda va shu yo‘l bilan ko‘nikmalarga ega bo‘lganda she’riy qoidalaridan foydalanish ahamiyatini quyidagicha izohlash mumkin.

She’riy qoidalar har qanday yoshdagi ta’lim oluvchilar tomonidan osonroq va tezroq o‘zlashtiriladi.

Kalit so‘zlar: grammatik qoidalar, she’riy janrlar, obrazlilik, ijodkorlik.

* Filologiya fanlari nomzodi, professor, Toshkent davlat pediatriya instituti

Enhancing the Learning of Uzbek Grammar Through Poetic Forms: An Approach for Russian-Speaking Students

Summary

This article explores how incorporating poetic forms can enhance the teaching of Uzbek grammar to Russian-speaking students.

It aims to familiarize the academic and teaching community with the author's research and to outline the key priorities identified in the study. Drawing on the author's own teaching experience, the article examines the impact of using poetically crafted grammatical rules in Uzbek language lessons.

It is widely recognized that when rules are presented in a poetic format, they are more easily remembered and retained over time. Especially when combined with vivid imagery or framed as interactive question-and-answer exercises, this approach significantly boosts student engagement and learning outcomes.

How can we make sure we consider all aspects of learning grammar? What are the best ways to strengthen each step—understanding, planning, practicing, checking, and evaluating? What other methods can we use to spark students' interest and motivation to learn Uzbek grammar? How can we help our students see the uniqueness of grammar and appreciate the beauty of the Uzbek language? Regular use of poetic techniques has proven to be very effective in achieving these goals.

Using word riddles is a useful tool when teaching phonetics. These riddles often highlight how changing just one letter can completely change the meaning of a word, helping students see contrasts between words. For Russian-speaking groups, practicing Uzbek words that contain unique sounds of the language is especially effective.

During phonetics lessons, using tongue twisters also helps correct pronunciation mistakes. Russian-speaking students, in particular, struggle with certain Uzbek sounds—especially the sounds "J" and "I." That's why tongue twisters featuring these sounds play an important role in helping them develop accurate pronunciation.

In the "Lexicon" section of language study, exercises like filling in missing words in short poems are useful for teaching synonyms, antonyms, and reinforcing vocabulary. These activities are always lively and encourage active participation from students.

Additionally, poems about parts of speech use vivid imagery to make the concepts clearer and easier to remember. Overall, such creative approaches help activate students' visual, auditory, and motor memory while learning grammar rules.

Finally, in the syntax section, a special exercise called the "Syntax Fairytale" offers students another chance to revisit and reinforce the topic in an engaging way.

As mentioned above, using grammar rules in poetic form serves as an effective supplementary tool to capture students' interest. It helps expand their vocabulary and supports their understanding of grammatical patterns. Poetic lines can be used at various stages of a lesson—whether introducing a new topic, reinforcing it, or reviewing grammar knowledge. This approach not only strengthens their skills but also makes learning more engaging.

Poetic rules are easier and quicker for learners of all ages to grasp and remember.

Keywords: grammatical rules, poetic genres, imagery, creativity.

Beruniy o'zining "Hindiston" asarida qadimgi Hindistondagi tabaqalar orasida eng yuqori maqomga ega oilalarning farzandlari ta'lim oladigan maktablarda grammatik qoidalarni she'riy yo'sinda berilish urfini ta'kidlagan edi. Bu bejiz emas, albatta. She'riy shakllar bilan uyg'unlashgan qoidalar xotirada tez qoladi va uzoq saqlanadi.

Ayniqsa, ularni yorqin obrazlilik orqali talqin qilish yoki savol-javob tariqasida berish bu samarani yanada kuchaytiradi.

Taklif qilmadim sizni, talabalar, uyimga,

Bir fan bo'ylab chorlardim savol-javob o'yinga.

Qani ayting, topingchi,
 Talabalar – siz yoshlar,
 Jarangli va jarangsiz
 Tovushlardir –
 Topdingiz, undosh tovush,
 Keskin birdan uzilar.
 Ammo qaysi tovushlar,
 Cho‘zigandan cho‘zilar?
 “O” desang hayrat oshar,
 “U” tovushi munglidir,
 “A” da og‘zing ochilar,
 Bu tovushlar

undoshlar

unlidir

“Qiyin fanlar bo‘lmaydi – degan edi A.I.Gersen asarlarining birida – faqatgina qiyin bayon, ya’ni hazm qilinmaydigan bayon mavjud”. Grammatikani o‘zlashtirish jarayonining barcha tomonlarini qanday qilib hisobga olish mumkin? Uning asoslash, mo‘ljal olish, ijro, nazorat va baholash qirralarini faollashtirish usullari qanday? Ta’lim oluvchilarni o‘zbek tilining grammatik qoidalarini o‘rganishlarida xohish-istaklarini yanada kuchaytirish uchun yana qanday uslublar tanlaymiz? Qanday qilib talabalarimizga grammatikaning o‘ziga xosligi va tilimiz go‘zalligini ta’kidlay olamiz?

She’riy usullardan muntazam foydalanish bu jihatdan yaxshi natijalarga olib keladi.

Oddiylilik, qisqalik, ifodalilik – she’rlarning asosiy mezonlari bo‘lib, ular darslikdagi qoidalarining ketma-ketligini takrorlaydi, ularni bezaydi va ta’lim oluvchining xotirasida zarur paytda yana tiklanadi.

So‘z turkumlarini o‘tishda ham she’riy shakl qo‘l keladi.

Fonetikani o‘zlashtirishda sharadalarini qo‘llash maqsadga muvofiqdir. Negaki aynan ularda bir harf o‘zgarish orqali tushunchalar kontrastini ham ko‘rish mumkin bo‘ladi. Bu jihatdan rus guruhlarida o‘zbek tilining o‘ziga xos tovushlari mavjud so‘zlarni ishlatish samarali vosita hisoblanadi.

Qunduz – kunduz
 Mo‘ynasi bizga yoqar,
 Bo‘lar, telpak va yoqa.
 Bir harf o‘zgarsa shu on
 Kunga aylanar hayvon.

Bunday sharadalarda sinonimlar qatorini ham esga tushiramiz.

Masalan:

Toy – moy

Udir otning bolasi,
 Kengdir dala – darasi,
 Harf o‘zgarsa, deysan “oh!”
 Bo‘lib qolar sariyog‘

Moy Toy

Sariyog‘ otning bolasi

Sharadalardan inson a’zolarini eslab qolishda ham samarali foydalanish mumkin.

Bo‘yin o‘yin

Aylantirar har yoq boshni:
 Burun, og‘iz, ko‘zni qoshni.
 Bitta xarf ol, ana farq:
 U hammaga berar zavq.

Qofiyali topishmoqlarda esa aynan birinchi harf urg'u bilan xarakterlanadi.

“S” dan boshlanganim on
Harfdan tizaman marjon,
“K” dan kelsa ko‘raman,
Sizni ko‘rib turaman
(ko‘z) (so‘z)

Dars davomida fonetik mavzularni o‘tishda tez aytishlardan foydalanish talaffuzdagi nuqsonlarni bartaraf qilishda qo‘l keladi.

Jajji jajji jo‘jalar
Ichmaydilar go‘jalar
Jiblajibon jo‘jalar
Kezmaydilar ko‘chalar.

Rusiy zabon talabalar o‘zbek tilining o‘ziga xos tovushlari shuningdek J va I tovushlar talaffuzida qiynaladilar. Shuning uchun mazkur janr aynan shu tovushlar ishtirokidagi tezaytishlar to‘g‘ri talaffuzni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Tilning “Leksika” bo‘limidagi grammatik mavzular bo‘yicha bir ma’noli, qarama-qarshi ma’noli so‘zlar haqida tushuncha hosil qilish va mavzuni mustahkamlashda quyidagi she’rlarda tushib qoldirilgan so‘zlarni topish topshirig‘i qo‘l keladi. Uni bajarish jarayoni hamisha talabalarning faolligi bilan kechadi.

“Ko‘p” gadir antonim “oz”
“Qish” ga esa qarshi “yoz”
“Saraton” ga “qahraton”
“Yaxshi” ga esa “yomon”.

Sinonim:

Men sinonimman asli,
Bir ma’noli so‘zdirman.
“Samo” ga “osmon” va “ko‘k”,
“Bet” ga chehra, “yuz” dirman.
“Barg” so‘zin aytsam har chog‘,
Unga ma’nodosh “yaproq”.
“Lab” ga sinonim “dudoq”,
“Do‘st” larga esa “o‘rtoq”.

Frazeologizmlar qo‘shilgan she’rlar talabalarga ushbu frazeologizmlar o‘rniga bir so‘z qo‘yish vazifasini berish, ularning so‘z va iboralar zahirasini kengaytirib, og‘zaki nutqini yanada yaxshilaydi.

Juda qiziq

Juda qiziq so‘zimiz
O‘qib ko‘ring o‘zingiz.
Yugurgan emish Tolib,
“Oyoqni qo‘lga olib”.
Bir ayol biz tomonda
“Burni ekan osmonda”.

So‘z turkumlari haqidagi she’rlarda obrazlilik ular haqidagi bilim manbaini mustahkamlaydi.

Ravish

Sizga aytsam sifatga
O‘xshab ketar ravish ham.

Sifat bilan adashib
Keltiradi tashvish ham.
Bildiradi sifatdek
U ham turli belgilar,
Faqatgina bu belgi
Harakatni belgilar.
Shundan ravishning o‘zi
Yakka qolsa to‘mtoqdir.
Birikmada fe‘l bilan
Turib qolsa o‘rtoqdir.
Chaqmachaqar o‘rtoqdek
Ishi juda g‘alati.
Aytib turar u fe‘lning
O‘rin, payti, holatin.

Kelishiklarni tushuntirish davomida darsga kechikkan talaba Omon haqidagi she‘rni o‘qib berish va guruhlarda aynan shu ko‘rinishda matnни tuzish vazifasini berish mavzuni o‘zlashtirishni kuchaytiradi va darsni mustahkamlash jarayonini tezlashtiradi.

Xonada darsni o‘tardi ustoz,
Omonvoy yana darsga kechikdi bir oz.
-“Azizlar!”- dedi ustoz
U tomon qarab.
Omon darsga kechikdi:
Mana – bitta gap.
Qay kelishikda bo‘lar
Bu erda Omon?
“Bosh kelishik!”- der hamma
Qarab u tomon.
Endi-chi, Omon bilan
Tuzing ko‘plab gap,
Uni kelishiklarda
Chiqinglar turlab.
Nor der: “Aytsak Omonning
Bu ishi yomon,
Qaratqich kelishikda keladi Omon.”

Asosiysi ular qoidalarini o‘rgatishda ta‘lim oluvchilarga ko‘rish, eshitish va motorik xotirasini faollashtirishda ko‘mak beradi.

She‘riy qoidalarini chizma jadvallar bilan yoki rasmlar bilan ham mustahkamlash mumkin. Masalan yuqoridagi kelishiklar haqidagi she‘rda klaster usulini qo‘llash mumkin.

Sifat mavzusi bo‘yicha odatda ot-sifat tipidagi konstruksiyalarda sifatlarni adashtirib berish, so‘ngra esa zaif guruh talabalarini uchun so‘zlarni joyiga qo‘yishni tavsiya etish mumkin.

To‘polonchi ko‘ylaklar,
Serxosil bu yo‘laklar.
Juda ham tor dalalar,
Guldor, nafis bolalar.

Tibbiyot instituti talabalariga quyidagi topishmoqdan foydalanish mumkin.

Sifat to‘la hammayoq
Qizil, sariq, qora, oq.
Qay kasallikning ular
Nomlari ichra bo‘lar.

Inson a'zolari haqidagi topishmoqlardan ularning xususiyatlari va vazifalarini o'zbek tilida mustahkamlash mumkin:

Joylashganman ichingga
Kuch qo'shaman kuchingga,
Tozalayman qoningni
Va saqlayman joningni.
Yurakka nafim tegar,
Tana a'zoman

(jigar).

Fe'lining bo'lishsiz shaklini o'tganda "M" ham "A" kelsa yonma yon she'ri ham tarbiyaviy, ham ma'rifiy jihatdan foydali.

"M", "A" kelsa yonma-yon,
Ishlar bo'larkan yomon.
Shu qo'shimcha oddiy "MA"
"Qil" so'zin qildi "qilma"
"Bil" so'zin qildi "bilma",
"Il" so'zin qildi "ilma"
Hech kim biror ish qilmas,
Gapni quloqqa ilmas.
Hech kim hech narsa bilmas
Hamma bo'ldi Bilmasvoy,
Ko'chamizning holi voy.
Aziz xarflar "M" va "A",
Sizdan o'tinar hamma.
Hadeb o'ynamay poyga
Qo'shiling zarur joyga.
Mana so'zlar "turt"va "ur"
Siz bo'lsangiz agar zo'r
Shu so'zlarga qo'shiling,
Va jahlidan tushiring.

Tibbiy yo'nalishdagi oliygohlarining rusiyzabon talabalari uchun hozirgi zamon fe'lini o'zlashtirishda quyidagi topishmoqlarni taqdim qilish sohaviy fanlar bilan integratsiyaga ham hizmat qiladi.

Menda qanday kasal bor?

Birdan kirdi shifokor
Bizda qanday kasal bor?
Quruq iztirobli yo'tal qiynayapti,
To'sh suyagim atrofi og'riyapti,
Nafasim qisyapti,
Behollik va terlash bo'layapti.
Menda qanday kasal kechyapti? (Bronxit)

Och qolsam, ovqatlansam to'sh soham og'riyapti,
O'sha yerim achishib, shish bordek tuyulyapti,
Kekirish, qorin dami bezovta qilyapti.
Menda qanday kasal kechyapti? (Gastrit)

Qon bosimim goh chiqyapti, goh tushyapti,
Ko‘z oldimda hattoki chivinlar uchaypti,
Boshim goh og‘riyapti, goh aylanyapti,
Qulog‘imda, do‘xtirjon, shovqin eshitilyapti,
Yuragimni bir ko‘ring, u juda tez uryapti.
Meni qanday kasal qiynayapti? (Kamqonlik)

Quyidagi sohaviy integratsiyalashgan topishmoqlar esa kelasi zamon fe‘lini o‘zlashtirish uchun:

Demak qayda bo‘lasiz?

Belgacha yechinasiz,
Faqat to‘g‘ri turasiz,
Qo‘lni belga qo‘yasiz,
Chuqur nafas olasiz. (Rentgen xonasi)

Bog‘lamni yechamiz,
Choklarni so‘kamiz,
Yarani ochamiz,
So‘ng uni yuvamiz
Va malhamni surtamiz,
Natijani ko‘ramiz.
Demak qayda bo‘lasiz? (Jarroh xonasi)

Muolajada yotgancha,
Qiziysiz hozir ancha.
Shabadani sezasiz,
Achishishni sezasiz.
Demak qayda bo‘lasiz? (Fizioterapiya xonasi)

Sintaktik bo‘limida “Sintaktik ertak” ushbu mavzuga yana bir qaytish va uni mustahkamlash imkoniyatini beradi.

Ertak syujeti bo‘yicha manmansiragan ega o‘zini qadriga etishmayotgani va katta kuchga ega ekanligi, hammani bukib egishi o‘zi “Atov” gap ham bo‘lishi bilan maqtanadi. Bundan xafa bo‘lgan barcha bo‘laklar sintaksis yurtini tark etadilar. Ertak davomida gap bo‘laklari noroziligi ularning gapdagi grammatik vazifalarini ta’kidlash bilan kechadi.

Buni tinglab nima ham desin
Faqat chuqur xo‘rsindi “Kesim”
Dedi: - Bunga berolmam bardosh
Bo‘laklarga kelsak men ham bosh.
Tuhmatlardan qalbim dog‘lanar,
Menga ham ko‘p gaplar bog‘lanar
Takabburlik, manmanlik nega?
Esini eb qo‘yibdi “Ega”.
To‘ldiruvchi chetda o‘ltirib,
Der: - Doimo uni to‘ldirib,
Yurar edim gap, iborada.
Xafa bo‘ldim men bu borada.

Aniqllovchi soʻzladi yigʻlab:
“Axir men ham doim aniqlab:
Yurar edim uning sifatini,
Yoʻqotibdi “Ega” iffatin.
Xoʻp muloyim ajoyib edi,
Juda kamtar, gʻaroyib edi.
Endi esa magʻrur nafaqat
Takabburi, manman, beshafqat”.

Ertakka uygʻunlashgan grammatik qoidalar bilan tanishganlar bu asar davomida maʼnaviy tarbiya saboqlariga ham ega boʻladilar.

Sintaksis boʻyicha ancha bazaviy materialni jamlagan mazkur ertak sintaksis yakunida berilishi maʼqul.

Yuqorida qayd qilingandek, sheʼriy yoʻsindagi grammatika yordamchi material sifatida talabalarni qiziqtirishda, soʻz boyligini oshirib, grammatik modellarni oʻzlashtirishga yordam beradi.

Sheʼriy satrlarni darsning turli bosqichlaridagi yangi mavzuni oʻtganda, uni mustahkamlaganda yoki grammatik bilim takrorlashda va shu yoʻl bilan koʻnikmalarga ega boʻlganda sheʼriy qoidalaridan foydalanish ahamiyatini quyidagicha izohlash mumkin.

Sheʼriy qoidalar har qanday yoshdagi taʼlim oluvchilar tomonidan osonroq va tezroq oʻzlashtiriladi.

Adabiyotlar

Turdieva, K., va D. Ahmedova. (2006) *Oʻzbek tili*. Toshkent.

Polat, Ye. S., va boshqalar. (2000) *Novie pedagogicheskie texnologii v sisteme obrazovaniya: Uchebnoe posobie dlya studentov pedvuzov i sistemy povysheniya kvalifikatsii pedkadrovlari*. Moskva: Izdatelskiy tsentr “Akademiya”.

Xoʻjayev, B. Yu., va L. V. Golish. (2010) *Mustaqil oʻquv faoliyatni tashkil etish usul va vositalari (birinchi bosqich talabalariga yordam tariqasida): Oʻquv-uslubiy qoʻllanma*. Toshkent: TDIU.

Turdieva, K., D. Ahmedova, M. Maxkamov, G. Qurambayeva, va F. Akbarxoʻjaeva. (2019) *Oʻzbek tili*. Toshkent.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮБІРЛЕС СӨЗДЕР МАЗМҰНЫНДАҒЫ БИНАРЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР

Мағрипа ЕСКЕЕВА *

Аңдатпа

Қазіргі түркі тілдеріне ортақ лексиканың негізін көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі сөздер құрайды. Талас, Енисей, Орхон жазба ескерткіштері осыдан мың жарым жыл бұрынғы түріктердің этникалық танымы мен рухани-мәдени құндылықтарын сипаттайтын маңызы лингвистикалық ақпарат көзі. Жазба ескерткіштері тілінде баяндалған түркі халықтарының санасындағы шындық дүниенің идеялық құндылықтарын белгілейтін ұғымдарды талдап, олардың тілдік моделінің бастапқы мазмұны мен бастапқы тұлғасын анықтау дамудың эволюциялық моделін, семалардың қиылысу нүктелері мен қарсылық шегін, өзекті мазмұнның объективтендіру ауқымы мен қосымша анықтамаларын талдауға жол ашады.

Тұтастай алғанда тіл жүйелі құрылым, кешенді ноосфералық құбылыс болғанымен ішкі табиғаты қайшылыққа толы. Адамзат табиғаттың бір бөлшегі саналатындықтан оның тілі де табиғи микрокомпонент, әрі адамзаттың бар болмысын, өзге тіршілік иелерінен ерекшелігін ашатын, адами танымды, сапаны айқындайтын, сондай-ақ белгілі бір тілдік қауымдастықтың немесе этностың ментальдық дара сипатын танытатын көп қырлы категория. Сондықтан соңғы жылдары тіл білімінде тілді антропоцентристік бағытта зерделеп, адам танымындағы әлемнің тілдік бейнесі, адам санасында алғаш танылған символдық нышандар мен одан таралған ұғым, тану нысаны – заттар мен құбылыстар араларындағы көзге көрінбейтін табиғи-семиотикалық-логикалық байланыстың көрінісі ретінде когнитивті парадигма негізінде қарастыруға, тіл дамуын зерттеудің онтологиялық принциптерін қалыптастыруға ерекше мән беріліп келеді. Бұл сөздің полисемиялық табиғатын, гомогенді моносиллабтардың бинарлық-оппозициялық белгілерін анықтауда аса маңызды.

Мақалада көне түркі және қазіргі түркі тілдеріндегі бір буынды гомогенді сөздердің мазмұнындағы оппозициялық семалардың ыдырау үдерісі мен даму ерекшеліктері қарастырылады. Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі кейбір түбірлес лексемалардың оппозициялық мағынасын тек жалпы түркі тілдері материалдары негізінде ғана анықтауға болады. Кез келген тілдік жүйедегі қарама-қарсы мәндегі гомогенді жұптарды лексика-семантикалық тұрғыдан топтастыру олардың ішкі құрылымындағы семалардың дифференциалды белгілеріне негізделеді. Көне түркі тіліндегі лексикалық оппозициялар да архетиптердің идеялық белгілеріне орай бір-бірімен тығыз сабақтастықта дамып, тілдік әлемдегі құбылысқа айналған. Гомогенді моносиллабтар арқылы жасалған оппозициялық коннекторлардың астарында идеялық сабақтастықтың іздері сақталады.

Түйін сөздер: көне түркі жазба ескерткіштері, түркі тілдері, бір буынды түбір-негіздер, гомогенді моносиллабтар, семантикалық құрылым, денотат, эксплицитті мағына, имплицитті мағына, семасиология.

Binary Relations in the Semantics of Homogeneous Words in Turkic Languages

Abstract

The basic vocabulary common to modern Turkic languages is formed by the lexicon of ancient Turkic written monuments. The Talas, Yenisei, and Orkhon inscriptions are an important source of linguistic information describing the ethnic identity and spiritual and cultural values of the Turks who lived a thousand and a half years ago. Analyzing the concepts that determine the ideological values of the world of reality in the minds of the Turkic peoples, described in the

* Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Түркітану кафедрасының профессоры, ф.ғ.д. Астана, Қазақстан Республикасы

language of written monuments, and determining the initial content and initial identity of their linguistic model opens the way to analyzing the evolutionary model of development, the intersection points and limits of opposition of semes, the scope of objectification of the actual content and additional definitions.

Although the language is a systematic structure, a complex noospheric phenomenon, its inner nature is full of contradictions. Since the mankind is a part of nature, its language is also a natural microcomponent, a multifaceted category that displays the essence of humanity, its uniqueness from other living beings, determines human cognition, quality, and also reveals the mental individuality of a certain linguistic community or ethnic group. Therefore, in recent years, special attention has been paid to the anthropocentric study of language, considering it as a linguistic image of the world in human cognition and attaching importance to the ontological principles of studying invisible natural-semiotic-logical connections between the first symbolic signs in the human mind and their concepts through a cognitive paradigm. This is very important in determining the polysemous nature of the word, the binary-oppositional features of homogeneous monosyllables.

The article examines the features of differentiation and development of oppositional sememes in the internal structure of monosyllabic homogeneous words in the Old Turkic and modern Turkic languages. The oppositional meaning of some lexemes in the language of written monuments can be defined only on the basis of the materials common to Turkic languages. The lexico-semantic grouping of homogeneous pairs of opposite meanings in any language system is based on the differential features of the semes in their internal structure. Lexical oppositions in the Old Turkic language also developed in close connection with each other, due to the common ideas of archetypes and became a linguistic phenomenon. Traces of idea continuity are preserved behind the contradictory meanings in the internal structure of homogeneous monosyllables.

Keywords: ancient Turkic written monuments, Turkic languages, monosyllabic roots, homogeneous monosyllables, semantic structure, denotation, explicit meaning, implicit meaning, semasiology.

Санадағы идеялардың лингвистикалық сипат алуы – саналы адамзаттың дыбыстық тілінің қалыптасуы, сөздің идеялық қыры мен акустикалық бейнесінің байланысы, яғни ішкі тұлға мен сыртқы тұлғаның бір-біріне ықпалы, арақатысы абстрактылы-логикалық модельдер мен нақты лингвистикалық модельдердің сабақтастығы тұрғысынан онтологиялық негізде айқындалады. Бинарлы-оппозициялық құбылыс қоғамның табиғаты мен дамуына тән болғандықтан, ғалам да дәстүрлі дүниетанымдағы тұрақты қарама-қарсы жұптармен түсіндіріледі немесе дуалистік форма мен құбылыстар қайшылығы арқылы сипатталады. «Қарсылықтың екі түрі болуы мүмкін: а) бір затқа немесе бір құбылысқа қарсылық; б) екі заттың немесе құбылыстың қарама-қарсылығы» (Колесов, 2004, 11-с.).

Белгілі бір тілдік ортаның мазмұндық өріс жүйесі арқылы танылатын этнос болмысы абстрактылы идеяларды белгілейтін символдар жиынтығынан тұрады. Бұл этномәдени санада орныққан, белгілі бір қауымның, этностың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам әрі терең мағыналы шындық болмысы мен рухани-мәдени құндылықтарын айқындайтын құрылым ретінде көрініс беретін концептілер жүйесін қалыптастырады. Адам танымы мен өзара изоморфтық реңкке ие заттар, құбылыстар арасындағы тік және көлденең бағыттағы мәңгілік байланысты айқындайтын, сол заттар мен құбылыстар жайлы архаикалық ұғым-түсініктердің жиынтық мәнін құрайтын концепт тұтастай алғанда символдық мән-таңбалардың тоғысу нүктесі болса, концептуалды өрісті бір нүктеде тоғысатын бірнеше символдық мән-таңбалар тізбегінен тұратын сәулелер жүйесі құрайды.

Көп қабатты бір концепт бойына жинақталған идеялық таңбалар тізбегі ортақ белгілерге негізделген мәндес ұғымдарды да, аралық ұғымдарды да, антиномиялық ұғымдарды да қамтиды. Әрбір тізбектің полярлық шегі қарама-қарсы мәнмен тұйықталады. Философтар диалектиканың дуалистік теориясына орай концепт ұғымын қарама-қайшылықтар бірлігі ретінде тануы да осындан туындайды. Лингвистикалық ғылым бойынша ноосфералық әлемдегі мұндай қарама-қарсылық коннекторлары тілдік әлемде

бинарлық жұптар арқылы көрініс табады. Тілдегі бинарлық қатынас «алғашқы бейтарап ұғымның қарама-қарсы нұсқаларының танылуына байланысты мазмұнның полярлануы нәтижесінде» (Щур, 1974, 46-с.) мағынаның қарама-қарсы бағытқа ыдырауымен қатар жүретін құбылыс.

Антиномиялық сипатқа ие бинарлық жұптардың орталық шегіндегі бейтарап ұғым оппозициялық ұғымдармен тепе-теңдік қатынасты сақтайды. Мәселен, «Адам» микрожүйесі бойынша *ер адам, әйел* тұлғалары тізбектің полярлық шектерін бейнелесе, *адам* орталық шегін көрсетеді. Ал адамды табиғаттың бөлшегі, саналы, сөйлей алатын тіршілік иесі ретінде «Табиғат» микрожүйесінде қарастырсақ, *еркек* ← *тіршілік иесі* → *ұрғашы* үштігі шығады. Бұл тіршілік иелерінің тек жыныстық ерекшелігі жайлы адам санасында танылған идеялық таңбалар жиынтығы, концептің бір түзу бойына орналасқан қарама-қарсы бағыттағы сәулесінің тілдік бейнесі. Тіршілік иелерінің басқа сапалық қасиеттеріне, оларға қатысты басқа да атаулардың қалыптасуы бірнеше тізбектен тұратын қарама-қарсы бағыттағы сан-алуан сәулелер кешеніндегі идеялық таңбалардың лингвистикалық сипат алуына байланысты. Тізбектің полярлық шектері мен бейтарап-орталық шегінің араларында мыңдаған аралық ұғымдар шоғырлануы мүмкін. Сондықтан сөз семантикасын зерттеуде тіл жүйесіндегі бинарлық қатынастардың табиғатына ерекше мән беру басты ұстанымдардың бірі болуы қажет. Түбірлес моносиллабтардың оппозициялық жұп түзу мүмкіндігін айқынырақ ажырату үшін жалпытүркілік танымда белгілі, антиномиялық мәні айқын гетерогенді моносиллабтар негізінде көрінетін бинарлық жұптардың табиғатын негізге алу керек.

Көне түркі мұралары тілінде де бинарлық символдардың жүктелісі айқын аңғарылады. И.В.Стеблева түркі руникалық ескерткіштері мәтініндегі бинарлық оппозициялар әртарапты (универсалды) болып келетініне мән бере отырып, «одновременно с этим обнаруживается сумма конкретных классификаторов, часть которых также является универсальной. ...следы бинарной символической классификации в рунических текстах позволяют сделать вывод, что она, повидимому унаследовано от более древних времен» (Стеблева, 1972, 219-с.) деген ойлары арқылы түркілер дүниетанымындағы оппозициялық символдың табиғатын көрсетеді.

Көне түркілер тіліндегі жоғарғы әлем мен төменгі әлемнің қарама-қарсылық сипаты тік сызық бойынша *Көк – Жер* бинарлы жұбы арқылы сипатталады. Көне түркілер тіліндегі *көк* «аспан» сөзінің бинарлық жұбы *жер-су* қос сөзінің басты символдық атрибуттары: жоғарғы әлемдегі алып кеңістік *Көкке* қарама-қарсы төменгі әлем; адамзаттың – атамекені, яғни жалғандық; тіршілік иелері мен өсімдік әлемінің өсіп өркендеуіне жағдай жасаушы; тіршілік иелерінің материалдық тұлғасын өмірге әкелуші, яғни аналық негізбен байланыстылығы. Көне түркілер дүниетанымы бойынша *көк-жер* бинарлы жұбының ерекше мәндерінің бірі мәңгілік – жалғандық идеясы *иш* ↔ *qon* «үш – қон» іс-әрекеттік оппозициясы арқылы нақтыланып, *tirlig* ↔ *ölüg* «өмір (тірлік) – өлім (өлік)» жұбымен тиянақталады (Ескеева, 2007, 296). Адам баласы дүниеге келгенде жаны көктегі тәңірден беріліп, тәні жерде пайда болады, қайтыс болғанда жаны мәңгілік мекен көкке қайта ұшып, тәні адамзаттың уақытша мекені, жалған дүние – жерде (көрде) мәңгілікке қонақтап, сіңіп кетеді деген діни-мифологиялық дүниетанымын көне түркі ескерткіштері тіліндегі бинарлық оппозициялардың семантикалық қырлары арқылы дәл анықтауға болады.

Көк түркілер тіліндегі жоғарғы деңгейлі көлденең бағыттағы символдық оппозициялардың бірі Тәңрі ↔ Ұмай параллелі көне түркілердің мифтік дүниетанымы бойынша Ұмай бейнесінің басты белгілері: әйелдік-аналық негізбен байланыстылығы; адамзаттың өсіп-өнуін қамтамасыз етуші, ұрпақ бойына өнерді, әдемілік пен әсемдікті дарытушы т.б. Ұмай-ана ұғымы «жалғыз жаратушы» Тәңірімен тең дәрежеде қарастырылмайды, Тәңір діни дүниетанымның басты объектісі болса, Ұмай мифтік дүниетанымның объектісі. Жалпы түркілік діни-мифологиялық танымда әлемдегі Тәңрі – Ұмай параллелінің аталық, аналық негіздері адамзат әлеміндегі *qayan* – *qatun* жұбы арқылы бейнеленеді: *Tenri teg tenride bolmyş türk bilge qayan bu ödke olurtum* «Тәңір текті Тәңірден

жаратылған Түркі Білге қаған бұл заманда (таққа) отырдым» КТк. 1; *Umaj teg ögim qatun qutuŋa, inim Kultegin er at bolty* «... шешем Ұмайдай (тектес) қатынның бағына (құтына) інім Күлтегін ер атанды» КТү. 31 (Айдаров, 1995, 177-б.). Ал мифологиялық абстрактілі таным бойынша Ұмай-Құт паралелі аналық-аталық негіздердің коннекторларын бейнелейді.

Ескерткіштер тілінде гендерлік ерекшеліктерге негізделген, әлеуметтік сипаттағы оппозицияны *qay* ↔ *ög* «әке-шеше», *eñü* ↔ *eke* «аға-жеңге», *oγul* ↔ *qiz* «ұл-қыз», *ini* ↔ *keliñ* «іні-келін», *ini* ↔ *sinli* «іні-қарындас», *bek* ↔ *qunčuj* «бек-бикеш», *qul* ↔ *kün* «құл – күн» тәрізді бинарлы жұптар құрайды.

Көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі *үлкен* ↔ *кіші* оппозициясы тік бағытта *Teγri* ↔ *turk budun* «Тәңір – түрк халқы», *Teγri* ↔ *qayān* «Тәңір – қаған», *Umaj* ↔ *qatun* «Ұмай – қатын», *Teγri* ↔ *kisi* «Тәңір – кісі» жұптары арқылы символдық мәнде бейнеленсе, төменгі әлемде көледенен сызық бойынша, конкретті мәнде бейнеленуі *uluγ* ↔ *kičig* «ұлық (ұлы) – кіші» лексемалары арқылы көрінеді. Сондай-ақ туыстық қатысты білдіретін: *qay* ↔ *oγul* «әке – бала (ұл, қыз)», *eñü* ↔ *ini* «аға – іні» т.б. тәрізді жұптардан да үлкен-кіші оппозициясының іздері сақталған. Түркі тілдеріндегі үлкен – кіші оппозициясы арқылы *kisi/kiši* «адам, кісі» лексемасының аталымдық уәжін анықтауға болады. Тәңір түркілер танымындағы ұлылықтың, үлкендіктің символы болса *kisi/kiši* «адам» кішіліктің белгісі, адам баласы тәңірдің алдында дәрменсіз, оған тәуелді, тәңірдің туындысы.

Жалпы көне түркі тіліндегі бинарлы жұптар лексика-семантикалық сипатына байланысты бірнеше топқа бөлінеді, олардың негізгілері: сакральды-дерексіз – әмбебап оппозиция: *Teγri* ↔ *Umaj* «Тәңірі – Ұмай», *Qut* ↔ *Umaj* «Құт – Ұмай»; сакральды-деректі – әмбебап оппозиция: *Kök* ↔ *jir(jer)* – *sub* «Көк – Жер-су»; уақытқа байланысты оппозиция: *tün* ↔ *kün* «түн-күн», *jaz* ↔ *qiz* «жаз – қыс» т.б.; кеңістікке байланысты оппозиция: *jiraja* ↔ *birije* «сол – оң»; *batsiq* ↔ *toysiq* «батыс-шығыс» т.б.; түр-түстік гаммаларға байланысты оппозиция: *aq* ↔ *qara* «ақ-қара»; *boz* ↔ *jayiz* «боз – бурыл»; *qizil* ↔ *qara* «қызыл – қара» т.б.; Әлеуметтік сипаттағы оппозиция: *qay* ↔ *ög* «әке – шеше», *ini* ↔ *keliñ* «іні-келін», *oγul* ↔ *qiz* «ұл-қыз» т.б.; Қоғамдық сипаттағы оппозиция: *qayān* ↔ *qatun* «қаған – қатын», *qayān* ↔ *budun* «қаған – халық», *qul* ↔ *kün* «құл – күн», *baz* ↔ *sünjüs* «бейбітшілік – соғыс» т.б.; табиғатқа байланысты оппозиция: *köl* ↔ *šöl* «көл – шөл», *ot* ↔ *sub* «от-су» т.б.; көлемге байланысты оппозиция: *az* ↔ *köp/qor* «аз – көп», *uluγ* ↔ *kičig* «үлкен – кіші» т.б.; сын-сапаға қатысты оппозиция: *aš* ↔ *toq* «аш – тоқ»; *turiq* ↔ *semis* «арық – семіз», *edgü* ↔ *jablag* «жақсы – жаман»; *qatıydi* ↔ *jimčag* «қатты – жұмсақ» т.б.; іс-әрекетке байланысты оппозиция: *al* ↔ *bir/ber* «ал – бер», *bar* ↔ *kel* «бар – кел», *uč* ↔ *qon* «ұш – қон», *tut* ↔ *ut/id* «ұста(тұт) – жібер»; *bin* ↔ *tüš* «мін – түс» т.б.

«Адам танымымен, оның ғаламды пайымдауымен қатар жүретін лексика-семантикалық даму» (Цивьян, 2006, 16-с.) нәтижесінде оппозициялық мазмұн бір негізден тараған сөздерді де, гетерогенді лексемаларды да қамтиды. Түркі тілдері тарихи лексикологиясында түбірлес моносиллабтардың антонимдік сипаты ғылымда белгілі құбылыс, сирек болса да *кел* ↔ *кет*, *ат* ↔ *ал*, *сат* ↔ *сал*, *бас* ↔ *баш(ай)*, *ұш* ↔ *ұс(та)*, *ыз(зар)* ↔ *ыс(тық)* т.б. сөздердің оппозициялық қырлары, олардың гомогенділігі туралы болжамдар айтылуда. Қазақ тілінде жалпы фонетика-семантикалық сөзжасамның бірнеше қалыптық моделі белгілі: *л – т*, *қ – у*, *с – ш*, *о – ү*, *о – ө*, *а – е*, *з – е*. «Фонетика-семантикалық сөзжасамда антонимдес жұптарды жасаушы түбірдің өзек мағынасы мен архетүлғасы ортақ болып келеді. Ортақ, өзек мағынадан, кейде ортақ түлғадан туындаған сөздердің дифференциалды семалары бір-біріне қарсы болады» (Салқынбай, 1999, 84-б.).

Түбірлес моносиллабтардың антонимдес семаларының ыдырауына белгілі бір дәрежеде моносиллабтардың сыртқы түлғасы да қатысатынын қарама-қарсы мәндегі түбірлес сөздердің түлғалық ерекшеліктерінен аңғарамыз. Антонимдік қатардағы гомогенді түбірлер мен түбір-негіздер құрамындағы дыбыстардың өзгерістерге ұшырауын сөйлеу дәстүрімен қалыптасқан әдеттегі фонетикалық заңдылық ретінде қарастыруға келмейді. VII-IX ғасыр мұралары тілі мен қазіргі қазақ тілі моносиллабтар жүйесінің түлғалық

ерекшеліктерін салыстыра қарастырғанда да жалпы түркі тілдеріне ортақ гомогенді оппозициялардың іздерін байқауға болады:

ast ↔ **üst**. Көне түркілер танымындағы *көк* – *жер-су* нысанының орналасу бағыты *uze* «үс(тіде), жоғарыда» – *as(ra)* «ас(тыда), төменде» бинарлық жұбы арқылы анықталады. *Асты-үсті* оппозициясы – кеңістік бойынша тік бағыттағы қарама-қарсылықты конкретті түрде сипаттайды: *Üze teñri basmasar, asra jir telinmeser, turk budun ilijin törünjin kim aratı* КТү. 22 «Үстіңнен тәңрі баспаса, астыңда жер айрылмаса (тілінбесе), түркі халқын, ел-жұртын кім құртады» (Айдаров, 1995, 176). *ast, üst* тұлғалары бір түбірдің тұлғалық варианттары, ортақ мазмұнның полярлануы нәтижесінде антонимдік мағына қалыптасқан.

žat ↔ ***žaq**: *жат* → *жақын*; ***žaq** ↔ ***žam**: *жақсы* ↔ *жаман*. Ескерткіштер тілінде *jayit* «приближаться», *jakilig* «сторонник», *jan* «возвращаться» (Батманов, 1971, 42-43-с.) лексемалары қолданылады. *jayit, jakilig* сөздерінің қазақ тіліндегі нұсқалары *жақын, жақмас* сөздерінің негізі *жақ* (оң жақ, сол жақ) моносиллабы. ***žaq** тұлғасымен түбірлес *žan* (үйдің жаны, жанында) лексемасы мен көне түркілік *jan* «возвращаться» сөзі синкретизмдер қатарына жатады (Кажобеков, 1986, 74-с.), «жақын» мәнін беретін *жуық* сөзі де қолданыста. Демек аталған тұлғалардың бәрінің негізі бар, ортақ семасы «белгілі бір объектінің екінші объектіге жақындауы немесе қасында орналасуы», ортақ түбір ***ja/*ža** тұлғасы. ***žaq/žan** моносиллабтарының оппозициялық мәні *žat* «бөтен», *žaw* «қас» сөздерінен көрініс береді. Ескерткіштер тілінде *jat* «враг», «чужой, чужбина» (Наделяев, 1969, 247-с.), *jaγ* «враг» (Батманов, 1971, 42-с.) түрінде тұлғаланады, *jat* сөзінің «враг» мағынасының да тіркесуі оның *jaγ* лексемасымен түбірлес екенінің айғағы, ортақ түбірі ***ja/za** (Севортян, Ливитская, 1989, 56-с.), ортақ мәні «бөтен, жау; алыстан, басқа жақтан келген; жақын емес». ***ja** түбірі *jablaq, jabuz* «плохой, дурной» (Батманов, 1971, 42-с.) сөздеріне де негіз болып тұр, қазақ тіліндегі нұсқалары *жауыз, жаман/жабы*. Демек *жаман* сөзімен оның анонимдік сыңары *жақсы* сөздерінің түбірлес екеніне көз жеткізуге болады. Жақынын жақсы көру, өзіне беймәлімді жат санау жалпы адамзатқа тән құбылыс.

kök ↔ **kör**. Түркі халықтарының танымы бойынша кеңістікке, табиғатқа байланысты ұғымдарды тануда түр-түстік гаммалардың ерекше орын алғаны белгілі. Алайда көптеген зерттеулерде айтылып жүргендей «аспан» ұғымы түсіне байланысты *көк* лексемасымен аталғаны жайлы тұжырым толық анықталмаған мәселе. Адам санасында жоғарғы әлемді құрайтын алып кеңістік түр-түстік гаммаларды ажыратудан кейін танылды деу логикалық қисынға келмейді, керісінше, *көк* сөзінің архисемасы «аспан, биіктік» мәндерінде танылып, түсті білдіретін *көк* сөзінің мәні «аспан» мәнінің сапалық белгілерінен туындауы мүмкін. Түркі тілдерінде *көк* сөзінің бірнеше мағыналары бар екені белгілі. Солардың ішінде «аспан», «биіктік» ұғымымен белгілі бір дәрежеде антиномиялық қатынасы байқалатын «өсімдіктің тамыры» (Наделяев, 1969, 312-с.) ұғымының қолданылуы гомогенді ұғымдардың идеялық полярлануының көрінісі болуы да мүмкін, салыстырыңыздар: *көр* «қайтыс болғанды адамдар жерлейтін орын», «адам денесінің мәңгілік мекені», *көк* «аспан», «адам рухының мәңгілік мекені». Өсімдіктің тамыры және «жерлейтін орын» мәніндегі *көк, көр* тұлғаларының екеуінде де «жер асты» семасы сақталған. Ал *көк* «тамыр, негіз» лексемасының мазмұнындағы өсіп-өнуге байланысты мағыналары (*көк* «шөп», «өсімдік», «овощи»; *көкте* «өсіп-өну, өркендеу т.б.») *көкке* «аспанға, жоғарыға, биіктікке ұмтылу» процесін білдіретін семадан туындауы ықтимал. Түркілер дүниетанымы бойынша *көр* ұғымының сакральды сипаты ата-баба рухына «аруақтарға» табыну, зират басына белгі-тас орнату, белгілі, атақты адамдардың зиратына тәу ету, аруақтарға арнап құрбандық шолу, басқа да жерлеу рәсімдеріндегі қайтыс болған адамға көрсетілетін құрмет тәрізді толық жатқан ырым-жоралғылар арқылы көрініс табады. Хундар дәуірінен белгілі, VII-IX ғасыр түркілер өмірінде берік орын алған ата-баба культі қазіргі түркілердің тұрмыс-салтында сақталып отыр. *Көр* лексемасының «қараңғы, қара» семаларының жер ұғымына да қатысы бар екендігі жайлы пікірлер айтылып жүргені белгілі.

***ur** ↔ **er**: *ұрғашы* ↔ *еркек*. Қазіргі қазақ тіліндегі *Адам* концептісі мен оның көнетүркілік аналогы *Kісі* концептісінің тілдік моделі *адам/кісі* лексемалары *ұрғашы* ↔

еркек бинарлық жұбының орталық, бейтарап нүктесін бейнелейді. Жалпы түркі тілдеріндегі **ur*, *er* моносиллабтарының генетикалық төркіндігі олардың жалпы тұрпатындағы ортақтық пен жалпы мазмұнындағы ортақ «жалпы тіршілік иесінің дүниеге келуі, өсіп өркендеуі» семасы арқылы сипатталады. **ur* моносиллабы кешеніне кіретін тілдік бірліктер аталған тұлғаның екінші дәрежелі моносиллаб екенін көрсетеді, ілкі түбір бір құрамды **u* тұлғасы болуы мүмкін. Көне түркі тілінде *urī*, *urīu* «потомство» (Батманов, 1971, 77-с.) сөздерінің «жалпы ұрпақ» мәнінде, орта ғасыр ескерткіштерінде *oylan* сөзінің «жалпы бала» мәнінде қолданылуы да (Курышжанов, 1970, 174-с.) **u/o* тұлғасының о баста гендерлік текке қатыссыз жалпылама мәнде қолданылғанын көреміз. *er* моносиллабы **u* тұлғасы негізінде емес, оның біршама жетіліп, жараланған тұлғасы **ur* моносиллабы арқылы жасалған. Бұл жерде *u* дыбысының *e* дыбысына тікелей ауыса алмайтынын есте ұстау қажет, көне түркі тіліндегі *e* дыбысы мен қысаң *i* дыбыстары өзара ауысуға бейім дыбыстар екенін негізге ала отырып, $u \approx e$ сәйкестігін $u/\ddot{u} \approx o/\ddot{o} \approx i/i \approx e/\ddot{a}/a$ тізбегінің аясында қарастырған жөн.

Түркі тілдері дыбыс жүйесінің өзара алмасу шеңбері аса кең. Бұл жөнінде Е.Қажыбеков «Теоретички в тюркских языках соответственно строгой этапности практически любой гласный или согласный звук может перейти в любой гласный или согласный звук» (Қажыбеков, 1990, 99-с.) деген ойлары арқылы, тек олардың ауысу кезеңдеріне ерекше мән беру қажеттігін, дыбыс өзгерістері тілдің тарихи дамуына орай кезең-кезеңімен сәйкестікке түсетінін меңзейді. Фоно-семантикалық даму барысында жалпы «көбею, өсу, ұрпақ тарату» мәнінде қолданылған **ur* моносиллабының бастапқы аналық негізі *ұрғашы* лексемасына, аталық негізі *ер/еркек* лексемасына арқау болған сияқты. Э.В.Севортян жалпы түркілік *erkek* сөзінің мағыналарына талдау жасай отырып «Центральным среди приведенных значений следует считать, самец'/особ мужского пола' и названия конкретных разновидностей самцов в животном мире» деп көрсетеді (Севортян, 1974, 298-с.). Ер-азаматтың бойындағы күш-қайрат сапасы ер «батыр» сөзінің дифференциал семасын айқындайды, аналық сема *ем*, *емізу* т.б. лексемаларына да негіз болған. **ur* ↔ *er* параллелінің гомогенді бинарлық сапасын монғол тіліндегі *эр* ↔ *эт* коннекторлары айғақтай түседі: *эр* «ер, еркек», *эр хун* «ер жігіт, ер азамат», *эр мал* «еркек мал», *эм* «ұрғашы», *эм мал* «ұрғашы мал», *эм хонь* «саулық қой», *эр эм болох* «үйлену, тұрмыс құру, бас құрау» (Базылхан, 1987, 770-с., 775-с.).

Кез келген тілдік жүйедегі қарама-қарсы мәндегі жұптарды лексика-семантикалық тұрғыдан топтастыру шарттылыққа негізделеді. Көне түркі тіліндегі лексикалық оппозициялар да концепттер жүйесі бойынша (археомодельдер негізінде) идеялық белгілеріне орай бір-бірімен тығыз сабақтастықта дамып, тілдік әлемдегі жүйелі кешенге айналған. Гомогенді моносиллабтар арқылы жасалған оппозициялық коннекторлардың шарттылық сипатының астарында идеялық сабақтастықтың іздері сақталады. Тіл дамуының бастапқы кезеңдерінен бастау алатын мұндай құбылыстар өте сирек ұшырасатын, лексикалық дамудың ежелгі қалып-бейнесінің сілемдері ғана.

Әдебиет:

- Колесов В. В. (2004). *Язык и ментальность*. Санкт-Петербург: Петербург. Востоковедение. 237 с.
- Щур Г. С. (1974). *Теория поля в лингвистике*. Москва: Наука. 255 с.
- Стеблева И. В. (1972). О реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы/ Тюркологический сборник. Москва: Наука. 213-226.
- Ескеева М.Қ. (2007). *Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі*. Алматы: Арыс. 360 б.
- Айдаров Ғ. (1995). *Күлтегін ескерткіші*. Алматы: Ана тілі. 232 б.
- Цивьян Т. В. (2006). *Модель мира и ее лингвистические основы*. Москва: Комкнига. -280 с.
- Салқынбай А. (1999). *Тарихи сөзжасам*. Алматы: Қазақ университеті. -309 б.

- Батманов И.А. (1971). *Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках*. Под ред. И.А. Батманова. Фрунзе: Илим. 194 с.
- Кажобеков Е. З. (1986). *Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках*. Алма-Ата: Наука. 272 с.
- Наделяев В.М. (1969). *Древнетюркский словарь*. Под. Ред. В.М. Наделяева, Д.М. Насилова, Э.Р. Тенишева, А.М.Щербака. Ленинград: Наука. 676 с.
- Севортян Э. В., Левитская Л.С. (1989). *Этимологический словарь тюркских языков*. IV т. Москва: Наука. 292 с.
- Курышжанов А.К. (1970). *Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XII в. «Тюркско-арабского словаря»*. Алма-Ата: Наука. 232-с.
- Кажобеков Е. З. (1990). Фоно-семантическая характеристика пратюркского корня /Проблемы этимологии тюркских языков. Алматы: Ғылым. 95-102.
- Севортян Э. В. (1974). *Этимологический словарь тюркских языков*. I т. Москва: Наука. 767 с.
- Базылхан Б. (1987). *Монғолиша-қазақша сөздік*. Уланбаатар-Өлгий. 885 с.

Annotatsiya

Ma'lumki, diniy manbalarda boshqa turdagi matnlarda qo'llanmaydigan islomiy so'zlar, terminlar bo'lib, ularning izohi uchun asosiy va maxsus lug'atlar yetarli emas. Zarur hollarda, asosan, diniy ulamolardan og'zaki tarzda aniqlashtirib olish imkoni mavjud. Ammo manbasi mavjud bo'lmagan og'zaki izohlar tadqiqotning ishonarliligini ta'minlamaydi. Shu bois diniy manbalarni mutolaa qilishda, o'rganish yo tadqiq etishda ulardagi izohtalab, umumiste'molda bo'lmagan leksik birliklarni izohlash uchun, dastlab, maxsus diniy manbalarining izohli lug'atlarini jamlash va kontekstual semantikani aniqlashtirishda mutaxassis bilan ishlash o'rinli hisoblanadi. Diniy matnlarni o'qib tushunishda bugungi kunda korpus ham muhim vosita hisoblanadi. Aynan diniy manbalardagi leksik birliklarning semantikasi, ayniqsa, kontekstual ma'nosini anglamay turib, bunday manbalarining fasohatini bilishning imkoni yo'q. Islom jamiyati ahli Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf hazratlarining kitoblari bilan yaxshi tanish. Ular hatto muhim savollarga ham atroflicha javob beradigan manbalar hisoblanadi. Mazkur maqolada diniy manbalarni o'qib tushunishda arabcha so'zlarning istilohini bilishda raqamli texnologiya mahsuli – til korpuslarining ahamiyati va vazifasi xususida "Amallar niyatga bog'liqdir" asari misolida tushuntirilgan.

Kalit so'zlar: o'qib tushunish, diniy manba, semantika, korpus, semantik teg.

The Role of Language Corpora in Reading and Understanding Religious Sources

Abstract

Without understanding the semantics of lexical units, especially the contextual meaning, it is impossible to know the eloquence of religious sources. People of the community are familiar with the books of Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf. They are even sources that provide detailed answers to important questions. In this article, the importance and function of language corpora, a product of digital technology, in knowing the meaning of Arabic words in reading and understanding religious sources, is explained on the example of the work "Actions depend on intention".

Key words: reading comprehension, religious source, semantics, corpus, semantic tag.

Bilingv bo'lish, ko'p tillarni bilish bugungi kun talabi, ta'bir joiz bo'lsa, urfga aylangan deyish o'rinli. Ammo til bilish doimo ham muammo yechimi bo'la olmaydi. So'zning asl lug'aviy ma'nosi, uning qo'llanilish ko'lami, ayniqsa, matniy semantikasini bilish semantik tahlil uchun muhim hisoblanadi. Jumladan, diniy manbalarda islom olamida qo'llaniladigan arabcha so'zlar borki, ko'p hollarda ularning izohi talab qilinadi. Lekin har doim ham o'quvchi qo'lida kerakli lug'atlar bo'lmaydi. Bunday vaziyatda manbalarni o'qib tushunishda yordamchi manbalarga ehtiyoj ortadi. Hozirda ana shunday manba sifatida Alisher Navoiy g'azallarini o'qib tushunish uchun interaktiv tizim – Alisher Navoiy mualliflik korpusi yaratilgan (Abjalova.M, 2024, 723-727), (Abjalova.M, Gulomova.N, 2023, 111-115-b), (Abjalova.M, Gulomova.N, 2022, 182-187-b).

Ma'lumki, til korpusi elektron holda saqlanadigan til birliklari majmuasi bo'lib, tilshunoslar uchun turli muammolarni hal etish manbasi, foydalanuvchilar uchun esa lingvodidaktik va ta'limiy ahamiyatga ega tizimdir. Muayyan tilning deyarli barcha tipdagi matnlari bazasidan iborat, turli maqsadlar doirasida lingvistik izohlari bilan qayta ishlangan korpus

* Filologiya fanlari doktori (DSc), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, abjalova.manzura@gmail.com.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti amaliy filologiya fakulteti talabasi

turi Milliy til korpusi bo'lsa, muayyan maqsadga mo'ljallangan maxsus korpuslar esa uning xususiy / tarkibiy turi hisoblanadi [8]. Jumladan, muayyan bir muallif qalamiga mansub matnlar majmuasidan iborat korpusga mualliflik korpusi deyilsa, faqat diniy matnlar bazasi yordamida shakllantirilgan korpus turi esa diniy matnlar korpusi hisoblanadi. Ayni damda bunday korpusga ehtiyoj ortib bormoqda.

Diniy manbalarda boshqa turdagi matnlarda qo'llanmaydigan islomiy so'zlar, terminlar bo'lib, ularning izohi uchun asosiy va maxsus lug'atlar yetarli emas. Zarur hollarda, asosan, diniy ulamolardan og'zaki tarzda aniqlashtirib olish imkoni mavjud. Ammo manbasi mavjud bo'lmagan og'zaki izohlar tadqiqotning ishonarliligini ta'minlamaydi. Shu bois diniy manbalarni mutolaa qilishda, o'rganish yo tadqiq etishda ulardagi izohtalab, umumiste'molda bo'lmagan leksik birliklarni izohlash uchun, dastlab, maxsus diniy manbalarning izohli lug'atlarini jamlash va kontekstual semantikani aniqlashtirishda mutaxassis bilan ishlash o'rinli hisoblanadi. Diniy matnlarni o'qib tushunishda bugungi kunda korpus ham muhim vosita hisoblanadi.

Hozirda Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlarining asarlariga xalqimizning muhabbati va ishtiyoqi nihoyatda baland. Shayx hazratlari islomiy ilmlarning deyarli barcha yo'nalishlarida qalam tebratib, xalqimizning diniy saviyasini oshirishga, ma'naviy xazinasini boyitishga ulkan hissa qo'shdilar. Ammo hamma ham diniy matnlarni to'lig'icha tushuna oladimi? Ma'lumki, bunday matnlarda arabiy so'zlar anchagina miqdorni tashkil etadi. Bu jihat diniy matnlarni boshqa turdagi matnlardan ajratuvchi birlamchi omil ham hisoblanadi. O'quvchi ko'ndalik iste'moldagi so'zlar yordamida yaratilgan matn qismlarini tushunadi, ammo o'z nutqida deyarli qo'llanmaydigan islomiy yo arabiy so'zlar semantikasini anglashga qiynaladi. Shu o'rinda kontekstni to'liq tushunish uchun maxsus izohli lug'atlar juda ozligi, Internet tarmoqlarida esa ma'lumotlar yetarli emasligi muammoni yana bir qadar oshiradi (aytish joizki, Internetda taqiqlangan saytlarning ko'pligi bois o'quvchiga undan foydalanishni tavsiya qilish ham o'rinli emas). Bunday muammoni bartaraf etish maqsadida diniy matnlar korpusini yaratish ayni muddao bo'ladi. Unda har bir izohtalab so'zning izohini berishda semantik tegdan foydalanish maqsadga muvofiq. Semantik teglash natijasida muayyan so'zning nafaqat semantik guruhi aniqlanadi, balki lug'aviy ma'nosi, kontekstual mazmuni ham ochiladi. Misol tariqasida Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlarining "Amallar niyatga bog'liqdir" kitobidagi ayrim izohtalab so'zlarni tahlil qilamiz. Izohtalab termin yoki so'zlarning tushunchasini aniqlash uchun O'zbek tilining izohli lug'ati (O'TIL), "Islom lug'ati va ensiklopediyasi" nomli mobil ilova hamda Internetdagi ayrim saytlarga murojaat qilindi.

1. **Faqihlar ham, ruhiy tarbiya mashoyihlari ham o'zlarining bu boradagi ishlarida Rasulloh sollallohu alayhi vassalamning biz o'rganayotgan mazkur hadislari asosida ish yuritganlar.** (Shayx Muhammad Sodiq, 2023, 33-b).

Mazkur matnda *faqih* so'zi zamonaviy o'quvchi uchun izohtalab hisoblanadi. O'TIL va ilova [11]dan *faqih* so'zining ikki ma'nosi aniqlandi. Birinchisi: "Dini islom, shariat qonun-qoidalarini yaxshi biluvchi va tahlil qiluvchi" (O'TIL, 2006, 337-b), ikkinchisi: "Shariat hukmlarini daqiq joylarigacha tushunuvchi olim" [13] ma'nolarida izohlangan. Ayni ikkinchi izohda *daqiq* so'zi qo'llangan bo'lib, o'z o'rnida, ushbu so'z ham izohni talab qiladi. Ko'ringanidek, foydalanilgan manbalar ham to'lig'icha o'quvchi ehtiyojini qondirmaydi. Shu bois mavjud manbalar ham diniy matnlarni o'qib tushunish uchun o'quvchiga yetarli va qoniqarli manbalar hisoblanmaydi. Bu borada chuqur tadqiqotlar bajarilishi maqsadga muvofiq.

2. **Ular insoniyat tarixida nodir sanalgan ilmiy ijtihodlari ila ushbu birgina jumla bilan bog'liq bo'lgan o'z sohalariga oid ma'lumotlar bilan dunyoni to'ldirib tashlaganlar** (Shayx Muhammad Sodiq, 2023, 34-b).

Ijtihod so'zi arab tilida "g'ayrat qilish, intilish" degan ma'noni anglatadi. Ushbu so'z Vikipediya butunjahon xalqaro ensiklopediyasi (keyingi o'rinlarda – Vikipediya)da "shar'iy hukmni hosil qilish uchun faqihning barcha bilim va toqatini ishga solishi. Ijtihod shar'iy hukmi kelmagan ishning maxsus qoidalarini ishga solib shar'iy hukmini aniqlash uchun qilinadi [<https://uz.wikipedia.org/wiki/Ijtihod>] tarzida izohlanadi, ammo bu izohda ham *faqih* izohtalab so'zi qo'llangan. Mobil ilovada esa "g'ayrat qilish, intilish; faqih tomonidan shar'iy hukmni hosil

qilish uchun barcha bilim va toqatini ishga solish. Islomda yangi paydo bo'lgan muammolarni hal etishning o'ziga xos usuli" deya aniqroq izohlangan ("Islom lug'ati va ensiklopediyasi" nomli mobil ilova).

3. *Ibodatlarda niyat ijmo bilan sobit bo'lgan. Avvalgisi, ya'ni ijmo bilan bo'lishi sahihroqdir* (Shayx Muhammad Sodiq, 2023, 86-b).

Ijmo' – arabcha so'z bo'lib, lug'aviy ma'nosi – yakdillik, yakdillik bilan qabul qilingan qaror (ijmo al-umma – diniy jamoaning yagona fikri). Vikipediya shunday izohlangan: "Qur'on va hadislarda aniq ko'rsatma berilmagan huquqiy masalani hal qilishda faqih va mujtahidlarning to'planib, yagona fikrga kelgan holda hukm chiqarishi (fatvo berishi). Shariat dasturlariga keyinchalik kiritilgan manba. Shariatda shunday yo'l bilan chiqarilgan hukm shar'iy (qonuniy) deb qabul qilingan. Ijmoga shariat manbai sifatida qarash arab xalifaligida kelib chiqqan [<https://uz.wikipedia.org/wiki/Ijmo>]. Mazkur izoh tarkibidagi *faqih* va *mujtahid* so'zlari, ayni o'rinda, izohlanishi zarur so'zlardan hisoblanadi. Mobil ilovada esa "Bir davrning ijthod ahli bo'lgan ulamolarining bir ovozdan biror masalani qabul qilishlaridir" deya lo'nda izohlab berilgan ("Islom lug'ati va ensiklopediyasi" nomli mobil ilova).

4. *Ba'zi ulamolar niyatning shartligi sahroda namoz o'quvchi kishi uchun, niyatning shart emasligi esa mehrobdan namoz o'quvchi kishi uchun deb ta'vil qiladilar* (Shayx Muhammad Sodiq, 2023, 92-b).

Ta'vil so'zi xadisha.uz sayti (<https://xadicha.uz/oz/news/232>)da quyidagicha izohlanadi: "lug'atda "qaytish" ma'nosini anglatadi. Istilohda esa bir lafzning ma'nosini burish va uni zehnga ilk keladigan ma'nodan boshqa ma'noga yoki kuchli ma'nodan kuchsiz ma'noga qaytarishdir. Agar o'sha burish va qaytarish dalil, isbot bilan bo'lsa, u sahii ta'vil, bo'lmasa, buzuq ta'vil bo'ladi. Kalom qaytadigan haqiqat ta'vil deyiladi (ya'ni so'zdan ko'zlangan haqiqat ta'vil deyiladi. Tarj.). Xabarning ta'vili – berilgan xabarning ayni o'zidir. Amrning ta'vili – buyurilgan ishning o'zidir. Bu xuddi Oisha roziyallohu anhodan qilingan quyidagi ma'noga o'xshaydi: "Rasululloh sollallohu alayhi vasallam ruku'larida "Subhanakallohumma Robbana va bihamdika, Allohummaig'fir li", deya Qur'onni ta'vil qilar edilar". Ya'ni Qur'onda qilingan amrni bajarar edilar. [<https://xadicha.uz/oz/news/232>];

Mobil ilovadagi izoh: "izohlash, asl ma'nosiga qaytarish, ayrim murakkab oyatlar mazmunini o'z bilimi doirasida izohlash" ("Islom lug'ati va ensiklopediyasi" nomli mobil ilova).

5. *Agar ushriy yoki harojiy yoxud ijaraga olingan yoki oriya olingan yerlardan chiqqan hosilni tijorat niyatida yig'ib olsa ham, unga zakot vojib bo'lmaydi* (Shayx Muhammad Sodiq, 2023, 93-b).

Oriya biror nimadan (mol-mulk/ashyo/narsa) keladigan nafni evazsiz berish. "Oriya" (yoki 'Ariyya) so'zi lug'atda "ketib, keldi" degan ma'noni anglatadi [<https://islommoliyasi.uz/uz/oriya-evazsiz-vaqtincha-beris>].

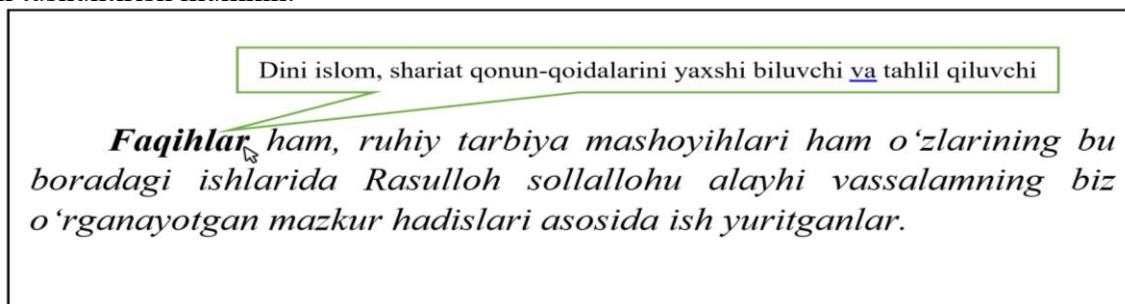
Mobil ilovada: "Oriya" (yoki 'Ariyya) so'zi lug'atda "ketib, keldi" degan ma'noni anglatadi. Shariatda esa: Nafni evazsiz mulk qilib berishdir. Oriyada narsani vaqtincha foydalanish uchun beriladi. Misol uchun, boy odam kambag'al kishiga: "Ushbu daraxtni senga bir yilga oriyatga – vaqtinchalik foydalanib turishga berdim", deydi. Oriyat muomalasi savobli ish hisoblanadi ("Islom lug'ati va ensiklopediyasi" nomli mobil ilova).

6. *Agar biror molning evazsiz qo'lga kiritilgan hadya, sadaqa, xulu', mahr va vasiyat kabi mollarni tijorat niyatida olgan bo'lsa, sahii qavlga ko'ra unda tijorat niyati to'g'ri bo'lmaydi.* (Shayx Muhammad Sodiq, 2023, 93-b).

Xulu' so'zi lug'atda "kiyim yechish" ma'nosida ko'proq ishlatiladi. Shariatda esa xotin kishining arz qilib, bir narsa berib eri bilan ajrashishiga "xulu" deyiladi. Chunki er-u xotin Qur'on ta'biri ila bir-biriga kiyim o'rnida bo'ladi. ("Islom lug'ati va ensiklopediyasi" nomli mobil ilova).

Tahlillardan ayon bo'lganidek, izohtalab so'zlarning izohlari bir necha manbalar asosida izohlandi. Vikipediya va bir necha saytlarda berilgan izohlarning o'zida ham izohtalab so'zlardan foydalanilgan. Shu bois muammo yechimi sifatida diniy matnlar korpusi taqdim etiladi. Unda korpusdagi diniy matnlar semantik teglanishi natijasida izohtalab so'zlarning kontekstual izohi

foydalanuvchiga bir turtki bilan o'z vaqtida interaktiv tarzda taqdim etiladi. Buni quyidagi misol bilan tushuntirish mumkin:

1-rasm. Diniy matnlar korpusida izohtalab faqihlar so'ziga kontekstual izohning taqdim etilishi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bugungi raqamli texnologiya davrida o'quvchining bilim olishi, izlanishi, o'rganishi uchun turli elektron tizimlarning yaratilishi ko'plab muammolarning bartaraf etilishiga olib keladi. Jumladan, dunyoviy bilimlar qatorida diniy bilimlarni oshirish, diniy tushunchalarni anglash va ishonchli hamda to'g'ri lug'aviy birliklar ifodasini bilishi uchun ham diniy matnlar korpusini yaratish dolzarb masala hisoblanadi. Bunday korpusda, shunday manbalardagi izohtalab islomiy va kam qo'llaniladigan arabiy yoxud tarixiy so'zlarning ma'nosi interaktiv tarzda foydalanuvchiga taqdim etiladi, natijada o'quvchining kontekstni to'liq tushunib olishiga yordam bo'ladi. Shuningdek, foydalanuvchiga ortiqcha o'rinishlardan, jumladan, maxsus lug'atlarni qidirishdan, Internetga murojaat qilganida turli xurofiy saytlarga kirishdan saqlaydi.

Adabiyotlar

Abjalova M. (2024). Alisher Navoiy mualliflik korpusida g'azallarni semantik teglash mohiyati. *"Alisher Navoiy va XXI asr" 9-xalqaro konferensiya materiallari*, 723-727.

Abjalova M., Gulomova N. (2023). **Alisher Navoi and the third renaissance period.** *Procedia of Theoretical and Applied Sciences*, 111-115.

Abjalova M., Gulomova N. (2022). Author's Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. *7th International Conference on Computer Science and Engineering*. pp. 182-187.

Sirojiddinov Sh., Abjalova M., Normamatov S., Gulomova N. (2024). The Problem of the Archaic Words' Semantic Description in the Alisher Navoi Authorship Corpus. *9th International Conference on Computer Science and Engineering*. 48-53.

Abjalova M., Gulomova N., Sadullayeva Sh. Alisher Navoiy mualliflik korpusi. Mualliflik guvohnomasi, № DGU 18544. – Toshkent, 2022.

Abjalova M. (2022). The Author's Corpus of Alisher Navoi and its importance. *Proceeding of the X International Conference on Computer processing of Turkic Languages "Turklang 2022"*.

Abjalova M.A., Gulomova N.S. Alisher Navoiy mualliflik korpusi va uning imkoniyatlari. *Kompyuter lingvistikasi: muammolar, yechim va istiqbollar. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to'plami*, 89-93.

<http://alishernavoicorpus.uz/uz> – Alisher Navoiy mualliflik korpusi.

<https://islommoliyasi.uz/uz/oriya-evazsiz-vaqtincha-beris> (Murojaat vaqti: 18.02.2025)

https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/islomga-baxshida-umr-shayx_muhammad-sodiq-muhammad-yusuf-kitob-oqish-haqida.html (Murojaat vaqti: 25.02.2025).

<https://xadicha.uz/uz/news/232> (Murojaat vaqti: 14.03.2025)

"Islom lug'ati va ensiklopediyasi" nomli mobil ilova –

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.islom.lugati> (Murojaat vaqti: 14.03.2025).

O'zbek tilining izohli lug'ati / A.Madvaliyev tahriri ostida. T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – 606 b. (<https://izoh.uz/word/faqih>)

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. (2023). *Amallar niyatga bo'g'liqdir*. Hilol-nashr.

Abjalova M., Gulomova N. (2023). Mualliflik korpuslari: Alisher Navoiy mualliflik korpusi. [Matn] : monografiya / M.A. Abjalova, N.S. Gulomova. Navoiy. 216 b.

1934-ЖЫЛЫ ТҮЗҮЛГӨН КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ ЖАНА НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРИ

Гулшан САДЫРАЛИЕВА *

Аннотация

Бул макалада 1934-жылкы түзүлгөн кыргыз орфографиясынын маани-маңызы, негизги эрежелери, грамматикалык маселелери талдоого алынат. Тилдин өнүгүшү, калыптанышы лексикалык каражаттардын толукталышы менен гана чектелбестен, жогорку деңгээлдеги тилдик система катарында орфографияга да көз каранды. Жазуу эрежелеринин туура жана так түзүлүшү ошол тилдин лексикалык жана грамматикалык курамынын нормаларынын такталышы менен тыгыз байланышта болот. Орфография сөз жана сөз мүчөлөрүн туура жазуу эрежелерин камтып, адабий тилдин жазуу нормаларын аныктоочу эрежелердин системасы болуп эсептелет. Араб алфавитинин жазуу принциптерине ылайык жазуу эрежелери бир жолго салына электе латын, анан орус графикасына өтүү зарылчылыгынан улам жазуу эрежелерин иштеп чыгуучулардын өзү ар тараптуу илимий маалыматтар менен толук камсыз болгон эмес, булардын өзү кыргыз орфографиясынын өнүгүшүнө, түптөлүшүнө негиз болгону менен, төмөнкүдөй кыйынчылыктарды туудурган. Биринчиден, кыргыз элинин өзү да сабатсыз болгондуктан жазууну, окууну өздөштүрүүдө кыйынчылык туудурган, экинчиден, кыска мөөнөттө улам бир графикага өтүшү да ыңгайсыздыкка алып келген, үчүнчүдөн, окуу китептерин түзүүчүлөр да бир эле авторлор болгондуктан, улам бир тамгага өтүү учурунда ошол эле авторлордун өзүндө да айрым мүчүлүштүктөр болуп турган, анткени алардын сабаты кыргыз тилинде ачылып калыптанбастан, татар, орус, казак тилдеринде билим алгандыктан илимий - методикалык жардам берүүгө да даярдыгы кынтыксыз деп айтууга болбойт эле. Ошол учурдагы илимий эмгектер да ар тараптан сын пикирлерге туштук болуп турган. 1934-жылы жазууга өкмөт тарабынан атайын көңүл бурулуп, кыргыз тилинин алгачкы орфографиясы латын графикасынын негизинде түзүлгөн. Бирок кандай кемчиликтерге ээ болсо да К.Тыныстановдун орфографиясындагы көп маселелер кыргыз тилинин илимий грамматикасынын түптөлүшүнө негиз болгон. Ар бир эрежени берүүдө грамматикалык табиятын аныктап, далилдүү бергенге аракет жасалгандыгын байкайбыз.

Негизги сөздөр: орфография, алфавит, тамга, тыбыш, грамматика, редакция, кыргыз тили, түрк тилдери

Peculiarities and Main Problems of the Kyrgyz Orthography Created in 1934

Annotation

This article will analyze the essence, basic rules, grammatical issues of Kyrgyz orthography created in 1934. The development, formation of language depends not only on the addition of lexical means, but also on orthography as a high-level language system. The correct and accurate construction of writing rules is closely connected with the specification of norms of lexical and grammatical composition of a given language. Orthography is considered to be a system of rules defining the written norms of the literary language, including the rules of correct spelling of words and members of speech. Due to the necessity of transition to Latin and then to Russian script before the rules of writing in accordance with the writing principles of the Arabic alphabet became unified, the developers of written rules themselves were not fully provided with comprehensive

* К.Карасаев ат. Бишкек мамлекеттик университети, Бишкек, Кыргызстан

scientific data, which served as a basis for the development and formation of Kyrgyz orthography, which caused the following difficulties. Firstly, due to the illiteracy of the Kyrgyz people themselves, there were difficulties in mastering writing and reading, secondly, due to the short-term transition to a single script there were inconveniences, thirdly, due to the fact that the compilers of textbooks were the same authors, the authors themselves also had some errors when switching to a single letter, as their literacy was not revealed in the Kyrgyz language, not to mention the fact that its readiness to provide scientific and methodological assistance was impeccable. Scientific works of that time were also criticized from all sides.

Keywords: orthography, alphabet, letter, sound, grammar, revision, Kyrgyz language, Turkic languages

Тилдин өнүгүшү, калыптанышы лексикалык каражаттардын толукталышы менен гана чектелбестен, жогорку деңгээлдеги тилдик система катарында орфографияга да көз каранды. Жазуу эрежелеринин туура жана так түзүлүшү ошол тилдин лексикалык жана грамматикалык курамынын нормаларынын такталышы менен тыгыз байланышта болот. Тыбыштык жазууда, тагыраак айтканда, тилдеги фонемаларды жазууда алфавит, графика жана орфография маселелерин тактап алуу зарыл. Булардын маани-маңызын так түшүнбөй туруп тилдин жазуу системасын таанууга мүмкүн эмес.

Алфавит – жазуу системасында колдонулган жана белгилүү бир тартип боюнча жайгаштырылган тамгалардын жыйындысы. Алсак, латын графикасына негизделген англис тилинин алфавити 26 тамганы ичине камтыса, ушул эле графикага негизделген түрк тилинин алфавити 29 тамганы ичине камтыйт. Ал эми кириллицанын негизинде түзүлгөн орус алфавити 33 тамгадан турса, ушул эле негизде түзүлгөн кыргыз алфавити 36 тамгадан турат. Демек, алфавиттин курамы тилдердин тектештигине эмес, алардын кайсы графиканы пайдалангандыгына карай түзүлөрү анык.

Графика - тилдеги тамгалар жана алардын айкаштарынын тыбыштар менен болгон айкаштарына болгон катышын жөнгө салуучу эрежелердин топтому, б.а. графика - алфавиттеги кайсы тамга аркылуу тилдеги кайсы тыбыш белгилене тургандыгын аныктоочу эрежелердин жыйындысы. Графиканын эрежелери тилдин тыбыштык системасынын тарыхый жактан өнүгүшүнө карай өзгөрүп тургандыктан бул эрежелерди эки башка өңүттөн кароого болот.

Орфография сөз жана сөз мүчөлөрүн туура жазуу эрежелерин камтып, адабий тилдин жазуу нормаларын аныктоочу эрежелердин системасы болуп эсептелет.

Дүйнө элдеринде, анын ичинен түрк тилдеринин орфографиясынын тарыхы бир топ мезгилди кучагына алат. Алсак, Орхон-Енисей жазуулары, эски уйгур жазмасы, латын графикасы жана кириллица түрк тилдүү элдердин жазмасын бирдей таасир этип, аталган тилдердин өнүгүшүнө салымы да бирдей.

Жалпы эле тил илиминде орфографиянын калыптанышы шарттуу түрдө үч мезгилди кучагына алат. 1) унификацияланган орфографиялык эрежелердин түзүлө элек мезгил; 2) сабатсыздарды жазууга үйрөтүү, адабий норманын тиешелүү деңгээлде иштелип чыгышы менен орфографиялык эрежелердин, принциптердин пайда болушу; 3) орфография эрежелеринин толукталып, такталып улам жаңы варианттар киргизилип турган мезгил.

Коомдук саясий талаптарга ылайык жана тилдин тыбыштык өзгөчөлүгүн камтыган алфавитти кабыл алуу ар бир элдин тарыхында бар.

Кыргыз жазуусу алгач араб алфавитинин негизинде өнүккөн. Кыргыз элинин бул алфавитти колдонуп калышына тарыхый жана географиялык шарттар өбөлгө болду, т.а, кыргыздар орто кылымдардан бери араб графикасын колдонуп келе жаткан өзбек, уйгур, тажик, казак элдери менен коңшулаш жашагандыктан жана Түркстан Республикасынын курамына киргендиктен араб графикасын тилге ылайыктап колдонуу шарттуу көрүнүш болгон.

Кыргыз тилиндеги 14 үндүү тыбыштарды айырмалап берүү үчүн арабча тамгалардын үстүнө кошумча диакритикалык белгилерди коюуга туура келип, *о* ,*ө* жана *и*

тыбыштарын так айырмалоо кыйынчылык туудурган жана эки үнсүздүн ортосунда келген *ы, и, е* тыбыштары көпчүлүк учурда жазылбай калган. Ушул сыяктуу маселелерден улам араб графикасынын негизинде түзүлгөн жазуу оозеки кептин тыбыштарын толук жана так чагылдыра алган эмес (Сейдакматов, 2005, 214-б).

Араб графикасы 1928-жылга чейин гана колдонулуп, аны түрк тилдеринин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн толук чагылдыра ала турган эларалык латын алфавити менен алмаштыруу зарылчылыгы келип чыккан. Бул алфавитти кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайыктап иштеп чыгуу ишин К.Тыныстанов колго алган.

1934-жылы жазууга өкмөт тарабынан атайын көңүл бурулуп, кыргыз тилинин алгачкы орфографиясы латын графикасынын негизинде түзүлгөн. Жогоруда белгилегендей, бул орфографиянын долбоору тунгуч окумуштуу К.Тыныстанов тарабынан иштелип чыгып, 1934- жылы май айында Фрунзе шаарында өткөрүлгөн кеңешмеде «Кыргыз тилинин жаңы ымласы» деген баяндама жасалган. Аталган баяндамада кыргыз ымласындагы маселелер белгиленип, ымланын алдында эки милдет тураарын көрсөтүлөт. Биринчиси, айрым сөздөрдү жазылуу кебетеси жагынан иреттүү жөнгө гана салбастан, ымла ошол адабий тилдин туура өрчүшүнө жардамдашууга тийиш. Экинчиси, сөздүн айтылышы менен жазылышы ортосунда боло турган айырмачылыкка жол бербөөгө тийиш. Бул орфография боюнча алгачкы илимий да, методикалык да маанидеги эмгек болгондугу менен өтө баалуу.

Ошол мезгилде дагы бир интеллигент өкүлү А.Ыдырысов кыргыз алфавитин тактоо иретинде кыргыз алфавитинин курамына түштүктүн диалектисин адабий тилге жакындатуу максаты менен «*ә*» фонемасын киргизүү керек деген маселени коёт. Созулма үндүүлөр өзүнчө семантикалык фонема болгондуктан атайын бир тамгалар менен белгилөө керек дейт (Идирисов, 1933).

К.К.Юдахин кыргыз тилиндеги айтылышы жагынан бири-бирине жакын болгон тыбыштарды, тактап айтканда, *Q, G*, тамгаларын же *K, Γ*, тамгаларын гана колдонууну сунуш кылат. Бул сунуштарга К.Тыныстанов жооп иретинде төмөнкүдөй пикирлерин жазат.

«Эгер айрым диалектилердин бөтөнчөлүктөрүн бүт бойдон бере турган болсок, анда биз айрым үнсүз фонемалардын ар түрдүү тоомдорун белгилөө үчүн да алиппеге атайын белгилер киргизүүгө милдеттүүбүз, «*ә*» фонемасынын кескин түрдө мааниси жок. Созулма үндүүлөрдүн түпкү чыгыш теги: $a+w=aa$, демек бир үндүү жана жарты үндүүдөн куралып отурат. Биздин тилибиздеги созулма үндүүлөр бир заманда, илгерилеш багытта болгон. Проф. К.Юдахиндин ою боюнча бул 4 фонеманын (*Q, G, K, Γ*) бири бирине жакын экендиги чын, ал эми ушул күндө бул фонемалардын өз өзүнчө атайын семантикалык мааниси бар» (Тыныстанов, 1934).

Жогорудай белгиленгендей, тактоолорду киргизүү менен аталган баяндаманын негизинде биринчи жолу кыргыз орфографиясынын эрежелери иштелип чыккан, анда кыргыз адабий тилиндеги фонемалардын курамы жана алфавит тартиби, кыргыз тилиндеги төл сөздөрдүн жана өздөштүрүлгөн сөздөрдүн, уңгу жана сөз мүчөлөрүнүн жазылышы жана тыныш белгилеринин коюлуш эрежелери камтылган. Ага чейинки жазуу эрежелери кыргыз адабий тилинин практикалык жоболорун толук канаатандыра алган эмес, атайын орфографиялык иштелме болбогондуктан баш аламандыктардын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон.

Араб алфавитинин жазуу принциптерине ылайык жазуу эрежелери бир жолго салына электе латын, анан орус графикасына өтүү зарылчылыгынан улам жазуу эрежелерин иштеп чыгуучулардын өзү ар тараптуу илимий маалыматтар менен толук камсыз болгон эмес, булардын өзү кыргыз орфографиясынын өнүгүшүнө, түптөлүшүнө негиз болгону менен, төмөнкүдөй кыйынчылыктарды туудурган. Биринчиден, кыргыз элинин өзү да сабатсыз болгондуктан жазууну, окууну өздөштүрүүдө кыйынчылык туудурган, экинчиден, кыска мөөнөттө улам бир графикага өтүшү да ыңгайсыздыкка алып келген, үчүнчүдөн, окуу китептерин түзүүчүлөр да бир эле авторлор болгондуктан, улам бир

тамгага өтүү учурунда ошол эле авторлордун өзүндө да айрым мүчүлүштүктөр болуп турган, анткени алардын сабаты кыргыз тилинде ачылып калыптанбастан, татар, орус, казак тилдеринде билим алгандыктан илимий - методикалык жардам берүүгө да даярдыгы кынтыксыз деп айтууга болбойт эле. Ошол учурдагы илимий эмгектер да ар тараптан сын пикирлерге туштук болуп турган (Садыралиева, 2009).

Алсак, А.Идирисовдун «Орфография тууралуу» деген макаласында орус тилинен кабыл алынган сөздөрдү, мүмкүн болушунча, кыргыз тилинин үндөштүк мыйзамына багындырбай жазуу, айтылышы боюнча жазылган сөздөргө чек коюу, кыргыз алфавитинде *ц, щ* тамгалары жок болгондуктан, аларды *с, ш*, тамгалары менен берүү, орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн аягында айтылган – *тор* деген мүчөсүн – *тур*, - *тыр* мүчөсү менен алмаштырып айтуу (*доктор* эмес, *доктур*, *трактор* эмес *трактыр* ж.б), ошондой эле кыскартылган сөздөрдү өз калыбында жазуу жана башка ушул сыяктуу маселелерди сунуш кылган (Идирисов, 1934.)

К.Тыныстанов алгачкылардан болуп кыргыз орфографиясынын милдеттерин илимий-методикалык негизде аныктоо менен орфографиялык эрежелердин башатын тактоого аракеттенип, кыргыз тилинин орфографиялык эрежелер жыйнагын иштеп чыккандыгын көрөбүз.

Бул орфографиялык эрежелер, биринчиден, адабий тилдеги фонемалардын курамын жана алфавиттик тартибин жөнгө салууга көмөкчү болгон. Экинчиден, кыргыз тилиндеги айрым төл сөздөр менен катар четтен кирсе да, кыргыздын кебине сиңип кеткен, тилдин ички мыйзамдарына багынып кеткен сөздөрдүн жазылыш эрежелерин караган. Буга *керебет, бөлкө, самоор* сыяктуу сөздөрдү мисал катары келтирүүгө болот. Тыбыштардын муун ичинде уюшулуу принциптерин иштеп чыгып, анда муун анын түзүлүшү, түзүмү жөнүндө алгачкы маалымат бергени көрүнөт. Үчүнчүдөн, сөз мүчөлөрүнүн жазылыш эрежелерин көрсөтөт. Төртүнчүдөн, орус тилинен жана ал аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жана эл аралык терминдердин жазылыш эрежелерин киргизет. Бешинчиден, орфографиялык эрежелер менен катар тыныш белгилеринин коюлуш эрежелери берилет. Мындай толуктоолор, тактоолордуну киришин кыргыз жазуусунун, орфографиялык эрежелердин бир система катары түптөлүшү деп эсептөөгө болот.

К.Тыныстанов биринчилерден болуп кыргыз адабий тилинде 37 фонема колдонулат да, булардын ичинен 31 фонема айрым тамгалар менен белгиленерин, калган 6 үндүү фонема ымлада тамгалар менен белгиленип, алардын сүрөттөрү алфавиттин катар тартибинде көрсөтүлбөгөндүгүн аныктайт. Кээ бир тамгалардын окулуштарын, же колдонулуш өзгөчөлүктөрүн эскертүү катарында алфавиттин аягына киргизет: 1) *с* тамгасы *ν* жана *г* тамгаларынын алдында *сь* болуп, калган үнсүз тамгалардын алдында *ьс* болуп окулат; 2) *ш* (*щ*) тамгасы *ν* алдында гана *шь* (*щь*) болуп окулат ж.б;

Алфавитте тамгалардын басма жана жазма түрү, кичине жана баш тамгалар, окулуштары да берилип, созулма үндүүлөр белгиленип, алардан айырмаланган кыска үндүүлөрдү «*кожогой*» деген термин менен атайт. Биз жогоруда белгилеп кеткендей, К.Тыныстанов орфографияны түзүү менен кыргыз тилинин грамматикасына жана терминологиясына да негиз салып кеткен. Ошону менен бирге тилдеги тыбыштардын айтылыш жана колдонулуш өзгөчөлүгүнө карай классификациялайт. Үндүү тыбыштарды аткарган милдеттерине карай жоон (*а,о,у,ы*), ичке (*е,ө,ү,и*) айтылышына карай созулма (*а,о,ү,и,ө*), *кожогой* (*и,ы*), ачык (*а,ы,е,и*), эрин (*о,у,ө,ү*) деп бөлүштүрөт. Андан кийин үнсүз тыбыштарды аткарган милдеттери жагынан тетиктер (*б,г,д,ж,з,л,м,н,п,р,с,ш,щ,т,ч,ц,ф,х,ф,х*) кербездер (*г,г*), каткаландар (*п,т,с,с,к,х,ф,х*), жумшактар (*р,з,л,м,н,н(ң),ж*), мурунчулдар (*р,л,м,н,ж*), төрчүлдөр (*б,д,г,г,ν*), эринчилдер (*п,м,б,ф,ν*), уччулдар (*с,т,с,с (ш),р,з,л,н,д*), орточулдар (*ж,н,с(ж)*), түпчүлдөр (*к,г,г,х*), кекиртектик (*х*) деп классификациялайт. Биздин оюбузча, бул классификациянын берилишинин жүйөлүү себеби бар. Анткени, сөздөрдүн жазылышында кээ бир тыбыштардын өзгөчөлүктөрүн, сөз ичинде өзгөрүү мыйзамченемдүүлүгүн түшүндүрүп берүүдө жеңилерек болот деген ой болсо керек. Мисалы, төрчүлдөр (*б,д,г,г,ν* тыбыштары) сөздүн аягында келбейт, тетик үнсүздөр (*б,г,д*

(жс) сөз ичинде үндүү тыбыштарды ээрчип, бирде жоон, бирде ичке айтыла берет. Ушул сыяктуу эрежелердин болушу сөздөрдү туура жазууда сабаттуулукту арттырат деген ой менен окумуштуу тыбыштар жөнүндө тереңдетип маалымат бергенге аракет кылган деген пикирге келебиз.

Буга чейин фонетикалык изилдөө боло электигине байланыштуу жазуу эрежелеринин системасын аныктоо үчүн тыбыштардын классификациясы маанилүү роль ойногон. Орфографиялык принциптерди туура чечип, аныктоого негиз боло алган. Жогоруда белгилегендей, аглютинативдик тилди фонетикалык, морфологиялык принциптерин иштеп чыгууга өбөлгө түзгөн. Ошону менен биринчилерден болуп, морфологиялык изилдөөнүн да башатын түзө алган.

Бул орфографияда К.Тыныстанов биринчилерден болуп баш тамгаларды жазуунун эрежесин киргизет. Анткени ал мезгилге чейинки чыгып келген басмалар эч кандай баш тамгасыз эле жазылып келген. Себеби араб графикасын колдонулуп келгендигинен улам сакталып калынган. Бул жеке эле кыргыз тилине тиешелүү көрүнүштөрдөн эмес, ал бардык түрк тилдерине мүнөздүү болуп келген.

Ушуну карап туруп, жазуу эрежелеринин иштелип чыгышына карата ар бир фонеманын акустикалык жана артикуляциялык абалын, кайсы тыбыштар менен айкашканда, айтылыш жана жазылыш өзгөчөлүгүн иштеп чыккандын өзү теориялык да, практикалык да колдонмо боло алгандыгын белгилейбиз.

Мурунку СССР мамлекетинин бардык түрк элдери араб алфавитинен латын алфавитине өтүп жаткан учурдагы негизги маселелердин бири баш тамгаларды жазуу маселеси болгон эле. Бул маселе 1926-жылы Бүткүл союздук түркологиялык биринчи съездде атайын күн тартибине коюлган эмес. Бирок азербайжан окумуштуусу Ф.Х.Ага - Заде жана Н.Барахов түрк тилдери үчүн баш тамгаларды кабыл алуунун зарылдыгын айтышкан (Первый всесоюзный тюркологический съезд, Баку, 1926).

I пленумдун экинчи заседаниесинде (6-июнь, 1927) жогорудагы аталган маселе талкууга алынган. Анда К.Тыныстанов баш тамгаларды кабыл алуунун кажети жок деген оюн мындайча билдирет «Я думаю, что сохранение заглавных букв есть ненужное сохранение одной из традиций Европы» деп жазат (Культура и письменность Востока, 1928). Окумуштуунун ою боюнча, окуучуларга баш тамгаларды окутууда кыйынчылыктарды туудурат. Анткени мектеп окуучулары кайсы сөз энчилүү ат, кайсы сөз жалпы ат экенин ажырата алышпай көп машакаттарга дуушар болушат. Ошол мезгилде сабатсыздыкты жоюунун эң оңой жолун издөө аракети болгондуктан, башка кошумча эрежелердин кажети жок деген ойдо болсо керек. Ошондой эле кыргыз тилинин нормативдик грамматикасы иштелип чыга элек мезгил болгондуктан, бул маселе анча мааниге ээ болгон эмес. Бул мезгилдеги, башкача айтканда кыргыз тилинин араб жазмасына өткөндөгү алгачкы китептердин бири «Жаңы айыл» болуп саналат, анда баш тамгалар колдонулган эмес.

К.Тыныстанов аталган орфографиялык эрежеде көбүнчө тыбыштардын муун ичинде уюшуу принциптерин түшүндүрүп берүүгө аракет жасагандыгын көрөбүз. Ошону менен бирге муундун алты тибин белгилейт (А-үндүүлөр, Р-үнсүздөр, L-муунчулдар). Мындан тышкары кыргыз тилинин типологиялык структурасындагы, тыбыштык айкашууларындагы муундун түзүлүшүнүн өзгөрүүлөрүн байкоо менен, «Эмне үчүн сөздүн башында үч үнсүздүн, аягында эки же үч каткалаң үнсүздүн катар келишине жол берүүгө болбосун, албетте, азырынча бул иш сабаттуулугун ачууда оордук кылат, кийин эл сабаттуу болуп, маданий жактан өнүккөн мезгилде, бул иштин аткарылышында күмөн жок» (Проект..9-б) деп кыргыз тилинин муун түзүлүшүнүн түрлөрүнүн артышын алдын ала көрө билген.

«Тыбыштардын муун ичинде уюшуу принциптери» деп аталган бөлүмдөн кийин кошмок сөздөрдүн жазылыш эрежелерин берет. Бул маселе азыркы күнгө чейин чечилбеген талаш тартыш маселелердин бири. К.Тыныстанов бул сөздөрдүн жазылышын төмөндөгүдөй кылып берет. Эгерде кошмок сөздөрдөн турган энчилүү аттардын биринчи

компоненти сын атоочтук милдет аткарып турбаса, анда алар кошулуп жазылат. Маселен: *Алатоо, Асанбек, Бектемир, жолбашчы, колбашчы, белбоо*.

Бирок эки сөздүн бири сын атоочтук маанисин аткарып турса айрым жазылат. Маселен: *Чоң Кемин, Кичи Кемин, Тар Кайыңды, аяк кап, табак кап, самын кап, сары колот*. Бул келтирилген мисалдардын кээ биринин жазылышы туура болгондугу менен эрежеге туура келбегендигин байкайбыз. Мисалы: *аяк кап, самын кап, от араба* деген сөздөрдө эки сөз тең зат атоочтон турат. Ал эми эреже боюнча компоненттеринин бири сын атооч маанисинде болушу керек эле. Бирок биздин оюбузча, жогорудагы сөздөрдүн биринчи компоненттерине (*аяк, самын, от*) кандай деген суроо берүү менен аларды сын атооч деп берсе керек.

Кыскартылган сөздөр бул орфографияда кенен каралган, сөздөрдүн кыскарыш эрежелерин түшүндүрүү менен бирге, жазылыш жолун берет. Алар төмөндөгүдөй жолдор менен кыскарат: а) башкы муундар алынат. Мисалы: Кырмембас (Кыргызстандын мемлекеттик басмасы); б) башкы тыбыштар алынат. Мисалы: БАК (Борбордук Аткаруу Комитети); в) биринчи сөздүн башкы мууну жана калган сөздөрдүн биринчи тыбышы менен. Мисалы: КЫРАССР (Кыргыз Автономиялуу Социалисттик Совет Республикасы); г) аяккы сөздүн башкы мууну, алдыңкы сөздөрдүн биринчи тыбыштары алынат. Мисалы: ЭККЕ (Эл Коммисариатынын Кеңеши); д) сөздөрдүн биринчи муундары бүт бойдон жана экинчи муундарынын башынан бир тыбыштан алынып да кыскартылат, Мисалы: ОБКЕМ (Облустук Кемитет); е) орус тилиндеги кыскартылган кай бир сөздөр ошол бойдон жазылат. Мисалы: Наркомфин, Партком ж.б. Бул эрежелер жеке эле орфографияга эмес кыргыз тилинин морфология бөлүмүнө да толуктоо катары киргендигин байкайбыз. Анткени ошол мезгилде чыккан окуу китептеринде аталган маселе карала элек болчу. Ошону менен бирге башка кийинки орфографияларда алар эреже катарында кирген эмес.

Бул орфография боюнча мааниси бир, бирок айтылышы эки түркүн болгон кай бир сөздөрдүн эки вариантта айтылышы тең колдонулат. Маселен: *бу-бул, а-ал, ошо-ошол, ушу-ушул, анетип-антип, мын этип-мынтип, ошон этип- ошонтип, ушун этип- ушинтип, алуучу-алчу, баруучу-барчу, берүүчү-берчү*.

Азыркы кыргыз грамматикасында *бу, ошо, ушу* деген сөздөр *бул, ошол, ушул* деген ат атоочтордун кыскарган түрү же болбосо сөз варианттары болуп эсептелинет.

Уңгу менен мүчөнүн жазылышын да орфографиялык эрежелердин эң маанилүү маселеси катары алынат. Алсак, «жаңыдан сөз туугузуучу мүчөлөр да сөздү өзгөртүүчү мүчөлөр да уңгу менен кошулуп жазылат. Маселен: *кой-койчу, мал-малдар, кач-качты, кара-карайт, эже-эжеке, коен-коенек, тарс-тарсылдак*» деген эрежеси буга мисал боло алат. Бирок уңгу менен мүчө айкашканда кээ бир учурларда тыбыштар өзгөрүүлөргө учурайт. Бул өзгөрүү жазууда да берилет. Мисалы үндөшүү жана сыйлыгышуу мыйзамунун негизинде тыбыштар алмашышы мүмкүн. Алсак, *жылкы-чы, чөл-дө, көз-ү* деген сыяктуу сөздөрдөгү үндүү тыбыштар үндөшүү мыйзамуна баш ийгендигин байкайбыз. Уңгунун аягы үнсүз болсо: *ал -алыш, алынды, көр-көрүнүш, көрүндү, бил-билиш, билинди, ур-уруш-урунду*. Ал эми уңгунун аягы үндүү болсо: *кара-караш-кааранды, оро-орош-оронду, коору-коруш-корунду, күбү-күбүш-күбүндү* болуп өзгөрүшөт. Болор чакчыл мүчө «а» аягы үндүү уңгу менен айкашканда «й» тыбышына айланып кетет. Маселен: *сана-санаймын, тааны-тааныймын*. “(Тыныстанов, 1936,34).

„Үнсүздөрдүн мыйзамы“ деген бөлүмдө сөз ичинде кээ бир үнсүз тыбыштардын өзгөрүш мыйзамдарын жана алардын жазылыш эрежелерин берет. Алсак, мүчө уланганда уңгу сөздөр негизинен өзгөрүүсүз калып, уңгунун аяккы муунана же аяккы тыбышына карай мүчөдөгү үндүү же үнсүз тыбыштар ээрчишип өзгөрөт жана ошол өзгөрүшү боюнча жазылат. Алсак, «к», же «п» тыбыштары эки үндүүнүн ортосунда өзүнө жакын тыбыштар менен алмашып кетет. Бул алмашуу процесстери жазууда да берилет. Маселен: *ак-агым, тек-теги, тап-табы, кап-кабы*. Бул жерде автор регрессивдүү ассимиляциялык кубулуш жөнүндө айтып кеткен.

К.Тыныстанов өзүнүн грамматикалык эмгектеринде «*өзүнө жакын тыбыш*» деп «*түгөйлүү үнсүздөрдү*» (к,г,п,б) белгилеп кеткендигин байкайбыз. Демек, өз учурунда азыркы илимий – теориялык деңгээлде берилбегени менен, өз мезгилиндеги илимий жана практикалык билими аркылуу ассимиляцияны сезип-туя алган. Өзүнө, ошол шартка жараша теориялык жобо түзө алган.

Үнсүз тыбыштардын артка карай окшошуп айтылышын К.Тыныстанов «*үнсүздөрдүн тетири ээрчишкени*» деп атайт да, жазмада берилбестигин төмөндөгү мисалдар менен көрсөтөт. Маселен:

Айтылат: *тамба, каңкор, жаңгыз, кашты, кассымал, ассымал, бессуре.*

Жазылат: *танба, канкор, жангыз, качты, казсымал, азсымал, безсуре.*

Мында уңгунун аягындагы тыбыш ага уланган мүчөнүн таасири менен өзгөрүлүп айтылат. Ошондуктан, К.Тыныстанов регрессивдүү ассимляцияны «*тетири ээрчишүү*» деген термин менен атаса керек. Ушул эрежелердин арасынан *чалыш, сөрөй* жандоочторун жана *сымал* деген жардамчы этишти мүчө катарында киргизгендигин байкап отурабыз. Анткени, ал мезгилде мүчө менен уңгу сөздөрдүн ортосундагы айырмачылык али аныктала элек болсо керек деген ойдобуз.

Бирок, дүйнө тилдеринин грамматикасынын алгачкы мезгилдеги өнүгүшүнө көз чаптырсак, кээ бир мүчөлөр сөз катарында же, тескерисинче, сөздөр мүчө катарында колдонулуп келгендигин көрөбүз. Бул боюнча О. Сулейменов өзүнүн изилдөөсүндө төмөндөгүчө берет: «Бардык грамматикалык форманттар-суффикстер, мүчөлөр, предлогдор, артиклер жана байламталар – өз убагында бир түшүнүктү билдирген сөздөр болгон, б.а. лексикалык мааниге ээ болгон. Айкындооч мүчө катары узак убакыт бою туруктуу айкалышта (фразеологизмде) колдонулуп келген, кызматчы сөздөр негизги сөзгө кошулуп, анын белгилери болуп калган. Мындай сөз жасоо модели менен башка сөздөр түзүлүп, анда негизги түшүнүк өзгөрүлүп, экинчи бөлүгү чексиз кайталанып, биринчи, баштапкы учурдагыдай эле грамматикалык категориянын пайда болушуна өбөлгө түзгөн» (Сулейменов, 1998,). Демек, *сымал, сөрөй, чалыш* сөздөрү да алгачкы мезгилдерде мүмкүн мүчө катарында колдонулса керек. Ошондой эле бул сөздөрдүн мүчө деп аталышынын себебин төмөнкүдөй далилдесек болот.

К.Тыныстанов мүчөгө мындайча аныктама берет: „уңгу сөзгө жалганып, курама сөз туудурган, курама сөз менен уңгу сөзгө жалганып, улама сөз туудурган муундарды мүчө дейбиз“ (Тыныстанов, 1928.) Ал эми *сымак, чалыш, сөрөй* деген сөздөр бул эрежеге ылайык уңгу сөзгө жалганып туунду уңгуну пайда кылып жатат. Аталган жандоочтор мүчөлөр сыяктуу эле өз алдынча турганда толук бир маанини бере албайт да, сүйлөм тизмегинде сөздөрдү өз ара байланыштыруу үчүн кызмат кылат жана бирге айтылган негизги компонентке кошумча маани кийирүү үчүн колдонулат. Мүчөлөр да ушул касиетке ээ болгондуктан аларды айырмалоо кыйынчылыкты туудурса керек.

Дагы бир өзгөчө термин менен аталган эреже “*кербез мүчөлөрдүн*” жазылышы. Аларга мисал кылып *коен-ек, кыргыз-ек, ата-ке, араба-кеч, чалма-кей, дардак-мат, убара-кеч* сөздөрүн көрсөтөт. Кербез мүчөлөр үндөштүк мыйзамуна баш ийбеген мүчөлөр жана кыргыз тилинде эки гана кербез куранды бар. Алар: *-ек, -ке* (Тыныстанов, 1928, 37) Азыр бул мүчөлөр зат атоочтун кичирейтүү формасын жасоочу мүчөлөрдүн катарына кирет.

Ошондой эле эреженин аягында «перс тилинен кирген *-кар, -кер, -гер* түбүндө бир мүчө болсо да, бул күндө үчөө үч башка (бирок маниси бир) мүчө болуп эсептелет да, кербездер катарына кирет» деген эскертүүнү берет. Чындыгында бул мүчөлөр – *кар* мүчөсүнүн сөздөгү үндүү тыбыштардын таасиринде өзгөргөн варианты гана болуп эсептелинет. Бирок сөзгө жалганып жаңы маанини пайда кылышында айырмалангандай. Мисалы, *кызмат-кер, иш-кер, зер-гер, ат-кар, баш-кар* деген сөздөрдү алсак бул мүчөлөр ар кандай сөз түркүмүн пайда кылып жатат. Булар азыркы күндө сөздөрдүн курамында анча көп кезикпей, бирин серин гана сөздөрдүн жасалышына катышкан өнүмсүз же сенек мүчөлөрдүн катарына киргизсек болот. Иран тилдеринен өздөштүрүлгөн, төл сөздөрдөгү – *чы* мүчөсү менен маанилеш, кесипти билдирүүчү зат атоочторду жасайт: *жоокер, айлакер,*

ишкер. Бул мүчөнүн жардамы менен жасалган кээ бир сөздөр заттардын сапатын билдирип (*жароокер, боорукер, жасакер*) сын атоочтук мааниге да ээ болот.

Тилдеги сөздөрдүн маанисинин өзгөрүшүндө ага жалганган мүчөлөр себепчи болушат. Ошондой эле, мүчөлөрдүн уңгуга жалганышы ар кандай тилде өзүнчө принциптерге баш ийишет. Алсак, түрк тилинде суроо милдетин аткаруучу *-mi (ми)* мүчөсү айтылганда уңгуга кошулуп айтылат да, жазууда өзүнчө жазылат. Ал эми кыргыз тилинде *-бы* мүчөсү айтылышында кандай болсо, жазылышы да ошондой. Тагыраак айтканда, уңгуга кошулуп жазылат. Мисалы: барбы, мендеби, андабы ж.б.

К.Тыныстанов бул маселени мындайча түшүндүрүп берет: «суроо милдетин аткаруучу – *бы* мүчөсү экен жана *эле* деген жардамчы сөздөргө куюлушуп айтылат жана жазылат. Бирок сыйлыгышуу мыйзамунун тетирисинче өзгөрөт. Маселен: *бар- барбекен, жербекен*. Демек тилибиздеги *беле, бекен* деген сөздөрдүн түпкү чыгышын аныктасак болот. *–бы+ эле= беле* жана *–бы+экен=бекен*. Мында эки үндүү катар келгенде бирөө түшүп калып айтылат.

Тетир мыйзам менен өзгөргөн мүчөлөрдүн дагы бирөө, болгон чакчыл – *ын* мүчөсү, «эгерде уңгунун аягы «-н» «м» тыбышы менен бүтсө «-ын» мүчө өзүн жоюп жиберет да созулмага айлантат. Маселен: *чап-чаап, там-таамп*». Мында чаап, таамп сөздөрүн уңгу мүчөгө ажыратсак *чап+ ын, там+ын* болуп бөлүнөт.(60:1934,11)

Мүчөлөрдөн тышкары кээ бир сөздөр тетир жол менен мүчөлөйт да ошол боюнча жазылат.

1) кай бир атоочтор. Маселен: мен-мага, сен-сага, бу- мында, муну, мунун, мурунку.

2) кай бир зат атоочтор. Маселен: *бала-балдар, уйку-укта, карын-карды, кардым, кардың, мурун-мурду, мурдум, эрин-эрди, ээрдим, ээрдиң*.

3) кай бир атоочто уңгу түрүндө эки түркүн айтылат да, эки түркүн мүчөлөйт. Мунун бардык түрү тең жазмада колдонулат. Маселен: *кийиз-кийз, кийизге, кийизи, кийзге, кийзи, мүйүз-мүйз, мүйүзү, мүйзү, айыл-айл, айлга, айлы, айылы*

4) кай бир атоочтор уңгу түрүндө бир айтылат, мүчөлөгөндө эки түркүн мүчөлөйт. Мунун эки түрү тең жазууда колдонулат. Маселен: *кайын-кайны, кайыны, дайын-дайны, дайыны, кийин-кийми, кийими*.

Булардан улам К.Тыныстановдун орфографиялык эрежелеринин системасында орфографиялык принциптердин бардыгын ичине камтылган деген пикирге келебиз. Фонетикалык варианттардын ар бирин талдоо менен эки варианты тең бирдей колдонула бере турганын белгилейт.

Жазууда сөз ичиндеги тыбыштардын жана уңгуга жалганган мүчөлөр сыяктуу маселелерден башка, сөздөрдү сүйлөм ичинде сөздөрдү туура жайгаштыруу маселеси негизгилердин бири десек жаңылышпайбыз. Ошол себептен, К.Тыныстанов орфографияда сөздөрдүн орун тартибине да токтолуп кеткендигин байкайбыз. Ал мындайча берилген “...сүйлөмдө сын атоочтун ролун аткарып турган сын атоочтор менен ат атоочтор өздөрүнүн аныктай турган сөздөрүнүн алдында гана жазылат. Маселен: *Буудай жерге өнөт. Буудай жерге жакшы өнөт. Буудай семиз жерге жакшы өнөт. Ак буудай семиз жерге жакшы өнөт*.

Ушул сыяктуу бөлүмдөрү киргизүү менен К.Тыныстанов орфографиянын эрежелерине синтаксистик, стилистикалык маселелерди да камтыганын көрөбүз. Себеби ал кездеги сабатсыздыкты жоюу менен катар нормативдик грамматиканы түзүү маселеси күн тартибинде турган. Ошондуктан туура сүйлөө, туура жазууну да көз жаздымда калтыра алган эмес.

Келтирген мисалдарына караганда, аныктооч менен аныкталгычтын, бышыктооч менен бышыкталгычтын ордун туура жайланыштыруу кеп маданиятынын көңүл буруучу маселеси экендигинен улам туура жазуу эрежелеринин ичине камтылган. Ошол себептен кайсы сөз түркүмү кандай жазылары жөнүндөгү эреженин болушу талапка ылайык болгон деген ойго келебиз. Андай эрежелердин катарына жардамчы (сенек) сөздөр жана сан атооч сөздөрдүн жазылышын кошсок болот. (38-б) Бул жерде К.Тыныстанов азыркы кыргыз

тилиндеги бөлүкчө, байламта, жардамчы этиштердин бардыгын жардамчы сөздөр (сенек сөздөр) деп атаган да алардын жазылышын төмөндөгүчө берет: “Сүйлөм ичинде ар бир сөз жана сүйлөмгө мүчөлүк ролун аткаруучу жардамчы сөздөр айрым башка-башка жазылат. Маселен: *Кулун менен тай кишенеди. Козулар да маарады. Музоолор гана тынч жатты. Короого карышкыр тийген экен. Бирок малдан эч ким чыгым болгон жок.*” Ал эми „Кыргыз тилинин морфологиясы“ аттуу окуу китебинде аталган сөздөрдү мүчөлөнбөс сөздөр же сенек сөздөр деп атайт. Анткени аларга мүчө жалгаганга мүмкүн эмес жана сүйлөм тизмегинен тышкары жеке турганда, айкын бир мааниге эмес. (1934,19) Булар да жогоруда кеп кылып кеткен сымак, чалыш, сөрөй деген сөздөр сыяктуу эле мүчөлүк касиетке жакындашып турат. Бирок алардан айырмаланып сүйлөм ичинде бир гана сөзгө тиешелүү болбостон, сөз менен сөздү, сүйлөм менен сүйлөмдү байланыштырып турат. Аталган маселе да кийинки орфографияларда эреже катары каралган эмес.

Түрк тилдүү элдердин орфографиясына көз чаптырсак, эң орчундуу маселелердин бири өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы болгон. Анын ичинен кыргыз тилинде да талаш-тартыш маселеге айлангандыгын байкайбыз. Анткени башка тилдерден кирген сөздөр кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайыкталып, өзгөрүүгө дуушар болуп айтылат. Бирок жазууда берүү башаламандыкка алып келет. К.Тыныстанов мындай сөздөрдү орус тилинде айтылышы менен орус имласында берилишине карай жазууну сунуштайт. Бирок муун аягында бирден ашык каткалаң түшпөйт, эки үнсүз (каткалаң, жумшак) муун башында түшө берет. Ошондуктан адабий тилге кошумча үч муун белгиси киргизилет. Сөз ичиндеги үндүүлөр кыргыз тилиндеги үндөшүү мыйзамуна багындырылбайт, бирок бирок мүчөлөгөндө сөз аягы кыргыз тилинин тыбыштык мыйзамуна толук багындырылат да, унгунын аягына жараша өз эрежелери менен өзгөрө берет. Маселен: *тип-тиби, типке, типтер*. Ошондой эле эгерде сөздүн аягы –ст менен бүтсө «т» тыбышы түшүп калат (маркис, машинис, коммунис); -ск менен бүтсө сөздөрдүн аягына «и» тыбышы кошулуп жазылат (Омски, Томски); сөз аягындагы айкашкан «кт» тыбыштарынын аягына «ы» жазылат (факты, антракты, трактыр). Бирок мурунтан бери колдонулуп келе жаткан себептүү «акти» деген сөз өзгөрбөй жазылат. Сөз аягындагы –нк тыбышы *ң* аркылуу берилет (франк); сөз аягындагы катар түшкөн бир өңчөй же жумшак, же каткалаң кош тыбыштардын айкашы түшүп калат (метал, прогрес, регрес); үч каткалаң катар келсе, аягындагысы түшүп калат да, калган экөөнү ортосуна «и» же «ы» түшөт (текис). Үч катар үнсүздүн алдындагы тыбыш жумшак болсо, арткы экөөнүн ортосуна «и» же «ы» кошулуп айтылат, жумшак «н» болсо, ал «ң» тыбышына айланып кетет (пункит)ж.б.ушул сыяктуу эрежелерди киргизет. Мында сөздөр айтылышында кандай болсо ошондой жазылуу керек деген фонетикалык принципке негизделген. Анткени сабатсыздыкты жоюуда жазма менен оозеки кептин айырмачылыгын түшүнүү кыйынчылыкты туудурмак. Ошондуктан сөздөрдүн мындай жазылышы кыргыз тилинде өз учурунда туура көрүнүш болгон десек болот.

Орус тилине мүнөздүү болгон *я, ю, ё, е* тыбыштары *йа, йо, йу* же *а, о, у, ү* тыбышы *иш* же *ш, ц* тыбышы *тсы, тси, тс* же *с* аркылуу берилген. Бул жерде да сөздөр кыргыз тилинде кандай айтылса, жазылышында да формасы өзгөрүлбөй берилет.

Кыргыз тилине мүнөздүү болбогон «*ц*» тыбышынын берилиши да алгачкы орфографияда айырмалангандыгын байкайбыз. К.Тыныстанов бул тыбыштын үч түрдүү жол менен колдонулушун белгилейт. Биринчиси, сөз башында жана үнсүз тыбыштан соң жалгыз гана *с(s)* аркылуу берилет. (ситата, Сеткин, Сирк, Сиркул, Аксийа, пропорсийа), экинчиси, сөз аягында *тсы, тси* тамгалары менен жазылат (абзатсы, гретси). Үчүнчү жолунда болсо, сөз ортосунда үндүүдөн соң *тс* тамгасы менен берилет.

Ал эми К.Тыныстанов төл сөздөргө бир эреже, чет сөздөргө бир эреже чыгаруу керектигин айтат. Ал «... биз азыр бирдиктүү орфографияны түзүп чыгаруу маселесин күн тартибине коё албай жатабыз. Угушумча Казахстанда төл сөздөрдү жана кабыл алынган сөздөрдү жазуу үчүн бирдиктүү орфографияны түзүүнүн теориясын иштеп чыгарышты. Бирок бул саясий ляпсуска алып келди. Эгерде биз да эл аралык терминдерди кыргыз

тилинде айтылышынча жазууну киргизсек, саясий коркунуч туулмак. Ошондуктан биз бул эрежени иштеп чыгара албай жатабыз. Бул айырмачылык өзүнөн өзү эле бара бара кыргыз адабий тили өсүп, өнүккөндө, орус тилинин деңгээлине жеткенде гана жоголуп кетиши мүмкүн » -дейт. (Тыныстанов, 9-10-б). Демек, К.Тыныстанов бул эрежени түзүүдө ошол мезгилдеги саясий кырдаалдан чыга алган эмес деген жыйынтыкка келебиз.

1934-жылы К.Тыныстанов кыргыз тилинин орфографиясын ЦКАнын (Жаңы алфавиттин борбордук комитети) көрсөтмөсүнүн негизинде түзүп чыккан. Бирок кээ бир эрежелер боюнча К.Тыныстанов өзүнүн жеке көз караштары болгондугун баяндап «Кыргыз орфографиясынын негизги жетишпеген жактары» деген макаласын жарыялайт (Кыргыз тилинин ымласынын маселелери, 1936). Анда өздөштүрүлгөн сөздөрдүн жазылышы боюнча орундуу үч кемчиликти баса белгилейт. Биринчиси, орус тилинин кабыл алынган сөздөрдү орус графикасында берүү татаалдыкты туудурат. (Мисалы: *суд, полиция, расписка, судья, съезд* деген сөздөр). Экинчиси, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн аягында б,д,в,г тыбыштарынын колдонулушу жөнүндө атайын эреже берилген эмес, ошондуктан ушундай сөздөргө мүчө жалганганда уңгу менен мүчөнүн ортосунда грамматикалык ажырым пайда болот. Бардык жерде *Ленинград-Ленинградта, Ленинградка же Ленинград-Ленинградта, Ленинградка*.

Үчүнчү маселе, кыргыз тилинде орус сөздөрүн жазганда басымдын белгиленбей калышы баш аламандыкты туудурат. Башкача айтканда, кээ бир орус сөздөрү кыргыз тилинде айтылышы башкача болуп калат.

Эгер айтылышындай болсо *бааза, тема, эра, миша* болуп жазылат. Билимдүү кыргыз адамы гана бул сөздү туура жазышы мүмкүн. Мына ушундай татаалдыктарды байкоо менен К.Тыныстанов төмөнкүдөй сунуштарын киргизет. Кыргыз тилине мурунтан эле кирип, формасы өзгөрүп калган сөздөрдү ошол боюнча эле жазуу керек. Ал эми революциядан кийин кирген *колхоз, совхоз, селсовет* деген сыяктуу сөздөрдү орус орфографиясы боюнча жазуу керек.

Орфографиялык эрежелерге жоон үндүүлөрдүн гана өзгөрүшүн гана киргизүү керек. Башкача айтканда мүчөлөрдү көп түрдүү болуп өзгөрүүсүн кыскартсак эреже тагыраак болот. Мисалы: *балалуу-малдуу, атдуу, малды, атды, баладай, малдай, атдай, балабы, малбы, атбы, энеге, элге, этге*. Мындан кийин жазуу менен оозеки кептин ортосунда ажырым азайат.

Орус тилиндеги басым түшкөн үндүүлөрдү (*а, о, у, э, е*) эки тамга менен айтылышына дал келет. Ал эми *и, ы* тыбыштарын *ий, ый* түрүндө берсек болот. М: *Ийван, тийрабийда, тийп, кыйса* ж.б. сөздөр.

Бул жерден орфографиялык эрежелерди жөнөкөйлөтүүгө аракети байкалат. К.К.Юдахин бул боюнча мындай жазат: «окуучулардан эч кандай аракетти талап кылбаган эрежелерди түзүп чыккан. Орфографияны окуу керек, албетте, аны жеңилдетүүгө аракет кылышыбыз керек, бирок өтө жөнөкөйлөштүрүп жиберүүдөн алыс болгонубуз зарыл» (Кыргыз тилинин ымласынын маселелери, 1936-ж.)

Бирок 30-жылдары сабатсыздыкты жоюунун жолдорун иштеп чыгуу эң негизги маселелердин бири болгондуктан, К.Тыныстанов ушундай эрежелерин сунуштагандыгы көрүнүп турат. Ал орус тилиндеги басым менен кыргыз тилиндеги созулма үндүүлөрдү окшоштурат. Мында оозеки кеп менен жазууну жакындатуу үчүн киргизген пикири, ал эми мүчөлөрдү көп түрдүү өзгөрүшүнө каршы болуу менен ал экөөнүн ортосунда ажырымды пайда кылат. Мисалы: *атдай, атбы, этге* деп айтылбастан *аттай, атпы, этке* айтылып жазууда да ошондой берилет. Ошону менен бирге грамматикалык мыйзам ченемдүүлүккө баш ийбеген эреже болуп калат.

Бирок кандай кемчиликтерге ээ болсо да К.Тыныстановдун орфографиясындагы көп маселелер кыргыз тилинин илимий грамматикасынын түптөлүшүнө негиз болгон. Ар бир эрежени берүүдө грамматикалык табиятын аныктап, далилдүү бергенге аракет жасалгандыгын байкайбыз.

Жыйынтыктап айтканда, К.Тыныстанов түзгөн орфография азыркы биз колдонуп жаткан орфографиянын негизги өзөгүн түзүү менен бирге, көпчүлүк эрежелер ошол бойдон колдонулуп

келет. Алсак, уңгунун аягы «-п» «-м» тыбышы менен бүтсө ага жалганган «-ын» мүчөсүндөгү “ы” тыбышы созулма “аа”га айланат. Маселен: *чап-чаап, там-таамп*. Биз жогоруда талдоого алган орфография өз учурунда универсалдуу кызмат аткарган. Мында жеке эле жазуу эрежелерин окуп үйрөнбөстөн, кыргыз тилинин грамматикалык өзгөчөлүгүн да бир кыйла өздөштүрсөк болот. К.Тыныстановдун орфографиясынын арзырлык жактары катары төмөнкүлөрдү көрсөтө алабыз: баш тамгалардын жазылышы; уңгу менен мүчө айкашкан мезгилдеги грамматикалык өзгөрүүлөр, кош жана кошмок сөздөрүнүн жазылышын жолго салынышы; кыскартылган сөздөрдүн өзгөчөлүктөрүн, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн колдонулушун иштеп чыгып орфографиялык эрежелердин катарына киргизген.

Мезгилдин өтүшү менен улам жаңы көз караштар, ойлор, пикирлер жарала берет. Илимде мындай процесс дайыма болуп келет жана коомдун өзгөрүшү менен тилде да өзгөрүүлөр пайда болот. Мурунку иштелип чыккан илимий иштер толукталып же жокко чыгарылып жаңы варианты сунушталат. Бирок аталган орфографиянын эрежелери жана андагы грамматикалык маселелер азыркы мезгилге чейин түзүлгөн орфографиянын редакцияларына негиз болуп келе жатат.

Адабияттар

Сейдакматов, К. (2005) *Сөз варианттары*. Бишкек.

Идирисов А. (1933) Орфография тууралуу.// *Кызыл Кыргызстан*, 4-апрель.

Тыныстанов К. (1934) *Кыргыз имласынын курулушундагы негизги принциптер тууралуу* // Маданий майдан. Фрунзе. №7-8.

Садыралиева Г.Э. (2015) Кыргыз орфографиясынын калыптанышы жана өнүгүш этаптары. Бишкек. <https://bilim.akipress.org/lib/book:965/kyrgyzskij-sadyralieva-g-lshan-erkinturovna-kyrgyz-orfografiyasynyn-kalyptanyshy-zhana-n-g-sh-etaptary/>

Первый всесоюзный тюркологический съезд (1926), Баку.

Культура и письменность Востока (1928).

Сулеймеонов О (1998) *Язык письма*. Алматы-Рим.

Тыныстанов уулу К. (1927) *Биздин тил*. Ташкент.

Кыргыз тилинин имласынын маселелери (1936). Фрунзе. Кыргызмамбас.

DILLERIŇ SÖZ BAÝLYGYNY ÝÜZE ÇYKARMAGYŇ WE OLARY ULANMAGYŇ MESELELERI

Hezretguly DURDYÝEW *

Häzirki döwürde ylmyň, medeniýetiň ösmegi we halkara hyzmatdaşlygynyň giňelmegi netijesinde türk dilleriň sözlük gory has hem baýlaşýar. Sözlük düzüminde köp sanly täze sözler, adalgalar we aňlatmalar peýda bolýar. Birnäçe sözler täze öwüşgine eýe bolup, işjeň ulanylýan sözleriň toparyny emele getirýär. Bu bolsa dillerimiziň özboluşlylygyny göz önünde getirmäge we onuň baýlaşmagynyň esasy ýollaryny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Garaşsyzlyk ýyllary içinde türkmen diliniň söz baýlygy ýüze çykarylýp, olary ulanyşa girizmek bilen bagly işler has hem ýaýbaňlandy we ol XXI asyrdaky dowam etdirildi. Ýüzlerçe sözler täzedan ulanyşa girizildi, zerur bolmadyk alynma sözler ulanyşdan galdyrylyp, olar başga sözler bilen çalşyryldy.

Geljekde türk dilli halklaryň dil babatdaky hyzmatdaşlygy has-da giňeltmek möhüm bolmagynda galýar. Türk dillerde ortalık termin hökmünde ulanylmagyny gazanmak häzirki döwürde derwaýys meseleleriň hatarynda durýar. Şondan ugur alyp:

1. Türk dilleriň sözlük düzümini için öwrenmek bilen, gadymy, orta asyrlar, XVII, XVIII, XIX asyrlaryň taryhyna dahylly çeşmeleri seljerme.

2. Halk döredijiliginiň we nusgawy şahyrlarymyzyň eserleriniň dilinde, şeýle-de, aýry-aýry dillerdäki taýpalaryň janly gepleşiginde ulanylýan sözler ýüze çykarylýp, olar umumy türk dilleriň ösmegi hem-de baýlaşmagy üçin peýdalanylmaly. Sebäbi türk dillerine degişli ýazuw ýadygärliklerde ulanylan gadymy sözleriň köpüsiniň häzirki wagtda-da ýerli gepleşiklerimizde ulanmagyny dowam edýändigini ýatlatylymaly ýagdaýdyr.

3. Türk dillerinde içki baýlyklaryň hasabyna termin döretmek hem-de başga dillerden gerekli sözleri termin hökmünde almak dogrusynda belli bir ugur, anyk ýörelgeler salgy berilmeli. Özi-de bu meseleleri göwnejaý çözmekde şu ugurdaky öňki tejribeler ünsden düşürilmeli däl.

Türkmen halkynyň pähim-parasadyndan, durmuş tejribesinden kemala gelen çuň manyly we öwüşginli sözler XXI asyrdaky türkmen diliniň söz baýlyklary esasynda düzülen sözlüklerde jemlendi. Şonuň üçin hem, türkmen dilindäki sözlükler türk dilli halklar hem-de türkmen dilini öwrenýän, dilleri deňeşdirip we deňşirip ylmy iş ýazýan alymlar üçin gymmatly çeşme bolmagynda galýar.

Esasy sözler: türkmen, türk, dil, söz, termin.

Challenges in Identifying and Utilizing the Lexis of Languages

In modern era, as a result of development of science, culture, and expansion of international cooperation, the lexis of Turkic languages is becoming even richer. The dictionary contains many new words, and terms and expressions are formed. Some words have acquired new meanings and are actively used, forming groups of words.

Such work is conducted to take into account the uniqueness of our languages, which allows for identifying the main ways to enrich it. Since the years of independence, large-scale work has begun to identify and utilize the lexis of the Turkmen language, which continues in the 21st century. Hundreds of words have been reintroduced into use, unnecessary words have been removed, and replaced with others.

Such work is conducted to take into account the uniqueness of our languages, which allows identifying main ways to enrich it. Since the years of independence, large-scale work has begun to identify and utilize the lexis of the Turkmen language, which continues in the 21st century. Hundreds of words have been reintroduced into use, unnecessary words have been removed, and replaced with others.

* Türkmenistanyň Ylymlar akademiasynyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň direktorynyň ylmy işler boýunça orunbasary, filologiýa ylymlarynyň doktory, hezretgulydurdy@mail.ru

Further expansion of cooperation in the linguistic sphere of Turkic-speaking peoples remains a promising direction. Currently, the use of common terms in Turkic languages is one of the pressing issues:

1. Based on this, a thorough study and analysis of the lexical composition of Turkic languages is being conducted using ancient sources from the Middle Ages and the 17th, 18th, and 19th centuries.

2. Identifying words used in oral folk creativity, in the works of classical writers, as well as in the living speech of various tribes, should be utilized for the development and enrichment of common Turkic languages. It should be noted that many words used in ancient written monuments have still existed and are widely used in speech.

3. When creating terms using the internal resources of Turkic languages and borrowings from other languages, it is essential to provide a specific direction and clear guidance on how to identify the necessary words as terms. To successfully address these issues, previous experience cannot be ignored.

Based on the wisdom, traditions, and life experiences of the Turkmen people, deeply meaningful and colorful words have been compiled in dictionaries created in the 21st century based on the vocabulary of the Turkmen language. Therefore, dictionaries in the Turkmen language are intended for Turkic-speaking peoples studying the Turkmen language and serve as a valuable resource for comparative and contrastive language studies.

Key words: turkmen, turkic, language, term, word.

TERMINLAR TADQIQIGA KONSEPTUAL YONDASHUV (O'ZBEK VA TURK TILLARI MISOLIDA)

Gulandom MIRXANOVA*
Nurettin DEMIR**

Annotatsiya

Har qanday jonli tilda bo'lgani kabi o'zbek tilining mudom o'zgarish va rivojlanishda bo'lgan, terminlar o'zbek tilining yangilanishi va boyishi uchun asos manbalardan biriga aylangan. Mana shu terminlarning sohalar hamda til lug'aviy sathidagi o'rni hamda funksiyalarini aniqlash nazariy terminologiyaning asosiy maqsadi bo'lib, terminlarning mohiyatini to'laqonli tushunish imkonini yaratadi. O'zbek tili terminlari chuqur tarixiy ildizlarga ega bo'lgani holda terminologik nazariya nisbatan yangi sohadir. O'zbek tilining terminologiya nazariyasi tilga yangi terminlar kirib kelishi va shakllanishi oqimining eng kuchaygan davrida, ya'ni XX asr o'rtalarida vujudga keldi. Tilshunoslikning bu tarmog'i terminlar hosil bo'lishi, til qay tarzda terminlar bilan boyishi, terminlar qurilishi va semantik tasnifi, ma'no xususiyatlari hamda semantik ko'lamini aniqlash masalalari bilan shug'ullanadi. Shuningdek, terminlarning umumadabiy tildagi leksikadan farqini ochib berish ham terminologiya nazariyasi vazifalari sirasiga kiradi.

Ma'lumki, ilm-fan terminlari barcha tillar uchun umumiy semantik element hisoblanadi, terminlar muayyan tildan o'zlashtirilishi (masalan: *telekommunikatsiya, parlament, impichment, deputat, mexanizatsiya, onlayn, menejer*) yoki o'zbek tiliga mazmunan moslashtirilishi, tarjima qilinishi mumkin (*direktor – boshliq, CEO – rais, council – elchi*). Terminlar shaklan turli tillarda farqlansa-da mazmunan bir yaxlit bo'ladi, ya'ni barcha tillarda bir xil terminologik ma'no mavjud deyish mumkinmi? Konseptual yondashuv mana shu savolga javob shakllantirishda ham qo'l keladi. Til materialiga kognitiv yondashuv konseptlarni uch turga bo'lishni tavsiya qiladi. Birinchi tur so'zlar umumbashariy lisoniy manzarani tashkil qilib insoniyat uchun bir xil ma'no kasb etadi. Ikkinchi tur so'zlar muayyan tilda so'zlashuvchilarning madaniyati, mentaliteti, hayot tajribasini aks ettirib boshqa tillarda uchramaydi. Bunday konseptlar milliy realiya sifatida qaralib, boshqa tillarga tarjima jarayonida ham lakuna deb baholanadi. Ya'ni boshqa tilda muqobili yo'q bo'lgan tushunchani ifodalaydigan mazmuniy qolip mavjud bo'lmaganidan tarjima zarurati tug'ilganda transliteratsiya qilinadi. Uchinchi tur leksemalar faqat bir inson tajribasi natijasida yuzaga keladi, mazmunan faqat shu insonning shaxsiy lisoniy manzarasiga muvofiq bo'ladi. Xo'sh, bir qarashda barcha tillar uchun bir xil ko'ringan terminlarni ham mana shu tarzda tasniflash mumkinmi? Terminda milliy tilga xoslanganlik alomatlarini bo'lishi mumkinmi? Maqolada o'zbek tilidagi terminlarning tadqiqi, turk tilidagi terminlarning milliy tilga xoslanganlik darajasi, terminlarni milliylashtirishdagi muammo va tafovutlar haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: lug'aviy sath, termin, terminologiya, konsept, lisoniy manzara, kognitiv yondashuv, leksika, leksema.

Conceptual Approach to the Study of Terms (on the Example of Uzbek and Turkish Languages)

Summary

As in any living language, the Uzbek language is constantly changing and developing, and terms have become one of the main sources for the renewal and enrichment of the Uzbek language. Determining the place and functions of these terms at the level of the sphere and the lexical level of the language is the main goal of theoretical terminology, which allows us to fully understand the essence of terms. While the terms of the Uzbek language have deep historical roots,

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Buxoro davlat pedagogika instituti, ORCID: 0000-0003-0244-7642, guli89mirxan@gmail.com

** Filologiya fanlari doktori, professor, Hacettepe universiteti, ORCID: 0000-0002-3891-6546, demirn@hacettepe.edu.tr

terminological theory is a relatively new field. The theory of terminology of the Uzbek language arose in the middle of the 20th century, during the most intense period of the influx and formation of new terms into the language. This branch of linguistics deals with the formation of terms, how the language is enriched with terms, the construction and semantic classification of terms, the definition of meaning properties and semantic scope. Also, revealing the difference between terms and the lexicon of the general literary language is one of the tasks of terminology theory.

It is known that scientific terms are a common semantic element for all languages, terms can be adopted from a specific language (for example: *telekommunikatsiya*, *parlament*, *impichment*, *deputat*, *mexanizatsiya*, *onlayn*, *menejer*) or adapted and translated into Uzbek (*direktor* – *boshliq*, *CEO* – *rais*, *council* – *elchi*). Although terms differ in form in different languages, they are unified in content, that is, can it be said that all languages have the same terminological meaning? The conceptual approach is also useful in formulating an answer to this question. The cognitive approach to language material recommends dividing concepts into three types. The first type of words constitutes a universal linguistic landscape and has the same meaning for humanity. The second type of words reflects the culture, mentality, and life experience of speakers of a particular language and is not found in other languages. Such concepts are considered national realities and are also considered lacunae in the process of translation into other languages. That is, they are transliterated when there is a need for translation due to the lack of a meaningful template that expresses a concept that has no equivalent in another language. The third type of lexemes arise only as a result of the experience of one person, and their content corresponds only to the personal linguistic landscape of this person. So, is it possible to classify terms that seem the same for all languages in this way? Can a term have signs of adaptation to the national language? The article discusses the study of terms in the Uzbek language, the degree of adaptation of terms in the Turkish language to the national language, and the problems and differences in the nationalization of terms.

Keywords: lexical level, term, terminology, concept, linguistic landscape, cognitive approach, lexicon, lexeme.

Terminologiya ilmiy til asosini tashkil etib, qat'iy tizimga bo'ysundirilganligi, barcha so'zlashuvchilar ongida ayni ma'no-mazmunni ifodalashi bilan leksik sathning boshqa paradigmatlaridan farqlanadi. Shu jihatdan terminologiyani butun insoniyatning universal lisoniy tasviri elementi deb izohlash mumkin. Muayyan tilning terminlar hisobiga boyishi ushbu tilda so'zlashuvchi ijtimoiy guruhning turli mamlakatlar bilan jadal madaniy, siyosiy va ilmiy aloqalarga kirishishi natijasida ro'y beruvchi jarayondir.

Leksemalar tahliliga pragmatik tamoyilda yondashuv nutq konteksti bilan chambarchas bog'liq. Zotan leksemaning birikuv xususiyatlari, kontekstual semantik imkoniyatlari aynan muayyan nutq misolida yaqqol ko'zga tashlanadi. Nutqiy akt mobaynida presuppozitsiya, suppozitsiya kabi hodisalarda terminlarning ishtiroki pragmatik tamoyil asosida o'rganiladi.

Leksemani sintagmatik tamoyilda tahlil qilish esa an'anaviy tilshunoslik xulosalariga asoslanadi. Bunda bir so'zning nutqdagi sintaktik aloqalari, vazifasi asosiy tadqiq obyektiga aylanadi. Sanab o'tilgan uch tamoyil, uch yondashuv natijalari kognitiv-kommunikativ terminshunoslik uchun muhim, ushbu xulosalarni inobatga olgan holda kognitiv yondashuv termin fenomeniga nutq va kommunikatsiya, nutqiy akt qatnashchilari tajribasi nuqtayi nazaridan qaraydi. Insonning kognitiv faoliyati va matn diskursini umumlashtirgan holda terminlarni o'zgacha nuqtayi nazardan tavsiflash imkoni mavjud. Kognitiv tamoyilda terminlarni tadqiq qilish insonning ilm-fanni tushunishi, izohlash qobiliyatidagi tajridiy o'zgarishlarni qayd etib borish imkonini yaratadi, kengroq aspektida inson tamadduni tarixini davrlashtirish uchun lingvistik manba yaratib beradi. Bir leksema dastlab umumiste'molda bo'lib, keyinchalik lisoniy manzarada butkul boshqa vazifaga o'tgani, unikal termin sifatida fanning tor tarmog'ida qo'llanilgach, keyinchalik tarmoqlararo universal terminga aylanishi uzoq jarayon bo'lib, bu jarayon bosqichlari aynan kognitiv-semantik tahlil davomida yuzaga chiqadi.

Terminologiya tadqiqiga kognitiv-konseptual yondashuv haqida soʻz borar ekan, bu tamoyil terminni faqat predmet va hodisani tavsiflovchi leksema sifatida emas muayyan fan nazariyasi, soha amaliyotining ajralmas bir boʻlagi deb tahlil qilish imkoni tugʻiladi. Kognitiv prizmada terminshunoslik murakkab semantik, lingvomadaniy va diskursiv xususiyatlarga ega fenomen sifatida namoyon boʻladi. Shu asnoda har bir terminning ichki semantik strukruasi, aniq xususiyatlarini tadqiq etish mumkin. Shu asnoda kognitiv yondashuvning asosiy maqsadi yaʼni termin misolida insonning borliqqa munosabati, borliqni anglash mexanizmlarini oʻrganish imkoni tugʻiladi. Bunday tadqiqotlar nafaqat ilm fan rivojini kuzatish uchun, balki insoniyat madaniyati, butun boshli tamaddun taraqqiyotini oʻrganish uchun dolzarb ekanini taʼkidlash lozim. Fan-texnika sohalarining izchil rivojlanishi har jabhada yangiliklar jadallik bilan hayotimizga kirib kelishiga sababchi boʻlmoqda. Bu esa terminologiya tadqiqiga antropotsentrik nuqtayi nazardan kognitiv-konseptual yondashuv zarurati tobora ortishidan dark beradi.

Ilmiy faoliyat nafaqat obyektiv jaraonlardan iborat, balki subyektiv fikrlar taʼsiri ostida ham boʻladi. Bu faoliyatda yangilikka intilish ruhi konservativ yondashuvga qarshi turadi. Ziddiyat esa shu ilmiy faoliyatni olib borucgi olimlar tomonidan yuzaga keltiriladi. Fan tarmoqlarini butunlay oʻzgaritirib yuborishga qodir subyektiv omil sohadagi terminlar yaralishida ham, albatta, sezilarli rol oʻynaydi. Maʼlumki, terminlar qoʻllanish koʻlamiga koʻra universal, unikal va bir shaxs tomonidan yaratilgan tor doirada xoslangan turlarga boʻlinadi. Agar tarkibdagi elementlar soniga qarasak, oxirgi guruh eng kichik tarkib bilan quyi pogʻonada boʻlishi lozim. Biroq aynan kognitiv-konseptual yondashuvda mana shu tor doira elementlar pirovard tadqiq obyektiga aylanadi. Chunki bir shaxs tomonidan yaratilgan tor doirada xoslangan terminlarda subyektiv iz yaqqol, bu terminlar hali fanda oʻz oʻrniga ega boʻlmagan – yaʼni obyektivlashmagan. Shunday ekan, bir shaxs tomonidan yaratilgan tor doirada xoslangan terminlar kognitiv tadqiqda yaxshi material boʻla oladi. Kognitiv yondashuv terminlar tavsifiga konseptuallikni talab qiladi, yaʼnni bunda termin konsept sifatida izohlanishi kerak. Har bir element kognitiv strukturasi, tizimdagi oʻrni yaqqol koʻrsatib berilishi shart.

Agar tadqiqotlarda kognitiv yondashuv pirovard oʻringa chiqsa masala faqatgina termin funksiyasi va semantikasini oʻrganish bilan cheklanmaydi. Zotan konseptual tavsif terminning professional faoliyatdagi, ilmiy ongda, bilimlar tizimidagi oʻrnini ham belgilashga qaratiladi. Bunda termin tavsifiga freym, konsept va dunyoning lisoniy manzarasi prizmasidan qaraladi.

Maʼlumki, ilm-fan terminlari barcha tillar uchun umumiy semantik element hisoblanadi, terminlar muayyan tildan oʻzlashtirilishi (masalan: *telekommunikatsiya, parlament, impichment, deputat, mexanizatsiya, onlayn, menejer*) yoki oʻzbek tiliga mazmunan moslashtirilishi, tarjima qilinishi mumkin (*direktor – boshliq, CEO – rais, council – elchi*). Terminlar shaklan turli tillarda farqlansa-da mazmunan bir yaxlit boʻladi, yaʼni barcha tillarda bir xil terminologik maʼno mavjud deyish mumkinmi? Konseptual yondashuv mana shu savolga javob shakllantirishda ham qoʻl keladi. Til materialiga kognitiv yondashuv konseptlarni uch turga boʻlishni tavsiya qiladi. Birinchi tur soʻzlar umumbashariy lisoniy manzarani tashkil qilib insoniyat uchun bir xil maʼno kasb etadi. Ikkinchi tur soʻzlar muayyan tilda soʻzlashuvchilarning madaniyati, mentaliteti, hayot tajribasini aks ettirib boshqa tillarda uchramaydi. Bunday konseptlar milliy realiya sifatida qaralib, boshqa tillarga tarjima jarayonida ham lakuna deb baholanadi. Yaʼni boshqa tilda muqobili yoʻq boʻlgan tushunchani ifodalaydigan mazmuniy qolip mavjud boʻlmaganidan tarjima zarurati tugʻilganda transliteratsiya qilinadi. Uchinchi tur leksemalar faqat bir inson tajribasi natijasida yuzaga keladi, mazmunan faqat shu insonning shaxsiy lisoniy manzarasiga muvofiq boʻladi. Shu oʻrinda savol tugʻiladi: barcha tillar uchun universalidek koʻringan terminlarni ham mana shu tarzda tasniflash mumkinmi? Terminda milliy tilga xoslanganlik alomatlari boʻlishi mumkinmi? Umumbashariy lisoniy manzaradan universalidek sifatida oʻrin olgan terminlarni amaliy jabhadagi terminlar (Senat, sivilizatsiya, prokuratura) va nazariy jabhadagi terminlar (Somon yoʻli, aysberg – muzqoya) ga boʻlish mumkin.

Anglashilganidek, ushbu terminlarning ayrimlari aynan oʻzidek, tovush tarkibi biroz oʻzgargan holda, baʼzilari esa milliy tilga moslashtirilgan shaklda qabul qilingan. Oʻzbek tilida shu tushuncha mavjudligi, milliy lisoniy kartinamizda shunga muqobil tushuncha borligi sabab

uni muayyan shaklda moslashtirish jarayoni osonlashadi. Agar bunday tushuncha mavjud bo'lmasa xalqaro standartga muvofiq termin o'zlashadi, milliy til fonetik imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda transliteratsiya qilinadi. Shunga qaramay, publitsistik uslubda yoki og'zaki nutqda ayrim terminlar mazmunan boshqa istilohlar bilan almashtirilishini ko'ramiz: *prezident* – *yurtboshi*, *konstitutsiya* – *qomus*, *advokat* – *huquqbon*, *sud* – *mahkama*, *kosmonavt* – *fazogir*, *samolyot* – *uchoq*, *okean* – *ummon* va h.k. Faqat o'zbek tilida uchraydigan, bir til yoki yagona tillar oilasiga mansub terminlar o'z navbatida milliy lisoniy manzara terminologiyasi deb e'tirof etilishi mumkin. Bu terminlar faqat bir til, katta elat, muayyan hududda yashovchi xalqlar uchun tushunarli, ularning turmush tarzi va mentalitetining bir bo'lagi bo'lib, ushbu terminlarni tarjima qilishning imkoni mavjud emas. Boshqa tillarda ularni realiya sifatida, zarurat bo'lsa, izoh bilan qo'llash mumkin. Masalan, o'zbek tilidagi *mahalla*, *kurash*, *ko'pkari* kabi leksemalarni mana shunday realiya termin deb atash mumkin.

Leksik sathdagi har bir ma'no guruhi tizimli ravishda tadqiq qilinishi bir necha sabablarga ko'ra dolzarb ahamiyat kasb etadi. Xususan, leksemalarni muayyan ma'no guruhlariga umumlashtirish, shu guruh tarkibidagi elementlarning semantik xususiyatlari, ko'lami va o'zaro ma'no munosabatlarini aniqlashtirish so'zlarni qo'llash, til korpuslarida ularni semantik razmetka qilish uchun nazariy dasturilamal bo'lib xizmat qiladi. Tildagi terminlarning semantik tahlilini tushuncha tahlilidan alohida tasavvur qilib bo'lmaydi. Zotan, termin muayyan tushuncha mohiyatini aks ettiradi. Bu haqida "ilmiy tushuncha terminga muvofiq bo'ladi, ilmiy terminning mazmuni ba'zan tushuncha bilan hamohanglashib ketadi" degan fikr mavjud. Shu bilan birga umumiste'mol so'zlari olamning umumiy, barcha uchun birdek tushunarli lisoniy kartinasi tarkibiga kirsa, terminlar xususiy, muayyan guruh doirasida qo'llanadigan va anglashiladigan leksik birliklardir. Terminni yakka holda o'rganish u haqida to'laqonli, batafsil bilimni shakllantirmagani bois uni o'z atrofidagi boshqa terminlar, muayyan fan yoki sohaning terminosistemi doirasida tahlil qilish kerak.

Ko'pincha, terminlarni turli fan va sohalarga bo'lish semantik tasnifning eng maqbul usuli sifatida ko'zdan kechiriladi. Biroq ushbu leksik birliklar tasnifining yana boshqa usullari mavjud. Masalan, terminlarni kelib chiqishiga ko'ra tasniflash ham ularning semantik jihatlarini ochib berishga xizmat qiladi. Ma'lumki, terminlar sof terminologik xarakterga ega bo'lishi yoki umumiste'mol leksikasidan "terminlashgan" bo'lishi mumkin. Sof terminlar ma'nosi ko'p hollarda bir sema bilan cheklansa-da, ular orasida ham polisemiya holati kuzatiladi. Umumiste'mol leksikasidan kirib kelgan terminlarda polisemiya bo'lishi esa muqarrar bir aksioma. Ya'ni har qanday umumiste'mol so'zdan terminga aylangan leksema ma'no tarkibida o'sha umumiste'mol semasi va terminologik semasi mavjud. Leksik birliklarni dastlab sof termin va umiste'mol leksikasidan o'tgan terminlar turiga tasniflab olish orqali ma'no tarkibini batafsil tahlil qilish mumkin.

Terminga xos semantik ko'rsatkichlar sifatida uslubiy, tasviriy bo'yoqdorlikning yo'qligi, semantik jihatdan aniq ma'no chegaralariga egaligi, birikuv imkoniyatlarining semantik jihatdan cheklanganligini sanab o'tish mumkin. Shuningdek, terminosistema elementlari o'zaro sinonimiya, ma'no darajalanishi, omonimiya, zid ma'nolilik munosbatlariga kirishish imkoniyati bilan leksik-semantik maydon hosil qilish imkoniyatini namoyon etadi. Terminlar umumiste'mol leksikasi bilan ham izchil munosabatlarni saqlab qoladi. Umumiste'mol plastidan muntazam terminlar o'zlashishi yoki terminlarning umumiy leksikaga aylanishi ham leksik boyish, semantik siljish vositalaridan biridir.

Adabiyot

- Antia B. (2000). *Terminology and Language Planning: An Alternative Framework of Practice and Discourse*. John Benjamins Publishing Company.
- Ateşman E. (2015). *Terminoloji Çalışması: En İyi Uygulamalar*. Grafiker Yayınları.
- Dadaboyev H. (2019). *O'zbek terminologiyasi*. Yoshlar nashriyot uyi.
- Dilâçar A. (1957). Terim Nedir. *Türk Dili TDK Yayınları*, 207-210.
- Гринев-Гриневи́ч С. (2008). *Терминоведение*. Академия.

TÜRK MƏNŞƏLİ TERMINLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK İNKİŞAFINDA ROLU

Günel PAŞAYEVA *

Xülasə

Dil, cəmiyyətlərin kimliyini və mədəni irsini əks etdirən ən vacib elementlərdən biridir. Türk dilinin zənginlikləri arasında yer alan türk mənşəli terminlər yalnız dil strukturumuza deyil, həm də mədəni kimliyimizə dərin təsir göstərir. Dil, ictimai və mədəni daşıyıcı kimi, tarix prosesində müxtəlif təsirlərə məruz qalaraq öz terminologiyasını formalaşdırmış və inkişaf etmişdir. **Araşdırmanın məqsədi**, türk mənşəli termin strukturunun mənşəyini anlamaq və dilin bu günkü funksiyası üzərindəki təsirlərini qiymətləndirməkdir. Türk dili, tarix boyu siyasi, iqtisadi və mədəni qarşılıqlı təsirlərə bağlı olaraq digər dillərlə qarşılıqlı mübadilələrdə olmuş, bu da dilin zənginləşməsinə və inkişafına töhfə vermişdir.

Terminologiya, müəyyən bir sahə və ya mövzu çərçivəsində istifadə olunan xüsusi terminlərin və onların mənalarının bütövlüyünü əhatə edərkən, türk mənşəli terminlər bu baxımdan dilimizin zənginliyini və mənanın dərinliyini ortaya qoyur. Türk mənşəli terminləri adətən qısa və açıqlayıcı olmaları ilə diqqət cəlb edir. Türk dilinin törəmə sistemi, kök və şəkilçilər vasitəsilə yeni terminlərin yaradılmasına imkan verir ki, bu da dilin dinamizminin bir göstəricisidir. Xüsusilə elm, texnologiya və incəsənət kimi spesifik sahələrdə bu terminlərin düzgün və effektiv istifadəsi, disiplinlərarası ünsiyyəti gücləndirir və bilginin ötürülməsini asanlaşdırır. Terminologiya, bir elm sahəsi, incəsənət və ya peşə ilə bağlı terminlərin bütövlüyü ifadə edən disipline. Dil və ünsiyyətin əsas struktur elementlərindən biri olan terminologiya, anlayışların düzgün qavranılması və çatdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türk mənşəli terminologiya, dilimizin beynəlxalq səviyyədə tanınması və anlaşılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Türk mənşəli terminlər tarix boyu müxtəlif səbəblərlə digər dillərə keçmişdir. Bu proses, adətən ticarət yolları, müharibələr, köçlər və mədəni qarşılıqlı təsirlər nəticəsində formalaşmışdır. Bu sözlər zamanla yerli hala gəlib gündəlik dilin bir hissəsinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə də bu qarşılıqlı təsir, qloballaşma ilə birlikdə davam etmiş, türk filmləri, turizmin inkişafı və gastronomiyanın populyarlığı sayəsində türk mənşəli terminləri xarici dillərdə öz yerini tapmağa başlamışdır. Elm və texnologiya sahəsində türk mənşəli terminlərin istifadəsi, həm dilimizin inkişafı, həm də elm ünsiyyətinin təsirli şəkildə təmin edilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türk mənşəli terminlərin mədəni və tarixi önəmi, bu sözlərin yalnız ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də türk kimliyinin ötürülməsində oynadığı əsas rola görə izah edilə bilər.

Təqdim edəcəyimiz məqalədə təsviri və müqayisəli **metoddan** istifadə edilərək türkmənşəli terminlərin Azərbaycan və digər türk dillərində hansı formada işləndiyi təhlil edilərək ortaq və fərqli xüsusiyyətlər göstəriləcəkdir.

Açar sözlər: dil, leksik inkişaf, türk mənşəli terminlər, terminologiya, ortaq türk sözlüyü

The Role of Turkic-Origin Terms in the Lexical Development of the Azerbaijani Language

Abstract

Language is one of the most crucial elements reflecting the identity and cultural heritage of societies. Turkic-origin terms, which are part of the richness of the Turkic language, influence not only the structure of our language but also our cultural identity.

As a social and cultural carrier, language has undergone various influences throughout history, shaping and developing its terminology. The purpose of this research is to understand the origins of the Turkic-origin term structure and evaluate its impact on the current functions of the language. Throughout history, the Turkic language has engaged in mutual exchanges with other languages due to political, economic, and cultural interactions, contributing to the enrichment and

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Sumqayıt Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin dekanı, [Orcid: 0000-0002-8854-0786](https://orcid.org/0000-0002-8854-0786), gunel.pashayeva@sdu.edu.az

development of the language. Terminology encompasses the totality of specific terms and their meanings used in a particular field or subject. In this regard, Turkic-origin terms reveal the richness of our language and the depth of meaning it conveys. These terms are typically concise and explanatory. The derivational system of the Turkic language allows for the creation of new terms through roots and affixes, which is an indicator of the dynamism of the language.

The proper and effective use of these terms, especially in specific fields such as science, technology, and the arts, strengthens interdisciplinary communication and facilitates knowledge transfer.

Terminology, as a discipline, refers to the collection of terms related to a specific scientific field, art, or profession. It plays a crucial role in the correct comprehension and communication of concepts. Turkic-origin terminology holds strategic importance in promoting and understanding our language at the international level. Turkic-origin terms have been incorporated into other languages throughout history for various reasons. This process has generally been shaped by trade routes, wars, migrations, and cultural interactions. Over time, these words have become naturalized and integrated into everyday language.

Even in the modern era, this mutual influence has continued with globalization, as Turkic-origin terms have found their place in foreign languages due to the popularity of Turkish films, tourism, and gastronomy. The use of Turkic-origin terms in science and technology is crucial not only for the development of our language but also for ensuring effective scientific communication.

The cultural and historical significance of Turkic-origin terms can be explained not only by their function as a means of communication but also by the key role they play in transmitting Turkic identity. In the presented study, the descriptive and comparative method will be used to analyze how Turkic-origin terms are used in Azerbaijani and other Turkic languages, highlighting their common and distinct features.

Ədəbiyyat

H Zulfukar – Terim sorunları ve terim yapma yolları (Türk Dil Kurumu Yayınları), 2025

C Akbaş - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE), 2024 - dergipark.org.tr. Zaman ve dilin aynasında: batıya yolculuk ve mir'atü'l-memalik eserlerinin karşılaştırılması. dergipark.org.tr

O Oğuztürk, İ Erdem - avesis.cumhuriyet.edu.tr. Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Kültürlerarası Farkındalık Bağlamında Çok Kültürlü Metinler. cumhuriyet.edu.tr

C. Babayeva, *Türk dillərində ortaqlar terminologiyasının yaradılması*, 2015. Elibrary.az. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2015_416.pdf

S. Sadıqova, Azərbaycan dili terminologiyası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2013, Noyabr 19. <https://science.gov.az/az/news/open/142>

Özet

Makalede Çin'deki Kırgızların Arap harfli Kırgız yazı dilinin grafiği incelenmiştir ve Çagatay yazısıyla karşılaştırılarak farklılıkları gösterilmiştir.

Anahtar kelimeler: grafik, Çagatay Dili, alfabe, Arap, Kiril, dil, tarih, edebiyat, ilim, protokol, transkripsyon.

Written Language Graphics of the Kyzyl-Suu Kyrgyz People

Annotation

The paper investigates the schedule of written language of Kyrgyz people living in China which based on the Arabic script and identifies its differences from Chagatai writing.

Key words: graphics, Chagatai language, alphabet, Arabic, Cyrillic, history, literature, science, regulation, transcription.

Kızılsu Kırgızlarının Yazı Dili Tarihi

Sesleri yazıya geçirirken yani dildeki fonemleri yazıya geçirirken, önce alfabe, grafik ve imla kavramlarını açıklamak gerekir. Çünkü bu kavramların her birinin anlamlarını, içeriğini net olarak anlamadan şu veya bu dilin yazı sistemini araştırmak mümkün değildir.

Dil biliminde alfabe – yazı sisteminde kullanılan ve belli bir düzene yerleştirilen alfabelerin tümüne denir. Grafik ise – şu veya bu dildeki alfabeler ile onların aralarındaki bağlantılarını o dildeki sesler ile onların bağlantılarına olan irtibatını düzene koyan ilkelerin tümüne denir. Yani grafikten, alfabedeki, hangi alfabe ile dildeki hangi sesin (fonem) belirleneceğini netleştiren ilkelerin tümünü anlamak gerekir. Grafiğin ilkeleri dilin ses sisteminin tarihi gelişimine göre değişir. Onun için bu ilkelere iki taraftan bakılabilir. İlk olarak bu ilkelere dildeki seslerin yazıda hangi alfabeler ile belirlenmesi gerektiğine bakılabilir. İkinci olarak, grafik ilkeleri, yazıdaki alfabelerin veya onların bağlantılarının okunması açısından bakılabilir. Çünkü yazıdaki bir alfabe okunduğunda bir değil, bir kaç sesi bildirebilir.

Şimdi dilbilimindeki bu ilkeler çerçevesinde Çin'deki Kırgızların yazı diline bakalım. 1954'de Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesi kurulmuş, aynı tarihte de Arap alfabesindeki Kırgız yazısının projesi hazırlanmıştır. Arap alfabesindeki Kırgız yazısının imla özelliklerinin kabulü için Kızılsu Özerk Bölgesinin Kırgız Yazı Dilini Araştırma Komitesi kurulmuştur. 15 Temmuz aynı tarihte Bölge Valisi Mambetasan Toktalı ve Şuci Amanturlar özel toplantı yapmışlar ve yeniden işlenen Kırgız Yazı Dili Projesi üzerinde konuşmuşlar. Toplantıda ünlü araştırmacılar Hucin Hua, Abdıkadir Toktorov gibi dilci bilim adamları tarafından “bir alfabe bir sesi karşılamalı” teklifi ortaya koymuşlar. Neticede Çagataycadan tamamen farklı olan Kırgız yazısını sunmuşlar. Çünkü o zamana kadar Orta Asya'da Türk Halkları beraber kullandıkları arap alfabesindeki Çagatay yazısında bir alfabe birkaç sesi bildire biliyordu. Bu husus Çagataycanın okunmasını zorlaştırmış. Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesi tarafından 1955'de Arap alfabesindeki Kırgız Yazısının Projesini onaylandığında bazı bilim adamlarının yukarıda bahsedilen düşünceleri dikkate alınmıştır. Bu yazı işlerinde birçok kolaylıklar sağlamıştır. Neticede 1955'de Kızılsu Kırgızlarının Milli Edebî Dilinin 30 alfabeden oluşan Arap grafiğindeki yazısı ve yazı imlası meydana gelmiştir.

1956'da “Alıpbe” Ders kitabı Şincan Halk Yayın Evinden yayınlanmıştır. 1957'de Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesi Halk Hükümeti Kırgız yazısının Kiril alfabesindeki Kırgız yazısına geçme kararını almıştır. Ancak Kiril alfabesindeki Kırgız yazısı 1958'de durdurulmuş. Ayrıca Arap alfabesindeki yazı da 1979'a kadar kullanılmamıştır. 20 yıldan sonra 1979 yılı Arap alfabesindeki Kırgız yazısı Şincan Uygur Özerk Bölgesinin Komitesinin 203 numaralı kararnamesiyle tekrar kullanılmaya başlanmıştır. 1980'den sonra Kırgız yazısı Kırgızların daha çok yaşadıkları

* Kırgız Cumhuriyeti, Kırgız Milli Bilimler Akademisi, Cengiz Aytmatov Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Araştırma Görevlisi, seyitbek1980@rambler.ru

bölgelerde kullanılmaya başlamış ve Kırgız yazı dili araştırmaları başlamıştır. Aynı tarihte Kırgız yazısının imlası tekrar yazılmış. Bu imla 1983’de ve 1988’de bir kaç değiştirilmiştir. Bununla beraber Kırgız Dili gramer kitapları, dil ve edebiyat ders kitapları yayınlanmıştır.

Kızılsu Kırgızlarının Yazısının Arapça Alfabeti

№	Yalnız şekli	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Trankripsyonu
1.	ا	ا	ا	ا	a
2.	ب	ب	ب	ب	b
3.	گ	گ	گ	گ	g
4.	د	د	—	—	d
5.	ج	ج	ج	ج	c
6.	ز	ز	ز	ز	z
7.	ئ	ئ	ئ	ئ	i
8.	ي	ي	ي	ي	y
9.	ك	ك	ك	ك	k
10.	ل	ل	ل	ل	l
11.	م	م	م	م	m
12.	ن	ن	ن	ن	n
13.	ڭ	ڭ	ڭ	ڭ	ñ
14.	و	و	و	و	o
15.	و	و	و	و	ö
16.	پ	پ	پ	پ	p
17.	ر	ر	ر	ر	r
18.	س	س	س	س	s
19.	ت	ت	ت	ت	t
20.	ۇ	ۇ	ۇ	ۇ	u, û
21.	ۈ	ۈ	ۈ	ۈ	ü, û
22.	چ	چ	چ	چ	ç
23.	ش	ش	ش	ش	ş
24.	ى	ى	ى	ى	ı
25.	ه	ه	ه	ه	e
26.	ق	ق	ق	ق	ķ
27.	ع	ع	ع	ع	ğ
28.	ۋ	ۋ	ۋ	ۋ	v, w
29.	ف	ف	ف	ف	f

№	Yalnız şekli	Kelime sonunda	Kelime ortasında	Kelime başında	Trankripsyonu
30.	ح	ح	ـ	ـ	h

Kızılsu Kırgızlarının Yazısının Grafiğinin asıl özellikleri

1. Kızılsu Kırgızlarının yazı dilinde 36 ses 30 harf ile belirlenmiştir.
2. Kızılsu Kırgızlarının yazı dilinde 14 ünlü ses yazıda 8 harf ile belirlenmiştir.
3. Kızılsu Kırgızlarının yazı dilinde 6 çift ünlü yalnızca fonem niteliğindedir, aynı zamanda yazıda, kendisine benzer kısa harfle beraber belirlenir.
4. Kızılsu Kırgızlarının yazı dilindeki ünlüler aynı sesle söylenir, ünsüzler ise sonuna “ı” harfi eklenerek söylenir.
5. Arap alfabesindeki Kırgız grafiğinin en belirgin özelliği her harfin kelime başında, ortasında ve sonunda şeklinin değişebilmesidir. (*Örneğin Kızılsu Kırgızlarının Yazısının Arapça Alfabesine bakılabilir*).
6. Arap alfabesinde büyük ve küçük harf olarak ayrılmadığından cümle başlangıcında ve insan isimleri vs. küçük harflerle yazılır.
7. Kiril alfabesindeki Kırgız Edebi Dilinin grafiğinde aynı sesi karşılayan, fakat yazıda iki türlü alfabeye yazılan, kelime önünde *ə* ve kelime ortasında *e* harfleri vardır. Kızılsu Kırgızlarının grafiğinde bu özellik yoktur. Mesela: *هه* – *эже*.
8. Kiril harfli Kırgız Edebi Dilinin grafiğinde iki ses bir alfabeye belirlenir. Bunlar aslında *ë* (*yo*), *ю* (*yu*), *я* (*ya*) harfleridir. Bunlar Kızılsu Kırgızlarının yazı dilinde olmadığı için ayrı ayrı harflerle işaretlenir. Mesela: *سيياقتوو* – *сыяктуу* (*siyaktuu, gibi*), *قويون* – *коён* (*koyon, tavşan*), *ۇيۇم* – *ууом* (*uyum, kurum*).
9. Kiril harfli Kırgız Edebi Dilinin grafiğindeki *u*, *u* sessiz harfler ve *ь* ayırma, *ь* yumuşatma işaretleri Kızılsu Kırgızlarının yazı dilinde yoktur. Bundan dolayı Kızılsu Kırgızlarının yazı diline geçen Rusça kelimelerin yazılış şekli değişmiştir. Mesela: *سوبه كتيپ* – *субъектив* (*sobektip, sübjektif*), *وقتايبر* – *октябрь* (*oktabir, ekim*), *ره داكسييا* – *редакция* (*redaksiya, redaksyon*).
10. Kiril alfabesi ile yazılmış Kırgız Edebi Dilinin grafiğinde art damak *к*, *з* ve ön damak *к*, *з* ünsüzleri vardır. Bunlar kiril alfabesindeki kırgız grafiğinde tek harfle belirlenir. Kızılsu Kırgızlarının yazı dilinde art damak *к*, *з* ünsüzleri *ق*, *ع* harfleriyle, ön damak *к* ve *з* ünsüzleri *ك*, *گ* harfleriyle belirlenir. Bunlar kendinden sonra gelen ünlü seslere göre değişir. Yani kalın ünlüler geldiğinde art damak *ق*, *ع* ünsüzleri, ince ünlülerden sonra ön damak *ك*, *گ* ünsüzleri tercih edilir. Mesela: *قيرعز* (*қыргыз, kırgız*), *كئييز* (*куйуз, kiyiz*), *گۆل* (*гүл, gül*). Ancak Kızılsu Kırgızlarının yazı dilinde bu husus sadece kırgızca kelimeler için geçerlidir. Yabancı kelimeler için bu ilke kullanılmaz. Özellikle Rusça kelimelerde bunu daha çok görmek mümkündür. Mesela: *كومونيستيک* (*komunistik*), *گرامماتيكا* (*gramatika*).
11. Yazıda a) “ئ” (i) sesi ünlü *ه* (e), *و* (ö), *ۆ* (ü), ünsüz *ك* (k), *گ* (g) sesleriyle kelime içerisinde yanyana geldiğinde *ئ* (i) sesinin **üzerine inceltici işaret** yazılmaz. Mesela: *هكننچىنى* (*ekinçini*), *بىلگى* (*bilgi*). Б.) “ئ” (i) harfi kelime içerisinde bir kaç defa kullanılarak hece oluştursa, ilk hecedeki “ئ” (i) harfinin kıbacı korunur ve diğerlerinki kaldırılır. Mesela: *ئىمىرلىپ-چىمىرلىپ* (*imirilip-çimirilip*), *ئىلىمىي* (*ilimiy*). Kızılsu Kırgızlarının yazı dilinde bu özellik “ئ” (i) harfinin kıbacını kaldırma ilkesine dayanır.
12. “ح” (h) harfi yabancı kelimelerde kullanılır. Aynı zamanda “*ha-ha, ah, tüh, bah*” gibi **ünlemlerde** kullanılır.
13. “ۆ” (v) harfi yabancı kelimelerde kullanılır. Aynı zamanda bazı **taklit ve ünlemlerde** kelimelerde kullanılır. Mesela: “*Av-av*” *degen ittin ünü uguldu. Sayra, ov-ov, – dep muzoosun çakırdı*.
14. “ف” (f) harfi yabancı kelimelerde kullanılır.

15. “غ” (g) harfi Kırgız dilinin **söz varlığında** ve “gana, goy, go” şeklindeki bölçök sözlerde kullanılmakla beraber, diğer kelimelerin başında kullanılmaz. “غ” (g) harfiyle başlanan kelimelerin hepsi yazıda “ق” (k) harfiyle yazılır. Mesela: *gol* değil *kol (el)*, *gaz* değil *kaz (ördek)*, *goy* değil *koy (koyun)*. Yabancı kelimelerde ise kelime başında kullanılır.

16. “پ” (p), “ر” (r) harfleri Kırgızca asıllı sözlerin başında kullanılmaz. Mesela: *piiti* değil *bıştı (pişti)*, *palta* değil *balta*, *ras* değil *ıras*.

Kaynaklar

Abdikadir Toktorov. (1956). Alfabe. (Ders Kitabı). Şıncan Halk Yayınları. – Ürümqü.

Kırgız Dilinin Yazı Emlaları Hakkında. (1955). *Şıncan Uygur Özerk Bölgesinin Milletler Dil ve Yazı Hizmeti Komitesi*. – Ürümqü.

Kırgız Yazı Emlaları. (1980). *Şıncan Uygur Özerk Bölgesinin Milletler Dil ve Yazı Hizmeti Komitesi*. Ürümqü.

Kırgız Yazısının Alfabetesi ve Kırgız Edebi Dilinin Yazı Emlaları. (1983). *Şıncan Uygur Özerk Bölgesinin Milletler Dil ve Yazı Hizmeti Komitesi*. Ürümqü.

Kırgız Yazısının Emlaları ve Emla Sözlüğü. Hazırlayan Makelek Ömürbay. (1989). Artış.

Şimdiki Kırgız Edebi Dili. (2010). Yazı Heyeti: Oruzbayeva B., Tursunov A., Sıdıkov C., Akmataliyev A., Musayev S., Sıdıkov T. Bişkek, 81-82. sayfalar.

Мақалада модальдылықтың психолінгвистикалық негіздері теориялық тұрғыдан сараланады. Зерттеу жұмысы модальдылыққа қатысты теориялық көзқарастарды талдауға, модальдылық санатының лингвистикалық сипатын антропоэлекті парадигма шеңберінде қарастыруға бағытталған. Тілдік қарым-қатынастың түрлі мәнмәтініндегі модаль құрылымдардың қалыптасуы мен қабылдануында психологиялық факторлардың әсеріне ерекше назар аударылады. Зерттеуде модальдылық санатына қатысты теорияларға шолу жасалып, модальдылық құбылысын психолінгвистикалық тұрғыда зерттеудің болашақ бағыттары ұсынылады. Модальдылық – тілдік құрылымның маңызды аспектісі ретінде лингвистика, психология және когнитивті ғылым саласы зерттеушілерінің назарын аударатын тілдік санат. Адам тәжірибесінің мүмкіндігін, қажеттілігін, тілегін, сенімділігін т.б. аспектілерін бейнелейтін күрделі құбылыс. Сол себепті біз психолінгвистикалық көзқарас аясында модаль мәнді жеткізетін тілдік және танымдық үдерістерге қатысты ғылыми көзқарастар мен зерттеулерді теориялық саралау мәселесін шешуді көздейміз.

Кілт сөздер. модальдылық, психолінгвистика, қолданбалы грамматика, антропоэлекті парадигма, модаль сөздер.

Psycholinguistic Foundations of The Modality Category

The article theorizes the psycholinguistic foundations of modality. The research work is aimed at analyzing theoretical approaches to modality, considering the linguistic nature of the category of modality within the framework of the anthrozeccular paradigm. Particular attention is paid to the influence of psychological factors in the formation and perception of modal structures in various contexts of language communication. The study provides a review of theories related to the category of modality and offers promising directions for studying the phenomenon of modality in a psycholinguistic context. Modality is a language category that attracts the attention of researchers from the field of linguistics, psychology and cognitive science as an important aspect of language structure. A complex phenomenon that reflects the possibility, need, desire, reliability, etc.aspects of human experience. Therefore, we intend to solve the problem of theoretical differentiation of scientific approaches and research related to language and cognitive processes that convey the modal essence within the framework of the psycholinguistic approach.

Keywords: modality, Psycholinguistics, functional grammar, anthropocentric paradigm, modal words

Кіріспе

Модальдылық – тілдегі антропоэлектілікті айқындайтын құбылыстардың бірі. Басқаша айтсақ, тілдегі «адам өзекті» мағына модальдылық санаты арқылы жасалады. XX ғасырда ғылыми парадигмаға айналған антропоэлектілік тіл білімінің барлық саласын қамтыды. Модальдылық адамға тікелей қатысты, адамның тілдік тұлғасын нақты айқындауға мүмкіндік беретін санат ретінде танылады. Олай болатын себебі: модальдылық – адамның ойлау, пікір білдіру, көзқарасын таныту, ақиқат шындыққа қатынасын айқындау сынды әрекеттерден тұратын тілдік санат. Лингвистикадағы антропоэлекті зерттеулерде тілдік тұлға, адамның ойлауы мен сөйлеуінен туындайтын тілдік бірліктердің қолданысы, адамға қатысты түрлі жағдаяттағы лингвистикалық амалдар, олардың сипаты, адамның тіл арқылы ақпаратты қабылдау, өңдеу, жинақтау, тарихи даму үдерісіндегі тілдің адамға қатысы сынды мәселелер қарастырылатын болса, адамның «ойы» мен «сезімін»,

* doctoral student of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, nurgul.bayzhanova.84@mail.ru

* doctor of Philology, professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, go.syzdykova@mail.ru

«эмоциясын», «пікірін», «көзқарасын» білдіруге, жеткізуге мүмкіндік беретін логикалық және лингвистикалық құрал ретінде модальдылық санатын да осы тұрғыда зерттеуге болады. Сондықтан модальдылықты лингвистикадағы кенже салалардың бірі саналатын антропоэлекті парадигма шеңберіндегі психолінгвистика саласында қарастырудың өзіндік мәні зор.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Қазақ, орыс, ағылшын тіл біліміндегі модальдылық санатына қатысты ғылыми еңбектер мен заманауи теориялар жұмысымыздың зерттеу материалына айналды. Зерттеу барысында теориялық жинақтау, салыстыру, жүйелеу тәрізді зерттеу әдістері қолданылды. Теориялық шолу мақаласында модальдылық санатының психолінгвистикалық негіздерін анықтау үшін және жаңаша теория ұсыну үшін саралау әдісіне жүгіндік. Лингвистикадағы модальдылыққа қатысты теориялар мен пікірлерді салыстыра отырып, модальдылықтың психолінгвистикалық сипатын анықтау мақаламыздың мақсаты саналады.

Зерттеудің нәтижелері мен олардың талқылануы

Тілдегі модальдылықты зерттеу тарихы ерте замандардан бастау алады. Ойлау мен сөйлеу, тіл мен сөйлеу, тіл мен ойлау сынды мәселелердің аражігін философия ғылымында ажырата бастаған тұста модальдылық санаты туралы да сөз бола бастаған еді. Ғылымда Аристотель дәуірінен бастап модальдылыққа қатысты ой-тұжырымдар көпшілік талқысына түсті. Алғашында модальдылық философия, логика ғылымдарында зерттеліп, кейін лингвистиканың да зерттеу нысанына айналды. Сол себепті модальдылыққа қатысты көзқарастар мен пікірлер сипаты көп қырлы, көп салалы болып келеді. Модальдылық – антропоэлекті парадигманың ядросы. Мұнда «тіл» тұтынушы көзқарасы тұрғысынан зерделенеді [1, 29]. Демек, модальдылық санаты тек құрылымдық грамматиканың зерттеу нысаны емес, адамға қатысты зерттеулердің, антропоэлекті парадигма шеңберіндегі зерттеулердің нақты нысаны болып саналады.

Философияда, лингвистикада, психологияда модальдылыққа қатысты көптеген зерттеулер жүргізілді. Солардың негізінде модальдылықтың түрлі аспектідегі өзіндік теориялары қалыптасты. Ал жалпы тіл білімінде модальдылық мәселесін сөз еткенде Ш. Балли, Байби, Перкинс, Ф. Науце, Фон Райт, Палмер, Аувера т.б. сынды ғалымдардың аты аталса, орыс лингвистикасында В. Виноградов, И.Гальперин, А. Реформатский, Ю. Шведова т.б., қазақ тіл білімінде Е.Жанпейісов, К. Ищанов, А. Нұрмаханова, О. Төлегенов, Қ.Мамаділов, Л. Дүйсембекова, Б. Доскеева, С. Құлманов т.б. ғалымдардың зерттеулеріне кезігеміз. Бұл зерттеулерде модальдылық санатының грамматикалық, функционалдық сипаты жан-жақты қарастырылады. Модальдылықты мәнмәтін мазмұнында қарап, оның коммуникативтік жағдаятқа сәйкес түрліше сипат беретіндігі, модальдылық санатын толық түсінуде экстралингвистикалық амалдарға жүгіну қажеттілігі сөз болады. Зерттеуші ғалымдар модальдылық санатын нақты психолінгвистика негізінде зерделемегенімен, модальдылық санатының ойлау үдерісімен тікелей байланысты екендігін, ақпаратты қабылдау, өңдеу, тасымалдау әрекеттеріне қатысты екендігін нақ анықтай алған. Бұл турасында С. Құлманов: «Тіл білімінде модальдылық айтылған ойдың ақиқат шындыққа сөйлеуші арқылы айқындалатын қатынасы ретінде түсіндіріледі. Нақтырақ айтсақ, модальдылық категориясын жалпы айтылған ойды пропозициялық негізінің ақиқат шындыққа реалдылық/ бейреалдылық бойынша сөйлеушінің көзқарасы тұрғысынан сипаттайтын категориялар кешені ретінде алып қарастыруға болады», - дейді [2, 40]. Енді бірде: «Сөйлеушінің сөйлеу мазмұнына, әңгімелесушіге, өз-өзіне, сөйлеу жағдайына және сөйлеудің құрылуына қатысы көрінеді. Бұл қатынастардың барлығы сөйлеушінің ақиқат шындыққа қатынасы немесе модальдық қатынастар деп аталады», - деген пікірді де алға тартады [2, 12]. Сонда модальдылық – адамның ішкі хал-ахуалын, жағдайын, күйін, ойын, көзқарасын, пікірін, жорамалын, сенімін, эмоциясын, мүмкінділігін, қалауын, сезімін т.б. түрлі күйін жеткізуге мүмкіндік беретін тілдік-логикалық амалдар. Ал бұл үдерістер психолінгвистиканың да зерттеу нысанына айналған.

Модальдылық құбылысы адамның ойлау, сөйлеу әрекеттерімен тікелей байланысты санат болса, психоллингвистика – ойлау мен сөйлеу әрекеттерін қарастыратын сала. Сондықтан модальдылықты психоллингвистика шеңберінде қарастыру негізді болып саналады. Модальдылықтың психоллингвистикалық негіздеріне, *субъективтілігі, эмоция мен бағалау үдерістерімен байланысы, модальдылықтың айқындылық дәрежесі, ой модальдылығымен арақатынасы* т.б. жатады. Психоллингвистика шеңберіндегі модальдылық санаты адамның ақиқат шындыққа қатынасын айқындайтын тілдік бірліктердің кешенді жүйесі ретінде көрінеді. Сонда психоллингвистикадағы модальдылық санаты адамның сөйлеу әрекеті мен иллюкутивті сөйлеу актісіндегі мақсатына сай тілдік бірліктерді таңдау, шынайы болмысқа қатысты ниетін білдіруге мүмкіндік беретін сөз қолданыстарын саралау үдерістерімен байланысты болып шығады. «Психоллингвистика – психикалық үдерістермен байланысты сөйлеудің тууы мен қабылдау механизмдерін және олардың тіл жүйесімен сәйкестілігін зерттейтін ғылым» [3, 18] екендігін ескерсек, модаль мәнді құрылымдардың адамның сөйлеу барысындағы психикалық ойлау жүйесіне, эмоционалды күйін жеткізу әрекетіне қалайша қызмет ететіндігін анықтау модальдылықтың психоллингвистикалық негізін құрайды.

Модальдылық – жете зерттеуді қажет ететін көпмағыналы ұғым. Бұл ұғымның философиялық түсіндірмесі логикамен байланысты: сөйлеушінің талқылауы, ой-пікірі тұрғысынан анықталады. Ал лингвистикадағы модальдылық санаты функционалды-семантикалық сипатта зерделеніп, шынайы болмысқа және сөйлеушінің пікіріне қатыстылығы тұрғысынан түсіндіріледі. Модальдылықтың қандай тілдік құрылымдар арқылы жасалатындығын, модальдылықты жеткізудегі тілдік бірліктердің арсеналын анықтау маңызды болып саналады. Бұл тұста әр тілдің модальдық мәнін жеткізудегі өзіндік бірегейлігі бар екенін атап өту керек. Өйткені бір тілдегі модаль мәнді құрылым екінші тілде кездесе бермейді [4, 139].

Модальдылық теориясының лингвистикалық қырын алғаш қалыптастырушылардың бірі Ш. Баллидің түсіндірмесі бойынша, модальдылық синтаксистік санат ретінде көрініс табады. Ол модальдылық ұғымын сөйлемнің «жаны» деп есептейді. Оның бойында сөйлеушінің пайымын, сезімін, еркін білдіретін түрлі реңкті мағыналардың барын айтады. Мұндай мағыналарды жеткізуде дауыс ырғағының, сұрақ формасының, модальдылық қимылдарының, мимикалар мен одағалайдардың және одан да басқа түрлі амалдардың маңызы зор екендігін айта отырып, модальдылық мәнін зерттеуге тек лингвистиканың шама-шарқы келе бермейтінін, бұл ұғымға салааралық тұрғыдан қарау қажет екендігіне назар аударады [5, 359]. Ғалымның бұл тұстағы модальдылықты синтаксистік санат деп тануы, модальдылықтың сөйлем мазмұнында, мәнмәтінде ерекше маңызға ие болатындығымен байланысты. Өйткені қандай да бір тілдік бірліктердің жеке дара қолданысында модальдылық сипаты айқын болмауы заңдылық. Ал белгілі бір мәнмәтін құрамында келіп, сөйлеушінің ойымен, пікірімен астаса отырып, модальдылық айқын сипатқа ие болуы мүмкін. Сондықтан модальдылықты сөйлеуші тарапынан және тыңдаушының қабылдауы тұрғысынан зерттеу психоллингвистикалық әдістердің негізіне айналады.

Модальдылық құбылысы, ең алдымен, логиканың нәтижесінен туындағанын ескерсек, психоллингвистикалық аспектіде модальдылыққа зер салғанда, оған танымдық қасиеттердің тән екендігін байқаймыз. Танымдық деңгейдің түрліше сипат алуына байланысты тілімізде модальдылықтың бірнеше түрі ажыратылады. Модальдылықтың танымдық мәні жағынан маңызды болып табылатын түрлеріне – мүмкінділік, сенімділік, міндеттілік, мезгілдік, бағалау және таңдамалық модальдылық жатады [6, 31]. Модальдылықты таным деңгейі бойынша, семантикасына сәйкес бірнеше түрге ажыратуымыз да адамның психикалық жай-күйін, ниетін, көзқарасын, ойын есепке алғандығымыздан туындайды. Демек, тілдегі модальдылықты адамның ойлау, ақпаратты қабылдау сипаттарының түрліше болуына байланысты бірнеше түрге жіктеп көрсетуге болады.

Тіл біліміндегі модаль мағыналардың нақты санын атау мүмкін емес. Өйткені модальдылық әр әлеуметтік ортада, қоғамда, белгілі бір этнотоп арасында түрліше өріле береді. Сонымен қатар коммуникациялық тәжірибелердің алуан түрлілігімен, дамуы нәтижесінде жаңадан модаль мағыналар туындап отыруы да заңдылық. Тілдің динамикалық құбылыс екені белгілі. Сондықтан тілде үнемі қозғалыс, әрекет жүріп жатады. Соған сәйкес модальдылық санатын құрайтын тілдік бірліктер арсеналы да әр дәуірде түрліше сипат алып, өз қорын толықтырып отыруы мүмкін. Осы тұста тағы бір ескеретін жайт, модальдылық әр ұлттың тілінде әртүрлі қалыпта болады. Модаль мәнді құрылымдар арқылы ұлттық мінез бен ұлттық болмысты анығырақ тануға мүмкіндік аламыз. Бұл ойымызды Т. Романованың пікірі нақтылай түседі: «Модальдылықтың мәдени сипаты оның концептуалды мазмұнын айқындайды. Ұлттық тілдің концептілік кеңістігі жекелеген концептілерде анық көрінеді. Олардың барлығы да модаль мәнге ие» [1, 32]. Демек, әр ұлттың тіліндегі өзіне ғана тән эмоцияларымен бірге сол эмоциялар мен психикалық жүйені жеткізуші тілдік таңбалар, модаль құрылымдар болады. Модальдылық тілдің тұлғааралық қызметіне баса назар аудара отырып, нақты лингвистикалық сипатта көрінеді [7, 435].

Лингвистикада модальдылықтың нақты типологиясын бекіту мүмкін емес. Өйткені модальдылық санатының құрылымы да, құрамы да әр алуан. Сондықтан модальдылықтың типтік жіктелімін нақтылау көп ұшты мәселе болып саналады. Тілтанушы ғалымдар модальдылыққа нақты анықтама берудің өзі де қиын екендігін алға тартады [8, 176]. Десе де жалпы тіл білімінде модальдылықты мағыналық, мазмұндық жағынан жіктеу әрекеттері Пальмер, Халлидей, Лайонез т.б. ғалымдардың зерттеулерінен көрінеді [9].

Қазіргі лингвистикада модальдылықты эпистемологиялық, деонтикалық, динамикалық деп жіктейтін және объективті, субъективті деп бөлетін типтік жіктелімдер бар [10]. Бұл жіктелімдерде модальдылықтың құрылымдық не грамматикалық сипаты емес, семантикалық мүмкіндігі ескерілген. Тіл білімінде алғашқы жіктелімнен гөрі екінші бөліністі қолдайтын және өз еңбектеріне арқау ететін зерттеушілер көп. Сол себепті қазіргі лингвистикада объективті және субъективті модальдылық ұғымдарына қатысты зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатыр. Десе де қазақ лингвистикасында объективті және субъективті модальдылыққа арнайы тоқталып, зерттеу нысаны еткен зерттеушілер қарасы аз. Егер модальдылыққа тек грамматикалық тұрғыдан қарамай, оның мәнін толық түсінуге тырысатын болсақ, модальдылықтың объективтілігі мен субъективтілігіне барынша зерттеу жүргізуіміз керек. Сонда ғана әр түрлі мәндегі модаль құрылымдардың ықтимал семантикаларын алуға және оны сөйлеу тәжірибесінде қолдануға мүмкіндік аламыз. И.Гальперин мәтіндегі модальдылықты талдау барысында: «Автор тұлғасы, оның дүниетанымы, көркемдік шеберлігі, эмоциялық жай-күйі, көркем мәтіннің жанры сынды мәтіннен тыс факторларды ескере отырып, субъективті және объективті модальдылықпен қатарластыра қарау керек», - деген пікір білдіреді [11, 122].

Ғылымда модальдылық объективті, субъективті болып екіге бөлінетіні белгілі. Субъективті модальдылық коммуникация барысында сөйлеушінің тілдік тұлғасына сәйкес түрлі реңк бере алады. Өйткені адамдардың ақпаратты қорытып, қабылдау деңгейлері әртүрлі. Сондықтан субъективті модальдылыққа коммуникациялық жағдаяттан бастап, сөйлеу актісіне қатысушы коммуниканттардың білім, мәдениет деңгейі, психологиясы, эмоциясы т.б. факторлар әсер етеді. «Субъективті модальдылық сөйлеушінің пікіріне қатысты болса, объективті модальдылық сөйлеуші пікірінен тыс болады» [12, 64]. Яғни субъективті модальдылықта сөйлеушінің тілдік тұлғасы, ойлау жүйесі басты орынға шығады. Психоллингвистикалық бағыттағы зерттеулерде де аса көңіл бөлінетіні – субъективті модальдылық. Сөйлеушінің модаль мәнді өзінің мақсаты мен мүддесіне сәйкес қалайша қолданғаны, қандай грамматикалық амалдар арқылы өзінің ниетін жеткізуді таңдағаны есепке алынып, ой модальдылығы мен көзқарасын танытуда қолданған тілдік модаль құрылымдарының сәйкестігін салыстыру да психоллингвистикалық бағыттағы зерттеулерге тән.

Субъективті модальдылықтың бойында эмотивтілік және бағалаушылық мән жоғары болады. Сондықтан психолингвистика шеңберіндегі субъективті модальдылықты толық түсінуде эмоция мен бағалау қызметтерінің де мәнін ашып алу маңызды. Өйткені кез келген модаль құрылымның бойында коммуниканттың эмоциясы, бағалауы жасырынады. Модальдылық құбылысын антропоэлектік парадигма шеңберінде қарастыра отырып, Т. Романова мынадай тұжырым жасайды: «1. Тіл бағалаушылық мағынаны жинақтайды; 2. Адам сөйлеу барысында бағалауды көп қолданады. Бағалау – қарым-қатынас. Алдымен, дәйекті ақпарат, сосын концептуалды ақпарат маңызға ие. 3. Субъективті модальдылық тұлғааралық қарым-қатынастың психологиялық, әлеуметтік қырларымен шиеленісіп жатыр» [1, 32]. Демек, сөйлеу барысында коммуниканттардың айтылымында бағалаушылық мағына болады. Кез келген адам өзінің танымы, ойлауы, ақпараттарды қабылдауы, көргені, естігені тұрғысынан сөйлейді және сол арқылы қандай да бір іске не құбылысқа, затқа қатысты бағалауын модальдылық формасы арқылы жарыққа шығарады. Сөйлеу әрекеті субъективті сипат алатындықтан, модальдылықтың субъективтілігі психологиялық, әлеуметтік аспектілермен ұштасып жатады. Модальдылықты адам психологиясы мен әлеуметтік ортадан бөліп қарау мүмкін емес. Т. Романова өзінің «Модальдылық. Бағалау. Эмоционалдылық» зерттеу еңбегінде модальдылықтың эмоция мен бағалау қызметіне қатыстылығына сәйкес бірнеше түрін бөліп көрсетеді:

1. Интеллектуалды модальдылық (мақұлдау/терістеу; анықсыздық/түсіндіру; сенімділік/сенімсіздік, мүмкінділік/мүмкінсіздік);
2. Диалогтік модальдылық (қарсылық/ келісім);
3. Бағалаушылық модальдылық: этикалық, эстетикалық, логикалық;
4. Эмоционалды модальдылық;
5. Еріктілік модальдылығы (қалау, қажеттілік, императивтілік) [13, 7].

Көріп тұрғанымыздай, модальдылықтың мазмұндық жағына сәйкес бұл топтауда адамның психологиялық сипаты да ескерілген. Модальдылық адам ойымен, сезімімен тікелей байланысты болғандықтан, психологияның да, логиканың да, лингвистиканың да зерттеу аймағына енеді. Шынайы болмыстағы түрлі коммуникациялық жағдаят адамдар арасындағы алуан түрлі модальдылық сипатын тудыра алады. Модаль мәнді құрылымдардың астарында эмотивтілік, бағалаушылық сипаттың бар екендігін айттық. Демек, модальдылық тілдік сипат алмас бұрын, адам психикасында туындап, эмоция мен логикалық ойлау үдерісі, бағалау жүйесімен байланысты болмақ. Ойлау қызметінен туындаған ой модальдылығы сөйлеу әрекетіне еніп тілдік модальдылыққа айналады. Г. Шингаров: «Эмоция ұғымы психологияда сезім мен уайымды жеткізу үшін қолданылады, ал эмотивтілік психикалық үдерістерді белгілеу үшін қолданыс табады», - дейді [14, 91]. Яғни эмоция субъектінің белгілі бір көзқарасын таныта отырып, модальдылықтың оң не теріс сипатын тудырады, соған сәйкес сөйлеу мазмұнында бағалаушылық реңк пайда болады. Демек, біз модальдылықты сөз еткенде эмоция мен бағалауды қатар қарастыруымыз керек. Мәнмәтіндік сипат алғанда бағалау реңкі субъекті аралық коммуникация негізінде, автордың пікірінен, суреттеуінен қалыптасады [13, 96]. Психолингвистика шеңберінде модальдылықтың субъективтілігіне, әр коммуниканттың модаль мәнді құрылымдарды өзінің эмоциясы мен психикалық жай-күйіне сай қалай қолданатындығына назар салынады. Сондықтан көбіне модаль мәнді құрылымдарға психолингвистикалық талдау жүргізу барысында субъективті модаль мағыналар зерттеуге алынады.

Модальдылық – тілдің коммуникативтік функциясының жемісі [15, 568]. Бұл пікірмен келісуге болады. Өйткені модаль мәнді құрылымдардың алуан түрінің пайда болуы, олардың тілдік бірліктер семантикасын кеңейтуі, ең алдымен, сөйлеу әрекетінің, коммуникацияның нәтижесі. Модаль құрылымдар сөйлеу әрекетін ұйымдастыруда коммуниканттың ниетін анық, ашық жеткізуге мүмкіндік беріп қана қоймайды, әртүрлі коммуникациялық жағдаяттағы қолданысына сәйкес мағынасының да кеңеюіне алып келеді. Кез келген адам коммуникация барысында өзінің коммуникациялық мүмкіндігін

ортаға сала отырып, жылдар бойы қалыптасқан тәжірибесі мен дағдыларын сөйлеу әрекетіне жұмсайды. Қандай да бір коммуникациялық жағдаят шеңберінде коммуниканттардың бір-бірімен тіл табысып, сөйлеу әрекетін сәтті түзуі адресат пен адресанттың мәдени қорына, тілдік тұлғасына, сөздік қорына тікелей байланысты. Коммуникант сөйлеу барысында өзінің мақсатына сай келетін тілдік бірліктерді белгілі бір стратегиялар мен тактикалар шеңберіне сәйкестендіріп беру арқылы сөйлеу актісін түзеді. Ал сөйлеу әрекеті ойлау әрекетінен туындап отырады. Сөйлеу барысында әр коммуникант ақиқат шындыққа қатысты өзінің көзқарасын, қатынасын білдіріп отырады. Демек, белгілі бір деңгейде сөйлеуші сөйлеу әрекетіне бағалауыштық мән үстейді. Сөйлеу актісіндегі оң не теріс бағалауыштық мән, модальдық мағынаға ұласып, сөйлеушінің көзқарасын анықтай түседі. Бұл тұста сөйлеушінің көңіл күйі мен психикалық жай-күйінің дәрежесіне сәйкес модаль құрылымдардың айқындылық сипаты да түрліше болатындығын ескеру керек. Бұл туралы С. Құлманов: «Қазіргі зерттеулерде модальдық мағыналар иерархиясының үш деңгейі анықталады. Біріншісі – неғұрлым жоғары саналатын жалпы модальдық деңгей. Мәселе бұл жерде модальдылық семантикасының инвариантын айқындап алу турасында болып отыр. Екінші деңгей – модальдық мағыналардың жеке типтерін бөліп көрсету және өзара салыстыру. Үшінші деңгей – жекелеген модальдық мағыналардың көпсатылы варианттылығы», - деген пікір білдіреді [2, 41]. Мәтіндегі модальдылықты зерттеген И. Гальперин де: «Мәтін мазмұнындағы модальдылықтың айқындылық дәрежесі түрлі сипатта болады», - деп ой қосады [11, 115]. Сонда модальдылықтың әр түрлі дәрежеде болуы сөйлеушінің ішкі хал-ахуалымен, сол тұстағы психикалық жағдайымен, эмоционалды жүйесімен тікелей байланысты болып шығады. Яғни бір сөйленімдерде модальдық мағына нақтылы тілдік бірліктер арқылы анық байқалатын болса, екінші бір сөйлемдегі модальдылықтың реңкі бәсеңдеу келеді. Бұл тұста сөйлеушінің коммуникациялық құзыреттіліктері мен коммуникативтік жағдаят мәселесі де есепке алынуы керек. Модальдылықтың айқындылық дәрежесінің әр мәнмәтінде түрліше болуы, әр сөйлеу актісінде бір модаль құрылымның айқын, енді бір сөйлеу актісінде көмескі тартуы адамның тікелей психологиялық сипатына байланысты. Біздің бұл жерде қолданып отырған психологиялық сипат ұғымына *сөйлеушінің ойлау дәрежесі, ақпаратты қабылдау мүмкіндігі, коммуникациялық құзыреттілігі, эмоциясы және бағалау әрекеттері, коммуникациялық жағдаят* т.б. жатады. Модальдылықтың деңгейлері мен айқындылық сипаттары әлі де зерттеуді қажет ететін тақырып болып саналады. Сондықтан болашақта модальдылықтың психолингвистикалық сипатына зер салатын зерттеушілер үшін бұл мәселе зерттеу нысанына айналуы керек.

Қорытынды

Модальдылық санатын грамматикалық, функционалды-семантикалық сипатта зерттеу жалпы тіл білімінде, қазақ тіл білімінде модальдылық теориясын қалыптастырды. Десе де ХХІ ғасырдағы ғылымдар тоғысында модальдылықтың психолингвистикалық, когнитивті, әлеуметтік, этнолингвистикалық, прагматикалық т.б. сипаттарына назар салу жекелеген тілдер үшін маңызды нәтижелер береді. Өйткені әр тілдің модальдылық санатымен қоса берілетін бағалауыштық, эмотивтілік мәні болады. Ұлт тілдеріндегі модальдылықтың осы бір қырларына ерекше көңіл аударғанда халықтың, индивиттердің тілінің ерекшелігі айқындала түседі. Сондықтан модальдылыққа психолингвистикалық тұрғыдан зерттеу жүргізу маңызды болып саналады. Зерттеу мақаламыз бойынша алынған негізгі тұжырымдар:

- Модальдылық, ең бірінші, ойлау жүйесінде туындайды. Сондықтан ой модальдылығы сөйлеу әрекетінде тілдік модальдылыққа ұласады. Модальдылық санаты логикада да, философияда да, психологияда да зерттеледі. Ал оның тілдік бірліктер арқылы жарыққа шығуы лингвистикада қарастырылады. Ой модальдылығы мен тілдік модальдылық мәселесін қатарластыра қарау психолингвистиканың зерттеу аймағына жатады;

- Модальдылық объективті және субъективті сипат алады. Психолингвистикалық зерттеулерде субъективті модальдылықты зерттеу көп нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді;

- Модальдылық ұғымы тілдің эмоцияны білдіру және бағалау қызметтерімен тікелей байланысты. Өйткені кез келген модальді құрылымның астарында эмотивтілік пен бағалаушылық бар;

- Модальдылық коммуникация үстінде дами отырып, түрлі дәрежеде көрінеді. Модальдылықтың айқындылық сипаты коммуниканттардың сөйлеу әрекетімен тікелей байланысты.

References

Romanova, T. (2018). Kategoriya modalnosti v svete kognitivnoj lingvistiki [*The category of modality in the light of cognitive linguistics*] // Questions of cognitive linguistics, 29-35 [in Russian].

Kulmanov, S. (2007). Kazak tilindegi mumkindik modaldiliginin funkcionaldy-semantikalyk orisi [*Functional-semantic field of opportunity modality in the Kazakh language*]. Almaty [in Kazakh].

Ibraeva, ZH. (2010). Psiholingvistika negizderi [*Fundamentals of psycholinguistics*]. Almaty: Kazakh University [in Kazakh].

Simatova, S. (2011). Problema opredeleniya ponyatiya «modal'nost'» [*The problem of defining the concept of «modality»*] // International journal of experimental education, 138-141 [in Russian].

SHakirzyanova, R. (2011). Rol' modal'nosti v lingvistike [*The role of modality in linguistics*] // Scientific notes of the Kazan State Academy of Veterinary Medicine named after N. E. Bauman. 357-361 [in Russian].

Altaeva, A. (2010). SHartty rai formasynyn katysuymen zhasalghan tulgalar, olardyn sintaksistik zhane kommunikativtik potentsialy [Persons formed in the presence of a conditional mood form, their syntactic and communicative potential] // disser abstract for the title of Doctor of philological Sciences. – Almaty. 48-57 [in Kazakh].

Verstraete, J. (2001). Subjective and objective modality: Interpersonal and ideational functions in English modal auxiliary system [Text] // Journal of Pragmatics.— Vol.33.— 505-1528.

Bybee, Joan L., Revere D. (1994). Perkins, and William Pagliuca. The evolution of grammar: Tense, aspect, and modality in the languages of the world. – Chicago: The University of Chicago Press..

Mortelmans, T. Modality in Cognitive linguistics // <https://www.researchgate.net/publication/286655131>

Palmer, F. R. (2001). Mood and Modality. Cambridge: Cambridge University Press.

Galperin, I. (1981). Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya [Text as an object of linguistic research]. Moscow [in Russian].

Eshniyaz, G., ZHolshaeva, M., Alimtaeva, L. (2022). Modal'dilik kategoriyasynyn tipologiyasy [Typology of the category of modality] // Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philology series. No4 (188), 60-70 [in Kazakh].

Romanova, T. (2008). Modal'nost'. Ocenka. Emocional'nost' [Modality. Evaluation. Emotionality] [in Russian].

SHingarov, G. (1971) Emocii i chuvstva kak formy otrazheniya dejstvitel'nosti [Emotions and feelings as forms of reflection of reality]. Moscow [in Russian].

Kazak grammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfologiya, sintaksis (2002). [Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax]. Astana [in Kazakh].

COMPARATIVE ANALYSIS OF SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN TURKISH AND KAZAKH

Assem KAIRATKYZY *

Abstract

This study investigates the national and cultural peculiarities embedded in Turkish and Kazakh linguistic worldviews through the contrastive analysis of somatic phraseological units. Somatic phraseology, or the use of bodily components in figurative expressions, provides a window into how cultures conceptualize the human body and its experiences. By examining somatic expressions, this research aims to shed light on how these phraseological units reflect broader cognitive, cultural, and social patterns in both languages.

Somatic phraseological units, such as those involving the body parts like the heart, eyes, and hands, are deeply ingrained in everyday language and often reflect emotional states, social values, and cultural beliefs. For example, in Turkish, expressions involving the *ciğer* (liver-lung) can express emotions like sadness or love, while in Kazakh, similar body-related expressions can evoke feelings of strength or vulnerability. These idiomatic expressions go beyond the literal meaning of body parts and serve as metaphors for human experiences, showcasing the role of the body as a cultural and cognitive resource.

The study employs a comparative-contrastive methodology to identify similarities and differences in the usage, meanings, and conceptualizations of somatic phraseological units in Turkish and Kazakh. Despite their shared linguistic roots, these two Turkic languages show distinct developments due to historical and cultural influences. The research examines both universal and culturally specific features of somatic phraseological units, exploring how they shape the linguistic systems of these languages.

The analysis highlights certain phraseological units that exhibit direct equivalence in meaning and usage, pointing to shared linguistic heritage. However, many units diverge in their metaphorical meanings, reflecting unique cultural perspectives. These differences offer valuable insights into how the human body, as both a cultural and cognitive symbol, plays a role in shaping expressions that reflect diverse worldviews.

The findings contribute to cognitive linguistics and intercultural communication by enhancing our understanding of phraseological universals and the role of culture in language. This research also provides practical implications for language teaching, translation studies, and cross-cultural communication, particularly in Turkic-speaking communities, where somatic phraseology plays a central role in everyday interactions.

Keywords: phraseology, somatic phraseological units, linguistic worldview, cultural linguistics, Turkish, Kazakh, contrastive analysis

Türkçe ve kazakça somatik deyim birimlerinin karşılaştırmalı analizi

Özet

Bu çalışma, Türkçe ve Kazakça dil dünyalarındaki ulusal ve kültürel özellikleri, somatik deyim birimlerinin karşılaştırmalı analizi aracılığıyla incelemektedir. Somatik deyim, bedensel bileşenlerin mecaz anlamlarda kullanılmasını ifade eder ve kültürlerin insan vücudu ve deneyimlerini nasıl kavramsallaştırdığını gösteren bir pencere sunar. Somatik ifadeleri inceleyerek, bu araştırma, bu deyim birimlerinin her iki dildeki daha geniş bilişsel, kültürel ve sosyal kalıpları nasıl yansıttığını aydınlatmayı amaçlamaktadır.

Somatik deyim birimleri, kalp, göz, el gibi bedenin farklı bölümleriyle ilgili deyimler, günlük dilde derinlemesine yerleşmiş olup, genellikle duygusal durumları, toplumsal değerleri ve kültürel inançları yansıtır. Örneğin, Türkçede *ciğer*(karaciğer-akciğer) ile ilgili deyimler, üzüntü veya sevgi gibi duyguları ifade ederken, Kazakçada benzer bedensel ifadeler, güç veya zayıflık

* PhD student at the Doctoral School of Humanities, University of Warsaw, Warsaw, Poland

gibi duyguları çağrıştırabilir. Bu deyimler, bedenın kelime anlamından öteye geçerek, insan deneyimlerinin metaforları olarak işlev görür ve bedenın kültürel ve bilişsel bir kaynak olarak rolünü gösterir.

Çalışma, Türkçe ve Kazakça'daki somatik deyim birimlerinin kullanımındaki benzerlikleri ve farkları belirlemek için karşılaştırmalı-yanıtlayıcı bir yöntem kullanmaktadır. Ortak dil kökenlerine rağmen, bu iki Türk dili, tarihsel ve kültürel etkiler nedeniyle farklı gelişimler göstermektedir. Araştırma, somatik deyim birimlerinin hem evrensel hem de kültüre özgü özelliklerini inceleyerek, bunların bu dillerdeki dil sistemlerini nasıl şekillendirdiğini keşfetmektedir.

Analiz, anlam ve kullanım açısından doğrudan eşdeğerlik gösteren bazı deyim birimlerini vurgulayarak, paylaşılan dilsel mirası ortaya koymaktadır. Ancak birçok deyim birimi, mecaz anlamlar açısından ayrılmakta ve her dildeki kültürel bakış açılarını yansıtmaktadır. Bu farklılıklar, insan vücudunun kültürel ve bilişsel bir sembol olarak, farklı dünya görüşlerini yansıtan ifadelerin şekillendirilmesinde nasıl kullanıldığını anlamada değerli bilgiler sunmaktadır.

Bu bulgular, bilişsel dilbilim ve kültürlerarası iletişim alanlarına katkıda bulunarak, deyimsel evrensellikler ve kültürün dildeki rolü hakkında anlayışımızı derinleştirmektedir. Ayrıca, bu araştırma, dil öğretimi, çeviri çalışmaları ve kültürlerarası iletişim için, özellikle Türk dili konuşan topluluklar arasında, somatik deyimlerin günlük iletişimdeki merkezi rolünü vurgulayarak pratik çıkarımlar sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: deyim, somatik deyim birimleri, dilsel dünya görüşü, kültürel dilbilim, Türkçe, Kazakça, karşılaştırmalı analiz

МӘТІН ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ МОТИВТІҢ МӘНІ

Жанат АЙМҰХАМБЕТ *

Қазіргі филология ғылымда мотив бейнелілік әрі нарративтілік құбылысы ретінде дербес талдау нысанына айналды.

XX-XXI ғасырларда әдеби мотив, сондай-ақ әдебиет пен фольклордағы баяндау мотиві мәселелеріне қатысты зерттеу мақалалары мен жинақтар, іргелі еңбектер жарық көргені белгілі.

Мотивті талдауда талдау бірлігі ретінде сөздер, сөйлемдер, дәстүрлі терминдер қабылданбайды. Мотивтің басты қасиеті – бастапқы деңгейдің бірлігі болып қана қоймай, өзгереді, қайталанады және басқа да мотивтермен бірігіп, мәтіннің өзгеше поэтикасын қалыптастыруға қызмет етеді.

Мотив, оның негізгі табиғаты туралы Б.В.Томашевский, А.Н.Веселовский, В.Б.Шкловский, О.М.Фрейденоберг, В.Я.Пропп, Б.Н.Путилов, Е.М.Мелетинский, Б.М.Гаспаров және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде құнды тұжырымдар жасалды. Зерттеушілер қаламгер әлемінің концептуалды бейнесін зерттеуге баса назар аударуына қатысты мәтіндік бейнеленудегі баяндау мотиві, көркемдік ұстаным, семантикалық өріс, мәтіндік доминант, тақырыптық бірлік және бейне сияқты басқа да корреляциялық ұғымдардың өзара қатынасын анықтауға ден қояды.

Мотив ұғымының анықтамалық-сөздіктердегі түсініктемесіне назар аударсақ, ол көркем мәтіндегі ең кіші элемент, қарапайым компонент ретінде келтірілген. Бұл ұғым біріншіден, жалпы терминнің шығу тегі жағынан музыкалық дәстүрмен байланысты болса, екіншіден, 1930-1940 жылдардағы әдебиеттанушы-зерттеушілердің мотивті «мазмұнның ажырамас элементі» деп түсіндірген анықтамасына сәйкес келеді.

Көркем туындыда мотив терминологиялық мағынасын анықтауды қажет етпейтін мәтіннің қалыптасқан бөлшегі ретінде қолданылады. Дегенмен де әдебиеттанушы ғалымдар А.Н.Веселовскийдің «сюжет – мотивтердің қосындысы» деген анықтамасын аксиома ретінде қабылдап, мотив сюжеттің құрамдас бөлігі қызметін атқара отырып, мағыналық жағынан дамумен және көркем туындыдағы жасырын деңгейімен қалай байланысатынын түсіндіре алмайды дейді. Мотив мәтіннің сюжеттік элементі деп қана қарасақ, барынша жұтаң және осы түсініктемемен мәні толық ашылмаған болып шығады.

Мотив ұғымының түсініктемесі мынадай екі мағынада ажыратылған:

а) көркем шығармадағы ситуацияны анықтайтын сюжеттік қозғалыс ретінде көрініс тапқан мотив (сюжеттік-фабулалық деңгейдегі мотив);

ә) авторлық интенция ретіндегі мотив, белгілі бір тақырып аясындағы автордың «палитрасы» (мотив-идеологема) – зерттеушілер бұл тұрғыда лингвистикалық талдауға басым назар аударады, себебі бұл аспект көркем туындының лексикалық деңгейін қарастыруда ерекше мәнге ие.

Мотивті талдауда лингвистикалық әдіс – шығарманың сюжеттік және композициялық ерекшеліктерін ескеріп, тілдік материалды зерттеу, себебі әдебиеттанушы ғалымдар мен лингвистер айқындағандай, мотивті де, лейтмотивті де, концептіні де тілден бөліп алып қарастыруға болмайды.

Кілт сөздер: мәтін, филология, мотив, лейтмотив, терминология, семантика, доминант, әдебиеттану, лингвистика.

The Significance of Motif in Text Structure

In contemporary philological studies, the motif has become an independent object of analysis, both as a phenomenon of imagery and narrativity.

* Филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана, a_zhanat@mail.ru

It is well known that in the 20th and 21st centuries, numerous research articles, collections, and fundamental studies have been published on literary motifs as well as narrative motifs in literature and folklore.

In motif analysis, words, sentences, and traditional terms are not considered as units of analysis. The primary characteristic of a motif is that it not only serves as a unit of the initial level but also undergoes transformations, recurs, and merges with other motifs, contributing to the unique poetics of the text.

Significant theoretical insights into the nature of motifs have been put forward in the works of scholars such as B. V. Tomashevsky, A. N. Veselovsky, V. B. Shklovsky, O. M. Freidenberg, V. Ya. Propp, B. N. Putilov, E. M. Meletinsky, and B. M. Gasparov, among others. Researchers focus on the conceptual representation of the author's worldview and seek to establish correlations between narrative motifs and other textual categories, including artistic principles, semantic fields, textual dominants, thematic unity, and imagery.

Looking at dictionary definitions, a motif is often described as the smallest unit within a literary text, a fundamental component. This concept, on the one hand, originates from musical tradition, and on the other, aligns with the definition proposed by literary scholars of the 1930s and 1940s, who viewed motifs as «Integral elements of content».

In literary works, the motif functions as an established structural element of the text that does not necessarily require terminological clarification. However, many scholars argue that while A. N. Veselovsky's statement—«A plot is the sum of motifs» - is widely accepted, it does not fully explain how motifs contribute to the development of meaning and interact with the implicit layers of a literary work. If motifs are regarded merely as plot elements, their role appears overly simplified and insufficiently explored.

The definition of a motif is distinguished in two key aspects:

a) as a narrative movement that determines the situation within a literary work (a motif at the plot-fabula level);

b) as an author's intention, a "palette" of themes within a specific conceptual framework (a motif as an ideologeme). In this regard, researchers pay particular attention to linguostylistic analysis, as this aspect is crucial for examining the lexical level of literary works.

A linguistic approach to motif analysis considers the plot and compositional structure of a literary work while investigating the linguistic material. As literary scholars and linguists have established, neither motifs, leitmotifs, nor concepts can be examined independently of language.

Keywords: text, philology, motive, leitmotif, terminology, semantics, dominant, literary studies, linguistics.

Әдебиеттер

Краснов Г. В. Мотив в структуре прозаического произведения. К постановке вопроса // Вопросы сюжета и композиции. Горький, 1980. С. 69-81.

Гаспаров Б.М. Литературные лейтмотивы: очерки русской литературы XX в. Москва: Наука, 1993. – 303 с

Энг Я. Ван Дер. Прием: центральный фактор семантического построения повествовательного текста / Structure of Texts and Semiotics of Culture. – Mouton, Paris, 1973. P. 40-57

Ибраев Ш. Абай феномені. Ғылыми зерттеу. Нұр-Сұлтан: «Алашорда қоғамдық қоры, 2021. –240 б.

Krasnov G. V. Motive in the structure of prose production. Questions to postanov / / questions of the plot and composition. Gorky, 1980. Pp. 69-81. (russ.)

Gasparov B. M. literary leitmotif: essays Russian literature XX V. Moscow: Nauka, 1993. – 303 P. (russ.)

Eng Ya. Priority: cCentral factor of semantic post-narrative text / Structure of Texts and Semiotics of Culture. – Mouton, Paris, 1973. P. 40-57 (russ.)

Ibraev sh.the phenomenon of Abai. Scientific research. Nur-Sultan: "alashorda public fund, 2021. – 240 P. (kaz.)

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ-ЭКСПРЕССИВТІ МАЗМҰНЫ

Қарлығаш САРЕКЕНОВА *

Фразеологизмдердің эмоционалдылығы дегеніміз бұл олардың түрлі сезімдерді, эмоцияларды білдіру мүмкіндігі. Фразеологизмдер мағынасының эмоционалды компоненті – олардың семантикалық құрылымындағы негізгі коннотациялардың бірі. Образды метафоралық, экспрессивті және стилистикалық мағыналармен қатар бұл коннотация фразеологиялық тұлғалардың стилистикасында маңызды орын алады. Түсіндірме, фразеологиялық сөздіктерде тұрақты тіркестердің мағыналық құрамының маңызды бөлімі қамтылу керек. Шындығында бұл мәселе жеріне жеткізіле берілмей жүр. Фразеологизмдердің көпшілігі эмоционалды-экспрессивті қасиетке ие. Мұндай эмоционалды-экспрессивті сөздер көбінесе сөздіктерде арнайы белгіленуі қажет. «Фразеологизмдер – күрделі лингвистикалық бірліктер. Олардың күрделілігі тек құрылымдық түрлері мен синтаксистік модельдердің көпшілігімен ғана емес, сонымен қатар тематикалық және семантикалық көп жақтылығымен, сондай-ақ ойдың түрлі эмоционалды-экспрессивті реңктерін бейнелеу мүмкіндігімен түсіндіріледі», - деп академик Ө.Т.Қайдардың айтқанындай, ғалымдардың барлығы фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивті реңкін мойындайды.

Эмоциялар физиологиясы саласындағы соңғы ғылыми деректер адам организмінде физиологиялық қозғалыстар эмоциямен қатар жүретінін көрсетіп отыр. Организмдегі кез келген эмоционалды реакция симпатиялық және парасимпатиялық эсерлердің бірлесіп әрекет етуімен ерекшеленетіні айқын. Мысалы, адам мұңайғанда жүрек қан тамырлар жүйесінің қозғалыстарының жұмысы өзгереді де, қуанғанда тыныс алуы өзгереді. А.М.Эмированың айтуынша, адам эмоциясы саласымен байланысты тілдік бірліктерді лингвистикалық талдау психологиялық ұғымдар шкаласын, мысалы, психологияның өзінде жоқ «эмоционалды жағдай» ұғымын, неғұрлым дәл анықтайды. Фразеологиялық тіркестердің ерекше бір қасиеті – оның эмоционалдылығы. Тілде тек номинативті функцияны ғана атқаратын жеке сөздерден айырмашылығы фразеологизмдер тілде де, сөйлеуде де эмоционалды тәсіл ретінде жұмсалады. Яғни фразеологиялық бірліктер кез-келген пайда болған заттар мен құбылыстарды атау үшін емес, бейнелі көрініс арқылы сөзбен аталған тұжырымдаманы сипаттау, оған деген көзқарасын білдіру, оны осы фразеология қолданылатын әлеуметтік орта тұрғысынан бағалау үшін пайда болады. Яғни фразеологиялық бірліктер ана тілінің экспрессивтілікке деген қажеттілігін қанағаттандырады.

Сонымен фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивті топты құрайтын «қосымша» реңктер (қалжың, қуаныш, қайғы, мысқыл, еркелету, ашулану, жек көру т.с.с.) стильдік саралауға негіз бола алмайды. Бұл реңктер анық байқалып тұрса да, олар тек тұрақты тіркестердің эмоционалды-экспрессивті мағынасын қоштап, түсіндіріп қана бере алады. Бірақ та бұл белгілер түсіндірме сөздіктердегі фразеологизмдерде де көрсетіледі. Осылай тұрақты тіркестердің функционалды-стилистикалық классификациясы тек ауызекі сөйлеу тіліндегі, қарапайым, кітаби, бейтарап деп қана анықталмайды, фразеологизмдердің толық стилистикалық сипаты мынадай қосымша белгілермен жүзеге асырылады. Мысалы, мысқыл, қалжың, жек көру, қуану, қайғыру, ашулану т.с.с. Фразеологизмдердің коннотациялары – олардың образды-метафоралық, эмоционалды, бағалауыштық, экспрессивті және стилистикалық мағыналары – тіл дамуы барысындағы қалыптасқан белгілі жүйелі қарым-қатынаста болады. Фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивті мағынасы, өз кезегінде, олардың функционалды-стилистикалық дәрежеленуінің негізінде бар.

* Л.Г.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақстан Республикасы, Астана

Кілт сөздер: қазақ тілі, фразеологизмдер, лингвистикалық бірлік, эмоционалды-экспрессивті мазмұн, бағалауыштық қасиет, эмоциялар физиологиясы, эмоция түрлері, фразеологиялық сөздік, лингвистикалық талдау, фразеологизмдердің бейнелілігі.

Emotional and Expressive Features of Phraseologisms in the Kazakh Language

Emotionality of phraseologisms is their ability to express various feelings, emotions. The emotional component of the meaning of phraseologisms is one of the main connotations in their semantic structure. Along with the metaphorical, expressive and stylistic meanings of the image, this connotation occupies an important place in the stylistics of phraseological personalities. Explanatory, phraseological dictionaries should contain an important section of the semantic composition of stable phrases. In fact, this problem is not brought to Earth. Most phraseologisms have an emotional and expressive quality. Such emotional-expressive words often need to be specially marked in dictionaries. "Phraseologisms are complex linguistic units. Their complexity is explained not only by the large number of structural types and syntactic models, but also by the thematic and semantic multiplicity, as well as the ability to reflect various emotional-expressive shades of thought," as academician A. T. Kaydar said, all scientists recognize the emotional-expressive tone of phraseology.

The latest scientific data in the field of physiology of emotions show that in the human body physiological movements are accompanied by emotions. It is clear that any emotional reaction in the body is distinguished by the joint action of sympathetic and parasympathetic effects. For example, when a person is sad, the work of the movements of the cardiovascular system of the heart changes, and when he is happy, his breathing changes. According to A.M. Emirova, the linguistic analysis of language units associated with the sphere of human emotions more accurately determines the scale of psychological concepts, for example, the concept of "emotional state", which is not in psychology itself. A distinctive feature of phraseological phrases is its emotionality. Unlike individual words, which perform only a nominative function in the language, phraseology is used as an emotional approach both in the language and in speech. That is, phraseological units appear not in order to name any Emerging Objects and phenomena, but in order to describe the concept mentioned in words through a figurative expression, to express their attitude to it, to evaluate it from the point of view of the social environment in which this phraseology is used. That is, phraseological units satisfy the need of the native language for expressiveness.

Thus, the "extra" shades of phraseology that make up the emotional-expressive group (joke, joy, sadness, sarcasm, pampering, anger, hate, etc.) cannot serve as a basis for differentiation. Even if these shades are clearly noticeable, they can only say goodbye and explain the emotional-expressive meaning of stable phrases. But these signs are also reflected in phraseology in explanatory dictionaries. Thus, the functional-stylistic classification of stable phrases is defined not only as colloquial, simple, bookish, neutral, the full stylistic nature of phraseology is carried out by the following additional features. For example, the connotations of Phraseologisms – their figurative-metaphorical, emotional, evaluative, expressive and stylistic meanings – are present in the well-known systematic relationship formed during the development of the language. The emotional-expressive meaning of phraseologisms, in turn, exists at the heart of their functional-stylistic gradation.

Keywords: Kazakh language, phraseology, linguistic unity, emotional and expressive content, evaluative property, physiology of emotions, types of emotions, phraseological dictionary, linguistic analysis, imagery of phraseology.

Әдебиет

Кеңесбаев І. (1977). *Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі*. Алматы: ҒЫЛЫМ.

Қайдар Ә. (1998). *Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Актуальные вопросы казахского языка*. Алматы: Ана тілі.

Симонов П.В. (1981). *Эмоциональный мозг*. М.

Эмирова А.М. *Русская фразеология в коммуникативном аспекте*. – Ташкент: Фан

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilida ariza va dalolatnoma hujjatlarining o'ziga xos lingvistik belgilari, turlari, yozilish tartibi, matn qoliplari va amaliyotda qo'llanilishi bilan bog'liq masalalar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: ariza, oddiy ariza, da'vo arizasi, hisob kitob arizasi, aniqlik kirituvchi axborot, maqsad, tugallanma, dalolatnoma, akt, zaruriy qismlar.

Analysis of Textual Templates of Applications and Official Statements

Abstract

This article examines the specific linguistic features, types, writing order, text patterns, and practical issues of application and deed documents in the Uzbek language.

Keywords: application, simple application, claim application, accounting application, clarifying information, purpose, completion, deed, act, necessary parts.

Ariza. Muayyan tashkiliy tuzilmaga yoki uning mansabdor shaxsiga turli xil masalalar bo'yicha murojaat, iltimos, taklif va shikoyat mazmunini ifodalovchi arz xati ariza hisoblanadi. Har qanday arizada arz qiluvchining muayyan sababdan kelib chiqadigan maqsadi aks etadi. Biroq sabab doim ham arizada keltirilmaydi, faqat zarur holatlarda sabab yozilishi mumkin. Arizaning matn qurilishi birinchi shaxs tilidan, asosan, birlikda yoziladi, ba'zan ko'pchilik nomidan murojaat shaklida bo'lsa, ko'plikda bo'lishi ham mumkin.

Arizalar hujjatchilikda uch turga ajratiladi:

- 1) oddiy ariza;
- 2) da'vo arizasi;
- 3) hisob-kitob arizasi.

Tadqiqotimiz hajmini hisobga olib oddiy arizalarning matn tahlili bilan cheklanamiz.

Oddiy arizalar ishga kirish, ishdan bo'shash, lavozimni o'zgartirish, ta'tilga chiqish, iltimos, shikoyat kabi maqsadlarda qo'lyozma shaklda yoziladi. Hujjatning qo'lyozma shaklida bo'lishi ariza egasining savodxonligini belgilash, o'z qo'li bilan yozganligini tasdiqlash uchun muhim hisoblanadi. Matn oxirida imzo qo'yilsagina, hujjat haqiqiy hisoblanadi. Ariza muhr bilan tasdiqlanmaganligi uchun hujjat bilan bog'liq huquqiy muammolar yuzaga kelganda qo'lyozma egasi lingvistik ekspertiza orqali aniqlanadi.

Arizalar matni qisqa, aniq, ixcham, tushunarli va asosli bo'lishi lozim. Ko'pincha og'zaki suhbat, og'zaki murojaatdan keyin uni rasmiylashtirish uchun ariza yoziladi. Matn odatda *menga* yoki *meni* (*ba'zan mening*) olmoshlari bilan boshlanib, aniq maqsad *tushum kelishigidagi* birlik bilan ifodalanadi va jumla oxiri *so'rayman* so'zi bilan tugallanadi. Ba'zan zarurat tug'lsa, arizada ifodilangan maqsad oldida sabab ham keltirilishi mumkin. Amaliyotda arizalar matnida axborotlar to'liq va aniq aks etmasligini ko'p kuzatish mumkin. Ayniqsa, ishga kirish arizalarida *qaysi sanadan boshlab, qaysi lavozimga, qancha hajmda, qanday shaklda* degan aniqlik kirituvchi ma'lumotlar ochiq qoladi. Mazkur ma'lumotlar maqsad ifodalovchi birlikning oldida keltirilishi maqsadga muvofiq. Vaholanki, bu masalalar og'zaki suhbat davomida aniq belgilangan bo'ladi va albatta buyruqda holatga aniqlik kiritiladi.

Oddiy arizalarning matni jumla qurilishi juda sodda bo'lib, uni murakkablashtirish kerak emas. Ayrim arizalarda *"Ushbu arizam orqali shuni ma'lum qilamanki, ..."*, *"Arizam mazmuni shundan iboratki, ..."*, kabi matnni murakkablashtiruvchi ortiqcha birliklarni qo'llash an'anasi

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi QRr hududiy bo'linmasi rahbari, f.f.n., dotsent, farxod.7272@gmail.com

haligacha davom etmoqda. Ular hujjat tarkibida hech qanday axborot tashimaydi va biror vazifa bajarmaydi. Shuningdek, ayrim arizalar “*Men – F.I.O. lavozimi, shuni ma’lum qilamanki, ...*” jumlasini bilan boshlanadi. Bunday ma’lumotlar ham matn tarkibida ortiqcha, chunki ariza egasining kimligi ustxatda keltirilgan bo’ladi.

Arizalarning matn qolipi uning mohiyatidan va bajaradigan vazifasidan kelib chiqib belgilanadi. Matn qoliplarini o’zlashtirib olish orqali har qanday mazmundagi murojaatni ushbu qolipga solib, aniq va tushunarli tarzda ifodalash mumkin.

Ariza ustxati ikki komponent: adresat va adresantdan iborat bo’ladi. Adresat – hujjat yo’llanayotgan tashkilot nomi, rahbar lavozimi, ismi va familiyasi tushum kelishigida (**-ga**) va adresant – ariza beruvchining lavozimi yoki manzili, ismi va familiyasi chiqish kelishigida (**-dan**) ifodalanadi. Ariza xodim tomonidan rahbarga yo’llansa, u ichki hujjat hisoblanadi va ustxatda ariza egasining lavozimi ko’rsatiladi. Agar ariza tashqi hujjat maqomida bo’lib, ariza beruvchi boshqa joyda ishlasa, xizmat yuzasidan murojaatlarda boshqa tashkilotdagi lavozimi, fuqarolik masalalari bilan murojaatlarda manzili ko’rsatiladi. Tashqi arizalarda familiyadan keyin telefon raqamini qoldirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Arizaning asosiy matni beshta komponentdan shakllanadi:

1) murojaat qiluvchining shaxsini ifodalovchi komponent – birinchi shaxs birlik sondagi, tushum yoki jo’nalish kelishigida ifodalanuvchi olmosh (**meni/menga/mening**);

2) murojaatning sababini ifodalovchi komponent – birinchi shaxs birlikdagi ot va otlashgan so’z (**boshqa ishga o’tganligim/o’tishim sababli**);

3) aniqlik kirituvchi axborot ifodalovchi komponent – vaqt, obyekt, o’lchov birliklari kabilar (**..sanadan boshlab ..lavozimiga asosiy/o’rindosh/ soatbay shaklda to’liq/yarim/chorak hajmda**). Ayrim hollarda arizada iltimosning bajarilish muddati ko’rsatilmaligi mumkin;

4) murojaat qiluvchining maqsadini ifodalovchi komponent – harakat nomiga hurmat kategoriyasini ifodalovchi qo’shimcha qo’shib, tushum kelishigida shakllangan birikma (**ishga qabul qilishingizni / lavozimdan ozod etishingizni / mehnat ta’tili berishingizni**);

5) murojaatni yakuniga yetkazuvchi jumla tugallanmasi – birinchi shaxs buyruq-istak maylining birlik sondagi fe’l bilan ifodalanuvchi so’z (**so’rayman**).

Arizaning matn qolipi modelida zaruriy komponentlar quyidagi tartibda joylashadi:

Arizaning matn qolipi modeli.

kishilik olmoshi	murojaatning sababi	aniqlik axborot	kirituvchi	maqsad	tugallanma
Meni	Ayrim arizalarda sabab ko’rsatilmaydi (ishga kirish)	1-avgust sanasidan boshlab to’liq hajmda asosiy shtat birligida o’qituvchi lavozimiga		ishga qabul qilishingizni	so’rayman.
Meni	boshqa ishga o’tganligim sababli	2022-yilning 1-avgust sanasidan boshlab		egallab turgan lavozimimdan ozod qilishingizni	so’rayman.
Menga	tasdiqlangan jadval bo’yicha	1-avgust sanasidan boshlab joriy yil hisobidan		mehnat ta’tili berishingizni	so’rayman.

Jadvalda ko’rsatilgan aniqlik kirituvchi axborot har qanday arizada aks etishi lozim. Chunki bunday arizalar buyruq chiqarishga asos bo’luvchi hujjat bo’lganligi sababli ma’lumotlar aniq ifodalanishi kerak.

Ariza qolipi

Ustxat (adresant - hujjat yo'llanayotgan tashkilot nomi, rahbar lavozimi, ismi va familiyasi <u>ga</u> ; adresat – ariza beruvchining lavozimi yoki manzili, ismi va familiyasi <u>dan</u>)
Hujjat nomi (Ariza) Matn: kishilik olmoshi (meni/menga); maqsadga aniqlik kirituvchi sabab; qo'shimcha ma'lumot yoki sabab; maqsad; tugallanma. Ilova haqida ma'lumot (zarurat bo'lsa kerakli hujjatlar ilova qilinishi mumkin). FIO, imzo, sana

Oddiy ariza namunasi

	nomidagi	
davlat	universiteti	rektori
	ga	
		d
Ariza	an	
<i>Meni 2023-yilning __-sentabridan 2024-yilning 30-iyuniga qadar o'zbek tilshunosligi kafedrasiga 0.5 hajmda tashqi o'rindoshlik asosida dotsent lavozimiga ishga qabul qilishingizni so'rayman.</i>		
<i>Tegishli hujjatlarni arizaga ilova qilaman.</i>		
F.I.O. (imzo)		
2023-y. -sentabr.		

Demak, ariza matnining istagan murojaat, iltimos yoki shikoyat mazmunidagi fikrlarni tartib bilan joylashtirish mumkin.

Dalolatnoma. Dalolat so'zi, asosan, *“ko'rsatma, isbot, dalil”* ma'nolarini ifodalaydi. Unga *“noma”* so'zini qo'shish orqali mazkur hujjat nomi yasalgan. *Dalolatnoma biror voqea, hodisa yoki holatning sodir etilganligini rasmiylashtirish va uni guvohlar ishtirokida tasdiqlash uchun tuziladi.* Lug'atlarda dalolatnoma shunday izohlanadi: biror bir faoliyat, sodir bo'lgan voqea-hodisa yoki holatni tasdiqlash, unga guvohlik berish maqsadida bir necha shaxslar tomonidan tuzilib imzolangan rasmiy hujjat; akt¹. Og'zaki nutqda *“akt”* so'zi ham dalolatnoma ma'nosida faol qo'llaniladi. Akt – muassasa yoki ayrim shaxs yoki shaxslarga oid xatti-harakat (voqea, hodisa) yoki holatni tasdiqlash, guvohlik asosida qayd etuvchi, birdan ortiq kishi tomonidan tuzilgan hujjat; dalolatnoma²¹. Dalolatnomalar mavjud vaziyatni qonuniy-huquqiy jihatdan isbotlash maqsadida ko'pincha me'yoriy holat buzilganda, vositalar almashilganda, yo'q qilinganda yoki tekshiruv o'tkazilganda tuziladi. Hujjatning vazifasi muayyan voqea, hodisa, holatni aniqlash, isbotlash va tasdiqlash hisoblanadi.

Amaliyotda ko'pchilik holatda mazkur hujjatni *“Tuzildi ushbu dalolatnoma shu haqdakim”* kabi rus tili ta'sirida shakllangan jumla qoliplari bilan boshlash odat tusiga kirgan. Bunday murakkablashtirishga hojat ham, zarurat ham yo'q. Dalolatnomaning matn qolipini juda oddiy tarzda shakllantirish mumkin: 1) hujjat tuzilgan vaqti va vaziyati; 2) aniqlangan holat; 3) hukm; 4) guvohlar tasdig'i.

²¹ [Elektron manba] URL: <https://izoh.uz/word/akt>. (Murojaat sanasi: 30.01.2025).

Dalolatnomaning matn qolipi modeli.

hujjat tuzilgan vaqti va vaziyat	aniqlangan holat	hukm
2024-yil 1-avgust kuni ...binoda test o'tkazish jarayonida	... yo'nalishi abituriyenti (F.I.O.) telefondan foydalanayotgan holati aniqlandi.	Abituriyent (F.I.O.) test jarayonidan chetlatildi
guvohlar tasdig'i		
Quyida imzo chekuvchilar yuqoridagi holatning to'g'riligini tasdiqlaymiz.		

Dalolatnoma biror idora rahbarining buyrug'i asosida tuzilayotgan bo'lsa, tuzilishi quyidagi tartibda rasmiylashtiriladi:

- 1) tasdiqlash ustxati (komissiya tuzilganda);
- 2) sarlavha (o'rganilayotgan masala, voqea, hodisa, holat);
- 3) hujjat nomi (DALOLATNOMA);
- 4) sana, hujjat raqami, tuzilgan joy;
- 5) dalolatnoma tuzishga sabab yoki asos (buyruq, topshiriq, vaziyat taqozosi);
- 6) matn: aniqlangan holat (voqea, hodisa, qoidabuzarlik, kamomad va h.);
- 7) hujjat tuzuvchi va tasdiqlovchilarning ismi, familiyasi, lavozimi va imzolari;
- 8) qo'shimcha qayd (zarurat bo'lsa);
- 9) ilova (zarurat bo'lsa).

Keltirilgan zaruriy qismlarning ba'zilar o'rin almashishi mumkin yoki ayrimlari (zarurat bo'lmaganlari) tushirib qoldiriladi. Shuningdek, zaruratga qarab boshqa ma'lumotlar ham qo'shilishi mumkin.

Dalolatnoma qolipining modeli

Tasdiqlash ustxati

(komissiya tuzilganda)

Sarlavha (o'rganilayotgan masala, voqea, hodisa, holat)

DALOLATNOMA

Sana

Joy

Dalolatnoma tuzishga asos (buyruq, topshiriq, vaziyat taqozosi)

Matn: aniqlangan holat (masala, voqea, hodisa) tasdiqlanadi. Zarur holatlarda ko'rilgan choralar qayd etiladi.

Quyida imzo chekuvchilar yuqoridagi holatni tasdiqlaymiz.

Dalolatnomani tuzuvchi: F.I.O. imzo

Xolislar (guvoh, ishtirokchi): 1. F.I.O. imzo

2. F.I.O. imzo

Javobgar: F.I.O. imzo

Qo'shimcha qayd

Xolis (guvoh, ishtirokchi)lar: 1. F.I.O. imzo

2. F.I.O. imzo

Ilova (zarurat bo'lsa)

Dalolatnoma namunalari

Imtihondan chetlatish haqida

DALOLATNOMA

2021-yil 1-avgust

Toshkent sh.

_____yo'nalishi abituriyenti _____(F.I.O.) 2021-yil 1-avgust kuni _____
(OTM nomi) kirish testi imtihoni jarayonida _____ (telefondan/shpargalkadan)
foydalangan holati aniqlandi.

Abituriyent _____(F.I.O.) test jarayonidan chetlatildi.

<i>Quyida imzo chekuvchilar yuqoridagi holatni tasdiqlaymiz.</i> <i>Dalolatnomani tuzuvchi: _____ imzo (F.I.O.)</i> <i>Xolis (guvoh, ishtirokchi)lar: 1. _____ imzo (F.I.O.)</i> <i>2. _____ imzo (F.I.O.)</i> <i>Abituriyent: _____ imzo (F.I.O.)</i> <i>Abituriyent dalolatnomani imzolashdan bosh tortdi (yuqoridagi ustun imzolanmagan bo'lsa)</i> <i>Xolis (guvoh, ishtirokchi)lar: 1. _____ imzo (F.I.O.)</i> <i>2. _____ imzo (F.I.O.)</i>	

Ayrim holatlarda “javobgar” (aniqlangan holat sababchisi) aniqlangan holatni tan olmasa yoki dalolatnomaga imzo chekishdan bosh tortsa, matnga shu mazmundagi (*javobgar imzo qo'yishdan bosh tortdi, holatni tan olmadi* kabi) qo'shimcha qayd kiritiladi va guvohlar bu holatni ham tasdiqlab imzo qo'yishadi. Tuzilgan dalolatnomaga javobgar imzo qo'ymasa va bu holat qo'shimcha qayd bilan dalolatnomada asoslanmasa, hujjat kemtik bo'lib qoladi, ya'ni hujjatni rasmiylashtirish jarayoni to'liq bajarilmagan hisoblanadi.

Ko'pchilik holatda vaqt ketkazmaslik va matnni to'g'ri shakllantirish maqsadida dalolatnoma oldindan tayyorlab qo'yilgan trafaret matnga to'ldiriladi.

Dalolatnomalar voqea-hodisani haqqoniy aks ettirish maqsadida bir necha shaxslar (muassasa rahbarining buyrug'i bilan komissiyalar, doimiy komissiyalar) yoki vakolatli yakka shaxs (taftishchi, nazoratchi) tomonidan tuziladi. Dalolatnoma yakka shaxs tomonidan tuzilganda, guvohlarning ishtirok etishi va imzosi bo'lishi shart.

Yuqoridagi holatlarda dalolatnoma rasmiylashtirmaslik, keyinchalik turli tushunmovchiliklarga, moddiy yoki hujjatchilik bo'yicha javobgarchiliklarga olib kelishi mumkin.

Dalolatnomada aniqlangan holat xolis aks ettirilishi uchun guvohlar yoki komissiya a'zolari holatni to'liq tasdiqlab, imzo chekishi lozim. Chunki dalolatnomaga asoslanib turli xil to'lovlar amalga oshirilishi yoki qonuniy choralari belgilanishi mumkin. Dalolatnomada faqat aniqlangan holat qayd etiladi, uning sabablarini izohlash shart emas.

Demak, ariza dalolatnoma matnini qat'iy namunaviy matn qolipiga keltirish mumkin va unga istagan axborotni tartib bilan joylashtirish imkoni yaratiladi.

Adabiyotlar

Aminov M. va boshqalar. Davlat tilida ish yuritish. Toshkent: “O'zbekiston” nashriyoti, 2021.

[Elektron manba] URL: <https://izoh.uz/word/dalolatnoma>. (Murojaat sanasi: 30.01.2025).

[Elektron manba] URL: <https://izoh.uz/word/akt>. (Murojaat sanasi: 30.01.2025).

BUXORO ERGONIMLARI YASALISHIDA TURKIY TILLARGA XOS UMUMIY QONUNIYATLAR TA'SIRI

Akbar RUSTAMOV*

Annotatsiya

Buxoro hududida mavjud bo'lgan, hozirda yangi iste'molga kiritilayotgan ergonimlarni ayni bir til doirasida, ma'lum bir tilning xususiyatlaridan kelib chiqib tahlil etish lozim. Ergonimlar inson jismoniy va ruhiy ehtiyojlarini, uning hayot tarzini, emotsiyalarini ham o'zida qamray oladi, xalqlararo munosabatlarning kengayishi, integratsiyalashuv jarayoni bunday onomastik birliklarni keng qirrali bilim va e'tiborchanlik asosida o'rganilishini talab qiladi.

Ergonimlarning boshqa onomastik birliklardan asosiy farqi nomlanuvchi birliklarning boshqa ma'nolarni taqozo etishidir, ya'ni ayni bir ergonimning to'liq xususiyatini ochib berish uchun yondosh nomlardan, ixchamlashtirilgan murakkab qurilmalardan, axborot-tashviqot belgilaridan iborat bo'lgan birliklardan foydalanish talab etiladi. Ergonimlar o'zi tashiydigan ma'no jihatlarni to'la qamrab olishi uchun tilning turli sathlaridan foydalanish zaruriyati yuzaga keladi, bir nechta sathning ixchamlashtirilgan, ayni chog'da keng semik maydonni o'zida qamray olishi ma'lum murakkabliklarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Semantik, fonetik, sintaktik-leksik, affiksatsiya, kompozitsiya, abbrevativ usullar yordamida yasalgan ergonimlar tahlil qilinganda ularga turkiy tillarga xos bo'lgan umumiy qonuniyatlardan kelib chiqib baholash to'g'ri sanaladi. Agglyutinatив tillar oilasiga xos til sifatida o'zbek tilida har qanday ma'no ma'lum bir grammatik vositalar orqali berilishi ayon, lekin turli xil qo'shimcha semalar (ta'kid, buyruq, so'roq, darak, emotsiyalar) flektiv tillarga xos bo'lgan ohang yordamida beriladi. Ergonimlar ma'lum bir maqsad asosida shakllantirilgani uchun ularda asosiy belgi ohang emas, balki yozuvdir. Shuni ta'kidlash lozimki, ergonimlar tabiiy shakllangan birliklar emas, balki ma'lum maqsad taqozosiga ko'ra maxsus shakllantirilgan birliklardir. Odatda, so'zlarning diaxron tarkibi va ularning etimologiyasini tadqiq qilish juda murakkab jarayonni o'z ishiga oladi, ammo onomastik birlik sifatida ergonimlarning tarkibi, ularning kelib chiqish sabablarini aniq tadqiq qilish unchalik ham qiyinchilik tug'dirmaydi. Turkiy tillarga xos belgi sifatida har qanday ergonim tarkibini aniqlash imkoniyati yetarli darajada mavjud, chunki o'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turli tillar bilan integratsiyalashgan til hisoblanadi, shuning uchun keying davrlarda ham tilimizda yuzaga kelayotgan birliklarni xalqimiz boy madaniy, ruhiy, ilmiy merosi zahirida oson qabul qila oladi.

Kalit so'zlar: ergonimlar, so'z yasalishi, morfemik hosila, affiksatsiya, kompozitsiya, abbrevatsiya

The Influence of General Patterns Characteristic of Turkic Languages on the Formation of Bukhara Ergonyms

Summary

The ergonyms that exist in the Bukhara region and are currently being introduced into new use should be analyzed within the framework of the same language, based on the characteristics of a particular language. Ergonyms can encompass the physical and spiritual needs of a person, his lifestyle, and emotions, and the expansion of interethnic relations and the process of integration require the study of such onomastic units on the basis of broad knowledge and attention.

The main difference between ergonyms and other onomastic units is that the named units require other meanings, that is, to reveal the full nature of the same ergonym, it is necessary to use adjacent names, condensed complex devices, units consisting of information and propaganda signs. In order for ergonyms to fully cover the semantic aspects they carry, it is necessary to use different levels of the language, and the fact that several levels can cover a compact, yet wide

* Buxoro viloyati hokimining davlat tili bo'yicha maslahatchisi, Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi. akbar2683@umail.uz

semantic field at the same time leads to certain complexities. When analyzing ergonyms created using semantic, phonetic, syntactic-lexical, affixation, composition, and abbreviation methods, it is considered correct to evaluate them based on the general laws characteristic of Turkic languages. As a language belonging to the agglutinative language family, it is clear that in Uzbek, any meaning is conveyed through certain grammatical means, but various additional semantics (emphasis, command, interrogative, denotation, emotions) are conveyed using intonation, which is characteristic of inflectional languages. Since ergonyms are formed for a specific purpose, the main feature in them is not intonation, but writing. It should be noted that ergonyms are not naturally formed units, but are units specially formed for a specific purpose. Usually, the study of the diachronic structure of words and their etymology involves a very complex process, but the study of the structure of ergonyms as onomastic units and the reasons for their origin is not particularly difficult. There is a sufficient opportunity to determine the structure of any ergonym as a characteristic of Turkic languages, because the Uzbek language is a language that has been integrated with various languages throughout its historical development, therefore, in later periods, our people can easily accept the units that arise in our language on the basis of its rich cultural, spiritual, and scientific heritage.

Key words: ergonyms, word formation, morphemic derivation, affixation, composition, abbreviation

Kirish

Bugungi tezkor taraqqiyot va yangilanishlar davrida leksik birliklarga bo'lgan munosabat ham o'zgarib bormoqda. Bunday jarayonlar birliklarga lingvopsixologik hamda lingvomadaniy yondashuv zaruriyatini keltirib chiqaradi. Lingvistik birliklar ichidan aynan nominativ birliklarning ahamiyat darajasi oshib borgani sayin ularning hosil qilinish usullarini tadqiq qilish ham juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Hammamizga ma'lumki, har bir til ichki va tashqi manbalar asosida bo'yidi. So'z yasalishi lug'at tarkibi boyishining muhim omillaridan biri sanaladi. A.Hojiyev yangi so'z yasalishining 6 usulini keltirib o'tadi: 1) semantik; 2) fonetik; 3) sintaktik-leksik; 4) affiksatsiya; 5) kompozitsiya; 6) abbrevatsiya (Hojiyev, 1989, 21-b.). So'z yasalish jarayoniga ham ikki tomonlama qarash lozim, chunki semantik va fonetik usul tarixiy so'z yasalishi jarayoni bilan bog'liq. Boshqa yasalish usullari haqida ham shu fikrni aytish mumkin bo'lsa-da, so'zlarning o'zaro qo'shilishi va qo'shimcha qo'shish usullari hozirgi o'zbek adabiy tili doirasida ham faol hisoblanadi. Kompozitsiya usuli bilan so'z yasalish hodisasi haqida turlicha qarashlar mavjud. A.G'ulomov yangi so'z yasalishida kompozitsiya va affiksatsiyaning samador ekanligini (Abdurahmonov, Shoabdurahmonov, Hojiyev, 1975, 22-b.) aytib o'tadi. Abbrevatsiyaga yangi so'z yasalish usuli sifatida qaramaslik holatlari ham tilda uchraydi, chunki so'z yasalishida qaysi usul bilan bo'lishidan qat'i nazar tilda yangi ma'no ifodalovchi so'z yasalishi kerak, abbrevatsiyada esa so'zning shakli qisqaradi, ammo ma'noda hech qanday o'zgarish kuzatilmaydi, ammo abbrevatsiya orqali qay darajadadir yangi birlikning hosil qilinishi ergonimlarda ko'zga tashlanadi.

Tilda onomastik birliklarni o'rganish, hosil bo'lish usullarini tadqiq qilish bilan aloqador ishlar amalga oshirilgan. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, ergonimik birliklarning hosil qilinishiga an'anaviy ravishda yondashish etarli emas, shundan kelib chiqib dunyo tilshunosligida bunday birliklar yasallishining turlicha yo'llari keltirib o'tilgan, chuqur izlanishlar jarayonidan ko'rinadiki, hali bu usullar ham ergonimlarni o'rganish, uning tarkibini dalillash uchun o'zgacha yondashuvlarni taqozo etadi.

Qo'yilayotgan masalaning murakkab va ayni chog'da nozik tomoni shundaki, Buxoro hududida mavjud bo'lgan, hozirda yangi iste'molga kiritilayotgan ergonimlarni ayni bir til doirasida, ma'lum bir tilning xususiyatlaridan kelib chiqib tahlil etish lozim. Ergonimlar inson jismoniy va ruhiy ehtiyojlarini, uning hayot tarzini, emotsiyalarini ham o'zida qamray oladi, xalqlararo munosabatlarning kengayishi, integratsiyalashuv jarayoni bunday onomastik birliklarni keng qirrali bilim va e'tiborchanlik asosida o'rganilishini talab qiladi. Rus olimi N.V. Nosenko istalgan bir nominativ birlikning hosil qilinishida o'zboshimchalikka yo'l qo'yish to'g'ri

emasligini, ma'lum bir til me'yorlariga moslashtilishi, umum uchun tushunarliklik pozitsiyasida turishi lozimligini ta'kidlaydi, bu masalani hal etish, uning zaruriy prinsiplarini ishlab chiqish kerak deb hisoblaydi (Nosenko, 2007, 58-b). Ergonimlarning boshqa onomastik birliklardan asosiy farqi nomlanuvchi birliklarning boshqa ma'nolarni taqozo etishidir, ya'ni ayni bir ergonimning to'liq xususiyatini ochib berish uchun yondosh nomlardan, ixchamlashtirilgan murakkab qurilmalardan, axborot-tashviqot belgilaridan iborat bo'lgan birliklardan foydalanish talab etiladi. Ergonimlar o'zi tashiydigan ma'no jihatlarni to'la qamrab olishi uchun tilning turli sathlaridan foydalanish zaruriyati yuzaga keladi, bir nechta sathning ixchamlashtirilgan, ayni chog'da keng semik maydonni o'zida qamray olishi ma'lum murakkabliklarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Boshqa til birliklarida o'zgarishlar yuz yillar davomida sodir bo'lsa, ergonimlarning aniq iyerarxik o'sib borishi, shakl orqali mazmun-mohiyatni qay tarzda ifodalash chegarasini aniq belgilash ancha mushkul. Shuning uchun ergonimlarni tahlil qilishda ma'lum bir aniq davrni belgilab olish zarurati paydo bo'ladi. Ergonimlarni diaxron tahlil qilishda aniq mezonlar asosida tadqiqni amalga oshirish mumkin, ergonimik birliklar bo'yicha ma'lum bir til xossalaridan kelib chiqib mulohaza yuritish masalaning kengroq ochib berilishiga imkon qoldirmaydi.

Morfemik hosila. Lingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, har qanday so'zning yasaliish va morfologik hosilasi bo'ladi. *Yog'li non* birikmali ergonimida *yog'* yasovchi asos, *-li* yasovchi qo'shimcha, *yog'li* so'zi yasama hosiladir. *Ishlab chiqarish korxonasi* tarkibini morfologik tahlil qiladigan bo'lsak, *ishlab* so'zida ham so'z yasaliish, ham morfologik asos mavjud, *chiqarish* so'zi esa faqatgina lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalardan iboratligi sababli morfologik asos sifatida tahlil qilinadi. Har qanday til birligini mormemik, ya'ni so'z tarkibi nuqtayi nazaridan tahlil qilishimiz mumkin. Ergonimik birliklarda morfemik hosilani aniqlash uchun an'anaviy tadqiq usullaridan foydalanish etarli emas. Buning uchun quyidagi omillarga e'tibor berish talab etiladi:

- 1) o'zbek tiliga mansub bo'lgan birliklar adabiy til me'yorlariga rioya qilingan holda tuzilgan bo'lsa, an'anaviy tahlillar amalga oshiriladi;
- 2) milliy tilga mansub birliklar asosidagi noodatiy ergonimlar tarkibi tahlili;
- 3) milliy va o'zlashma birliklar asosidagi ergonimlar tarkibi tahlili;
- 4) o'zlashma birliklar asosida onomastik birliklarning tahlilini amalga oshirish;
- 5) turli shartli belgilar (raqamlar, harflar, shakllar) asosidagi ergonimlar tarkibini tahlil qilish;
- 6) ma'lum bir qisqartmalar, so'z o'yinlari asosida shakllantirilgan birliklarni tahlil qilish.

Affiksatsiya. Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'z yasaliishining eng faol usuli qo'shimchalar qo'shish orqali yangi so'z yasaliishidir. O'zbek tili agglutinativ tillar oilasiga mansub bo'lganligi sababli uning morfemik bo'linishi chegaralari aniqdir. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'shimchalar vazifasiga ko'ra ikki guruhga ajratiladi: so'z yasovchilar va shakl yasovchilar. Shakl yasovchilar, o'z navbatida, yana ikkiga, ya'ni lug'aviy shakl yasovchi va sintaktik shakl yasovchilarga ajratiladi. Bu shakllarni ma'lumot sifatida keltirishimizdan maqsad ergonimlarda affiksatsiya yo'li bilan so'zning hosil qilinishi faqatgina so'z yasovchi shakllarga bog'liq deb qaralmasligi lozimligidadir. Harakat nomi, sifatosh konstruksiyali ergonimlar tilimizda juda ko'p uchraydi. Shu nuqtayi nazardan ergonimik birliklarning paydo bo'lishi, uning nutq tarkibida voqelanishini ayni bir so'z yasovchi affikslarga bog'lab qo'yish yetarli emas. Kezi kelganda shuni qayd etish kerakki, ma'lum bir lug'aviy shakl yasovchilar o'rni bilan so'z yasash funksiyasini ham bajarishi mumkin, uning qanday turdagi birlik ekanligi nutq sharoitidan anglashilib turadi. Affikslar so'zning qaysi qismiga qo'shilishiga qarab prefiks (old qo'shimchalar), infiks (ich qo'shimchalar) va suffiks (so'ng qo'shimchalarga) xarakterida bo'ladi. Hozirgi o'zbek tilida qo'shimchalar, odatda, o'zakdan keyin qo'shiladi, ammo old qo'shimchalar ham mavjud bo'lib, ular fors-tojik tillaridan o'zlashgan. Infikslarning qo'llanilishi o'zbek tilida nafaoldir.

Hozirgi o'zbek tilida so'z yasaliishining qo'shimchalar vositasida amalga oshirilishi juda faolligi sir emas, ammo ichki va tashqi manbalar asosida bu usulning amalga oshirilishi haqida tilshunosligimizda turli munosabatlar mavjud. Ushbu birliklar tadqiq qilinganda, sinxron, ya'ni mavjud davr nuqtayi nazaridan tahlil qilish asos qilib olinadi. Biroq ergonimik birliklarda affikslar

orqali soʻz yasashlarida maʼlum bir istisnalar ham amal qiladi, ushbu holatlarni tahlil davomida koʻrib boramiz. Bunday istisnolarning mavjudligi bu sohani oʻrganish istiqbollarini belgilab beradi, tadqiqot manbasining kengligini koʻrsatadi.

Affiksalar orqali ergonimlarning hosil qilinishida quyidagi omillar amal qilishini kuzatish mumkin:

1) old qoʻshimchalarning ergonimlar tarkibida qoʻllanilishi: bizga maʼlumki, oʻzbek tilida old qoʻshimchalar mavjud emas, ularning barchasi oʻzlashma birliklardir. Old qoʻshimchalarning ishlatilishida maʼlum bir jihatlariga eʼtibor berish talab etiladi:

a) oʻzbek tiliga ancha davrlardan buyon isteʼmolda boʻlgan birliklardan foydalanish; bunday birliklar, asosan, fors-tojik, kam miqdorda arab tiliga xos. Masalan, ergonimlarda *no-*, *ser-*, *ba-*, *be-* orqali yasash kuzatiladi, shu bilan birga arab tiliga mansub *al*, *an* birligi ham qoʻllanadi: Al Aziz, Al Barakat, An Najot kabi; *-iya* arabcha shakli keltirilgan ergonimlarni ham kuzatish mumkin. Masalan, *“Azaliya” goʻzallik saloni*;

b) tilimizda keyingi davrlarda qoʻllanila boshlagan birliklar: *makro*, *mikro*, *inter*, *super* va boshqalar. Mazkur birliklar hozirgi oʻzbek tili doirasida qoʻshimcha mavqeyida turadi, bu birliklar milliy til doirasida alohida qoʻllanilib, maʼlum bir maʼnoni ifodalasa-da, ammo adabiy til doirasida, xususan, ergonimlarni hosil qilishda prefiks vazifasini oʻtaydi. Masalan, *Mikrobank*, *Mikrokredit tashkiloti*, *Mikromoliya tashkiloti* va boshqalar. Aynan mana shunday xizmat koʻrsatuvchi muassasalar tarkibida uning jufti sifatida *Makrobank*, *Makrokredit*, *Makromoliya tashkiloti* degan nomlarni uchratmaymiz.

Makro soʻzining maʼnosiga eʼtibor qarataylik: “Makro – [yun. Makros –uzun, katta]. Oʻzlashma baynalmilal soʻzlarning birinchi qismi: a) “katta”, “ulkan”, “katta oʻlchamli”, b) ”katta buyum va miqdorlarni oʻrganish va oʻlchash bilan bogʻliq” kabi maʼnolarni bildiradi” (Oʻzbek tilining izohli lugʻati III jild, 2022, 161-b). “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da “makro” soʻzi bilan bogʻliq *makroiqlim*, *makroiqtisodiyot*, *makroiqtisodiy*, *makrokoʻrsatkich*, *makromolekula*, *makrostruktura* kabi oltita soʻz keltirilgan hamda ular barcha oʻzlashma soʻzlar bilan birgalikda qoʻshma soʻz, tabiiy va iqtisodiyot bilan bogʻliq terminlar hosil qilinishida ishtirok etgan. “Iqtisodiyotga oid atamalar va tushunchalar lugʻati”da *makro* va *mikro* soʻzlari bilan bogʻliq faqatgina bittadan soʻz keltirilgan:

“Makroiqtisodiyot – bu mamlakat miqyosida moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish sohalarini bir butun qilib birlashtirgan milliy va jahon xoʻjaligi darajasidagi iqtisodiyotdir” (Iqtisodiyotga oid atamalar va tushunchalar izohli lugʻati, 2004, 21-b).

“Mikroiqtisodiyot – korxona, firmalar, yaʼni iqtisodni birlamchi, boshlangʻich boʻgʻini haqidagi iqtisodiyotdir. U cheklanganlik, tanlash va muqobil qiymat tushunchalari bilan, shuningdek, ishlab chiqarish va isteʼmollar bilan shugʻullanadi” (Iqtisodiyotga oid atamalar va tushunchalar izohli lugʻati, 2004, 22-b). “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da *mikro* soʻzi quyidagicha izohlanadi:

“Mikro – [yun. Micros – kichik, kichkina] 1. Baynalmilal oʻzlashma soʻzlarning birinchi qismi boʻlib, “kichik, juda mayda”, eng kichik birliklarni oʻrganish yoki oʻlchash bilan bogʻliq” kabi maʼnolarni bildiradi.

2. Boshlangʻich fizik kattaliklar nomi oldidan qoʻshiladigan va shu birlikning milliondan bir qismiga teng ulush birligini ifodalaydigan old qoʻshimcha (mas., mikroamper)” (Oʻzbek tilining izohli lugʻati III jild, 2022, 190-b). Mazkur old birlik bilan bogʻliq *mikrobiolog*, *mikrobiologik*, *mikrobiologiya*, *mikroblar*, *mikroinsult*, *mikroiqlim*, *mikroiqtisodiyot*, *mikroiqtisodiy*, *mikroklimat*, *mikrometr*, *mikrometrik*, *mikrometriya*, *mikron*, *mikroorganizmlar*, *mikrorayon*, *mikroskop*, *mikroskopik*, *mikrofilm*, *mikrofon*, *mikroxirurgiya*, *mikroelementlar*, *mikrooʻgʻitlar* tarzidagi yigirma ikkita soʻz berilgan. Shu bilan birga juftlik tarzida belgi vazifasini oʻtovchi *mini* va *mega* birliklari ham ishlatilib kelinmoqda. Xususan, bunday nomlanishlar savdo muassasalarida nisbatan amal qilmoqda. Masalan, *Mini-market*, *Mega-market* kabi.

“Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da *mini* qismi bilan bogʻliq toʻrtta soʻz keltirilgan. Jumladan, *miniatyur* (Miniatyura tarzidagi; juda kichik va nafis. Qizcha onasiga shu qadar oʻxshardiki, uni koʻrgan kishi onasining miniatyur surati deb oʻylardi. T.Jalolov, Oltin qafas);

miniatyura ([ital. miniature – nafis, nozik qilib ishlangan rasm<lot.minium-qizil yoki qizg‘ish-jigarrang bo‘yoq] 1. O‘rta asr qo‘lyozma asarlari va kitoblarda bo‘yoqlar bilan chizilgan rasm, surat, bezakli harf yoki lavha. 2. Nozik va chiroyli qilib ishlangan rasm, surat; shunday surat va rasm solish san‘ati. 3. Kichik adabiy yoki sahnaviy-musiqiy asar), minimal ([lot. Minimus – eng kichik] Eng oz, eng kam, eng kichik; zid.maksimal.), minimum([lot.minimum-eng kam, eng kichik miqdor; kam deganda] 1. Eng oz, eng kichik miqdor; zid. maksimum. 2. Biror soha uchun lozim bo‘lgan eng zaruriy bilim yoki tadbirlar yig‘indisi) (O‘zbek tilisning izohli lug‘ati III jild, 2022, 197-b), *mega* birligi bilan bog‘liq megapolis ([yun. megas-kata+polis-shahar]. Yonma-yon joylashgan bir qancha shahar va aholi yashaydigan maskanlarning o‘shib rivojlanishi va qo‘shilib ketishi natijasida hosil bo‘lgan ulkan shahar), megafon ([yun. Megas – katta, baland+phone – tovush] Tovushni baland yo‘nalishda kuchaytirib beradigan, odatda, konussimon shaklda yasalgan, dastali radiokarnay) (O‘zbek tilisning izohli lug‘ati III jild, 2022, 168-b). *Giper* [yun. ust, yuqori, narigi **tomon**] old qo‘shimchasi baynalmilal o‘zlashma so‘zlar tarkibida kelib, muayyan narsa, holatning me‘yordan ortiqqligini, biror narsaning yuqoridaligini ifodalaydi. *Giperbola* - [yun. Hyperbole] ayn. mubolag‘a 1 giperbola ([hyperballo – biror narsa orqali o‘taman] mat. Doiraviy konusni uning ikki yasovchisiga parallel tekislik bilan kesganda hosil bo‘ladigan egri chiziq), giperbolik (I ad. Mubolag‘ali.), giperbolik (II mat. Giperbolaga oid; giperboladan iborat bo‘lgan. Giperbolik funksiya.). Gipervitaminoz ([giper..+vitamin] tib. ba‘zi vitaminlarni me‘yordan ancha ko‘p iste‘mol qilish natijasida organizmning zaharlanishi.), giperemiya ([giper..+yun. Haima - qon] tib. muayyan a‘zo yoki gavda qismi tomirlarining odatdagidan ko‘proq qonga to‘lishi), giperinflyatsiya ([giper..+inflyatsiya] iqt. shiddat bilan rivojlanuvchi va iqtisodiy halokat, inqiroz xavfini tug‘diruvchi inflyatsiya), gipertermiya([giper...+yun. therme-issiqlik; isitma] tib. issiqlikning me‘yordan yuqori bo‘lishi; organizmning me‘yordan ortiq isib ketishi.), gepertonik (gipertoniya kasalligiga yo‘liqqan, qon bosimi oshib ketgan kishi.), gipertonik(gipertioniyaga oid. gipertonik kasallik), gipertoniya (giper...+tonos –taranglik, zo‘riqish] tib. mayda arteriyalar tonusi (tarangligi)ning ortishi natijasida qon bosimining ko‘tarilishi.), gipertrofiya([giper...+yun. trophe-ovqat; oziqlanish] tib. muayyan a‘zoning o‘ziga xos hujayra elementlari o‘shib kattalashuvi natijasida shu a‘zo yoki uning biror qismining haddan ziyod kattalashib ketishi.), giperfazo ([giper..+fazo] Fazoning yuqori qismi.) (O‘zbek tilisning izohli lug‘ati II jild, 2022, 226-b) kabi so‘zlar keltirilgan.

Semik tahlil shuni ko‘rsatadiki, savdo salohiyati, ham mahsulotlar hajmining ko‘pligi, ham tarmoqlar miqyosining yuqoriligi, ham hajm o‘lchovining yirikligi bilan *gipermarketlar* boshqalaridan farqlanib turadi. Bunday majmua ayni nom bilan atalish nuqtayi nazaridan Toshkent shahrida faoliyat yuritmoqda, Buxoro shahrida 6-kichik nohiya hududida joylashgan, bir qancha savdo brendlari, tashkilotlari yagona joyda birlashgan “Chinor” deb ataluvchi savdo hamda xizmat ko‘rsatish markazi, “Korzinka” nomi bilan mashnuri bo‘lgan yirik savdo majmualari, “Buxoro” savdo majmuasi, “Zahratan”, “Kopilka” savdo markazlari ham bunday nom bilan atalmaydi, buni ma‘lum milliy mentalitet va xalqning iqtisodiy, milliy-madaniy qadriyatlariga mos jihatlarning ustuvorligi bilan izohlash mumkin. Bundan tashqari *giper* birligi ham ergonimlarga nisbatan yirik megapolislardagi ulkan savdo markazlari nomiga nisbatan qo‘llanilmoqda. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, *mikro* va *makro* birliklari hajmga nisbatan emas, odatda, miqyosga qarab belgilanadi, *mini*, *mega* va *giper* birliklari esa ham hajm, ham shakliy yiriklashuv, ham tarmoqlar kengligi bilan aloqador holatlarda ergonimlarga nisbatan hosil qilinuvchi onomastik birliklar tarkibida ishtirok etadi.

Yuqorida keltirilgan *mikro*-, *makro*-, *mini*-, *mega*-, *giper*- kabi birliklar sinxron yondashiladigan bo‘lsa, affiksoidlardir, ya‘ni ham so‘z, ham qo‘shimcha vazifasini o‘tay oladi. Bunday birliklarning o‘rganilishi bilan bog‘liq bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Uning leksik yoki so‘z yasallish birligi ekanligi hosilaning semantik xususiyatiga qarab belgilanadi. Shu sababli ham ushbu so‘zlarning mustaqil holatda adabiy tilimizga qabul qilinmaganligi va qo‘llanilmaganligidan kelib chiqib, ushbu birliklarni o‘zbek tili miqyosida old qo‘shimcha sifatida talqin etilishi maqsadga to‘la mos keladi.

2) so‘ng qo‘shiluvchi affikslar: bunday birliklar barcha turkiy tillar uchun birdek xos. Shunday bo‘lsa-da, so‘ng keluvchi qo‘shimchalarni ham quyidagicha tasniflash mumkin:

a) o‘zbek tiliga xos bo‘lgan birliklar: *-chi, -la, -lik* va boshqalar: “Ming dasturchi”, “O‘yla, izla, top” to‘garaklari yoki *pishiriqchilik, to‘quvchilik, tikuvchilik, kulolchilik* kabi nomlar.

b) forsiy birliklar. Hech bir tilshunos olimga sir emaski, fors-tojikcha birliklar sifatida tilimizda hozirda iste‘molda bo‘lgan *-go‘y, -xon, -soz, -vachcha, -parast, -paz* kabilar affiksoid termini bilan keltirilgan, ya‘ni qo‘shimchaga aylangan birliklar sifatida talqin qilinadi. Ming yillar davomida forsiyzabon aholi bilan yonma-yon yashab kelgan turkiyzabon elat uchun bu birliklarni so‘z yoki qo‘shimcha maqomida turishi ma‘lum, ammo o‘z nutqida mustaqil leksik birlik sifatida bunday so‘zlarni ishlatadigan, faqatgina darslik hamda lug‘atlar yordamida bularning ma‘nolarini izohlaydigan aholi qatlami uchun bular an‘anaviy so‘z yasovchi qo‘shimchalar mavqeyini saqlab qola oladi, xolos: *-xon, -do‘z, -paz, -kor* va boshqalar: “*Yosh kitobxon*”, “*Yosh zardo‘z*” (*patdo‘z*), “*Mohir oshpaz*”, “*Davr bunyodkori*” kabi to‘garak nomlari.

d) arab tiliga oid bo‘lgan birliklar: *-ot, -at* va boshqalar: “*Hayvonot dunyosi*” turli jonivorlar yig‘ilgan bog‘, “*Adabiyot yoki she‘riyat*” klublari.

e) Yevropa tillaridan o‘zlashgan birliklar: *Sportlandiya* (turli xil sport anjomlari sotiladigan joy), *Salateriya* (turli xil salatlar tayyorlanadigan hamda sotiladigan obyekt), *Parfyumeriya* (atir – upalar sotiladigan do‘kon) kabi. Yuqorida nomlari zikr etilgan ergonimlarning tabiati qo‘llangan so‘z va so‘z birikmalarining ichki semik tabiatidan anglashilib turadi, ya‘ni soha so‘zda aks etsa, uning qanday sema bilan bog‘liq vaziyatni amalga oshirilishiga ixtisoslashishi, albatta, affikslar orqali oydinlashadi.

Tarkibi. Dunyo tilshunosligida ergonimlarning tarkibini belgilashda, asosan, birliklar kompozitsiyasini o‘rganishga jiddiy e‘tibor beriladi. *Kompozitsiya* tushunchasi ergonomik birliklarning hosil qilinishida ma‘lum darajada o‘zgacha yondashuv nuqtayi nazaridan qaralishini taqozo qiladi. Jumladan, hozirgi o‘zbek adabiy tilida kompozitsiya deyilganda, ma‘lum bir so‘zlarning sinxron bo‘lina olish mohiyati asosiy ahamiyat kasb etadi. Bunda quyidagi ikki holat ko‘zga tashlanadi:

1) qo‘shma birliklar ma‘nosi hosila ma‘nosini ifodalab kela oladi. Masalan, *belbog‘, qo‘lqop, oshmayiz, tokqaychi* kabi;

2) ba‘zi birliklarning qo‘shilishi natijasidagi hosilaning semantik tuzilmasiga alohida ajratib ko‘rsatilgan birliklarning ma‘nosi aloqador bo‘lmaydi, ammo leksik birliklar alohida olinganda ular mustaqil ma‘noli birlik ekanligi anglashilib turadi. Masalan, *Kattaqo‘rg‘on, To‘dako‘l* kabi.

Hozir o‘zbek adabiy tilida kompozitsiya davriy yondashish asosida tadqiq qilinishini ham talab etmoqda. Istalgan tilshunos davr bilan bog‘liq leksik birliklar tadqiqini amalga oshirishda sinxron va diaxron qarashni nazarda tutadi. Sinxron tahlil jarayoni ergonomik birliklar uchun boshqacha yondashuv asosida amalga oshirilishini taqozo etadi, ya‘ni qisqartirilgan birliklarga ham kompozitsion yondashuv lozimligini anglatadi. Bu borada rus tilshunosligida N.Nosenko, G.Aliyeva, F.Allistanova, V.Krijanovskaya, A. Yemelyanova kabilar tadqiqotlarida ergonimlar tarkibi bilan bog‘liq asosli izlanishlar olib borilganligi ayon bo‘ladi.

Ergonimlarning tarkibini aniqlashda unga fonetik, leksik, so‘z yasalishi va sintaktik jihatdan yondashish lozim. Shu narsani yodda tutish kerakki, abbrevatsiya usuli leksik birliklarning hosil bo‘lishi nuqtayi nazaridan yasaliş usuliga mansub bo‘lmasa-da, ammo ergonomik birliklarni hosil qilish tomonidan asosiy omillardan biri sanaladi. Bu birgina tilning tarixiy taraqqiyot yo‘li bilan bog‘liq emas, balki turli ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, mafkuraviy jihatlariga ham aloqador hisoblanadi. Istalgan bir leksik birlikning iste‘moldagi mavqeyi siyosiy mafkuraning ta‘siridan xoli emas, biroq ergonimlarga bu omilning ta‘sir darajasi har qanday onomastik birlikdan ko‘ra yaqqolroq ko‘zga tashlanadi. Ergonimlarning tarkibini aniqlashda ham shu ta‘sirni sezish mushkul emas. Sobiq Ittifoq davridagi ergonimlar ayni shu siyosat ta‘sirida yuzaga chiqqan. *Xozmag* so‘zi *xozaystvenniy magazin* birikmasining birinchi bo‘g‘inlari olinib, qisqartirilgan shaklidir. Bu birlik istiqloldan keyin *Xo‘jalik mollari do‘koni* shaklida qo‘llanila boshlandi, tarkibi jihatidan xo‘jalik ishlariga moslangan, xoslangan savdo muassasasi ma‘nosini

ifodalaydi, uning tarkibidagi *xo'jalik* so'zini hozirgi kunda asos va qo'shimcha sifatida tarkibga ajratmaymiz, yaxlit nomlovchi birlik sifatida qabul qilamiz, u so'zni qisqartirib qo'llash imkoniyati o'zbek tilida mavjud emas.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligi nuqtayi nazaridan ergonimlar tahlil qilinganda ularga turkiy tillarga xos bo'lgan umumiy qonuniyatlardan kelib chiqib baholash to'g'ri sanaladi. Agglyutinativ tillar oilasiga xos til sifatida o'zbek tilida har qanday ma'no ma'lum bir grammatik vositalar orqali berilishi ayon, lekin turli xil qo'shimcha semalar (ta'kid, buyruq, so'roq, darak, emotsiyalar) flektiv tillarga xos bo'lgan ohang yordamida beriladi. Ergonimlar ma'lum bir maqsad asosida shakllantirilgani uchun ular uchun asosiy belgi ohang emas, balki yozuvdir. Shuni ta'kidlash lozimki, ergonimlar tabiiy shakllangan birliklar emas, balki ma'lum maqsad taqozosiga ko'ra maxsus shakllantirilgan birliklardir. Odatda, so'zlarning diaxron tarkibi va ularning etimologiyasini tadqiq qilish juda murakkab jarayonni o'z ishiga oladi, ammo onomastik birlik sifatida ergonimlarning tarkibi, ularning kelib chiqish sabablarini aniq tadqiq qilish unchalik ham qiyinchilik tug'dirmaydi. Turkiy tillarga xos belgi sifatida har qanday ergonim tarkibini aniqlash imkoniyati yetarli darajada mavjud, chunki o'zbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turli tillar bilan integratsiyalashgan til hisoblanadi, shuning uchun keying davrlarda ham tilimizda yuzaga kelayotgan birliklarni xalqimiz boy madaniy, ruhiy, ilmiy merosi zahirida oson qabul qila oladi. Ergonimlarning tarkibini quyidagicha tahlil qilish mumkin:

1) kompozitsiya – an'anaviy tilshunoslikda ikki va undan ortiq so'zning qo'shilishidan yangi bir leksik birlikning hosil qilinishidir. Ergonimik birliklar tarkibidagi kompozitsiyani tadqiq qilishda, bizning nazarimizda, quyidagicha tasniflash maqsadga muvofiqdir:

a) sintaktik birliklarning onimlarga aylanishi: *Qo'shma korxona, Yog'li non, Poyabzal ta'mirlash* va hokazolar;

b) morfologik birliklar asosida shakllantirilgan ergonimlar: *Go'sht do'koni, Oziq-ovqat do'koni, Kiyim-kechak do'koni, Non mahsulotlari do'koni, Ishlab chiqarish korxonasi, Go'zallik saloni, KIA markazi, Osh markazi, Un mahsulotlari, Ona-zamin saxovati, Vodiy somsasi* (Vodiy somsa), *Mehtar Anbar mehmonxonasi, Ko'kaldosh madrasasi, Ulug'bek madrasasi* va boshqalar. Egalik qo'shimchalari orqali shakllangan bunday kompozitsiyalarning semik maydoni shu morfologik birlikning xususiyatlariga qarab belgilanadi, tahlil jarayonida uning vazifasi nechog'lik ahamiyatligini tushunish zarur. Egalik shakllari ergonimlarga xos bo'lgan xoslanganlik, moslanganlik, mo'ljallanganlik, umundan ajratilganlik kabi munosabatlarni ifodalashda xizmat qiladi.

d) qisqartma so'zlar kompozitsiyasida quyidagi shakllar yuzaga kelishi kuzatiladi:

-qisqartma va to'liq asos kompozitsiyasi: *O'zmevasabzavot, Avtoservis, Avtoehtiyotqismlar, Buxsavdo* va hokazo;

-bo'g'in shaklidagi qisqartmalar va o'zlashma so'z kompozitsiyasi: *O'zmashxolding*;

-so'zlarni bo'g'in shaklida keltirish orqali: *Ulfarjam; Mufarshox*;

-so'zlarning bir bo'g'inini va bosh harflarini keltirish orqali: *BuxDU, BuxTI, BuxDPI*;

-so'zlarning bosh harflarni keltirish orqali: *BMTI, BMMTB, BSSB* kabi.

Ushbu birliklarni tahlil qilish orqali biz shakl va ma'no hamda til va nutq munosabatlariga e'tibor qaratishimiz, bunga tanqidiy emas, kreativ hamda kognitiv yondashishimiz lozim.

Aksariyat ergonim sifatidagi onomastik birliklarning tarkibi ma'lum bir me'yorlarga bo'ysunmaydi. Kompozitsiya ko'rinishidagi bunday ergonimlar tarkibi quyidagicha ko'rinishga ega bo'lishi kuzatildi:

1) imlo talablariga to'la mos keluvchi o'z birliklar asosida shakllangan ergonimlar (bular kirill yoki lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosida bo'lishi mumkin): *Kattaqo'rg'on jo'ja, To'dako'l baliq* va hokazolar. Ergonimlardagi kompozitsion tarkibni oddiy kompozitsiya yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Chunonchi, oddiy kompozitsiya yo'li bilan hosil qilingan birlik sifatida *Kattaqo'rg'on* yoki *To'dako'l* so'zlarini olish mumkin, ammo ergonimik birlik sifatida sintagmatik munosabat asosidagi davomiy kompozitsiya tarzida qaralsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. *G'ijduvon shashlik* – ergonimik kompozitsiya, *Yakkatut don mas'uliyati cheklangan jamiyati* kompozitsiya tarkibidagi kompozitsiyadir.

2) kompozitsiyaning tarkibi bir tilga oid birliklardan tarkib topishi mumkin: *Bella burger, Mono elektrik, Mediapark, Ipoteka bank, Barber shop* (Yevropa tillaridan).

Xulosa

Soʻz yasash yoʻli bilan hosil boʻluvchi ergonimlar ham soʻzlar kabi affiks, birikma va hokazolar qoʻshilishi asosida yasaladi. Uzoq vaqt davomida soʻz shakllanishi va semantikasining oʻzgarishiga uchragan tilimizdagi ergonimlar zamonaviy oʻzbek tilida oʻziga xos ichki qurilishlarga ega boʻlgan mikrotizim sifatida shakllangan va faoliyat koʻrsatmoqda.

Ergonimlar tanlangan assotsiatsiyasining tizimliliigi va ularni aniqlashning qonuniyligi alohida funksional-semantik soha sifatida butun tilning tizimli tabiatiga ham, til sathlaridan biri sifatidagi lugʻatga ham xos boʻlgan qator parametrlarni tahlil qilish orqali aniqlanadi. Ergonimlar yasalishida semantik rivojlanishning aniq tendensiyalarini va ushbu toifadagi birliklarning eng samarali soʻz yasash modellarini koʻrish mumkin.

Bularning barchasi oʻzbek tili lugʻat boyligining doimiy yangilanishi qanchalik koʻp qirrali va dinamik ekanligini va ayniqsa uning onomastik xilma-xilligini tasdiqlaydi. Oʻzbek tilida zamonaviy ergonimlarning shakllanishini oʻrganish natijalaridan har xil turdagi lugʻatlar, jumladan, leksik-sintaktik va qisqartirilgan ergonimlar lugʻatini tayyorlashda foydalanish mumkin.

Adabiyot

Ҳожи́ев А (1989). *Ўзбек тилида сўз ясашиши*. Тошкент: Ўқитувчи.

Абдураҳмонов Ғ., Шоабдураҳмонов Ш., Ҳожи́ев А. (1975). *Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология*. Тошкент: Фан.

Носенко Н.В. (2007). *Названия городских объектов Новосибирска: структурно-семантический и коммуникативно-прагматический аспекты*. Новосибирск

Oʻzbek tilining izohli lugʻati . (2022). *II-III jildlar*. Toshkent: Gʻafur Gʻulom

Iqtisodiyotga oid atamalar va tushunchalar izohli lugʻati. (2004). Toshkent: Fan.

Турсунов У., Мухторов А., Раҳматуллаев Ш. (1992). *Ҳозирги ўзбек адабий тили*. Тошкент: Ўзбекистон.

Алистанова. Ф.Ф. (2011). *Эргонимы современного русского языка как микросистема*. Махачкала.

Емельянова. А.М. (2007). *Эргонимы в лингвистическом ландшафте полиэтнического города*. Уфа: БГПУ

Annotatsiya

Ma'lumki, dunyo tillari lug'at tarkibining boyishi va takomillashuvida o'zga tillardan kirgan o'zlashmalar ham muhim rol o'ynaydi. Aytish mumkinki, dunyoda sof tilning o'zi yo'q. Bir tilda ikkinchi bir til unsurining bo'lishini tabiiy bir hol sifatida qabul qilish mumkin. Dunyo tillarining turli-tuman tarixiy sharoitlarda o'zaro ma'lum munosabatda bo'lishi qonuniy bir holdir.

Shunday ekan, turkiy tillardan, xususan, o'zbek tilidan ham boshqa tillarga muayyan miqdordagi terminlar o'zlashgan va o'zlashmoqda. Rus tilining lug'at tarkibiga nazar tashlar ekanmiz, unda turkiy tillardan o'zlashgan katta miqdordagi terminlar bor ekanligining guvohi bo'lamiz. Ularning mazkur tildagi o'rni qay darajada ekanligini tadqiqot obyektimizda keltiriladigan quyidagi dalillar yanada to'ldiradi.

Dunyodagi hech bir til ham faqat o'z ichki resurslarigagina tayanib ish ko'rmaganidek, rus tili uchun ham faqat o'z so'zlari, o'z qatlam boyligi va imkoniyatlari kifoya qilmaydi. Mana shu sabablarga ko'ra, dunyo tillarining barchasida ham o'zga tillardan qabul etilgan ko'plab so'z va terminlar ishlatilgan va ishlatib kelinmoqda.

Mazkur maqolada asli umumturkiy bo'lib, keyinchalik slavyan tillariga o'zlashgan bir qator terminlar xususida fikr yuritiladi. Jumladan, rus tilida iste'molda bo'lgan *tovar*, *kirpich*, *yogurt*, *qayiq* terminlarining etimologiyasi tarixiy faktlar asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: kirpich, yogurt, tovar, qayiq, etimologiya, etimon, termin, terminologiya, leksema, o'zlashma, utyug.

Some Turkic Borrowings in Slavic Languages

Summary

It is known that world languages also play an important role in the enrichment and improvement of dictionary content, as well as acquisitions from other languages. It can be said that there is no pure language itself in the world. The presence of a second linguistic element in one language can be taken as a natural case. It is legal for world languages to interact with each other in different historical contexts.

Therefore, a certain number of terms are borrowed and assimilated from Turkic languages, in particular from Uzbek, as well as other languages. Looking at the composition of the dictionary of the Russian language, we will witness that there are a large number of terms borrowed from Turkic languages. To what extent their role in this language is further complemented by the following arguments presented in our research object.

Just as not a single language in the world works only by relying on its own internal resources, even for the Russian language, only its own words, its own layer of wealth and capabilities are not enough. For these reasons, many words and terms adopted from other languages have been used and used in all languages of the world.

This article reflects on a number of terms that were originally all-Russian and later assimilated into Slavic languages. In particular, the etymology of **the terms brand, kirpich, yogurt, boat**, which are in Russian consumption, is illuminated on the basis of historical facts.

Keywords: language, lexicon, Hedgehog, yogurt, commodity, boat, etymology, etymon, term, terminology, lexeme, appropriation, utyug.

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent. e-mail: hamid.yodgorov@mail.ru

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti, munojotsayidzoda@mail.ru

Tilning lugʻat tarkibi maʼnosida tilshunoslikda vokabulyar termini ham qoʻllanadi. Vokabulyar muayyan tildagi harakatda boʻlgan barcha soʻzlar yigʻindisidir. Demak, vokabula maʼlum til soʻzlarining ideal darajadagi toʻliq roʻyxatidan iboratdir. Ammo tildagi mavjud soʻzlarning barchasini toʻliq bilish va toʻplashning iloji yoʻq. Til oʻz kommunikativ imkoniyati va soʻz boyligiga koʻra nihoyatda boy va cheksizdir. Bu xulosalarni rus tiliga nisbatan ham qoʻllash mantiqlidir.

Yuqorida taʼkidlanganidek, boshqa tillardan leksemalarni oʻzlashtirish salbiy jarayon emas va bu esa oʻzlashtiruvchi tilning soʻz yasash imkoniyatlari butunlay cheklangan, degan maʼnoni bildirmaydi. Shu bilan birga, ana shu jarayonda oʻzlashtiruvchi til yangi soʻzlar bilan boyibgina qolmasdan, balki yangi soʻz yasash fondi hamda soʻz yasash vositalarini koʻpaytirishga ham imkon tugʻdiradi.

Har bir til, asosan, oʻz lugʻat boyligi va grammatik qurilishi asosida taraqqiyot qonunlari boʻyicha oʻsib, takomillashib boradi. Bundan tashqari, til kollektivlarining oʻzaro aloqalari natijasida bir til ikkinchisini boyitadi. Xalqlar orasidagi iqtisodiy, siyosiy-madaniy aloqalar natijasida bir til qurilishiga xos birliklar ikkinchi tilga kirib boradi. Bu, shubhasiz, tabiiy jarayon.

Tildagi lugʻaviy birliklarning kelib chiqishini, etimonini aniqlash tilshunoslik oldida turgan vazifalardandir. Bugungi kunda ruscha deb qaralayotgan bir qator leksemalar ham borki, ularning ildizlari oʻrganilganda, bu soʻzlarning umumturkiy ekanligi maʼlum boʻladi.

Jumladan, koʻpchilik **kirpich** leksemasini rus tiliga xos deb biladi. Tilimiz tarixiga, aniqrogʻi, Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻotit turk” asariga murojaat qilar ekanmiz, bu leksemaning umumturkiy ekanligiga ishonch hosil qilamiz: kerpich-kirpich-gʻisht (Koshgʻariy, 1960-63, 1, 424-b.). Shu bilan birga, mazkur termin turkiy tildan rus tiliga XIV asrdan oʻzlashganligini tilshunos I.Sreznevskiy oʻzining “Материалы для древнерусского словаря” kitobida qayd etadi (Срезневский, Материалы для древнерусского словаря. т. I-III., 893-1903).

Shu oʻrinda “Таможенные книги Московского государства” kitobidagi quyidagi jumlagi eʼtiborimizni qaratamiz: “И ис того числа в росходе для банного строения устюжанин Семен Петров Оленов в таможенной бане в каминнице кожушные дуги кирпичом выкладывавал. За кирпич и за работу плачено ему, Семену, 9 алтын ” (Таможенные книги Московского государства XVII века. М. – Л., 1951).

Rus tilshunosi V.Arakin oʻzining bir maqolasida *kirpich* termini xususida shunday yozadi: “В течение XIX и XX вв. слово *кирпич* приобретает дополнительные значения как в языке – источнике, так и в русском языке, кирпичом называют предметы, имеющие форму кирпича: кирпич хлеба, кирпич чаю и др.” (Аракин, Тюркские лексические элементы в памятниках русского языка монгольского периода. 1974).

“Oʻzbek tilining izohli lugʻati” (1981)ga nazar tashlar ekanmiz, *tovar* leksemasiga shunday izoh berilganini oʻqiymiz: 1.Ayirboshlash, sotish uchun ishlab chiqarilgan mehnat mahsuloti. 2.Savdo-sotiqdagi har qanday mol. Lugʻat maqolasida mazkur leksemaning iqtisodiy termin ekanligi qayd etilgan, lekin qaysi tilning birligi ekanligi koʻrsatilmagan. Shu oʻrinda yana Mahmud Koshgʻariyning lugʻatiga murojaat etamiz: 1.tavar-tovar, mol (I, 389-b.). 2.tavar - jonli, jonsiz mol (I,343-b.). Mazkur termin asosida *tavarliq* (mollar turadigan joy), tavarligʻ er (molli odam) kabi yasama terminlar hosil boʻlgan (I, 456-b.).

Bunday misollarni keltirishda davom etamiz. Maishiy leksikaga xos *dazmol* leksemasi kelib chiqishiga koʻra fors-tojikchadir. Bu leksema hozirgi oʻzbek tilida faol ishlatiladi: Akram Nigorani uyidan topdi: yuvilgan kiyimlarga dazmol urayotgan ekan (S.Anorboyev.Oqsoy). “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da *dazmol* leksemasiga shunday izoh berilgan: “Qizdirib kiyim-kechak, gazlama va shu kabilarni tekislaydigan, gʻijimini yozadigan metal asbob”. M.Koshgʻariyning mazkur lugʻatida xuddi shu maʼnoda *otuk* (I, 99-b.) leksemasi ishlatilgan.

Albatta, har qanday leksema biror tilga oʻzlashgach, oʻsha tilning tabiatiga moslashadi. Keyingi paytlarda *yogurd* leksemasi **кислое молоко** maʼnosida Rossiya televideniesida tez-tez reklama qilinmoqda. Ushbu leksemaning etimologiyasi bilan qiziqib, manbalarga murojaat qilganimizda, bunga ham javob topildi. “Devonu lugʻotit turk” asarida *yogurd* (III, 179-b.) leksemasi *qatiq* (кислое молоко) maʼnosida mavjud ekan. Fikrimizni turkolog olim

E.Sevortyanning “Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке» nomli kitobidan olingan quyidagi misralar ham tasdiqlaydi:” со значением объекта - joğurd “кислое молоко” от joğur- “замещивать», “месит» (тесто)”, то же значением в турецком joğurd; со значением результата- *гуруд*// *гурут* “высушенные шарики из процеженного кислого молока» от *гуру* – «сохнут», турецкий *kurut* “высушенное кислое молоко», в таком же значении...” (Севортян, Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. 1966.С.5).

Endi umumturkiy bo‘lmish *qayiq* termini xususida to‘xtalamiz. ”O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da mazkur terminga shunday izoh berilgan:” Suvda suzib yuradigan kichkina transport vositasi”. Misol keltiramiz: Mahkam ko‘lda suzib yurgan qayiq'larga o‘ychan qarab qoldi (P.Qodirov, Uch ildiz).

Tilshunos M.Tagiyev *qayiq* leksemasi haqida shunday yozadi: “O‘rta asrlarda mazkur termin turkiy tillarda qanday ma‘no anglatgan bo‘lsa, rus tilida ham shu ma‘noda ishlatilgan. I.Sreznevskiyning lug‘atida *qayiq* so‘zi uchramaydi. Lekin M.Fasmer, A.Preobrajenskiy va N.Dmitriyevning etimologik lug‘atlarida bu so‘z kelib chiqishiga ko‘ra umumturkiy ekanligi qayd etiladi. Shunday bo‘lsa-da, bu manbalar ushbu so‘zning rus tilida qachondan boshlab qaysi ma‘noda ishlatilayotgani haqida ma‘lumot bermaydi” (Тагиев, Наблюдения над употреблением слов тюркского происхождения в русских письменных памятниках XVI – XVII вв. Сб. Тюркизмы в восточно-славянских языках. 1974).

Yana ayrim faktlarga murojaat etamiz.1950-1965 yillarda chop etilgan “Словарь современного русского литературного языка» nomli kitobda *qayiq* termini shunday izohlangan: каюк-1) небольшая лодка с плоским дном и двумя веслами; 2) на севере - грузовое крытое судно без палубы с каютой на корме (Словарь современного русского литературного языка. Т. I. 1950-1965.

Aytilganlardan ma‘lum bo‘ladiki, *qayiq* termini o‘rta asrlarda rus tilida keng iste’molda bo‘lgan bo‘lib, ayniqsa, XVII asr yozma yodgorliklari tili bu borada juda xarakterlidir. Misollarga murojaat qilamiz: “Октября в 6 день Афанасьев сын Максим пришел от Архангельского города на каюке у Алексея Поздышина».(Таможен. кн., 61). Bunday misollarni kitobning o‘nlab sahifalarida uchratish mumkin.

Leksemalarning etimonini aniqlash bilan tilshunoslikning etimologiya bo‘limi shug‘ullanadi. Bunday tadqiqot natijalari til sistemasi va strukturasidagi turli jarayonlarni hamda leksemalarning etimologik ma‘nolarini aniqlashda, etimologik lug‘atlar tuzishda ahamiyatlidir.

Qolaversa, keltirilgan misollarning umumturkiy ekanligini hamma ham bilavermaydi, zero, til tarixini bilish millat tarixini bilish ekanligini unutmashimiz kerak.

Adabiyotlar:

Koshg‘ariy M. (1960-1963). *Devonu lug‘otit turk*. I-III tom.

Срезневский И. (1893-1903). *Материалы для древнерусского словаря*. т. I-III.

Таможенные книги Московского государства XVII века (1951).

Аракин В. (1974). *Тюркские лексические элементы в памятниках русского языка монгольского периода*. Сб. Тюркизмы в восточно-славянских языках.

Севортян Э. (1966). *Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке*.

Тагиев М. (1974). *Наблюдения над употреблением слов тюркского происхождения в русских письменных памятниках XVI – XVII вв.* Сб. Тюркизмы в восточно-славянских языках.

Словарь современного русского литературного языка. (1950-1965).-М.Т. I.

Annotatsiya

Soʻz – tilning asosiy birligidir. Tilni nutq tovushlarisiz, grammatik shakllarsiz va kommunikatsiya jarayonidan tashqarida tasavvur qilish mumkin emas. Nutq tovushlari tizimi, morfologik shakllar majmuasi va kommunikatsiya uchun xizmat qiluvchi qurilmalar – hammasi birgalikda tilni, uning bir butun organizmini tashkil etadi. Shularning barchasi soʻz yordamida shakllanadi. Soʻzning funktsional-semantik koʻrinishlaridan biri termindir. Soʻz va terminlar tilning mazmun jabhasiga “qisman oʻxshashligi” shundaki, soʻzlarning mazmun jabhasi, yuqorida ham aytilganidek, umumxalq xotirasida mushtarak rasmiylashgan maʼnolarni oʻz ichiga olsa, terminlarning mazmun jabhasi muayyan fan-texnika va kasb-hunarga ixtisoslashgan ayrim guruh shaxslar xotirasida mushtarak rasmiylashgan *tushunchalarni* oʻz ichiga oladi. Tushuncha va maʼno, garchand tilning mazmun jabhasiga tegishli mushtarak hodisalar sanalsa-da, ular oʻzaro farq qiladi: tushunchaning “amal hajmi” maʼnoning “amal hajmi”dan kengdir, chunki maʼno tushuncha doirasiga kiruvchi ideal birlik hisoblanadi. Ushbu maqolada oʻzbek intralingvistik (immanent) tilshunosligi terminologik tizimining mazmun plani bilan bogʻliq funktsional-semantik xususiyatlari oʻrganilgan boʻlib, unda leksikologiyaning zamonaviy yoʻnalishlarining terminologik tizimlari hamda terminologiyadagi dubletlik masalalariga bagʻishlanadi. Tilshunoslik terminlari maqolaning illyustrativ material sifatida xizmat qiladi.

Kalit soʻzlar: til, soʻz, termin, sinonim, omonim, antnim, dublet, denotat, maʼnodosh, absolyut maʼnodosh, leksik birlik va b.

Duplicate Relationships in the Terminology System

Abstract

The word is the basic unit of language. It is impossible to imagine a language without speech sounds, grammatical forms and outside the communication process. The system of speech sounds, the complex of morphological forms and the devices serving for communication - all together constitute the language, its whole organism. All this is formed with the help of words. One of the functional-semantic manifestations of the word is the term. The “partial similarity” of words and terms to the content aspect of the language is that, while the content aspect of words, as mentioned above, includes meanings that are jointly formalized in the memory of the whole people, the content aspect of terms includes concepts that are jointly formalized in the memory of certain groups of individuals specializing in a particular science, technology and profession. Concept and meaning, although they are considered common phenomena related to the content aspect of language, differ from each other: the “practical scope” of the concept is wider than the “practical scope” of meaning, since meaning is an ideal unit included in the scope of the concept. This article studies the functional-semantic features of the Uzbek intralinguistic (immanent) linguistics terminological system related to the content plan, and is devoted to the terminological systems of modern areas of lexicology and the issues of doublets in terminology. Linguistic terms serve as illustrative material for the article.

Key words: language, word, term, synonym, homonym, antonym, doublet, denotation, synonym, absolute synonym, lexical unit, etc.

Ushbu maqolada terminologiya tizimida zid maʼnoli boʻlmagan leksik birliklar va ularning lugʻaviy-mazmuniy medioqurilmalari, ularning denotativ asosi umumiy boʻlgan lugʻaviy birliklar (sinonim, graduonim, dubletlar)dan biri boʻlgan dublet terminlar munosabati haqida fikr yuritmoqchimiz.

* Filologiya fanlari doktori, Guliston davlat universiteti dotsenti, e-mail: ermatov.ixtiyor@mail.ru

Soʻzlararo lisoniy munosabatlarning zid maʼnoli boʻlmagan guruhi shakl va maʼno nomutanosibligiga asoslanadi. Ularda shakliy birliklar maʼnoviy birliklarga nisbatan koʻp boʻladi.

Ushbu guruh lugʻaviy-mazmuniy medioqurilmalarni hosil qiluvchi leksemalarning denotatsiyasi munosabatiga koʻra, ikki ichki tagguruhga boʻlinadi:

- 1) denotativ asosi umumiy boʻlgan lugʻaviy birliklar va ularning guruhi;
- 2) denotativ asosi har xil, farqlanuvchi lugʻaviy birliklar va ularning guruhi.

Denotativ asosi umumiy boʻlgan lugʻaviy birliklar guruhi uch ichki tagguruhga ajraladi:

- a) sinonimlar;
- b) graduonimlar;
- v) dubletlar.

Sinonimlar ham, graduonimlar ham, dubletlar ham zid maʼnoli boʻlmagan leksik birliklarning denotativ asosi bir xil yoki oʻzaro yaqin turiga kiradi. Biz ushbu maqola orqali terminologiyada *sinonimlik* va *dubletlik* hodisalari haqida fikr yuritmoqchimiz.

Tilda uzual maʼno okkazional maʼnodan farqli holda, faqat bir soʻzning semantik tarkibiga kiradi. Masalan, “suyukli bola” okkazional maʼnosi ijobiy emotsional komponenti bilan *qoʻzichoq*, *boʻtaloq toychoq*, *shunqor*, *doʻmboq* kabi soʻzlarda ifodalash mumkin. Uzual maʼnoni bir soʻz ifodalaydi, yaʼni uni yana ikkinchi bir soʻzda ifodalab boʻlmaydi.

Sinonimlar maʼnosi bir biriga yaqin boʻlgan birdan ortiq soʻzlardir. Lekin bir qatordagi sinonimik soʻzlar yo ekspressiv boʻyogʻiga koʻra, yo maʼno nozikligiga koʻra oʻzaro farq qiladi (Tursunov, Muxtorov, Rahmatullayev, 1970, 29-b.). Faqat dubletlar tarkibidagi soʻzlar maʼnosi ayni bir xil boʻladi (Choferov, 1970, 29-b.). Lekin dubletlar tilda uzoq yashamaydi: yo biri qoʻllanmay ketadi, yo biri bir jihati bilan oʻzgarib ketadi (Hojiyev, 1981, 239-b.). Yaʼni birorta ham uzual maʼno toʻlaligi bilan ikkinchi bir soʻzda takrorlanmaydi. Soʻzlarning yaʼni birdan ortiq soʻzning maʼno munosabati aynan bir xillikka asoslangan sinonimlar tilshunoslikda absolyut sinonimlar deb ataladi (Mirtojiyev, 2010, 45-b.). Ularni ayrim tilshunolar *dublet* deb ataydilar (Kamolov, 1966, 130-b.). Baʼzi ishlarda esa maʼnolari ayni bir xil sinonimlar mavjudligini aytish bilan cheklanilgan: uni *absolyut sinonim* deb ham, *dublet* deb ham atalmagan (Memedov, Axundov, 1966, 183-b.).

Aslini olganda, absolyut sinonim va dublet terminlari bir xil maʼnoga ega. Bu terminlar ostida ifodalangan sinonimlar birdan ortiq soʻzning semantik tarkibi ayni bir xil boʻlishini bildiradi. Masalan, oʻzbek adabiy tilida *chega* va *qadoq* soʻzlari boʻlib, ular oʻzaro *absolyut sinonimlar* hisoblanadi. Chunki bu soʻzlarning har ikkisida ham ikkitadan leksik maʼno bor:

- 1) siniq chinnining temir plastinkacha yordami bilan birlashtirilgan oʻrni;
- 2) siniq idishni yamashtiradigan temir plastinkacha.

Bu ikki leksik maʼno *chega* soʻzining ham, *qadoq* soʻzining ham semantik tarkibini tashkil qiladi. Bu ikki soʻzning semantik tarkibida bundan boshqa semantika yoʻq. Yaʼni ularning semantik tarkibi bir xil. Ular absolyut sinonimlar hisoblanadi. Misollarga eʼtibor bering: *chegasidan sinmoq* / *qadogʻidan sinmoq* va *chegasi tushib ketmoq* / *qadogʻi tushib ketmoq*. Bu soʻzlar grammatik kategoriyasi, yaʼni turkumi jihatidan ham bir xil.

Oʻzbek tilida *lingvist* / *tilshunos*, *qarsak* / *chapak*, *shoti* / *narvon*, *sinchalak* / *chittak*, *oʻqituvchi* / *muallim*, *askar* / *soldat*, *sivizgʻa* / *nay* kabi soʻz juftliklari borki, ular maʼno jihatidan bir-biridai mutlaqo farq qilmaydi. Ular bir xil leksik maʼnoga ega sinonimlardir (Mirtojiyev, 2010, 191-b.).

Ular haqiqatan *absolyut sinonim* hisoblanadi. Chunki ular asosan termin ekanligi bilan xarakterlanadi. Terminlar soʻzda ifodalangan boʻlsa ham, ularning leksik maʼnosida biror nutq uslubiga xoslanish, emotsional-ekspressiv boʻyoqni koʻrsatish kuzatilmaydi.

Absolyut sinonimlar ayni bir xil leksik maʼnoga ega boʻlgan birdan ortiq soʻzdir. Oʻzbek tilida absolyut sinonimlar tarkibidagi soʻzlar deyarli bir juft boʻlib, leksik maʼnolari tushunchaga teng keladi va ular asosan terminologik leksikaga mansubdir. Komponentlari bir tilga xos boʻlishi shart. Soʻzni fonetik variantlari va bir maʼnoli morfologik shakllari absolyut sinonimni tarkib toptirmaydi. Sinonimlar bir oʻzakka mansub boʻlmaydi (Mirtojiyev, 2010, 196-b.).

Yuqoridagilardan kelib chiqib *sinonim*, *absolyut sinonim* va *dublet* lisoniy maqomdagi terminlar orasidagi farq ularning mazmun planiga xos vazifasiga ko'ra belgilanadi. Aynan *sinonim* va *dublet* terminlari orasidagi farq, avvalo, quyidagilarda ko'zga tashlanadi:

- a) sinonimlarda sinonimik qator bo'ladi, dubletlar odatda ikki so'zdan iborat bo'ladi;
 - b) sinonim so'zlarning leksik ma'nosida biror nutq uslubiga xoslanish, emotsional-ekspressiv bo'yog'i bo'ladi, dubletlarda bu kuzatilmaydi;
 - v) sinonimlarning ma'nosi signifikatga nisbatan farqlovchi, dubletlarda esa farqlanmas bo'ladi;
 - g) so'zlar sinonimlarda markerli, dublet so'zlarda markersiz bo'ladi;
 - d) sinonimlar so'zlar ma'nodoshligini ifodalaydi, dubletlar esa faqat bir tushunchani ifodalaydi;
 - ye) sinonim so'zlarda sinonimik paradigma bo'ladi, dubletlar paradigma hosil qilolmaydi;
 - yo) dublet so'zlar juft bo'lib keladi, undan ortiq bo'lmaydi, sinonimlarda esa aksincha bo'lib, sinonimlarni ikki yoki undan ortiq so'zlar tashkil etadi;
 - j) dublet so'zlarning biri albatta "o'tkinchi" bo'ladi, sinonimlar qatorida "o'tkinchi" so'zlar bo'lmaydi, bo'lsa ham passiv bo'ladi;
 - z) dublet so'zlarda so'z ma'nosi farqlanmaydi, chunki ular bir tushunchani anglatadi, sinonimlarda ma'no nozikligi mavjud, ma'no farqlanadi;
 - i) dubletlarda ma'nodoshlik "ortiqcha yuk", sinonimlarda esa ularga xos xususiyat sanaladi;
 - y) sinonimlar absolyut sinonimlar orqali dubletlik holatiga o'tadi, dubletlar odatda sinonimik qatorga o'tmaydi;
 - k) dubletlar faqat ikki so'zdan iborat bo'ladi, sinonimlar ikki yoki undan ortiq so'zlar ma'nodoshligidan tashkil topadi;
 - l) sinonim so'zlardan biri dominanta bo'ladi, dubletlarda ma'no bir xil holga kelib qoladi.
- Dublet so'zlar va sinonimlar qatoridagi farqlar bu bilan yakun topmaydi. Yuqoridagilardan shunday xulosaga kelish mumkin. Terminlar o'rtasida sinonimiya emas, dubletlik hodisasi mavjud. Shuning uchun termin so'zlarga nisbatan sinonim va dublet atamalarini befarq qo'llab bo'lmaydi.

Leksik birliklar lug'aviy ma'noning darajasi, uslubiy bo'yog'i, nutqning barcha vazifaviy uslublarida bir xil qiymat kasb etsa, ular *mutlaq ma'nodoshlar* sifatida alohida ajraladi (Berdialiyev, Ermatov, 2021, 17-b.). Masalan, *tilshunoslik va lingvistika, asos va o'zak, lug'atshunoslik va leksikografiya, shakl va forma, atama va termin, mavzu va tema, avtor va muallif, terminologiya va atamashunoslik, mimema va taqlid so'z, pauza va to'xtam, affiks va qo'shimcha, fe'l nisbatlari va fe'l darajalari, morfemika va so'z tarkibi, ibora va frazeologizm* va boshqalar.

Sinonimlarning bu turi terminologiyada *dubletlar* deb ataladi. Mutlaq ma'nodosh muqobillarini birlashtiruvchi bunday sinonimik qator odatda ikki a'zodan tashkil topadi. Dublet (ma'nodosh), ya'ni absolyut ma'nodosh lug'aviy birliklar: *prefiks va oldqo'shimcha, suffiks va ortqo'shimcha, nisbat va daraja, gap va jumla, so'z va leksema, unlilar va vokalizmlar, undoshlar va konsonontizmlar* kabi.

Terminologiya maxsuslashgan ma'noli birliklardan iborat alohida tizim sifatida tilning boshqa sathlaridan farq qiladi. Termin sifatida namoyon bo'luvchi so'zning alohida, maxsus vazifasi atashdir (Vinokur, 1939, 6-b.).

Aslini olganda, tildagi boshqa birliklar singari so'z yoki birikma shaklida bo'lgan terminlar ham til lug'at tarkibining ajralmas birliklari sanaladi. Ammo tushunchalarni aniq, qat'iy chegaralash jihatiga ko'ra unda sinonimlik, variantlilik yoki dubletlikning bo'lishi maqbul holat hisoblanmaydi. Lekin terminologik tizimda hali-hanuz sinonimlik, dubletlik muammolari mavjud. Mazkur muammolar davriy izchillikda yangi terminlarning qabul qilinishi yoki o'zlashma terminni tilning ichki imkoniyatlari asosida milliyashtirish natijasida yuzaga keladi.

Mutlaq ma'nodoshlik semantik va vazifaviy ko'lamda farq qilmaydigan bir xil lug'aviy birliklardan iborat bo'ladi. Mutlaq ma'nodoshlik paradigmasida birlashuvchi muqobil a'zoldan

biri nutqda faol ishlatilib, boshqasining iste'moliga monelik qiladi, uni cheklaydi. Iste'moli cheklanib, inkor etilgan lug'aviy birlik til leksikasining nafaol qatlamidan joy oladi. Natijada, davrlar o'tishi bilan bunday lug'aviy birliklardan tarkib topgan paradigmatic qator unutilib, barham topadi.

O'zbek tilidagi tilshunoslik terminlarini davriy ketma-ketlikda o'rganishdan shu ma'lum bo'ldiki, terminlar o'rtasidagi sinonimiya ikki davrga mansublikda yuzaga kelgan. Masalan, *qo'shimcha* termini tilning diaxron holatida *harf, olmosh izlari, yopishiq olmoshlar, ishlovchi, turlov belgilari, supot belgilari, supotlama, o'xshatqich, tugallik, fe'llama, durkum turlamalari, odot tarzida, keyinroq prefiks, affiks, suffiks deb ishlatilgan. Hozirgi kunga kelib esa, asosan, qo'shimcha va affiks* (Mahkamov, Ermatov, 2013, 144-b.). shaklida me'yorlashdi, qolganlari esa til lug'at tarkibidan chetlashgan. Shuningdek, bu lug'aviy birliklar ishtirokida hosil bo'lgan *suffiks – qo'shimcha, fonema – tovush, logik urg'u – so'z urg'usi, o'zak – asos, negiz – asosdosh, turlovchi suffiks – so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar, egalik kelishigi – qaratqich kelishigi, infinitiv – fe'lning noaniq formasi, tochka – nuqta, alfavit – alifbe, apostrof – tutuq belgisi, ulush son – taqsim son* singari vazifaviy-mazmuniy mikroguruhlar (paradigmalar) ham lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalar tizimidan uzoqlashgan.

Mutlaq ma'nodoshlik qatoridagi qaysi a'zoning iste'moli ommaviy tus olib, rasmiylashishi va qay birining passivlashib, unutilishi til qarashli bo'lgan jamiyatning ijtimoiy-siyosiy tuzumi va uning mafkurasi bilan bog'lanadi. Masalan, sho'rolar davrining 40-yillarida o'zbek tilida *skobka, kavichka, ko'p tochka, tochka vergul* (G'oziyev, 1941, 196-b.), *tochka, suffiks, fonema, alfavit* (Usmon, Avizov, 1941, 256-b.) va shu kabi lug'aviy birliklar faol ishlatilgan, ularning *qavs, qo'shtirnoq, ko'p nuqta, nuqtali vergul, nuqta, qo'shimcha, tovush, alifbe* singari muqobillari iste'moli cheklangan edi. Keyinchalik esa, aksincha, *qavs, qo'shtirnoq, ko'p nuqta, nuqtali vergul, nuqta, qo'shimcha, tovush, alifbe* (Fitrat, 1930, 38-b.) kabi muqobillarining iste'moli faollashib va ommalashib, ularning o'tgan asrning 40-yillarida faol bo'lgan muqobillari iste'moliga chek qo'yildi. Leksik birliklarda bo'lgani kabi atamalarda ham mutlaq ma'nodoshlik va uning paradigmasi tilning o'tkinchi hodisalariga kirar ekan.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, absolyut sinonim va dublet xarakteridagi terminlar lug'aviy tizimning lug'aviy-mazmuniy medioqurilmalari tavsifidagi ko'rinishlaridan biri sanaladi. Bunday xususiyatga ega bo'lgan terminlarning ifoda va mazmun jabhalarida muvofiqlik, mutanosiblik bo'lmaydi.

Bular shakl va mazmun nomutanosibligining (asimmetriyasining) paradigmatic deb ataluvchi turiga mansub bo'ladi. Bu hodisalarda shakl va mazmun nomutanosibligi shakliy birliklar miqdorining ma'noviy birliklar miqdoriga nisbatan ko'pligiga asoslanadi.

Adabiyotlar

Berdialiyev A., Ermatov I. (2021). *Hozirgi o'zbek adabiy tili (Leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya)*. Turon-Iqbol.

Винокур Г.О. (1939). О некоторых явлениях словообразования и русской технической терминологии // *Труды МИФЛИ. Т.5. Сборник статей по языковедению*.

Камолов Ф.К. (1966). *Семасиология*. Фан.

Мамматов Н., Ахундов А. (1966). *Дилчилик кириш*. Маариф.

Mahkamov N., Ermatov I. (2013). *Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati*. Fan.

Миртожиев М. (2010). *Ўзбек тили семасиологияси*. Mumtoz so'z.

Турсунов У., Мухторов А., Рахматуллаев Ш. (1992). *Ҳозирги ўзбек адабий тили*. Ўзбекистон.

Усмон О., Авизов Б. (1941). *Ўзбек тили грамматикаси дарслиги. I қисм*. Ўқувпеддавнашр.

Fitrat. (1930). *Sarf. Өzdəvnəşr*.

Fitrat. (1930). *Nəhv. Өzdəvnəşr*.

Ғозиев Ҳ. (1941). *Ўзбек тили грамматикаси. II бўлим. Синтаксис*. Ўқувпеддавнашр.

Чофаров С. (1970). *Муасир азәрбајжан дили*. Элм.

TURK VA O'ZBEK TILLARIDAGI TERMINOLOGIK LEKSIKANING O'ZARO MUNOSABATLARI VA LEKSIK PARALLELLIKLARI

Nizomiddin QULDASHEV *

Fotima MAHMUDOVA *

Zulayho MAHMUDOVA *

Annotatsiya

Mazkur maqola turk va o'zbek tillaridagi terminologik leksikaning o'zaro munosabatlari, ularning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda leksik parallelliklarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Turk va o'zbek tillari umumiy turkiy ildizga ega bo'lganligi sababli, ularning terminologik tizimlarida ko'plab o'xshashliklar va umumiyliklar mavjud. Ushbu o'xshashliklar tarixiy, madaniy, ilmiy va ijtimoiy omillar asosida shakllangan bo'lib, ayniqsa fan, texnika, ta'lim, tibbiyot va boshqa sohalaridagi atamalarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Tadqiqotda asosan ikki tilning terminologik lug'atlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning semantik, fonetik va morfologik jihatdan qanday o'xshash yoki farqli jihatlari borligi aniqlanadi. Shuningdek, mustaqillikdan keyingi davrda har ikkala tilda ham milliy terminologiya taraqqiyoti, xorijiy atamalarining o'zlashtirilishi va ularni mahalliyashtirish jarayonlari alohida o'rganiladi.

Ishda leksik parallelliklar ikki turga ajratilib o'rganiladi: tabiiy (tarixiy ildizga ega) va sun'iy (zamonaviy ehtiyojlar asosida yaratilgan) parallelliklar. Shuningdek, turk tilidagi ba'zi terminlarning o'zbek tiliga ta'siri, ularning qabul qilinishi yoki moslashtirilishi holatlari misollar orqali yoritiladi.

Ushbu tadqiqot natijalari ikki til o'rtasidagi leksik aloqalarni chuqurroq tushunishga, shuningdek, turkiy tillar asosida umumturkiy terminologik asos yaratish borasidagi ilmiy izlanishlarga zamin yaratadi.

Interrelationships and Lexical Parallelisms of Terminological Lexicon in Turkish and Uzbek

Annotation

This study is devoted to analyzing the interrelations and lexical parallels in the terminological vocabulary of the Turkish and Uzbek languages. Since both languages originate from a common Turkic root, their terminological systems share numerous similarities and common features. These lexical parallels have been shaped by historical, cultural, scientific, and social factors, and are especially evident in terminology related to fields such as science, technology, education, and medicine.

The research involves a comparative analysis of the terminological lexicons of both languages, focusing on their semantic, phonetic, and morphological aspects to identify similarities and differences. It also explores the development of national terminologies in both languages following independence, particularly the processes of adopting and localizing foreign terms.

Lexical parallels are categorized and analyzed in two main types: natural (rooted in shared historical origins) and artificial (created in response to modern needs). The study also highlights how certain Turkish terms have influenced or been adapted into the Uzbek language, supported by concrete examples.

The findings of this research contribute to a deeper understanding of the lexical connections between Turkish and Uzbek, and provide a foundation for further scholarly efforts aimed at developing a unified pan-Turkic terminological framework.

* PhD, dotsent, Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi Farg'ona viloyati hududiy bo'linmasi rahbari, goldashevnizomiddin@gmail.com

* Farg'ona davlat universiteti magistranti, zulayhozuhaxon@gmail.com

* Farg'ona davlat universiteti magistranti, zulayhozuhaxon@gmail.com

Terminologik leksika tilshunoslikda “maxsus sohalarda qo‘llaniladigan so‘zlar to‘plami” sifatida ta’riflanadi. Bu so‘zlar va iboralar o‘sha soha mutaxassisleri uchun aniqlik va to‘g‘riligini ta’minlashga xizmat qiladi. Terminologik leksika ilmiy, texnik, tibbiy, huquqiy va iqtisodiy sohalarda keng qo‘llaniladi. Har bir termin maxsus tushuncha yoki hodisani aniq ifodalashga yordam beradi. Ayniqsa, ilm-fan va texnologiya sohasida yangi terminlar doimo paydo bo‘lib turadi, chunki yangi bilimlar va ixtirolar kashf qilinadi. Shu bilan birga, bu terminlarning to‘g‘ri ishlatilishi va umumiy qabul qilinishi kerak, chunki noto‘g‘ri yoki noaniq terminologiya ilmiy izlanishlarga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Tilshunos J. Miller ta’kidlaganidek, terminologiya nafaqat so‘zlarning oddiy yig‘indisi, balki bilimlar va tushunchalarni ifodalovchi vositadir. (Miller, 2001, p. 45). Til, millatning ongini va madaniyatini aks ettiruvchi asosiy vosita bo‘lib, u odamlarning fikrini ifodalashda va jamiyatda o‘zaro muloqot qilishda katta rol o‘ynaydi. Har bir til o‘ziga xos bo‘lib, har bir millatning o‘ziga xos so‘z boyligi, terminologiyasi va leksik tizimi mavjud. Shu sababli, turk va o‘zbek tillaridagi terminologik leksika, ayniqsa ilmiy, texnik va madaniy sohalarda, tilshunoslikka oid qiziqarli tadqiqotlarni o‘z ichiga oladi. Bu maqolada turk va o‘zbek tillaridagi terminologik leksika o‘rtasidagi o‘xshashliklar va farqlar, ularning tasnifi va tarixiy taraqqiyotiga doir ilmiy tahlillar keltiriladi. Terminologik leksika – bu tilning maxsus sohasida ishlatiladigan, aniqlik va to‘g‘rilikni ta’minlash uchun yaratilgan so‘zlar va ifodalar majmuasidir. Ular asosan ilm-fan, texnika, iqtisodiyot, tibbiyot, huquq va boshqa maxsus sohalarda qo‘llaniladi. Terminlarning tilshunoslikda o‘rganilishi, nafaqat tilning o‘zi uchun, balki jamiyatning madaniy va ilmiy taraqqiyoti uchun ham muhimdir. Turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lgan turk va o‘zbek tillari uzoq tarixiy ildizlarga ega bo‘lib, ularning leksik tarkibi ko‘plab o‘xshashlik va farqlarga ega. Ayniqsa, terminologik leksika sohasida bu tillar o‘rtasida leksik parallelliklar va o‘zaro ta’sirlar kuzatiladi. Turk va o‘zbek tillarida terminologik leksikaning rivojlanishi quyidagicha amalga oshgan. Turk va o‘zbek tillari o‘zaro tarixiy, madaniy va geografik bog‘lanishlarga ega bo‘lib, ular orasidagi terminologik farqlar va o‘xshashliklar shu asosda shakllangan.

Turk tili o‘zining keng tarqalgan geografik hududi va ko‘p asrli madaniy aloqalari tufayli ko‘plab til o‘zgarishlariga uchragan. Bu tilning o‘zida turli xalqlar va madaniyatlarning ta’siri mavjud, albatta. Shuningdek, o‘zbek tili ham o‘zining tarixiy rivojlanish yo‘lida turk tiliga o‘xshash ko‘plab tarkibiy o‘zgarishlarni o‘zida mujassamlashtirgan. O‘zbek tilining terminologiyasi qadimgi turkiy til davridan boshlab shakllana boshlagan bo‘lib, u arab, fors va rus tillaridan kirib kelgan so‘zlar asosida boyigan (Karimov A., 2020, 26-bet). Turk tilida esa XX asr boshidan boshlab til islohotlari va zamonaviy til siyosati asosida ko‘plab yangi terminlar yaratildi (Öztürk M., 2019, 31-bet). Turk va o‘zbek tillari o‘zining tarixiy, madaniy va geografik bog‘lanishlari bilan o‘zaro mustahkam aloqalarga ega. Bu tillar turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, bir qancha umumiy xususiyatlarni o‘zida mujassamlashtiradi, lekin ularning rivojlanish jarayonida turli ta’sirlar tufayli har xil o‘zgarishlar yuzaga kelgan. Shuning uchun turk va o‘zbek tillaridagi terminologik leksika o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, leksik parallelliklar va farqlarni o‘rganish juda muhimdir. Bu maqolada turk va o‘zbek tillaridagi terminologik leksikaning o‘zaro munosabatlari va leksik parallelliklari haqida ilmiy tahlil keltiriladi. Turk va o‘zbek tillari o‘rtasidagi leksik o‘xshashliklar va farqlar bir qator tarixiy va madaniy omillar bilan bog‘liqdir. Har ikki til turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lishi bilan birga, uzoq tarix davomida bir-biriga ta’sir ko‘rsatgan. O‘zbek tili, asosan, qadimiy turk tiliga asoslangan bo‘lsa-da, arab, fors va rus tillaridan ham ta’sirlangan. Turk tili esa o‘zining tarixiy rivojlanish jarayonida ko‘plab mintaqaviy va xalqaro ta’sirlarni o‘zida aks ettirgan. O‘zbek tilining tarixida arab va fors tillarining katta ta’siri mavjud bo‘lib, bu tillarda juda ko‘p terminlar o‘zbek tiliga kirib kelgan. Shu bilan birga, turk tili o‘zining keng tarqalgan geografik hududi va madaniy aloqalari tufayli, ko‘plab boshqa tillardan, jumladan, fransuz, ingliz, rus tillaridan ham so‘zlar olgan. Shunday qilib, turk va o‘zbek tillari o‘rtasidagi terminologik o‘xshashliklar va farqlar, ularning tarixiy rivojlanishida yuzaga kelgan aloqalar va ta’sirlarga asoslanadi.

Leksik parallelliklar – bu ikki yoki undan ortiq tillarda bir xil yoki juda o‘xshash so‘zlarning mavjudligini bildiradi. Bu so‘zlar o‘zining grammatik shakli, fonetik tuzilishi va ma’nosi jihatidan o‘xshash bo‘lishi mumkin. Leksik parallelliklar turli tillarda qo‘llaniladigan bir xil tushunchalarni ifodalovchi so‘zlarni taqdim etadi. Bu o‘xshashliklar ko‘pincha bir xil kelib chiqish manbasiga ega bo‘lgan so‘zlar, yoki bir tilning ikkinchi tilga ta’siri natijasida yuzaga keladi. Turk va o‘zbek tillaridagi leksik parallelliklar ko‘plab sohalarda, xususan, ilm-fan, texnika, iqtisodiyot va kundalik hayotda uchraydi.

Turk va o‘zbek tillaridagi terminologik leksikaning o‘xshashliklari:

1. **Leksik o‘xshashliklar:** turk va o‘zbek tillari o‘rtasida ko‘plab leksik o‘xshashliklar mavjud. Masalan, “kitob” (turkcha: kitap) va “til” (turkcha: dil) kabi so‘zlar bir xil ildizlardan kelib chiqadi.

2. **Grammatik strukturalarning o‘xshashligi:** har ikkala til o‘zining agglutinatив strukturasi bilan ajralib turadi, ya’ni so‘zlar turli affikslar orqali kengaytiriladi va yangi ma’no qo‘shiladi.

3. **Terminlar va ilmiy sohalar:** ko‘plab ilmiy va texnik so‘zlar turk va o‘zbek tillarida o‘xshash shaklda ishlatiladi.

Turk va o‘zbek tillaridagi terminologik leksikaning farqlari:

1. **Geografik va madaniy ta’sirlar:** o‘zbek tili ko‘proq fors, arab, rus tillarining ta’siriga uchragan bo‘lsa, turk tili ko‘proq Osiyo va Yevropa xalqlari bilan aloqa qilgan. Bu tilga ingliz, fransuz va boshqa tillardan kirgan so‘zlar o‘ziga xos farqni tashkil etadi.

2. **Semantik farqlar:** ba’zi terminlar har ikkala tilda ham mavjud bo‘lishi mumkin, ammo ularning ma’nosi yoki ishlatilishi o‘zaro farq qiladi, masalan, “hukumat” so‘zi turk tilida hukumatni bildirsa, o‘zbek tilidabu so‘z hukumatning ma’lum bir shakli, qismi yoki tuzilmasini anglatadi.

3. **Modernizatsiya va yangilanish:** turk tili o‘zining modernizatsiya siyosatiga ko‘ra, ko‘plab yangi terminlarni yaratish va yangi texnologiyalarni o‘ziga moslashtirish jarayonida o‘zining asl tiliga sodiq qolishga intiladi. Turk tili chetdan kirib kelayotgan yangi so‘zlarni imkon qadar turk tilining ichki imkoniyatlariga asosan turkchalashtirishga intiladi. o‘zbek tili esa ko‘plab yangi terminlarni rus yoki boshqa tillardan qabul qilgan.

Quyidagi jadvalda turk va o‘zbek tillarida uchraydigan ba’zi terminlar va ularning shakl, ma’no va qo‘llanishdagi farqlar va o‘xshashliklar keltirildi:

T/r.	Atama (termin) nomi	O‘zbek tilida	Turk tilida	Izoh
1	Kompyuter dasturi	Dasturiy ta’minot	Yazılım	Turk tilidagi so‘z kalkalangan, o‘zbek tiliga esa o‘zlashgan so‘z hisoblanadi.
2	Muhandislik	Muhandislik	Mühendislik	Har ikki tilda ham arab tilidan olingan so‘zlar sanaladi.
3	O‘qituvchi	O‘qituvchi	Öğretmen	Turk tilidagi so‘z “o‘rgatmoq”, o‘zbek tilida esa “o‘qitmoq” fe’lidan olingan.
4	Huquq	Huquq	Hukuk	Ikki tilga ham arab tilidan o‘zlashgan, talaffuz jihatdan esa biroz farq mavjud.
5	Kitob	Kitob	Kitap	Ikki tilga ham arabchadan kirib kelgan, talaffuzida farq mavjud.
6	Ehtiyoj	Ehtiyoj	İhtiyaç	Har ikki tilga ham arab tilidan o‘zlashgan.

Terminologik leksika ilmiy, texnik, iqtisodiy va boshqa sohalarda muhim ahamiyatga ega. Bu leksika har bir soha mutaxassislarining aniq va tushunarli muloqot qilishlarini ta’minlaydi.

Terminologiya va uning rivojlanishi, ayniqsa, ilm-fan va texnologiya sohasida tilning rivojlanishini aks ettiradi. Yangi ilmiy kashfiyotlar va texnologiyalar rivojlanishi bilan yangi terminlar paydo bo'ladi, bu esa o'z navbatida tilning boyishini va rivojlanishini ta'minlaydi. Turk va o'zbek tillarining terminologik leksikasi ko'plab umumiyliklarga ega bo'lishi bilan birga, muayyan farqlarga ham ega. Bu farqlar, asosan, tarixiy taraqqiyot, tashqi tillarning ta'siri, til siyosati va madaniy-ijtimoiy omillar bilan bog'liqdir.

Adabiyotlar

Miller, J. O. (2001). *Scientific Terminology: Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 45.

Saussure, J. M. (2005). *Course in General Linguistics*. Chicago: University of Chicago Press, p. 112.

Kharitonov, A. N. (2011). *The Development of Scientific Language and Terminology*. Moscow: Russian Academy of Sciences, p. 60.

Karimov A. "O'zbek tilining terminologiyasi: nazariy va amaliy masalalar", Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2020.

Öztürk M. "Türk Dilinde Terminoloji Gelişimi ve Sorunları", Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2019.

Ubaydullayeva G. "O'zbek va turk tillarida leksik parallelliklar", // Filologiya masalalari, 2021-yil, 1-son.

<https://erus.uz/index.php/cf/article/view/664>

<https://www.azkurs.org/1--mavzu-ozbek-leksikografiyasi-va-terminologiyasining-shaklla.htm>

AYRIM HARBIY TERMINLARNING ETIMOLOGIYASI HAQIDA

Hamid Yodgorov*
Bobobek To'laganov*

Annotatsiya

Shuni qayd etish lozimki, o'zga tillardan leksemalarni o'zlashtirish salbiy jarayon emas va bu ham o'zlashtiruvchi tilning so'z yasash imkoniyatlari butunlay cheklangan, degan ma'noni bildirmaydi. Bundan tashqari, ana shu jarayonda o'zlashtiruvchi til yangi so'zlar bilan boyibgina qolmasdan, balki yangi so'z yasash fondi hamda so'z yasash vositalarini ko'paytirishga ham imkon tug'diradi.

Har bir til, asosan, o'z lug'at boyligi va grammatik qurilishi asosida taraqqiyot qonunlari bo'yicha o'sib, takomillashib boradi. Bundan tashqari, til jamoalarining o'zaro aloqalari natijasida bir til ikkinchisini boyitadi. Xalqlar orasidagi iqtisodiy, siyosiy-madaniy aloqalar natijasida bir til qurilishiga xos birliklar ikkinchi tilga kirib boradi. Bu, shubhasiz, tabiiy jarayon.

Mazkur maqolada asli umumturkiy bo'lib, keyinchalik dunyoning ko'plab tillariga o'zlashgan *polk* harbiy terminining asli umumturkiy ekanligi, shu bilan birga, *qamal* terminining etimologiyasi xususida fikr yuritiladi. Jumladan, mazkur terminlarning etimologiyasi tarixiy faktlar asosida yoritib berilgan. Mazkur harbiy terminlar maqolaning illyustrativ materiali sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: polk, qamal, qurshov, etimon, etimologiya, termin, harbiy termin, terminologiya, leksik qatlam, o'zlashma.

About the Etymology of Certain Military Terms

Summary

It should be noted that the assimilation of lexemes from other languages is not a negative process, and this also does not mean that the possibilities of the mastering language for making words are completely limited. In addition, in this process, the mastering language is not only enriched with new words, but also allows you to increase the fund for making new words, as well as the means of making words.

Each language grows and improves according to the laws of progress, mainly on the basis of its own vocabulary wealth and grammatical construction. In addition, as a result of the interaction of language communities, one language enriches the other. As a result of economic, political and cultural ties between peoples, units inherent in the construction of one language penetrate into the second language. This is undoubtedly a natural process.

This article reflects on the fact that the Military term of the regiment, which was originally all-Turki and later assimilated into many languages of the world, was originally all-Turki, at the same time the etymology of the term siege. In particular, the etymology of these terms is illuminated on the basis of historical facts. These military terms serve as illustrative material of the article.

Keywords: Regiment, fortress, encirclement, etymon, etymology, term, Military term, terminology, lexical layer, appropriation.

Qaysi bir tilni, uning qaysi bir terminologik sistemasini olib qaramaylik, ulardan har birining shakllanishi, qaror topishi va keyingi rivojida ona tilining o'z ichki imkoniyatlari muhim va asosiy rolni o'ynaydi. Shuning uchun ham terminologik sistemalarni tadqiq etishga bag'ishlangan dissertatsiyalar va monografiyalarda bu masalalarga alohida e'tibor berib kelinadi.

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent. e-mail: hamid.yodgorov@mail.ru

* Guliston davlat universiteti magistranti. otabektulaganov991@gmail.com

O'zbek tilining harbiy terminologiyasi, butun lug'at tarkibi singari til rivojlanishining umumiy qonuniyatlari asosida shakllandi va keyingi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi.

Dunyodagi hech bir til ham faqat o'z ichki resurslarigagina tayanib ish ko'rmaganidek, o'zbek tili uchun ham faqat o'z so'zlari, o'z qatlam boyligi va imkoniyatlari kifoya qilmaydi. O'zbek tili lug'at tarkibining boyishi va takomillashuvida tashqi manba (resurs) ham muhim rol o'ynaydi. Umuman, har qanday til sof holda yashay olmaydi. Bu narsa barcha ilmiy ishlarda qayd etilgan ayni haqiqatdir.

Mana shu sabablarga ko'ra, dunyo tillarining barchasida ham o'zga tillardan qabul etilgan ko'plab so'z va terminlar ishlatilgan va ishlatib kelinmoqda.

Bugungi kunda o'zbek harbiy terminologiyasi o'zbek adabiy tilining ajralmas bir bo'lagi sifatida jadal rivojlanib bormoqda. Fan-texnika taraqqiyoti bilan hamohang bu sohaga ko'plab yangi tushunchalar va ularni ifodalovchi yangi terminlar kirib kelmoqda.

Tildagi lug'aviy birliklarning kelib chiqishini, etimonini aniqlash tilshunoslik oldida turgan vazifalardandir. Bugungi kunda ruscha yoki umumslavyancha deb qaralayotgan bir qator harbiy terminlar borki, ularning ildizlari o'rganilganda, bu so'zlarning umumturkiy ekanligi ma'lum bo'ladi.

Tarixiy haqiqatni to'g'ri yoritish, fan taraqqiyoti jarayonlarining haqiqiy manzarasini yaratishdek muhim vazifalar soha olimlarining oldida turgan dolzarb vazifalaridandir. Ayni ta'kidni o'zbek tilining harbiy terminologiyasi bilan ham bog'lash mumkin.

O'zbek tilining lug'at boyligida **“polk”** termini mavjud bo'lib, shu asosdan yangi terminlar hosil bo'lgan va ular harbiy tushunchalarni ifodalashga xizmat qilib kelmoqda. Afsuski, mazkur terminlarning kelib chiqishiga ko'ra qaysi tilga mansubligi hali-hanuz o'z yechimini topgan emas. Biz quyida *polk* terminining etimologiyasi haqida fikr yuritmoqchimiz.

Shu o'rinda “O'zbek tilining izohli lug'ati”ga murojaat qilamiz. Unda “polk” terminiga shunday izoh berilgan: “Odatda diviziya yoki brigada tarkibiga kiradigan va bir necha batalon va rotadan tashkil topgan alohida harbiy qism, shu bilan birga, lug'atda uning asli ruscha termin ekanligi ko'rsatilgan”(O'TIL, 2023, 770-b.). Ajablanarlisi shundaki, **polk** termini ruscha bo'lsa, shu asosdan yasalgan **polkovnik** termini qanday qilib polyakcha bo'lishi mumkin? Afsuski, savollarga javo topish qiyin.

Mazkur terminning rus tilidagi izohi bilan qiziqar ekanmiz, 1972-yilda chop etilgan “Словарь русского языка” (568-бет) lug'atiga murojaat etamiz. Ushbu lug'atdagi izoh o'zbek tilidagi izohga to'liq mos keladi.

1975-yil Moskvada chop etilgan “Краткий этимологический словарь русского языка” nomli lug'atda “polk” termini rus tiliga polyak tilidan o'zlashganligi aytilgan. Shu bilan birga, lug'atda ushbu terminning umumslavyancha ekanligi, german (фолк- “народ, толпа, войско”) va boltiq (пулкас-“ толпа”) tillariga mos kelishi bayon qilingan. Qizig'i shundaki, izohning so'ngida mazkur terminning german tili bilan chatishib ketganligi haqiqatdan uzoqligi ham alohida ta'kidlangan. Shunday bo'lsa, mazkur terminning “umumslavyancha” ekanligi qayoqda qoladi? Xullas, mazkur terminning etimonini aniqlash, uning asli qaysi tilga mansubligini belgilashda yuqorida ko'rsatilgan manbalarda aniq faktlar etishmaydi.

Shu o'rinda tilimiz tarixiga, aniqrog'i, o'zbek tili harbiy terminologiyasi tarixiga nazar tashlasak, mazkur muammoning yechimini topgan bo'lamiz.

Tilshunos L. Budagovning “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” (СПб, 1871, Т. I-II) kitobida eski o'zbek tilida “polk, группа, отряд” tushunchasi **boluk** // **bolak** harbiy termin orqali ifodalanganini ta'kidlaydi. Boburning “Boburnoma” asarini kuzatar ekanmiz, bo'luk//bo'lak leksemalari “harbiy otryad, bo'linma” ma'nolarida ishlatilganligining guvohi bo'lamiz: Kofir kishisi xabardor bo'lub, o'trudin bo'lak-bo'lak yasab keldilar (BN, 290-bet).

Navoiy asarlarida otryad, bo'linma, diviziya kabi kabi harbiy tushunchalarni ifodalagan ushbu termin **“buluk”** shaklida qo'llangan. Muhammad Solihning “Shayboniynoma”sida mazkur

termin “*bo‘lak*” shaklida ishlatilganligi ma’lum bo‘ldi: Bu *bo‘lak* chun qaytib bardilar (ShN, 211-bet).

O‘zbek tili tarixi bo‘yicha tadqiqotlar olib brogan taniqli tilshunos H. Dadaboyev harbiy tushuncha ifodalayotgan **boluk** // **bolak** termini yasama ekanligini, u “bo‘l” fe’li o‘zagiga – uk, -ak so‘z yasovchi qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasalganini ta’kidlaydi: bol+ak, bol+uk (Dadabayev, 1990. str.16-20).

Shu o‘rinda yana bir faktga murojaat qilishga to‘g‘ri keladi: Sharafiddin Ali Yazdiy usmonli turk sultoni Yildirim Boyazid bilan jang qilish maqsadida yurishga chiqqan Sohibqironning Sivos sahrasida qo‘shinni ko‘rikdan o‘tkazish jarayonini tasvirlash chog‘ida Muhammad Sulton mirzo qo‘mondonligidagi cherigning bir necha *bo‘lak* (polk) lardan iboratligi, ular qizil, yashil, sariq va oq rangli qurol-yarog‘lar, kiyimlar bilan qurollanganligiga alohida diqqat qaratgan (Ahmedov, Bobobekov. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma, 1997, 257-b.). Bundan xulosa shuki, Amir Temur qo‘shini ham muntazam harakat qiluvchi ana shunday bo‘laklarga bo‘lingan.

Yuqoridagi fikrlarga tayanib aytish mumkinki, qadimgi turkiy, eski turkiy, eski o‘zbek tili davridan iste’molda bo‘lgan, harbiy tushuncha ifodalagan **бөлүк**//**бөлак** termini slavyan tillariga fonetik o‘zgarishga uchragan holda o‘zlashgan: polk < bөлuk < бөлак.

Polk terminining umumturkiy ekanligini hamma ham bilavermaydi. Vaholanki, mazkur termin xalqaro termin bo‘lib, dunyo tillari leksikasidan allaqachon o‘rin egallagan. Shunday ekan, dunyo tillari harbiy terminologiyasining shakllanishida turkiy harbiy terminlarning ham ma’lum hissasi borligi quvonchli holdir.

Endi esa hozirgi o‘zbek harbiy terminologiyasidan muhim o‘rin olgan *qamal* termini xususida fikr yuritamiz.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “qamal” terminiga shunday izoh berilgan: “qamal-shahar, qal’a, armiya va shu kabilarni taslim bo‘lishga majbur etish maqsadida dushman qo‘shinlarini qurshab olish va shunday holatda saqlash; qurshov, muhosara” (O‘TIL, 2023, 38-b.). Misol: Yetmish kunlik bir qamal, yetmish kunlik chetdan va eng ozi qishloqlardan munosabatni uzib turish, albatta, Toshkentni bo‘ldirib qo‘ygan edi (A.Qodiriy. “O‘tgan kunlar”).

Albatta, mazkur termin izohi 1981-yilda Moskvada nashr qilingan nusxasidagi izohga qaraganda mukammalligi bilan ham ahamiyatli. Faqat izohdagi *musohara* termini hozirgi o‘zbek tilida iste’molda emas, uni olib tashlash maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, mazkur termin qadimgi turkiy, eski turkiy, eski o‘zbek tilida ham harbiy tushunchani ifodalashga xizmat qilgan va *qabal* shaklida muomalada bo‘lgan ekan: Ikki aykim qabal erdi anda (“Shayboniynoma”, 43-b). Mazkur termin xuddi shu ma’noda Navoiy asarlarida ham, Boburning “Boburnoma” asarida ham ishlatilganligi ma’lum: Xisrav shoh bo‘lak lang va lavandni yig‘ib yaxshi-yomon mingcha kishisi bila Qunduzni qabamoq doiyasi bila kelib bir ikki yig‘och Xoja Chortoqqa tushdi (“Boburnoma” 140-b).

“Qamal” termini tarixiga nazar tashlar ekanmiz, uning yasama ekanligi ma’lum bo‘ladi. Mazkur termin til tarixida dastlab “qa” shaklida bo‘lib, -ba/-ma affikslarining qo‘shilishi keyingi davrlarning mahsulidir. Tilimiz tarixida aytmog so‘zi ay, sanamoq so‘zi –sa, sindirmog so‘zi si/si, bog‘lamoq so‘zi ba shaklida bo‘lganligi fikrimizni tasdiqlaydi (Ахматов, 1978, стр.13-15).

Hozirgi kunda qamal terminining asosi o‘zbek, qozoq, qirg‘iz tillarida *qama*, turkman tilida *qaba*, ozar tilida *g‘apa* shaklida ishlatiladi (Юнусалиев, 1959, стр.67-127).

O‘zbek tili tarixi bo‘yicha taniqli tilshunos H.Dadaboyevning “Проблемы лексики староузбекского языка” nomli kitobida ham mazkur harbiy termin “qaba” (qama) fe’liga –l affiksini qo‘shish orqali yasalganligi hamda qamal, qurshov ma’nolarini ifodalashi ta’kidlangan (Дадабаев, 1990, стр.76-82).

Shu o‘rinda M.Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asariga murojaat qilamiz. Lug‘atda qa(p) leksemasi idish, qop ma’nolarini ifodalashi aytilgan. Shu bilan birga, *qab* termini quyidagi: 1) qap-yopmoq, ushlamoq, qo‘lga olmoq; 2) qap-g‘ilof, idish, qop kabi ma’nolarni ifodalashi ko‘rsatilgan (Koshg‘ariy, 1960-63, 194-b.).

Xulosa qilib aytganda, sinxron nuqtayi nazardan tub deb qaralayotgan “qamal” termini aslida (tarixan) yasama bo‘lib, *qama* fe’liga –l affiksini qo‘shish bilan hosil bo‘lgan: qama+l qamal.

Umumturkiy bo‘lmish **qamal** termini tilimiz tarixidan hozirgacha harbiy tushuncha ifodalab kelmoqda.

Adabiyotlar

O‘zbek tilining izohli lug‘ati (2023). 6 jildli. 3-jild.

Дадабаев Х. (1990). *Проблемы лексики староузбекского языка*. Фан.

Ahmedov A., Bobobekov H. (1997). Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati (2023). 6 jildli. 4-jild.

Ахматов М.А. (1978). *Глагол в языке орхоно-енисейских памятников*.

Юнусалиев Б.М. (1959). *Киргизская лексикология*.

Дадабаев Х. (1990). *Проблемы лексики староузбекского языка*. Фан.

Koshg‘ariy M. (1960-63). *Devonu lug‘otit turk*. 3-jildli, 1-jild.

Annotatsiya

Maqol o'zbek xalq og'zaki ijodining eng ixcham, ammo o'zida olam-olam ma'nolarni qamrab olgan janri sifatida til va madaniyat munosabatida muhim o'rin tutadi. Maqollarda xalqning turmush tarzi, madaniy va ma'naviy saviyasi, teran falsafiy mushohadalari, milliy o'ziga xosligi, hayotiy tajribalar asosidagi xulosalar aks etadi. U anglatgan ma'no-mazmuni bilan xalqning ko'p asrlik tarixi davomida erishgan ma'naviy merosiga ishora qilib turadi. Unda ajdodlar hayotiy tajribasi, tabiat va jamiyat to'g'risidagi xulosalar, yashash tarzi, insoniy munosabatlar, ta'lim-tarbiya, kasb-hunar to'g'risidagi pand-nasihatlar qisqa va aniq tarzda aks etgan (Axrorov, 2021, 19-b). O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari bo'yicha ilmiy izlanish olib borgan S.Mo'minov maqollarning muloqot xulqidagi ahamiyati va inson psixikasiga ta'sirini quyidagicha izohlaydi: *"Mehmonni siylasang, itiga suyak tashla"*; *"Mehmonning itini tur dema"*; *"Mehmonning oldida mushugingni pisht dema"* kabi turmush tajribasi asosida vujudga kelgan qator o'zbek xalq maqollaridan ham ma'lumki, kishilarning o'ziga bo'lgan munosabatni uning narsasiga bo'lgan munosabat orqali ham ifodalash mumkin" (Mo'minov, 2000, 17). Tadqiqotchi tomonidan ta'kidlangan maqollar mazmunida xalqning milliy qadriyati, madaniyati, munosabat odobi masalasi, mehmon kutish odobi o'z talqinini topgan. Mehmondo'stlik xalqimizning asrlar davomida saqlanib kelayotgan eng nozik qadriyatlarimizdan biri hisoblanadi. Shu boisdan mehmon tushunchasi, mehmondo'stlik tushunchasi xalqimiz orasida ancha keng doirada qaraluvchi tushuncha hisoblanadi. Tilshunoslikda, xususan, lingvokulturalogiyada bu tushunchadan konsept darajasiga ko'tarilgan, etnografik tushuncha sifatida qaralishi mumkin. Bu jihatning e'zozlanishi birgina o'zbek xalqida emas, balki butun turkiy xalqlar orasida birdek e'zozlanuvchi, alohida e'tibor qaratiluvchi odatlarimizdan biridir. Bu tushuncha turkiy xalqlarda qo'noq tushunchasi zahirida namoyon bo'ladi. O'zbekistonning chekka hududlarida, asosan, tog'li hududlarda bu tushuncha va leksema yaxshi saqlangan hamda faol qo'llanilib kelmoqda. Ammo hozirgi kunda umumiste'molda terminlik xususiyatini o'zida namoyon qiluvchi so'z sifatini olmoqda. Mazkur maqolada ham xalq maqollarining lingvomadaniyatning o'rganish obyekti sifatida tahlil va tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: etnos, etnografizm, madaniyat, qadriyat, kommunikativ faoliyat, maqol, lingvokulturalogiya, etnolingvistika, semantika, milliy ong, milliy tafakkur, nutqiy aloqa, udum, an'ana, milliy mentalitet.

Proverbs as an Object of Study in Linguoculturology

Abstract

The proverb, as the most compact but encompassing genre of Uzbek oral folk art, occupies an important place in the relationship between language and culture. Proverbs reflect the way of life of the people, their cultural and spiritual level, deep philosophical observations, national identity, conclusions based on life experience. By its meaning, it indicates the spiritual heritage of the people, which it has achieved over its centuries-old history. It briefly and clearly reflects the life experience of the ancestors, conclusions about nature and society, lifestyle, human relations, education, profession (Akhrov, 2021, 19-b). Conducted a scientific study of the socio-linguistic features of Uzbek communicative behavior. Minov explains the meaning of proverbs in communicative behavior and their impact on the human psyche as follows: "if you write a guest, throw a bone at his dog"; "don't tell the guest's dog to get up"; From a number of Uzbek folk proverbs that arose on the basis of life experience, such as "write a cat in front of a guest," it is known that a person's attitude to himself can be expressed through his attitude to his

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Guliston davlat universiteti; Associate Professor, Gulistan State University, ORCID ID: 0009-0009-5785-449X, axrorov891115@gmail.com

things"(Mominov, 2000, 17). The content of the proverbs highlighted by the researcher has found its interpretation of the issues of the national value of the people, culture, etiquette of attitude, etiquette of waiting for the guest. Hospitality is one of the most delicate values of our people, which has been preserved for centuries. Thus, the concept of a guest, the concept of hospitality, is a concept that is viewed in a much broader context among our people. In linguistics, especially in linguoculturology, this concept can be considered as an ethnographic concept raised from concept to concept. Respect for this aspect is one of our habits, which are equally respected and deserve special attention not only among the Uzbek people, but also among all Turkic peoples. This concept is manifested among the Turkic peoples on the basis of the concept of a guest. In remote areas of Uzbekistan, mainly in mountainous areas, this concept and lexeme are well preserved and actively used. But nowadays, in common usage, the term acquires the quality of a word that manifests a property in itself. This article also analyzes and studies folk proverbs as an object of linguistic culture study.

Key words: ethnos, ethnography, culture, value, communicative activity, proverb, linguoculturalology, ethnolinguistics, semantics, national consciousness, national thinking, speech communication, tradition, national mentality.

Kirish. Qadimgir turkiy xalqlarga xos xusisiyatlar, urf-odatlar, an'analar shu xalq tilida ham o'z ifodasini topadi. Ayniqsa xalq maqollarida bu jihatlar yaqqol ko'rinadi. Maqollarda ifodalanagan lingvomadaniy jihatlar ko'p holatlarda umumturkiy odatlar sanaladi. Shu nuqtai nazardan qardosh xalqlarning tilida ularning birlashtirib turuvchi, xalqlarning mushtarakligini ko'rsatuvchi xusisiyatlar ko'plab uchraydi. Bunday xusisiyatlarda ot kulti bilan yoki to'y tushunchasi bilan bog'liq maqollarda, shuningdek mehmon kutish odati bo'yicha (qo'noq, qo'noqlik) umumiylikka ega. Xalq borki, uning turmush tarzi, urf-odatlari boshqa xalqlardan farqlanadi yoki aksincha, bir udumning turli xalqda, jumladan, qardosh xalqlarda turfa holatda qo'llanishlarini kuzatish mumkin. Bunday odat, rasm-rusm va an'analar shu xalqning milliy-madaniy jihatlarining ifodalanishi, boshqa xalqlardan ajratib turuvchi jihatlari hisoblanadi. Qadimdan turkiy xalqlarda, xususan, xalqimizda ham xursandchilik kunda yoki aksincha holatlarda ham elga osh berishi barchaga ma'lum. Bu ham bizning milliyligimizning bir ko'rinishidir. Shunday ekan maqollarning lingvokulturologik jihatdan o'rganilishi dolzarbdir.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Tadqiqot obyekti sifatida "O'zbek xalq maqollari", "Hikmatnoma. O'zbek maqollarining izohli lug'ati"da xalq rasm-rusmlari, odatlari bilan bog'liq tushunchalar asosida shakllangan xalq maqollari tanlab olindi va ularni tahlil qilishda lingvistik tavsiflash, sistem, statistik, kognitiv usullaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. O'zbek xalqining qadimiy o'yinlaridan biri Ko'pkari hisoblanadi. Ko'pkari berilayotgan xonadonga turli joylardan, uzoq va yaqindan polvonlar kelishadi va ular bir muddan (bir-ikki kun yoki hafta) mehmondorchilikda bo'lishadi. Bu esa xalqimiz tomonidan "qo'noq" sifatida ishlatilsa, to'y egasi tomonidan menmonlarga atab beriladigan yeguliklar "qo'noqlik" bsifatida saqlanmoqda. Shuning uchun ham bunday so'zlarning ishlatilish qamrovi qisqarib, faqatgina Ko'pkari o'yini zamirida saqlanib qolmoqda. Xalq maqollarida bu so'z va tushuncha bilan bog'liq jihatlar yaxshi saqlanib qolmoqda va kelmoqda. Masalan, *Qo'nguncha qo'noq uyalar, qo'ngandan keyin – uy egasi*. Berilgan maqolda mehmondorchilikning nozik jihatlari va ko'rinishlarini guvohi bo'lishimiz mumkin. Biror kishining o'zganing uyiga kirib o'tirishi bor oz andishalik bilan bog'lansa, uyiga kirgan qo'noqning oldiga bor nematini sochish mezbonning odati. Shunda ham nimadir oz ekandek qaralishi o'zbekka xos mehmonnovozlik hisoblanadi. Chunki xalqimizda *Mehmon – atoyi xudo* maqoli ham bejiz aytilmaydi. Mehmonning uyga tashrif buyurishi har doim yaxshilikka uyulgan va uy egalari hamisha xursand bo'lishgan. *Qo'noq oshi yo'lda yaxshi, Qo'noqqa osh ber – otiga yem* maqollarida ham qo'noq so'zining faol qo'llanganligini ko'rishimiz mumkin. Shuning uchun ham ularga etnografizm deya qarash mumkin. Mehmon so'zi ham adabiy tilimizda faol qo'llaniladi, shu bilan birga xalq maqollarida ham turli variantlarda qo'llanilib kelingan. Masalan, *Mehmon kelar eshikdan, Rizqi kelar teshikdan, Mehmon kelgan uy – barakali, Mehmon kelgan*

uyning chirog'i ravshan kabi maqollarida ham xalqimizning asrlar davomida shakllangan va sayqallangan xalq hikmatlarini ko'rish mumkin. Bugungi kunda ham menmon leksemasi milliy madaniy konsept darajasiga ko'tarish mumkinligi ta'kinlandi. Negaki, insonlar tomonidan yangi olib kelingan chaqaloqlarga nisbatan, bu dunyoda har insonning o'zi ham mehmon sifatida qaraladi. Shu boisdan, bu so'zning o'rganilish ahamiyati yuqori, shuning bilan birga alohida tadqiq obyekti bo'la oladi.

Maqol fikrlarni ixcham, lo'nda, aniq, mantiqli, ta'sirchan tarzda o'zida qamrab olganligi bilan oson o'zlashadi, xotirada saqlanadi. Ana shu omil asosida xalq og'zaki ijodi janri sifatida shakllanish, qo'llanilish imkoniyatlari ta'minlangan. U fikr ifodalashning oson va qulay, ta'sirchan vositasi sifatida keyinchalik og'zaki nutqdan yozma adabiyotga ko'cha boshlagan. Maqollar bugungi kunda ham og'zaki va yozma nutqda, nutqiy muloqot jarayonlarida faol qo'llanilmoqda. Shundan ham ko'rinadiki, maqollar tabiati, yashovchanligi bevosita xalq tarixi, madaniyati, ma'naviyati va dunyoqarashi bilan chambarchas bog'liq. Shuning uchun ham xalq orasida tarqalgan maqollarning turli variantlari ham ko'p uchraydi. Tadqiqotchi Sh.Qalandarov tomonidan o'zbek xalq maqollarining muloqot muhitidagi xususiyatlari, ularning evfemik mazmun ifodalash imkoniyatlari masalasi tadqiqiga bag'ishlangan ilmiy ishida xalq maqollarida evfemik mazmun voqelanishini parema, ma'nodoshlik, vulgarizm, sintaktik qurilma kabi lisoniy hamda inson, ong, faoliyat, madaniyat kabi nolisoniy omillar ta'minlashi xususidagi ilmiy talqinlar o'z aksini topgan (Qalandarov, 2019). Negaki, efimik tushunchalar zahirida ham milliy madaniy sema yaqqol ifodasini topadi. Shuningdek, xalq maqollarining evfemiklik xususiyati asosida muallif va personajlar nutqining o'zaro muomala jarayonidagi kognitiv asosi, verbal xususiyati hamda pragmatik darajasi asoslab berilgan. Sh.Usmonovning "Lingvokulturalogiya" darsligida bu haqda batafsil to'xtalib o'tadi (Usmonova, 2019, 246-b).

O'zbek va rus tillaridagi antroposentrik maqollarning aksiologik xususiyatlari, aksiologik maqollar diadasidagi qadriyatlar va aksilqadriyatlar tizimlari darajasini ochib berishga bag'ishlangan R.Madjidovning monografik tadqiqoti o'zbek xalq maqollarining lingvomadaniy xususiyatlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda antroposentrik paremiya sifatida maqollarning ijtimoiy-madaniy hayotdagi o'rni masalasiga alohida e'tibor qaratilib, antroposentrik paremiyalarda asrlar davomida xalqlarning lisoniy ongida shakllanib kelgan ma'naviy-ma'rifiy va ijtimoiy-madaniy qadriyatlar tizimi o'z aksini topishi, ular shaxsning jamiyatdagi xatti-harakatlari, kommunikativ faoliyatida namoyon bo'ladigan o'zini o'zi boshqarishning moslashuvchan mexanizmi sifatida xizmat qilishi ta'kidlanadi" (Majidova, 2020, 5-b). Umuman olganda, o'rganilayotgan lingvokulturalogiya ham antroposentrik paradigma asosida shakllangan. Tilning alohida tadqiq yo'nalishi va usullari asosida shakllangan bu qarash keying davr tilshunosligining ko'plab jihatdan yangi yo'nalishlarini – yangicha qarashni shakllantirdi. Shu boisdan tilning amaliy jihatlarini ko'rsatuvchi, umuman olganda, til real nutq sharoitida o'zining bor imkoniyatlarini namoyon qiladi, pragmalingvistika, tilni inson psixik jarayonlarini, psixologiyaning til bilan bog'liq jihatlarini namoyon qiluvchi psixolingvistik, xalqning milliyligini ko'rsatuvchi va o'zida ifodalovchi, tilning madaniyat bilan bog'liq jihatlarini ko'rsatuvchi lingvokulturalogiya singari fanlarning yuzaga kelishiga asos bo'ldi. Shuning uchun ham til xalqning milliy-madaniy xususiyatlarini namoyon qila oluvchi vosita sifatida o'rganilib kelinmoqda. Tilda shunday vositalar borki, ular o'zida ifodalagan sema asosida xaysi xalqqa oid ekanligini to'la namoyon qiladi. Masalan, frazeologik birliklardan *do'ppisini osmonga otmoq*, *do'ppisi tor kelmoq*, *do'ppisini yerga urmoq* kabilarda do'ppi leksemasi keltiriladi. O'zbek xalqining asosiy va milliy liboslaridan biri ham aynan do'ppi ekanligi hech kimga sir emas. Shoir Erkin Vohidov tabiri bilan aytganda:

Qayga bormay boshda to'ppim,

G'oz yurarman, gerdayib.

Olam uzra nomi ketgan,

O'zbekiston, o'zbekim.

Shunday ekan, do'ppi xalqimizning milliy bosh kiyimi sifatida paremalarda ko'p uchraydi. Do'ppining ham yurtimizning turli hududlarida turlicha shaklda va ko'rinishda bo'lishining ham

o'zi, ular shu hudud uchun milliylik ramzi ekanligi ham barchaga ayon. Tilda, ayniqsa, paremlar va ular doirasida qaraluvchi maqollarda ham qo'llanilishi, ularning semantik, lingvomadaniy jihatdan o'tganishga – tadqiq qilishga asos bo'lmoqda. Bu faqatgina tadqiqotning bir debochasigina xolos. Bunday jihatlarning turfa holatlari, til vaziyati, uning madaniy semantikasi, nutda pragmatik xususiyatlari, kognitiv jihatlarni tatqiq qilinishi o'zbek tilining imkoniyat darajasi naqadar keng ekanligini ko'rsatib boraveradi. Bunday vositalar davrlar o'tishi bilan ayrimlari iste'moldan chiqib ketsa, boshqalari tilimizga kirib keladi. Shuning uchun ham maqolga fikrning nozik va go'zal ifodasi sifatida badiiy adabiyotda tez-tez murojaat qilib kelinadi. Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asarida turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan 300 ga yaqin maqol va matallarning keltirilishi (Iqboljon Mirzaaliyevning tadqiqotida 298 ta deya keltiriladi), Muhammad Sharif Gulxaniyning "Zarbulmasal" asari tarkibida 300 dan ortiq, Sulaymonqul Rojiyning "Zarbulmasal" asarida 400 dan ortiq maqolning qo'llanilishi fikrimizni dalillaydi. XIX asr oxiri, XX asrning birinchi yarmida va undan keyingi davrda ijod qilgan Abdulla Qodiriy, Fitrat, Behbudiy, Hamza, Oybek, Abdulla Qahhor, Said Ahmad, Pirimqul Qodirov kabi ko'plab ijodkorlar o'z asarlarida xalq maqollaridan oqilona foydalanib, ular orqali asar g'oyasi va mazmunini to'la, ta'sirchan, samarali ifodalashga erisha olganlar.

Maqollar xalq ijodi namunasi sifatida, barcha soha masalalarini va rang-barang mavzularni qamrab olganligi, inson faoliyatining hamma sohasiga birday aloqadorlik kasb etishi jihatidan ham alohida ajralib turadi. O'zbek xalq maqollari bo'yicha kuzatish olib borgan Sh.Shomaqsudov va Sh.Shorahmedovlar maqolga shunday ta'rif berishadi: "Hikmatli so'zlar, maqollar – hech bir podshoh e'lon qilmagan farmon, hech bir prezident muhrlamagan qonun, hech bir davlat tomonidan bitilmagan konstitutsiyadir" (Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh, 1990, 5-bet). Shunday ekan, xalqimiz tomonidan ularga amal qilingan va fikr isboti sifatida ko'p murojaat qilingan. Bugungi kunda ham yozuvchi va shoirlarimizda, publitsistik va badiiy asarlarda ularni ko'pishlatamiz va qo'llaymiz.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'ati-t-turk" asarida xalq og'zaki ijodi namunalari bo'lgan maqol va matallarning alohida qayd qilinishi xalqimizning hikmatli so'zlari, maqollarini to'plash va o'rganishga qiziqish uzoq tarixga egaligidan dalolat beradi (Abdurahmonov, 2009, 49-bet). O'zbek nutqi madaniyati bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan R.Qo'ng'urov va boshqalarning ta'kidlashicha, Mahmud Koshg'ariy to'plagan maqollar, asosan, inson odob-axloqi bilan bog'liq. Olimlar shunday yozadilar: "Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'oti-t-turk" asarida "*Erdam boshi til*", ya'ni "*Odobning boshi til*" deyilgan maqol keltirilgan. Ushbu maqol o'tmish davrlarda turkiy xalqlar nutq madaniyati borasida amal qilgan yetakchi omil – inson odobining (axloqining) boshlanishi tilda (nutqda) ko'rinadi, deyilgan dono mazmunni ajoyib tarzda ifodalagan" (Qung'urov, v.b., 1992, 22-bet). "Devonda" xadimgi urf-odatlar, udumlar haqida so'z boradi. Negaki, odobga, axloqqa xalqimiz qadimdan alohida e'tibor qaratgani barchaga ma'lum. Shu sababdan Sharqda tarbiyaning boshqa ko'rinishlari, pand-nasihat shaklida uchraydi. Shuning uchun ham Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yuknakiy, Ahmad Yassaviylarning asarlari pand-nasihat asosida shakllangan didaktik asarlar sanaladi. Bularda qo'llanilgan hikmatlar – aforizmlar bugungi kunda maqol tusini olgan bo'lishi ham shubhasiz. Xalq maqollarida pandnomaning oliy cho'qqisini ko'rish mumkinligi bo'ldi ham R.Qo'ng'urov bunga alohida to'xtalishga harakat qiladi. Nutq madaniyati, muomala odobi, nutq madaniyati tushunchalari xalqimiz orasida yuksak qadriyat sifatida e'zozlanganligi bois lingvodidaktik jihatdan qiymat kasb qilishi bilan birga, lingvomadaniyatshunoslik uchun ham ahamiyatlidir.

Xalq maqollari o'rganish jihatdan xilma-xil sohalar uchun obyekt bo'lib xizmat qiladi. Shu boisdan ham ular asarlarda, lug'atlarda, umuman, nutqda ko'p murojaat qilinadigan barqaror birikmalar sirasiga kiradi. Shu nuqtai nazardan ularni lug'atlashtirish masalasi anchayin oldin boshlangan. Xususan, atoqli adabiyotshunos olim T.Mirzayevning "O'zbek xalq maqollari" (Toshkent, 2005) kitobi so'z boshisida qayd etilishicha, o'zbek xalq maqollariga muayyan bir tartib berib, majmua va xrestomatiyalarga kiritish, ulardan maxsus to'plamlar tuzish ishlari, asosan, XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. M.Abdurahimov, X.Abdurahmonov,

M.Sodiqova, H.Karomatov, K.Karomatova, H.Berdiyev, R.Rasulov kabi olimlarning tilshunoslik va tarjimashunoslik yo'nalishidagi to'plamlari yuzaga keldi. Shuningdek, Y.Chernyavskiy, V.Ro'zimatov (1959), N.Gasunayev (1983, 1988), A.Naumov (1985) kabi tarjimonlarning mehnati bilan o'zbek xalq maqollari rus tilida alohida to'plamlar sifatida bosilib chiqdi (O'zbek xalq maqollari, 2005, 3-b). Bu borada qilingan ishlar, nashr etilgan kitob va qo'llanmalar salmog'i ancha miqdorni tashkil qiladi.

Xulosa. Xullas, o'zbek xalq maqollari xalqimiz milliy-ma'naviy qadriyatlari ifodasi sifatida og'zaki va yozma nutqda qo'llanilib kelinmoqda va ko'plab ilmiy-tadqiqot ishlarining tadqiq obyekti sifatida o'rganilmoqda. Shu bilan birga, xalq maqollarida turli variantlarda ham qo'llaniladi. Masalan, H.Berdiyev, R.Rasulovlar "O'zbek tilining paremiologik lug'ati"da paremalarning so'z, so'z yasash elementlarini, grammatik ko'rsatkichlarini almashtirish, struktura variantlari asosida shakllanishini aytib, *Ahmoqqa To'ytepa nima yo'l, Ahmoqqa Quva bir tosh* maqollari Toshkent va Andijon dialektikasi nuqtayi nazaridan dialektal leksikasi farqlanganligini Xorazm, Buxoro, Surxondaryoda boshqa variantlari bo'lishi mumkinligini aytib o'tadi (Berdiyev H., Rasulov R., 1984, 21-bet). Shuningdek, *Gap desang – qop-qop, Pul desang – Samarqanddan top; Gap desang – qop-qop, Pul desang – Olatog'dan top; Gap desang – qop-qop, Pul desang – Qoratog'dan top*. Keltirilgan maqollarning ham, yuqorida ta'kidlanganidek, dialektal leksikasi farqlanadi. Maqollarda joy nomlaridan tashqari shaxs nomlari, shu dialektga xos fonetik, leksik, grammatik jihatlarining qo'llanish holatlari ham variant sifatida keng uchraydi. Umuman olganda, xalq maqollari shu xalq vakillari tilida keng qo'llaniluvchi birlik ekan, tabiiy ravishda undagi variantivlikni, ya'ni dialektal variantivlikni o'rganish dolzarb masallalardan bo'lib qolaveradi va milliylikning aks ettirishi jihatdan o'rganilaveradi.

Adabiyotlar

- Berdiyev H., Rasulov R. (1984). *O'zbek tilining paremiologik lug'ati*. Toshkent: O'qituvchi, 1984, B. 21.
- Usmonova Sh. (2019) *Lingvokulturalogiya*
- Abdurahmonov G'. (2009). "Devonu lug'otit turk" asarining o'rganilish tarixidan // *O'zbek tili va adabiyoti*. 6-son. B. 49.
- Axrorov A. (2021) Nutq madaniyatini ifodalovchi o'zbek xalq maqollarining lisoniy tizimdagi o'rni va xulqiy qiymati. *Filol.fan.fal.dok ...disserttsiyasi*.
- Qalandarov Sh.Sh. (2019) O'zbek lingvomadaniy muhitida xalq maqollari evfemizatsiyasi: *Filol. fan. fals. dok. ... diss. avtoref*.
- Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. (1992) *Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari*. O'qituvchi
- Madjidova R.U. (2020) Antropotsentrik maqollarning aksiologik tadqiqi (o'zbek va rus tillari materiallari asosida): *Filol. fan. dok. ... diss. avtoref*.
- Mo'minov S. (2000) O'zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: *Filol. fan. dok. ... diss. avtoref*.
- O'zbek xalq maqollari*. (2005). Sharq
- Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. (1990) *Hikmatnoma. O'zbek xalq maqollarining izohli lug'ati*

Annotatsiya

Maqolada tilshunoslikning “eng ko’hna va navqiron”dolzarb muammosi obykti – so’z haqida fikr yuritilgan: o’zbek tilshunosligida unga berilgan ta’rif-tavsiflar, ularning yutuqlari va bahs-munozarali tomonlariga e’tibor jalb qilinib, tahlilga tortilgan, noaniqlilar belgilanib, imkon qadar ularga aniqlik kiritishga harakat qilingan. Bu boradagi chalkashliklarga, yanglishishlarga olib keluvchi asosiy muammo sifatida shu chog’gacha so’zning lisoniy yoki nutqiy birlikligi aniq va izchil belgilanmagani masalasi ko’tarib chiqilgan va unga ilmiy asosda javob berilgan: turkiy-o’zbek tili uchun so’zning lisoniy birlikligi, nutqda u grammatik tavsif, shakl olib, leksik-grammatik birlikning asosi (va)yoki uning ko’makchisi sifatida voqelanishi ko’rsatib berilgan. Shu asosda turkiy o’zbekcha so’zning serqirra, murakkab, ko’pma’no-vazifali mohiyatiga mos ta’rif berishga urinib ko’rilgan.

Kalit so’zlar: til, lison, nutq; so’z, leksema, so’zshakl; leksik so’z, gram-matik so’z; lisoniy so’z, nutqiy so’z, leksik-grammatik birlik.

Linguistic status of the word in Turkic Uzbek

Abstract

The article reflects on the object of the urgent problem of linguistics "the most abundant and navqiron" – the word: in Uzbek linguistics, the definition given to it-descriptions, attention to their achievements and controversies, drawn to analysis, vague ones were marked and tried to clarify them as much as possible. As the main problem leading to confusion, innovations in this regard, the question of whether the linguistic or colloquial unity of a word is clearly and consistently not defined was raised, and it was answered on a scientific basis: the linguistic unity of a word for the Turkic - Uzbek language, in speech it is indicated by a grammatical description, taking a form and On this basis, an attempt has been made to give an appropriate definition of the Turkic Uzbek word for its lush, complex, multifaceted essence.

Key words: language, Lison, speech; word, lexeme, vocabulary; lexical word, gram-Matic word; linguistic word, colloquial word, lexical-grammatical unit.

So’z haqida ko’p yozilgan. Bu jarayon bugun ham susaygani yo’q. Bundan keyin ham davom etishi aniq. Zero, so’z tilning eng asosiy birligi bo’lishi bilan birga, eng serqirra va ko’p ma’no-vazifali murakkab birligi hamdir. Shuning uchun aynan so’z, so’zning ma’nosi, atash xususiyati, kelib chiqishi, tuzilishi, yasalishi, so’zshakl haqidagi ilmlar hisoblangan na leksikologiya (leksemika, semasiologiya, etimologiya, onomasiologiyada)da, na morfemika, so’z yasalishi, morfologiyada, garchi uning shakli, ma’noviy tuzilish, funktsional xususiyatlariga ko’ra tur va tiplari, turkumlari, boyishi, taraqqiyoti, lisoniy so’z va nutqiy so’z haqida qimmatli ma’lumotlar etarli va ular, hech shubhasiz, bizning so’z haqidagi tasavvur-tushunchalarimizni aniqlashtirish, to’ldirish, boyitishga beminnat xizmat qilib kelayotgan bo’lsa-da, hali har qanday so’zga to’g’ri keladigan ta’rif yaratilganicha yo’q.

“So’z” so’zini to’g’ri – o’z obyektiga nisbatan ishlatmaslik, uning aynan nimaga nisbatan ishlatilishining belgilanmaganligi va buning natijasi o’laroq so’z, leksema va so’zshaklni farqlamaslik oqibatida eng muvaffaqiyatli ta’riflarda ham, chuqurroq va kengroq diqqat qilinsa, so’zning qaysidir jihati, u yoki bu turi, tipi hisobga olinmagan bo’lib chiqadi: ularga ham g’oyat serqirra mohiyatli, ko’p ma’no-vazifali, turfa tuzilish-shakl-ko’rinishli so’zni mavjud holatdagidek, bor bo’yicha umumlashtirib aks ettirish xususiyati etishmaydi, nazarimizda. Buning sababi aksariyat ta’riflarning so’z deganda uning bir(asosiy va faol) turini – leksemani nazarda tutib yaratilganligida, deb o’ylaymiz. Boshqacha aytganda, ularning deyarli barchasi aslida atash

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Guliston davlat universiteti.

ma'noli leksik so'z – leksemaning ta'riflaridir. Vaholanki, “So'z deganda lug'at boyligidagi har bir birlik ko'zda tutiladi. Masalan, *qo'l* xam so'z, *va* ham so'z.”(U.Tursunov va b. 1992. 35 b.), *men* ham, *menimcha* ham, *gul*, *gultojixo* 'roz,oh-voy, *lash-lush*, *evro*,*ishlab chiqarish*, *ham* ham so'zdir. Binobarin, ana shunday shakliy, ma'no-vazifaviy xilma-xillikka ega bo'lgan so'zning ilmiy ta'rifini yaratish hamon tilshunoslarning eng dolzarb vazifasi bo'lib turibdi. Zero, bu masalani ijobiy hal qilmasdan nafaqat so'zning o'zi bilan, balki boshqa, unga yondosh, unga chambarchas bog'liq bo'lgan, unga bevosita qo'shilib, bir yaxlit butunlik hosil qilib yashaydigan til birliklari, xususan, morfema, so'zshakl, so'z birikmasi, so'z qo'shilmasi, so'z tizmasi kabi dolzarb masalalar yuzasidan ham to'g'ri, aniq va izchil, har birining o'ziga mos xulosalarga kelish mumkin bo'lmaydi (Birgina morfema doirasida oxiriga yetmagan bahs-munozaralar, chalkashliklar buning yorqin isboti.). Zero, ularning mohiyati, tuzilishi, shakllanishi, namoyon bo'lishida ham so'z bor, so'z ishtirok etadi. Binobarin, ularning ma'no-vazifasi, tabiatini aniq ochib berish, tushuntirish, tavsiflash uchun ham so'z masalasi uzil-kesil hal qilinishi, uning to'laqonli ilmiy ta'rifi yaratilishi lozim, deb o'ylaymiz. Bizningcha, tilshunosligimizda til qurilishining asosiy birliklarini ajratish va belgilash borasida hanuzgacha aniq bir to'xtamga kelinmaganligining (ularning miqdori olti-yettitadan o'n - o'n ikkitagacha boradi) bosh sababi ham shunda.

Biz ushbu maqolamizda ana shu dolzarb muammo – so'z masalasida olib borilgan kuzatishlar, yaratilgan ta'riflarning munozarali bo'lgan tomonlariga e'tiborni jalb qilib, imkon qadar ularga aniqlik kiritishga va shu asosda so'zga uning serqirra, murakkab mohiyatiga mos ta'rif berishga urinib ko'rdik. Binobarin, tadqiqotimizning bosh obyekti so'z va unga berilgan ta'rif-tavsiflardir. O'ylaymizki, fikr-mulohazalarimiz mutaxassislar, so'z muxlislarining e'tiboridan chetda qolmaydi.

Bizningcha, zarur natijaga erishish uchun bir qancha muammolarni echish kerak bo'ladi. Avvalo, bevosita so'zning o'zi bilan bog'liq muammoli nuqtalarga e'tiborni jalb qilib, ularni ijobiy hal qilishga urinib ko'raylik. Bu erda, birinchi galda, so'zning qanaqa til birligi ekanligini, aniqrog'i, uning *lisoniy birlikmi* yoki *nutqiy birlikmi* ekanligini aniqlab, belgilab olishga to'g'ri keladi. Bu muammo lison va nutqning, aniqrog'i, tilning lison va nutq holati (yoki lison holatdagi til va nutq holatidagi til) farqlanishi bilan alohida ahamiyat kasb etdi, aytish mumkinki, hal qiluvchi masalaga aylandi. Chunki endi bu masalani uzil-kesil hal qilmay, umuman, tilning mohiyati, ishlash mexanizmini aniqlash uchun zarur bo'lgan na lison va nutq hamda ularga oid birliklar haqida ham to'g'ri, obyektiv haqiqatga muvofiq bo'lgan fikr-xulosaga kelib bo'lmaydigan vaziyat yuzaga keldi. Gap shundaki, til qurilishining so'zdan boshqa birliklarining deyarli barchasining mohiyatida so'z yashaydi, ularning barchasi so'z bilan chambarchas bog'lik, so'z bilan belgilanadigan ma'no-mazmun,vazifaga ega. Inkori qilmaymiz, lison va nutqni farqlamay fikr yuritilgan paytlarda ham bu muammo yo'q emas edi, lekin kun tartibiga bu qadar ko'ndalang bo'lmaganligi aniq. Avvallari *leksikologiya* so'z haqidagi ta'limot, unda *tilning lug'at tarkibi*, *tildagi barcha so'zlar o'rganiladi*,so'z *lug'aviy(leksik)* va *grammatik ma'no anglatadi*, *leksikologiyada lug'aviy ma'noli so'zlar o'rganiladi*, ular *leksik mazmunli so'zlar(leksik so'zlar)* deyiladi, *grammatik ma'noli so'zlar grammatikada*, *morfologiyada so'z turkumlariga bog'lab o'rganiladi*, ular *grammatik mazmunli so'zlar(grammatik so'zlar)* deyiladi, deb ketilaverar, bu yerdagi munozarali-muammoli holatlarga ko'p ham e'tibor qilinmas, ma'lumot shunday qabul qilib qo'ya qolinar edi.

Vaholanki, *leksikologiyaning obyekti lug'aviy ma'noli so'zlardir* degan hukm bilan *leksikologiyada tilning lug'at tarkibi*, *tildagi barcha so'zlar o'rganiladi* degan fikr mohiyatan bir-biriga to'g'ri kelmaydi va ichki ziddiyatlidir. Shu sababli xuddi shu narsaga birinchilardan bo'lib e'tibor qaratgan prof. Sh.Rahmatullaev o'zining “Hozirgi adabiy o'zbek tili” (Rahmatullaev,2006.) darsligida *leksik-lug'aviy mazmunli so'z* o'rnida *leksema*, *leksikologiya* termini o'rnida *leksemika* terminini ishlatdi va bu bilan an'anaviy leksikologiyaga kirish qismlaridagi ilmiy noaniqlik va umumiylikka barham berildi, aniq va izchil, tizimli ilmiy talqinga erishildi: to'g'ri tanlangan terminlarning o'zi bu ishni bexato bajarmoqda. Ammo, akademik A. Hojiev to'g'ri ta'kidlaganidek, prof. Sh.Rahmatullaev leksikologiyaning obyekti har qanday so'z

emas, ayni *leksema* ekanligini to'g'ri belgilagan bo'lsa-da, darsligida nima uchundir so'zni deyarli tilga olmaydi, uni "unutib qo'ygandek" bo'ladi. Vaholanki, so'zsiz leksema yo'q, puch narsa. Zero, leksema ham aslida so'z bo'lib, uning asosiy turidir va ular o'zaro jins va tur munosabatidagi hodisalardir. So'zning ma'no turlarini mohiyatiga qarab bir-biridan ajratish va farqlash uchun lug'aviy ma'noli so'zlarga nisbatan leksema termini qo'llangan (ushbu terminni substantsial tilshunoslikda til (lison) dagi barcha so'zlarga nisbatan ishlatish holati ham bor (Sayfullaeva R. va b.2009), lekin uni lug'aviy ma'noli so'z ma'nosida qo'llash keng tarqalgan (ko'pchilikka ayon haqiqat bo'lganligi uchun dalil keltirib o'tirmaymiz)). Shu sababli ulkan nazariy va amaliy qimmatga ega bo'lgan o'ziga xos sistem talqinlarga boy butun boshli darslikda tilning asosiy, bosh birligi bo'lgan so'zning deyarli tilga olinmagani, hech bo'lmaganda, buning asoslari izohlab ketilmagani haqli e'tirozlarga sabab bo'ldi va biz ham bunga qo'shilamiz.

Ma'lumki, ilmiy va o'quv adabiyotlarida o'rni bilan fonetik so'z, leksik so'z, grammatik so'z, shuningdek, lisoniy, nutqiy so'z, mustaqil so'z, yordamchi so'z, alohida guruh so'zlari, o'zgaruvchan, o'zgarmas so'z kabilar haqida fikr yuritiladi, ularning o'ziga xos tomonlari, ma'noviy, shakliy tuzilishi, uslubiy, emotsional-ekspressiv xususiyatlari yoritiladi (Hojiyev,2004. 47-b.). Yoqlanganiga unchalik uzoq vaqt o'tmagan doktorlik disertatsiyalaridan biri(Xayrullayev,2010.) da ham shunga yaqin holatni kuzatish mumkin. "So'z,-deydi dissertatsiya muallifi,- fonema va morfemadan farqli ravishda, tilning lug'at tarkibi nuqtai nazaridan ham, grammatik jihatdan ham o'z maqomiga ega bo'lgan asosiy birlikdir...So'z, fonema hamda morfemalardan farqli ravishda, tilning mustaqil birligi sanaladi. Lekin ... so'z tilning sistemasi doirasida mustaqildir, nutqda esa uning real qo'llanilishi bir tomondan, til vositalari bilan, ikkinchi tomondan esa, nutq shart-sharoitlari bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Zotan, so'z nutqda o'zi-o'zi uchungina emas, balki boshqa so'zlar uchun ham yashaydi" (Xayrullayev,2010.22- b.).

Ko'rinib turibdiki, tadqiqotchi til(*Aslida,lison deyish to'g'ri.Kiritma bizniki – A.J*) va nutqni farqlayapti, biroq, shu bilan birga, til(lison) birligi uchun ham, nutqiy birlik uchun ham **so'z** terminidan foydalanyapti. Ta'kidlash joizki, bunday holat o'zbek tilshunosligi va til ta'limi uchun odatdagi, har qadamda uchraydigan holdir. Vaholanki, dissertantning o'zi to'g'ri ta'kidlaganidek, lisoniy so'z va nutqiy so'z bir-birini taqozo qilishi, birining borligi ikkinchisining mavjudligini ko'rsatib turishi bilan birga (shu narsa ularni farqlashni qiyinlashtiradi, farqlamaslikka olib keladi), ularning har biri mavjudlik holati, ma'no-vazifasi, lingvistik qiymati, tashkil etuvchilariga, munosabat xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farqlanuvchi ikki xil hodisadir. O'tgan yuz yildan ortiq vaqt buni ilmiy asosda ro'y-rost isbotladi. O'zbek tilshunosligi ham bu muhim va dolzarb ishga munosib ulush qo'shdi.

Zero, har qanday so'z tayyor til birligi – lisoniy birlik ekan, nutq hosil qilish, gap tuzish uchun qo'llanganda, qonuniy ravishda grammatik – intonatsion-modal tavsif oladi, lingvopragmatik ma'no-vazifaga mos shakl holatida bo'ladi. Shunday tavsif, shakl olmagan biron so'z yoki boshqa til birligi bo'lmaydi. Gapdagi xohlagan til birligi o'zining odatdagi, unga xos bo'lgan lingvistik ma'no-vazifa bilan birga, gap-nutq bilan bog'liq, nutq sharoiti bilan shartlangan belgi-xususiyatlarga ham ega bo'ladi. Sistema qonuniyati shunday. Nutq har qanday tafakkur birligining emas, balki aynan turli-tuman fikrlarning, fikriy mazmunlarning tovushli yoki yozma holdagi rang-barang gap shaklidagi lingvistik ifodasi, moddiylashgan, material holatdagi asosiy(shartli) ko'rinishidir. Gapning reallashgan ong, tafakkur deyilishi bejiz emas. Albatta, bu reallik fikrning yagona, birdan-bir moddiy ifodasi emas. Fikr(keng ma'noda) rasm, surat, haykal, imo-ishora, yo'l belgilari, SOS signali, mash'ala kabi moddiyliklar bilan ham ifodalanadi. Ammo gap fikr ifodalashning eng universal, qulay va aniq usulidir. Shu sababli bugun lison va nutqning, ularga oid birliklarning farqiga bormaydigan, o'z faoliyatida bu farqlanishga rioya qilmaydigan tilshunosni ham, til o'qituvchisini ham tushunish qiyin. So'zning lisoniy birlikligi maqomi haqida ham shunday deyish mumkin. Lison shakllanmasdan nutq yuzaga kelmaydi. Ammo nutq lisonning bevosita namoyon

bo'lishi emas, balki tafakkurning asosiy shakli bo'lgan fikrning lingvistik ifodasidir. Binobarin, lison, uning birliklari, birinchi navbatda, so'z nutqda voqelanishi uchun avval ong tomonidan fikr ifodalovchi gapni shakllantirishga jalb qilinadi. Bu esa uning grammatik tavsif, grammatik shakl olishini anglatadi. Bunday so'z esa avvalgi lisoniy maqomini yo'qotib, nutqiy so'zga aylanadi. Bu birlikka nisbatan, odatda, so'zshakl termini qo'llanadi. Ta'kidlash jozki, so'z so'zshaklning asosi (sintetik shaklda, masalan, **kitobga**)) yoki uning har ikki, ya'ni etakchi va ko'makchi qismi (analitik shaklda, masalan, **kitob uchun**) vazifasida kelishi mumkin.

Qolaversa, lisoniy so'zning shunday ichki tur-tiplari borki, ularning ham har biri o'ziga xos mohiyat, ma'no-vazifaga ega bo'lib, o'ziga mos termin bilan atashni yoki shunga yarasha izoh, shartlarni aytib, ta'kidlab o'tishni talab qiladi. Demak, tadqiqda ularni ham hisobga olish, ilmiy asosda farqlash, farqlab fikr yuritish, talqin qilish, o'qitishda ham shunga e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Bu ilm-fan va unga asoslangan ta'lim taraqqiyotining tabiiy talabidir.

Afsuski, umumnazariy muammolarning eng murakkabi va hal qiluvchisi bo'lgan so'z masalasidagi muammolarga XX asrning so'nggi va XXI asrning dastlabki o'n yilligida hukmronlik qilgan, ayni shu kabi nazariy masalalar bilan shug'ullangan o'zbek sistem-struktur tilshunosligi ham, shu yo'nalishda yaratilgan ilmiy tadqiqotlar, darslik, o'quv adabiyotlari ham barham bera olmadi, ayrim hollarda esa, aksincha, yangi muammolar, munozaralarning kelib chiqishiga sababchi bo'ldi. Shu ma'noda ham har tomonlama aniq va izchil so'z nazariyasini, so'zshunoslik ta'limotini ishlab chiqish, so'zning o'ziga xos va mos ta'rif-tavsifini yaratish ilmiy va ta'limiy zaruratdir.

Gap so'z haqida ketayotgan ekan, prof. H.Ne'matov va prof. R. Rasulovlarning substantzial talqinlariga to'xtalmaslik mumkin emas, albatta. Zero, u mustaqillikka erishilgandan keyin so'z nazariyasi bo'yicha olib borilgan sistem-struktur izlanishlarning natijasi sifatida maydonga kelgan asosiy o'quv adabiyoti, ilmiy-metodik asardir. Qo'llanmaning "O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari" (T.,1995) deyilishi ham shundan dalolat berib turibdi. Tabiiyki, so'zni tavsiflash, uning o'ziga mos va muvofiq ta'rifini ishlab chiqishga mualliflar alohida ahamiyat berganlar va avvalgilardan farqli ravishda so'zning, aniqrog'i, lisoniy so'zning, yana ham aniqrog'i va ularning o'z talqinlari bo'yicha esa, leksemaning quyidagi substantzial ta'rifini o'quvchilar e'tiboriga havola qilganlar: "Leksema nima? Jamiyat a'zolari uchun tayyor, umumiy, majburiy bo'lgan, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topgan, voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi, nutq va lug'atda grammatik morfemalarni o'ziga biriktirib oladigan morfema turi leksemadir". (Ne'matov H., Rasulov R., 1995. 7-,37- b.) Ta'kidlash jozki, ta'rifda leksemaning nutq birligi emas, lisoniy birlik ekanligi belgi-xususiyatlari: *jamiyat a'zolari uchun tayyorligi, umumiy va majburiyligi, shakl va mazmunning barqaror birikuvidan tashkil topganligi, voqelikdagi narsa, belgi, xususiyat va munosabatlarni shakllantiruvchi vosita ekanligi* e'tirozga o'rin yo'q darajada aniq qayd etilgan.

Biroq morfotsentrik nazariya ta'sirida shakllangan mazkur ta'rifdagi asosiy, hal qiluvchi kamchilik leksemaning morfemaning bir turi sifatida talqin etilganidir. Negaki, haqiqatda leksema morfemaning emas, yuqorida ta'kidlaganimizdek, so'zning asosiy turidir. Co'z tafakkur va til taraqqiyoti natijasida grammatikalizatsiyalashgan yoki morfemaga aylangan bo'lishi mumkin. Ammo alohida, so'zdan tashqarida olingan morfemaning shu holicha, til xotiramizda saqlanadigan yasovchi vosita-qo'shimcha sifatida tilning asosiy birligi bo'lgan so'zga, xususan, uning asosiy turi leksemaga aylanishi mumkin bo'lmagan narsadir. Morfema, ta'bir joiz bo'lsa, so'zning uchinchi avlodidir. Ota farzandining farzandi bo'lishi mumkinmi? Morfema so'zdan tug'ilgan, so'z morfemadan emas. Ayrim so'zlarning shakliy-ma'no-vazifaviy taraqqiyoti morfemani keltirib chiqarganligi haqiqat, lekin ana shu morfema yolg'iz o'zi taraqqiy etib so'zni keltirib chiqarmaydi, so'zga aylanmaydi. Morfema, aniqrog'i, uning bir turi yangi so'z yasashda ishtirok etadi, so'z yasovchi vosita, biroq uning o'z holicha leksemaga aylanishi tasavvurga sig'magan narsadir. Xullas, o'zbek tili uchun leksema morfemaning bir turi emas. Bunday talqin o'zbek tili tabiatiga to'g'ri kelmaydi (Mabodo biron morfema ko'chsa sa'nokasb etib, davr o'tishi bilan so'z maqomiga ko'tarilsa ham, bu qonuniyat tusidagi hodisa hisoblanmaydi). Ammo, alohida

ta'kidlamoqchimizki, mazkur ta'rif leksemaning o'sha davrgacha e'tibordan chetda qolib kelgan tomonlarini aks ettirgan ijobiy ta'riflardan biri hisoblanadi.

So'zga berilgan ta'riflarning deyarli barchasining obyekti so'zlik belgisiga ega har qanday til birligi emas, lug'aviy so'z – leksema ekanligini quyidagi ta'riflarda ham kuzatish mumkin: "So'z obyektiv borliqdagi predmet, hodisalar haqidagi tushunchaning tovush vositasi bilan ifodalanishidir." (O'zbek tili grammatikasi. 1976. 16- b.) "So'z tilning eng muhim nominativ birliklaridir, chunki u borliqdagi narsa-buyumlarni, predmet sifatida tasavvur qilinadigan mavhum tushunchalarni, harakat-holatni, rang-tus, maza-ta'm, hajm-miqdor, xislat kabi belgi-xususiyatlarni nomlaydi: *daraxt* (predmet nomi), *ong* (mavhum tushuncha nomi), *ishlamoq* (harakat nomi), *oq* (rang-tus nomi), *shirin* (maza-ta'm nomi), *katta* (hajm nomi), *bash* (miqdor nomi) kabi. Tilning lug'at boyligidagi bunday so'zlar leksik birliklar sanaladi." (Jamolxonov, 2005, 5- b.)

"...o'zbek tili leksemalarini morfemalar va boshqa tillar leksemalari bilan munosabatlari tahlili asosida "o'zida tayyorlik, majburiylik, takrorlanuvchanlik, ijtimoiylik xususiyatlarini mujassamlashtirgan, shakl va denotativ ma'no birligidan iborat, mustaqil anglanish va qo'llanish tabiatiga ega bo'lgan lisoniy birlik" deb ta'riflash mumkin" (Sayfullaeva, 2009, 76- b.)

Ko'rinib turibdiki, ta'rif-tavsiflarda, darhaqiqat, umuman olingan so'z emas, leksik(lug'aviy)so'z –leksemaning mohiyati, ma'no-vazifasi o'z ifodasini topgan. Shu bois ulardan shu tipdagi so'zlarga anglashiladi. Vaholanki, tilda nafaqat lug'aviy ma'noli-leksik so'zlar, balki grammatik, modal, emotsional, taqlid ma'noli so'zlar ham bor va tilimizda o'zlarining barqaror o'rniga ega. Biroq, tadqiqotchilar masalaning bu tomonini jiddiy e'tiborga loyiq deb bilishmagan, shekilli, ta'riflarda mazkur holat o'z ifodasini topmagan. To'g'ri, aynan so'z ta'rfi masalasiga alohida e'tibor qaratganlar ham bor, ammo ularda ham masala ijobiy yyechimini topgan deyish qiyin. Jumladan, so'zga substansialchilar quyidagicha ta'rif berganlar: "So'zlar... til jamiyati a'zolari ongidagi leksemalarning so'zlovchi tomonidan nutq sharoitiga mos ravishda voqelantirilishidir" (Sayfullaeva, 2009. 76- b.). Bu ta'rif bilan so'zning lisoniy birlikligi, uning gapdan tashqarida mavjudligi inkor qilinib, u faqat nutqdagina hosil bo'ladigan, nutqiy birlik sifatida tan olingan. Vaholanki, so'z lisoniy birlik bo'lib, nutqda, gapda grammatik tavsiv olgan, grammatik shakl olgan holatda voqelanadi. Bunday birlikka nisbatan yuqorida ko'rganimizdek, so'z emas, balki so'zshakl termini ishlatiladi va u morfologik birlik hisoblanadi. Chunki u endi lisoniy paradigma emas, ta'bir joiz bo'lsa, grammatik paradigma a'zosi – muayyan sintaktik vazifadagi so'zshakl, uning u yoki bu tashkil etuvchisi sanaladi.

Demak, nutqiy amaliyotimizdagi befarqlik tasodifiy bo'lmay, uning ildizi aslida tilshunosligimizning o'zida - unga ham so'z, leksema, so'zshaklni aniq va izchil farqlab, qat'iy ilmiy talab bilan fikr yuritish va uning amaliyotida muntazamlik yetishmayotganligidadir. Buni tilshunosligimizning darg'alari bo'lgan akademik A.Hojiyev va prof. A.Nurmonovlarning bu boradagi kuzatishlari, fikr-mulohazalari ham yaqqol isbotlaydi. So'zning mohiyati, maqomi haqida fikr yuritar ekan, prof. A.Nurmonov shunday deydi: "So'z tushunchasi tilshunoslik tarixida markaziy o'rinni egallaydi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, so'zning maqomi masalasida shu kunga qadar ham bir xil fikr mavjud emas ... An'anaga ko'ra, so'z atamasi leksik birlik bo'lgan leksemaga nisbatan ham, morfologik birlik bo'lgan so'z shaklga nisbatan ham qo'llanadi. ... Odam so'zi borliqdagi "ongli faoliyat ishtirok-chisi bo'lish imkoniga ega bo'lgan tik gavlali jonli zot" tushunchasini ifodalash bilan birga, "bosh kelishik, birlik shakldagi ot" ma'nosini ham ifodalaydi. Birinchi ma'no uning leksik ma'nosi bo'lsa, ikkinchi ma'no morfologik (grammatik) ma'nosidir. So'zning bu murakkab ma'nosidan qochish maqsadida birinchisi uchun leksema, leksik morfema, ikkinchisi uchun so'z shakl atamalaridan foydalanish o'rinliroqdir." (Nurmonov va b. 2001, 29- b.) Shu fikr va so'zni ta'riflashga qaratilgan boshqa talqinlarga munosabat bildirib, A.Hojiyev haqli ravishda quyidagilarni ta'kidlaydi: "So'zga ta'rif berilgan boshqa ishlarda ham, nutq birligi sifatida, uning muayyan shaklga ega bo'lishi qayd etiladi. Lekin, bizningcha, fikr ifodalovchi birlik, ya'ni gap doirasida bo'lmagan (gapdan alohida olingan) so'z haqida bunday fikr bildirish, ya'ni bunday birlikning grammatik shaklga ega bo'lishi haqida gapirish haqiqatga to'g'ri kelmaydi.

Avvalo shuni aytish kerakki, agar soʻz haqiqatda murakkab maʼnoga ega boʻlsa, undan qochish emas, aksincha, uni (maʼnolarni) ochish, belgilash va asoslash talab etiladi, asoslash mumkin boʻlmasa, yoʻqligini asoslash kerak boʻladi (lekin qochish bilan ish bitmaydi). Yuqorida keltirilgan *odam* soʻzi esa shu holatida, yaʼni nutqdan tashqarida hech qanday maʼno murakkabligiga ega emas. Son, kelishik shakllaridan holi boʻlgani uchun bu shakllarga xos maʼnolarga ham ega emas”(Hojiyev A.Til qurilishining asosiy birliklari yuzasidan mulohazalar.GʻGʻ OʻTA, 2004,4- son,47- b.).

Koʻryapmizki, soʻzga toʻlaonli taʼrif berish borasidagi yetishmovchiliklarga hatto xuddi shunday masalalarni tadqiq qilish maqsadida qanot yoygan, oʻz tadqiqotlarida, darslik, oʻquv qoʻllanmalarida soʻz va leksema munosabatini alohida masala sifatida qoʻygan sistem-struktur tilshunoslik yoʻnalishlari ham barham bera olgan yoʻq. Bu yoʻnalishdagi eng muvaffaqiyatli taʼriflarda ham, chuqurroq va kengroq nazar tashlansa, soʻzning qaysidir muhim jihati, u yoki bu turi, tipi hisobga olinmagan yoki ortiqcha, yanglish tavsiflarga yoʻl qoʻyilgan, eʼtirof etmaslik mumkin boʻlmagan ayrim qarashlar hisobga olinmagan boʻlib chiqadi: ular ham gʻoyat serqirra mohiyatli, koʻp maʼno-vazifali, turfa tuzilish-shakl-koʻrinishli soʻzni mavjud holatlaridek, bor boʻyicha, amaldagi nazariyalarning barchasida soʻz hisoblangan, soʻzlik belgisiga ega boʻlgan jami birliklarni umumlashtirib ham uning oʻzigagina xos boʻlgan alohidaliklarini aks ettirishda ojizlik qiladi. Agar avvalgi taʼriflarning aksariyatida soʻz deganda uning bir(asosiy va faol) turi – soʻz degandan darhol esga keladigan nomlovchi til birligi – leksema nazarda tutilib ish koʻrilgan boʻlsa,[Vaholanki, “Soʻz deganda lugʻat boyligidagi har bir birlik koʻzda tutiladi. Masalan, *qoʻl* xam soʻz, va ham soʻz.”(U.Tursunov, 1992. 35- b.), sistem tilshunoslikda soʻz lison va nutq farqlanishi asosida lisoniy birlik emas, yuqorida guvohi boʻlganimizdek, leksemaning voqelanishi deb talqin qilinadi(Sayfullayeva R. 2009. 30- b.) va avvalgidan ham muammoli vaziyat yuzaga keldi. Chunki bunda soʻz lisoniy birlik emas, balki faqat nutqiy birlik sifatidagina mavjud hodisaga aylanadi. Vaholanki, til birliklarining fikrni shakllantirish va ifodalash uchun oʻzaro bogʻlanib, grammatik tavsif bilan voqelanadigan maydoni - nutqda soʻzning soʻzshakl maqomida boʻlishi yoki soʻzshaklning etakchi yoki koʻmakechi maqomidagi tashkil etuvchisi, bir soʻz bilan, grammatik tavsif bilan namoyon boʻlishi bugun hech kimga sir emas.

Shunday qilib, sistem-struktur taʼrif-talqinlar tufayli ham soʻzning mavjud muammolari qatorida uning lisoniymi yoki nutqiy birlikligini hal qilish masalasi kelib chiqdi va koʻndalang muammoga aylandi. Bu esa soʻzning toʻlaonli ilmiy taʼrifini yaratish nafaqat soʻzning oʻzi bilan bogʻliq, balki boshqa, unga yondosh, unga chambarchas bogʻliq boʻlgan masalalar, unga bevosita qoʻshilib yoki bogʻlanib bir leksik yoki leksik-grammatik, semantik-sintaktik butunlik hosil qilib yashaydigan til birliklari, xususan, morfema, soʻzshakl, soʻz birikmasi, soʻz qoʻshilmasi, soʻz tizmasi kabi lisoniy va nutqiy birliklar yuzasidan ham toʻgʻri, aniq va izchil, har birining oʻziga mos xulosalarga kelish uchun ham nihoyatda muhim ekanligini koʻrsatadi.[Birgina morfema doirasida oxiriga etmagan bahs-munozaralar, chalkashliklar, uning oʻqitilishidagi muammolar(pedagogika yoʻnalishida boshqa, filologiya yoʻnalishida boshqa, oʻrta maxsus, oliy taʼlimda boshqa) buning yorqin isboti].

Demak, soʻz bilan bogʻliq mazkur nazariy muammoni ijobiy hal qilish tilshunoslikning oʻzi uchun ham va albatta, til taʼlimi uchun ham muhim ahamiyatga molikdir. Bu muammoning yyechimi soʻzning lisoniy birlikligini tan olib, uning serqirra, murakkab mohiyatiga mos taʼrif berishni taqozo qiladi.

Biz ana shu muammoga imkon qadar ijobiy yechim topishga harakat qilib koʻrdik va eʼtiboringizga soʻzning quyidagi taʼrifini havola qilyapmiz: *soʻz til egalarining har birining ong, xotirasida muayyan tasavvur, tushuncha, munosabat, vazifalarning artikulyatsion-akustik obrazi, psixofizik ramzi sifatida mustahkam oʻrin egallagan, zarur boʻlganda muntazam ravishda fikrni shakllantirish va ifodalashga jalb etib turiladigan, shu tilda soʻzlashuvchilarning barchasi uchun umumiy, majburiy, tayyor holdagi boʻlinmas yoki boʻlinuvchan tovush qiyofasidagi doimiy nomi, barqaror atamasi, turgʻun shartli belgisi, lingvistik ifodalovchisidir.*

Obyektiv-subyektiv tabiatli soʻz bugun oʻzida umumnom sifatida oʻz shakliyi, maʼnoviy turlarini mujassam etgan, nutqda gapning u yoki bu boʻlagi vazifasidagi tashkil etuvchisi

sifatida voqelanish imkoniyatlariga ega umumiy xususiylik bo'lib, nutq jarayonida so'z turkumlari va turlari(mustaqil so'zlar, yordamchi so'zlar, alohida olingan so'zlar)ning so'zshakllar (sintetik, analitik, aralash, juft, takroriy shakllar va h.) tarkibida va so'z birikmasi, gap, qo'shma gap, matnlar tuzilmasida bu imkoniyatlarini takror va takror, ba'zan kuzatilmagan, yangicha ma'no-vazifa, modal tovlanishlarda namoyon qilishga shay, tayyor holdagi universal lisoniy birlik hisoblanadi.

Har qanday so'z tayyor til (lisoniy) birligi sifatida grammatika maydonida nutq hosil qilish, gap tuzish uchun qo'llanar ekan, qonuniy ravishda grammatik-intonatsion-modal tavsif oladi, lingvopragmatik ma'no-vazifaga mos shakl, vazifa holatida bo'ladi. Nutqda shunday grammatik, amaliy-funksional holatda bo'lmagan biron so'z bo'lmaydi. Shunga ko'ra, so'zning lisoniyligi nutq, gap bilan ham belgilangan. Lisoniy so'z, tayyor lug'aviy birliklar bo'lmasa, nutq yuzaga kelmaydi, gap tuzib bo'lmaydi. Gapni shakllantirishga xizmat qiluvchi tayyor psixofizik birliklar esa, birinchi galda, albatta, so'zlardir. So'zlovchi nutqida so'z yasamaydi, balki lisonidagi tayyor so'zni faollashtirib, fikr ifodalovchi gap tuzish uchun foydalanadi.

So'zning lisoniyligi leksemaning lisoniyligi bilan ham belgilangan. Chunki leksema ham aslida so'z, so'zning bir turi, asosiy namoyandasi. So'zning boshqa ma'no turlari ham bor. Ularni so'zning shakliy-tuzilish turlariga bog'lab tadqiq etish o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. So'z turkumlari va turlari so'zning aniq va izchil ma'no turi emas. Shuning uchun ham ularning nomlanishi, tasnifi va tavsifida bir xillik yetishmaydi. Ularni emik birliklarning -lisoniy birlikligini ko'rsatuvchi va ma'nosiga urg'u beruvchi -ema qo'shimchali emotema, mimema, leksema, leksogrammema, grammema, subyektema terminlari bilan atash mumkin.

So'zning lisoniyligi fikrning nutqiy shakllanish, voqelanish, ifodalanish shartlaridan biri, asosiysi. Tasavvur-tushunchalarimiz, munosabatimiz, munosabatlarni akustik obraz holida saqlanuvchi yaxlit bir nom, atama, bir butun ifodalovchi shaklida mujassamlantirgan so'zlar til xotiramizdan mustahkam o'rin olmasa edi, biz fikrimizni gap sifatida shakllantirib, ifodalash imkoniyatiga ega bo'lmas edik. Demak, so'zning lisoniyligi, til xotiramizda psixik muhr, akustik obraz holatda har xil paradigmalarda saqlanishi va grammatik shakldan holi bo'lishi, nutqda esa gapning u yoki bu xil tashkil etuvchisi sifatida muayyan grammatik ma'no va shakl jihatdan tavsif olishi o'zbek tili uchun qonuniyatdir. Zero, lison abstrakt pog'onali paradigmatic sistema, nutq esa real sintagmatik tuzilma.

Adabiyotlar

- Jamolxonov H. (2005). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. T., Talqin.
- Nurmonov A. va b. (2001). *O'zbek tilining nazariy grammatikasi*. Morfologiya.
- Ne'matov H., Rasulov R. (1995). *O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari*.
- Rahmatullayev Sh. (2006). *Hozirgi adabiy o'zbek tili*. Darslik.
- Sayfullayeva R. va b. (2009). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Universitet.
- Tursunov U. va b. (1992). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Darslik.
- Xayrullayev X.Z. (2010). *Til va nutq birliklarining pog'onali munosabati*. DDA.
- O'zbek tili grammatikasi* (1976). Toshkent: Fan.
- Hojiyev A. (2004). *Til qurilishining asosiy birliklari yuzasidan mulohazalar* // O'TA.

ФОЛЬКЛОРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

Нарбек БАЛЖАН *
Сағынадин ГҮЛНАЗ *

Аңдатпа

Фольклордың түрлі салада қолданылуының маңызы толық айқындалған. Әдебиетті оқыту мен оның ауқымды саласы фольклорды оқытудың педагогика ғылымы саласында маңыздылығы жоғары. Себебі фольклор ақпараттық ауқымдылығымен қатар тәрбиелік мәнге ие. Бұл тақырыпты зерделеудегі мақсат – педагогикадағы фольклордың қазіргі білім беру жүйесіндегі орны мен маңызын анықтау, оқыту теориясын айқындай отырып, оқытудағы түрлі практикалық мәселелердің шешілу жолдарын қарастыру. Фольклорды оқытуды жүйелеу мен оның түрлі аспектілерін пайдаланудың ғылыми да, практикалық маңызы да зор. Ауыз әдебиет үлгілері мен оның әр түрлі элементтері тек әдебиет пәнімен ғана емес тарих, мәдениеттану, өнер салаларымен де ұштасуы оның ғылыми, практикалық ауқымын кеңейте түседі. Фольклорды білім беруде түрлі әдістемелер негізінде қолдануға болады, әсіресе, практикалық түрде қолданудың негіздемесі басым. Фольклорды оқыту – ең әуелі білім алушыларды (оқушыларды, студенттерді т.б.) халық шығармашылығымен таныстыру, белгілі бір ұлттың мәдени-тарихи санасымен ұштастыру. Оқытуда түрлі әдістемелік негіздемелер қолданылады. Олардың әрқайсысының жекеленген міндеті мен қызметі бар. Осы тәсілдер арқылы жалпы фольклорды оқытудың маңызы айқындалып, мақсат-міндеттері толығыады.

Түйін сөздер: фольклор, фольклорды оқыту, халық шығармашылығы, әдістемелік негіздемелер.

Methodological Foundations of Teaching Folklore

Abstract

The importance of applying folklore in various fields has been fully revealed. The teaching of literature and its broad field—teaching folklore within the framework of pedagogical science—holds great significance. This is because folklore not only has informational value but also a pedagogical function. The goal of studying this topic is to determine the place and importance of folklore in the modern education system, clarify the theory of teaching, and explore ways to solve various practical problems in teaching. Systematizing the teaching of folklore and utilizing its various aspects holds both scientific and practical significance. Examples of oral literature and its different elements are connected not only with the subject of literature but also with history, cultural studies, and art, expanding the scientific and practical scope of folklore. Folklore can be applied in education based on various methodologies, especially with an emphasis on practical application. The teaching of folklore is primarily aimed at introducing students (schoolchildren, university students, etc.) to folk creativity, connecting them to the cultural and historical consciousness of a particular people. Various methodological foundations are used in teaching, each with its own tasks and functions. These methods define the importance of teaching folklore, and the goals and objectives become clearer.

Keywords: folklore, teaching folklore, folk creativity, methodological foundations.

Фольклор — белгілі бір халықтың немесе этникалық топтың ауызша түрде қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып жеткен мифтер, аңыздар, жырлар, мақал-мәтелдер, ертегілер, әндер, билер, жұмбақтар, тұрмыс-салт жырлары, тарихи аңыздар, сенімдер мен дәстүрлер жүйесі. Бұл шығармашылық халықтың тұрмысын, сенімдерін,

* L.N.Gumilyov nomidagi Yevrosiyo Milliy universiteti filologiya fakulteti qozoq adabiyoti kafedrası doktoranti, Qozog'iston, Ostona shahri, **ORCID ID:** 0009-0001-2475-0389, bek_balzhan@list.ru

* PhD, L.N.Gumilyov nomidagi Yevrosiyo Milliy universiteti dotsenti, Qozog'iston, Ostona shahri

дүниетанымын, әлеуметтік қатынастарын, моральдық құндылықтарын, әртүрлі салт-жораларды бейнелейді.

Фольклордың ғылыми тұрғыдан зерттелуіне мынадай негізгі аспектілер кіреді:

Тарихи аспект: Фольклор өз кезегінде қоғамның даму процесі мен тарихи жағдайларын көрсетеді. Әсіресе, халықтың ауызша дәстүрлері тарихи оқиғаларды, батырлар мен ұлы тұлғалардың ерліктерін, халықтық салт-дәстүрлерді және ұлттық мұраны бейнелейді.

Әлеуметтік аспект: Фольклордың шығармалары қоғамның әлеуметтік құрылымын, әлеуметтік топтардың арасындағы қарым-қатынастарды, моральдық нормаларды және тұрмыс-салтты сипаттайды. Мысалы, әрбір халықтың әлеуметтік таптары немесе отбасындағы рөлдер фольклорда айқын көрінеді.

Мәдени және эстетикалық аспект: Фольклор халықтың шығармашылық ізденістерінің нәтижесі ретінде мәдени және эстетикалық құндылықтарды көрсетеді. Мысалы, халық әндері мен би өнері адамның сезімдерін, эмоцияларын және дүниетанымын білдіреді.

Лингвистикалық аспект: Фольклорда қолданылатын тіл мен сөз тіркестері халықтың тілдік ерекшеліктерін, диалектілерін және сөз мәдениетін көрсетеді. Әр түрлі халықтардың фольклорында тілдің ерекшеліктері мен сөз тіркестері белгілі бір аймақтың тілдік жүйесін айқындайды.

Фольклордың құрамында мынадай негізгі жанрлар бар:

Ертегілер (мифтер, аңыздар, жұмбақтар)

Жырлар (батырлар жыры, тарихи жырлар, лирикалық жырлар)

Мақал-мәтелдер (ақыл-кеңестер, өмірлік тұжырымдар)

Тұрмыс-салт жырлары (той-томалақ, ас беру, жұмысқа байланысты әндер мен жырлар)

Өлеңдер мен такпақтар

Діни және рухани мәтіндер (сенімдер, діни жырлар)

Фольклорлық шығармашылықтың басты ерекшелігі — оның ауызша түрде таралуы және халықтың күнделікті өмірімен тығыз байланысы. Осы тұрғыдан алғанда, фольклорды зерттеу халықтың рухани әлемін, оның тарихы мен мәдениетін түсіну үшін маңызды ғылыми салалар қатарына жатады.

Фольклор — мәдениеттің көрінісі болуымен қатар, халықтық өнердің ажырамас бөлігі. Оны оқыту түрлі салада, түрлі білім беру контекстінде жүзеге асады. Фольклорды оқыту теориясы фольклоризмнің не екенін үйретумен ғана шектелмейді, сонымен бірге үйретудің түрлі әдістемесін, заманауи педагогикаға бейімделуін, заманауи талаптарға жауап бере алу көрсеткіштерімен де ұштасады. Сондықтан да фольклоризмді оқыту тақырыбы қозғалғанда оның тарихи және мәдени аспектілері толық көрініс береді. Фольклоризмдерді оқыту әдістемесі мен практикасы да өзара ыңғайластық тауып, теория негізінде жүзеге асырылуы керек.

Жалпы фольклор түсінігі дәстүрлі фольклордың көркем интерпретациясының заманауи мәдениет қабаттарында қолданылумен ерекшеленеді. Мысал ретінде ол мынандай халық шығармашылығы аспектілерінде көрініс береді: ән, би, ертегілер, салт-дәстүр, ойындар және түрлі наным-сенім негіздері. Уақытпен байланысты бұл аспектілер түрлі әлеуметтік және мәдени талаптарға сай өзгерістерге ұшырап, жаңа бір танымдық негізде қолданылады. «Фольклор — барлық халықтарға тән, көп қырлы синтетикалық өнер мен мәдениет формасы», ол — синкретті [1, 218]. Себебі жоғарыда айтылған түрлі аспектілер негізінде өнердің, мәдениеттің көптеген қабатында қолданылады.

Фольклорды оқыту — оның мәдени феномен екенін ескере отырып, халықтың бұрынғы құндылықтарын, дүниетанымын, тарихы мен салт-дәстүрін үйрету. Сол арқылы білім алушының бойына заман сынынан шыңдалған, сараланған тәрбиелік мәні бар құндылықтарды, ақпараттарды сіңіруге, үйретуге негізделеді. Оқытудың басты мақсаты —

білім алушылардың ынтасын халық шығармашылығына аудару, заманауи мәдениет процесінің контекстінде ұғындыру.

Фольклорды оқытудың әдістемелік негіздемелерін түрлі деңгейде қарастыруға болады. Жалпы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан фольклорлық шығармалардың үйретілуі қазіргі таңда гуманитарлық ғылымдардың ең негізгі бір саласына айналды, себебі ол ұлттар мен халықтардың мұрасын сақтауға, олардың дүниетаны мен менталитетін тануға, сонымен қатар білім алушылардың шығармашылық қабілетін дамытуға және коммуникативтік қабілеттерін шыңдауға әсер етеді. Қ.Бітібаева: «Әдіс-тәсілдерді үйлестіре қолдану – оқушылар еңбегін ғылыми, тиімді ұйымдастырудың бір саласы. Мұндай сабақтарда оқушылар жалықпайды, әрі пәнге деген қызығушылығы, белсенділігі артады», – дейді [2, 10]. Сондықтан да жалпы әдістемелік мәселелердің фольклорды оқытуда маңызы зор. Бұл мақалада біз фольклорды оқытудың мынадай әдістемелік негіздемелеріне тоқталамыз: құрылымдық, герменевтикалық, әлеуметтік, коммуникативтік, тарихи-генетикалық, типологиялық, этнолингвистикалық. Сонымен бірге білім беру практикасына қолданылуы бойынша да сұрақтар мен мәселелер қарастырылады. Бұл әдістемелік тәсілдер негізінен жоғары білім беру сатысына негізделген. Орта білім беру ұйымдарында фольклордың оқытылуы қарапайым негізде жүзеге асырылады.

Құрылымдық тәсіл – фольклорлық мәтіндерді талдаудың негізгі әдістерінің бірі. Француз антропологы Клод Леви-Стросс «Мифология» еңбегінде мифтер мен фольклорлық мәтіндерді өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық секілді бинарлық оппозициялар арқылы қарастырған [3, 156-157]. Бұл оппозициялар фольклорлық мәтіндердің ішкі құрылымын құрайды және түрлі халықтардың дүниетанымын түсінуге көмектеседі. Фольклорды оқытуда құрылымдық тәсіл негізінен қиял-ғажайып ертегілері мен мифтеріді талдау үшін қолданылады. Мысалы, қазақ ертегілеріндегі кейіпкерлер мен оқиғаларды қарама-қарсы элементтер арқылы талдау, мәтіннің мағынасын терең түсінуге жол ашады. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісіндегі бинарлық оппозицияларды талдау арқылы құрылымдық тәсілді қолдануға болады. Кеңестік фольклорист және әдебиеттанушы Владимир Пропп өзінің «Ертегінің морфологиясы» атты еңбегінде де ертегілерді құрылымдық-семантикалық тұрғыдан талдады. Пропп ертегілердің құрылымын зерттеп, олардың негізгі функцияларын анықтады, яғни қайталанатын сюжеттік элементтерді топтастырып, жіктеді [4, 120-132]. Фольклорды оқытуда Пропптың әдісін қазақ ертегілерін, батырлық жырларын құрылымдық тұрғыдан талдау үшін қолдануға болады. Мысалы, студенттерге ертегідегі басты оқиғаларды бөліп, кейіпкерлердің функцияларын анықтау ұсынылады. Бұл ертегі құрылымын терең түсінуге мүмкіндік береді. Сабақ мысалы: «Ер Төстік» ертегісін құрылымы бойынша мысалы осылай жіктеп, талдап оқытуға болады:

1. Кейіпкерлерді жіктеу (Басты кейіпкер: Ер Төстік; негізгі: Шалқұйрық, Кенжекей; қосалқы: Перінің қызы, Мыстан кемпір, т.б.);

2. Оқиғалардың реті (Ер Төстіктің дүниеге келуі, ағаларын іздеуі, баруы перінің қызынан қашуы, жауын жеңуі және жеңіске жетуі т.б.);

3. Қайталанатын мотивтер (Қайта туылу (кейіпкер қиындықтан жаңа деңгейде шығады), көмекші кейіпкерлердің пайда болуы (Шалқұйрықтың көмегі), адалдық пен ақылдың жеңісі);

4. Композициялық құрылымы:

Басталуы: Ер Төстіктің өмірге келуі.

Дамуы: Жолға шығуы, қиындықтармен кездесу.

Шарықтау шегі: Перінің қызына қарсы шайқас.

Шешімі: Ер Төстіктің жеңісі мен аман-есен оралуы. Бұл құрылымдардың әрқайсысын жеке алып, ары қарай дамытып талдап, жұмыс істеуге болады. Мысалы, қайталанатын мотивтер мен оқиғалар қазақ ауыз әдебиеті болсын, әлемдік фольклор болсын көптеген ортақ тақырыптарға бай. Бұл мәдени кеңістіктерді жақындатуға, өзара ортақ құндылықтарды анықтауға өз септігін тигізеді. Дәл осындай құрылымдық

тәсілдермен ертегілерді, түрлі жырларды талдап оқытуға болады. Бұл тәсіл көбіне оқиғалы, сюжетті ауыз әдебиет үлгілерін талдауға оңтайлы.

Келесі бір әдістемелік негіздеме – герменевтикалық тәсіл. Неміс философы Ханс-Георг Гадамер негізін қалаған герменевтика ғылымы мәтіндерді түсіну және интерпретациялауға бағытталған. Герменевтикалық тәсілге сәйкес, фольклорлық мәтіндерді дәстүрлі мәдени контексте де, қазіргі оқырманның жеке тәжірибесінде де түсіндіру қажет. Гадамердің «Истина и метод» еңбегі герменевтиканың іргелі әдістемелік негізі болып табылады. Ол фольклорлық мәтіндерді зерттегенде, олардың мағынасын қазіргі заманғы оқырманның немесе тыңдаушының тұрғысынан қарастыруды ұсынады [5, 42-46]. Бұл тәсіл бойынша, фольклорлық мәтіннің мазмұнын түсіну тек оны алғашқы жазылған немесе айтылған контекстімен ғана шектелмейді, ол қазіргі замандағы интерпретациямен де байланысты. Гадамер бойынша, әрбір тыңдаушы немесе оқырман мәтінді өзінің мәдениеті, дүниетанымы арқылы қабылдап, оның жаңа қырларын аша алады. Бұл фольклорды оқытуда маңызды, өйткені студенттер мәтіндердің мағынасын тек өткен тарихпен ғана емес, бүгінгі күнмен де байланыстырады. Фольклорды оқытуда герменевтикалық тәсіл студенттерге мәтіндерді терең түсінуге және олардың түрлі интертекстік қабатта мазмұнын ашуға мүмкіндік береді. Мысалы, қазақтың дәстүрлі әндерін тек мәтін ретінде ғана емес, сол дәуірдің әлеуметтік және мәдени шындығын көрсететін шығармалар ретінде қарастыруға болады. Сабақ мысалы ретінде «Елім-ай» әнін герменевтикалық тұрғыдан талдауды ұсынуға болады. Сол арқылы әннің мазмұнын тарихи оқиғалар мен халықтың әлеуметтік-тұрмыстық негізде де талдауға болады. Гадамерден басқа да ғалымдар фольклорды зерделеудің герменевтикалық тәсілінің маңызды екенін атап көрсеткен. Мысалы, Фридрих Шлейермахер герменевтиканы түсінудің жалпы процесі ретінде дамытты. Оның көзқарасы бойынша, кез келген мәтінді түсіну үшін оқырман немесе тыңдаушы сол мәтінді жасаушының ішкі ойын түсінуге тырысуы керек. Фольклорды оқытуда бұл әдіс студенттерге фольклорлық мәтінді жасаған адамдардың психологиясын, олардың мәдени нормаларын және дүниетанымдарын түсінуге мүмкіндік береді. Мысалы, қазақтың батырлық жырларын оқыған кезде студенттерге сол заманның батырлық идеалдары мен құндылықтарын түсіндіру керек. Француз ойшылы Пауль Рикёр герменевтиканың символикалық және нарративтік аспектілерін зерттеді. Оның пікірінше, фольклорлық мәтіндер көп деңгейлі символикалық құрылымдардан тұрады, және олардың терең мағынасын ашу үшін символдарды түсіну қажет. Фольклорды оқытуда Рикёрдің идеялары студенттерге фольклорлық шығармалардың терең мағынасын түсінуге, олардың символдық мәнін анықтауға көмектеседі. Қазақтың эпостық жырларындағы айдаһар немесе жын бейнелері қорқыныштың немесе қауіптің символы ретінде қарастырылуы мүмкін. Герменевтикалық тәсіл фольклорды оқытуда студенттерге фольклорлық мәтіндерді тереңірек түсінуге, олардың тарихи, мәдени және символдық мағыналарын ашуға мүмкіндік береді. Гадамер, Шлейермахер, Рикёр сынды ғалымдардың идеялары студенттерге фольклордың мағынасын тек мәтіннің сөздік мазмұнымен ғана емес, сонымен қатар, оның мәдени контексті, символдық мәні және автордың (халықтың, ұлттың) түпкі ойымен байланыстыра отырып түсінуге көмектеседі. Шлейермахер бойынша мақал-мәтелдерді талдау мәтінді түсінуге негізделетін жоғарыда айттық. Мысал ретінде мына мақалды қалай герменевтикалық тәсіл негізінде оқытуға болады: «Ит тойған жеріне, адам туған жеріне». Герменевтикалық талдау:

Тарихи және мәдени контексті түсіндіру:

Бұл мақал қазақ халқының туған жеріне, Отанына қатысты көзқарастарын қалай көрсететінін сұрақ қойғызу арқылы талдау.

Сұрақ: «Бұл мақал қазақ қоғамындағы қандай негізгі құндылықтарды білдіреді?»

Семантикалық және символдық талдау:

«Ит», «адам», «туған жер» сөздерінің символикалық мәнін түсіндіру.

Сұрақ: «Бұл мақалдың бүгінгі мағынасы өзгерді ме? Егер өзгерсе, қалай?»

Қазіргі күнмен байланыс:

Тапсырма: «Қазақ мақал-мәтелдерінің қазіргі заманға сай қолданылуын көрсететін мысалдар келтіріңіз». Осындай сұрақтар мен тапсырмалар беру арқылы контекстке үңіліп, мақалдың мағыналық мәнін ашуға үйретуге болады. Жалпы герменевтика ғылымы мәтіннен бөлек те қызмет ете алатынын да ескеру керек. Яғни талдау барысында зерделеніп отырған мәтіннің мағынасы бастапқы мағынадан алыстап, тың тақырыптарға бастауы мүмкін.

Үшінші әдістемелік негіздеме ретінде әлеуметтік талдауды (социомәдени талдау деп те аталынады) алуға болады. Американдық антрополог Эдвард Сапир мен поляк этнографы Бронислав Малиновский ұсынған социомәдени тәсіл фольклорды әлеуметтік құрылымның және мәдениеттің көрінісі ретінде қарастырады. Малиновскийдің зерттеулері фольклордың тек эстетикалық мағынасы ғана емес, оның әлеуметтік рөлін де ашып көрсетеді. Оның пікірінше, «фольклорлық шығармалар қоғамдағы ережелер мен нормаларды көрсетеді және оларды нығайтуға бағытталған» [6, 156]. Мысалы, қазақ халқының тойларында айтылатын өлеңдер мен мақал-мәтелдер адамдарға отбасы, бірлік және еңбек сияқты құндылықтарды сіңіріп отырады. Бұл әдіс фольклорлық мәтіндердің қоғамдағы әлеуметтік нормаларды, ережелерді сақтауға қалай көмектесетінін зерттейді. Фольклорды оқытуда социомәдени талдау студенттерге фольклорлық шығармалардың эстетикалық қана емес, әлеуметтік құндылығын түсінуге көмектеседі. Мысалы, қазақтың үйлену салтына арналған әндер арқылы сол кезеңдегі ер мен әйелдің әлеуметтік рөлі қалай көрсетілгенін зерттеуге болады. Бұл әдіс фольклорды тек әдеби шығарма ретінде қарастырмайды, сонымен бірге оны қоғамдағы әлеуметтік құндылықтарды, дәстүрлерді және рөлдерді бейнелейтін маңызды мәдениет элементі ретінде зерттейді. Әлеуметтік талдау әдістемесі студенттерге фольклордың мазмұнын тек мәтіннің өзіне қарап қана емес, сол мәтінді қалыптастырған және жеткізген қоғамның әлеуметтік құрылымы мен мәдениеті тұрғысынан түсінуге мүмкіндік береді.

Фольклорды оқытуда социомәдени тәсілдің қолданылуы мынандай негіздемелерде жүзеге асады:

Әлеуметтік рөлдерді талдау: Фольклорды оқытуда әлеуметтік тәсіл арқылы студенттер фольклордағы кейіпкерлердің әлеуметтік рөлдерін талдай алады. Мысалы, қазақтың батырлық эпостарында ерлер мен әйелдердің рөлі айқын бейнеленеді: батырлар ерлік пен әділдікті көрсетсе, әйелдер сұлулықты, мейірімділік пен даналықтың символы ретінде көрінеді.

Әлеуметтік нормаларды көрсету: Фольклордың көмегімен қоғамдағы моральдық ережелер мен нормалар бекітіледі. Мысалы, қазақтың мақал-мәтелдері арқылы еңбекқорлық, қонақжайлық және үлкенге құрмет көрсету сияқты құндылықтар беріледі. Социомәдени тәсіл осы нормаларды фольклор арқылы қалай жеткізілетінін түсінуге мүмкіндік береді.

Салт-дәстүрлерді түсіндіру: Фольклор – халықтың өмір сүру салтын, әдет-ғұрпын және салт-дәстүрін бейнелейтін құнды дерек көзі. Оқытуда студенттерге қазақтың үйлену, бесікке салу, ас беру сияқты дәстүрлері арқылы қоғамның қалай жұмыс істейтінін, қандай құндылықтар маңызды екенін көрсетуге болады.

Студенттерге фольклорды социомәдени тұрғыдан талдау үшін әртүрлі тапсырмалар беруге болады. Мысалы, салт-дәстүрлерді зерттеу арқылы қоғамның құрылымы, әлеуметтік рөлдері және құндылықтары қалай бейнеленетінін анықтауға болады. Жалпы бұл әдістеме фольклорды оқытуда қоғамдағы мәдени нормалар мен құндылықтарды ашуға мүмкіндік береді. Бұл әдіс студенттерге тек мәтінді талдауға ғана емес, оны әлеуметтік контекстпен байланыстыра отырып, қоғамның құрылымын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Келесі бір негіздеме ретінде коммуникативтік тәсілді қарастыруға болады. Американдық антрополог Ричард Бауман ұсынған коммуникативтік тәсіл фольклорды коммуникация үдерісі ретінде қарастырады. Бауманның пікірінше, «фольклорлық шығармалар әлеуметтік қарым-қатынас арқылы өзінің толық мәнін табады» [7, 25]. Фольклорды оқытуда бұл тәсіл студенттерге фольклорды тек мәтін ретінде ғана емес,

орындау мен әлеуметтік өзара әрекеттестіктің нәтижесі ретінде түсінуге көмектеседі. Мысалы, қазақтың халық ертегілерін сахналық қойылымдар арқылы зерттеп, олардың қалай орындалғанын және тыңдаушыларға қалай әсер еткенін көрсетуге болады. Сабақ мысалына халық ертегілерін сахналық орындау және оның аудиториямен өзара әрекеттестігін талдауды алуға болады. «Тазша бала» ертегісін мына мақсаттарды қолдана отырып оқытуға болады:

Ертегіні оқып, кейіпкерлер арасындағы қарым-қатынасты талдау;

Ертегі оқиғаларын қолдана отырып, оқушылардың коммуникативтік дағдыларын дамыту.

а) Рөлдік диалог құру:

Топтарға бөліп, ертегідегі кейіпкерлердің диалогтарын қайта құруды ұсыну. Мысалы, Тазша бала мен ханның арасындағы әңгімені сахналау.

Сұрақ: «Егер сіз Тазша баланың орнында болсаңыз, қандай жауаптар айтар едіңіз?»

ә) Ертегі бойынша пікірталас:

Тақырып: «Ақылмен жеңу: Тазша баланың тапқырлығын қалай бағалайсыз?». Әр оқушы өз пікірін айтып, бір-бірінің ойын толықтырады немесе қарсы пікір білдіреді.

б) Мәтін бойынша сұрақ-жауап:

Мұғалім ертегі мазмұны бойынша сұрақтар қояды:

«Тазша бала қандай мәселелерді шешті?»

«Хан мен Тазша бала арасындағы қарым-қатынас қалай өзгерді?»

Оқушылар жұп болып сұрақтарға жауап береді. Бұл жердегі ең негізгі сабақ мысалы ретінде пікірталасты алуға болады. Қазіргі таңда дебаттық қозғалыстардың білім берудегі маңызы анықталып, дамып жатқанын ескерсек, коммуникативті тәсілдегі ең негізгі құрал – пікірсайыс екені анық. Пікірсайыстың маңызы оқытуда ғана емес, қоғамдық қалыптасуда да едәуір маңызға ие.

Тағы бір танымал әдістеме – тарихи-генетикалық әдіс. Александр Веселовский ұсынған тарихи-генетикалық әдіс фольклорлық формалардың пайда болуын және дамуын зерттеуге бағытталған. Бұл әдіс жалпы халық ауыз әдебиетін талдауда кең таралған. Қазақ ауыз әдебиетін зерттеуші ғалым С.Қасқабасов та осы тәсіл негізінде фольклор үлгілерінің жіктелмін жасаған [8, 63-66]. Веселовскийдің ойынша, «фольклорлық мәтіндер тарихи және мәдени өзгерістерге әсер ететін факторлар арқылы қалыптасады» [9, 45]. Фольклорды оқытуда тарихи-генетикалық әдіс студенттерге фольклорлық шығармалардың уақыт өте келе қалай өзгергенін зерттеуге мүмкіндік береді. Мысалы, батырлық эпостардың түрлі тарихи кезеңдерде қалай өзгергенін және қандай әсерлерге ұшырағанын қарастыруға болады. Сабақ мысалына батырлық жырларын алуға болады. Мысалы, «Батырлар жырының тарихи негіздері» деген тақырыпты ала отырып, мына мақсаттар бойынша оқыту жүргізуге болады:

Батырлар жырын тарихи-генетикалық тұрғыда талдау арқылы, олардың қазақ халқының тарихымен байланысын анықтау;

Жырдың генезисін зерттеу арқылы оның мазмұны мен формасына әсер еткен тарихи факторларды түсіну;

Студенттердің сыни және зерттеу қабілеттерін дамыту.

Бірінші тақырыпты анықтау (сұрақтар қою арқылы):

«Батырлар жырының түпкі бастауы қайдан шыққан деп ойлайсыздар?»

«Бұл жырлар қазақ халқының қандай тарихи кезеңдерімен байланысты?».

Екінші – тарихи контекстті талдау, тарихи негізді анықтау:

Үшінші – генезисін талдау (Батырлар жырының түркі халықтарының мифтерімен байланысын зерттеу).

Сұрақтар қою арқылы, мысалы: «Қобыланды бейнесінің мифологиялық сипаттары қандай?»

Түркілердің ежелгі аңыз-әңгімелеріндегі «қасқыр» мотивін талдау.

Жырдың құрылымын тарихи тұрғыда салыстыру:

Қобыланды жыры мен «Манас», «Алпамыс батыр» жырларының ұқсастығын табу.

Батырлар жырларындағы ортақ элементтерді (батырдың дүниеге келуі, жауға аттануы, жеңісі) көрсету.

Төртінші – әлеуметтік-мәдени контекстті талдау. Бұл жерде жыр мазмұнындағы түрлі даулы мәселелерді пікірталас түрінде талқылау (әмеңгерлік, т.б.).

Типологиялық тәсілді де фольклорды оқытудағы негізгі әдістемелік негіздеме ретінде алуға болады. Елена Мелетинская әзірлеген типологиялық тәсіл фольклорлық мәтіндерді әр түрлі халықтардың салыстырмалы талдауына негізделген. Мелетинская көптеген фольклорлық мәтіндерде мәдени айырмашылықтарға қарамастан ортақ элементтер бар екенін анықтаған [10, 21-22]. Фольклорды оқытуда типологиялық тәсіл студенттерге әртүрлі халықтардың фольклорлық дәстүрлерін салыстыра отырып, олардың мәдени ерекшеліктерін және ұқсастықтарын түсінуге көмектеседі. Бұл студенттердің талдау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Типологиялық тәсіл фольклорлық мәтіндерді терең түсінуге және түрлі мәдениеттердің рухани және әлеуметтік құрылымдарын салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл әдістеме арқылы студенттер фольклордың кең ауқымды мәдени мағынасын таниды және оның түрлі мәдениеттердегі ортақ элементтерін зерттейді. Сабақ мысалы: Қазақ және жапон ертегілеріндегі батырлар бейнесін салыстыру. Тапсырма ретінде студенттерге екі елдің ұлттық ертегілеріндегі батырлардың ортақ және ерекшелік сипаттарын анықтауды беруге болады.

Фольклорды талдауда, оқытуда этнолингвистикалық тәсілдің де маңызы зор. Этнолингвистика – бұл тіл мен мәдениеттің өзара байланысын зерттейтін сала. Зерттеуші Николай Толстой фольклорлық мәтіндерді белгілі бір этностың тілдік және мәдени нормаларының көрінісі ретінде қарастыруды ұсынған [11, 39]. Мұндай мәтіндерде халықтың дүниетанымы мен әлеуметтік нормалары бейнеленеді. Фольклорды оқытуда этнолингвистикалық тәсіл тілдің мәдениетке әсерін және фольклорлық мәтіндерде қандай мәдени мағыналар сақталғанын анықтауға мүмкіндік береді. Сабақ мысалы: Қазақ мақал-мәтелдерін этнолингвистикалық тұрғыдан талдау.

Фольклорды оқытуда теорияны практикалық әрекеттермен үйлестіру өте маңызды. Білім алушыларға фольклорлық мәтіндерді жинақтау, оларды талдау, интерпретациялау және осы материалдарға қатысты шығармашылық жұмыстарды орындау тапсырмалары берілуі мүмкін. Жергілікті халықтың фольклорлық мәтіндерін жинау және талдау практикасы бұрыннан бар, толық қалыптасқан практика түрі.

Фольклорды оқыту кешенді әдістемелік тәсілдерді қажет етеді. Әрбір тәсілдің өзіндік ерекшеліктері бар және оларды оқу үдерісіне бейімдеп қолдану оқытудың тиімділігін арттырады. Бұл тәсілдерді қолдану студенттерге мәдени мұраны тереңірек түсінуге, оны заманауи тұрғыдан бағалауға көмектеседі.

Фольклорды оқыту – бұл кең ауқымды, терең әдістемелік тәсілдерді талап ететін білім беру саласы. Фольклор тек өткеннің емес, ол халықтың мәдениетінің тірі, дамушы элементі. Оқыту барысында бұл құндылықтарды қазіргі заман талабына сай жеткізе білу маңызды. Фольклор тек халықтың әдеби мұрасы ғана емес, оның тұрмыс-салты, дүниетанымы мен өмір сүру қағидаттары. Әрбір әдістемелік тәсілдің өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, құрылымдық талдау студенттерге халық ертегілері мен аңыздарының ішкі құрылымын, олардың қайталанатын элементтерін түсінуге көмектеседі. Бұл әдіс арқылы студенттер мәтіннің ішкі заңдылықтарын көріп, оның қалай құрылатынын түсінеді. Ал герменевтикалық тәсіл студенттерді мәтіннің ішкі мағынасын терең талдауға, оның мәдени және тарихи контекстін түсінуге жетелейді. Сонымен қатар, социомәдени тәсіл фольклорды тек әдебиет ретінде ғана емес, қоғамның әлеуметтік құрылымын, оның нормалары мен құндылықтарын бейнелейтін құбылыс ретінде қарастырады. Бұл әдіс арқылы студенттер фольклордың қоғамдағы рөлін, оның қалыптасуына және дамуына қалай әсер еткенін зерттейді. Этнолингвистикалық тәсілдер фольклорлық мәтіндердің терең, бейсаналық қырларын ашып көрсетеді. Мысалы, Юнгтың архетиптік талдау әдісі арқылы студенттер фольклордағы әмбебап бейнелерді (батыр, ана, т.б.) анықтай алады, ал этнолингвистикалық

тәсіл фольклорлық мәтіндердің тілдік құрылымдары арқылы халықтың дүниетанымын түсінуге мүмкіндік береді. Фольклорды оқытуда әртүрлі тәсілдердің үйлесімді қолданылуы студенттердің фольклорлық мәтіндерге жан-жақты қарауға, оларды талдауға және заманауи мәдениеттегі орнын бағалауға ықпал етеді. Бұл фольклорды тек өткеннің мұрасы ретінде емес, бүгінгі күннің де маңызды элементі ретінде қарауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Әдебиеттану терминдерінің сөздігі.* (1996). Алматы: Ана тілі, 240 бет.
- Бітібаева Қ. (2003). *Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы.* Алматы: Мектеп, 336 бет.
- Леви-Стросс К. (1994). *Мифология.* Москва: Наука, 441 бет.
- Пропп В. (1998). *Морфология сказки.* Москва: Лабиринт, 256 бет.
- Гадамер Х.Г. (1988). *Истина и метод.* Москва: Прогресс, 704 бет.
- Сапир Э. (2007). *Язык. Введение в изучение речи.* Москва: КомКнига, 211 бет.
- Бауман Р. (2004). *Вербальные искусства как перформанс.* Москва: Языки славянской культуры, 254 бет.
- Қасқабасов С. (2008). *Елзерде: әр жылғы зерттеулер.* Алматы: Жібек жолы, 504 бет.
- Веселовский А. (2001). *Историческая поэтика.* Москва: Лабиринт, 384 бет.
- Мелетинский Е. (1976). *Поэтика мифа.* Москва: Издательство Академии Наук, 331 бет.
- Толстой Н. (2002). *Введение в этнолингвистику.* Москва: Языки славянской культуры, 192 бет.

Аннотация

Тил — улуттун маданиятын, дүйнө таанымын жана баалуулуктарын чагылдырган негизги каражат катары акындардын чыгармаларында өзгөчө орунду ээлейт. Поэзияда улуттук темалар, каада-салттар, тарых жана элдик түшүнүктөр тил аркылуу чагылдырылып, улуттук мүнөздү жана элдин дүйнө таанымын терең ачат. Макалада акындардын поэзиясындагы тилдин эстетикалык, көркөмдүк жана социалдык функциялары, ошондой эле улуттук идентификацияны түзүүдөгү мааниси каралат. Тил жана улуттук идентификациянын акындардын поэзиясында чагылдырылышы негизги изилдөө объектиси болуп саналат.

Макалада акындардын чыгармачылыгында тилдин ролу, ошондой эле улуттук идентификациянын формалары жана ал жөнүндө көз караштар талданат. Изилдөөдө кыргыз акындарынын поэзиясында улуттук мүнөздөр, каада-салттар, элдик баалуулуктар жана маданий түшүнүктөрдүн тил аркылуу кандайча чагылдырылгандыгы көрсөтүлөт. Акындардын чыгармаларындагы тил жана улуттук темалардын эстетикалык жана философиялык аспектери, ошондой эле улуттук идентификацияны сактоодогу поэзиянын мааниси анализделет. Изилдөөнүн натыйжасында акындардын поэзиясы аркылуу улуттук иденттүүлүктү түзүүнүн жана аны өнүктүрүүнүн тилиндеги ролу терең түшүндүрүлөт.

Ачкыч сөздөр: поэзия, тил, улуттук иденттүүлүк, акындар, улуттук баалуулуктар, тема жана идея, тарых жана салттар, поэтика, эстетикалык жана философиялык аспектер.

Language and National Identity in Kyrgyz Poetry

Abstract

Language occupies a special place in the works of poets as the main means of reflecting the culture, worldview, and values of a nation. In poetry, national themes, customs, history, and folk concepts are transmitted through language, which deeply reveals the national character and worldview of the people. This article discusses the aesthetic, artistic, and social functions of language in poetry, as well as its role in the formation of national identity. The reflection of language and national identity in the poetry of poets is the main focus of the study.

The article analyzes the role of language in the creative works of poets, as well as the forms of national identity and perspectives on it. The study shows how national features, customs, folk values, and cultural concepts are reflected through language in the poetry of Kyrgyz poets. The aesthetic and philosophical aspects of language and national themes in the poets' works are considered, along with the significance of poetry in preserving national identity. The results of the research emphasize the important role of language in the creation and development of national identity through poetry.

Keywords: poetry, language, national identity, poets, national values, theme and idea, history and traditions, poetics, aesthetic and philosophical aspects.

Киришүү

Улуттук баалуулуктар, тарых, салт-санаа жана дүйнө тааным кыргыз акындарынын чыгармаларында терең чагылдырылат. Бул элементтер тил аркылуу көркөм формага ээ болуп, улуттун иденттүүлүгүн калыптандыруунун жана сактоонун негизги каражаты катары кызмат кылат. Поэзия — улуттук өзүн-өзү таануунун, рухий дүйнөнүн көркөм чагылдырылышы гана эмес, улуттар аралык айырмачылыктарды аңдоонун да күчтүү каражаты болуп саналат. Поэтикалык тексттерде чагылдырылган тилдин эстетикалык жана

* Филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университети, guljan3011@gmail.com

философиялык мазмуну, анын улуттук мазмунду чагылдыруудагы ролу өзгөчө бааланууга тийиш.

Бул илимий изилдөөнүн негизги максаты — кыргыз поэзиясында тилдин улуттук иденттүүлүктү түзүүдөгү жана аны сактоодогу ордун аныктоо. Изилдөөнүн алкагында улуттук өзгөчөлүктөрдү, символиканы жана акындык көркөм образдарды талдоо аркылуу кыргыз элинин тилдик жана маданий өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү көздөлөт. Өзгөчө көңүл поэзияда улуттук темалардын, эстетикалык жана философиялык аспектердин чагылдырылышына бурулат. Изилдөөнүн объектиси катары кыргыз поэзиясында улуттук иденттүүлүккө байланышкан тилдик элементтер, акындардын дүйнө таанымы жана алардын чыгармаларында колдонулган көркөм-стилистикалык каражаттар алынат. Кыргыз поэзиясынын улуттук өзгөчөлүктөрү, анын терең мазмуну, руханий дөөлөттөрдү камтыган идеялары тил аркылуу ачылып, улуттук иденттүүлүктүн ажырагыс бөлүгүнө айланат.

Изилдөөнүн методологиялык негизин кыргыз поэзиясына адабий талдоо менен салыштырма анализ жүргүзүү ыкмалары түзөт. Бул ыкмалар аркылуу акындардын чыгармачылыгындагы тилдин улуттук иденттүүлүктү калыптандыруудагы жана аны сактоодогу ролу ар тараптан изилденип, кыргыз поэзиясынын жалпы улуттук маданияттагы орду такталат. Улуттук иденттүүлүк — бул элдин өзүнүн тили, маданияты, салттары жана тарыхы аркылуу аныктоочу өзгөчөлүк. Бул түшүнүк XX кылымда, союз мезгилинде улуттук мамлекеттердин калыптанышына байланыштуу күч алган. Улуттук идентичтүүлүк элдин өзүнө жана анын кызыкчылыктарына болгон ишенимин чагылдырып, анын өзүнчө болмушун сактап калууга жана аны келечектеги муундарга өткөрүп берүүгө жардам берет. Поэзия бул процессте маанилүү курал болуп саналат, анткени ал элдин тарыхын, каада-салттарын, руханий баалуулуктарын чагылдыруу аркылуу улуттук идентичтүүлүктү бекемдейт.

Тил — адам маданиятынын негизги жана бөлүнгүс элементи, ал коомдун өнүгүшүн, анын тарыхын жана баалуулуктарын чагылдырып, улуттук идентификациянын негизин түзөт. Кыргыз поэзиясы өзүнүн уникалдуулугу менен улуттук идеологияны, элдин дүйнө таанымын жана аң-сезимин тил аркылуу терең ачып көрсөтөт. Улуттук идентификация — бул өз элинин тарыхы, маданияты жана тили менен байланыштырып, бир өлкөнүн же улуттун мүнөздөмөсүн көрсөтүүчү концепт. Ошондуктан, акындардын поэзиясы улуттук маанини жана мүнөздү жеткирүүнүн негизги жолдорунун бири болуп саналат. Поэзиядагы тил, анын көркөмдүк потенциалы жана улуттук символика акындардын чыгармачылыгында маанилүү орунга ээ. Улуттук баалуулуктар, каада-салттар жана маданий түшүнүктөр акындар тарабынан өзүлөрүнүн чыгармачылык ишмердүүлүгүндө тил аркылуу чагылдырылат.

Бул макалада акындардын чыгармаларында улуттук идентификацияны түзүүчү тилдин функциялары, ошондой эле улуттук мүнөздөрдүн, элдик түшүнүктөрдүн жана тарыхтын кандайча поэзияда көрсөтүлгөнү талданат. Поэзияда улуттук темаларды жана идентификацияны чагылдыруу боюнча изилдөөлөр кыргыз адабиятынын жана тилинин терең философиялык жана эстетикалык аспектилерин ачып берет. Кыргыз акындарынын поэзиясында улуттук идентификациянын жана тилдин ролун түшүнүү, анын коомдогу жана маданияттагы ордун изилдөө бизге улуттук акыл-ой жана көз караштардын калыптанышына жете алып келет. Бул изилдөө кыргыз тилинин жана поэзиясынын улуттук мурастын бөлүгү катары тилибиздин чындыгын жана байлыгын көрсөтөт.

Тил жана улуттук иденттүүлүк: теориялык аспект

Түрк дүйнөсүндө улуттук иденттүүлүк маселеси глобализация, маданий жана тилик бирикмелердин күчөшү менен байланыштуу чоң мааниге ээ. Түрк тилдүү өлкөлөрдүн ар бири өзүнүн маданиятын жана тилин сактап калуу боюнча аракеттерди көрүп жаткан учурда, ошол эле учурда дүйнөлүк цивилизациянын процесстерине интеграция болуунун мазмуну да өсүүдө. Негизинен, тил, тарых, дин жана салттар аркылуу аныкталат. Бүгүнкү күндө түрк тилдери, алардын ар биринин өзгөчөлүктөрү менен бирге, глобализациянын таасири астында жайылып, көптөгөн жаңы формада, айрыкча санариптик дүйнөдө, өнүгүп

жатат. Түрк тилдүү өлкөлөр арасында биримдик орнотуу жана маданий байланышты тереңдетүү негизги максаттардын бири болуп саналат. Анализ кылганда, түрк дүйнөсүнүн өзгөчөлүгү ошол өлкөлөрдүн тилинин жана маданиятынын ар түрдүүлүгүндө жатат. Түрк тилдүү өлкөлөр арасында орус, кытай, европа жана башка дүйнөлүк чоң тилдердин таасири бар экендиги айкын.

Мындан улам, улуттук идентичностьти сактоо үчүн түрк тилдүү өлкөлөр тилин жана маданиятын жаңылоо, өзгөчө жаштар арасында улуттук тилге болгон кызыгууну арттыруу зарыл. Эгерде глобализация жана санариптик чөйрөдө түрк тили жана маданиятынын орду тууралуу сөз кылсак, түрк тилдери дүйнөдө кеңири тараган жана заманбап технологияларды колдонуу аркылуу түрк дүйнөсүнүн идентичности жаңылануусу мүмкүн. Түрк тилдеринин ар түрдүүлүгү алардын бай маданиятын сактап калууда жана дүйнөгө өзүнүн түрдүү түрлөрүн көрсөтүүдө чоң мүмкүнчүлүк берет. Ошондой эле, түрктөрдүн ар кандай өлкөлөрдө жашаган өкүлдөрү ортосундагы маданий алмашуулар да бул идентичностин калыптануусуна салым кошууда. Түрк дүйнөсүндөгү идентүүлүк – бул, ошол эле учурда, бири-бирин толуктап, жаңыланган жана алдыга жылган улуттук өзгөчөлүктөрдүн, баалуулуктардын сакталуусу. Бул процесс, албетте, глобализациянын таасири жана дүйнөлүк өзгөрүүлөр менен тыгыз байланышта жүрөт.

Улуттук адабияттар – бул бүгүнкү адабият таануудагы татаал маселе. Дүйнөлүк гуманитардык мейкиндикте улут маселесине (улуттук тилге, улуттук психологияга, улуттук маданиятка) болгон кызыгуунун арткандыгы, адабият таануучуларын адабияттагы улуттук элементтерди изилдөөгө шыктандырып, 1990-жылдардын башында эле илимпоздор, заманбап изилдөөлөрдө «улуттук» түшүнүгүнө берилген артыкчылыкты жаңы терминди традициялык түшүнүктөрдүн кризиси менен байланыштырган[1]. Идентүүлүк тууралуу дискуссия илимий терминологиянын чегинен чыгып, ал заманбап доордун улуттук адабияттарынын келечеги жөнүндө талкууга айланууда. Бул маселе адабият таануучуларды гана эмес, жазуучуларды жана адабий сынчыларды да түйшөлтөт. Ал улуттук тилдердин, маданияттардын келечеги тууралуу кооптонуу менен байланыштуу. М. Эпштейн жазгандай: «Адабияттын тагдыры тилдин тагдырынан көз каранды: ал орус тили болуп калабы, же бир нече кылымдардан кийин алфавит боюнча латиницага өтүп, лексикасы жана грамматикасы боюнча да дүйнөлүк тилге, эң алды менен англис жана испан тилдеринин негизинде түзүлүп калган тилге айланып кетеби? Орус алфавитинин латинизациясы – бул коркунучтуу болсо да, XXI кылымдын аягында, кеминде адабий эмес жазуу үчүн, эң эле конкреттүү болуучу келечек. Жазуу иши, түшүнүктүүлүк стандарттары электрондук байланыш каражаттары аркылуу түзүлүүдө, ал эми кириллица, болгону, электрондук жазуулардын деңизиндеги кичинекей арал болсо, ал дагы бир нече кодировкаларга бөлүнүп кеткен, ошондуктан көптөгөн орус тилинде сүйлөгөндөр латиницада жазышат. Мындай «жаңы-феодалдык» бөлүнүүлөр кириллица үчүн оор кесепеттерге алып келиши мүмкүн: латиница аны орус тилдүү аймакта да ала баштаган. Өзгөчө себептер менен латиницага каршы болгон сербдер да акырындап ага өтүүдө. Ошондуктан, мүмкүн, жүз жылдан кийин кириллица адабий жазуу үчүн гана калат, эстетикалык айырмачылык катары, бирок ошол эле учурда «жанды» тилде, сүйлөм-действиалдык латиницада түзүлгөн чыгармалар пайда болот (Данте латин тилинен жандуу, бирок «жаман» итальян тилине өтүп, жаңы европалык адабияттын негиздөөчүлөрүнүн бири болуп калгандай). Орус тилинин латин версиясы башка тилдер менен сөздөрдүн көп маанилүү оюнун жаратуунун жаңы мүмкүнчүлүктөрү пайда болот... Мен муну коркунуч менен айтып жатам, бирок бул иштин сөзсүз болуусун түшүнүп турам»[2]. Кыргыз идентүүлүгү да ушундай эле суроолор менен байланыштуу. Кыргыз тили, маданияты жана адабияты заманбап дүйнөдө өз ордун табууга аракет кылып, улуттук өзгөчөлүктөрдү сактоого жанталашып жатат. Жашоо шарттары өзгөрүп, дүйнө жүзүндө глобализация процессинин күч алышы менен, кыргыз тили жана маданияты да көптөгөн тышкы таасирлерге дуушар болууда.

Кыргыз идентүүлүгү анын тили, тарыхы, салттары жана дүйнөнү түшүнүү жолдору аркылуу бекемделет. Бирок, глобализация жана санариптик байланыштыктар кыргыз тилинде сүйлөгөн адамдардын ар кандай маданияттарга жана тилдерге болгон ачыктыгын жаратты. Бул, бир жагынан, кыргыз тилинин сакталуусун камсыз кылса, экинчи жагынан, анын байлыгы жана көптөгөн диалекттери, сөздөрү менен өзгөчөлөнгөнү да олуттуу коркунучка дуушар болууда. Ошондуктан кыргыз идентүүлүгүнүн келечеги анын тилин жана маданиятын сактап, жаңыланып өнүктүрүүгө байланыштуу. Ал үчүн, бир тараптан, улуттук тилде жазуу жана сүйлөө макамын бекемдөө, экинчи тараптан, заманбап дүйнөнүн талаптарына ылайык глобалдык аянтта өз ордун табуу зарыл.

Улуттук идентүүлүк — бул ар бир улуттун өзгөчөлүктөрүн, маданий баалуулуктарын, тарыхый жана социалдык тажрыйбасын камтыган, улутту өзгөчө кылган руханий жана психологиялык бир бүтүндүк. Улуттук идентүүлүк жеке жана коомдук деңгээлде улуттун өзүнүн тарыхын, каада-салттарын, тилин жана баалуулуктарын таануу аркылуу калыптанат. Ал улуттук биримдикти жана улуттук өзгөчөлүктөрдү сактоо менен чектелбестен, дүйнөлүк маданият менен өз ара байланышта да өнүгүп, толукталып турат. Акындар жана жазуучулар улуттук идентүүлүктү сактоо жана аны өнүктүрүүдө негизги фигуралардан болуп саналат, себеби алардын чыгармалары ар кандай коомдук жана маданий процесстерде маанилүү роль ойнойт.

Тил улуттук идентүүлүктүн негизги компоненти болуп саналат. Тил аркылуу улуттук дүйнө тааным, баалуулуктар жана дүйнөдөгү орду чагылдырылат. Улуттук тилдин сакталуусу жана өнүгүүсү улуттук идеологияны жана менталитетти өнүктүрүүгө түздөн-түз таасир этет. Кыргыз тили, өзгөчө акындардын поэзиясында, улуттук идентүүлүктү сактоо жана аны кийинки муундарга жеткирүүдө маанилүү каражат болуп эсептелет. Тил гана эмес, тилдин ар кандай формалары, анын ичинде поэзия, адабий тексттер, элдик чыгармалар улуттук биримдикти чыңдоо жана улутту дүйнөлүк коомчулукка таанытуунун маанилүү аспектиери болуп эсептелет. Акындар тилди колдонуу менен улуттук символдорду, каада-салттарды, дүйнө таанымды чагылдырып, улуттук идентүүлүктүн калыптанышына өз салымын кошот.

Поэзия - бул тилдин эң жогорку формаларынын бири, ал жаратылыштын, адамзаттын ички дүйнөсүнүн жана коомдук тарыхынын терең маанилерин чагылдыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Поэзия аркылуу тилдин көркөмдүк күчү, элдин дүйнө таанымы, тилдик эстетика жана улуттук түшүнүктөр айкын көрүнөт. Улуттук темалар, каада-салттар, тарыхый мезгилдер поэзияда тирилтилип, ошол элдин акындары аркылуу жашоо тажрыйбасы чагылдырылат. Тилдин поэзияда колдонулушу улуттук идентүүлүктү бекемдөөчү жана сактоочу негизги каражат болуп саналат. Акындар өз чыгармаларында улуттук тилдин мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып, элдин руханий баалуулуктарын жана психологиясын сүрөттөйт, ошондой эле улуттук идентификацияны күчөтүүгө жардам берет. Поэзиядагы тилдин ролу анын эстетикалык, философиялык жана эмоционалдык күчүндө көрүнөт, ал аркылуу улуттук тааным жана байланыштар тереңдеп, улуттук мүнөз дагы да күч ала тургандыгын белгилөө зарыл.

Илимий изилдөөлөр жана талдоолор

Идентүүлүк жана тилдин поэзиядагы мааниси боюнча жүргүзүлгөн ар түрдүү илимий изилдөөлөрдө тил улуттук маданиятты жана идентичтүүлүктү түзүүчү негизги элемент катары терең изилденген. Бул теорияны кыргыз поэзиясына колдонуу аркылуу тил жана улуттук идентичтүүлүк ортосундагы байланыштарды төмөнкүдөй түшүндүрүүгө болот. Окумуштуу М.И. Ибрагимовдун "Национальная идентичность татарской литературы: современные методы исследования" деген изилдөөсүндө тилдин улуттук идентичтүүлүктү сактап калууга жардам берүүчү мааниси көрсөтүлгөн[3]. Кыргыз поэзиясында да тилдин орду өзгөчө чоң. Ал кыргыз элинин маданияты менен тыгыз байланышта болуп, улуттук идентичтүүлүктүн көрүнүшү катары акындардын чыгармачылыгында чагылган тарыхый жана маданий маанилерди сактап калат. Кыргыз акындарынын колдонгон сөздөрү улуттук салттарды жана баалуулуктарды сактоо жана

муундан муунга өткөрүү үчүн чоң мааниге ээ. Ал эми Ф.Т. Узденованын "Семиотический контекст и национальная идентичность" макаласында тилдин улуттук идентичтүүлүккө таасир этүү жолдору жана анын поэтикалык түрлөр аркылуу иштеши талданган[4]. Кыргыз поэзиясында семиотикалык контекст улуттук идентичтүүлүктү күчөтүү үчүн маанилүү элемент болуп саналат. Кыргыз акындары, өз чыгармачылыктарында табият жана салттар менен байланышкан метафораларды жана символдорду колдонуп, улуттук идентичтүүлүктү тереңдетип, аны жандырып көрсөтүшөт. Изилдөөчү Вадим Андреевдин поэзиясында улуттук идентичтүүлүктү изилдөө боюнча "Поиск национальной идентичности в поэзии Вадима Андреева" деген макалада поэзиянын улуттук идентичтүүлүктү ачууда колдонулган тилинин мааниси каралат[5]. Бул принциптерди кыргыз акындарына да колдонууга болот. Мисалы, кыргыз акындары улуттук идентичтүүлүктү ачуу үчүн кыргыз тилин, анын ичинде сөздөрдүн өзгөчө маанисин, негизги элемент катары колдонот. Башкыр поэзиясында тил жана улуттук идентичтүүлүк маселеси "К проблеме языка башкирской литературы и национальной идентичности" деген макалада талданган[6]. Башкыр тилинин улуттук идентичтүүлүктү бекемдөөдөгү мааниси ушул макалада көрсөтүлгөн. Кыргыз поэзиясында да кыргыз тили ошондой эле улуттук маданиятты жана тарыхый билимдерди сактап, анын маанисин күчөтүүчү негизги ролду ойнойт.

Бул изилдөөлөр тилдин улуттук идентичтүүлүктү сактап калуу жана өнүктүрүү үчүн маанилүү экенин көрсөтөт. Тил – бул жалгыз эле ой алмашуу куралы эмес, ал улуттук баалуулуктарды сактоо жана келечек муундарга өткөрүү үчүн зарыл болгон маданий символ болуп саналат. Кыргыз поэзиясы боюнча бул изилдөөлөр кыргыз тилинин маанисин дагы бир ирет ачып берет, ал кыргыз элинин салттары менен маданиятын бекемдешке жана улуттук идентичтүүлүктү сактоого көмөк көрсөтөт. Улуттук идентичтүүлүк жана тилдин байланышы боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүп, акындардын поэзиясында тилдин ролу жана анын улуттук мүнөздү чагылдыруу жөндөмү терең талдоого алынып келет. Жогоруда белгиленгендей бул багытта жасалган изилдөөлөр улуттук маданиятты сактоо жана өнүктүрүү процесстериндеги поэзиянын маанисин жана тилдин кызматын ачып берет.

Кыргыз акындарынын чыгармаларында улуттук идентичтүүлүк көбүнчө поэтикалык тил аркылуу чагылдырылат. Мисалы, кыргыз акындарынын көпчүлүк поэзиясында туулган жерге болгон сүйүү, улуттук каада-салттар, улуттук өзгөчөлүктөр, ошондой эле өз элдин тарыхын терең түшүнүү менен байланышкан темалар басымдуулук кылат. Акындардын поэзиясында тил жана улуттук мүнөздүн байланышы абдан күчтүү, себеби акындар улуттук оозеки маданиятты жана тилди заманбап адабиятка жана поэзияга алып келүүгө умтулушат. Бул көз карашта акындар аркылуу улуттук өзгөчөлүктөр, каада-салттар жана коомдук-тарыхый түшүнүктөр окурмандарга жеткирилет[7]. Албетте улуттук тил улуттук идентичтүүлүктүн өзөгү болуп саналат. Акындардын поэзиясында тилди колдонуу аркылуу улуттук каада-салттар, түшүнүктөр жана дүйнө тааным чагылдырылат. Тилдин өзү эле улуттук баалуулуктарды сактоочу механизм болуп саналат. Бул изилдөөлөргө таянсак, тилдин абдан көп функционалдуу ролу бар: ал улуттук идентификацияны күчөтүү, коомду бири-бирине туташтыруу, улуттук идеологияны түптөө, ошондой эле улуттук менталитетти жаштарга өткөрүп берүүчү канал болуп кызмат кылат.

Поэзия - бул эстетикалык таасирлерди жаратуучу, элдин менталитетин жана психологиясын чагылдыруучу тилдин түрү. Улуттук идентичтүүлүк поэзияда жана тилде көзгө көрүнгөн абстракцияга айланат, ал аркылуу акындар элдин ой-жүгүртүүсүн, сезимдерин жана идеологиясын сүрөттөп, улуттук биримдикти күчөтөт. Акындар поэзиясында улуттук мүнөздү жана кыймылдарды чагылдырууда тилинин күчүн пайдаланышат, анын ичинде элдик образдарды, метафораларды, ырыскы, батырдык жана моральдык баалуулуктарды кошуп көрсөтүшөт[8]. Идентичтүүлүктүн тил аркылуу чагылдырылышын изилдөөнүн натыйжасында акындардын поэзиясындагы тилдин улуттук белгилери аныкталат. Поэзияда колдонула турган метафоралар, символдор жана образдар улуттук дүйнө тааным менен тыгыз байланышта. Бул элементтер акындар тарабынан

улуттук түстөр, салттар жана элдин ой-жүгүртүүсү аркылуу өрнөк алынып, ар бир элдин өзгөчөлүктөрүн чагылдырууга мүмкүндүк берет. Акындардын чыгармаларындагы тил жана улуттук темаларга жасалган аналитикалык талдоо тилдин улуттук идентификациянын негизги каражаты катары кандай кызмат аткарганын, ошондой эле ал улуттук каада-салттар жана баалуулуктар менен кантип байланышаарын ачык көрсөтөт. Тилдин эл аралык жана улуттук өлчөмдөрүн эске алуу менен жасалган изилдөөлөр акындардын чыгармаларын коомдук, маданий жана философиялык контекстте терең талдоого мүмкүнчүлүк берет.

Поэзияда тил жана улуттук иденттүүлүктүн чагылдырылышы

Кыргыз акындарынын чыгармаларында тил улуттук маданиятты, тарыхты жана салттарды чагылдырууда негизги ролду ойнойт. Поэзия аркылуу улуттук дүйнө тааным, элдин тарыхы жана каада-салттары терең жана эмоционалдуу түрдө сүрөттөлөт. Тил аркылуу акындар кыргыз элинин бай тарыхын, өзгөчөлүктөрүн, жаратылыш менен болгон байланышын жана коомдук жашоонун маанилүү аспектилерин чагылдырат. Мисалы, акындар өз чыгармаларында улуттук каада-салттарды, оозеки жана жазма көркөм маданиятты сактап, келечек муунга өткөрүп берүү аркылуу өз элинин маданий мурасын дайыма жандандырып турууга аракет кылышат. Тилдин бул функциясы улуттук идентификацияны бекемдөө жана маданий тукумду улантуу үчүн абдан маанилүү[9].

Поэзияда улуттук символдор жана метафоралар экинчи мааниге ээ болуп, акындардын чыгармаларында улуттук дүйнө таанымды жана менталитетти чагылдырат. Символдор жана метафоралар акындарга өзүнүн элинин аң-сезимин, ички дүйнөсүн жана тарыхын элестетүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мисалы, кыргыз элинин тарыхындагы эрдик, ак нике, үй-бүлөлүк баалуулуктар жана жаратылыш менен болгон тыгыз байланыш көпчүлүк акындардын чыгармаларында кездешет. Улуттук символдор (жер, суу, тоо, чөйчөктүн символикасы жана башка) кыргыз элинин жашоосун, руханий байлыгын, рухтун күчүн жана табигый маанилүүлүгүн терең жана элестүү түрдө көрсөтөт. Тил улуттук иденттүүлүктүн негизги элементтеринин бири болуп саналат, ал аркылуу акындар өз элинин менталитетин жана дүйнө таанымын сүрөттөйт. Тил адамдын дүйнөгө болгон көз карашын, анын өзүнүн этникалык топко болгон катышын жана маданий баалуулуктарын чагылдырат. Кыргыз акындары поэзиясында элдик жашоонун салттары, табиятка болгон сүйүү, туулган жерге болгон патриоттук сезимдер, үй-бүлөнүн, элдин салттуу тартиптеринин мааниси чоң орун ээлейт. Акындар өздөрүнүн чыгармаларында ошол эле эле убакта кыргыз элинин менталитетин, керт башынын маанисин, биримдиктин маанилүүлүгүн жана улуттук өнүгүүнүн багыттарын баса белгилешет. Тил аркылуу улуттук идентификацияда акындар өз элинин руханий дүнүйөсүн, күнүмдүк турмушун, ар түрдүү социалдык жана маданий процессин чагылдыруу менен улуттук тыгыз байланышта турган идеологияларды түзүшөт[10].

Мындан улам, поэзиядагы тил жана улуттук идентификациянын байланыштары кыргыз акындарынын чыгармаларында маанилүү социалдык жана философиялык функцияларды аткарат. Тил жана поэзия акындарга өз элинин руханий дүйнөсүн сүрөттөөдө күчтүү курал катары кызмат кылат. Улуттук символдор жана метафоралар аркылуу улуттук маданият, салттар жана тарых чагылдырылып, улуттук идентификациянын негизги каражаты болуп саналат.

Кыргыз акындарынын поэзиясында улуттук иденттүүлүк

XX кылымдын ичинде улуттук адабиятынын жаңы түрү жыйнаган жараян башталды. Кыргыз маданияты, биринчи кезекте анын оозеки чыгармачылыгы, XX кылымдын башына чейин өзүнүн өзгөчө фольклордук түрүнө таянган. Бул түргө конкреттүү-образдуу ой жүгүртүү, мифопоэтикалык образдар менен байланышкан. Белорус адабиятына жаңы генерация жазуучулар өздөрүнүн чыгармаларында фольклордук экспрессияны негиз катары алып, XX кылымдын алгачкы он жылдыгында улуттук өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган поэзияны түзө алышты. Алардын чыгармалары кыргыз тилинин лексикалык мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланып, улуттук поэзияны терең маани-маңыздар менен байытты. Ошондой эле, XX к экинчи жарымында улуттук жандануу доору

башталды. Бул процесс кыргыз тилинин жана адабиятынын ылдам өнүгүүсүн камсыз кылды. улуттук идентичтикти аныктоо, аны сактоо жана өнүктүрүү идеялары чыңалып жаткан учурда, А. Токомбаев, Ж.Бокомбаев, Ж.Турусбеков сыяктуу акындар өз чыгармаларында ошол улуттук иденттүүлүктү бекемдөөнүн жолу катары фольклордук мотивдерди жана маанилүү концепттерди колдонушту. Алар улуттуу таанууну тереңдетүү максатында фольклордук мотивдерди жана көркөм сөз каражаттарын колдонушту. Кыргыз поэзиясында да улуттук иденттикти түзүү жана аны сактоо маселеси өзгөчө маани беришти. Кыргыз акындары өздөрүнүн поэзиясында улуттук маданияттын баалуулуктарын, салттарын жана дүйнө таанымын чагылдырган. Бул процесс акындардын чыгармачылыгында "мен" жана "биз" деген философиялык оппозицияларда байкалып, улуттук өзгөчөлүктөрдү көрсөтүп келген. Мындай темалар, мисалы, "эркиндик – кулчулук", "жалгыздык – биримдик", кыргыздын тарыхында да маанилүү орунду ээлейт[11].

Кыргыз акындары өз элинин тарыхый тагдырын, анын кыйынчылыктарын жана эркиндикке болгон умтулуусун акындык элестетүүлөр аркылуу чагылдырган. Кыргыз поэзиясынан көрүнгөндөй, "эркиндик" темасы коомдун ар кандай катмарынын көйгөйлөрүн көрсөтүп, адамдардын өз улутуна болгон сүйүүсүн жана улуттук аң-сезимин калыптандырган. Кыргыз поэзиясында "эркиндик – кулчулук" оппозициясы, эң негизгиси, улуттук иденттүүлүктү сактоо жана аны чыңдоо процессинде чоң роль ойнойт. Кыргыз акындары өз элинин трагедиялык тарыхын жана азыркы күндөгү күрөшүн түшүнүп, сөз менен элди биримдикке чакырышкан. Мындай чыгармачылык менен алар улуттук өзүн-өзү таануу процессин илгерилетип, кыргыз элинин эркиндикке болгон аң-сезимин чыңдашкан. Бул изилдөө кыргыз поэзиясынын улуттук иденттикти бекемдөөдөгү маанисин терең изилдеп, анын улуттук баалуулуктарга, тарыхка жана салтка болгон таасирин ачат. Кийинчерээк А.Осмонов, С.Эралиев, Ж.Мамытов, О.Сооронов, Б.Барногоев башында турган акындар улуттук өзүн-өзү таанууну символикалык поэзия аркылуу түзө билишкен, кыргыз поэзиясы да ушул жолду кайталап, улуттук таанууну бекемдеш үчүн тиешелүү адабий ыкмаларды колдонууда. Кыргыз акындарынын поэзиясында улуттук иденттүүлүк көп аспектте жана терең деңгээлде чагылдырылат. Анын ичинде кыргыз тилинин маңызы жана улуттук темалар чоң орунду ээлейт. Акындардын чыгармалары улуттук каада-салттар, элдик баалуулуктар жана кыргыз элинин дүйнөнү түшүнүү жолдорунун анык мисалдары катары кызмат кылат.

Улуттук тил акындар үчүн поэзиянын гана эмес, улуттук тагдырды жана элдин дүйнө таанымын билдирүүчү негизги каражат болуп саналат. Тилдин мааниси жөн гана ар бир акындын чыгармачылыгында эмес, улуттук аң-сезимдин өнүгүшүндө да чоң роль ойнойт. Акындар кыргыз тилинин ийкемдүүлүгүн жана байлыгын колдонуп, улуттук образдарды, символдорду жана ышкы туюмдарды бийик көркөм деңгээлде баяндашат. Мисалы, кыргыз поэзиясынын залкар акындары Сүйүнбай Эралиев жана Жолон Мамытов улуттук иденттүүлүк жана тил маселелерин өз чыгармаларында терең чагылдырган. Алардын поэзиясында улуттук сезим, этникалык өзгөчөлүк жана тилдин орду чоң роль ойнойт. Бул акындардын чыгармаларында улуттук дүйнө таанымдын түптөлүшү, элдик баалуулуктар жана туулган жерге болгон сүйүү аркылуу тилдин өзгөчөлүгү көрсөтүлөт. Алардын чыгармаларында улуттук иденттүүлүк деген түшүнүк көп кырдуу жана терең философиялык мазмунду камтыйт.

Акын Жолон Мамытов кыргыз поэзиясынын жанып турган жылдызы эле. Анын "Отту сүйөм", "Жашыл аалам", "Убакыт", "Ырлар", "Мезгилдин элеси", "Буруул тандын жомогу", "Суунун өмүрү", "Жарышкан суулар", "Атка токум салгыла", "Жүз жашка тол кылым", "Башат жана Мухит" сыяктуу поэтикалык жыйнактары кыргыз лирикасындагы философиялык жана улуттук аң-сезимди жаңы деңгээлге көтөргөн чыгармалар катары өзгөчө орунга ээ. Анын чыгармаларында улуттук иденттүүлүк түздөн-түз элдик образдар же тарыхый контекст аркылуу гана эмес, тилдин ички ритми, образга бай туюнтма жана философиялык мазмун аркылуу жеткирилет. Мисалы, "убакыт" темасы — бул жөн гана

убакыт агымы эмес, улуттун жүрүп өткөн тарыхый жолу, жашоонун маңызы жана адамдын жан дүйнөсүндөгү өзгөрүүлөрдүн метафорасы катары ачылат. Ошондой эле поэзиясында жаратылыш менен болгон терең байланышына суктануу менен мамиле кылып, ошол эле учурда адам менен жаратылыштын бири-бирине таасири, экзистенциалдык ойлор, тазалык жана тектүүлүк поэтикалык деңгээлде көркөм чагылдырылат. Анын “Атка токум салгыла”, “Жүз жашка тол кылым” аттуу чыгармаларында улуттук дух, тарых жана заманбап доордун чакырыктары менен кагылышкан улут тагдыры философиялык өңүттө берилет. Бул чыгармаларында акын кыргыз элинин өткөнүнө сыймык, келечегине үмүт жана учурдагы абалына терең ой жүгүртүү менен мамиле кылат. Жолон Мамытовдун поэзиясындагы тил — бул адам жаны менен элдин тагдырын бириктирген көпүрө. Анын лирикасы аркылуу тил улуттук иденттүүлүктүн көркөм айнасы болуп кызмат кылат. Поэтикалык образдар, үндөштүктөр, символдор жана философиялык метафоралар аркылуу акын кыргыз элинин руханий дүйнөсүн көркөм жана терең чагылдырып берет.

Ж.Мамытовдун чыгармаларында улуттук иденттүүлүк өзгөчө тилдин кайталангыс метафоралары жана образдары аркылуу чагылдырылат. Акын кыргыз элинин тарыхын, үрп-адаттарын жана салттарын поэзиясынын негизги темаларынан катары карманат. Акындын чыгармаларында улуттук аң-сезимди ойготуп, жаш муунга элибиздин маданий жана тарыхый мурасын урматтоону үндөгөн терең ой жүгүртүүлөр бар. Акын мезгил жана тарыхты гана эмес, улуттун руханий дараметин, анын ар түрдүү мезгилдерде башынан өткөн сынактарын да чагылдырат. Мамытовдун чыгармаларында улуттун тили — бул элинин өткөнүн, азыркы абалын жана келечегин байланыштырып турган көпүрө катары көрүнөт. Акындын поэзиясында эне тилдин терең философиялык маанисин билдирүү менен, ошол эле учурда улуттук идеяны, улуттук биримдикти дагы бийик көтөрөт.

Ал эми С.Эралиев да өз чыгармалары аркылуу өзүнчө бир дүнүйөнүн эшигин ачып, улуттук мурастарды жана элдин тарыхын түшүнүүдө тилдин ролун көрсөтөт. Акын поэзиясында сөз күчү, анын элдин аң-сезимин ойготуучу, үмүт жараткан таасири өзгөчө орунда турат. Кыргыз тилинин көркөмдүү күчүн колдонуудан тышкары, ошол тилинде улуттун өзүн-өзү түшүнүү процессинин маанисин ачып көрсөткөн. Акындын улуттук иденттүүлүктү терең баалай тургандыгы, аны дүйнөлүк масштабда кеңири кабыл алуу керектиги тууралуу ой жүгүртөт. Ал өзүнүн улутунун жана тарыхынын маанисин, ошол эле учурда башка элдердин ордуна болгон сый-урматын билдирет. Алга жатып, дүйнөнүн ар түрдүү элдери менен тең укуктуу, туруктуу жашоо мүмкүнчүлүгүн түзүүгө умтулат. Улуттук иденттүүлүк жана эл аралык байланыштар тууралуу бул поэмада терең философиялык жана социалдык маселелер козголгон ошо менен бирге адамдын өзүн дүйнөлүк процесс үчүн маанилүү бөлүгү катары кабыл алышы ачык көрсөтүлгөн.

А. Тажибаева “Ааламдашуу шартында кыргызстандыктардын жарандык иденттүүлүгү: учурдагы абалы жана багыттары” деген макаласында белгилегендей, ааламдашуу шартында кыргызстандыктардын жарандык иденттүүлүгү терең өзгөрүүлөргө учурап, заманбап дүйнө таанымына жана глобалдык процесстерге ылайык калыптанып жатат. Ааламдашуу кыргыз жарандыгынын жаңы аспектилерин ачып, анын социалдык жана маданий негиздерин жаңылоо зарылдыгын туудуруп жатат[13]. Автор белгилегендей, жарандык идентификациянын абалы жана анын өнүгүшү үчүн билим берүү жана коомдук институттардын орду чоң. Кыргыз элинин руханий аң-сезими жана маданий туруктуулугу өлкөнүн глобализациялык процесстерге шайкеш келген поэзиянын жаңы концепциялары менен да өнүктүрүлүүгө тийиш.

Жыйынтыктап айтканда, тил жана улуттук иденттүүлүк поэзияда терең жана кеңири чагылдырылат. Поэзия кыргыз элинин дүйнө таанымын, тарыхын, салттарын жана менталитетин тарыхый жана философиялык контексте изилдейт. Улуттук тилин жана анын көркөм мүмкүнчүлүктөрүн колдонуунун жардамы менен кыргыз акындары улуттук иденттүүлүктү сактап, аны жаңы муунга жеткирет. Бул процесс поэзияда символдор, образдар жана метафоралар аркылуу элдин руханий дүйнөсүн чагылдырууда өзгөчө мааниге ээ. Поэзияда тил улуттук биримдиктин жана өзгөчөлүктүн каркасы катары кызмат

кылат, ал эми анын көркөм чыгармаларда чагылдырылышы улуттук аң-сезимдин тереңдигин көрсөтөт. Акындар тарабынан колдонулган философиялык жана эстетикалык мотивдер аркылуу кыргыз элинин жарандык жана улуттук аң-сезими калыптанат. Тил жана поэзия бири-бири менен байланышып, улуттук идентификация процесстеринде маанилүү роль ойнойт, бул болсо улуттук маданиятты жана баалуулуктарды сактоо үчүн маанилүү стратегияларды сунуштайт. Ошентип, поэзиянын ролу кыргыз улуттук иденттүүлүгүнүн бекемделүүсү жана ааламдашуу шартында жаңы көз караштардын калыптанышы үчүн зор мааниге ээ.

Жыйынтыктоо

Кыргыз поэзиясы – улуттук аң-сезимдин, тарыхый эстутумдун жана тилдин көркөм чагылышы катары өзүнчө бир феномен. Акындардын чыгармачылыгында улуттук иденттүүлүк жана кыргыз тилинин көркөм мүмкүндүктөрү терең изилденип, поэтикалык образдар аркылуу улуттун руханий дүйнөсү таасын чагылдырылат. Бул чыгармалар аркылуу кыргыз элинин дүйнө таанымы, табият жана коом менен болгон өз ара байланышы, ошондой эле тарыхый жана маданий өзгөчөлүктөрү жаңыча интерпретацияга ээ болот.

Поэзия улуттук иденттүүлүктү калыптандыруунун күчтүү каражаты катары өзгөчө мааниге ээ. Айрыкча тилдин ролу – улуттун жашоосу, эс тутуму жана маданий туруктуулугу менен тыгыз байланышта. Тилдин поэтикалык формада чагылдырылышы улуттук руханий баалуулуктардын жаңы муунда сакталуусуна өбөлгө түзөт. Эгемендүүлүк доорунда бул багыттагы акындардын издөөчүлүгү, эксперименталдуулугу жана фольклордук-символикалык катмарларды кайра жаратуу аракеттери поэзияны улуттук аң-сезимдин терең булагына айландырды. Бул жагдайда “эркиндик – кулчулук”, “жекелик – коомдуктык”, “таануу – унутуу” сыяктуу философиялык оппозициялар улуттук идентификация процесстеринде маанилүү методологиялык негиз катары колдонулушу мүмкүн. Мындай темалар кыргыз поэзиясын жалаң гана көркөм чыгармачылыктын чегинен чыгарып, улуттук философиянын жана гуманитардык илимдердин изилдөө объектисине айлантууда. Кыргыз поэзиясы эгемендүүлүк доорунда өзүнүн терең маанисин жана маанилүү ролун тапты. Жеке акындардын чыгармалары, коомдук өзгөрүүлөр, улуттук өзгөчөлүктөр жана философиялык ой-пикирлер поэзияда көрүнүп, элдин аң-сезимине терең таасир этүүдө. Азыркы кыргыз поэзиясында улуттук темалар, тарыхый жана руханий баалуулуктарды чагылдыруу өзгөчө мааниге ээ. Мындан тышкары, поэзияда улуттук тилин сактоо жана анын көркөм-эстетикалык деңгээлин көтөрүү иштери да актуалдуу.

Ошондуктан кыргыз поэзиясындагы философиялык, эстетикалык жана улуттук мотивдерди тереңдетип изилдөө, адабий сындын деңгээлин көтөрүү, ошондой эле сапаттык критерийлерди иштеп чыгуу – улуттук маданиятты өнүктүрүүнүн артыкчылыктуу багыттарынын бири катары каралышы зарыл. Мындан тышкары, улуттук баалуулуктарга негизделген поэтикалык мурасты билим берүү программаларына активдүү киргизүү – жаңы муундун улуттук аң-сезимин жана эстетикалык табитин калыптандырууга зор салым кошот.

Адабияттар

Ибрагимов, М. И. (2013). К теории региональной идентичности литератур (на материале литератур Поволжья). *Филология и культура*, (3 (33)), 191-194.

Мелкумян, Е. С., Богачева, А. С., Давыдов, А. А., Звягельская, И. Д., Ибрагимов, И. Э., Карасова, Т. А., ... & Тюкаева, Т. И. (2020). Ближний Восток: Политика и идентичность.

Ибрагимов, М. И. (2018). *Национальная идентичность татарской литературы: современные методы исследования*. Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова.

Узденова, Ф. Т. (2015). Семиотический контекст и национальная идентичность: к методологии вопроса. *Известия Кабардино-Балкарского научного центра РАН*, (3), 294-300.

Дашевская, О. (2011). Поиск национальной идентичности в поэзии Вадима Андреева. In *ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XX ВЕКА* (pp. 84-108).

Нургалин, З. А., & Хужахметов, А. О. (2017). К проблеме языка башкирской литературы и национальной идентичности. *Вестник Башкирского университета*, 22(3), 876-881.

Куренная, Н. М. (2020). Национальная идентичность в поэзии Янки Купалы. *Славяноведение*, (1), 61-63.

Нагуманова, Э. Ф. (2024). Сохранение национальной идентичности подлинника при переводе (на материале переводов татарской поэзии на русский язык). *Полилингвистичность и транскультурные практики*, 21(3), 535-546.

Лавшук, О. А. (2021). Оппозиция свой/чужой и проблема национальной идентичности в современной русскоязычной поэзии Беларуси. In *Итоги научных исследований ученых МГУ имени АА Кулешова 2020 г.* (pp. 17-19).

Степанова, А. С. (2023). КОНСТРУИРОВАНИЕ РУССКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В МАЛЫХ ЮМОРИСТИЧЕСКИХ ФОРМАХ ИНТЕРНЕТ-ПОЭЗИИ. *Коммуникативные исследования*, 10(2), 253-271.

Топалова, Д. Ю. (2014). *Русскоязычная поэзия Калмыкии: проблемы национальной идентичности* (Doctoral dissertation, Ин-т яз., лит. и искусства им. Г. Цадасы).

Гиматдинова, Г. (2016). Формирование национальной идентичности татар на примере образа Габдуллы Тукая. In *Векторы развития современной России. Гуманизм vs постгуманизм* (pp. 260-263).

Керимова, П. Н. (2020). К вопросу о национальной идентичности Азербайджана в турецком научно-теоретическом мышлении. *Мир науки, культуры, образования*, (2 (81)), 550-552.

Гурбанов, А., & Мовламов, Д. (2024). МАХТУМКУЛИ ПИРАГИ КАК СИМВОЛ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ И КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ. *Символ науки*, (5-2-2), 206-207.

Гашимова, Д. (2024). DOI: НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ЕГО НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ.

Айнагул Тажибаева. (2023). Ааламдашуу шартында кыргызстандыктардын жарандык иденттүүлүгү: учурдагы абалы жана багыттары. *Вестник Ошского государственного университета. История*, (1 (2)), 51-56.

САНАРИП ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН ТИЛИНДЕ КӨП ТИЛДҮҮЛҮК ЖАНА АНЫН ӨНҮГҮШҮ

Канымжан ТУРГУНБАЕВА *
Назгуль ХАБИБУЛЛАЕВА *

Аннотация

Интернет жана санариптик платформалардын кеңири жайылышы көп тилдүү онлайн мейкиндиктердин пайда болушуна алып келди, ал өз кезегинде жаргон, аралаш тилдердин колдонулушу жана глобализация процессинин жайылышы менен байланыштуу болууда. Бул макала санариптик технологиялардын тилге тийгизген таасирин жана көп тилдүүлүктүн өнүгүшүн изилдейт. Макалада көп тилдүүлүк саясатынын мааниси жана санариптик платформада көп тилде маалымат берүү процесси талданат. Ошондой эле, көп тилдүү алкактардын локализация жана глобализация аспектиери, ар түрдүү маданияттардын ортосундагы байланыштарды сактоо жана туура чагылдыруу маселелери каралат.

Изилдөөнүн негизги максаты санариптик технологиялардын тилдик өнүгүүгө таасирин жана көп тилдүүлүктүн өнүгүшүндөгү жаңы мүмкүнчүлүктөрдү анализдөө болуп саналат. Бул изилдөөнүн жыйынтыктары санариптик платформаларда тил саясатынын маанилүү аспектиери жана глобализациянын тилдик таасирлерин түшүнүүгө жардам берет. Жаңы маалыматтык мейкиндикте көп тилдүүлүктү камсыздоо боюнча социалдык-маданий маселелердин заманбап структурасы каралат. Анын өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсү, атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү, улуттук жана эл аралык коопсуздукту камсыздоо маселелери менен байланышкандыгы көрсөтүлгөн. Көпчүлүк учурда сөздөр орус тилинин маанисинде белгиленген, ошондуктан ал Россияда түзүлүп жаткан принципалдуу жаңы көп тилдүү тексттерди автоматтык которуу системасынын негизги тилине айланууга мүмкүнчүлүгүн түзүлүүдө.

Ачкыч сөздөр: маалыматтык жардылык, маалыматтык маданият, маалыматтык теңсиздик, лингвистикалык маданият, автоматтык котормо, улуттук коопсуздук, туруктуу өнүгүү.

Multilingualism in Digital Technology Discourse and Its Development

Abstract

The widespread use of digital technologies and internet platforms has led to the emergence of multilingual online environments. This has contributed to the expansion of jargon, mixed languages, and the intensification of globalization. This article explores the influence of digital technologies on language and the development of multilingualism in the digital age.

As the authors point out, multilingualism policy and the process of providing information in multiple languages on digital platforms are essential for meeting the cultural and social needs of modern society. The article analyzes issues related to localization and globalization within multilingual frameworks, the preservation of intercultural connections, and the accurate representation of cultural diversity. The main aim of this study is to analyze the impact of digital technologies on linguistic development and to explore new opportunities for promoting multilingualism. As a result, the article highlights the key aspects of language policy on digital platforms and the socio-cultural structures associated with information inequality and national security.

The study also notes that Russian often serves as the base language in digital content, which positions it as a foundational language for the development of new automatic multilingual translation systems being created in Russia.

* Ош мамлекеттик университети, доцент, kanymjan1961@gmail.com

* Osh Technological University, PhD Doctoral Student nazgulhabibullaeva74@icloud.com

Keywords: information poverty, information culture, information inequality, linguistic culture, automatic translation, national security, sustainable development.

Киришүү

Санариптик технологиялардын өнүгүүсү коомдогу тилдик байланыштарды жаңылантууда жана өзгөртүүдөгү маанилүү факторлордун бири болуп калды. Интернеттин жана башка санариптик платформалардын кеңири жайылышы көп тилдүүлүк көйгөйүн жаңы ченемде кароого алып келди. Бул процесс өзүнүн социалдык, маданий жана юридикалык аспектилери менен көптөгөн жаңы маселелерди жана мүмкүнчүлүктөрдү жаратат. Санариптик технологиялардын тилдик өнүгүүсүнө таасири өзгөчө болуп, көп тилдүү онлайн мейкиндиктердин пайда болушу жана алардагы жаргон, аралаш тилдердин колдонулушу интернеттин дүйнөсүндө жаңы бир маданияттын пайда болушуна алып келди. Жаргон жана аралаш тилдер, өзгөчө жаштардын арасында, маалыматты тез жана эффективдүү өткөрүү үчүн колдонулат, ошондой эле глобалдык байланыштардын негизги элементине айланууда. Санариптик платформалар көп тилде маалымат берүүгө жана ар түрдүү маданияттардын ортосунда байланышты жеңилдетүүгө мүмкүнчүлүк берет, бул глобализациянын жаңы алкактарын түзүүдө маанилүү роль ойнойт. Бирок, көп тилдүүлүк саясатынын жана санариптик платформалардын иштеши юридикалык жана маданий маселелерди да көтөрөт. Мисалы, көп тилде маалымат берүү мүмкүнчүлүктөрү мамлекеттердин расмий тилдеринин жана жергиликтүү маданияттардын сакталуусуна жана туура чагылдырылышына тийиштүү иш-аракеттерди талап кылат. Мындан тышкары, интернеттеги көп тилдүү алкактар локализация жана глобализация процессинин өзгөчөлүктөрүн камтыйт, бул санариптик платформалардын ар бир тилге жана маданиятка ылайык иштешин камсыз кылууга жардам берет. Бул макалада санарип технологиялардын тилинде көп тилдүүлүктүн өнүгүүсүнө таасирин, анын коомдогу ордун жана анын юридикалык, маданий аспектерин талкуулоо максат кылынат.

Көп тилдүүлүктүн санариптик технологиялардагы өнүгүшү жана таасири

Маалыматтык коомдун өнүгүшү жана санариптик технологиялардын жайылышы көп тилдүүлүктү жана тил саясатын жаңы деңгээлге көтөрүүдө. Бүгүнкү күндө көп тилдүүлүк жана маалыматтык технологиялардын тилинин өнүгүшү боюнча ар түрдүү илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп келет. Алардын негизги максаты — санариптик жана маалыматтык мейкиндикте тилдин орду жана көп тилдүүлүк системаларынын эффективдүүлүгүн талдоо. Мындай изилдөөлөрдө бир нече негизги багыттар белгилениш керек. Көп тилдүүлүк темасы ар түрдүү тилдердин жана маданияттардын санариптик кандайча иштеши жана өз ара аракеттениши жөнүндө изилденип келет. Бул изилдөөлөрдө санариптик платформалардын көп тилде маалымат берүү мүмкүнчүлүктөрү, ал ошондой эле көп тилдүү контенттин локализациясы жана глобализациясы тууралуу теориялык жана практикалык жактар талкууланат.

Бул макала көп тилдүүлүктүн (многоязычие) билим берүү чөйрөсүндө кандай ролду ойной турганы, анын мүмкүнчүлүктөрү жана кыйынчылыктары тууралуу талдоо жүргүзөт. Авторлор билим берүү мекемелеринде бир эле учурда бир нече тилди колдонуу, тилдердин өз ара байланышы жана алардын студенттердин билим деңгээлине, инсандык өнүгүүсүнө тийгизген таасирин изилдешкен. Авторлор белгилегендей, глобалдашуу доорунда көп тилдүүлүк феномени билим берүү системасында өзгөчө орунду ээлейт. Айрыкча көп улуттуу жана көп тилдүү мамлекеттерде, мисалы, Россия Федерациясында, бул маселе өзгөчө актуалдуу болуп саналат. Евразия чөлкөмүндөгү мамлекеттер үчүн да көп тилдүүлүк — билим берүү саясатынын маанилүү багыттарынын бири. Көп тилдүүлүк, авторлордун ою боюнча, маданияттар аралык диалогду өнүктүрүүгө, окуу процесси менен билим сапатын жогорулатууга жана студенттердин интеллектуалдык мобилдүүлүгүн арттырууга өбөлгө түзөт. А. В. Червонных жана Т. А. Куделько “Инновационные цифровые технологии в мультилингвальном обучении иностранных студентов. *Многоязычие в образовательном пространстве*” деген макалада бул маселеге байланыштуу заманбап

теориялык негиздер каралып, илимий булактарга таянуу менен анализ жүргүзүлгөн[1]. Ошондой эле, практикалык мисалдар аркылуу көп тилдүүлүктүн билим берүү процесси менен болгон байланышы ачык көрсөтүлгөн. Авторлор белгилегендей, изилдөөнүн негизги өзөгүн билим берүү чөйрөсүндөгү көп тилдүүлүк түзөт. Бул жаатта социолингвистикалык концепциялар менен педагогикалык ыкмалар айкалыштырылып, илимий анализ жүргүзүлгөн. Натыйжада, көп тилдүүлүктү билим берүү чөйрөсүндө башкаруунун эффективдүү жолдорун аныктоо жана аны практикалык турмушка киргизүү боюнча сунуштар иштелип чыккан. Натыйжада, макаланын илимий маңызы — көп тилдүүлүктү заманбап билим берүү мейкиндигинде натыйжалуу пайдалануунун мүмкүнчүлүктөрүн ачып берүү менен аныкталат. Маалыматтык теңсиздик менен тилдик теңсиздик, санариптик контентти колдонуу жана түзүүдө тилдердин роль агымын талдоо боюнча ар кандай изилдөөлөр бар. Тилдик теңсиздик, айрыкча өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө, көп тилдүү онлайн мейкиндиктерде пайда болгон кесепеттерди, ошондой эле алардын экономикалык жана коомдук салымын чагылдырууда чоо-жайын түшүндүрүү үчүн маанилүү.

Автоматтык котормо жана тилди санариптештирүү маселеси көп тилдүү онлайн мейкиндиктеринде тилдердин өз ара аракеттенишин камсыз кылуу үчүн маанилүү роль ойнойт. Орус тилинин жана башка негизги тилдердин системасындагы техникалык өнүгүүлөр, жогорку сапаттагы котормону камсыз кылуу, ошондой эле тилдердин интеграциясына кедергилерди жоюу маселелери каралат. Улуттук тилдердин санариптик чөйрөдө сакталуусу жана өнүгүшү ошондой эле улуттук коопсуздук менен байланыштуу. Көп тилдүү системалардын жана улуттук тилдердин интернетте туура чагылдырылышы өлкөнүн улуттук өзгөчөлүктөрүн, коопсуздугун жана эл аралык алакаларын сактоодо маанилүү. Буга байланыштуу тил саясаты жана анын багыттары тууралуу талдоолор жүргүзүлүүдө.

Лингвистикалык маданият жана маалыматтык жакырчылык боюнча изилдөөлөр, коомдук катмарлардын аралыгы, тилдердин аракети жана маданияттардын өз ара мамилелерин кеңейтүү менен байланыштуу болуп, маалыматтык коопсуздук жана тилдик багыттар боюнча талдоо жүргүзүлүүдө. Интернет жана санариптик платформа колдонулганда, көп тилдүү онлайн мейкиндиктердин түзүлүшү жана алардагы жаргон, аралаш тилилер белгилүү бир коомдук жана маданий процесс катары каралат. Көп тилдүү онлайн мейкиндиктердин өнүгүшү, адатта, глобализация жана санариптик технологиялардын жайылышы менен тыгыз байланышта. Көп тилдүүлүк интернетте жаңы формада, анткени адамдар ар кандай тилдерде жана жаргон түрлөрүндө байланышышат.

Интернет жана социалдык медиа платформаларында англис тилинин жаргонун колдонуу кеңири таралган. Мындай жаргон сөздөр, мисалы, "LOL", "BRB", "OMG" көпчүлүк үчүн стандарттуу болуп калууда[2]. Алардын маңызы жана колдонулушу ар түрдүү, бирок жалпыга белгилүү болуп, кеңири таралган. Англисче жаргон көбүнчө маалыматты тез жана эффективдүү өткөрүү үчүн колдонулат. Мындан тышкары, англисче жаргон интернеттин көп тилдүү мейкиндиктеринин негизги элементи болуп, глобалдык тилдин жана байланышуунун негизин түзөт. Онлайн коомдорунда аралаш тилдер да кеңири колдонулат. Мисалы, англис тилинин жана башка тилдердин аралашмалары, көбүнчө «Spanglish» (испан жана англис тилдери аралаш) же «Chinglish» (кытай жана англис тилдери аралаш) түрүндө кездешет[3]. Бул аралаш тилдер, өзгөчө жаштар арасында, заманбап пикир алмашууну жеңилдетет жана интернет маданиятынын өзгөчөлүгүнө айланат. Аралаш тилдердин кеңири колдонулушу коомдук медиада коммуникацияны жөнөкөйлөтөт, бирок алар белгилүү бир топтордун ортосундагы бөлүнүүлөрдү дагы пайда кылышы мүмкүн. Көп тилдүү онлайн мейкиндиктерде жаргон жана аралаш тилдердин кеңири колдонулушу заманбап маданияттын бир бөлүгү болуп калууда. Алардын коомго тийгизген таасири терс жана оң болушу мүмкүн. Эгерде алар жасалма чектөөлөрдү, түссүздүктү же социалдык айырмачылыктарды пайда кылса, анда бул бөлүнүүнү күчөтөт[4]. Экинчи жагынан, көп тилдүү жана көп маданияттуу онлайн мейкиндиктер

дүйнө жүзүндө өз ара түшүнүүнүн жана кызматташтыктын жаңы мүмкүнчүлүктөрүн ачат[5].

Санариптик платформаларда көп тилде маалымат берүү жана анын юридикалык-мәдени аспекттери

Санариптик платформада көп тилде маалымат берүү — бул глобализациянын жана маалыматтык технологиялардын өнүгүшүнүн натыйжасы. Көп тилдүүлүк саясаты санариптик платформаларда өлкөлөрдүн, элдердин жана маданияттардын ортосундагы байланыштарды жакшыртуу жана кеңейтүү үчүн маанилүү роль ойнойт. Санариптик платформаларда көп тилде маалымат берүү көпчүлүк үчүн жеткиликтүүлүктү камсыз кылуу жана ар түрдүү тилдерде сүйлөгөн коомдордун муктаждыктарын канааттандыруу үчүн маанилүү. Мисалы, глобалдык компаниялар, өкмөттүк уюмдар жана эл аралык агенттиктер өз сайттарында жана платформаларында көп тилде маалыматтарды сунушташат, бул дүйнөлүк коомчулукка кеңири жетүүгө мүмкүнчүлүк берет[[6].

Бүгүнкү күндө көп тилде иштеген компаниялар, өз продукцияларын жана кызматтарын глобалдык деңгээлде жайылтууга жардам берип, ар түрдүү тилдердин жана маданияттардын керектөөлөрүн эске алуу менен иштешет. Көп тилдүүлүк саясатынын юридикалык жана маданий аспекттери да маанилүү. Көп тилде маалымат берүү мамлекеттин расмий тилинин жана жергиликтүү тилдердин жана маданияттардын сакталуусуна, алардын интернетте жана санариптик платформаларда туура чагылдырылышына жардам берет. Мындан тышкары, көп тилде маалымат берүү глобалдык компаниялар жана эл аралык уюмдар үчүн да өзгөчө мааниге ээ, анткени ар бир тилдин өзүнүн укуктары жана жарандардын маалымат алуусу үчүн адилеттүү шарттар керек.

Интернеттеги көп тилдүү алкактар: локализация, глобализация жана санариптик платформалардагы тилдердин өзгөчөлүктөрү.

Интернеттеги көп тилдүү алкактар санариптик технологиялардын глобалдык жайылышынын негизинде пайда болот. Локализация жана глобализация — бул көп тилдүү алкактарды түзүүгө жардам берген негизги процесстер болуп саналат[7]. Локализация — бул ар бир тилдүү коомдун өзгөчөлүктөрүнө ылайык, санариптик платформаларды жана контентти иштеп чыгуу. Локализациялык процесс өзүнө гана тилдик котормолорду эмес, маданий жана юридикалык аспектерди да камтыйт. Мисалы, вебсайтты же мобилдик тиркемелерди бир тилде иштеп чыгуу жана аларды башка тилдерге жана маданияттарга ылайыкташтыруу талап кылынат. Локализациялык стратегияларды колдонуу бизнес үчүн кардарларды жакшыраак түшүнүү жана аларга ылайыктуу продуктуларды сунуштоо үчүн маанилүү. Глобализация — бул санариптик платформалардын бүткүл дүйнө боюнча маалымат алмашууга жана өз ара байланышууга мүмкүндүк берүүчү глобалдык мейкиндикте иштөө. Глобализация көп тилдүү маалымат алмашууну талап кылат, бул болсо бир эле учурда ар бир тилге жана маданиятка карата өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен иштөө маанилүү экендигин билдирет.

Тилдердин өзгөчөлүктөрү санариптик платформаларда б.а. санариптик платформаларда ар түрдүү тилдердин өзгөчөлүктөрү, мисалы, кириллица, латиница же башка жазууларды колдонуу, ошондой эле ар бир тилдин грамматикасы жана лексикасы санариптик контентти түзүүдө өзүнүн таасирин тийгизет[8]. Санарип платформалар ар бир тилдин өзгөчөлүктөрүн жана анын колдонулуусун туура кабыл алуу жана колдонууга мүмкүнчүлүк бергенде гана эффективдүү болуп калат. Интернеттеги көп тилдүү алкактар жалпы глобалдык байланыштарды күчөтүп, ар бир тилдин жана маданияттын өзгөчөлүктөрүн баалоого жардам берет. Алар аркылуу адамзаттын көп түрдүү тилдерде ойлошуу жана ар түрдүү маданияттар менен байланыш түзүү мүмкүнчүлүктөрү ачылат.

Санариптик тилиндеги жаргон, кыска формадагы сөздөр жана алардын социалдык таасири

Санариптик мейкиндикте жаргон жана кыска формадагы сөздөр кеңири колдонулат. Интернет жана социалдык медиа платформаларында жаңы тилдик формалар пайда болуп,

алардын социалдык таасири да чоң. Жаргон сөздөр жана аббревиатуралар көп учурда эркин жана жеңил коммуникацияны камсыздайт, бирок бул өз кезегинде тилдин тазалыгына жана адабий стандарттарга терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Жаргон жана кыска формадагы сөздөр интернетте жана социалдык медиада жаргонду колдонуу көп учурда кулк-мүнөздүн эркиндигин, жаштардын өз ара байланышын жана заманбап коммуникациянын үлгүсүн чагылдырат. Мисалы, "LOL", "BRB", "OMG" жана башка аббревиатуралар кеңири колдонулуп, адамдардын бирдей түшүнүктөрдү кыска жана так түрдө билдирүүсүнө мүмкүнчүлүк берет. Бирок бул сөздөр кээде жазуу тилдеринин формалдуу жана адабий деңгээлинен четтеп, тилиндеги адабий принциптерге терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

Социалдык таасири жаргонду колдонуу, кээде, тилдин сапатын түшүрүп, коммуникативдик кырдаалда түшүнбөстүктөргө алып келиши мүмкүн. Мындан тышкары, жаргон сөздөр көп учурда жаштардын арасында кеңири колдонулса да, кээде улгайган адамдар же коомдун башка катмары тарабынан кабыл алынбайт. Бул тилдик бөлүнүүлөргө жана социалдык топтор арасындагы байланыштарга тоскоолдуктарды жаратат.

Тилдик шовинизм (языковой шовинизм) жана санариптик кеңселерде тилдин ролу

Тилдик шовинизм, же языковой шовинизм, - бул өзүнүн тилин жана маданиятын артыкчылыктуу деп эсептөө жана башка тилдерди, алардын сүйлөөчүлөрүн төмөндөтүү же четке кагуу. Санариптик кеңселерде жана онлайн платформаларда тилдик түртүүсү көп учурда глобализациянын жана интернет аркылуу пикир алышуунун натыйжасында пайда болот. Тилдик шовинизм интернетте жана санариптик кеңселерде көп тилдүү коомдорду калыптандыруу, айрыкча глобализация жана санарип трансформация процессинде, тилдик түртүүсүнөн улам маселелер жаралышы мүмкүн. Мисалы, англис тили көп учурда интернеттеги негизги тил катары кабыл алынат, ал эми башка тилдер экинчи планга сүрүлүп кетет. Бул көрүнүш глобалдык кеңселерде жана компанияларда англис тилин артыкчылык катары колдонууга алып келет, башка тилдерди пайдалануучулар үчүн кыйынчылыктарды жаратышы мүмкүн.

Тилдин ролу санариптик кеңселерде санариптик кеңселерде, ар кандай тармактарда, тил саясаты да маанилүү болуп саналат. Аралаш тилдер жана жаргон көп колдонулушу мүмкүн, бул болсо адаттагы корпоративдик жана башкаруу процесстерине таасирин тийгизет[9]. Тилдик түртүүсү жана түшүнбөстүктөрдү болтурбоо үчүн, компаниялар санариптик кеңселерде көп тилдүүлүктү жана тил саясатын туура башкаруу керек.

Санариптик саясат жана билим берүү секторундагы тилдик кайра калыптандыруулар

Санариптик саясат жана билим берүү секторундагы тилдик кайра калыптандыруулар бүгүнкү күндө жаңы маселелердин бири болуп саналат. Санариптик технологиялар билим берүү чөйрөсүн жаңы деңгээлге көтөрүп, тил саясатын да өзгөрттү. Тилдик кайра калыптандыруу санариптик билим берүү чөйрөсүндө тилин өзгөртүүнүн бир канча түрлөрү бар. Мисалы, өлкөлөрдө билим берүү системасынын санариптештирилиши, виртуалдык билим алуу платформаларынын калыптанышы, онлайн сабактар жана санариптик окуу куралдары – булардын бардыгы тилдик кайра калыптандырууга алып келет. Бул процесстер көп тилдүүлүктү өнүктүрүү, өзгөчө мамлекеттин расмий тилин, глобализациянын таасири менен бирге сактоо маселелерин көтөрөт.

Тил саясатынын мааниси билим берүү секторунда санариптик билим берүү платформаларында тилдин ролу чоң. Билим берүү аянтында тилдик кайра калыптандыруулар жана жаңыланган саясаттар өлкөнүн жалпы билим берүү деңгээлин көтөрүүгө жана эл аралык билим берүү системасына интеграцияланууга жардам берет. Мамлекеттер көп тилдүү билим берүү системаларын өнүктүрүп, санариптик платформаларда сабактарды жана ресурстарды көп тилде жеткиликтүү кылуу боюнча чараларды көрүүдө. Укуктук жана маданий маселелер санариптик билим берүү аянтында ар кандай тилдердин жана маданияттардын өзгөчөлүктөрү да эске алынуусу керек. Тилдик кайра калыптандыруулар билим берүү секторунун ар кандай сектори арасында тең

салмактуулукту сактоо жана бардыгына жеткиликтүү ресурстарды камсыз кылуу үчүн маанилүү. Мисалы, интернет аркылуу билим алууда көп тилде билим берүү платформаларынын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу, расмий тилдердин жана жергиликтүү тилдердин ордун бекемдөөгө багытталган иш-чаралар керек.

Санариптик технологиялар жана тил саясатынын өзгөчөлүктөрү билим берүү системасын да түрдүү тараптан кайра калыптандырып жатат. Тил саясатынын жаңы шарттарында бул маселе өзгөчө актуалдуу болуп, коомдун тилдик маданиятын сактоо жана өнүктүрүү багытында жаңы жолдорду ачууда.

Жыйынтыктоо

Санариптик технологиялардын өнүгүшү жана интернеттин жайылышы көп тилдүүлүктүн жана тил саясатынын жаңы шарттарда калыптануусуна чоң таасир тийгизди. Санариптик платформаларда көп тилде маалымат берүү, жаргон жана аралаш тилдердин кеңири колдонулушу жаңы тилдик жана маданий феномендерди жаратты. Бул процесс глобализациянын жана локализациянын өзгөчөлүктөрүн камтып, дүйнөдөгү ар түрдүү тилдердин өз ара байланышында жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачты. Тил саясатынын жана көп тилдүүлүктүн өзгөчөлүктөрү санариптик чөйрөдө көптөгөн жаңы маселелерди жаратты, анын ичинде тилдик теңсиздик, маалыматтык бедность жана лингвистикалык маданият маселелери турат. Санариптик технологиялардын жардамы менен улуттук тилдердин интернетте жайылышы жана аларды сактоо боюнча саясаттардын мааниси артты. Ошол эле учурда, көп тилдүү онлайн мейкиндиктерде мамлекеттердин расмий тилдери жана жергиликтүү тилдеринин ар биринин сакталуусу боюнча тийиштүү аракеттер талап кылынат.

Автоматтык котормо системаларынын өнүгүшү, тилдердин санариптештирилиши жана көп тилдүү маалымат чөйрөсүнүн кеңейиши келечекте санариптик коомдун тилдик өзгөчөлүктөрүн жана глобализацияны чагылдырууда маанилүү роль ойнойт. Алдын ала болжолдонгондой, көп тилдүүлүк жана тил саясатынын жаңы шарттары санариптик тармактардын өнүгүшү менен биргеликте жаңы кыйынчылыктарды жана мүмкүнчүлүктөрдү пайда кылат. Жыйынтыктап айтканда, санариптик технологиялардын тил саясатына жана көп тилдүүлүктүн өнүгүшүнө тийгизген таасири тилдин глобализациясы, локализациясы жана коомдогу ролу жөнүндө кеңири талкууларды талап кылууда. Келечекте тил саясатынын эффективдүү иштеши үчүн ар бир тилдин сакталуусу жана санариптик чөйрөдө туура чагылдырылышы өзгөчө мааниге ээ болот.

Пикирлер жана сунуштар:

Тил саясатынын жаңы шарттарында ийгиликтүү иш алып баруу үчүн ар кандай тилдердин жана маданияттардын өз ара аракеттенишин жакшыраак түшүнүү зарыл. Санариптик чөйрөдө көп тилдүүлүк иштөөдө өлкөлөрдүн улуттук тилдеринин жана диалекттеринин өзгөчөлүктөрүн сактоо маанилүү. Бул үчүн, тил саясаттары санариптик платформаларда улуттук тилдердин жайылышын камсыз кылган, тиешелүү мыйзамдык жана маданий нормаларды иштеп чыгууну талап кылат.

Автоматтык котормо жана тилдин санариптик трансформациясын жеткиликтүү жана сапаттуу кылуу үчүн, көп тилдүү системалардын технологиялык өнүгүшүнө көңүл буруу керек. Тилдердин өзгөчөлүктөрүн сактап, туура котормо процесстерин ишке ашыруу үчүн жасалма интеллект жана машина үйрөнүү технологияларынан пайдалануучу жаңы системалар иштелип чыгышы мүмкүн. Бул өзгөчөлүктөрдү туура пайдалануу тилдердин трансформациясынын сапатын арттырат.

Интернеттеги көп тилдүү контенттин өнүгүшү үчүн, санариптик платформаларда көп тилде маалымат берүү саясатынын өнүгүшү маанилүү. Көп тилдүү контентти жайылтуунун негизинде санариптик платформалардын мультимедиялык элементтери (видео, текст, графика) ар кандай тилдерде жеткиликтүү болушу керек. Бул процесс жаңы аудиторияга жетүү үчүн маанилүү болушу мүмкүн, ошондой эле глобализация жана локализация процесстеринде алдыңкы орунду ээлейт.

Интернеттеги тилдик алкактарды локализациялоо жана глобализациялоо саясаты боюнча бирдиктүү стандарттарды иштеп чыгуу сунушталат. Бул чаралар дүйнө жүзүндөгү ар түрдүү тилдердин жана маданияттардын чагылдырылышын камсыз кылып, интернеттин көп тилдүү мейкиндиктеринде өзгөчөлүктөрдү жөнгө салат. Улуттук тилдердин интернетте колдонулушун көбөйтүү үчүн глобализация жана локализация процессинин ортосундагы тең салмакты сактоо маанилүү.

Тилдик жогорулатуу жана санариптик билим берүү менен байланышкан чаралардын көрүлүшү сунушталат. Санариптик чөйрөдө тилдин өнүгүүсүнө түрткү берүү үчүн, билим берүү мекемелеринде жана санариптик платформаларда тилдик курстар жана тренингдер уюштурулушу керек. Бул билим берүү процессинде техникалык жана маданий билимди жогорулатууга жардам берет.

Тилдик шовинизм жана жаргон менен күрөшүү боюнча чечимдер иштелип чыгышы зарыл. Санариптик тармактардагы жаргон, кыска формадагы сөздөр жана тилдик түртүүсү коомдук мааниде терс таасирлерге алып келиши мүмкүн. Мындай көрүнүштөргө каршы туруу үчүн, тилдин тазалыгын сактоону камсыздай турган мамлекеттик жана жеке сектордун биргелешкен аракеттери талап кылынат.

Санариптик тармактарда көп тилдүү саясаттын тармактык жана маданий контекстте иштелип чыгышы маанилүү. Маданий жана юридикалык аспектерди эске алуу менен санариптик платформаларда көп тилде маалымат берүү системаларын ишке киргизүү керек. Бул ар бир өлкөнүн маданиятын жана тилин санариптик мейкиндикте туура чагылдырууга жардам берет.

Жыйынтыктап айтканда, санариптик технологиялардын жана көп тилдүүлүктүн өнүгүшү дүйнөлүк тил саясатына жана маалыматтык коомго чоң таасир этет. Бул процесс санариптик чөйрөдөгү тилдин көп түрдүүлүгүн, интернетте жана социалдык медиа платформаларында көп тилдүү контенттин кеңейишин, ошондой эле улуттук тилдердин өнүгүшүн камсыз кылууга жол ачат. Тил саясаттарынын туура ишке ашырылышы санариптик кеңистикте көп тилдүү системалардын туруктуулугун жана сапатын камсыздайт.

Адабияттар:

ЧЕРВОННЫХ, А., & КУДЕЛЬКО, Т. (2023). МНОГОЯЗЫЧИЕ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ. *МНОГОЯЗЫЧИЕ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ Учредители: Удмуртский государственный университет*, 15(4), 376-380.

Lundell, I. (2012). 'LOL', 'OMG' and Other Acronyms and Abbreviations: A study in the creation of initialisms.

Смокотин, В. М., & Гураль, С. К. (2010). Многоязычие и проблемы преодоления межъязыковых и межкультурных коммуникативных барьеров в современном мире.

Червонных, А. В., & Куделько, Т. А. (2023). Инновационные цифровые технологии в мультилингвальном обучении иностранных студентов. *Многоязычие в образовательном пространстве*, 15(4), 376-380.

Ergashaliyevna, K. S. (2024). CHANGING THE ENGLISH LANGUAGE UNDER THE INFLUENCE OF THE INTERNET. *Научный Фокус*, 2(20), 769-772.

Колин, К. К. (2011). Информационное пространство культуры: проблема многоязычия в информационном обществе. *Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств*, (15), 8-17.

Сухарева, Е. Е., & Шурлина, О. В. (2013). Локализация сайта как форма межкультурной коммуникации. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*, (1), 166-169. Bezukladnikov, K.E., Prokhorova, A.A. "Methodical System of Multilingual Training of Future Engineers: Empirical Research." *Tomsk State University Journal*, № 466, 2021, pp. 158–164. doi: 10.17223/15617793/466/19

Гуревич, Б. В. (1974). Великоханьский шовинизм и некоторые вопросы истории народов Центральной Азии в XVIII—XIX века.

ALISHER NAVOIY BADIYATIDA LAFZDOSHLIK VA TILDAGI TOVUSHLAR UYGUNLIGI

Nazokat JURAYEVA *

Annotatsiya

Ushbu maqolada Alisher Navoiy badiyatining baytlararo qofiyalanishida soʻlarning ahamiyati va omonimiyaning turli koʻrinishlari tahlil qilingan. Binobarin, sheʼriyat zavq va hayajonining natijasi boʻlib, u shaxsning ruhiy olamiga zavqi orqali taʼsir koʻrsatadi. Zavqni qoʻzgʻatuvchi asosiy omil bu badiyatdir. Badiiy vositalar juda koʻp va turli-tuman boʻlib, ularning baʼzilari bevosita nutqning oʻzida namoyon boʻladi. Chunki, borliqqa xos boʻlgan umumiy yetuklik va goʻzallik tilda ham mavjuddir. Tildagi badiiy vositalarning bir qismi lafzdosh, yaʼni talaffuzida eshituvchini taʼsirlantiradigan darajadagi umumiylikka ega boʻlgan soʻzlarga asoslanadi.

Lafzdoshlik tushunchasi oʻz ichiga boʻgʻindoshlik va tovushdoshlik tushunchalarini oladi. Boʻgʻindoshlik deganda ikki va undan ortiq soʻzda boʻgʻinlarning son va tuzilishi jihatdan teng kelishini, tovushdoshlik deganda esa, ikki yoki undan ortiq soʻzda bir yoki undan ortiq tovushning takrorlanishini tushunamiz. Boʻgʻindosh soʻzlar tovushdosh boʻlmasligi, tovushdosh soʻzlar esa, boʻgʻindosh boʻlmasligi mumkin. Masalan, «qalam» bilan «kutib», «kalla» bilan «bitdi» boʻgʻindosh, lekin tovushdosh emas; «yor» bilan «dildor», «zor» bilan «zarar», «ish» bilan «kishi» tovushdosh, lekin boʻgʻindosh emas. Boʻgʻindoshlikka ohangdoshlik qoʻshilsa, lafzdoshlikning kuchi yana bir daraja ortadi.

Kalitsoʻzlar: Strofika, bayt, lafzdoshlik, soʻz uygʻunligi, ohangdoshlik, tovush, boʻgʻin, ohang

Rhyme and Harmony of Sounds in The Language in The Poetry of Alisher Navoiy

Abstract

This article analyzes the significance of words and various forms of homonymy in the inter-verse rhyming of Alisher Navoi's poetry. Consequently, poetry is the result of pleasure and excitement, which affects a person's spiritual world through enjoyment. The main factor stimulating pleasure is artistry. There are many diverse artistic means, some of which are directly manifested in speech itself. Because the general maturity and beauty inherent in existence are also present in language. A part of the artistic means in language is based on words that have a commonality in pronunciation that affects the listener.

The concept of word harmony includes the notions of syllabic similarity and sound similarity. By syllabic similarity, we mean the equal number and structure of syllables in two or more words, and by sound similarity, we mean the repetition of one or more sounds in two or more words. Words with syllabic similarity may not have sound similarity, and words with sound similarity may not have syllabic similarity. For example, "qalam" and "kutib," "kalla" and "bitdi" have syllabic similarity but not sound similarity; "yor" and "dildor," "zor" and "zarar," "ish" and "kishi" have sound similarity but not syllabic similarity. If melodiousness is added to syllabic similarity, the strength of word harmony increases by another degree.

Keywords: Strophic, verse, word harmony, word combination, melodiousness, sound, syllable, rhythm

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Alfraganus universiteti, Toshkent, ORCID: 0000-0001-6269-6291, jurayevan676@gmail.com

Annotatsiya

Tilshunoslikda leksik-semantik guruhlar tarkibidagi terminlarni aniqlash, ularning o'zaro munosabatini sohaslar leksikasi doirasida o'rganish tadqiqot obyekti sifatida maydonga chiqdi. Mazkur maqolada o'zbek tili yuridik leksikasi tarkibidagi terminlar mavzuiy guruhlarga ajratib o'rganildi.

Kalit so'zlar: yuridik termin, sistem leksikologiya, semantik maydon, iyerarxiya, yurislingvistika, sud organi, yuridik hujjat.

Legal Terms and Their Semantic Groups

Annotation

In linguistics, the identification of terms in lexical-semantic groups and the study of their relationship within the framework of the lexicon of the fields have emerged as an object of research. In this article, the terms in the legal lexicon of the Uzbek language have been studied by dividing them into thematic groups.

Keywords: legal term, system lexicology, semantic field, hierarchy, jurislinguistics, judicial body, legal document.

Dunyo ilm-fanida sotsiolingvistika, etnolingvistika, kognitiv lingvistika, neyrolingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi oraliq lingvistik sohaslar yuzaga keldi. Ular qatorida qonunlar tilini o'rganuvchi yurislingvistika sohasining paydo bo'lishi yuridik leksikaning lingvistik xususiyatlarini aniqlashni, ilmiy-nazariy jihatdan chuqur o'rganishni taqozo qilmoqda.

Bugungi kunda yurislingvistika yo'nalishi Markaziy Osiyoda keng rivojlanmoqda. Jumladan, O'zbekistonda yuridik til, yuridik terminologiya masalalari bo'yicha huquqshunos olimlar F.Bakirov, A.Saidov va G.Sarkisyanlarning xizmatlarini alohida qayd etib o'tish maqsadga muvofiq. A.Saidov va G.Sarkisyanlarning "Yuridik til va huquqshunos nutqi" nomli risolasi va boshqa ilmiy ishlari juda qimmatlidir. Ularda milliy yuridik o'zbek tilining ilmiy-nazariy modelini yaratish g'oyasi ilgari suriladi. Bu sohada L.M.Boyko, M.Qosimova, L.A.Karimova, Sh.N.Ko'chimov, G.Y.G'ulomova, O.F.Tursunova, X.Xayitov, Sh.N.Berdiyarov, R.I.Mirzayev kabi olimlar tomonidan ham tadqiqotlar amalga oshirilgan. Mamlakatimizda olib borilayotgan bunday ilmiy izlanishlarni jahon tilshunosligiga olib chiqish maqsadida Sh.Ko'chimov tomonidan maxsus veb saytning yo'lga qo'yilganligi ham diqqatga sazovordir (Mo'ydinov, 2023, 6-b.).

Yuridik soha leksikasi "huquq" arxisemasi (mushtarak semasi) asosida shakllanadi. U muayyan semantik maydon – sistema sifatida o'zbek tili lug'at tarkibida ham sifat, ham miqdor jihatdan muhim o'rinlardan birini egallaydi.

Yuridik leksika tarkibidagi terminlarni quyidagi mavzuiy guruhlarga ajratib o'rganish mumkin:

1. Shaxs tushunchasini ifodalovchi terminlar. Shaxsni anglatuvchi terminlar mikromaydoni "shaxs" mushtarak semasi asosida shakllanadi. Ushbu leksik-semantik guruh tarkiban shaxs ifodasiga ega leksemalardan – sud jarayonida ishtirok etuvchi yuridik bilimga va vakolatga ega bo'lgan shaxslar, sudlanuvchi shaxslar hamda sud jarayonida qatnashuvchi boshqa shaxslardan tashkil topadi. Demak, sud jarayonida ishtirok etuvchi shaxs tushunchasini ifodalovchi terminlarni quyidagi ichki guruhlarga ajratish mumkin:

1. Sud ishlarini yuritishda ishtirok etuvchi shaxsni ifodalovchi terminlar: sudya. - sud raisi; sud raisi yordamchisi, sud ijrochisi, sud kotibi, xalq maslahatchilari, advokat, prokuror, (ko'rilayotgan ish turiga qarab) tarjimon, ekspert, kriminalist, tergovchi, notarius.

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, mo'ydinovqodirjon1973@gmail.com

2. Qonunga xilof ish qilgan, javobgarlikka tortilishi mumkin bo'lgan shaxsni ifodalovchi terminlar: ayblanuvchi, sudlanuvchi, gumon qilinuvchi (gumondor), jinoyatchi, residivist, javobgar.

3. Sud jarayonida ishtirok etuvchi boshqa shaxslarni ifodalovchi terminlar: jabrlanuvchi, da'vogar, guvoh, kafillik beruvchi, jamoatchi-oqlovchi, jamoatchi-qoralovchi, merosxo'r, voris.

Ushbu paradigmatic sistema – ularning birliklari o'ziga xos paradigmatic qator hosil qilib, yuqorida ta'kidlaganimizdek, "yuridik leksikada shaxs anglatuvchi terminlar" mazmuniy guruhiga birlashadi va "sud tizimi" mikromaydoni yoki "huquq mikromaydoni"ni (Sobirov, 2022, 94-b.) hosil qiladi. Natijada iyerarxiya – pog'onalanish munosabati yuzaga keladi.

2. Sud organi tushunchasini ifodalovchi terminlar. "Sud organlari" semasiga (arxisemasiga) ko'ra ichki semantik maydonni – semantik guruhni tashkil qiluvchi terminlar bevosita sud bilan bog'liq tashkilotlarni, muassasalarni anglatadi. Ular quyidagilar: sud (fuqarolik ishlari bo'yicha, jinoyat ishlari bo'yicha, iqtisodiy, ma'muriy, harbiy sudlar va hakamlilik sudlari), sud hokimiyati, sud tizimi arxivi, sayyor sud majlisi, sud tarkibi, advokatura, prokuratura, yuridik maslahatxona, ichki ishlar bo'limi, jinoyat qidiruv bo'limi.

3. Jinoyat turi tushunchasini ifodalovchi terminlar. Yuridik leksikada jinoyat turlarini ifoda etuvchi terminlar eng katta guruhni tashkil qiladi. Ushbu semantik maydon "jinoyat" semasiga ko'ra yuzaga keladi. Jinoyat tushunchasini ifodalovchi terminlar ma'no jihatidan turlicha bo'lib, o'z ichida o'ndan ortiq guruhlariga bo'linadi. Bular quyidagilar:

1) boshqaruv tartibiga qarshi jinoyatlar tushunchasini ifodalovchi: hokimiyat yoki mansab vakolatini suiiste'mol qilish, mansabga sovuqqonlik bilan qarash, davlat mulkini talon-taroj qilish, qo'l ostidagilarga bosim, tayziq o'tkazish, poraxo'rlik, ta'magirlik;

2) davlatga qarshi jinoyat tushunchasini ifodalovchi: davlatga xoinlik qilish, josuslik, qo'poruvchilik, davlat sirini oshkor qilish, davlatni to'ntarishga yo'naltirilgan harakatlar, davlat mulkini o'g'rilash, diniy fanatizm, ekstrimizm, ayg'oqchilik, terrorchilik harakati;

3) o'zgalar mulkini talon-taroj qilish tushunchasini ifodalovchi: bosqinchilik, tovlamachilik, talonchilik, firibgarlik, o'g'rilik, yo'lto'sarlik, ta'magirlik, qalloblik, bironing mulkini noqonuniy o'zlashtirib olish, xakerlik;

4) inson hayoti va ruhiyatiga tajovuz qilish tushunchasini ifodalovchi: zo'rlik, po'pisa qilish, tuhmat qilish, qo'rqitish, haqorat qilish, kamsitish, xo'rlash, inson qadr-qimmatini kamsitish, qiynoqqa solish, badanga shikast yetkazish, urish (do'pposlash); xunrezlik, suiqasd qilish, odam o'ldirish, qotillik; killerlik, odamxo'rlik (manyak);

5) jinsiy erkinlikka qarshi jinoyatlar: nomusga tegish, besoqolbozlik, fohishalik, qo'shmachilik, pornografik filmlar savdosi, jinsiy ta'magirlik;

6) iqtisodiyot sohasidagi jinoyat tushunchasini ifodalovchi: bosqinchilik, tovlamachilik, talonchilik, o'zlashtirish yoki rastrata yo'li bilan talon-taroj qilish, firibgarlik, o'g'rilik, qalbaki pul yasash, soxta tadbirkorlik, soxta bankrotlik, soliq va boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlash, xo'jalik mulkini talon-taroj qilish;

7) harbiy xizmatni o'tash tartibiga qarshi jinoyat tushunchasini ifodalovchi: dezertirlik, harbiy xizmat chaqiruvidan bo'yin tovlash, xizmat joyidan qochish, xizmat joyida bezorilik qilish, davlat sirini oshkor qilish;

8) kontrabandalik jinoyati tushunchasini ifodalovchi: noqonuniy mol savdosi, narkobiznes;

9) ekologik jinoyat tushunchasini ifodalovchi: ekologiya xavfsizligiga oid normalar va talablarni buzish, atrof tabiiy muhitni ifloslantirish, brakonyerlik;

10) tartibbuzarlik harakati tushunchasini ifodalovchi: bezorilik, jamoat tartibini buzish, jamoat joyida axloqsizlik qilish;

11) mualliflik huquqining buzilishi bilan bog'liq tushunchani ifodalovchi: nolegal faoliyat, lisenziyasiz faoliyat, plagiat;

12) sud-tergov jarayoni bilan bog'liq jinoyatlar tushunchasini ifodalovchi: chaqiruv qog'ozini olib sud majlisiga kelmaslik, sud hukmini ijro etishdan bosh tortish, tergovni va sudni chalg'itish, aybni majburan bo'yniga oldirish, soxta guvohlik berish, o'zini ruhiy kasallikka solish.

4. Jinoyat ishini olib borish tushunchasini ifodalovchi terminlar. Ushbu terminlar sudlov jarayonini olib boruvchi shaxslar tomonidan jinoiy ishlarni aniqlash, tekshirish – uni ochish

maqsadidagi faol harakatlarni - tergash jarayonini anglatadi. Bular quyidagilar: so‘roq, guvohlantirish, surishtiruv, tergov, dastlabki tergov, qo‘shimcha tergov, taftish, tintuv, restisiya (dastlabki huquqiy holatni tiklash), prezumsiya (faktlarning asli topilguncha shu faktni to‘g‘ri deb topish), ko‘rsatma berish, eksqumatsiya (murdani qazib olib, ekspertizadan o‘tkazib, yana ko‘mish), qidirish (izlash, axtarish).

5. Sud hukmi tushunchasini ifodalovchi terminlar. Bunday leksik-semantik guruh “sud hukmi” semasiga ko‘ra yuzaga keladi. Ushbu terminlar sud jarayoni natijasida chiqarilgan hukmni, hukmning qandayligini ifodalaydi. Bular quyidagilar:

1) ayblov hukmi: jarima solish, mol-mulkini musodara qilish, axloq tuzatish, qamash, ozodlikdan mahrum qilish, qo‘shimcha jazo choralari, favqulodda jazo chorasi;

2) oqlov hukmi: jinoiy ishni harakatdan to‘xtatish, ozod qilish, shartli ozod qilish, jazoni yengilroq‘i bilan almashtirish, afv etish, amnistiya, da‘voni qanoatlantirmoq, pul mablag‘larini qaytarish, jazodan ozod qilish, oqlash, rehabilitatsiya qilish, jarima solish, kompensatsiya to‘lash, moddiy, ma‘naviy zararni qoplash.

6. Jazo joyi tushunchasini ifodalovchi terminlar. Mazkur terminlar “jazo joyi” semasiga ko‘ra tashkil topadi. Mazkur guruhga oid terminlar sud jarayoni natijasida chiqarilgan hukmga ko‘ra sudlanuvchining jazoni o‘tash joyini anglatadi. Bular quyidagilar: qamoq, qamoqxona, turma, kamera, koloniya, zona, lager, tergov izolyatori, qattiq tartibli koloniya, gauptvaxta, surgun va b.

7. Sud ekspertizasi tushunchasini ifodalovchi terminlar. Bunday terminlar “sud ekspertizasi” semasiga ko‘ra yuzaga keladi. Ushbu birliklar sud jarayonida muayyan mutaxassislar tomonidan qo‘yilgan tashxis, xulosani bildiradi. Bular quyidagilar: sud-tibbiy ekspertizasi, sud-buxgalteriya, sud-kimyo, sud-elektroakustik, xatshunoslik (kriminalistika), avtotexnika, ballistik (o‘q va snaryadlar harakatini aniqlash bo‘yicha), mehnat layoqatini aniqlash, sud-filologik, sud-lingvistik ekspertizasi.

8. Yuridik hujjat tushunchasini ifodalovchi terminlar. “Yuridik hujjat” semasiga (arxisemasiga) ko‘ra muayyan semantik maydonni hosil qiluvchi terminlar bevosita sud hujjatlari va boshqa organlar hujjatlariga oid rasmiy ish qog‘ozlari tushunchasini anglatadi. Ular quyidagilar: konstitutsiya, qonun, kodeks: ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeks, fuqarolik prosessual kodeksi, jinoyat kodeksi, jinoyat-prosessual kodeksi, nizom, ariza, da‘vo arizasi, tilxat, qaror, hal qiluv qarori, bayonnoma, ajrim, amnistiya, aybnoma, kassasion shikoyat (sud hukmidan norozilik), fabula (jinoyat ishida aybdorga qo‘yiladigan aybning izchil bayoni), dispozitsiya (qonunning bosh qismi), guvohnoma, ishonchnoma, iltimosnoma, ma‘lumotnoma, yo‘riqnoma, vasiyatnoma, shartnoma, bayonot, xabarnoma va boshqalar.

Xullas, obyektiv borliqda hamma narsadan uzilgan, alohida narsaning o‘zi bo‘lmaganidek, tilda ham lisoniy birliklar u yoki bu munosabat orqali o‘zaro bog‘langan bo‘ladi, muayyan paradigmalariga birlashadi. Ushbu paradigmatic qatorlar ochiq ekanligi bilan xarakterlanadi. Ular davr ruhiga, zamon talabiga mos ravishda tinmay yangilanib turadi. Zero, leksik sistemaning o‘zi ochiq sistemadir, yangilanib, boyib turadigan sistemadir.

Jumladan, yuridik terminologiya ham sifat (ma‘no) jihatdan ancha murakkab, miqdor jihatdan esa “cheksiz” bo‘lib, o‘zbek tili lug‘at tarkibida eng katta qatlamlardan birini hosil qiladi va xalq hayotining deyarli barcha yo‘nalishlarini, sohalarini, jarayonlarini qamrab olishi bilan ahamiyatlidir.

Adabiyotlar

Ko‘chimov. Sh.N. (1995). O‘zbekiston Respublikasi qonunlarining tili: *filol.fanlari nomzodi dis...avtoref*. Toshkent .

Mo‘yidinov Q.A. (2023). *O‘zbek tili sud nutqi leksikasi*. Bookmany print.

Sobirov A.Sh. (2022). *O‘zbek tili leksikasining sistem-sruktur tadqiqi*. Bookmany print.

G‘ulomova. G.Y. (2005). O‘zbek yuridik terminologiyasining istiqbol davri taraqqiyoti: *filol.fanlari nomzodi dis....avtoref*. Toshkent.

XX ASR BIRINCHI CHORAGIDA TURKISTONDA KECHGAN TURKIYCHA ALIFBO VA IMLO ISLOHOTI JARAYONLARI

Akmal ABDULLAYEV *

Annotatsiya

Kop asrlik tarixiy manbalarga ko'ra, turkiy xalqlar katta tarixiy davr va ijtimoiy muhitlarda bir necha xil yozuvlardan foydalanganini ko'rish mumkin. Ko'kturk, so'g'd, uyg'ur, arab, kirill va lotin alifbolari shular jumlasidandir. Turkiy ellarning alifbo va imlosi tarixiy taraqqiyotida bir qancha bosqichlarni bosib o'tgan. Dastlab, turkiy qavmlar o'zlarining yozma tilini shakllantirishda turli harflar va yozuv tizimlarini qabul qilishgan. Ilk bosqichda, qadimiy turkiy yozuvlar, masalan, runik yozuvlari keng tarqalgan. Keyinchalik, turkiy o'lkalarda islom sivilizatsiyasi tarqalishi bilan arab yozuvi turkiy xalqlarining yozuvi sifatida qabul qilindi. Bu davrda alifbo va imlo arab tiliga moslashgan holda rivojlandi. Shu bilan birga, turkiy tillarga mos keladigan o'zgarishlar va yozuv tizimidagi o'ziga xosliklar ham yuzaga keldi. XX asrda esa turkiy xalqlar dunyosida lotin alifbosining joriy qilinishi, tilni rivojlantirish, yozuv tizimini soddalashtirish va ilmiy-texnik rivojlanishlarga moslashtirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirildi. Buning natijasida, hozirgi kunda turkiy xalqlar o'z alifbolarini va imlosini zamonaviy ehtiyojlarga mos ravishda rivojlantirib kelmoqdalar. Turkiy ellarning alifbo va imlo islohotlari tarixiy jihatdan juda muhim va murakkab jarayon bo'lib, ularning asosiy maqsadi – milliy tilni rivojlantirish va uni mustahkamlash, xalqni birlashtirish, ta'lim va madaniyat sohalarida zamonaviy o'zgarishlarni amalga oshirishdan iborat bo'lgan. Bu jarayonlar esa, o'z navbatida, siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar, mustaqillikka erishish, yangi siyosiy tuzumlarni yaratish kabi omillar bilan bog'liqdir. O'tgan asr boshlarida Turkiston o'lkasining vatanparvar jadid ziyolilarining sa'y-harakati tufayli milliy o'lkalarda, jumladan, Turkistonda alifbo va imloni isloh qilish harakati boshlandi. XX asrning birinchi choragida kechgan Turkiston o'lkasida yashovchi turkiy elatlarning tili bo'yicha alifbo va imlo masalalari til islohotlari, siyosiy o'zgarishlar va madaniy yangilanishlarning ajralmas qismi sifatida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bu davrda Turkiston xalqlari, xususan, o'zbek tili alifbo-imlo islohotlari nafaqat til tizimining soddalashtirilishi, balki turkiy elatlarning jipsligini shakllantirish va xalqni birlashtirishning muhim vositasi sifatida amalga oshirildi.

Kalit so'zlar: arab alifbosi, eski o'zbek yozuvi, jadidlar, "Chig'atoy gurungi", imlo, lotin alifbosi, "Imlo to'dasi", "Til va imlo qurultoyi", "eski imlochilar", "o'rta imlochilar", "yangi imlochilar", "Umum turk" tili, "chig'atoy" tili, "O'zbek adabiy tili to'g'risidagi qaror", "Imlo qarori", "Termin to'g'risidagi qaror"

Turkish Alphabet and Spelling Reform Processes in Turkestan in the First Quarter of the 20th Century

Summary

According to historical sources spanning several centuries, Turkic peoples have utilized various writing systems across significant historical periods and social environments. These include the Göktürk, Sogdian, Uighur, Arabic, Cyrillic, and Latin alphabets. The history of the alphabet and orthography of Turkic people has undergone several phases. Initially, Turkic tribes adopted various letters and writing systems to develop their written language. In the early stage, ancient Turkic scripts, such as runic scripts, were widespread. Later, with the spread of Islamic civilization in Turkic regions, the Arabic script was accepted as the writing system for Turkic peoples. During this period, the alphabet and orthography evolved to align with the Arabic language. At the same time, changes compatible with Turkic languages and specific features of the writing system emerged. In the 20th century, reforms aimed at introducing the Latin alphabet in the Turkic world focused on language development, simplifying the writing system, and

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dotsenti v.b., akmalabdullayev713@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-8637-025X>

adapting to scientific and technical advancements. As a result, today, Turkic peoples continue to develop their alphabets and orthographies in line with modern needs. The history of the alphabet and orthography reforms among Turkic peoples is a significant and complex process, with the primary goal of advancing and strengthening the national language, uniting the people, and implementing modern changes in the fields of education and culture. These processes are interconnected with political and social changes, the attainment of independence, and the creation of new political systems. In the early years of the last century, due to the efforts of patriotic Jadid intellectuals in the region of Turkestan, the movement to reform the alphabet and orthography began. In the first quarter of the 20th century, issues of alphabet and orthography concerning the languages of the Turkic ethnic groups living in the region of Turkestan held significant importance as an inseparable part of language reforms, political changes, and cultural rejuvenation. During this period, the alphabet and orthography reforms, particularly in the Uzbek language, not only aimed at simplifying the language system but also served as a vital tool for shaping the unity of Turkic peoples and uniting the nation.

Keywords: Arabic alphabet, old Uzbek script, Jadids, “Chigatoy Gurungi”, spelling, Latin alphabet, “Spelling gang”, “Language and spelling congress”, “old spelling experts”, “middle spelling experts”, “new spelling experts”, “General Turkic” language, “Chigatoy” language, “Decree on the Uzbek literary language”, “Spelling decision”, “Decree on the term”

Ma'lumki, arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvi uzoq tarixiy davrni bosib o'tdi. Turkiy xalqlar, jumladan, o'zbek xalqi ham qariyb 1300 yil shu yozuvdan foydalanib keldi. O'tgan vaqt mobaynida ma'rifatparvarlar arab harflarini o'zbek tili qonuniyatlariga ma'lum darajada moslashtirishga harakat qildilar. Biroq XX asrning boshlariga qadar ham arab alifbosi asosidagi eski o'zbek yozuvining imlo qoidalari yo'q edi, buning bir qancha sabablari mavjud. “Avvalo, arab alifbosidagi harflarning gap boshida bosh harflar bilan yozilmasligi, harflarning 2 (munfasl) va 4 xil (muttasil) ko'rinishlarda yozilishi, tinish belgilari tizimi va boshqa jihatlar sabab unga aloqador bo'lgan imloviy masalalar o'rganilmadi. Bu yozuvning imlo qoidalari yaratilmadi”. (Ильков, 1990, 36-Б.) Shu o'rinda ta'kidlash o'rinliki, tatar madaniyati va maorifi tarixida alifbo-imploni tuzatish yo'lida kechgan harakatlar, anjumanlarda qabul qilingan qarorlar o'zbek ma'rifatparvarlari faoliyatida ham chuqur iz qoldirdi.

XX asr boshlarida jadidlar sa'y-harakati tufayli milliy o'lkalarda, jumladan, Turkistonda ham alifbo va imploni isloh qilish harakati boshlandi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdurauf Fitrat, Abdulla Avloniy, Ashurali Zohiriy, Elbek (Mashriq Yunusov), Qayum Ramazon, Shokirjon Rahimiy singari jadid ziyolilari millat taraqqiyoti yosh avlodga zamonaviy ta'lim va tarbiya berishdan boshlanadi, deb hisobladilar. Shuning uchun maktab-maorif ishlarida ta'lim-tarbiyani bolalar o'z ona tilida olishlari uchun ko'p qayg'urdilar. O'sha paytdagi joriy arab alifbosi va imlosi savod chiqarishda qiyinchilik tug'dirayotgani uchun uni isloh qilishga kirishdilar. Bu ishlarning boshida birinchi o'zbek professori Abdurauf Fitrat turdi. U Buxorodan Toshkentga kelgach, 1919-yilda siyosatga aralashmaslik sharti bilan “Chig'atoy gurungi” nomli adabiy-badiiy, madaniy-ma'rifiy sohada faoliyat yuritishni maqsad qilgan tashkilot tuzdi.

O'sha davrdagi jarayon haqida Fitratning quyidagi fikrini keltirish o'rinlidir: “XIX asrning so'nglarida bizda ham yangilashmak (tajaddud) fikri o'yg'ondi. Yangi maktablar ochmoq, yangi kitoblar yozmoq, gazitlar chiqarmoq istadik: ochdiq, yozdiq, biroq hanuz til, imlo masalalariga ochiq belgili bir yo'l bera olmag'on edik. Butun turk dunyosi uchun “bir yalpi til” qabul etmak xayollari bilan ovora bo'ldiq. Tilimizni shunga to'g'ri yurg'uzmoq uchun unumsiz tirishdik. Bu xayollarning ishg'a oshmag'onin bilgandan keyin o'z tilimizni, o'z imlomizni tushuna boshladik. Bu yo'lda birinchi odimni qo'qonliq Ashurali Zohiriy otdi. “Imlo” bitikchasini yozib chiqardi. Undan so'ngra Toshkentda “Chig'atoy gurungi” ochildi. “Gurung” til, imlo masalalari bilan teranrak mashg'ul bo'ldi”. (Тоғаев, 2005, 17-Б.)

Darhaqiqat, sho'rolar hokimiyati sharoitida faoliyat ko'rsatgan Fitrat boshliq “Chig'atoy gurungi” uyushmasi til-imlo masalalari bilan jiddiy mashg'ul bo'ldi va ulkan ishlarni amalga

oshirdi. Aniqlanishicha, “Chig‘atoy gurungi” 1918-yilning oxirlarida tashkil etilgan. Bu madaniy-ma’rifiy, adabiy-badiiy tashkilot 1919-yilning boshida Milliy ishlar komissarligi tomonidan rasman tasdiq qilingan. “Chig‘atoy gurungi” madaniy merosimizni to‘plash, o‘rganish va ulardan xalqni bahramand etish, o‘zbek adabiy tili, milliy yozuv va adabiyotimizni yaratish va yuksaltirish masalalari bilan shug‘ullangan. (To‘raev, 2022, 422-B.) Jamiyat a‘zolaridan Qayum Ramazon, Elbek, Shokirjon Rahimiy, Shorasul Zunnun, Oltoy va Botu imlo masalalari bilan maxsus shug‘ullanuvchi “Chig‘atoy gurungi”ning “Imlo to‘dasi”da faoliyat olib borganlar. Yangi imlochilar o‘zlari isloh etgan imloni gazeta sahifalarida e‘lon qilib, targ‘ib eta boshladilar. Ikki oylik o‘qituvchilar tayyorlash kurslari ochib, yangi imlodan dars mashg‘ulotlari olib bordilar. “Chig‘atoy gurungi” “Imlo to‘dasi”ning o‘qituvchilar uchun “Bitim yo‘llari” nomli imlo qo‘llanmasi 1919-yilda Maorif komissarligi ruxsati bilan nashr qilingan. Ko‘pchilik yosh ziyolilar, o‘qituvchilarga “Chig‘atoy gurungi” imlosi ma‘qul keldi va ularni qo‘llab-quvvatladilar.

Mana shunday tarzda arab alifbosi islohoti masalasi rasmiy ravishda hal qilinayotgan paytda o‘zbek ziyolilari tomonidan 20-yillarning boshlarida lotin harflariga asoslangan o‘zbek alifbosini yaratish g‘oyalari o‘rtaga tashlana boshlandi. Fitratning qayd etishicha, “Chig‘atoy gurungi” hatto o‘sha paytdayoq “...o‘lkada lotin harflarini qabul etmakni yoqlovchilar tayyorladi”. Buning ilk ko‘rinishi sifatida, 1921-yilgi Til-imlo qurultoyi va 1922-yilda bo‘lgan O‘zbek maorif va madaniyat xodimlarining o‘lka qurultoyida Botu (Mahmud Xodiyev) va Said Alixo‘jalar arab alifbosini tashlab, lotin alifbosiga o‘tishni taklif qilganligini eslashimiz mumkin. (To‘raev, 2000, 70- B.)

“Chig‘atoy gurungi” a‘zolari ilk bor o‘zbek tilini ilmiy asosda o‘rganishga kirishdilar. Ular til qoidalarini rus yoki arab tili grammatikalari asosida emas, balki shu tilning ichki xususiyatlari asosida yoritish kerakligini tushunib yetganligi sababli tarixiy asarlar, xalq og‘zaki ijodi namunalari, shevalar asosida material to‘plab, ularni ilmiy jihatdan o‘rgana boshladilar. 20-yillarga kelib matbuot sahifalarida Elbek, Qayyum Ramazon, Shokirjon Rahimiy, Shorasul Zunnunlarning o‘zbek tili tovushlari, singarmonizm masalalaridan bahs yurituvchi maqolalari ko‘rina boshladi. (Бобомырова, 2002, 11-Б.) Bular o‘zbek tilshunosligidagi dastlabki ilk ilmiy tadqiqotlar edi. “1919-yilda «Chig‘atoy gurungi»ining Imlo to‘dasi tomonidan, xususan, Fitrat, Q.Ramazon va Sh.Rahimiylar ishtirokida «Bitim yo‘llari» nomli o‘qituvchilarga mo‘ljallangan yangi alifbo va imlo bitikchasi o‘sha paytdagi Maorif nozirligi ruxsati bilan nashr qilingan.” (To‘raev, 2022, 428-Б.) Bu asar keyingi til saboqliklarining yuzaga kelishiga turtki bo‘ldi.

Shu tariqa Abdurauf Fitrat o‘z davrining ilg‘or ziyolilari, xususan, o‘zi rahbarlik qilgan uyushma a‘zolari milliy yozuvimizni yaratish borasida mas‘uliyatli bo‘lishdi. Ularning bu sohadagi nazariy va amaliy faoliyatini ikki bosqichga, ya‘ni davrga ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Arab yozuvining islohi – milliy lashtirish yo‘lidagi faoliyati (1919-1923-y.);
2. Lotin yozuviga asoslangan yangi o‘zbek alifbosini yaratish yo‘lidagi faoliyati (1924-1929-y). (Сайидов, 2001, 6-Б.)

Fitratning arab alifbosini isloh qilish xususidagi nazariy qarashlari prof. M.Qurbonovanning “Fitrat – tilshunos” nomli risolasida o‘rganilgan. O‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatlarini mukammal bilgan Fitrat arab yozuvini isloh qilish muhimligini birinchilardan bo‘lib tushunib yetdi. Negaki, amaldagi arab yozuvi o‘zbek tilining fonetik xususiyatlarini o‘zida to‘la ifodalay olmas edi va bu imloda, savod chiqarishda ko‘p qiyinchilik hamda murakkabliklar keltirib chiqarar edi. Bu xususda Fitrat shunday deydi: “Boshqalarning alifbolari, yozuvlari tartibli, intizomli, qulay. Bizniki tartibsiz, buzuq ham qiyin!”. (Қурбонова, 1996, 29-Б.)

Savod chiqarishni yengillashtirish uchun esa arab grafikasiga ayrim fonetik o‘zgartirishlar kiritish kerak edi. Shunday qilib, keng xalq ommasi uchun o‘zlashtirish va foydalanish oson, qulay bo‘lgan yozuvni yaratish masalasi kun tartibiga qo‘yildi. Sho‘rolar hukumati o‘zining dastlabki davridan boshlab savodsizlikni tugatish ishlariga e‘tibor bera boshladi. Jumladan, 1919-yil 26-dekabrda savodsizlikni tugatish to‘g‘risida Dekret chiqardi. Shuningdek, TASSRda alifbo va imlo masalalarini tezroq hal qilish vazifalari belgilandi. Shundan so‘ng, “rasmiy ravishda arab alifbosini isloh qilish boshlandi: bu masala yuzasidan maxsus anjumanlar 1918-1923-yillarda Toshkent, Samarqand va Buxoro shaharlarida o‘tkazilgan...”. (Абдуллаев, 1996, 95-Б.)

Mazkur davrda o'zbek ziyolilari orasida arab yozuvini isloh qilish masalasi yuzasidan turli xil qarashlar mavjud edi. Ma'rifatparvar M.Abdurashidxonov boshchiligidagi bir guruh ziyolilar arab yozuvi islohiqqa mutlaqo qarama-qarshi chiqdilar, alifboni hech bir o'zgarishsiz qo'llashni ma'qul ko'rdilar. Ular "eski imlochilar" nomi bilan tanildilar. A.Zohiriy yetakchiligidagi "o'rta imlochilar" nomini olgan bir guruh ziyolilar esa arab alifbosiga katta o'zgartirish kiritish shart emas, faqat o'zbek tili fonemalariga mos keladigan harflar olish bilan cheklanish kifoya qiladi, degan g'oyani ilgari surdilar.

Fitrat boshchiligidagi "Chig'atoy gurungi" a'zolari "Yangi imlochilar" guruhini tuzib, o'zbek tilining fonetik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, arab grafikasiga asoslangan alifboga bir qator o'zgartirishlar kiritish kerakligini va imlo qoidalarini shunga muvofiq o'zgartirish zarurligini uqtirdilar. Ular masalaning mohiyatidan kelib chiqib, "Chig'atoy gurungi" qoshida maxsus "Imlo to'dasi"ni ham tashkil qildilar. Unda Elbek, Qayum Ramazon, Shokirjon Rahimiy, Shorasul Zunnun, Cho'lpon, Botu va boshqa ma'rifatparvarlar faoliyat olib bordilar.

Fitrat va uning maslakdoshlari arab yozuvining islohini amalga oshirish yo'lida qat'iy harakatlar olib bordilar. Ushbu masala yuzasidan o'tkazilgan maxsus anjumanlarda o'z fikr va qarashlarini ma'ruzalarida bayon qildilar. 1921-yil yanvar oyi boshida o'tkazilgan "Til va imlo qurultoyi"da Fitratning o'zbek tili va imlosi xususidagi ma'ruzasi, ayniqsa, hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'ldi. (Сайидов, 2001, 43-Б.)

Fitrat arab yozuvini isloh qilish sabablari sifatida quyidagilarni sanab o'tadi:

- arab yozuvi o'zbek tilining fonetik xususiyatlarini to'la ifodalay olmasligini, o'zbek tilidagi unli tovushlarni yozuvda ifodalash uchun arab alifbosidagi belgi-shakllar yetishmasligini;

- arab tilida cho'ziq va qisqaligi bilan farqlanuvchi atigi uchta fonema a (ا), u (و), i (ي) borligini, yozuvda cho'ziq unlilar ifodalanishini, qisqa unlilar harakatli belgilar bilan berilishini va yozuvda ular ko'pincha ifodalanmasligini, bu esa savod chiqarish borasida qiyinchilik tug'dirishini, jumladan, ayrim unli va undoshlar shaklining bir xilligini, ularni alohida belgi-shakllar asosida farqlanmasligini;

- ayrim undoshlarning ikki xil: t (ت ط) h (ح ه), ba'zi undoshlarning esa uch va to'rt xil: s (ث س ص); z (ز ذ ض ظ) belgi-shakl bilan yozuvda ifodalanishini; arab tiliga xos bo'lgan chuqur bo'g'iz portlovchisi va sayoz bo'g'iz portlovchisini ifodalovchi ayn (ع) va hamza (ء) harflarining mavjud bo'lishini; arab alifbosidagi harflarning yozuvda to'rt xil yozilish shakliga (harflarning alohida holda, so'z boshi, so'z o'rtasi va so'z oxiridagi ko'rinishga) ega ekanligini va h.k.

Fitrat arab alifbosidagi bu kabi murakkabliklar keng xalq ommasini ommaviy ravishda savodli qilish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishini shunday bayon qiladi: "Maorifimizni eski imlo va yozuv bilan kengaytmak mumkin emas. Maorifni kengaytmak va savodsizlikni bitirmak uchun imlomizni isloh etmak lozimdir". (Курбанова, 1993, 12-Б.)

Fitrat arab yozuvini o'zbek milliy tilining xususiyatlari va qonuniyatlarini hisobga olib soddalashtirish zarur, degan xulosaga keladi va masalaning yechimi sifatida o'zining chuqur ilmiy asosga ega bo'lgan taklif va mulohazalarini bayon qiladi va quyidagi fikrlarini alohida sanab o'tadi: a) arab yozuvini o'zbek tilining tovush tizimiga moslashtirish, uni jonli talaffuz va so'zlashuv tiliga yaqinlashtirish; b) arab alifbosida oltita unli (o, a, u, u, i, e) bo'lishi va yozuvda ularni alohida shakl-belgilar bilan ifodalash; c) arab harflari ikki shaklda, ya'ni alohida yozilish shaklida hamda so'z boshida yozilishi shaklida bo'lishi; d) arab yozuvidagi ba'zi unli va undoshlar shakllari uchun alohida shakllar belgilash yoki hech bo'lmaganda ularni farqlash uchun muayyan harakatlar orqali ifodalash kabi.

Fitrat o'zining ilgari surgan qarashlarini har tomonlama isbotlab, asoslab beradi.

Elbekning "Yozuv yo'llari" darsligi ham "Bitim yo'llari" zahirida yaratildi. Bu risolalar quyidagi jihatlari bilan bir-biridan farqlanadi: – "Bitim yo'llari" o'qituvchilarga qo'llanma sifatida yaratilgan bo'lsa, Elbekning "Yozuv yo'llari" saboqlik-darslik sifatida yaratilgan.

Fitrat hamda boshqa ma'rifatparvar tilshunos olimlarning harakat va faoliyatlari natijasi o'laroq 1922-yilda arab alifbosi rasman isloh qilindi. Shuni aytib o'tish joizki, bu o'zbek xalqining o'n asrdan ortiqroq davr mobaynida foydalanib kelgan arab alifbosi bo'yicha qilgan eng jiddiy islohoti edi. Bu islohot o'zbek adabiy tilining rivojiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Isloh qilingan

yozuvda harakatlar, se (ث), sod (ص), zod (ض), itqi (ط), izg'i (ظ), ayn (ع), hamza (ء) harflari chiqarib tashlandi, so'zda unlilarning to'liq yozilishi ta'minlandi. Arab grafikasining birinchi marotaba isloh qilinishi, o'zbek adabiy tilini jonli talaffuz va so'zlashuv tiliga yaqinlashtirish borasida ilk qadam bo'ldi.

Fitrat tomomnidan bildirilgan takliflar, asosan, alifbo islohotini joriylantirish jarayonida inobatga olindi. Natijada arab yozuvi ma'lum ma'noda milliyashtirildi. Fitratning bu sa'yi-harakatlari savod chiqarish jarayonida, maorif va maktab ishida ancha qulayliklar tug'dirdi.

O'zbekiston Muxtor sho'rolar jumhuriyati davrida alifbo va imlo bir necha bor rasmiy ravishda isloh qilinib, ularda asosan Fitrat va unga maslakdosh ziyolilarning qarashlari o'z ifodasini topdi. Ammo barcha ziyolilar buni birdek qabul qilmadi. O'lkada chop etilayotgan turli gazeta va jurnallar o'zlari ma'qul ko'rgan imloda ish ko'rdilar. Maorif tizimida ham mana shu hol davom etadi. Bunga faqat O'zbekiston Sho'rolar Ijtimoiy Jumhuriyati tashkil topib, yozuv lotin alifbosiga ko'chirilgandan keyingina barham berildi. Shu sababli o'zbek xalqining yangi alifboga – lotin yozuviga o'tish hodisasi madaniyat va maorif sohalarining ancha taraqqiy ettirishga sabab bo'lgan ijobiy hodisa hisoblanadi. Eng muhimi, yozuv o'zgarishi O'zbekistondagi sohaga aloqador ziyoli, mutaxassis, olimlarning alifbo, imlo, adabiy til masalalarida yakdil bo'lishlarini ta'minladi.

Ayrim tadqiqotlarda 20-yillar oxiridagi yozuv o'zgarishi to'g'risida gap ketganda, arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tilishiga oid ko'pgina salbiy munosabat bildirilgan. Ularda bu tadbir rasmiy tashkilotlarning qat'iy ko'rsatmasi, tazyiqi ostida kechganligi aytiladi. Bu xalqning boy tarixiy o'tmishidan, madaniyatidan, ilmiy-adabiy merosidan ajrab qolishiga olib kelgani ko'rsatiladi. Arab yozuvidan lotinga o'tishning salbiy oqibatini anglagan ko'pgina ma'rifatparvarlar, xususan, Ashurali Zohiriy, G'ozzi Olim Yunusov, Qayum Ramazon singari tilshunos olimlar, boshqa atoqli ziyolilar O'zbekistondagi bu jarayonga qarshi turganliklari, biroq sho'rolar hukumati ustunlik qilganini yozadilar. Bu fikrlarning ayrimlari haqiqat bo'lgani holda, ko'pchiligi tarixiy dalillarga ziddir.

Ma'lumki, ota-bobolarimiz 1929-yilgacha arab alifbosidan foydalanib keldi. Eski arab alifbosidagi yozuvda yagona imlo tizimi bo'lmagan. Unlilar uchun olingan harflar miqdori alifboda yetarli emas edi. Shuningdek, eski alifboda arab tiliga xos bo'lgan harflarning borligi savod chiqarishga qiyinchilik tug'dirar edi. Shu sababli arab alifbosini isloh qilishga urinish bo'lgan. Fitrat boshchiligida "Chig'atoy gurungi" a'zolari tashabbusi va ularni qo'llagan Maorif komissarligi taklifi bilan Toshkentda 1921-yilning boshida Til va imlo qurultoyi bo'lib o'tadi. Qurultoyda eski alifbo-imlo savod chiqarishga, maktab-maorif rivojlanishiga, madaniy-ma'rifiy taraqqiyotga to'sqinlik qilayotgani sababli rasmiy isloh qilinib, "Chig'atoy gurungi"ning imlo asoslari, qoidalari qabul qilindi.

Qurultoyda imlo masalasida ziyolilar o'rtasida g'oyaviy qarashlar yuzasidan ajralish bo'ldi. Bu borada ziddiyat yangi imlo masalasi o'rta chiqqan chog'dan (1919-yildan) kelmoqda edi. Munavvar qori va Ashurali Zohiriy o'z tarafdorlari bilan yangi imloga qarshi chiqdilar. Turkiy xalqlar uchun o'rta bir imlo – yagona yozuv fikrini yoqlagan bu ziyolilarning pozitsiyasi Turkistonda kechayotgan madaniy, siyosiy voqealar jarayoni bilan boqliq edi. Ayni chog'da yangi imlochilar ilgari surgan alifbo-imlo tamoyillarida ayrim kamchiliklar mavjud ediki, buni vaqtida Ashurali Zohiriy, hatto bir muddat "Chig'atoy gurungi" a'zolaridan bo'lgan Shorasul Zunnun matbuotda ko'rsatib bergandi.

"Chig'atoy gurungi" a'zolari adabiy til va yozuv masalasida asosan o'zbek millati manfaati nuqtayi nazaridan ish ko'rishdi. Munavvar qori, Musa Begiyev, Ashurali Zohiriy va ularga maslakdosh millatparvarlar esa Turkiston ozodligi uchun kurash ketayotgan bir sharoitda milliy-madaniy jabhada yolg'iz o'zbek millati nomi bilan yo'l tutilsa, kurashning dushman foydasiga hal bo'lishi xavfini ta'kidlaganlar. Shuning uchun ham ular O'rta Osiyoda turkiy xalqlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan bir til, adabiyot va yagona yozuv yaratishni o'z davrining muhim amaliy vazifasi deb bilganlar.

1922-yil fevral oyida Toshkentda chaqirilgan o'zbek madaniyati va xodimlarining o'lka qurultoyi ham til-imlo masalasi tufayli ikki taraf guruh o'rtasidagi bahs va janjallar bilan o'tadi.

Milliy taraqqiyot omili hisoblanmish maktab-maorif, matbuot-nashr ishlarida har xillik, parokandalik yuzaga keladi. Bu holning o'lka taqdiridagi salbiy oqibatini anglagan ziyolilar o'rtadagi nizoga barham berishga va birlashishga qaror qiladilar. Toshkentdagi o'zbek maorif va madaniyat xodimlari (Munavvar qori, Mannon Ramz, Zahiriddin A'lam, Elbek, Shahid Ehsan Ahmadiyev, Salimxon Tillaxonov, Cho'lpon, Xolmuhammad Oxundiy, Majid Qodir va boshqalar) butun o'lkadagi maorifparvar kuchlarga "yerlik xalq maorifida muttahir frunt (birlashgan front)" shiori bilan murojaat etadilar. Maxsus hay'at a'zolari belgilanib, "Muttahir frunt"ning imlo to'g'risidagi asoslari, ya'ni o'rtalikda qabul qilingan alifbo-imlo matbuotda e'lon qilinadi. Bu haqda "Туркистон газетаси"ning 2023-yil 1-yanvardagi sonida "Ерлик халқ маорифида муттаҳид фронт" nomli maqola chop etiladi. (Тогаев, 2022, –С. 430.) O'zbek maorifini ko'tarish, ilmiy xizmatni yo'lga qo'yish, o'rtadagi ziddiyatni yo'qotish uchun "Nashri maorif" jamiyatini tuzdilar. Biroq oradan ko'p o'tmay bu birlashuv barham topdi, ziyolilar o'rtasidagi yozuv masalasidagi kelishmovchilik davom etdi. 1923-yilning oktabrida Buxoroda O'rta Osiyo o'zbeklarining Til va imlo o'lka anjumani chaqirildi. Unda yana alifboni isloh qilish, imlo asoslarini ishlab chiqish masalalari ko'rildi. Konferensiya qarori Turkiston Jumhuriyati Maorif komissarligining 1923-yil 18-oktabrdagi 48-sonli buyrug'i bilan kuchga kirdi. (Қаюм Памазон, 1923). Ta'kidlash joizki, bu yig'inda kelgusida alifboni lotinlashtirish fikri ma'qullandi, bu ishning amaliy tomonlari muhokama qilindi. Turkiy dunyoda qo'zg'alayotgan lotinga o'tish harakati, shuningdek, ziyolilar o'rtasidagi arabcha alifbo-imlo masalasida avvalgi munosabatlar sabab Buxoro anjumanidan so'ng ham baribir yozuvda har xillik davom etdi.

Keyinroq sho'rolar tuzumi tartibi o'rnatilib, o'zbek adabiyoti va adabiy tilini, milliy madaniyatini proletarlashtirish, sovetcha "baynalmilallashtirish" jarayoni boshlangach, jadid ziyolilarining har ikki turkumiga "burjua millatchilari" tamg'asi bosildi. Hatto L.K.Borovkovdek yirik tilshunos olim ham hukmron mafkura ta'siridan chetda tura olmay shunday yozgan edi: "Umum turk" tili va "chig'atoy" tilini o'zbek xalqiga tiqishtirish Turkistonda milliy burjuaziyaning madaniy hukmronligini ta'minlash, burjua madaniyatini sotsialistik madaniyatga qarshi qo'yish uchun zarur edi". (Боровков, 1941, –С. 149.) Xullas, arab alifbosi 1921-yildan boshlab qayta-qayta isloh qilinishiga qaramay, uni to'g'rilab, bu masalada yagona bir mustahkam fikrga kelib bo'lmadi. Shu sababli, turkiy xalqlar, jumladan, o'zbeklar ham o'z tillari uchun ancha sodda va birmuncha qulay bo'lgan lotin alifbosini qabul qildilar.

1922-yildan Ozarbayjonda lotin alifbosini joriy etishga doir tadbirlar amalga oshirila boshladi. Ko'p o'tmay bu tashabbus turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar o'rtasida keng yoyildi. 1926-yilning fevral oyi oxiri va mart oyining boshlarida Bokuda Butunittifoq turkologiya qurultoyi bo'lib o'tdi. Turkiyot qurultoyida Rahim In'omov, Ashurali Zohiriy, Shokirjon Rahimiy, Elbek, B.Rahmoniylar O'zbekistondan vakil bo'lib qatnashdilar. Fitrat bu anjumanga yirik sharqshunos olim sifatida "alohida chaqiruv bilan" taklif etildi. (Ашурали Зоҳирий, 1926, - №374.) 1926-yilda O'zSSR MIKning iyun oyidagi IV sessiyasida o'zbek imlosini lotinlashtirish masalasi ko'rib chiqildi va Markaziy Ijro qo'mitasi huzurida "Yangi o'zbek alifbo qo'mitasi"ni tuzish to'g'risida qaror qabul qilindi. Qo'mitaga a'zo qilib 43 kishi kiritildi. (Кононов, 1960, –С. 57.)

Shunday qilib, hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotining ilk bosqichiga Samarqand Konferensiyasi yakun yasaydi. Bu bosqichning asosiy jihatlari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1900-1917-yillardagi ma'rifiy ishlar arab grafikasi asosidagi o'zbek yozuvini isloh qilish kerakligi haqidagi g'oyani shakllantirgan. Fitrat boshliq "Chig'atoy gurungi" a'zolarining sa'yi-harakatlari va faoliyatlari bilan 1919-yildan alifbo-imloni isloh qilish harakati boshlandi. 1921-yilda arab alifbosi rasman isloh qilindi. Bu islohot o'z davrida o'qish-o'qitish ishiga, savodxonlikni oshirishga, maorif sohasining rivojlanishiga katta yordam berdi. Arab alifbosi 1921–1923-yil ichida uch karra isloh qilinishiga qaramay, uni tuzatib, bu sohada yakdil fikrga kelib bo'lmadi. Shu sababli, turkiy xalqlar, jumladan, o'zbeklar ham o'z tillari uchun ancha sodda va ancha qulay bo'lgan lotin alifbosiga o'tdilar.

1923–1929-yillar orasida arab yozuvini saqlab qolish tarafdorlari bilan lotin yozuviga ko'chish tarafdorlari o'rtasida qizgin bahs-munozaralar bo'lib o'tadi, bu tortishuvlarda, dastlab

(1923–1926-yillarda) “arabchilar” ustunlikka erishadi, ammo keyinroq (1926–1927-yillardan boshlab) ustunlik “lotinchilar” tarafiga o’tadi. 1928-yilda lotin grafikasi asosida tuzilgan yangi o‘zbek alifbosi davlat alifbosi deb e’lon qilinadi va Yangi o‘zbek alifbosi komiteti tomonidan tayyorlangan reja asosida uni amalga kiritish ishlari ancha jadallashtiriladi.

1929-yilda Samarqandda o‘tkazilgan Respublika til-imlo konferensiyasi singarmonizmli qishloq shevalari vokalizmiga tayanib tuzilgan alifboni ma’qullaydi, unga bosh harflarni qo‘shish bilan cheklanadi. Bu konferensiyada “O‘zbek adabiy tili to‘g‘risidagi qaror”, “Imlo qarori” va “Termin to‘g‘risidagi qaror”lar ham qabul qilinadi, shu tariqa Respublikada adabiy til va imlo muammolari bir daraja hal etiladi. Fitrat, Ashurali Zohiriy, Cho‘lpon, G‘ozi Olim Yunusov, Qayum Ramazon, Elbek, Abdulla Alaviy, Shokirjon Rahimiy, Botu singari mashhur olim va yozuvchilar, ko‘zga ko‘ringan madaniyat xodimlari, milliy ziyolilar dastlab arab alifbosini isloh qilish, keyin esa lotin yozuvi asosidagi yangi o‘zbek alifbosi va imlosini ishlab chiqish, uni hayotga joriy etish ishiga o‘zlarining katta hissasini qo‘shdilar. Lotin yozuviga o‘tilishi munosabati bilan o‘zbek tilining xususiyatlari asosida alifbo va imlo me’yorlarining belgilanishi o‘sha davr adabiy tilning shakllanishi va taraqqiyotida muhim bosqich bo‘ldi.

Turkiy xalqlarning arab alifbosidan lotin alifbosiga o‘tishlari ularni keyinchalik rus grafikasiga o‘tkazish uchun bir ko‘prik vazifasini o‘tashi kerak edi. Shunday bo‘ldi ham. Ko‘p o‘tmay bu jarayon tamoman teskari harakatga aylandi. Sho‘rolar hukumati butkul mustahkamlanib, partiya yakkahokimligi o‘rnatilgach, mustabid tuzum endi yozuvni rus-kirill alifbosiga o‘tkazishga qaror qabul qilindi.

Ma’rifatparvar jonkuyar ziyolilarimiz lotin alifbosida ko‘chish arafasida va unda ish ko‘rilgan o‘n-o‘n bir yil ichida adabiy tilni yaratish, uni rivojlantirishga o‘zlarining katta hissasini qo‘shishga harakat qildilar.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, turkistonlik turkiy xalqlarda alifbo va imlo islohotlari tarixiy jihatdan juda muhim va murakkab jarayon bo‘lib, ularning asosiy maqsadi – tarixan shakllangan turkiy etnik o‘zlikni mustahkamlash, xalqni birlashtirish, ta’lim va madaniyat sohalarida zamonaviy o‘zgarishlarni amalga oshirishdan iborat bo‘lgan. Bu jarayonlar asosan siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar, mustaqillikka erishish, yangi siyosiy tuzumlarni yaratish kabi omillar bilan bog‘liqdir.

Adabiyotlar

- Шукуров Ш. (1990). Эски ўзбек ёзуви имлоси. *Ўзбек тили ва адабиёти журна*ли, 36.
- Тоғаев Т. (2021). *Ашурали Зоҳирий ва унинг тилишунослик мероси*. Fan.
- Тоғаев Т. (2022) “Чиғатой гурунги” фаолияти тўғрисида баъзи мулоҳазалар. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 422-429.
- Тоғаев Т. (2000). *Олмоснинг бир қирраси: Тил тарихи. Тил ва адабиёт таълими*, 69–73.
- Бобомуродова Ш. (2002). *Ўзбек тилишунослиги ривожига Элбекнинг роли*. Fan.
- Сайидов Ё. (2001). *Фитрат бадиий асарлари лексикаси*. Fan.
- Қурбонова М. (1996). *Фитрат-тилишунос*. Fan.
- Абдуллаев Й. (1996). *Намроҳим (Ҳамроҳим): Янги алифбо ва имлодан қўлл*. Fan.
- Сайидов Ё. (2001). *Фитрат бадиий асарлари лексикаси*. Fan.
- Қурбонова М. (1993). *Фитратнинг тилишунослик мероси*. Fan.
- Тоғаев Т.М. (2022) Реформирования письменности в узбекистане в 20-годах прошлого столетия. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 423-434.
- Ўктам (Қаюм Рамазон) (1923). *Ўрта Осиё ўзбекларининг тил ва имло конференцияси*. Fan.
- Боровков Л.К. (1941). *Узбекский литературный язык в период 1905-1917*. Fan.
- Ашурали Зоҳирий. (1926). Туркология қурултойи атрофида. *Фарғона газетаси*, - №374.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA SOF, SAMIMIY INSONIY, TURKIY SO‘ZLARNING IZOHLANISHI VA QO‘LLANILISHI

Husniddin SUYUNOV*
Hukumoy EGAMOVA*

Annotatsiya

Alisher Navoiy asarlari inson qalbiga, uning boy ma'naviy olamiga juda yaqin. Shuning uchun ham bu asarlar yillar o'tsada, asrlar o'tsada insoniyat, uning kelajagi, buguni, o'tgan tarixini aks ettiradi. Buyuk kelajak haqida o'ylashga, bugungi kunni qanday yashashga, tarixga nazar tashlashga undaydi. Navoiyning boqiy ma'naviy boyliklari so'zlar bilan ifodalangan.

Bugungi globallashuv va urbanizatsiya jarayonlarining tezlashishi, adabiy tilning rivoji badiiy asar mazmunini ifodalovchi so'zlar tahlili va ifodalanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois yozuvchi asarlaridagi sof, samimiy insoniy, turkiy so'zlar izohlanishi uni o'rganish bugungi kunda ham dolzarb masalalardan sanaladi. Dunyo mamlakatlari bilan turli sohalarida o'zaro aloqalar tobora rivojlanayotgan bugungi kunda har bir millatning qiyofasini belgilovchi mezonlardan biri bo'lgan badiiy adabiyotni o'rganish o'sha xalqning turmushi, ma'naviy qadriyatlari, ruhiyati bilan bog'liq bilimlarni oshirishda muhim omildir.

Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub", "Xamsa" va ayniqsa, uning birinchi dostoni "Hayrat ul-abror"da sof, samimiy insoniy so'zlar ustuvorlik qiladi. Aytish mumkinki, mazkur asarlarda asosan, sof, samimiy insoniy so'zlar yetakchilik qiladi. Bu jarayonning samarali bosqichi adabiy ta'lim bilan aloqadordir. Jumladan, o'quvchining yozma nutqini rivojlantirish uchun lirik asarlar asosida tabiatni yoki nasriy asarlarning qahramonlari tashqi qiyofasini tasvirlaydigan insholar yozish, asarda ko'tarilgan muammo yuzasidan fikrini bildirib muammoli insholar yozish, o'rganilgan asarning syujetiga bog'liq hikoyalar tuzish mumkin. Bunday topshiriqlarning bajarilishi orqali o'quvchilarda to'g'ri fikrlash qobiliyatlari takomillashadi.

Navoiyni anglash uchun butun bir asardan tortib, birgina baytdan, bir misra satrdan ham keng bir ma'noni, tuganmas ma'naviy ozuqani topishimiz mumkin. Kitobxonni komillikka yo'llaydi. Demak, komillikni anglagan, o'z qalbida insoniylikni, saxiylikni, vatanparvarlikni, samimiyligni, oliyjanoblikni mujassam etgan bo'lishi lozim.

Kalit so'zlar: So'z, asar, ma'naviyat, inson, tabiat, hayot, komil inson, saxiylik, mehr, tarbiya

Explanation And Use Of The Words Pure, Sincere, Human, And Turkish In The Works Of Alisher Navai

Abstract

The works of Alisher Navoi are very close to the human heart, to its rich spiritual world. Therefore, these works reflect humanity, its future, present, and past history, even after years and centuries. They encourage us to think about the great future, how to live today, and look back at history. Navoi's eternal spiritual wealth is expressed in words.

With the acceleration of today's globalization and urbanization processes, the development of the literary language, the analysis and expression of words expressing the content of a work of art is of great importance. Therefore, the study of pure, sincere, human, Turkic words in the writer's works is still an urgent issue today. Today, when relations with countries of the world are

* Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malakasini oshirish markazi Navoiy viloyati hududiy bo'linma rahbari; Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, head of the Navoi regional branch of the Center Uzbek Language and Basics of the Uzbek Language at the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi, УДК 372.881.1, E-mail.suyunov@inbox.ru

* Navoiy davlat universiteti huzuridagi akademik litsey o'qituvchisi: teacher at the Academic Lyceum under Navoi State University

increasingly developing in various fields, the study of literary literature, which is one of the criteria that determine the image of each nation, is an important factor in increasing knowledge about the life, spiritual values, and spirituality of that people.

In Alisher Navoi's "Mahbub ul-qulub", "Khamisa" and especially his first epic "Khairat ul-abror", pure, sincere human words prevail. It can be said that in these works, pure, sincere human words predominate. An effective stage of this process is associated with literary education. In particular, to develop the student's written speech, one can write essays describing nature or the appearance of the heroes of prose works based on lyrical works, write problem essays expressing one's opinion on the problem raised in the work, and compose stories related to the plot of the studied work. Through the implementation of such tasks, students' correct thinking skills are improved.

To understand Navoi, we can find a broad meaning, inexhaustible spiritual nourishment, from an entire work, from a single verse, a single line. It guides the reader to perfection. Therefore, one must have realized perfection and embody humanity, generosity, patriotism, sincerity, and nobility in one's heart.

Keywords: Word, work, spirituality, man, nature, life, perfect man, generosity, love, upbringing

Shunday insonlar borki, olam qadar yashaydi. Bunday insonlar o'zligidanda kechib, insoniylikni, mehr-muruvvatni, saxovatni, tavozeni, kamtarin bo'lishni o'z hayot aqidasi biladilar. Ularga, ularning xarakteriga johillik, mehrsizlik, o'zligini o'ylash, beparvolik, dilozorlik kabi yomon illatlar begona. Bunday kishilar dunyoga kelib, mehr ulashishni, ko'ngillarni xushnud aylashni, insonlarga nimaiki yaxshi narsalar munosib bo'lsa, shularni e'zozlashni kasb qiladilar.

Ko'ngil inson qalbining nishonasi. U pok va nurli bo'lsa, insoniylik shuncha go'zal namoyon bo'ladi. Ko'ngilda paydo bo'lgan narsa, dilda va tilda zohir bo'ladi. Shuning uchun bolsa kerak, buyuk allomalar "Dilda bori tilga ko'chadi",

"Til – ko'ngil oyinasi", "Qalbdagi beg'uborlik yuzda aks etadi",- deyishgan.

Zotan, buyuk alloma, mutafakkir, so'z mulkingning sultoni, turk tilimizning rivojiga katta hissa qo'shgan shoir – bu Alisher Navoiydir.

Navoiyning buyukligi nimada? Nega asrlar o'tsada, shoir asarlari jilvalanib sayqallanadi, o'zligini, betakrorligini, nafis satrlarda namoyon qiladi?

Mir Alisher Navoiy asarlari inson qalbiga, boy ma'naviy olamiga juda yaqin. Shuning uchun ham bu asarlar yillar o'tsada, asrlar o'tsada insoniyat, uning kelajagi, buguni, o'tgan tarixini aks ettiradi. Buyuk kelajak haqida o'ylashga, bugungi kunni qanday yashashga, tarixga nazar tashlashga undaydi. Bir so'z bilan aytganda, o'lmas asarlar, boqiy ma'naviy boylikdir.

Hazrat Navoiyning har bir asari o'zi bir olam, o'zi bir ma'naviy boylikdir. Zero, Navoiyni anglash, o'zlikni anglashdir.

Bunga ko'hna tarix ham misol bo'la oladi. Shoh va shoir, buyuk davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur buyuk Navoiy haqida shunday fikrlar bildirgan:

"Alisherbek naziri yo'q kishi edi. Turkiy til bila to she'r aytubturlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas. ...Ahli fazl va ahli hunarg'a Alisherbekcha murabbiy va muqavviy ma'lum emaskim, hargiz paydo bo'lmish bo'lg'ay". Yoki Alisher Navoiyning do'sti, hammaslagi, yaqin do'sti bo'lgan Husayn Boyqaro ham buyuk shoirga go'zal ta'riflar bergan, ulug'lagan.

"Mir Alisher turk tilining o'lgan jasadig'a Masih anfosini bila ruh kiyurdi",- deya ta'kidlagan. Hazrat Navoiyning buyukligi, asarlarining umrboqiyligi ham shundadir aslida. Navoiy ijodi, uning nazmiy va nasriy satrlari bunga yaqqol dalildir. Shoirning ana shunday asarlariga, betakror satrlariga bir nazar tashlaymiz. Bu asarlardagi nozik nuqtalarga, purma'no satrlarga izohlar beramiz, tahlil qilamiz, mushohadalar yuritamiz. Bugungi kun bilan, tarbiya, samimiylik, komillik, saxovat kabi ulug' tushunchalar bilan uyg'unlikda sharhlaymiz.

Ey ko'ngul, boqmag'il jahon ishig'a,

Ki jahon qilmadi vafu kishiga.

Bir ulug'rak kesak erur bu jahon,

Ki ko‘pragi erur suv ichra nihon...

Alisher Navoiyning bu satrlarida dunyoning o‘tkinchiligi, hech kimsaga vafo qilmasligi, bu jahon go‘yo bir kattaroq kesakka(tuproqqa) qiyos qilinmoqda.

Uning ozroq qismigina yer yuzida bizga oshkora ko‘rinib, qolgan ko‘prog‘i suv ichra yashirindir. Sen unga (o‘tkinchi dunyo)ga aldanib qolmagin, hali zamon suvda erib ketishi hech gap emas. Shunday ekan, o‘zingga iymonni, e‘tiqodni mustahkam qilib olgin, shunda o‘tkinchi dunyoga aldanib qolmayсан, sog‘lom fikrli bo‘lasan, deyilmoqda.

Alisher Navoiy “Sab‘ai sayyor” dostoni.

Shoirning durdona hikmatlaridan ba‘zilariga to‘xtalib o‘tamiz.

Bu gulshan ichraki yo‘qdur baqo guliga sabot,

Ajab saodat erur qolsa yaxshilik bila ot.

Bu dunyoda abadiy qolish mumkin emasdir, ammo yaxshi nom qoldirish ulug‘ baxt-u saodatdir.

Mustag‘niy - mag‘bun,

Mutakabbir – mal‘un.

Kimki mol-dunyosiga mag‘rurlansa, aldanadi, qattiq adashadi. Kibrlangan kishi esa, la‘natlangan hisoblanadi. Ya‘ni, inson ortiqcha mol-dunyosi bilan mag‘rurlanmasligi, boshqalardan ustunligi bilan kibr-u havoga berilmasligi kerak.

Chunki, bular hammasi o‘tkinchi. Yaxshilik va insoniylik abadiy qoladi deyilgan.

Alisher Navoiy hikmatlarida ilm-ma‘rifat, ota-onaga hurmat, iymon-e‘tiqodlilik, ustozlarga hurmatda bo‘lish, keksalarni izzatlash, qalbni, ko‘zni pok tutish, yomon narsalardan yiroq bo‘lish, yomonlik qilmaslik kabi qator insoniy fazilatlar ham ulug‘langan, talqin etilgan, hayotiy dalillar bilan izohlangan. Bu kabi hikmatlarni biz shoirning eng yirik “Xamsa” asaridan tortib, kichik masnaviylarida, fardlarida, hikmatlarida ham uchratamiz.

Masalan: Haq yo‘linda kim senga bir harf o‘qutmish ranj ila,

Aylamak bo‘lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Kimki to‘g‘ri (Haq) yo‘lda mashaqqatlar chekib senga bir harf o‘rgatgan bo‘lsa, yuz xazina berib ham uning haqini ado etib bo‘lmaydi. Bu misralarda ustozlarga, ularning mashaqqatli mehnatlariga e‘tibor qaratilgan. Mana bu baytga e‘tibor qaratamiz:

Kishi aybing desa, dam urmag‘ilkim, ul erur ko‘zgu,

Chu ko‘zgu tiyra bo‘ldi, o‘zga aybing zohir aylarmu?

Aybingni kimki yuzingga aytsa, sen e‘tiroz bildirma, chunki u oynaga o‘xshaydi. Agar oyna xiralashsa, dam urganda, xira tortsa, qayta aybingni ko‘rsata olmaydi. Keyin kim ham aybingni yuzingga aytadi. Chunki, haqiqiy do‘stingina aybingni yuzingga ayta oladi. Agar uni ranjitsang, qayta senga aybingni aytmaydi. Xalqimizda shunday maqol bor: “Do‘st achitib gapirar, dushman kuldirib”.

Quyidagi satrlarda ilimli kishilar ulug‘lanib, payg‘ambarlarga qiyoslangan.

Birovkim, qilsa olimlarga ta‘zim,

Qilur go‘yoki payg‘ambarg‘a ta‘zim.

Hadis o‘lmish Nabiyydin bo‘yla hodis –

Ki, olim keldi payg‘ambarg‘a voris.

Olimlarga, ilimli kishilarga ta‘zim qilgan kishi payg‘ambarlarga ta‘zim qilganday bo‘ladi. Chunki Muhammad alayhis-salom: “Olimlar mening vorisimdur”,- deganlar. Navoiy nazdida ham ilm – ma‘rifatlilik ulug‘likdir. Chunki, ilimli kishilargina ulug‘likka, komillikka erishadi.

Navoiy hazratlari so‘z borasida ham juda ko‘p hikmatlar yozgan. So‘zning qudrati, o‘z o‘rnida qo‘llanishi, tinglovchiga ma‘no yetkaza bilishi, teranlik bilan tanlanishi va ayni damda, muxtasar bo‘lishi haqida aytib o‘tgan.

Har kimsaki so‘z demak shiorida durur,

Ma‘ni guli nutqining bahorida durur .

So‘z kim desun ulki ixtiyorida durur,

So‘z yaxshilig‘i chu ixtisorida durur.

Kimki soʻz aytmoq istasa, maʼno guli uning (nutqning) bahori kabitur. Soʻzni tanlab, xohlagancha aytsin, ammo uning qisqaligi yaxshiroqdir. Koʻp soʻz maʼniga putur yetkazadi. Navoiyning har bir satrida buyuk hikmat yashirin. Shu bilan birga axloq-odob, insoniy ulugʻ fazilatlar mujassam. Chunki koʻp gapirish yaxshi xislat emas. Bu odobga ziddir. Shunday chiroyli soʻzlash lozimki, qisqa, ammo keng maʼnoga ega boʻlsin.

Odami ersang, demagil odami,

Oniki yoʻq xalq gʻamidin gʻami.

Odam boʻlsang, shunday boʻlginki, xalqning gʻamini oʻzingning gʻaming deb bil. Shu xalqning bir vakili sifatida oʻzingni koʻrmasang, odamgarchilik qilmasang, odamlar safida emassan. Bu yolgʻon. Yolgʻon esa katta gunohdir.

Hazrat Navoiy inson koʻnglini eng ulugʻ deb biladi. Chunki koʻngil qalbning goʻshasi, makoni. Agar uni nohaq ranjitsang, vayron qilsang, qaytadan tiklash mushkul. Chunki, mumtoz adabiyotda koʻngil shishaga qiyoslanadi. Shisha juda nozik boʻlib, agar u sinsa, qayta tiklab boʻlmaydi. Insonning koʻnglini ham hech qachon ranjitmaslik, ozor bermaslik kerak. Agar bir koʻngil ozorlansa, obod joylar vayrona boʻlganga, hatto Kaʼbaday muqaddas joy vayron boʻlganga qiyoslanadi.

Kimki bir koʻngli buzugʻning xotirin shod aylagay,

Oncha borki, Kaʼba vayron boʻlsa, obod aylagay.

Yaʼni, baxtsiz, armonli dunyodagi ojiz, dili vayron kishidan hol soʻray, koʻnglini topish, odamgarchilik qilish muqaddas ish. Goʻyoki vayron Kaʼbani obod qilish kabitur. Bu insonlarning insonlarga marhamatli boʻlishiga daʼvatdir.

Bunday satrlar Alisher Navoiyning deyarli barcha asarlarida uchraydi. “Xamsa” dostoninig qahramonlariga eʼtibor qilsak ham, “Lison ut-tayr” dagi falsafiy mushohadalarga toʻxtalsak ham, “Arban” dagi hadislarda ham, “Nasoyim ul- muhabbat” dagi hikmatlarda ham, “Mahbub ul –qulub” dagi hikmatlarda, hikoyatlarda ham jamuljamdir. Quyida Hazrat Navoiyning bir hikmatiga toʻxtalamiz.

“Kavshsizlikdin malul boʻlmagʻil, ayogʻsizlarga boqib, shukr qil”.

Oyogʻimda kavushim yoʻq deb nolima, balki oyogʻi yoʻqlarga boqib shukr qil.

Bu hikmatda Navoiy shukr qilishga undamoqda. Chunki, har narsadan nolishdan avval, atrofingga nazar sol, sendan ahvoli yomonlar bordir. Shuning uchun boriga shukr qilishni oʻrgan.

Navoiy asarlari, ulardagi maʼno xazinalari asrlar oʻtsada, kelajak avlod uchun, bugungi kunimiz uchun yorqin mashʼal, yoʻlni yorituvchi yulduz boʻlib xizmat qiladi. Biz bundan faqat ezguliklar, komillik sari intilishda, insoniy sof tuygʻularni shakllantirishda dasturulamal sifatida foydalanamiz. Umrboqiy maʼnaviy xazina boʻlmish bu hikmatlar asrlar davomida xalqimizga xizmat qiladi.

Garchi shoir aytganidek: ***Nafing agar xalqqa beshakdurur,***

Bilki, bu nafʼ, oʻzingga koʻprakdurur.

Kimgaki bir rishta yeturdung ziyon,

Qatlingga ul rishtani bilgil yilon.

Vatan tarkini bir nafas aylama,

Yana rani gʻurbat havas aylama.

Alisher Navoiy.

Adabiyot

Alisher Navoiy. (2025). *Nasriy asarlar*. Toshkent, “Turon-iqbol” nashriyoti.

Alisher Navoiy. (2016). *Ibratli hikoyatlar va xislatli hikmatlar*. Nashrga tayyorlovchilar A.Tilavov, I.Saydullayev. Toshkent, “Sano-standart” nashriyoti

Alisher Navoiy. (2016). *Ibratli hikoyatlar va xislatli hikmatlar*. Toshkent, “Sano-standart” nashriyoti.

Alisher Navoiy. (2006). *Hikmatlar*. Toshkent, “Sharq” nashriyoti.

Alisher Navoiy. (2006). *“Hayrat ul-abror” dostoni*. Toshkent

Alisher Navoiy. (2013). *“Gʻaroyib us-sigʻar” asari. Gʻazallar tahlili*. Toshkent, “Yangi asr avlodi” nashriyoti.

ONA TILI O'QITISHDA NUTQIY KOMPETENSIYALARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Xilola SUYUNOVA*

Annotatsiya

Bugungi rivojlanish davrida ona tilini sifatli va zamonaviy o'qitilishiga e'tibor berish ilgari qaratilgan. Ushbu maqolada o'quvchilarda lingvistik kompetensiyalarni rivojlantirishda ularning o'z ona tilida fikrlarini erkin va ravon bayon eta olishlariga, shevada emas adabiy til normalariga rioya etgan holatda so'zlay olishiga, yozuvlarida imloviy va lug'aviy xatoliklarga yo'l qo'ymasliklarida, hujjatlarni o'z ona tilida yurita olishlariga, hamda chet tillarni bilishlariga e'tibor qaratishimiz lozim bo'lgan fikrlar qayd etilgan. Ona tilining xalqaro maydondagi obro'-e'tibori va nufuzini yuksaltirish, mamlakatimizning jahon kommunikatsiya tizimiga integratsiyalashuvini ta'minlash, farzandlarimiz uchun chet tillarini, axborot texnologiyalarini har tomonlama puxta egallashlariga e'tibor qaratayotganimiz kabi o'z ona tilimizni puxta o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini ham oshirib borishlariga ko'mak berishimiz lozim. Ana shunday holatlarda o'quvchi bilimini yanada oshirishda ta'limda lingvistik kompetensiya degan tushuncha ta'lim sohasida keng qo'llanilayotganligi xususida aytib o'tilgan. O'quvchilarda lingvistik kompetentlikni rivojlantirishda asosan biz ularning o'z ona tilida fikrlarini erkin va ravon bayon eta olishlariga, shevada emas adabiy til normalariga rioya etgan holatda so'zlay olishiga, yozuvlarida imloviy va lug'aviy xatoliklarga yo'l qo'ymasliklarida, hujjatlarni o'z ona tilida yurita olishlariga e'tibor qaratishimiz lozim. Lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishda qator pedagogik texnologiyalar, innovatsion vositalar bilan bir qatorda darslik va o'quv qo'llanmalari ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, talabalarni lug'at bilan ishlashga o'rgatish til ta'limining muhim bosqichlaridan biri ekanligi isbotlangan. Lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishda qator pedagogik texnologiyalar, innovatsion vositalar bilan bir qatorda darslik va o'quv qo'llanmalari ham muhim ahamiyatga ega ekanligi til ta'limini rivojlanishida integrativ darslarning ahamiyati katta ekanligi yoritib o'tilgan. Matn tahlili bilan ishlashga qaratilgan dars mashg'ulotida esa, o'quvchilarga matnning asosiy go'yasini aniqlash, matn mavzusi asosida klaster tuzish, mavzu mohiyatini grafik usulda yoritish, matn ichidagi tayanch so'z va iboralarni taqdimot usulida ko'rsatish, so'zlar xilma-xilligi yuzasidan jadvallar tuzish kabi ijodiy faoliyatni shakllantiruvchi mashqlarni bajartirish tavsiya etiladi.

Bunday usullar orqali o'quvchilar tilni tizimli o'zlashtirish hamda keltirilgan ma'lumotlarning asosiylarini ikkinchi darajali ma'lumotlardan farqlay olishga erishishlari ta'kidlangan. Ona tilini o'qitishda nutqiy kompetensiyalardan bosqichma-bosqich qo'llanilganda ijobiy natijalar berishi dalillangan.

Kalit so'zlar: kompetensiya, integratsiya, lingvistik, so'z, so'z boyligi, nutq, matn, tasavvur, ta'lim

The Role and Importance of Speech Competences in Language Teaching

Abstract

In today's development era, attention is being paid to the quality and modern teaching of the mother tongue. This article notes that in developing linguistic competencies in students, we should pay attention to their ability to express their thoughts freely and fluently in their mother tongue, to speak in accordance with the norms of the literary language, not in dialect, to avoid spelling and vocabulary errors in their writing, to be able to conduct documents in their mother tongue, and to their knowledge of foreign languages. We should help our children to increase their interest in learning their mother tongue thoroughly, to enhance the prestige and authority of their mother tongue in the international arena, to ensure the integration of our country into the global

* Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Navoiy davlat universiteti fakultetlararo chet tillar kafedrasida katta o'qituvchisi, I-bosqich doktorant (DSc). E-pochta: hilolasuyunova0@gmail.com

communication system, and to ensure that they master foreign languages and information technologies in all aspects. In such cases, it is mentioned that the concept of linguistic competence in education is widely used in the field of education to further improve student knowledge. In developing linguistic competence in students, we should pay attention to their ability to express their thoughts freely and fluently in their native language, to speak in accordance with the norms of the literary language, not in dialect, to avoid spelling and vocabulary errors in their writing, and to maintain documents in their native language. In the formation of linguistic competences, textbooks and teaching aids are also important, along with a number of pedagogical technologies and innovative tools. In particular, it has been proven that teaching students to work with a dictionary is one of the important stages of language education. It is highlighted that in the formation of linguistic competences, textbooks and teaching aids are also important, along with a number of pedagogical technologies and innovative tools, and the importance of integrative lessons in the development of language education. In the lesson focused on working with text analysis, students are recommended to perform exercises that form creative activity, such as identifying the main idea of the text, creating clusters based on the topic of the text, highlighting the essence of the topic in a graphic way, presenting key words and phrases in the text, and creating tables on the diversity of words.

It is emphasized that through such methods, students can achieve systematic mastery of the language and distinguish the main information from secondary information. It is proven that the gradual use of speech competencies in teaching the mother tongue gives positive results.

Keywords: integration, linguistics, competence, word, vocabulary, speech, text, imagination, education

Hozirda ona tili darslarining mazmuni va shakllarining zamon talablari asosida o'zgarib, takomillashib borishini o'qituvchi va o'quvchining hamkorligisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Negaki, ularning birgalikdagi amaliy faoliyati tufayligina dars jarayonida ijobiy faollikga erishish mumkin. Ona tili predmeti o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning fikrini yuzaga chiqarish shakllari (og'zaki va yozma nutq), vositalari (tovush, harf, so'z, gap, matn), usullarini (aytish va eshitish, gapirish va tinglash, o'qish va yozish) egallashlari bilan qo'shib olib borishning yetakchi omilidir. (Roziqov, 2005, 9-b). Shunday muhitda o'quvchi egallashi ko'zda tutilgan bilim, ko'nikma va malakalarni mustaqil holda o'zlashtira boradi.

O'quvchilarga yo'naltirilgan ta'limning yo'nalishlaridan biri, tabaqalashtirilgan o'qitish va o'quv jarayonining o'zgaruvchan tashkil etilishi bilan bir qatorda, o'quv jarayonining integratsion asosda qurilishi hisoblanadi. Bu borada ona tili o'qitishning maqsad va vazifalarini to'g'ri anglagan holatda darslarni tashkil etish muhim sanaladi. Ona tili o'qitish metodikasining asosiy maqsadi til imkoniyatlaridan to'g'ri, aniq, o'rinli va unumli foydalanish ko'nikma va malakalarini hosil qilish; mantiqiy-ijodiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish; milliy istiqlol g'oyasini, sharqona tarbiyani shakllantirish; talaba shaxsini ma'naviy boyitishdan iborat. Shuning uchun, fan bo'yicha o'qitish tuzilmasini takomillashtirish yo'llarini topish kerak, ya'ni, tilni mukammal o'rgatish strategiyalarini ishlab chiqish lozim.

Ikkinchidan, chindan ham zamonaviy ta'lim-bu yaxlit shaxsni shakllantirish jarayoni, shuning uchun shaxsning har tomonlama rivojlanishi va o'zini o'zi rivojlantirishini ta'minlaydigan bunday modellarni izlash juda muhimdir.

Uchinchidan, o'quv jarayonining yaxlit qurilishi ancha texnologik imkoniyatlarni o'z ichiga oladi. Bugungi kunda xalqimiz ma'naviy hayotidagi boshqa ko'plab muammolar qatori til masalasi ham kun tartibidagi dolzarb vazifaga aylandi. Ayniqsa, ona tilining xalqaro maydondagi obro'-e'tibori va nufuzini yuksaltirish, mamlakatimizning jahon kommunikatsiya tizimiga integratsiyalashuvini ta'minlash, farzandlarimiz uchun chet tillarini, axborot texnologiyalarini har tomonlama puxta egallashlariga e'tibor qaratayotganimiz kabi o'z ona tilimizni puxta o'rganishga bo'lgan qiziqishlarini ham oshirib borishlariga ko'mak berishimiz lozim. Ana shunday holatlarda o'quvchi bilimini yanada oshirishda ta'limda lingvistik kompetensiya degan tushuncha ta'lim sohasida keng qo'llanilmoqda. Lingvistik kompetensiya haqida gapiradigan bo'lsak, buni biz

o'quvchining tilga bo'lgan qiziqishi va bilimining yanada yetuklikka erishganligi deyishimiz mumkin. Albatta har qanday bilimni egallashda olib boriladigan darsning muhim jihatlaridan bo'lmish uning olib borish usuli va qo'llaniladigan metodlariga ahamiyat berish lozim.

Ona tili o'qitishning quyidagi maqsad va vazifalarini ko'rib chiqamiz:

- **amaliy maqsad:** til imkoniyatlaridan mustaqil va erkin foydalanish ko'nikma va malakalarini hosil qilish;

- **ta'limiy maqsad:** talabalarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki, yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini egallash, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni shakllantirish;

- **tarbiyaviy maqsad:** ma'naviy, g'oyaviy - estetik tarbiya berish;

- **rivojlantiruvchi maqsad:** talaba shaxsini aqliy jihatdan rivojlantirish.

- **yo'naltiruvchi maqsad:** talaba tafakkurini maqsadli yo'naltirish.

"Talaba - ta'lim - o'qituvchi" sistemasi yangilangan ta'lim mazmunida yetakchi omildir. Bo'lajak ona tili o'qituvchisi metodika fanini chuqur o'rganishi, kommunikativ savodxonlik me'yorlari bo'yicha DTS talablarini yaxshi bilishi darkor. Shuningdek, o'quvchi so'z boyligini oshirish va boyitishning xilma-xil usullarini bilishi, til imkoniyatlaridan unumli foydalanishni o'rganishi, egallangan nutqiy ko'nikma va malakalarni mustahkamlash, rivojlantirish, takomillashtirish, ularni amaliyotga tatbiq etish yuzasidan izchil ma'lumotlarga ega bo'lishi lozim. (To'xliyev, 2006, 13-b) O'quvchilarda lingvistik kompetentlikni rivojlantirishda asosan biz ularning o'z ona tilida fikrlarini erkin va ravon bayon eta olishlariga, shevada emas adabiy til normalariga rioya etgan holatda so'zlay olishiga, yozuvlarida imloviy va lug'aviy xatoliklarga yo'l qo'ymasliklarida, hujjatlarni o'z ona tilimizda yurita olishlariga e'tibor qaratishimiz lozim. Lingvistik kompetensiyalarni shakllantirishda qator pedagogik texnologiyalar, innovatsion vositalar bilan bir qatorda darslik va o'quv qo'llanmalari ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, talabalarni lug'at bilan ishlashga o'rgatish til ta'limining muhim bosqichlaridan biridir. Bu o'rinda o'qituvchining vazifasi – o'quvchilarni to'g'ri qo'yilgan topshiriq hamda savollar orqali matnni tushunish hamda mustaqil, ijodiy fikrlashga undash. Masalan, yangi ma'lumotlar bilan tanishishga mo'ljallangan o'quv matni bilan ishlashda quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. *Berilgan matn mazmuni bilan tanishib chiqing va unda ko'rsatilgan asosiy g'oyaga e'tibor qarating. Matn muallifi qanday g'oyani asos qilib olgan?* 2. *Matnda keltirilgan ma'lumotlar siz uchun qanday ahamiyatga ega?* 3. *Matn yuzasidan qanday savollaringiz bor?* Agar o'qituvchi o'quvchiga yuqoridagi kabi yo'naltiruvchi topshiriqlarni berib borsa, o'quvchi til o'rganishning maqsadini to'liq tushungan holda o'zlashtiradi. Matn tahlili bilan ishlashga qaratilgan dars mashg'ulotida esa, o'quvchilarga matnning asosiy go'yasini aniqlash, matn mavzusi asosida klaster tuzish, mavzu mohiyatini grafik usulda yoritish, matn ichidagi tayanch so'z va iboralarni taqdimot usulida ko'rsatish, so'zlar xilma-xilligi yuzasidan jadvallar tuzish kabi ijodiy faoliyatni shakllantiruvchi mashqlarni bajartirish tavsiya etiladi. Bunday usullar orqali o'quvchilar tilni tizimli o'zlashtirish hamda keltirilgan ma'lumotlarning asosiylarini ikkinchi darajali ma'lumotlardan farqlay olishga erishadilar. Tilni o'zlashtirishning yana bir zamonaviy usullaridan biri o'quvchilarda mustaqil fikr yuritishga undovchi tafakkurni shakllantirish. Bunda o'qituvchi tomonidan bir nechta o'yin-topshiriqlardan iborat mashg'ulotlar tayyorlanadi va dars jarayoniga tatbiq etiladi. Masalan: **"O'z fikring bilan davom ettir"** o'yinida dars mazmuniga bog'liq, masalan, *"Bahor"* mavzusini tanlab, quyidagi o'yinni tashkil etish mumkin:

1-o'quvchi: *bahor mening sevimli faslim.....*,

2-o'quvchi: *daryolar suvga to'lgan.....*,

3-o'quvchi: *dehqonlar dalada ishlay boshlashdi.....*)

tarzida yuqoridagi fikrlarni davom ettirishadi. Shu tariqa o'quvchilardan mavzu doirasida bir-birini takrorlamagan holda mantiqiy izchillikda fikr bildirish talab etiladi.

Bu usul o'quvchilarni ona tilida erkin va ravon so'zlashga bo'lgan tezkor mushohadaga undaydi va so'z boyligining ortishiga ijobiy ta'sir etadi.

"Kimning imkoni yetadi.....?" o'yinida o'quvchilar juftlikda ishlaydilar va berilgan sxemalar asosida gaplar tuzadilar. Har bir o'quvchi o'zi tanlagan kartochkasi asosida gap tuzishi

shart. Oldin o'quvchilar bir-birlarini baholaydilar, so'ngra o'qituvchi o'quvchilarning ishlarini baholaydi. Namuna:

Ot-Hol-Fe'l. *Bolalar bog'ga borishdi.*

“Bir qarab uqib ol” o'yinida matn ikkiga bo'linib, ikkitadan o'quvchiga juftlikda ishlash uchun beriladi. O'quvchilar o'z matnini ovoz chiqarib o'qiydilar va bir vaqtning o'zida boshqa o'quvchining o'qiganini eshitadilar. Ularga har bir gapdan keyin biroz tanaffus qilib o'qish buyuriladi. Mashq yakunida ulardan matnning ikkinchi qismi, ya'ni eshitgan qismini bayon qilish so'raladi. Bu mashq o'quvchilarning fikrlash, eslab qolish qobiliyatini o'stiradi.

“Chalg'itish bilan shug'ullanish” o'yinida o'quvchilar juftlikda ishlaydilar, 1-o'quvchiga qisqa matn ovoz chiqarmay o'qish buyuriladi va bunga vaqt beriladi. Bu paytda 2-o'quvchi 1-o'quvchiga o'qiyotgan matniga oid bo'lmagan chalg'ituvchi umumiy savollar beradi.

1-o'quvchi savollarga *“hmm, ha”* deb yoki boshini qimirlatib javob qaytaradi. Shunda

2-o'quvchi darhol matnga oid savollar beradi va bu bilan 1-o'quvchining matnini qanchalik tushunib, eslab qolgani tekshiriladi.

Xulosa

O'quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ona tili ta'limida yuqoridagi kabi usullar o'quvchilarning lingvistik, leksik kompetensiyalarini oshirishga, tez fikrlashga, topqirlikka o'rgatishi barobarida ularning intellektual salohiyatlarini shakllantirishda ahamiyatli hisoblanadi.

Adabiyot

Bobokalonov R, Ne'matova G. (1998). *Ona tili o'qitishning yangi texnologiyasi haqida*. Toshkent.

To'xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. (2006). *O'zbek tili o'qitish metodikasi*. Toshkent, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi. Adabiyot jamg'armasi.

Данилюк А.Я. (1997). “Теоретико-методические основы интеграции в образовании”. Ростов-на-Дону.

Ziyomammedov B. Abdullayeva Sh. (2001). *Ilg'or pedagogik texnologiya*. Toshkent, Abu Ali ibn Sino.

Ziyodova T. (2000). *O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish*. Toshkent, O'qituvchi.

Turdiyeva M. (2020). *Pedagogik-psixologik hamda ixtisoslik fanlari integratsiyasini ta'minlash masalalari* N-2, Pedagogik mahorat.

Mizne, Claire Ann. (1997). *Teaching sociolinguistic competence in the ESL classroom SeniorThesisProject*.

Nazarova S. (1992). *O'zbek tili o'qitish metodikasi*. Toshkent, O'qituvchi.

Roziqov O., Mahmudov M., Adizov B., Hamroyev A. (2005). *Ona tili didaktikasi*, Toshkent, Yangi asr avlodi.

TARJIMA MATNLARNING LINGVOPRAGMATIK TADQIQI (MA'RIFATPARVAR SIYMOLAR ASARI TARJIMALARI ASOSIDA)

Hulkar TURDIYEVA*

Annotatsiya

O'z davrida millat ozodligi, ravnaqi, o'zligi uchun katta jasorat ko'rsatgan ma'rifatparvar siymolarning asarlari, ularning fikrlarini tadqiq qilish har bir zamon uchun dolzarb mazmunga ega ekan, bu asarlarning turli tillarga o'girilishi dunyo xalqlariga xolis tariximizni namoyon qilishi shubhasiz. Maqolada ma'rifatparvar siymolarning sharq tillariga qilingan tarjimalari hamda ularda aks etgan lingvopragmatik muvozanat hamda tavofutlar tahlil qilinadi.

Tadqiqotdan maqsad, tarjima jarayonida pragmatik yondashuvning zaruriyatini misollar, dalillar hamda strategiyalar orqali ochib beriladi. Zero, pragmatik anglashilmovchiliklar orqali ifodalanayotgan fikr noto'liq yoki umuman farqli, ba'zi hollarda zid holatda kelishi asliyat matnning beixtiyor nomunosib baholanishiga sabab bo'lishi mumkin.

Lingvopragmatika – pragmalingvistika va sosiopragmatikaning o'rtasida joylashadi. Bu yerda lingvopragmatika verbal muloqotning ikki asosiy komponentlari orasida kerakli halqa (zanjir) vazifasi bilan favqulodda muhim ahamiyat kasb etadi. Lingvopragmatika ham til tizimi, ham so'zlovchining kognitiv muhiti orasidagi moslashuvni belgilaydi. Bu umumiy pragmatikaning boshqa biror qismiga mos kelmaydi. Jumladan, pragmalingvistika, ko'proq grammatik xatolarni tekshirishga moyil bo'lib, noto'g'ri grammatikani qo'llab bildirilgan fikr anglashilmovchilikka olib kelishini misol qilish mumkin. Ijtimoiy me'yorlar va til o'rtasidagi bog'liqlik lingvopragmatika doirasida o'rganilib, qisman soesiologiya va qisman lingvistikani o'z ichiga oladi.

Millatparvar siymolarning asarlarining o'zbekcha va boshqa ayrim tillardagi tarjimasi bahsga tortilib, tarjima matnlarda kuzatilgan lingvopragmatik ekvivalentlik hamda tavovutlar qayd etildi, tahlil qilindi hamda takliflar berildi.

Masalan, Cho'lponning "Kecha va kunduz" asaridagi "...O'tgan kuz biznikiga mehmon bo'lib kelishdiku kelinibibisi bilan birga. O'shanda necha marta kishi yuborib chaqirtirdim, bormadingiz, otangiz javob bermadi. ...Zebi bosh tebratdi". (Cho'lpon, Kecha va kunduz) jumalari tarjimasiga diqqatimizni qaratdik. "...Last fall, do you remember, she came to us with her sister-in-law. At that time, I invited several guests, but you didn't come, your father didn't reply to my invitation. ... Zebi shook her head". (Christopher Fort tarjimasi, 2020)

Kelishdiku so'zidagi "-ku" yuklamasini ingliz tiliga to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilish uchun muqobil yuklama mavjud emas. O'zbek tilidagi bu birlikni "do you remember" (eslaysanmi) deb tarjima qilinishi semantik hamda lingvopragmatik jihatdan ham muvaffaqiyatli chiqqan. Zero aynan shu kontekstda "eslaysanmi? Esingdami? Nahotli eslomasang? kabi ma'nolar yetakchilik qiladi. Shu bilan birga lingvopragmatik jihatdan g'alizlik ham e'tiborimizni tortdi: otangiz javob bermadi - your father didn't reply to my invitation (Otangiz mening taklifimga javob aytmadi (keladimi yo'qmi aytmadi) tarzida tarjima qilingan. Tarjimon o'zbek tilidagi "javob" so'zining ma'no ko'lamini chetda qoldirgan bo'lsa, boshqa tomondan o'zbek mentalitetiga singib ketgan "qiz bola biror joyga borsa otadan ruhsat olishi shart" qoidasidan balki xabari yo'qdir. Mazkur g'alizlikga "your father didn't permit" tarjimasi bilan barham berish mumkin. Maqolada shu kabi masalalar kengroq tahlilga tortiladi.

Tadqiqot metodlari: tavsifiy, qiyosiy-tipologik, empirik.

Dunyo tilshunoslari Erving Goffman, Robin Lakoff, P.Braun, S.Levinson, P.Grays, J.Tomas, G.Lich, A. Vierzbika, B.Frazer, J.Kulpeper, L.Lachenikt, J.Martin, M.Sifanau, X.Oatey, R.Vats, S.Ide, L.Mao, Y.Masumoto, S.Fukushima, S.Sanada, N.Kitamura, Ono Masaki, o'zbek olimlaridan M.M. Saidxonov, M.Hakimov, G.Toirova kabilarning tadqiqotlari lingvopragmatika

* Filologiya bo'yicha falsafa doktori, dotsent, Alfraganus University, ORCID: [0000-0002-0435-8689](https://orcid.org/0000-0002-0435-8689), hulkar.kamilovna@gmail.com

muammolari borasida muayyan natijalarni bergan. O'zbek tilshunosligida pragmatika tushunchasi birmuncha yangi bo'lsa-da, mazkur termin anglatgan tushuncha qadimdan bo'lganligini mavjud tarixiy tarjimalar orqali ham dalillash mumkin. Jeremi Munday, G'.Salomov, I.G'ofurov, O.Mo'minov, Z.Isomiddinov kabi tarjimashunos olimlarning qimmatli fikrlari, nazariyalari, tahlillari maqolaning yaratilishida muhim hissa bo'lgan.

Kalit so'zlar: lingvopragmatika, tarjima, tarjimashonlik, ma'rifatparvarlar, ekvivalentlik, milliy-madaniy xususiyatlar

Millatning ozodligi, taraqqiyoti va o'zligini himoya qilish yo'lida katta jasorat ko'rsatgan ma'rifatparvarlarning asarlarini o'rganish va ularning fikrlarini tadqiq etish har qanday davr uchun muhim ahamiyatga ega. Bu asarlarning turli tillarga tarjima qilinishi esa, shubhasiz, xalqimizning haqqoniy tarixini jahon ahliga tanitishga xizmat qiladi.

Tarjimani lingvopragmatik aspekti nuqtai nazaridan tadqiq qilish birliklarning konnotativ hamda denotativ ma'nolari, pragmatikasi, stilistik vositalari va ularning ekspressivligini taqdim eta bilish, milliy-madaniyatga xos realiyalarini o'girish masalalariga kengroq oydinlik kiritadi.

Lingvopragmatika muammolari borasida dunyo tilshunoslari Erving Goffman, Robin Lakoff, P.Braun, S.Levinson, P.Grays, J.Tomas, G.Lich, A. Vierzbika, B.Frazer, J.Kulpeper, L.Lachenikt, J.Martin, M.Sifanau, X.Oatey, R.Vats, S.Ide, L.Mao, Y.Masumoto, S.Fukushima, S.Sanada, N.Kitamura, Ono Masaki ilmiy tadqiqot ishlari, o'zbek olimlaridan M.M. Saidxonov, M.Hakimov, G.Toirova kabilarning izlanishlari, ular ilgari surgan nazariyalar, tamoyillar, strategiyalar XX asrning mazkur yosh sohasining (Pragmatika) ayrim jihatlariga salmoqli yechimlar beradi. O'zbek tilshunosligida hozirgi kunda ham pragmatika tushunchasi birmuncha yangi bo'lsa-da, mazkur termin anglatgan tushuncha qadimdan bo'lganligini mavjud tarixiy tarjimalar orqali ham dalillash mumkin. Tadqiqotimizning lingvopragmatik aspektda belgilab olingan predmeti bo'lgan tarjima tahlili uchun Jeremi Munday, G'.Salomov, I.G'ofurov, O.Mo'minov, Z.Isomiddinov kabi tarjimashunos olimlarning qimmatli fikrlari, nazariyalaridan oqilona foydalanildi.

Lingvopragmatika - pragmalingvistika va sotsiopragmatikaning o'rtasida joylashadi. Bu yerda lingvopragmatika verbal muloqotning ikki asosiy komponentlari orasida kerakli halqa (zanjir) vazifasi bilan favqulodda muhim ahamiyat kasb etadi. Lingvopragmatika ham til tizimi, ham so'zlovchining kognitiv muhiti orasidagi moslashuvni belgilaydi. Bu umumiy pragmatikaning boshqa biror qismiga mos kelmaydi. Jumladan, pragmalingvistika, ko'proq grammatik xatolarni tekshirishga moyil bo'lib, noto'g'ri grammatikani qo'llab bildirilgan fikr anglashilmovchilikka olib kelishini misol qilish mumkin. Ijtimoiy me'yorlar va til o'rtasidagi bog'liqlik lingvopragmatika doirasida o'rganilib, qisman sotsiologiya va qisman lingvistikani o'z ichiga oladi.

Ma'rifatparvar siymolarimizning bir qancha asarlari turli xorijiy tillarga tarjima qilingan. Jumladan, hamyurtlarimizdan Cho'lpon, Qodiriy, Behbudiy, Fitrat asarlari dunyoning ko'pgina tillariga tarjima qilingan. Bunda xorijlik tarjimonlar, olimlar (Olvord, Fort, Adib Halid, Ingaburg Baldauf) beqiyos mehnatlari bilan ma'rifatparvarlarimiz fikr, o'y, kechinmalari aks etgan asarlarini jahonga tanitganlar. Shuning bilan birga, xorij, xususan tatar-boshqird tilidan o'zbek tiliga ko'pgina jadid manbalari shu kungacha ham tarjima qilib kelinmoqda. Maqolada Cho'lponning "Kecha va Kunduz" asari va Christopher Fort tomonidan qilingan "Night and Day" inglizcha tarjimasi; Mahmudxo'ja Behbudiyning "Padarkush" asari va Olvord tomonidan inglizcha o'girilgan "Patricide" asari hamda Ahmad Zaki Validi To'g'onning "Hatiralar" asari va uning Sherali Turdiyev ilk marta o'zbek kitobxonida taqdim etgan "Bo'linganni bo'ri yer" nomi bilan qilgan tarjima kitoblari matnining ayrim o'rinlari bahsga tortiladi.

Lingvopragmatika doirasida nutqiy etiket strategiyalari; nutq ifoda etish uslubi, darajalari; madaniy nyuanslar; paremiologik birliklardagi badiiy san'at vositalari; so'z, birikma, jumalarning dennotativ, konnotativ, kontekstual ma'nolari kompleks tarzda o'rganiladi, tarjimada eng maqbul variant tanlanganlik holati tekshiriladi.

Jahon olimlari tadqiqotlari natijasiga ko'ra ilgari surgan nazariya va tavsiyalaridan kelib chiqqan holda tarjimalarda qo'llanilgan strategiyalarning lingvopragmatik aspektida tasnifi yaratildi hamda shu tasnifga asoslanib tarjimalar ustida izlanishlar olib borildi.

No	Tarjimaning lingvopragmatik strategiyalari	
1	Madaniy filtrlash (<i>Cultural filtering</i>)	tarjimada madaniy atamalarni o'zlashtirish, mahalliyashtirish (domestication) yoki xorijiy birlik holida qoldirish (foreignization) orqali tarjima qilish (Vinay & Darbelnet, 1995)
2	Aniqlashtirish (<i>Explicitness change</i>)	manba matnining ba'zi ma'lumotlari sezilar-sezilmas qo'shilishi yoki olib tashlanishi mumkin, bu matnning/birlikning mazmunini aniqlashtirish uchun amalga oshiriladi. (Venuti (2017))
3	Ma'lumotni o'zgartirish (<i>Information change</i>)	Yuqoridagi strategiyaga o'xshash, ammo ma'lumot aniq-tiniq o'zgaradi. Yashirin holda bo'lmaydi. (Newmark, 1988a); (Nida, 1969)
4	O'zaro munosabat /muloqotdagi elementlar o'zgarishi (<i>Interpersonal change</i>)	bu matndagi kishilar bilan muloqotda nutq uslublari va hissiylik (emotsionallik) darajasining o'zgarish holatlariga taalluqli bo'ladi.
5	Illokutsion o'zgarish (<i>Illocutionary change</i>)	Nutqiy aktlar bilan bog'liq o'zgarishlar (illokutsion - birlikning ortidagi maqsad)
6	Izchillik va mantiqiy o'zgarish (<i>Coherence change</i>)	ma'lumotlarning izchilligi va mantiqiy tartibida o'zgarishlari
7	Qisman tarjima (<i>Partial translation</i>)	Umumiy mazmunni yoritish
8	Izohli tarjima (<i>Visibility change</i>)	qo'shimcha ilovalar, iqtiboslar, qavs ichidagi izohlarni taqdim etish
9	Tahrirli tarjima (<i>Transediting</i>)	sifatsiz yozilgan manba matni ustida qayta ishlash, yozishi va tartiblash
10	Other pragmatic changes (<i>Boshqa pragmatik o'zgarishlar</i>)	Tarjima tilida pragmatik jihatdan anglashilishi qiyin bo'lgan joylashuvni tartibga solish, shevalar tanlovi va h.k.

Cho'lponning "Kecha va kunduz" asari Christopher Fort tomonidan ingliz tiliga tarjima qilingan. Aslyat va tarjima manbalardagi e'tibortalab lingvopragmatik xususiyatlarni ochiqlashga harakat qilamiz:

"...-O'tgan kuz biznikiga mehmon bo'lib kelishdiku kelinibisi bilan birga. O'shanda necha marta kishi yuborib chaqirtirdim, bormadingiz, otangiz javob bermadi. ...Zebi bosh tebratdi". Ingliz tilida: "...Last fall, do you remember, she came to us with her sister-in-law. At that time, I invited several guests, but you didn't come, your father didn't reply to my invitation. ... Zebi shook her head". (Christopher Fort tarjimasi, 2020)

Kelinbibi – muayyan shevalarda ishlatiladigan murojaat termini bo'lib, aka-uka yoki tog'a va amakining ayoliga nisbatan qo'llaniladi. O'zbek adabiy tilida "kelinoyi" so'zi qabul qilingan. Ingliz tilida "sister-in-law" deb tarjima qilishi 4-strategiyaga mos tushadi. Mazmun saqlangan, hissiylik, erkalash ohangi, geografik joylashuvga xoslik tushunchasi to'liq ifodalanmagan, ammo muqobil to'g'ri tanlangan.

Kelishdiku so'zidagi "-ku" yuklamasini ingliz tiliga to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilish uchun muqobil yuklama mavjud emas. O'zbek tilidagi bu birlikni "do you remember" (eslaysanmi) deb

tarjima qilinishi semantik hamda lingvopragmatik jihatdan ham muvaffaqiyatli chiqqan. Zero aynan shu kontekstda “eslaysanmi? Esingdami? Nahotli eslomasang? kabi ma’nolar yetakchilik qiladi. (2-strategiya)

Shu bilan birga lingvopragmatik jihatdan g’alizlik ham e’tiborimizni tortdi: *otangiz javob bermadi* - *your father didn’t reply to my invitation* (Otangiz mening taklifimga javob aytmadi (keladimi yo’qmi aytmadi) tarzida tarjima qilingan. Tarjimon o’zbek tilidagi “javob” so’zining ma’no ko’lamini chetda qoldirgan bo’lsa, boshqa tomondan o’zbek mentalitetiga singib ketgan “qiz bola biror joyga borsa otadan ruhsat olishi shart” qoidasidan balki xabari yo’qdir. Mazkur g’alizlikga “*your father didn’t permit*” tarjimasi bilan barham berish mumkin.

Tarjimon “*Jadid*”, “*qazi*” (*qozi*) va “*mahalla*” kabi so’zlarni transliteratsiya uslubida o’giradi. Ushbu atamalarni transliteratsiya qilib, ularning madaniy va siyosiy ziddiyatni aks ettiruvchi pragmatik vazifasini ochiqqlamaydi. Markaziy Osiyo tarixidan bexabar o’quvchilar, batafsil keltirilgan kontekstual izohlar bo’lmagani bois bu atamalarni chuqur ma’nolarini tushunmay qolishi mumkin.

Zebi, *Miryoqub* va *Akbarali Mingboshi* kabi roman personajlarning ismi yoki murojaat birliklarini aslicha oladi va milliy-madaniy xosligini asrab qoladi. Bu 1-strategiyaga mos tushib, xorijiy birlik holida qoldirish (foreignization) strategiyasiga to’g’ri keladi va muvaffaqiyatli tarjima deb aytish mumkin. Boshqa bir kontekstda, hurmat ifodasini bildirish yoki qarindoshlik atamaları uchun qo’llaniladigan so’zlarning (masalan, opa, aka – katta opa/aka uchun) ingliz tilida izohsiz berilishi pragmatik nozikliklarini yo’qolishiga olib keladi. Ingliz tilida mazkur tushunchalarga to’g’ridan-to’g’ri ekvivalent yo’qligi ham bunga sabab bo’lishi mumkin. Bunday holatlarda izohli tarjima (8-strategiya) anglashilmovchiliklarni oldini oladi.

“Mayli, o’ynab, yozilib kelinglar... *Yosh narsalar*, - dedi. “Very well, go be free and frolic. ... *Young things*. But ...” Mazkur tarjimada “*Yosh narsalar*” ingliz tilida “to’g’ridan-to’g’ri o’girilib, (6-strategiya) mantiqan o’zgargan. O’zbek tilida “*narsa*” – insonlarga nisbatan, “Hali yosh odamlar, o’ynab-kulishi kerak yoshdagilar” tagma’nosi bilan ishlatilsa, Fort buni “*things*” deb berishi xorij o’quvchilarini o’zbek lingvopragmatikasi yuzasidan chalg’itadi. “You are still young” (Siz hali yoshsiz), “It is your high time, young people” (Yoshlar, bu sizlarning ayni vaqtingiz) kabi (2-strategiya) birliklar milliy-madaniy xususiyatni ham, emotsionallik hamda gap ortidagi maqsadni (illokutsion) ham asliyatga ancha yaqin tarzda ochiqqlab bera oladi. Adaptatsiya va reduksiya bu holatda muvaffaqiyatli bo’ladi.

Kecha va kunduz” asari paremiologik va frazeologik birliklarga boy bo’lib, Fort ularni ingliz tilidagi ekvivalent paremiologiya, idiomalar yoki izohli so’zma-so’z tarjimalar orqali yoritadi, ammo ayrim hollarda lingvopragmatik jihatdan aynan mos kelmay qolish holatlari ham kuzatiladi. Misol uchun, “*yuragi ezildi*” (o’zbek tilida his-tuyg’ular ko’pincha yorqin tasvirlar bilan ifodalanadi) iborasi “*heart’s broken*” (so’zma so’z – yuragi singan, ma’nosi: hafa, tushkun, xomush) tarjima qilinib umumiy mazmunni yetkazgan, lekin o’zbek madaniyatiga xos jonli tasvir biroz chetlashadi.

Fort ma’noga sodiqlik bilan ingliz tilida so’zlashuvchi auditoriya uchun tushunarlilikni mohirlik bilan muvozanatlashtiradi, ko’pincha so’zma-so’z iboralar o’rniga pragmatik ekvivalentlikni tanlaydi.

Mahmudxo’ja Behbudiy asari “Padarkush”ning Edvard Allvort tomonidan ingliz tiliga tarjimasi bo’yicha pragmatik tahlil, tarjima jarayonida so’zlovchi niyati, emotsional ohang va madaniy xabarning qay darajada saqlanib qolganligi yoki o’zgarib ketganligini ilmiy jihatdan o’rganadi. Pragmatik yondashuv ma’no uzatishning semantik tuzilishdan tashqari, nutq aktlari (masalan, direktivlar, ekspressivlar), implikatur, xushmuomalalik strategiyalari, madaniy kontekst va sotsiolingvistik rasmiylik darajalari orqali amalga oshirilishini tahlil qiladi. “Padarkush” asarida personajlarning ritorik savollar, imperativ jumlar va axloqiy deklaratsiyalardan foydalanishi Jadid harakatining tarbiyaviy va islohotchi ruhini aks ettiradi. Behbudiy narrativ orqali nafaqat hikoyaviy syujetni taqdim etadi, balki o’quvchilarda ijtimoiy ongni uyg’otish va islohotchi fikrlarni ilhomlantirishni maqsad qiladi. Tarjima jarayonida ushbu pragmatik “Ey ota, sizning izningizdan borishni xohlamayman.” - “Father, I do not wish to follow in your footsteps.” “Sizning

izingizdan borish” iborasi ramziy ma’noga ega (axloqiy yo‘l, ideologiya). Inglizcha variant bu ma’noni soddalashtiradi, umumiy xabarni saqlab qolgan holda, madaniy idiomalar va e’tiborli so‘zlarga xos pragmatik chuqurlikni yo‘qotadi. Behbudiy o‘z dialog va monologlarida ota-onaga itoat, ta’limning muhimligi, din va milliy uyg‘onish kabi madaniy qadriyatlarini singdiradi. Bu elementlar ko‘pincha ishonchli nutq aktlari sifatida ishlaydi. Allvort funksional ekvivalentlikdan foydalanadi — madaniy jihatdan zich tushunchalarni ingliz tilidagi ekvivalentlari bilan almashtirib, xabar ravshanligini saqlaydi: “Ilm yo‘li bilan najot topish” – “Salvation through learning”.

Sherali Turdiyevning Ahmad Zeki Validi Tog‘anning boshqirdcha “Hatiralar” (Memoirs) asarini o‘zbek tiliga “Bo‘linganni bo‘ri yer” deb sarlavha tanlovi pragmatik yo‘nalishni biroz o‘zgartirib, asl matnning introspektiv ohangidan ko‘ra axloqiy saboqqa urg‘u beradi. *Hatiralar* “xotiralar” sifatida neytral ma’no anglatasa, *Bo‘linganni bo‘ri yer* matnning siyosiy dolzarbligini kuchaytirib, maqollar donolik tashuvchisi sifatida tanilgan o‘zbek o‘quvchilari bilan hamohang bo‘ladi. Bu moslashuv Tog‘anning turkist g‘oyalariga mos keladigan birlikka da’vatni kuchaytirgan.

Jahonga mashhur turkshunos olim, Istanbul universitetining faxriy professori, marhum Zakiy Validiy (Bu muhtaram zot haqida respublikamizda ilk bor O‘zbekiston xalq yozuvchisi Asqad Muxtor maqolasi “Xalq so‘zi” gazetasida e’lon qilingan] faqat tatar, boshqird, ozarbayjon, Usmoniy turklar bilan cheklanmasdan, balki ular bilan tarix, urf-odatlar, til, din va madaniya hayot jihatdan yaqin bo‘lgan turkistonlik qardoshlarning o‘tmishi, tili va adabiyoti bilan ham keng va atroflicha shug‘ullangan. Bu sohada uning “Chig‘atoy shoir Lutfiy devoni” (1912), “Turkman shoiri Maxtumqulining hayoti va asarlari” (1914), “Turkiston etnografiya olimi Abubakir Divoevning hayoti va asarlari”, “XVIII asr Farg‘ona tarixiga doir ba’zi bir ma’lumotlar” (1915), “Buxoro xonligiga sayohatim hisoboti” (1916), “Turkmanistonning ma’naviy madaniyati” (1917), “Turkiston” (1925), “Turkiston masalasi”, “O‘zbek Shayboniyxonning she’rlari”, “Turkiston va Edil diyorlarining madaniy aloqalari”, “Turkistonning istiqlol harakatiga qarshi” (1927), “Alisher Navoiy” (hayoti va asarlari) (1941), “Tarixda turklar va forslar” (1943), “Temur va Yeldirim Boyazid” (1948), “Buyuk turk hukmdori Shoxruh” (1949) va “Xotiralar” (1969) singari asarlari bosilgan. Bular ichida, ayniqsa uning hayotining so‘nggi yillarida yaratilgan “Xotiralar” kitobi xarakterlidir. Ushbu “Xotiralar”da olim o‘zining XX asrning boshlari va 20-yillarning dastlabki davridayoq Xeva, Kozon, Orenburg, Peterburgiya Moskvadagi o‘qish va ish faoliyatida, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotdagi ishtiroklari bilan birga Buxoro, Farg‘ona, Samarqandda olib borgan turli ma’rifiy va madaniy hamda ijtimoiy-siyosiy ishlari haqida batafsil fikr yuritadi. Rus olimlaridan akademik V. V. Bartol’d, Radlov, professor Katanov hamda o‘zbek, qozoq, turkman, qirg‘iz, tojik ziyolilari M. Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashid-xonov, F. Xo‘jaev, K. Usmonxo‘jaev, Cho‘lpon, Ashurali Zohiriy, Mustaf o Cho‘qaev, Baytursunov, N. To‘raqulov, Jonuzoqov va boshqalar bilan bo‘lgan aloqa-hamkorliklari, Turkiston milliy istiqloli yo‘lidan kurashlari, ularning dastlabki g‘alabasi va keyingi harakatining sabablari haqida bevosita o‘zi ko‘rib kechirganlarini bo‘yab-bejamasdan yozib o‘tadi. Bundan tashqari, “Xotiralar”da Turkiston, muhtoriyati, Boshqirdiston va Qozog‘istondagi milliy hukumatlarning bol’sheviklar tomonidan yiqitilishi, uning rahbarlaridan biri bo‘lgan Zakiy Validiyning bol’sheviklar ta’qibidan qochib, yashirinch a Uzoq Xorazm (Xeva) va Turkman bosmachilari orasida yurishlari, ular o‘rtasida Buxoro va Samarqandda olib borgan ishlari haqida so‘zlaydi. Boshqirdiston, Alash O‘rda va Turkistondagi hukumatlarga qarshi bol’sheviklar va ularning rahbarlarining tutgan riyokorlik siyosatlari haqida ham keng fikr yuritiladi. Hatto bu haqda xorijga chiqib ketish ol-didan Leninga qarata qat’iy norozilik bilan yozgan xatlar “Xotiralar”da aynan keltiriladi. Bundan tashqari, Zakiy Validiyning turli davrlarda turli munosabatlar bilan Farg‘ona, Buxoro, Xiva, Samarqand, Qarshi shaharlarida, xorijdagi Eron, Hindiston, Turkiya, Germaniya kabi mamlakatlarda bo‘lgan vaqtlari, Germaniyadagi turkistonlik va Buxorolik talabalar bilan bo‘lgan shaxsiy uchrashuv va suhbatlar, taassurotlar, ularning so‘nggi taqdirlari haqida ham qimmatli ma’lumotlar keltiradi. Tatar va o‘zbek xalqining adabiy aloqalari tarixi hamda vatanimiz bilan bog‘liq boshqa muhim tarixiy voqealarni bayon etuvchi bu asar ko‘pchilikning qo‘liga yetib bormaganligi achinarli hol.

Keyinchalik, zamon zayli o'zgarib, asar muallifiga nisbatan siyosiy qarshilik yo'qolganidan keyin mamlakatimiz olimlari Zaki Validi asarlarini boshqird va turk tillaridan tarjimalariga qo'l urdilar. Ammo Sh.Turdiyevning xizmatlari bu ishlarga debocha bo'lganini ta'kidlash, e'tirof etish muhim.

Tarjima jarayonida lingvopragmatik jihatlar o'ta ahamiyatli sanalishi, muqobil strategiyalar qo'llanilishi lozimligi pragmatik anglashilmovchiliklardan chetlashish va tarjima asliyat tili kabi semantik hamda milliy-madaniy xususiyatlarini saqlab qolishini ta'minlaydi. Millatparvarlar asarlari obyekt sifatida tanlangani tarjima, tilshunoslik, tarix, adabiyot hamda pedagogika sohalarida ham muayyan ijobiy ta'sirlarga ega. Cho'lponning "Kecha va kunduz" asarining Christopher Fort tomonidan ingliz tiliga tarjimasi va Mahmudxo'ja Behbudiy "Padarkush" asarining Edvard Allvort tomonidan tarjimasi lingvopragmatik jihatdan tahlil qilinganda, tarjima jarayonida madaniy va kommunikativ nuanslarning qisman saqlanishi yoki yo'qolishi aniqlanadi. Tarjimalar ma'noga sodiqlik va auditoriya uchun tushunarlikni muvozanatlasa-da, madaniy va pragmatik nozikliklarning to'liq yetkazilishi izohli strategiyalarga bog'liqligi oydinlashadi.

Adabiyotlar

Lakoff R. (1973). The logic of politeness: or minding your p's and q's // *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, P. 292-305.

Brown P., & Levinson S. (1978). *Universals in Language usage: Politeness phenomena*. London, 345 p.

Leech G. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman Publ., 250 p.

Goffman E. (1967). *On face-work: an analysis of ritual elements in socialinteraction in Laver and Hutcheson*. New York: Pantheon Books, 319 p.

Salomov G.. (2003). *Tarjima nazariyasi va amaliyotidan ma'ruzalar matni chizgilari*. Toshkent.

Isomiddinov Z. (2024). *Tarjima va til*. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi, 320 b.

OT, SIFAT VA SON TURKUMIDAGI SO‘ZLAR TRANSPOZITSIYASI VA NEYTRALLASHUV

Oybek ESHONQULOV *

Annotatsiya

Ushbu maqolada so‘z turkumlarining transpozitsiyasi ularning neytrallashuviga sabab bo‘lishi haqida fikr yuritilgan. Transpozitsiya jarayoni neytrallashuv kabi til grammatik tizimining ma‘lum qismlarida turli ekspressiv-uslubiy vazifalar – “transpozitsiya effekti”ni hosil qilib, kategorial oppozitsiyaning muntazam amal qilishida doimiy hamrohlar hisoblanadi. Aynan transpozitsiya *grammatik obrazlilik* deb nomlash mumkin bo‘lgan matn-hosilalarda yorqin va o‘ziga xos hodisalar yadrosini tashkil etadi. Ma‘lumki, transpozitsiya bir so‘z turkumining kontekstda boshqa so‘z turkumi vazifasida kelishi masalasi tahlil etildi.

Kalit so‘zlar: Transpozitsiya, neytrallashuv, morfologiya, **Ot, sifat, son**, kelishik, modal so‘z, ravish, so‘z turkumining ko‘chishi, *grammatik obrazlilik*, ayiruv-chegaralov, kuchaytiruv-ta’kid yuklamalari, ayiruv bog‘lovchisi, gumon, bo‘lishsizlik olmoshlar, konversiya.

Transposition and Neutralization of Nouns, Adjectives, and Numerals

Abstract

This article discusses how the transposition of parts of speech can lead to their neutralization. The process of transposition, like neutralization, gives rise to various expressive-stylistic functions — known as the “transposition effect” — within certain elements of the grammatical system of a language, and regularly accompanies the functioning of categorial opposition. It is transposition that forms the core of vivid and unique phenomena in text formation, which can be referred to as grammatical imagery. It is known that transposition involves the use of one part of speech in the function of another part of speech within a given context.

Keywords: Transposition, neutralization, morphology, noun, adjective, numeral, case, modal word, adverb, shift of part of speech, grammatical imagery, exclusive-limiting particles, intensifying-emphatic particles, disjunctive conjunction, indefinite pronouns of doubt, negative pronouns, conversion.

O‘zbek tilida mustaqil va yordamchi so‘zlarning neytrallashuvi ularning transpozitiv funksiyasida ko‘proq ko‘zga tashlanadi. Ta’kidlash joizki, morfologik birliklarda neytrallashuv so‘z turkumlarining transpozitiv funksiyasi bilan chegaralanmaydi. Jumladan, kelishiklarning gap tarkibida biri o‘rnida ikkinchisining almashinib ishlatilishi, *-lar* ko‘plik qo‘shimchasining nutqda ikkilamchi vazifada qo‘llanishi va birlik shakliga nisbatan zidlanish belgisining yo‘qolishi, fe‘l zamon, shaxs-son shakllarining biri o‘rnida boshqasining kelishi, otning funksional shakllari (erkalash, kichraytirish, hurmat shakllari)ning ikkilamchi vazifada qo‘llanishi va shu kabi boshqa holatlarda ham neytrallashuv kuzatiladi. Dissertatsiyaning hajmini hamda mustaqil va yordamchi so‘zlarning har birida neytrallashuv kuzatilishi va o‘ziga xosligi, har qaysisi alohida tadqiqot ob’ekti bo‘la olishini inobatga olib, tadqiqotning ushbu bobida faqat ot, sifat, son so‘z turkumlarining transpozitiv funksiyasi bilan bog‘liq holda nutqda neytrallashuvi masalasi yoritildi.

Yuqorida so‘z turkumlarining transpozitsiyasi ularning neytrallashuviga sabab bo‘lishi haqida fikr yuritilgan edi. M.Ya.Bloxning fikricha, transpozitsiya jarayoni neytrallashuv kabi til grammatik tizimining ma‘lum qismlarida turli ekspressiv-uslubiy vazifalar – “transpozitsiya effekti”ni hosil qilib, kategorial oppozitsiyaning muntazam amal qilishida doimiy hamrohlar hisoblanadi. Aynan transpozitsiya *grammatik obrazlilik* deb nomlash

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

mumkin bo'lgan matn-hosilalarda yorqin va o'ziga xos hodisalar yadrosini tashkil etadi [Блох, 2000, 160].

Ma'lumki, transpozitsiya bir so'z turkumining kontekstda boshqa so'z turkumi vazifasida kelishi hisoblanadi. J.Eltazarov bu hodisaning mohiyatini ochib berarkan, uning tayanch terminlarini o'zbekchalashtirish taklifini ilgari suradi. U bu haqida quyidagilarni yozadi: "Tilimizdagi ba'zi faol va eskirgan so'zlarni ishga solib STDK (so'z turkumlari darajasidagi ko'chish – O.Eshonqulov) hollarini umumiy nom bilan **ko'chish** (=konversiya, transpozitsiya, translyatsiya...) deb, bir turkumdan boshqa turkumga ko'chiriluvchi so'zni **ko'char** (**so'z**) (=transpondent) deb, ko'chgan so'zni **ko'chkin** (**so'z**) (=transpozit) deb, so'zni bir turkumdan boshqasiga ko'chiruvchi usul va yo'llarni **ko'chiruvchi vosita** (=transpozitor) deb nomlash va ushbu terminlar anglatadigan tushuncha apparatiga tayangan holda ish ko'rish foydadan xoli bo'lmas edi [Eltazarov, 2005, 250].

Bizningcha, J.Eltazarov taklif etgan ushbu terminlar transpozitsiya hodisasining mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi.

O'zbek tilida ayrim mustaqil va yordamchi so'zlarning gapda transpozitiv vazifa bajarishi qayd etiladi. Bu hodisa ot, sifat, son turkumiga mansub morfologik birliklarda keng tarqalganligi bois tadqiqotning hajmini inobatga olgan holda, asosan, shu morfologik birliklarning transpozitiv funksiyasi orqali neytrallashuvi masalasini yoritamiz.

Transpozitsiya hodisasi morfologik birliklarning bir-biriga nisbatan doimiy oppozitsiyasining yo'qolishiga va neytrallashuviga olib keladi. Jumladan, transpozitsiya hisobiga *ot – sifat, sifat – ravish, sifat – ot, son – ravish, son – olmosh* kabi so'z turkumlari o'rtasida doimiy oppozitsiya yo'qolib, neytrallashuv hodisasi yuz beradi.

O'zbek tilshunosligida so'z turkumlari transpozitsiyasi masalasi monografik planda maxsus o'rganilgan. Jumladan, J.Eltazarovning yuqorida qayd etilgan "O'zbek tilida so'z turkumlarining o'zaro aloqasi va ko'chishi" nomli doktorlik ishida bu masala barcha so'z turkumlari misolida atroflicha yoritilgan [Eltazarov, 2005, 250].

Z.Isaqovning "O'zbek tilida so'z turkumlarining o'zaro munosabati va unda yuklamalarning o'rni" nomli tadqiqotida ham so'z turkumlarining transpozitsiyasi masalasiga munosabat bildirib o'tilgan [Isaqov, 2001].

R.Sayfullaeva rahbarligida nashr etilgan jamoaviy xarakterdagi "Hozirgi o'zbek tili" o'quv qo'llanmasida qayd etilishicha, "So'z turkumining ko'chishi – transpozitsiya deganda, ma'lum bir turkumga mansub so'zning o'ziga xos bo'lgan atash, vazifa semasini kuchsizlantirib, boshqa so'z turkumiga xos semantik va grammatik belgiga ega bo'lishi tushuniladi" [Sayfullaeva, 2009, 173].

Ayon bo'ladiki, transpozitsiya bir so'z turkumi vazifa semasining o'zgarishi, boshqa so'z turkumiga xos vazifada qo'llanishidir. Bu muammo manbalarda chuqur yoritilganligi uchun dissertatsiyada ushbu hodisaga yana tavsif berishni lozim hisoblamaymiz. Quyida ot, sifat, son turkumidagi ayrim morfologik birliklar misolida neytrallashuv hodisasining yuz berishida transpozitsiyaning o'rni masalasini yoritamiz.

Ot turkumidagi so'zlar gapda sifat vazifasida qo'llangan holatlarda *ot – sifat* oppozitsiyasi yo'qoladi. Ko'pincha [*tilla*], [*kumush*], [*taxta*] (*tilla uzuk, asal bola*) otlari sifatga ko'chadi [Sayfullaeva, 2009, 173]. Bunda ot turkumiga mansub so'z sifatga xos belgiga ega bo'lib, bu turkumdagi so'z bilan belgi ifodalashiga ko'ra neytral holatga keladi. Masalan:

To'rttovining lablarida sigaret, barmoqlarida tilla uzuk, bo'ynilari va bilaklarida tilla zanjir.. (Tohir Malik. «Shaytanat»)

Berilgan misolda qo'llangan *tilla* so'zi ot turkumiga mansub bo'lib, gapda sifat funksiyasida kelgan. Ot turkumidagi so'zning sifat vazifasida kelishi uning ot bilan zidlanish belgisini yo'qotib, neytral holatga kelganligini ko'rsatadi.

Transpozitiv funksiyada sifat turkumidagi morfologik birliklar ham ko‘p qo‘llanadi. Sifatlarining nutqda transpozitiv vazifada qo‘llanishi ularning neytrallashuviga olib kelishi mumkin.

Sifatlar gap tarkibida fe‘llarga bog‘langanda ravish vazifasini bajarishga o‘tib, ravishga nisbatan zidlanish belgisini yo‘qotadi. Bunday transpozitsiyada sifat turkumidagi so‘zning ravishga nisbatan farqli belgisi yo‘qoladi. Rus olimi M.V.Panov qayd etganidek, bunday til birliklarining bir pozitsiyada farqlanadigan belgisining boshqa pozitsiyalarda farqlanmaydigan bo‘lib qolishi neytrallashuvga sabab bo‘ladi. [Панов, 2004, 41]. Quyidagi misollarni qiyoslaymiz:

1. *O‘zi yaxshi joy ekan-u, lekin kabobni qotirmabdi.* (M.Mansur. «Judolik diyori»)
2. *Sen o‘rta Osiyoni yaxshi bilasan.* (Tohir Malik. «Shaytanat»)

Birinchi gapdagi *yaxshi* so‘zi makonning belgisini anglatib, sifat vazifasida qo‘llangan. Keyingi gapda esa bu so‘z fe‘lga bog‘lanib, ravish kabi vazifa bajargan. Boshqacha aytganda keyingi holatda ikkilamchi vazifada, ya‘ni ravish vazifasida kelgan va harakatning qay tarzda ekanligi ma‘nosini anglatgan. *Yaxshi* sifatining ravish vazifasida kelishi uning faqat shu konstruksiyada farqlovchi belgisini yo‘qotganidan dalolat beradi. Bu holat ushbu morfologik birlikning transpozitiv funksiyasida boshqa so‘z turkumi bilan neytral holatga kelishini ko‘rsatadi.

Quyidagi gapda esa *to‘g‘ri* sifatining ravish vazifasida kelishi natijasida *sifat – ravish* oppozitsiyasi buzilgan. Natijada sifat turkumidagi so‘zning belgi-xususiyati ravishga xos belgi-xususiyat bilan neytral holatga kelgan:

– *To‘g‘ri aytdingiz, – deb javob qildi Abu Abdulloh Junaydiy.* (Izzat Sulton. “Alisher Navoiy”)

Umuman, bu turdagi neytrallashuv gapda ravish vazifasida kela oladigan barcha sifatlarga xos. Yuqorida ulardan ayrimlariga izoh berib o‘tdik.

Sifatlar modal so‘z vazifasida kelganda ham o‘z qurshovidagi so‘zlar bilan zidlanish munosabatini yo‘qotib, neytrallashuvi yuz beradi. Jumladan, o‘zbek tilida *yaxshi*, *to‘g‘ri* sifatlari modal so‘z vazifasida kelganda o‘z konversiya k tizimidan tashqariga chiqadi. Bu haqida H.Ne‘matov, R.Rasulovning “O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari” kitobida shunday deyiladi: “Lekin nutqda (*yaxshi*) so‘zi o‘zining yetakchi sememasida (“umumiy ijobiy baho belgisi”) “belgi” tarkibini chetlashtirishi va “umumiy ijobiy bahoni” “umumiy ijobiy munosabat” bilan almashtirishi, mohiyatan shaxs munosabatini ifodalovchi mayl (modallik) kategoriyasiga o‘tishi mumkin. Bu o‘tish, aylanish (konversiya) [*yaxshi*] leksemasi o‘ziga tegishli qurshovsiz, alohida “xo‘p bo‘ladi, durust, ma‘qul” ma‘nosida gap yoki modal so‘z vazifasida kelganda sodir bo‘ladi” [Ne‘matov, Rasulov, 1995, 102].

Anglashiladiki, bunday holatda *yaxshi – yomon*, *to‘g‘ri – noto‘g‘ri* so‘zlari oppozitsiyasi yo‘qoladi. Masalan:

Yaxshi, biz bu harom ishlarga islom dini nuqtai nazaridan baho bermaylik... (Tohir Malik. “Saodat saroiyining kaliti”)

2. – *Yaxshi ham, boshqa bolalar bilishmadi, — dedi Gulchehra xo‘rsinib. – Bilishganda, bittasi emas, bittasi aytib qo‘yardi.* (O‘lmas Umarbekov. “Odam bo‘lish qiyin”)

Har ikki gapda qo‘llangan *yaxshi* sifati gapda ijobiy munosabat ifodalashga xizmat qilgan. Natijada *yomon* so‘zi bilan zidlanish belgisi yo‘qolib, neytrallashgan.

Yaxshi sifati modal so‘z vazifasida *yaxshisi*, *yaxshiyamki* shaklida ham uchraydi. Bunday holatda ham zidlanuvchi a‘zo (*yomon* so‘zi)ga nisbatan zidlanish belgisini yo‘qotadi. Masalan:

1. *Yaxshiyamki, Vahobjon hali uylanmagan.* (Said Ahmad. “Tog‘ afsonasi”)
2. *Yaxshisi, yuring men bilan, ekspeditsiyaga olib ketay.* (Said Ahmad. “O‘n sakkiz yoshing”)

Sifatlar gapda otlashib, otga xos belgini namoyon qilgan holatlarda ham neytrallashuv kuzatiladi. Bunday vaziyatda nutqda *sifat – ot* oppozitsiyasi yo‘qolib, otga xos belgi-xususiyatga ega bo‘lgan sifat ot bilan neytral holatga kelib qoladi. Masalan:

– *Hoy yaxshilar, quloq tuting! Bu yigitcha Hirotning mashhur shoiri Alisher Navoiydir!* (Izzat Sulton. “Alisher Navoiy”)

Berilgan gapda *yaxshilar* sifati otlashishi natijasida ot kabi shaxs tushunchasiga ega bo‘lgan. Buning oqibatida *sifat – ot* oppozitsiyasi yo‘qolgan. Sifatning shaxs oti vazifasida kelishi uning bu turdagi otlar bilan shaxs tushunchasini ifodalashiga ko‘ra neytral holatga kelganligini ko‘rsatadi.

Ayrim hollarda sifat otlashsa-da, gapda zidlanish munosabatini yo‘qotmaydi. Masalan: *Yaxshi boshlaydi yo‘lga, Yomon tushirar qo‘lga.* (Maqol) *Yaxshi – bog‘-u bo‘ston, Yomon – qora qozon.* (Maqol)

Bunday gaplarda zidlanuvchi a‘zolar o‘rtasida ziddiyat saqlanib qoladi. Chunki gapda zidlanuvchi a‘zolar qo‘llangan bo‘lib, sifatlarning otlashuvi bu ziddiyatga zarar keltirmagan. Demak, zidlanuvchi a‘zolari eksplitsit qo‘llangan gaplarda ziddiyat yo‘qolmaydi.

Umuman, otlashuv hodisasini, nafaqat sifat, balki boshqa so‘z turkumlarining otlashuvini ham neytrallashuvga sabab bo‘luvchi omillardan biri sifatida ko‘rsatish mumkin.

Sifatlarga xos yana bir xususiyat shundaki, *-mi* yuklamali ritorik so‘roq gaplarda bu yuklamaning ta‘sirida o‘z ziddiga nisbatan oppozitsiyasini yuqotib, neytrallashadi. Masalan:

– *Nima, yomonmi, pochcha, – deb kuldilar Usmon tog‘am yumshoqdan-yumshoq, xuddi kuylagandek eshitiladigan bir tovushda.* (Murodjon Mansur. “Judolik diyori”)

Bu gapda qo‘llangan *yomon* sifati *–mi* yuklamasi ta‘sirida *yaxshi* antonimiga nisbatan zidlanish belgisini yo‘qotgan. Qiyoslang:

– *Nima, yaxshi emasmi, pochcha, – deb kuldilar Usmon tog‘am yumshoqdan-yumshoq, xuddi kuylagandek eshitiladigan bir tovushda.*

Shunisi xarakterliki, *yaxshi* sifati nutqda ma‘qul bo‘lganlikni anglatuvchi so‘z-gap vazifasida ham qo‘llanadi. Bunday holatda ham *yaxshi* so‘zi *yomon* so‘ziga nisbatan zidlanish belgisini yo‘qotadi. Masalan:

Aha, ha-ha-ha! Yo‘q, familiyangiz? Qurbonov? Aha, yaxshi, yaxshi! (Tog‘ay Murod. “Ot kishnagan oqshom”)

Son turkumidagi so‘zlarning nutqda yuzaga chiqadigan transpozitiv vazifasini *bir* soni misolida izohlaymiz. Tilshunosligimizda *bir* sonining nutqda boshqa so‘z turkumlari vazifasida qo‘llanishi ko‘p marta ta‘kidlangan. Son so‘z turkumi tahliliga bag‘ishlangan barcha ishlarda, o‘quv adabiyotlarida bu masala ilgari surilgan [Qilichev, 1992, 42]. Jumladan, “Hozirgi o‘zbek tili” o‘quv qo‘llanmasida bu haqida quyidagi xulosa beriladi: “Mustaqil so‘zlar orasidagi o‘zaro munosabat va ularning bir-biriga ko‘chishi leksema sememasidagi taraqqiyot natijasida yuzaga kelib, ko‘chishning nutqiy va lisoniylashgan ko‘rinishi farqlanadi. Nutqiy ko‘chishda nutqiy ko‘chma ma‘no ifodalanadi. Masalan, *Birni ko‘rib fikr qil, birni ko‘rib shukr qil* gapida son turkumiga mansub (*bir*) so‘zi vaqtincha ot turkumi vazifasida kelmoqda va bu o‘tkinchi, nutqiy hodisa”. [Sayfullayeva, 2009, 173]. Darhaqiqat, o‘zbek tilida *bir* soni ko‘p vazifalidir. Bu son gap tarkibida ayiruv-chegaralov, kuchaytiruv-ta‘kid yuklamalari, ayiruv bog‘lovchisi, gumon, bo‘lishsizlik olmoshlari vazifasida, fe‘llarga bog‘lanib, ma‘noni kuchaytirish vazifasida kelganda son paradigmasi qatoridan tashqariga chiqadi. Bunday vaziyatda *bir* soni yuklama, olmosh, ravishlar bilan so‘z turkumiga ko‘ra zidlanish belgisini yo‘qotadi.

N.S.Minina rus tilidagi *bir (odin)* sonining olmosh-sifat, sifat va yuklama vazifasida kelishini ko‘rsatadi. Ayon bo‘ladiki, rus va o‘zbek tillarida *bir* soni turli so‘z turkumlari o‘rnida qo‘llanadi.

O‘zbek tilida *bir* sonining nutqda boshqa so‘z turkumlari vazifasida kelishi uning neytrallashuviga olib keladi. Quyidagi misollarni tahlil qilamiz:

1. *Belgilangan joyga shom qorong‘isida Asadning bir o‘zi keldi.* (Tohir Malik. “Shaytanat”)

2. *Polvon bir qizardi, bir bo‘zardi. Noiloj chidadi.* (Said Ahmad. Tanlangan asarlar)

3. *Bir chekkasi o'zi sog'-omon qaytganidan boshim osmonda, ko'nglim xotirjam tortib borayotgan bo'lsa-da, muddaoga ko'chishga bir intiq, bir intiqmanki, qani mavridi kela qolsa.* (Murodjon Mansur. "Judolik diyori")

4. *Balki o'sha yerda bir sir bordir.* (Tohir Malik. "Shaytanat")

5. – *Senga ming rahmat... Jujug'ini-yu o'zini ko'z qorachug'ingdek asrab o'tiribsan. U dunyo-bu dunyo unutmaydigan bir ish qilibsan.* (Murodjon Mansur. "Judolik diyori")

6. *Badiuzzamon bir nima demadi.* (Izzat Sulton. "Alisher Navoiy")

Bir so'zi berilgan gaplarda har xil so'z turkumlari vazifasida kelib, turli ma'nolarni ifodalab kelgan. Birinchi gapda ayiruv-chegaralov yuklamasi vazifasida, ikkinchi gapda ayiruv bog'lovchisi, uchinchi gapda kuchaytiruv-ta'kid yuklamasi, to'rtinchi gapda gumon olmoshi, beshinchi gapda sifat vazifasida qo'llangan, oltinchi gapda bo'lishsizlik olmoshi o'rnida kelgan.

Ma'lum bo'ladiki, bunday vaziyatlarda *bir* so'zi transpozitiv vazifa bajarishi natijasida son so'z turkumi doirasidan chiqadi. Natijada bu so'zning yuqorida ko'rsatilgan so'z turkumlari bilan oppozitsiyasi yuz bermaydi. Bunday holatda *bir* so'zi gapda qaysi vazifada kelsa, shu vazifadagi so'zlar bilan erkin almashinib qo'llana oladi. Qiyoslang:

1. *Belgilangan joyga shom qorong'isida Asadning bir (faqat) o'zi keldi.*

2. *Polvon bir (goh) qizardi, bir (goh) bo'zardi. Noiloj chidadi.*

3. *Bir chekkasi o'zi sog'-omon qaytganidan boshim osmonda, ko'nglim xotirjam tortib borayotgan bo'lsa-da, muddaoga ko'chishga bir (juda) intiq, bir (juda ham) intiqmanki, qani mavridi kela qolsa.*

4. *Balki o'sha yerda bir (qandaydir) sir bordir.*

5. – *Senga ming rahmat... Jujug'ini-yu o'zini ko'z qorachug'ingdek asrab o'tiribsan. U dunyo-bu dunyo unutmaydigan bir (yaxshi) ish qilibsan.* (Murodjon Mansur. "Judolik diyori")

6. *Badiuzzamon bir (hech) nima demadi.*

Bir so'zi nutqda *bir marotaba* ma'nosida ham qo'llana oladi. Masalan: – *Shu mashinani yurg'izsa bo'ladimi, bir ko'r-chi.* (Said Ahmad. Tanlangan asarlar) Yoki otlashganda ot kabi vazifada kelib, shaxs, narsa-predmet, voqea-hodisa nomini anglatadi. Masalan, *Biriga jevachka, biriga shokolad, biriga suvotar to'pponcha tarqatadilar* (Said Ahmad. Tanlangan asarlar) gapida otlashib, shaxs (bolalar)ni anglatib kelgan. Bunday holatlarda ham *bir* sonining neytrallashuvi yuz beradi.

Shunisi xarakterliki, *bir* so'zi nutqda so'z birikmasi o'rnida ham keladi. Masalan:

Uzilmas torlarim, sinmas sozlarim. Biring taqdiri – bu tuman taqdiri, Sarbonga bog'liqdir karvon taqdiri. (To'ra Sulaymon. Tanlangan asarlar)

Bu gapda *bir* so'zi *bir inson* so'z birikmasi o'rnida qo'llangan.

N.S.Mininaning fikricha, rus tilidagi *odin* so'zi boshqa so'z turkumi vazifasida kelganda, bitta shaklida qotib qolmaydi, balki so'z o'zgarishiga uchragan variantlarini (*odna, odno, odni*) saqlab qoladi. Bu holat o'zbek tilidagi *bir* so'ziga ham xos yoki xos emasligini quyida berilgan misollar tahlili orqali aniqlaymiz:

1. *Ulardan biri xo'jayiniga telefon qilsin.* (Nuriddin .Ismoilov. "Iblis saltanati")

2. *Biringiz – boqiysiz, biringiz – balki puch. Biringiz – shodliksiz, biringiz – o'kinch...* (Farxod Bobojonov. "Orzuga eltuvchi yo'l")

Birinchi gapda *biri* so'zi insonga nisbatan qo'llanib, ot vazifasida kelgan. Keyingi misolda esa shaxsga ishora qiluvchi olmosh (*Siz olmoshi*) o'rnida kelgan. Har ikki misolda ham *bir* so'zi otga xos grammatik shakl, ya'n egalik affiksini qabul qilgan.

Ma'lum bo'ladiki, *bir* so'zi transpozitiv vazifada qo'llanganda, qaysi so'z turkumi o'rnida kelsa, shu turkumga xos grammatik shaklda ishlatiladi.

Ayrim hollarda bu so'z transpozitiv vazifada qo'llansa-da, uning miqdor bildirish xususiyati saqlanib qoladi, ammo nisbatan kuchsizlanadi. Masalan:

... *Xayolida bir o'zi yolg'iz qolguday bo'lsa, Ikrom bostirib kirib, tilka-pora qilib tashlaydigandek.* (Nuriddin Ismoilov. "Iblis saltanati")

Bu gapda qoʻllangan *bir* soʻzi *yolgʻiz* sifati oʻrnida qoʻllangan. Lekin uning maʼnosi butunlay yoʻqolib ketmagan, balki kuchsizlangan.

Misollar tahlili shuni koʻrsatadiki, *bir* soʻzining boshqa soʻz turkumi vazifasida kelishi faqat kontekst asosida aniqlanadi. Kontekst orqali uning maʼnosi kuchsizlanganligi yoki butunlay boshqa maʼno kasb etganligi anglashiladi. Agar bu soʻz olmosh vazifasida qoʻllansa, unda olmoshga xos xususiyat, sifat oʻrnida kelsa, sifatga xos xususiyat, ot oʻrnida kelsa, otga xos belgi-xususiyatga ega boʻladi.

Xullas, transpozitsiya hodisasi nutqda neytrallashuvning bir koʻrinishi sifatida yuzaga chiqadi.

Adabiyotlar

Abduazizov A. (1992). *Oʻzbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi*. Toshkent: Oʻqituvchi, B. 35-44.

Akramov T. (1980). Kishilik olmoshlarining stilistik xususiyatlariga doir // *Leksika, stilistika va nutq madaniyati*. Toshkent, B. 85-91.

Alexina M.I. (1982). O klassifikatsii mestoimieniy // *Russkiy yazыk v shkole*. №1. S. 63-68.

Asqarova M. (1969). Olmoshlar haqida baʼzi mulohazalar // *Oʻzbek tili va adabiyoti*. №4. B. 27-30.

Asqarova M. (1960). *Hozirgi zamon oʻzbek tilida qoʻshma gaplar*. Toshkent: OʻzFA nashriyoti, 132 b.

Asqarova M., Abdulahatova R., Doniyorova N. (1972). *Olmoshlar haqida baʼzi mulohazalar*. Toshkent ped. ins. ilmiy asarlari.

Asqarova M., Yunusov R., Yoʻldoshev M., Muhamedova D. (2006). *Oʻzbek tili praktikumi*. Toshkent: Iqtisod-moliya, B. 144- 146.

Белоусова А.С. (1995). К вопросу о семантической классификации местоименных слов // *Филологический сборник*. М., С. 47-52.

Бельдиян В.М. (1968). *Звуковая система современного русского языка и вопросы нейтрализации фонем*: Автореф. дис. ... канд. филол.наук. М., 1968.

Богораз-Бухман Л.И. (1963). *Фонологическая нейтрализация на уровне дифференсов и фонем в русском языке*: Автореф. дис. ... канд. филол.наук.

L.Z.BUDAGOVNING “СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СЛОВАРЬ ТУРЕЦКО-ТАТАРСКИХ НАРЕЧИЙ” LUG‘ATI VA UNING TUZILISH PRINSIPLARI

MahliyoXon TUXTASINOVA *

Annotatsiya

Dunyo tilshunosligida leksikografiya masalalari, lug‘at tuzish an‘analari, til o‘rganishning o‘ziga xos qulay va samarali, sinovdan o‘tgan usullarini hayotga joriy etish hamda ulardan keng foydalanish, til o‘rganuvchilar uchun qulayliklar yaratish kabi masalalar tilshunoslar e‘tibori markazida qolmoqda. Jumladan, lug‘atshunoslikda turfa lug‘atlar tuzish, ularni tadqiq etish, tarixda yaratilgan lug‘atlarning qurilishi va mohiyatini o‘rganish, ularning qiyosiy tahliliga bag‘ishlangan qator tadqiqotlar mavjud. Noyob qo‘lyozma manba sifatida saqlanayotgan tarixiy lug‘atlarning yaratilish tamoyillarini atroflicha o‘rganish muhim muammo sifatida hanuz o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Binobarin, tilning tarixiy taraqqiyotini o‘rganishda uni zamonaviy qarashlar bilan uzviy bog‘lagan holda qiyoslash muhim masalalardan hisoblanmoqda.

Hozirgi kunda mamlakatimizda ajdodlarimiz ilmiy merosini o‘rganish uchun keng qamrovli imkoniyatlar va shart-sharoitlar yaratilib, mazkur masalaga bag‘ishlangan maqsadli ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Shunday noyob me‘roslardan biri “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” lug‘ati XV-XIX asrlarda Markaziy Osiyo hududlarida istiqomat qilgan qarindosh turkiy tillar so‘z boyligida mavjud turli leksik birliklar, istilohlar, urug‘ nomlari, ularning tilida qo‘llanuvchi maqol va matallarni bir joyga jamlab, izohlangan L.Budagovning lug‘ati tojirlar, turkiy tillarni o‘rganuvchi talabalar, turkiyshunoslar hamda til bo‘yicha tadqiqot olib boruvchilar uchun mo‘ljallangan. Lug‘atnavis ashyoviy materiallar keltirish asnosida so‘zlarni izohlashda qayd etilgan asrlarda bitilgan 20ga yaqin, chunonchi, Alisher Navoiy, Bobur, Abul-G‘oziy asarlaridan foydalangan. Ulardan asosiylari XV-XVII asrlarda yozilgan edi. XIX asrning ikkinchi yarmida qo‘llanishda bo‘lgan o‘z qatlam lug‘atda izohlangan so‘zlarning asosini tashkil qiladi.

“Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” lug‘ati ko‘p asrlik tarixga ega qardosh turkiy tillar so‘z boyligi, xossatan, o‘zbek adabiy tili leksikasi borasidagi nazariy qarashlarga oydinlik kirituvchi lug‘at o‘zining tuzilish prinsipining xususiyligi bilan farq qilishi mazkur maqolada bayon etilgan. Qardosh xalqlar tarixiy leksikografiyasi uchun boy material beruvchi “Turk-tatar tillarining qiyosiy lug‘ati” turkiy xalqlar so‘z boyligida uchrovchi leksemalarni izohlashda keng qamrovli ma‘lumotlar berishi unga “ensiklopedik lug‘at” ta‘rifini keltirgan.

Turkiy leksikografiya, chunonchi, o‘zbek lug‘atshunosligida XIX-XXI asrlarda tuzilgan yigirmadan ortiq lug‘atga o‘ziga xos bo‘lgan kerakli ashyoviy materiallarni berishi bilan qimmatli hisoblanadi. Keyingi davrdagi tuzilgan bir qator lug‘atlarning yaratilishida, so‘zlarning izohini keltirishida lug‘atnavislar L.Budagovning “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” lug‘atidagi berilgan izohlardan unumli foydalangan.

Kalit so‘zlar: leksikografiya, lug‘at, leksema, tuzilish, izoh.

L.Z. Budagov's “Comparative Dictionary of Turkic-Tatar Dialects” and Its Structural Principles

Abstract

In linguistics, issues of lexicography, dictionary compilation traditions, the implementation and broad application of convenient, effective, and well-tested language learning methods, as well as the creation of favorable conditions for language learners, remain at the center of linguists’ attention. In particular, lexicography encompasses the compilation of various types of dictionaries,

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, mahliyo.shavkatjonovna@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6849-0603

their study, the examination of the structure and essence of historical dictionaries, and their comparative analysis, which have been the focus of numerous studies. The in-depth study of the principles underlying the creation of historical dictionaries, which have been preserved as unique manuscript sources, remains a significant issue of scholarly interest. Indeed, the comparative study of language in connection with modern linguistic perspectives is considered one of the key aspects of investigating the historical development of language.

Currently, in our country, extensive opportunities and conditions have been created for studying the scientific heritage of our ancestors, and targeted research projects dedicated to this issue are being actively pursued.

One such unique heritage is L. Budagov's "*Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*", which compiles and explains various lexical units, terms, tribal names, proverbs, and sayings used in the lexicon of related Turkic languages spoken in Central Asia from the 15th to the 19th centuries. This dictionary was intended for merchants, students studying Turkic languages, Turkologists, and researchers in linguistics. While explaining the meanings of words, the lexicographer relied on approximately twenty written sources from the period, including works by Alisher Navoi, Babur, and Abul-Ghazi, the majority of which were written between the 15th and 17th centuries. The lexical layer of words in use in the second half of the 19th century constitutes the core of the dictionary's entries.

"*Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*", which provides theoretical insights into the vocabulary of related Turkic languages, particularly Uzbek literary language, stands out for its unique structural principles, as discussed in this article. Providing a wealth of material for the historical lexicography of related Turkic peoples, this dictionary, which offers extensive explanations of lexemes found in the lexicon of Turkic peoples, has been characterized as an "encyclopedic dictionary".

Turkic lexicography, and specifically Uzbek lexicography, values this work for its contribution of essential material to more than twenty dictionaries compiled between the 19th and 21st centuries. In the creation of a number of later dictionaries, lexicographers have effectively utilized L. Budagov's "*Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*" in defining and explaining words.

Keywords: lexicography, dictionary, lexeme, structure, definition.

Kirish. L.Z.Budagovning asosiy ilmiy asarlari ro'yxatida II jildidan iborat "*Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык*" alohida o'rin tutadi. Ushbu lug'at XIX asrning eng ulkan turkiy lug'atlardan biridir. Lug'atning 810 sahifadan iborat birinchi jildi ilk marta 1869-yilda Sankt-Peterburgda nashr etilgan. Lug'atning 415 sahifani o'z ichiga olgan ikkinchi jildi 1871-yilda o'sha yerda nashr etilgan. "Lug'atda jami 25200 so'z mavjud. Lug'at tarkibidagi leksik material arab yozuvidagi alifbo tartibida tuzilgan. Birinchi jildda so'zlar faqat arab yozuvida, ruscha harflar bilan transliteratsiyasiz berilgan, ikkinchi jildda har bir leksik birlikning transkripsiyasi ruscha harflar bilan ko'rsatilgan (Меметов, 2019. – С. 56.).

Lug'at o'sha paytda faqat mantiqan bo'lingan turkiy tillarning ikki asosiy guruhiga: "turk" (hozirgi terminologiya bo'yicha o'g'uz yoki janubiy-g'arbiy) va "tatar" (zamonaviy terminologiya bo'yicha qipchoq yoki sharqiy) guruhiga oid leksik materiallarni taqqoslash asosida qurilgan. Lug'atda hozirgi zamon turkiy tillar (tatar, qirg'iz, boshqird, nog'oy, qirim-tatar, ozarbayjon, turk, turkman va h.k.)da kichik fonetik o'zgarishlar bilan ishlatilgan umumiy turkiy va turklararo so'z boyligi keng aks etgan. Shuni ta'kidlash kerakki, L.Budagov lug'atini tuzish jarayonida ushbu tillarni lahjalar deb ataydi: ozarbayjoncha, ya'ni ozarbayjon, oltoy, boshqird, buxoro, chig'atoy, qozon, qashqar, qirg'iz, qo'qon, qirim, qo'miq, nog'ay, turkman, uyg'ur va boshqalar.

L.Budagov lug'at maqolalarini shakllantirishda "V.Dalning "Толковый словарь живого великорусского языка"ni tuzishda qo'llagan metodikasidan foydalangan: so'zlarning joylashuvi, ham so'z maqolalarining ko'rgazmali materiallar, asosan maqollar, matallar, turli frazeologik birliklar, etnografik materiallar bilan boyitilishidir. L.Budagov tomonidan qabul qilingan so'z

shakllantiruvchi-uyali soʻzlarning joylashtirilishi juda murakkab, ammo muvaffaqiyatli chiqqan” (Будагов, 1869, 415.).

Lugʻat tuzish uchun tilga oid boy materiallar muallif tomonidan bir qancha manbalardan misqolab yigʻib chiqilgan. “L.Z.Budagovning solishtirma lugʻati qadimgi turk adabiy tillari – usmonli-turk, qirim-tatar va chigʻatoylar soʻz boyligini toʻla ochib beradi. Bundan koʻrinadiki, Z.Budagov har bir turkiy xalqning milliy badiiy adabiyoti hamda xalq ogʻzaki ijodi bilan ham yaqindan tanish boʻlgan, ularni sinchkovlik bilan oʻrganib chiqqan.

Soʻzlarni maʼnolari asosida guruhlarga boʻlishning uya usulidan foydalangan holda soʻzlarning kelib chiqishi zaminida tuzilgan bu lugʻatni V.Dalning lugʻatnavislik sohasidagi izlanishlarining davomi sifatida qayd etish mumkin. XIX asrning ikkinchi yarmida ikki tilli lugʻatlar orasida L.Budagov tomonidan yaratilgan lugʻat leksik qatlamining boyligi bilan ajralib turadi (Юсупова, 2012, – С. 223-226.)

Oʻrta Osiyo xalqlari uchun muhim manba sanalgan “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” lugʻati yuzasidan hozirga qadar maxsus tadqiqot olib borilmagan. Oʻrta Osiyo tillarida Dashti qipchoqda yashovchi qardosh turkiy xalqlar uchun umumiy manbaa sanaluvchi lugʻat yuzasidan A.Yusupova “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” Л. Будагова” maqolasida tatar tiliga oid materiallar yuzasidan olib borgan tadqiq natijasini eʼlon qilgan.

L.Budagovning tahlilga tortilayotgan lugʻati bugunga qadar oʻzining ilmiy ahamiyatini yoʻqotmagan. Sobiq SSSR Fanlar akademiyasi 1960-yilda bu lugʻatni ikki marta nashrdan chiqargan. A.N.Kononov bu nashrlarga yozgan Kirish soʻzida L.Budagovning asari “Turkiy lugʻatlar tuzilish tarixida chuqur iz qoldirganligini alohida taʼkidlagan hamda “Библиографический словарь отечественных туркологов. Дооктябрьский период” (Москва, 1974, yangi nashr 1989) nomli asarida ham L.Z.Budagovning asari bugunga qadar oʻzining chuqur ilmiy ahamiyatini yoʻqotmagan”ligini tilga olib oʻtgan (Eren, 1998. – S. 123.).

A.N.Kononov lugʻatning quyidagi muhim xususiyatlariga eʼtibor qaratgan: “1) koʻplab soʻzlar ularning etimologik tarkibini tushuntirish bilan birga keladi (koʻp hollarda muvaffaqiyatli ravishda); 2) istilohlar (maʼmuriy, huquqiy, ilmiy, diniy va b.) uchun foydali qisqacha tushuntirishlar, koʻp hollarda tegishli manba yoki adabiyotga havola qilingan tarzda beriladi; 3) geografik nomlar, turkiy epik va folklor qahramonlarining ismlari, turkiy xalqlarning hayoti va urf-odatlarining baʼzi haqiqatlarini bildiruvchi soʻzlar, qoida tariqasida, qisqacha tushuntirishlar bilan taʼminlangan” (Будагов, 1869, I том. – С.791.). Olimning fikricha, “L.Budagov lugʻati etimologik va qisman ensiklopedik lugʻatlar xususiyatlarini oʻzida mujassam etgan” (Будагов, 1869, I том. – С.4.).

L.Budagov lugʻatidagi otga xos lugʻaviy maqolada asosiy bosh soʻz variantlari sifatida avval uning otli yasalmalari, qismlar sifatida – “yasalgan va qoʻshma soʻzlar” – asosiy komponenti sifatida bosh soʻz boʻlgan otli birikmalar va feʼlli birikmalar, barqaror iboralar va fraziologizmlar keltirilgan.

Soʻz shakllantiruvchi-uyali soʻzlarning joylashtirilishi muallifga umumiy ildizga ega boʻlgan soʻzlarning semantik bogʻliqligi, turk tillari va lahjalarining soʻz yasalishi hamda grammatik xususiyatlarini ochib berish, oʻz navbatida, ushbu asarda keng qamrovli umumturkiy lugʻatning tugʻilishiga imkon berdi. Arab-turk alifbosiga bagʻishlangan mustaqil soʻz maqolalar ayni maqsadda xizmat qiladi. Yangi soʻzlar yasalishi uchun yasaluvchi asos boʻlib xizmat qiluvchi yasama soʻzlar ushbu qoidaga istisno tariqasida keltirilgan. Ammo ushbu tamoyilga barcha holatlarda ham amal qilinmagan. L.Budagov lugʻatda soʻzlar yasalishidan tashqari har bir turk lahjalariga grammatik tavsif berib oʻtgan. Lugʻatdagi feʼl nisbatlari, sifatosh kabilarning yasalishini yoritishga bagʻishlangan grammatik tushuntirishlarning koʻpligi shu bilan izohlanadi. N.K.Dmitrievning fikricha, “ushbu grammatik ekskurslar – (chekinishlar) turk tillarning kelajakdagi yaratiladigan qiyosiy grammatikasi uchun xizmat qilgan boʻlishi mumkin” (Меметов, 2019. – С. 55.).

Lugʻatning I jildi A.N.Kononovning Kirish soʻzi bilan boshlanadi. Manbaning Rim raqamlari yordamida sahifalangan “Muallifdan” qismida muallif oʻz fikrlari hamda lugʻatni

tuzishdan maqsadini bayon etadi, lahjalar va manbalarining qisqartirilgan nomlari, arab harflarining alifbodagi barcha shakllari rus alifbosi bilan yonma-yon keltiriladi.

T/r	Сокращенныя названія наречій и источниковъ	
1	<i>a.</i> =	арабское
2	<i>Аб. Г.</i> =	Абуль-Газы, его исторія.
3	<i>ад.</i> =	Азербиджанскаго наречія
4	<i>алт.</i> =	алтайскаго
5	<i>Баб.</i> =	Бабуръ, его записки на <i>джагат.</i> наречіи, изд. въ Казани Ильминскимъ, 1857
6	<i>баш.</i> =	Башкирскаго
7	<i>Бурх.</i> =	Бурханы-Каты, рукописный словарь перс. языка.
8	<i>бух.</i> =	бухарскаго
9	<i>Вамб.</i> =	Вамбери, его <i>Djagataische Sprachstudien.</i> Leipzig, 1868.
10	<i>вз.</i> =	взаимный залог
11	<i>воз.</i> =	возвратный
12	<i>дж.</i> =	джагатайскаго
13	<i>дж. сл.</i> =	джагатайскаго наречія словарь къ стихотвореніямъ Миръ-Алишира, съ переводомъ на турецкій языкъ.
14	<i>Ильм.</i> =	Ильминскій, его матеріалы киргизскаго наречія.
15	<i>инд.</i> =	индійское
16	<i>каз.</i> =	казанскаго
17	<i>Кам.</i> =	Камусъ, словарь арабскаго языка съ объясненіями на турецкомъ языке, изд. въ Константинополе.
18	<i>кашг.</i> =	кашгарскаго
19	<i>кир.</i> =	киргизскаго
20	<i>кок.</i> =	кокандскаго
21	<i>кр.</i> =	крымскаго
22	<i>к. сл.</i> =	Калькутскій словарь <i>джагат.</i> наречія съ персидскимъ переводомъ, изд. въ Калькутте, 1820 г.
23	<i>кит. тат.</i> =	Татаръ китайскаго Туркестана
24	<i>кум.</i> =	кумыкскаго
25	<i>мещ.</i> =	мещерякскаго
26	<i>монг.</i> =	монгольское

27	<i>ног.</i> =	ногайскаго
28	<i>п.</i> =	персидское
29	<i>пон.</i> =	понудительный видъ
30	<i>Радл.</i> =	Радловъ, образцы народной лѣтературы тюркскихъ племенъ, съ немецкимъ переводомъ, часть I. поднаречія Алтая, изд. въ С. Петерб. 1866.
31	<i>сиб. тат.</i> =	сибирскихъ татаръ
32	<i>стр.</i> =	страдательный залогъ
33	<i>тат.</i> =	татарское (вообще)
34	<i>Тр.</i> =	Троянскій, его словарь каз. наречія.
35	<i>тоб.</i> =	Тобольскаго (словарь и учебники этого наречія Гиганова).
36	<i>тур.</i> =	турецкое (общее тюркское слово; сравнительно съ другими наречіями значить турецко-османское).
37	<i>турк.</i> =	туркменскаго
38	<i>уйг.</i> =	уйгурскаго
39	<i>ферг.</i> =	Фергенги-Шури, словарь персид. языка съ турецкимъ переводомъ, изд. въ Константинополе.
40	<i>Хандж.</i> =	Ханджери, его Словарь.
41	<i>Ценк. изъ SL или LL</i> =	Ценкеръ изъ словарь: Сенги-Лахи, или <i>Lexdžet-ül-логэть.</i>
42	<i>سراج</i> =	سراج القلوب <i>солнце сердець</i> , рассказы о пророкахъ, неизвестнаго автора, переведено было съ арабск. оригинала на персид. а съ послѣдняго на джагат: наречіе, изд. въ Казани, 1864 г.
43	<i>قص</i> =	قصص الانبياء <i>исторія пророковъ</i> на джагат. наречіе, написанное въ 809 г. гиджры Кадіемъ мѣстечка Рыбаты-Угузы, Бурханъ-эддпомъ, сыномъ Насырьэддина, изд. въ Казани, 1859 г.
44	<i>محكمة</i> =	محكمة اللغتين <i>тяжба языковъ</i> тюркскаго съ персидскимъ, сочин. Миръ-Алишира
45	<i>تاریخ ملوک عجم</i> =	краткая исторія древнихъ царей Персіи, изд. Катрмера, Парижъ, 1841.

Lug‘at maqolalari arab alifbosi tartibida arab harflari yordamida sahifalanish bilan boshlanadi. I jildga alif (ا) dan fa (ف)gacha bo‘lgan harflar bilan boshlanuvchi so‘zlar kiritilgan. Lug‘atchi har bir harfning qay tarzda qo‘llangani xususida ma‘lumot berib, ayni harf bilan boshlanuvchi lug‘at-maqolalarini keltirgan.

Turk tilida oddiy o‘tgan zamonga qo‘shilib, so‘rovchining bilmasligidan ajablangan shaxsning ta‘kidlovchi javobini anglatadi: *بقدما* – *baqdima* (qaradim-a!) albatta, qaradim! (Siz bilmadingizmi?) Ba‘zan butun boshli she‘r ushbu undov harfi bilan yakunlanadi:

باقرغان : حق تعالى مصطفی نی چین حبیبم تیدیا *Bâqırýân: haq taoli mâşîya ne çin*
 (Будагов, *hâbibim tediya*, 1869, I том. – С.1.)
 جمله دين ارتوق قىلب عاملغه سرور قيلدیا

ur-a! اورا

كیرمیش (o yera girmish!), qirgʻiz lahjasida تقصر (o, taqsir!); قدایم (o, Qudayim!) kabi qoʻllanadi.

forscha soʻzlarga qoʻshilib qozon lahjasiga mansub leksemalarni hosil qiladi: بڤاڪاه ، ببقین (*bānágáh*, *bīqın*). Arabcha yettinchi رجب (*rājāb*) oyi qisqartmasi uchun ب harfidan foydalaniladi, oltoycha

Bir soʻzning turli fonetik variantlari bir lugʻat maqolasida berilgan.

أرغوماق *aryamaq, aryımaq, arɣumaq* – arg‘umoq, arab otlari zotiga mansub (arablardan turkmanlarga, ulardan esa butun O‘rta Osiyoga tarqalgan). ايمگك، ايمگك، ايمگك *ıymek, emgek, imgák* – mushkul, muammo, mashaqqat, qiynoq. أغروق، أغروق، أغروق *uyruq, uyraq* – dastlab

cho‘pchak, ertak. ياقوق، ياقوق، ياقوق، ياقوق *yavūq, yoq, yovūq, yoviq* – yaqin qarindosh.

يالغوز ، يالغوز ، يالغيز *yalyuz, yályuz, yalyiz, – yolg‘iz.*

belgi qavslar yordamida qayd etib ketilgan:

Yozuvda harakatning aks etishi yoki aks etmasligidan qat'iy nazar ularning talaffuzida o'rniga ko'ra farqlar mavjudligi qayd etib ketilgan.

jihatdan variant bo'lgan leksemaga ishora qilingan. Ishora qilinayotgan leksema ayni tilda yoki boshqa bir tilga oid leksema bo'lishi yoki butkul boshqa tilga mansub leksema maqolasi tarkibida

čayal (Будагов, 1869, I том. С. 477) – leksemasiga ishora qilingan holatda izohsiz berilgan. Ishora qilingan چىغال *čayal* leksemasi ham chig‘atoy so‘z boyligiga mansub bo‘lib, “shoqol” semasiga ega.

1869, I том. С. 328) leksemasiga ishora holatida berilgan. Tatarcha تابولغۇ، تابولقه، *tübülyi*, *tabulqa*, *tabulqa*, leksemasiga doir lugʻat maqolasiga nazar solinsa, uning chigʻatoycha ekvivalenti

Qo'shma so'zlar bosh so'z sifatida emas, balki dominant leksemaning maqolasi tarkibida berilgan: *أسْغُورُوقْ usʻguruq* “aksa” (Будагов, 1869, I том. С. 45) lug‘at maqolasi tarkibida leksemaning *اقسورمق uqsurmaq* “aksa urmoq” kabi harakat hosil qilish holati keltirib o‘tilgan.

Ba’zi o‘rinlarda birikmalar bosh so'z sifatida berilgan o‘rinlar mavjud. Chig‘atoy so'z boyligida ta'ziya jarayonida ishtirok etayotgan shaxsning azadorlardan ko'ngil so'rab, ta'ziya izhor etishini *تعزية تيكورمك taziya tekürmək* “ta'ziya izhor qilmoq” (Будагов, 1869, I том. С. 359) semasini anglatadi.

Lug‘at maqolada izohlanayotgan leksemaning qaysi so'zdan hosil bo'lganligini bayon etish orqali morfemik ma'lumotlar ham berilgan: *سۈرۈكلەمك sürüklemek* “tortmoq, tortqilamoq” leksemasi (*سورك ، سورمك sürük, sürmek*) shaklida qayd etilgan.

Omonimlar alohida maqolalarda bosh so'z tarzida aks ettirilmagan, bosh so'zning lug‘at maqolasi tarkibida arab raqamlari bilan bir-biridan farqlangan holda berilgan. Masalan: 1) qurbonlik, qurbonlik keltirilgan: *آدآغ ، ق q*

2) vaqt, yil fasllari:

كل اداقيداخماری یازە سیز ،	<i>Kel âdâqida hamori yâza siz,</i>
ای محب لار یتسانکیز کر یازە سیز ،	<i>ey muhiblar yetsanjiz gar yâza siz,</i>
کر مین اولسام تربیتیم ننگ تاشیغه	<i>gar men olsam tarbitimniñ tášiya kešta</i>
کشته بیرشوخی ایروردیب یازە سیز	<i>bir šox erur deb yâzasiz</i>

3) orol; 4) Turkistondagi joy nomi.

Sinonim, ma'nodosh so'zlar alifbo tartibida o'z o'rnida bosh so'z sifatida berilib, mustaqil ravishda izohlangan. Lug‘at maqolasining asosiy vazifasi so'zning ma'nosini yoki ma'nolarini izohlash, tarkibida shu so'z mavjud bo'lgan qo'shma so'z, frazeologik, turg'un birikmalarni izohlash va so'zning har bir ma'nosiga tasdiqlovchi (illustrativ) badiiy matn keltirishdan iborat.

Bosh so'zga taalluqli barcha materiallar lug‘at maqolasini tashkil qiladi. Lug‘at maqolasi quyidagi elementlardan iborat:

–bosh so'z I jildida ko'p hollarda transkripsiyasiz, ayrim (muallif muarakkab leksema sifatida qaralgan) o‘rinlarda transkripsiyali, II jilda leksemalarning ko'p qismi transkripsiyali qayd etilgan;

–so'zning boshqa lug‘atlardagi yozuv shakli qavslar ichida qayd etilgan;

–bosh so'zning ma'no yoki ma'nolarining izohi;

–bosh so'zning ma'nolarini tasdiqlovchi qo'lyozma va nashrlardan olingan misollar;

–qo'lyozma yoki badiiy matnlarning sahifa va qatorlari, nashr qilingan manbalarning varaqlari;

–izofa, ideomatik, frazeologik, turg'un birikmalar, qo'shma ot va fe'llar sharhi va illustrativ manba;

–bosh so'zning fonetik varianti vergul bilan ajratilib, bir o'rinda ketma-ket qayd etilgan;

–izohlangan so'z yolg'iz qo'llanmagan o'rinda shu so'z bilan birga kelgan birikma berilib, izohlangan.

So'zlarning ma'nolarini ochishda quyidagi usullardan foydalanilgan: qisqa tushuntirish yo'li bilan izohlash; keng tushuntirish yo'li bilan izoh berish; sinonimlar orqali izohlash; qisqacha ensiklopedik ma'lumot keltirish yo'li bilan izohlash; ayrim o‘rinlarda grammatik ma'lumot keltirish yo'li bilan izohlash.

Nasriy asarlardan olingan misollar qisqartirib berilgan, bunda izohlanayotgan so'zga bevosita aloqasi bo'lmagan qismigina tushirib qoldirilgan. Sitataning qisqartirilgan qismi o'rniga hech qanday belgi qo'yilmagan, kerakli qismi qayd etilgan. Olingan manbaning nomi ba'zan to'liq, ba'zan qisqartma shaklda berilgan. Buning boisi lug‘atning birinchi jildida qisqartmalar jadvalda o'z bayonini topgan; biroq manbaning sahifasi barcha o‘rinlarda ham qayd etilmagan.

Lug‘atda *دەخ* belgisi bilan berilgan *أوشقە ، أبوشقغه* (Будагов, 1869, I том. – С. 6.) leksemasi izohida muallif Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonidan quyidagi baytni keltiradi va manba lug‘atda *لیلی مجنون* deya to'liq aksini topgan:

بیر یندین اوغول غم وشکجی
بیر یندین ابوشقه رنجی

Bir yandın oğul ɣam u šikanjı,
Bir yandın abuŝqa [dard-u] ranjı (Алишер
Навоий, 1992, 192.)

Ashyoviy misol XXXIII bob “Majnunning ota-onasi uning muhlik firoqidan halok bo‘lib, u bu holni ko‘rgani” bayonidan keltirilgan bayt bo‘lib, L.Budagov ابوشفه “*abuŝqa*” – “*turmush o‘rtoq, er*” deb izohlaydi.

“Qisasi Rabg‘uziy”da leksemaning “*qari er, qariya*” semasi بار ابوشقه اتامز *bizniŋ abuŝqa atamiz bār* – “*Bizning qariya otamiz bor*” (Носируддин Бурхонуддин Рабғузий, 1991, 76-б) misoli orqali bayon etiladi. Badiiy matn “Qisasi Rabg‘uziy”dan olinganini قصص tarzida nashr va sahifa raqamlarisiz qayd etadi.

791-810-betlarda “Birinci jildga qo‘shimcha va tuzatishlar” (Дополнения и исправления къ первому тому) nomi ostida so‘zlar keltirilgan, lekin izohlanmagan bu so‘zlar oltoy lahjasiga taalluqli bo‘lib, V.Radlovning materiallari va Oltoy missiyasi chop ettirgan lug‘atdan olingan. “Ushbu lahjadagi fe‘llar buyruq mayli shaklida berilgan” (Будагов, 1869, I том. С. 791).

Kup. belgisi bilan izohlangan qirg‘izcha leksema اتمام *attamau* или اتمام (изъ адымъ *adymъ*) перешагнуть, بوساغا اتمام *bosaya attamduymu* перешагнуль-ли чрезъ порогъ? т. е. былъ-ли у невѣсты? *Kum.* belgisi xitoycha leksema جانكجونك *janjıjın*, воен. губернаторъ, جومك *ıjın*, войско (значение этого слова на стр. 430 выставлено невѣрно). Lug‘at so‘ngida nashr jarayonida yuzaga kelgan xatoliklarni bartaraf etish maqsadida “Xatoliklar” (Опечатки) nomi ostida qaysi sahifa va qaysi ustunda xato yozilgan so‘z bo‘lsa, har birining yozilgan holati hamda qanday o‘qish lozimligi keltirilgan. Lug‘atning II jildiga qof (ق)dan yo (ی) gacha bo‘lgan harflar bilan boshlanuvchi so‘zlar kiritilgan bo‘lib, 415 betni tashkil etadi. Lug‘atning 390-betiga qadar so‘zlar alifbo tartibida berilgan, 391-betidan boshlab, har ikki jild uchun “Umumiy to‘ldirishlar” (Общее дополнение къ обоимъ томамъ) joy olgan va u umumiy sahifa tarkibida bo‘lgan (ajratib sahifalanmagan). Izohlanmagan so‘zlar qirg‘iz lahjasiga aloqador bo‘lib, V.Radlov materiallarining uchinchi jildidan olingan, sibir va tatarcha so‘zlar esa ikkinchi jildidan olingan (Будагов, 1869, II том. С. 391.). Bu qismdan o‘rin olgan leksemalar ham arab alifbosi tartibiga asoslangan holda har bir harfga oid leksema alohida berilib, transkripsiyasi qayd etilgan: *Cyb.mat.* belgisi orqali qayd etilgan leksemalar sibir/tatar so‘z boyligida mavjud اجنمق (*ačınmaq*) *аджынмакъ*, сжалиться, иметь сострадание (“*rahm qil=*”) kabi;

Arabcha leksemalar lug‘atda a. belgisi bilan qayd etilib, خالخال *halxāl̄*, цѣпочка надѣваемая на нижнюю часть ноги; въ *тур.* браслеты изъ стеклышекъ (“*oyoqning pastki qismiga taqiladigan zanjir; tur. shishachalardan yasalgan bilakuzuk*”).

Umumiy sahifalanishga kiritilmagan tarzda har ikki jild uchun “Xatoliklar” (Опечатки въ обоихъ томахъ) qayd etilgan leksemalar bir sahifani tashkil etgan. Har bir so‘z havolada raqamlar vositasida tartiblangan, havoladagi birinchi raqam sahifani, ikkinchi raqam esa qator yoki baytni ko‘rsatadi:

Опечатки въ обоихъ томахъ

стр.	столб	строка	напечатано:	читай:
255	2 13	снизу	صغرق	صوق
335	1 3	—	توتوقچى	توتوقجى
—	2 3	сверху	قىز نىنك	اقىز نىنك
—	—10	—	كلىمنى	كلىمى

Turkiy leksikografiyaning nazariy masalalarini ham o‘z ichiga olgan “Turk-tatar tillarining qiyosiy lug‘ati” ko‘p jihatdan XIX asrning ikkinchi yarmidagi lug‘at tuzish amaliyotlaridan ilgarilab ketgan edi. Umumiy nazariyani rivojlantirishga intilmasdan, lug‘at tuzish tamoyillarida V.I.Dalga ergashgan holda turkiy materialni taqdim etishda o‘ziga xos yechimlar topgan L.Z.Budagov turk leksikografik amaliyotida yetakchi sifatida namoyon bo‘ldi: u yangi turdagi

lugʻatni yaratdi (“umumturkiy lugʻat”), lugʻat yaratish yoʻnalishidagi yangi tadqiqot usuli – qiyoslash, yaʼni komparativistik usulga yoʻl ochdi.

N.K.Dmitriyev qayd etganidek, L.Z.Budagov “oʻzining toʻgʻridan toʻgʻri mutaxassisligi chegarasidan tashqariga qaray olganligi” (Дмитриев, 2001, С. 106.) uchun tarixda oʻz nomini qoldiroladi. V.I.Dalning tajribasidan (lugʻat hajmi va tuzilishi nuqtai nazaridan undagi soʻzlar va frazeologizmlarni tushuntirish usullari va b.) foydalanib, L.Z.Budagov oʻzini novator sifatida nomoyon qildi: tuzgan lugʻati yordamida u amalda turk leksikografiyasida kompleks yondashuv – qiyosiy, izohli va ikki tilli tarjima lugʻatlar (bundan tashqari tarixiy lugʻat tuzish asoslari) prinsiplarini birlashtirishga erishdi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. (1992) *Хамса. Лайли ва Мажнун*. Тошкент: Фан нашриёти. Б. 192.
- Будагов Л.З. (1869) *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык*. СПб., Тип. АН, Т.1. 810 с.
- Будагов Л.З. (1871) *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык*: в 2-х т. СПб.: Тип. АН, Т.2. 415 с.
- Дмитриев Н. К. *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий* Л. Будагова / Публ., комм. и примеч. Благовой Г. Ф. // Н. К. Дмитриев: К 100-летию. М., 2001. С. 106.
- Eren H. (1998) *Türklük bilimi sözlüğü*. Ankara. S. 123.
- Кононов А. Н. (1960) *Грамматика современного узбекского литературного языка*, М: Л. С. 450.
- Меметов А. (2019). Вклад Л. Будагова в крымское востоковедение // *Развитие востоковедения в Крыму (XI - начало XX века)* // Симферополь: ИТ “Ариал”, С. 56.
- Носируллин Бурхонуддин Рабғузий. (1991) *Қиссаси Рабғузий*. Тошкент: Ёзувчи. Б. 76.
- Юсупова А.Ш. (2012) “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий” Л. Будагова // *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота. № 5. С. 223-226. ИССН 1997-2911.

SÜNİ İNTELLEKTİN DİLÇİLİKDƏ TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ

Eminli BÖYÜKXANIM *

Süni intellekt (Sİ) maşın tərcüməsinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır, böyük həcmli mətni təhlil edə və sintaksis, qrammatika, eləcə də semantika kimi dil xüsusiyyətlərini avtomatik tanıya bilər. Süni intellekt filologiya üçün güclü vasitədir, mətnləri öyrənmək, təhlil etmək və yaratmaq üçün yeni imkanlar açır. (Загирова, 2021, s. 75)

1. *Sİ-dən istifadə edərək mətn təhlili*: AI-dən istifadə edərək leksik-semantik və sintaktik təhlil, əsas söz və ifadələri vurğulamağa, habelə onlar arasında semantik əlaqələri müəyyən etməyə imkan verən dərin leksik-semantik təhlil aparmaq mümkündür.

2. *Mətn yaradıcılığında Sİ*: nəsil və ədəbi yaradıcılıq. Yeni mətnlərin yaradılması üçün də süni intellektdən istifadə edilir. GPT-3 və digər modellər kimi müasir neyron şəbəkələri insan tərəfindən yazılmış əsərlərdən fərqlənməyən mətnlər yarada bilər. [2] Bu, yaradıcı yazıçılar və ədəbi eksperimentlər, eləcə də maarifləndirici və əyləncəli materialların yaradılması üçün yeni üfqlər açır.

3. *Filoloji təhsildə Sİ-nin tətbiqi*. AI xarici dilləri öyrənmək üçün təhsil proqramlarında fəal şəkildə istifadə olunur. Duolingo və Babbel kimi sistemlər öyrənmə təcrübələrini fərdi tələbələrin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq üçün maşın öyrənməsi alqoritmlərindən istifadə edir.

4. *Sİ və ədəbi əsərlərin təhlili*. Süni intellekt ədəbi əsərləri öyrənmək üçün yeni imkanlar açır. Məsələn, maşın öyrənməsi müəllifin üslubunu müəyyən etmək və müxtəlif mədəniyyətlərin və dövrlərin ədəbi formalara təsirini araşdırmaq üçün istifadə edilə bilər.

5. *Filologiyada süni intellektdən istifadənin problemləri və çətinlikləri*. Əhəmiyyətli nailiyyətlərə baxmayaraq, Sİ-nin dilçilikdə tətbiqi bir sıra problemlərlə üzləşir:

- *Kontekst şərhinin dəqiqliyi*: Süni intellekt hələ də həmişə mürəkkəb kontekstləri, amfibolları və idiomatik ifadələri dəqiq şərh edə bilmir, bu da tərcümələrdə və təhlillərdə səhvlərə səbəb olur.

- *Etik məsələlər*: Süni intellektlə dəstəklənən mətn yaratmaq müəllif hüquqları və başqa insanların əsərlərindən icazəsiz istifadə ilə bağlı suallar doğurur. Əqli mülkiyyət və müəllif hüquqlarının qorunması məsələlərini nəzərdən keçirmək vacibdir.

- *Dilin etnomədəni xüsusiyyətləri*: Süni intellekt həmişə mədəni və tarixi kontekstləri adekvat şəkildə nəzərə almaya bilər ki, bu da mətnin (xüsusən də ədəbi əsərlərdə) tərcüməsi və şərhinin düzgünlüyünə təsir edir.

Süni intellektin ən əhəmiyyətli istiqamətlərdən biri təbii dilin emalı hesab olunur. [1]

Dilçilikdə süni intellektdən istifadə perspektivinin praktiki tətbiqi ondan ibarətdir ki, gələcəkdə Sİ inkişafı dilçilikdə, tərcümənin, təhlilin və mətnin yaradılmasının keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas rol oynayacaq.

Açar sözlər: süni intellekt, filologiya, dilçilik, mətn təhlili, etnomədəni xüsusiyyətlər

Application Problems of Artificial Intelligence in Linguistics

Artificial intelligence (AI) can significantly improve the quality of machine translation, analyze large volumes of text, and automatically recognize language features such as syntax, grammar, and semantics. Artificial intelligence is a powerful tool for philology, opening up new opportunities for studying, analyzing, and creating texts. (Загирова, 2021, p. 75)

1. *Text analysis using AI*: Using AI, it is possible to conduct lexico-semantic and syntactic analysis, deep lexico-semantic analysis, which allows highlighting key words and phrases, as well as identifying semantic relationships between them.

2. *AI in text creation: generation and literary creativity*. Artificial intelligence is also used to create new texts. Modern neural networks, such as GPT-3 and other models, are able to create

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat kafedrasının müdiri, boyukxanim.eminli@sdu.edu.az <https://orcid.org/0000-0001-9338-483X>

texts that are indistinguishable from human-written works. [2] This opens up new horizons for creative writers and literary experiments, as well as for the creation of educational and entertaining materials.

3. Application of AI in philological education. AI is actively used in educational programs for learning foreign languages. Systems such as Duolingo and Babbel use machine learning algorithms to adapt learning experiences to the needs of individual students.

4. AI and analysis of literary works. Artificial intelligence opens up new possibilities for studying literary works. For example, machine learning can be used to identify the author's style and to study the influence of different cultures and periods on literary forms.

5. Problems and difficulties of using artificial intelligence in philology. Despite significant achievements, the application of AI in linguistics faces a number of problems:

- Accuracy of context interpretation: Artificial intelligence is still not always able to accurately interpret complex contexts, amphiboles, and idiomatic expressions, which leads to errors in translations and analysis.

- Ethical issues: Creating text supported by artificial intelligence raises questions about copyright and unauthorized use of other people's works. It is important to consider issues of intellectual property and copyright protection.

- Ethnocultural characteristics of language: Artificial intelligence may not always adequately take into account cultural and historical contexts, which affects the accuracy of translation and interpretation of the text (especially in literary works).

One of the most important areas of artificial intelligence is considered to be natural language processing. [1]

The practical application of the prospect of using artificial intelligence in linguistics is that in the future, the development of AI will play a key role in linguistics, improving the quality of translation, analysis and text creation.

Keywords: artificial intelligence, philology, linguistics, text analysis, ethnocultural features

Ədəbiyyat

Mahmudov, M. (2023) Azərbaycan dilinin milli korpusu süni intellekt problemləri kontekstində //Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə və Beynəlxalq Ana dili gününə həsr olunmuş “Azərbaycan dilinin İKT problemləri, İKT-nin Azərbaycan dili problemləri” respublika elmi-praktiki konfransı, 21-22 fevral
https://ict.az/uploads/konfrans/ana_dili/7_Azərbaycan_dilinin_milli_korpusu_suni_intellekt_problemleri_kontekstinde.pdf

Загирова, Н.В. (2021). Искусственный интеллект и его роль в филологии: возможности и вызовы. М.: Научная мысль.

Annotatsiya

Maqolada o'qitishning yetakchi vositasi bo'lgan darslik, uning axborotlashtirish, tizimlashtirish, transformatsiya kabi fazifalarni bajarishi, shuningdek, darslikning kompyuter versiyalari, darslikning axborotlashtirish, bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladigan transformatsiya funksiyasilari batafsil yoritilgan. Yangi avlod darsliklaridan samarali foydalanishning didaktik yechimlari, o'quv jarayonida uning yutuqlaridan unumli foydalanib, kamchiliklarini to'ldirishi, darsliklarni takomillashtirish bo'yicha taklif hamda tavsiyalar bera olishi, darslikning yetakchi komponent bo'lgan matn haqida, o'quvchilarni darslik matnidano zarur joyni tez topa bilishga o'rgatishi xususida atroflicha fikr yuritilgan. Ma'lumki, darslik o'qituvchi uchun emas, avvalo, o'quvchi uchun yoziladi. U o'quvchining dars va uy vazifasini bajarishda foydalanadigan asosiy o'quv kitobidir. Lekin o'quvchining asosiy o'quv quroli va vositasi, bilimlarning asosiy manbai sifatida darslikning roli va ahamiyati hozirgi globalashuv va axborot kommunikatsion texnologiyalar rivojlangan davrda uning ta'siri bir muncha pasayganligi, bu holat tendensiya tarzida bundan buyon yanada davom etib borishi ehtimolini darslik mualliflari ham, uni o'qitayotgan o'qituvchilar ham hisobga olishlari zarur. Maqolada darslik ma'lumotlarni shunchaki bayon qilish emas, balki o'quv materialining mazmunini dasturga mos holda tushuntirib berishi lozimligini alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: darslik, axborotlashtirish, tizimlashtirish, transformatsiya, yangi avlod darsliklari o'quv jarayoni, darslik, o'quv jarayoni, yangi ta'lim texnologiyalari, didaktik yechimlar.

The Textbook as a Leading Means of Education

Abstract

The article discusses in detail the textbook, which is a leading tool of education, its functions of informatization, systematization, transformation, as well as computer versions of the textbook, the functions of informatization of the textbook, transformation, which serve to form knowledge and skills. Didactic solutions for the effective use of new generation textbooks, their ability to effectively use their achievements in the educational process and fill their shortcomings, to provide suggestions and recommendations for improving textbooks, the text, which is the leading component of the textbook, and to teach students to quickly find the necessary place in the textbook text. It is known that the textbook is written not for the teacher, but first of all for the student. It is the main textbook that the student uses in completing lessons and homework. However, the role and importance of the textbook as the student's main educational tool and tool, the main source of knowledge, has somewhat decreased in the current era of globalization and the development of information and communication technologies, and this trend should be taken into account by both the authors of the textbook and the teachers who teach it. The article emphasizes that the textbook should not simply present information, but should explain the content of the educational material in accordance with the program.

Keywords: textbook, informatization, systematization, transformation, new generation textbooks, educational process, textbook, educational process, new educational technologies, didactic solutions.

Darslik o'qitishning yetakchi vositasi hisoblanadi va u bir qator ta'limiy: axborotlashtirish, tizimlashtirish, transformatsiya vazifalarini bajaradi Bu kitob darslikning kompyuter shakllari bo'lishi mumkin, lekin bugungi kunda ular keng tarqalgan emas, unda ma'lum bir tizimda taqdim etilgan bilimlar, darslikning axborotlashtirish, bilim va ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladigan- transformatsiya

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Namangan davlat universiteti, muhabbatxonsaidova@mail.ru

funksiyasi amalga oshiriladi. Darslik tegishli dasturga tayanadi. Agar dastur faqat kursning asosiy tushunchalarini nomlasa, darslik ularni ochib beradi, tasvirlaydi, shuningdek, tegishli o'qitish ko'nikmalari va ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan mashqlar tizimini o'z ichiga oladi.

Darslikda ko'pincha nafaqat asosiy, balki qo'shimcha ma'lumotlar ham taqdim etiladi: muayyan lingvistik hodisalarning shakllanish tarixi to'g'risidagi ma'lumotnomalar, taniqli tilshunolar haqidagi hikoyalar va boshqalar. Nazariy materialdan tashqari darslikda turli xil mashqlar ham kiritilgan.

Ikkinchi o'quv-metodik kompleks nazariy material va mashqlarni turli o'quv kitoblari bo'yicha yaratadi, lekin odatda nazariy va amaliy material bitta darslikda birlashtiriladi. Darslikda asosiy va qo'shimcha material, ta'riflar, topshiriqlar va darslikning boshqa tarkibiy elementlarini ifodalovchi tarkib, sarlavhalar, maxsus piktogrammalar bo'ladi. Har bir darslik uchun bu piktogrammalar o'ziga xos bo'lishi mumkin.

Darslik o'quvchi uchun ham, o'qituvchi uchun ham mo'ljallangan. Darslik o'quvchi uchun axborot manbai va mahorat va ko'nikmalarni shakllantirish vositasi, o'qituvchi uchun esa darsni tayyorlash va o'tkazish bo'yicha metodik ko'rsatmalarning asosiy manbai hisoblanadi darslik mualliflari tomonidan tuzilgan va har bir o'quv majmuasiga hamroh bo'lgan maxsus metodik ko'rsatmalar bilan to'ldiriladi.

(Архипова, Пичкуренко, Золотарёв, 2005.)

Har bir sinfning darsligi darslikdan foydalanish bo'yicha qo'llanmadan boshlanadi, unda darslikning tuzilishi tavsiflanadi va shartli belgilar talqin qilinadi. Masalan, 5-sinf darsligini ko'rib chiqaylik. U 1) mundarijadan; 2) muqaddimasidan; 3) asosiy qismidan; 4) izohli lug'at, diktantlarga tayyorgarlik ko'rish, yozish va yozish bo'yicha eslatmalardan; 5) tegishli material joylashtirilgan darslik sahifasining raqamini ko'rsatgan holda lingvistik tushunchalarning alifbo ko'rsatkichidan iborat. Darslik o'quvchilarga o'quv kitobida yo'l tutishga yordam beradigan quyidagi rangli shartli belgilarni o'z ichiga oladi. Orfografik va punktuatsion qoidalar gorizontaal chiziqlar bilan ajratilgan bo'lib, ular raqamlangan va sahifasi ko'rsatilgan holda darslikka kiritilgan.

Orfografik va punktuatsion qoidalar gorizontaal chiziqlar bilan ajratilgan bo'lib, ular raqamlangan va sahifasi ko'rsatilgan holda darslikning forzatsiga kiritilgan. Belgilar, paragraf o'rtasiga joylashtirilgan nazariy ma'lumotlar ko'rsatilgan. R-harfi nutqni rivojlantirish mashqlarini anglatadi. To'garak o'rganilganlarni takrorlash uchun topshiriqlar, shuningdek qo'shimcha topshiriqlar ajratadi. Darslikning jadvali ramka bilan belgilangan. O'yin va ta'limiy xarakterdagi, shuningdek, nutq odob-axloq qoidalari bo'yicha topshiriqlar kulgili odamchalar tomonidan ajratilgan. Maxsus satr ustidagi belgilar so'zlar va jumalarni tahlil qilishning har xil turlarini bildiradi. Darslikni qayta nashr etishda mualliflar shartli belgilar tizimini takomillashtiradilar va o'zgartiradilar.

Har qanday darslik til nazariyasi bo'yicha materialni, nutqni rivojlantirish bo'yicha mashqlarni va materialni o'z ichiga oladi. Bunday kitob o'qituvchi uchun asosiy uslubiy qo'llanma hisoblanadi, chunki kitobning o'zida materialni taqdim etish usuli o'ylab chiqilgan.

O'quv qurollari deganda, o'quv jarayoni amalga oshiriladigan turli xil bosma yoki elektron ommaviy axborot vositalaridagi materiallar tushuniladi. O'quv qo'llanmalariga maktab darsliklari va o'quv qo'llanmalari, shu jumladan, kompyuter dasturlari, darslikni to'ldiruvchi o'quv materiallari (talabalar va o'qituvchilar uchun), har xil turdagi ko'rgazmali qurollar: devor peshtaxtalari, audio va video yozuvlar kiradi. O'quv qurollari tarkibiga o'quv jihozlari: kompyuter, planshet va o'quv qurollari: doska, daftar va boshqalar kiradi (Saidova, 2020, 43-b.).

O'quv-uslubiy majmua. Fanni o'qitishning asosiy vositasi o'quv-uslubiy majmua bo'lib, u an'anaviy ravishda fanni o'rganish jarayonini ta'minlovchi o'quv materiallari majmuasi sifatida tushuniladi. O'quv-uslubiy majmuaga 1) asosiy materiallar: dastur, darsliklar; 2) talabalar uchun qo'shimcha materiallar; 3) o'qituvchi uchun yordamchi materiallar kiradi.

Nazariy materialni taqdim etish til va nutq faktlarini tavsiflash, tushunchalar, ta'riflar, qoidalarni shakllantirishda amalga oshiriladi. Nazariy material misollar bilan yoritilgan va ular nafaqat matnlarda, balki jadvallar, diagrammalar va fikrlash algoritmlarida ham bo'lishi mumkin. Darslikda ko'pincha asosiy emas, balki qo'shimcha ma'lumotlar ham taqdim etiladi: ayrim til hodisalarining shakllanish tarixi haqida ma'lumotlar, taniqli tilshunolar haqidagi hikoyalar va boshqalar. Darslikda nazariy materiallardan tashqari, turli xil mashqlar berilgan.

Ikkinchi o'quv-uslubiy majmua nazariy material va mashqlarni turli o'quv kitoblariga ajratadi, lekin odatda nazariy va amaliy materiallar bir darslikda birlashtiriladi. Darslikda yo'naltirish apparati mavjud: mundarija, sarlavhalar, asosiy va qo'shimcha materiallarni ko'rsatadigan maxsus belgilar, ta'riflar, topshiriqlar va darslikning boshqa tarkibiy elementlari. Har bir darslikda o'z piktogrammalari bo'lishi mumkin.

Darslik ham talaba, ham o'qituvchi uchun mo'ljallangan. Talaba uchun darslik ma'lumot manbai va o'qituvchi uchun ko'nikmalarni rivojlantirish vositasi bo'lib, u darsga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazish bo'yicha ko'rsatmalarning asosiy manbai vazifasini o'taydi. (Sobirova, 2020, 76-b.).

Birinchi kompleksning istalgan sinfi uchun darslik til nazariyasi, mashqlar va nutqni rivojlantirish bo'yicha materiallarni o'z ichiga oladi. Ushbu turdagi kitob o'qituvchilar uchun asosiy o'quv qo'llanma hisoblanadi, chunki kitobning o'zida materialni taqdim etishning puxta o'ylangan usuli mavjud.

Turli sinflarning darsliklari ma'lumotlarning taqdim etilishi shaklida farqlanadi. Shunday qilib, 5-sinfda induktiv usul ustunlik qiladi: agar iloji bo'lsa (bu o'rganilayotgan materialning xususiyatiga bog'liq), keyin har bir paragrafning boshida kuzatish uchun material, o'quvchilar uchun ushbu materialni tahlil qilish uchun savollar va xulosa mavjud. Kuzatish materiali rasmlar bilan tasvirlangan bo'lib, bu beshinchi sinf o'quvchilariga xayoliy va ijodiy fikrlash imkoniyatini yaratadi. 6-7-sinflar uchun darsliklarda materialni taqdim etishning deduktiv usuli juda izchil qo'llaniladi: paragrafning boshida tushuncha yoki ta'rif beriladi, undan keyin ko'nikma va malakarni egallashga qaratilgan mashqlar tizimi beriladi. 8-9-sinflar uchun darsliklarda materialni taqdim etishning induktiv-deduktiv usuli qo'llaniladi: yangi material turli funksional yuklarga ega mashqlar bilan bezatilgan. Tuzilgan jumla yoki ta'rifdan oldin keladigan mashqlar o'quvchilarning sintaksis sohasidagi mavjud bilimlariga asoslanadi, keyingi mashqlar yangi mavzuni umumlashtirish va mustahkamlashga yordam beradi;

Ikkinchi o'quv-uslubiy majmua maktab uchun noan'anaviy tuzilishga ega bo'lib, uchta komponentdan iborat: 5-9-sinflar uchun yagona nazariy darslik, har bir sinf uchun amaliy topshiriqlar berilgan darsliklar va har bir sinf uchun nutqni rivojlantirish darsliklari. Ushbu majmuaning tuzilishi dasturda mualliflar tomonidan quyidagicha izohlanadi: ushbu o'quv majmuasining asosiy lingvistik-metodik tamoyili nazariyani tizimli chiziqli taqdim etishdir. Yangi turdagi darslik nafaqat o'quv, balki ma'lumotnoma vazifasini ham bajaradi, chunki bitta kitobda o'rta maktabning barcha sinflari uchun fonetikadan sintaksisgacha bo'lgan barcha nazariy materiallar mavjud.

Vazifalar va mashqlar to'plami ko'nikma va malakalarni rivojlantirish, shuningdek, o'rganilgan narsalarni tizimlashtirish uchun mo'ljallangan. Nazariya darsligida ham, topshiriqlar va mashqlar to'plamida nutq madaniyati bo'yicha materiallar mavjud. Mualliflar majmuaning barcha tarkibiy qismlari o'zaro bog'langanligini, natijada majmua uch qismdan iborat yagona darslik bo'lishini ta'kidlaydilar.

Keling, kompleksning har bir komponentining tuzilishini ko'rib chiqaylik. 5-9-sinflar darsligi, yuqorida aytib o'tilganidek, o'zbek tili nazariyasi va 5-9-sinflarda o'rganilgan imlo va tinish belgilarining chiziqli taqdimotini o'z ichiga oladi. Darslikning mazmuni quyidagicha: darslik haqidagi ma'lumotlardan keyin boshlang'ich sinfda o'quvchilar tomonidan olingan til haqidagi ma'lumotlarni takrorlaydigan katta bo'lim mavjud. U fonetika, grafika, morfemika, lug'at, morfologiya, sintaksis va tinish belgilari, til haqida umumiy ma'lumot kabi bo'limlarni o'z ichiga oladi. Asosiy qismdan so'ng qo'shimcha ma'lumotlar berilgan: tegishli paragrafga havola bilan o'rganilgan imlo qoidalari ro'yxati, tinish belgilari ro'yxati, tahlilning barcha turlari bo'yicha eslatma va misollar berilgan. Darslikda quyidagi mazmundagi 5-turdagi piktogramma mavjud: tushunish uchun nazariy ma'lumotlar; eslab qolish qoidalari; ma'lumotnoma materiali;

Ba'zi paragraflarda nazariyani majoziy va vizual tarzda aks ettiruvchi rasmlar mavjud. Paragraf matni o'rganilayotgan materialga mos keladigan maktab lug'atlarini tasvirlaydigan bir xil turdagi maxsus rasmlarni o'z ichiga oladi. Ba'zi paragraflar sahifasining yuqori qismida taniqli tilshunos olimlarning portreti, uning ilmiy - tadqiqot faoliyati haqida qisqacha ma'lumot berilgan.

Darslikning so'nggi sahifalarida morfemalarning har xil turlarini, gap bo'kaklarini, sodda va murakkab gaplarning jadvallari, va nutqli gaplarni ko'rsatadigan piktogrammalar mavjud.

Shunisi ma'lumki, 5-9-sinflar uchun yagona darslik yaratish uning mualliflari oldiga ko'plab vazifalarni qo'yadi, jumladan, materialni taqdim etishda o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olinishi kerak. Shunga asoslanib, butun darslik davomida materialni taqdim etish shakli va hatto bo'limlarning grafik dizayni ham o'zgarishi kerak bo'ladi. Afsuski, ushbu darsliklardada bu muammo yetarlicha hal etilmagan.

Xulosa qilib aytganda, darslik o'quvchi uchun axborot manbai va mahorat va ko'nikmalarni shakllantirish vositasi, o'qituvchi uchun esa darsni tayyorlash va o'tkazish bo'yicha metodik ko'rsatmalarning asosiy manbai hisoblanadi, darslik mualliflari tomonidan tuzilgan va har bir o'quv majmuasiga hamroh bo'lgan maxsus metodik ko'rsatmalar bilan to'ldirilisi maqsadga muvofiq. Yaratilgan zamonaviy darslik ustidagi ishlar turli xil metodik usullar yordamida o'qitish jarayonining barcha bosqichlarida o'tilgan mavzularni so'rash, yangi mavzu bayoni, yangi mavzuni mustahkamlash kabi materialni o'zlashtirish, bilimlarni mustahkamlash, o'zlashtirish darajasini tekshirish paytlarida olib boriladi. Darslik matni ustida olib boriladigan ishlar o'qituvchi bayonini mazmunan boyitadi, dolzarbligini

oshiradi, o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi va ularning darslik matnini osonroq hamda puxta o'zlashtirib olishlariga yordam beradi. Darslikning roli va ahamiyati hozirgi axborot kommunikatsion texnologiyalar rivojlangan davrda uning ta'siri bir muncha pasayganligi, bu holat tendensiya tarzida bundan buyon yanada davom etib borishi ehtimolini darslik mualliflari ham, uni o'qitayotgan o'qituvchilar ham hisobga olishlari zarur.

Adabiyotlar

Архипова А.И., Пичкурено Е.А., Золотарёв Р.И.(2005). *Учебник нового поколения: варианты решения проблемы* // Школьные годы № 34. Научно-методический журнал с электронным приложением. – Краснодар.

Грушевский С.С., Золотарёв Р.И., Архипова А.И. (2011). *Экспресс-обучение педагогов созданию учебных материалов для размещения в сети Интернет* // Научно-методический журнал с электронным приложением. - Краснодар.

Saidova M. Sh.(2024). *Yangi avlod ona tili darsliklari: didaktik yechimlarini izlash yolida.* <https://cspu.uz/> International Scientific and Practical Conference. Chirchiq davlat pedagogika universiteti, April 23-24.

Saidova.M.Sh. (2020) INTERNATIONAL BULLETIN OF APPLIED SCIENCE AND TECHNOLOGY, 3(5), 714–717. <https://doi.org/10.5281/zenodo.795617>SSN: 2750-3402

Sobirova, M. (2022). Anthropocentric approach to language. ISJ Theoretical&Applied Science,07(111), <http://t-science.org/arxiv> DOI/2022/07-111.html –P.36-39.

Sobirova, M. (2021). *The use of integrated technology in the teaching of humanism in language education.* POLISH SCIENCE JOURNAL (ISSUE 1(34) - Warsaw: Sp.z o.o."iScience", 2021. Part 3 – 234 p. <https://sciencecentrum>.

KOMEDIYALARDA KONNOTATIV MA'NONING IFODALANISHI

Shoira BAYXANOVA *
Ozodaxon BOLTABAYEVA *

Annotatsiya

Ushbu maqolada komediyalarda aks etgan konnotativ ma'nolar ifodasi tahlil etilgan. Til millat degan birlikning tamal toshi, u boy berilsa, millat ham boy berilishi ta'kidlab o'tilgan. Millatning borligi va birligining bosh belgisi tildir. Mazkur maqolada o'zbek komediyalarining ayrim lisoniy xususiyatlari, o'zbek tilining komediya janrini yaratishdagi o'z ichki imkoniyatlari, yozuvchi mahorati misollar asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: ohang, komik munosabat, o'zbek komediyalari, antroponimlar, laqablar, toponimlar, ko'p ma'noli so'z va iboralar, okkozional frazemalar, mubolag'a, personaj nutqi, antonomatsiya, grotesk, paralingvistika.

Expression of Connotative Meaning in Comedies

Abstract. This article analyzes the expression of connotative meanings reflected in comedies. Linguistic features of means of laughter are highlighted. Language is the foremost indicator of a nation's identity and unity. The article analyzes some linguistic features of Uzbek comedies, the internal capabilities of the Uzbek language in creating the comedy genre, and the writer's skill based on examples.

Key words: tone, comic attitude, Uzbek comedies, antonyms, nicknames, toponyms, ambiguous words and phrases, occasional phrases, exaggeration, character speech, antonomatization, grotesque, paralinguistics.

Yozuvchining tildan foydalanish mahoratini belgilashda badiiy nutq ifodaliligini qay darajada ta'minlay olganligiga e'tibor qaratiladi. Buni ko'pma'noli so'zlarni o'z o'rnida, muayyan estetik maqsad bilan qo'llay olishidan ham aniqlasa bo'ladi. Ko'pma'noli so'zlar nutqning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga ko'maklashuvchi lisoniy vosita hisoblanadi. Tildagi ko'pma'nolilik hodisasi polisemiya deyiladi. Til hodisasi sifatida polisemiyaning o'rganilishi ko'proq nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. Tilimizdagi so'zlarning ko'p qismini polisemiya tashkil etadi.

Tilshunos Sh.Rahmatullayev polisemiya hodisasini sinchiklab va muntazam o'rganib boruvchi semasiolog olimdir. U o'zining ilmiy ishlarida, xususi «Leksik ma'noni komponent tahlil qilish tajribasidan» maqolasida polisemantik so'zning eng kichik semalari orasidagi aloqalardan tartib polisemiya hodisalarini umumiy, zaxiriy tasnifgacha va ushbu hodisaga oid atamalarining o'rnini va mazmuni masalasigacha e'tibor bilan qarab, diqqatga sazovor fikrlarni bildiradi. Masalan, polisemiya hodisasini polisemiya deb, shunday xususiyati bor leksemani polisemantik leksema deb, tilshunoslikning yuqoridagi hodisalarini o'rganuvchi sohani sememalogiya deb nomlashni taklif etadi.

A.Xojiyev «O'zbek tili leksikologiyasi» nomli kitobning «Semasiologiya» bobida hamda «So'z semantik strukturasi tashkil topishi» maqolasida polisemiya hodisasi, uni yuzaga keltiruvchi faktorlar, omonimi bilan polisemiyaning farqlari kabi masalalarga keng to'xtalgan.

Ko'pma'nolilikning lingvistik mohiyatini rus tilshunosi S.O.Kartsevskiy birinchi bo'lib aniqlagan. U ko'pma'nolilikni mohiyatini belgilashda belgini assimetrikligi va ma'nodan kelib chiqadi. Bitta belgi o'z ma'nosidan tashqari boshqa ma'nolarni ham ifodalashga intiladi.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka markazi Namangan hududiy bo'limasi rahbari

* PhD, dotsent, University of Business and Science oliygohi

O'zbek tilshunosligi va adabiyotshunosligida bu jihatdan keyingi yillarda Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Abdulla Avloniy, Mirtemir, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, Ozod Sharafiddinov kabi taniqli ijodkorlar asarlarining tili va o'ziga xos uslubi haqida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlar e'tiborga molik.

O'zbek komediyalarida konnotativ ma'no ifodalovchi ko'p ma'noli so'zlarni ko'plab uchratish mumkin. Chunki ular kulgi yaratishning eng sarmahsul vositalaridan biridir. Masalan, A.Qahhorning "Yangi yer" komediyasida Hamrobibi rahmatli eridan qolgan soatni "so'fi" deb nomlab olgan. Bu ma'no ko'chish usulidagi metaforaga misol bo'ladi:

Hamrobibi. Keling, quda jizza solgan edim. Soatingizni buramaganingizni qarang!...Ko'nlingizga kelmasin-u, quda, soatni burash mening esimdan hech chiqmaydi. Rahmatlik pochchangiz: "Soat uying so'fisi", deb edi. "Hoy, so'fini buradingmi"; "hoy, so'fi nimaga jiringlamayapti" deb turar edi. Soatni burash sedan chiqsa Xudo sedan chiqadi-ya, jon quda! (Abdulla Qahhor, 1996,9-b.)

Polisemiyaning yuzaga keltiruvchi faktorlar, ya'ni metafora asosida nom ko'chish o'z navbatida tilning taraqqiyot darajasini ham ko'rsatuvchi faktorlardan hisoblanadi. Chunki bir so'z yordamida birdan ortiq narsa, hodisalarni ifodalash imkoni til tarkibining ixchamligini ta'minlaydi. Ko'pma'nolilikning keltirib chiqaradigan sabab va asoslarning bo'lishi tabiiydir. Polisemiya ancha murakkab hodisa bo'lib, so'z semantik strukturasida mavjud bo'lgan har bir ma'noni belgilash qiyin, shu bilan birga ham amaliy, ham nazariy ahamiyatga molik narsadir.

Bir narsa belgi, harakat nomi boshqasiga uzaro tashqi o'xshashligi asosida ko'chirilsa, metafora yo'li bilan ko'chirish deyiladi. Metafora asosida nom ko'chganda ishtirok etgan predmetlar uchun umumiy bo'lgan belgi tushunchada saqlanadi. Predmet narsa, hodisa va boshqalarning o'zaro biror belgi o'xshashligi tufayli bir predmet nomining ikkinchi predmetga ko'chirish, ya'ni nom ko'chish jarayonini ifodalash, shuningdek, ko'chma ma'nodagi so'z va iboralar metafora deb yuritiladi. Polisemiyaning vujudga kelishida asos sifatida metaforani olish uchun, avvalo uning xususiyatlariga e'tibor berish kerak. Metafora ikkiga:

1. Poetik metafora.

2. Lingvistik metaforaga ajratish ahamiyatlidir. Zero professor A.A.Reformatskiy ko'rsatgan poetik metafora va poetik metonimiya yo'li bilan nom ko'chganda, u predmet yoki hodisa uchun to'g'ridan to'g'ri nom sanalmaydi, balki poetik ravishda biror kontekst yoki jumlaning ifodali, ta'sirli chiqishi uchun qo'llanadi.

Lingvistik metaforalar umumxalq tilida paydo bo'lib, biror predmetning nomiga aylanib qolgan metaforadir. Lingvistik metaforalar barqaror bo'ladi, ularning bosh ma'nodan biror belgi o'xshashligi tufayli ajralib chiqqanligi sezilib turadi. Masalan, bel so'zi *odamning beli, o'rdaning beli, so'zning beli* kabi.

Toshbolta xuddi belbog'idan ajray turg'andek ikki qo'li bilan belbog'iga yopishdi. O'rdaning belidan, ya'ni shimoldan sharqqa qarab mustahkam devor va bu devorning ikki tarafidan barobar ling tashlanib o'rdaning ichkari qismig'a xon saroyig'a kirilar edi. (Abdulla Qahhor, 1992,53-b.)

Bu ikki misoldagi bel so'zining birinchisi bosh ma'no bo'lib, undan metafora asosida "o'rta qism" ma'nosi kelib chiqqan bo'lib, ikkinchi misoldagi bel so'zi hosila ma'nodir.

O'zbek tilida metaforaning quyidagi ko'rinishlari keng qo'llaniladi.

1. Bir predmet nomi boshqa bir predmetga shakliy o'xshashlik asosida ko'chiriladi. Bu tur quyidagi bo'laklarga ajraladi:

- a) odamning yoki parrandalarning tana a'zolari nomlari o'xshashlik asosida ko'chiriladi;
- b) kiyimlarning yoki ularning biror qismi o'xshashligi asosida;
- v) o'simlik yoki uning biror qismiga o'xshashtish;

2. Turli belgi, xarakat nomlariga o'xshashlik asosida nom ko'chish:

3. Metafora asosida nom ko'chishi faqat mustaqil so'z turkumlari doirasidagina emas, yordamchi so'zlarda ham uchraydi. Masalan: *orqa, old, ust ost, ichkari* kabi so'zlar.

Metaforalar uslubiy jihatdan bo'yoqdorlikka va voqelikni obrazli tasvirlash xususiyatiga ega bo'ladi. Shuning uchun ham badiiy matnda qahramonning his-tuyg'ularini ta'sirchan, yorqin bo'yoqlarda, aniq va ixcham ifodalashga xizmat qiladi. Muallif metaforalarida hamisha konnotativ ma'no mavjud bo'ladi. Metafora orqali ma'no ko'chishida konnotativ ma'no yorqinroq aks etadi. Masalan, ot, eshak, qo'y, it, bo'ri, tulki, yo'lbars, boyo'g'li, musicha, burgut, lochin, qaldir'och, bulbul kabi hayvon va qushlarning nomlari bo'lgan leksemalar mavjudki, bu so'zlar o'z ma'nosidan tashqari, ko'chma ma'noda juda keng qo'llanadi. Otning baquvvatligi, eshakning aqlsizligi, qo'yning yuvoshligi, itning vafodorligi, mushukning epchilligi, tulkinning ayyorligi, burgutning changallashdagi kuchliligi, lochinning ko'zi o'tkirligi kabi tipik xususiyatlari boshqa predmetlarga nisbatan metaforik usulda ko'chiriladi, natijada, konnotativ ma'no yuzaga keladi hamda matnning ta'sirchanligi oshadi. Yuqoridagi misolda, ya'ni soatni "so'fi" deb atalishi ham matnni ta'sirchanligini oshirgan.

A.Qahhorning "Yangi yer" komediyasida sinekdoxa usuli bilan so'z ma'nosining koshish kuzatiladi:

Rahimjon. Yoshlik xo'p yaxshida. Hozirgi yoshlarni ko'rsam jonim rohat qiladi. Nima ishga yopishsa, o'n qo'llab yopishadi-ya! O't! (Abdulla Qahhor, 1995, 40-b.)

Ko'rinib turibdiki, insonda o'nta qo'l emas, o'nta panja bor. Bu tasvir usuli yoshlar bor kuchi bilan mehnat qilishayotganini anglatadi. Matndagi yopishmoq so'zi ham ko'chma ma'noda ishlatilgan. "Yopishmoq" so'zida metafora usulida ma'no ko'chgan.

Sinekdoxa deb butun-bo'lak munosabatiga asoslanuvchi ma'no ko'chishiga aytiladi. Adabiyotlarda ko'plik o'rnida birlik yoxud birlik o'rnida ko'plik shakllarini qo'llash yo'li bilan ham sinekdoxalar yaratish mumkin. *Daraxtlar sarg'aydi, olma gulladi, qo'limni kesib oldim* birikmalarida butunning nomi bilan bo'lak; *har ishga burnini suqmoq, tirnoqqa zor, jamoaning qo'li baland keldi* kabi birikmalarda qismning nomi bilan butun ifodalanyapti. Badiiy nutqda sinekdoxadan ixchamlilik va ifodalilikni ta'minlash maqsadida foydalaniladi.

Sinekdoxa asosida nom ko'chishi haqidagi fikrlarimizdan shunday xulosalar chiqardik:

1. Sinekdoxa metonimiyaning bir turi emas, balki nom ko'chish hodisasining alohida ko'rinishidir.

2. Sinekdoxa asosan bir predmetning qism va butun munosabati shaklida namoyon bo'ladi.

Komediyalarda konnotativ ma'no bevosita so'zlarni ko'chma ma'nolarda ishlatish va komik xarakter hamda yumor yaratish maqsadida hosil qilinadi. Badiiy asarda ijodkor idealiga zid xarakter va hodisalarning kulgi yo'li bilan inkor etilishi komiklik deyiladi. Komiklik obyekt va subyekt birligida namoyon bo'ladi: uni yuzaga kelishi uchun obyektidagi nomuvofiqlikni ko'ra oladigan va ideal nuqtayi nazaridan baholay oladigan subyektning bo'lishi shart. Komiklikning turli ko'rinishlarida komiklikni yuzaga chiqish yo'sini bir xil bo'lmaydi. Masalan, satira va yumorda subyekt munosabati ko'proq obyektidagi ziddiyatni bo'rttirib ko'rsatish orqali namoyon bo'lsa, *kinoya* va *sarkazmda* obyektidagi ziddiyat, asosan, muallif munosabati orqali yuzaga chiqariladi. Shuning uchun ham sarkazm va kinoya obyektida nomuvofiqlik yaqqol ko'zga tashlanmaydi, ular ko'p jihatdan kontekst bilan bog'liq bo'ladi. Komik munosabat obyekti o'zida idealga tamoman zid illatlarni yoki ulardan ayrimlarini namoyon etadiki, shu jihatdan satira va yumor ko'rinishlari farqlanadi. Satira obyektida idealga mutlaqo zid, jamiyatning joriy holati nuqtayi nazaridan to'la inkor qilinuvchi ziddiyatlarni aks ettirsa, yumorda obyektidagi ayrim jihatlarnigina inkor qilish ko'zda tutiladi. Yumorda badiiy asardagi kishilar, voqea-hodisalar ustidan yengil, do'stona, beg'araz kulish ko'ngilxushlik maqsadida emas, qisman bo'lsa-da, idealga muvofiq jihatlarni ko'rish, uni mukammallashtirish, nuqsonlarini bartaraf qilish, undagi

umuminsoniy tuyg'ularni yuzaga chiqarish maqsadini ko'zlaydi. Shuning uchun ham yumorda nuqsonlar ustidan kulish bilan birga xayrixohlik, achinish ham mavjud. Yumorda kulgi niqobi ostida jiddiylik, kinoyada esa jiddiylik niqobi ostida kulgi yashiringan bo'ladi. Komiklik ko'rinishlaridan biri bo'lmish kinoyada muallif voqelikka kinoyaviy munosabatda bo'ladi, bu holda badiiy asar kompozitsiyasi kinoyaviy nuqtayi nazarni ifodalashga mos ravishda quriladi, masalan, Erkin Vohidovning "Oltin devor" komediyasida Mo'min va Abdusalom nutqida ham bu holat kuzatiladi:

Mo'min. Ha, endi, do'stim, hol-ahvolim o'zingga ma'lum. Nima qilasan meni qiynab? Men axir Saidmalik zargar emasman, bunaqa narsalarga kuchim yetsa. Behuda zo'rlik umurtqani sindiradi degan gap bor.

Abdusalom. Ha, umurtqangni ehtiyot qil, kerak bo'ladi. Bu dunyoda orttirgan narsalaringni narigi dunyoga orqalab ketasan. (Erkin Vohidov, 1997, 4-b.)

Matndagi kinoya "bu dunyoda orttirgan narsani narigi dunyoga orqalab ketib bo'lmaydi" degan tushunchani berish maqsadida yaratilgan va samimiy, sof kulgi hosil qilingan.

Kinoya usuli til birliklarining nutq jarayonidagi faoliyati natijasida hosil bo'ladigan nutqiy hodisadir. Kinoyaviy munosabat ideal va voqelik o'rtasidagi keskin nomuvofiqlikni anglashdan tug'iladi. Shunga ko'ra, kinoyaviylikning maqsadi faqat kulgi hosil qilishgina bo'lib qolmay, vaziyatning qanchalik jiddiyliги va hatto fojeiyliğini ham ta'kidlab ko'rsatishdan iborat bo'ladi..

Adabiyotlar:

Jamolxonov Hasanxon. (2005). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. -Toshkent.: Talqin.

Йўлдошев Б., Курбонов Т. (2007). *Бадий асар тили ва услуби масалалари* (услубий кўлланма). – Самарқанд: СамДУ нашри.

Қадинова Х.Б. (2012). *Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмдан фойдаланиши маҳорати*. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент.

Мақсумова С.С. (2012). *Эркин Воҳидов асарларида коннотативликнинг ифодаланиши*. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент.

Нормаматов С.Э. (2011). *Абдулла Авлоний шеърлари лексикасининг маъновий-услубий хусусиятлари*. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент.

Ҳамраева Ҳ.Ҳ. (2011) *Озод Шарафиддинов публицистикасининг тили ва услуби*. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент.

Ҳасанов А.А. (2010). *Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари тилининг бадийлигини таъминловчи лексик-стилистик воситалар*. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент.

Шарафиддинов О. (1987). *Адабиёт тилдан бошланади // Адабиёт ва санъат* (адабий-танқидий мақолалар, ўйлар, мунозаралар). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Шофқоров А.М. (2012). *Миртемир шеърларида такрорнинг маъновий-услубий хусусиятлари*. Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент.

Юсубова Р.Н. (2011). *Ҳозирги ўзбек поэзиясида лисоний тежамлилиқ ва ортиқчалиқ* (Абдулла Орипов лирикаси мисолида). Филол. фанлари номзоди... дисс. автореф. – Тошкент.

Annotatsiya

Badiiy matnda har bir soʻzning alohida oʻz oʻrniga ega ekanligini hisobga oladigan boʻlsak, soʻz qoʻllashning oʻzini alohida bir sanʼat deyish mumkin. Ammo bu sanʼatni hamma sanʼatkor ham maromiga yetkazib egallay olmaydi. Qachonki, muallif tomonidan soʻz, uning maʼnosi va bu maʼnoning tuzilishi aniq tasavvur etilsagina, u sanʼat darajasiga chiqa oladi.

Badiiy obrazlar tizimida tushuncha va holatlarni, kayfiyat va kechinmalarni, voqea-hodisalar magʻzi-mohiyatini quyuq obrazlar vositasida ifodalashda okkozionalizmlar yetakchilik qiladi. Zero, bu jihat muallif lirik qahramonining koʻp qirrali tuygʻulari va kechinmalar dunyosini, asardagi hissiyotga boy falsafiy mushohadakorlikni, teran fikrlarning tiniqligini, boʻyoqdorligini asoslaydi.

Ushbu maqolada badiiy matnda okkazonializmlarning oʻrni hamda ijodkor oʻz asarlarida soʻzlar mazmunini asar qahramonlarining tabiati, ruhiy holati, hayot tarzi va ruhiy kechinmalarini okkozionalizmlar vositasida ifodalashi xususida fikr yuritilgan.

Kalit soʻzlar: Matn, badiiy matn, uzual, okkozional, denotat, semantika, taʼsirchanlik, oʻz maʼno, koʻchma maʼno, obraz.

Occasionalisms in Poetic Texts

Annotation

Considering that each word has its own place in a literary text, the use of words can be called a separate art. However, not every artist can master this art to its fullest. Only when the author clearly imagines the word, its meaning, and the structure of this meaning, can it rise to the level of art.

In the system of artistic images, occasionalisms are the leading ones in expressing concepts and situations, moods and experiences, the essence of events through dense images. After all, this aspect underlies the author's multifaceted world of feelings and experiences of the lyrical hero, the emotionally rich philosophical observation in the work, the clarity and colorfulness of deep thoughts.

This article discusses the role of occasionalisms in the literary text and the way in which the creator expresses the meaning of words in his works, the nature, mental state, lifestyle and spiritual experiences of the heroes of the work through occasionalisms.

Key words: Text, literary text, usual, occasional, denotation, semantics, expressiveness, proper meaning, portable meaning, image.

Badiiy matnda soʻzning qoʻllanishi bilan bogʻliq boʻlgan qoʻshimcha maʼno nozikliklari, mazmun oʻzgachaligi turli tasvir usullari va vositalari orqali reallashadi. Ammo taʼkidlash joizki, bunday qoʻshimcha maʼno nozikliklari aksar hollarda, avvalo, soʻz maʼno qurilishining oʻzida imkoniyat sifatida mavjud boʻladi, ular soʻzning maʼno qurilishi tarkibida ilgari qayd etilgan boʻladi (M.Йўлдошев, 2007, 49-b.).

Maʼlumki, obrazlilik, tasviriylik, ekspressivlik kabi terminlar qoʻllanishi jixatidan keng maʼnolidir. Ularning baʼzilari (obrazlilik, tasviriylik) adabiyotshunoslik termini sifatida ham, tilshunoslik termini sifatida ham qoʻllanadi. Mana shunday hodisalardan biri okkozionalizmlardir.

* Oʻzbekiston Milliy universiteti Jizzax filiali dotsenti

* P.Benkov nomidagi Respublikasi ixtisoslashtirilgan rassomlik maktabi oʻzbek tili fani oʻqituvchisi

O'zbek tilining tasvir imkoniyatlari shu darajada rang-barangki, u bilan har qanday murakkab va chigal ruhiy holatni yorqin ifodalash mumkin. Tilimizdagi mavjud so'zlar ma'nolarining o'sish-o'zgarishi – ma'no ko'chishi, kengayishi va torayishi tarzida ro'y beradi. Borliqdagi narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holat nomlari ma'lum bir asosga ko'ra boshqa narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holat nomi o'laroq ham qo'llanadi. Bunday vaqtda bitta so'z bir necha narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatning nomi o'laroq xizmat qiladi.

Shu mulohazalarni inobatga olib, badiiy asarlarning taraqqiyoti va tahlilida okkazonalizmlarning muhim o'rnini mavjud deb hisoblaymiz. Badiiy okkazonalizmlar yaratilishida badiiy matn asosiy obyekt hisoblanadi. Shoir yoki yozuvchi o'zining xayoliy dunyosini kitobxonga yetkazish uchun eng nozik ma'no qirrasiga ega bo'lgan so'zlardan foydalanishga va ushbu so'zni topishga intiladi va harakat qiladi. Natijada tasodifiy so'zlar – kkozionalizmlardan foydalanadi.

Quyida okkazonalizmlar badiiy matnda qanday vazifalarni bajarishini ko'rib chiqamiz. Muallif o'z asarlarida okkazonalizmlardan quyidagi maqsadlarda foydalanadi:

1. Tilimizda mavjud so'z va tushunchalarni til va lug'atdan o'rin olmagan boshqa so'zlar bilan ifodalash uchun.

2. Turli denotatlarni semantik taqqoslashga imkon yaratish uchun.

2. So'zlarni takror qo'llashning oldini olish uchun.

3. So'zga yangi ma'no yuklash va ma'no o'ttenkasini kuchaytirish uchun.

4. O'quvchiga estetik zavq berish va nutqiy shaffofligini ta'minlash uchun.

5. Asarning badiiy qiymatini oshirish uchun.

Ijodkorlar tasvir maqsadidan kelib chiqib, so'zlarni tanlab ishlatish bilan chegaralanib qolmasdan, aksincha, so'zlar mazmunini asar qahramonlarining tabiati, ruhiy holati, hayot tarzi va ruhiy kechinmalariga moslashtirib o'zgartiradilar va shu tariqa tildagi avvaldan mavjud so'zlar yangi ma'no nozikliklari bilan sayqallanib boraveradi. Shu bilan birgalikda shoir yoki yozuvchi tomonidan qayta ishlangan til birliklari badiiy bo'yoqdorligi va ta'sirchanligi bilan alohida ahamiyat kasb etib boraveradi.

Badiiy adabiyotda ijodkorning yaratayotgan badiiy olamini to'laqonli ifodalash uchun nafaqat tilde mavjud birliklaridan foydalanishga, balki, badiiy qimmatga ega bo'lgan boshqa birliklarni yaratishga ham ehtiyoj tug'iladi. Misol uchun, *qora* so'zi rang-tus sifati, u ko'chma ma'noda ham qo'llanadi. Shoir To'ra Sulaymon bu sifatni *qaro* tarzida, okkazonal ma'noda keltirib, umr yo'lining notekisligini, peshonasining sho'riligini ifodalashda qo'llagan:

Ayro edi asli yo'limiz,

Alhol qoldi ayroligicha.

Haqligicha qoldi yo'li oq,

*Yo'li **qaro qaroligicha**...* (Tўpa Сулаймон, 1996, 8-b)

Xuddi shu she'rning boshqa bandida shoir takrordan qochib, *qora* leksemasining sinonimi bo'lgan *siyo* sifatidan ko'ngilning g'amda qolganini ifodalashda foydalanadi:

Endi tamom ayrilar bo'ldik,

*Ko'ngil qoldi **siyoligicha**.*

Oy tutilib, Quyosh qoraymay,

Dunyo qoldi dunyoligicha... (Tўpa Сулаймон, 1996, 8-b)

Ushbu misralarda *qora*, *siyo* so'zlari ko'chma ma'noda qo'llangan, *zulmat* so'zi bilan sinonimlik hosil qiladi. To'ra Sulaymon o'zining boshqa bir she'rida *qora* ma'nosida *zulmat* so'zini keltiradi:

Mag'rib notinch bo'lsa bezovta mashriq

Do'st do'stdan imdodin tutgaymi darig'?

*Qaer **zulmat** ichra, qaerdir yorug'*

Magar yer yuzida tinchlik bo'lmasa ... (Tўpa Сулаймон, 2013, 105-b)

O'ylaysan yil bo'yi mudom bahor deb,

Bahorsiz bu dunyo bee'tibor deb.

Hammaning bir xilda tashvishi bor deb,

Barchani o'zingday pok, beg'ubor deb...

Havasim keladi senga, bolajon... (Tўpa Сулаймон, 1984, 12-b)

Pok va *beg'ubor* so'zlari *toza, pokiza, gard-g'ubor, kir, chang kabilardan xoli, musaffo* ma'nolarini ifodalab keladi. Shoir bu sinonimlarni ko'chma ma'noda ko'nglida yomonligi yo'q, *pok*, sofdil, sidqidil bolaga nisbatan okkozianal ma'noda ishlatib, ta'sirchanlikni oshirgan. Shu she'rining boshqa bandida *pok, beg'ubor* so'zlarining sinonimi bo'lgan *begard* so'zidan ham o'rinli foydalanadi. Bu orqali shoir tilning sinonimlarga boyligini, fikr ifodalashning rang-barang yo'llari borligini ko'rsatadi:

Olamda sen bilan ona shodligi,

Baxti barhaqligi, umrbodligi.

Begard, o'kinganing – dil barbodligi,

Havasim keladi senga, bolajon... (Tўpa Сулаймон, 1984, 12-b)

Tilning lug'aviy birliklaridan (leksemalardan) tashkil topadigan ma'nodoshlik qatorlari hamisha ochiq bo'ladi. Ya'ni ma'nodoshlik qatorlari, birinchidan, davr taqozosi, nutqiy vaziyat, jamiyat talabi asosida to'ldirilib borishi mumkin. Ikkinchidan, ma'nodoshlik qatorlari nutqning atash birliklari, frazeologik iboralar, mustaqil leksema va sememalarining turlari, yasama so'zlar, so'z birikmalari, so'zlarining nutqiy ko'chma ma'nolari bilan bog'lanib, o'z qatorini nutqiy ma'nodoshlik (kontekstual sinonimiya) vositalari bilan kengaytirib boradi.

Oyning o'n beshimas bari qorong'u,

Ko'lankasiz, tiniq kunlarim kam.

Xun bo'lmish jigarim, qon bo'lmish bag'rim,

Og'zimda qora qon – oldimda jom... (Tўpa Сулаймон, 1984, 12-b)

She'rdagi *ko'lanka* so'zi bu o'rinda *tashvish, g'am, azob iskanjasidagi odam* ichki ruhiy holatning ifodasi bo'lib kelgan. Shoir bu so'zga belgiga ega emaslik -siz qo'shimchasini qo'shgan. *G'amsiz, tashvishsiz, azobsiz* sinonimik qatoriga *ko'lankasiz* so'zini qo'shib, so'zning ma'no qamrovini kengaytirgan. Ushbu misralarda *ko'lankasiz, tiniq* so'zlari okkozianal ma'noda sinonimlar qatorini tashkil etgan. Chunki ushbu so'zlar nutqiy vaziyatdan tashqarida sinonim emas. Ammo shoirning topqirligi sabab ular *azobsiz va yaxshi o'tgan kunlar* ma'nosida nutqiy sinonimik uyani tashkil qilgan. Shuningdek, she'riy parchadagi *jigarim va bag'rim* ma'nodosh so'zlari ham iztirob iskanjasidagi inson ruhiy holatini bo'rttirib ko'rsatishda qo'l kelgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, okkazonalizmlar asarning badiiy-estetik qimmatini oshirish bilan bir qatorda yozuvchining so'z qo'llash bilan bog'liq mahoratini, his-tuyg'u, tushunchani ifodalashdagi qobiliyatini belgilovchi vosita sifatida va ijodkorning o'zbek tili tasviriy imkoniyatlaridan badiiy foydalanish mahoratini o'ziga xos tarzda ifodalab, milliy adabiy til taraqqiyoti, nutq boyligi uchun xizmat qiladi.

Ijodkorning okkazonalizmlardan o'z o'rnida mahorat bilan foydalanishi – fikrni sodda, tushunarli va aniq ifodalash imkonini beradi. ijodkor badiiy zehniyatida so'zlar muntazam tizim, bu tizimdagi har bir unurning o'z aniq va mustahkam o'rne bor. So'zning poetik qiymati esa pragmatik omillar ta'sirida o'z mohiyatidan tashqariga chiqmagan holda jilvalanib turadi. Poetik tafakkur va mahorat ana shu jilvani ta'minlash uchun uyg'un faollik kasb etadi.

Adabiyotlar

Abdurahmonova M.T, Mamajonova D.A. "Okkazonalizmlar va ularning badiiy-estetik vazifasi". "Humanitarian Research". Polland.

Avezov O.R., *Ekstremal vaziyatlarda oilaga psixologik xizmat ko'rsatish amaliyoti*. Pedagogik mahorat, (No.13), 145-150

Hayitov H.A. "Qushlarga ibrat hazrati hizr". Moskva. Internavka., 2020 No 123 str. 72-73.

Mirtojiyev M. (1975) "O'zbek tilida polisemiya". Toshkent.

Tўxtasinoва О.(2007) *Ўзбек тилида лексик окказионализмлар ва уларнинг бадий-эстетик хусусиятлари*: Филол. фанлари номзоди ... дис.

To'ra Sulaymon. (1996) *Gul bir yon, chaman bir yon*. – Toshkent: Cho'lpon.

To'ra Sulaymon.(2013) *Sensiz yolg'iz, g'arib bo'ldim...* – Toshkent: Movarounnahr, B. 105.

Тўра Сулаймон.(1984.) *Истпар кўнгул*. – Тошкент: Адабиёт ва санъат.

HUDUDNING JOYLASHISH O'RNIGA HAMDA RANG BELGISI ASOSIDA SHAKLLANGAN TOPONIMLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Sobir AHMEDOV*

Annotatsiya

Ushbu maqolada tabiiy-geografik toponimlar o'zi ifodalayotgan hududning tabiati, iqlimi, nabotot va hayvonot olami, joylashish o'rnini, relief tuzilishiga doir boy ma'lumotlar keltiriladi. Tilshunoslik fanidan tashqari tarix, geografiya, o'lkashunoslik, botanika, zoologiya, geologiya fanlari uchun ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga egaligi hamda semantik jihatdan turlari, xususan, hududning joylashish o'rniga ko'ra hamda rang belgisi asosida shakllangan toponimlarning semantik xususiyatlari hadida ma'lumotlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: semantika, toponim, geografik tuzilish, tilshunoslik, nom, so'z, leksema, oykonim, so'z birikmasi.

Semantic Properties of Toponyms Formed from Location and Color

Abstract

This article provides rich information about the nature, climate, flora and fauna, location, and relief structure of the area that natural-geographic toponyms represent. In addition to linguistics, they are of great scientific and practical importance for history, geography, local history, botany, zoology, and geology, and their semantic types, in particular, the semantic characteristics of toponyms formed based on the location of the territory and color symbols, are described.

Key words: semantics, toponym, geographical structure, linguistics, name, word, lexeme, ikonim, phrase.

Tabiiy-geografik toponimlar obyektning tabiati, o'simlik, hayvonot dunyosi va relief xususiyatlari motivatsiyasi asosida hosil qilinadi. Toponimlarning bu turi ham, albatta, xalqning kuzatishlari, qarashlari, tajribasi natijasida yuzaga keladi.

Tabiiy-geografik toponimlar semantik jihatdan bir necha turlarga bo'linadi. Biz ularning har biri haqida fikr yuritamiz.

Nomlarning aksariyati mazkur joyning geografik tuzilishi bilan bog'liq holda shakllangan.

Tabiiy-geografik toponimlar obyektning tabiati, o'simlik, hayvonot dunyosi va relief xususiyatlari motivatsiyasi asosida hosil qilinadi. Toponimlarning bu turi ham, albatta, xalqning kuzatishlari, qarashlari, tajribasi natijasida yuzaga keladi.

Tabiiy-geografik toponimlar o'zi ifodalayotgan hududning tabiati, iqlimi, nabotot va hayvonot olami, joylashish o'rnini, relief tuzilishiga doir boy ma'lumotlarni tashishi bilan tilshunoslik fanidan tashqari tarix, geografiya, o'lkashunoslik, botanika, zoologiya, geologiya fanlari uchun ham muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Tabiiy-geografik toponimlar semantik jihatdan bir necha turlarga bo'linadi. Ular quyidagilar:

Geografik tuzilish, tashqi ko'rinish asosida shakllangan joy nomlari;

Hududning joylashish o'rniga ko'ra belgisini ifodalovchi toponimlar;

Rang belgisi asosida shakllangan toponimlar;

Oyning tabiati, iqlim xususiyatlari asosidagi toponimlar ;

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malakasini oshirish markazi Jizzax viloyati hududiy bo'linma rahbari; Doctor of philosophy in philological Sciences, (PhD), Associate Professor, head of the DJizzakh regional branch of the Center Uzbek Language and Basics of the Uzbek Language at the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi, sobir79as@gmail.com

Zootoponimlar va fitotoponimlar. Biz maqolamizning hajmini inobatga olib ularning ayrimlari haqida fikr yuritamiz.

Hududning joylashish o'rniga ko'ra belgisini ifodalovchi toponimlar semantikasi

Buloqboshi – Baxmal tumanidagi qishloq nomi. Oykonim *buloqning boshida joylashgan aholi manzili* toponimik ma'nosini anglatadi.

Tegirmonboshi – Baxmal tumani qishloq nomi. Bu qishloq Yo'ldoshboy QFY tarkibiga kiradi, Qorasovuq va Kattasoy qishlog'ining o'rtasida joylashgan. Keksalarning aytishlaricha, Yo'ldoshboy qishlog'idan Olomon qishlog'igacha dastlab (60-yillargacha) beshta tegirmon bo'lib, shu tegirmonlarning birinchisi Kattasoy qishlog'ining pastrog'ida joylashgan. Qishloq tegirmonlarning birinchisi atrofida bo'lgani bois *Tegirmonboshi* deb nomlangan.

Tagob – Baxmal tumanidagi qishloq nomi. Oykonimga gidronim “*suv to'planadngan joy*” ma'nosidagi *tagi ob* birikmasi lug'aviy asos bo'lgan. Bu yerni tez-tez sel olib ketgani bois *shunday nomlangan*.

Zomin – shaharcha, Zomin tumanining markazi. O'rta asrlarda yirik shahar bo'lgan. *Zomin*, dastlab, arab geograflaridan Istaxriy, Ibn Xavqal, Muqaddasiy asarlarida tilga olingan. *Zomin* polisonimining etimologiyasi aniqlanmagan. Uning *Sarsanda*, *Susanda*, *Sabza* kabi variantlari ham bo'lgan. Ma'lumotlarga qaraganda, aholi manzili eramizning II asridan boshlab, shu nom bilan atala boshlangan. *Zomin* juda qadimiy tarixga ega bo'lib, uning paydo bo'lganiga ikki ming yildan oshiqroq bo'lganini isbotlovchi arxeologik dalillar ham bor.

Zomin atamasi haqida turli xil ma'lumotlar mavjud. Xususan, “*Zomin bo'lish*”, “*zam*” – “*chorraha*”, Alisher Navoiyning “*Hayrat ul-abror*” asarida *zomin* so'zi “*tog'oralig'i, o'rtalig'idagi makon*” degan ma'noda qo'llangan (С. Бойбўриева, 43- 44-b).

Toponimning etimonini “*manba*”, “*asos*” ma'nosidagi *zamin* so'ziga ham bog'lash mumkin. *Zabyn* yoki *zomin* so'zining kelib chiqishi ayrim tadqiqotlarga ko'ra, *yam* so'ziga borib taqaladi. So'z boshidagi “*y*” undoshi talaffuzda ba'zan *z* tovushiga, *m* tovushining *b* undoshiga aylanishi qipchoq lahjasiga xos lingvistik hodisa. Yerli xalq tomonidan *yom* so'zi *zom* yoki *zob* tarzida aytilgan. O'zakka joy nomini yasovchi *-yn* qo'shimchasi qo'shilishi bilan “*Zobin*” yoxud “*Zomin*” atamasi vujudga kelgan” (Б.Тўйчибоев, Қ.Қашқирли, 58-b).

Yom – Zomin tumanidagi qishloq nomi, oykonim. Klassik mo'g'ul yozma tilida, shuningdek, hozirgi mo'g'ul shevalarida *yom* so'zi *jam*, *zam*, *yam* variantlarida “*yo'l*” degan ma'noni anglatadi; mo'g'ullar imperiyasi davrida esa “*pochta stansiyasi*”, “*bekat*” degan ma'noni anglatgan. Markaziy Osiyoda *Yom*, *Jom* degan joylar ko'p bo'lgan. Rus tilida “*aravakash*” ma'nosida qo'llanadigan *yamuqik* atamasi ham aslida “*yomchi*”dan olingan (Б.Тўйчибоев, Қ.Қашқирли, 60-b).

Darg'ob. – Baxmal va Zomin tumani Gidronim aslida *Darg'atiob* shaklida bo'lgan, nomning fonetik tarkibi o'zgargan, “*suv taqsimlagich inshooti to'g'on*” ma'nosini bildirgan. Nomning qadimiy shakliga asos bo'lgan so'z – *varg'*. Qadimiy sug'd tilida *varg'* (*varq*) – “*to'g'on, band*” ma'nosini ifodalagan. *Darg'at* – zarur bo'lgan suv miqdorini kerakli yo'nalishlarga taqsimlovchi gidrotexnik inshoot, *ob* esa suv. B.O'rinboev fikricha, “Toponimning o'zagi *darg'a* so'zi bo'lib, “*boshliq*”, “*yo'lboshchi*”, “*qo'mondon*” ma'nolarini anglatadi. *Darg'ob* – “*suv taqsimlovchi, suv darg'asi, mirob*” ma'nosidadir. Bizningcha, *Darg'ob* gidronimi “*suv taqsimlash joyi*” degan ma'noga ega.

Duoba – Zomin tumani suvning qo'shilish joyi va qishloq nomi. Gidronim *Dug'oba*// *Duvoba* // *Duvova* variantlarida yozib kelinadi. Gidronimning lug'aviy asosi fors-tojikcha bo'lib, “*ikki suvli*” degan ma'noga ega.

Bu so'z ko'pincha ikki suv qo'shilgan joyga nisbatan ishlatiladi. Aholi manzili Zomin daryosining ikki yirik irmog'i *O'rikli soy* va *Yettikechuvsoy* ochiqroq maydonda tutashgan, qo'shilgan hududda joylashganligi bois shunday atalgan.

Rang belgisi asosida shakllangan toponimlarning semantik xususiyatlari

Oqqo'rg'on – Baxmal tumanidagi qishloq nomi. Jizzax shahrida Oqqo'rg'onlik mahallasi bor. Toshkent viloyatida shu nomdagi tuman mavjud. Oqqo'rg'on – katta, poydevori oq toshdan

terilgan, kunchiqar tomonda joylashgan qo'rg'on. Ana shunday qo'rg'oni bor qishloq ham – Oqqo'rg'on deyilgan.

Bizningcha, *Oqqo'rg'on* oykonimiga *oq* so'zining “*ulug'lik*”, “*yuksaklik*” semalari bilalug'aviy asos bo'lgan.

Tarixdan ma'lumki, insonlar tomonidan bunyod etilgan istehkomlar, qo'rg'onlar nomidagi *oq* leksemasi ularning hukmdorlar uchun mo'ljal-langanini bildirgan. Toponimlar tarkibida rang bildiruvchi “*qora*”, “*oq*”, “*sariq*”, “*ko'k*” sifatlari ba'zan “*baland*”, “*katta*”, “*yuksak*” ma'nolarida ham qo'llanadi. Masalan, *Aqteba* boshqalaridan kattaroq tepalikni anglatgan”(Б.Тўйчибоев, Қ.Қашқирли, 54-б).

Oqtosh – Baxmal tumanidagi qishloq nomi. Bu joy qadim-qadimdan shu nom bilan yuritiladi. Bu qishloq geografik jihatdan Novqaota qishlog'i bilan O'smat, Oyisha qishloqlari oralig'ida joylashgan. Bu joyda yashovchilar o'zlarini turk, barlos, qipchoq urug'lariga mansub kishilar deb bilishadi. 60-70 yillarda qishloqda “*Oqtosh marmar kareri*” ishga tushgan. Bu yerning marmar toshi – Toshkent, Moskva shaharlarida binolarning tashqi va ichki bezagi uchun ishlatilgan. Qishloq Oqmarmartosh tog'i yaqinida joylash-ganligi bois shunday atalgan.

O'zbekistonda relef shakllarini ifodalaydigan oronimik terminlar orasida *tosh* so'zi alohida o'rin tutadi. Tosh so'zi qattiq tog' jinslarining umumiy nomi bo'lish barobarida “*tog'*”, “*alohida qoya*”, “*cho'qqi*” ma'nosini anglatadi. Viloyat hududida *Oqtosh*, *Qoratosh* toponimlari ham uchraydi. Bu o'rinda *tosh* so'zi “*ulkan qoya*”, “*kichikroq tog'*” ma'nosida qo'llangan. Masalan, Zomin tumanida Zominsuvning bo'yida *Qoratosh* degan joyda 4-5 qavatli uy kattaligida qo'ng'ir-qoramtir yolg'iz yaxlit qoya bor yoki shu tumandagi Tamtum qishlog'i markazida ham 4-5 qavatli uycha keladigan *Cho'qmortosh* nomli qoya bor. Shu qishloq yuqorisida *Ayritosh* nomli qo'shaloq cho'qqi bor.

Oqzayak – Zomin tumanidagi mavze. Jizzax viloyatining Zomin va bir necha tumanlarida, Farg'ona vodiysining ayrim joylarida ko'p yil ekin ekilmay yotgan tashlandiq yer *zayak* // *zoyak* deyiladi. Bu so'z sug'diycha bo'lib, ikki qismdan iborat: *zoy* – “yer”, *-ak* – “qo'shimcha”. Sug'd tilining davomi bo'lgan yag'nob tilida ham *zoy* so'zi “*tuproq*”, “*dala*”, “*ekinzor*” ma'nosini bildiradi. Yag'nob tilidagi *Zoyak*, *Dumzoy*, *Zoyti* kabi toponimlar tarkibidagi *zoy* elementi “*yer – joy*” degan ma'no anglatadi. Demak, *Oqzayak* oykonimi “*oq tuproqli joy, yer*” degan toponimik ma'noga ega

Qorasuv – Baxmal va G'allaorol tumanidagi qishloq nomi. Toponimiyaga oid ilmiy manbalarda yer ostidan chiqadigan buloq va sizot suvlari bilan to'yinadigan soy-jilg'alar qorasuv deyilishi, chunki ularning suvi qoramtir tusda bo'lishi ko'rsatiladi. (С. Қораев, 177-178-бетлар; Н.Охунов, 77-б).

Qorasuv o'zbek tilida geografik termin sifatida quyidagi ma'nolarda qo'llanadi:

- 1) qorasuv – tog' etaklarida, vodiylarda yer osti suvlaridan to'yinadigan soy va daralar;
- 2) tashlama va zovur suvlari.

Shuningdek, Turkiyada buloq suvlari shu termin bilan yuritilishi aytiladi. “*Qorasuv*” termini rang ma'nosidagi qora so'zidan emas, yer ma'nosidagi qora so'zidan olingan, ya'ni yer suvi degan ma'noni anglatadi, deb ko'rsatiladi.

Farg'ona vodiysi gidronimiyasida qorasuv termini ana shu ma'nolari bilan gidronimlar shakllanishiga asos bo'lganligi kuzatiladi: *Qorasoy* (Nam. v. Chust t. Axcha, Olmos q.), *Qorabuloq* (Nam. v. Yangiqo'rg'on t. Buloqboshi q.), *Qorasuv bulog'i* (Nam. v. Kosonsoy t. Qorasuv q.), *Qorakanal* (Nam. v. Chust t.), *Qoradaryo* (And. v.), *Qoraariq* (Far. v. Marg'ilon sh.) kabi. *Qorabuloq*, *Qorasuv bulog'i* gidronimlari suvi yer ostidan chiqqanligiga, suvining qoramtir tusda ekanligiga ko'ra shunday nomlangan. *Qorasoy* esa asosan yer osti suvlaridan to'yinganligiga ko'ra shunday atalgan. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, T.Enazarov *Qorasuv* toponimi va gidronimlarining etimologik talqini haqida fikr yuritib, Farg'ona vodiysidagi *Qorasuv* gidronimi yerdan sizib chiqqan suv ma'nosini ifodalamaydi, balki “*katta va ko'p suv oqadigan obyekt*” ma'nosini anglatadi, degan xulosaga kelgan. (Т.Эназаров, 91-92-б). N.Ulug'ov mulohazalariga ko'ra, bu fikrga to'la qo'shilib bo'lmaydi. Qorasuv deb ataluvchi gidronimlarning bir qismi T.Enazarov inkor etgan ma'noga ega. N.Begaliev gidronimlarning bu ma'noviy turini, ya'ni oqsuv

va qorasuv soʻzlari bilan nomlangan suv obektlarini tahlil qilar ekan, bunday nomlar suv obyektlarining toʻyinishi haqida maʼlumot beruvchi gidronimik hodisadir, degan xulosaga keladi. Albatta, bu fikr asosli va mantiqan toʻgʻri. Demak, Qorasuv oykonimi gidronim transonimizatsiyasi asosida hosil boʻlgan, shunday bulogʻi bor aholi manzilini anglatadi.

Qorasovuq – Oʻsmat kentining Yoʻldoshboy qishloq fuqarolar yigʻiniga qarashli qishloq nomi. Bu joyda doimiy ravishda sovuq shamol esib, boʻronli kunlar koʻproq davomganligi uchun qishloq shunday ataladi. Demak, qishloq hududning tabiiy-iqlim xususiyatlari motivatsiyasi asosida yuzaga kelgan.

Shovqor – Baxmal tumanidagi qishloq, Turkiston tizmasidagi choʻqqilardan biri, Jizzax viloyati (Baxmal tumani) bilan Tojikiston Respublikasi chegarasida. Sugʻd tilida *shov* – “qora”, *qor* // *qar* // *gar* “togʻ”: *Shovqor* – “qora togʻ”. Demak, togʻ tashqi koʻrinishiga koʻra nomlangan Keyinchalik hududda yuzaga kelgan aholi maskani unga nisbat berib nomlagan, oronim transonimizatsiya asosida oykonimiga aylangan.

Adabiyotlar

Бойбўриева С.(2009) *Жиззах вилояти Зомин тумани* // Турон тарихи. – Тошкент.

Тўйчибоев Б., Қашқирли Қ.(2012) *Зоминнинг тил қомуси*. – Тошкент: Академнашр.

Охунов Н.(1994) *Жой номлари таъбири*. – Тошкент: Ўзбекистон.

Эназаров Т. (2004) *Ўзбекистондаги баъзи топонимларнинг этимологик талқини*. – Тошкент: Университет.

O'ZBEK TILI HAJVIY MATNLARIDA KULGI UYG'OTUVCHI VOSITALAR VA BIRLIKLAR PRAGMATIKASI

Aslam USMONOV *

Annotatsiya

Ushbu maqolada muloqot tizimida uning o'zaro bir-biriga bog'liq jihatlari ajratildi: kommunikativ, interaktiv va perseptiv. Muloqotning kommunikativ tomoni deyilganda, uning shaxslararo axborotlar, bilimlar, g'oyalar, fikrlar almashinuvi jarayoni sifatidagi vazifalari nazarda tutiladi. Bu jarayonning asosiy vositasi bo'lib til xizmat qiladi. Insonlar o'tasidagi muloqot faqat xabar yetkazishdan iborat emas, o'z fikri orqali rozilikni, norozilikni, etirozni, hursandchilikni ham ifodalaydi. Muloqotda kulgu uyg'otuvchi vosita va birliklar tahlil qilingan. Kulgu uyg'otuvchi vosita va birliklar paralingvistik vositalar (intonatsiya, ohang, tana harakati va mimikalar), so'zning ko'chma ma'noda ishlatilishi (metafora, ironiya) tag ma'no (kinoya, istehzo, yashirin ma'no orqali kulgi uyg'otish) kabi turlari ko'rsatilgan va misollar bilan asoslangan.

Kalit so'zlar: hajviy matn, kulgi, so'z, til birliklari, uslub, ma'no, munosabat, muloqot, paralingvistika, yashirin ma'no.

Functional Tools and Units in the Communication Process

Abstract

In this article, the communication system is divided into its interrelated aspects: communicative, interactive and perceptive. The communicative aspect of communication refers to its functions as a process of interpersonal exchange of information, knowledge, ideas, and thoughts. Language serves as the main tool of this process. Communication between people is not only about conveying a message, it also expresses agreement, displeasure, protest, and joy through one's opinion. The means and units of laughter in communication are analyzed. The types of means and units of laughter, such as paralinguistic means (intonation, tone, body movements and facial expressions), figurative use of the word (metaphor, irony), subtext (irony, sarcasm, hidden meaning) are shown and supported by examples.

Key words: comic text, laughter, words, language units, style, meaning, attitude, communication, paralinguistics, hidden meaning.

Muloqot – bu ikki yoki undan ortiq kishilarning afektiv baholovchi xarakterda va bilish bo'yicha ma'lumot almashishdan iborat bo'lgan o'zaro ta'sir etishdir. Antropotsentrik paradigmaning asosiy o'rganish obyektlaridan biri muloqot jarayonidir. Muloqot jarayonini nafaqat tilshunoslik, balki psixologiya fani ham o'rganadi.(1-B.63)Unga ko'ra, aytilganidek, muloqot – bu kamida ikki kishining o'zaro ta'sir jarayoni bo'lib, bu ta'sir davomida axborot almashiniladi, munosabat o'rnatiladi va rivojlantiriladi, tugatiladi yoki tuzatiladi.(A.Hypмонов, 4-b.)

Muloqot tizimida uning o'zaro bir-biriga bog'liq jihatlari ajratiladi: kommunikativ, interaktiv va perseptiv. Muloqotning kommunikativ tomoni deyilganda, uning shaxslararo axborotlar, bilimlar, g'oyalar, fikrlar almashinuvi jarayoni sifatidagi vazifalari nazarda tutiladi. Bu jarayonning asosiy vositasi bo'lib til xizmat qiladi. Til shaxslar o'rtasida aloqa vositasi bo'lib, uning yordamida kishilar bilgan ma'lumot va hokazolarni bir-biriga yetkazadi. Ma'lumki, aloqa vositasi sifatida nutqning asosan 2 turi farqlanadi: yozma nutq hamda og'zaki nutq.

Muloqot paytida, gapirayotganda yoki yozayotganda turli xil birliklardan foydalanamiz. Ehtiyojga ko'ra lisoniy va nolisoniy omillardan foydalanamiz. Ba'zan boshimizdan o'tgan yoki o'zimiz guvoh bo'lgan voqealarni kimgadir aytib beramiz. Tinglovchiga notanish bo'lgan biror

* A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti O'zbek tilini o'qitish metodikasi kafedrasi dotsent v.b., f.f.f.d.(PhD).
aslamusmonob9@gmail.com

kishi yoki joyni batafsil tasvirlab berishga harakat qilamiz. Ba'zan fikrimizni turli dalillar yordamida isbotlashga, izohlashga ehtiyoj sezamiz. Yoxud kimgadir pand-nasihat qilamiz. Uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishini istaymiz. Muloqot maqsadimiz ba'zan qandaydir informatsiyani tinglovchiga yetkazishga qaratilgan bo'ladi.

Shu bilan birga biror ishni qanday bajarish kerakligi haqida tavsiyalar beramiz yoki biror ishni qilmaslik haqida buyruq beramiz. Kulgi odamlar orasidagi devorlarni olib tashlaydi va muloqotni yanada iliqroq qiladi. Maslahat berayotgan bo'lsangiz, jiddiy qoidalar o'rniga, kulgili yoki hayotiy voqealar orqali tushuntirsangiz, tinglovchilar uni yaxshiroq eslab qolishadi.

Maqsadimizga erishish uchun turli ko'rsatma, ta'qiq va xitob jumllaridan foydalanamiz. Insonlar o'rtasidagi muloqot maqsadi va mazmuni shular bilangina chegaralanib qolmaydi. Inson hissiyotlarini, tuyg'ularini, hayajonlarini, azob va qayg'ularini ifodalash, shu orqali tinglovchi ta'sirlantirishni istaydi. Har qanday faoliyat o'zining amaliy qimmatini bilan ahamiyatlidir. Nutq jarayoni faoliyat bo'lganligi uchun muloqot nutqi samarasi ham nutqning ta'sirchanligi, ma'lum bir maqsadga erishganligi bilan belgilanadi. So'zlovchi va tinglovchining (kommunikantlarning) bir-biriga ta'siri, maqsadlarining yuzaga chiqish darajasi muloqot jarayonining amaliy samarasi bo'lib, pragmatik qiymatga egadir. (M.Yo'ldoshev, S.Muhamedova, M.Saparniyazova 11-b.)

Hozirgi kunda zamonaviy hajviya rivojlanishda davom etmoqda uning turli shakl va ko'rinishlari mavjud: sahna komediyasidan tortib, televizion o'yin-kulgigacha, ijtimoiy tarmoqlardan tortib, onlayn platformalargacha keng tarqalib bormoqda. Hozirgi kunda tilshunoslikning ko'lab yunalishlarida kulgi uyg'atuvchi matnlaridan unumli foydalanishmoqda va o'z navbatida o'zbek tili matnlarida ham hajviyalarning turli ko'rinishlari qo'llanilishi masalalarini bir qator adiblarning asarlarida ko'rishimiz mumkin.

Bu borada yumor boy asarlar bitgan Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Qahhor, G'afur G'ulom, Said Ahmad aytish mumkin. Bundan tashqari Erkin Vohidov, Anvar Obidjon kabi shoirlarimiz ham yumoristik she'rlar bitganlar.

Xususan, Hamza Hakimzoda Niyoziy o'zining hajviy dramalari va ijtimoiy-tanqidiy asarlari bilan mashhur. Uning "Maysaraning ishi" dramasi o'zbek adabiyotida dastlabki hajviy daroma hisoblanib, unda ijtimoiy tengsizlik va johillik kulgi ostiga olingan. Yana, Abdulla Qahhorning "Tobutdan tovush" hikoyasi, "O'tmishdan ertaklar" va boshqa asarlari o'tkir satira va hajv bilan sug'orilgan. Adib bu asarlarda inson fe'l-atvorini, jamiyatdagi illatlarni yumor orqali mahorat bilan tasvirlagan. Said Ahmad "Kelinlar qo'zg'oloni", "Kiyov" komediyalari xalqona yumor bilan yo'g'irilgan asarlar sarsifga kiradi.

Zamonaviy tilshunoslikda hajviy asarlar matnida qo'llangan turli xil so'z o'yinlari, kinoya va hazil tushunchalarning stilistik, pragmatik, lingvomadaniy jihatlarini tadqiq qilishga e'tibor ko'chaydi.

Hajviy matnni tadqiq qilish borasida rus lingvistlari N.M.Baybatirova, L.M.Boldireva, B.Y.Boryev, E.S.Vinogradova, M.A.Vorobeyeva, A.D. Koshelev, G.Kyazimov, T.B.Lyubimova, D.P.Nikolaev, E.V.Safonova, N.Yu.Stepanova, A.Tkachenko, L.N.Shmelevlar ha haqida samarali tadqiqot ishlari olib borishgan. O'z navbatida hajviy matnlarning har bir lisondagi holatini, unda qo'llangan yumor shakllari va turlarini lingvistik jihatdan ko'rib chiqilishi nazarda tutiladi, bu ushbu mavzuni bugungi kunda dolzarbligini va keng ko'lamda o'rganilish kerakligini ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida uzoq davrga borib taqaladigan o'zbek latifalari va uning asosiy qahramoni Nasriddin Afandini (Xo'ja Nasriddin) – o'ta zukko, hozirjavob, aqlli, ishbilarmon kishi deb bilishadi. U uni aldamoqchi bo'lganlarni, birovning haqiga xiyonat qilganlarni, xalqqa azob berganlarni boplab adabini beradigan, haqiqatni yoqlaydigan shaxs sifatida gavgdalanadi. Afandi latifalardagi voqealar davomida o'zgalarni aldab ketishi va boshqalarni tanqid qilishi, ustidan kulishiga guvohi bo'lamiz. Masalan, 1945-yilda Afandi nemislarga asir tushib qolibdi. So'nggi tilagingni tila! – debdi nemislar unga. Qulupnay yesam, armonim yo'q edi, - debdi afandi. Nemislar: –Mayli, qulupnay pishsa yeysan, keyin otamiz, - deyishibdi. Qulupnay pishgunicha urush tugab, afandi omon qolgan ekan.

Yana; *Erkakni dafn etishayapti. – O'tkinchi so'radi: – Bu odam nimadan o'libdi? –Siz qabrtoshdagi yozuvni o'qing. –O'tkinchi qabrtoshdagi yozuvni o'qiy boshladi: Sevimli xotinining dastidan... Qaynonasining dastidan... Soliqchining dastidan...*

Muloqot jarayonida, u og'zaki yoki yozma bo'lishidan qat'i nazar, inson, shaxslararo munosabatni ta'minlash vazifasidan tashqari, matn yaratish va fikrni uzviy ifodalash vazifalari ro'yobga chiqadi. (III. Caфapов, 184-b.) Nutqiy muloqotda avvalo so'z, so'z birikmasi, fraza, gap, matn muhim rol o'ynaydi. Bularning ma'nolari va ifoda vositalari ijtimoiy holatlarga ko'ra aniqlanadi. Ana shunday hollarda ba'zan bog'lovchilardan foydalanamiz. Bog'lovchilar nutqiy voqelanishi, ifoda imkoniyatlari namoyon qilishi uchun ma'lum bir til birliklarining ta'sirini hamda nutqiy muloqot, nutqiy vaziyatni taqozo qiladi. Negaki, nutqiy muloqot (diskurs) til birliklarining har qanday ko'zga ko'rinmas, nutqiy aktik ma'nolarni ham yuzaga chiqaruvchi murakkab bir tizimdir.

Nutqiy muloqot – so'zlovchi va tinglovchilarning axborotlari, qiziqishlari, qobiliyatlari, bilim, ko'nikma, malakalari lisoniy va nolisoniy vositalar bilan birga ko'p tarkibli, rang-barang pragmatik qiymatga ega ta'sir jarayoni. (Г.Тоирова, 30-b.)

Kontakt muloqot – muloqotning bu turida hamkor-suhbatdosh yonimizda bo'ladi va u bilan bevosita muloqot o'rnatishimiz, imo-ishoralar va turli xil harakatlar orqali bir-birimizga murojaat qilishimiz mumkin. Masalan, yonimizdagi do'stimizni imlab chaqiramiz, rozi yoki noroziligimiz ifodasini labimizni burib, boshimizni qimirlatib bildiramiz. Kontakt muloqotda kulgi uyg'otish nisbatan oson bo'ladi. Chunki kulgi uyg'otishda paralingvistik vositalarning o'rni beqiyos.

Masalan: – *Ichasizmi?*

– *Bu savolmi yoki taklif?*

– *Savol.*

– *“Savol” bo'lsa yo'q dedi. (Boshini chayqatib) Taklif bo'lsa “Alkomir” da (Aroq sotish va ichish joyi) gaplashaylik.*

Muloqotning til birliklarining shakllanishiga ko'ra og'zaki va yozma muloqot turlariga bo'linadi. Til birliklarining bu muloqot turlarida ishtiroki bir xilda emas. Chunki yozma muloqotda ishlatilgan faol birliklar har doim ham og'zaki muloqotda ishlatilmaydi yoki aksincha. Muloqotning bunday turlarini yuzaga keltirishda, albatta, o'ziga xos “shart”lar bor. Ayrim til birliklarining ko'chma ma'noda kelishi ko'p hollarda kulgi uyg'tuvchi vasita bo'lib xizmat qiladi? Har bir kulgili talqin qaysidir ma'noda qarama-qarshilik, ko'chma ma'no, tag ma'no, ma'no torayishi, ma'no kengayish va shu kabi biror omilni o'z ichiga olib yuzaga keladi.

Masalan: Ertalab oshda ko'rinmadingiz?

Avval anglashilgan ma'no – marakada, to'yda ko'rinmaganlik ma'nosi.

Keyin anglashilgan ma'no – oshning ichida ko'rinmaganlik ma'nosi. (keyin anglashilgan ma'no tenglovchining “go'shtmanmi oshda ko'rinib” gapini aytgandan so'ng anglashiladi.) Bizni kuldiradigan narsa bu aniq shaklda mujassamlangan tushunilmagan ma'no – avval tan olingan va keyin anglashigan ma'no hisoblanadi.

Bunday ma'no ko'chish turi ko'proq quyidagilarga asoslanadi: Odam tana azolariga (qo'l, oyoq, yuz, lab, tish, yelka); kiyimlar va ularning biror qismiga (yoqa, etak); hayvon, parranda va hashorotlarning biror azosi (qanot, dum, tumshuq, shox); o'simlik va uning qismi (ildiz, tomir); qurollar (nayza, pichoq). Masalan: Tog'ning etagidagi uy. Uyimiz daryo yoqasida.

Hajviy matnlar ko'pincha kichik matn sifatida tasniflanadi, ya'ni qisqa, lekin mazmunli bo'lib, bir necha gap yoki she'r misralaridan tashkil topadi. Ularda kulgi uyg'otish quyidagi vositalarga ham asoslanishi mumkin. Masalan:

Qarama-qarshiliklar asosida kulgi uyg'otish. Jiddiy muhitda kutilmagan ahmoqona yoki kulgili harakat sodir bo'lishi.

Ayol *“Tez yordam”ga qo'ng'iroq qilayapti.*

– *Tez yetib kelinglar! Erimning isitmasi 50 ga chiqib ketdi!..*

– *Kechikibsiz! Yaxshisi, o't o'chiruvchilarga xabar bering!*

Yana: *Kunlardan birida hokim yo'lda ketayotgan ekan, ko'chada eshak yetaklab ketayotgan Afandini ko'rib, haydovchiga:*

– *Otaxonni yonida to'xtat, bir boplylik–debdi. Hokim Afandiga qarab:*

– *Ha, Afandi, eshakni o'qishga olib ketayapsizmi? – deb haydovchi bilan qotib kulishibdi.*

Gapga javoban Afandi:

– *Ha, o'qishga olib ketayapman. O'qisa hokim bo'ladi, o'qimasa shofyor – debdi.*

So'z yoki iboralarni takrorlash orqali asosiy g'oyani kuchaytirish shu asosida kulgi uyg'otish. Bir kuni qo'shnisi Afandidan so'radi: – Sizda qirq yillik sirka bor deb eshitaman, rostmi? – Ha, rost, – dedi Afandi. – Sirkani qirq yil qandoq asradingiz? – Picha beringchi? – Har kimga picha-picha beraversam, qirq yil ichida sirka qolarmidi, – javob berdi Afandi.

Kalambur – bu lingvistik burilishlar, ikki tomonlama ma'nolar yoki epchil so'z o'yinlariga asoslangan komediya turi. Kalambur (so'z o'yinlari) shunchaki hazil emas, balki o'quvchi yoki tinglovchini pauza qilishga va o'qiganlaringizni boshqa tomondan ko'rib chiqishga majbur qiladi, bu esa yozuvchining iste'dodi va tilni tushunishini yanada chuqurroq baholash imkonini beradi.

Satira – kulgili mubolag'a yoki tanqidiy tasvir orqali jamiyatdagi yoki siyosatdagi norozilik, kamchiliklar yoki zaif tomonlarni tanqid qilishga qaratilgan. Satira ijtimoiy nuqsonlarni, jamitadagi muammolarni, kishilardagi kamchiliklarni yoritib beradi.

Parodiya - taniqli asarlarni, taniqli shaxslarni yoki uslublarini hazil bilan buzish yoki bo'rttirish maqsadida taqlid qilinadi.

Ayonki, suhbat barcha til darajalarida muhim xususiyatlarga ega, shuning uchun u ko'pincha maxsus til tizimi sifatida qaraladi. Og'zaki tilning lisoniy xususiyatlarida nutq xatoliklaridan qochish kerak deb o'ylash noto'g'ri. Muvaffaqiyatli og'zaki muloqot – bu muloqot tashabbuskorlarining kommunikativ maqsadini amalga oshirish va suhbatdoshlarning roziligi.

Pragmalingvistik tahlilda shaxs masalasi markaziy o'rinni egallar ekan, nutq jarayonida ishtirok etuvchi so'zlovchi hamda tinglovchi shaxs pragmatik komponentlar qatoriga kiradi. Haqiqatan ham muloqotning ikki tomonlama ekanligi kamida ikki kommunikantning mavjudligini talab qiladi: adresant, adresat va ba'zi hollarda kuzatuvchi. (Э. Азнаурова -с.52)

Til vositalaridan san'atkorona foydalanishgina muloqot ta'sirchanligini taminlaydi, ijodkor mahoratini belgilaydi. So'nggi vaqtlarda kundalik ijtimoiy tarmoqlar va matbuot sahifalarida e'lon qilinayotgan ko'pgina kichik hajmdagi maqolalardan tortib, yirik yozuvchilar ijodini monografik nuqtayi nazardan yorituvchi va ayrim janrlarning xususiyatlarini, taraqqiyot tarixini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlarda ham matn tilini o'rganishga alohida e'tibor berilayotganligi va ijodkor mahoratining tarkibiy qismi sifatida o'rganilayotganligi bejiz emas.

Shahar tashqarisida 100 km soat tezlikda shoshib ketayotgan haydovchining ko'zi yo'l chetidagi "Oq yo'l - 50" degan yozuvga tushibdi. Radar bor ekan-da, deb o'ylagan haydovchi va darhol tezlikni 50 km soatga tushiribdi. Yarim soat yuribdi. Yo'l chetida yana "Oq yo'l - 20" degan yozuv chiqibdi. Aniq YPH xodimlari turgan bo'lsa kerak, - debdi o'ziga-o'zi va 20 km soat tezlikda yura boshlabdi. Yana yarim soat shu past tezlikda haydab ketaveribdi. Bir vaqt "Oq yo'l - 5" degan yozuv ko'ribdi. Aniq reyder bo'layotgandir, - deb 5 km tezlikda haydabdi bechora. Yurib-yurib qarasa, 5 km dan keyin oldidan "Oq yo'l!" degan kafe chiqibdi. (<https://latifa.uz/pages/4>)

Xulosa qilib aytganda, hajviy matnlarda kulgi qo'zgatuvchi vosita va birliklar sifatida paralingvistik vositalar (intonatsiya, ohang, tana harakati va mimikalar), so'zning ko'chma ma'noda ishlatilishi (metafora, ironiya) tag ma'no (kinoya, istehzo, yashirin ma'no orqali kulgi uyg'otish) kabilarni sanash mumkin. Bu vosita va birliklar hajviy matnlarning ta'sirchanligini oshirishga va o'quvchida kulgi uyg'otishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

Азнаурова Э.(1988) *Прагматика художественного слова.* – Ташкент: Фан.

Нурмонов, А., Йўлдошев Б.(2001) *Тилишунослик ва табиий фанлар.* Тошкент: Шарқ.

Сафаров Ш. (2008) *Прагмалингвистика.* – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси.

Тоирова Г. (2011) *Нутқий мулоқот ситуатив прагматик система сифатида.* Филол. фанлари номзоди... дис. автореф.

Yo'ldoshev M., Muhamedova S., Saparniyazova M.(2020) *Matn lingvistikasi.* Toshkent.

QARINDOSHLIK TERMINLARI ISHTIROK ETGAN O'ZBEK XALQ MAQOLLARIDA METAFORA

Maftuna SHARIPOVA*

Dilora BAFOYEVA*

Annotatsiya

Mazkur maqolada qarindoshlik terminlari qatnashgan o'zbek xalq maqollari, ularning etimologiyasi, xalqimiz turmush tarziga aloqador urf-odat, milliy marosim, diniy qarashlar kabi tushunchalar o'z ifodasini topgan. Dastlab metaforaga oid nazariy qarashlar bayon etilgan. Shuningdek, badiiy asarlar tarkibidan qavm-qarindoshlik terminlari ishtirok etgan maqollarning semantik xususiyatlari batafsil izohlangan. Ushbu maqollarning sinonimik, antonimik, ko'p ma'nolilik, variantlilik imkoniyatlari ochib berilgan hamda ifodalaydigan ma'nosiga ko'ra mavzuviy guruhlariga ajratilgan. Maqolada ayrim milliy paremlar o'ziga xalq maqollari bilan taqqoslanib, ularning o'xshash hamda farqli jihatlari yoritilgan. Bundan tashqari, maqol tarkibidagi qarindoshlikka oid leksemalar darajalanish xususiyatiga ko'ra tartiblangan. Izlanish davomida kuzatish, tavsiflash, qiyoslash metodlaridan foydalanilgan. Lingvopoetik tahlil orqali metafora hodisasi kuzatiladigan maqollarning til xususiyatlari, ma'no qatlamlari, ijtimoiy ahamiyati, xalqning ruhiy dunyosi kabilar o'rganilishi asoslangan. Metafora bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o'rtasidagi ma'lum o'xshashlik asosida ko'chishdir. Hayotimizni metaforalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. U milliy dunyoqarashni ifodalovchi vositalardan biridir. F. Nitsshe ta'kidlaganidek, metaforani inkor qilish – insonni inkor etishdir. Qavm-qarindoshlik terminlari ishtirok etgan xalq maqollarini metaforalashuv jihatidan badiiy asarlar tarkibida ma'lum ma'noda ifodalashiga ko'ra quyidagi mavzuviy guruhlariga ajratish mumkin. O'zbek tilida bir qator maqollar inson qadr-qimmatini turli darajada ifodalash maqsadida qo'llanilishi aniqlandi. Xalqning ijod mahsuli bo'lgan maqollar asrlar mobaynida hayotiy tajribalar asosida sayqallanib kelgan bebaho boylik hisoblanadi. Ular tarkibida qo'llangan qavm-qarindoshlik terminlarini tadqiq etish ajdodlarimiz o'tmishi, turmush-tarzi, urf-odati va falsafasidan xabardor bo'lish imkonini beradi. Shuningdek, bu terminlarni lingvopoetik tahlil qilish orqali o'zbek xalqining tarixiy-madaniy merosini yaxshiroq anglash, qavm-qarindoshlik terminlari orqali xalqning o'zaro munosabat, qadriyat va ruhiyatlarini qanday aks ettirishini tushunish mumkin bo'ladi. Bu maqollarda tez-tez uchraydigan oilaviy va ijtimoiy munosabatlarni, jamiyatdagi turli qatlamlarni, ijtimoiy rollarni, o'zaro hurmat va sevgi kabi hissiyotlarni o'rganish imkonini beradi. Shu tarzda, maqollar tarkibida qo'llangan metaforalarni tahlil qilish, ularning nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va psixologik nuqtayi nazardan ham qanday ahamiyatga ega ekanini ochib beradi. Bu jarayon o'zbek xalqining o'ziga xos fikrlash tarzini, qadriyatlarini va tarixiy tajribasini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: maqol, parema, qarindoshlik terminlari, lingvopoetika, lingvopoetik tahlil, metafora, gradatsiya, parallelizm.

Metaphor in Uzbekistan Folk Proverbs Containing Kinship Terms

Annotation

This article presents Uzbek folk proverbs containing kinship terms, their etymology, customs related to the lifestyle of our people, national rituals, and religious views. Initially, theoretical views on metaphor are presented. Also, the semantic features of proverbs containing kinship terms from literary works are explained in detail. The synonymous, antonymic, polysemous, and variant possibilities of these proverbs are revealed and divided into thematic groups according to the meaning they express. The article compares some national proverbs with other folk proverbs and highlights their similarities and differences. In addition, the lexemes related to kinship in the proverb are arranged according to their gradation. The methods of

* BuxDU dotsenti, f.f.f.d. (PhD) behruz.lux.stal@93gmail.com,

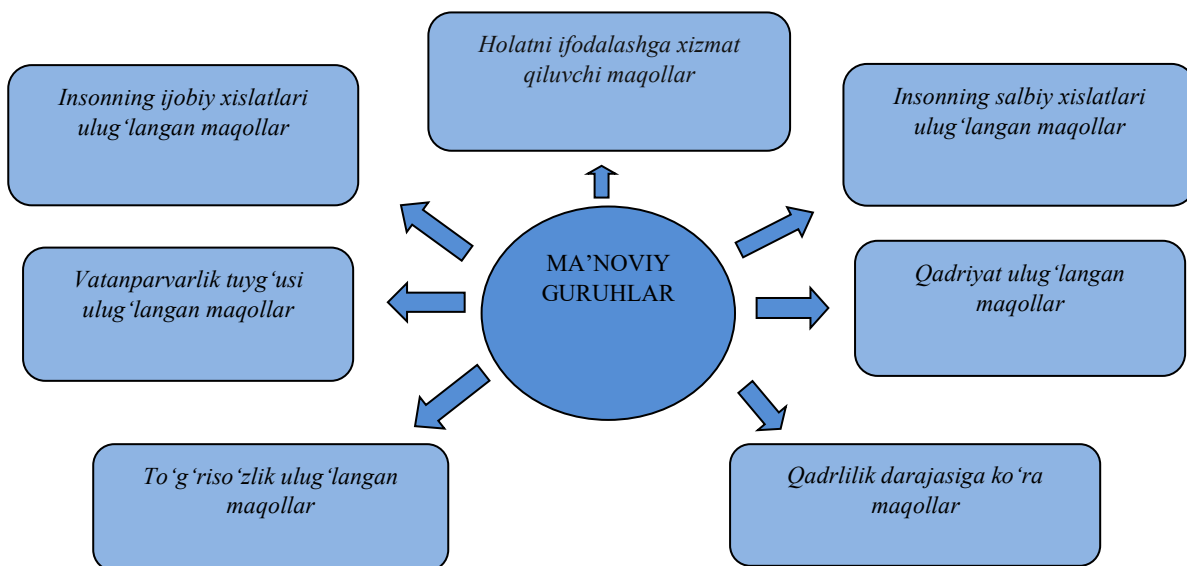
* BuxDU talabasi bafoevadilora61@gmail.com

observation, description, and comparison were used during the research. Through linguopoetic analysis, the linguistic features of proverbs in which the phenomenon of metaphor is observed, their layers of meaning, social significance, and the spiritual world of the people are studied. Metaphor is the transfer of the name of one object to the name of another object based on a certain similarity between them. Our life cannot be imagined without metaphors. It is one of the means of expressing the national worldview. As F. Nietzsche noted, to deny metaphor is to deny man. Folk proverbs involving the terms of national kinship can be divided into the following thematic groups according to their specific meaning in the composition of artistic works in terms of metaphorization. It was found that a number of proverbs in the Uzbek language are used to express human dignity to varying degrees. Proverbs, which are the products of folk creativity, are an invaluable treasure that has been honed over the centuries based on life experiences. Studying the terms of kinship used in them allows us to become aware of the past, lifestyle, traditions and philosophy of our ancestors. Also, through a linguopoetic analysis of these terms, it is possible to better understand the historical and cultural heritage of the Uzbek people, to understand how the terms of kinship reflect the mutual relations, values and psyche of the people. This allows us to study the family and social relations, different layers of society, social roles, and feelings such as mutual respect and love that are often found in proverbs. In this way, analyzing the metaphors used in the proverbs reveals their significance not only from a linguistic, but also from a cultural and psychological point of view. This process helps to understand more deeply the unique way of thinking, values and historical experience of the Uzbek people.

Key words: proverb, parema, kinship terms, linguopoetics, linguopoetic analysis, metaphor, gradation, parallelism.

Har bir millatning etnografiyasi, urf-odati, turmush-tarzi hamda dunyoqarashini o'zida aks ettiradigan nodir va noyob meros – bu uning xalq og'zaki ijodi namunalari. Xalq og'zaki ijodining bir ko'rinishi maqollar bo'lib, ular ma'lum darajada hayot qiyinchiliklariga bardoshli bo'lishda, mushkul vaziyatlarni oson yengib o'tishda ma'lum ma'noda xizmat qiladi. Tilshunoslikda bugungi kunga qadar maqollar turli xususiyatlariga ko'ra tadqiq etilganligini kuzatish mumkin, ammo hozirga qadar o'zbek tilshunosligida qavm-qarindoshlik terminlari asosida shakllangan maqollarning lingvopoetik xususiyatlari to'liq o'rganilmagan, deya olamiz. Mazkur terminlar ishtirok etgan o'zbek xalq maqollarining aksariyatida metafora hodisasi kuzatilgan o'rinlar talaygina. Ular insonning ichki kechinmalari va tashqi olamdagi faoliyati bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Lingvopoetik tahlil orqali metafora hodisasi kuzatiladigan maqollarning til xususiyatlari, ma'no qatlamlari, ijtimoiy ahamiyati, xalqning ruhiy dunyosi kabilari o'rganiladi. Metafora (*yunoncha metaphora – ko'chirish*) bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o'rtasidagi ma'lum o'xshashlik asosida ko'chishdir (Nurmonov, 2013, 190-b.). Hayotimizni metaforalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. U milliy dunyoqarashni ifodalovchi vositalardan biridir. F. Nietzsche ta'kidlaganidek, metaforani inkor qilish – insonni inkor etishdir. Metafora shunday serqirra hodisa bo'lib, o'zbek tilshunosligida metaforalarning o'rganilishiga doir bir qator tadqiqotlar mavjud. Xususan, XX asrning o'rtalaridan boshlab R.Qo'ng'irov, M.Mirtojiyev, M.Yo'ldoshev, N.Mahmudov, D.Xudoyberganova, G.Qobuljonovalar tomonidan bir qator metaforaga oid tadqiqotlar amalga oshirilgan (Sharipova, 2023, 12-b.). B.Sarimsoqov metaforani adabiy istiloh deb hisoblaydi hamda uni o'xshatish (tashbeh)ning o'xshatish vositalari tushib qolishi bilan farqlaydi. O'xshatishda qiyos hosil qiluvchi ikki komponent ishtirok etadi. Metafora esa o'xshatishda – “*kabi*”, “*singari*”, “*misli*”, “*bamisoli*” kabilarning tushib qolishi bilan farqlanadi (Саримсоқов, 2004, 49-b.).

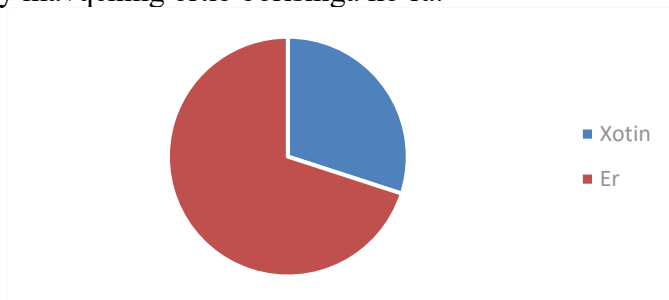
Qavm-qarindoshlik terminlari ishtirok etgan xalq maqollarini metaforalashuv jihatidan badiiy asarlar tarkibida ma'lum ma'noda ifodalashiga ko'ra quyidagi mavzuviy guruhlariga ajratish mumkin:

1. Holatni ifodalashga xizmat qiluvchi maqol:

“Hozir erkak – avra, xotin – astar, deb turgan payti. Ya’ni avra hech qachon astardan yuqori bo’lmaganidek, erkak xotindan aql o’rganmaydi. Bir do‘q bilan popugi pasaygan xotini o’zicha po’ng’illab qo’ydi: – Hamma erkaklarning ahvoli shu: yoshrog’ini ko’rsa, iliqadin qoladi. Jannatxon qanday juvon edi?!” (Illyxpam, 1995, 58-b.).

Ushbu parchadagi maqolda kiyim-kechakdagi “avra” (sirtidan ko’rinadigan qism) va “astar” (ichki, ko’rinmaydigan qism) tasvirlari orqali erkak va xotinning turmushdagi rollari ta’kidlangan. O’zbek tilining izohli lug’atida avra so’zining “kiyim, ko’rpa, ko’rpacha kabi narsalarning tashqi, sirtqi qavati”, “yostiqlarning sirtqi jildi” semalari (O’TIL, 2006, 32-b.), astarning esa “arabchada yopingich, parda; forschada ichidan tikilgan mato”, “kiyim yoki ko’rpa, ko’rpacha singari narsalarning ichki qavati, ichki tomoniga tikilgan material” ma’nolari keltirilgan (O’TIL, 2006, 110-b.). Avra-astar birikmasi esa “forscha avra va astar” deb izohlangan (O’TIL, 2006, 32-b.). Maqolda avra erkakning tashqi dunyoda ko’rinadigan, ko’chada ishlaydigan, oilaning moddiy ta’minoti uchun javobgar bo’lgan tasviri bo’lsa, xotin astar kabi uy-ichki ishlar, oila ro’zg’orini boshqarish, uyda zarur bo’lgan barcha ishlarni amalga oshirish orqali oila farovonligini ta’minlovchi qismi sifatida tasvirlanadi. Paremada erkak oilani tashqi tomonlarga ta’minlashi, ayol esa oilaviy masalalar bilan shug’ullanishi ta’kidlangan. Ushbu fikrni “Xotin – uy bezakchisi, Er – uy ko’makchisi”, “Uyni uy qilgan – er topishi-yu, Xotinning ko’rpa tikishi”, “Er – daladan, Xotin – uydan”, “Er qoplar, Xotin saqlar” maqollari orqali ham davom ettirish mumkin. Qozoq tilida ushbu maqolning quyidagi varianti uchraydi: “Әйел – үйдің көркі, Еркек – мүздің көркі”. (Ayol uyning ko’rki, Erkak to’g’rilik ko’rkidir). Maqolda shaxsning oiladagi ijtimoiy mavqeyiga e’tibor qaratilgan. Ushbu paremada turmushdagi vazifalar haqida an’anaviy qarashlar yoritilgan bo’lib, unda majoz orqali erkak va xotin o’rtasidagi jamiyatdagi ijtimoiy va iqtisodiy majburiyatlar taqqoslanganligini ko’rishimiz mumkin. Maqolda gradatsiyani ham kuzatish mumkin. Chunonchi, erkak va xotin leksemalari milliy mental xususiyatlardan kelib chiqqan holda mavqega nisbatan darajalanishni yuzaga keltirgan. Oiladagi ijtimoiy mavqening ortib borishiga ko’ra:

O’zbek tilining izohli lug’atida xotin so’zining “jinsiy jihatdan erkak toifasiga zid, farzand ko’rish, emizish qobiliyatiga ega odam; ayol; Biror erkak nikohidagi ayol” ma’nolari keltirilgan

(O‘TIL, 2006, 415-b.). Xotin leksemasining etimologiyasi quyidagicha: “ayol”, “erga tekkan ayol”. Xotin leksemasi dastlab yuqori martabali kishining umr yo‘ldoshi ma’nosini anglatgan; ma’no taraqqiyoti natijasida umuman *biror erkak kishining umr yo‘ldoshi* ma’nosini va boshqa ma’nolarni anglata boshlagan (Рахматуллаев, 2000, 402-b.). Sinonimlari: One’s better half (Xotin – uyga bezak, erga – ko‘mak) (ingliz xalq maqoli), Своя жена – своя и крпца (Xotin – uyga bezak, erga – ko‘mak) (rus xalq maqoli).

2. Qadriyat ulug‘langan maqol:

“– Bahay! **Mehmon otangdan ulug‘!** – pakana kishi pildirab borib dadamga tirsagini tutdi. – Xush kepsiz, mehmon! ” (Hoshimov, 2013, 51-b.).

“– O‘zbekning maqolini eshitganmisan? – dedi ko‘zimga tikilib, salqigan qovoqlari ipillab ketdi. Mehmon – otangdan ulug‘. Zo‘r maqol-a? – Tag‘in kulgan edi, yotal tutdi. – Shunaqa dedi tuflab. – Uyingni to‘rini bo‘shatib berasan. Oxirgi ko‘ylagingni sotib bo‘lsa ham dasturxon yozasan. Noz-ne‘matlarni to‘ldirib tashlaysan” (Hoshimov, 2002, 120-b.).

“– Nima mehmonlardan xurmo qarzing bormi, er-chilim olgur? – Qarzim yo‘q, ena, qarzim yo‘q. Lekin mehmon atoyi Xudo-da. Mehmon otadan ulug‘-da. Mehmonlar orasida kim degan odam bolamiz?” (Мурод, 1994, 125-b.).

“Garchi Edigey yotish oldidan toza havoga chiqib aylanib kelgan bo‘lsa-da, uy egalari unga qulay issiq ko‘rpa-toshak solib, mehmon – otangdan ulug‘, deb maxsus saqlab qo‘yilgan toza choyshab solib bergan bo‘lsalar ham yangi o‘rinda hadeganda uxlay olmadi” (Айтматов, 1989, 278-b.).

O‘zbek tilida bir qator maqollar inson qadr-qimmatini turli darajada ifodalash maqsadida ishlatiladi. Mazkur maqolda “mehmon” va “otangdan ulug‘” degan so‘z va birikmalar orasidagi bog‘lanish metafora sifatida ishlatilgan. Bunda mehmonning “ulug‘ligi” bilan uning qadriyatini va unga bo‘lgan hurmatni ko‘rsatish maqsad qilinadi. Mehmondo‘stlik oliy fazilatlaridan biri bo‘lib, bu inson qalbining kengligi va yuksak fazilatining ifodasidir. Konfutsiy shunday degan: “Mehmondo‘stlik – dunyoning har bir burchagida birday qadrlanadigan yuksak fazilatdir”. Har bir xalqda mehmonni kutib olish, unga hurmat ko‘rsatish, o‘zaro ehtirom va mehr bilan munosabatda bo‘lish qadimiy an‘analardan sanaladi. Bizning xalqimiz mehmondo‘stligi bilan boshqa davlatlardan ajralib turadi hamda shu xislati bilan qadimdan mashhur hisoblanadi. Shuning uchun ham mehmonni e‘zozlash, hurmat qilish va boshqa mehmondo‘stlikka chorlaydigan bir nechta maqollar shakllangan bo‘lib, ularda xalqimizning mehmonga bo‘lgan samimiy munosabati o‘z aksini topgan. Mazkur maqol mehmonni ulug‘lash, unga hurmat ko‘rsatish kerakligini ta’kidlaydi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida mehmon leksemasining “to‘y, ziyofat va shu kabilar munosabati bilan yo‘qlab kelgan shaxs”; “chetdan tashrif buyurgan vaqtinchalik qo‘ngan” ma’nolari borligi ta’kidlangan (O‘TIL, 2006, 586-b.). Shuningdek, mazkur maqolda mehmonni ko‘proq qadrlash, uni oila a‘zolari hamda yaqinlarga nisbatan ko‘proq hurmat qilish hatto otadan ham ulug‘ sanab unga yaxshi munosabatda bo‘lish haqida aytilgan. Varianti: “Mehmon – otangdan aziz”. Sinonimi: “Ota ulug‘, otadan mehmon ulug‘”.

3. Qadrlilik darajasiga ko‘ra maqol:

“Biz juda ahil va bir-birimizga mehribon edik... Shuni ham aytish kerakki, ayniqsa tog‘ va dovonlarda yashovchi yo‘l tuzatuvchilar uchun mustahkam oila – **yaxshi xotin osh-nondek zarur**” (Aytmatov, 2009, 113-b.).

Maqolda insonning hayotida ayol kishining o‘rni muhim ekanligini ko‘rsatish maqsad qilingan. “Xotin” va “osh-nondek zarur” degan so‘z va birikmalar orasidagi bog‘lanish metafora sifatida ishlatilgan. Maqolda turmushdagi ayolning ahamiyati ta’kidlangan. Bu yerda “osh-non” tasviriy vosita sifatida ishlatilgan bo‘lib, bu mahsulotlar har bir oilaning asosiy ehtiyoji bo‘lishi bilan, “yaxshi xotin” ham er-xotin o‘rtasidagi oilaviy tinchlik, farovonlik va muvaffaqiyatning mustahkam poydevori ekanligi ko‘rsatiladi. Sinonimlari: “Yaxshi xotin – yarim rizq”, “Yaxshi xotin – umr voli”, “Yaxshi xotin – uy bo‘stoni”, “Yaxshi chopon – to‘y ziynati, Yaxshi xotin – uy ziynati”, “Yaxshi xotin – xazina”, A good wife and health are a man’s best wealth (Yaxshi xotin – xazina) (ingliz xalq maqoli), Не надобен и клад, коли и мужа с женой лад (Yaxshi xotin –

xazina) (rus xalq maqoli). Antonimlari: Women are necessary evils (Xotinning yomoni – umrning egovi) (ingliz xalq maqoli), Одному с женою горе, другому вдвое (Xotinning yomoni – umrning egovi) (rus xalq maqoli).

4. Vatanparvarlik ulug‘langan maqol:

“– **Otang bolasi bo‘lma, el bolasi bo‘l**, deganlar. Elga xizmat qilmoq burchimizdir, – Navoiyning ishonchi va iltifotidan ta’sirlanib, javob berdi Arslonqul. – Rahmat, dedi Navoiy, – Vatan va uning salomatligi uchun har bir jon har lahza o‘zini qurbon etmoqqa hozir turmog‘i kerak” (O‘zbek, 2016, 429-b.).

Maqol nasihat usulida aytilgan. Inson hech qachon otasining obro‘-etibori bilan mag‘rurlanib, faxrlanib yurmasligi kerak. Agar odam el orasida hurmat topmoqchi bo‘lsa, o‘z vatanini sevishi hamda xalqi uchun fidokorona xizmat qilishi kerak. Shundagina uni el-yurt tan oladi va hurmat qiladi. Erkin Vohidov “Nido” dostonida ushbu paremani mohirona qo‘llagani ko‘rishimiz mumkin:

*“Bobolarning hikmati
Hayotga yorug‘ yo‘ldir.
Otang bolasi bo‘lma,
Odam bolasi bo‘l, der...”*

Maqolda “otang bolasi” va “el bolasi” birikmalari orqali *metafora* usuli yordamida xalqimiz insonni faqat o‘z oilasiga emas, balki xalqiga ham xizmat qilishga undaydi. Jumladan, paremada ushbu birikmalari o‘rtasidagi *kontrastni* ko‘rish mumkin. Bu qarama-qarshilik shaxsning faqat o‘z oilasiga emas, balki jamiyatga ham foydali bo‘lishi kerakligini anglatadi. Paremada “bo‘lma” va “bo‘l” kabi bir xil ohangga ega bo‘lgan fe‘llar ishlatilgan. Bu fe‘llar bir xilda tugashining natijasida maqolda *parallelizm*, musiqiy bir ohang paydo bo‘lgan. Qirg‘iz tilida bu maqolning mana bu variantini uchratishimiz mumkin: “Ама баласы болбосоң болбо, эл баласы бол”. Bu parema ham shu ma‘noni ifodalaydi. Ma‘nosi: “Otang o‘g‘li bo‘lma, xalqning farzandi bo‘l”. Ularda bu maqol kishini vatanparvar shaxs bo‘lishiga da‘vat etadi. Sinonimlari: “Er o‘g‘liman dema, el o‘g‘liman de”, “Otam o‘g‘liman dema, odam o‘g‘liman de”, “Otang bolasi bo‘lma, odam bolasi bo‘l”.

T/r	Ma‘noviy guruhlar	Metoforik maqollar
1.	Holatni ifodalashga xizmat qiluvchi maqollar	1. <i>Erkak - avra, xotin astar</i> 2. <i>Qish bo‘lsa burun quturar, yoz bo‘lsa xotin</i>
2.	Qadriyat ulug‘langan maqollar	1. <i>Mehmon otangdek ulug‘</i> 2. <i>Kuyovni payg‘ambarlarda siylagan</i>
3.	Qadrlilik darajasiga ko‘ra maqollar	1. <i>Yaxshi xotin osh-nondek zarur</i> 2. <i>Sen mashinangni kursat, men otang kimligini aytaman</i>
4.	To‘g‘riso‘zlik ulug‘langan maqollar	1. <i>Gap kelganda otangni ham ayama</i>
5.	Vatanparvarlik tuyg‘usi ulug‘langan maqollar	1. <i>Otang bolasi bo‘lma, el bolasi bo‘l</i>
6.	Insonning ijobiy xislatlari ulug‘langan maqollar	1. <i>Yaxshi xotin jon ozig‘i</i> 2. <i>Yaxshi xotin suv kelsa, simiradi, tosh kelsa, kemiradi</i>
7.	Insonning salbiy xislatlari ulug‘langan maqollar	1. <i>It vafo, xotin jafo</i> 2. <i>Erni er qiladigan xotin, qaro yer qiladigan ham xotin</i> 3. <i>Onasini ko‘rda qizi ol, arqog‘ini ko‘rda bo‘zini ol</i> 4. <i>Qarz uzilur, xotun yonga qolur</i>

Xulosa qilib aytganda, xalqning ijod mahsuli bo'lgan maqollar asrlar mobaynida hayotiy tajribalar asosida sayqallanib kelgan bebaho boylik hisoblanadi. Ular tarkibida qo'llangan qavm-qarindoshlik terminlarini tadqiq etish ajdodlarimiz o'tmishi, turmush-tarzi, urf-odati va falsafasidan xabardor bo'lish imkonini beradi. Shuningdek, bu terminlarni lingvopoetik tahlil qilish orqali o'zbek xalqining tarixiy-madaniy merosini yaxshiroq anglash, qavm-qarindoshlik terminlari orqali xalqning o'zaro munosabat, qadriyat va ruhiyatlarini qanday aks ettirishini tushunish mumkin bo'ladi. Bu maqollarda tez-tez uchraydigan oilaviy va ijtimoiy munosabatlarni, masalan, ota, ona, aka-uka, opa-singil kabi atamalar orqali jamiyatdagi turli qatlamlarni, ijtimoiy rollarni, bir-biriga bo'lgan hurmat va sevgi kabi hissiyotlarni o'rganish imkonini beradi. Shu tarzda, maqollar tarkibida qo'llangan metaforalarni tahlil qilish, ularning nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va psixologik nuqtayi nazardan ham qanday ahamiyatga ega ekanini ochib beradi. Bu jarayon o'zbek xalqining o'ziga xos fikrlash tarzini, qadriyatlarini va tarixiy tajribasini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Adabiyot

Айтматов Ч. (1989). *Асрга татиғулик кун*. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.

Aytmatov Ch. (2009). *Sarvqomat dilbarim*. Toshkent, Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati.

Бегматов Э. (2006). *Ўзбек тилининг изохли луғати*. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

Hoshimov O'. (2013). *Ikki eshik orasi*. Toshkent, Sharq nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati.

Мурод Тоғай. (1994). *Отамдан қолган далалар*. Тошкент, Нашриёт-матбаа концерни бош тахририяти.

Ойбек. (2016). *Навоий*. Тошкент, Ўзбекистон.

Рахматуллаев Ш. (2000). *Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар) I жилд*. Тошкент, Университет.

Хошимов Ў. (2002). *Тушда кечган умрлар*. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.

Sharipova M. (2023). *Chorva nomlari asosida shakllangan o'zbek xalq maqollarining lingvopoetik va uslubiy xususiyatlari ("qo'y" lug'aviy-ma'noviy guruhi asosida) / Buxoro davlat universiteti*.

Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. (2001). *Маънолар махзани (ўзбек мақолларининг изохли луғати)*. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти.

Шухрат. (1995). *Олтин зангламас*. Тошкент, Шарқ нашриёт-матбаа концерни бош тахририяти.

Sharipova M., Bafojeva D. (2024) *O'zbek xalq maqollarida ishtirok etgan qarindoshlik terminlarining semantik xususiyatlari*. ISSN (E): 2992-9148 SJIF 2024 = 5.333 ResearchBib Impact Factor: 9.576 / 2024 VOLUME-2, ISSUE-5.

Sharipova M., Bafojeva D. (2024) *Qarindoshlik maqollarida geteronimik munosabat*. Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası filologik tadqiqotlar: muammo va yechim mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari / Buxoro.

Annotatsiya

Mazkur maqolada; O'rta Osiyo, Turkiya, Eron yurtlari bir xil sharoit, bir-biriga o'xshash turmush tarzi va xalqlari tili bilan ajralmas tarixga ega ekanligi haqida co'z yuritilib, turkiy tillarning ahamiyati, o'zaro bog'liqligi, o'sha davr O'rta Osiyo, Samarqand, Xuroson tili Usmonli turk dunyosi tili bilan juda yaqin bo'lgani xususida co'z boradi.

Kalit so'zlar: til, turk tillari, Islom, tarix, adabiyot, madaniyat, ilm-fan, can'at, Turk diyor, O'rta Osiyo, Usmonli turk.

O'tmishda shunday zamonlar bo'lganki, bu davrlar kishilik jamiyati hayotida quyoshli kunlarga o'xshaydi. Bunday zamonlar uzundan-uzun tarix zanjirining bo'g'inlari bo'lib, o'zida jamiyat tarqiyoti darajasini aks ettirib turadi.

Eramizning o'rta asrlaridagi biz "Uyg'onish davri" deb atovchi zamon ana shunday davrlardan edi. Ma'lumki, Uyg'onish davrini Yevropa tarixchilari "renessans" deb ataydilar. Hozirgi zamon ilm-fanining asoslari shu zamonda bunyod etildi. San'at va badiiy adabiyot gullab-yashnadi.

Uyg'onish davrida ilm-ma'rifat va san'atining misli ko'rilmagan namoyandalari yetishib chiqdiki, ularning nomlari tarix sahifalariga o'chmas harflar bilan bitilgan. Bu davr ilm-fani va san'ati chuqur insonparvarlik g'oyalaridan yo'g'rilganligi bilan xarakterlanadi. Inson iqtidorining cheksizligiga tan berish, uni ulug'lash, insonning jismoniy va ma'naviy go'zalligini ko'z-ko'z qilish bu davr san'atining bosh mavzusi edi. Insonning har tomonlama ma'naviy kamolotga intilishi san'atning asosiy g'oyasini tashkil etgan.

Ilm-ma'rifat va san'atning biri biridan ulug'vor namoyandalari yashab ijod qildilar. O'zlarida olimlik bilan san'atkorlikni mujassam qilgan edilar. Shuning uchun ham fan va san'atda baravar ijod qilganlar.

Sharqda uyg'onish davri ilgariroq va o'zgacharoq kechgan. VII asrda Muhammad alayhissalom payg'ambarligida zuhur bo'lib, Islom dini el-elatlar o'rtasida keng quloq yoydi. Periney yarim orolidan to Indoneziyagacha, O'rol tog'idan to Seylon oroligacha bo'lgan juda katta hududda xalqlar Islom dinini qabul qildilar va siysiy – ma'muriy jihatdan boshqa hududlardan ustun edilar. Bu hudud rub'i maskunning uchdan birini tashkil etar edi. Xalqlar o'rtasidagi din birligi, huquqiy tartibotlar birligi va urf-odatlar mushtarakligi o'sha davrda umumiy ma'muriy boshqaruv silsilasi rub'i maskunning bir qismida ma'lum darajada osoyishta turmushni ta'minladi. O'rta Osiyo, Turkiya, Eron yurtlari bir xil sharoit, bir-biriga o'xshash turmush tarzi va xalqlari tili bilan ajralmas tarixga ega.

Bu musulmon turk yurt va davlatlarning amir-amaldorlari hamisha ulamolar nazarida turar, ularning yo'l-yo'rig'i bilan davlat tebratar edilar. Ularni ham imomi zamon tayinlar, turi masalalarda ularga fatvo berar edi. Amir – amaldorlarning ishini shayxulislom nazorat qilib turar edi. Bu bilan maqsadsiz urushlarni, tortishuvlarni oldi olinar, inson huquqlari himoya qilinardi. Natijada Islom shariati va tariqati doirasida adolat o'rnatildi. Shundan Sharqda ilm-fan va san'at sohalarida rivojlanish boshlandi. Islom o'zi quloq yozgan hududlarda progressiv rol o'ynadi, musulmonlik olamida IX asrdan umumiy ijtimoiy – madaniy uyg'onish boshlandi. Shunday ekan, Sharq uchun IX – XI asrlarni ilk Uyg'onish davri deb atash joizdir. Xususan falakiyot, tibbiyot, riyoziyot, falsafa va boshqa fanlar jonlandi, badiiy adabiyot, me'morchilik, musiqa san'ati ravnaq yo'liga tushdi. Iskandariya, Istanbul, Bag'dod, Buxoro, Urganch, Bolosog'un, Qashg'ar kabi madaniyat markazlari vujudga keldi. Bu madaniy uyg'onish IX-XI asrlarda ro'y berdi. Usmonli turk imperiyasining barpo etilishi va mustaxkamlanishi davrida XIII – XV asrlarda eski Onadoli adabiyoti deb atalmish ilk asarlar turk tilida paydo bo'ldi. Bu mumtoz fors, arab va turkiy

* Qirg'iziston, hosiati01@mail.ru

uslublarning uyg'unlashishi edi. Forsiy she'riy shakllarni o'zlashtirgan xolda masnaviy, qasida va g'azallar paydo bo'ldi.

Bu davrda Turk diyorlari Xuroson, Eronning o'zidagina Abunabr Farobiy, Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Ali Qushchi, Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Hos Xojib, Ro'dakiy, Firdavsiy, Umar Hayyom kabi san'atkorlar allomalar yashab ijod qilganlar va jahon fani taraqqiyotiga beqiyos ulush qo'shganlar. Xalqlarining ustivor va abadiy belgisi –bu tildir. Asl va buzilmas, boqiy qadriyati ham tildir. Bizningcha, xalq tomini tutib turuvchi ustunlardan yana biri – shu tilda bitilgan kitob, yana biri – shu tilda amal qiluvchi ta'lim-tarbiya muassasalari, shu tillik davlatdir. Bir o'zandagi O'rta Osiyodagi allomalar va Usmonli turk diyorida istiqomat qilayotgan olimu fuzalolar bir biriga chambarchas bog'liq xolda bo'lganlar. Bunga minglab misoldan birgina misol Ali Qushchining hayoti va faoliyatini keltirishimiz mumkin, Ali Qushchi Ulug'bek vafotidan keyin Xirot shahriga borib undan Istambulga sulton Mexmed ikkinchi xizmatiga o'zi bilan juda ko'p nodir asar va tadqiqotlarni olib borib bir qancha ulug' ishlarni amalga oshirgan; qadimiy Ayo Sofiyada madrasa tashkil etib saboq bergan, uning asarlarining ichida bir necha tilshunoslikka oid asarlarining borligi e'tiborga loyiq, demak o'sha davr O'rta Osiyo, Samarqand, Xuroson tili Usmonli turk dunyosi tili bilan juda yaqin bo'lgan.

Tarixda turkiya olimlari asarlarida turk qabilasi ko'kturk, deb ham ataladi. Tadqiqotlarga ko'ra, ko'kturk so'zi Tangriga, ya'ni osmonga (ko'kka) ishongan turklar, balandlik turklari, ko'k bo'ri totemi bo'lgan turklar kabi ma'nolarni anglatgan. Turk nomi toponim, etnonim, gidronim sifatida ko'plab uchraydi. Bundan tashqari, Yer yuzida o'zagi Tur va Turk bo'lgan juda ko'plab shaharlar, viloyatlar, daryolar, tog'lar, urug'lar, xalqlar hamda hayvon, she'r, musiqa, kuy, dori, harbiy usul nomlari mavjud. Yuqoridagilarga muvofiq turkiy xalqlarning folklori ham bir-biriga juda ham o'xshash.

Harvard universiteti professori, turk olimi Hasan Poksoy tufayli "Alpomish" dostoni G'arb dunyosida yanada keng tarqaldi, mashhur bo'ldi.

Turkiyada "Bamsi Bayrak" nomi bilan ma'lum bo'lgan doston, Hasan Poksoyning fikricha, "Alpomish" dostonining bir variantidir. "Alpomish" va "Bamsi Bayrak" dostonlarining qiyosiga bag'ishlab, Hasan Poksoy alohida ilmiy ish ham e'lon qilgan.

Hasan Poksoy "Alpomish" dostonining o'zbekcha, qozoqcha va qoraqalpoqcha variantlari ustida to'xtalgan, ular o'rtasidagi farqlarni aniqlagan, dostonning nashrlari, noshirlari va tadqiqotchilari xususida ma'lumotlar ham bergan. Biz quyida "Alpomish" dostoni bilan qirg'iz xalqining yirik adabiy merosi – "Manas" dostonini o'zaro qiyos qilib ko'rmoqchimiz va ulardagi umumiy xususiyatlarni baholi qudrat qayd etmoqchimiz. Bu ikki qo'shni turkiy xalq orasidagi adabiy aloqalar alohida o'rganishga loyiqdir. Hech bir el qo'shnichik qilmasdan yashagan emas, bir-biriga madaniy, chunonchi, adabiy ta'sir o'tkazmay qo'ymagan. Avvalo, bu ikki doston bir davrda, bir xil tarixiy ijtimoiy sharoitda vujudga kelganga o'xshaydi. Chunki har ikkala asarda ham qabilalar o'rtasidagi urug'chilik munosabatlari, ularda davlatchilikning shakllanish jarayoni tasvirlangan. Shunisi xarakterliki, bu urug'lar qayerda yashamasinlar, asosan chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Manasning ham Alpomishning ham qahramonlik, vatanparvarlik fazilatlarini qalmoqlar bilan kurash fonida ko'rsatiladi.

"Alpomish" qo'ng'iroq, "Manas" esa no'yg'ut urug'i o'rtasida shakllangan. Bu urug'larning joydan-joyga ko'chishi bilan dostonlar boshqa urug'lar orasiga ham tarqalgan, natijada, uning jo'g'rofiy muhiti kengayib borgan. Qizig'i shundaki, har ikki doston ham yirtqich hayvonlardan bo'ri, qo'lga o'rgatilgan hayvonlardan ot totema sifatida ulug'lanadi va kishi ismlariga ham qo'shib aytiladi. Masalan "Alpomish"da Boybo'ri deyilsa, "Manas"da Ko'kbo'ri deyiladi.

Manasning suyukli yori Xonikey Buxoro xonining qizidir. Uning mardona fazilatlarini, oqila va tadbirkorligi beixtiyor bizga Alpomishdagi Barchin timsolini eslatadi. Bu ikki ayol obrazini shakllangan zamini, oziqlangan ma'naviy ildizlari – bir. Bu hol ikki xalq orzu-o'ylarining tutash va hamohangligidan dalolat beradi, Xonikey bilan Barchinning qon-qardoshligini ko'rsatadi. Har ikkisi ham go'zal va sadoqatli yor, yurtning nomus-ori uchun kuyinchak fuqaro, vaqti kelganda, darhol erkaklarday harakat qiluvchi jangchi, elu yurtga bosh-qosh bo'la oladigan rahnamo.

Barchin ham, Xonikei ham o'z xalqi yaratgan monumental obrazdir. Bahodir Alpomishning yonboshida Qorajonday fidoiy do'st bo'lgani kabi pahlavon Manasning ham Bekmambetday maslakdoshi bor. Bular tashqari ham ushbu dostonlarda bir-biriga paralel obrazlarni ko'plab uchratish mumkin. Hatto monand timsollarning nomlari ham bir biriga o'xshaydi. Masalan Ultontoz – Qoratoz. Har ikkovi ham hiyonatkor, munofiq kishilar obraziki, Alpomishga o'gay ukasi Ultontoz hiyonat qilsa, Manasga Qoratoz hiyonat qiladi.

Bu ikki ulug' merosning – “Manas” va “Alpomish” dostonlarining ayrim boblari shu qadar o'xshashki, huddi bir-birini takrorlaganday yoki bir bobning ikki nusxasiday. Masalan ot chopish – poyga bobi ikkala dostonda ham deyarli bir xil. Har ikkala asarda ham otlar timsoli mukammal obraz darajasida tasvirlangan. Ikkala dostonidagi o'q otish musobaqalari ham bir xil tasvirlangan.

“Alpomish” dostonida ming qadamdan o'q otib tanga pulni urish musobaqasining tasviri bor. “Manas” dostonida ham alplar o'rtasida xuddi shu xil musobaqa haqida hikoya qilinadi. Bu musobaqalarda birgina detalda farq bor, “Alpomish” dostonida tanga pul nishonga olingan bo'lsa, “Manas”da yombi(quyma oltin) nishon sifatida olingan.

“Manas” dostonida o'zbeklarning hunarmand xalqligi, ular tomonidan ishlab chiqarilgan matohlar alohida ardoq bilan tilga olinadi. Masalan:

Manasni dafn etdi,
G'orning og'zin berkitdi.
Buxoroning lasidan,
Andijon atlasidan
Tarqatdilar yirtishga.

“Manas” va “Alpomish” dostonlarini chuqur qiyosiy o'rganish folklorshunoslikdagi keng qamrovli masala, kelajakda batafsil to'xtalamiz.

Adabiyotlar

- Alpomish. Toshkent: “O'zbekiston”, 1993.
Manas. Semetey. Seytek (4 tomduk). Bishkek; “Uluu toolor”, 2021.
Turkiya disindoki turk edebiyati antologisi, Ankara, 1998.
Pamyatniki drevno-tyurkskogo pismennosti, Moskva-Leningrad, 1951.
Radiy Fish. Jaloliddin Rumi. Tarixiy-biografik roman. T., 1986.
Aristotel. Poetika (Poeziya san'ati haqida). – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1980. – 152 b.
Hayitmetov A. Sharq adabiyotining ijodiy metodi tarixidan (X-XV asrlar). – Toshkent: Fan, 1970. – 331 b.
Lapasov J. Mumtoz adabiy asarlar O'quv lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1994. – 272 b.
Bartol'd V.V. Qisqacha islom madaniyati tarixi. – Toshkent: Uznashr, 1927.

Annotatsiya

Tilshunoslikda turli soha bilimlarini tahlil qilishga, tilshunoslik kategoriyalari o'rtasidagi aloqalarni belgilashga katta ehtiyoj sezilmoqda. Bu holat baholash va darajalanish munosabatida ham o'z aksini topadi. Nutqda baholash va darajalanish hodisalari, ko'pincha, qorishiq holda namoyon bo'ladi. Bu kategoriyalarda daraja xususiyatiga ega o'xshash lingvistik vosita va ifoda usullaridan foydalanilganligi bois tadqiqotchilar, ko'pincha, ularni farqlash muammosiga duch kelishadi. Baholash va daraja kategoriyalari o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarni belgilash ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi. Maqolada baholash va darajalanish o'rtasidagi munosabat yoritilgan bo'lib, ularning bir-biriga daxl qilishi, bir-biri bilan o'xshash va farqli jihatlari aniq misollar asosida ochib berilgan.

Gradatsiya asosiy lingvistik muammo sifatida hamma vaqt tilshunoslarning e'tiborida bo'lib kelgan kategoriyalardan biri hisoblanadi. Ushbu kategoriya so'zlovchining o'zi aytayotgan fikrga munosabati bilan bog'liq bo'lib tilda o'zgaruvchan yoki o'lchanadigan atribut ma'nosiga ega bo'lgan ko'p darajali vositalar majmuini qamrab oladi. Ushbu to'plamga fonetik vositalardan tortib sintaktik konstruksiyalargacha bo'lgan barcha lingvistik vositalar kirishi ko'plab tadqiqotlarda qayd etilgan. chunki u so'zlovchining u gapiradigan narsaga munosabati bilan bog'liq. Bu ishda tilda o'zgaruvchan yoki o'lchanadigan atribut ma'nosiga ega bo'lgan ma'lum ko'p darajali vositalar to'plami bilan ifodalangan gradualizmning funksional-semantik kategoriyasining mavjudligi haqidagi gipoteza ilmiy tasdig'ini oladi. Gradualizm sohasi lingvistik vositalarning paradigmatic va syntagmatic ma'nolarini aks ettiradi.

Kalit so'zlar: baholash, darajalanish, darajalanish kategoriyasi, lingvistik darajalanish, darajalanish ko'rsatkichi, baholash shkalasi, me'yor, o'lchov, maqol, intensivlik, parametrik daraja, qiymat.

Inter-Category Relations in Proverbs

Summary

In linguistics, a lot of experience is felt in analyzing the knowledge of different fields, in determining the connections between the categories of linguistics. This is also reflected in the relationship between status and ranking. In speech, movement and gradation phenomena are often manifested in hand gestures. Since these categories use similar linguistic means and methods of expression, researchers often face the problem of their differentiation. Grade and grade categories have their own similarities and differences. The article describes the relationship between file and leveling, and explains the similarities and differences between files on the basis of concrete examples.

Gradation is one of the categories that has always been of interest to linguists as a basic linguistic problem. This category includes a set of multi-level means that are associated with the speaker's attitude to the thought he is expressing and have a variable or measurable attribute meaning in the language. It has been noted in many studies that this set includes all linguistic means, from phonetic means to syntactic constructions. because it is associated with the speaker's attitude to what he is saying. In this work, the hypothesis of the existence of a functional-semantic category of gradualism, represented by a certain set of multi-level means that have a variable or measurable attribute meaning in the language, receives scientific confirmation. The field of gradualism reflects the paradigmatic and syntagmatic meanings of linguistic means.

Key words: elevation, grading, grading category, linguistic grading, grading index, scale of development, norm, measure, proverb, intensity, parametric grade, value.

* Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi, dilafruz Tukhtayeva1988@gmail.com

Kirish

Hozirgi zamon tilshunosligida turli soha bilimlarini sintez qilishga, jumladan, tilshunoslik kategoriyalari o'rtasidagi aloqalarni belgilashga katta ehtiyoj sezilmoqda. Bu holat baholash va darajalanish munosabatida ham o'z aksini topadi. Chunonchi, darajalanish ham, baholash ham intralingvistik universal kategoriya bo'lib, funksional umumiylikka ega: har ikkalasi ham obyektga kuchli ta'sir vazifasini bajaradi; uning subyektiv tanlash, bosqichma-bosqich baholash va intensivlikni ifodalash vositalari hamda usullari bilan bog'liq bo'ladi, o'lchov va daraja ko'rsatkichlari bilan birga keladi. Ushbu kategoriyalar taqqoslash mexanizmiga asoslangan holda maxsus darajalanish o'lchovini o'z ichiga oladi. Neytral holatda baholashni ham, darajalanishni ham belgilashning imkoni mavjud emas.

Graduonimiya (darajalanish) tushunchasi o'zbek tilshunosligida 1989-yilda so'zlararo ma'no munosabatlarining bir ko'rinishi sifatida talqin etilib, bu hodisa *graduonimiya* deb nomlangan. Graduonimiya Sh.Orifjonova, O.Bozorov, N.Vohidova, J.Djumabaeva va G'.Rahmonov tomonidan chuqur tahlilga tortilgan. (Orifjonova, 1994, 113-b.)

O. Bozorov tomonidan lug'aviy darajalanishning mazmuniy ko'lamlarida bir tomonlama (chaqaloq-go'dak-bola-o'smir-yigit), aylanuvchi (yoz-kuz-qish-bahor), markazdan qarama-qarshi tomonlarga boruvchi (sovuq-iliq-issiq) xususiyatlari mavjudligi aytib o'tilgan. (Bozorov, 1995, 83-85-b.)

Nutqda baholash va darajalanish, ko'pincha, qorishiq holda namoyon bo'ladi. Bu kategoriyalarda daraja xususiyatiga ega o'xshash lingvistik vosita va ifoda usullaridan foydalanilganligi bois tadqiqotchilar, ko'pincha, ularni farqlash muammosiga duch kelishadi. (Маркелова, 1993, 125-b.)

Baholash va daraja kategoriyalari o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlarni belgilash ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi.

Baholash so'zlovchining nutq mavzusiga (baholash obyektiga) ijobiy yoki salbiy munosabati ifodasi hisoblanadi. Tilshunoslikda baholashning qamrov doirasi kengroq bo'lib, u voqea yoki hodisa; predmet yoki jarayonga nisbatan so'zlovchining turli xildagi munosabatini aks ettirishi, shuningdek, ushbu baholash turli asoslarga ko'ra ham belgilanishi mumkin: *ma'qullash, rad etish, istak, rag'batlantirish, xohish, inkor etish, kamsitish* va h.k. Tilshunoslikda baholashni tor doirada tushunish, ya'ni birliklarning aksiologik tabiatidan kelib chiqib belgilash ko'pchilik olimlar tomonidan e'tirof etilgan jihatdir. Bunda baho turli mezonlar asosida to'g'ridan to'g'ri belgilanadi: *yaxshi – yomon, aqlli – aqlsiz, dono – ahmoq, ishchan – dangasa, saxiy – baxil, chiroyli – xunuk* va h.k. hamda asosiy e'tibor belgiga qaratiladi. Odatda, qadriyatlarni belgilashda aynan shunday baholash nazarda tutiladi.

Boshqa xususiyatlar, shu jumladan, parametrik (*katta – kichik, tor – keng, uzun – qisqa, baland – past, semiz – ozg'in*) daraja toifasiga xos bo'lgan o'zgaruvchan yoki o'lchangan xususiyatning qiymati, shubhasiz, o'lchovli baholash turlaridan biriga asoslanadi. (Вольф, 2002, 280-b.)

O'zgaruvchan yoki o'lchanuvchan atribut qiymati darajalanish bo'lib, u baholash turlaridan biri – o'lchovda ham namoyon bo'ladi. S.G.Sheydayeva o'lchovli baholashni subyektiv baholashning so'z yasaliş kategoriyalaridan bir turi sifatida ajratib ko'rsatadi. (Шейдаева, 1997, 262-b.)

Lingvistik darajalanish predmetga so'zlovchining leksik, frazeologik, so'z yasaliş, morfologik, sintaktik va h.k. vositalar orqali o'lchovli munosabati hisoblanadi. Baho predmetga subyektning munosabati, lingvistik darajalanish esa shu munosabatning o'lchovlarda ifodalanishidir. Baholash strukturasining tarkibiy qismlaridan biri bu baholash shkalasi (individual yoki umumiy qabul qilingan) bo'lib, har qanday atributning ma'lum qiymatlari me'yor bilan bog'liq holda ushbu shkalada ifodalanadi. Baholash so'zlovchining me'yor haqidagi qarashlari (*hajmi, shakli, sifati, miqdori, intensivligi* va boshqalar) asosida amalga oshiriladi.

Baho munosabatida, dastavval, ma'lum bir belgi ifodasining yuqori yoki past darajasi aniqlanadi va shu asosda ushbu belgiga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalanadi. Ushbu holat har qaday bahoning asosida o'zgaruvchan yoki o'lchanadigan belgi yotishini tasdiqlaydi.

Masalan, belgi darajasining yaxshi yoki yomonligi bevosita belgining me'yorda yoki me'yorda emasligini ko'rsatadi.

Darajalanish jarayoni baholash mexanizmining asosiga quriladi. Darajalanish psixologik jarayon sifatida o'z-o'zidan o'lchov va hisobga daxl qiladi. Masalan, "A" (har qanday predmet) "B" (har qanday predmet) dan ko'ra katta degan xulosaga kelishimiz uchun, avvalo, "A" va "B"ning o'lchovlari bo'yicha haqiqiy bilimga ega bo'lishimiz kerak. (Колесникова, 2010, 279-b.) Demak, bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, har qanday bahoning ostida bilim yotadi. Darajalanish kategoriyasi baholash kategoriyasidan oldinda turadi, aks holda baholashning imkoni bo'lmaydi.

Baholash va daraja

Tilshunoslikda bosqichma-bosqich baholash tushunchasi ajratiladi, u biror narsaning darajasi sifatini ko'rsatish, belgilashni bildiradi. Bosqichma-bosqich baholashni ifodalashning asosiy obyekti, odatda, shaxs otlaridir. Masalan, shaxsning intellektual darajasini baholovchi *ahmoq* va *aqli* so'zlarini ko'rib chiqaylik. Ularning lug'atda berilishi quyidagicha:

Ahmoq [ar. – esi past, tentak] Aql bilan ish qilmaydigan, aqlga zid, be'mani ishlar qiladigan, shunday ishlarga yo'l qo'yadigan. *Esing kirmadi sen ahmoqning. Boshimizni baloga qo'yib, o'zing buyoqlarda tuproqqa qorishib yuribsan.* S.Ahmad, Ufq. (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2023, 61-b.)

Aqli 1 Aqli raso; miyali. *Aqli bola. Aqli yigit. Aqli o'zini ayblar, aqlsiz – do'stini.* Maqol. *Muallim o'rta yashar, aqli, yoshlarga mehribon kishi edi.* Oybek, Nur qidirib. *Aqli kishilarning sadag'asi ketsang ham arziydi.* A. Qodiriy, O'tkan kunlar.

2. Aql bilan vujudga kelgan; fahm-farosatdan, bilimdonlikdan dalolat beradigan. *Aqli tadbir. Aqli ish. Uning [Davlatyorning] ba'zan lo'nda va aqli gaplarini eshitganda, Elmurod huzur qilardi.* P.Tursun, O'qituvchi.

3. Ziyrak, fahmli, hushyor (hayvon va qushlar haqida). *Aqli it. Davraga e'lonchi chiqib: - Hov, yaxshilar, hozir biz sizlarga nomerlarni: aqli otlar o'yinini... ko'rsatamiz, – dedi.* T.Obidov, Yusufjon qiziq. (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2023, 127-b.)

Ushbu ikkala so'zda shaxs intellektual salohiyatining darajasi berilgan bo'lib, ularni tubandagicha tahlil qilish mumkin:

Ahmoq so'zi kamsituvchi ma'nosiga ega bo'lib, intellektning salbiy xususiyatini ifodalaydi, ya'ni "ahmoq"da aqlning me'yor darajasidan pastligi o'z ifodasini topgan.

Aqli so'zida esa, aksincha, aqlning me'yordan yuqoriligi semasi mavjud bo'lib, shu qirradi bilan shaxsni ijobiy sifatlashga xizmat qiladi.

Kontekstda ifodalanayotgan *aqli* va *ahmoq* leksemalarining leksik-semantik variantlari qarama-qarshi baholarni ifodalaydi – ijobiy va salbiy (yuqorida ko'rsatilgandek). Biroq ushbu misolda ular oppozitsion emas, balki qiyosiy ma'no bilan sintaktik konstruksiyadan o'rin olgan (Masalan, "Aqli o'rganar, ahmoq o'rgatar", "Aqlining yoqqan chirog'in ahmoq urib o'chirolmas").

Bunday qo'llanishda aksiologik ma'nodagi farq yo'qoladi va me'yorda emaslik ma'nosi birinchi o'ringa chiqadi. Shunga ko'ra, har ikkala maqolda "ahmoq" so'zi "shaxsni kamsituvchi, uning salohiyati darajasi pastligi" ma'nosini beradi. Bu kabi kontekstlarda baholovchi belgilarni qiyoslash ularning daraja semantikasi orqali amalga oshadi. Baholovchi leksemalarning daraja semantikasini tahlil qilish ularda me'yorga qiyoslashgina emas, balki ma'lum daraja ko'rsatkichi ham borligini aytishga asos bo'ladi. Bunda gradual mazmun bilvosita baholovchi leksika tarkibida mavjud bo'ladi va u matnda faollashadi:

"Mehmon avvalgi kun *tilla*, Ikkinchi kun *nuqra*, Uchinchi kun *mis*, To'rtinchi kun *pes*". Maqoldagi "tilla"da qimmatbaholik, qadrlilik; "nuqra"da "tilla"ga nisbatan pastroq bahoga egalik; "mis"da esa "nuqra"ga nisbatan past bahoga egalik; "pes" so'zida esa keskin salbiy ottenka kontekst talabi bilan reallashmoqda, ya'ni mehmondorchilikka kelingan birinchi kunda unga nihoyatda yuksak hurmat va e'tibor bilan munosabatda bo'linishi, ehtirom ko'rsatilishi; ikkinchi-uchinchi kunlarda bu e'tibor darajasining pasayib borishi, to'rtinchi kunda hatto mehmonga nisbatan salbiy munosabat uyg'onishi mumkinligi ifodalangan.

Bunday baholovchi leksemalar kontekstda daraja semantikasiga ega bo'lgani uchun ham mos tushadi. Baholovchi leksemalarning darajalanish qatorini tahlil qilish ular tarkibida me'yor qiyosigina emas, balki ma'lum daraja ko'rsatkichi ham borligini aytishga asos bo'ladi. Bu borada baholovchi leksemalarning bir mazmunga turli xil baho berish nuqtayi nazardan ma'nodoshlik hosil qilishi ko'rsatkich bo'lib xizmat qiladi. Kommunikativ vaziyatga ko'ra, so'zlovchi o'z nutqida ma'lum bir belgining darajasini ifodalash uchun u yoki bu leksemadan foydalanadi. Ushbu fikrni asoslash maqsadida baholash darajasini ifodalayotgan yuqoridagi leksemalarning semantikasiga e'tibor qaratamiz.

Tilla [f. oltin, zar]

1. ayn. oltin 1. *Bir gramm tilla. Shu paytdan tillaga ishq tushib qolganiga o'laymi u xumparning.* F. Musajonov. Himmat.

2. Shu metall dan zarb qilingan pul, undan yasalgan qimmatbaho buyum; boylik. [Kanizakning] ko'mib qo'ygan tillasi yo'qdir, ko'mib qo'ygan tillasi bo'lganda, bo'ydoq yigitga tegar edi. A. Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari.

3 tar. Qiymati o'n so'mga teng bo'lgan tilla tanga. *Hoji kulimsirab, qo'lidagi uch-to'rtta oq tanga bilan bitta tillani Oybodyoqqa uzatdi.* A. Qodiriy, O'tkan kunlar.

4 ko'chma. Eng yaxshi, qimmatli narsa yoki sevimli kishi haqida. *Nigora ko'rpada chalgancha yotib, xayolga cho'mdi. "Dadang bilan birga ovga ham chiqqanmiz, tilla odam edi", dedi o'sha cho'pon. Dadasi tilla odam bo'lganmi-yo'qmi – Nigora bilmaydi.* S. Anorboyev, Oqsoy. - *Jo'ravoyini aytmaysizmi! Men odamning bunaqa tillasini ko'rmaganman, – dedi Umurzoq ota.* H. G'ulom, Mash'al.

5 bot. Vohalarda, sug'oriladigan yerlarda o'sadigan ko'p yillik, yalpoq boshqli o'simlik.

6. Tilla (erkaklar va xotin-qizlar ismi). (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2023, 262-b.)

Metallning ushbu xususiyati ajdodlarimiz tomonidan ham anglangan va ijodkorlarimiz o'z asarlarida bundan unumli foydalanishgan. Chunonchi, "O'tkan kunlar" romanida Homid sabab Otabek va Kumush taqdiri chigallashadi. Otabekdan noo'rin ranjib maktub yozgan Kumushga Otabek quyidagicha javob xati yo'llaydi: "...Siz o'zingizni tuproq bilan tenglashdirmakchi bo'lg'ansiz, lekin man hozir Kumushka ham qanoatlanmay Oltinbibi deb atamoq fikriga tushdim... Borlig'im muhabbatingiz alangasi bilan tutashqani holda zavjingiz Otabek. 26 javzo, 1265-yil. Toshkand". (O'tkan kunlar, 2005, 178-b.) Otabek o'zi uchun jonidan aziz deb bilgan suyukli yoriga Kumush o'rnida Oltinbibi degan nomni qo'llashi ham o'zbek xalqining ijtimoiy turmush tarzida kumushga nisbatan oltinning yuqori bahoga ega ekanligini dalillaydi.

Nuqra [kumush] poetik aynan kumush.

1. Mendeleyev davriy sistemasining I guruhiga mansub kimyoviy element, oq ko'kish rangli yaltiroq, asil metall. *Analitik ishlarning talaygina qismi ruda materiallaridan oltin, kumush, rux va boshqa nodir elementlarni aniqlash bilan bog'liqdir.* "Fan va Turmush"

2. Kumushdan ishlangan, kumush ishlatilgan. *Kumush tanga. Kumush barkash. Mehmonxonasiidagi ikki kumush qandil porillab yonib turibdi.* K. Yashin, Hamza.

3 ko'chma. Kumushga nisbat bildiradi. *Kumush tola. Tashlandiq, tegirmonning chirik novidan suv mayda kumush tomchilarni sachratib, guvullab otiladi.* Oybek, Tanlangan asarlar.

4. Kumush (xotin-qizlar ismi). (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2023, 935-b.)

Mis [mis] Mendeleyev davriy sistemasining I guruhiga mansub kimyoviy element; yumshoq (qayishqoq va cho'kichlanuvchan) qizg'ish rangli metall. *Sof mis. Qizil mis. Sariq mis. Mis qotishmalari. Mis, volfram, qo'rg'oshin, rux, oltin va boshqa rangli ma'danlar yetqazib berish ko'lamiga ancha kengaydi.* "Fan va turmush". *Qambar ixcham yarqiroq mis chilimni olib ketdi.* Oybek, Tanlangan asarlar. (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2023, 205-b.)

Ko'rinadiki, izohli lug'atda kumush va mis so'zlarining shaxsga nisbatan sifatlash mazmunida qo'llanish holati izohlanmagan. Shu bilan birga O'zbek tilining izohli lug'ati da kumushning qimmatbaholik xususiyatiga ham daxl qilinmagan, ammo "O'zbek tilining

etimologik lug‘ati” muallifi metallning bu jihatiga e’tibor qaratgan. Chunonchi lug‘atda o‘qiymiz: **Kumush** oq-ko‘kish rangli qimmatbaho ma’dan. *Kuzgi qatiq, kumush qoshiq* – kuyovlarga berguli (Matal). Qadimgi turkiy tilda ham shunday ma’noni anglatgan bu ot asli ko‘mo‘sh tarzida talaffuz qilingan (PDP,397; Devon, I,351; DS, 326), o‘zbek tilida o‘ unlilarining yumshoqlik belgisi yo‘qolgan: ko‘mo‘sh – kumush. Bu ot o‘zbek tilining ayrim shevalarida komish (ko‘mish) tarzida buzib talaffuz qilinadi. (O‘zbek tilining etimologik lug‘ati, 2000, 217-b.)

Ammo ushbu lug‘atda misga tannarx jihatdan baho berilmagan. Mana shu asosning o‘ziyoq o‘zbek ijtimoiy hayotida kumushning misdan qimmatroq metall bo‘lganligini asoslaydi va ushbu kognitiv ma’no yuqoridagi maqolning yuzaga kelishiga asos bo‘lgan.

Maqolda *pes* leksemasi *mis* so‘ziga nisbatan qofiyadoshlikni hosil qilgani hamda mehmonga nisbatan eng yuqori hurmatni ifodalagan *tilla* so‘ziga shu belgiga teskari semani ifodalash xususiyatiga ega ekanligi asos bo‘lgan. Chunki xalq maqollarida *pes* so‘zining eng yomon, salbiy xarakter xususiyatga ega bo‘lgan va shu jihatlari bilan insonlarda nafrat uyg‘otadigan kishilarga nisbatan qo‘llanilishi ko‘p uchraydi: *Pes pesni qorong‘uda topadi. Pesning chekiga maxov tushibdi.*

Pes [iflos, irkit; teridagi oq dog‘; moxov]

1 tib. Pigment yetishmasligi natijasida terida paydo bo‘ladigan oq dog‘. - *Quymuchida tangadek pesi bor...* - *Pes emas. Yaraning o‘rni edi-ku.* A.Qahhor, Qo‘shchinor chiroqlari.

2. Shunday kasali bo‘lgan kishi. [Mozordagi] *Quduqning suvi faqat kasallarning, ayniqsa, pes va ko‘zi og‘riganlarning shifolanishlariga va ziyoratchilarning “tabarruk” deb olib borishlariga sarf qilinar edi.* S. Ayniy, Esdaliklar.

3 so‘k. Yaramas, moxov. *Pes pesni qorong‘ida topar.* Maqol. [Nor:] *Paranjisi qursin, qaydanam shu pesni yopinib, suqmozorga bordim-u, o‘zinga dardisarni orttirdim keldim.* Hamza, Paranji sirlari. [Yo‘lchi:] *Gulnorni sevishimni bilardi-ya, pes chol.* Oybek, Tanlangan asarlar. *Sovchi qo‘ydim, bermadi. Otang qurg‘ur pes ekan.* “Folklor”. (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2023, 706-b.)

Taqdim etilgan talqin asosida belgi darajasining kamayib borayotgan gradatsiya shkalasini yaratish mumkin: birinchi belgi (bebaho, yuksak e’tibor, hurmarga sazovorlik). Ikkinchi belgi (hurmatli). Uchinchi belgi (kundalik muomalaga loyiq). To‘rtinchi belgi (o‘zni undan uzoq tutish, ijirg‘anish, o‘zining dasturxoniga loyiq ko‘rmaslik, bezish, unga toqat qilolmaslik). Bu leksemalarning maqolda yonma-yon qo‘llanilishi, baholovchi xususiyat asosida birlashishi *mehmon* so‘zi bilan bog‘liq. Demak, ushbu so‘zlar maqol tarkibida *mehmon* so‘ziga assosiyatsiyalanadi.

Kommunikativ vaziyatga qarab, ya’ni o‘z tanlovida qaysi darajadagi bahoni ifodalamoqchi ekanligiga ko‘ra shu tilda so‘zlashuvchi shaxs o‘zining nutqida til imkoniyatidagi u yoki bu leksemadan foydalanadi. *Tilla* leksemasining semasida “eng yaxshi qimmatli narsa yoki sevimli kishi” sememasi mavjudligi uchun ham maqolda ushbu so‘zdan foydalanilgan. Keltirilgan misollar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ulardagi baho semalarining qo‘llanishi baho asosini tashkil etuvchi leksema sememasi darajasiga qarab belgilanadi. Leksemalarda bosqichma-bosqich semantikaning mavjudligini lisoniy tajriba yordamida xuddi shunday boshqa so‘zlarda ham kuzatish mumkin: *Kelining bitta bo‘lsa – o‘tirib yeysan, Ikkita bo‘lsa – turib yeysan, Uchta bo‘lsa – yurib yeysan, To‘rtta bo‘lsa – yo‘rg‘alab yeysan* (Bu maqolning “*Bir kelinli bo‘lsang, belingni bir joyidan tug, Ikki kelinli bo‘lsang, ikki joyidan tug, Uch kelinli bo‘lsang, ham belingni tug, ham tilingni*”, degan varianti ham mavjud).

Maqolda *o‘tirmoq, turmoq, yurmoq, yo‘rg‘alamoq* fe’llari o‘zbek qaynonalari ijtimoiy turmush tarzidagi vaziyatidan kelib chiqqan holda qo‘llangan bo‘lib, ushbu darajalanish qatori tashvishning ortib borishini ifodalashga xizmat qilgan. O‘zbek tili izohli lug‘atida *o‘tirmoq* fe’lining o‘n ikki xil ma’nosi izohlangan bo‘lib, quyidagi ma’nosi maqol shakllanishiga asos bo‘lgan:

O‘tirmoq 1 Ketni biror joyga qo‘yib, biror joyni ishg‘ol etib o‘rinlashmoq; cho‘kmoq. *Chordana qurib o‘tirmoq. Cho‘kka tushib o‘tirmoq. Oyoq uzatib o‘tirmoq. Divanda o‘tirmoq. Ko‘rpachada o‘tirmoq. Stulda o‘tirmoq. Bu holdan achchig‘langan Qayum yonimga kelib o‘tirdi.*

A.Qodiriy, O'tkan kunlar. *Gulnor deraza ostiga ko'rpacha solib, qizni o'tqazdi va o'zi yaqin o'tirdi*. Oybek, Tanlangan asarlar. (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2023, 457-b.) Izohdan ko'rinadiki, inson bir joyda o'tirganda undan ortiqcha jismoniy harakat talab qilinmaydi va ko'p kuch sarflanmaydi.

Turmoq fe'li esa lug'atda o'n ikki xil ma'nosi jihatidan izohlangan bo'lib, 1-, 10- va 12-ma'nolari maqolning shakllanishiga asos bo'lgan:

Turmoq 1 Oyoq uzra tik vaziyatda bo'lmoq. *Oyoq uchida turmoq. Saf tortib turmoq. Ko'cha boshida turgan yigit. Tiz cho'kib yashagandan tik turib o'lgan yaxshiroq*. Maqol. [Yo'lchi] *Qo'l qovushtirmadi, qandaydir xomushlik, beparvolik bilan jimgina turdi*. Oybek, tanlangan asarlar. *Kirsam, Qo'qonga ketgan Qayum ponsad uch-to'rt yigiti bilan qushbegining qarshisida turibdi*. A.Qodiriy, O'tkan kunlar.

10 Yotgan, o'tirgan va sh.k. holatdan gavdasini tik holatga olmoq, qaddini tiklamoq. U vannada qancha yotgani bilan dili ravshan tortmasligini bilib, o'rnidan turdi. M.Xayrullayev, Tilla marjon. Shiyponda o'tirgan Nodir bobosini ko'rib, shoshib o'rnidan turdi-yu, ko'ngli buzilib, salom berishniyam unutdi. S.Yunusov, Kutilmagan xazini.

12 ko'chma. Harakatga kelmoq, qo'zg'almoq, ko'tarilmoq (shamol, chang-to'zon va sh.k. haqida). *Keyin dovul turdi...Mo'ytanlar qocha boshladi*. A.Muxtor Qoraqalpoq qissasi. *Shamol turdi, chinor yaproqlarining soyasi titray boshladi*. Gazetadan. (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2023, 437-b.)

Turmoq fe'lida oyoq uzra tik turmoq; yotgan, o'tirgan va sh.k. holatdan gavdasini tik holatga keltirib, qaddini tiklamoq; harakatga kelmoq, qo'zg'almoq, ko'tarilmoq kabi ma'nolar ifodalangan.

O'zbek tilining izohli lug'atida *yurmoq* fe'lining o'n besh ma'nosi izohi keltirilgan bo'lib, quyidagi ma'nolar maqol mazmuniga muvofiq keladi.

Yurmoq 1. Qadam tashlab olg'a bosmoq, qadamlab jilmoq. *Tez yurmoq. Sekin yurmoq. Oqsab yurmoq. Ot yurmay turaverdi. Yurgan – daryo, o'tirgan – bo'yra*. Maqol. *Kampir yurganda, hech qanaqa ovoz chiqmasdi...Oyog'i xuddi pardek yerga beozor tegardi*. S.Ahmad, Ota. *Men ana u so'qmoqdan yursam ham bo'ladi*. A.Qahhor, Xotinlar. *Chol ot jilovini siltadi. Otlar yurib ketdi*. M.Ismoil, Farg'ona t.o.

2. Ma'lum yo'nalishda harakat qilmoq, bir joydan boshqa joyga jilmoq, bormoq yoki ketmoq(asosan transport vositasi haqida). Mashina chap tomonga yurdi. Traktor bedazorga qarab yurdi. Katta arava qay yo'ldan yursa, kichik arava ham shu yo'ldan yuradi. Maqol. Shaharda ko'nkani ilgari ot surgar edi. Mana endi ko'nka otsiz yuribdi. Oybek, Tanlangan asarlar...

3. Umuman, bir joydan jilmoq, siljimoq (suzmoq, sudralmoq, o'rmalamoq va sh.k.). Hovuzchada o'ntacha baliq yuripti. Dasturxon ustida chumoli yuripti. Qurt novdadan yurib, gulga yetdi. (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2023, 289-b.)

Izohdan ma'lum bo'ladiki, *turmoq* fe'lga nisbatan *yurmoq* leksemasida qadam tashlamoq, bir joydan boshqa joyga tomon harakatlanish, ma'lum yo'nalish bo'ylab borish, bir joydan boshqa joyga jilish ma'nolari mavjud.

O'zbek tilining izohli lug'atida *yo'rg'alamoq* fe'lining to'rt ma'nosi izohi keltirilgan bo'lib, ulardan quyidagilari maqol mazmuni shakllanishiga asos bo'lgan:

Yo'rg'alamoq 1. Yo'rg'a yurish qilmoq (ot, eshak haqida). *Abdusamad amakining orqasiga mingashib oldim. Ot yo'rg'alab ketdi*. M.Mansurov, Yombi. *Tagimdagi qashqa do'non bir me'yorda yo'rg'alaydi*. M.Xayrullayev, Tilla marjon.

2. Umuman, mayda va tez qadam bilan yurmoq. *Buxgalter so'ridan tushib, to'y bo'layotgan hovli tomon yo'rg'aladi*. M.Hazratqulov, Jur'at. *Shunday yo'g'on bo'lishiga qaramay, bedanaday yo'rg'aladi*. A.Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari. (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2023, 320-b.)

Demak, *yurmoq* fe'lga nisbatan *yo'rg'alamoq* leksemasida yo'rg'a yurish qilmoq, mayda va tez qadam bilan yurmoq ma'nolari mavjud bo'lib, bunda harakatning yanada kuchayib borishini kuzatish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, maqolda:

<i>o'tirmoq</i> →	<i>turmoq</i> →	<i>yurmoq</i> →	<i>yo'rg'alamoq</i>

fe'llari harakat sur'atning oshib borishi ma'nosi bilan darajalanish qatorini hosil qilgan va ushbu darajalanish qatori asosida o'zbek oilalarida kelinlar soni oshib borishi bilan qaynonaning tashvishlari ham ortishiga sha'ma qilingan.

Ushbu maqolda darajalanish ifodasi nafaqat fe'llarda, balki sonlarda ham kuzatiladi:

<i>bitta</i> →	<i>ikkita</i> →	<i>uchta</i> →	<i>to'rtta</i>

Tahlilga tortilgan ushbu maqoldagi leksemalarda darajalanish hodisasi yaqqol ko'rinib turgan bo'lsa-da, baholash tagmatndan anglashilmoqda. Ya'ni kelin bitta bo'lsa, barcha yumushlar faqat o'zi tomonidan bajarilishi lozimligini yaxshi biladi, bajaradi va bu qaynonaning xotirjamligiga asos bo'ladi. Kelin ikkita bo'lgach, bajariladigan kundalik yumushlarni bir-biriga to'nkash boshlanadi va sansolorlik oqibatida qaynonaning xotirjamligi yo'qoladi. Kelinlar soni ortib borgan sayin vaziyat yanada chigallasha boradi, salbiy vaziyatni bartaraf etish uchun qaynona kelinlik yumushlarini ham o'zi bajarishga kirishadi. Tagmatndan umumiy ma'noda kelinlar sonining ko'payishi bilan ularning xarakter-xususiyatidagi salbiy qusurlar yuzaga chiqishi anglashilmoqda.

Darajalanuvchi leksemalar izohidan ayonlashadiki, o'zbek xalq maqollarida darajalanish uchun asos bo'luvchi baho ikki xil yo'l bilan yuzaga chiqadi:

1. Lisoniy vositalar orqali: Bola *chaqqonning* bir qo'lini bog'lar, *sustkashning* – ikki qo'lini. *Aqlli* ishiga ishonadi, *ahmoq* tushiga ishonadi. Ushbu maqollardagi *chaqqon*, *sustkash*; *aqlli*, *ahmoq* leksemalarining o'zida ijobiy va salbiy baho mavjud.

2. Tagmatn orqali: *Yoz oftobiga* kelingni o'tqaz, *kuz oftobida* – qizingni. Bu maqol yomon qaynonalar tilidan aytilgan. Lolaqizg'aldoq oftobini "Yoz oftobi" deydilar. Bu paytda (yozda, ya'ni kech bahorda) oftob kishining yuzini tezda qoraytiradi, xunuk qiladi. Kuz oftobi esa mo'tadil bo'lib, yuzning rangini toza va xushro'y qiladi. Yuqoridagi maqolda yomon qaynonalarning kelinni xunuk, qizni esa chiroyli qilish niyati o'z ifodasini topgan. [3, 101].

Dehqon yog'sa tinar, *cho'pon* o'lsa tinar. Mazkur maqolda cho'ponning mehnati tinimsiz ko'p ekanligi ko'rsatib o'tilgan. Dehqon bahorda ekan-tikkanini kuzda yig'ib olgach tinadi, yanagi bahorgacha nafas rostlab oladi. Ammo cho'ponning ishi bunday emas. U bahorda tug'ilgan qo'zi va ulog'ini yoz bo'yi avaylab, boqadi. Qish kirgach, battar qiyin holga duch keladi. Bahor kelgach qo'ylari yana qo'zilaydi... Xullas, cho'pon yil mobaynida biror kun ham tinim bilmaydi. (Shomaqsudov, Shorahmedov, 2018, 80-b.)

Maqollar tahlilidan ravshanlashadiki, baholash tagmatn orqali, ya'ni qaynonaning qizini ayab, keliniga yaxshilikni ravo ko'rmaslik xususiyatlariga egaligi, eshituvchida qaynonaga nisbatan salbiy munosabatni shakllantirmoqda. Maqolda qaynonaning sifati aynan keltirilmagan. Uning qizi va keliniga bo'lgan munosabatidan undagi salbiy baho oydinlashgan. Yoki dehqon va cho'pon mehnati solishtirilganda, dehqonga nisbatan cho'ponning mehnati qiyin va og'irligi, uzoq vaqt talab qilishi birgina "o'lsa" (hech qachon) jumlasini orqali aks ettirilgan. Ammo dehqon va cho'ponga nisbatan alohida baholovchi leksemalar qo'llanmagan. Tahlilga tortilgan maqollardagi izohlanayotgan leksemalarda tagmatndan anglashilgan baho ostida daraja ham yotibdi. Ya'ni qaynona uchun kelinidan ko'ra qizi ustunroq; cho'ponning yil davomida bajaradigan yumushi dehqonnikiga nisbatan mushkulroq.

kelin →	qiz

dehqon →	cho'pon

Umuman olganda, bosqichma-bosqich ketma-ketlik uchun nuqson, kamchilik, illat me'yordan pastlik sifatida; aksi esa me'yordan yuqorilik belgisi sifatida belgilanishi mumkin. Obyektni tanlashda me'yorning yuqori yoki quyiligi uning ideal tasviridan kelib chiqib aniqlanadi (Masalan, tilla, kumush, mis, pes).

Xulosa

Darajalanishning asosida inson tafakkurining obyektiv voqelikdan har qanday nisbatan teng va mutanosib qismlarni ajratib olish hamda ularda miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tish holati, mohiyat o'zgarishi darajalanish qatorini keltirib chiqarishi yotadi. Til hodisasi sifatidagi darajalanishga bo'lgan munosabat, birinchi navbatda, voqelikni doimiy o'zgarish va rivojlanishda, shuningdek, dinamikada aks ettirish imkonini beradi. Bu hodisaning asl mohiyati o'ziga yondosh bo'lgan intensivlik, emotsionallik, ekspressivlik, baholash kabi kategoriyalar bog'lanishlari va qiyosida ochilishi mumkin.

Shunday qilib, lisoniy birliklarni til va nutq materiallari asosida tahlil qilish baholashning asosida darajalanish hodisasi yotishini ko'rsatadi. Baholash kategoriyasi turli sath birliklari asosida amalga oshiriladi. Baholovchi leksemalarning darajalanish qatorini tahlil qilish ular tarkibida me'yor qiyosigina emas, balki ma'lum daraja ko'rsatkichi ham borligini aytishga asos bo'ladi. Bu borada baholovchi leksemalarning sinonimik qatorlari ko'rsatkichdir. Semantik darajalanish ham umumiy, ham maxsus baho turlariga xos bo'lib, ulardagi darajalanish baholovchi leksemalarning nutqda qo'llanilishiga ta'sir qiladi. Kommunikativ vaziyatga qarab tildan foydalanuvchi shaxs o'z nutqida u yoki bu leksemani (sinonimlardan tanlab) qo'llaydi. Bu qo'llash so'zlovchining istak-xohishiga ko'ra yuz beradi.

Adabiyot

O'zbek tilining izohli lug'ati. (2023). VI jildlik. I jild. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 962.

O'zbek tilining etimologik lug'ati. (2000) Toshkent: Universitet, 217.

Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. *Ma'nolar maxzani.* (2018) Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 101

Шейдаева С. Г. *Категория субъективной оценки в русском языке.* (1997) Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 262.

Маркелова, Т. В. *Семантика оценки и средства ее выражения в русском языке* (1993) Москва: МПУ, 1993. 125.

Вольф Е. М. *Функциональная семантика оценки.* (2002) Москва: Едиториал УРСС, 280.

Колесникова, С. М. *Функционально- семантическая категория градуальности в современном русском языке.* (2010) Москва: Высшая школа, 279.

O'tkan kunlar. (2005) Toshkent: Sharq, 178

Bozorov O. *O'zbek tilida darajalanish.* Monografiya. (1995) Toshkent: Fan, 83.

Orifjonova SH. *O'zbek tilida lug'aviy graduonimiya.* (1994) Toshkent.

Аңдатпа

Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ антропонимиясы сөз болады. Аталған кезеңде аса ірі қайраткерлігімен халқына өлшеусіз үлес қосқан тұлға Әлихан Бөкейханов шығармаларынан кісі аттарына байланысты материалдар жинақталып берілді. Тілдік дерек ретінде алынған антропонимдерге психолингвистикалық аспектіде түсініктемелер берілді, тұжырымдар жасалды. Қазақ антропонимикасын психолингвистикалық тұрғыдан зерттеу когнитивтік лингвистика, интонациялық ерекшеліктерді талдау және мәдени-символдық анализ әдістерін біріктіретін пәнаралық тәсілді талап етеді. Ұсынылған дереккөздерде қазақ антропонимикасын тікелей зерттеу жүргізілмегенімен, олардың әдіснамалық негіздері осындай зерттеу бағытын ұсынуға мүмкіндік береді. Кісі есімдері әлемді қабылдаумен байланысты және оны тануды белгілі бір деңгейде көрсетеді. Олар басқа да тілдік құбылыстар сияқты адам басқара алмайтын когнитивтік әлеміне, санасының құрылымдарына қол жеткізуге мүмкіндік береді, сондай-ақ адамның әлемдегі өз орнын түсінуіне көмектеседі. Адам есімінің тілдік және әлеуметтік құбылыс ретінде әлемді тану және түсіну үдерістеріндегі рөлі өте зор. Антропонимдерді психолингвистикалық тұрғыда қарастыру олардың жеке тұлға мен қоғамдағы рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл екі ғылымды біріктіре отырып, адамның тілдік және әлеуметтік болмысын жан-жақты зерттеуге болады.

XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзін зерттеу көрсеткендей, сол кезеңдегі мәдени дискурста ұлттық сана-сезімді қалыптастыру мәселесіне ерекше назар аударылған. Бұл үрдістің негізінде әдеби және философиялық идеялар ғана емес, сондай-ақ атау беру мәселелері де жатқан. Абай мұрасын талдау барысында алғашқы мақалалардың ұлы ойшылдың өмірі мен шығармашылығына арналғаны, ал олардың ұлттық идентификация мен атау дәстүрлерін қайта ойластыруда маңызды рөл атқарғаны байқалды.

XX ғасыр басындағы қазақ антропонимикасы мәселелерін дәстүрлі атау жүйесінің империялық әкімшілік реформалармен тоғысуы және ұлттық идентификацияның прогрессивті қалыптасуы тұрғысынан қарастыруға болады. Қазақ баспасөзі мен көші-қон үдерістерін зерттеу бұл тарихи кезеңнің тек мәдени дискурстың өзгеруімен ғана емес, сонымен қатар атау беру саласындағы түбегейлі реформалармен ерекшеленгенін және олардың қазақ ономастикасының дамуына ұзақ мерзімді ықпал еткенін дәлелдейді.

Антропонимдер – бұл адамның есімін, тегін және басқа да атауларын білдіретін тілдік бірліктер. Есім – әрбір мәдениетте маңызды рөл атқаратын, адамның өзін-өзі тануы мен қоғамдағы орнын анықтайтын негізгі элементтердің бірі. Психолингвистика бұл феноменді адамның когнитивтік жүйесі мен тілдік әрекеті арасындағы өзара байланыс ретінде қарастырады. Антропонимдердің психолингвистикалық аспектідегі сипаты – бұл антропонимдерді (кісі есімдерін) психологиялық және лингвистикалық тұрғыдан зерттеу.

Кілт сөздер: антропоним, антропонимия, психолингвистика, аспект, т.б.

Issues of 20th Century Kazakh Anthroponymy

Annatation

The article discusses Kazakh anthroponymy in the early 20th century. Materials related to personal names were collected from the works of Alikhan Bokeikhanov, an outstanding figure who made an invaluable contribution to his people during this period. The anthroponyms, taken as linguistic data, were analyzed from a psycholinguistic perspective, and conclusions were drawn. The psycholinguistic study of Kazakh anthroponymy requires an interdisciplinary approach that

* Л. Гумилев атындағы ЕҰУ II курс PhD докторанты, Ақмола, «Қараөткел ауылы IT мектеп-лицейі» мұғалімі Астана, Қазақстан Республикасы, bereke1984@mail.ru

integrates methods from cognitive linguistics, prosodic feature analysis, and cultural-symbolic analysis. Although the proposed sources do not directly investigate Kazakh anthroponymy, their methodological foundations allow for the suggestion of such a research direction. Personal names are linked to the perception of the world and reflect certain levels of cognition. Like other linguistic phenomena, they provide access to the cognitive world and structures of consciousness that are beyond direct control, and they help individuals understand their place in the world.

As a linguistic and social phenomenon, a person's name plays a crucial role in the processes of perceiving and understanding the world. Examining anthroponyms from a psycholinguistic perspective allows for a deeper understanding of their role within the individual and society. By combining these two disciplines, it becomes possible to comprehensively study the linguistic and social nature of human beings.

Research into early 20th-century Kazakh press shows that special attention was given to the issue of forming national consciousness within the cultural discourse of that time. This process was rooted not only in literary and philosophical ideas but also in matters of naming. Analysis of the legacy of Abai indicates that the earliest articles focused on the great thinker's life and works, playing a significant role in rethinking national identity and naming traditions.

The issues of Kazakh anthroponymy in the early 20th century can be viewed through the intersection of the traditional naming system with imperial administrative reforms and the progressive development of national identity. Studies of the Kazakh press and migration processes demonstrate that this historical period was characterized not only by shifts in cultural discourse but also by fundamental reforms in naming practices, which had a long-term impact on the development of Kazakh onomastics.

Anthroponyms are linguistic units that denote a person's name, surname, and other identifiers. A name is one of the core elements that plays an important role in every culture, contributing to self-identity

Keywords: anthroponym, anthroponymy, psycholinguistics, aspect.

Кіріспе

XX ғасыр басындағы кешенді экономикалық ынтымақтастық тұрғысынан қазақ антропонимикасының мәселелерін зерттеу дәстүрлі атау жүйелерінің әлеуметтік-саяси және мәдени өзгерістер жағдайында трансформациялануын қажет етеді. Бұл кезеңде Қазақстан аумағында өмір салтын жаңғырту үдерістері жүріп, ол жеке есімдер мен атақ-лауазым жүйесіне де ықпал етті. Дәстүрлі қазақ антропонимикасы рулық және патронимдік үлгілерге негізделі отырып, ұлттық идентификацияның қалыптасу динамикасына әсер етті. Сонымен қатар, бұл өзгерістер Қазақстанның Ресей империясының әкімшілік реформалары аясындағы жаңа құрылымдарға бейімделу үдерістерімен де байланысты болды (Алғалиева, 2023; Гончаров және т.б., 2019).

XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзін зерттеу көрсеткендей, сол кезеңдегі мәдени дискурста ұлттық сана-сезімді қалыптастыру мәселесіне ерекше назар аударылған. Бұл үрдістің негізінде әдеби және философиялық идеялар ғана емес, сондай-ақ атау беру мәселелері де жатқан. Абай мұрасын талдау барысында алғашқы мақалалардың ұлы ойшылдың өмірі мен шығармашылығына арналғаны, ал олардың ұлттық идентификация мен атау дәстүрлерін қайта ойластыруда маңызды рөл атқарғаны байқалды (Алғалиева, 2023).

Негізгі бөлім.

Антропонимдер – бұл адамның есімін, тегін және басқа да атауларын білдіретін тілдік бірліктер. Есім – әрбір мәдениетте маңызды рөл атқаратын, адамның өзін-өзі тануы мен қоғамдағы орнын анықтайтын негізгі элементтердің бірі. Психолінгвистика бұл феноменді адамның когнитивтік жүйесі мен тілдік әрекеті арасындағы өзара байланыс ретінде қарастырады. Антропонимдердің психолінгвистикалық аспектідегі сипаты – бұл антропонимдерді (кісі есімдерін) психологиялық және лингвистикалық тұрғыдан зерттеу. Бұл аспект есімдердің адамның когнитивтік танымына, эмоцияларына, мәдениетіне,

элеуметтік қарым-қатынасына және өзін-өзі тануына қалай әсер ететінін зерттейді. Философ, ғалым А.Ф.Лосев: «В имени – средоточие всех физиологических, психических, феноменологических, логических, диалектических, онтологических сфер. Здесь сгущена и нагнетена квинтэссенция как человечески разумного, так и всякого иного человеческого и нечеловеческого, разумного и неразумного бытия и жизни» - дейді. Расында, кісі есімдерінің тілдік қырынан бөлек, психологиялық, онтологиялық, когнитивтік т.б. тұстарын зерттеу, түсіну аса маңызды.

Психолингвистика – 50 жылдық тарихы бар жас ғылым. Ғылым үшін бұл уақыт – қалыптасу, даму кезеңі, зерттеу пәнін нақтылау, базасын нығайту кезеңі. Ғылымның қалыптасуы барысында тіл білімі психолингвистиканы құрылымдық лингвистика, мәтін лингвистикасы, тілді оқыту теориясы мен әдістемесі, семиотика секілді ғылым салаларымен толықтырды. Психолингвистика адамның сөйлеу әрекетінің психологиялық және лингвистикалық аспектілерін, сондай-ақ қатынас жасау үдерісінде және жеке дара сөйлеу-ойлау әрекетінде тілдің элеуметтік, психологиялық аспектілерінің қолданылуын зерттеуді өз мақсаты етіп қойды. Осыған сәйкес психолингвистиканың зерттеу пәні, ең алдымен, адам әрекетінің арнайы түрі, сонымен қатар оның психологиялық мазмұны, құрылымы, түрлері, амалдары ретіндегі сөйлеу әрекеті болып саналады. А.Е. Супрун атап көрсеткендей, біздің өміріміздің маңызды бөлігі сөйлеу әрекетіне толы, «егер санап көретін болсақ, біздің өміріміздің жартысына жуығы немесе төрттен бірі сөйлеу әрекетінің қандай да болсын формаларынан тұрады» (Супрун, 1996). Психолингвистиканың назарында сөйлеу тұрады, ол да психолингвистиканың зерттеу нысаны болып табылады [1,10]. Осы бағыттың негізін салушы неміс ғалымы Г. Штейнталь (1823-1899) тілді жеке адаммен қатар, этнос психологиясының көрінісі ретінде қарастырды. Оның пікірінше, тіл білімі адамның жеке психологиясын ғана емес, халық психологиясына да сүйенуі қажет.

Қазақ антропонимикасын психолингвистикалық тұрғыдан зерттеу когнитивтік лингвистика, интонациялық ерекшеліктерді талдау және мәдени-символдық анализ әдістерін біріктіретін пәнаралық тәсілді талап етеді. Ұсынылған дереккөздерде қазақ антропонимикасын тікелей зерттеу жүргізілмегенімен, олардың әдіснамалық негіздері осындай зерттеу бағытын ұсынуға мүмкіндік береді.

Біріншіден, Агавелян мен Байчиновтың [1, 2 б.] еңбегінде дауыс интонациясының психолингвистикалық аспектісі қарастырылады. Бұл зерттеу қабылдау, ажырату, түсіну, есте сақтау және интонацияны қайта жаңғырту коммуникация ерекшеліктерін зерттеудің негізгі критерийлері ретінде қарастырылатынын көрсетеді. Осы әдісті жеке есімдерді зерттеуге қолдану арқылы есімдердің фонетика-интонациялық ерекшеліктерінің оларды қабылдау мен есте сақтауға, сондай-ақ қазақтың элеуметтік-мәдени контекстіндегі элеуметтік идентификацияның қалыптасуына қалай әсер ететінін талдауға болады.

Екіншіден, Ерғазинаның [2, 3 б.] зерттеуі психолингвистикалық аспектіні фразеологияны модельдеуде қарастырады, онда тілдік бірліктердің құрылымдануына когнитивтік және дәстүрлі тәсілдерге ерекше назар аударылады. Бұл әдіс жеке есімді тек формалды тілдік бірлік ретінде ғана емес, қазақ тілі тасымалдаушыларының ойлау ерекшеліктерін бейнелейтін психолингвистикалық құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сол сияқты, есімдерді тану және түсіндірудің когнитивтік механизмдерін зерттеу олардың мәдени ақпараттың ұрпақтан-ұрпаққа берілуіндегі рөлін түсінуге көмектеседі.

Үшіншіден, Наурызбаеваның [3, 2 б.] этномәдени-символдық кодты талдау зерттеуі мәдениеттің материалдық және символдық тәжірибелері мәдени мағыналардың тасымалдаушысы ретінде қалай жұмыс істейтінін көрсетеді. Бұл зерттеуді психолингвистикалық әдістермен біріктіре отырып, қазақ есімдерін мәдени-символдық белгілер ретінде қарастыруға болады, олардың мағынасы тек тілдік қана емес, сонымен қатар мәдени контексте де қалыптасады. Бұл есімдерді тарихи жадыны, дәстүрлер мен ұжымдық сананы бейнелейтін элементтер ретінде зерттеуге мүмкіндік береді, сондай-ақ олардың қабылдау ерекшеліктері мен эмоционалдық әсерлерін талдауға жол ашады.

Қорытындылай келе, (Агавелян & Байчинов, 2023; Ерғазина, 2021; Наурызбаева, 2023) зерттеулерінде ұсынылған әдістерді интеграциялау қазақ антропонимикасын психолингвистикалық тұрғыдан зерттеудің кешенді әдіснамалық негізін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл пәнаралық тәсіл келесі талдау деңгейлерін қамтиды:

Фонетика-интонациялық деңгей: есімдердің акустикалық және просодикалық ерекшеліктерін, олардың танылуы мен есте сақталуына әсерін зерттеу;

Когнитивті-лингвистикалық деңгей: есімдердің тілдік санада қалыптасу, сақталу және қайта жаңғыртылу процестерін, сондай-ақ есімдерді қабылдау барысында пайда болатын ассоциативтік байланыстарды талдау;

Мәдени-символдық деңгей: есімдерді этномәдени ақпарат пен қазақ халқының дәстүрлі және тарихи құндылықтарын бейнелейтін символдар ретінде зерттеу.

Осылайша, қазақ антропонимикасының психолингвистикалық талдауы жеке есімдердің тек идентификация құралы ғана емес, сонымен қатар когнитивтік және эмоционалдық қабылдау аспектілерін қалыптастыратын тілдік-мәдени код элементі ретінде қалай жұмыс істейтінін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Ғылыми тәсілдердің мұндай интеграциясы антропонимдік зерттеулер шеңберінде тіл, мәдениет және когнитивтік процестердің өзара әрекеттесуінің тұтас бейнесін жасауға ықпал етеді.

Кісі есімдері әлемді қабылдаумен байланысты және оны тануды белгілі бір деңгейде көрсетеді. Олар басқа да тілдік құбылыстар сияқты адам басқара алмайтын когнитивтік әлеміне, санасының құрылымдарына қол жеткізуге мүмкіндік береді, сондай-ақ адамның әлемдегі өз орнын түсінуіне көмектеседі. Адам есімінің тілдік және әлеуметтік құбылыс ретінде әлемді тану және түсіну үдерістеріндегі рөлі өте зор. Антропонимдерді психолингвистикалық тұрғыда қарастыру олардың жеке тұлға мен қоғамдағы рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл екі ғылымды біріктіре отырып, адамның тілдік және әлеуметтік болмысын жан-жақты зерттеуге болады.

Қазақ антропонимикасына ықпал еткен қосымша факторлардың бірі – Ресей империясының көпұлтты құрылымы болды. Оның шеңберінде халықтың тұрмысын реттейтін құқықтық нормалар, соның ішінде атау жүйесі де елеулі өзгерістерге ұшырады. XX ғасыр басындағы көші-қон процестері мен құқықтық нормаларды талдау қазақ халқының империялық саясат ықпалына түскенін және бұл дәстүрлі атау беру формаларына әсер еткенін көрсетеді. Әкімшілік қысым мен құжаттарды біріздендіру қажеттілігі қазақтарды рулық және патронимдік атау жүйесінен ресми әрі қатаң реттелген ережелерге көшуге мәжбүр етті. Бұл өзгерістер ұлттық идентификация мен мәдени өзіндік сананың іргелі мәселелерін туындатты (Гончаров және т.б., 2019).

Көмекбай» есімі. Есім «көмек» және «бай» деген екі түбірден тұрады. «Көмек» – қолдау, жәрдем, қамқорлық деген мағынаны білдіреді. «Бай» – дәулетті, бай-қуатты, мәртебелі дегенді меңзейді. Бұл есім позитивті ассоциациялар тудырады, себебі адамгершілік, қамқорлық, ізгілік идеяларымен байланысады. Қазақ қоғамында көмектесуді жоғары адамгершілік қасиет ретінде бағалағандықтан, есім иесіне сенімділік, жылы қарым-қатынас тудыруы мүмкін. Ол адамның сана-сезімінде жақсылық жасауды, қолдауды когнитивті, ассоциативті түрде бейнелейді. «Көмекбай» – қазақтың дәстүрлі қоғамында көмекші, қолдаушы адам ретінде танылған тұлғаларға жиі қойылған есім. Бұл оның қоғамдағы рөлін және адамдармен қарым-қатынасының сипатын білдіреді. Есім – түпсананы қалыптастыратын, адам мінез-құлқы мен өміріне әсер ететін құрал. «Көмекбай» есімі қойылған адамдар көмекке құштар, өзгелерге қол ұшын соза білетін, мейірімді адам болуы жиі кездеседі.

«Байтоқ» есімі. Есім «Бай» (дәулетті, ауқатты) және «Тоқ» (тоқтық, қанағат) сөздерінен құралған. Бұл есім адамның рухани және материалдық байлығын, тұрақтылық пен тыныштықты меңзейді. Эмоционалдық тұрғыда, «Байтоқ» есімінің иесі адамдармен қарым-қатынаста сенімділік пен тұрақтылық сезімін оятады. Бұл есім қазақ мәдениетінде адам бойындағы қанағатшылдық пен байсалдылық идеяларын айқындайды, бұл оның қоғамдағы беделін күшейтуі мүмкін. Когнитивті аспектіде есім адамның өзін-өзі байсалды,

орнықты тұлға ретінде сезінуіне ықпал етіп қана қоймай, адамның материалдық игіліктерге қол жеткізуімен қатар, қанағат сезімін сақтау маңыздылығын көрсетеді. Әлеуметтік аспектіде қазақ дәстүрінде бұл есім ата-ананың баласына жақсы өмір мен тұрақтылық тілегенінен қойылған.

«Тыныбек» есімі. Есім адамның бейбітшілік пен сабырлыққа бейімділігін көрсетеді. Бұл оның жағымды қабылдануына әсер етеді, өйткені тыныштық қазақ мәдениетінде жоғары бағаланған қасиет. Когнитивтік тұрғыда адамның өзін тыныш әрі тұрақты өмірге ұмтылатын тұлға ретінде сезінуіне ықпал етуі мүмкін. Бұл сана-сезімде үйлесімділік пен сабырлыққа ұмтылу идеясын күшейтеді. Қазақ қоғамында бұл есім ата-ананың баласына тыныш, берекелі өмір тілегенін білдіреді. Сондай-ақ, бұл есім иесінің сабырлы әрі салмақты мінезін көрсетуі мүмкін. Кейбір деректерде Тыныбек есімі көне түркі тілінен аударғанда «тын» - қамқоршы, «бек» - биліктегі жоғары басымдыққа ие тұлға. Бұл есім көне түркі тіліне негіздесек, «халық қамқоршысы» мағынасында да түсіндіріледі.

«Жамантай» есімі. Жамантай есімі балам әрқашан аман-есен болып, оған ешкім көздікпесін деген ойдан туған, яғни қазақтың наным-сенімінен туындайды. «Жаман» сөзі күнделікті өмірде негативті коннотацияға ие: ол әлсіздік, бақытсыздық немесе жетіспеушілік мағынасын береді. «Тай» – қазақ мәдениетінде жас ұрпақ, болашақ ұғымын білдіреді. Бұл есім ортада адамның қорғансыз, әлсіз немесе төмен деңгейде қабылдануына әсер етуі мүмкін. Когнитивтік аспектіде мұндай есім адамның сана-сезімінде тағдырдың жазмышы немесе белгілі бір қиындыққа мойынсұну идеясын қалыптастырады. Есім иесінде әлеуметтік қарым-қатынаста өзін сенімсіз сезіну қаупі бар. Алайда, халық дүниетанымындағы мәдени контекстке сүйенсек, қазақ қоғамында теріс мәнді есімдерді баланы көз тиюден, жаманшылықтан қорғау үшін қою дәстүрі болған. «Жамантай» есімі осы дүниетанымның көрінісі.

«Тілеуқабыл» есімі. Бұл есім адамның болашағына қатысты оң тілек пен сенімді білдіреді. Есімдегі «тілеу» – үміт, ниет, ізгілік ұғымдарын қамтыса, «қабыл» – мақсаттың орындалуын меңзейді. Семантикалық құрылым есімді иеленушінің оптимистік көзқарас қалыптастыруына ықпал етуі мүмкін. «Тілеуқабыл» есімінің мағынасы иесіне және оның айналасындағы адамдарға жағымды әсер береді. Әлеуметтік қарым-қатынаста есім кеңпейілділік, мейірімділік қасиеттерімен ассоциацияланады. Қоғамда осындай есімді адамдар көбіне сенімді, мейірімді, қолдауға бейім болып көрінеді. Когнитивтік аспектіде бұл есім иесінде «*Менің өмірімдегі барлық нәрсе маған берілген сыйлық*» деген ой қалыптасуы мүмкін. Бұл адамның ішкі ризашылық сезімін және тағдырға, өз болашағына сенімділігін тудырып, психологиялық тұрақтылығын және позитивті өмірлік көзқарасын нығайтады.

Қорытынды. Ә.Бөкейханов шығармаларындағы есімдер көбінесе қазақ қоғамының дәстүрлері мен рухани-әлеуметтік құндылықтарына негізделген. Олар халықтың дүниетанымын, адамның табиғатпен, қоғаммен байланысын бейнелейді. Мысалы, есімдер құрамындағы «бек», «хан», «бай» сияқты компоненттер жеке адамның мәртебесін немесе қоғамдағы орнын көрсетуі мүмкін. Ал қарапайым және терең мағыналы есімдер адамға тән қарапайымдылық пен шынайылық қасиеттерін білдіреді. Психолингвистикалық тұрғыдан, есімдердің мағынасы адам бойында белгілі бір мінез-құлық үлгілерін қалыптастыруы мүмкін. Мысалы, Ә. Бөкейханов кейіпкерлерінің есімдері олардың іс-әрекеті мен өмірлік ұстанымына үйлесіп жатады. Бұл есімдердің эмоционалдық және когнитивтік әсерін көрсетеді. Сонымен қатар, есімдерде адамның ұлттық болмысы, тілі, ділі көрініс табады, бұл оның өзін-өзі тануына, қоғамдағы орнын анықтауына ықпал етеді. Қорытындылай келе, Ә. Бөкейханов шығармаларындағы антропонимдер қазақ мәдениетінің тілдік-тарихи айнасы болып табылады. Олар арқылы сол заманның рухын, әлеуметтік құрылымын және дүниетанымын ұғынуға болады. Бұл антропонимдер тек әдебиетте ғана емес, тіл білімінде де құнды зерттеу нысаны ретінде өзектілігін сақтайды.

Осылайша, XX ғасыр басындағы қазақ антропонимикасы мәселелерін дәстүрлі атау жүйесінің империялық әкімшілік реформалармен тоғысуы және ұлттық идентификацияның прогрессивті қалыптасуы тұрғысынан қарастыруға болады. Қазақ баспасөзі мен көші-қон

үдерістерін зерттеу бұл тарихи кезеңнің тек мәдени дискурстың өзгеруімен ғана емес, сонымен қатар атау беру саласындағы түбегейлі реформалармен ерекшеленгенін және олардың қазақ ономастикасының дамуына ұзақ мерзімді ықпал еткенін дәлелдейді (Алғалиева, 2023; Гончаров және т.б., 2019).

Әдебиеттер

Алғалиева Г. (2003). «XX ғасыр басындағы Абай мұрасы және қазақ баспасөзі» Вестник ОшГПУ имени А.Мырсабекова, Ош.

Виталий Викторович Гончаров, Савченко М.С. (2019). «Общая характеристика миграционных процессов в Российской империй».

Шығармалары – Сочинения. I т. / Әлихан Бөкейхан. (2018). *Толықт. үшінші бас.* Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры.

Шығармалары – Сочинения. II т. / Әлихан Бөкейхан. (2018). *Толықт. үшінші бас.* Астана: «Алашорда» Қоғамдық қоры.

Бөкейханов Әлихан. (2016). Таңдамалы 14 том. Астана: “Сарыарқа” баспасы.

Әлиакбарова А.Т. Мадиева Г.Б. (2016). Қазақ антропонимиясының дамуы // *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы.* Астана, №5(114). Б. 24-27.

Психоллингвистика негіздері: Оқу құралы. (2016). Алматы: Қазақ университеті, 125 б.

Мақалада қазақ және түрік сөздіктерінің ерекшеліктері бірнеше аспект бойынша салыстырылады. Олар құрылымы, лексикалық қоры, грамматикалық сипаттамалары және сөздік түзу дәстүрлерінің ерекшелігін қарастырады.

Лексикалық ерекшеліктер. Қазақ және түрік тілдері бір түбірден тараған түркі тілдеріне жатса да, олардың сөздік құрамы әртүрлі тарихи, мәдени және географиялық факторларға байланысты ерекшеленеді. Қазақ тілінде араб-парсы, орыс және моңғол тілдерінен енген сөздер көп кездессе, түрік тілінде араб-парсы тілдерінен енген сөздермен қатар, француз және ағылшын тілдерінен енген сөздер жиі ұшырасады. Түрік тілінде латын негізді әліпби қолданылатындықтан, сөздік құрылымы мен транскрипциялау жүйесі қазақ сөздіктерінен өзгеше.

Құрылымдық ерекшеліктер. Қазақ сөздіктерінде сөздердің түбірі сақталады, ал түрік сөздіктерінде кейбір сөздер агглютинативті ерекшеліктеріне байланысты негіздік формада берілуі мүмкін. Қазақ сөздіктері көбінесе сөздің семантикалық мағынасын кеңінен ашып, мысалдар арқылы түсіндіреді. Ал түрік сөздіктерінде мағына қысқа әрі нақты беріледі. Қазақ сөздіктерінде көп мағыналы сөздер жиі кездессе, түрік сөздіктері синонимдік қатарларға көбірек сүйенеді.

Грамматикалық ерекшеліктер. Қазақ сөздіктерінде сөздің морфологиялық өзгерістері (тәуелдік, септік, жіктік жалғаулары) жиі көрсетіледі. Түрік сөздіктерінде сөздердің түбір күйі ғана берілуі мүмкін, ал сөз тудырушы жұрнақтар бөлек көрсетіледі.

Сөздік түзу дәстүрлері. Қазақ тіліндегі сөздіктерде көп жағдайда екі тілдік (қазақ-орыс, қазақ-ағылшын) формат кең таралған. Түрік тілінде біртекті сөздіктер кең таралған және оларда сөздердің тарихи, этнографиялық мағыналарына да назар аударылады.

Қорытындылай келе, қазақ және түрік сөздіктері жалпы түркі тілдерінің ортақ заңдылықтарына сүйенгенімен, олардың жасалу ерекшеліктері әр елдің тілдік дәстүріне, мәдени байланыстарына және тарихи дамуына байланысты әртүрлі болып қалыптасқан.

Кілт сөздер: сөздік, қазақ тілі, түрік тілі, салыстыру, тіл, лексикография.

Lexicography: Features of Kazakh and Turkish Dictionaries

The article compares the features of Kazakh and Turkish dictionaries across several aspects, including their structure, lexical content, grammatical characteristics, and the traditions of dictionary compilation."

Lexical Features. Although Kazakh and Turkish languages belong to the Turkic language family and share a common root, their vocabulary differs due to various historical, cultural, and geographical factors. In Kazakh, there are many words borrowed from Arabic-Persian, Russian, and Mongolian, while in Turkish, along with Arabic-Persian loanwords, words from French and English are frequently encountered. Since the Turkish language uses a Latin-based alphabet, its dictionary structure and transcription system differ from those of Kazakh dictionaries.

Structural Features. In Kazakh dictionaries, the root of the words is preserved, while in Turkish dictionaries, some words may be presented in their base form due to their agglutinative features. Kazakh dictionaries often provide a detailed explanation of the word's semantic meaning, with examples to clarify it. In contrast, Turkish dictionaries tend to present meanings in a more concise and precise manner. Kazakh dictionaries frequently feature polysemantic words, while Turkish dictionaries rely more on synonymic sets.

* Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Әдебиеттану факультеті Зкурс докторанты, g.rainbekova@mail.ru

Grammatical Features. In Kazakh dictionaries, morphological changes of words (such as possessive, case, and personal suffixes) are frequently shown. In Turkish dictionaries, only the base form of the words is usually provided, while derivational suffixes are listed separately.

Dictionary Compilation Traditions. In Kazakh dictionaries, bilingual formats (Kazakh-Russian, Kazakh-English) are commonly used. In Turkish, monolingual dictionaries are more prevalent, and they also pay attention to the historical and ethnographic meanings of words.

In conclusion, while Kazakh and Turkish dictionaries follow common principles of Turkic languages, their compilation methods differ, shaped by each country's linguistic traditions, cultural connections, and historical development.

Keywords: dictionary, Kazakh language, Turkish language, comparison, language, lexicography

Әдебиеттер

Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. (2003). *Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы*. Алматы.

Қалиұлы Б. (2004). *Қазіргі қазақ тілі*. Алматы.

Айғабылұлы А. (2006). *Қазақ тілі лексикологиясы мен фразеологиясы*. Алматы.

Мұсабаев Ғ. (2008). *Қазақ тіл білімінің мәселелері*. Алматы.

Құрманбайұлы Ш. (2009). *Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулар мен қысқарған сөздер*. Астана.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗАТТЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Жанар АБЖАМАЛОВА *

Абстракт

Түркі тілдерінің тұрмысқа, күнделікті өмірге қатысты сөздері мен ұғымдарын салыстырып, олардың мағынасы мен қолдану ерекшеліктерін зерттеу өзекті мәселелердің бірі. Себебі, кез келген тілдің лексикалық қорында әр ұлттың этникалық мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері көрініс табады. Әрбір тілдегі сөздер мен ұғымдар, олардың қолданылу контексті халықтардың дүниетанымын, тұрмыс-салтын және мәдени дәстүрлерін көрсетеді. Қазақ және өзбек тілдері – түркі тілдерінің бір тармағына жататын, тарихи тамыры тереңде жатқан туыс тілдер. Ұзақ ғасырлар бойы қалыптасқан тілдік байланыстар нәтижесінде екі тілде де ортақ лексикалық қор қалыптасқан. Әсіресе, бұл заттық-тұрмыстық лексика саласында айқын көрінеді. Лексикалық қабат халықтың тұрмысы, шаруашылығы, мәдениеті, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі туралы мол мағлұмат береді.

Қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексиканы «Мәдениет-Тіл» контекстінде салыстыра зерттеу барысында олардың арасындағы тұлғалық-мағыналық ұқсастықтар мен айырмашылықтар айқындалады. Егер ұқсастықтардың табиғатын қазақ және өзбек тілдерінің өзара туыстық байланысымен және екі халықтың ғасырлар бойы үзіліссіз жалғасып келе жатқан көршілік қатынасымен түсіндіруге болатын болса, айырмашылықтардың себебін көшпелі өмір салтына негізделген қазақ мәдениеті мен отырықшылық өмір салтын ұстанған өзбек халқының тұрмыстық мәдениеті арасындағы өзіндік ерекшеліктерден іздестіруге болады. Қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексика халықтардың ұлттық психологиясын, салт-дәстүрін, мінез-құлқын және дүниетанымын көрсетеді. Қазақ халқының кеңдігі мен ашықтығын, өзбек халқының қонақжайлығы мен еңбекқорлығын тілдегі сөздер мен сөз тіркестері арқылы зерделеп, сол халықтардың табиғи болмысы мен менталитетін анықтауға болады. Сондай-ақ, қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексика мен олардың ұғымдарының өзгерісі мен үрдісі, тек күнделікті тұрмысқа қатысты сөздердің өзгеруінен ғана емес, сондай-ақ мәдени және тарихи байланыстардың терең ықпалынан да көрінеді. Екі тілдегі тұрмыстық лексиканы зерттеуді жергілікті географиялық ерекшеліктер, сонымен қатар тарихи, әлеуметтік және діни факторлармен де байланыстыру қажет.

Бауырлас екі халықтың тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексика мен олар білдіретін ұғымдар мәдени контекстке байланысты түрлі мағыналарға ие болуы мүмкін. Тұрмыстық лексика мәдени құндылықтарды сақтайтын құрал болғандықтан, қазақ және өзбек тілдеріндегі тұрмыстық-заттық лексика өз халқының дәстүрлері, әдет-ғұрыптары мен дүниетанымын жеткізуде маңызды рөл атқарады. Оларды салыстыру қазақ және өзбек халқының салт-дәстүрлері мен дүниетанымындағы, дүние - әлемді көруі мен түйсінуіндегі, ғасырлар бойы қордалаған өмірлік іс-тәжірибесіндегі ортақтықтар мен өзіндік ерекшеліктерді айқындауға жетелері, сонымен қатар мәдениетаралық және тілаларлық әрекеттестіктің өзара нығаюы мен ықпалдасуына белгілі дәрежеде әсерін тигізері сөзсіз.

Кілт сөздер: түркі тілдері, қазақ тілі, өзбек тілі, заттық-тұрмыстық лексика, этникалық мәдениет, көшпенді өмір салты, мәдениеттің отырықшылық типі, ұлттық сипат, салыстырмалы зерттеу, лексика-семантикалық талдау, мәдени құндылықтар

Қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексиканың этномәдени сипаты

Абстракт

Түркі тілдерінің тұрмысқа, күнделікті өмірге қатысты сөздері мен ұғымдарын салыстырып, олардың мағынасы мен қолдану ерекшеліктерін зерттеу өзекті мәселелердің

* PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Астана, Қазақстан Республикасы

бірі. Себебі, кез келген тілдің лексикалық қорында әр ұлттың этникалық мәдениетінің өзіндік ерекшеліктері көрініс табады. Әрбір тілдегі сөздер мен ұғымдар, олардың қолданылу контексті халықтардың дүниетанымын, тұрмыс-салтын және мәдени дәстүрлерін көрсетеді. Қазақ және өзбек тілдері – түркі тілдерінің бір тармағына жататын, тарихи тамыры тереңде жатқан туыс тілдер. Ұзақ ғасырлар бойы қалыптасқан тілдік байланыстар нәтижесінде екі тілде де ортақ лексикалық қор қалыптасқан. Әсіресе, бұл заттық-тұрмыстық лексика саласында айқын көрінеді. Лексикалық қабат халықтың тұрмысы, шаруашылығы, мәдениеті, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі туралы мол мағлұмат береді.

Қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексиканы «Мәдениет-Тіл» контекстінде салыстыра зерттеу барысында олардың арасындағы тұлғалық-мағыналық ұқсастықтар мен айырмашылықтар айқындалады. Егер ұқсастықтардың табиғатын қазақ және өзбек тілдерінің өзара туыстық байланысымен және екі халықтың ғасырлар бойы үзіліссіз жалғасып келе жатқан көршілік қатынасымен түсіндіруге болатын болса, айырмашылықтардың себебін көшпелі өмір салтына негізделген қазақ мәдениеті мен отырықшылық өмір салтын ұстанған өзбек халқының тұрмыстық мәдениеті арасындағы өзіндік ерекшеліктерден іздестіруге болады. Қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексика халықтардың ұлттық психологиясын, салт-дәстүрін, мінез-құлқын және дүниетанымын көрсетеді. Қазақ халқының кеңдігі мен ашықтығын, өзбек халқының қонақжайлығы мен еңбекқорлығын тілдегі сөздер мен сөз тіркестері арқылы зерделеп, сол халықтардың табиғи болмысы мен менталитетін анықтауға болады. Сондай-ақ, қазақ және өзбек тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексика мен олардың ұғымдарының өзгерісі мен үрдісі, тек күнделікті тұрмысқа қатысты сөздердің өзгеруінен ғана емес, сондай-ақ мәдени және тарихи байланыстардың терең ықпалынан да көрінеді. Екі тілдегі тұрмыстық лексиканы зерттеуді жергілікті географиялық ерекшеліктер, сонымен қатар тарихи, әлеуметтік және діни факторлармен де байланыстыру қажет.

Бауырлас екі халықтың тілдеріндегі заттық-тұрмыстық лексика мен олар білдіретін ұғымдар мәдени контекстке байланысты түрлі мағыналарға ие болуы мүмкін. Тұрмыстық лексика мәдени құндылықтарды сақтайтын құрал болғандықтан, қазақ және өзбек тілдеріндегі тұрмыстық-заттық лексика өз халқының дәстүрлері, әдет-ғұрыптары мен дүниетанымын жеткізуде маңызды рөл атқарады. Оларды салыстыру қазақ және өзбек халқының салт-дәстүрлері мен дүниетанымындағы, дүние - әлемді көруі мен түйсінудегі, ғасырлар бойы қордалаған өмірлік іс-тәжірибесіндегі ортақтықтар мен өзіндік ерекшеліктерді айқындауға жетелері, сонымен қатар мәдениетаралық және тілаларлық әрекеттестіктің өзара нығаюы мен ықпалдасуына белгілі дәрежеде әсерін тигізері сөзсіз.

Кілт сөздер: түркі тілдері, қазақ тілі, өзбек тілі, заттық-тұрмыстық лексика, этникалық мәдениет, көшпенді өмір салты, мәдениеттің отырықшылық типі, ұлттық сипат, салыстырмалы зерттеу, лексика-семантикалық талдау, мәдени құндылықтар

Ethnocultural Aspects of Material and Household Vocabulary in Kazakh and Uzbek Languages

Abstract

One of the most pressing issues is the study of the features of their meaning and use, comparing words and concepts of Turkic languages related to everyday life and everyday life. This is because the lexical fund of any language reflects the peculiarities of the ethnic culture of each nation. Words and concepts in each language, the context of their use reflect the worldview, way of life and cultural traditions of peoples. Kazakh and Uzbek languages are related languages that belong to the same branch of the Turkic languages, with deep historical roots. As a result of long centuries of linguistic ties, a common lexical stock has been formed in both languages. This is especially evident in the field of material and household vocabulary. The lexical layer provides a rich information about the life, economy, culture, customs and traditions of the people.

In the course of a comparative study of material and household vocabulary in the Kazakh and Uzbek languages in the context of "Culture-Language", personal and semantic similarities and differences between them are revealed. If the nature of the similarities can be explained by the mutual kinship of the Kazakh and Uzbek languages and the neighborly relations of the two peoples, which have been continuously going on for centuries, then the reason for the differences can be traced in the originality between the Kazakh culture, which was based on a nomadic lifestyle, and the domestic culture of the Uzbek people, who Material and household vocabulary in the Kazakh and Uzbek languages reflects the national psychology, traditions, behavior and worldview of peoples. By studying the breadth and openness of the Kazakh people, the hospitality and hard work of the Uzbek people through words and phrases in the language, you can determine the naturalness and mentality of these peoples. Also, the change and tendency of material and everyday vocabulary and their concepts in the Kazakh and Uzbek languages is reflected not only in the change of words related to everyday life, but also in the deep influence of cultural and historical ties. The study of household vocabulary in two languages should be correlated with local geographical features, as well as historical, social and religious factors.

The material and household vocabulary in the languages of the two fraternal peoples and the concepts they Express can have different meanings depending on the cultural context. Since household vocabulary is a means of preserving cultural values, household and material vocabulary in the Kazakh and Uzbek languages plays an important role in conveying the traditions, customs and worldview of their people. Their comparison will help to identify commonalities and originality in the traditions and worldview of the Kazakh and Uzbek people, vision and perception of the world, experience of life activities accumulated over the centuries, as well as to a certain extent affect the mutual strengthening and integration of intercultural and intercultural interaction.

Keywords: turkic languages, kazakh language, uzbek language, material and household vocabulary, ethnic culture, nomadic lifestyle, sedentary type of Culture, national character, comparative study, lexical and semantic analysis, cultural values.

Adabiyotlar

Айдаров Ғ., Құрышжанов А., Томанов М. (1971). *Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі*. Алматы: «Мектеп баспасы»

Аралбаев Қ. (2011). *Әдеби байланыс (Өзбек-қазақ әдебиеті)*. Нөкіс.

Верещагин Е.М., (1990). Костомаров В.Г. *Язык и культура*. Москва: Русский язык.

Каган М.С. (1996). *Философия культуры*. СПб.

Қайдаров Ә., Оразов М. (1985). *Түркологияға кіріспе*. Университеттер мен педагогика институттарының филология факультеттері студенттеріне арналған оқу құралы. Алматы: Мектеп.

Қайдар Ә. (1998). *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. Актуальные вопросы казахского языка. Алматы: Ана тілі.

Қайдар Ә. (2004). *Халық даналығы [қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу]*. – Алматы: Тоғанай Т.

Қазақ тіл білімі мен түркітану мәселелері. (2007). «Жібек жолы баспасы» Алматы.

Искакова З.Д. (2008). *Предметно-бытовая лексика в регионах Великого шелкового пути (на материале русских переводов)*. автореф. диссертации д. филол. н.

Маслова В.А. (2001). *Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений*. Москва: Академия.

Нұрмаханова Ә.Н. (1971). *Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы* «Мектеп баспасы» Алматы.

Түймебаев Ж., Ескеева М., Журакузиев Н., Киличов Н. (2023). *Қазақ және өзбек тілдерінің салыстырмалы грамматикасы (кестелі-сипаттамалы): оқу құралы*. Алматы: Қазақ университеті.

TURKIY XALQLARDA SHAXS ISMLARINING TANLANISHIDA LINGVOMADANIY OMILLAR

Azizbek MAMATQULOV *

Malohat USMONOVA *

Annotatsiya

Ushbu maqola turkiy xalqlarda shaxs ismlarining ma'nosi, ularning tanlanishi va tarixiy, madaniy, diniy omillarga bog'liqligi haqida batafsil tahlil o'tkazadi. Maqolada shaxs ismlarining jamiyatning madaniyati va an'analari bilan chambarchas bog'liq ekanligi, ismlarning nafaqat kishining shaxsiy ahamiyatini, balki uning ijtimoiy mavqei va oilasining e'tiqodlarini ham aks ettirishi ta'kidlanadi. Turkiy xalqlarda ism berishning qadimiy usullari, jumladan, himoya maqsadida berilgan nomlar, shuningdek, bolaning tug'ilganida ko'rilgan birinchi narsa yoki shaxs nomi sifatida tanlangan nomlar ham keltirilgan. Shu bilan birga, maqolada ismlar tanlashda e'tibor berilgan mifologik, diniy va shamanistik e'tiqodlar ham yoritiladi. Maqola turkiy xalqlarda ism berishning ko'plab ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Ism, taxallus, laqab, madaniy omillar, urf-odat, totemizm, animizm, kontekst, e'tiqod

The Linguocultural Factors in the Selection of Personal Names Among Turkic Peoples

Summary

This article provides a detailed analysis of the meaning of personal names in Turkic peoples, their selection, and the influence of historical, cultural, and religious factors. It emphasizes the close connection between personal names and the culture and traditions of society, noting that names reflect not only the personal significance of an individual but also their social status and the beliefs of their family. The article highlights ancient methods of naming in Turkic cultures, such as names given for protective purposes, as well as names chosen based on the first thing seen at birth or as a representation of a person. Furthermore, it discusses the mythological, religious, and shamanistic beliefs that influenced name selection. The article demonstrates that the practice of naming in Turkic cultures is closely tied to various social and cultural factors.

Introduction words: Name, pen name, nickname, cultural factors

Insonning hissiyot va tafakkur olamidagi ma'nolarni ifodalovchi ramzlar sifatida qaraladigan so'zlarning bu xususiyati ayniqsa otlarda, xususan, shaxs nomlarida yaqqol namoyon bo'lishini ta'kidlash mumkin. Shaxs ismlarining tanlanishida tasodifiy yondashuvga yo'l qo'yilmay, ularga katta e'tibor va ahamiyat berilishi hammaga ma'lum haqiqatdir. Ushbu e'tibor va ahamiyat bilan bir qatorda, shaxs nomlarini belgilashda turli omillarning ta'siri ham shubhasizdir. Mazkur omillar jamiyatdan jamiyatga farq qilishi yoki o'xshash bo'lishi mumkin.

Turkiy xalqlarda ham ismlar borasida vaziyat bundan farq qilmaydi, balki bu holat ularda yanada kuchliroq namoyon bo'lishini aytish mumkin. Ismlarning tanlanishida so'zning lug'aviy ma'nosi bilan bir qatorda, uning ortidagi ma'no yukining mavjudligiga yanada ko'proq e'tibor berilganini ta'kidlash mumkin. Shu sababdan maxsus otlarga, ayniqsa, shaxs ismlariga qadimdan katta ahamiyat berilgan. Eski ismlar har qancha o'z ma'nosini yo'qotgan so'zlar sifatida qaralsa ham, shaxsga beriladigan ism tanlashda alohida e'tibor qaratilib, uning muayyan ma'noga ega bo'lishi, e'zozlangan shaxs yoki narsalarni eslatishi, xotirani saqlab qolishi, orzu-niyatni ifodalashi kabi jihatlarga doimo ehtiyotkorlik bilan yondashilgan. Mifologiyalar, e'tiqodlar, urf-odatlar va an'analari misolida ko'rish mumkinki, ba'zi jamiyatlarda shaxs ismlarining sehrli va sirli kuchga ega ekaniga, inson shaxsiyati va xarakteriga ta'sir ko'rsatishiga, bu ismni ko'taruvchi shaxs nafaqat o'ziga, balki atrofidagilarga ham ta'sir o'tkazishiga ishonishgan (Dursun Zengin, 2014, 36). Ism "mavjudotlar va narsalarni, harakatlarni, hissiyotlarni, sifatlarni, hodisalarni va boshqalarni ifodalovchi so'z" yoki "mavjudotlarni bir-biridan ajratish, ularni alohida yoki tur-tur

* Guliston davlat universiteti o'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi

* P.Benkov nomidagi Respublikasi ixtisoslashtirilgan rassomlik maktabi o'zbek tili fani o'qituvchisi

qilib nomlashga xizmat qiluvchi soʻz, “ot” yoxud “biror kishini yoki narsani ifodalash, taʼriflash, tushuntirish va bildirish uchun ishlatiladigan soʻz” sifatida taʼriflanadi (Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, 2022).

Turkiy xalqlarda ismlarning qoʻyishning masʼuliyati va uning qadriyat sifatida shakllanishi xalqning ijtimoiy sharoiti, eʼtiqodi bilan charbarchas bogʻlangan. Shaxs ismlariga odatda ism, familiya, taxallus, unvon kiradi. Insonga berilgan ism uning shaxsiy ahamiyatidan tashqari, u aʼzo boʻlgan jamiyatning madaniyati va anʼanalari bilan ham chambarchas bogʻliqdir. Tugʻilish yoki boshqa yoʻllar bilan jamiyatga qoʻshilgan yangi shaxsga ism berish har bir jamiyatda oʻziga xos urf-odatlariga asoslangan. Ushbu anʼananing shakllanishida jamiyatlarning madaniy tarixi, oʻzaro taʼsiri, diniy, siyosiy, ijtimoiy va madaniy muhiti hamda ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi muhim rol oʻynagan. Jamiyatning eng kichik boʻgʻinidan tortib eng yirik tuzilmasigacha insonning maʼlum bir mavqega va qadriyatlarga ega boʻlishi, shuningdek, huquqiy yoki jismoniy shaxslar bilan aloqa oʻrnatishi uning ismi yoki kimligini ifodalovchi belgining mavjudligiga bogʻliq. Shaxs ismi nafaqat uning egasi, balki ushbu nomni qoʻygan kishi, ota-onasi yoki oilasining ijtimoiy mavqeyi, madaniyati, eʼtiqodi, hayotga qarashi, kelajakka boʻlgan umidlari, tashvishlari, shuningdek, qadimiy anʼanalarini aks ettiruvchi omil sifatida muhim ahamiyat kasb etadi va uni tanlashda beparvo yondashilmaydi. Muhim bir ishni bajarish yoki qiyin sinovdan oʻtish orqali nomga loyiq boʻlish holati ham shaxs nomini belgilashda qoʻllaniladigan usullardan biridir. Bu boradagi eng aniq misol Almopish dostonida Hakimbek bobosidan qolgan oʻn toʻrt botmonlik kamonni koʻtargani uchun Alpomish ismi berilishini aytishimiz mumkin. Turkiy xalqlar Islom dinini qabul qilishidan oldin, animistik eʼtiqodga ega boʻlganliklari va xudolik darajasiga koʻtarilmagan totemizmning taʼsiri ostida (Türker Eroğlu., Hatice Çiğdem Kılıç, 2015, 749-770 s.), dastlab turkiy xalqlar yirtqich hayvonlar, qushlar, tashqi taʼsirlarga chidamli deb hisoblangan. Masalan, bolalarga Boʻriboy, Arslon, Toʻgʻon (Lochin), kabi nomlar qoʻyilgan. Ushbu nomlar bolalik davri va yoshlik davri deb ikki bosqichda berilgan. Dunyoga kelgandan soʻng darhol bolaga nom qoʻyilmay, bir yoshga toʻlganda Turkiy urf-odatlariga koʻra katta toʻy (bayram, ziyofat) qilingan. Ushbu bayramga qatnashganlar ichida eng keksa kishi bolaning nomini qoʻygan. Yoshlik davridagi nomlar esa shaxsning koʻrsatgan qahramonligidan soʻng tayyorlangan marosimda yetakchi shaxslar tomonidan berilgan. Dada Qoʻrqut kitobida bu holatga “Bir oʻgʻlan bosh kesmasa, qon toʻkmasa nom qoʻymas edilar” deb oʻrin berilgan. Ushbu kitobda aytilganidek, Bayindirxonning oʻgʻli bir buqani oʻldirgandan soʻng Boʻgʻach nomini olgan (M. Özgü Aras, 1988, 1/33). Turkiy xalqlarda nom berishning odatdagi tartib va talabidan tashqari bir nechta sabablarini tilshunos olim A. Omonturdiyev “Professional nutq evfemikasi” nomli kitobida ham sanab oʻtgan:

1. Rasmiy nom bilan yashayotgan bola yoki oʻsmir surunkali kasal boʻlaversa, nomi (xususan, Alloh, paygʻambar, avliyo yoki umuman, burjlar nomi bilan atalgan boʻlsa, nomni koʻtarolmadi deb hisoblanib) qaytariladi yoki u kamtarona evfemik bir nom.

2. Oilada bola turavermasa, tugʻilib oʻlaversa, navbatdagi tugʻilgan chaqaloqqa, oʻgʻil-qizligidan qatʼiy nazar, Oʻlmas, Tursun, Turgʻun, Umrzoq, Sotiboldi, Xudoyberdi, Yashar, Turdiboy, Toshtemir, Boʻri, Arslon kabi bilan almashtiriladi.

3. Ayrim sotsial qatlam (masalan, shoirlar) maʼlum maqsad va niyat bilan oʻzlariga taxallus tanlaydilar yoki laqab orttiradilar. Bu taxallus yoki laqab bora-bora faollashib, rasmiy atamaga aylanadi. Chaqaloqlikdagi nomi kishilar xotirasidan uzoqlashadi. Hozirgi koʻpgina yoshlar Ulugʻbek, Muqimiy, Habibiy, Chustiy, Oybek, Uygʻun ismlarning asl mazmunini bilmaydilar (Omonturdiyev, 2006, 27.).

Bundan tashqari, turkiy xalqlarda ism qoʻyishda yuqorida sanab oʻtilganidek isonlarning eʼtiqodi va ijtimoiy hayotida asosida quyidagi qoida odatlarga amal qilingan.

1. Bola himoyasi maqsadida nom berish.

“Asrovchi otlar” otlar deb atalgan bolalarga ism berish usuli, umuman olganda, bolalarni himoya qilish maqsadida qoʻllaniladi. Har qanday kasallikdan himoya qilish maqsadida yomon maʼno anglatmaydigan, quloqqa yoqimsiz eshitiladigan soʻz bolaga nom sifatida berilishi mumkin. Uzoq vaqt oʻtgach, bolaga ega boʻlgan ota-onalarni nazar, yomon koʻz va yomon kuchlardan

himoya qilish uchun o'g'il bolaga qiz nomi, qiz bolaga o'g'il nomi berilishi ham shu xavotirdir. Tug'ilish bilan bog'liq e'tiqod va urf-odatlar doirasida, qadimgi turklardan to hozirgi kungacha, ham shamanist turklar, ham musulmon turklar orasida bolaning sog'lom tug'ilishi va yashashi uchun turli ismlar qo'yilgan. Masalan, musulmon boshqirdlarda o'lim farishtasini aldash usuli qo'llangan.

Bola tug'ilganda, doya uni tashqariga olib chiqib, uyni uydan aylantirib yuradi, so'ng otasining uyining derazasiga olib kelib: "Chet eldan bir bola olib keldim. Uni sotib oladigan bormi?" deb so'raydi. Savdolashish natijasida oila bolaning vazniga teng keladigan temir berib, uni "sotib oladi." Natijada, bolaga Temir, Sotti, Sotib oldi kabi ismlar qo'yiladi (Sevinç, M. & Elmas, 2024, 39). Bu odat turkiy xalqlarda shamanizm odatlarining ijtimoiy hayotga, hatto inson ismlariga ham ta'sirini ko'rsatadi.

2. Tug'ilgandan keyin birinchi ko'rilgan narsa, shaxs yoki voqea nomi

Qadimgi turklarda bola dunyoga kelganidan keyin darhol ko'rilgan birinchi shaxs, birinchi narsa, birinchi hayvon yoki birinchi o'simlik nomi bolalarga nom sifatida berilishi mumkin edi. Oilaga birinchi kelgan, uyga yoki tug'ruqxonaga birinchi kirgan shaxsning nomi tug'ilgan bolaga berilishi mumkin edi. Bu tarzda qo'yilgan nomlar uchun Tilanchi va Tuluy so'zlari misol bo'la oladi. Bola dunyoga kelganida oilaga kelgan birinchi shaxs tilanchi bo'lgani uchun bolaga Tilanchi; dunyoga kelganidan keyin ko'rilgan birinchi narsa oyna bo'lgani uchun Chingizxonning o'g'liga Tuluy (oyna) nomi qo'yilgan (Mevlüt Metin Türktaş, 2019, 37).

3. Bola tug'ilganini xabar qilgan otaning o'sha paytda band bo'lgan ishi nomi

Bola dunyoga kelganini o'ziga xabar qilingan ota, o'sha paytda qanday ish bilan band bo'lsa yoki qanday mavzu haqida gaplashayotgan bo'lsa, o'sha ish yoki mavzu bilan bog'liq nom bolaga qo'yilardi. "Temurga (1336-1405) 1377 yilning 21-avgustida o'g'il tug'ilganligi haqida xabar berilganda, u shaxmat o'ynab o'tirgan edi va o'g'lining nomini Shoh-ruh "Shoh-qal'a" deb qo'ydi".

Turkiy xalqlarda shaxs nomlarining qo'yilishi ma'lum bir an'ana va etiqodiy ishonch bilan bog'liqligi alohida odat sifatida uzoq yillar saqlanib qolgan. Hozirgi kunda ham qo'yilgan Temir, O'tkir, Bolta, O'roq kabi ismlar ham o'zida oddiygina metal ma'nosini tashimasdan, balki bu ismlar mazmuni tagida aslida xalqning madaniy va ijtimoiy hayotining ma'lum davrlarida yuzga kelgan urf-odatlar yotadi.

Xulosa qilib aytganda turkiy xalqlarda shaxs ismlarining ma'nosi, tanlanishi va ular bilan bog'liq qadimiy urf-odatlar o'rganilgan. Ismlar nafaqat shaxsiy identifikator, balki jamiyatning tarixiy, diniy va madaniy qiymatlarini aks ettiradi. Ism tanlashda an'anaviy e'tiqodlar, mifologiyalar va ijtimoiy talablar asosiy omil bo'lgan. Maqola, shuningdek, ism berish jarayonidagi turli usullarni, jumladan, bolaning sog'lom bo'lishi yoki o'limdan himoya qilish maqsadida nom qo'yish kabi maxsus an'analarni ko'rsatadi. Turkiy xalqlarda ism berishning ushbu kontekstda o'ziga xos ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Adabiyotlar

Dursun Zengin, Türk Toplumunda Adlar ve Soyadları (Sosyo-Kültürel ve Dilbilimsel Bir Yaklaşım) (Ankara: Kurmay Kitap Yayın Dağıtım, 2014), 36 s.

Mevlüt Metin Türktaş, "Türklerde Ad Verme İle İlgili Bazı Tespitler", TÜRKÜL Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 7/17 (2019), 37.

Omonturdiyev A. Professional nutq evfemikasi. – T.: Fan, 2006. – B. 27.

Sevinç, M. & Elmas, M. Şamanizm İnancına Bağlı Bebek Adlandırmaları/ /Rumeli DEDİL ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi 2024 . 39 (Nisan) / 307.

Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük (Erişim 3 Aralık 2022), "Ad"

Türker Eroğlu., Hatice Çiğdem Kılıç, "Türk İnançları ve İnanışlar", Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi (2015), 749-770 s.

Özgü Aras M, "Ad Koyma", TDV İslâm Ansiklopedisi (İstanbul, 1988), 1/33.

Аннотация

Мақалада мифтік актанттардың адамдардың өмір заңдылығына әсері анықталды, сонымен қатар әдебиетте, фольклортануда мифтік актанттардың рөлі қарастырылды. Мифтік актанттар кез-келген халықтың мәдени мұрасында маңызды рөл атқарады, олардың дүниетанымын, сенімдері мен ұжымдық санасын көрсетеді.

Әдебиеттану мен фольклористикадағы мифтік актанттардың маңызын қарастырдық, әдеби немесе фольклорлық шығарманың кейіпкері бейнеленген іс-әрекеттің субъектісі, сюжетті құрайтын оқиғаларды өрістетуге ынталандыру дегенді білдіреді.

Лингвистикадағы мифтік актанттар оқиғаның пропозициясының элементі болып табылады, жағдайдың міндетті қатысушысы, оған егістіктің лексемасын сөздік түсіндіруде айнымалы сәйкес келеді.

Сонымен қатар әртүрлі халықтың фольклорында күнделікті өмірде кездесетін «зұлым рухтар» деп аталатын ерекше мифтік кейіпкерлерін қарастырдық. Шынынды да қазақ фольклорында бұл фантастикалық жаратылыстар жоқ емес. Олардың атауы анықталды: Албасты, Жезтырнақ, Жалмауызкемпір және тағы басқаларын қазақ халқының аңыздары мен ертегілерінен еш қиындықсыз табуға болады.

Бұл ерекше кейіпкерлер қаһармандық эпостың немесе жануарлардың қызықты ертегілерінің көлеңкесінде қалған сияқты. Сонымен қатар, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ ауызша шығармашылығын жинаушыларға құрмет көрсету керек. Ш. Ш. Уәлиханов, А. Диваев, Г. Н. Потанин сияқты танымал ғалымдар қазақ фольклорының демонологиялық бейнелеріне үлкен қызығушылық танытып, зерттеу жасады.

Кейбір авторлар, соның ішінде, мысалы, В. Орлов, мифтік кейіпкерлердің бірі – Жезтырнақтың бейнесін зерттеді. Кеңес дәуірінің авторларынан С. Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» ғылыми монографиясына тоқталу керек, онда автор қазақ халық фольклорын зерттей отырып, қарастырылып отырған мәселені жеке жанр ретінде анықтады. Атап айтқанда, С. Қасқабасов алғаш рет қазақ фольклорына қатысты «миф» терминінің мағынасы әдеттегі еуропалық түсініктен айқын ерекшеленетінін атап өтті [4].

Егер Еуропада миф құдайлар туралы әңгімелер деп түсінілсе, онда қазақтардың мифі адамдардың мифтік ата-бабалары, әртүрлі аңдар мен құстардың ерекшеліктері туралы әңгімелер болды. Тек қазақ қоғамы сияқты жағдайларда, яғни феодализмге тікелей патриархалдық-рулық жүйеден өту кезінде, құл иеленуші мемлекеттік қоғамды айналып өтіп, мифтер бір үйлесімді жүйеге еніп үлгермеді. Бұл хикаялардың тән ерекшелігі - олар әртүрлі зұлым тіршілік иелерінің бар екеніне сенуге негізделген, олармен кездесу бақытсыздық әкелді. Көшпелі өмір салтын ұстанған қазақтардың өмірі де осы әңгімелердің дамуына және кеңінен таралуына ықпал етті.

Кілттік сөздер: актант, мифтік актанттар, патриархалдық-рулық жүйе, Албасты, Жезтырнақ, Жалмауызкемпір, фольклортану, лингвистика

Representation of Life Patterns Through Mythical Actants

Summary

This article examines the influence of mythical actants on human life patterns and their role in literature and folklore studies. Mythical actants play a significant role in the cultural heritage of any nation, reflecting their worldview, beliefs, and collective consciousness. We explore the

* L.N. Gumilyov Eurasian National University Faculty of Literary Studies, 3rd-year PhD student

importance of mythical actants in literary studies and folklore, where they function as subjects of actions within a literary or folklore work, stimulating the development of events that form the plot.

In linguistics, mythical actants serve as elements of the event's proposition, acting as essential participants in a situation, corresponding to a variable in the lexical interpretation of a verb.

Additionally, we analyze the unique mythical characters known as "evil spirits" found in the folklore of various nations, which are also present in Kazakh folklore. These fantastical creatures include Albasty, Zheztyrnaq, Zhalmauыз Kempir, and others, which can be easily found in Kazakh legends and fairy tales.

These extraordinary characters seem to have remained in the shadows of heroic epics or fascinating animal tales. Moreover, it is essential to acknowledge the contributions of collectors of Kazakh oral traditions in the late 19th and early 20th centuries. Renowned scholars such as Sh. Sh. Ualikhanov, A. Divaev, and G. N. Potanin showed great interest in the demonological images of Kazakh folklore and conducted significant research on them.

Some authors, including V. Orlov, studied the image of one of the mythical characters—Zheztyrnaq. Among Soviet-era researchers, it is worth mentioning S. Qasqabasov's scientific monograph *"Kazakh Folk Prose,"* in which the author, while studying Kazakh folklore, identified this subject as a distinct genre. Notably, S. Qasqabasov was the first to highlight that the meaning of the term *"myth"* in Kazakh folklore differs significantly from the conventional European understanding [4].

While in Europe, myths are generally understood as stories about gods, in Kazakh culture, myths were narratives about mythical ancestors, the characteristics of various animals and birds, and supernatural beings. Due to the direct transition from a patriarchal-tribal system to feudalism, bypassing the slave-owning state system, myths in Kazakh society did not develop into a fully unified system. A key feature of these stories is the belief in the existence of various malevolent creatures, encounters with whom were thought to bring misfortune. The nomadic lifestyle of the Kazakhs contributed to the development and widespread dissemination of these narratives.

Key words: actant, mythical actants, patriarchal-tribal system, Albasty, Zheztyrnaq, Zhalmauыз Kempir, folklore studies, linguistics.

Кіріспе

Мифтік актанттардың адамдардың өмір заңдылығына әсерін анықтауда алдымен, актант және мифтік актант сөздерінің мағынасына тоқталамыз.

Актант (фр. *actant* – «әрекет етуші») дегеніміз - қатысушының, қоғамдастық мүшесінің, қоғамның белгілі бір шеңберіне жататын адамның жалпы қабылданған атауы [1].

Әдебиетте актанттар көбінесе бұқаралық әдебиет деп аталатын кейіпкерлер болып табылады, мұнда кейіпкер бірінші кезекте оқиғалар қатарын ілгерілету тұрғысынан қызықты.

Фольклортануда Владимир Яковлевич Пропп ертегі құрылымын актерлер функцияларының тұрақты, тұрақты жиынтығы ретінде қарастырды.

В.Я. Пропптың пікірінше, ертегінің әр кейіпкеріне сюжеттің дамуы үшін маңызды іс-әрекеттердің белгілі бір шеңбері бекітілген. Терминнің өзін Альгирдас Джулиен Греймас 1960 жылдардың ортасында енгізген [2].

Мифтік актанттар туралы бөлек айтылмайды, «актант» термині тұтастай алғанда әртүрлі салалардағы әртүрлі ұғымдарды білдіреді:

Әдебиеттану мен фольклористикада - әдеби немесе фольклорлық шығарманың кейіпкері бейнеленген іс-әрекеттің субъектісі, сюжетті құрайтын оқиғаларды өрістетуге ынталандыру.

Лингвистикада - оқиғаның пропозициясының элементі, жағдайдың міндетті қатысушысы, оған етістіктің лексемасын сөздік түсіндіруде айналымы сәйкес келеді.

Әр халықтың фольклорында күнделікті өмірде кездесетін «зұлым рухтар» деп аталатын ерекше мифтік кейіпкерлер бар. Біздің алыстағы ата-бабаларымыздың алғашқы санасында пайда болған олар таңғажайып өміршеңдігін көрсетті. Әрине, бәрі де, әр түрлі емес, бірақ бұл оларды біз үшін одан да жұмбақ және тартымды ететінін мойындау керек [3].

Қазақ фольклорында бұл фантастикалық жаратылыстар жоқ емес. Албасты, Жезтырнақ, Жалмауызкемпір және тағы басқаларын қазақ халқының аңыздары мен ертегілерінен еш қиындықсыз табуға болады, бірақ кейбір себептерге байланысты олар аз зерттеліп, олардың барлығын біріктіріп, ғылыми тұрғыдан жіктеуге талпыныстар осы уақытқа дейін, өкінішке орай, жасалмады.

Бұл ерекше кейіпкерлер қаһармандық эпостың немесе жануарлардың қызықты ертегілерінің көлеңкесінде қалған сияқты. Сонымен қатар, XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ ауызша шығармашылығын жинаушыларға құрмет көрсету керек. Ш. Ш.Уәлиханов, А. Диваев, Г. Н. Потанин сияқты танымал ғалымдар қазақ фольклорының демонологиялық бейнелеріне үлкен қызығушылық танытып, зерттеу жасалды. Кейбір авторлар, соның ішінде, мысалы, В.Орлов, мифтік кейіпкерлердің бірі – Жезтырнақтың бейнесін зерттеді. Басқалары өздерінің алдында жиналған және жарияланған демонологиялық бейнелер туралы әңгімелерді жаңаларымен толықтыруға тырысты.

Кеңес дәуірінің авторларынан С.Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» ғылыми монографиясына тоқталу керек, онда автор қазақ халық фольклорын зерттей отырып, қарастырылып отырған мәселені жеке жанр ретінде анықтады. Атап айтқанда, С. Қасқабасов алғаш рет қазақ фольклорына қатысты «миф» терминінің мағынасы әдеттегі еуропалық түсініктен айқын ерекшеленетінін атап өтті [4].

Егер Еуропада миф құдайлар туралы әңгімелер деп түсінілсе, онда қазақтардың мифі адамдардың мифтік ата-бабалары, әртүрлі аңдар мен құстардың ерекшеліктері туралы әңгімелер болды. Тек қазақ қоғамы сияқты жағдайларда, яғни феодализмге тікелей патриархалдық-рулық жүйеден өту кезінде, құл иеленуші мемлекеттік қоғамды айналып өтіп, мифтер бір үйлесімді жүйеге еніп үлгермеді, бірақ ыдырап, басқа жанрларға ауыса бастады.

Сонымен, автордың пікірінше, ол өзінің монографиясында «хикая» деп белгілеген ерекше прозалық жанр пайда болды. Бұл хикаялардың тән ерекшелігі - олар әртүрлі зұлым тіршілік иелерінің бар екеніне сенуге негізделген, олармен кездесу бақытсыздық әкелді. Көшпелі өмір салтын ұстанған қазақтардың өмірі де осы әңгімелердің дамуына және кеңінен таралуына ықпал етті.

Бұл әңгімелердің дамуына және кең таралуына Орталық Азияның кең кеңістігінде көшпелі өмір салтын ұстанған қазақтардың өмірі де ықпал етті. Адамдар сирек қоныстанған таза және алуан түрлі ландшафт әртүрлі фантастикалық зерттеулерді елестете алмады.

Жалғыз саяхатшыны қоршап тұрған шөлдер мен далалар, таулар мен төбелер, ормандар мен тоғайлар, көлдер мен өзендер, әрине, жабайы табиғатқа мүлдем қорғалмаған адамға үлкен психологиялық қысым жасады. Түнде адасқан қойшыны бір сәтке елестетіп көріңізші, ол бай табынынан найзағаймен күрескен биені табудан басқа амалы жоқ. Жапан далада жалғыз өзі не күйде болады?. Мүмкін, мұндай төтенше жағдайларда алғашқы архаикалық хикаялар сюжеттері пайда болды, онда барлық драматургия жалғыз адамның айналасында, адамдардың үйінен алшақ қалуға қарсы тұрғызылды.

Сонымен қатар, кез-келген жерден пайда болған барлық мифтік тіршілік иелері аңға ұқсамайтын, бірақ адамның сыртқы келбетіне ие болғандығы назар аудартады: бұрмаланған, фантастикалық немесе уақытша жануардың түрін қабылдаған уақыт келді, бұл негізінен мәнін өзгертпейді, тек болып жатқан нәрсеге сенімділік қосады. Сонымен қатар, кейінірек мұндай «құбыжыққа» тап болған адам оны әлі де әшкерелеп, оған айқын адам тәрізді жаратылыстың алғашқы келбетін қайтаруға күш алады.

Мұнда қазақ фольклорының осы жанрына тән тағы бір тән ерекшелікке тоқталу керек. Бізге жеткен барлық ертегілерде бұл мифтік кейіпкерлердің сыртқы сипаттамасы жоқ. Мұны А. Диваев атап өткендей, ол өзінің 1897 жылы жазылған «Сырдария облысындағы қырғыздардың демонологиялық әңгімелері» жазбаларында былай деп жазды: «Өкінішке орай, қырғыздар (қазақтар), сирек жағдайларды қоспағанда, көбінесе бұл оғаш және қауіпті тіршілік иелерінің қалай көрінетінін сипаттай алмайды. Ал егер олардың біреуі мұны істегісі келсе, онда ол өте сирек, екі-үш сөзден тұрады...» [5]. Сенімділікті арттыру үшін, бұл дәстүрлердің барлығы, әдетте, баяндаушының уақытына жақын оқиғалар туралы әңгімеледі, ал әңгімелердің өзі округте танымал адамдармен жиі шытырман оқиғалы болды. Сондықтан халық шындықты қабылдай отырып, олардың сенімділігіне шын жүректен сенді.

Мұсылмандықпен бірге далаға жаңа мифтік кейіпкерлер – ібіліс, Жебрейіл, пері, шайтан және т.б. келді. Себебі, даладағы жаңа дінді Орта Азиядан келген уағызшылар таратты, ал олар өз кезегінде VII-VIII ғасырларда араб жаулап алушыларынан мұсылмандықты қабылдады және өздерінің ежелгі мифтерін жаңа діни дүниетанымға бейімдей алды.

Қазақтардағы табиғаттан тыс тіршілік иелерінің пантеонының біртіндеп ұлғаюын және олардың өзгеруін бірінші болып Ш. Ш. Уәлиханов байқады. Ол өзінің жазбаларында татар молдаларын, бақсыларын кудалайды және оларды ежелгі ырымдармен құлшыныспен күреседі деп алаңдады.

Біз қазақ бақсылары туралы айтқандықтан, олардың қоғамдағы қызметіне байланысты бір айрықша фактіні атап өткен жөн. Бақсылардың негізгі қолөнері адам емдеу болды. Олар әртүрлі ауруларды емдеді, бірақ психикалық бұзылуларды емдеу негізгі болып саналды. Адамдар қайтыс болған ата – бабалардың жандары - аруахтар немесе жын түріндегі зұлым рухтар психикалық науқастарға қоныстанды деп шын жүректен сенді. Көбінесе мұндай науқастарды жындардың барлық түрлері – сол албастар, жезтырнақ немесе Айдахар азаптады. Мұндай адамды емдеу үшін «зікір» жасау қажет болды. Мұның мәні мынада: арнайы бөлінген бөлмедегі ақша транс болып, қолға үйретілген жындарын көмекке шақырып, науқастың денесінен «жындарды» қуып шығады.

Бұл үзінді қазақтар арасында мифтік бейнелер әлемі қаншалықты күрделі болғандығын айғақтайды. Бір жағынан, олар халықтық ауызша прозада толыққанды өмір сүрді, екінші жағынан, сол қиялдағы жаратылыстармен халық емшілері – бақсы өмірінде шынымен күрескен. Егер бұған қазақтың классикалық ертегілеріне көшіп, эволюция процесінде сол мифтік тіршілік иелері мүлдем зиянсыз бейнелерге айналғанын қосатын болсақ, онда шындық қайдан басталатынын және оның мифке қай жерде ауысатынын түсіну мүмкін емес болады.

Сонымен, қазақ мифтік актанттар жаратылыстарының пантеоны 3 негізгі топқа бөлінеді:

1. Исламға дейінгі кезеңдегі мифтік актанттық жаратылыстар. Албасты (қара албасты, сарыалбасты, сасық албасты), жезтырнақ, Жалмауыз, Жалмауызкемпір, мыстанкемпір, айдахар және обыр.

2. Исламмен бірге келген және тамыр жайған мифтік актанттық жаратылыстар. Жын, шайтан, пері (адал пері, арам пері, кәпір пері, мұсылман пері), Ібіліс, Жебрейілперіште, Әзрейілперіште, шайтан, Су Сүлеймені, Қыдыраулие.

3. Қазақтың жеке жындары болып табылатын мифтік актанттық жаратылыстар. Көкаман, Надир-Шолпақ, Шойынқұлақ, Шарабас, Әли Шойлан (бұл жындарға Томпақай, Жирентай, Таутайлақ, Толыбек, Барлыбай, жарғыш және т. б. қосуға болады, бірақ, өкінішке орай, олар тек сарынақ деген әуендерде ғана айтылады - жекелеген өмірде танымалдығы аз бақсылар), Сарықыз немесе Сарышаш, сондай-ақ жоғарыда аталғандар жоғарыда ібіліс, шайтандар және жақсы қауырсындар бар.

Бүгінгі күні бұл мифтік актанттық жаратылыс халық ертегілерінен көбірек белгілі болды. Сонымен қатар қазіргі қазақ мәдениетіндегі рәміздер туралы тоқталып өтеміз.

Бүгінгі таңда символдық бейнелер мен мифологиялық актанттар қазіргі қазақ болмысының призмасы арқылы өзектілігін сақтауды жалғастыруда. Суретшілер, жазушылар мен музыканттар ұлттық бірегейлік пен рухани мұраны жеткізе отырып, өткен мен қазіргі кезең арасындағы көпірді құру үшін мифологиялық актанттарды белсенді қолданады, мысалы:

1. Дәстүрлер және қазіргі заманғы өнер

Айжан Байжанова мен Ермек Қазенов сияқты заманауи қазақ суретшілері мен дизайнерлері өз жұмыстарына дәстүрлі ою-өрнектер мен рәміздердің элементтерін белсенді қосады. Олардың шығармаларында жылқылар, қасқырлар, бүркіттер және өсімдік үлгілері сияқты ежелгі мифологиялық рәміздердің қолданылуын көруге болады, бірақ қазіргі эстетика аясында.

2. Әдебиет пен кинодағы символизм

Қазіргі қазақ жазушылары мен режиссерлері де мифологиялық мұрадан шабыт алады. Динара Асанова мен Ермек Тұрсынов сияқты кинематографистер мифологиялық мотивтер заманауи сюжеттерге біріктірілген фильмдер жасайды. Бұл шығармаларда мифтер ұлттық бірегейліктің маңызды бөлігі бола отырып, әлеуметтік, мәдени және саяси мәселелерді білдіру құралы ретінде қызмет етеді.

3. Мифтер және ұлттық бірегейлік

Мифологиялық білім мен рәміздер қазіргі қазақ болмысын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Жаһандану жағдайында қазақ қоғамы интеграция мен жаңғыру сын-тегеуріндеріне тап болып, өзінің тамыры мен мәдени дәстүрлерінен тірек іздейді. Өткеннің рәміздері мен мифтері ұлттық бірегейлікті сақтауға және оны болашақ ұрпаққа беруге көмектеседі [6].

Қазақ мәдениетінің мифологиялық білімі мен символдық бейнелері ежелгі нанымдардың, табиғи рәміздердің және қазіргі заманғы түсіндірмелердің бірегей синтезін білдіреді. Өткен мен қазіргі заман осы мәдени мұрада тоғысып, қазақ мәдениеті мен қоғамдық өміріне әсер етуді жалғастыратын мағыналар мен бейнелердің бай палитрасын жасайды. Мифтер мен рәміздер - бұл жай ғана архаикалық элементтер емес, қазақ халқына жаһандық өзгерістер мен сын-қатерлер жағдайында өзінің бірегейлігі мен мәдени мұрасын сақтауға көмектесетін тірі құралдар.

Қорытынды

Сонымен, қорыта айтқанда мифтік актанттар кез-келген халықтың мәдени мұрасында маңызды рөл атқарады, олардың дүниетанымын, сенімдері мен ұжымдық санасын көрсете отырып, олардың өмір заңдылығының бейнелейді.

А. Кудеринаның ойынша, қазақ мәдениетінде мифтік актанттар мифологиялық білім мен символдық бейнелерде ежелгі көшпелі дәстүрлерден бастап әдебиет, өнер және қоғамдық өмірді қоса алғанда, қазіргі заманғы формаларға дейін ұзақ даму жолынан өтті. Қазақ халқының бейнелі жүйесі мен мифтік актанттары өткеннің аса маңызды элементтерін сақтайды, сонымен қатар қазіргі заманғы шындықтардың әсерінен де өзгереді [7].

Қазақ мәдениеті, кез-келген басқа елдер сияқты, ежелгі дәуірден бастау алатын терең тамырларға ие. Мифтерде, рәміздерде және рәсімдерде космогониялық идеялар ғана емес, сонымен қатар өмірдің этикалық, әлеуметтік және рухани аспектілері де бейнеленген. Қазіргі уақытта символдық бейнелер мәдениеттің маңызды бөлігі болып қала береді, бұл қазақтардың бірегейлігі мен әлем туралы күнделікті түсініктеріне әсер етеді. Қазақ халқының мифологиясы түрлі мәдени дәстүрлердің: түркі, моңғол, ислам және бақыстардың әсерінен қалыптасты. Бұл әсерлердің синтезі аңыздарда, эпостарда, аңыздарда, фольклорда және рәсімдерде көрініс тапқан мифологиялық білімнің бірегей кешенін құруға әкелді.

Әдебиеттер

Актант (Әдебиеттану) <https://ru.wikipedia.org/wiki>

В. Я. Пропп и его работа «Морфология волшебной сказки»
https://foxford.ru/wiki/literatura/propp-morfologija-volshebnoi-skazki?utm_referrer=https%3A%2F%2Fyandex.kz%2F

Қазақ фольклорының ерекшеліктері <https://mail.kz/ru/news/interesting/mifologiya-kazahskogo-naroda>

Мифологические образы в фольклоре казахского народа
<https://mail.kz/ru/news/interesting/mifologiya-kazahskogo-naroda>

О происхождении злых духов по верованиям киргизов Сыр-Дарьинской области. Отчет о заседании ОАИЭ 31 января 1897; «Волжский вестник», 1897, № 31

Символические образы в казахской культуре https://bilim-all.kz/article/22732-Mifologicheskie-znaniya-i-simvolicheskie-obrazy-v-kazahskoi-kul_ture-proshlogo-i-sovremennosti

Кудерина А. Өткен және қазіргі қазақ мәдениетіндегі мифологиялық білім мен символдық бейнелер https://bilim-all.kz/article/22732-Mifologicheskie-znaniya-i-simvolicheskie-obrazy-v-kazahskoi-kul_ture-proshlogo-i-sovremennosti

TURKIY TILLAR O'RTASIDA KOMMUNIKATSIYA VA TILSHUNOSLIKNING O'ZGARISHLARI

Muhammadsobit SATIMOV *

Annotatsiya

Ushbu maqola turkiy tillar o'rtasidagi kommunikatsiya va tilshunoslikning o'zgarishlarini tahlil etishga qaratilgan. Globalizatsiya va raqamli texnologiyalarning rivojlanishi turkiy tillar o'rtasidagi muloqotda sezilarli o'zgarishlarga olib kelgan. Internet va ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri, madaniyatlararo integratsiya, yangi leksik elementlarning paydo bo'lishi va lingvistik o'xshashliklar maqolada yoritilgan. Shuningdek, turkiy tillardagi kommunikatsiya jarayonlarining o'zgarishi tilshunoslikda yangi metodologiyalarni, jumladan komparativ tilshunoslik va lingvistik tipologiyaning rivojlanishini keltirib chiqarmoqda. Maqola turkiy tillarning o'zaro ta'sirini, madaniy integratsiyani va zamonaviy tilshunoslik yondashuvlarini muhokama qiladi, shuningdek, yangi ijtimoiy o'zgarishlarning tilning evolyutsiyasiga qanday ta'sir qilishini ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: turkiy tillar, kommunikatsiya, tilshunoslik, madaniy integratsiya, raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar, komparativ tilshunoslik, lingvistik tipologiya, globalizatsiya, leksik elementlar, madaniyatlararo muloqot.

Communication and Linguistic Changes Among Turkic Languages

Abstract

This article aims to analyze the changes in communication and linguistics between Turkic languages. The development of globalization and digital technologies has led to significant changes in communication between Turkic languages. The impact of the internet and social media, cultural integration, the emergence of new lexical elements, and linguistic similarities are highlighted in the article. Additionally, the changes in communication processes between Turkic languages have led to the development of new methodologies in linguistics, including comparative linguistics and linguistic typology. The article discusses the mutual influence of Turkic languages, cultural integration, and modern linguistic approaches, as well as how new social changes affect the evolution of language.

Keywords: turkic languages, communication, linguistics, cultural integration, digital technologies, social media, comparative linguistics, linguistic typology, globalization, lexical elements, intercultural communication.

Turkiy tillar o'rtasida kommunikatsiya va tilshunoslikning o'zgarishlari bugungi global dunyoda juda muhim ahamiyatga ega. Yangi texnologiyalar, ijtimoiy o'zgarishlar, global integratsiya va madaniyatlararo muloqot o'zgarishlarining ta'siri ostida turkiy tillar o'rtasidagi kommunikatsiya jarayonlari yangi bosqichga o'tmokda. Bu jarayonlar, o'z navbatida, tilshunoslikni yangi yo'nalishlarga olib kelmoqda. Turkiy tillar o'rtasidagi muloqotdagi o'zgarishlar faqatgina grammatika yoki so'z boyligining rivojlanishi bilan bog'liq emas, balki lingvistik va madaniy integratsiyaning murakkabligi bilan ham chambarchas bog'liqdir. Ushbu maqolada, turkiy tillar o'rtasidagi kommunikatsiya va tilshunoslikdagi o'zgarishlarni chuqur tahlil qilib, zamonaviy tendensiyalar, tilshunoslikning yangi metodologiyalari va madaniy integratsiyaning ta'sirini ko'rib chiqamiz.

Turkiy tillar o'rtasidagi kommunikatsiyaning o'zgarishi

Turkiy tillar oilasiga kiruvchi tillar — turk, o'zbek, qozoq, turkman, qirg'iz, tatar, boshqird, uyghur va boshqa tillar o'rtasidagi kommunikatsiya uzoq tarixga ega bo'lib, ular doimiy ravishda bir-biriga ta'sir ko'rsatgan. Biroq, globalizatsiya va integratsiya jarayonlari davomida turkiy tillar o'rtasidagi muloqotda ba'zi muhim o'zgarishlar yuz berdi:

Texnologiya va global kommunikatsiyaning ta'siri

* Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi Andijon viloyati hududiy bo'linmasi rahbari, makhammadsoitbm@gmail.com

Internet va raqamli texnologiyalarning rivojlanishi turkiy tillar o'rtasidagi muloqotni o'zgartirib yubordi. Bugungi kunda, internet, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalar yordamida turkiy tillarda muloqotlar ko'paydi. Turkiy tillar o'rtasidagi ta'sirlarni ijtimoiy tarmoqlarda, bloglarda, video kontentlarda va forumlarda ko'rish mumkin. Masalan, turk va o'zbek tilida ishlab chiqilgan onlayn kurslar va veb-saytlar orqali til o'rganish imkoniyatlari kengaymoqda, bu esa bir-birini bilgan odamlar orasida kommunikatsiya jarayonlarini yengillashtiradi.

Madaniyatlararo integratsiya va lingvistik almashinuv

Turkiy tillar o'rtasidagi muloqotda madaniyatlararo integratsiya katta rol o'ynaydi. Turkiya, O'zbekiston, Qozog'iston kabi davlatlar o'rtasidagi madaniy aloqalar intensivlashgani sayin, o'zaro so'zlar va iboralar almashinadi. Misol uchun, turk tilida mavjud bo'lgan "çok güzel" (juda chiroyli) iborasi o'zbek tilida ham keng qo'llaniladigan "chiroyli" so'zi bilan almashadi. Bu madaniy integratsiya, o'z navbatida, tilshunoslikda yangi tadqiqot yo'nalishlarini yuzaga keltiradi.

Tilshunoslikdagi yangi metodologiyalar

Turkiy tillar o'rtasidagi kommunikatsiya rivojlanishi tilshunoslik sohasida ham yangi yondashuvlarning paydo bo'lishiga olib keldi. So'nggi yillarda, turkiy tillar o'rtasidagi o'zgarishlarni o'rganish uchun yangi metodologiyalar ishlab chiqilmoqda.

Komparativ tilshunoslik va tarjima tadqiqotlari

Komparativ tilshunoslik turkiy tillar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tadqiq etishda muhim usul hisoblanadi. Turkiy tillar o'rtasidagi so'zlar va iboralar qiyosiy tarzda o'rganilib, ularning o'xshashliklari va farqlari aniqlanadi. Bunda, tarjima jarayonlari ham alohida o'rganiladi, chunki tillar o'rtasidagi tarjima va translyatsiya ko'pincha madaniyatlararo muloqotning asosiy vositasi bo'ladi.

Lingvistik tipologiya va struktural o'rganish

Turkiy tillar o'rtasidagi struktural o'xshashliklarni o'rganish ham muhim metodologiyadir. Lingvistik tipologiya yordamida turli turkiy tillardagi morfologik va sintaktik strukturalar tahlil qilinadi. Bu metodologiya, masalan, turk va o'zbek tillaridagi fe'l tizimini o'rganishda samarali bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, bu metodni qo'llash orqali tillar o'rtasida tilni bilish darajasini oshirish uchun qo'llaniladigan xususiyatlar aniqlanadi.

Madaniy o'zgarishlar va tilshunoslikning o'zgarishlariga ta'siri

Global integratsiya va kommunikatsiyaning o'sishi turkiy tillar o'rtasidagi madaniy o'zgarishlarni ham keltirib chiqardi. Har bir til o'zining tarixiy, ijtimoiy va madaniy kontekstiga ega, va bu tilning o'zgarishi ko'pincha madaniyatning o'zgarishi bilan bog'liq bo'ladi.

Yangi madaniyatlar va tilning moslashuvi

Turkiy tillar orasida bir-birini tushunish osonlashdi, ammo har bir til o'zining madaniyati bilan bog'liq alohida xususiyatlarga ega. Misol uchun, turk tilining modernizatsiyasi va o'zbek tilidagi o'zgarishlar bir-birini ta'sir etadi, ammo har bir til o'zining tarixiy merosi va madaniy kodlarini saqlaydi. Bu madaniy o'zgarishlar tilshunoslikda yangi yondashuvlarni keltirib chiqaradi, masalan, "madaniy lingvistika" tushunchasi.

Yangi ijtimoiy o'zgarishlar va tilning yangi shakllari

Ijtimoiy o'zgarishlar turkiy tillarning zamonaviy shakllarini shakllantiradi. Yangi ijtimoiy qatlamlar va yosh avlodlar orasida o'zbek, turk, qozoq va boshqa turkiy tillarda yangi so'zlar, iboralar va ifodalar keng tarqalgan. Bu yangi shakllar, o'z navbatida, tilshunoslar tomonidan o'rganilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda keng qo'llanilayotgan yangi leksik elementlar va qisqartmalar turkiy tillarda o'ziga xos til evolyutsiyasini yaratmoqda.

Xulosa

Turkiy tillar o'rtasida kommunikatsiya va tilshunoslikning o'zgarishlari bugungi global integratsiya jarayonida muhim o'rin tutadi. Texnologiyalar va madaniyatlararo aloqalar tilshunoslikni yangi metodologiyalar bilan boyitadi va turkiy tillarni rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Komparativ tilshunoslik, lingvistik tipologiya, madaniy integratsiya va yangi ijtimoiy o'zgarishlar turkiy tillar o'rtasidagi kommunikatsiya jarayonlarida muhim rol o'ynaydi. Shunday qilib, turkiy tillarning rivojlanishi faqat lingvistik jihatdan emas, balki madaniy, ijtimoiy va texnologik o'zgarishlar orqali ham amalga oshmoqda.

Adabiyotlar

- Suleymanov, M. (2017). *Turkiy tillar va ularning lingvistik aloqalari*. Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi.
- Ahmadov, A. (2018). *Turkiy tillarda madaniyat va tilshunoslik: yangi yondashuvlar*. Almaty: Qozog'iston Milliy Universiteti Nashriyoti.
- Karakas, E. (2016). *The Influence of Digital Media on Turkic Languages: Trends and Perspectives*. Istanbul: Istanbul University Press.
- Ibragimova, D. (2019). *Linguistic Exchange Between Turkic Languages in the Digital Era*. Bishkek: Kyrgyz National University Press.
- Aksakova, M. & Makarova, T. (2015). *Language and Culture: Comparative Approaches in Turkic Linguistics*. Moscow: Institute of Linguistics.
- Shonazarov, M. (2021). *Turkic Languages in the Context of Globalization*. Tashkent: Uzbek State University of World Languages Press.
- Mamedov, K. (2014). *Linguistic Typology of Turkic Languages*. Ashgabat: Turkmenistan Academy of Sciences.
- Juraeva, A. (2020). *Comparative Analysis of Turkic Languages: Past, Present, and Future*. Bishkek: Kyrgyz Academy of Sciences.
- Saryev, I. & Asanov, B. (2022). *Modern Trends in Turkic Linguistics and Cultural Communication*. Ankara: Ankara University Press.
- Kurbanov, R. (2015). *Translation and Cultural Exchange Between Turkic Languages*. Almaty: Kazakhstan Linguistic Society.

TIL O'RGANISHDA LUG'AT BOYLLIGINING AHAMIYATI

Mohigul OMONOVA *

Annotatsiya

Mazkur maqolada til o'rganish jarayonida lug'at boylligining ahamiyati haqida so'z yuritiladi. Tilni o'rganishda lug'at boylligini kengaytirish o'rganilayotgan tilni to'liq egallash va uni samarali qo'llash uchun muhim omil ekanligi ta'kidlanadi. Maqolada lug'at boylligini oshirishning samarali usullari, o'qish, tinglash va so'zlarni kontekstda o'rganish kabi metodlar bilan ta'minlanadi. Shuningdek, lug'at boylligini oshirish, til o'rganuvchilarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq o'zgarishlarga olib kelishi mumkinligi haqida ham so'z boradi.

Kalit so'zlar: til o'rganish, lug'at boylligi, kommunikativ kompetensiya, o'qish va tinglash amaliyotlari, ijtimoiy integratsiya, madaniy tushunish, til o'rgatish metodlari, so'zlarni o'rganish metodlari, samarali o'qish texnikalari.

The Importance of Vocabulary in Language Learning

Abstract

This article discusses the importance of vocabulary richness in the process of language learning. Expanding vocabulary is a crucial factor in mastering a language and using it effectively in communication. The article highlights effective methods for enhancing vocabulary, such as reading, listening, and learning words in context. It also emphasizes that increasing vocabulary not only improves communicative competence but can lead to positive changes in economic and social processes. The article focuses on the practical methods of vocabulary learning and their role in language acquisition.

Keywords: language learning, vocabulary richness, communicative competence, reading and listening practices, social integration, cultural understanding, language teaching methods, vocabulary learning techniques, effective reading strategies.

Bugungi kunda til o'rganish jarayoni mamlakatimizda juda katta ahamiyatga ega. Yoshlar intellektual salohiyatini rivojlantirish, kasbga yo'naltirish va ta'lim tizimining takomillashuvi til o'rganish jarayoniga yangi talablar qo'yadi. Ingliz tilini o'rganishga bo'lgan e'tibor oshib bormoqda, chunki bu til zamonaviy kommunikatsiya, ilm-fan va texnologiyalar sohalarida muvaffaqiyatli ishlash uchun muhim vositadir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 2-fevraldagi "Umumiy o'rta ta'lim muassasalari o'quvchilarini xorijiy til va zamonaviy kasblarga o'qitish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-53-son qaroriga muvofiq, xorijiy tillarni o'rgatishda "Fanning chuqurlashib o'qitish" yo'nalishi doirasida ikkinchi xorijiy tilni o'qitishga qaratilgan strategiyalar ishlab chiqilishi belgilab qo'yilgani xorijiy til ayniqsa ingliz tilinin o'qitish va o'rganish davlay siyosati darajasiga ko'tarilganidan dalolatdir. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar til o'rganishning muhimligini yanada kuchaytirib, ta'lim tizimidagi o'zgarishlar va yangi yondashuvlarni joriy etishni maqsad qilmoqda. Til o'rganish jarayoni faqatgina grammatik qoidalar va asosiy so'zlarni yodlash bilan cheklanmaydi. Bu jarayonning muvaffaqiyatli bo'lishi, asosan, o'rganilayotgan tilning lug'at boylligi darajasiga bog'liqdir. Lug'at boylligi, tilni to'liq egallash va uni nutqda samarali foydalanish uchun zaruriy omildir. Yangi tilni o'rganishning muvaffaqiyatli bo'lishi, til o'rganuvchining so'zlarni va ularning ma'nolarini chuqur o'zlashtirishiga, shuningdek, so'zlarni turli kontekstlarda to'g'ri va aniq ishlatishiga bog'liqdir. Afsuski, ko'plab til o'rganuvchilar, o'zlashtirish jarayonida faqat asosiy so'zlar bilan cheklanib, lug'at boylligini kengaytirishga yetarlicha e'tibor bermaydilar. Bu esa, tilni professional darajada yoki murakkab ijtimoiy vaziyatlarda ishlatishda jiddiy

* Andijon davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Lugʻatning kamligi, tilni toʻgʻri va aniq ishlatishdagi muammolarni keltirib chiqarib, kommunikatsiya samaradorligini sezilarli darajada pasaytiradi.

Bugungi kunda, til oʻrganishning samaradorligi koʻpincha oʻrganuvchilarning lugʻat boyligiga nisbatan xatoliklar, notoʻgʻri soʻz qoʻllanishi, talaffuzdagi noaniqliklar va maʼlumotni aniq ifodalashdagi qiyinchiliklar bilan bogʻliqdir. Koʻplab tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, lugʻatni kam oʻzlashtirgan oʻrganuvchilar, oʻz fikrlarini toʻgʻri va samarali ifodalashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bundan tashqari, lugʻat boyligini rivojlantirmaslik, til oʻrganishda mavjud boʻlgan boshqarilmagan muammolarni yanada kuchaytiradi. Shu sababli, til oʻrganish jarayonida lugʻat boyligini oshirishga alohida eʼtibor qaratish zarur, chunki bu, faqatgina tilni oʻrganish jarayonining samaradorligini oshiribgina qolmay, balki uning amaliy qoʻllanilishida yuzaga keladigan toʻsiqlarni bartaraf etishga ham yordam beradi. Lugʻat boyligini oshirish jarayonida samarali usullarni qoʻllash muhim ahamiyatga ega.

Yangi soʻzlarni oʻrganish jarayoni, til oʻrganuvchining bilimini faollashtirish va uni mustahkamlashda juda muhimdir. Bu jarayon faqat soʻzlarni yodlash bilan cheklanmaydi, balki ularni real kontekstlarda qoʻllashni ham oʻz ichiga oladi. Oʻrganilayotgan soʻzlarni kontekstual yondashuv orqali oʻrganish, nafaqat soʻzlarning maʼnosini yaxshiroq tushunishga yordam beradi, balki til oʻrganuvchining tilni amaliyotda toʻgʻri qoʻllash qobiliyatini ham rivojlantiradi. **Kontekstual yondashuv**ning samaradorligi haqida koʻplab ilmiy tadqiqotlar mavjud. Masalan, Fozilov lugʻatni oʻrgatishda har bir darajaga mos metodlarni tanlash zarurligini taʼkidlagan. Ularning fikricha, boshlangʻich darajadagi talabalar uchun soʻzlar va iboralar real hayotdagi misollar va vaziyatlar orqali oʻrganish, til oʻrganuvchiga soʻzlarning toʻgʻri kontekstdagi qoʻllanilishini tushunishda yordam beradi. Misol uchun, yangi oʻrganilgan soʻzni til oʻrganuvchi biror kitobni oʻqish yoki suhbatda qoʻllash orqali, uning toʻgʻri maʼnosini va qoʻllanish doirasini aniqlay oladi. Bunday yondashuv, soʻz boyligini rivojlantirishda samarali boʻlib, oʻrganilayotgan soʻzlarni uzoq muddatli xotiraga oʻtkazishda yordam beradi. Tursunov oʻz ilmiy ishlarida, soʻzlarni kontekstda oʻrganish usulining samaradorligini koʻrsatib oʻtgan. U yangi soʻzlarni oʻrganishda soʻzlarni real vaziyatlarda qoʻllashning, ularning maʼnolarini yanada aniq va kengroq tushunishga imkon yaratishini taʼkidlaydi. **Repetitiv oʻrganish usuli** – yaʼni soʻzlarni va iboralarini qayta-qayta takrorlash, soʻzlarni uzoq muddatli xotiraga oʻtkazishda katta ahamiyatga ega. Bu metodning samaradorligi ilmiy jihatdan ham tasdiqlangan. Masalan, Vygotsky oʻzining ijtimoiy-kognitiv yondashuvlarida, til oʻrganuvchilari maʼlum bir soʻz yoki iborani faqat takrorlash orqali ular ularning soʻz boyligini kengaytirishi mumkinligini koʻrsatgan. Takrorlash jarayoni, oʻrganilgan soʻzlarni eslab qolish va ulardan toʻgʻri foydalanishni osonlashtiradi. Bunday yondashuv, soʻzlar va iboralar tezda yodga olish va ularni kundalik muloqotda samarali qoʻllash imkonini beradi. Misol sifatida, bir oʻrganilayotgan soʻzni olamiz: "generous" (xayrixoh). Aksariyat til oʻrganuvchilari bu soʻzning toʻgʻri maʼnosini faqat tarjimalar orqali bilishadi. Ammo, agar til oʻrganuvchi "generous" soʻzini oʻqish, soʻngra uni suhbatda qoʻllash orqali oʻrgansa, u bu soʻzning faqat maʼnosini emas, balki uni qanday va qayerda qoʻllash mumkinligini ham anglaydi. Bunday kontekstda oʻrganish, soʻzning amaliy qoʻllanilishiga yordam beradi va u uzoq muddatli xotirada saqlanadi. Bundan tashqari, takrorlashning ikki turi mavjud: **aktiv va passiv takrorlash**. Aktiv takrorlashda, til oʻrganuvchi oʻrganilgan soʻzlarni muloqotda, yozishda yoki oʻz fikrlarini ifodalashda faol ravishda ishlatadi. Passiv takrorlashda esa, oʻrganilgan soʻzlar tinglanadi yoki oʻqiladi, lekin ulardan bevosita foydalanilmaydi. Aktiv takrorlash usulining samaradorligi koʻproq seziladi, chunki bu til oʻrganuvchining yodda saqlash va tilni real hayotdagi vaziyatlarda qoʻllash qobiliyatini oshiradi.

Yangi soʻzlarni oʻrganish jarayonida oʻqish va tinglash amaliyotlari muhim rol oʻynaydi. Oʻqish, nafaqat yangi soʻzlarni oʻrganishga, balki ularni turli kontekstlarda ishlatish va yangi iboralar oʻzlashtirishga yordam beradi. Oʻqish jarayonida, til oʻrganuvchi oʻrganilayotgan soʻzlarning toʻgʻri maʼnosi va ularning kontekstdagi qoʻllanishi haqida tushuncha hosil qiladi. Fozilov oʻz ilmiy tadqiqotlarida, oʻqish orqali oʻrganilgan soʻzlarning nafaqat toʻgʻri maʼnolari, balki sinonimlari va antonimlari bilan ishlash ham til oʻrganuvchining soʻz boyligini rivojlantirishda samarali metod ekanligini taʼkidlagan. Misol uchun, akademik maqolalar yoki

adabiy asarlarni o'qish, nafaqat so'z boyligini kengaytiradi, balki tilning turli uslublari va shakllarini o'rganishga ham yordam beradi. Adabiyotlarni o'qish orqali o'rgangan yangi so'zlar, ularni turli vaziyatlarda ishlatish imkoniyatini yaratadi. Masalan, o'rganilgan akademik so'zlarni ilmiy maqolalarda yoki taqdimotlarda qo'llash, bu so'zlarni amaliyotda qo'llashni va uzoq muddatli yodda saqlashni osonlashtiradi. O'qish jarayonida so'zlar va iboralarni kontekstda o'rganish, til o'rganuvchining lingvistik qobiliyatini yanada chuqurlashtiradi va ularga so'zlarning to'g'ri qo'llanilishini ta'minlaydi. Shuningdek, tinglash amaliyotlari ham til o'rganuvchilariga katta foyda keltiradi. Film, seriallar, podkastlar yoki radio eshittirishlarini tinglash, tilni tabiiy ravishda tushunishga yordam beradi. Bu usul orqali til o'rganuvchi tilning to'g'ri talaffuzini, intonatsiyasini va kommunikatsion uslublarni o'rganadi. Real hayotdagi suhbatlarni eshitish orqali, til o'rganuvchiga real kontekstda tilni tushunish va undan to'g'ri foydalanish imkoniyatini yaratadi. Misol uchun, podkastlarni tinglash orqali, til o'rganuvchi nafaqat yangi so'zlarni o'rganadi, balki ularning qanday kontekstlarda ishlatilishini va ular qanday vaziyatlarda qo'llanilishini tushunadi. Shuningdek, interaktiv tinglash mashqlari yordamida til o'rganuvchisi, talaffuz va intonatsiyani mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Lug'at boyligini oshirishda, so'zlarni doimiy ravishda qayta ko'rib chiqish va faol ravishda ishlatish juda muhimdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, so'zlarni yodlashdan tashqari, ularni muntazam ravishda ishlatish, so'zlarni uzoq muddatli xotiraga o'tkazishda samarali metod hisoblanadi. So'zlarni yangi va turli vaziyatlarda ishlatish, ularning kontekstual tushunchasini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega. Bu usul, o'rganilgan so'zlarni amaliyotda qo'llash orqali til o'rganuvchining xotira va tushunishni rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, til o'rganuvchisi yangi o'rganilgan so'zlarni o'z kundalik suhbatlarida yoki yozma ishlarida faol ravishda qo'llasa, bu so'zlar tezda uzoq muddatli xotiraga o'tkaziladi. Misol uchun, ingliz tilida "substantial" (katta) so'zini o'rganayotgan til o'rganuvchisi, uni birinchi navbatda turli kontekstlarda – ilmiy maqolada, kundalik suhbatda yoki biznes muhitida ishlatish orqali, bu so'zni aniq va to'g'ri qo'llashni o'rganadi. So'zlarni faol ravishda ishlatish va ularga doimiy ravishda murojaat qilish, o'rganilgan tilni mustahkamlashda va uni uzoq muddatli xotirada saqlashda samarali bo'ladi. Bundan tashqari, so'zlarni o'rganish jarayonida repetitiv takrorlash usulining ahamiyati katta. Takrorlash, til o'rganuvchining o'rganilgan so'zlarni uzoq muddatli xotiraga o'tkazishdagi muhim vositadir. Vygotsky o'zining ijtimoiy-kognitiv yondashuvlarida, repetitiv takrorlash va amaliyot orqali so'zlarni yodlash va ularni uzoq muddatli xotiraga o'tkazishni ta'kidlagan. Bu usul esa, til o'rganuvchining o'rganilgan so'zlarni kundalik muloqotda ishlatishda ishonch hosil qilishlariga yordam beradi.

Lug'at boyligini oshirishda ilmiy asoslangan tavsiyalar til o'rganish jarayonini samarali tarzda rivojlantirishga xizmat qiladi. Til o'rganuvchilari uchun vaqti-vaqti bilan lug'at o'yinlari va so'zlarni qo'llash amaliyotlari o'tkazish muhimdir. Bunday faoliyatlar, so'zlarning kontekstga mos ravishda ishlatilishini ta'minlab, ularni uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, so'zlarni faol ravishda qo'llash va turli vaziyatlar yaratish, ularning ma'nolarini yanada chuqurroq o'zlashtirishga imkon beradi. Shuningdek, so'zlarni to'g'ri va samarali qo'llash, o'rganuvchining tilni qanday tushunishi va ishlatishini yanada kengaytiradi. Bu usul til o'rganuvchilari uchun lingvistik o'zlikni yaratishga yordam beradi, chunki ular o'rganilgan so'zlarni turli ijtimoiy va madaniy kontekstlarda amalda qo'llashga imkoniyat yaratadi. Bu bilan bir qatorda, til o'rganuvchilarining o'rganilayotgan tilga doir materiallarni tahlil qilish va tahliliy o'qish metodlarini qo'llashdir. Bunday metodika, faqatgina yangi so'zlarni o'rganish imkoniyatini yaratibgina qolmay, balki ularning qo'llanish doiralarini va ma'nolarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Tahliliy o'qish jarayoni, o'rganuvchilarga so'zlarning qanday kontekstlarda ishlatilishini ko'rsatadi va tilning o'ziga xos xususiyatlarini, jumladan, semantik nuanslarni tushunishga imkon beradi. Bu yondashuv o'rganilayotgan tilning boyligini kengaytirish bilan birga, til o'rganuvchisi uchun uning lingvistik ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Tahliliy o'qish metodlari orqali, o'rganuvchilar nafaqat yangi so'zlarni o'zlashtiradilar, balki tilning nozik semantik va stilistik jihatlarini ham anglab yetadilar, bu esa ularning tilni chuqurroq

tushunishiga olib keladi. Shuningdek, bunday o'qish metodlari, til o'rganuvchilarga grammatik va sintaktik strukturalarni yaxshi o'zlashtirish imkoniyatini beradi.

Til o'rganish jarayonida lug'at boyligini oshirishning iqtisodiy va ijtimoiy samarasini tahlil qilish jamiyat va iqtisodiyot uchun katta ahamiyatga ega. Lug'at boyligi, til o'rganuvchilarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Kommunikativ kompetensiya, o'z navbatida, tilni to'liq va samarali qo'llash imkonini yaratib, xalqaro va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Bunday kompetensiyaning shakllanishi, o'rganuvchilarga faqat so'zlarni to'g'ri ishlatish bilan cheklanmay, balki turli ijtimoiy va madaniy kontekstlarda tilni to'g'ri va samarali tarzda qo'llash imkonini yaratadi. Til o'rganuvchilari lug'at boyligini oshirgan sari, ular o'z fikrlarini yanada aniqroq va to'g'ri ifodalashadi, bu esa xalqaro aloqalardagi muvaffaqiyatli kommunikatsiya va madaniyatlararo muloqot uchun zaruriy shartdir.

Iqtisodiy nuqtai nazardan, tilni mukammal o'rganish va lug'at boyligini kengaytirish xalqaro biznes va iqtisodiy aloqalarning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'p tilda so'zlashuvchilar, odatda, global bozor va turli madaniyatlar bilan ishlashda ko'proq imkoniyatlarga ega bo'ladilar. Bunday til ko'nikmalariga ega bo'lgan mutaxassislar, ko'pincha xalqaro kompaniyalar va transmilliy tashkilotlarda yuqori lavozimlarga ega bo'lishadi, chunki ular global miqyosda samarali muloqot qilish qobiliyatiga ega. Shuningdek, til boyligi va kommunikativ kompetensiya korxonalarning global bozorlar bilan aloqalarini mustahkamlash va biznes jarayonlarini optimallashtirishda muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, til o'rganish ijtimoiy integratsiya va madaniy tushunishni rivojlantiradi, bu esa ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga yordam beradi. Tillarni o'rganish, shuningdek, biror mamlakatda yashayotgan boshqa madaniyatlarni tushunish va ularga hurmat ko'rsatish orqali, turli millatlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni yaxshilaydi. Madaniy kompetensiya rivojlanishi, til orqali boshqa xalqlarning qadriyatlarini, urf-odatlarini va ijtimoiy me'yorlarini o'rganish imkonini beradi, bu esa madaniyatlararo muloqotning samaradorligini oshiradi va jamiyat ichidagi barqarorlikni ta'minlaydi. Shu sababli, til o'rganish nafaqat individual darajada muvaffaqiyatga erishish, balki jamiyatda ijtimoiy integratsiya va madaniy tushunishni rivojlantirish uchun ham muhim vosita hisoblanadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, lug'at boyligi til o'rganish jarayonining muhim va ajralmas tarkibiy qismi ekan til o'rganuvchisi lug'atni qanday o'zlashtirishi va boyitishi, uning tilni o'zlashtirishdagi muvaffaqiyatini bevosita belgilaydi. Bu jarayon, tilning faqat grammatika va talaffuz bilan cheklanmay, balki uning barcha nozik nuanslarini to'liq o'zlashtirishga imkon yaratadi. Shuningdek, til o'rganish jarayonida lug'at boyligini oshirish uchun samarali metodlar, faoliyatlar va strategiyalar zarur. Ular o'rganuvchining tilni chuqurroq va samarali o'zlashtirishi uchun zarur bo'lib, tilni faqat nazariy bilim darajasida emas, balki amaliyotda ham to'g'ri qo'llash imkonini beradi. Lug'at boyligini oshirish, nafaqat tilni mukammal o'rganishning, balki iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Til o'rganuvchilarining kommunikativ kompetensiyasi oshishi, xalqaro aloqalar va madaniyatlararo muloqotning samarali bo'lishiga yordam beradi, bu esa iqtisodiy hamkorlik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Shu bois, til o'rganish jarayonida lug'at boyligini oshirish doimiy va uzluksiz ravishda e'tiborda bo'lishi kerak, chunki bu jarayonning rivojlanishi til o'rganuvchisining o'z tilini to'liq va samarali qo'llash imkoniyatini yaratadi, shu bilan birga jamiyat va iqtisodiyotda ijobiy o'zgarishlarga olib keladi.

Adabiyotlar

Canale, M., & Swain, M. (1980). *Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing*. Applied Linguistics, 1(1), 1-47.

Carter, R. (1998). *Vocabulary and language teaching*. Longman.

Fozilov, U. R. (2015). *Lug'at o'rgatish metodikasi va uning rivojlanish yo'nalishlari*. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.

Grin, F. (2003). *The Economics of Language*. Multilingual Matters.

- Nation, I. S. P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press.
- Schmitt, N. (2000). *Vocabulary in language teaching*. Cambridge University Press.
- Sökmen, A. (1999). *Current Trends in the Development and Teaching of the English Language*. ERIC Digest.
- Tursunov, O. R. (2020). *Ingliz tilini o'rgatishda lug'atni o'rganish metodikasi: nazariy asoslar va amaliy yondashuvlar*. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.
- Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Harvard University Press.

PEDAGOGIKA YO'NALISHIDA BAJARILGAN ILMIY LOYIHALAR: MUAMMOLAR VA NATIJALAR

Dilafroz MAMASADIKOVA *

Annotasiya

Maqolada Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan pedagogika sohasi rivoji uchun tayyorlangan loyihalarga ajratilgan mablag'larning samarali sarf qilinishi, loyihaning amaliyotga tatbiq qilinishi, ularning yutuq va kamchiliklari tahlilga tortilgan. Muallif boshqa sohalarga nisbatan pedagogika sohasiga kam mablag' ajratilishining obyektiv hamda subyektiv sabablarini aniqlashga harakat qiladi, loyiha yakunlangandan so'ng ham uning samarali ishlashi uchun amaliy takliflarini bayon qilgan.

Kalit so'zlar: pedagogika, amaliy loyiha, fundamental loyiha, maqsadli loyiha.

Scientific Projects in the Field of Pedagogy: Challenges and Outcomes

Annotation

The article focused on the effective expenditure of funds allocated by the Ministry of Higher Education, Science and innovation to projects prepared for the development of the pedagogical sphere, the implementation of the project, their achievements and shortcomings in the analysis. The author tries to determine the objective and subjective reasons for the low allocation of funds to the pedagogical sphere in relation to other areas, having outlined his practical proposals for its effective functioning even after the completion of the project.

Key words: pedagogy, practical project, fundamental project, target project.

Ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida bajariladigan ilmiy tadqiqot ishlari ijtimoiy va iqtisodiy sohadagi mavjud muammolarning ilmiy yechimini ta'minlashda, ilm-fanning turli yo'nalishlarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

2019-2024-yillarda ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida jami 1380 ta ilmiy loyiha moliyalashtirilgan. Shundan, pedagogika yo'nalishidagi loyihalar 33 ta bo'lib, ushbu loyihalarda ko'zda tutilgan tadqiqotlarni amalga oshirish uchun 31 308,29 mln so'm mablag' yo'naltirilgan. Bu 2019-2024-yillarda ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida bajarilgan ilmiy loyihalarning 4,4 foizi demakdir. Agar fan yo'nalishlari kesimida qaraladigan bo'lsa, pedagogika sohasi uchun boshqa fanlarga qaraganda nisbatan kam mablag' ajratilgan.

Pedagogika yo'nalishidagi quyidagi 5 ta ilmiy loyiha O'zbekiston-Belarus qo'shma fundamental loyihalar tanlovi natijalariga ko'ra moliyalashtirilgan:

bajarilishi 2019-2021-yillarga mo'ljallangan "AKTdan foydalangan holda pedagogik kadrlar tayyorlashning ilmiy-uslubiy ta'minotini yaratish" mavzusidagi fundamental loyiha. Ijrochi tashkilot Bosh ilmiy-metodik markaz, loyiha rahbari T.T.Shoyardonov. Ajratilgan mablag' miqdori 400,0 mln so'm;

bajarilishi 2021-2023-yillarga mo'ljallangan "Energiya jihatidan samarador texnologiyalarni joriy qilish sharoitida qurilish tarmog'i uchun malakali kadrlarni ijtimoiy sheriklik asosida tayyorlashning ilmiy asoslarini ishlab chiqish" mavzusidagi fundamental loyiha. Ijrochi tashkilot Pedagogik innovatsiyalar, kasb-hunar ta'limi boshqaruv hamda pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti, loyiha rahbari Z.Ya.Xudayberdiev. Ajratilgan mablag' miqdori 1 700,0 mln so'm;

bajarilishi 2022-2024-yillarga mo'ljallangan "Masofaviy texnologiyalardan foydalangan holda oliy ta'lim va qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimlarida o'quv faoliyatini tashkil etish" mavzusidagi fundamental loyiha. Ijrochi tashkilot Bosh ilmiy-metodik markaz, loyiha rahbari Y.S.Ergashov. Ajratilgan mablag' miqdori 816,045 mln so'm;

* Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti tayanch doktoranti, inomjonogli@mail.ru

bajarilishi 2022-2024-yillarga mo'ljallangan "Intellectual mobillik: oliy ta'limni xalqaro darajaga olib chikishni institutsional modellash" mavzusidagi fundamental loyihap. Ijrochi tashkilot Toshkent shahridagi Belarus-O'zbekiston qo'shma tarmoqlararo amaliy-texnik kvalifikatsiyalar instituti, loyiha rahbari Y.U.Ismadiyarov. Ajratilgan mablag' miqdori 842,5 mln so'm;

bajarilishi 2022-2024-yillarga mo'ljallangan "Intellectual sensor tizimlaridan foydalangan holda eshkak eshuvchilarning texnik va tezlik-kuch tayyorgarligini nazorat qilish metodologiyasini ishlab chiqish" mavzusidagi fundamental loyiha. Ijrochi tashkilot Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, loyiha rahbari Z.A.Bakiev. Ajratilgan mablag' miqdori 764,4 mln so'm.

Pedagogika yo'nalishida moliyalashtirilgan loyihalarning 3 tasi maqsadli tadqiqotlardir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2019-yil 8-maydagi PQ-4312-son qarorida belgilangan topshiriqlar ijrosini ta'minlash maqsadida Toshkent davlat pedagogika universitetida Djamilova Nargiza Nuriddinovna tomonidan "Aqlli bog'cha" konsepsiyasi uchun bolalarni kasbga erkin qiziqishlarini shakllantirishning dasturiy ta'minotini yaratish mavzusidagi innovatsion loyiha moliyalashtirilgan. Bajarilishi 2023-2024-yillarga mo'ljallangan mazkur loyiha uchun 556,3 mln so'm mablag' ajratilgan.

Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti tomonidan Q.Q.Quronboev rahbarligida taqdim etilgan "Yoshlarni turli mafkuraviy xurujlardan himoya qilish va ma'naviy-axloqiy tarbiyalash bo'yicha o'quv va ilmiy-metodik qo'llanmalar, uslubiy tavsiya, ma'rifiy adabiyot va media mahsulotlar majmuasini yaratish" mavzusidagi maqsadli loyiha uchun 8 336,669 so'm mablag' ajratilgan.

Yunus Rajabiy nomidagi milliy musiqa san'ati instituti ilmiy jamoasi tomonidan bajarilayotgan "Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar uchun brayl alifbosida "Solfedjio" hamda "Garmoniya" fanlaridan multimedia mahsulotlari majmuini yaratish" mavzusidagi maqsadli loyihaning moliyalashtirish hajmi 1 000,0 mln so'mni tashkil etadi (loyiha rahbari S.M.Begmatov).

Innovatsion rivojlanish agentligi tomonidan e'lon qilingan "Olima ayollar" tashabbuskor ilmiy loyihalar tanlovi natijalariga ko'ra pedagogika fanlari yo'nalishida bajarilishi 2024–2025-yillarga mo'ljallangan 3 ta loyiha moliyalashtirilgan:

"Maktab o'quvchilaridagi iqtidorni va kasbiy qiziqishni onlayn aniqlashga qaratilgan psixodiagnostik dasturiy ta'minotni yaratish" mavzusidagi amaliy loyiha. Ijrochi tashkilot Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, loyiha rahbari R.B.Qudratullaeva. Moliyalashtirish hajmi 793,066 mln so'm;

"Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida 3-7 yoshdagi bolalar uchun qoraqalpoq xalq ertaklari va bolalar qo'shiqlari asosida multimediali texnologiyalar yaratish va foydalanish (Qoraqalpog'iston Respublikasi MTT misolida)" mavzusidagi amaliy loyiha. Ijrochi tashkilot Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, loyiha rahbari A.A.Bekimbetova. Moliyalashtirish hajmi 355,562 mln so'm;

"Umumta'lim maktablarining 5-6-sinf adabiyot darslarida it-texnologiyalarini qo'llash metodikasi" mavzusidagi innovatsion loyiha. Ijrochi tashkilot O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti, loyiha rahbari M.E.Inoyatova. Moliyalashtirish hajmi 447,2 mln so'm.

O'rganishlarimiz davomida pedagogika sohasi uchun boshqa fanlarga qaraganda nisbatan kam mablag' ajratilishining sabablari quyidagilar ekanligi ma'lum bo'ldi:

ushbu yo'nalishda faoliyat ko'rsatuvchi oliy ta'lim muassasalari hamda ilmiy tashkilotlardan sohadagi dolzarb muammolarning ilmiy yechimiga qaratilgan davlat buyurtmalar kam taqdim etilganligi (ushbu omil pedagogika fani yo'nalishida tanlovlar kam e'lon qilinishiga sabab bo'lgan);

tashabbuskor loyihalar tanlovlariga taqdim etilgan pedagogika yo'nalishidagi loyiha talabnomalari talab darajasida tayyorlanmaganligi (qo'yilgan muammoning ilmiy jihatdan yetarli

darjada asoslanmaganligi, tadqiqotning eksperimental dizayni mavjud emasligi, aniq ilmiy natijaga yoki yechimga qaratilmaganligi va hokazolar);

loyiha xarajatlar smetasidagi kamchiliklar ko'pgina loyihalarning dastlabki texnik va ilmiy ekspertiza jarayonida rad etilishiga sabab bo'lgan. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 9-martdagi 133-son qarori bilan tasdiqlangan "Ilmiy-tadqiqot ishlariga davlat buyurtmasi to'g'risida nizom"ning 90-bandiga muvofiq *"Loyiha doirasida ajratilgan mablag'lar ilmiy izlanishlar olib borishga, shuningdek, ish haqidano tashqari, umumiy mablag'ning kamida 40 foizi ilmiy asbob-uskunalar, xom ashyolar hamda boshqa zarur materiallarni xarid qilish va moddiy-texnika bazasini rivojlantirish bilan bog'liq boshqa xarajatlarga yo'naltirilishi lozim, bunda fundamental, shuningdek, ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasidagi loyihalarda mazkur miqdor 20 foizgacha kamaytirilishi mumkin"*. Bunda ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasidagi tadqiqotlarda intellektual salohiyat muhim ekanligi inobatga olingan. Mazkur yo'nalishdagi loyihalarning xarajatlar smetasida takrorlanadigan kamchiliklardan biri olimlarning tadqiqot uchun zarur moddiy-texnik baza deganda kompyuter texnikalari, audio-video apparaturalar va kanselyariya tovarlarini tushunishlaridir. Ba'zi loyihalarda sotib olinishi ko'zda tutilgan asbob-uskunalar yillar kesimida bir xil takrorlanishi ham talabgorlarning xarajatlar smetasini tadqiqot maqsadlariga xizmat qildiray olmayotganligini ko'rsatadi.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlar sun'iy intellektga asoslangan zamonaviy dasturlar va texnologiyalar orqali amalga oshirilayotganligi inobatga olinsa, bu borada o'zbek fani oqsayotganligiga guvoh bo'lish mumkin.

Bundan tashqari, ayrim loyihalar doirasida ijtimoiy so'rovnomoalar va tajriba-sinov ishlarini o'tkazish qayd etilgan bo'lsa-da, xarajatlar smetasida buning uchun zarur mablag' va ijtimoiy paketlar ko'zda tutilmayapti.

Moliyalashtirilgan ilmiy loyihalar garchi tanlovlar asosida saralab olingan bo'lsa ham ularning barchasi samarali yakunlangan, deb xulosa qilib bo'lmaydi. Buning obyektiv va subyektiv sabablari mavjud.

Ta'lim muassasalari uchun zamonaviy darsliklar va o'quv qo'llanmalari, ko'rgazmali va didaktik vositalar yaratish hamda uni ta'lim jarayoniga qo'llash dolzarb masaladir. Innovatsion rivojlanish vazirligi tomonidan mazkur yo'nalishda e'lon qilingan tanlov natijalariga ko'ra 3 ta innovatsion loyiha moliyalashtirilgan:

1. "Umumiy o'rta ta'lim maktablarining tabiiy (fizika va biologiya) fanlari uchun yangi avlod elektron o'quv-metodik qo'llanmalarini yaratish va o'quv jarayoniga joriy etish". Ijrochi tashkilot O'zbekiston pedagogika fanlari ITI, loyiha rahbari akademik R.H.Djuraev, moliyalashtirish hajmi 700 mln so'm.

2. "Umumiy o'rta maktablar uchun mo'ljallangan 3D tizimli interaktiv o'quv-metodik qo'llanmalarni yaratish va joriy qilish (5-sinf "Adabiyot" fani uchun)". Ijrochi tashkilot Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, loyiha rahbari professor B.To'xliiev, moliyalashtirish hajmi 300 mln so'm.

3. "Umumta'lim maktablarida shaxmat fanidan interfaol 3D o'quv qo'llanmalarini ishlab chiqish va joriy etish". Ijrochi tashkilot O'zbekiston pedagogika fanlari ITI, loyiha rahbari A.X.Maxmudov, moliyalashtirish hajmi 400 mln so'm.

Bajarilishi 2019-2021-yillarga mo'ljallangan ushbu loyihalar tajribali olimlar jamoasi tomonidan amalga oshirilgan. Loyihalar natijasida o'qituvchi va o'quvchilar uchun ta'lim jarayonida qo'llash mumkin bo'lgan qo'llanmalar, elektron manbalar va metodik tavsiyalar majmui ishlab chiqildi, biroq zamonaviy talablarga javob beradigan 3D tizimli interaktiv o'quv-metodik qo'llanmalar yaratish imkoni bo'lmadi. Sabab 3D o'quv qo'llanmalarni yaratish juda katta kuch va mablag' talab qilishi, ijrochilar tarkibiga bunday qo'llanmalar yaratish tajribasiga ega AKT mutaxassislarning jalb etilmaganligidir.

Axborot-kommunikatsion texnologiyalar yoki sun'iy intellekt asosida ishlaydigan elektron manbalarni yaratishda bir necha omillar inobatga olinishi zarurligi amaliyotda o'z isbotini topdi. Bu jarayon elektron manbaning nazariy asoslari va kontentini yaratish uchun olimlar hamda AKT sohasi mutaxassislariidan iborat jamoaning hamkorlikda ishlashini taqozo etadi. Qo'yilgan

vazifaning murakkabligi va natijadorlikni ta'minlash maqsadida so'nggi yillarda tadqiqotning AKT bilan bog'liq qismi uchun autsorsing xizmatidan foydalanish tajribasidan foydalanilmoqda. Bunda ish loyiha ijrochi tashkiloti, rahbari hamda AKT xizmatlarini ko'rsatuvchi tashkilot o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida amalga oshiriladi va ushbu huquqiy hujjat tomonlarga javobgarlik yuklaydi.

Qo'qon davlat pedagogika institutida Nazirova Go'zalxon Malikovna rahbarligida bajarilgan "Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyasining yagona ma'lumotlar bazasi va elektron platformasini yaratish" mavzusidagi innovatsion loyiha uchun 498,834 mln so'm mablag' ajratilgan. Mazkur loyiha natijalari bo'yicha Monitoring ishchi guruhi tomonidan quyidagi xulosa berilgan: "Kompetensiyalarni rivojlantirish jarayoniga ta'sir etuvchi pedagogik-psixologik omillar tizimi, irodaviy o'zini nazorat qilish, ijtimoiy ahamiyatli vaziyatlarni egallash, ta'limiy vaziyatlarni tashkil etish hamda ijtimoiy-madaniy, sinergetik, fenomenologik va aksiologik yondashuvlarni o'zaro yaxlitlash asosida takomillashtirilgan. Kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik jarayon, kommunikativ, axborotlar bilan ishlash, o'z-o'zini rivojlantirish, milliy va umummadaniy tayanch bilimlarining me'yoriy jihatlari aniqlashtirilgan. Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyasining yagona ma'lumotlar bazasi va elektron platformasi yaratilgan (ijodkortarbiyachi.uz)".

Loyiha natijalarini aks ettiruvchi ijodkortarbiyachi.uz elektron platformasi yangiliklar bo'limidagi eng oxirgi ma'lumot 2023-yil 22-may kunga tegishli ekanligi (jami 3 ta yangilik bor xolos), foydali manbalar sahifasiga 7 ta manba joylangani, elektron platforma juda oddiy, kontentlar bilan boyitilmagani, shu holatda tarbiyachilar uchun to'laqonli ma'lumotlar bera olmasligi ma'lum bo'ldi.

Bu kabi holatlar ijtimoiy-gumanitar fanlar yo'nalishidagi loyihalar doirasida yaratilgan boshqa elektron platforma va saytlarda ham mavjud. Bundan ko'rinib turibdiki, loyihalar doirasida yaratilgan elektron platforma va saytlar loyiha yakunlangandan so'ng o'z holiga tashlab qo'yilgan, kontentlar bilan boyitilmagan. Vaholanki, elektron manbalarni qo'llab-quvvatlash va kelgusida doimiy faoliyat yuritishini ta'minlashga nafaqat loyiha rahbari va ijrochilari, balki ijrochi tashkilot ham birdek mas'uldir. Bu buyurtmachi, ya'ni Innovatsion rivojlanish agentligi tomonidan loyiha natijalarining keyingi nazoratini qat'iy ta'minlash zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida bajarilayotgan loyihalar natijadorligi, ularni amalga oshirishdagi muammolar fan yo'nalishlari hamda ularning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tahlil qilinishi lozim. Bunday tahlillar ilmiy tadqiqot ishlariga davlat buyurtmalarini sifatli bajarish va uning natijalarini amaliyotga samarali joriy etishga, pirovardida ilm-fan rivojiga xizmat qiladi.

Adabiyot

Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 9-martdagi "Ilmiy-tadqiqot ishlariga davlat buyurtmasi to'g'risida nizom"ni tasdiqlash to'g'risida 133-son qarori.

Ilmiy faoliyatga oid davlat dasturlari doirasida 5% ajratiladigan va yakunlangan ilmiy loyihalar ro'yxati.

O'zbekiston oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi joriy arxivi bayonnomalari.

«ФОЛЬКЛОРДАҒЫ БАТЫРЛЫҚ ИДЕАЛЫ – ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ПАРЕМИЯЛАРЫ КОНТЕКСТІНДЕ»

Айжан АМИРОВА *
Бейсенбай АРДАҚ *

Аңдатпа

Бұл зерттеу қазақ және ағылшын паремияларындағы батырлық идеалдарын салыстыра отырып, екі мәдениеттің құндылықтар жүйесін талдайды. Мақалада лингвокультурологиялық әдіснама қолданылып, паремиялар арқылы ұлттық бейнелердің ерекшеліктері ашық көрсетілген. Негізгі нәтижелер қазақ батырлық идеалының ұжымдық сипаты мен ағылшын индивидуалистік моделі арасындағы айырмашылықтарды анықтайды. Зерттеу мәдениетаралық коммуникация мен фольклортану саласына үлес қосады.

Кілт сөздер: батырлық, қазақ мәдениеті, лингвомәдениеттану, ағылшын мәдениеті,

The Heroic Ideal in Folklore: A Comparative Study of Kazakh and English Proverbs

Abstract

This study presents a comparative analysis of heroic ideals in Kazakh and English proverbs, exploring the value systems of both cultures. Using linguocultural methods, the paper examines how national identities are reflected in paremiological units. Key findings reveal fundamental differences between the collectivist nature of Kazakh "batyr" ideals and the individualistic English "heroism" concept. The research contributes to the fields of cross-cultural communication and folkloristic studies.

Keywords: Kazakh culture, English culture heroism, linguoculturology, proverbs.

Кіріспе

Фольклордағы батырлық идеалдар – халықтың рухани құндылықтарын, тарихи тәжірибесін және әлеуметтік нормаларын көрсететін маңызды элемент. Бұл мақалада қазақ және ағылшын паремияларындағы «батыр» («hero») және «ер» («brave man») бейнелерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары салыстырмалы талдауға негізделген.

Паремиялар – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған даналығын, тәжірибесін және құндылықтар жүйесін көрсететін фольклорлық жанр ретінде зерттеудің маңызды объектісі болып табылады. Олар арқылы халықтың дүниетанымы, әдет-ғұрыптары, моральдық принциптері ашық көрініс табады. Қазақ және ағылшын мәдениеттеріндегі батырлық идеалдарды салыстыру арқылы біз екі халықтың рухани өміріндегі ортақ және ерекше қасиеттерді анықтай аламыз. [1]

Бұл зерттеудің мақсаты – екі мәдениеттегі батырлық идеалдардың арасындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау, олардың тарихи, әлеуметтік және мәдени контекстерін талдау. Бұл салыстырмалы талдау арқылы біз қазақ және ағылшын халықтарының дүниетанымы мен құндылықтар жүйесін тереңірек түсіне аламыз.

1. Зерттеудің өзектілігі:

1. **Мәдениетаралық диалогты дамыту:** Қазақ және ағылшын мәдениеттеріндегі батырлық идеалдарын салыстыру арқылы мәдениетаралық түсіністікті арттырады.

2. **Фольклортанудың жаңа аспектілерін ашу:** Паремиялар материалдары арқылы батырлық ұғымының этнолингвистикалық ерекшеліктерін анықтау.

3. **Ұлттық идентификацияны зерттеу:** Батырлық идеалдар арқылы халықтың ұлттық бейнесін қалыптастыру механизмдерін түсіну.

* Л.Н. Гумилев ат. ЕҰУ 3-курс докторанты

* Ғылыми жетекшісі ф.ғ.к., доцент

4. Қазіргі заманғы құндылықтар жүйесін талдау: Дәстүрлі идеалдардың қазіргі әлеуметтегі трансформациясын байқау.

Ол қазақ және ағылшын мәдениеттерінің өзара әрекеттесуінің әлеуметтік-тарихи негіздерін түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл талдау қазіргі заманғы қоғамда батырлық идеалдардың қалыптасуы мен өзгеруі туралы түсінік беруі мүмкін. Нәтижесінде, біз қазақ және ағылшын паремияларындағы батырлық идеалдардың ортақ және ерекше белгілерін анықтаймыз, олардың мәдени және тарихи негіздерін ашамыз.

Зерттеудің әдіснамасы ретінде паремиялардың лингвистикалық талдауы, олардың семантикалық және прагматикалық аспектілерінің зерттелуі, сондай-ақ мәдениетаралық салыстыру әдістері қолданылады. Мақалада қазақ және ағылшын паремияларының кең жинақтарынан алынған мысалдарға талдау жасалады, олардың мәні мен контекстік қолданылу ерекшеліктері ашылады.

Зерттеу мынадай дереккөздерге негізделген:

1. Қазақ паремияларының жинақтары (500-ден астам мақал-мәтел)
2. Ағылшын паремияларының корпусы (Oxford Dictionary of Proverbs)
3. Фольклорлық мәтіндердің аудармалары
4. Этнографиялық деректер мен сараптамалар
5. Сауалнама нәтижелері (30 мамандармен жүргізілген)

Жаңалық пен теориялық маңызы:

Зерттеу келесі жаңалықтарды ұсынады:

1. Батырлық концептісінің лингвокультурологиялық модельдерін құру
2. Көшпелі және индустриалды мәдениеттердегі құндылықтар жүйесін салыстыру
3. Паремиялардың этномәдени функцияларын анықтау
4. Ұлттық менталитеттің лингвистикалық маркерлерін ашу

Қазақ халқының паремияларында батырлық тек қана физикалық күш пен ерлікке ғана емес, сонымен қатар ақыл-ой, әділеттілік және ұждандылық сияқты ізгі қасиеттерге негізделген. Мысалы, «Батырдың сөзі – бір сөз» деген мақал батырдың сөз бергенде берік болуының маңыздылығын атап өтеді. Ал «Еріншекке ердің күні жоқ» деген өсиет ерлік пен еңбексүйгіштіктің қажеттілігін айғақтайды.

Ағылшын паремияларында батырлық идеалы негізінен жеке ерік пен қажырға негізделген. «Bravery is the capacity to perform properly even when scared half to death» («Батылдық – жартылай қорқып кеткен кезде де дұрыс әрекет ету қабілеті») деген сөздер ағылшын мәдениетіндегі батылдықтың психологиялық аспектісін көрсетеді. Ал «A hero is someone who has given his or her life to something bigger than oneself» («Батыр – өз өмірін өзінен үлкен нәрсеге арнаған адам») деген тұжырым батырлықтың жеке мүддеден жоғары тұруы туралы айтады. "Батырдың қылышы ұзын болса да, сөзі қысқа" деген мақал батырдың сөз беріктігін, өз уәдесіне берік болуын атап өтеді. Бұл паремияда батырдың ең басты қасиеті ретінде сөзге беріктік көрсетіледі. Қазақтың дәстүрлі қоғамында сөз беру - үлкен жауапкершілік болған. Батыр дегенде халық тек қана жаумен шайқасқан ержүректі адамды ғана емес, сонымен қатар сөзіне берік, абыройлы тұлғаны түсінген.

"Батыр өлсе аты өлер, қорқақ өлсе ұяты өлер" деген мақалда батырлық пен қорқақтықтың қарама-қарсылығы көрсетіледі. Бұл паремия бойынша, батыр өлген соң да аты - даңқы ұрпақтарға жетеді, ал қорқақтың ұяты ғана қалады. Қазақтың дәстүрлі түсінігінде адамның атының өлуі - ең үлкен құрбандық, ал ұяттың өлуі - ең үлкен жаза. Батырлық идеал осы екі ұғымның арасындағы қатынасты ашып көрсетеді.

"Ер жігітке жетпес жер жоқ" деген өсиет ерлік пен табандылықтың маңыздылығын айғақтайды. Бұл паремияда "ер" ұғымы тек қана ер адамға қатысты ғана емес, сонымен қатар ерлік қасиеттері бар кез келген адамға қатысты қолданылады. Қазақ халқының түсінігінде ерлік - бұл тек қана соғыста көрсетілетін қаһармандық ғана емес, күнделікті өмірдегі қиындықтарды жеңуге де қатысты.

Қазақ паремияларында батырлық идеалдың тағы бір маңызды қыры - ол адамгершілік қасиеттерімен тығыз байланысты. Мысалы, "Батырдың басына күн түссе, көлеңкесінде ел жатады" деген мақал батырдың қоғам үшін жауапкершілігін көрсетеді. Батыр тек өз мүддесін ойламайды, ол бүкіл елдің қорғанышы болуы тиіс.[2]

"Батыр жігіт жеңілістен қорықпайды" деген паремияда батырлықтың тағы бір маңызды қасиеті - қиыншылықтардан қорықпау, жеңілістен сабақ алу қабілеті атап өтіледі. Қазақтың дәстүрлі түсінігінде нағыз батыр жеңілістен қорықпайды, өйткені ол әр жағдайдан шығудың жолын таба алады.

Қазақ паремияларында батырлық идеалдың тағы бір ерекшелігі - оның даналықпен байланысты болуы. "Батыр дана болса, ел бақыт табады" деген мақал бойынша, нағыз батыр тек күшімен емес, сонымен қатар ақылымен де ерекшеленуі керек. Батырдың даналығы - бұл оның қабылдаған шешімдерінің дұрыстығына кепілдік.

"Батырдың артынан ел жүреді" деген паремия батырдың үлгі-өнеге ролін атап өтеді. Қазақ қоғамында батыр тек қана қорғаушы ғана емес, сонымен қатар рухани көшбасшы ролін де атқарған. Оның әрекеттері, сөздері, тұрмыс-салты ел үшін үлгі болған.

Батырлық идеалдың тағы бір маңызды қыры - оның табиғатпен үндесуі. "Батыр жігіт жылқысын жайлап, жауынгерлік өнерін жаттап жүреді" деген мақал батырдың табиғатпен гармонияда өмір сүруін көрсетеді. Қазақтың көшпелі мәдениетінде батыр тек қана жауынгер ғана емес, сонымен қатар малшы, табиғаттың құпияларын білетін адам болған.

"Батырдың бір сөзі - бір оқ" деген паремия батырдың сөзінің құндылығын атап өтеді. Қазақ қоғамында батырдың сөзі оқтай нақты болған, ол артық сөз қозғамай, бірақ айтқан сөзіне берік болған.

Батырлық идеал - оның ұрпақтар үшін үлгі болуы. "Батыр атасының ізін басады, батыр баласының көзін жояды" деген мақал батырлықтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуын көрсетеді. Қазақтың дәстүрлі түсінігінде батырлық - бұл тек бір адамның қасиеті ғана емес, бүкіл әулеттің, рудың қасиеті болған.

Қазақ паремияларындағы батырлық идеалдың тағы бір терең қырларын қарастырайық:

- "Батырдың бауыры кең" - батырлықтың қонақжайлық пен жомарттықпен байланысы

- "Батыр жігіт жалғыз жүрсе де, жалықпайды" - тәуелсіздік пен өзін-өзі басқару қабілеті

- "Батырдың аты шықпай, ісі шығады" - іс-әрекетпен дәлелдеу маңыздылығы

- "Батыр өз ауылының қорғаны" - жергілікті қауымды қорғау міндеті

- "Батырдың қолынан келмейтін жоқ" - шексіз мүмкіндіктерге сенім [4]

Батырлық идеалдың әлеуметтік аспектілері:

- "Батыр ел үшін, ел батыр үшін" - өзара байланыс пен жауапкершілік

- "Батырсың десең, батырлық істе" - нақты іс-әрекеттің маңыздылығы

- "Батырдың арманы - елдің амандығы" - қоғамдық мүддеге бағдарлану

- Батыр баласына батырлық үйретеді" - дәстүрді жалғастыру

- "Батырлық - бала кезден басталады" - ерте тәрбиенің ролі

Табиғи қасиеттер мен батырлық:

- "Батыр жігіт жылқысын білер" - мал шаруашылығы білімі

- "Батырдың аты далада қалады" - көшпелі өмірмен байланыс

- "Батыр жердің құдіретін біледі" - географиялық білі

- "Батыр аңға да, жауға да тең" - аңшылық дағдылары

- "Батырдың көзі алыстан көреді" - алдын ала болжамдау қабілеті

Рухани қасиеттер:

- "Батырдың жүрегінде иманы бар" - діни сеніммен байланыс

- "Батырлық - жанның жарқылы" - рухани ағарту

- "Батыр өлімнен қорықпайды" - өлімді батыл қабылдау

- "Батырдың дуасы қабыл болады" - құдайға деген сенім.

- "Батырлық - құдайдың сыйы" - құдай берген қасиет ретінде

Қазіргі заманға байланысты түсініктер:

- "Батыр заманға сай өзгереді" - уақыт талабына бейімделу

- "Батырлық тек соғыста ғана емес" - бейбіт кезеңдегі ерлік

- "Қазіргі батыр - білімді батыр" - заманауи құндылықтар [6]

Қазақ паремияларындағы батырлық идеалының негізгі сипаттамалары:

- Толыққандылық (физикалық, рухани, интеллектуалдық)

- Қоғамдық пайдаға бағдарлану

- Табиғатпен үндесу

- Дәстүрге құрмет

- Ұрпақтарға мысал болу

Осы мақал-мәтелдер қазақ халқының батырлық туралы түсінігін толығырақ аша түседі, оның тек қана соғыс жүргізуші емес, сонымен қатар толыққанды тұлға ретіндегі образын көрсетеді. Бұл паремиялар батырлық идеалдың қазақ мәдениетіндегі көп қырлылығын және терең философиялық мазмұнын ашып көрсетеді.

Қорытындылай келе, қазақ паремияларындағы батырлық идеалы көп қырлы және терең мазмұнға ие екенін айта аламыз. Ол тек қана физикалық күш пен ерлікті ғана емес, сонымен қатар ақыл-ой, әділеттілік, адалдық, абырой, ұжымдық жауапкершілік сияқты қасиеттерді қамтиды. Қазақ халқының дүниетанымында батыр - бұл қоғамның рухани және әлеуметтік тірегі, ұрпақтарға үлгі болатын тұлға. [5]

Ағылшын мәдениетіндегі батырлық ("heroism") ұғымы қазақ дәстүрлі түсініктерінен ерекшеленетін бірқатар ерекшеліктерге ие. Бұл бөлімде ағылшын паремиялары арқылы батырлық идеалының негізгі қасиеттері талданады.

1. Жеке ерлік пен индивидуализм

Ағылшын паремияларында батырлық ұғымы негізінен жеке ерлік пен индивидуализмге негізделген:

"Fortune favors the brave" (Бақыт батылдарды тағдайды) - ең танымал ағылшын мақалдарының бірі

"Every man is the architect of his own fortune" (Әркім өз бақытының құрылысшысы)

"He who dares wins" (Батыл жеңеді) - SAS әскери бөлімінің девизи

"No guts, no glory" (Тәуекелсіз – даңқ жоқ)

"The brave man makes his own luck" (Батыл адам өз бақытын жасайды) [3]

2. Прагматизм мен нәтижелілік

Ағылшын батырлық идеалында нәтижеге бағдарлану басым:

"It's not the size of the dog in the fight, but the size of the fight in the dog" (Майданда иттің өлшемі емес, күрес қабілеті маңызды)

"Actions speak louder than words" (Іс сөзден қуатты)

"Better to fight and run away, than to stay and be killed" (Қашып құтылу өліп қалудан жақсы) - прагматикалық көзқарас

"The end justifies the means" (Мақсат құралды ақтайды)

"Winners never quit and quitters never win" (Жеңімпаздар ешқашан бас тартпайды)

"Better a living coward than a dead hero" (Өлі батырдан тірі қорқақ жақсы) - прагматикалық көзқарас

3. Интеллектуалдық тапқырлық

Ағылшын паремияларында ақылдылық пен ерліктің үйлесімі:

"Discretion is the better part of valor" (Ақылдылық - ерліктің бөлігі) - Шекспирден

"Brain is better than brawn" (Ақыл білектен күшті)

"The pen is mightier than the sword" (Қалам қылыштан қуатты)

"Outthink, outmaneuver, outlast" (Ойла, икемлен, шыдамды бол)

"A clever mind is a hero's best weapon" (Айлакер ақыл - батырдың негізгі қаруы)

4. Моральдық тұрақтылық

Батырлықтың этикалық аспектілері:

"Character is what you are in the dark" (Сипат - қараңғыда кім екенің)
"Integrity is doing the right thing when no one is watching" (Абырой - ешкім қарамағанда да дұрыс істеу)

"Honor is the hero's compass" (Намыс - батырдың компасі)

"A true hero is measured by his deeds, not his words" (Шынайы батыр сөзімен емес, ісімен өлшенеді)

"The hero is brave in deeds as well as words" (Батыр істе де, сөзде де батыл)

5. Қоғамдық қызмет пен лидерлік

Батырлықтың әлеуметтік аспектілері:

"A leader is a dealer in hope" (Көшбасшы - үміт сатушы) - Наполеон

"The buck stops here" (Жауапкершілік осында тоқтайды) - Г.Трумэн

"Service to others is the rent you pay for your room here on earth" (Басқаға қызмет - жердегі өміріңізге төлейтін жалға ақы) - М.Әли

"Heroes are made by the paths they choose, not the powers they are given" (Батырлар берілген қуатпен емес, таңдаған жолдарымен жасалады)

"Leadership is action, not position" (Көшбасшылық - лауазым емес, іс-әрекет)

6. Психологиялық тұрақтылық

Ерліктің психикалық аспектілері:

"Courage is fear holding on a minute longer" (Батылдық - қорқыныштан тағы бір минут ұстау)

"Heroism is endurance for one moment more" (Батырлық - тағы бір сәт шыдамдылық)

"Fear is a reaction, courage is a decision" (Қорқыныш - реакция, батылдық - шешім)

"A hero is no braver than an ordinary man, but he is brave five minutes longer" (Батыр кәдімгі адамнан батыл емес, тек бес минут ұзағырақ батыл)

"It's not the strength of the body that counts, but the strength of the spirit" (Дене күші емес, рух күші маңызды)

Қазақ және ағылшын паремияларындағы батырлықты салыстырғанда, келесі айырмашылықтар байқалады:

Критерий	Қазақ паремиялары	Ағылшын паремиялары
Негізгі фокус	Ұжымдық құндылықтар	Жеке жетістіктер
Тарихи контекст	Көшпелі мәдениет	Рыцарлық дәстүр
Басты қасиеттер	Абырой, адалдық	Батылдық, тапқырлық
Өлшем критерийі	Ұрпақтар пікірі	Жеке табыстар

Талдау және қорытынды

Ағылшын паремияларындағы батырлық идеалының негізгі ерекшеліктері:

1. **Индивидуализм:** Батырлық негізінен жеке тұлғаның қасиеті ретінде қарастырылады

2. **Прагматизм:** Нәтижеге бағдарланған көзқарас, кейде моральдық шектеулерден жоғары қойылады.

3. **Интеллектуалды бағдар:** Физикалық күшке қарағанда ақыл-ойдың басымдылығы

4. **Имидж пен нақтылық:** Батырлықтың сыртқы көрінісінен гөрі іс-әрекеттердің маңыздылығы

5. **Лидерлік қасиеттер:** Қоғамдық қызмет пен жауапкершілік түсінігі .

6. **Психологиялық тұрақтылық:** Қорқыныш пен қиындықтарды жеңу стратегиялары [7]

Қазақ және ағылшын батырлық идеалдарының негізгі айырмашылықтары мәдениеттердің тарихи негіздерінен туындайды. Қазақ батырлық идеалы көшпелі

мәдениеттің шарттарында қалыптасқан, онда ұжымдық тіршілік ету қажеттілігі басым болды. Көшпелі қоғамда жеке тұлғаның өмір сүруі тікелей қауымға байланысты болғандықтан, батырдың қасиеттері де осы ұжымдық қажеттіліктерге сай қалыптасты. Мысалы, "Батырдың артынан ел жүреді" деген мақал батырдың қоғам үшін үлгі-өнеге болатындығын айқындайды.

Ағылшын батырлық идеалы индустриалды қоғамның дамуына байланысты қалыптасқан. Капиталистік қатынастардың дамуы жеке бастамашылық пен индивидуализмді қалыптастырды. "Every man is the architect of his own fortune" (Өркім өз бақытының құрылысшысы) деген паремия осы индивидуалистік көзқарасты көрсетеді. Ағылшын мәдениетінде батырдың жеке жетістіктері мен табыстары басым болса, қазақ мәдениетінде батырдың қоғамға қосқан үлесі маңызды болды.

Тарихи тұрғыдан алғанда, қазақ батырлық идеалы үш негізгі функцияны қамтыды:

1. Қорғаныш (елдің қауіпсіздігі)
2. Білім беру (дәстүрлерді сақтау)
3. Ұйымдастыру (қоғамдық үйлесім)

Ағылшын батырлық идеалының негізгі функциялары:

1. Жеке өсу (карьералық жетістіктер)
2. Инновация (жаңашылдық)
3. Табыс (материалдық жетістіктер)

Мәдени антропологтардың пікірінше, қазақ батырлық идеалында "коллективтік ерлік" ұғымы басым болса, ағылшын батырлық идеалында "жеке ерлік" концепциясы дамыған. Мысалы, қазақтың "Ел ішінде ерім бар, ер ішінде күшім бар" деген мақалы ұжымдық күш идеясын көрсетсе, ағылшынның "Self-made man" (Өзін-өзі жасаған адам) ұғымы индивидуализмге негізделген. [9]

Экологиялық факторлар да осы айырмашылықтарды түсіндіруге көмектеседі. Қазақ даласының қатал табиғаты адамдарды бірігіп жұмыс істеуге мәжбүр еткен болса, Англияның теңізге жақын орналасуы және сауда-экономикалық дамуы жеке кәсіпкерлік қабілеттерді дамытуға ықпал етті. Нәтижесінде, қазақ батырлық идеалында адалдық пен абырой, ал ағылшын батырлық идеалында табыс пен инновация басты рөл атқарады.

Қазіргі заман глобализациясы жағдайында бұл екі батырлық моделі өзара әрекеттесе бастады. Дегенмен, тарихи түбірлері терең орныққан бұл айырмашылықтар әлі де екі мәдениеттегі құндылықтар жүйесін ажыратуға мүмкіндік береді. Қазақ батырлық идеалы әлі күнге дейін ұжымдық жауапкершілік пен рухани құндылықтарды басым көрсетсе, ағылшын моделі жеке табыстар мен материалдық жетістіктерді мадақтайды.

Әдебиеттер

Әбілқасымова, Ж. (2020). *Қазақ паремнологиясы: Мақал-мәтелдердегі мәдени кодтар*. Алматы: Қазақ университеті баспасы.

Ахметов, С. (2019). *Батырлық идеясының қазақ халқының дәстүрлі мәдениетіндегі орны*. Астана: Фолиант.

Британ мақал-мәтелдер қоғамы. (2018). *Ағылшын мақалдарының Оксфорд сөздігі* (5-басылым). Oxford University Press.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. (2021). *Қазақ халқының фольклоры: Мақал-мәтелдер жинағы* (3-том). Нұр-Сұлтан.

Мұқтарова, Г. (2017). Көшпелі мәдениеттегі батыр образы. *Орталық Азия зерттеулері*, 15(2), 45-62.

Қазақ ұлттық энциклопедиясы. (2016). *Қазақ мақал-мәтелдері* (4-том). Алматы: Қазақ энциклопедиясы.

Смағұлов, Е. (2020). Қазақ және ағылшын мәдениеттеріндегі батырлық концептілерінің салыстырмалы талдауы. *Филология ғылымдары*, 3(1), 112-125.

Тәуекелов, Қ. (2019). *Фольклортану: әдіснама және теория*. Алматы: Арыс баспасы.

АДАМ МҮНӨЗҮН МҮНӨЗДӨГӨН ТАБИЯТ КУБУЛУШТАРЫ: ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАСЫ

Жүрсүнай ЖУНУСОВА *

Аннотация

Бул макалада кыргыз тилиндеги жаратылыш кубулуштарына негизделген фразеологизмдердин лексико-семантикалык өзгөчөлүктөрү талданат. Атап айтканда, табият кубулуштары – шамал, жамгыр, күн, кар, бороон, чагылган сыяктуу түшүнүктөр аркылуу адамдын мүнөзү, ички дүйнөсү жана жүрүм-туруму кандайча сүрөттөлөрү фразеологиялык деңгээлде каралат. Макалада фразеологизмдердин түз (лексикалык) жана образдуу (семантикалык) маанилери салыштырылып, алардын элдик дүйнөтаанымдагы, тил маданиятындагы ролу ачып берилет. Мындан сырткары, мындай фразеологизмдердин эстетикалык, таасирдүүлүк жана экспрессивдүүлүк функциялары белгиленип, мисалдар аркылуу алардын тилдеги көркөмдүк-стилистикалык мааниси көрсөтүлөт. Изилдөөнүн натыйжасында жаратылыш кубулуштарына таянган фразеологизмдер адам мүнөзүн таамай, элестүү жана улуттук менталитетке шайкеш түрдө чагылдыруучу тил каражаты экени далилденет.

Ачкыч сөздөр: фразеологизм, лексико-семантикалык өзгөчөлүк, жаратылыш кубулушу, адам мүнөзү, образдуулук, кыргыз тили.

The Lexico-Semantic Features of Phraseologisms Reflecting Human Character Through Natural Phenomena

Abstract

This article analyzes the lexico-semantic features of phraseological units based on natural phenomena in the Kyrgyz language. Specifically, the paper explores how human nature, inner world, and behavior are depicted through phraseological concepts associated with natural phenomena such as wind, rain, sun, snow, storm, and lightning. The article compares the direct (lexical) and figurative (semantic) meanings of phraseologisms, highlighting their role in the folk worldview and linguistic culture. Furthermore, the aesthetic, influential, and expressive functions of these phraseological units are discussed, illustrating their stylistic and artistic significance in language through examples. The study concludes that phraseological units based on natural phenomena are effective linguistic tools for depicting human nature in a vivid, imaginative manner, aligning with the national mentality.

Keywords: phraseology, lexico-semantic features, natural phenomena, human nature, imagery, Kyrgyz language.

Киришүү

Кыргыз элинин тил байлыгынын баалуу катмарларынын бири – бул фразеология. Өзгөчө жаратылыш кубулуштарына таянган фразеологизмдер элдин жашоо образы, дүйнөтаанымы, мүнөздү баалоо критерийлери менен тыгыз байланышта калыптанган. Глобалдашуу доорунда улуттук тилдин көркөм каражаттарын иликтөө, өзгөчө фразеологиянын образдуу табиятын терең түшүндүрүү – тилди сактоонун жана өнүктүрүүнүн негизги жолдорунун бири. Жаратылыш кубулуштары менен байланышкан фразеологизмдер адам мүнөзүн чагылдырууда улуттук өзгөчөлүктөрдү жана дүйнөтаанымдын поэтикалык формаларын камтыган маанилүү тилдик бирдиктер болуп саналат. Ошондуктан алардын лексико-семантикалык табиятын изилдөө заманбап тил илими үчүн өзгөчө мааниге ээ. Бул макаланын негизги максаты – жаратылыш кубулуштары аркылуу адам мүнөзүн чагылдырган кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин лексико-семантикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана алар аркылуу элдик тил маданияты менен

* Ош мамлекеттик университети, Филология жана маданият аралык коммуникация институту,
tursunajzunusova341@gmail.com

поэтикалык ой жүгүртүүнүн байланышын ачып көрсөтүү. Изилдөөдө лексико-семантикалык, салыштырма, контексттик жана компоненттик талдоо ыкмалары колдонулат. Мисалдарды чечмелөөдө образдуулук, метафоралык байланыш жана улуттук маданий өзгөчөлүктөр эске алынат.

XX кылымдын экинчи жарымынан тартып, кыргыз тилиндеги фразеологизмдер тил илиминде илимий изилдөөлөрдүн негизги объектисине айланганы белгилүү. Алардын чогултулушу жана изилдениши атайын максаттуу түрдө жүргүзүлүп, окуу китептеринде, илимий эмгектерде жарык көрүп, кадыресе сөздөрдөй эле сөздүктөрдө каттала баштаган. Мындай изилдөөлөрдүн натыйжасында, фразеологизмдердин көпчүлүгү бир нече компоненттен турганы менен, сөз сыяктуу бир гана маанини туюндуруп, өзүнүн функционалдык милдеттерин аткарат. Бул өзгөчөлүк фразеологизмдердин эл оозунан жыйналышына, диалектологиялык изилдөөлөрдө жергиликтүү өзгөчөлүктөр менен чогултулушуна, ошондой эле тил үйрөнүү жана үйрөтүү процесстеринде маанилүү ролду ойношуна шарт түздү.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерде жаратылыш кубулуштары менен байланышкан сөздөр көп кездешет. Алар аркылуу адамдын жүрүм-туруму, мүнөзү, ички дүйнөсү жана эмоциялары чагылдырылат. Жаратылыш кубулуштары аркылуу адамдын мүнөзү, ички сезимдери жана моралдык сапаттары жөнүндөгү ой-пикирлерди билдирген фразеологизмдер кыргыз элинин дүйнө таанымындагы жаратылыш менен терең байланышкандыгын көрсөтөт. Мындай фразеологизмдердин мааниси өтмө жана символикалык болуп, алар тилде терең эмоционалдык жүктү сактап, адамдын жаратылышка болгон мамилесин жана дүйнө таанымын чагылдырат.

Бул макалада жаратылыш кубулуштары менен байланышкан фразеологизмдердин лексико-семантикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрү, ошондой эле аларды котормо жана тил үйрөнүү процесстеринде колдонуу ыкмалары каралат. Мындан тышкары, мындай фразеологизмдердин ар кандай тилдик контексттерде колдонулушу жана алардын тексттин маанисин кеңейтүүдөгү ролу да анализденет. Адамдын ички дүйнөсүн жана мүнөзүн чагылдыруу үчүн жаратылыш кубулуштарынын пайдалануусу кыргыз фразеологиясындагы уникалдуу көрүнүш болуп саналат.

ИЗИЛДӨӨЛӨР ЖАНА ТАЛКУУЛАР

Фразеология – тилдин маанисин, анын структурасын, колдонулушун жана тилдик бирдиктердин өзгөчөлүктөрүн изилдеген тил билиминин бөлүмү. Фразеологизмдерди изилдөө тил илиминин маанилүү жана өзгөчө тармактарынын бири болуп саналат. Бул теманын илимийлүүлүгү тилдин өнүгүшүн, анын маңызын жана өзгөчөлүктөрүн терең түшүнүүгө багытталган изилдөөлөрдү жүргүзүүдө зор мааниге ээ. Фразеологизмдерди изилдөөнүн негизги максаты – тилдик бирдиктердин структурасын, алардын маанисин жана колдонулушун тактоо болуп саналат. Ошондой эле, фразеологизмдердин тилиндеги өзгөрүүлөрү, алардын социалдык, маданий, психологиялык жана эмоционалдык аспектиери да илимий изилдөөнүн негизги багыттарынын бири болуп эсептелет.

XX кылымдын биринчи жарымында фразеологизмдерди лексикологиянын алкагында гана карап, аларды өзүнчө тармак катары изилдөө башталган. 1947-жылы акад. В.В. Виноградовдун “Орус тилиндеги фразеологиялык бирдиктердин негизги түрлөрү” макаласы фразеологиянын өзүнчө тармак катары калыптанышына жол ачкан [1]. Советтик тил илиминин башка тармактарында да фразеология боюнча изилдөөлөр жанданып, көптөгөн монографиялар, макалалар жарыяланды, диссертациялар корголду. Фразеологиянын объектисин аныктоо жана курамын тактоо маселеси талаш-тартыштарды жараткан. Мисалы, фразеологиянын бирдиктерин **идиома** термини аркылуу белгилөө талкууланган. Акад. В.В. Виноградов фразеологизмдерди фразеологиянын негизги бирдиги катары караган жана бул көз караш С.И. Ожегов, А.М. Бабкин, С.Г. Гаврин, Ю.Р. Гепнер сыяктуу окумуштуулар тарабынан колдоого алынган [2]. Бул көз караш түркологияда да акырындап калыптана баштаган. атар тилчиси **С. Муратов** фразеологизмдерди экиге бөлүп кароону сунуштаса, казак окумуштуусу **академик С. Кеңесбаев** баштапкы

изилдөөлөрүндө фразеологизмдерди эки түргө бөлсө, кийинчерээк үч түргө бөлүп кароого өткөн [3]. Башкыр окумуштуусу **З. Г. Ураксин** “Фразеология башкирского языка” аттуу эмгегинде **А. И. Молотковдун** фразеологияны курамына карай “кең” жана “тар” деп бөлүү сунушун сынга алып, мындай жиктөө негизсиз экенин белгилеген [4]. Кыргыз тил илиминде болсо, ХХ кылымдын аягына чейин фразеологияга байланыштуу эки негизги көз караш калыптанган. Бул тууралуу **Р. Эгембердиев** төмөнкүчө белгилейт: “**Ж. Мукамбаев** фразеологизмдердин курамына бардык туруктуу сөз айкаштарын, анын ичинде чакырыктарды, цитаталарды, макал-лакаптарды, табышмактарды, татаал атоолорду да кошуп караган. Мунун өзү фразеологиянын илимий объекттин тактоого туура келбейт” [5]. Көрүнүп тургандай, **Ж. Мукамбаевдин** бул көз карашы **Р. Эгембердиев** жана **Ж. Осмонова** сыяктуу тилчилер тарабынан сынга алынган. Экинчи көз карашка ылайык, макал-лакаптар, ураан-чакырыктар, табышмактар жана цитаталар фразеологизмдердин курамына кирбейт[6].

Бүгүнкү күндө фразеология тил илиминин курамында өз алдынча изилдене турган тармак катары толук таанылып, анын объектиси, курамы жана семантикалык өзгөчөлүктөрү ар тараптан иликтенип келет. Бул багыт түркологияда да кеңири орун алып, илимий иш алып барууну талап кылган актуалдуу тема бойдон калууда. **Г.Бакированын** эмгектери кыргыз тил илиминде чоң мааниге ээ болуп, фразеология боюнча жүргүзгөн изилдөөлөрү өзгөчө бааланат[7]. Ал фразеологизмдерди, алардын курамын жана колдонулушун изилдеп, кыргыз тилиндеги фразеологиянын теориясын өнүктүрүүгө чоң салым кошкон. Г. Бакирова фразеологизмдердин лексикалык, грамматикалык жана семантикалык жактарын изилдеп, алардын түзүлүшүнө жана аткарган ролуна ар тараптан терең талдоо жүргүзгөн. Мисалы, ал фразеологизмдерди жана алардын колдонулушун элдин дүйнөтаанымы, маданияты жана тарыхы менен байланышта караган. **Фразеологизмдердин семантикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрү** боюнча изилдөөчү Г.Бакирова кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин лексикасын изилдеп, алардын маанилерин жана алардын коомдогу ролун терең талдаган. Ал фразеологизмдерди түрдүү категорияларга бөлүп, алардын ар бир түрүнүн лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн белгилеген. Бакирова фразеологизмдердин сүйлөө процессиндеги маанисин жана коммуникациялык ролун көрсөткөн. Ал фразеологияны кыргыз тилинин лексикологиясы менен байланыштырып, сөз айкаштарынын негизинде улуттук дүйнөтаанымды чагылдыруу аркылуу жаңы көз караштарды сунуштаган.

1.1. Табият кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдердин мазмундук-лексикалык мүнөздөмөсү

Фразеологизмдердин көпчүлүгү жаратылыш кубулуштары менен байланышкан, алар жергиликтүү элдин жашоо тажрыйбасынан келип чыккан. Мындай фразеологизмдер адамдын сезимдерин, абалын жана маанайын чагылдырат. Жаратылыш кубулуштары аркылуу адам мүнөзүн сүрөттөгөн фразеологизмдерди изилдөө тилдин өнүгүшүн түшүнүүгө, анын лексикалык жана семантикалык аспектилерин ачууга мүмкүнчүлүк берет. Кыргыз тилинде жаратылыш менен байланышкан фразеологизмдер адамдын ички абалын жана коомдук турмушун чагылдырып, улуттук дүйнөтаанымды жана табигат менен болгон гармонияны түшүнүүгө жол ачат. Мисалы, “жүрөгү муздайт” деген фразеологизм терс мааниде колдонулуп, кыйын кырдаалдарды сүрөттөйт. Мындай изилдөөлөр тилдин маданияттагы маанисин терең ачууга жардам берет.

Жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдер адамдын ички сезимдерин, маанайын жана психологиялык абалын чагылдырууда өтө маанилүү роль аткарат. Мисалы, “салкын көз менен кароо” деген фразеологизм, адамдын бир нерсеге салкын карашы, көңүлү жок, өзүн ачууланып сезиши тууралуу билдирет. Ал эми “жүрөгүнөн муз кеткендей” деген сөз айкашы, адамдын капаска түскөн, жабыркаган, кыйын абалда болгон сезимдерин чагылдырат. Бул фразеологизмдер адамдардын эмоцияларын, иш-аракеттерин, же жүрүм-турумдарын түшүнүүгө жардам берет. Жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдер кыргыз тилинин байлыгын, сөздүн терең

маанисин жана ар кандай символикаларын ачык көрсөтөт. Алар тилдин стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет, сөздөрдүн маанисин тереңдетет, ошондой эле кыргыз элинин дүйнө таанымын, көз караштарын жана табият менен болгон өз ара мамилесин чагылдырат.

1.2. Табият кубулуштарына негизделген фразеологизмдер аркилуу адам мүнөзүнүн чагылдырылышы (лексико-семантикалык талдоо)

Кыргыз тилинде колдонулган ар бир фразеологизм өзүнчө бир тарыхты, бир салтты, бир дүйнө таанымды билдирет. Бул фразеологизмдерди колдонуу аркылуу адам социалдык байланыштарда жана коомдук турмушта өзүнүн маанайын, абалын жана ой-пикирин билдирет. Айыл турмушунда, салттарда жана жөрөлгөлөрдө фразеологизмдер негизги ролду ойнойт. Алар адамдарды бириктирип, коомдук мааниге ээ болушат. Мисалы, "күчтүү аяз" фразеологизми оор абалда калган адамды сүрөттөп, анын катаал турмушун, кыйынчылыктарын көрсөтөт. Ал эми "жаз жаңыртуу" болсо, жаңы башталыштарды, үмүттөрдү жана позитивдүү өзгөрүүлөрдү билдирет. Жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдер кыргыз тилиндеги бай жана уникалдуу тилдик ресурстарды, элдин дүйнө таанымын жана табиятка болгон мамилесин терең түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Бул тилдик бирдиктердин ар биринин өзүнүн терең мааниси, символикасы жана колдонулушу бар, алар аркылуу кыргыз элинин адамдык, эмоционалдык жана руханий дүйнөсүн толук чагылдырууга болот

Таблица №1 Бул таблица жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдерди ар бир темага ылайык топтоо менен, алардын лексикалык жана семантикалык маанисин көрсөтөт

Тема	Фразеологизмдер	Түшүндүрмөсү
Адамдын жүрүш-туруш өзгөчөлүктөрү	Салкын кандуу, жел ооз, ооздон жел чыкпоо, жел өпкө, жүрөгү муз, муз жүрөк, муздаган сандай болуу	Адамдын эмоционалдык абалы, кайдыгер, сезимсиз же чыдамсыз болушу.
Адамдын көңүлүн калтырууну билдиргендер	Тандайынан чаң чыгуу, салкын көз менен кароо, жүрөгүнө муз бүркүү, жүрөгү муздоо, ичи муздоо	Адамдын терс сезимдерге болгон реакциялары жана кош көңүл мамиле кылуусу.
Жүрүш-туруш жана ыкчам кыймылдар	Чаңга илээшпөө, чымын-коюн болуу, желдей учуу, желгенине жел жетпөө, жел кайып	Адамдардын тез, ыкчам кыймылдары жана катуу аракеттерин сүрөттөйт.
Атмосфералык кубулуштар	Уй түгүндөй жаан, аттын тизесинен упураган кургак кар, кар аттын колоңсосуна жаады, муз менен таш	Жаандын, кардын жана сууктун күчүн, катуулугун сүрөттөйт.
Ооруларга байланышкан фразеологизмдер	Жел туруу, жел кабыз, жел жутма	Оорунун аталыштары жана анын таасири, жаратылыш кубулуштарынын ооруну чакыруусу.
Жаратылыш кубулуштарынын мезгилдерге байланыштуу фразеологизмдер	Жазга турум, ала жаздан, коңур күз, ала күз, аюнун каңтары	Жаратылыштын өзгөрүлүп жаткан мезгилдери, күз жана жаз мезгилиндеги белгилүү өзгөрүүлөрү.

Фразеологизм — бул бирдиктүү мааниге ээ болгон туруктуу сөз айкашы. Фразеологизмдин лексико-семантикалык мааниси — бул фразеологизмдин (туруктуу сөз айкашынын) сөздүк (лексикалык) жана маанилик (семантикалык) өзгөчөлүктөрүн, башкача айтканда, анын маанисин жана колдонуудагы функциясын түшүндүргөн термин. Фразеологизмдин лексико-семантикалык мааниси — бул анын түз маанисинен айырмаланып, образдуу, туруктуу жана контекстке байланышкан мааниси. Ал тилдин көркөмдүүлүгүн арттырат жана элдин дүйнөтаанымын, маданиятын чагылдырат. Мисалы: *Тили тишинде жок* — бул "купуя сыр сактабайт" деген маанини берет. Лексикалык мааниси — фразеологизмдин курамындагы сөздөрдүн өз-өзүнчө сөздүк мааниси. Мисалы: *Тил* – сүйлөө органы, *тиш* – ооздун ичиндеги орган. Семантикалык мааниси — бул сөз айкашынын жалпы, туруктуу мааниси, башкача айтканда, көзмө-көз эмес (түз эмес) мааниси. Мисалы: *Тили тишинде жок* дегенде, тил же тиш тууралуу сөз болгон жок, бул киши сыр сактабайт деген образдуу мааниде колдонулат.

"Желдей учуу" фразеологизми кыргыз фразеологиясында кеңири колдонулган сөз айкашы болуп, анын лексико-семантикалык мааниси көп кырдуу жана терең. Фразеологизмдин лексикалык түзүлүшү эки сөздөн турат: "жел" жана "учуу". "Жел" — табигый кубулуш, атмосферада аба массаларынын кыймылы, ал эми "учуу" — абада жогорку ылдамдык менен кыймылдоо, көбүнчө канаттуу жаныбарлардын же учактардын кыймылы менен байланыштуу аракет. Бул эки сөздүн биригүүсү бир бүтүндүктү түзүп, адамдын жүрүм-турумуна карата белгилүү бир символикалык маанини билдирет. Семантикалык мазмуну *"Желдей учуу"* фразеологизминде, негизинен, бир нече маанилердин бири – бир нерсени өтө ылдам, жеңил жана эркин кылуу деп түшүндүрүлөт. Көбүнчө бул фраза адамдын ылдамдыгын, жеңил жана эркин кыймылын сүрөттөө үчүн колдонулат. Мындай колдонуу, белгилүү бир иштерди же абалдарды жеңил, кыйынчылыксыз жасоо идеясын камтыйт. Мисалы, "Ал мектепти желдей учуп бүттү" деп айтканда, бул адамдын иштерди же милдеттерди ылдам жана оңой аткарышына ишарат кылат. Метафоралык жана символикалык мааниси жаратылыш кубулушу менен байланышкан, анда "жел" адамдын ички эркиндигин, күчүн, жок эле дегенде, жылдамдыгын чагылдырат. Адамдын эмоционалдык абалынын жеңилдиги же кыйынчылыктардан тез өтүүчү күчү ушул фразеологизмдин негизги идеялары болуп эсептелет. Бул маани, өз кезегинде, кыргыз тилиндеги башка фразеологизмдерде да кездешкен табигый көрүнүштөрдүн символикалык колдонулушунун үлгүсү катары колдонулушу мүмкүн.

Социомаданий контекстте *"желдей учуу"* фразеологизми кыргыз элинин жашоо турмушундагы ылдамдыкты, алдыга умтулууну жана күч-аракетти билдирүүчү жалпы эле позитивдүү мааниге ээ. Ал адамдын ой-санасын, аракеттерин жана түздүгүн терең сүрөттөө үчүн колдонулат, ошону менен бирге, чыгармачылык ишмердикте, спорттук жетишкендиктерде, турмуштук ийгиликтерде да кеңири колдонула берет. Ошол эле маани менен бул фразеологизмди тарбиялык жана мотивациялык максаттарда да колдонууга болот. Мисалы, *"Желдей учуп кет"* деген сөздөрдү адамдын алдына бир чоң максат коюп, аны ылдам жана ишенимдүү түрдө ишке ашыруу үчүн колдонуудан болот. Ошондой эле, муктаждыкка жана күчтүү көңүл бурууга аракет жасоого чакырат. *"Желдей учуу"* фразеологизми кыргыз тилинде өзүнүн метафоралык, символикалык мааниси менен терең фразеологиялык көркөм сүрөттөөчү курал болуп саналат. Ал адамдын ылдамдыгын, күчтүү аракеттерин жана ички эркиндигин чагылдырып, ошол эле маалда табигый кубулуштарды жана алардын адамдын психологиясына, жүрүм-турумуна кандай таасир этүүчү аспекти тартуулайт.

"Чаңга илешпөө" — кыргыз тилиндеги образдуу фразеологизмдердин бири болуп, жаратылыш кубулушу аркылуу (чаң — кургак, жел тийгенде учкан майда бөлүкчөлөр) адамдын жүрүм-турумун, абдан ылдам же белгисиз тарапка кетип калуусун, артында из калтырбай жоголуп кетүүсүн сүрөттөйт. Бул фразеологизм адамдын шыпылдап, көздөн

кайым болуусун, өтө чыйрак же өз алдынча аракет кылуусун белгилөөдө колдонулат. Мисал: Аларды ээрчип жетейин десең, чаңга да илешпейт — көз ачып жумгуча эле кетип калышат. (Бул мисалда «чаңга илешпөө» – өтө ылдам кыймылдоо же жок болуп кетүү маанисин берет.) Лексико-семантикалык мааниси: Түз мааниси: Чаңга илешпейт – чаң да жетпей калат, башкача айтканда, абдан ылдам кыймылдайт. Көчмө мааниси: Бирөөнүн артынан жетүү мүмкүн эмес, көздөн кайым болуу, ачык эмес багытта тез жоголуу. Лексикалык түзүлүшү боюнча Фразеологизм "чаңга илешпөө" деген эки сөздөн турат. "Чаң" – абада учуп жүргөн майда бөлүкчөлөр, ал эми "илешпөө" – бир нерсеге жабышпоо, кармалышпоо маңызын билдирет. Бул жерде "чаң" – бир нерсенин айланасындагы кир, тазалыкты бузган бөлүкчөлөр, ал эми "илешпөө" – бир нерсеге катышпай, таза калуу дегенди билдирет. "Чаңга илешпөө" фразеологизминин семантикалык мазмуну адамдын таза, бузулбай, арамдашуудан алыс болушун билдирет. Эгерде бир адам "чаңга илешпей" калса, ал өмүрүндө кир, бүдөмүк, түз эмес иштерден алыс болгон адам катары сүрөттөлөт. Бул фраза жакшы, адептүү инсанды, жамандыкка катышпай, акыйкат жолдо жүргөн адамды белгилөө үчүн колдонулат. Метафоралык жана символикалык мааниси жагынан *чаң фразеологизми* — бул бир нерсени бузган, кычыштырган, алсыздандырган элемент катары символдоштурулат. Чаңга илешпөө – бул бузулбай, туура жолдо калуу деген мааниге ээ. «Шамалдай учуу» фразеологизминин лексикалык түзүлүшүндө "шамал" жана "учуу" деген сөздөр колдонулат. "Шамал" – абанын кыймылы, ал эми "учуу" – жогорку ылдамдык менен абада кыймылдоо маңызын билдирет. "Шамалдай учуу" фразеологизминин семантикалык мазмуну адамдын иш-аракетинин эркиндигин, ылдамдыгын жана жеңилдигин сүрөттөйт. Мындай учурда адам кимдир бирөөнүн кийлигишүүсүз, кыйынчылыксыз жана жеңил кыймылдайт. Мисалы, "Шамалдай учуп кетти" деген сөздөр, адамдын ишти тез жана оңой аткаргандыгын көрсөтөт.

Метафоралык жана символикалык мааниси боюнча *шамал* — бул тез жана эркин кыймылдайт, ошондуктан "шамалдай учуу" фразеологизми ишти жеңил жана ылдам аткаруу, кыйынчылыксыз жүрүү дегенди билдирет. Мисал: *Балалык кез шамалдай учуп өтүп кетти...* (Кезеңдин абдан тез өтүп кеткенин, убактылуулугун билдирет). *Ал шаардан шаарга шамалдай учуп, тынбай иштеди.* (Өтө ылдам, активдүү кыймылды сүрөттөйт). *Жаш жигит шамалдай учуп кете барды, артынан эч ким да аңдай албай калды.* (Тез жоголуу, из калтырбай кетүү). Стилдик жана образдуу өзгөчөлүгү боюнча бул фразеологизмде жаратылыш кубулушу — шамал аркылуу адамдын ылдамдыгы, туруктуу болбостугу же жашоонун өтмө мүнөзү поэтикалуу сүрөттөлөт. Образ күчтүү жана терең эмоционалдык мааниге ээ “Шамалдай учуу” фразеологизмин жана ага окшош жаратылыш кубулуштары аркылуу адам мүнөзүн чагылдырган фразеологизмдерди тематикалык топко бөлүп, адам мүнөзү менен байланыштырып көрөлү. Бул фразеологизмдердин баары табият көрүнүштөрүнүн өзгөчөлүгүн адамдын психологиясы же жүрүм-туруму менен салыштыруу жолу менен түзүлөт. Кыргыз тилинде бул көрүнүштөр метафоралык образ катары кеңири колдонулат жана элдик философиянын бир көрүнүшү болуп эсептелет.

Таблица №2 Табигый кубулуштар аркылуу адам мүнөзү

№	Фразеологизм	Метафорикалык мааниси	Адам мүнөзүнө байланыштуу түшүндүрмө
1	Суудай таза	Абдан таза, айкын, ачык	Кескин ой жүгүртүүсү бар, карамдуу, айкын мүнөз
2	Тунөрүү	Көп убакыттан кийин да көңүл толбой турган, каршылыктан баш тартуу	Өтүп кеткен же үмүтү өчкөн адам, катаал жагдайда да кыймылсыздык
3	Күн сыяктуу жылуу	Мээримдүү, сылык, чакан энергиянын жайылып турганы	Мээримдүү, жанды жанаша тартып турган, ыңгайлуу адам

№	Фразеологизм	Метафорикалык мааниси	Адам мүнөзүнө байланыштуу түшүндүрмө
4	Көгөрүп алуу	Өзгөртүп же өзгөртүү мүмкүн эмес, тырышып иштөөнүн пайдасыздыгы	Өзүн өзгөртүүгө, кыйынчылыктарга карабай, элдин ой-пикирин өзгөртүүгө кызыкпаган, ишенимдүү адам
5	Оттой күйүү	Өтүп кеткен кайгы же агрессия, күчтүү, алсыз болуу	Кескин, ачууланган, душманчыл же өткөндө да жүрөктө күйгөн адам
6	Маң болуп калуу	Кыйын кырдаалга дуушар болуу, ден-соолуктун начарлашын билдирет	Өткөрүп жаткан сезимдери же маселеси менен чөгүп кеткен, өтө депрессияга дуушар болгон адам
7	Күн менен түндөй	Тосуулар, контрасттар, кыйынчылыктар	Бир аз убакыт ичинде өтө чоң өзгөрүүлөрдү башынан өткөргөн адам
8	Шамалдай желпүү	Туруксуздук, ынанымсyzдык, өз ордун таба албоо	Өтүшү ынгайсыз, туруксуз жана көз карандысыз адам

Бул таблицада **суу, от, таш, күн** сыяктуу табигый кубулуштар аркылуу берилген фразеологизмдер адамдын мүнөзүнүн түрлөрүн, анын ички абалын, туруктуулугун же туруксуздугун бейнелөөдө колдонулат. Ар бир фразеологизмде адамдын эмоциялары, жүрүм-туруму жана ички дүйнөсү табият менен салыштырылат.

2. Фразеологизмдердин лексико-семантикалык мааниси

Фразеологизмдердин лексико-семантикалык мааниси — бул фразеологизмдердин түзүлгөн сөздөрүнүн сөздүк маанисинин негизинде эмес, аларды туруктуу бирдик катары караганда билдирген жалпы мааниси. Яғни, фразеологизмдердин лексико-семантикалык маңызы — бул анын курамындагы сөздөрдүн өз алдынча маанилеринин аралашмасынан жаралган уникалдуу, абстракцияланган маанини түшүндүрөт. Фразеологизмдер көбүнчө өзүнчө бүтүн маани жана ойлорду чагылдыруу үчүн колдонулат, ал эми алардын лексикалык мааниси ошол фразаны түзгөн сөздөрдүн жеке маанилеринен айырмаланат. Мисалы, "жүрөгү муздайт" деген фразеологизмде "жүрөк" жана "муз" сөздөрүнүн жеке мааниси (жүрөк — адамдын денесиндеги органдын аты, муз — тоңдуруу үчүн колдонулган зат) менен байланышы жок. Бул фраза терс маанидеги сезимдерди, эмоциялык сууктыкты жана кайгылуу абалды чагылдырат. Лексико-семантикалык маанинин өзгөчөлүгү фразеологизмдин колдонулушундагы абстракциядан келип чыгат, андыктан сөздөрдүн бирикмеси катары фразеологизмдердин жалпы маңызы башка бирдиктердин сөздүк маанисинен айрымдалып, өзүнчө бир түбөлүктүү мааниге ээ болот. Мындан тышкары, фразеологизмдердин маңызы контекстке жана коомдук-психологиялык шарттарга жараша да өзгөрүшү мүмкүн. **Жел фразеологиясы: I зат:** Жел — абанын агымы, бирде катуулап, бирде акырындап согуучу табигый кубулуш. Мисал: "Коңур жел. Капчыгайдан сыдырым жел сого баштады" (Абдукаримов). Макал: "Жел жүрбөсө, чөптүн башы кыймылдабайт."

- **Жел сөз** — куру сөз.
- **Жел өпкө** — ала көөдөн, жеңил мүнөз.
- **Жел таман** — көп баскан, бир жерде тура албаган, кыдырып эле басып жүргөндү жакшы көргөн. Мисалы: "Парман менин Айымханым силер айткандай жел таман эмес" (Бөкөнбаев).

- **Жел таман желип-жортуп айылдап жүр, Жээлигип өзүн-өзү дайындап жүр** (Тоголок Молдо).

- **Жели чыгуу** — көп жүрүп, бой көтөрүп, эч кимди көзүнө илбей жүрүп, бир катуу жазадан же кырсыктан улам эсине келүү, сынынан өтүү.

- **Жел бакан** — шамал болгондо боз үйдүн ичинен тиреп бекитүүчү башы ачакей бакан, шыргый.

• **Жел боо** — түндүктүн капшыт жаккы эки жанына тагылып, үйдү шамал урушунан сактоочу жиптер.

• **Жел кайык** — шамал менен жүрүүчү кайык. Мисалы: "Тор салып Иван азамат, Айдаганы жел кайык" (Үсөнбаев).

• **Жел тегирмен** — желдин күчү менен жүрүүчү тегирмен.

II этиш: Катуу басыктан ылдам, текиреңге жетпеген жүрүш менен жүрүү, жорто жүрүү. Мисал: "Бөрүчө желип бөксөлөп жөнөдү" («Чалкан»). **Өт.** Үстүртөн кайып өтүү, тереңдеп барбоо. Мисалы: "Жети күнкү жаандан, желип өткөн суу жакшы" (макал).

III этишинин туюк мамилеси: Жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдердин көпчүлүгү күнүмдүк турмушка, адамдардын эмоциясына, жүрүм-турумуна жана психологиясына таасир этет. Алар адамдын ички дүйнөсүнүн ар кандай учурларын, оң жана терс сапаттарын, ошондой эле сезимдерин жана мүнөздөрүн чагылдырып, көп учурда өтмө жана каймана мааниде колдонулат. Мисалы: "жел ооз" же "жел таман" фразеологизмдери адамдын акылсыздыгын, туруксуздугун жана туура эмес жүрүм-турумун билдирет. "Жүрөгү муз" же "муз жүрөк" фразеологизмдери болсо адамдын эмоционалдык салкындыгын, анык эмес жана муздак мамилелерин сүрөттөйт.

Фразеологизмдин курамындагы сөздөрдүн сөздүк маанисине карабай, жалпы туруктуу бирдиги катары кандай көзмө-көз эмес маанини берип жатканын аныктаса болот.

а) "Шамалдай учуу"

• Лексикалык мааниси: Шамал – табигый кыймыл, учуу – абага көтөрүлүү.

• Семантикалык мааниси: Тез, күтүүсүз кетүү, туруксуз болуу, көңүлү бир жерде турбаган адам.

• Образ: Шамалдай туруктуу эмес, бир жерге токтобойт.

б) "Күндөй жаркыраган"

• Лексикалык мааниси: Күн – жарык, жылуулук берген асман телосу, жаркыроо – жарык берүү.

• Семантикалык мааниси: Мээримдүү, жайдары, ачык адам.

• Образ: Күндүн жарыгы адамдын мүнөзүн чагылдырат.

в) "Жамгырдай төгүлгөн" (сөз, көз жаш ж.б.)

• Лексикалык мааниси: Жамгыр – асмандан жааган суу.

• Семантикалык мааниси: Арбын, токтобой агуу, көп эмоцияны чагылдыруу (мисалы, ый).

• Образ: Жамгырдай эмоциялуу, токтобой сүйлөгөн, же көз жашка муунган адам.

г) "Бороондой тийди"

• Семантикалык мааниси: Өтө катаал, кескин, катуу жорук жасаган адам.

• Образ: Табияттагы бороон адамдын таасирин күчөтөт.

3. Мындай фразеологизмдердин функциясы

• Адам мүнөзүн образдуу, метафоралык тил менен сүрөттөө.

• Мүнөздү эмоция менен берүү.

• Тилдин көркөмдүүлүгүн жана байлыгын көрсөтүү.

• Элдин табиятка болгон мамилесин жана дүйнөтаанымын чагылдыруу.

2.1. Фразеологизмдердин семантикалык катмары алардын көп маанилүү болушу

Фразеологизмдерди колдонууда жаратылыш кубулуштары көп учурда адамдардын абалын, кырдаалын жана ички сезимдерин билдирүү үчүн кеңири колдонулат. Бул кубулуштар — жердин, абанын, суунун, жандуу табияттын элементтери жана аларга байланыштуу көрүнүштөр — адамдын эмоцияларын, жүрүм-турумун, мүнөзүн символикалуу түрдө чагылдырып, аларды адамдын ички дүйнөсү менен байланыштырган маанилерди түзөт. Мисалы: "Жүрөгү муз" — адамдын эмпатиясыздыгын, катуу, катаал мамилесин билдирүү. Бул жерде муз адамдын ички дүйнөсүнүн салкын болушун, эмоциянын жоктугун символдойт. "Желден ийри болуу" — адамдын акылсыздыгын,

айрыкча кырдаалга туура келбеген же туура эмес жүрүм-турумду көрсөтүү. Желдин өзгөрмөлүү, кыймылдуу табияты адамдын туруктуулуктун жоктугун билдирет. "Чаңга илешпөө" — адамдын өтө сак болушун, кылдаттыгын, ишин кылдаттык менен жасоону билдирет. Чаң өзү жердин топурактуу, чүпүрөк сымал күбүрөгөн жана начарлаткан абалы адамдын ишин аярдык менен жасап, чоң сактыкта жүргөндүгүн чагылдырат. "Жүрөгүнө муз бүркүү" — адамдын жүрөгүндө жылуулук жоктугу, катуу болуу, башка адамдарга карата ачуулануу же кайратсыздыкты билдирет. "Желди сүзгөнгө жүрөгү жетпейт" — айрым адамдардын жашоо абалы жана кырдаалына карата ички күч-кубаттын жоктугун же алардын оор кырдаалга туруштук берүүгө мүмкүнчүлүгүнүн болбогондугун билдирет.

Жаратылыш кубулуштарына байланышкан фразеологизмдердин колдонулушу адамдардын психологиясын жана коомдогу абалын терең түшүнүүгө жардам берет, ошондой эле тилдин көркөмдүк күчүн жогорулатат. Ар бир жаратылыш элементаринин мааниси адамдын ички сезимдери жана абалы менен тыгыз байланышта болуп, аны ошол же башка тартипте чагылдырып, тексттин эмоционалдык багытын күчөтөт. Фразеологизмдерди колдонууда жаратылыш кубулуштары көп учурда адамдардын абалын, кырдаалын жана ички сезимдерин билдирүү үчүн колдонулат. Бул кубулуштардын тилиндеги маанилер өтмө жана каймана түрдө чагылдырылып, адамдын руханий дүйнөсүн түзөт. Жаратылыш кубулуштары аркылуу түзүлгөн фразеологизмдер, мисалы, "кабагынан кар жааган", "кабагын кар баскан", "жүрөгүнө суу бүркүү", "салкын көз менен кароо", "тандайынан чаң чыгуу" сыяктуу фразалар аркылуу адамдын ички дүйнөсү, анын эмоциялары жана жүрүм-туруму ачык көрүнөт.

2.2. Мезгил жана жаратылыш кубулуштары менен байланышкан фразеологизмдер

Адамдын ички сезимдерин, абалын жана кыймылдарын терең түшүнүүгө жардам берет. Алар адамдардын турмушундагы өзгөрүүлөргө жана кырдаалдарга байланыштуу конкреттүү сезимдерди чагылдырып, көбүнчө символикалык мааниге ээ. Ар бир мезгил — жаз, күз, кыш — өзүнүн таасирин жаратат жана тил аркылуу ушул таасирлерди көрсөтүп, адамдын мүнөзүн, абалын, психологиялык абалын көрсөтөт. Жаратылыш кубулуштары аркылуу адамдын ички дүйнөсүн, мүнөзүн, жүрүм-турумун сүрөттөөдө чоң мааниге ээ. Бул тилдик бирдиктер аркылуу кыргыз эли адам баласынын турмуштагы абалын, эмоциялык дүйнөсүн, акыл-эсин жана кулк-мүнөзүн жаратылыш менен салыштырып, таамай, кыска жана терең маанилүү ой билдирип келген. Айрыкча, жыл мезгилдерине, күн-түн алмашуусуна, абанын шарттарына байланыштуу айтылган сөз айкаштары аркылуу адамдын психологиялык абалы да чагылдырылат. Мисалы, "сары күз" жаратылыштын кооздугун жана акыркы мезгилин түшүндүрүп, адамдын дагы жашоосундагы өткөн мезгилдерди жана жаңы мүмкүнчүлүктөргө даярдыгын чагылдырат. Бул фразеологизмдерди колдонуу адамдардын ой жүгүртүүсүнө жана алардын эмоционалдык абалына терең таасир этет, жана жаратылыштын өзгөрүүлөрү аркылуу адамдын ички дүйнөсүн, сезимдерин түшүнүүгө жол ачат.

Таблица №3 мезгилдик фразеологизмдердин адам мүнөзүнө байланыштырылган колдонулушу жана алардын мааниси

Фразеологизм	Түз мааниси	Каймана мааниси (адамга таандык)
Кабагынан кар жааган	Кабагы бүркөлүп турган аба ырайы	Ачуулуу, көңүлсүз, кабагы салыңкы адам
Салкын көз менен кароо	Салкын, жылуулугу жок көз караш	Сезимсиз, кайдыгер, кош көңүл мамиле
Сары күздөй мундуу	Сары күз – жалбырак түшүп, табият солгундаган учур	Кайгыга батып, санаага чөккөн, жалгызсыган адам

Фразеологизм	Түз мааниси	Каймана мааниси (адамга таандык)
Сары өзөктөй саргайган	Сары өзөк – көптөн бери жатып калган чөп	Тескери, көкүтмө, санаачыл, өмүргө суз караган адам
Жүрөгү муз болгон / муз жүрөк	Муздактыкты сездирген жүрөк	Сезимге бай эмес, таш боор, кайдыгер адам
Чаңын асманга сапырды	Жерден чыккан чаң асманга көтөрүлдү	Өтө ылдам, шашмадан, катаал аракетке барган адам
Жүрөгүнө муз бүркүлдү	Муздактык жүрөккө тийди	Катуу капа болду, көңүлү калды
Узак күндөй тартылды	Узак күн – жайкы узун күндөр	Кыйналган учурду сүрөттөө, убакыт өтпөй жаткандай сезилет
Түнкү үштөй жыш	Үш – суук, суук түн	Жылуулук жок, ич күйдүргөн, көңүлдү ооруткан абал

Фразеологизмдер — бул элдин акылмандыгынын, турмуштук байкоосунун, тилинин көркөмдүүлүгүнүн, психологиялык тереңдигинин чагылышы. Өзгөчө адам мүнөзүн сүрөттөөдө фразеологизмдер чоң мааниге ээ, анткени алар сөздү түз айтпай эле, аны кыйыр мааниде, салыштырма, образдуу, таасирдүү жана сезимге бай кылып жеткирүүгө мүмкүндүк берет. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер адамдын мүнөзүн табият кубулуштарына, жаныбарлар дүйнөсүнө, түшүнүксүз эмоцияларга, жыл мезгилдерине, сезимдик абалдарга салыштырып сүрөттөйт. Мындай салыштыруулар адамдын мүнөзүнүн көрүнбөгөн, жашыруун жактарын да ачып берет. Мисалдар: *Кабагынан кар жсаайт* – ачуулуу, көңүлсүз, өзүнө жолотпогон адам;

Жүрөгү тоо болуп калды – тынчтанды, коркконунан арылды;

Жүрөгү үшүп кетти – коркту, чочуду;

Суу кечпеген сөз айтты – ойлонбой сүйлөгөн, жоопкерчиликсиз адам;

Көңүлү көтөрүлдү – сүйүндү, ишеним пайда болду;

Кылтын көз – шектүү, айлакер адам.

Фразеологизмдер ар бир мүнөздөгү адамды бир эле сөз айкашы менен мүнөздөй алат. Бул айкындык менен тереңдикти айкалыштырат. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерде психологиялык абал көп учурда жаратылыш көрүнүштөрү, түс, жыл мезгили, абанын абалы аркылуу берилет. Мисалы: *Сары күздөй жалгызсыды* – кайгыга батып, өзүн жалгыз сезген адамды элестетет; *Салкын көз менен карады* – сезимсиз, кайдыгер мамиле кылганын көрсөтөт. Мүнөздү сүрөттөө аркылуу фразеологизмдер моралдык баалуулуктарды да жеткирет: жакшы-жаманды айырмалап, кандай адам болууга болоорун же болбошун көрсөтөт. Бул фразеологизмдер тарбия берүүдөгү таасирдүү курал катары да колдонулат. Мисалы: *Эки жүздүү адам* – чынчыл эмес, кошоматчы; *Жүзү жарык адам* – ак ниеттүү, жакшы адам; *Жаман иштин өлүгү чыгат* – жаман иштин түбү ачылат дегенди билдирет.

Жыйынтыктоо

Фразеологизмдер адам мүнөзүнүн ич ара катмарларын, эмоцияларын жана психологиялык абалын жандуу, образдуу жана так сүрөттөйт. Алар **тилдин байлыгынан, улуттук менталитеттен, таанып-билүү процесстеринен** жана **дүйнө таанымдан** кабар берет. Кыргыз эли фразеологизмдер аркылуу адам мүнөзүн табият менен салыштырып, аны философиялык тереңдик менен, көркөм жана поэтикалык формада берген. Бул көрүнүш фразеологизмдерди тилдеги эң маанилүү, таасирдүү жана турмуштук баалуулук катары мүнөздөйт.

Жаратылыш кубулуштарына байланыштуу фразеологизмдер кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн, анын аймактык жана маданий багыттарын терең түшүнүүгө мүмкүндүк

берет. Бул фразеологизмдер адамдардын эмоцияларын, мүнөзүн, жүрүм-турумун жана социалдык абалын сүрөттөйт, ошондой эле жергиликтүү элдин турмушунун жана дүйнө таанымын чагылдырган тилдик бирдиктер болуп саналат. Мындай изилдөөлөр кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин толук жана так түшүнүлүшүн камсыз кылат, ошондой эле тилдин динамикалык жана эволюциялык процессин байкоого мүмкүнчүлүк берет. Жыйынтыгында, фразеологизмдердин илимий изилдениши тилдин маңызын жана анын терең функционалдык аспектилерин ачууга көмөктөшөт. Бул тема тилдин калыптанышындагы, анын коомдогу орду жана колдонулушунун ар түрдүү багыттарында маанилүү роль ойнойт.

Адабияттар

Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Шахматов А.А. Сб.статей и материалов. М-Л: 1947, с. 339-364

Васильев Л.М. Семантические и грамматические свойства фразеологизма как критерий отграничения фразеологизмов от нефразеологических сочетаний // Семантико-грамматические свойства фразеологизмов рус. яз. - Челябинск, 1985.

Гашева Л.П. Влияние семантических свойств процессуальных фразеологизмов на расположение их компонентов внутри единицы // Семантико-грамматические свойства фразеологизмов русс.яз. - Челябинск, 1985.

Кенесбаев С.К. Казак тилинин фразеологиялык сөздүгү. Алматы: 1977.

Назаров А.П. Художественно-функциональные основы экспрессивности фразеологических единиц: автореф. дис.... канд. филол. наук. - М., 1985.

Эгембердиев, Р. (2009). Кеп маанилуу (полисемиялык) фразеологизмдер. *Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики* , (2), 88-90.

Бакирова, Г. К., Молдоназарова А. Т. (2022). Көчмөн турмушка байланыштуу айтылган кыргыз тилиндеги фразеологизмдер *ИЗВЕСТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ* , (3), 127-133.

Жазгүл, К. КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА КЫРГЫЗСКАЯ ФРАЗЕОЛОГИЯ.

Осмонова, Ж. (2008). КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЭТИШТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР. *Вестник Бишкекского гуманитарного университета* , (3), 72-74.

Эл-сөздүк. <https://el-sozduk.kg/zhel/>

**TURKIY XALQLAR FOLKLORIDAGI AYRIM IZOHTALAB PAREMALAR
TADQIQI VA TALQINI
(Vatan va vatanparvarlik haqidagi o'zbek xalq paremalari asosida)**

Ozoda SHARIPOVA *

Annotatsiya

Tadqiqotning asosiy maqsadi – turkiy xalqlar folklorida vatanparvarlik va milliy qadriyatlar ifodalanishining turli shakllarini tahlil qilish, ularning xalq ruhiyatidagi ahamiyatini ochib berishdir. Vatan va vatanparvarlik mavzusi turkiy xalqlar tarixiy xotirasi va ruhiy birligini aks ettirishda muhim ahamiyatga ega. Xalqlar va jamiyatlar tabiatiga xos doimiy yangilanish va rivojlanishning, shuningdek, milliy va etnik o'zlik saqlanishi ramzi bo'lgan an'analarning qadimiy izlari folklor namunalarida o'z ifodasini topgan. Maqolada o'zbek xalq paremiologik fondidan keng o'rin olgan vatan va vatanparvarlik mavzusidagi maqol va matallar tahlil qilingan. Ular tarkibidagi qadimiy turkiy an'analardan biri bo'lgan *to'rkun, ovul* tushunchalari o'ziga xos tarzda talqin etilgan. Ko'chmanchi xalqlar uchun *turar joy* ma'nosini anglatuvchi *ovul* tushunchasiga turkiy o'zbek millati qadimdan *uy va oila qadri, milliy o'zlikning ifodasi* sifatida munosabatda bo'lganligi asoslab berilgan. Maqolada o'zbek xalq folklorida vatanga va shu yerda yashovchi xalqqa bo'lgan muhabbatni aks ettiruvchi paremalarni tahlil etish orqali milliy o'zlikni anglashda va vatanga bo'lgan muhabbatni tarbiyalashda folklorning o'рни beqiyos ekanligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: vatan, vatanparvarlik, turkiy xalqlar, folklor, maqol, matal.

Research and Interpretation of Some Explanatory Parameters in the Folklore of Turkish Nations (Based On The Pemas Of The Uzbek Nation About Homeland And Patriotism)

Abstract

The main goal of the research is to analyze various forms of expression of patriotism and national values in the folklore of Turkic peoples, to reveal their significance in the people's psyche. The topic of homeland and patriotism is important in reflecting the historical memory and spiritual unity of the Turkic peoples. The ancient traces of traditions, which are a symbol of the constant renewal and development of the nature of peoples and societies, as well as the preservation of national and ethnic identity, are expressed in folklore examples. The article analyzes proverbs and sayings on the topic of homeland and patriotism, which are widely used in the Uzbek people's paremiological fund. The concepts of *torkun* and *ovul*, which are one of the ancient Turkish traditions, are interpreted in their own way. The concept of *ovul*, which means "dwelling place" for nomadic peoples, is justified by the fact that the Turkic Uzbek nation treated it as the value of home and family, as an expression of national identity. The article shows the role of folklore in the realization of national identity and education of love for the homeland by analyzing the poems in Uzbek folk folklore that reflect the love for the land, the homeland, and the people living there.

Key words: homeland, patriotism, Turkic peoples, folklore, proverb, matal.

Har bir xalqning paremiologik fondi uning tarixiy va madaniy o'zligini aks ettiruvchi eng boy va qimmatbaho manbalardan biridir. Xalq orasida keng tarqalgan maqol va matallar milliy qadriyatlarni saqlash va ularga bo'lgan hurmatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, vatanga bo'lgan muhabbat va vatanparvarlik mavzusi turkiy xalqlar, shu qatorda o'zbek millatiga xos folklor namunalarida ham alohida o'rin tutadi. Vatan, ona yurt va millatga bo'lgan sadoqatni ifodalovchi paremalar xalqning ruhiy dunyosini, uning tarixiy tajribasini va qadriyatlarini namoyon etadi. Quyida shu mavzudagi bir qator paremalar tanlab olingan va tahlil qilingan.

AYLANASI OVULI, TO'GARAGI TO'RKUNI

* Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti. Ozodaxon925@gmail.com

Qadimgi el-uluslardan asrlar osha unutilmay, ardoqlanib kelinayotgan uy, turar joy barpo qilish bilan bog‘liq milliy qadriyatlardan biri ovul va u bilan assotsiatsiyalanuvchi an‘analardir. *Ovul* – kichik qishloq, asosan, chorvachilik bilan shug‘illanadigan ko‘chmanchi xalq, qabila yoxud katta bir oila joylashgan alohida joy. Turk va mongol tillarida ham bu so‘z mavjud bo‘lib, *oila, uy, turargoh, ko‘cha, o‘z uyi taraf, qo‘shni taraf, qishloq va qo‘ylar boqiladigan uycha* kabi ma’nolarni anglatgan. Qadimdan chorvachilik bilan shug‘ullanib kelgan ayrim voha hududlarida milliy o‘zligimizni namoyon qiluvchi bu shakldagi turargohlar hozirda ham ko‘plab uchraydi.

Parema tarkibidagi *to‘garak, to‘rkun* so‘zlari bugungi kun kishisi uchun bir qadar notanish bo‘lishi mumkin.

To‘garak eski turkiy tilda *dumaloq, doira shaklidagi* singari ma’nolarni anglatgan (O‘TEL).

To‘rkun haqida to‘xtaladigan bo‘lsak, bu so‘z juda qadimiy bo‘lib, M.Koshg‘ariy uni “qizning ota-onasining uyi” deb izohlagan (Koshg‘ariy. 1963, III: 414). Prof. G‘aybullaboboyor fikriga ko‘ra, bu atama “to‘r” va “kun” ko‘rinishida ikkita so‘zning birikuvidan kelib chiqqan. “Chamasi, “to‘rkun” so‘zining ildizi “to‘r” eski turkcha “uydagi ardoqli burchak, o‘rin”; “kun” esa “el” anglamidagi so‘zga yoki *-kun/-kin* ko‘rinishlaridagi so‘z yasovchi qo‘shimchalardan biriga borib taqaladi. Qipchoq shevasida so‘zlashuvchi o‘zbeklarda “to‘rkun”, “to‘rkunlash” degan an‘ana uchrab, unga ko‘ra, to‘ydan bir-ikki oy o‘tib kelin ilk bor ota uyiga borgach, u bilan birga kelgan quda-andalar uchun kelin tomondagilar – ota-onasi ziyofat uyushtiradi” (5). Bugungi kunda ham Toshkent viloyatining Ohangaron tumanida yashovchi yurtdoshlarimiz orasida kelin bo‘lib tushgan qizning ota uyiga borishini *to‘rkun* deb atash saqlanib qolgan (Toshboyev, 2019). Tarkibida qo‘llangan so‘zlar ma’nosini umumlashtirib, ushbu paremani “Vatanning keng sarhadlari tug‘ilib o‘sgan kichik vatani – ovuli singari qadrlil, uning ichida yashamoqlik esa ota-onaga uyida – to‘rkunda e‘zozlanib, betashvish, bexavotir yashagandek yoqimli”, deya izohlash mumkin.

KIYMOQQA KATAN YAXSHI, TURMOQQA VATAN YAXSHI

Ma’noviy valentlik talabidan kelib chiqqan holda baholanadigan bo‘lsa, *kiymoq* fe’li bilan birga qo‘llangan *katan* so‘zining kiyim-kechak bilan bog‘liq buyum turi ekanligi anglashiladi. Biroq milliy lug‘atlarimizdan bu so‘z izohlangan yoki u haqida biror ma’lumot keltirib o‘tilgan o‘rinni topa olmadik. Kiyim-kechak nomlari bilan bog‘liq maxsus lug‘at va tadqiqot ishlarida ham uning izohiga to‘xtalib o‘tilmagan (Asomiddinova, 1981). Bundan kelib chiqadiki, katan o‘zbek xalqi uchun keng tarqalgan milliy mato yoki kiyim turi emas.

Hindlarda sari va boshqa kiyimlarni to‘qishda ishlatiladigan ipak matoning bir turi katan deb nomlanadi. Katan sof ipak tolasidan to‘qiladigan yorqin, hashamatli ko‘rinishga ega, mayin, yuqori sifatli mato bo‘lganligi sababli undan, asosan, to‘y-bazmlar, tantanali marosimlar uchun kiyimlar tikiladi. Manbalarda uning kelib chiqishi forslarga borib taqalishi va keyinchalik hindlar tomonidan o‘zlashtirilganligi aytiladi (6). Hindiston, Eron va o‘zbeklar yashaydigan hudud Buyuk ipak yo‘lida joylashganligi e’tiborga olinadigan bo‘lsa, savdo-sotiq aloqalari natijasida, ayni qaysi xalq tomonidan kirib kelganligi noma’lum bo‘lsa-da, bu mato turining bizning hududlarda ham tarqalgan bo‘lishi ehtimolga juda yaqin.

Mazkur qiyoslash orqali maqolda kiyimlarning eng yoqimlisi, sifatlisi va chiroylisi – katandan tikilgani; shunga mutanosib ravishda, yurtlarning eng yaxshisi, yashash uchun munosibi – har kimning ona vatani ekanligi anglashiladi.

ELLIK YILDA EL YANGI

Xalqlarga xos umumiy xususiyatlardan biri ularning doimiy rivojlanishda, yangilanishda, o‘zgarishda ekanligidir. Mazkur xulosa *Ellik yilda el yangi* tarzida ifodalangan. Ellik yil – yarim asr: qachondir yangilik sifatida qabul qilingan narsalar ellik yildan keyin odatiy buyumga aylanadi. Bugungi kun uchun hukmron bo‘lgan taniqli vakillar o‘rnida ellik yildan so‘ng yangi avlod paydo bo‘ladi. Umuman olganda bu muddat ikki davr oralig‘i qiyoslanganda ko‘zga ko‘rinarliq farqlarni ilg‘ash uchun yetarli davr hisoblanadi. Mazkur paremada vaqt o‘tishi bilan muayyan bir xalqning siyosati, iqtisodi, arxitekturasi va hatto madaniyat, urf-odat, qarashlarida ham o‘zgarish ro‘y

berishi, asosiy aholi qatlami yangilanishi hisobiga el asl ildizidan uzilmagan holda yangi qiyofa kasb etishi nazarda tutilgan.

TUQQAN YERDA TUG'ING TIK

Tug' – yog'och dastaga o'rnatilgan qo'tos, ho'kiz dumidan va yarim oy tasviridan iborat bayroqsimon belgi (O'rinbayeva, 2017). U qadimdan Sharq mamlakatlarida hukmdorlik, vazirlik, beklik belgisi bo'lib kelgan. Har bir millat o'z tug'iga – bayrog'iga ega bo'lib, unga tushirilgan rang-tasvirlar o'zi tegishli bo'lgan xalqning muayyan xususiyatini, qarashini aks ettirgan. Tug' qayerga o'rnatilsa, o'sha hudud shu tug' ostida birlashgan qabila yoki xalqqa tegishli deb qaralgan. Shu tug' ostida odamlar o'zlarini mustaqil, erkin, kuchli his qilganlar. Uning yerga yiqilishi mag'lubiyat sifatida ko'rilgan, shuning uchun hatto urushlarda ham tug' doim tik ushlangan yoki yerga qadab qo'yilgan, uni dushmanlar toptashidan himoyalangan. Mazkur parema orqali tug'ilgan yurtning mustaqilligini ta'minla, uni asra, shu tug' ostidagi xalqning bilan birlashib, uni himoya qil ma'nosi ifodalangan.

KISHI YURTIDA SULTON BO'LGUNCHA, O'Z YURTINGDA ULTON BO'L

Uiton so'zi turkiy xalqlar orasida juda qadimdan mavjud bo'lsa-da, bugungi kunda dialektal leksika sifatida uning qo'llanishi birmuncha tor doirada izohlanadi. "Qoramol terisidan tayyorlangan, pishiq, qalin charm, tagcharm" ma'nosini ifodalovchi bu so'z insonga nisbatan qo'llanganda majozan "oyoq kiyimi ham emas, oyoq kiyimining ham osti, tag qismi, shunchalar past, shunchalar tuban" (Eshqobil Shukur) konnotatsiyasiga ega bo'ladi. Bu va bu kabi paremalarda ayni bir – vatandan uzoqda erishilishi mumkin bo'lgan har qanday zohiriy huzur sarob, har qanday holatda bo'lsa-da vatanida vatandoshlari bilan bo'lish esa haqiqiy halovat ekanligi xulosasi yashiringan.

BETKAY KETAR, BEL QOLAR, BEKLAR KETAR, EL QOLAR

Narsaning kuzatuvchiga yoki biror narsaga qaragan old qismi, sirt tomoni; kun bo'yi quyosh nuri tushib turadigan janub tomoni *betkay* deyiladi. Bugungi kunda bu so'z *tog'oldi* so'zi bilan almashgan. Tog'ning o'tish oson bo'lgan pastroq qismi esa *bel* deyiladi. Bu maqol vatan va vatanparvarlik mavzusidagi maqollar bilan bir qatorda amaldorlar va avom din vakillari haqidagi maqollar tarkibida ham o'rganiladi. Betkay va bel orqali majozan davlatda boshqaruvchi – beklarning o'rni qanchalik muhim bo'lsa-da, ular betkay kabi nisbiy, beqaror, o'tkinchi ekanligi, el esa bardavom qolishi, shuning uchun alohida shaxslarga emas, xalqqa xizmat qilish, hamisha el bilan birga bo'lish kerakligi uqtirilgan.

Xulosa qilib aytganda mazkur tadqiqotda o'zbek xalqining folkloridan o'rin olgan vatan va vatanparvarlik haqidagi paremlar tahlil qilindi va ularning milliy qadriyatlarimizni anglashdagi ahamiyati ko'rsatildi. "Ovul" va "to'rkun" kabi qadimiy atamalar orqali millatning turmush tarzi, milliy an'analarning saqlanishi va ularning zamonaviy talqinlari o'rganildi. Xalqning milliy o'zligini va vataniga bo'lgan muhabbatini ifodalovchi bu paremlar, uning tarixiy va madaniy rivojlanishining ajralmas qismidir. Vatan va ona yurti qadrlash, unga bo'lgan muhabbatni asrab-avaylash uzoq o'tmishdan bugungi kunga qadar har bir millatning, ayniqsa, turkiy xalqlarning kundalik turmushida muhim ahamiyat kasb etgan.

Adabiyotlar

Toshboyev O. (2019). Tiriklay ko'milgan so'zlar. "Ma'naviy hayot" jurnali, 3-son. <http://oyina.uz/uz/article/628>

Asomiddinova M. (1981). Kiyim-kechak nomlari. Fan.

Nurova Y. (2023). O'zbek xalq paremlarining etnolingvistik xususiyatlari (kiyim va oziq-ovqat nomlari asosida). Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. Buxoro.

O'zbek tilining etimologik lug'ati (I-jild).

<http://oyina.uz/uz/article/1594>

Weaverstory. (n.d.). Persia to India: The magnificent journey of Katan silk. <https://weaverstory.com/blogs/news/persia-to-india-the-magnificent-journey-of-katan-silk>

O'rinbayeva D. B. (2017). Folklor asarlari tiliga xos so'zlarning izohli lug'ati. Samarqand

Müasir cəmiyyətin əsas dayaqlarından biri informasiya və onun düzgün idarə olunmasıdır. İnformasiya resursları insan fəaliyyətinin bütün sahələrində mühüm rol oynayır və biliklərin ötürülməsi, saxlanması və idarə edilməsi üçün vacib vasitə hesab edilir. İnformasiya resursları-müəyyən məqsədlər üçün sistemləşdirilmiş və istifadəçilərin tələblərinə uyğun şəkildə təqdim edilən informasiya mənbələridir. Rəqəmsal dövrün inkişafı ilə yanaşı, informasiya resurslarının əhatə dairəsi genişlənmiş və onların formaları müxtəlifləşmişdir.

Formasına görə informasiya resursları 3 növə ayrılır

1. Ənənəvi informasiya resursları – kağız üzərində olan mənbələr (kitablar, qəzetlər, jurnallar, arxiv sənədləri və s.).
2. Elektron informasiya resursları – rəqəmsal formatda olan mənbələr (e-kitablar, onlayn jurnallar, rəqəmsal arxivlər, verilənlər bazaları və s.).
3. Vizual və audio resurslar – filmlər, videomateriallar, audio kitablar, podkastlar və s.

Müasir dövrdə elektron informasiya resursları cəmiyyətdə biliklərin əldə olunması, yayılması və idarə edilməsi üçün əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Rəqəmsallaşma prosesi sayəsində ənənəvi informasiya resursları elektron mühitə keçid edib və istifadəçilərə daha sürətli və rahat informasiya əldə etmək imkanı yaradıb. Bu resurslar kompüterlər, mobil qurğular, internet platformaları və bulud texnologiyaları vasitəsilə əlçatan olur.

Elektron informasiya resursları ənənəvi kitabxanaların və arxivlərin rəqəmsal formaya çevrilmiş versiyası olmaqla yanaşı, yeni interaktiv imkanlar və geniş axtarış metodları təklif edir. Onların əsas məqsədi elmi-tədqiqat işlərini, təhsili, idarəetməni və sosial-kommunikasiya proseslərini asanlaşdırmaqdır.

Günümüzdə elmi informasiya mübadiləsinin əsasını təşkil edən elektron resurslar akademik fəaliyyətin inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. Rəqəmsal texnologiyaların geniş yayılması və internetin elmi informasiya sahəsində yaratdığı imkanlar alimlərin tədqiqat materiallarına daha operativ və əlçatan şəkildə çıxışını təmin edir. Akademik Arif Paşayevin elmi irsi də bu kontekstdə böyük maraq doğurur. Onun elmi fəaliyyətini, tədqiqatlarını və nailiyyətlərini əks etdirən elektron resursların öyrənilməsi müasir informasiya cəmiyyətində olduqca aktualdır.

Akademik Arif Paşayev fizika-riyaziyyat elmləri sahəsində görkəmli alimlərdən biri olub, yarımkeçirici fizikası, aviasiya texnologiyaları və mühəndislik elmləri üzrə vacib və təsirli elmi işlər ərsəyə gətirmişdir. Onun tədqiqatları təkcə Azərbaycan elmi mühitində deyil, həm də beynəlxalq səviyyədə böyük maraqla qarşılanmışdır. Akademikin əsərlərinin elektron resurslarda necə əks olunduğunu araşdırmaq bu sahədə informasiya mənbələrinin strukturunu, onların effektivliyini və elmi mühitdə oynadığı rolu dəyərləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elektron resurslar tədqiqatçılar üçün fundamental əhəmiyyət daşıyan informasiya mənbələri olub, müxtəlif formalarda təqdim edilir. Bu resurslara elmi bazalar, rəqəmsal kitabxanalar, açıq elmi arxivlər, elmi jurnalların onlayn versiyaları, universitetlərin və elmi institutların elektron platformaları, eyni zamanda tədqiqatçılar arasında bilik mübadiləsinə imkan yaradan akademik sosial şəbəkələr daxildir. Akademik Arif Paşayevin əsərlərinin bu platformalarda mövcudluğu, onların istifadəyə açıq olub-olmaması və tədqiqatçılar üçün əlçatanlığı xüsusi diqqət tələb edir.

Akademik Arif Paşayevin elmi və ictimai irsinin qorunması, tədqiqi və geniş ictimaiyyətə təqdim edilməsi məqsədilə Azərbaycanda müxtəlif elektron informasiya resursları yaradılmışdır. Müxtəlif kitabxanalar və elmi qurumlar tərəfindən hazırlanaraq istifadəçilərə təqdim olunmuş bu resurslar, akademik elmi nailiyyətlərini, fundamental araşdırmalarını və pedaqoji fəaliyyətini geniş auditoriyaya çatdırmağa xidmət edir. Onlar həm elmi cəmiyyətlər, həm də geniş ictimaiyyət

* Bakı Dövlət Universiteti İnformasiya və sənəd menecmenti fakültəsi Sənəd menecmenti kafedrasının magistrantı, hesenova.samira02@gmail.com

üçün açıq olan platformalar vasitəsilə akademiklərin həyat və yaradıcılığını əhatə edir. Müasir dövrdə elektron informasiya resurslarının inkişafı alimlərin, tədqiqatçıların və tələbələrin elmi məlumatlara daha rahat çıxış əldə etməsini təmin edir.

Alimlərin və görkəmli şəxslərin həyat və elmi fəaliyyətinin geniş auditoriyaya çatdırılmasında məlumat bazalarının yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Arif Paşayevin elmi irsinin sistemli şəkildə öyrənilməsi üçün formalaşdırılmış elektron resurslardan biri Cəfər Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanasının tərtib etdiyi “Akademik Arif Paşayev-90” (https://anl.az/el/vsb/Akademik_Arif_Pasayev/index.htm) adlı xüsusi elektron məlumat bazasıdır. Məlumat bazası “Ana səhifə”, “Rəsmi sənədlər”, “Böyük alim, görkəmli ziyalı”, “Xronologiya”, “Görkəmli şəxslərin söylədikləri”, “Mükafat, təltifləri”, “Kitabları”, “Məqalələri”, “İxtiraları”, “Elmi redaktor olduğu əsərlər”, “Dissertasiyalar”, “Haqqında kitablarda”, “Haqqında məqalələr”, “Fotoqalereya”, “Videoqalereya”, “Virtual sərgi” adlı 16 bölmədən ibarətdir. Aparılan analitik təhlil göstərir ki, bu elektron resurs akademiklərin həyat və elmi fəaliyyətini əhatə edən müxtəlif mənbələri özündə birləşdirir. Burada akademiklərin həyatının müxtəlif mərhələləri, elmi yaradıcılığı, fəaliyyəti və nailiyyətləri ilə bağlı geniş informasiya toplanmışdır. Bazada rəsmi sənədlər, mühüm akademik nəşrlər, fundamental araşdırmalar, ixtiralar və alimin aldığı mükafatlarla bağlı məlumatlar təqdim olunur. Elektron məlumat bazalarının istifadəçilər üçün operativ və rahat olması kitabxanalarda müasir informasiya təminatının ayrılmaz hissəsi kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan, C.Cabbarlı Kitabxanası tərəfindən yaradılmış “Akademik Arif Paşayev-90” tammətli məlumat bazası alim haqqında araşdırma aparən tədqiqatçılar üçün qiymətli informasiya mənbəyi hesab edilir.

Digər mühüm resurslardan biri AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanası tərəfindən hazırlanmış “Arif Mir Cəlal oğlu Paşayev” (2011) adlı biblioqrafik göstəricidir. Bu biblioqrafiya akademiklərin elmi-pedaqoji fəaliyyətini əhatə edən nəşrlərin və məqalələrin sistemləşdirilmiş toplusudur. Bu biblioqrafiyada akademik A.Paşayevin 1970-2009-cu illərdə Azərbaycan, rus, ingilis və digər dillərdə çap edilmiş monoqrafiyaları, dərslərləri, dərslər vəsaitləri, elmi məqalələri, beynəlxalq simpozium və konfranslardakı çıxışlarının tezisləri, müəlliflik şəhadətnamələri və ixtira patentləri, bütövlükdə 533 ədəbiyyat öz əksini tapmışdır. Əsas məqam isə biblioqrafik vəsaitdən istifadəni asanlaşdırmaq məqsədilə göstəricinin tərkibində yer alan “Veblioqrafiya” adlı köməkçi aparatdır. Bu bölmədə Arif Paşayev haqqında müxtəlif elektron mənbələrə keçidlər verilmişdir. Veblioqrafiya akademiklərin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı olan elmi məqalələri, açıq mənbələrdə yerləşdirilmiş konfrans materiallarını və digər elektron resursları bir araya gətirir. Veblioqrafiyanın tərkibində 3 dildə - azərbaycan, rus, ingilis dillərində elektron keçidlər verilmişdir. Azərbaycan dilində 11 başlıq altında 12 keçid, rus dilində 33 başlıq altında 39 keçid, ingilis dilində isə başlıq olmadan 16 keçid öz əksini tapmışdır. Burada ümumilikdə 67 elektron mənbəyə keçid əks olunmuşdur. Bu bölmə sayəsində tədqiqatçılar Arif Paşayev haqqında mövcud olan rəqəmsal mənbələri vahid platforma üzərindən əldə edə bilirlər.

Akademiklərin elmi və ictimai fəaliyyətini virtual formatda təqdim edən digər bir mühüm resurs isə Azərbaycan Milli Kitabxanasının saytında yerləşdirilmiş “Akademik Arif Paşayev” adlı virtual sərgidir. Milli Kitabxananın əməkdaşları tərəfindən alimin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Akademik Arif Paşayev” adlı virtual və eyniadlı ənənəvi sərgi hazırlanmışdır. Virtual sərgilər son dövrlərdə elmi və mədəni irsin təbliği baxımından geniş tətbiq olunan, effektiv müasir rəqəmsal resurslardır və bu baxımdan Arif Paşayev haqqında yaradılan bu sərgi xüsusi maraq doğurur. Virtual sərgidə rəsmi sənədlər, fotolar, dövrü mətbuat səhifələrində haqqında dərc olunan məqalələr, müəllifi olduğu kitablar və haqqında yazılan kitablar nümayiş olunur. Eyni zamanda Milli Kitabxanada akademiklərin yaradıcılığını əks etdirən ənənəvi kitab sərgisi də açılmışdır. Virtual sərgi ilə tanış olmaq üçün https://anl.az/el/vsb/Akademik_Arif_Pasayev/index.htm linkindən istifadə edilir.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşan müasir dünyamızda elmi biliklərin əldə olunması və yayılmasında elektron informasiya resursları mühüm rol oynayır. Akademik Arif Paşayevin elmi irsinin rəqəmsal mühitdə qorunması və tədqiq olunması məqsədilə tərtib olunmuş belə resurslar alimin elmi fəaliyyətinin öyrənilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından

əhəmiyyətlidir. Rəqəmsallaşma prosesləri sayəsində akademiklərin tədqiqatlarının, ixtiralarının və pedaqoji fəaliyyətinin geniş auditoriyaya çatdırılması mümkün olmuşdur. Bu baxımdan C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanasının "Akademik Arif Paşayev-90" məlumat bazası, AMEA Mərkəzi Elmi Kitabxanasının akademik Arif Paşayev elmi yaradıcılığı haqqında 2011-ci ildə tərtib olunmuş bibliografik göstəricisinin "Vebliografiya" bölməsi və Azərbaycan Milli Kitabxanasının virtual sərgisi kimi elektron resurslar akademiklərin elmi irsini tədqiq edənlər üçün dəyərli mənbələrdir. Bu resurslar təkcə akademik dairələr üçün deyil, həm də geniş ictimaiyyət üçün əlçatan olmaqla biliklərin yayılmasına töhfə verir.

Elektron resursların inkişafı alimlərin və tədqiqatçıların elmi materiallara daha rahat çıxışını təmin etməklə yanaşı, onların informasiya mübadiləsinə də asanlaşdırır. Elektron informasiya resursları vasitəsilə alim elmi yaradıcılığı haqqında məlumatlar dünyanın istənilən nöqtəsindən əldə oluna bilər ki, bu da müasir dövrdə elmin global integrasiyası üçün olduqca vacibdir.

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY DA XALİD SƏİD XOCAYEVİN FƏALİYYƏTLƏRİ

Vətənxah AYTƏN*

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Bakıda keçirilən **Birinci Türkoloji Qurultay**, türk xalqlarının dil, əlifba və mədəni inkişafı məsələlərini müzakirə etmək məqsədilə təşkil olunmuş mühüm elmi tədbir idi. Qurultayda Azərbaycan, Türkiyə, SSRİ və digər türk xalqlarının görkəmli alimləri, dilçiləri və ziyalıları iştirak edirdi. Qurultayın əsas mövzusu **latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid, türk dillərinin təsnifatı və ortaq terminologiyanın formalaşdırılması** məsələləri olmuşdur. Azərbaycanın görkəmli alimlərindən biri olan **Xalid Səid Xocayev** də bu qurultayda fəal iştirak etmiş və türk xalqlarının dil və yazı məsələləri ilə bağlı önəmli fikirlər irəli sürmüşdür.

Xalid Səid Xocayevin qurultayda irəli sürdüyü əsas məsələləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Latın əlifbasına keçid və əlifba islahatı

Qurultayda ən mühüm müzakirə mövzularından biri **latın qrafikasına keçid** idi. Ərəb əlifbasının türk dillərinin fonetik sisteminə uyğun olmaması və çətin qavranılması səbəbindən bir çox alimlər latın qrafikasının tətbiqini dəstəkləyirdi.

Xocayev də bu məsələdə aktiv iştirak edərək, latın əlifbasının üstünlüklərini vurğulamışdır:

- Latın qrafikasına keçid türk xalqlarının **savadlanma prosesini sürətləndirəcək**.
- Yeni əlifba türk dillərinin **fonetik xüsusiyyətlərinə daha uyğun** olacaq.
- Latın əlifbası vasitəsilə **beynəlxalq elmi və texnoloji inkişaflara inteqrasiya** daha asan olacaq.

- Ortaq əlifba **bütün türk xalqlarının mədəni və elmi əlaqələrini gücləndirəcək**.

Onun çıxışları qurultayda latın qrafikasının qəbul olunması istiqamətində mühüm elmi əsaslardan biri kimi qiymətləndirilmişdir.

2. Türk dillərinin elmi əsaslarla təsnifatı

Xalid Səid Xocayev qurultayda **türk dillərinin təsnifatı və sistemli şəkildə öyrənilməsi** məsələsinə də toxunmuşdur. O, türk dillərinin fərqli dialektlərə bölündüyünü qeyd edərək, onların ortaq fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasının vacibliyini vurğulamışdır. Onun əsas təklifləri bunlar idi:

- Türk dillərinin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri əsasında **elmi təsnifata salınması**.
- Dialektlər arasında **ortaq ünsiyyət vasitələrinin formalaşdırılması**.
- Elmi araşdırmaların genişləndirilməsi üçün türk xalqları arasında **akademik əməkdaşlığın gücləndirilməsi**.

3. Terminologiya və ortaq türk dili məsələləri

Xalid Səid Xocayevin əsas toxunduğu məsələlərdən biri də **elmi və texniki terminlərin standartlaşdırılması** olmuşdur. O, türk xalqları arasında ortaq terminologiyanın yaradılmasının vacibliyini vurğulamış və bu istiqamətdə bir sıra təkliflər irəli sürmüşdür. Xocayev qeyd etmişdir ki:

- Müxtəlif türk xalqlarının fərqli terminlərdən istifadə etməsi **elmi biliklərin yayılmasını çətinləşdirir**.

- Terminoloji birlik formalaşdırmaq üçün **müasir elmi və texniki sözlər uyğunlaşdırılmalı və vahid sistemə salınmalıdır**.

- Ərəb və fars mənşəli terminlərin yerinə **türk dillərinə uyğun yeni terminlər yaradılmalıdır**.

Onun bu istiqamətdəki təklifləri türk xalqlarının mədəni və elmi inteqrasiyası baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

4. Maarifçilik və dil siyasəti

* Bakı Dövlət Universiteti İnformasiya və sənəd menecmenti fakültəsi Sənəd menecmenti kafedrasının magistrantı, vatanxahayten@gmail.com

Xalid Səid Xocayev türk xalqlarının **maariflənməsi və ana dilində təhsilin gücləndirilməsi** məsələlərinə də toxunmuşdur. O, çıxışlarında qeyd etmişdir ki:

- **Latın əlifbasına keçid təhsili asanlaşdıracaq və savadsızlığı azaldacaq.**
- **Türk dillərində tədrisin inkişaf etdirilməsi və elmi biliklərin ana dilində yayılması vacibdir.**
- **Ana dilində təhsil sistemi gücləndirilməli və bütün türk xalqları üçün əlçatan edilməlidir.**

Bu fikirlər onun **maarifçi və islahatçı baxışlarını** əks etdirir və türk xalqlarının dil və mədəni inkişafına yönəlmişdi.

Xalid Səid Xocayevin Birinci Bakı Türkoloji Qurultayındakı fəaliyyəti Azərbaycan və ümumilikdə türk xalqlarının **dil islahatı və elmi inkişafı** üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xalid Səid Xocayevin irəli sürdüyü elmi yanaşmalar və təkliflər türk xalqlarının mədəni və dil birliyinin gücləndirilməsinə böyük töhfə vermişdir. Onun fəaliyyəti nəticəsində türk xalqları arasında **ortaq əlifba, dil və mədəni əməkdaşlıq məsələləri daha da aktuallaşmışdır.**

Annotatsiya

Har bir til o'zining leksik qatlami bilan sayqallanib, yangilanib boradi. Tilning leksik qatlami to'xtovsiz o'zgarib turadi. Bu narsa lug'at tarkibida yangi so'zlarning paydo bo'lishi, mavjud so'zlardan ayrimlarining eskirib, iste'moldan chiqishi, leksik ma'nosini o'zgartirib, yangi lug'aviy ma'no kasb etishi kabi jarayonlarda ko'rinadi. Leksika turli xil yo'nalishlarda yangi terminlarning yuzaga kelishi hisobiga boyib boradi. Jamiyatdagi qishloq xo'jaligiga oid leksemalar va ular bilan bog'liq eponimlar ham til leksikasini boyitishga sezilarli hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: eponim, leksik sath, antroposentrizm, toponim, onomastika, lisoniy ong

Eponyms in Agricultural Lexicon

Abstract

Each language is polished and updated with its own lexical layer. The lexical layer of the language is constantly changing. This can be seen in processes such as the appearance of new words in the dictionary, some of the existing words becoming obsolete and falling out of use, changing their lexical meaning and acquiring a new lexical meaning. The lexicon is enriched due to the emergence of new terms in various directions. Lexemes related to agriculture in society and related eponyms also make a significant contribution to the enrichment of the language lexicon.

Keys words: eponym, lexical level, anthropocentrism, toponym, onomastics, linguistic consciousness

Kirish. Ma'lumki, har bir tilning eng faol qismi o'sha tilning leksik qatlami hisoblanadi. Aynan mana shu leksik qatlam turli xil usullarda kengayib, sayqallanib boraveradi. Leksik qatlam eng faol bo'lgan so'zlarni tarkibiga kiritib, iste'moldan sekin-asta yo'qolib borayotgan so'zlarni chiqarib tashlayveradi. Leksik qatlamdan chiqqan so'zlar arxaizm va tarixizm so'zlar qatoridan joy oladi. Bu jarayonlarning sodir bo'lishida insoniyatning qolaversa, jamiyat bilan bog'liq holda ish olib borayotgan yangidan yangi sohalarning qo'shgan hissasi beqiyos hisoblanadi. Tilshunoslikning bugungi kunga qadar taraqqiyot bosqichida til tizimi va inson lisoniy faoliyati mexanizmini til egasi bo'lgan shaxs, uning lisoniy ongi va tafakkuri, ruhiyati; nutqiy vaziyat, ijtimoiy muhit, xalq madaniyati kabi omillar bilan bog'liqlikda o'rganishga e'tibor kuchaymoqda. Globallashuv zamonida tilshunoslik fani ham o'zining ichki guruhlar doirasida qator yo'nalishlarni yaratib kelmoqda. Tilshunoslik fanining ilmiy paradigmatic qatorlariga "lisoniy shaxs" tushunchasining keng ko'lamda isloh qilinishi lingvokulturologiya, pragma lingvistika, sotso lingvistika, kompyuter lingvistikasi, etnolingvistikasi kabi inson omili ishtirok etadigan bir qator sohalarning rivoj topishi va bu sohalarga oid qator ilmiy ishlar qilinishiga sabab bo'lib kelmoqda. Tilshunoslik sohasi bugungi kunga kelib faqat nazariyalarni o'rganibgina qolmay, balki jamiyat va inson, borliq va nutq kabi masalalarga ham alohida yondashmoqda. Til inson faoliyatini qamrab olgan har bir sohalarining tarkibiy va ajralmas qismi shu bilan birga uning dunyoqarashi aksi sifatida shaxs bilan aloqadan tashqarida tushunilishi va tushuntirilishi mumkin emas. Til o'rganishda aynan shu jihatdan yondashuv jahon tilshunosligida keng ildiz yoygan antroposentrizm g'oyalarining keng yoyilishiga turtki berdi. Antroposentrizm (yunoncha «antropos» - «inson» so'zidan olingan, lot. «sentrum» - «markaz») - bu ilmiy yo'nalishda uning asosiy muammosi olam markazi bo'lgan insondir. Antroposentrik ilmiy tadqiqotlarda inson va unga tegishli bo'lgan barcha narsalar (jamiyat, tabiat, madaniyat, bilish va boshqalar) bir-biri bilan chambarchas bog'liqlikda ko'rib chiqiladi. Bu nazariya ilk bor Vilgelm Gumbold tomonidan

* Buxoro davlat universiteti 2-bosqich talabasi, sarvinozahmadova9@gmail.com

* Buxoro davlat universiteti katta o'qituvchisi

ishlab chiqilgan. Nemis olimi va faylasufi Gumbold nazariyalari bilan to'yintirilgan antropotsentrizm g'oyasi tilshunoslikning yirik sohalaridan biri bo'lgan onomastika bo'limidagi antroponim, toponim, mifonim hamda eponim kabi hodisalarni ham nazarda tutadi. Biz ushbu maqolamizda onimlarning faqat qishloq xo'jaligi leksikasidan keng o'rin olgan eponim qismi va uning etimologiyasi xususida fikr yuritamiz.

Asosiy qism. "Eponim" so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, ikki qismdan iborat: "epi" - "yuqorida, qo'shimcha" va "onim" - "nom" degan lug'aviy ma'noni anglatadi. Shunday qilib, eponim - bu haqiqiy yoki uydirma shaxs nomi bo'lib, uning asosida boshqa so'z, ibora va atoqli nom yaratiladi. Eponim ismi yoki familiyasi xalq, joy, mahsulot, kasallik, ilmiy ixtiro, tur, nav va boshqalarga qo'yilgan, ularning atamasiga aylangan shaxs hisoblanadi. Til insonga berilgan shunday noyob ne'matki, uning imkoniyatlari juda cheksizdir. Shunday imkoniyatlaridan biri ma'lum bir tushunchani uning kashfiyotchisi yoki u bilan bog'liq joy nomi va hokazolar orqali ifodalash mumkinligini aytish mumkin. Demak, eponim (qadimgi yunoncha ἐπώνυμος – nom beruvchi, lotincha – heros eponimus) deb ataluvchi til hodisasi nom berishning o'ziga xos shakli sifatida keyingi yillarda tilshunoslar e'tiborini o'ziga torta boshladi. Eponimlar ma'lum bir bilim sohasida umumiy otga aylangan o'ziga xos nomlardir. Eponim atamalar turli fan sohalarida mavjud bo'lib, lingvistik xususiyatlarini o'rganishda ularning ilmiy mohiyatini tashkil etuvchi tushunchalarga tayanib tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

Eponimlar o'ziga xos xususiyatlarning bir qismini qishloq xo'jaligida ham aks ettiradi. Chunki qishloq xo'jaligidagi bir qator yangiliklar, mahsulot, zot, jins kabilarni nomlashda eponimlarning hissasi katta. Qishloq xo'jaligi o'z ichiga bir qator sohalarini qamrab olgan. Bular: dehqonchilik, chorvachilik, asalarichilik, qandolatchilik, mo'ynado'zlik va shu kabi bir qator sohalar. Yuqorida sanagan sohalarimiz ham ichki guruhlarga bo'linadi. Eponim shu sohalarining xususiy nomlanishida va shu bilan birga aynan qo'yilgan nom qaysi shaxs yoki voqelik bilan uzviy aloqador ekanligini ham namoyon etadi.

Amerikalik dehqon va bog'bon Lyuter Burbank tarixda dehqonchilik sohasida o'zining samarali mehnati bilan nom qoldirgan. Burbank kartoshka navlarini yetishtirib Amerika savdogarlariga sotgan. U yetishtirgan kartoshka hozirgacha "Burbank kartoshka" si nomi bilan qo'llanilib kelmoqda.

1818-yili Sumatra oroliga borgan tadqiqotchilardan doktor Jozef Arnold va Tomas Stafford Rafflez ilk bor dunyodagi eng yirik gulga duch kelishdi. Uning 1 metr keladigan diametri, 5sm qalinlikdagi gultojbarglari, rangi, poyasi va bargining yo'qligi, qo'lansa hidi kuzatuvchilarda katta qiziqish tug'diradi. O'simlik uni topgan olimlarning nomi bilan Raffleziya Arnoldi deb ataladi.

Tovuqlar ham qishloq xo'jaligida kata o'rin egallaydi. Ayniqsa, ular bilan bog'liq eponimlar ham juda ko'p. Masalan, Lekgorn, Zagorsk, Nyugempshir, Pervomaysk, Kornuel, Plimutrok va boshqalar.

Qo'ychilik ham turli xil yo'nalishlardagi zotlar boqiladi. Romanovlar, Shvits, Kostroma, Shortgorn, Merinos, Santa-Gertruda va boshqalar. Romanov qo'ylari – Rossiya qo'ychiligining faxr-iftixoridir. Ular mamlakatning ko'plab hududlarida yetishtiriladi va bu zot qo'ychilikda yetakchi hisoblanadi. Romanov zotli qo'ylarning paydo bo'lishiga Pyotr I ning o'rni beqiyos. U mahalliy qo'ychilikni rivojlantirish maqsadida Sileziyadan ikkita qo'ychini keltirgan. Ilk Romanov zotli qo'ylar 1802-yilda Yaroslavl guberniyasida yetishtirilgan. Romanov zotli qo'ylarning mashhurligi ikki yuz yil ichida o'zgarib, yuksalib bormoqda. Ular nafaqat Rossiya qo'ychilari orasida qadrlanadi, balki romanov qo'ylarini ko'plab mamlakatlarda boqib yetishtirishadi.

Sigir zotlari va ular bilan bog'liq holda taraqqiy etgan eponimlar ham ancha qismni tashkil etadi. Holshteyn, Jersey, Guernsey, Ayrshire, Hereford, Angus, Charolais, Simmental, Limousin, Fleckvieh, Piedmontese, Shorthorn va boshqalar. Bu nomlar o'z-o'zidan paydo bo'lib qolmaydi. **Shvits qoramol zoti** - sut go'sht olish uchun boqiladigan zot. Shveysariyaning tog'li hududlarida Sharqdan qadimda keltirilgan kalta shoxli zotlarni uzoq tanlash yo'li bilan chiqarilgan. Tusi qo'ng'ir. Shvits qoramol zotining sutgo'sht, sut, go'shtsut yo'nalishidagi xillari bor, sutgo'sht beradigan xili tanasining yirikligi, yag'rindorligi bilan ajralib turadi

Tabiatdagi o'simlik va mevalar ham eponimlarga ega. Valensiya apelsini, Granny Smith olmasi, Fuji olmasi, Bing gilos, Hass avokadosi shu kabilar. Valensiya apelsini shirinligi va tiniq rangi bilan mashhur. Valensiya (ispaniya) nomidan olingan. Fuji olmasi eponimiga qaraydigan bo'lsak, bu olma Yaponiya olimlari tomonidan ishlab chiqilgan. Bu olma Fuji tog'larida yetishtirilganligi sababli shu nom bilan atalib kelinmoqda. Hass avokadosi amerikalik Rudolf Hass nomi bilan atalgan va hozirda jahon bozorining yetakchilariga aylanib ulgurgan.

Xulosa. Ko'rib turganingizdek, qishloq xo'jaligi eponimlari bilan bog'liq bo'lgan maqolamizda meva turlari, o'simlik navlari, sigir va qo'ylarning zotlari haqida batafsil to'xtaldik. Har birining o'ziga xos tarixiyli, ma'lum bir shaxslar yoki ma'lum bir o'rin-joy bilan bog'liq faktlarga egadir. Bugungi kunda eponimlar turli xil sohalarida o'z qadr-qimmatini saqlab kelmoqda. Eponimlar terminologiyani boyitib, ilmiy va madaniy merosni saqlab qolishga xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar

Toirova G., Hamroyeva N., Oripova G. (2024). *Minnatdorchilik – nutqiy etiket sifatida*// *Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti*. Buxoro, № 5. B. 122-128.

Тоирова Г. И. и др. (2025). *Мультимодальная лингвистика: анализ структуры интернет-контента* //so 'ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi. T. 8. №. 1. C. 94-100.

Toirova G. (2024). *Oronimik qurilmalarning milliy korpusda berilish masalasi* //computer linguistics: problems, solutions, prospects. T. 1. №. 1.

Nuriddinova Sh. (2023). *O'zbek tili lisoniy tizimida eponimiya* // *Miasto Przyslosci Kiekle* 2023 impact Faktor: 9.2 ISSN-L: 2544-980X

Pratov O., To'xtaev A., Azimova F., Saparboyev I. (2017). *Biologiya (botanika)*// Tashkent-O'zbekiston, B. 146

<https://uz.eferrit.com/lyuter-burbankning-qishloq-xo'jaligi-yangiliklari/>

https://uz.wikipedia.org/wiki/Qishloq_xo%CA%BBjaligi

“QIRG‘IZ TILI VA O‘QISH” DARSLIKLARIDA (O‘ZBEK TILIDA TA’LIM OLADIGAN BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARI UCHUN) SO‘Z TURKUMINI O‘RGATISHGA OID MASHQLARNING XUSUSIYATLARI

Chynarkan GAPAROVA *

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tilida ta’lim oladigan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan *"Qirg‘iz tili va o‘qish"* darsliklarida so‘z turkumlarini o‘rgatishga oid mashqlar tarkibiy va didaktik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, bu darsliklar kommunikativ metod asosida tuzilgan bo‘lib, grammatik material nazariy izohlar orqali emas, balki hayotiy vaziyatlarga asoslangan matn va topshiriqlar orqali o‘rgatiladi. Ayniqsa, so‘z turkumlarini o‘rgatishda grammatik atamalar ishlatilmasligi va buning o‘rniga savol-javob orqali tilda induktiv uslubda o‘zlashtirishga urg‘u beriladi. Maqolada, shuningdek, ona tilining yordamchi vosita sifatida o‘rganish jarayonidagi ahamiyati, mashqlarning integrativ xarakteri va madaniyatshunoslik komponentlarining mavjudligi ta’kidlanadi, bu esa o‘quvchilarning funksional savodxonligi va kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishga xizmat qiladi. Tahlil natijasida, ushbu darsliklar zamonaviy va samarali usullar orqali so‘z turkumlarini amaliy ravishda o‘zlashtirishga xizmat qilishi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: qirg‘iz tili, o‘zbek tilida ta’lim beriladigan maktablar, so‘z turkumlari, kommunikativ metod, induktiv yondashuv, funksional savodxonlik, kommunikativ kompetensiya, matn orqali o‘qitish, ona tilining roli, integrativ mashqlar.

Features of Exercises Related to The Study of Parts of Speech in The Textbooks “Kyrgyz Language and Reading” (For Primary Grades With Uzbek Language of Instruction)

Abstract

This article explores the content-related and didactic features of exercises aimed at studying parts of speech in the textbooks *"Kyrgyz Language and Reading"*, developed for primary school students with Uzbek as the language of instruction. The study revealed that these textbooks are based on a communicative method, where grammatical material is taught not through theoretical explanations but through texts and tasks connected to real-life situations. A key aspect is the avoidance of grammatical terminology in teaching parts of speech. Instead, an inductive approach is used, allowing students to understand language units through questions and answers. The article also highlights the importance of the native language as a support tool in the learning process, the integrative nature of exercises, and the inclusion of cultural components that contribute to the development of students' functional literacy and communicative competence. The analysis concludes that these textbooks facilitate effective mastery of parts of speech using modern and practical language teaching approaches.

Keywords: Kyrgyz language, schools with Uzbek language of instruction, parts of speech, communicative method, inductive approach, functional literacy, communicative competence, text-based learning, role of native language, integrative exercises.

Обучение кыргызскому языку в школах с узбекским языком обучения приобретает особую значимость благодаря ключевой роли учебников. Через данные пособия учащиеся не только осваивают кыргызский язык, но также приобщаются к культуре кыргызского народа, его языку, традициям, формируя уважительное отношение и интерес к общей

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, O‘sh Davlat Universiteti, O‘sh shahri, Qirg‘iziston, cgaparova@mail.ru

родине. Таким образом, учебники отражают не только образовательную, но и воспитательную, социальную направленность.

В настоящее время в методике преподавания языков наблюдаются значительные изменения, соответствующие международным стандартам и современным подходам, особенно коммуникативной методике [6]. Коммуникативный подход ориентирован не на изучение языка через грамматические правила, а на его освоение посредством живых текстов, связанных с реальными жизненными ситуациями. Такой метод способствует формированию у учащихся навыков говорения, аудирования, чтения и письма, а также их способности применять язык в реальной коммуникации.

Именно этот принцип положен в основу содержания учебников «Кыргызский язык и чтение», предназначенных для начальных классов с узбекским языком обучения. Упражнения, задания и тексты в этих пособиях направлены не на изложение теоретических основ языка, а на развитие активной речевой деятельности учащихся, формирование у них устной и письменной речи. Ученики осваивают лексику и конструкции, используемые в повседневной жизни, и начинают применять кыргызский язык в процессе общения.

Коммуникативная компетенция — это овладение навыками устной и письменной речи (знание учащимися стилей и типов речи, наличие начальных умений анализа текста и готовность к речевому взаимодействию) [2, с.27]. Кроме того, это понятие тесно связано с категорией «компетентность» в образовании. **Компетентность** — это обладание учащимся соответствующими компетенциями, то есть способностью применять свои знания, умения и навыки в конкретной ситуации. Как отмечает исследователь М. Алтыбаева, понятие «компетенция» чаще всего обозначает подготовленность выпускника, его способность к деятельности, возможность ставить цели и использовать знания, методы и средства для их достижения [1, с.14].

Следовательно, процесс обучения языку должен быть направлен на развитие функциональной грамотности учащегося и его способности эффективно взаимодействовать с окружающей средой. Особенно при обучении кыргызскому языку представителей других национальностей основной целью должно быть не заучивание грамматических правил, а обучение свободному выражению мыслей и ведению речи на кыргызском языке. Иными словами, суть обучения языку заключается в формировании его как средства общения и взаимодействия. Поэтому в учебниках «Кыргызский язык и чтение» преобладают задания коммуникативной направленности, используются тексты, основанные на жизненных ситуациях, а упражнения направлены на расширение активного словарного запаса, что отвечает современным требованиям. Это, в свою очередь, способствует повышению эффективности овладения кыргызским языком учащимися с узбекским языком обучения.

Структура учебников, предназначенных для обучения кыргызскому языку в начальных классах с узбекским языком обучения, играет особую роль. Их содержание построено таким образом, чтобы эффективно организовать изучение языка в многоязычной среде. При этом грамматические понятия не рассматриваются как отдельные темы, а вводятся через функционально-коммуникативный подход, при котором учащийся самостоятельно открывает новые знания через жизненные ситуации. Особенно важно, что в центре обучения находятся **части речи** (имя существительное, прилагательное, глагол, числительное и др.), которые являются ключевым направлением грамматического развития. В настоящей статье анализируется структура текстов и содержание упражнений, связанных с частями речи, в учебниках «Кыргызский язык и чтение», разработанных для начальных классов с узбекским языком обучения, а также их дидактические и лингводидактические особенности.

В школах с узбекским языком обучения кыргызский язык изучается по 2 часа в неделю, а годовой объем составляет 68 учебных часов: 17 часов в I четверти, 16 — во II, 20 — в III и 15 — в IV четверти. При разработке учебников «Кыргызский язык и чтение» для узбекских школ в основу был положен принцип коммуникативности. Части речи в данных учебниках не подаются как отдельные грамматические темы, а раскрываются через их

функции и смысл в составе предложений. Отсутствие теоретических объяснений — это методический подход, выбранный с целью подачи грамматических понятий в доступной форме, соответствующей возрастным особенностям учеников. Поэтому фонетика, лексикология, морфология и синтаксис не изучаются последовательно как отдельные разделы, а рассматриваются комплексно с целью формирования коммуникативной компетенции. Так, во 2 классе в теме «Моя книга» (раздел учебника «Кыргызский язык и чтение») предложены следующие упражнения:

Үчүнчү сабак. КИТЕБИМ

Учинчи дарс. Менинг китобим.

1.Сөздүк жат жазуу (Изохли диктант).

Кол –көл, ток – төк, ор - өр.

2.Фонетикалык көнүгүү: төрт

3.Сүрөт боюнча сөздөрдү кайталагыла. (Хар бир расмнинг кыргызча номини эслайлик.)

4.Сүрөттөгү сөздөргө Ким? Эмне? деген суроолорду бергиле.

(Расмдаги сузларга Ким? Эмне? деган саволларни беринг.)

Эсиңерге туткула! (Эсингларда тутинглар):

Ким? саволи кыргыз тилида нисбатан ишлатилади. Эмне? саволи колган нарсаларга ишлатилади.

- Бул ким?
- Бул – мугалим.
- Бул эмне?
- Бул – китеп.

5.Бири-бириңерге Бул ким? Бул эмне? деген суроолорду бергиле.

(Енингизда партада утирган одамга савол беринг.)

6.Бул балдар эмне жөнүндө сүйлөшүп жатышат?

(Бу болалар нима тугрисида гапиряпти.)

- Салам, Азат! - Салам, Акылай!
- Азат, бул ким? - Бул – Сааша.

7. Диалог түзүп, өз ара сүйлөшкүлө. (Шундай диалогни тузинг ва узаро сукбатлашинг.)

8.Ырды көркөм окугула. (Шьерни озгаки укиб беринг.)

Китебим

*Асыл акыл издесем,
Китептерден табамын.
Китебим жок күндөрдө,
Төмөн түшөт кабагым.*

*асыл - кимматбахо
акыл - акл
издесем – топиб олмок
төмөн түшөт кабагым - ковогим осилади
(А.Токомбаев)*

9.Ырды жаттагыла (“Китебим” шеърини ед олинг) [4, с.8-9].

Здесь фонетический, лексический и морфологический материал рассматриваются комплексно с целью освоения новых слов, правильного произношения звуков и построения корректных предложений. Иными словами, подобные интегрированные задания подаются части речи во взаимосвязи с фонетикой, лексикологией и морфологией, способствуя формированию у учащихся целостного восприятия языка как единой системы.

В начальных циклах учебника (особенно в первом четверти) большинство заданий представлены на кыргызском и узбекском языках. Использование родного языка как промежуточного — это метод, при котором при обучении кыргызскому языку в школах с узбекским языком обучения проводится языковое сопоставление. Через сходства и

различия объясняется грамматическая структура нового языка. Это облегчает понимание и способствует межъязыковому сравнению. В последующих темах количество узбекских объяснений сокращается, а кыргызский материал начинает преобладать. Такой подход подтверждает принцип постепенного погружения в язык. Например, с учётом возрастных особенностей учащихся 2 класса, в первом цикле первой четверти («Школа») названия уроков, формулировки заданий и грамматический материал подаются на кыргызском и узбекском языках. В следующих циклах узбекский перевод не используется. В 3–4 классах узбекские переводы встречаются только в словарной работе, а все остальные учебные материалы написаны исключительно на кыргызском языке.

Части речи вводятся так же, как и в кыргызских начальных школах — через вопросы. Однако в отличие от них, грамматические термины не используются; вместо этого части речи осваиваются через текстовый материал. Определение части речи по вопросам — это метод, направленный на развитие у учащихся мышления, наблюдательности и навыков логического анализа. Учащимся предлагается задавать соответствующие вопросы к словам и затем находить в тексте слова-ответы, что способствует индуктивному усвоению частей речи. Например, в учебнике «Кыргызский язык и чтение» для 3 класса приведён следующий текст:

4.Текстти окугула.

төшөлгөн – солинган, тушалган

өзгөчө - бошкача, узгача

Кыргыз бөлмөсү

Бул – кыргыз бөлмөсү. Бөлмө анча чоң эмес. Дубалда туш кийиз илинип турат. Бөлмөнүн бурчунда сандык бар. Анда төшөктөр жыйылып турат. Бөлмөнүн бурчунда сандык бар. Анда төшөктөр жыйылып турат.

Жерде шырдак салынган. Сыйлуу конокторду кыргыз бөлмөсүндө тособуз.

Кыргыз бөлмөсү - өзгөчө бөлмө.

1.Бул эмне?

2.Бөлмө кандай?

3.Дубалда эмне илинип турат?

4.Бөлмөнүн бурчунда эмне бар?

5.Эмнелер жыйылып турат?

6.Жерде эмне салынган?

7.Сыйлуу конокторду кайсы бөлмөдө тосушат?

8.Кыргыз бөлмөсү кандай бөлмө?

5.Үлгү боюнча сүйлөшкүлө.

Үлгү:

- Бул бөлмө кандай?

- Ал анча чоң эмес.

- Мында эмнелер бар?

- Мында... бар. [3, с.23]

Как видно из приведённых выше упражнений, вопросы, предлагаемые по содержанию текста, формулируются не только вокруг одной части речи, а охватывают несколько частей речи с целью научить учащихся составлять предложения с использованием связанных по смыслу слов.

В учебниках «Кыргызский язык и чтение» для 4 класса узбекских школ грамматические понятия, включая части речи, также не подаются как отдельные темы, а вводятся через скрытые грамматические модели. Такой дидактический подход развивает у учащихся навыки наблюдения и индуктивного понимания. Однако, в отличие от учебников для 2–3 классов, в учебнике для 4 класса тексты, связанные с изучением частей речи, направлены на их самостоятельное распознавание. В учебнике даны задания, в которых учащиеся самостоятельно формулируют вопросы по содержанию текста. Например:

Менин досум

2. Белгиленген сөздөргө суроо бергиле.

Алтынай:

- Апакем **боорсокту** сонун жасайт. Мен апама жардам берем. Эң биринчи – **унду** элеи керек. **Камырды** ачыткы менен сууга же сүткө жууруса болот. Маргарин майын кошко да болот. Камырды жакшы жууруш керек. Жылуу жерге коюп, ороп коюу керек. 1-2 сааттан кийин камыр көтөрүлөт. Казанга **өсүмдүк майын** куюп, ысытуу керек. Камырды жайып, төрт бурчтуу кылып кесүү керек. Анан аздан салып, майга бышырат. Бышкан **боорсокту** чарага салат. Ысык боорсок менен чай ичебиз. [4, с.47]

В 4 классе особое внимание уделяется индуктивному обучению частям речи через текст. Так как они представлены через диалоги, описания и сюжеты, учащиеся видят естественное употребление грамматических категорий в речи и начинают осознавать их значение с помощью логического мышления. Например:

7. –ны, –ыш мүчөлөрүн коюп жазгыла.

Жер... семирт... керек. Айткан сөз... уг... керек. Ун... эле... керек. Китептер... таза сакта... керек. Улуу... сыйла... керек. Кичинекейлер... ыйлатпа... керек. Сабак... жакшы оку... керек. Ыр... жатта... керек. Жолдон өтүп жатканда светафор... кара... керек. Бөлмө... таза карма... керек. [4, с.48]

В данных упражнениях скрыто обучаются винительный падеж существительных и суффикс -ыш у глаголов. Заполняя пропуски нужными грамматическими формами, учащиеся интуитивно усваивают их правильное употребление в речи.

Следует отметить, что в учебнике для 4 класса встречаются отдельные грамматические термины, такие как: «основа и аффикс», «словообразующие и словоизменяющие аффиксы», «аффиксы принадлежности», «общие аффиксы принадлежности», «отрицательная форма глагола (-ба)». Однако теоретических объяснений к этим терминам в учебнике не приводится — предлагаются только упражнения, направленные на их освоение.

Преподнесение грамматических тем через коммуникативный метод является одним из наиболее эффективных подходов при обучении узбекоязычных учащихся. Согласно данному подходу, каждое новое слово или грамматическая конструкция вводятся в контексте — через текст, картинку, диалог или задание. То есть, учащиеся видят реальные случаи употребления языковых единиц в тексте. Они развивают навыки устной речи, выполняя диалоги, ролевые и групповые задания.

Тематика текстов, включённых в учебник, показывает акцент на страноведческий и культурологический аспекты. Через такие упражнения учащимся других национальностей преподаются нормы общения и культуры на кыргызском языке. Кроме того, с помощью учебных текстов даются сведения о Кыргызстане, его истории, культуре, традициях, природе, праздниках и т. д. Учащиеся учатся понимать прочитанное, говорить и писать грамотно, усваивать кыргызскую лексику.

В 2 классе представлены такие тексты, как: «Одежда», «Головные уборы. Обувь», «Национальные головные уборы», «Посуда. Национальная посуда», «Продукты питания и напитки», «Кымыз — полезный напиток», «Праздник Нооруз», «Моя Родина — моё село Шекер», «Микрорайон Космос», «Наш Кыргызстан», «Иссык-Куль — жемчужина Кыргызстана», «Волшебные горы Ала-Тоо», «Манас — герой кыргызского народа».

В учебнике для 3 класса встречаются тексты: «Моя Родина — Кыргызстан», «Город Бишкек», «Красивые места Кыргызстана. Путешествие на природу», «Кымыз», «Национальные игры кыргызского народа», «Кыргызские национальные головные уборы», «Праздник Нооруз», «Народные ремёсла кыргызов», «Музыкальные инструменты кыргызского народа». А в учебнике для 4 класса содержатся тексты: «Тургунбай Садыков», «Гостеприимство», «Как готовят боорсок», «Калый Молдобасанов», «Комуз. Театр», «Цирк. Исторический музей», «Моя Родина. Бишкек», «Манас баатыр», «Сон-Куль», «Иса Ахунбаев», «Чингиз Айтматов», «Дуйшонкул Шопоков».

В указанных текстах поставлена цель — познакомить учащихся с Кыргызстаном, его народом, культурой через кыргызский язык, а также приучить к различным видам речевой деятельности на кыргызском языке. Следует отметить, что материалы для знакомства с Кыргызстаном, его народом и культурой распределены по классам в соответствии с их уровнем. Иными словами, в структуре учебников соблюден **принцип преемственности**. Из названий вышеуказанных текстов видно, что темы, изученные в предыдущих классах, в последующих классах углубляются, расширяются и совершенствуются. Так, в учебнике 2 класса содержатся речевые и лексико-грамматические материалы, направленные на закрепление навыков, приобретённых в 1 классе, а в 4 классе — на развитие речевых навыков, усвоенных в 3 классе, и их применение в коммуникации.

В учебнике предлагаются следующие задания по работе с текстом:

1. Прочитайте текст, переведите его.

2. Прочитайте по ролям.

После чтения текста предлагаются такие виды деятельности, как:

1. Назовите слова, отвечающие на вопрос «...».

2. Задайте вопросы к выделенным словам.

3. Разделите выделенные слова на основу и аффиксы.

4. Ответьте на вопросы, запишите ответы и др.

Следует отметить, что упражнения с заданием «ответьте на вопросы» не ограничиваются только усвоением грамматического материала или содержанием текста. Вопросы ориентированы на формирование у учащихся умения высказывать своё мнение, говорить на кыргызском языке и рассуждать. Пример:

Шаардагы саякат

Бир күнү классыбыз менен шаарга саякатка чыктык. Мына, шаарыбыздын чоң көчөсү. Ал Манас баатырдын атында. Көчөдө көптөгөн имараттар бар. Бул эң чоң көчө - Чүй проспектиси. Мына, филармония. Анын алдында “Манас” эпосуна арналган эстеликтер бар. Бул улуттук университет. Мына, Ала-Тоо аянты. Анда Өкмөт үйү бар. Бул Абдрахманов көчөсү. Мында эң чоң дүкөндөр, китепкана, театрлар бар. Шаардагы саякат бизге абдан жакты.

1. Балдар кайда барышты?

2. Шаардын чоң көчөсү кандай деп аталат?

3. Филармониянын алдында кандай эстеликтер бар?

4. Картадан Өкмөт үйүн, Ала-Тоо аянтын, Манас көчөсүн, Чүй проспектин көрсөткүлө.

5. А сен Бишкек шаарына саякатка чыктың беле? [4,49]

В заключение можно сказать, что учебники «Кыргызский язык и чтение», используемые в начальных классах узбекских школ, отличаются направленностью на формирование **коммуникативной компетенции**. Их содержание не предполагает теоретического объяснения грамматических тем, они подаются через практические упражнения. То же самое касается и обучения частям речи: вместо грамматических терминов используется метод знакомства с нужными словами через вопросы. Это создаёт условия для овладения языком с функциональной и прикладной точки зрения.

В учебниках лексический, фонетический и морфологический материал представлен в интеграции — через тексты, диалоги, стихи и иллюстрированные ситуации. Упражнения, связанные с частями речи, логически связаны с содержанием текста, что способствует не только пониманию языка, но и его активному использованию учащимися. Кроме того, использование родного языка как вспомогательного средства помогает в объяснении грамматических особенностей. Такие содержательные и дидактические особенности доказывают, что учебники «Кыргызский язык и чтение», разработанные для узбекоязычных начальных классов, отвечают современным требованиям и имеют практическую направленность. В то же время предложенные методы преподавания частей речи

способствуют развитию речевых навыков и языковой компетенции учащихся за счёт комплексной организации деятельности.

Литература

Алтыбаева М. (2018). *Вопросы проектирования результатов обучения в профессиональном образовании*. Ош.

Быстрова Е.А., Львова С.И. (2004). *Обучение русскому языку в школе как иностранному*. М.: Дрофа.

Буйлякеева Р.К., Момункулова З.К., Алыпсатарова А.Р. (2015). *Кыргызский язык и чтение. 3 класс: Для школ с узбекским языком обучения*. Б.: Аркус, 184 с.

Буйлякеева Р.К., Момункулова З.К., Алыпсатарова А.Р. (2013). *Кыргызский язык и чтение: Учебник для 4 класса школ с узбекским языком обучения*.

Кенчиева Ч.Ж., Сарылбекова З.С. Кыргызский язык и чтение: Учебник для 2 класса школ с узбекским языком обучения.

Рысбаев С.К. (2013). *Дидактические и методические требования к содержанию учебников по кыргызскому языку и чтению для школ с кыргызским, русским, узбекским и таджикским языками обучения*.

РЕЗУЛЬТАТЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОЕКТОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Малохат МАДУМАРОВА *
Асадулло КУЙЧИЕВ *
Замирбек БЕКМУРАТОВ *

Аннотация

В данной научной статье рассматриваются ход реализации и результаты международных образовательных проектов, реализуемых в Кыргызстане в последние годы. В статье проводится подробный анализ содержания, целей и механизма реализации ключевых проектов, реализуемых при поддержке таких международных организаций и доноров, как Агентство США по международному развитию (USAID), ЮНИСЕФ, ЮНЕСКО, Европейский Союз, Всемирный банк и других. Особое внимание уделено проекту "Окуу керемет!", реализуемому в 2019–2024 годах. Отдельно рассматриваются его достижения в области обновления учебных материалов, повышения квалификации учителей, внедрения цифрового образования и создания системы оценки качества образования. Также в статье поднимаются вопросы инклюзивности, доступности и регионального равенства в сфере образования. В результате научного анализа отмечается значительное влияние международных проектов на повышение качества образования в республике.

Ключевые слова: международные проекты, образование, проект "Окуу керемет!", инклюзивное образование, USAID, ЮНИСЕФ, ЮНЕСКО, Всемирный банк, цифровое образование, высшее образование, профессионализм педагога, региональное равенство, реформа, мониторинг и оценка.

Results of International Educational Projects in Kyrgyzstan

Abstract

This scientific article examines the implementation and outcomes of international educational projects carried out in Kyrgyzstan in recent years. The article provides a detailed analysis of the content, goals, and mechanisms of implementation of key projects supported by such international organizations and donors as the United States Agency for International Development (USAID), UNICEF, UNESCO, the European Union, the World Bank, and others. Special attention is given to the "Okuu keremet!" project, implemented during 2019–2024. The article highlights its achievements in updating educational materials, improving teacher qualifications, introducing digital education, and establishing a system for assessing the quality of education. Issues of inclusiveness, accessibility, and regional equality in the education sector are also addressed. As a result of the scientific analysis, the significant impact of international projects on improving the quality of education in the republic is emphasized.

Keywords: international projects, education, "Okuu keremet!" project, inclusive education, USAID, UNICEF, UNESCO, World Bank, digital education, higher education, teacher professionalism, regional equity, reform, monitoring and evaluation.

* Кандидат педагогических наук, доцент, Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызская Республика, malohat73@mail.ru

* Кандидат технических наук, доцент, Ошский государственный педагогический университет, г. Ош, Кыргызская Республика, akuichiev@mail.ru

* Кандидат филологических наук, доцент, Ошский государственный университет, г. Ош, Кыргызская Республика, z.bekmuratov@mail.ru

Qirg'izistonda xalqaro ta'lim loyihalarining natijalari

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada so'nggi yillarda Qirg'izistonda amalga oshirilgan xalqaro ta'lim loyihalarining amalga oshirilishi va natijalari tahlil qilinadi. Maqolada USAID, UNICEF, YuNESKO, Yevropa Ittifoqi, Jahon banki va boshqa xalqaro tashkilotlar va donorlar tomonidan qo'llab-quvvatlangan asosiy loyihalarining mazmuni, maqsadlari va amalga oshirish mexanizmlari batafsil tahlil qilinadi. Ayniqsa, 2019–2024 yillarda amalga oshirilgan "Okuu keremet!" loyihasiga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu loyiha doirasida o'quv materiallarini yangilash, o'qituvchilar malakasini oshirish, raqamli ta'limni joriy etish va ta'lim sifatini baholash tizimini yaratish bo'yicha erishilgan yutuqlar ko'rsatilgan. Shuningdek, maqolada ta'lim sohasida inklyuzivlik, ochiqlik va mintaqaviy tenglik masalalari ham ko'tarilgan. Ilmiy tahlil natijalariga ko'ra, xalqaro loyihalar respublikadagi ta'lim sifati oshishiga sezilarli ta'sir ko'rsatganligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: xalqaro loyihalar, ta'lim, "Okuu keremet!" loyihasi, inklyuziv ta'lim, USAID, UNICEF, YUNESKO, Jahon banki, raqamli ta'lim, oliy ta'lim, o'qituvchi professionalligi, mintaqaviy tenglik, islohot, monitoring va baholash.

Система образования Кыргызстана в последние годы проходит через значительные реформы при поддержке международных партнёров. Ряд проектов в области образования реализуются при участии таких организаций, как Всемирный банк, ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ, USAID, Европейский союз и другие. Основные цели этих проектов включают повышение качества образования, расширение доступа, развитие цифровых навыков, а также обеспечение инклюзивного и устойчивого образования для всех детей.

Одним из наиболее значимых среди них является проект "Okuu keremet!", реализуемый Агентством США по международному развитию (USAID) в 2019–2024 годах. Этот проект направлен на улучшение навыков чтения и понимания у младших школьников, повышение педагогического мастерства учителей и общее повышение качества образования. Целью проекта является развитие учебных и когнитивных способностей учащихся начальных классов, усиление их интереса к обучению и улучшение учебных ресурсов. Кроме того, проект обеспечивает системную поддержку образовательной системы страны, предоставляя методическую помощь школьным учителям и совершенствуя механизмы оценки качества образования.

Проект «Okuu keremet!» охватил более 3 500 школ по всей республике, свыше 17 000 учителей начальных классов и более 200 000 учащихся. В рамках проекта в учебные заведения было бесплатно распределено 1,5 миллиона учебных книг на кыргызском и русском языках. Эти учебники были разработаны с учётом возрастных особенностей детей и дополнены методическими материалами, направленными на развитие навыков понимания прочитанного. При создании каждого учебного пособия особое внимание уделялось интересам учащихся, формированию логического мышления и развитию творческих способностей. В рамках проекта были изданы такие адаптированные для детей издания, как «Алиппе», «Сказки», «Учебник для чтения», снабжённые красочными иллюстрациями.

Для учителей были организованы специализированные тренинги и семинары, в ходе которых они прошли обучение современным педагогическим методикам. Учителям предоставлялись знания по таким аспектам, как учёт индивидуальных особенностей учащихся, дифференцированное обучение, методы оценки, техники объяснения и визуализации. Кроме того, каждому педагогу были предложены методические пособия, содержащие рекомендации по составлению удобных для использования учебных планов и активизации мыслительной деятельности школьников во время уроков. В рамках проекта была запущена онлайн-платформа «Мугалимдердин борбору» (teachers.kg), которая предоставляла учителям доступ к видеозанятиям, планам уроков, заданиям и интерактивным материалам. Особенно востребованной данная платформа стала в период

пандемии COVID-19, когда она играла ключевую роль в обеспечении дистанционного обучения и поддержки педагогов.

Проект «Окуу керемет!» подтвердил свою эффективность и через влияние на образовательные процессы. Проект «Окуу керемет!» подтвердил свою эффективность через влияние на процессы образования. Согласно результатам мониторинга, проведённого USAID и Министерством образования и науки Кыргызской Республики, среди учащихся были достигнуты следующие конкретные результаты:

1. Повысились скорость чтения и навыки понимания текста. По данным пилотной оценки, проведённой в период с 2021 по 2023 годы, у учащихся начальных классов, участвовавших в проекте, уровень точности и скорости чтения повысился в среднем на 35–40%. Способность понимать прочитанное и отвечать на вопросы улучшилась более чем на 30%. Например, если до начала проекта учащиеся 2 класса в среднем читали 20–25 слов в минуту, то после внедрения проекта этот показатель достиг 40–50 слов в минуту.

2. Расширился словарный запас и развились навыки мышления. Ученики научились выражать свои мысли полно, ясно и в соответствии с темой. Используемые в рамках проекта сказки, интересные тексты и наглядные материалы оказали эффективное влияние на развитие творческого мышления и лексики у детей.

3. Повысился интерес к чтению благодаря новым методикам преподавания. Исследования показали, что дети приобрели уверенность в своих силах: «Я умею читать!». Поскольку книги были изданы с яркими иллюстрациями и адаптированы к возрастным особенностям учеников, процесс обучения сочетался с игровыми элементами. Простые, но регулярные упражнения, такие как «чтение по 15 минут каждый день», дали ощутимые результаты в закреплении навыков чтения.

4. Дифференцированный подход преподавания положительно повлиял на успеваемость. Благодаря заданиям, соответствующим индивидуальным возможностям учащихся, и применению учебных материалов разных уровней, сократилась разница между сильными и отстающими учениками. Согласно данным тестирования и оценки, 25–30% ранее слабоуспевающих учащихся поднялись до уровня «хорошо».

5. Сократилось региональное неравенство. Школы в труднодоступных и горных районах были обеспечены такими же методическими и учебными ресурсами, как и в более доступных местах. В этих регионах общий уровень учебных достижений повысился более чем на 30% [9].

Таким образом, проект «Окуу керемет!» показал высокую эффективность в развитии ключевых навыков у учащихся начальных классов: скорости чтения, понимания текста, словарного запаса и мотивации к обучению. Более того, проект способствовал снижению регионального и социального неравенства благодаря продуманной педагогической стратегии и доступу к качественным методическим ресурсам. Эти показатели свидетельствуют о росте мотивации у педагогов и об усилении интереса школьников к учебному процессу. Кроме того, в рамках проекта были разработаны и внедрены национальные механизмы оценки учебных достижений, что обеспечило возможность точного измерения качества образования.

Одним из ключевых преимуществ проекта стала политика выравнивания региональных различий, направленная на преодоление образовательного неравенства. Особое внимание уделялось школам, расположенным в труднодоступных и горных районах, где оказывалась как материальная, так и методическая поддержка в соответствии с конкретными потребностями. Это позволило частично устранить существующие территориальные и социальные барьеры в доступе к качественному образованию.

Проект «Окуу керемет!» был построен на принципах устойчивого развития и органично интегрировался в реализуемые на национальном уровне образовательные реформы. Он соответствовал ключевым задачам современной образовательной политики, таким как цифровизация образования, развитие критического мышления у учащихся и непрерывное повышение квалификации учителей.

В заключение следует отметить, что проект «Окуу Керемет!» внёс значительный вклад в трансформацию образовательной системы Кыргызстана. Он способствовал развитию у детей базовых учебных навыков, расширению профессиональных возможностей учителей и обновлению содержания образования. Проект стал убедительным доказательством того, что успешная реализация образовательных преобразований возможна при эффективном взаимодействии между международными партнёрами, государственными структурами и общественными ресурсами.

ЮНИСЕФ также принимает активное участие в реформировании системы образования Кыргызстана. Организация реализовала ряд инициатив, направленных на оценку учебных достижений учащихся начальных классов и поддержку учителей. Согласно исследованиям, проведённым ЮНИСЕФ, в школах, охваченных проектами, успеваемость учащихся улучшилась на 92%. Эти показатели служат доказательством того, что при обеспечении качественного образовательного процесса школьники активнее вовлекаются в обучение, а доверие к педагогической деятельности значительно возрастает (UNICEF Kyrgyzstan, 2022).

Недавно Всемирный банк запустил проект под названием «Качество и инновации в высшем образовании», основной целью которого является модернизация высшего образования в Кыргызской Республике. В рамках проекта разрабатываются программы, согласованные с требованиями рынка труда, создаются условия для развития научных исследований и инновационной деятельности. Ожидается, что проект, начавшийся в 2024 году, охватит около 160 тысяч студентов и укрепит связь между системой образования и экономикой страны [3].

Кроме того, в направлении устойчивого развития образования при поддержке ЮНЕСКО реализуется программа «Образование для устойчивого развития» (ESD). Целью программы является формирование экологической грамотности, развитие чувства ответственности за сохранение окружающей среды и гражданского самосознания у учащихся. Проект реализуется на национальном уровне с охватом до 2030 года и предусматривает включение в школьную программу тем, касающихся охраны природы, экологической безопасности и возобновляемых ресурсов [4].

Европейский Союз также внедряет ряд реформ в секторе образования Кыргызстана. В период с 2021 по 2027 год реализуются инициативы, направленные на развитие цифровых навыков, медиаграмотности и «зелёных» компетенций. Эти усилия направлены на расширение доступа к качественному образованию для детей из регионов и социально уязвимых групп населения, а также на улучшение условий инклюзивного обучения (European Commission, 2023).

В условиях пандемии COVID-19 особую значимость приобрели цифровые формы образования. В этом направлении значительный вклад внёс проект Программы развития ООН (ПРООН), в рамках которого была запущена онлайн-платформа «Мугалим», предоставляющая ресурсы для дистанционного обучения и профессионального развития педагогов. Тысячи учителей освоили видеоуроки, вебинары и цифровые обучающие модули через данную платформу.

Кроме того, при поддержке USAID реализован проект Национального вступительного тестирования (NAT), целью которого стало обеспечение равного доступа к высшему образованию. В рамках проекта абитуриенты со всех регионов страны получили возможность пройти прозрачный и справедливый конкурсный отбор на основе единого стандартизированного теста. В результате реализации инициативы более 500 тысяч выпускников прошли тестирование, а свыше 70 тысяч из них были зачислены на грантовые места [7].

Международные проекты, реализуемые в Кыргызстане с целью развития образования, играют важную роль в обновлении содержания обучения, обеспечении равного доступа к образованию и повышении качества педагогического процесса. Масштабные инициативы, такие как проект «Окуу керемет!», способствовали повышению

профессионального уровня педагогов, росту интереса учащихся к обучению и внедрению эффективных систем оценки учебных достижений.

Помимо этого, на уровне высшего образования наблюдаются процессы модернизации: разрабатываются новые программы, активизируются научные исследования, реализуются реформы, ориентированные на потребности рынка труда. Темы цифровизации, экологической грамотности и инклюзивного образования становятся приоритетными направлениями на национальном уровне.

Сотрудничество с международными партнёрами в этих направлениях способствует повышению эффективности национальной образовательной стратегии и достижению целей устойчивого развития. Таким образом, международные образовательные проекты представляют собой важный шаг на пути интеграции образовательной системы Кыргызстана в мировое образовательное пространство.

Литература

USAID Kyrgyz Republic. Okuu Keremet! Project Overview. – <https://www.usaid.gov/kyrgyz-republic/fact-sheets/okuu-keremet-project>

Посольство США в Кыргызской Республике. Поддержка начального образования в Кыргызстане. – <https://kg.usembassy.gov/u-s-government-supports-kyrgyz-republics-primary-education-system>

The World Bank. Kyrgyz Republic: Higher Education Quality and Innovation Project. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2024/01/31/kyrgyz-republic-higher-education-quality-and-innovation-project>

UNESCO. Образование в интересах устойчивого развития (ESD): национальная инициатива. – <https://www.unesco.org>

UNICEF Kyrgyzstan. Образовательные достижения в начальных школах Кыргызстана. – <https://www.unicef.org/kyrgyzstan>

European Commission. Education Sector Reform in the Kyrgyz Republic (2021–2027). – <https://international-partnerships.ec.europa.eu>

USAID. National Admission Test (NAT) Project in the Kyrgyz Republic. – <https://2017-2020.usaid.gov/kyrgyz-republic/fact-sheets/national-admission-test-nat-project>

UNDP Kyrgyzstan. "Mugalim" Digital Teacher Support Platform. – <https://www.undp.org/kyrgyzstan>

Пресс-релизы и публикации о результатах проекта «Окуу Керемет!» на сайте Посольства США в Кыргызстане. <https://kg.usembassy.gov/u-s-government-supports-kyrgyz-republics-primary-education-system>

G.A.Belgibaeva*
ZH.E.Sarzhanova*
Sh.D.Adilova*

Annotation

This article examines in detail the current trends in the upbringing of the younger generation. The influence of modern social, cultural and technological changes on the educational and educational process is widely analyzed. Considering the effectiveness of new pedagogical methods and models of education, the authors emphasize the importance of digital technologies, inclusive education, environmental education, the formation of patriotic consciousness and the development of emotional intelligence. The article analyzes the role of not only educational institutions, but also the family, society and the media in the upbringing of the younger generation. An important factor is considered to be the combination of the upbringing of the younger generation with national values and global educational processes. In addition, the issues of developing skills such as creativity, critical thinking and social responsibility, which ensure the comprehensive development of personality, are discussed. The research results are aimed at providing specific recommendations for improving the modern educational process. This article is addressed to education professionals, parents, and anyone interested in the development of the younger generation.

Keywords: young generation, upbringing, modern trends, digital technologies, value education, Inclusive education, patriotic education, environmen

Аннотация

В данной статье подробно рассматриваются современные тенденции воспитания подрастающего поколения. Широко анализируется влияние социальных, культурных и технологических изменений современности на образовательный и воспитательный процесс. Рассматривая эффективность новых педагогических методов и моделей воспитания, авторы подчеркивают важность цифровых технологий, инклюзивного образования, экологического воспитания, формирования патриотического сознания и развития эмоционального интеллекта. В статье анализируется роль не только образовательных учреждений, но и семьи, общества и средств массовой информации в воспитании подрастающего поколения. Важным фактором считается сочетание воспитания подрастающего поколения с национальными ценностями, глобальными образовательными процессами. Кроме того, обсуждаются вопросы формирования таких навыков, как креативность, критическое мышление и социальная ответственность, которые обеспечивают всестороннее развитие личности. Результаты исследования направлены на предоставление конкретных рекомендаций по совершенствованию современного воспитательного процесса. Данная статья адресована специалистам сферы образования, родителям и всем заинтересованным в развитии подрастающего поколения.

Ключевые слова: молодое поколение, воспитание, современные тенденции, цифровые технологии, ценностное образование, Инклюзивное образование, патриотическое воспитание, экологическое воспитание, критическое мышление, креативность.

Introduction

Today, a number of topical issues arise in the process of modern education. The lifestyle of children and adolescents influenced by Information Technology and the digital age, aggression on social networks and the internet, the spread of misinformation – all this can negatively affect

* Master senior lecturer Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan

* Research teacher of the D. Mendeleev school Lyceum, Shymkent, Kazakhstan

* Candidate of philological Sciences, senior lecturer Shymkent University, Shymkent, Kazakhstan

the educational process and negatively affect the formation of a child's personality. In this context, it is very important that parents and teachers teach the correct use of modern technologies and media at the right time, and improve media literacy. It is necessary to educate children to respect their personal space, to understand and beware of the dangers in the world of the internet. Every member of society, every organization should contribute to solving pressing problems in this area. At the same time, parents should pay attention to openness and understanding, mutual trust and respect in relations with their children, not forgetting the importance of upbringing in the family today. A deep understanding of the child's soul, attention to his psychological and physical development is the main task of every parent today. If parents cannot devote time to their child, understand his problems and support him, the child may face difficulties on his future path.

Theoretical expertise

Wise Kazakh words and national sayings have been proving the importance of educating generations for centuries. The phrase "education begins in the cradle" conveys the idea that the future of the nation begins with its youngest members, that the formation and life values of a person take shape in childhood. In this article, we focus on the importance of educational activities of the Family, School, Society and state bodies aimed at Children and the younger generation, and consider the main aspects at each stage of the educational process. The child's life path begins its first steps within the family. The family is a pedestal of moral qualities, Life Principles, national traditions and culture. The first steps, the first words, the first kindness of the child – everything is directly related to the learned behavior, customs of the parents. The attitude of the father and mother to each other, as well as to children, forms their moral qualities in the future. Every parent should instill in the heart of their child such qualities as kindness, respect, honesty, hard work. The generation of the nation, the younger generation, needs the educational work of parents in order to have not only a developed mind, but also a wide heart and a rich soul. Therefore, the first words, the first gestures of parents towards the child leave a huge imprint on his future life. The model of upbringing developed in the family continues in school and society.

Experimental part

On the basis of Family Education, the child enters school. The school is the second home that shapes the intellectual development and social behavior of the child. Here, students not only receive an academic education, but also master the communicative, moral and spiritual qualities necessary for public life. Professional qualifications, morality, sincere interest in their work of teachers – become an example for each student and enrich his worldview. Various events, projects, creative competitions held in schools contribute to the comprehensive development of children. This is where each child reveals his abilities and is formed as an individual. In addition, educational work at the school, cultural and sports events make a great contribution to the formation of a healthy lifestyle of the younger generation, the popularization of national traditions. An important place in the implementation of education in society is occupied by family and extracurricular public organizations, sports clubs, cultural centers, youth movements. Public organizations and cultural institutions play an active role in increasing the creative potential, national identity of young people and educating them in civic responsibility. Especially events, exhibitions, concerts and festivals that promote national culture and traditions-teach the generation to appreciate and respect their history and cultural heritage. Such measures will increase the self-confidence of young people and contribute to the formation of their civic position. After all, every young person, brought up not only as an individual, but also as a citizen who determines the future of the nation, can play a huge role in society. Modern trends in the education of the younger generation are developing in connection with social, cultural and technological changes in modern society. Let's look at the main directions: 1. digital education and media literacy Today's children and adolescents are growing up in the digital age, so it is important to teach them the skills to use the internet, social networks and new technologies correctly. Media literacy-includes information analysis, decoupling fake news, and giving importance to cybersecurity. 2. Value Education Under the influence of globalization, the preservation of national values has become an urgent problem. The emphasis is on the development of such qualities as family, patriotism, tolerance,

responsibility. 3. emotional intelligence and psychological stability In the modern education system, the development of emotional intelligence (EQ) in children plays an important role. This is the ability to understand one's own feelings, manage them, show empathy, and be stress-resistant. 4. inclusive education Creating conditions for equal education and development of children with different social, physical and intellectual characteristics is one of the main trends in modern education. 5. formation of environmental awareness Protection of nature, promotion of ecological culture is one of the most important values of our time. The focus is on the formation of Environmental Responsibility and conscious consumption skills for the younger generation. 6. Career Guidance and soft skills development Helping the younger generation to early determine their future profession, developing creative thinking, leadership, communication and critical thinking skills is one of the main goals of modern education. The state has always attached great importance to supporting the upbringing of the younger generation, the development of education and culture. Through state programs, legislative acts, social projects, conditions are created for the development of human capital, which ensures the future of the country. The use of innovative methods in schools and kindergartens, continuous training of teaching staff are the main directions of the measures carried out in this regard. In order to improve the quality of life of every citizen, preserve and develop national identity, the state works in every possible way. From this point of view, various areas of Education – Family, School, Public and state – should be carried out in harmony and cooperation. Financial and material assistance from the state leadership and local governments to kindergartens and schools, as well as measures in the field of development of social infrastructure, have a significant impact on the future of the younger generation.

Results and discussion

In modern society, the upbringing of the younger generation relies not only on traditional methods. The pace of scientific and technological progress, the trend of globalization, intercultural ties make the process of Education think in a new way, use innovative approaches. In such conditions, the problems of finding a balance between new methods and technologies of education, reform of the pedagogical system, national traditions and modern requirements are becoming relevant. In the upbringing of the new generation, special attention is paid to the skills of creative thinking, the formation of a critical attitude, an increase in a sense of responsibility, the ability to behave in the eyes of society. In order for the child to understand his future, his society and develop as a person who meets modern requirements, it is necessary to harmoniously master education and upbringing. The role of teachers is, of course, very important here. Teachers who are truly committed to their work, who use innovative methods, leave a bright mark on the life path of students. The great proverb "education begins in the cradle" imposes responsibility on every parent, teacher, public figure. The child's path in life, his moral qualities, the personality of the nation – everything begins in childhood and is formed on the right path. Not forgetting the importance of upbringing, which began with the family, creating conditions for the development of the child as a person in school and society are the requirements of today. Each parent is responsible for the future of their child, therefore, in the process of upbringing, they must exceed their contribution. Teachers and public figures should also contribute to the future of young people and create conditions for their full development. The state should also provide the necessary infrastructure, material and spiritual resources to support the upbringing of the younger generation. Thus, such qualities as love for the country and the nation, responsibility, honesty and hard work are formed in the heart of every child. Raising a child for the future, not forgetting about the traditions and wisdom of the nation, ancestors, is a common task of every member of society. Today, every parent, teacher, representative of the state and society should contribute and create conditions for the formation of a new generation as conscious, educated and patriotic citizens. Education and upbringing are the future of the country and the nation, so it is necessary to develop work in this area in full, without delay. So, parents, teachers and public figures, let's raise our children with love and kindness and work hard to make their future brighter. After all, every child is the future of the country, every heart is the well – being of the nation.

Conclusion

The basis of education and education begins with the fact that a child burns in his heart, and this fire is possible only in the unity of Parents, Teachers, Society and the state. In conclusion, let's pay great attention to the education of future generations, create conditions for each child to reach their full potential and contribute to the prosperity of the country. After all, if the light of knowledge and the fire of education that shines in every heart – not only in the cradle of the willow, but throughout the life path, future generations will be able to raise their country to new heights.

List of references

- Nazarbayev N. A. (2017). "Bolashak bagdar: Ruhani zhangyru" Astana.
- Vygotsky L. S. (1984). "Psychology of development of the child" - Moscow: pedagogy.
- Kaliyev S., Orazbekova K. (1993). "fundamentals of Kazakh ethnopedagogy" Almaty: Rauan.
- Smirnov S. D. (2005). "pedagogy and psychology of modern education" Moscow: Academy.
- Zharykbayev K. (2010). "fundamentals of Soul studies" Almaty: Kazakh University.
- Dyusenbayev A. (2018). "innovative technologies in the education system" Almaty: Science.
- Gardner G. (2009). "development of the future: pedagogy for new knowledge" Moscow: Alpina Pablisher.
- Damberg V.E. (2020). "digital educational environment: challenges and prospects" St. Petersburg.
- Aitmambetova B. (2015). "inclusive education in Kazakhstan: problems and prospects" Almaty.
- Nemov R. S. (2003). "Psychology" (3 volumes) Moscow: Vlados.

O'ZBEK TILINING IKKINCHI TIL SIFATIDA O'RGATILISHIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV: ZAMONAVIY LINGVODIDAKTIK STRATEGIYALAR VA METODIK TAVSIYALAR

Muxammadaziz OMONOV*

Annotatsiya

Ushbu maqola o'zbek tilining ikkinchi til sifatida o'qitilishida zamonaviy lingvodic-didactic yondashuvlarning rolini tahlil qiladi. Maqolada, til o'qitishda **kompetensiyaviy yondashuv** asosida metodik metodlar va o'qitish tizimining samaradorligini oshirish yo'llari ko'rsatiladi. Maqolada o'zbek tilini o'rgatishdagi mavjud muammolar, xususan, darsliklar va metodik resurslarning zamonaviy talablar asosida yangilanish zarurati, o'qituvchilar malakasini oshirish hamda baholash tizimini modernizatsiya qilish masalalari keng tahlil qilinadi. Shuningdek, **kommunikativ kompetensiyani** rivojlantirish uchun yangi metodik tavsiyalar va raqamli texnologiyalar asosida o'quv jarayonini takomillashtirish yo'llari taqdim etiladi. Maqola, o'zbek tilining chet elliklar tomonidan o'rganilishi uchun ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'lib, uning kelajakda yanada rivojlanishi uchun aniq yo'nalishlar taklif qiladi.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, ikkinchi til, kompetensiyaviy yondashuv, lingvodic-didaktika, kommunikativ kompetensiya, metodik resurslar, raqamli ta'lim.

The Competency-Based Approach In Teaching Uzbek As A Second Language: Contemporary Linguodidactic Strategies And Methodological Recommendations

Abstract

This article analyzes the role of modern linguistic-didactic approaches in teaching Uzbek as a second language. The article examines how the **competency-based approach** enhances the effectiveness of teaching methods and the system of language education. It also addresses existing issues in teaching Uzbek as a second language, specifically the need for updating textbooks and methodological resources, improving teacher qualifications, and modernizing the assessment system. Furthermore, the article offers recommendations for developing **communicative competence** through the use of new methodological approaches and digital technologies to improve the learning process. The study provides scientific and practical significance for the teaching of Uzbek to foreign learners and proposes clear directions for its further development.

Keywords: Uzbek language, second language, competency-based approach, linguistic didactics, communicative competence, methodological resources, digital education.

Globallashuv jarayonlarining keskin faollashuvi va madaniyatlararo muloqotning keng ko'lamda shakllanib borayotgani zamirida har bir xalqning tili, uning identiteti va xalqaro maydondagi geolisoniy o'rni tobora dolzarb masalaga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan qaralganda, o'zbek tilining xalqaro miqyosdagi nufuzi va kommunikativ vosita sifatida qo'llanilish doirasi kengaymoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev o'zining bir nutqida bu jarayonni alohida ta'kidlaganidek, "O'zbek tili – xalqimizning bebaho boyligi, buyuk ma'naviy qadriyati va milliy o'zligimiz timsolidir. Bugungi globallashuv davrida uni har tomonlama rivojlantirish va xalqaro maydonga olib chiqish – dolzarb vazifamizdir"²². Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosiy ochiqlik tamoyillarini amalda qo'llash, xalqaro ta'lim almashinuvi, investitsiya oqimlari va diplomatik munosabatlarning izchil rivoji xorijiy fuqarolarning o'zbek tilini o'rganishga bo'lgan ehtiyojini tubdan oshirmoqda. Bugungi kunda xorijlik talabalar, ekspatlar, ilmiy xodimlar va xalqaro tashkilotlar vakillari uchun o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rganish nafaqat kommunikativ zarurat, balki mintaqaviy

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti mustaqil izlanuvchisi, mukhammadaziz-omonov@mail.ru

²² Mirziyoyev, Sh.M. (2020). Yangi O'zbekiston – yangi imkoniyatlar mamlakati. Toshkent: "O'zbekiston" NMIU.

integratsiyalashuvning ajralmas omiliga aylanmoqda. Shu bilan birga, til o'qitishning metodologik paradigmasi ham muayyan evolyutsiyani boshdan kechirmoqda. Klassik grammatik-tarjima yondashuvidan boshlab, o'quvchi nutq faoliyatini shakllantirishga qaratilgan kommunikativ yondashuv, va nihoyat, XXI asrga xos bo'lgan, kompetensiyalar asosida til o'zlashtirishga yo'naltirilgan kompetensiyaviy yondashuv zamonaviy lingvodidaktikaning yetakchi nazariy modeli sifatida shakllandi²³. Mazkur yondashuv, avvalo, o'rganuvchining til vositasida real kommunikativ vazifalarni hal etish ko'nikmasini shakllantirishga xizmat qilishi bilan ajralib turadi. Bunda bilimlar majmui emas, balki ularni amalda qo'llash malakasi – funksional savodxonlik markazga qo'yiladi. Zamonaviy lingvodidaktik tamoyillar, ayniqsa, kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslarini chuqur tahlil qilish, ularning o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rgatishdagi qo'llanish mexanizmlarini ko'rsatish, amaliyotda duch kelinayotgan muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish muhim omillardan hisoblanadi.

Til o'rgatish metodikasida yuzaga kelgan paradigmatic siljishlar natijasida kompetensiyaviy yondashuv bugungi kunda eng samarali va funksional jihatdan puxta ishlangan nazariy asoslardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Bu yondashuv, avvalo, **shaxsga yo'naltirilgan ta'lim modelini** ilgari surgan bo'lib, o'quv jarayonida o'rganuvchining faol kognitiv, emotsional, ijtimoiy va madaniy resurslarini ishga solishga qaratilgandir²⁴. Kompetensiyaviy yondashuvda asosiy e'tibor bilimlar tizimiga emas, balki ularning amaliy kontekstda qo'llanish darajasiga qaratiladi.

Kompetensiyaviy yondashuv ilk bor til o'qitish metodikasi sifatida XX asrning oxirlarida shakllana boshlagan bo'lib, bu yondashuvning kontseptual asoslari **D. Xayms, M. Kennel, M. Baxman, B. Skott, J. Richards**, hamda Yevropa Kengashining til siyosati bo'yicha hujjatlarida nazariy jihatdan ishlab chiqilgan. Mashhur amerikalik tilshunos D. Xayms (Hymes, 1972) o'zining kommunikativ kompetensiya haqidagi konsepsiyasida: *"Til bilimiga ega bo'lish – bu hali muloqotga kirishish uchun yetarli emas. Muayyan sotsiolingvistik kontekstda to'g'ri va samarali muloqot olib borish qobiliyati – bu haqiqiy kompetensiyadi"*²⁵. Bu g'oyani M. Baxman (1990) yanada rivojlantirib, kommunikativ kompetensiyani **lingvistik, sotsiolingvistik, strategik va diskursiv kompetensiyalarga** ajratadi. Unga ko'ra, o'rganuvchining til vositasida ijtimoiy vaziyatlarga mos tarzda muomala qilishi, normativ ifoda qurishi va muloqotdagi tafovutlarga moslashishi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Mazkur yondashuv o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish tizimiga integratsiya qilinayotganda, tilning ichki tizimlari bilan bir qatorda, uning **madaniy, funksional va ijtimoiy tafakkur asoslarini** ham e'tiborga olish zarur.

So'nggi yillarda ikkinchi tilni o'qitish metodologiyasida kompetensiyaviy yondashuv ustuvor ahamiyat kasb etib, til o'rgatish jarayonida bilim va ko'nikmalarning real hayotiy vaziyatlarda qo'llanishiga yo'naltirilmoqda. Ayniqsa, Yevropa Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan Common European Framework of Reference for Languages (CEFR) tizimi (2020) ushbu yondashuvning puxta ishlab chiqilgan amaliy modeli sifatida e'tirof etiladi. CEFR modeli til o'rganuvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini aniqlashtirib, ularni A1 dan C2 gacha bo'lgan olti darajada baholash imkonini beradi.

Mazkur tizim besh asosiy kompetensiya turiga asoslanadi: 1. *Lingvistik kompetensiya* – fonetika, morfologiya, sintaksis va leksikaga oid bilim va malakalardan iborat bo'lib, bu komponent tildagi shakl va tuzilmalarni puxta egallashni nazarda tutadi. 2. *Sotsiolingvistik kompetensiya* – til vositalarining kontekstga mos qo'llanilishi, uslubiy rang-baranglikni anglash va moslashuvchanlikni o'z ichiga oladi. 3. *Pragmatik kompetensiya* – nutq aktlarini anglash, muloqot maqsadini aniqlash, ijtimoiy vaziyatga muvofiq javob qaytara olish qobiliyatini o'z ichiga oladi. 4. *Strategik kompetensiya* – til o'rganishda yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarni bartaraf

²³ Абдурахмонова, З.Х. (2020). "Тил компетенцияларини шакллантиришда янги методик ёндашувлар". Филология масалалари, №1, 45–51.

²⁴ Нигматова, Р.М. (2019). Методические основы формирования коммуникативной компетенции в процессе обучения узбекскому языку как иностранному. Тошкент: Фан.

²⁵ Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J.B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics (pp. 269–293). Harmondsworth: Penguin.

etishda kommunikativ strategiyalardan foydalanishni anglatadi. 5. *Diskursiv kompetensiya* – matnlarni mantiqiy izchillikda tuzish va nutqning bog‘liqligini saqlay olish malakasini qamrab oladi.

O‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘rgatishda ushbu kompetensiyalarning har birini inobatga olish zarurati mavjud bo‘lsa-da, amaldagi darsliklar va o‘quv-metodik materiallar tahlili mavjud holatning bu talablarga to‘liq mos kelmasligini ko‘rsatmoqda. Xususan, xorijiy auditoriyaga mo‘ljallangan ko‘plab darsliklar “grammatik markazlilik” asosida tuzilgan bo‘lib, tilni kommunikativ faoliyat vositasi sifatida o‘rgatish maqsadidan chetda qolmoqda²⁶.

Shuningdek, mavjud resurslarda “sotsiomadaniy komponent”, “pragmatik funksiyalar” va “real kommunikativ kontekstlar” yetarlicha yoritilmagan. Bu holat til o‘rganuvchilarning til muhitiga moslashuvini murakkablashtirib, ularning faol kommunikativ ishtirokini cheklaydi. CEFR tizimi esa, aksincha, til o‘rgatishda faqat grammatik bilim emas, balki til vositasida samarali muloqotga kirisha olish kompetensiyasini rivojlantirishni asosiy mezon sifatida belgilaydi. Shunday ekan, O‘zbek tilini xorijiy talabalar, migrantlar, diplomatik korpus vakillari va boshqa til o‘rganuvchilariga samarali o‘rgatish uchun “kompetensiyaviy model” asosida “yangicha o‘quv dasturlari”ni ishlab chiqish dolzarb ilmiy-metodik masala sifatida qaralishi lozim. Bu o‘quv dasturlar quyidagi asosiy tamoyillarni qamrab olishi kerak:

- Interaktiv va kontekstual o‘rgatish: real hayotiy vaziyatlar asosida o‘qitish;
- Madaniy moslashuvga yo‘naltirilgan topshiriqlar: sotsiomadaniy tafovutlarni inobatga olish;
- Kommunikativ kompetensiyalarni bosqichma-bosqich shakllantirish: CEFR darajalari asosida;
- Multimodal materiallardan foydalanish: audio, video, vizual vositalarni keng qo‘llash;
- Baholashning formatif va summativ shakllarini uyg‘unlashtirish: o‘quvchining rivojlanishini doimiy kuzatish.

O‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuv nafaqat til o‘rgatish sifatini oshiradi, balki til o‘rganuvchilarni ijtimoiy, madaniy va professional faoliyatga tayyorlashga xizmat qiladi. Shunday ekan, CEFR modeliga asoslangan, zamonaviy lingvodidaktik strategiyalarni o‘zida mujassam etgan yangi avlod darslik va o‘quv dasturlarini ishlab chiqish zarurati bugungi kunda o‘ta dolzarbdir. Zamonaviy lingvodidaktik tajriba shuni ko‘rsatmoqdaki, har qanday o‘quv jarayonida nazariy bilimlarning amaliy vazifalarga yo‘naltirilganligi, o‘rganuvchining kommunikativ faoliyati orqali til vositasini real ijtimoiy muhitda qo‘llay olishi asosiy mezon sifatida qaralmoqda. Kompetensiyaviy yondashuv, aynan shu funksional yondashuvni ta’minlab, tilni o‘rganish jarayonida nafaqat bilim, balki **amalga tatbiq etish, vaziyatni tushunish, ijtimoiy-madaniy moslashuv** kabi ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

O‘zbek tilini chet elliklar uchun ikkinchi til sifatida o‘rgatish tizimi hozirgi kunda rivojlanayotgan bo‘lishiga qaramay, mavjud tajriba ko‘rsatmoqdaki, bu jarayonda bir qator tizimli, uslubiy va texnologik muammolar mavjud. Bu muammolar, bir tomondan, **metodik resurslar yetishmovchiligi**, ikkinchi tomondan esa, **o‘qituvchi malakasi, baholash tizimi va til siyosatidagi institutsional muvofiqlik masalalari** bilan chambarchas bog‘liqdir.

O‘zbek tilini ikkinchi til sifatida o‘qitishdagi asosiy muammolar sifatida shuni ko‘rish mumkinki:

a) Darsliklar va metodik resurslarning zamonaviy talabga mos emasligi;

Ko‘plab mavjud darsliklar grammatik yondashuv asosida tuzilgan bo‘lib, ularda **madaniy kontekst, pragmatik vazifalar, kommunikativ topshiriqlar yetarli emas**. Shu bois o‘rganuvchilarning tilni ijtimoiy va madaniy jihatdan to‘laonli o‘zlashtirish darajasi past bo‘lib qolmoqda.

²⁶ Karimova, M. (2021). O‘zbek tilining chet elliklar uchun o‘rgatilishida kommunikativ yondashuv. Toshkent: TDPU nashriyoti.

Masalan, **A2 darajadagi darslikda “Do’stlar bilan suhbat” mavzusida** ssenariylar mavjud bo’lsa-da, bu dialoglar sun’iy va kitob uslubida yozilgan bo’lib, real hayotdagi tildan yiroq.

b) O’qituvchilarning kompetensiyaviy yondashuvni to’liq egallamaganligi;

Ayrim o’qituvchilar kommunikativ yoki kompetensiyaviy yondashuvning metodik asoslarini chuqur o’zlashtirmagan. Bu esa darslarning interfaol, kontekstual asosda o’tishini qiyinlashtiradi. O’qituvchi ko’pincha **grammatik tushuntirish va tarjimaga** suyanadi, bu esa o’quvchi faoliyatini cheklaydi.

c) Baholash tizimining nomukammalligi;

Chet elliklar uchun o’zbek tilini baholashda **muayyan standartlar, CEFR darajalari bo’yicha test tizimi**, xalqaro til testlariga (masalan, TOEFL, IELTS) o’xshash validatsiyalangan mezonlar hali mavjud emas. Bu esa o’rganuvchi kompetensiyasini ob’yektiv baholashni qiyinlashtiradi.

d) Raqamli ta’lim platformalarining kamligi;

Zamonaviy til o’rgatishda onlayn platformalar, mobil ilovalar, interaktiv materiallar juda katta ahamiyat kasb etadi. Afsuski, o’zbek tilini chet elliklar uchun o’rgatishga mo’ljallangan **raqamli vositalar soni kam, mavjudlari esa juda oddiy va cheklangan**.

O’zbek tilini ikkinchi til sifatida o’qitishdagi muammolarga taklif va yechimlar sifatida:

a) Kompetensiyaviy model asosida yangi darslik va resurslar yaratish;

- CEFR tizimi asosida har bir darajaga mos, kommunikativ vazifalarga yo’naltirilgan **darsliklar, ish daftarlari, audio-vizual resurslar** ishlab chiqilishi zarur.

- Har bir darslikda **madaniy kontekst, nutq aktyorligi, real ssenariylar asosida topshiriqlar, diskursiv muloqot** tiplari kiritilishi kerak.

b) O’qituvchilarni zamonaviy lingvodidaktik yondashuvlar asosida qayta tayyorlash;

- O’qituvchilar uchun **kompetensiyaviy yondashuv, interfaol metodlar, formativ baholash, muloqot psixologiyasi** kabi modullar asosida **malaka oshirish kurslari** tashkil etilishi zarur.

- O’qituvchi sifatida o’zini **kuzatuvchi, yo’naltiruvchi va baholovchi** sifatida shakllantirish – muhim kompetensiyadir.

c) Baholash tizimini CEFR asosida standartlashtirish;

- CEFR darajalari asosida **A1–C2 oralig’ida kompetensiyaviy testlar** ishlab chiqilishi lozim. Har bir test **lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik va strategik kompetensiyalar** bo’yicha baholovchi bo’lishi kerak.

- Sinovlar yozma va og’zaki bosqichlarni o’z ichiga olgan **integral formatda** bo’lishi zarur.

d) Raqamli platformalarni rivojlantirish;

- Onlayn ta’lim uchun **o’zbek tilini o’rgatishga mo’ljallangan mobil ilovalar, gamifikatsiyalashgan platformalar, virtual sinflar** yaratish dolzarbdir.

Xulosa o’rnida aytish mumkinki, globalizatsiya va transmilliy integratsiya jarayonlari til o’rgatish paradigmasini tubdan o’zgartirib yubordi. Endilikda ikkinchi tilni o’rganish — bu nafaqat lingvistik kodni o’zlashtirish, balki uni real kommunikativ kontekstda, sotsiomadaniy muhitda faol va moslashuvchan tarzda qo’llay olish demakdir. Shu nuqtayi nazardan, maqolada yoritilganidek, o’zbek tilining ikkinchi til sifatida o’rgatilishida **kompetensiyaviy yondashuv** eng zamonaviy, interfaol va shaxsga yo’naltirilgan ta’lim modelini taklif etadi. O’tkazilgan nazariy va amaliy tahlillar shuni ko’rsatadiki, o’zbek tili o’rgatuvchi mavjud metodik baza hali hamon **an’anaviy, grammatika-markazli didaktikaga suyanmoqda**, bu esa tilni real hayotiy vazifalarda samarali qo’llay olish kompetensiyasini shakllantirishda yetarli emas. Shu bois, **kompetensiyaviy yondashuv — bu tasodifiy tanlov emas, balki metodik zaruratdir**.

Maqolada CEFR modeliga asoslangan kompetensiyaviy tarkibiy qismlar – lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik, strategik va diskursiv kompetensiyalar — o’zbek tilini o’rganish jarayoniga **integrativ yondashuv** zarurligini ko’rsatdi. Ayniqsa, **madaniy moslashuv, nutq uslubi, kontekstual adekvatlik** kabi mezonlar orqali xorijlik o’rganuvchilar o’zbek tilini nafaqat o’rganadi, balki uni ijtimoiy kommunikatsiyada to’laqonli qo’llash imkoniyatiga ega bo’ladi.

Adabiyotlar

Hymes, D. (1972). *On communicative competence*. In J.B. Pride & J. Holmes (Eds.), *Sociolinguistics* (pp. 269–293). Harmondsworth: Penguin.

Mirziyoyev, Sh.M. (2020). *Yangi O‘zbekiston – yangi imkoniyatlar mamlakati*. Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU.

Xolmatova, M. (2021). "O‘zbek tilini xorijliklarga o‘rgatishda madaniy kompetensiyaning o‘rni". *O‘zbek tili va adabiyoti*, №2, 38–42.

Абдурахмонова, З.Х. (2020). "Тил компетенцияларини шакллантиришда янги методик ёндашувлар". *Филология масалалари*, №1, 45–51.

Нигматова, Р.М. (2019). *Методические основы формирования коммуникативной компетенции в процессе обучения узбекскому языку как иностранному*. Тошкент: Фан.

TOSHKENT VILOYATI SUV HAVZALARINING NOMLANISH MOTIVI VA LUG'AVIY-MA'NOVIY XUSUSIYATLARI HAQIDA

Abdurashid TO'YCHIYEV *
Akmal ABDULLAYEV *

Annotatsiya

O'zbek onomastikasida XX asrda Toshkent viloyati toponimikasini tadqiq qilish bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilgan. Hududning toponimlari tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsiyalar yoqlangan, monografiya, lug'atlar yaratilgan. Biroq, Toshkent viloyati toponimik tizimining uch katta guruhi – oykonimiyasi, oronimiyasi va gidronimiyasi maxsus ilmiy tadqiq qilinmagan. Viloyat gidronimlari nomlanish motivi va lug'aviy-ma'noviy xususiyatlariga ko'ra turlarga bo'linib, tasniflangan. Ba'zi gidronimlarning etimologiyasi manbalar asosida leksik-semantik jihatdan tahlil qilingan.

Aslida, o'zbek tili gidronimlarining lisoniy tasnifini yoritishda o'zbek tili toponimlarining leksik-semantik, xronologik, grammatik tasnifiga doir tadqiqotlarga ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan yondashish talab etilishi maqsadga muvofiq.

Ushbu maqolada Toshkent viloyati suv havzalari nomlari haqida ma'lumot berilgan bo'lib, bunda asosiy e'tibor ushbu gidronimlarning nomlanish motivi va lug'aviy-ma'noviy xususiyatlariga ko'ra guruhlarga bo'linishiga qaratiladi.

Kalit so'zlar: gidronimiya, lingvomadaniy semantika, kolorit, geomorfologik gidronimlar, fitogidronimlar, zoogidronimlar, etnogidronimlar, antropogidronimlar, agiogidronimlar.

The Naming Motivation and Lexical-Semantic Characteristics of Water Reservoirs in Tashkent Region

Abstract

In Uzbek onomastics, certain works were carried out in the 20th century to study the toponymy of the Tashkent region. Dissertations devoted to the study of the toponyms of the region were defended, monographs, and dictionaries were created. However, the three large groups of the toponymic system of the Tashkent region - oikonymy, oronymy, and hydronymy - were not specially studied scientifically. The hydronyms of the region were divided into types and classified according to the naming motif and lexical and spiritual characteristics. The etymology of some hydronyms was analyzed lexico-semantically based on sources.

Key words: hydronymy, linguistic and cultural semantics, colorite, geomorphological hydronyms, phytohydronyms, zoohydronyms, ethnohydronyms, anthropohydronyms, agiohydronyms.

O'zbek onomastikasida o'tgan asrda Toshkent viloyati toponimikasini tadqiq qilish bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirilgan. Hududning toponimlari tadqiqiga bag'ishlangan dissertatsiyalar yoqlangan, monografiya, lug'atlar yaratilgan. Ushbu ishlarning amalga oshirilishida A.Muhammadjonov, K.Shoniyo'zov, T.Enazarov, S.Qorayev, M.Ramazonova, T.Nafasov, Sh.Qodirovalar munosib hissa qo'shganligini e'tirof etmog'imiz kerak. Biroq, Toshkent viloyati toponimik tizimining uch katta guruhi – oykonimiyasi, oronimiyasi va gidronimiyasi maxsus ilmiy tadqiq qilinmagan.

Professor N.Uluqov o'zbek tili gidronimlarining lisoniy tasnifini yoritishda o'zbek tili toponimlarining leksik-semantik, xronologik, grammatik tasnifiga doir tadqiqotlarga ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan ijodiy yondashganligini e'tirof etgan. Biz ham tadqiqot

* Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi Toshkent viloyati hududiy bo'linmasi rahbari, rashidaka8771@gmail.com

* PhD, dotsent, Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti katta o'qituvchisi

obyektlarining gidronimik tizimini yoritishda muallifning gidronimlar tasnifiga doir tadqiqotlariga nazariy hamda amaliy asoslanishni ma'qul topdik.

Toshkent viloyati gidronimlarini nomlanish motivi va lug'aviy-ma'noviy xususiyatlariga ko'ra quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Lingvomadaniy semantikasida kolorit (rang-tus) ottenkalari bilan bog'liq gidronimlar. O'zbek tilida suv so'ziga rang bildiruvchi lug'aviy birliklarning qo'shiluvidan bir qator terminlar yasalganki, ular suvga xos turli belgi-xususiyatlarni ifodalaydi va shu asosda rang bilan bog'liq gidronimlar shakllanishiga lisoniy motiv bo'ladi. Bu guruhga mansub gidronimlarni o'z ichida yana quyidagicha guruhlash mumkin:

1. Oq so'zi asosida shakllangan gidronimlar: *Oqbuloqsoy* (Parkent t.) *Oqsoy*, *Oqsuv* (Ohangaron t.) *Bo'zsuv* (Chirchiq sh. va Qibray t.) – ushbu gidronim tarkibidagi *bo'z* so'zi turkcha “kulrang” va “ko'kka moyil oq rang” ma'nosini anglatadi. Gidronimik atamalarga nisbatan xalq og'zaki so'zlashuv nutqida oqarib ko'rinadigan suv havzalari (soy, jilg'a, daryo, ariq, kanal)ga aytiladi. Tarkibidagi muz zarralari tufayli muzlik suvi oqish ko'rinadi.

2. Qora so'zi asosida shakllangan gidronimlar. Toponimiyaga oid ilmiy manbalarda yer ostidan chiqadigan buloq va sizot suvlari bilan to'yinadigan soy-jilg'alar qorasuv deyilishi, chunki ularning suvi qoramtir tusda bo'lishi ko'rsatiladi. Qorasuv gidronimining semantik asosi ana shu qorasuv terminiga bog'lanadi.

Qorasuv o'zbek tilida geografik termin sifatida quyidagi ma'nolarda qo'llanadi: 1) qorasuv – tog' etaklarida, vodiylarda yer osti suvlaridan to'yinadigan soy va daralar; 2) tashlama va zovur suvlari.

Tadqiqot obyekti gidronimiyasida qora so'zi asosida shakllangan gidronimlar quyidagilar: *Qoraqiyasoy*, *Qoratoshsoy*, *Qorabovsoy* (Ohangaron t.), *Qoraqizsoy* (Bo'stonliq t.), *Qorabuzug daryosi* (Parkent t.), *Qorasuv kanali* (Chirchiq sh. va Qibray t.) kabi.

3. Sariq so'zi asosida shakllangan gidronimlar: *Sariqmaydonsoy* (Parkent t.) *Saritoshsoy* (Ohangaron t.) kabi. O'zani chuqur, tiniq suvlarga *sarisuv* deb yuritiladi.

4. Ko'k so'zi asosida shakllangan gidronimlar: *Ko'kbuloq*, *Ko'ksuv*, *Ko'kshashir*, *Ko'kqiz* (Ohangaron t.) kabi.

5. Qizil so'zi asosida shakllangan gidronimlar: *Qizilchasoy*, *Qizilto'r* (Ohangaron t.), *Qizilsuvsoy* (Bo'stonliq t.), *Qizilsoy daryosi*, *Boshqizilsoy*, *Sanganaksoy* (Parkent t.). Professor M.Shermatovning fikricha, Sanganak atamasidagi sangi so'zi lotincha “sanguens” – qon kabi qizg'ish ma'nosini anglatadi. Buning sababi Sanganak daryosining yuqori qismida tarqalgan qizil rangli qoyatog' jinslari bilan bog'liq.

6. Yashil so'zi asosida shakllangan gidronimlar: *Axsarsoy* (Bo'stonliq t.). Navoiy ijodida *axsar* so'zi “eng mayda, juda qisqa” ma'nolarida kelgan. Biroq, bizning o'ylashimizcha, bu talqin mazkur gidronimga xos hech bir xususiyatga mos kelmaydi. Sababi ushbu soy hajmi jihatidan mayda ham, uzunligiga ko'ra qisqa ham emas, aksincha, katta va uzun. Mumtoz adabiy manbalarda ham ushbu so'z “axzar” shaklida ifodalanib, yashil ma'nosini anglatishi qayd etilgan. Demak, soy nomining asli to'g'ri varianti Axzarsoy va lingvomadaniy ko'lamiga ko'ra u “hamisha yashil” ma'nosini ifodalaydi.

7. Suvning maza-ta'mi bilan bog'liq gidronimlar: *Achchisoy* (Parkent t.), *Sho'robsoy*, *Sho'rsuv arig'i* (Qibray t.) kabi.

8. Suvning hidi va harorati bilan bog'liq gidronimlar: *Ahmansoy* (Parkent t.) – ushbu soyning nomi uning suv harorati sovuqligi bilan bog'liq. “*Bahman, yaldo, ahman-dahman, qantar* kabilar yilning eng sovuq davrlarini anglatib, qish mavsumining dekabr-yanvar oylariga to'g'ri keladi.” *Sovuqbuloqsoy*, *Issiqbuloq*, *Muzbel*, *Qaynar* (Ohangaron t.). Qaynarbuloq gidronimi qaynar geografik terminining birinchi ma'nosi asosida shakllangan. Buloq suvi tubidan otilib chiqishiga ko'ra Qaynarbuloq deb nomlangan. “Qaynar buloq suvining yer ostidan chiqish tarzi, suvning otilib, toshib chiqishi. Suv manbasining tabiiy xususiyatiga ko'ra nomlangan”.

9. Suvning shifobaxshligiga nisbat berilgan gidronimlar. Lingvomadaniy prizmadan nazar tashlaganda, xalqimiz ayrim suv obyektlari, xususan buloqlarga nomlarni uning suvi tarkibi minerallanganligi, shifobaxshligi, qanday kasalliklarga shifo bo'lishi asnosida qo'yanligining

guvohi bo'lishimiz mumkin. Jumladan, *Qo'tirbuloq* (Parkent t.), *Arashonbobo bulog'i*, *Totlibuloq*, *Chuchukbuloq*, *Radonlisoy* (Ohangaron t.) kabi. Ohangaron tumanida Novgarzonsoyning o'rta oqimida Quyonsoydagi buloqlardan birining nomi Radonlisoy bo'lib, bu yerda bo'g'in og'riqlari uchun foydali bo'lgan suvi bor, lekin harorati sovuqroq.

II. Suv obyektining tabiiy-geografik belgi-xususiyatlari asosida yaratilgan gidronimlar.

1. Suv obyektidagi suvning oqish holati va miqdori bilan bog'liq gidronimlar. Gidronimlarning bu turiga suvning oqish holati: tezligi, sekinligi yoki dimlanib oqishi; obyektidagi suvning ko'p yoki ozligi kabi belgi-xususiyatlar asosida nomlangan suv obyektini nomlari kiradi. Mazkur guruhga mansub gidronimlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

a) suvning oqish holati asosida nomlangan suv obyektini nomlari: *Yoyilma* (yoyilib oqadi. Parkent t.), *Toshariq* (U juda ko'p marta toshib, qishloq dalalarini qum va tosh bilan qoplagani uchun joy nomi Toshariq deb atalgan. Ohangaron t.) kabi.

b) obyektidagi suvning miqdoriga ko'ra nomlangan suv obyektini nomlari: *Uvaksoy*, *Chakmasoy* (Ohangaron t.), *Kamariq* (Qibray t.) kabi.

2. Obyektning miqdori, soni bilan bog'liq gidronimlar. Bunday gidronimlar suv obyektining miqdorini, son-sanog'ini e'tiborga olish asosida nomlangan suv obyektini nomlaridir: *Beshtorsoy* (Bo'stonliq t.), *Qo'shbuloq*, *Sejo'ya*, *Chashmai hashtod*, *Beshsoy*, *Beshqo'lsay*, *Seganaksoy*, *Uchumurtqasoy* – uchta parallel kichik irmoqlarga bo'linib oqqani uchun shunday atalgan. (Ohangaron t.) kabi.

3. Suv obyektining hajm xususiyati bilan bog'liq gidronimlar. Bunday gidronimlar suv obyektining keng ma'nodagi hajm xususiyatini – katta-kichikligini, uzun-qisqaligini ifodalaydi, ularning tarkibida ana shu tushunchalarni ifodalovchi so'zlar qo'llanadi: *Kattasoy*, *Katta Maqulya*, *Kichik Maqulya*, *Katta Toshsoy*, *Kichik Toshsoy*, *Katta Qochgan*, *Kichik Qochgan*, *Uzunsoy*, *Uzunbuloq*, *Ingichkasoy*, *Kaltaboransoy* (Ohangaron t.) kabi.

4. Tashqi ko'rinishi va shakliy tuzilishiga nisbat berish asosida nomlangan suv obyektini nomlari: *Tikjilg'a*, *Qirqimsoy*, *Qoraqiyasoy*, *Jarboshi*, *Ko'lbuloq* – O'rtasoyning bog'chasida o'rta buloq bo'lib, ular ko'lmak bo'lib turgani uchun shunday nomga ega bo'lgan (Ohangaron t.), *Ayg'iregar* (Bo'stonliq t.) kabi.

5. Obyektning xarakterlovchi narsa-buyumlar va hodisalarga nisbat berilgan gidronimlar: *Sekirtme* (sakratma so'zining qurama shevasida aytilishi), *Shovosoy*, *Dovonlisoy*, *Ayrisoy*, *Guldurama*, *Sharilloq*, *Cho'michek*, *Kuntushmas*, *Paraksoy*, *Taypoqsoy*, *Novgarzonsoy*, *Jeldig'o'l* (suv to'siq, suv sathini ko'tarish uchun suv yo'liga ko'ndalang holda xodalar qator qilib qoqiladi va orqasidan qalin simlar yoki zanjirlar tortib qo'yiladi. Suv kerakli sathga ko'tarilgach, to'siqning ustidan oqib o'taveradi), *Novgarzonsoy* (Novgarzon – fors-tojik tilidagi “nov” va “gardon” so'zlaridan olingan bo'lib, “nov” – quvur, suv yo'li, nov shaklidagi tik soylikni, “gardon” – bo'yin, ya'ni bo'yinsimon suv yo'lidir. Ikkinchi talqinga ko'ra, “Nov” + “gashtan” so'zlaridan “nov” – quvur, suv yo'li, “gardon” – yuruvchi, oquvchi, ya'ni yugurik suv yo'li, degan ma'noni ham beradi), *Xarikesgan*. Xari – imorat to'sinlari ostidan ko'ndalangiga qo'yiladigan asosiy yog'och. Xaribop yog'och olish uchun xarilikka yaraydigan daraxt tanasi zarur uzunlikda kesib olinganidan so'ng, uning po'stlog'i shilini, salqin joyda asta-sekin quritilishi kerak bo'ladi. Ushbu soy atrofida ham xarilikka yaraydigan daraxtlar o'sgan, ham shu soy bo'yida salqin joyda quritilgan (Ohangaron t.), *Qo'shmizak* – bu atama aslida “Qo'ychi” va “mazak” so'zlaridan tashkil topgan bo'lib, ushbu yer orqali o'tayotgan cho'pon, qo'ychilar dam olib suvni ichgach, “maza qildik”, deb jo'nab ketishgan. Keyinchalik shu so'zlardan “Qo'shmizak” atamasi kelib chiqqan. *Shavshaxsoy* – ushbu gidronimning ikki xil etimologik talqini bor: 1. Shav+shax so'zlaridan: shav – so'g'd tilida qora, shax – qattiq, ya'ni soyning suvi qora va qattiq yerdan oqib o'tgan. 2. Shav – tojik tilida “bo'l” (fe'ning buyruq mayli) so'zidan. “Shab” so'zi ham “tun”, “qora” ma'nosini anglatadi. *Shavshax* Bog'so'g'd qishlog'ining qadimiy joylaridan bo'lgan. Shavshaxning atrofi boylarning yaylovi bo'lgan. XX asrning boshlarida jamoalashtirish davrida aholi pastroqqa ko'chirilgan. *Obpartak* – Angren shahrining shimoliy-sharqiy qismida, Dukentsoyning so'l sohilida joylashgan aholi manzili. Bu nom forscha “obpartoyak” so'zidan kelib chiqqan bo'lib,

asosiy oʻzanda oqayotgan suvni boshqa yoqqa burib yuborishda foydalanilgan irrigatsion uskuna, nov yoki shovani anglatadi. *Jiblonsoy* (ushbu gidronim etimologiyasi bahsli. *Qoramanas* (*Abay*) *nasos stansiyasi* (Boʻstonliq t.), *Yoyilma mashina kanali* (Parkent t.), *Chirchiq GES*, *Oqqovoq GES*, *Chirchiq derivatsion kanali*, *Xonariq*, *Zaxariq* (Chirchiq sh., Qibray t.) kabi.

6. Geomorfologik gidronimlar. Yerning yuza tuzilishi (relyef) xususiyatlari bilan bogʻliq tushunchalar asosida nomlangan suv obyekti nomlari geomorfologik gidronimlar hisoblanadi. Yer yuzasi tekislik, togʻlik, adirlik, tepalik, jarlik, chuqurliklardan iborat boʻlishi mumkin. Mana shunday xususiyatlar geomorfologik gidronimlarning yuzaga kelishiga asos boʻladi. Geomorfologik gidronimlar tarkibida relyefni ifodalovchi *tepa*, *jar*, *chuqur*, *doʻng* kabi soʻzlar qatnashadi: *Jarkalon* (Parkent t.), *Jarboshi*, *Jarkamar*, *Chuqursoy* (Ohangaron t.) kabi.

Bunday gidronimlar sirasiga suv obyektining oʻzi mansub boʻlgan geografik hududdagi joylashuv va boshlanish oʻrnini, oqim yoʻnalishini motiv qilib olish natijasida atalgan suv obyekti nomlari ham kiradi. Ularning tarkibida oʻrin-joy tushunchasini ifodalovchi *bosh*, *tepa*, *past*, *pastki*, *yuqori*, *qoʻyi*, *oʻrta*, *ora*, *yon*, *chet* kabi soʻzlar qoʻllanadi: *Oʻrtaariq* (Parkent t.), *Nishboshsoy*, *Yonariqsoy*, *Chetsoy*, *Chetkisoy*, *Chetsuvsoy*, *Poyangisoy* (lugʻaviy maʼnosi “soyning oyogʻi”, etagi. Ohangaron t.) *Yonariq* (Qibray t.) kabi.

7. Suv obyektidagi yer qatlaminin ustki tuzilishi, tuproqning tarkibiga bogʻliq gidronimlar. Bunday gidronimlar tarkibida koʻpincha *tosh*, *qum* soʻzlari ishtirok etadi va ular suv obyekti hududidagi yerning tuzilishini, tuproqning tarkibini ifodalaydi. Masalan, *Qumsaraksoy* (Parkent t.), *Toshsoy*, *Qumsingan* (Ohangaron t.) kabi.

8. Foydali qazilmalar bilan bogʻliq gidronimlar. Oʻzbek tili gidronimikonida foydali qazilmalar bilan bogʻliq gidronimlar kamroq. Toshkent viloyati gidronimiyasida bu guruhga mansub quyidagi gidronimlar uchraydi: *Oltinbelsoy* (Parkent t.) *Simgʻuronsoy*, *Qargʻasim* (Ohangaron t.) kabi.

9. Oʻzanida suv doimiy oqish-oqmasligiga nisbat berish asosida nomlangan suv obyektlari. Suv obyektlarida doimo suv bir meʼyorda oqavermaydi. Ayrim suv obyektlarida bahorda, yogʻingarchilik koʻp boʻlgan paytlarda suv koʻp oqqani holda, boshqa paytlarda suv deyarli boʻlmaydi. Bu guruhga mansub gidronimlar ana shu xususiyatlarni eʼtiborga olish asosida nomlangan suv obyekti nomlaridir: *Qurusoy* (Ohangaron t.) kabi.

10. Fitogidronimlar. Barcha tirik mavjudot, jumladan, daraxt va oʻsimliklar dunyosi ham suv bilan chambarchas bogʻliq. Suv obyektlarini bir-biridan ajratish, farqlash uchun ularni atrofida oʻsayotgan oʻsimlik va daraxtlar nomi bilan atalgan. Buning natijasida oʻzbek tili gidronimlari tizimida fitogidronimlar turkumi shakllangan.

Toshkent viloyatining fitogidronimlarini qanday daraxt yoki oʻsimlik nomi bilan atalishiga koʻra quyidagicha guruhlash mumkin:

1) manzarali daraxt nomlari bilan atalgan suv obyektlari: *Teraklisoy*, *Oqterak*, *Koʻkterak*, *Toldisoy*, *Tolborsoy*, *Qoraarcha*, *Shungsoy*, *Qayragʻochsoy*, *Qalampirmunchoqsoy*, *Qatrangʻisoy*, *Shumsoy*, *Shumbuloq*, *Kandirsoy* (kandir – butasimon oʻsimlik nomi), *Chetendisoy* – Chetanlisoy soʻzining qurama shevasida aytilishi. Chetan – raʼnodoshlar oilasiga mansub, togʻda oʻsadigan buta. (Ohangaron t.), *Archabuloq*, *Chinorbuloq*, *Shavkatsoy* – aniqrogʻi *Shavqatsoy*. *Shavqat* – zarangdoshlar oilasiga mansub, togʻda oʻsadigan daraxt, *Jakandak* – manzarali daraxt turi. *Tereksoy* (Parkent t.), *Maydontol*, *Chotqol*, *Oygaing* daryolari (Boʻstonliq t.). *Chotqol* atamasining maʼnosi bilan *Oygaing* atamasining etimologik-lugʻaviy maʼnosi bir xil, yaʼni “qayin” degan maʼnoni anglatadi.

2) mevali daraxt nomlari bilan atalgan suv obyektlari: *Doʻlanabuloq* (Parkent t.), *Olmalisoy*, *Nokpoysoy*, *Qizilolmasoy*, *Yongʻoqlisoy*, *Pistalisoy*, *Doʻlanasoy*, *Jiydalisoy*, *Zirklisoy*, *Olchali jilgʻasi*, *Bodomli* (Ohangaron t.), *Oʻriklisoy* (Boʻstonliq t.), *Tutariq* (Qibray t.) kabi;

3) donli oʻsimliklar, poliz ekinlari va sabzavot nomlari bilan atalgan suv obyektlari: *Piyozlisoy*, *Qoraqatlisoy*, *Zigʻiraksoy*, *Tariqekkansoy*, *Arpapoya jilgʻasi* (Ohangaron t.);

4. oʻt nomlari bilan atalgan suv obyektlari: *Qamishlisoy*, *Koʻkshashir*, *Oqshoʻrali*, *Kandirsoy*, *Betagaliso*, *Kakralisoy*, *Gʻuzgʻundisoy* (Ohangaron t.), *Xorliqsoy* (ilmiy nomi xorok, govzabondoshlar oilasiga mansub, vohalarda oʻsadigan bir yillik oʻt kabi.

11. Zoogidronimlar. Olamdagi narsalarning hammasi – butun borliq, mavjudot tabiat deya ataladi. Tabiatdagi barcha mavjudotlar, unsurlar, voqea-hodisalar bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Xuddi shunday bog‘liqlik hayvonot va o‘simliklar, hayvonot va suv obyektlari doirasida ham mavjud. Tabiatdagi bu bog‘liqlik va aloqadorlik tilda, nomlarda, jumladan, atoqli otlarda ham o‘z ifodasini topgan. O‘zbek tili zoogidronimlari ham tabiatdagi ana shunday bog‘liqlik mahsulidir. Zoogidronimlarining nomlanish asosiga ko‘ra o‘z ichida quyidagicha guruhlash mumkin:

1) yovvoyi hayvon nomlari bilan atalgan suv obyektlari: *To‘ng‘izzov, Cho‘chqasoy* (bu yerda yovvoyi cho‘chqa – to‘ng‘iz nazarda tutilgan. Dunyoning lisoniy manzarasiga milliy prizmadan qaralganda cho‘chqa uy hayvoni sifatida sanalmasligini ko‘ramiz), *Bo‘riko‘z, Jiyronkamar, Xirsxona, Quyonsoy* (Ohangaron t.), *To‘ng‘izsoy* (Bo‘stonliq t.) kabi.

2) uy hayvonlari nomi bilan atalgan suv obyektlari: *Tulporko‘l, Tuyachiovul, Otchisoy, Oqsarka, Qo‘yyutdisoy, Qo‘yqirilgan, Takaturdi, Serkaqirildisoy,* (Ohangaron t.) *Serkalisoy* (Parkent t.) kabi;

3) qush va parranda nomlari bilan atalgan suv obyektlari: *Burgutuya, Lochinqiyasoy, Qoraqushsoy* (Ohangaron t.) kabi.

III. Tarixiy, iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va boshqa omillar asosida nomlangan suv obyekti nomlari.

1. Etnogidronimlar. Har qanday suv obyektiga nom berishda unga xos xarakterli biror belgi-xususiyat, jihatga asoslaniladi. O‘zbek tili gidronimlari turkumiga mansub etnogidronimlar mazkur suv obyektlari atrofida yashagan, undan foydalangan yoki o‘sha obyektning paydo bo‘lishida bevosita ishtirok etgan xalq, millat, qabila, urug‘ bilan aloqador bo‘lib, ularni nomlashda ana shu etnik guruh nomlari – etnonimlar motivatsiyasiga asoslanilgan. Tadqiq qilingan hududlar gidronimiyasiga mansub *Telovtisoy, Bo‘kasoy, Qirqimsoy, Bajika soyi, Kalamush jilg‘asi, Turqushunsoy* (Turqushun aslida “turkshin” so‘zidan kelib chiqqan bo‘lishi mumkin. Turkshin – professor S. Qorayev ta’rifida “turklar o‘tirgan, qo‘ngan joy” deyilgan. Bunga sabab ushbu qishloqdan quyiroqda *Chetsuv* va *Bog‘so‘g‘d* qishloqlari orasida *Turkqishloq* mavjud bo‘lganidir), *Ko‘ksaroysoy, Uvaksoy* (Ohangaron t.), *Bo‘stonsoy, Qoramanas to‘g‘oni* (Bo‘stonliq t.) *Qipchoqariq, Oqqovoq GES agregati, Aranchi derivatsion kanali* (Chirchiq sh.), *Ozodboshsoy, Do‘rmonariq* (Qibray t.) kabi etnogidronimlar fikrimiz daliliga misol bo‘la oladi. Mazkur gidronimlarning har biri o‘ziga xos lingvomadaniy tarixga ega.

2. Antropogidronimlar. Kishilarning suv obyekti bilan munosabati: unga egaligi, barpo etganligi kabi dalillar asosida motivlangan, atalgan suv obyektlari antropogidronimlar deyiladi. Masalan, *Sultonali xalifa arig‘i, Nurmat bobo arig‘i, Parpisoy, Baxtiyorsoy, Mo‘minsoy, Oyshabuloq, G‘apporbuloq, Oyxo‘ja eshon bulog‘i* (Ohangaron t.), *Toshpo‘lat Dadaboyev kanali* (Bo‘stonliq t.), *G‘ulom Karimov arig‘i* (Qibray t.) kabi.

Toshkent areali gidronimik tizimida antropogidronimlar salmoqli o‘rin tutadi, Mazkur hududlar antropogidronimlarini qanday suv obyekti nomining bildirishiga ko‘ra quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

a) kishi nomlari bilan atalgan ariq nomlari: *Rahim ota arig‘i* (Parkent t.) *Iskandarariq* (Bo‘stonliq t.) kabi;

b) kishi nomlari bilan atalgan buloq nomlari: *Buvra ota bulog‘i* (Qibray tumani), *Volgin bulog‘i* (Parkent t.) kabi;

v) kishi nomlari bilan atalgan kanal nomlari: *Hamdam kanali* (Parkent t.), *Toshpo‘lat Dadaboyev kanali* (Bo‘stonliq t.) kabi;

g) kishi nomlari bilan atalgan jilg‘a nomlari: *Saparmat, jilg‘asi, Hojiboy jilg‘asi, Do‘smirgan jilg‘asi, Madiyor jilg‘asi* (Ohangaron t.) kabi;

d) kishi nomlari bilan atalgan soy nomlari: *Abdilakimsoy, Ummatsoy, Quvonqulsoy, O‘mirsoy, Umirzoqsoy, Otaboysoy, Shinnibeksoy, Sodiqsoy, Sariq Suyun soy* (Ohangaron t.) kabi.

3. Topogidronimlar. Suv obyektlarining toponimlarga nisbat berish asosida yuzaga kelgan atoqli nomlari topogidronimlar hisoblanadi. Toshkent viloyati gidronimik tizimida

topogidronimlarning qanday joy nomi asosida yuzaga kelganligiga ko'ra quyidagi turlari kuzatiladi:

a) oykonimlarga nisbat berib nomlangan suv obyektini nomlari:

– **tuman, shaharcha nomi bilan atalgan suv obyektlari:** *Ohangaron daryosi, Angren daryosi* (Ohangaron t.), *Parkentsoy, Parkent kanali* (Parkent t.), *Nevich kanali* (Parkent t., Nevich sh.), *Chirchiq daryosi* (bizning nazarimizda, aslida gidronim nomi toponimga ko'chgan) kabi;

– **qishloq nomlari – komonimlar bilan atalgan suv obyektlari:** *So'qoqsoy, Sanganaksoy, Changisoy, Zarkentsoy, Samsaraksoy, Sumchasoy* (Parkent t. *So'qoq, Sanganak, Changi, Zarkent, Samsarak, Sumcha* qishloqlari), *Qorabog'soy, Nishboshsoy, Lashkaraksoy, Jigaristonsoy, Dukentsoy, Kurtakasoy, Jenichkesoy, Semg'uronsoy, Chilmahramsoy* (Ohangaron t. *Qorabog', Nishbosh, Lashkarak, Jigariston, Dukent, Kurtaka, Jenichke, Semg'uron, Chilmahram* qishloqlari), *Yakkatut arig'i, Qo'shqo'rg'on arig'i, Piskom arig'i, Ugom daryosi*, (Bo'stonliq t. *Yakkatut, Qo'shqo'rg'on, Piskom, Ugom* qishloqlari.), *Yonariq* (Qibray t. *Yonariq* qishlog'i) kabi;

– **mahalla, mavze va ko'cha nomi bilan atalgan suv obyektlari:** *Aranchi, Dumaloq, Qorasuv kanali* (Chirchiq sh. *Aranchi, Dumaloq, Qorasuv* mavzelari). *Ag'anay arig'i* (Qibray t. *Ag'anay* ko'chasi) kabi.

b) oronimlarga nisbat berib nomlangan gidronimlar: *Surenatasoy, Oqtoshsoy* (Parkent t.), *Kandirsoy, Aqchasoy*, (Ohangaron t.). *Ugom daryosi, Piskom daryosi, Chatqol daryosi* (Bo'stonliq t.) kabi.

4. Agiogidronimlar. Agiogidronimlar termini grekcha *agio* – «muqaddas, ilohiy» va gidronim – «*suv obyekti nomi*» ma'noli qismlaridan tarkib topgan. Demak, agiogidronimlar – diniy e'tiqod va tushunchalar, xalq urf-odatlar hamda marosimlari asosida muqaddas, ilohiy deb qaralgan narsa, voqea-hodisalar, joy bilan atalgan suv obyekti nomlaridir. Masalan, *Avliyoota bulog'i, Mozorsaid bulog'i, Obshukur bulog'i, Hojiko'l, Oqsoqota, Nurakiotasoy, Surenatasoy, Parpata ota* (Parkent t.), *Parpi ota, G'ubur ota, Qo'chqor ota, Ubayd ota bulog'i, Ervali* (*Mirdarvesh Muhammad Vali*) *bobo, Gumbaz* (*Saidja'far*) *bobo, Chinor bobo, Ulug'sog' ota, G'oyib ota, Sultonbobo, Chashmai Masaid, Hazrat Mavlon bobo, Qo'shsulaymon bobo jilg'asi* (Ohangaron t.), *Chinor buva bulog'i, Avliyosoy – Ikrima ota bulog'i* (Bo'stonliq t.), *Oqqovoqota GESi* (Chirchiq sh.) *Buvra ota bulog'i* (Qibray t.) kabi.

5. Majoziy (metaforik) gidronimlar. Majoziy gidronimlar nom ko'chishining metafora usulida suv obyektining tashqi va shakliy ko'rinishining turli narsa-buyumlarga, jonzotlarga o'xshatilishi asosida yuzaga kelgan suv obyekti nomlaridir. Masalan, *Susingan* (Bo'stonliq t.) – ushbu atama “suv” va “singan” so'zlarining birikmasi deb izohlanadi. *Urung'och ko'li* esa «Urung'och» so'zi uyg'urchadan «yorqin nefrit», deya tarjima qilinadi. Kichik Urung'och va Yuqori Urung'och ko'llari farqlanadi. Ikki ko'l bir-biridan kattaligi, o'lchami bilan farq qiladi. Yuqori Urung'och ko'li hech qachon qurib qolmaydi. Uning suvi feruza tusda va juda muzday, *Ayg'iregar daryosi, Boldirsoy (Beldersoy), Tovoqsoy, Qoranqulsoy*, (Bo'stonliq t.), *Yalpoqsoy, Dastorsoy, Kamar* (Ohangaron t.), *Kuraksoy, Chavlisoy, Quduq, Tossar* (Parkent t.) kabi.

Xulosa. O'simlik va daraxt nomlari asosida yaratilgan gidronimlar o'z mazmun-mohiyati, etimologiyasi, shakllanish tarixi bilan o'zi mansub hududning tabiatini, o'simliklar dunyosini lingvomadaniy manzarada aks ettiradi. O'zbek tili fitogidronimlari doirasida mevali, manzarali daraxtlar, o'simliklar, o't nomlari bilan atalgan gidronimlar salmoqli o'rin tutadi, poliz ekinlari, donli o'simliklar, sabzavot nomlari bilan atalgan gidronimlar esa juda kam. Buning boisi mevali, manzarali daraxtlar, o'simlik va o'tlar uzoq vaqt yashaydi, sabzavot ekinlari esa bir yildayoq yig'ishtirib olinadi.

Antroponimlar gidronimlar tizimiga o'tar ekan, o'zi nomlayotgan suv obyektini farqlovchi, boshqa suv obyektlaridan ajratuvchi lisoniy aniqlovchi – atribut vazifasini bajaradi. Bunda shaxs va obyekt munosabati muhim rol o'ynaydi.

O'zbek tili gidronimik tizimida etnogidronimlar ham salmoqli o'rin tutadi. Etnogidronimlar – urug', qabila, xalq, millat nomlari asosida yaratilgan suv obyektlarining atoqli nomlaridir. Etnogidronimlar tildagi eng qadimgi toponimik qatlamlardan sanaladi.

Etnogidronimlar suv obyektlarining ma'lum etnik guruhga tegishli ekanligini, mansubligini, ularga aloqadorligini bildiradi. Toshkent vohasi, umuman, O'zbekiston hududidagi etnonimlar bilan nomlangan suv obyektlari, asosan, turkiy qabila va urug'lar, ularning tarixi, migratsiyasi, hududlarga joylashuvi bilan bog'liq etnomadaniy xususiyatlarni o'zida aks ettiradi.

Топонимлар, jumladan, gidronimlarning muhim xususiyatlaridan biri turg'unlik, barqarorlik va yashovchanlikdir. Shu boisdan ham ko'pgina qadimiy gidronimlarning nomlari bizgacha yetib kelgan. Ushbu hudud toponimiyasini uch – oykonimik, gidronimik, oronimik yo'nalishda tadqiq qilish va to'plangan materiallar asosida viloyat toponimlarining izohli lug'atini tuzish galdagi vazifalardan biridir.

Adabiyotlar

Эназаров Т. (2006). Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқи йўллари. *Фил. фан. док. ... дисс.* Тошкент.

Қораев С. (1978). *Географик номлар маъноси*. Тошкент: Ўзбекистон.

Нафасов Т. (1988). *Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати*. Тошкент.

Кошғарий М. (1967). *Девону луготит турк* / (индекс луғат). Тошкент: Фан.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

Миракмалов М.Т. (2009). *Халқ табиий географик терминлари*. Тошкент.

Ёрматов И. (2012). *Саодат водийси*. Тошкент: Наврўз.

Охунов Н. (1989). *Топонимлар уларнинг номланиши хусусиятлари*. Тошкент: Фан.

Manzura ABJALOVA *

Annotatsiya

Mualliflik korpusi muayyan bir muallif qalamiga mansub matnlar majmuasidan iborat tizim bo‘lib, asosan, yozuvchining yozish uslubi, asarlaridagi til, matn xususiyatlarini axborot texnologiyalari yordamida semantik tasniflab, tadqiq etishga asoslangan elektron shakdagi ma’lumotlar bazasi sanaladi. Maqolada Alisher Navoiy mualliflik korpusining ta’lim jarayonidagi ahamiyati, korpusni yaratish zarurati, korpusning semantik bazasida mavjud ma’lumotlar, Navoiy qalamiga mansub “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi 2600 g‘azalni semantik teglash xususiyatlari haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, kulliyot, devon, mualliflik korpusi, interfeys, representatsiya, metama’lumot.

The Creation of Alisher Navoi’s Authorial Corpus: Its Relevance, Necessity, and Scholarly Significance

Abstract

The corpus of authorship is a system consisting of a set of texts belonging to a certain author. It is basically an electronic database based on the semantic classification and research of the writer’s writing style, language and text features in his works using information technologies. The article provides information on the importance of Alisher Navoi’s author corpus in the educational process, the need to create a corpus, the information available in the semantic base of the corpus, and the features of semantic tagging of 2600 gazels in the “Khazain ul-maoni” collection written by Navoi.

Key words: Alisher Navoi, devon (collection), author corpus, gazel, interface, representation, metadata.

Kirish

Korpus (lotincha “tana” demakdir) elektron holda saqlanadigan til birliklari majmuasi bo‘lib, tilshunoslar uchun turli muammolarni hal etish manbasi, foydalanuvchilar uchun esa lingvodidaktik va ta’limiy ahamiyatga ega tizimdir. Korpus tilshunosligi kompyuter lingvistikasi zamirida shakllangan soha bo‘lib, uning obyekti tabiiy tildagi matnlar, predmeti esa til korpuslari hisoblanadi. Muayyan tilning deyarli barcha tipdagi matnlari bazasidan iborat, turli maqsadlar doirasida lingvistik izohlari bilan qayta ishlangan korpus turi Milliy til korpusi, muayyan maqsadga mo‘ljallangan maxsus korpuslar esa uning xususiy / tarkibiy turi hisoblanadi (batafsil: Abjalova, 2022, 39-b.). Jumladan, aksentologik korpus, parallel korpus, mualliflik korpusi, gazetalar korpusi, ta’limiy korpus, badiiy matnlar korpusi va h.k.

Mualliflik korpusi muayyan bir muallif qalamiga mansub matnlar majmuasidan iborat tizim bo‘lib, asosan, yozuvchining yozish uslubi, asarlaridagi til, matn xususiyatlarini axborot texnologiyalari yordamida semantik tasniflab, tadqiq etishga asoslangan elektron shakdagi ma’lumotlar bazasi sanaladi. Mualliflik korpusining boshqa korpuslardan farqi uning bazasida muayyan bir muallif asarlari jamlanadi, matnlar qayta ishlanadi, grammatik va semantik teglanadi, qidiruv tizimi orqali muallifga tegishli materiallardan zaruriy ma’lumotlar, lingvistik ifodalar aniqlanadi, matnlar asosida statistik ma’lumotlar taqdim etiladi, metama’lumotlar aniq beriladi. Shunday qilib mualliflik korpusi keng imkoniyatli qidiruv tizimiga ega bo‘lib, muallif ijod qilgan barcha tur va janrdagi asarlar qamrab olinadigan, maxsus parametrlar asosida ham qidiruv imkoniyatiga ega, hajmi chegaralanmagan, muallif va uning ijodi bilan bog‘liq manbalarni qulay va tezkor olish mumkin bo‘lgan elektron ma’lumotlar bazasi hisoblanadi.

Asosiy qism

* Filologiya fanlari doktori (DSc), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, abjalova.manzura@gmail.com.

Alisher Navoiy mualliflik korpusining dolzarbligi. Bugungi kunda mualliflik korpuslarini yaratish, rivojlantirish zamonaviy korpus lingvistikasining eng ilg'or yo'nalishlaridan biriga aylandi. Mualliflik korpuslari yordamida hatto anonim ijod mahsullari mualliflarini aniqlash mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktyabrda "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqei tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-son Farmonida o'zbek tilining xalqimiz ijtimoiy hayotida va xalqaro miqyosdagi obro'-e'tiborini tubdan oshirish, davlat tilining xalqaro miqyosdagi o'rni va nufuzini yuksaltirish, o'zbek tilining axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, xususan, Internet jahon axborot tarmog'ida munosib o'rin egallashini ta'minlash, o'zbek tilining kompyuter dasturlarini yaratish kabi vazifalar belgilab berilgan. Shuningdek, Prezidentimiz tomonidan 2020-yil 20-oktyabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni bilan tasdiqlangan "2020-2030-yillarda o'zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish Konsepsiyasi"da belgilangan davlat tilining zamonaviy axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalariga faol integratsiyalashuvini ta'minlash ustuvor yo'nalishidagi o'zbek tiliga oid barcha ilmiy, nazariy va amaliy ma'lumotlarni o'zida jamlagan elektron ko'rinishdagi yirik resursni yaratish va o'zbek tilini Internet jahon axborot tarmog'ida ommalashtirish, unda munosib o'rin egallashini ta'minlash vazifalarining ko'rsatib berilishi bilan biz mutaxassislarga katta mas'uliyat bo'ldi. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmonining "V. Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash va sohani yangi bosqichga olib chiqish" tamoyili ostida belgilangan 71-, 72-, 73-, 75-, 76-, 77-maqсадlar, shuningdek, 3-tamoyildagi 25-, 4-tamoyildagi 42-, 69-, 70-maqсадlar, 7-tamoyildagi 98-maqсадlarga to'liq hamohang ravishda ta'lim olayotgan o'quvchi hamda talaba-yoshlarning og'zaki va yozma nutqini o'stirish, ilmiy tadqiqot olib borayotgan tadqiqotchilar, ta'lim maskanlarida faoliyat yuritayotgan pedagoglarga lisoniy qatlami boy o'zbek tilining XV asrdagi leksik qirralarini ochib berish va Alisher Navoiy ijodiy merosini jahon miqyosida targ'ib etish, Milliy merosimizni zamonaviy axborot-kommunikatsiya tizimida keng qo'llanishiga erishish, buning uchun ham ajdodlarimiz asarlarini yoshlar o'rtasida targ'ib etish, mumtoz adabiyot namunalarini o'qishli va tushunarli tarzda tadqim etuvchi filologik korpuslarni yaratishga omil bo'lishi maqsadida Alisher Navoiy mualliflik korpusining zamonaviy ko'rinishdagi, ko'p tarkibli va filtrli qidiruv tizimiga ega variant yaratildi (<http://alishernavoicorpus.uz/uz>). Mazkur yangi tipning prototipi 2022-yilning 22-aprelida foydalanishga topshirilgan bo'lib, hozirda yangi tip tarkibida o'z havolasiga ega (<http://v1.alishernavoicorpus.uz/>). Mazkur korpusni yaratish uchun Navoiy ijodiy merosini semantik tavsiflash va teglash muhim vazifadir. Shu bois ushbu loyihada Alisher Navoiy mualliflik korpusi uchun Navoiy qalamiga mansub 4 devondan iborat "Xazoyin ul-ma'oni" kulliyoti g'azallaridagi leksik birliklarning kontekstual semantik tavsiflari bazasini yaratish ko'zda tutilgan, shu asosda vazifalar belgilanib, ko'zlangan maqsadga erishilgan. "Xazoyin ul-ma'oni" kulliyoti "G'aroyib ussig'ar" ("Yoshlik g'aroyibotlari"), "Navodir ush-shabob" ("Yigitlik nodirlik (she'r)lari"), "Badoye' ul-vasat" ("O'rta yosh badialari") va "Favoyid ul-kibar" ("Keksalik foydalari") nomli devonlardan tarkib topgan mukammal yig'ma devon. Xalq orasida "Chor devon" deb ham yuritiladi va har bir devonda 650 tadan – jami 4 devonda 2600 ta g'azal mavjud.

Mazkur korpusni yaratish zarurati. Jahon va o'zbek filologiyasida Alisher Navoiy ijodi, uning shaxsi, asarlarining tarjimai borasida talaygina tadqiqot ishlari qilingan. Hozirgi kunga qadar Alisher Navoiy tarjimayi holi va uning asarlari matni jamlangan saytlar [14,15], turli mobil ilovalar va Navoiy asarlarining pdf formatdagi asarlari [16,17,18,19], shuningdek, Alisher Navoiy asarlari tili bo'yicha yaratilgan bir qancha izohli lug'atlar [4,8,9,13] mavjud. Ammo bularning o'zi Alisher Navoiy ijodini o'rganish, uning so'zligini tushunish, Navoiyni anglashga hozirgi davr o'quvchisi uchun yetarli emas.

Jahon adabiyotshunosligida va axborot texnologiyalari sohasida Alisher Navoiyning hayoti va ijodi yoritilgan ma'lumotlar [20,21,22,23,24] sayt sahifalarida yoritilgan. Biroq hozirgacha jahon tilshunosligida ham, adabiyotshunosligida ham Alisher Navoiy mualliflik korpusini yaratishga bo'lgan ishlanmalar qilinmagan. Shu jihati bilan ham ushbu korpus innovatsion va amaliy ishlanmalardan biri bo'lishi kutilmoqda.

Hozirgi kunga qadar Alisher Navoiy tarjimai holi va uning asarlari matni jamlangan saytlar, turli mobil ilovalar va Navoiy asarlarining .pdf formatdagi asarlari mavjud. Ammo bularning o'zi Alisher Navoiy ijodini o'rganish, uning so'zligini tushunish, Navoiyni anglashga hozirgi davr o'quvchisi uchun yetarli emas. Navoiy korpusida mazkur bo'shliqni to'ldirish uchun bugungi kunda o'quvchi tushunishga qiynalgan izohtalab so'zlar izohini joriy vaqtda bilish va shunday so'zning misradagi ma'nosini anglashi uchun semantik teglangan baza zarur sanaladi.

Alisher Navoiy mualliflik korpusi semantik bazasi. "Xazoyin ul-ma'oniyy" kulliyotidagi 2600 g'azal, unda keltirilgan maqollar, iboralar, arxaizm, tarixiy so'zlar, telmeh, tashbih, tanosib, irsoli masal kabi she'riy san'atlar semantik teglari asosida birinchi marta III Renessans davrida o'rta maxsus va oliy ta'lim talabalari uchun yangi formatdagi Alisher Navoiy mualliflik korpusi yaratildi (Abjalova, 2023) va foydalanuvchilarga qulaylik uchun korpusda qidiruv interfeysi ham ishlab chiqildi. (Abjalova, 2024). Buning natijasida foydalanuvchilarda Navoiy ijodi, umuman, XV asr manbalari bilan mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, o'sha davr so'zligini tushunish qobiliyatlarini rivojlantiriladi.

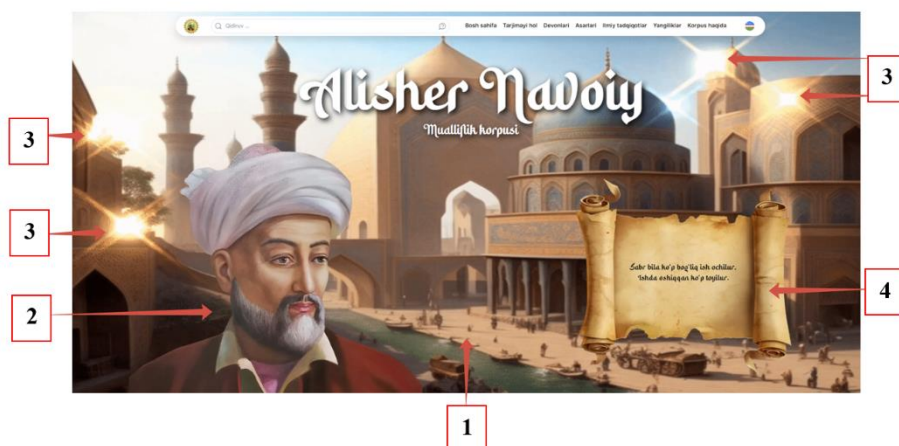
Navoiy ijodini o'qishli jarayonga aylantirish, Navoiy falsafasini tushunish, XV asr tili grammatikasini o'rganish va anglash uchun ham Navoiy asarlari matnini grammatik tenglash zarurligi aniqlandi. Mualliflik korpusida Alisher Navoiy ijodining bebaho xazinasi bo'lgan g'azallari semantik tenglanar ekan, ijodkor ifodalayotgan ma'rifiy-tarbiyaviy, ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy masalalar mazmuni va ahamiyatini, janrda keltirilgan badiiy timsollar jilosi bilan birga foydalanilgan she'riy san'atlarning rang-barangligi, badiiy tasviri, mantiqiy asoslanishida ahamiyati benihoyadir. Alisher Navoiy MK uchun "Xazoyin ul-ma'oniyy" kulliyotiga mansub 266811 leksik birlikdan iborat 2600 g'azaldagi 212781 ta izohtalab so'z, 5 mingdan ortiq arxaizm, 120 istorizm, 124 ta maqol, 320 ta ibora, 883 ta telmeh san'atiga oid so'zlar, 553 ta zid ma'noli so'zlar (tazod), 2500 ta tanosub, 124 ta tashbeh she'riy san'atiga oid leksik birliklarning teglanishi Alisher Navoiy MK yaratilishiga asos bo'ldi.

Alisher Navoiy g'azallarida uchraydigan izohtalab so'zlarning semantik bazasi yaratilib, mualliflik korpusiga kiritilishi mumtoz adabiyotimizning nodir namunalarini puxta o'rganishda, milliy ma'naviyatimizning rivojlanishida muhim o'rin tutadi. G'azallarni semantik tenglash jarayonida ayrim so'zlarning o'ndan ortiq ma'nolarini ifodalab kelishiga guvoh bo'lamiz. Albatta, bunday polisemantiklik, Navoiyni so'z mulkining sultoni ekanligidan dalolat beradi. Navoiy g'azallarining ma'no va mag'zini to'raligicha his qilish, anglash, tushunish uchun g'azal tarkibidagi har bir bayt va unda ishlatilgan har bir so'zni ilmiy va badiiy tahlil qilish muhim ekan, "Sun'iy intellekt" rivojlanib borayotgan bugungi tezkor davrda Alisher Navoiy mualliflik korpusi muallif tilini komputer dasturlari yordamida tez va qulay anglashda yordam beradi, uning o'qishlilikini ta'minlaydi, asosiysi, mumtoz o'zbek tilining raqamli modeli yaratilishiga zamin bo'ladi.

Eslatib o'tamiz: "Xazoyin ul-ma'oniyy" kulliyoti "G'aroyib us-sig'ar" ("Yoshlik g'aroyibotlari"), "Navodir ush-shabob" ("Yigitlik nodirlik ([she'r](#))lari"), "Badoye' ul-vasat" ("O'rta yosh badialari") va "Favoyid ul-kibar" ("[Keksalik](#) foydalari") nomli devonlardan tarkib topgan mukammal yig'ma [devon](#). [Xalq](#) orasida "Chor devon" deb ham yuritiladi.

Korpus tarkibi. Korpus 8 bo'limdan iborat:

1-bo'lim: Bosh sahifa. Unda Alisher Navoiy yashagan Hirot ko'rinishi aks etgan fon (1), Alisher Navoiy siymosi (2), bu ulug'vor shoirning barhayotligini anglatuvchi ko'tarilayotgan quyosh shu'lalarining 3D effekti (3), Navoiy hikmatlaridan parchalarni namoyon etib turuvchi bitik (4) – barchasi jam bo'lib, Alisher Navoiy yashagan davr va uning ijodi haybati illyustratsiyasini berishga xizmat qilgan.

2-bo'lim: "Tarjimai holi" rukni mutafakkirning hayoti va ijodiy faoliyati haqidagi ma'lumotlar bazasi hisoblanadi.

3-bo'lim: "Devonlari" deb nomlanib, Alisher Navoiyga tegishli 9 ta devon matnlari (muxlislari tomonidan tuzilgan "Ilk devon" bilan birga). "Xazoyin ul maoniy" kulliyotidagi 2600 g'azal va she'riy san'atlar, maqol va iboralar (turg'un birikmalar) semantik teglangan holda foydalanuvchiga taqdim etildi.

4-bo'lim: "Asarlari" deb nomlangan mazkur ruknda Alisher Navoiyga tegishli 24 asarning pdf shakli (qasidalari; ilmiy, badiiy, tazkira, tarixiy, diniy mavzularda yozilgan) o'rin olgan bo'lib, ularni o'qish va saqlab olish imkoniyati mavjud.

5-bo'lim: "Hikmatlari" deb nomlangan ruknda 9 kategoriya bo'yicha jamlangan hikmatlar o'rin olgan.

6-bo'lim: "Ilmiy tadqiqotlar" ruknida mazkur korpusga oid tadqiqot natijalari, Alisher Navoiy mualliflik korpusining ahamiyati, dolzarbligi, korpusning ilmiy, ta'limiy, ijtimoiy, ta'limiy ahamiyatini yorituvchi ilmiy maqolalar, til korpusini yaratish texnologiyasi, korpus matnlarini qayta ishlash bosqichlari xususidagi ilmiy ishlar joylashgan.

7-bo'lim: "Yangiliklar" ruknida loyiha doirasida amalga oshirayotgan ishlar to'g'risida, taqdimotlar haqida ma'lumotlar berib boriladi.

8-bo'lim: "Korpus haqida" ruknida til korpusi ta'rifi, mualliflik korpusining boshqa korpuslardan farqi, Alisher Navoiy MKni yaratish dolzarbligi va uning ahamiyati, korpusning semantik bazasi kabilar xususida savol-javob tarzida ma'lumotlar berilgan.

Yaratilgan korpus mutaxassislar uchun ma'naviy ehtiyojni qondirish manbasi, ta'lim bosqichlarida o'quv material, sohalarga oid ma'lumotlar manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Alisher Navoiy mualliflik korpusi ta'limiy, tarixiy, lingvistik, ijtimoiy, tarbiyaviy va ma'naviy ahamiyatga ega bo'lib, ushbu korpusni yaratish natijasida quyidagi imkoniyatlar yuzaga keladi:

- Navoiy shaxsini o'rganish;
- adib uslubini tadqiq etish;
- shoir ijodini lingvopoetik tahlil qilish;
- ijodkorning so'z qo'llash imkoniyati va mahoratini tadqiq etish;
- mualliflik lug'atlarini yaratish;
- mualliflik iboralarini jamlash;
- MKdagi ijodkor shaxsi va uslubini namoyon etuvchi parametrlar orqali anonim asarlar muallifini topish;
- mualliflik parafraza, parema, hikmatlarini jamlash; tasviriy ifodalarning qo'llanilish ko'lamini ijodkor kontekstidan aniqlash mumkin bo'ladi.

Alisher Navoiy mualliflik korpusining tarixiy ahamiyati. Navoiy g'azallarida tarixiy, adabiy, mifik shaxslar, geografik va etnik joy nomlari ishtirok etgan baytlar juda ko'p uchraydi, bu badiiy nuqtayi nazardan talmeh san'atini yuzaga keltiradi, eng asosiysi, o'quvchi baytdagi izohtalab so'zlarning mazmunini aniqlash jarayonida tarixiy, badiiy shaxslar va geografik, etnik joy nomlari haqida ham ma'lumotga ega

bo‘ladi. Masalan, “Badoye’ ul-vasat” devonidagi g‘azallarda “kavsar” so‘ziga 23 marta murojaat qilgan bo‘lib, bu so‘z *moddiy va ma’naviy to‘g‘lik* ma’nolarini ifodalaydi:

Bazmi ishqing bodasin **Kavsar** deyin yo **Salsabil**,
Jomi **Jam** ul jonfizo sahbog‘a sog‘ar bo‘ldi, tut.

Alisher Navoiy mualliflik korpusiga kiritilgan talmeh she‘riy san‘ati orqali keltirilgan tarixiy shaxslar, aziz avliyolar va tarixiy joylar, mashhur maskan nomlarining semantik teglanishi natijasida o‘quvchilarda moziydagi mashhur shaxslar, ilohiy kitoblarda keltirilgan payg‘ambarlar, to‘qima obrazlar, muqaddas qadamjolar, asar nomlari borasidagi bilimlari shakllantiradi va rivojlantiradi.

Alisher Navoiy mualliflik korpusining lingvistik ahamiyati. Mualliflik korpusida muallif tilini to‘liq, batafsil, obyektiv ko‘rsatish imkoniyati bor, shuning uchun bunday korpuslar boshqa axborot bankidan afzalligi bilan ajralib turadi. Korpus turli xildagi tadqiqot uchun asos, manba, vosita vazifasini o‘tay oladi. Bunday korpuslarning afzalligi yana shundaki, ular yordamida nafaqat biron bir so‘z yoki jumlaning, balki butun boshli asar tillarini bilish imkoniyati mavjud. Mualliflik korpuslaridagi ma‘lumotlarning ilmiy manbalar asosida tahrir qilinganligi, unda berilgan ma‘lumotlarning aniqliligi va ishonchliligini kafolatlaydi hamda lingvistik hodisalarning butun spektrini to‘liq aks ettirishi bilan ularni har tomonlama va obyektiv o‘rganishga imkon beradi.

Navoiy mualliflik korpusidan mutafakkir so‘z birliklarining barcha lingvistik xususiyatlari, undagi o‘zgarishlar – o‘sha davr nuqtayi nazarida tildagi yangilanish va bugungi ijtimoiy hayotda so‘zlarning iste’moldan chiqishi, faollashish va passivlashish holatlari hamda lingvistik hodisalari haqida tezkor, aniq va to‘liq ma‘lumotni oladi, osonlik bilan turli tipdagi katta hajmli lug‘atlar tuzish, matnlarga avtomatik ishlov berish imkoniyatini yaratadi. Mualliflik korpuslaridagi ma‘lumotlarning ilmiy manbalar asosida tahrir qilinganligi, unda berilgan ma‘lumotlarning aniqliligi va ishonchliligini kafolatlaydi hamda lingvistik hodisalarning butun spektrini to‘liq aks ettirishi bilan ularni har tomonlama va obyektiv o‘rganishga imkon beradi. Katta hajmdagi ma’naviy xazina joylashgan korpusdan tilshunoslikning qiyosiy-tarixiy va chog‘ishtirma-tipologik tadqiqotlarda, leksikografik izlanishlarni olib borishda, Alisher Navoiy asarlari yordamida XV asr chastotali lug‘atlarini yaratishda, istorizm va arxaizmlarni jamlashda, so‘zlar etimologiyasiga oid tadqiqotlarni olib borishda, bugungi zamon o‘quvchisi tushunishi qiyin bo‘lgan so‘zlar izohini korpusda taqdim etilgan kontekstual misollar massivi yordamida tushunish, uning semantik izohini topish kabi ko‘plab lingvistik imkoniyatlarni beradi. Bu esa auditoriya yoshidan qat’i nazar mumtoz adabiyotimizga qiziquvchilar, Navoiy davri tilini tushunuvchilar va uning asarlarini mutolaa qilib Navoiy ma’naviy xazinasidan bahramand bo‘luvchilar safining oshishiga xizmat qiladi. Mualliflik korpusining lingvistik asosi “so‘z – leksemdan uning mazmuniga qarab borish” hisoblanadi. Bunda tarjima tilning morfologik, sintaktik va semantik tahlili, lug‘atlar, grammatik qoidalar, matnlar korpusiga asoslanib amalga oshiriladi.

Alisher Navoiy mualliflik korpusining ta’limiy ahamiyati. Mualliflik korpusi ta’lim jarayonida muallif asarlarining ta’limiy, ijtimoiy, tarixiy, lingvodidaktik, ahamiyatini yoritib berishda, muallif asarlarida qo‘llanilgan so‘zlarning dialektal xususiyatlarini tasniflashda, Milliy tilning semantik xususiyatlarini o‘rganishda muhim sanaladi. XV asr til uslubini bugungi tilga qiyosan o‘quvchilarga o‘rgatish mumkin. Badiiy matnlarning statistik tahlili natijasida matnda tez-tez qo‘llaniluvchi til birliklari (otlar, sifatlar, kalit so‘zlar, fe‘llar, grammatik shakllar, jumla qurilishi, bir so‘z bilan aytganda, yozuvchining uslubini ko‘rsatuvchi vositalar) lingvostatistik tahlil yordamida aniqlanadi. Turli matnlardan olingan dalillarning qiyosiy tahlili bizga o‘sha matnning mazmun-mundarijasini, matn tuzilgan davrni, dalillarni argumentlash

xarakterini va hatto mualliflikni aniqlashga imkon beradi. Alisher Navoiyning hayoti va ijodi umumta'lim maktablarining barcha bosqichlarida o'rganilishi mutafakkir mualliflik korpusidan keng ma'noda foydalanilishi bilan Alisher Navoiy MKning ta'limiy ahamiyatini yanada oshiradi. Mazkur korpus ta'lim jarayonida o'quv materialini tayyorlashda qulay axborot manbayi vazifasini bajaradi, o'qituvchi o'quv mashg'uloti uchun tez fursatda serqirra, mazmunli, ishonchli, o'quv materialini tayyorlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Alisher Navoiy mualliflik korpusining ijtimoiy ahamiyati. Mualliflik korpuslari o'quvchilarning izlanuvchanlik salohiyatini o'stirib, kichik tadqiqotlarni ishonchli dalillar asosida bajarishiga imkon beradi. Ta'kidlash joizki, mualliflik korpuslarining ijtimoiy ahamiyati – keng qamrovli hisoblanib, undan lingvistik, etnopsixolingvistik tadqiqotlarda, ona tili, adabiyot, xorijiy til ta'limida, matnga avtomatik ishlov berish, tarjima dasturlarini tuzishda foydalanish mumkin.

Mualliflik korpuslari tilning lug'at boyligida bo'layotgan o'zgarishlar (neologizm, istorizm, arxaizm hodisalari)ni kuzatishning eng qulay vositasi hamdir. Muallif qo'llagan so'zlarning leksik-semantik birikish imkoniyatini tahlil qilish jarayonida qadimiy va yangi avlod lug'ati, grammatikasini taqqoslash imkoniyati kengayadi. Mualliflik korpusi vositasida muallif so'zining serqirraligi, bir paytning o'zida bir necha semantik kategoriyaga mansub bo'la olish imkoniyatlarini farqlashda amaliy yordam beradi. Mualliflik korpuslari orqali shoirning lisoniy qarashlari bilan bir qatorda, ijtimoiy sohalarga munosabatini, siyosiy masalalarga qarashlarini ham bilish imkoniyati bo'ladi.

Alisher Navoiy mualliflik korpusining tarbiyaviy ahamiyati. Ma'naviy merosimizni asrab-avaylash, ajdodlar ruhini ulug'lash ko'nikmalarini shakllantirish, mutolaa madaniyatini oshirish natijasida teran fikrga ega bo'lish, tafakkurni kengaytirishga erishiladi.

Foydalanilgan asosiy lug'atlar. Alisher Navoiy mualliflik korpusi muallif g'azallariga tegishli minglab leksemalarni o'z ichiga oladi, korpusga jamlangan matnlarni semantik teglash – izohtalab so'zlarning leksik ma'nolari berish o'quvchiga so'zning kontekstual ma'nosini tez va oson anglash, turli so'z birikmalarining leksik muvofiqligi, ularning kombinatorlik qobiliyatini tahlil qilish, ma'lum bir sintaktik konstruksiyani qabul qilish/qilmasligini aniqlashga imkon beradi.

“Badoye’ ul-vasat” devonidagi g'azallarda izohtalab so'zlarning hozirgi leksik ma'nosini izohlashda P.Shamsiyev va S.Ibrohimovlarning “Navoiy asarlari tili” (Шамсиев, Иброҳимов, 1972), E.Fozilov tahriri ostidagi 4 jildli “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati” (Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати), Yu.Berdakning “Navoiy tili lug'ati” (Berdaq, 2018) va “Mumtoz adabiy asarlar lug'ati” hamda X.Muhammadning “Alisher Navoiy asarlari lug'ati”dan (Muhammad X., 2017) foydalanildi.

Alisher navoiy mualliflik korpusi reprezentatsiyasi. Reprezentativlik matn haqidagi barcha ma'lumotlarning berilganligi demakdir (Zaxarov, Bogdanova, 2020, 23-b). Reprezentatsiyalangan matnlar o'zining manbasi, uslubi, yozilish davri, muallifi, auditoriya yoshi, matn tipi kabi ma'lumotlari aniq ko'rsatilgan bo'ladi (Abjalova, 2020, 39-b.). “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi 2600 ta g'azalning semantik bazasi asosida yaratilgan mualliflik korpusida devonda mavjud 650 g'azal alohida reprezentatsiya qilindi. Har bir g'azalning mazmuniga (oshiqona, orifona, rindona), auditoriya yoshiga (15+ - 18+), g'azalda ishlatilgan so'zshakllar miqdoriga ko'ra jami 20 turdagi metama'lumotlar shakllantirildi.

Kelajakda Alisher Navoiy mualliflik korpusi mutafakkirning ijodiga tegishli nasr va nazmda yozilgan barcha devonlari, ilmiy, tarixiy, falsafiy, diniy asarlarining korpus birliklari sifatida qamrab olinishi maqsad qilingan.

Korpusning dasturiy ta'minoti. Korpus o'zining zamonaviy ma'nosida kompyuterdagi ishonchli ma'lumotlar bazasi bo'lib, uni yaratish jarayonida maxsus dasturlardan foydalaniladi. Alisher Navoiy g'azallari mualliflik korpusining dizaynini yaratishda HTML, CSS, JS, dasturlash tillari, Bootstrap5, JQUERY dizayn frameworklaridan foydalanildi. Python dasturlash tili hamda Django frameworki orqali Alisher Navoiy korpusidagi umumiy va maxsus qidiruv qismi, g'azallardagi izohtalab so'zlar ustiga bosilganda semantik tegining ekranda namoyon bo'lishini ta'minlaydi. Interfeys – bu korpus haqidagi birinchi taassurot hisoblanganligi uchun, uning mukammalligini, o'ziga xos dizaynda yaratishni ta'minlash

o'ta muhim jarayon. Alisher Navoiy mualliflik korpusi interfeysini tuzishda milliy va shu bilan birga, zamonaviy xususiyatlar hisobga olindi.

Korpus foydalanuvchilari. Korpusdan nafaqat adabiyotshunoslar va tilshunoslar, balki barcha soha vakillari, shuningdek, abituriyent va tadqiqotchilar, Alisher Navoiy shaxsi va ijodiga qiziquvchi xorijliklar ham foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi. O'zbek kompyuter va korpus lingvistikasini targ'ib etish hamda rivojlantirishga, ta'lim jarayoni va tadqiqot ishlarini yuksaltirishga, barcha yoshdagi mutaxassislarning ta'limiy ehtiyojini qondirishga, so'z boyligi hamda savodxonlikni oshirishga qaratilgan zamonaviy mualliflik korpusi yaratilib, amaliyotga tatbiq etildi.

Xulosa

O'zbek korpus lingvistikasida mualliflik korpuslarini yaratish prinsiplari o'rganilgan bo'lsa-da, Alisher Navoiy mualliflik korpusini tuzish va uning ijod mahsulidagi birliklarni semantik teglash maxsus tadqiq manbai bo'lmagan. Shu bois mazkur loyiha doirasida ilmiy tadqiqot ishi ham bajarilib, monografik nashr amalga oshirildi. Korpus va uning semantik bazalari uchun 5 ta mualliflik guvohnomasi olindi. Umuman, korpus amaliy ahamiyatga ega bo'lib, Alisher Navoiy asarlarini o'qib tushunish, statistik tahlillarni o'tkazish, leksik birliklar semantikasi ochish kabi masalalarda muhim innovatsion vosita hisoblanadi.

Adabiyotlar:

Abjalova M. (2022). Korpus lingvistikasi. [Matn]: uslubiy qo'llanma / M.A. Abjalova. Toshkent: Nodirabegim.

Alisher Navoiy mualliflik korpusi (yangi tipda): <http://alishernavoicorpus.uz/uz.4tilliinterfeysda>.

Alisher Navoiy mualliflik korpusi prototipi: <http://v1.alishernavoicorpus.uz/>

Alisher Navoiy mualliflik korpusidan foydalanish bo'yicha videoyo'riqnoma: <https://www.youtube.com/watch?v=XCXV-cgJl5M>

Abjalova M., G'ulomova N. (2023). Mualliflik korpuslari: Alisher Navoiy mualliflik korpusi : monografiya / M.A. Abjalova, N.S. G'ulomova. Navoiy.

Abjalova M. (2024). Alisher Navoiy mualliflik korpusi: imkoniyatlari va foydalanish yo'riqnomasi. Toshkent: BookPrint.

Abjalova M.A. (2022). The Author's Corpus of Alisher Navoi and its importance // Proceeding of the X International Conference on Computer processing of Turkic Languages "Turklang 2022". Nur-Sultan.

Muhammad X. (2017). Alisher Navoiy asarlari lug'ati. Toshkent: Akademnashr.

Ochilov E. (2011). Navoiy hikmatlari. Toshkent: O'zbekiston.

Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. / Э.И.Фозилов таҳрири остида. (1983). Tahrir hay'ati: Kononov A., Qayumov P., Shukurov Sh., Hayitmetov H., Bektemirov H., Karimov Q. 4 jildli. O'zbekiston: Fan.

Бердақ Ю. (2018). Навоий тили луғати. Тошкент: Шарқ.

Захаров В., Богданова С. (2020). Корпусная лингвистика. СПб. Санк-Петербургский ГУ.

Кочетова Л.А. (2016). Статистические методы в корпусных исследованиях. Волгоград.

Навоий А. (2016). Бадоеъ ул- васат. Тошкент: Тамаддун.

<https://navoi.uz>

<http://alisher.navoiy-uni.uz/>

https://kitobxon.com/oz/yozuvchi/alisher_navoi

<https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/40-alisher-navoiy-asarlari>

<https://arboblar.uz/uz/people/alisher-navoi>

<https://n.ziyouz.com/kutubxona/category/40-alisher-navoiy-asarlari>

https://ru.wikipedia.org/wiki/alisher_navoi

<https://eurasia.expert/rodilsya-uzbekskiy-poet-i-filosof-alisher-navoi>

<https://biographe.ru/znamenitosti/alisher-navoi>

<https://msu.uz/articles/2022-02-12-alisher-navoi-pevets-radosti-i-pechali-chelovecheskoi-dushi>

<https://www.asia-travel.uz/uzbekistan/outstanding-people/alisher-navoi>

KOMMUNIKATIV INTENSIYANING IFODA USULLARI

Arofat MUYDINOVA *
Dilnoza ABDURASULOVA *

Annotatsiya

Ushbu maqolada pragmalingvistikaning yangi yoʻnalishlaridan biri — kommunikativ tilshunoslikning asosiy jihatlari tahlil qilingan. Xususan, jahon tilshunoslarining fikrlari va tahliliy xulosalariga tayangan holda, kommunikativ intensiya muammosini oʻrganishning ilmiy-nazariy ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit soʻzlar: Pragmalingvistika, kommunikativ intensiya, nutqiy akt, nutqiy taʼsirchanlik

Pragmatic Strategies for Conveying Communicative Intention

Annotatsion

This article analyzes the main aspects of one of the new directions of pragmalinguistics - communicative linguistics. In particular, based on the opinions and analytical conclusions of world linguists, the scientific and theoretical significance of studying the problem of communicative intention is highlighted.

Keywords: Pragmalinguistics, communicative intention, speech act, speech expressiveness.

Bugungi kunda tilshunoslikning pragmalingvistika yoʻnalishi nutq jarayonida subyektlar oʻrtasidagi muloqotni, uning strategik-taktik tomonlarini, kommunikativ niyat va baholash mezonlarini oʻrganishga alohida eʼtibor qaratmoqda. Ayniqsa, nutqning genderga oid xususiyatlarini oʻrganish zamonaviy tilshunoslikning muhim masalalaridan biriga aylanib bormoqda. Ayollar nutqining oʻrganilishi lingvistikada keng tarqalgan tadqiqot sohalaridan biri boʻlib, bu soha tilshunoslikning sotsiolingvistika, pragmatika, va psixolingvistika kabi turli ilmiy yoʻnalishlar doirasida oʻrganiladi. Ayollar nutqining xususiyatlarini tahlil qilish, nafaqat lingvistik jihatdan, balki ijtimoiy va madaniy omillarni hisobga olgan holda ham ahamiyatlidir.

Intensiya nutqiy aktlar nazariyasi doirasida nutqiy akt modelining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Ushbu nazariyaga koʻra, muloqot birligi maʼlum bir harakatni amalga oshirishdan iborat boʻlib, bu tasdiqlash, iltimos qilish, savol berish, buyruq berish kabi turli vazifalarni oʻz ichiga oladi.

Austin, S.Fish, B.Fraser, D.Gordon, G.Lakoff, W.Levelt, J.Sadock, J.Searle, P.Strawson, A.Wierzbiska, R.Wright, O.Pochepsov, V.Demyankov, I.Kobozeva, N.Formanovskaya kabi olimlar tomonidan nutqiy harakatni intensional hodisa sifatida tadqiq qilishga eʼtibor qaratilgan boʻlsa-da, hozirgi kunga qadar bu masala dolzarbligicha qolmoqda.

J.Searl – nutq aktlari nazariyasini rivojlantirib, gapiruvchining niyati va uning kommunikativ maʼnosi orasidagi bogʻliqlikni tahlil qilgan. H.Grays– implikatura va kooperativ prinsip konsepsiyasini taklif qilib, nutqda yashirin maʼnolar qanday hosil boʻlishini oʻrgangan.

Sh.Safarovning qayd etishicha, “muloqot jarayonida ishtirokchilar oʻzaro munosabatlar tengligini taʼminlash uchun kommunikativ maqsadga mos keladigan harakatlar rejasini tuzadilar

* Filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD), Chirchiq davlat pedagogika universiteti dotsenti

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

va ushbu rejani amalga oshirish imkonini beradigan lisoniy vositalarni tanlaydilar. Kommunikativ maqsad ifodasi ikki yo'sinda kechishi ma'lum. Bularning biri intensiyaning yashirin ifodasi bo'lsa, ikkinchisi fikrni ochiq izhor qilishdir" [7:318].

Bu boradagi ilk yirik tadqiqotchilardan biri, ingliz tilshunosi J.Ostin [4]bo'lib, u nutq akti tushunchasini kiritdi. Bu nazariyaga ko'ra, so'zlovchining maqsadlari, ya'ni kommunikativ niyatlari nutqning asosiy tarkibiy qismini hosil qiladi. Tilshunos Graysning "Kommunikativ maqsadlar nazariyasi"[1] ham kommunikativ intensiyaning tushunishda muhim rol o'ynadi. U suhbat ishtirokchilarining maqsadlarini tushunish uchun kommunikativ maxsus qoida va maxsus axborotni ko'rib chiqadi, bu esa til orqali amalga oshiriladigan maqsadlarning rivojlanishini anglatadi.

Graysning fikriga ko'ra, suhbat ishtirokchilar odatda kommunikativ maqsadga erishish uchun kommunikativ niyatlarni amalga oshiradilar [1:183]. J.Searle har bir so'z yoki ifoda o'z ichida muayyan bir niyatni amalga oshirishi kerakligini ta'kidlagan.

O'zbek tilshunosligida qator olimlar, jumladan, Sh.Safarovning "Pragmalingvistika" [7]monografiyasida, A.Ko'chiboyevning "Matn pragmatikasi" [3]qo'llanmasida ham ushbu masalaga muayyan darajada to'xtalib o'tilgan. M. Hakimov [2] ilmiy matnning pragmatik tahliliga doir, M.Qurbonova [5] esa o'zbek bolalar nutqining pragmalingvistik xususiyatlariga bag'ishlangan tadqiqot olib borgan. Biroq, kommunikativ intensiya, uning turlari, shakllanish omillari hamda uni ifodalovchi lingvistik va ekstralingvistik vositalar o'zbek va rus tilshunosligida hali yetarlicha chuqur o'rganilmagan.

O'zbek ayollarining nutqida intensiya, odatda, yumshoq, emotsional va bilvosita shakllarda ifodalanadi. Bu xususiyatlar o'zbek ijtimoiy madaniyati, ayollarning ijtimoiy roli, muloqotdagi odob me'yorlari bilan chambarchas bog'liq.

Ayollar nutqida intensiya ko'pincha bir nechta jihatlarida ifodalanadi, chunki ayollarning nutqi odatda ijtimoiy va emotsional kontekstga bog'liq bo'ladi. Ayollarning nutqidagi intensiya ifodalanishining asosiy sababi odatda boshqalar bilan hamkorlikni va hissiy aloqani kuchaytirish sanaladi. Masalan, *"Agar imkoningiz bo'lsa, yordam bera olasizmi?"* (Qosimova Laylo, 29 yosh)

Suhbatdoshlarga qulaylik yaratish, ularning fikrlarini tasdiqlash va suhbatni davom ettirishga bo'lgan ehtiyoj va intilish o'zbek ayollari nutqida sezilarli darajada ko'p uchraydi. Bu, ko'pincha, fikrni so'rab, *"nima deb o'ylaysiz?"* yoki *"bu haqida nima deysiz?"* kabi savollarni berish orqali ifodalanadi. Misol: *"Sizningcha, chaqaloqni yo'qlashga kunduzi borgan to'g'rimi yoki kech tushganda ham borsa bo'laveradimi?"* (Qo'ziboyeva Madina, 29 yosh). O'zbek xalqining etiqod va urf-odatlarida bo'yicha chaqaloqning uyiga shomdan keyin kirish odob hisoblanmaydi. Bu bolani ko'z tegishidan, salbiy ta'sirlardan himoya qilish bilan bog'liq. Shu sababli, savolda ***"kech tushganda ham borsa bo'laveradimi?"*** degan qismi bevosita informatsion so'roq emas, balki qayta tasdiqlashni talab qiluvchi pragmatik hodisa. Suhbatdosh shuni tushunishi va madaniy kontekstga mos javob berishi kutiladi. Shuningdek, so'zlovchi bevosita "Kechasi chaqaloq yo'qlash noto'g'rimi" demayapti, balki savol shaklida buni bilishga qiziqayotgandek ko'rinmoqda. Nutqda so'zlovchining maqsadi bilish emas, balki madaniy normalarni qayta tasdiqlatish niyati aks etgan.

Ayollar nutqida kommunikativ intensiyaning ifodalanishi ko'proq ijtimoiy va hissiy maqsadlarni amalga oshirishga qaratilgan. Nutqda yumshoq so'zlar, iltimoslar, empatiya va boshqalarga hurmat ko'rsatish asosiy o'rin tutadi. Ayollar, ko'pincha, o'z nutqlarida boshqalar bilan aloqani saqlash, samimiyligni oshirish, va ijtimoiy muhitda muvozanatni saqlashni istaydilar.

Masalan, yosh onalar nutqida tez-tez uchraydigan vaziyat: “Bolam, amaki “tegma deyapti”, urishib berarkan, tegma, “atata“ qilarkan”. Ona, begona odamning buyumlariga tegmaslik, farzandini himoya qilish maqsadida ogohlantirmoqda. “Urishib berarkan” iborasi, amaki bolaning harakatidan g‘azablanishi mumkinligini anglatadi. **“Tegma”**: Bu ona farzandiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri begonalarning buyumlariga tegmaslikni buyuradi, shunda bola o‘z ishini to‘xtatadi.

“Atata”: Bu so‘z, bolaning gapni tushinishida yanada yordam bermoqda. Bu tushuntirish bolaga amaki (begona odam)ga va uning buyumlariga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishi kerakligini ko‘rsatadi. Ona o‘zining his-tuyg‘ularini (xavotir, g‘azab) farzandiga bolalarcha izoh berib, uni nojo‘ya holatlardan himoya qilishga urinmoqda.

O‘zbek xalqida ota-onalar farzandlariga begonalarning narsalariga tegmaslik, kattalarga hurmat qilish muhimligini o‘rgatadi. Bu hurmat va ehtiyotkorlik asosidagi ijtimoiy normalarni amalga oshiradi. Farzand bilan ko‘p vaqtni onalar birga o‘tkazishgani uchun bu kabi vaziyatlar asosan ayollar nutqida uchraydi. Bu vaziyat pragmatik jihatdan onaning bolasi uchun xavfsizlikni ta‘minlash va ijtimoiy me‘yorlarga rioya qilishni istashi bilan bog‘liq.

Kommunikativ intensiyaning shakllanishida lingvistik modallar (masalan, imkoniyat, ehtimol, majburiyatni ifodalovchi modallar) ham muhim rol o‘ynaydi. Modallik, ayniqsa, so‘zlovchining nutqiy maqsadlarini, ya‘ni biror ishni amalga oshirish yoki qilishdan maqsadini ifodalashda yordam beradi. Modallik orqali so‘zlovchi muayyan so‘zlashuv maqsadini ko‘rsatadi, bu esa kommunikativ intensiyaning shakllantirishga yordam beradi.

Ayollar nutqi o‘rganilishiga oid tadqiqotlar, til va jinsning o‘zaro aloqasini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ushbu tadqiqotlar ayollar nutqining ixtiyoriy va ijtimoiy xususiyatlarini tahlil qilib, til va jamiyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashga xizmat qiladi. Bu o‘rganishlar, shuningdek, gender rollari, kommunikativ strategiyalar, ijtimoiy maqom va tilning ijtimoiy funksiyalari haqida yanada kengroq tushuncha beradi.

Shuningdek, kommunikativ intensiyaning qanday ifodalanishi va ularning suhbatdagi maqsadlarni amalga oshirishga qanday ta‘sir qilishini o‘rganish tilshunoslarga til va ijtimoiy aloqalar o‘rtasidagi murakkab o‘zaro bog‘liqliklarni aniqlash imkonini beradi.

Adabiyotlar:

Grice, H. P. (1975). *Logic and conversation*. // In P. Cole and J. Morgan (eds) *Studies in Syntax and Semantics III: Speech Acts*, New York: Academic Press.

Ҳакимов М. (2013). Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр.

Кўчибоев А. (2015). Матн прагматикаси (Ўқув-услубий қўлланма). – Самарқанд.

Остин Ж. / (1986). Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII. Теория речевых актов. Составление, вступительные статьи, послесловие и перевод на русский язык. – Москва: Прогресс.

Қурбонова М.А. (2009). Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: ф.ф.номз. ...дисс. – Т.

Richard J.; Ide, Sachiko; Ehlich, Konrad (2005). *Politeness in Language: Studies in its History, Theory and Practice*. Walter de Gruyter.

Сафаров Ш. (2008). Прагмалингвистика. Монография. – Тошкент.

NOVERBAL VOSITALARNING AYOLLAR NUTQIDAGI AHAMIYATI

Dilnoza ABDURASULOVA *

Annotatsiya

Ushbu maqolada noverbal vositalarning ayollar nutqidagi oʻrni tilshunoslik nuqtai nazaridan oʻrganiladi. Ayollarning yuz ifodalari, xatti-harakatlari, intonatsiya kabi noverbal belgilar orqali muloqot qilishi, ularning til va kommunikatsiya jarayonidagi ahamiyatini koʻrsatadi. Maqolada noverbal vositalarning semantik va pragmatik roli haqida fikr yuritar ekan, ayollar nutqida bu vositalarning qanday ishlatilishi tahlil qilinadi.

Kalit soʻzlar: Pragmalingvistika, **noverbal muloqot**, nutqiy akt, nutqiy taʼsirchanlik, xaptika, yuz ifodalari, qoʻl ishoralari, tana pozitsiyasi.

The Role of Nonverbal Means in Women's Speech

Annotation

In this article, the role of nonverbal means in women's speech is studied from a linguistic point of view. Women's communication through nonverbal signs, such as facial expressions, behavior, intonation, shows their importance in the process of language and communication. The article discusses the semantic and pragmatic role of nonverbal means and analyzes how these means are used in women's speech.

Keywords: Pragmalinguistics, nonverbal communication, speech act, speech effectiveness, haptics, facial expressions, hand gestures, body position.

Noverbal muloqot — bu soʻzsiz yoki har qanday gaplarda soʻzlarsiz muloqot qilish usuli boʻlib, fizik harakatlar, yuz ifodalari, qoʻl ishoralari va hatto tana pozitsiyasi orqali amalga oshiriladi. Noverbal muloqot aksariyat hollarda verbal muloqotga qoʻshimcha sifatida ishlatiladi va hissiyotlarni yetkazishda muhim sanaladi. Pragmalingvistik nuqtai nazardan noverbal vositalar soʻzlovchining niyati, emotsional holati va ijtimoiy mavqeini aniqlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tilshunoslikda soʻzsiz kommunikatsiya boʻyicha dastlabki izlanishlarni Ray Birdwhistell olib boradi. U oʻzining “Kinesics and Context” (1970) kitobida noverbal kommunikatsiyaning ahamiyatini taʼkidlab, tana harakati, qoʻl harakati va yuz ifodalarining kommunikatsiyadagi oʻrnini aniqlagan. Keyinchalik Albert Mehrabian noverbal aloqa va hissiyotlar oʻrtasidagi munosabatni oʻrganib, “7-38-55 qoidasi”ni taklif qiladi. Ushbu qoidaga koʻra, kommunikatsiyadagi axborotning 7%ini soʻzlar, 38%ini ovoz toni va 55%ini esa tana tili va yuz ifodalari tashkil etadi. Paul Ekman esa emotsiyalar va yuz ifodalari oʻrtasidagi bogʻliqlikni oʻrganishi bilan tanilgan. U yuz ifodalari orqali 6 ta asosiy: baxt, gʻazab, qoʻrquv, nafrat, hayrat, va qaygʻu emotsiyalarini aniqlagan. Ekman “Telling Lies” (1985) kitobida yolgʻonlarni aniqlashda noverbal aloqa va noverbal signallarni qanday ishlatish zarurligini oʻrganadi.

Ayollar va erkaklar nutqida **noverbal vositalar** oʻrtasidagi farqlar koʻplab madaniyatlarga va ijtimoiy kontekstlarga bogʻliq. Ayollar nutqida noverbal vositalar, avvalo, hissiy jihatdan boy muloqot, aniqlik va muomala imkoniyatlarini oshiradi. Bu vositalar orqali ayollar oʻzlarining his-

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

tuyg'ularini ifodalashda, muloqotda yaqinlik o'rnatishda va boshqalar yordamida o'zaro aloqa qilishda muhim o'rin tutadi.

Qadimdan, ayniqsa, islom dini ta'sirida iffat va hayo ruhida tarbiya topgan o'zbek ayollari qator noverbal xatti-harakatlari, jumladan, so'zlashayotgan paytda kommunikantlar, ayniqsa, nomahramlar yuziga tik boqib gapirmaslik va tinglamasliklari bilan alohida ajralib turadilar (Mo'minov S, 2021, 192-b). Ayollar noverbal vositalardan hissiyotlarni ifodalashda faolroq foydalangan holda, yuz ifodalari va tana tilida ko'proq detallarga ega bo'lishadi. Ular o'z his-tuyg'ularini ko'rsatishda ko'proq ovoz tonini va mimikalarni ishlatadilar. Ayol kimningdir g'azabini yoki xafa bo'lishini ifodalayotganda, qoshlarini siqib ko'rsatishi yoki og'zining burchaklarini pastga tushirishi mumkin.

Erkaklar ko'pincha his-tuyg'ularini ifodalashda kamroq noverbal belgilarni ishlatadilar. Ular g'azabini yoki yoqimsizlikni ko'rsatish uchun faqat yuz ifodalari bilan chegaralanishi va kuchli tana harakatlari bilan ifodalash mumkin. Ayollar esa suhbatlarda ko'plab noverbal ishoralardan foydalanish orqali, masalan, boshni qimirlatish, qo'llar bilan ishoralar, yuz ifodalari kabi vositalarni keng ishlatishadi. Bularga qo'l harakatlari va tananing ochiq pozitsiyalarini qo'shib qo'llashadi. Suhbat davomida ayol ko'plab qo'l harakatlari bilan o'z fikrini kuchaytirishi yoki so'ngida kelishib olish uchun boshini qimirlatishi mumkin.

Ayollar do'stlik yoki yaqinlikni ko'rsatishda jismoniy aloqalarga ko'proq e'tibor berishadi. Ular quchoqlashish, qo'l siqish va yaqin masofada bo'lish orqali muloqotga sho'ng'ib kirishadilar. Do'stlari bilan suhbatlashganda, salomlashganda ko'pincha bir-birlarini quchoqlashlari, yuzlaridan o'pib qo'yishlari yoki o'zaro qo'llarini ushlaganda holda suhbatni davom ettirishlari mumkin. Bu orqali bir-birlariga bo'lgan samimiy munosabatnig yuksak darajasini namoyish etadilar.

Erkaklar muammo yoki qiyinchilik haqida suhbatlashayotganida, oddiy ifodalar va harakatlarni ishlatib, hissiyotlarini ifodalashdan ko'ra, muammoni hal qilishga qaratilgan yondashuvni afzal ko'rishsa, ayol noverbal signallar yordamida buni yanada tushunarli qilish uchun so'zlar bilan birga harakatlar va ifodalarni qo'shadi.

Umuman olganda, ayollar va erkaklar o'rtasida noverbal vositalardan foydalanishdagi farqlar muloqotning turli jihatlarida, ijtimoiy munosabatlar va tushunish darajasida ko'rinadi. Bu farqlar nafaqat genetik yoki psixologik sabablarga, balki jins, madaniy kontekst va ijtimoiy muhitga ham bog'liqdir.

O'zbek ayollari o'z his-tuyg'ularini ifodalashda yuz ifodalariga katta ahamiyat berishadi. Ular o'z hissiyotlarini ma'lum qilishda muloyim va nozik ifodalardan foydalanadilar. Bir ayol do'stiga biron noxush voqeani aytib berayotganda, uning ko'zlaridagi qayg'u yoki xavotir ifodasi, og'zining burchaklarining pastga tushishi bilan ko'rsatiladi. Bu noverbal belgilar ayolning haqiqiy his-tuyg'ularini anglatadi. Shuningdek, nutqlariga qo'shimcha sifatida qo'l harakatlarini erkaklarga nisbatan ko'proq ishlatadilar. Bu muloqot davomida suhbatdoshlarning bir-birini yaxshi tushunishni ta'minlaydi.

Ularning biror mavzuda gapirar ekan, qo'llarini ochiq tutishi yoki imo-ishora bilan ko'rsatishi, fikrlari yaxshiroq tushunilishga yordam beradi. Masalan, hikoya so'zlash vaqtida qo'l harakatlari orqali asosiy elementlarni ko'rsatishi tinglovchi ongida aniqroq tasvir yaratadi.

O'zbek ayollari muloqotda masofani boshqarish va yaqinlikni saqlashda ehtiyotkorlik bilan yondashadilar. Ular ko'pincha boshqa ayollarga yaqinroq bo'lishni afzal ko'radilar, bu esa noverbal aloqalarning samarasini oshiradi. O'zbek ayollari o'zaro suhbatlashayotganda, o'zaro qisqa masofada turishadi, bu esa suhbat davomida samimiy va do'stona muhitni yaratadi.

O'zbek ayollariga xos bo'lgan noverbal vositalar ularga o'z his-tuyg'ularini va niyatlarini yanada mukammal va muloyim tarzda yetkazish imkonini beradi. Bu vositalar, ayniqsa, ijtimoiy va madaniy sharoitlarda muloqotning muhim qismidir.

Ayollar yuz ifodasi va imo-ishoralar orqali o'z his-tuyg'ularini ochiqroq namoyish etadi. Suhbat davomida boshni yon tomoniga egish yoki labni yengil silkitish orqali nozik norozilik yoki shubha bildiradi.

Xaptika (qo'l silkish, yengil quchoqlash) yordamida ayollar suhbatdosh bilan hissiy aloqani mustahkamlaydi. Xavotir yoki hamdardlik bildirayotganda qo'l silash yoki yengil teginish bunga misol bo'la oladi.

So'zlovchi kommunikativ maqsadiga yetishi, nafaqat til birliklaridan to'g'ri foydalanish, balki nutqning intonatsion hamda noverbal vositalari bo'lgan "tana tili", xususan, qo'l, tana, ko'z harakatlarini o'rinli ishlatish bilan ham belgilanishi asoslangan.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan, noverbal belgilar til va kommunikatsiya jarayonining ajralmas qismi bo'lib, ularning to'g'ri tushunilishi va ishlatilishi nutqning ma'nosini va samarasini oshirishga xizmat qiladi. Shuning uchun, ayollar va boshqa kishilar o'rtasidagi muvaffaqiyatli muloqot uchun noverbal vositalar muhim instrument hisoblanadi. Noverbal vositalar, ayniqsa ayollar nutqida muhim rol o'ynaydi. Ular yordamida ayollar o'z fikr va his-tuyg'ularini samarali ifoda etadilar, muloqotni yanada boyitadilar.

Adabiyotlar:

- P. Ekman. (1985). "Telling Lies" . W W - NORTON & COMPANY -New York-London.
- R. Birdwhistell.(1970). Kinesics and Context: Essays on Body Motion and Communication. Philadelphie, PA: University of Pennsylvania Press.
- Г.Г.Молчанова. (2014) Когнитивная невербалика как поликодовое средство межкультурной коммуникации:кинесика // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19.. №2.– С. 16.
- Мўминов С. (2021).Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари. Фarg'ona.
- М.М.Саидхонов. (2022). Ўзбек тилида ишораларнинг вербаллашуви ва матний хусусиятлари. Фarg'ona.
- Ш. Сафаров. (2008). Прагмалингвистика. Монография.Тошкент,

“OLTUN YORUG” ASARIDAGI QAVM-QARINDOSHLIK ATAMALARINING MA’NO TARAQQIYOTI

Nazarbay KILICHOV*

Annotatsiya

Ushbu maqolada qadimgi turkiy tilning yorqin yodgorligi bo‘lgan “Oltun yorug” asari leksikasidagi qavm-qarindoshlik ma’nosini bildiruvchi lug‘aviy qatlam o‘rganilgan. Qavm-qarindoshlik mavzuviy guruhiga kiruvchi so‘zlarga “Oltun yorug” asaridan misollar keltirilgan, valentlik imkoniyatlari, ma’noviy qamrovi qiyosiy-tarixiy aspektda tahlilga tortilgan, zarur o‘rinlarida zamonaviy turkiy tillar leksikasi bilan qiyoslanib, ma’no taraqqiyoti haqida xulosalar berilgan. Ayrim lug‘aviy birliklarning ma’nodoshlik qatorlari, juft so‘z hoslik qilishi izohlangan. Jumladan, “Oltun yorug” qadimgi turkiy tilga xitoy tilidan tarjima qilinganigi sababli tarjimadagi adekvatlikni ta’minlash maqsadida tarjimonlar o‘sha davrlarga xos sinonimlar qatoridan unumli foydalanganlar. Sinonimlar esa qadimgi turkiy dialektlar va o‘zlashma so‘zlar hisobiga paydo bo‘lgan. Ularning ba’zilari hozirgi turkiy tillar va ularning shevalarida saqlanib qolingan, qo‘llanilib kelayotgan bo‘lsa, ba’zilari arxaik qatlamga o‘tgan. Ayrim so‘zlar tarixiy dialektologiya nuqtayi nazaridan tahlilga tortilgan, ularning dialektal belgilari tavsiflangan, hozirgi turkiy tillar va shevalarga munosabati yoritilgan. Maqolada qiyosiy-tarixiy, tavsiflash, analiz kabi umumilmiy tadqiqot metodlari va tilshunoslikning xos tadqiq usullaridan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: qadimgi turkiy til, “Oltun yorug”, otlar, qavm-qarindoshlik leksikasi, dialektlar, turkiy tillar, semantika.

The Semantic Development of Kinship Terms in the Work *Oltun Yorug*

Abstract

This article studies the lexical layer denoting the meaning of kinship in the lexicon of the work “Altun Yorug”, a bright monument of the ancient Turkic language. Examples of words belonging to the thematic group of kinship are given from the work “Altun Yorug”, the valence possibilities and semantic scope are analyzed in a comparative-historical aspect, where necessary, comparisons are made with the lexicon of modern Turkic languages, and conclusions are drawn about the development of meaning. The semantic lines and the presence of pairs of words in some lexical units are explained. In particular, since “Altun Yorug” was translated into the ancient Turkic language from Chinese, the translators made effective use of the synonyms characteristic of those times in order to ensure adequacy in the translation. Synonyms appeared due to ancient Turkic dialects and borrowed words. Some of them have been preserved and are still used in modern Turkic languages and their dialects, while others have passed into the archaic layer. Some words are analyzed from the point of view of historical dialectology, their dialectal features are described, and their relationship to modern Turkic languages and dialects is highlighted. The article uses general scientific research methods such as comparative-historical, descriptive, and analytical, as well as research methods specific to linguistics.

Keywords: Old Turkic language, “Altun yarug”, nouns, kinship lexicon, dialects, Turkic languages, semantics.

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Xorazm Ma'mun akademiyasi doktoranti

Qadimgi turkiy tilda ham, zamonaviy turkiy tillar leksikasida ham qavm-qarindoshlik leksikasining aksar qismi tub qatlamni tashkil qiladi. Turkiy tillardagi qavm-qarindoshlik terminlari qiyosiy-tarixiy aspektda L.A.Pakrovskaya [5: 4-35], I.Ismailovlar [2] tomonidan tadqiq qilingan, ammo diaxron aspektda turkiy tillarning qadimgi davriga oid, xususan, “Oltun yorugʻ” asari leksikasidagi qarindoshlik bildiruvchi soʻzlar oʻrganilmagan. Maʼlumki, har qanday lugʻaviy birlikning semantik qamrovi, semalari aynan matn tarkibida oydinlashadi, maʼnoviy farqlari yuzaga chiqadi. “Oltun yorugʻ” asari leksikasida shaxs maʼnosini bildiruvchi ata, qang, ata qang (juft soʻz), ana, ög, içi, ini, singil ~ siñil, oghli, oghlan, är(ä) (yigit, erkak, inson) kabi lugʻaviy birliklar uchraydi.

Qadimgi turkiy tilda ham, zamonaviy turkiy tillar leksikasida ham qavm-qarindoshlik leksikasining aksar qismi tub qatlamni tashkil qiladi. Turkiy tillardagi qavm-qarindoshlik terminlari qiyosiy-tarixiy aspektda tadqiq qilingan, ammo diaxron aspektda turkiy tillarning qadimgi davriga oid, xususan, “Oltun yorugʻ” asari leksikasidagi qarindoshlik bildiruvchi soʻzlar oʻrganilmagan. Maʼlumki, har qanday lugʻaviy birlikning semantik qamrovi, semalari aynan matn tarkibida oydinlashadi, maʼnoviy farqlari yuzaga chiqadi. Ana shu maʼnoda qavm-qarindoshlik terminlarining qadimgi turkiy tilda qoʻllanilishini, “Oltun yorugʻ” asari leksikasi misolida maʼno taraqqiyoti, dialektal belgilarini tahlil qilish, tavsiflash muhim ahamiyat kasb etadi. Darhaqiqat, “Oltun yorugʻ” asari leksikasida shaxs maʼnosini bildiruvchi ata, qang, ata qang (juft soʻz), ana, ini, singil ~ siñil, oghli, oghlan, är(ä) (yigit, erkak, inson) kabi lugʻaviy birliklar uchraydi.

Ata. Ushbu lugʻaviy birlik qadimgi turkiy tilda, xususan, “Oltun yorugʻ” leksikasida “dada” maʼnosida qoʻllaniladi: *Abışıq 31 qılıp taqı kiçmäzkän ötrü ol atası 32 ilig qan ol Somadıvaçı atl(i)gh 33 oghlinga inçä tip (t)idi* – “Bu marosimni 31 bajarib, hali tugatmagan ham ediki, oʻsha otasi 32 podshoh Samadivachi degan 33 toʻngʻich oʻgʻliga shunday dedi” (VIII.26a). Yoki: *ol bayaghut oghli Udaqaysanti 16 uri k(ä)ntü atasintin bu muntagh yangligh 17 säkiz türlüg isig öz yörüntäkin 18 bilmäk bilgä bilikning tözin 19 töbin* – “u badavlat (odamning) oʻgʻli Udaqaysanti 16 oʻgʻil oʻz otasidan shunday 17 issiq jonni (davolash) vositalarini 18 bilishga oid aql-bilimning mohiyatini, 19 ildizini” (IX.26b).

“Oltun yorugʻ” asarida *ata* soʻziga *bäg* – “bek” yoki *bayaghut* – “boy” lugʻaviy birliklari qoʻshilib, *atam bäg*, *atam bayaghut* shaklida shaxsning ijtimoiy mavqeyi, darajasi, amal-lavozimi kabi maʼnolarni ifodalangan. Bunda *ata* soʻzi egalik qoʻshimchalari bilan birga qoʻllaniladi: *inçip 15 yänä mäning atam bäg amanç alqu 16 ot em shastirların ötkürü uqup* – “shu tariqa 15 yana mening otam bek(dan) – aslzoda(dan) jamiki 16 dori-darmon bitiglarini oʻrganib (IX.21b)”; *İki oghlan- 4 inga ayıp bir yanga ildü äwingä 5 atam bayaghutqa ötününglär* – “Ikkala oʻgʻliga 4 aytdi: “Bitta filni yetaklab uyga boringlar, 5 otam boydan iltimos qilinglar(iki)” (IX.31a)

Ata soʻziga *ulugh* – “katta, buyuk” soʻzlari qoʻshilib, *ulugh ata* – “bobo”, “dadaning dadasi” maʼnosi anglatilgan: *Ol iki oghlanı y(ä)mä tawratı barıp, bu sawlarigh tözü 11 tügäti ulugh atalarına ötünüp* – “Ikkala oʻgʻli 10 tezda borib, bu soʻzlarni aynan 11 bobolariga aytib” (IX.31a). Zamonaviy turkiy tillarda *ata*, *ota* soʻzlari toʻgʻridan toʻgʻri ana shu maʼnoda, yaʼni oʻzbek tilidagi “bobo”, “dadaning dadasi” maʼnolarida qoʻllaniladi.

Qadimgi turkiy tilda “dada”, “ota” maʼnolarida *ata* soʻzi bilan birga *qang* ~ *qan* lugʻaviy birligi ham qoʻllanilgan boʻlib, “Qadimgi turkiy til lugʻati”da har ikkala soʻz “dada”, “ota” maʼnolarida izohlangan [JTC: 65, 419]. “Oltun yorugʻ” asarida ushbu soʻzlarning ATA (“dada”) va BOBO shaklida maʼnoviy farqlanishi berilgan: *mäning qangim 39 (säning) ulugh atang Pr(a)tn(a)yadıvaçı 40 atl(i)gh ilig bäg mängä abış(i)q qılıp 41 ol shast(i)righ tüzü tükäti aydı körk(itdi)* – “Mening otam, (yaʼni) 39 sening bobong Pratnayadivachi 40 degan bek menga moy

quyib taxtga o'tqazib, 41 o'sha risolani tuzib, oxiriga yetkazdi, so'zladi, ko'rsatdi" (VIII.26a). Ya'ni matndan anglashiladiki, "mening (birinchi shaxs – so'zlovchi) otam (dadam), sening (ikkinchi shaxs – tinglovchi) bobong" shaklida *ata* dada so'ziga nisbatan, *qang* esa bobo so'ziga nisbatan qo'llanilgan. Bundan ko'rinadiki, qadimgi turkiy tilda ushbu so'zlar ma'noviy jihatdan farqli ma'nolarda ishlatilgan. Turkiy tillarning keyingi taraqqiyot boshqichlarida *qang* so'zi qo'llanishda chiqib ketgan va arxaik qatlamga o'tgan.

"Oltun yorug'" asarida ushbu so'zlar yonma-yon qo'llanilib, **ata qang** juft so'zini hosil qilgan va asarning uch o'rnida uchraydi: *ay y(a)rliqançuçi köngüllüg atam qangim ulugh ilik bögä* – "shunday "deya so'zladi: "Ey shafqatli ko'ngilli otam, ulug' elikbek" (IX.22a); Yoki: *Nom qanı 14 adinsighsüz y(a)rliqligh sözçi baqshı ata qang 15 atı kötrülmish tolu tükäl bilgä biliklig* – no'm 14 podshohidir, ajoyib notiqdir, ustoz 15 ota degan nom taratgan, komil, dono, bilimdondir" (A.N.3a); *Alp Shaky(a)munı ata qangimizning asanqida 12 qatighlanmish açigh ämgäkingä az täginçäkäyä utli ötüngü kösüşin anın bitittük 14 altun y(a)ruqlugh bu sutur nomugh* – "Jasur Shakyamuni otamizning son-sanoqsiz (insoniyat dunyosida) 12 topgan achchiq azobiga oz bo'lsa ham minnatdorchilik bildirish orzusi bilan, bu oltin yorug'ni, 13 bu sudur no'mni ko'chirgizdim" (A.N.4a)

ANA. Qadimgi turkiy tilda *ana* so'zi hozirgi turkiy tilladagi kabi "ona", "farzandni dunyoga keltirgan ayol" ma'nosini ifodalaydi. "Oltun yorug'" asari leksikasida ham ayni ma'noda qo'llanilgan: *manibadiri urungut 22 qariniining anasi* – "Манибадири йўлбошчи 22 Хоринининг онаси" (VI.15a). Yoki: *Yükünürm(ä)n xarini anasi- 2 ning soqançigh tatıqligh tilangurmaq 3 ädrämingä* – "Таъзим қиламан Харини онасининг 2 ёқимли нотиклик 3 фазилатига" (VIII.4b). Yoki: *Ançaqinta anası 16 qatun baliqta idiz qaliqta yatip 17 udiyur ärkän* – "Ўша пайтда (шахзодаларнинг) онаси 16 малика шахардаги (саройининг) баланд болохонасида ётиб 17 ухлаётган эди" (X.11b).

Ushbu so'z qadimgi turkiy tilda keng ma'noda jonzotlarning onasi ma'nosini ham anglatgan: *Antada 12 basa körtılär, arıghtaqı aç bars- 13 igh tutup qanıp anası yiti änüki y(ä)mä 14 birgärü aghızları qan bolup ürük 15 amil yatmişin* – "Шундан 12 кейин кўрдилар ўрмондаги оч йўлбарсга 13 қараб, онаси (ва) етти боласи 14 бирга оғизлари қон бўлиб, хотиржам 15 ётганини" (X.17a).

"Oltun yorug'" asarida *ana* va *ota* so'zlari birga qo'llanilib, *ana ata* juft so'zini hosil qilgan hamda umumiy ma'noda "ota-ona, farzandning ota-onasi" ma'nosini ifodalaydi: *Y(a)rliqançuçi köngüllüg ana ata yarim küçüg asarlar* – "Marhamatli qalbga ega bo'lgan ona (va) ota yarim kuchini oshiradilar" (VIII.29a/b).

Ög. Qadimgi turkiy tilda *ana* so'zi bilan ayni ma'noda *ög* so'zi qo'llaniladi. "Oltun yorug'" asari matnida *ög* so'zi *ana* so'ziga nisbatan ko'proq qo'llanilganini kuzatdik: *Antada kin adasizın ök 14 qarınınta kirürlär. Qaçan birük 15 kirsärlär ök qarınınta 16 umayda anta y(ä)mä t(ä)ngrilär 17 anı tög ök küzätürlär* – "Шундан кейин хавф-хатарсиз она 14 қорнига кирадилар. Қачон 15 кирсалар она қорнига, 16 Умай онадай у ерда ҳам тангрилар муҳофаза қиладилар" (VIII.28b). Yoki: *ançulayu oq yämä biz umughsuz qangim 5 idägä toyin ögin suntari azghan çäçäk tärim 6 imärigmä alqu qamagh tınl(i)ghlar 7 birlä bu qamagh bish azon tınl(i)gh oghlan- 8 ların birlä üsh alinip* – "Шундай қилиб, яна биз – умиддан маҳрум(лар), отам 5 Идага тўйин, онам Сунтари азған чечак тарим 6 (бошчилигида) жамики жонзотлар 7 билан бирга, беш олам жонзот болаларининг (ҳаммаси билан) 8 бирга иш қилиб" (III.24a).

Qadimgi turkiy tilda *ög qang* – "ona-ota" so'zlari juftlashib, ma'nodosh so'zlardan tuzilgan juft so'zni hosil qilgan: *yänä öznüng ögnüng, 11 qangning bushi idisi bashlap* – "яна ўз онангнинг,

11 отангнинг садақа(сига) хўжайин қилиб (I.14b)”. Yoki: *inçip altı yol içintäki 16 ög qangqa qadash bolmiş tınıl(i)ghlarigh 17 örlättim ämgättim isig özlärintin öngi adırtım ärsär* – “Шу тариха олти йўл ичидаги 16 она, отага қариндош бўлган жонзотларга 17 азоб бердим, жонларидан 18 эртароқ жудо қилдим” (III.5a)

Shuningdek, sinonimik qatorlardan iborat *ög ana* soʻzlari ham juft soʻz hosil qilgan: *ög ana yükünmäkin yükünürm(ä)n yırtınçüning 4 yigingä ög analar 5 arasinta qamaghdin yig adruq sän* – “Таъзим этиб, сажда қиламан оламнинг 4 асл мақтови (билан), оналар 5 орасида ҳаммадан яхшисиз” (VII.19a).

Içi. “Oltun yorugʻ” asarida *ichi* “aka” soʻzi bir necha oʻrinda qoʻllanilgan: *Bu sawigh äshi-5 tip, üçünçi M(a)xastwı tigin iki 6 içiläringä ötrü inçä tip ötünti* – “Бу сўзни эшитиб, 5 учинчиси – Мағастви шахзода иккала 6 акасига шундай дея гапирди” (X.6a). Yoki: *Bu sawigh äshitip M(a)xastwı 10 tigin ötrü içisi tiginkä: 11 bu bars nägü yüyur? ozatıqı ashı nägü 12 ol? tip ayıtdı. İçisi tigin inçä 13 tip kiginç birti* – “Бу сўзни эшитиб, Мағастви 10 шахзода акаси шахзодага: 11 “Бу барс нима ейди? Доимий овқати нима?” 12 деб сўради. Акаси шахзода шундай 13 деб жавоб берди” (X.6b). Yoki: *ay içilärim- 12 ä, biz qamaghun amtı isig özümüzkä 13 ät`özümüzkä ärtüngü ilinmiş yapshın- 14 mışh biz* – “Эй акаларим, 12 биз ҳаммамиз энди иссиқ жонимизга, 13 танамизга ниҳоятда боғланганмиз, ёпишиб олганмиз” (X.7a); Yoki: *İçiläri inisi yanturu kälmäyükkä 4 busanu bulghanu köngülläri ämgäntilär yirin- 5 küyü* – “Акалари, укамиз қайтиб келмади, 4 деб қайғуриб, ғамга ботиб, ичлари сирилди” (X.17a).

Ini. Ushbu soʻz “Oltun yorugʻ” asarida “uka”, “bir ota-onadan tugʻilgan kichik erkak qarindosh” maʼnosini anglatgan: *Ulughı tigin 22 ärür (Maytri) inisi ärür Mançushiri* – “kattasi shahzoda (Maytridir), kichigi erur Manchushidi” (X.22b). Yoki: *Tinghalı olurmışta 16 äng ulughı tigin iki iniläringä 17 inçä tip titi: ay inilärim, 18 mäning бүкүнki күн ärtüngü qorqum, 19 balinglägüm kälır* - Дам олиб ўтирганларида, 16 тўнғич шахзода иккала укасига 17 шундай дея сўзлади: “Эй укаларим, 18 мен бугун ниҳоятда қўрқиб 19 ваҳимага тушяпман (X.5b). Yoki: *Ulughı tigin bu sawigh äshitip 7 yänä ortun inisingä: ay 8 inim, alp titgülük tawar alp ish näng 9 inçip isig öztä artmaz tip tidi* - Катта шахзода бу сўзни эшитиб, 7 яна ўртанча укасига: “Эй 8 иним, (дунёда) воз кечишга қийин бўлган нарса - мол-дунё, ундан 8 ортиқ воз кечиб бўлмайдиган нарса – жондир”, деди (X.7a).

Äkä. Mazkur soʻz “opa, oʻzidan katta ayol (qiz) qarindosh maʼnosini anglatgan: *Ögli qanglı 14 ulatı kishi oghul bäg yutuz 15 içi ini y(ä)mä qa qadash äkä 16 baltır birkärü bolar tüşhär 17 adrılmaq alp açigh tarqa 18 ämgäkkä* – “Ota va ona, 14 shuningdek, inson bolasi - er-xotin, 15 aka-ukalar, yana qarindosh-urugʻ, 16 katta, kichik kelinlar birgalikda tushadi 17 ayriliqqa, qiyinchilikka, ogʻir 18 azob-uqubatga” (VIII.31b)

“Oltun yorugʻ” asarida *äkä* soʻzi ikki marta qoʻllanilgan boʻlib, birinchisida “katta (kichik)”, ikkinchisida “xoʻjayin” maʼnosida tabdil qilingan. *B(ä)lgürtmä ät`özin boltunguz 20 ärklig qannıng äkäsi*. – “Белгуртма тана билан бўлдингиз 20 қудратли хоннинг хўжайини”. (VII.16a) Ushbu parchada ham mazmunan tangri qizi madh qilinadi va gap qiz (ayol) haqida ketmoqda. Bu gapdagi *äkä* soʻzi “xoʻjayin” deya tabdil qilingan, aslida “opasi, katta opasi” deb berilsa, maqsadga muvofiq boʻladi. Zotan, “DTS”da ham bu soʻz “opa” deb berilgan (*qarang*: ДТС, 167).

Singil ~ sinil. Qadimgi turkiy tilda, xususan “Oltun yorugʻ” asari leksikasida oʻzidan kichik ayol qarindoshi maʼnosini ifodalaydi: *y(ä)mä singil küdägülärim kälinän 8 tögüz küdägü, qunali çäçäk qız, 9 bushı ädräm küdägü, kübikä çäçäk qız, 10 inim ädgü taluy shabı, çinar çäçäk qız, 11 oghulum shashigh oghulta ulatılarnıng 12 yıl ay qarshilari boghzun amrılzun* – “singil (va)

kuyovlarim, kelinlarim, 8 tuguz(lik) kuyov(im), Kunaligul qiz(im), 9 sadaqa (beradigan), fazilatli kuyov(im), Kubikagul qiz(im), 10 inim Adgu taluy Shabi, Chinorgul qiz(im), 11 o'g'lim Shashig' kabi farzandlarimning 12 yil(da), oy(da bo'ladigan) dushmanliklari barham topsin" (A.N.5a).

Ushbu so'z qadimgi turkiy tilda ham, hozirgi turkiy tillarda ham dialektal xoslanish belgisiga ega: qorluq dialektida qo'llaniladi. Darhaqiqat, o'zbek adabiy tili va shevalarida quyidagi ma'nolarda qo'llaniladi: 1. Bir ota-onadan tug'ilgan qizlarning kichigi (opalariga, akalariga nisbatan): *Endi ishim o'ng bo'ladi: endi ayam, ukam, singlim zoriqmaydi* (Oybek, Tanlangan asarlar). 2. O'zidan kichik qizlarga, ayollarga murojaat qilinganda qo'llaniladigan so'z: *Oftob oyimni... O'zbek oyim o'tqazgani joy topmas, "quda" so'zi o'rnida "singlim" deb xitob qilar, oshni ham uning ra'yini so'ramasdan buyurmas edi* (A.Qodiriy, O'tkan kunlar) [O'TIL, 4:683].

Turkiy tillarning o'g'uz guruhi tillarida *singil* so'zi uslubiy xoslanish belgisiga ega, badiiy uslubda qo'llaniladi. Jumladan, turkman adabiy tilida ushbu ma'noda *uya, uyajyk* leksemalari ishlatiladi, *siñli* deyarli ishlatilmaydi, faqat badiiy uslubdagina uchraydi: *Aga'yunus peri bilen Gülşirin siñlisi haremhanada otyrdy* ("Görogly") [TDDS, II:268]. Qipchoq guruhi tillarida ushbu so'z o'rnida odatda, *qarındas* lug'aviy birligi faol qo'llaniladi, *siñil* so'zi nafaol chastotaga ega. Qoraqalpoq tili izohli lug'atida *siñli* so'zining o'zbek tilidagi har ikkala ma'nosi qayd etilgan: *Ákeñ bul islerdi bilse siñliñdi ayap qoymaydı* (K.Karimov). *Nesip aydap, duz tartıp, sen apalı, men siñlili boldım* (K.Sultanov) [QTTS, VI: 281-282].

oghul, oghlan. Qadimgi turkiy tilda **oghul, oghlan** so'zlari quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1. "o'g'il, bola": *ular 6 ilik qan y(ä)mä ärmäs 7 kirtü oghul* – "O'sha yaramaslar 6 podshoh ham emas, 7 haqiqiy o'g'il (ham emas)" (VIII.35a). Yoki: *Yänä tört oghlanq(a)ya- 9 larigh uz tonanturup itip yaratip birär 10 burnaqta suw tutturup tört bulungta 11 olghurutsun* – "Yana to'rt o'g'lonni 9 chiroyli kiyintirib, (mantalga) qo'yib, har biriga 10 ko'zada suv tutqazib, to'rt tomonga 11 o'tirg'izsin". (VII.10a); *burxanigh ayattaçi butimata 2 atl(i)gh umay iyäsi bish yüz 3 oghlanı arasinta äng kiçigk(ä)y- 4 ä oghli y(ä)mä t(ä)ngrilärig...* – "burxonni izzatlovchi Butimata 2 nomli ona qornidagi besh 3 o'g'lon orasidan eng kichik 4 o'g'li hamda tangrilarni..." (VIII.7b). 2. "**o'g'il farzand, yigit, er**": *Kançanasarpı kançana-22 prabi atl(i)gh iki oghlanım ärürlär 23 ärti* – "Kanchanaprabi 22 degan ikki o'g'lonim bor 23 edi". (V.4b); *anıng iki oghlanları kançana- 21 sarbi qançana- prabi y(ä)mä ular amti 22 ärürlär suwarnapımuk suwarnapasuli 23 ikägü* – "Uning ikki o'g'li – Kanchana 21 sarbi (va) Kanchana prabi (edi), endi 22 (ular) bo'ldilar Suwarnapimuk (va) Suwarnapasuli 22 – ikkalasi" (V.5b); *Oghlum çanarsabi 20 bu sawıgh äshitsär, ötrü t(ä)rkın tawratı 21 äwrilip manga kälip, t(ä)ngri qangim, 22 çambudıwıp yırtınçütä antagh balıq- 23 taqi* – "Bolam Chanarsabi 20 bu so'zni eshitiboq, zudlik bilan 21 qaytib mening (oldim)ga keladi, "Tangri otam, 22 Chambudivip elining falon shahridagi" (VI.22a); *Yänä 18 ürük ozatı mini oghlum, qizim 19 birlä ögä alqayu bu ädgü qiling- 20 igh qilip on karmab(i)t közätip 21 bizingä buyan äwirmish k(ä)rgäk* – Shuningdek, 18 doimo mening o'g'lim, qizim 19 bilan (bularni) maqtab, bu yaxshi ishni 20 qilib, o'n karmabitni himoya qilib, 21 bizga savob (ish) qilishi kerak (VI.23a); *Ol ilig 27 qannıng bir (S)omadıvaçi atl(i)gh ulugh 28 oghli ärti* – "O'sha podshohning 27 bitta Samadivachi degan to'ng'ich 28 o'g'li bor ekan". (VIII.26a); 3. "**umuman o'g'il farzand (jins), farzand (insonning), bolalar (jonzotlarning)**": *Ya tüzünlär oghliya! Antagh 3 ärsär, ämti s(ä)n titrü tınglaghıl ädgüti 4 ögil saqıngıl* – Ey aslzodalar o'g'li! Shunday 3 ekan, endi sen diqqat bilan tinglab, yaxshilab 4 o'ylagin, mushohada qilgin. (II.2b); *tüzünlär oghli tüzünlär qizi toyın shamananç upası upasanç tört türlüg tirin quwraqlarnıng* – "aslzodalar o'g'li, aslzodalar qizi, budda rohibi, rohibasi, tinglovchi o'g'il (va) qiz(dan iborat) to'rt turli jamoatdir" (Ib); *Y(a)languq oghlanın inçkä 18 (mängi)kä tägürtäçi köni nomça 19 qatıghlantaçılarnıng buyan bilgä 20 biliklig*

bu iki tür-lüg yiwäklärin 21 bütürgükä art basut boltaçi 22 ärür – “Inson bolasini tinchlikka, 18 abadiylikka etkazuvchi to‘g‘ri no‘m bo‘yicha 19 intiluvchilarning fazilati, donoligi, 20 bilimi bu ikki turli ziynatni amalga oshirishga yordam beradigan 22 bo‘ladi”. (II.47a); *Yalanguqlar oghlanı y(ä)mä 7 ençkä, tinçqa tägkäylär* – Inson zoti yana 7 tinchlikka, xotirjamlikka erishadi. (VI.18b); *bış asankı nayut 9 sanınça tınlıghlar oghlanın ozghurup, 10qutgharip* – son-sanoqsiz miqdordagi 9 jonzotlar bolalar(ini sansaradan) qutqardi, 10 xalos qildi (I.2a);

Oghul so‘zining qadimgi turkiy tildagi har uchala ma‘nolari o‘zbek adabiy tili va shevalarida faol qo‘llaniladi: **MISOL**

Shu bilan birga o‘zbek tili va shevalarida “öyl” so‘zi bilan birga “bala” lug‘aviy birligi ham faol ishlatiladi. Mazkur birliklar muqobil leksema sifatida bir xil qo‘llanilish xususiyatiga ega. Dialektal belgisiga ko‘ra o‘g‘uz va qorluq shevalarida “öyl bälä”, qipchoq shevalarida esa ko‘proq “bala” so‘zi qo‘llaniladi. Ammo qipchoq shevalarida jinsiy tafovutni bildirish maqsadida “ul bala” yoki “qiz bala” ko‘rinishida, umuman, farzand ma‘nosida “bala” so‘zi ishlatiladi [O‘XSHL, 379].

“Oltun yorug‘” asarida *oghıl qız* sinonim so‘zlar qatori ham qo‘llanilgan: *qamagh qara 5 bodunugh q(a)ltı ögi qangı oghlın qızın igitürçä köni nomça 7 törüçä uz bashladı* – “atrofidagi jamiki qora 5 xalqni - onasi (bilan) otasi o‘g‘lini, qizini 6 tarbiyalaganday – to‘g‘ri no‘m bo‘yicha, 7 qonun-qoida bo‘yicha mohirlik bilan (yo‘l) ko‘rsatdi” (IX.21a).

Shuningdek, *oghıl qız* juft so‘ziga -siz sifat yasovchisi qo‘shilib, *oghulsuz qızsiz* juft so‘zi ham yasalgan: *Azu oghulsuz qızsiz ärip oghul qız kūsäsärlär, ol kūsüş- 2 lärin y(ä)mä qanturghaym(a)n* – O‘g‘li yoki qizi yo‘qlar o‘g‘il, qiz istasalar, ularning ham orzularini qondiraman (VIII.24a/b).

oghıl, oghlan ayni bir so‘zning birlik va ko‘plik shakli bo‘lib, **oghıl** odatda, egalik qo‘shimchalarini olib, shakllanadi. “Oltun yorug‘” asarida umumiy farzandi, bolasi ma‘nosini anglatib keladi. **Oghlan** so‘zi bilan ko‘plik ma‘nosi ifodalangan va -an varianti qalin, -än esa ingichka asosga qo‘shiladi: er-än ‘erkak ~ erkaklar’; oyl-an ‘bola ~ bolalar’. Mazkur shakllar O‘rxun-Yenisey yodnomalarida (hozirgi turkiy tillardagi kabi) grammatik son shaklidan xoli bo‘lgan odatdagi so‘zshakl sifatida qo‘llanilgan: sabimın tükäti eşidgil ulaju ini jegünim oylanım (Ktm 1) ‘so‘zimni ttugal eshitgin, keyinimdagi ini, jiyanim, o‘g‘illarim’; jüz erän (E 10, 2) ‘yuz askarlar’.

Ögük. Qadimgi turkiy tilda *ögük* “bola, bolajon, bolagina, farzand” so‘zi ko‘proq hissiy-ta’siriy ma‘no ifodalash uchun qo‘llanilgan: *Azu bizing amraq ögü- 10 kümüz äng kiçigi M(a)xastwıgh içqınmısh 11 ärgäy mu biz?* – “Ёки биз суюкли болажонимиз, 10 кенжамиз Махаствидан айрилиб 11 қолдикми-а?” (X.12b).

Bäg. “Oltun yorug‘” asarida *bäg* ko‘p ma‘noli so‘z bo‘lib, ikki xil ma‘noda qo‘llaniladi. Ya‘ni qavm-qarindoshlik ma‘nosida “er”, “oila boshlig‘i”, “ayolning eri” hamda ijtimoiy-siyosiy termin sifatida “bek, boshliq, sardor” ma‘nosi. Masalan, “er” ma‘nosida: *Ögli qanglı 14 ulatı kishi oghul bæg yutuz 15 içi ini y(ä)mä qa qadash äkä 16 baltır birkärü bolar tüşär 17 adrılmaq alp açığh tarqa 18 ämgäkkä* – “Ota va ona, 14 shuningdek, inson bolasi – er-xotin, 15 aka-ukalar, yana qarindosh-urug‘, 16 katta, kichik kelinlar birgalikda tushadi 17 ayriliqqa, qiyinchilikka, og‘ir 18 azob-uqubatga” (VIII.31b).

“Bek, sardor, boshliq” ma‘nosida: *Inçıyu atl(i)gh baliqta 7çang baghlıgh Kuu tau atlıgh bir bæg 8baliq bäge ärti. Ol bæg baliq 9bäge bolup ärti, käd ölütcı 10boltı.* – Инчйу номли шахарда 7 чанг қабиласидан Ку тау деган бир бек 8 шахар беги эди. У бек шахар 9 беги бўлиб турганда, аввал кўп (жонзотларни) қатл қилган эди. (I.2b). Yoki: *İkinti ordu qarshı içintäki qatun- 4 lar, tigıtlär, bäglär, buryuqlar 5 täwsüz kürsüz, äsüksüz armaqsız 6 irsisiz qarshısız tüz baz* –

Иккинчидан, сарой ичидаги хонимлар, 4 шахзодалар, беклар, амалдорлар 5 хийла-найрангсиз, ростгўй, 6 ҳасадсиз, (бир-бирларига) ғаразсиз тинч-осойишта (бўладилар). (II.28b).

ÄR. Qadimgi turkiy tilda ushbu soʻz “er, erkak” maʼnosini ifodalaydi: *bar antagh tishi tñl(i)gh3 lar bir är üzä qanïmlïgh bolup ät`öz-4in küzätkäli tapladaçi* – (baʼzi) bir jonzotlar 3 bir erkak (tanasiga ega boʻlib) qoniqish hosil qilib, tanasini 4 himoya qilishni orzu qiladi (IV.30b).

Ärkäk. Ushbu soʻz ham *är* soʻzi anglatgan “erkak, erkak jins” maʼnosini ifodalaydi: *Äng mïntin 5 ärkäk y(ä)mä ärmäz, tishi y(ä)mä ärmäz ar- 6 shularqa tägi <tüzü barça> ärdinilig lïnxualïgh 7 örgünlär özä olurup tüü türlüg 8 adruq adruq öngi öngi mängi 9 mängiläzünlär.* – “Азалдан 5 эркак ҳам бўлмаган, аёл ҳам бўлмаган хунасаларгача 6 ҳамма хазинали, нилуфар (гулли) 7 тахт устида ўтириб, ҳар турли, 8 хилма-хил, тенгсиз (равишда) чечаклар ёғдирсинлар” (V.18b).

Taqi y(ä)mä qayu uzun ton- 8 lugh tñl(i)ghlar tishi ätözin ärip, 9 ärkäk ätözin bulayin tip kös - 10 äsärlär – Яна қандайдир аёл 8 жонзотлар, аёллик танамни ўзгартириб, 9 эркак танасига эга бўлай, деб орзу қилсалар (III.16a)

Tishi. Ushbu soʻz “ayol”, “ayo jinsi” maʼnosini anglatadi: *Ol qunçuy ölgäysük- 20 tä tishi ät`özin qodup ärkäk 21 ärkligig bulup tapip turqaru oza- 22 ti* – “Oʻsha malika jon beray deb turganda, 20 (jon) ayol tanasini tark etib, erkak 22 hukmdorga aylandi (va) abadiy najot topdi” (II.26a).

Kishi. Mazkur soʻz qadimgi turkiy tilda ikki xil maʼnoda qoʻllaniladi: 1. kishi, odam, inson: *näçä näçä ki(shilär)ning (sansiz) 3 saqışsiz özlü(güg ölürmäk)lärig 4 körtüm. Näng (bu kishi) 5 bälgülüg otquraq tüshingä tägmishlärin 6 idi körtüküm yoq ärti* – “qancha-qancha odamlar 3 (son-) sanoqsiz jon(zotlarni oʻldirgan) 4larini koʻrdim. Ammo (oʻsha kishilar)ning 5 ochiq-oydin tushiga kirgan (narsalar)ga 6 yaxshi eʼtibor bermagan edim” (I.5a); *Kuu tau atligh kishi özlüglärig 15 (ölür)mish üçün ökünüp* – “Ku tau ismli odam jonzotlarning hayotini 15 (ol)gani uchun oʻkinib, pushaymon boʻldi” (I.7b). 2. **Xotini, ayoli:** Künçing atligh bāgning kishisi 20 bir yil tüni uzun igläp, ash(tin) 21 kitip, saw söz qoddı, ögsüz 22 yattı - Kun ching degan bekning xotini 20 bir yil(dan) ortiq ancha xasta boʻlib, ovqat(dan) 21 qoldi, tildan (ham) qoldi, aqldan 22 ozdi (I.9a);

“Oltun yorugʻ” asarida *kishi* soʻzi *yalanguq* lugʻaviy birligi bilan birikib, “insoniyat”, “insoniyat jamoati” maʼnosini ifodalagan: *Kishi 16 yalanguq ulatı asurılarnıng 17 y(ä)mä quwraghi* – “Insonlar hamda shaytonlar hamda ularning 17 jamoatining” (VIII.29a).

Shuningdek, *kishi* soʻzi *oghul* soʻzlar “inson bolasi”, “(butun) insoniyat”: *Ögli qangli 14 ulatı kishi oghul bāg yutuz 15 içi ini y(ä)mä qa qadash äkä 16 baltır birkärü bolar tüshär 17 adrılmaq alp açığ tarqa 18 ämgäkkä* – Ota va ona, 14 shuningdek, inson bolasi - er-xotin, 15 aka-ukalar, yana qarindosh-urugʻ, 16 katta, kichik kelinlar birgalikda tushadi 17 ayriliqqa, qiyinchilikka, ogʻir 18 azob-uqubatga (VIII.31b)

Baltır. Ushbu soʻz “Oltun yorugʻ” asarida “kelin” maʼnosini anglatib kelgan: *Ögli qangli 14 ulatı kishi oghul bāg yutuz 15 içi ini y(ä)mä qa qadash äkä 16 baltır birkärü bolar tüshär 17 adrılmaq alp açığ tarqa 18 ämgäkkä* – Ota va ona, 14 shuningdek, inson bolasi – er-xotin, 15 aka-ukalar, yana qarindosh-urugʻ, 16 katta, kichik kelinlar birgalikda tushadi 17 ayriliqqa, qiyinchilikka, ogʻir 18 azob-uqubatga (VIII.31b)

Yutuz. Qadimgi turkiy tilda “xotin, turmush oʻrtoq” maʼnosini ifodalaydi: *adınlarnıng yutuzınga yapshınmamaq, tilin äsüklämämäk, 2 çasut çasurmamaq, irig sarsıgh saw söz- 3 lāmämäk* – “бошқаларнинг 1 хотинига боғланиб қолмаслик, ёлғон гап гапирмаслик, 2 тухмат қилмаслик, қўпол, ёқимсиз сўз сўзламаслик” (IV.10a/b).

Baqshī ustoz: Bu tört m(ä)xarañç t(ä)ngriärkä turmä 4 birgü yangın bodi d(ä)rma baqshī 5 yaratmishigh - Bu to'rtala maxaranch tangrilarga nazr 4 berish yo'lini komil darmaning ustozini yaratganini 5 (bildim.) (I.16b); Yirtinçinüng 19 yalanguz baqshisi lumbinawan 20 arigha togha y(ä)rlıqadı - Olamning 19 yolg'iz ustozı (bo'lgan bu bo'disatv) Lumbinawan 20 bog'ida tug'ildi. (I.16b); burxan baqshī shrawaklarigh töz 4 baz qilip - burxon ustozning ta'limotini butunlay 4 o'zlashtirib (I.17b); tängriärning yalanguq- 5 larning baqshisi, ulugh yaruqnung 6 ögmäki atlıgh burxan atı kötrül- 7 mish yirtinçütä b(ä)lgürtmish ärti - tangrilarning, insonlarning 5 ustozı, buyuk nurning 6 madhiyasi nomli burxon nomi ulug'langan (va) 7 olamda zohir bo'lgan edi (II.25b); mitik partakçan tñl(i)ghlarga 1 lkälti bü bizing **bahshimiz** Sakymuni t(ä)ngri t(ä)ngri burxan altı 12 y(i)girmi çigh bish tsun at'öz b(a)lgürtüp - rohib bo'lmagan jonzotlarga 11 <keldi bu bizning ustozimiz> Shakyimuni tangri tangrisi burxon o'n olti 12 chig', besh tsun (kattalikdagi) tanasini zohir qiladi (II.4a); burxan qutın bulmish kshan ödki alqu 7 nomlarigh **bahshisiz** nomçisiz 8 kántün tuyunmish kkirsiz arigh aqinsiz bilgä 9 bilik ärür - burxon baxt-saodati bilan erishgan bir lahzalik zamondagi jamiki 7 no'mlarni ustozsiz, voizsiz, 8 o'z holicha bilib olgan, toza, pok, hayajonsiz aql-9 bilimdir (IV. 9b); baqshilarning ulughlarning 5 körkitmish busghunmish ötinçä ärikinçä 6 inçip ävrilmädim ärsär - Ustozlarning, ulug'larning 5 ko'rsatmasi, nasihatları, iltimosi, talabi bo'yicha 6 shu tariqa yurmadim (III.5b);

baqshimiz qangimiz baqshimiz qangimiz t(ä)ngri t(ä)ngri Sakimuni burxan 7 qutınga, yükünürmän - ustozimiz, xonimiz, Tangri(lar) tangrisi Shakyamuni burxon 7 ruhiga, ta'zim qilaman (V.7a)

Umuman, qadimgi turkiy tildagi qavm-qarindoshlik terminlari semantikasi keng bo'lib, ularning aksar qismi turkiy tillarning keyingi taraqqiyot bosqichida ham ushbu tillar lug'at fondidan o'rin olgan bo'lsa, ayrimlari arxaik qatlamga o'tgan, ba'zilar dialektlarda qo'llanilib kelmoqda.

Adabiyotlar:

Древнетюркский словарь (ДТС). – Л.: 1969. – С. 65, 419

Исмаилов И. (1966). Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари. – Т.: Фан.

Киличов Н.Р. (2021). Қадимги туркий тилдаги *ari* сўзи маъно тараққиёти. // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент.

Олтун ёруғ. 2-китоб. (2013). Сўз боши, изоҳлар ва қадимги туркийдан ўзбекчага табдил муаллифи Насимхон Раҳмон. Тошкент, "MUMTOZ SO'Z".

Пакровская Л.А. (1961). Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие лексики тюркских языков. М.

Qadimgi turkiy til. (2024). Nukus: ILIM NUR, 2024.

Annotatsiya

Maqolada dialektologiya fanining jahon va o‘zbek tilshunoslikda o‘rganilishi, tadqiq usullari, metodologiya, shakllanish bosqichlari xususida fikr yuritilgan. Fanning boshqa fanlar bilan integratsiyasi hamda aloqasi davrlar nuqtayi nazaridan tahlilga tortilgan. Sheva yoki til hodisalarini kompleks joylashtirgan va ranglar vositasida jilo berilgan kartaning tori lingvistik atlas deyiladi. Lingvistik atlas umumlashtirish xarakteriga ega bolib, u sheva yoki biror tiining tarqalish chegarasini ko‘rsatgan rangli kartalar yig‘indisidir.

Kalit so‘zlar: dialekt, dialektologiya, metodologiya, integratsiya, sheva, lahja, izoglossa, atlas, sotsikulturologiya, lingvokulturologiya.

Dialectology Research in Uzbek and World Linguistics

Abstract

The article discusses the study of dialectology in world and Uzbek linguistics, research methods, methodology, stages of formation. The integration and connection of the science with other sciences are analyzed from the point of view of periods. A map grid that comprehensively places dialect or language phenomena and is highlighted with colors is called a linguistic atlas. A linguistic atlas has a generalizing character and is a set of colored maps that show the boundaries of the distribution of a dialect or a language.

Keywords: dialect, dialectology, methodology, integration, dialect, dialect, isogloss, atlas, socioculturology, linguoculturology.

Kirish

Jahon tilshunosligida shevalar turli nuqtayi nazardan o‘rganilgan. Xususan, fan nomzodi A.Konolov “Zamonaviy Britaniya shevalarini sotsikulturologik tadqiqi” nomli tadqiqotida Britaniyada yashovchi xalqlarning va umuman, mazkur shevada so‘zlovchi xalqlar tilii sotsio-madaniy tahlil etadi. Shevalarni ham fonetik, ham leksik, ham qo‘llanilishi jihatdan tahlil qiladi.

M.M.Makovskiy ham “Zamonaviy ingliz tilining dialektal maydoni” nomli nomzodlik ishida Kononovning tadqiqoti bir qadar chuqurroq o‘rganilgan. Ingliz tilining qisqacha atlasini chizishda nazariy ma’lumotlar yig‘ilgan.

M.I.Kalandarov “Bulg‘or xalqining leksikasidagi qadimiy dialektlarni” chog‘ishtirma usulda o‘rganadi. Bir til doirasida uni sinxron hamda diaxron tadqiq qiladi. Dialektlarning fonetik o‘zgarishi, unlilar va undoshlar talaffuziga alohida e’tibor qaratadi.

N.V.Kuznesovning “Rossiyada yashovchi rus xalqining nutqida dialektlar tadqiqi” nomli nomzodlik ishida dialektlarni so‘zdan farqli jihatlarini va o‘ziga xosligini sanab o‘tadi. Uning nazariy asoslarini keltirib, shevalarning o‘ziga xos uslubi haqida fikr yuritadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya

Sheva yoki til hodisalarini kompleks joylashtirgan va ranglar vositasida jilo berilgan kartaning tori lingvistik atlas deyiladi. Lingvistik atlas umumlashtirish xarakteriga ega bolib, u sheva yoki biror tiining tarqalish chegarasini ko‘rsatgan rangli kartalar yig‘indisidir. Dunyo amaliyotida lingvistik atlasning klassik namunalari ko‘p.

* Buxoro davlat universiteti o‘zbek tilshunosligi va jurnalistika kafedrası doktoranti, mahfuzaboltayeva@89mail.ru

Bular quyidagilar:

1. Venker G. Shimoliy va markaziy Germaniyaning dialektologik atlası –1881 (6karta).
2. Vrede F. Nemis lingvistik atlası. 1926-1932 (6 jild).
3. Jilyeron J., Edmon E. Fransiya lingvistik atlası.
4. 1896-1908-yillar Yaberga K., Yuda I. Italiya va Janubiy Shvetsariya dialektlari atlası.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) shunday sohaki, u har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlarini, o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarni keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada, avvalo, o'rganilayotgan sheva kartasi uchun asos sifatida aholi geografiyasini aks ettirishga mo'ljallangan kontur karta olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi. O'rganilayotgan til yoki shevalarining aloqada bo'lgan (qo'shni) til va shevalar bilan interferensiyasi natijalarini talqin qilish. Avvalgi sahifalarda ta'kidlanganidek, o'zbek tili qozoq, qirg'iz, qoraqolpoq, turkman va tojik tili hamda shevalari bilan kesishgan. Shevalar kesishgan joyda har ikkala til shevalariga o'xshamagan shevalar paydo bo'ladi. So'zsiz, bu shevalardagi o'zbek tiliga xos bo'lgan xususiyatni ajratib olish muammosi paydo boladi. Ijtimoiy omillarni hisobga olish. Interferentsiya natijalariga baho berishda turli xildagi ijtimoiy omillarni hisobga olish katta ahamiyatga egadir. Bunda ikki sheva yoki tilning interferentsiya sharoitida qo'shib ketishi chog'idagi til qarshiligi bo'lishi hisobga olinadi. Muayyan hududda turg'unlashmagan til hodisalarini sharhlash. Ikki sheva yoki dialektga xos xususiyatlarning shu sheva va dialektlarda qo'llanishi hamda ulardan birining g'olib kelmasligi interferentsiyaning tugallanmaganligini, ya'ni bir sheva ikkinchi shevaga singib ketmaganligini bildiradi. Innovatsion markazni aniqlash. Bu tamoyil, albatta, til tarixi bilan bog'langan. U yoki bu izoglossaning paydo bo'lish nuqtasini aniqlashda til tarixi faktlariga tayaniladi.

Natijalar

Dialektologiya, birinchidan, adabiy tilni boyitish, til tarixini va xalq madaniyatini o'rganish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Ikkinchidan, u sotsiolingvistika bilan uzviy bog'liq: jamiyatda adabiy til va sheva munosabatlarini o'rganishga, ular atrofida yuzaga kelayotgan ijtimoiy munosabatlarni tushunishga yordam beradi. Lingvistikaning yangi yo'nalishi – lingvomadaniyat til va madaniyat o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Bu yo'nalishning o'zining shunday kategorial apparati mavjudki, uning markaziy obekti konsept tushunchasi bo'lib hisoblanadi. Professor N. Mahmudov lingvokulturologiyada (lingvomadaniyat) konseptning o'rganilishi xususida shunday yozadi: "Lingvokulturologik tadqiqotlarda aynan konseptning ifodalanishi muammolariga juda katta e'tibor qaratilmoqda, internet materiallari bilan tanishganda, masalan, Rossiyadagi tilshunoslikda bu yo'nalish nihoyatda keng tarqalganini ko'rish mumkin, bu boradagi ishlarni sanab, sanog'iga yetish mushkul. Hatto so'nggi yillarda yoqlangan nomzodlik dissertatsiyalarining juda katta qismi aynan u yoki bu tilda konseptning lingvokulturologik tadqiqiga bag'ishlangan". Demak, konsept lingvomadaniyatda eng faol qo'llanuvchi birlik sanaladi. Konsept lingvomadaniy birlik sifatida u yoki bu xalq madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ifodalaydi. Masalan, uy konsepti o'zbek kishilarining tafakkurida quyidagicha assotsiatsiyalanadi: a) yashash joyi – bino – ko'p qavatli uy – hovli – xonadon – oila; b) katta, kichik, chiroyli, shinam, yorug', yangi, eski; v) mehribonlik uyi, dam olish uyi, madaniyat uyi. Yuqorida berilgan ma'lumotlardan xulosa qiladigan bo'lsak, til bu insoniyatni bir-biri bilan muloqot qilishi, millatni borligini isbotlovchi

vosita ekanligini ko'rishimiz mumkin. Tilning bir bo'lagi bo'lgan dialektal korpusni yaratish esa ancha muhim ish ekanligini anglashimiz kerak.

O'zbek dialektologiyasining rivojiga ulkan hissa qo'shgan olimlardan biri F.Abdullayev hisoblanadi. Xususan, olimning cho'ziq unlilar tabiati to'g'risida, o'zbek tili leksikasining ba'zi bir masalalariga doir, o'zbek tilining qipchoq shevasi, o'zbek tilining qipchoq shevasi (Namangan oblast Yangiqo'rg'on rayon materiallari asosida), Andijon oblast Yangiqo'rg'on rayon qipchoqlari shevasidagi ba'zi leksik xususiyatlari, Xorazm shevalari leksikasi kabi maqolalari bilan o'zbek dialektologiyasi fanining tadqiqiga kirib keldi.

A.Aliyev ham bir qancha ilmiy asarlari bilan dialektologiya fanini boyitish va fan taraqqiyotiga hissa qo'shishni maqsad qildi. Olimning Uychi shevasi, Namangan dialekti leksikadan kuzatishlar, Namangan guruh shevalari, O'zbek tili Uychi shevasining fonetik xususiyatlari, O'zbek dialektologiyasi, Dialektal so'zlar tarixidan kabi ilmiy nashrlar Aliyevning naqadar fidoyi va jonkuyar olim ekanligini namoyon etadi.

X.Doniyorov o'z izlanishlari davomida o'zbek dialektologiyasini rus dialektlari bilan solishtiradi. Har ikkala dialektik bazani chhog'ishtirma aspektda o'rganadi. Rus olimlarining o'zbek dialektologiyasini ishlashga qo'shgan hissasi,"J"lovchi shevalarning morfologik xususiyatlar, O'zbek dialektologiyasi o'z taraqqiyotining yangi bosqichida, O'zbek dialektologiyasini o'rganishga rus olimlarining qo'shgan hissasi, Samarqand viloyatidagi o'zbek xalq shevalarini klassifikatsiya qilishga doir, Xalq shoirlari asarlarini o'rganishning o'zbek dialektologiyasi fani uchun ahamiyati, Qipchoq shevalarining o'zbek adabiy tiliga munosabatiga doir, Qipchoq shevalarini o'rganishda xalq dostonlarining roli kabi asarlar shular jumlasidandir

Prof. E.D.Polivanov "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" nomli asarida (1933) o'tgan asming birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma'lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga bog'liqdir. Prof. V.V.Reshetov o'zbek tili dialektal kartasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi. Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy urug' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lganligi to'g'risida xabar beradi. Ular ichida o'zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg'ur, qipchoq, urug'lari, qangli, qatag'on urug' va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o'ynagan. O'zbek tili dialektal o'ziga xosligiga qadimgi urug' va qabilalar tilining turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, territorial mustaqilligi, kasbkori, etnografik xususiyatlari ulaming tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa territoriyada yashovchi o'zbeklar tilidan ko'pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o'ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va dialekt xususiyatlarining tobora qat'iylashishiga aholi punktlarining birbiridan uzoq joylashishi muhim rol o'ynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga olib kelgan. Tarixchi olim K. Shoniyozovning ko'rsatishicha, qarluqlar va ularga qon-qardosh bo'lgan chigil, xalaj qabilalari lie daryosi havzasida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg'ona vohasiga tarqalgan keng territoriyada yashaganlar. Turgesh qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766-yilda bu teritoriyalar qarluqlar tomonidan ishg'ol qilingan. IX-X asrlarda o'g'uzlar Sirdaryoning quyi va o'rta havzalarini hamda Orol bo'ylarini ishg'ol qilgan. Qipchoq qabilalari esa, asosan, Oltoy o'lkasida, Irtish bo'ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston, Volga, Dunay daryolari bo'ylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar. f O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolgarlligiga o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab, unga turkiy va eroniy tillarning kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan.

Jumladan, Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o‘zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o‘zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg‘izistondagi o‘zbek shevalariga qirg‘iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o‘zbek shevalariga tojik tilining ta’siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o‘ziga xoslikni vujudga keltirmoqda. Avalgi satrlarda aytilganidek, o‘zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga ba’zan qat’iy chegara qo’yib bo‘lmaydir ya’ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qo‘llashi mumkin, masalan singarmonizm har uchala lahjada uchraydi.

Xulosa

O‘zbek shevalari hozirga qadar o‘zbek adabiy tiliga qiyosan o‘rganib kelindi va bunda tavsifiy va qiyosiy metoddan foydalanilgan. Bu metodda shevalarning fonetik, leksik va morfologik xususiyatlari keng miqyosda o‘rganildi hamda boy material to‘plandi. O‘zbek shevalarini o‘rganishda XIX asming oxirlarida pay do bo‘lgan qiyosiy-tarixiy metoddan ham foydalanilgan. Bu metodga ko‘ra o‘zbek shevalari materiallari “Devonu lug‘atit turk”, “Qutadg‘u bilig”, Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o‘rganib borilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o‘rinlardagina va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchray turadi. Shuningdek, o‘zbek dialektlari fonematik tizimini sistem metod orqali o‘rganish ham tajriba qilindi. Jumladan, o‘zbek tilidagi til birliklarini invariant – variant munosabatida o‘rganish jarayonida o‘zbek shevalari fonologik tizimi ham sistem jihatdan tahlil qilingan ishlar yuzaga kelmoqda (Nabiyeva, 1998).

Adabiyotlar:

- Абдуллаев Ф. (1959). *Ўзбек тилининг табиати тўғрисида*. Тошкент, .
- Абдуллаев Ф. (1949) *Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир*. Тошкент, ЎзФА тил ва адабиёт институтининг асарлари.
- Абдуллаев Ф. (1957). *Ўзбек тилининг қипчоқ шеваси*. Тошкент, .
- Абдуллаев Ф. (1955). *Ўзбек тилининг қипчоқ шеваси (Наманган област Янгиқўрғон район материаллари асосида)*. Тошкент, КД.
- Абдуллаев Ф. (1963). *Андижон област Янгиқўрғон район қипчоқлари шевасидаги баъзи лексик хусусиятлари*. Тошкент, чет тиллар педагогика институти.
- Абдуллаев Ф. (1966). *Хоразм шевалари лексикаси*. Тошкент, .
- Алиев А. (1961). *Уйчи шеваси* Тошкент, .
- Алиев А. (1966). *Наманган диалекти лексикасидан кузатишлар*. Тошкент, Фан.
- Алиев А. (1969). *Наманган гуруҳ шевалари*. Тошкент, Фан.
- Алиев А. (1957). *Ўзбек тили Уйчи шевасининг фонетик хусусиятлари*. Наманган
- Алиев А. (1997). *Ўзбек диалектологияси*. Тошкент, Университет.
- Алиев А. Ю. (1987). *Диалектал сўзлар тарихидан*. Тошкент, .
- Дониёров Х. (1960) *Ўзбек диалектологиясини ўрганишга рус олимларининг қўшган ҳиссаси*. Самарқанд, СамДУ нашри.
- Дониёров Х. (1963). *Самарқанд вилоятидаги ўзбек халқ шеваларини классификация қилишга доир*. Самарқанд, СамДУ нашри.
- Дониёров Х. (1963). *Халқ шоирлари асарларини ўрганишнинг ўзбек диалектологияси фани учун аҳамияти*. Самарқанд, СамДУ нашри.
- Дониёров Х. (1966). *Қипчоқ шеваларининг ўзбек адабий тилига муносабатига доир*. Тошкент, Фан.

Дониёров Х. (1966). *Қипчоқ шеваларини ўрганишида халқ дostonларининг роли*. Самарқанд, СамДУ нашри.

Дониёров Х. (1968). *Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масаласига доир (унлилар системаси ҳақида)*. Тошкент, Фан.

Nabiyeva D. (1998). *O'zbek tilida lisoniy birliklarning invariant - variant munosabati / universiteti*.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”DAGI FITONIM KOMPONENTLI XALQ MAQOLLARINING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI

Dilshoda QOBILOVA *

Annotatsiya

Mazkur maqolada turkiy xalqlarning noyob yodgorligi bo‘lmish Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida ishtirok etgan maqollarni o‘rganish davomida fitonim komponentli jami 12 ta xalq maqoli keltirilganligi kuzatildi hamda mavzuvii kulturemalarga ajratilgan holda tavsiflandi. Ushbu fitonimlar ishtirokidagi maqollar so‘nggi izlanishlariga asos bo‘layotgan antroposentrik tilshunoslik nuqtayi nazardan tahlilga ²⁷tortildi. Maqollar tarkibida keltirilgan ba’zi o‘simlik nomlari lingvokulturologik aspektda izohlanib, asrlar mobaynida xalq hayotida tutgan o‘rni va xususiyatlari o‘rganilgan. Maqolani yozish jarayonida tasniflash, tavsiflash, kuzatish, semantik va qiyoslash metodlaridan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: fitonim, maqol, “Devonu lug‘otit turk”, mavzuvii guruh, kulturema, lingvokulturologiya, tasnif.

Linguocultural Research of Folk Articles With Phytonymic Components in “Devonu Lug‘otit Turk”

Annotation

This article observes that a total of 12 proverbs featuring phytonym components have been identified while studying the proverbs included in Mahmud Kashgari’s work “Devonü Lug’otit Turk”, which is a unique heritage of Turkic peoples. These proverbs were described by categorizing them into thematic culture-memes. The analysis of the proverbs involving these phytonyms was conducted from the perspective of anthropocentric linguistics, which is becoming a basis for recent research. Some of the plant names included in the proverbs were explained in a linguoculturological aspect, examining their significance and characteristics in the life of people over the centuries. The writing process of the article utilized methods of classification, description, observation, semantics, and comparison.

Keywords: phytonym, proverb, “Devonü Lug’otit Turk”, thematic group, culture-meme, linguoculturology, classification.

Maqollar turli xalqlarning ijtimoiy-madaniy munosabatlari, turmush tarzi, dunyoqarashi, e’tiqodi kabilarni namoyon etuvchi murakkab sintaktik butunliklar sifatida nafaqat tilshunoslikda, balki xalq og‘zaki ijodi namunasi sifatida adabiyotshunoslikda ham o‘rganilishi ma’lum. Maqol xalq donishmandligining mahsuli sifatida yuzaga chiqar ekan, unda biror fikrni tinglovchiga to‘g‘ri va aniq yetkazish maqsad qilinadi. Shu sababli xalqimiz o‘z fikrining isboti sifatida hikmatli so‘z, maqol, matallarga murojaat qiladi. Maqol ishtirok etgan fikrning ta’siri oddiy so‘zga nisbatan yuqori bo‘lishi, uni qo‘llash alohida mahoratni talab etishi notiqning yuksak tafakkuri va nukdadonligini ko‘rsatadi. Davr o‘tishi bilan ushbu og‘zaki ijod namunalari yozma manbalarga ham ko‘chdi. Xususan, o‘rta asrlardan (“Devonu lug‘otit turk”, “Qutadg‘u bilig”, “Zarbumasal”) bugungi kungacha xalqimizning nodir durdonalari asarlar tarkibidan o‘rin egallagan hamda olimlar

* Buxoro davlat universiteti magistranti, Samsungafn230@gmail.com

tomonidan tadqiqot obyekti sifatida tahlil etilgan. O‘zbek tilshunosligida ham bu borada salmoqli ishlar amalga oshirilgan. Xalq maqollarining sintaktik xususiyatlari X. Abdurahmonovning nomzodlik ishida atroflicha yoritilgan bo‘lib, unda maqollarning sintaktik qurilishi, so‘z birikmasi va gap ko‘rinishlari mavjudligi haqida so‘z boradi. O‘zbek xalq maqollarining leksik jihatdan o‘rganilishi va lug‘aviy xususiyatlari tahlili M. Sadriddinova, xalq maqollari shakllanishining asosiy omillari va ularning pragmatik xususiyatlari B. Jo‘rayevaning tadqiqot ishida tizimli tahlil etilgan. (Жўпаева Б, 2019, 231 Б.) Shuningdek, o‘zga xalqlar madaniyatini ifodalovchi og‘zaki ijod na‘munalari bilan milliy madaniyatimiz o‘rtasidagi tavofutlarni ko‘rsatuvchi maqollarni qiyosiy hamda lingvokulturologik aspektda o‘rganish hozirgi tilshunoslikdagi muhim masalalardan hisoblanadi.

Maqollarda xalqning ijtimoiy va madaniy hayoti aks etar ekan, fitonimlar, ayniqsa, tabiatga, mehnatga, ruhiyatga oid qadriyatlarni o‘zida namoyon qilishi bilan xarakterlidir. Ular orqali insonning tabiat bilan uyg‘un holda yashashga bo‘lgan intilishi aks etadi. Bevosita xalqimiz tarixi va madaniyatida muhim o‘rin egallagan va uning tafakkur darajasi yuksakligidan darak beruvchi paremalardan mahorat bilan foydalangan Mahmud Koshg‘ariy o‘z “Devon”ida fitonimlar ishtirokidagi xalq maqollariga ham alohida urg‘u bergan. “Devon”da keltirilgan fitonimlar o‘zining nafaqat lingvistik, balki madaniy ahamiyatiga ko‘ra ham qimmatlidir. Xususan, “Devon”da o‘n ikkita fitonim komponentli xalq maqollari keltirilganligini kuzatiladi. Bular :

1. Ağılda oğloq tūğsa, ariqda o‘ti ünär. Og‘ilda buzoq tug‘ilsa, ariqda o‘ti unadi. (Koshg‘ariy M, 2017, 39-b.)

2. Anđuz bolsa, at ölmäs. “Rosan o‘ti yoningda bo‘lsa, ot yo‘lda qorin og‘rig‘idan o‘lmaydi. (Koshg‘ariy M, 1960, 138-b.)

3. Arpasız at aşumas, arqasız alp çerik sıyumas – Arpasız ot qir osholmaydi, yordamchisiz yigit (bahodir) jangda yenga olmaydi. (Koshg‘ariy M, 1960, 145-b.)

4. Atası açığ almıla yesa, oğlıñ tışı qamar. Otasi achchiq olma yesa, bolasining tishi qamashar. (Koshg‘ariy M, 2017, 305-b.)

5. Buğday qatında savraç suwalur. Bug‘doyni orqasidan qoramug‘ ham suv ichadi. (Koshg‘ariy M, 1963, 258-b.)

6. Köp süğütka quş qonar, körklük kişika söz kelir. Sershox daraxtga qush qo‘nadi, yaxshi kishiga so‘z (maqtov) keladi. (Koshg‘ariy M, 1960, 309-b.)

7. Qonaq başı – sezraki yig. Tariq boshining kamdon bo‘lishi, ko‘pdon, serdon bo‘lishidan foydaliroqdir. (Koshg‘ariy M, 1960, 369-b.)

8. Qağun qarma bolsa, izisi ikki eligin tegir. Qovun talon, tortish bo‘lsa, egasi ikki qo‘li bilan tortadi. (Koshg‘ariy M, 1960, 388-b.)

9. Süğüt sölina, qazin qacina. Tol daraxtidagi ho‘llik va mayinlik tolning o‘ziga yarashiq, qayin daraxti po‘stining qalinligi, qattiqligi uning o‘ziga munosibdir. (Koshg‘ariy M, 1960, 338-b.)

10. Tikmaginça ünmas, tilamaginça bulmas. Ekilmaguncha daraxt, o‘tqazilmaguncha hosil unmaydi, istalmaguncha, topilmaydi, qo‘lga kirmaydi. (Koshg‘ariy M, 1961, 28-b.)

11. Tatiğ közra, tikanig tübra. Tatning (uyg‘ur kofiri) ko‘ziga ur, tikanning tubidan kes. (Koshg‘ariy M, 2017, 295-b.)

12. Yiğaç uçına yel tegir, Körklig kişiga söz kelir. Daraxt uchiga shamol tegadi, yumshoq odamga so‘z yetadi. Shuning uchun u o‘zini ehtiyot qilishi kerak deyiladi. (Koshg‘ariy M, 1960, 310-b.)

“Devon”dagi bunday maqollar tarkibida ishtirok etgan ayrim o‘simlik nomlari asosida fitonim komponentli bir nechta maqollarni lingvomadaniy jihatdan quyidagi mavzuviy guruhlariga ajratgan holda tavsiflash mumkin:

1. Shifobaxshlik kulturemasi.

“**Anduz bolsa, at ölmas**” – “Rosan o‘ti yoningda bo‘lsa, ot yo‘lda qorin og‘rig‘idan o‘lmaydi.” **Anduz** – rosan, yerdan qazib olinadigan o‘simlik ildizi, otlarning qorin og‘rig‘i kasaliga davo bo‘ladi, **at** – ot, **ölmas** – halok bo‘lmaydi. Ot og‘rib qolgan taqdirda, u bilan davolash mumkin. Bu maqol safarga chiquvchilarni puxta hozirlik ko‘rishga chaqiradi (Koshg‘ariy M, 2017, 138-b.). Dorivor o‘simlik sifatida qo‘llanilgan bu o‘simlik bugungi kunda qarluq lahjasining izdoshlari bo‘lgan shevalarda saqlanib qolgan, **anduz** – rosan; yerdan qazib olinadigan o‘simlik ildizi. Qizig‘i shundaki, **andiz** va **egir** o‘simliklari bilan bog‘liq otaso‘zi – maqollar o‘zbek shevalarida ham “Devon”dagidek ko‘rinishda saqlanib qolgan (Boboyorov, 2022, 88-b.). Shuningdek, bugungi kunga kelib bu shifobaxsh fitonimning qo‘llanish doirasi va ma‘nosida kengayish hodisasini kuzatish mumkin. Xususan, O‘zbekiston milliy ensiklopediyasida bu o‘simlik haqida quyidagi ma‘lumotlarni uchratish mumkin: “Andiz (Inula) – qoqidoshlar oilasiga mansub ko‘p yillik o‘tlar turkumi. 100 ga yaqin turi bor. Asosan Yevropa, Osiyo va Afrikada tarqalgan. Ildizpoyasining qaynatmasi balg‘am ko‘chiruvchi dori sifatida ishlatiladi. Sariq anduz ham tabobatda siydik haydovchi dori o‘rnida qo‘llaniladi. Sariq anduz ildizpoyasidan esa levulyoza (fruktoza) olinadi. Anduzning ba‘zi turlari xushmanzarali” (O‘zME, 2000, 74-b.). Demak, *anduz* fitonimi asrlar osha xalqimiz hayotida, turmush tarzida o‘zining qadimiyligi va dorivorlik xususiyati bilan yashab kelmoqda.

2. Rizq-nasiba kulturemasi.

Ag‘ilda og‘loq tügsa, ariqda o‘ti ünar. **Ag‘il** – og‘il, chorva mollari saqlanadigan joy. **Og‘loq** – buzoq, **ariq** – ariq, nahr. Og‘ilda buzoq tug‘ilsa, ariqda o‘ti unadi. Ushbu maqol ovqat yoki rizq uchun ortiqcha urinish va qayg‘urish kerak emasligini anglatadi. (Koshg‘ariy M, 2017, 39-b.) Mazkur maqolda o‘zbek xalqining asrlar mobaynida orttirgan hayot tajribasi aks etadi. Bu, o‘zbek xalqi madaniyatida ko‘rsatmalarning ahamiyatini yana bir bor namoyon etadi. Ya‘ni, ushbu maqolda Olloh barchamizni rizq bilan yaratgan, ortiqcha mol-u dunyo topishga urinish esa behudaga o‘z umri va kuchini shamolga sovrishdek gap degan ma‘no kelib chiqadi. Maqol markazida “ag‘il” (mantiq, fikr) va “o‘g‘il” (bola, buzoq) so‘zlari bir-biri bilan bog‘lanadi va keyin kelgan “ariq” va “o‘ti” so‘zlari bilan birgalikda asosiy mazmunni ifodalashda bir-birini to‘ldirib, bir butunlikni tashkil qiladi. Shuningdek, o‘zbek xalqining qadriyatlari sifatida ulug‘lanuvchi: mehnat, sabr-toqat, Ollohg‘a ishongan holda hayot kechirishga qaratilganligi ham ko‘zga tashlanadi. Maqolda yana ortiqcha havas qilishning zararli bo‘lishi va sabrning ahamiyatini ta‘kidlaydi, unda diniy ishonch va e‘tiqodning kuchli ta‘siri mavjud. Xususan, islom dinining muqaddas kitobi Qur‘oni Karimda inson rizq-u nasibasi faqat Alloh dargohidan ekanligi ko‘p bora ta‘kidlangan: “...Ogoh bo‘lsinlarki, albatta, ularning rizq-u nasibalari faqat Allohning huzuridadir.” (A‘rof surasi, 130-131-oyat). Yoki, “O‘rmalagan narsa borki, barchasining rizqi Allohning zimmasidadir. U zot ularning turar joylarini xam, borar joylarini ham bilur.” (Hud surasi, 6-oyat); “O‘z rizq-u ro‘zini ko‘tara (ya‘ni topa) olmaydigan qanchadan-qancha jonzo‘tlar bordir. Alloh ularga ham, sizlarga ham rizq-u ro‘z berur. U eshitguvchi, bilguvchidir (Ankabut surasi, 60-oyat). (Alouddin M, 2007, 628 b.)

3. Hamjihatlik kulturemasi

Bugʻday qatinda savraç suwalur. Qati – orqasi, qati; savraç – qoramugʻ oʻsimligi, suwalur – suv ichmoq. *Bugʻdoyni orqasidan qoramugʻ ham suv ichadi.* Bu maqol birovga hamsuhbat boʻlish natijasida yaxshilikka erishgan kishilarga nisbatan ishlatiladi. (Koshgʻariy M, 1961, 258-b.) **Qoramugʻ** yoki **qoramiq** – qir-adirlarda, gʻallazorlarda oʻsadigan, doni zaharli bir yillik begona oʻt. Asosan bugʻdoyzorlarda oʻsadigan bu qora donli begona oʻtning bugʻdoy orasidan terib tashlaydilar, aks holda u hosilning taxir va qoramtir boʻlishiga olib kelar ekan. Shu jumladan, “Qoramiq donasi boʻlguncha, bugʻdoyning somoni boʻl” maqoli ham bejizga aytilmagan. “Guruch orqasidan kurmak suv ichar”, “Sholini bahonasi bilan kurmak suv ichar”, “Gul tufayli tikan suv ichar” kabilar ham yuqoridagi maqolga variantdosh sifatida bugungi kunga qadar qoʻllanib kelinmoqda. Ushbu maqol orqali oʻzbek xalqining asrlar mobaynida agrar hayot tarzini boshdan kechirganligi aks ettiriladi. Qoramiq oʻsimligi va bugʻdoy, mintaqadagi dehqonchilik va qishloq xoʻjaligi bilan bogʻliq mehnat va munosabatlarni ifodalaydi, jamoatchilik hayotida bir-birini qoʻllab-quvvatlash va yordamlashish ahamiyatini koʻrsatadi. Shuningdek, maqolda ifodalangan falsafiy gʻoyaga koʻra: insonga biror yaxshilik qilganidan koʻproq odamlar foyda olishini anglatadi. Bu, oʻz navbatida, insoniylik va altruizm gʻoyasini (insonning boshqalarning manfaatlari va farovonligini oʻzining shaxsiy manfaatlaridan ustun qoʻyishi va ularga yordam berish, qoʻllab-quvvatlash, foyda keltirishga intilishidir. Oʻzida boshqalarga nisbatan mehr-shafqat, samimiyat va oʻzini ayirish kabi hissiyotlarni ifodalaydi) namoyon etadi. Yana bir tomondan, maqolda diniy motivlar: yaxshi harakatlar va samarali mehnat qilish, oʻzaro ijtimoiy yordamning ahamiyati taʼkidlanadi.

Shuningdek, bugungi kunda “qoramiq” oʻsimligi asosan Xorazm va Qoraqalpogʻistonda qumloq hududlarda oʻsadi. Uning xuddi malinaniqiga oʻxshash mevasi shifobaxsh boʻlib, xalq tabobatida anemiya, jigar va taloq kasalliklarini davolashda foylanib kelinadi. (<http://m.xabar.uz/uz/iqtisodiyot/bogotda-saksovu-dan-choy-tayyorlanmoqda>)

Xulosa qilib aytganda, oʻsimliklar nafaqat tabiiy shifosi va foydasi, balki konnotatsiyasida ijtimoiy-falsafiy gʻoyalarni ham tashish xususiyati orqali qimmatlidir.

4. Oila kulturemasi.

Atasi açığ almıla yesa, oğlıñ tışi qamar. Ata – ota, açığ – achchiq yoki nordon, almıla – olma (X-XI asrlarda turkiy xalqlar orasida qoʻllanilgan koʻrinishi), tışi qamar – tishi qamashmoq. *Otasi achchiq olma yesa, bolasining tishi qamashar.* Devonda: “Mazkur maqol ota qilgan jinoyat u oʻlsada, bolaga isnod keltiradi degan maʼnoda qoʻllanadi” deya izohlanadi. (Koshgʻariy M, 2017, 305-b.) Shuni taʼkidlash lozimki, oʻzbek xalqida oila tushunchasi, ota-ona va farzandlar orasida munosabatlar masalasi qadimdan alohida eʼtiborga molik boʻlgan. Chunki, insonga uning ota-onasi yoki oʻtgan yettipusht ajdodlalariga qarab baho berish azaldan mavjud anʼana boʻlib, oʻzaro qoʻshnichilik va quda-andachilik munosabatlari ham shu asosda qurilgan. Shundan kelib chiqqan holda, farzand tarbiyasi va kelajakdagi iqboli uning ota-onasi bugun qilayotgan xatti-harakatlariga chambarchas bogʻliq holda, yuqoridagi maqolda taʼkidlanganidek, ota-onasi yoki umuman ajdodlari tomonidan qilingan xoh yaxshilik boʻlsin, xoh u yomonlik, albatta, kelgusi avlodlariga oʻz taʼsirini oʻtkazishi taʼkidlanadi. Shuningdek, maqolda madaniy axloq normalari ham aks etadi, xususan, ota-onadan olingan tarbiya va axloqiy qadriyatlar kelajak avlod xulq jihatdan barkamol shakllanishida taʼsir qiladi. Buni “otasi açığ almıla” qismini tahlil qilgan holda, ota-onaning muayyan his-tuygʻulari (achchiq yoki yomon xulq) kelajak avlodga qanday taʼsir koʻrsatishi borasidagi nazariyalar orqali tushuntirish mumkin. Umuman olganda, mazkur maqol oʻzbek xalqining ijtimoiy, madaniy va tarbiyaviy qadriyatlarining aks etgan oʻziga xos koʻrsatkichidir. Maqol, albatta, oiladagi tarbiyani, avlodlar oʻrtasidagi bogʻlanishni va ota-

onaning mas'uliyatini anglashda qo'llanilishi zarur bo'lgan muhim kulturema ekanligi bilan nodir ahamiyatga ega.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, ushbu nodir devonda keltirilgan bir-biridan rang-barang xalq maqollari orasidan fitonimlar bilan bog'liq paremalarni ajratib olib, lingvomadaniy jihatdan tahlil qilish asnosida qadimdan o'zbek xalqlarining nechog'lik ma'naviyatli va madaniyati yuksak xalq ekanligiga amin bo'lamiz. Asarni o'rganish davomida XI asrda xalqimizning o'tmishdagi hayotida, turmush tarzi qay darajada ekanligini kuzatdik. Chunonchi, "Devonu lug'otit turk" asari o'zbek xalqi tarixida muhim ahamiyatga ega noyob manba. Uni o'rganish, tadqiq qilish biz avlodlarning asosiy vazifamizdir.

Adabiyotlar

Алоуддин Мансур. 2007. ҚУРЪОНИ КАРИМ, Ўзбекча изоҳли таржима. Ziyo.uz.com kutubxonasi. Toshkent.

Boboyorov G., 2000, O'zbek shevalarida "Devonu lug'otit turk"dagi so'zlarning saqlanishi to'g'risida. Goldenscripts nashriyoti.

Жўраева Б.М. 2019, Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари. Диссертация, Самарқанд.

Кошғарий М, 2017, Девони луғати-т-турк (Туркий сўзлар девони), Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент, 488.

Koshg'ariy M, 1960, Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. I jild. O'zSSR Fanlar akademiyasi bosmaxonasi, Toshkent.

Koshg'ariy M. 1961, Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. II jild. O'zSSR Fanlar akademiyasi bosmaxonasi, Toshkent.

Koshg'ariy M. 1963, Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. II jild. O'zSSR Fanlar akademiyasi bosmaxonasi, Toshkent.

Saidov Y., Muqimova G., 2015, "Devonu lug'otit turk"dagi xalq maqollari (lug'atma'lumotnoma), Buxoro davlat universiteti.

O'zME, 2000-yil. Birinchi jild. Ziyo.uz.com kutubxonasi. Toshkent.

O'ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O'QITISHDA KOMMUNIKATIV YONDASHUV

Azizbek BERDIYEV *

Annotatsiya

Maqolada o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitish jarayonida kommunikativ yondashuvga nisbatan zamonaviy pedagogik yondashuvlar kontekstida yondashiladi. Til o'rgatishda faqat grammatik me'yorlar va tarjima asosidagi an'anaviy metodlardan farqli o'laroq, kommunikativ yondashuv tilni muomala vositasi sifatida o'zlashtirishga qaratilgan bo'lib, til o'rganuvchilarning muloqotga kirishish, fikr bildirish va turli ijtimoiy kontekstlarda tilni erkin qo'llay olish salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, maqolada kommunikativ yondashuvning amaliy samaradorligi tajriba asosida o'rganilib, til o'rganuvchilarning o'zaro aloqalar, kontekstual tushunish va madaniy moslashuv ko'nikmalariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi ta'kidlanadi. Ayrim keys tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, bu yondashuv nafaqat til bilimlarini chuqurlashtiradi, balki o'quvchilarni ijtimoiy faol ishtirokchiga aylantiradi.

Bundan tashqari, o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiluvchi kommunikativ mashqlar va ularning ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: kommunikativ yondashuv, tilini o'qitish, kommunikativ kompetensiya, madaniy ong, ta'lim metodologiyasi, amaliy muloqot ko'nikmalari, interkultural kompetensiya.

The Communicative Approach in Teaching Uzbek as a Foreign Language

Abstract

This article examines the communicative approach in teaching Uzbek as a foreign language, situating it within the framework of contemporary pedagogical practices. Unlike traditional methods heavily reliant on grammar and translation, the communicative approach prioritizes language acquisition as a tool for communication, empowering learners to engage in conversations, express themselves, and utilize the language flexibly across various social settings. The article investigates the practical efficacy of the communicative approach through empirical research, demonstrating its positive influence on learners' communication skills, contextual comprehension, and cultural adaptation. Case study findings indicate that this approach not only enhances language proficiency but also fosters learners' active participation in social interactions.

Moreover, the article explores communicative exercises that facilitate the development of communicative competence in learners and elucidates their importance.

Key words: Communicative approach, language teaching, communicative competence, cultural awareness, educational methodology, practical communication skills, intercultural competence.

Kirish

Bugungi kunda O'zbekistonda ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar, xususan, til ta'limi borasidagi yondashuvlar yangilanmoqda. O'zbek tilining xorijiy til va davlat tili sifatida o'qitilishi mamlakatdagi ko'p millatli aholi uchun zarurat bo'lib, bu sohaga zamonaviy metodika va texnologiyalarni tatbiq etish talab qilinmoqda. Til o'rganish nafaqat muloqot vositasini egallash, balki madaniyat, ijtimoiy hayot, kasbiy faoliyatda faol ishtirok etish imkonini beradi. Bugungi globallashtirish sharoitida o'zbek tilini xorijiy til sifatida o'rganayotganlar uchun samarali muloqot

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti, berdiyevazizbek95@gmail.com

qobiliyatini shakllantirish muhim kompetensiyaga aylanmoqda. Jahonda madaniy, iqtisodiy va ilmiy hamkorlik ortib borayotgan bir paytda, o‘zaro tushunish va til orqali fikr almashish har qachongidan ko‘ra dolzarb bo‘lib bormoqda. Shu munosabat bilan, o‘zbek tilini o‘qitishda faqat grammatik bilim, tarjima va yodlashga asoslangan an‘anaviy yondashuvlar asta-sekin kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga yo‘naltirilgan yangi, zamonaviy metodlar bilan almashtirilmoqda.

Shunday samarali metodlardan biri — **kommunikativ yondashuv** bo‘lib, u o‘zbek tilini o‘rganish jarayonida o‘quvchilarning real hayotdagi muloqot vaziyatlarida tilni to‘g‘ri va erkin qo‘llay olish salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Bu yondashuv tilni faqat qoidalarining yig‘indisi sifatida emas, balki muloqot vositasi sifatida o‘zlashtirishni nazarda tutadi. U kontekstli o‘rganish, ravon nutqga urg‘u berish, madaniy elementlarni til bilan uyg‘un holda o‘zlashtirish kabi jihatlar bilan ajralib turadi.

Kommunikativ yondashuvning tushunchasi

Kommunikativ yondashuv (inglizcha: communicative approach) Til o‘qitishning asosiy metodologik yondashuvi bo‘lib, o‘quvchilarning real hayotdagi kommunikativ vaziyatlarga tayyorligini oshirishga qaratilgan. Bu yondashuvda tilning asosiy vazifasi — muloqot qilish va fikr almashish ekanligi ta’kidlanadi. Kommunikativ yondashuvning maqsadi nafaqat tilni o‘rganish, balki o‘rganilgan tilni o‘quvchining shaxsiy va ijtimoiy muloqotida qo‘llay olishidir [Xoliqova, 2020]. Kommunikativ yondashuvning asosiy maqsadi, asosan, til o‘rganishning funksional aspektlariga e’tibor qaratishdir. Bu metod, o‘quvchilarga chet tilini faqatgrammatik qoidalarini bilish bilan emas, balki ularni turli kommunikativ vaziyatlarda qo‘llash orqali o‘rgatishga intiladi [Tursunov, 2019].

Kommunikativ yondashuv – bu tilni o‘qitishda eng samarali usullardan biri bo‘lib, asosiy e’tibor kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan. Bu yondashuvda talabalar tilni faqat nazariy o‘rganmay, balki haqiqiy hayotiy vaziyatlarda muloqot qilishadi. Yondashuvning asosiy tamoyillari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- real hayotiy vaziyatlar;
- o‘zaro muloqot;
- mavzu va tillarni integratsiyalash.

O‘qituvchilar o‘z darslarini haqiqiy hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lab olib borishlari kerak. Masalan, restoran muhitini yaratish, xarid qilish yoki sayohat qilish sahnalarini tasvirlash orqali o‘quvchilar tilni amaliy muloqotda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Kommunikativ yondashuvning asosiy tamoyillari

• **Real hayotga asoslangan vaziyatlar:** Kommunikativ yondashuvda til o‘qitish jarayoni real hayotdagi vaziyatlarga asoslanadi. O‘rganuvchilar, masalan, do‘stlar bilan suhbat qurish, xarid qilish, sayohat qilish kabi turli vaziyatlarda tilni qanday ishlatishni o‘rganadilar.

• **Muloqotning markaziy o‘rni:** Kommunikativ yondashuvda o‘quvchilarning faol ishtirok etishi, ya’ni tilni faqat o‘qish va yozish emas, balki doimiy ravishda gapirish va tinglash orqali o‘rganishi zarur. O‘quvchilarga tilni faol va interaktiv tarzda ishlatish imkoniyatlari yaratiladi.

• **Tillararo kompetensiya:** Kommunikativ yondashuvda nafaqat tilni o‘rganish, balki turli madaniyatlar va an‘analar bilan tanishish ham muhimdir. Bu orqali o‘quvchilar chet tilini nafaqat lingvistik, balki madaniy va ijtimoiy jihatdan ham o‘rganadilar [Normurodova, 2021].

- **O'quvchilarning individual ehtiyojlariga moslashuv:** Har bir o'quvchi o'ziga xos. Shuning uchun kommunikativ yondashuvda o'qituvchi har bir o'quvchining qobiliyatlari, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olib, individual yondashuvlarni qo'llaydi.

- **Tilni o'rgatishning integratsion yondashuvi:** Chet tili o'qitish jarayonida grammatikani, leksikani va talaffuzni bir butun tarzda o'rganish talab etiladi. Bu usul o'quvchilarga tilni bir butun, yaxlit tizim sifatida o'rganishga yordam beradi.

Kommunikativ yondashuvning nazariy asoslari va mazmuni

Kommunikativ yondashuv til o'rgatishda shunchaki so'z va grammatik qoidalarni yodlatishga emas, balki o'quvchini real hayotda til orqali muloqot qila oladigan shaxs sifatida shakllantirishga qaratilgan. Bu yondashuvning asosiy g'oyasi shundaki, **til — bu aloqa vositasi**, ya'ni insonlar o'z fikrini bildirish, savol berish, tushunish, javob qaytarish, his-tuyg'ularini ifoda etish uchun til vositasidan foydalanadi. Shu boisdan ham tilni o'rganishda uning kommunikativ funksiyasini birinchi o'ringa qo'yish zarur.

Kommunikativ yondashuvda o'qituvchi an'anaviy uslubdagi kabi faqat bilim beruvchi emas, balki **yo'l ko'rsatuvchi, jarayonni boshqaruvchi, faoliyatni tashkil etuvchi shaxs** sifatida ishtirok etadi. O'quvchi esa passiv tinglovchi emas, **mustaqil fikrlaydigan, izlanadigan va faol qatnashadigan shaxs**ga aylanadi. Bu jarayonda o'quvchi grammatikani faqat qoidalar asosida emas, balki **amaliy muloqot, suhbat, yozish yoki tinglash orqali tabiiy shaklda o'zlashtiradi**.

Mazkur yondashuv xalqaro til o'rgatish standartlari — xususan, **CEFR (Common European Framework of Reference for Languages)**, ya'ni **Yevropa tillar umumiy kompetensiya doirasi** asoslariga mos keladi. CEFR til o'rgatishda quyidagi to'rtta muhim kompetensiyani rivojlantirishni ta'kidlaydi:

1. **Lingvistik kompetensiya** – so'z boyligi, grammatik tuzilmalarni tushunish va qo'llay olish.
2. **Sotsiolingvistik kompetensiya** – turli madaniy muhitda tilni to'g'ri ishlata olish, nutqiy uslublarni moslashtirish.
3. **Pragmatik kompetensiya** – tilni vaziyatga qarab to'g'ri ishlata olish (masalan, iltimos qilish, rad etish, maslahat berish).
4. **Strategik kompetensiya** – muloqotda muammo yuzaga kelganda uni hal qilish uchun til vositalarini to'g'ri tanlay olish.

Shunday qilib, kommunikativ yondashuv o'quvchini nutqiy faoliyatning barcha yo'nalishlarida (gapirish, tinglab tushunish, o'qish va yozish) faol ishtirok etishga tayyorlaydi. Bu esa tilni nafaqat nazariy jihatdan, balki **amalda qo'llashga qaratilgan yondashuv** bo'lib, o'zbek tilini xorijliklarga o'rgatishda juda muhim va samarali hisoblanadi.

Kommunikativ kompetensiya – o'rganilayotgan ona tilida so'zlashuvchilar bilan muloqot qilishni amalga oshirish qobiliyati va tayyorgarligi, shuningdek, ta'lim oluvchilarning o'zbek xalqi madaniyati, ma'naviyati, milliy qadriyatlarini dildan anglash, uni muloqot jarayonida taqdim eta olishini nazarda tutadi. Mazkur o'quv predmetini o'rganishning asosiy vazifalariga o'quvchilarda quyidagi kompetensiyalarni rivojlantirish kiradi:

Lingvistik kompetensiya ona tili imkoniyatlaridan yetarli darajada foydalana olish uchun tilning fonetik, leksik, orfoepik, orfografik, punktuatsion me'yorlarini yetarli darajada bilish va nutq faoliyati turlari (tinglab-tushunish, gapirish, o'qish va yozuv)da qo'llay bilishni nazarda tutadi.

Ijtimoiy-lingvistik kompetensiya soʻzlovchining muayyan nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad va xohish-istagidan kelib chiqqan holda kerakli lingvistik shakl, ifoda usulini tanlash koʻnikma va malakalarni oʻz ichiga oladi.

Ijtimoiy-madaniy kompetensiya autentik nutqning milliy xususiyatlari oʻzi yashayotgan mamlakatning urf-odatlarini, qadriyatlarini, marosimlari va boshqa milliy-madaniy jihatlarini oʻzga mamlakat bilan taqqoslagan holda taqdim eta olish bilan bogʻliq.

Ijtimoiy kompetensiya ijtimoiy-lingvistik va sotsio-madaniy kompetensiyalarni oʻz ichiga oladi. U hozirgi koʻp madaniyatli dunyoda taʼlim oluvchilarda, avvalo, oʻz ona tilini puxta oʻrganish va shu orqali chet tillarini oʻrganish muhimligi tushunchasi, ona tilining barcha uslublarida muloqot qilish, oʻz ustida mustaqil ishlash va ijtimoiy moslashuv vositasi sifatida foydalanish ehtiyojini shakllantirish va rivojlantirish, fuqarolik, vatanparvarlik fazilatlarini tarbiyalashda, ona tili orqali madaniyatlararo muloqotni amalga oshirish istagi va xohishida namoyon boʻladi.

Diskursiv kompetensiya (diskurs – ogʻzaki yoki yozma nutq matni) matnni toʻgʻri talqin qilish va tuzish, shuningdek, shunga mos nutqiy muloqot turini tanlash uchun ogʻzaki va yozma (stilistik hamda tarkibiy qismlarini bilib olishni nazarda tutgan) matnlar tuzish malaka va koʻnikmalaridan iborat. Kompensator kompetensiya ona tili muhitida nutqiy hamda ijtimoiy muloqot tajribasidagi kamchilik va nuqsonlarni ayrim verbal/noverbal vositalar yordamida toʻldirish, kommunikativ vaziyatda tushunmovchiliklar paydo boʻlganda takroran soʻrash, uzr soʻrash, sukut saqlash va h.lar orqali murakkab vaziyatlardan uddaburonlik bilan chiqib keta olish qobiliyatini nazarda tutadi. [Yuldasheva, 2021].

Shu bilan birga, kommunikativ kompetensiyaning har bir komponenti oʻzaro bogʻliq boʻlib, ularning integratsiyasi oʻquvchilarni barcha sohalarida samarali muloqot qilishga tayyorlaydi. Bu yondashuv, til oʻrganishning faqat grammatika va leksikani oʻrganishdan iborat emasligini, balki uning ijtimoiy, madaniy va pragmatik jihatlarini ham chuqur anglashni taqozo etishini taʼkidlaydi. Bunday yondashuvni amalga oshirishda, pedagogik tadqiqotlar va metodologik koʻnikmalar zarur boʻladi, bu esa oʻquvchilarda samarali kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Shuningdek, bu kompetensiyalarning rivojlanishi, bilim va koʻnikmalarni ilmiy asosda shakllantirishni, muloqotda noaniqliklar va murakkabliklarni yengib oʻtishni oʻz ichiga oladi. Shu sababli, har bir kompetensiyaning rivojlantirishida, zamonaviy taʼlim metodologiyasiga tayangan holda, kompleks yondashuv zarur.

Xulosa

Zamonaviy til oʻqitish metodikalarida kommunikativ yondashuv yetakchi oʻringa ega boʻlib, bu yondashuv xorijiy tilni real hayotiy kontekstda, muloqot vositasi sifatida oʻrgatishga qaratilgan. Ayniqsa, oʻzbek tilini xorijiy til sifatida oʻrgatishda bu yondashuv oʻquvchilarda muloqot qilish koʻnikmalarini rivojlantirish, tilni faol qoʻllash va oʻrganishga boʻlgan qiziqishni kuchaytirishda samarali hisoblanadi.

Kommunikativ yondashuv nazariy jihatdan shuni taʼkidlaydiki, tilning asosiy vazifasi — bu aloqa vositasi boʻlishidir. Bu yondashuvda oʻqituvchi oʻquv jarayonida yoʻl koʻrsatuvchi, oʻquvchi esa faol ishtirokchi sifatida qatnashadi. Oʻquvchilar grammatikani alohida qoidalar asosida emas, balki real nutqiy faoliyat jarayonida oʻzlashtiradilar. Bu yondashuv, shuningdek, CEFR (Yevropa til kompetensiyalari doirasi) talablari asosida til oʻrgatishda zarur boʻlgan lingvistik, sotsiolingvistik, pragmatik va strategik kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kommunikativ yondashuvda qo'llaniladigan asosiy metodlar qatoriga rol o'yinlari, dialoglar tuzish, muammo yechishli topshiriqlar, ochiq savollarga javob berish, audio va video materiallardan foydalanish, interaktiv o'yinlar kabilar kiradi. Bu metodlar o'rganuvchilarning tilni o'z hayotiy tajribalari bilan bog'lab o'rganishlariga yordam beradi. Ayniqsa, **“Bozorda xarid qilish”, “Yo'l so'rash”, “Mehmon kutish”** kabi mavzularda mashg'ulotlar tashkil etish orqali o'quvchilarni hayotiy vaziyatlarda erkin muloqot qilishga tayyorlash mumkin.

Shuningdek, kommunikativ yondashuv o'quvchining fikrlashini, mustaqil gap tuzish malakasini va ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu orqali o'quvchi nafaqat tilni, balki o'zbek xalqining madaniyati, urf-odatlarini bilan ham tanishadi, bu esa til o'rganishni yanada mazmunli qiladi.

Tajribada shuni ko'rish mumkinki, kommunikativ metod asosida o'qitilgan xorijlik o'quvchilar tilni tezroq egallaydi, muloqotga bo'lgan qiziqishlari kuchayadi va grammatik xatolarga qaramasdan, o'z fikrini ifodalashga intiladi. Bu holat o'qituvchidan xatoni ehtiyotkorlik bilan, o'quvchini to'xtatmasdan to'g'rilashni talab etadi.

Shunday qilib, kommunikativ yondashuv o'zbek tilini o'rgatishda nafaqat lingvistik, balki psixologik va madaniy jihatlardan ham muhim ahamiyatga ega. Til o'rgatish jarayoni muloqotga yo'naltirilgan bo'lib, u o'quvchining til orqali fikr bildirishi, savol berishi, rad etishi, taklif qilishi va hayotda faol ishtirok etishini ta'minlaydi. Bu yondashuvni qo'llash bugungi globalashuv davrida o'zbek tilining xorijiy auditoriya orasida nufuzi va o'rganilish darajasini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

Xoliqova F. (2020). *Chet tilini o'qitishda innovatsion metodlar va kommunikativ yondashuv*. Toshkent: Fan va texnologiya 47-51 betlar.

Tursunov R. (2019). *Til o'rgatishda interaktiv yondashuvlar*. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti nashriyoti 72-78 betlar.

Normurodova S. (2021). *Lingvodidaktika va kommunikativ texnologiyalar*. Toshkent: Oliy ta'lim nashriyoti 114-116.

Yuldasheva D. (2021) O'zbek tilini o'qitish metodikasi (kognitiva-pragmatik yondashuv asosida). Buxoro: Durdon nashriyoti 199–200-betlar.

Nunan d. (2020). “Kommunikativ yondashuv asoslari” (o'zbek tiliga tarjima qilgan m. karimov). toshkent: innovatsion til markazi 46-48 betlar.

O'ZBEK TILIDAGI QARINDOSHLIK TERMINLARINING KELIB CHIQISH TARIXI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Sevara TO'YCHIYEVA *

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilidagi qarindoshlik terminlarining kelib chiqishi hamda rivojlanish bosqichlariga e'tibor qaratilgan, ilmiy asosda tahlil qilingan. O'zbek tiliga arab va fors tillaridan o'zlashgan so'zlarning fonetik, morfologik va semantik xususiyatlari haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, ushbu tillardan o'zlashgan hamda sof turkiy tildagi qarindoshlik atamaları, ularning etimologiyasi o'rganilgan, asoslari yoritilgan va izohlari keltirilgan.

Kalit so'zlar: Qarindoshlik terminlari, terminlarning etimologiyasi, rivojlanish bosqichlari, qonuniyatlar, o'zlashgan so'zlar, sof turkiy ildizli atamalar.

History of Origin and Stages of Development of Kinship Terms in the Uzbek Language

Abstract

This article focuses on the origin and stages of development of kinship terms in the Uzbek language, analyzed on a scientific basis. The phonetic, morphological and semantic characteristics of words borrowed from Arabic and Persian into the Uzbek language are discussed. Also, kinship terms borrowed from these languages and in the pure Turkic language, their etymology are studied, the basics are explained and explanations are provided.

Keywords: Kinship terms, etymology of terms, stages of development, patterns, borrowed words, terms with purely Turkic roots.

Til insoniyat tarixining ajralmas qismi bo'lib, unda xalqning tarixi, madaniyati va urf-odatları aks etadi. O'zbek tilidagi qarindoshlik terminlari ham xalqimizning madaniy merosi va ijtimoiy tuzilishining muhim qismi hisoblanadi. Ushbu terminlarning kelib chiqish tarixi va rivojlanish bosqichlarini o'rganish turkiy tillarning tarixiy taraqqiyoti, o'zaro aloqalari va boshqa tillarning ta'siri haqida muhim ma'lumotlar beradi. Qarindoshlik atamaları turkiy tillar tarixining qadimiy qatlamlariga borib taqaladi.

Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, jumladan, O'rxon-Yenisey bitiklarida "ata" (ota), "ana" (ona), "qan" (qarindosh) kabi terminlar qo'llanilgan (O'rxon-Yenisey bitiklari, 2005, 52-53-b). Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida ham bir qator qarindoshlik terminlari uchraydi, masalan, "er" (er), "xatun" (ayol), "inäk" (singil) (Mahmud Koshg'ariy, 1960, 117-120-b).

Arab va fors tillari ta'sirida esa "amma" (otaning singlisi), "xola" (onaning singlisi) kabi atamalar shakllangan. Bu terminlarning ayrimlari hozirgi o'zbek tilida ham saqlanib qolgan bo'lsa, ayrimlari tarixiy o'zgarishlarga uchragan (Mahmudov N, Yusupov Sh, 2016, 210-211-b). O'zbek tilidagi qarindoshlik terminlarining aksariyati turkiy ildizga ega bo'lsa-da, arab va fors tillarining ham bu sohada sezilarli ta'siri bor. Quyida o'zbek tilida qo'llanadigan arab va fors tillari ta'sirida shakllangan qarindoshlik atamaları haqida so'z yuritamiz. Undan oldin esa arab va fors tiliga oid so'zlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida qisqacha to'xtalmoqchimiz.

* Shahrisabz davlat pedagogika instituti magistranti, tuychiyeva.sevara2910@gmail.com

Arab va fors tillaridan o'zbek tiliga kirib kelgan so'zlar o'ziga xos fonetik, morfologik va semantik qonuniyatlarga ega. Bu qonuniyatlarni orqali ularning begona (o'zlashma) so'zlar ekanligini aniqlash mumkin. Quyida arab va fors tilidan o'zlashgan so'zlarning fonetik va morfologik xususiyatlari hamda ushbu tillardan o'zlashgan qarindoshlik atamaları haqida so'z yuritamiz.

1. Arab tilidan o'zlashgan so'zlarning asosiy qonuniyatlari

Fonetik xususiyatlari:

so'z tarkibida "h", "x", "g", "q", "z", "f" tovushlari bo'ladi: *hikmat, ilm, xizmat, g'ayrat, qadr, farzand*;

ko'p hollarda ikki undosh ketma-ket keladi, ayniqsa so'z boshida yoki o'rtasida: *ilm, haq, sharq, sabr, fikr*;

arabcha so'zlarning so'z oxiri odatda undosh bilan tugaydi: *amal, sabr, taqdir*.

Morfologik xususiyatlari:

arabcha so'zlar asosan ildiz (3 harfli ko'rinishda) bo'ladi: '-l-m → ilm, '-m-l → *amal*;

so'zlar ko'p yasalgan yoki kasbiy termin sifatida kiradi: *ta'lim, tarbiya, adab, maqola, maktab, madaniyat*;

qo'shimchalar arabcha bo'lishi mumkin: *-iyat, -ul, -un, -a, -in* (*madaniyat, adolat, iymon, tafsir*).

Semantik belgisi:

asosan diniy, ilmiy, axloqiy, falsafiy tushunchalarni bildiradi: *iymon, ibodat, halol, harom, axloq, falsafa, sabr*;

arab tilidan o'zlashgan qarindoshlik atamaları asosan islom dini va arab madaniyatining ta'siri natijasida tilimizga kirib kelgan. Bular quyidagilar:

amma – otaning singlisi;

amaki – otaning akasi yoki ukasi;

xola – onaning singlisi;

tog'a – onaning akasi yoki ukasi (bu so'z turkiy ildizga ega bo'lsa ham, arab tilida ham ishlatilgan).

Ushbu so'zlarning aksariyati arab tilida o'ziga xos talaffuz va shakllarga ega bo'lib, o'zbek tiliga moslashib ketgan. Masalan, arab tilida " *'ammah* " (عمّة) shaklida, " *xaalah* " (خالّة) esa xola ma'nosida ishlatiladi.

2. Fors tilidan o'zlashgan so'zlarning asosiy qonuniyatlari

Fonetik xususiyatlar:

so'zlarda "j", "ch", "sh", "z", "x", "f" tovushlari ko'p bo'ladi: *javob, chiroy, shirin, zarurat, xarajat*;

so'z oxiri odatda unli bilan tugaydi: *kuchli, shirin, muhabbat, javonmard*;

unlilar uyg'unligi buzilgan bo'ladi, ya'ni bir so'zda old va orqa unlilar aralashadi: *kitob, javon, maktab, guliston*.

Morfologik xususiyatlar:

ko'plab forsha so'zlar sifat va ismlardir: *g'amgin, porloq, zeboli, mehribon*;

forsha qo'shimchalar: *-bon* (*mehribon*), *-iston* (*guliston*), *-zoda* (*shahzoda*), *-goh* (*istirohatgoh*).

Semantik belgisi:

asosan kundalik hayot, go'zallik, his-tuyg'u, tabiatga oid so'zlar: *chiroy, shirin, mehribon, bahor, g'am, orzu*.

Fors tilining o'zbek tiliga ta'siri, ayniqsa, tarixiy jihatdan yaqin bo'lganligi sababli ancha kuchli. Fors tilidan kirib kelgan asosiy qarindoshlik atamalari:

jiyan – aka-uka yoki opa-singilning farzandi.

kuyov – qizining yoki opaning eriga nisbatan ishlatiladigan atama.

kelinchak – yangi turmush qurgan ayol (bu so'z turkiy va fors tillari ta'sirida shakllangan).

Shuni ta'kidlash kerakki, bu so'zlar fors tilida ham aynan shu ma'noda ishlatiladi. Masalan, “*jiyān*” (جوان) so'zi aslida “*yosh yigit*” ma'nosini bildirsa-da, o'zbek tilida “*aka-uka yoki opa-singilning farzandi*” ma'nosini olgan.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, arab va fors tillaridan kirib kelgan qarindoshlik terminlari asosan tarixiy va madaniy aloqalar tufayli o'zbek tiliga singib ketgan. Bu terminlarning ayrimlari turkiy atamalar bilan yonma-yon ishlatilgan bo'lsa, ba'zilar esa o'zbek tilining ajralmas qismiga aylangan.

Sof turkiy so'zlar turkiy tillarga xos bo'lgan fonetik, morfologik va leksik qonuniyatlarga bo'ysunadi. Agar bir so'z quyidagi belgilarga ega bo'lsa, u sof turkiy so'z bo'lishi ehtimoli yuqori:

unli-undoshlari muvozanatli va uyg'unlik qonuniga bo'ysunadi;

so'z tuzilishi CVCV shaklida;

tovush tarkibida arabcha, forsha tovushlar yo'q;

qadimiy yodgorliklarda uchraydi;

yasovchi qo'shimchalari turkiy.

Sof turkiy tildagi qarindoshlik atamalari o'z ildizini qadimgi turkiy tillardan, xususan, O'rxon-Yenisey bitiklari, “Devonu lug'atit turk” (Mahmud Koshg'ariy), va boshqa tarixiy yodgorliklardan olgan. Bu atamalar asrlar davomida fonetik va semantik o'zgarishlarga uchragan bo'lsa-da, o'zbek tilining asosiy leksik qatlamida saqlanib qolgan. Quyida sof turkiy ildizli qarindoshlik atamalari, ularning tarixiy asoslari va izohlarini keltiramiz:

1. **Ota** (qadimgi turkiy matnlarda “ata” shaklida uchraydi). “O'rxon-Yenisey” yodgorliklarida “ata” so'zi “ota”, “bobokalon” ma'nosida ishlatilgan (O'rxon-Yenisey bitiklari, 2005, 52-53-b). Turkiy tillarda “ata” – erkak ajdod yoki farzandning otasi. Bugungi o'zbek tilida “ota” shaklida yashab kelmoqda.

2. **Ona** (ana) “Devonu lug'atit turk” asarida “ana” shaklida uchraydi (Mahmud Koshg'ariy, 1960, 118-b). Biologik ona yoki ayol ajdod ma'nosini bildiradi. Turkiy tillarda “ana” – ona. O'zbek tilida fonetik o'zgarish bilan “ona” shaklini olgan.

3. **Aka** (aka) “Devonu lug'atit turk”da “aka” shaklida uchraydi. Erkak jinsidagi katta farzandga nisbatan ishlatiladi. Sof turkiy so'z bo'lib, turkiy tillarning ko'pchiligida saqlanib qolgan.

4. **Uka** atamasi Mahmud Koshg'ariyda “uka” shaklida mavjud. Erkak jinsidagi kichik farzandga nisbatan ishlatiladi. “Aka” so'zining qarama-qarshi ma'nodagi jufti sifatida vujudga kelgan turkiy so'z.

5. **Opa** atamasi o'zbek tilida qadimdan ishlatiladi, Koshg'ariyda ham uchraydi. Ayol jinsidagi katta opa uchun ishlatiladi. Turkiy kelib chiqishli so'z sifatida qabul qilinadi.

6. **Singil** (sinlik/singil) “Devonu lug'atit turk”da “inäk” shaklida, ba'zi shevalarda esa “sinlik” tarzida uchraydi. Ayol jinsidagi kichik farzandga nisbatan ishlatiladi. Turkiy tillarga xos morfemali qadimiy so'z.

7. **Tog'a** leksemasi qadimgi turkiy matnlarda “taqa” shaklida uchraydi (Баскаков Н.А., 1962, 83–85-б). Onaning ukasi yoki akasi. Ko'pchilik tilshunoslar uni sof turkiy ildizli deb hisoblaydi, ammo ba'zi manbalarda forsha ekani ham keltirilgan – bu bahsli.

8. **Ini** (ba'zi turkiy tillarda hozirda ham ishlatiladi) qadimgi turkiy manbalarda uchraydi. Uka/singil ma'nosida, bugungi o'zbek tilida unchalik faol emas. Turkiy ildizli.

Sof turkiy qarindoshlik atamaları o'zbek tilining eng qadimiy leksik qatlamiga kiradi. Ular asrlar davomida fonetik o'zgarishlarga uchragan bo'lsa-da, semantik jihatdan barqaror bo'lib qolgan. Bu atamalar o'zbek xalqining ijtimoiy tuzilishi va madaniy an'analarida muhim rol o'ynaydi.

O'zbek tilidagi qarindoshlik terminlari bir necha bosqichlarni bosib o'tgan:

Qadimgi turkiy davr. Bu davrda qarindoshlik terminlari oddiy va aniq ma'nolar bilan ifodalangan. Masalan, "ata" – ota, "ana" – ona, "qan" – qarindosh.

O'rta asrlar. X asrdan boshlab, fors va arab tillari ta'sirida yangi terminlar paydo bo'la boshladi. Masalan, "tog'a" va "amma" kabi so'zlar yozma manbalarda ko'proq uchraydi (O'rxon-Yenisey bitiklari, 2005, 52-53-b).

XIX–XX asrlar. O'zbek tilining milliy adabiy til sifatida shakllanishi jarayonida ba'zi terminlar barqaror tus oldi. Masalan, ilgari "inäk" shaklida qo'llangan so'z o'rniga "singil" ishlatila boshlandi (Mahmudov N, Yusupov Sh, 2016, 210-212-b).

Hozirgi davr. Bugungi kunda o'zbek tilida qarindoshlik terminlari barqaror shaklda ishlatilmoqda. Ba'zi mahalliy shevalarda esa o'ziga xos variantlar uchraydi (masalan, "tog'a" o'rniga "to'ra" shakli) (Кононов С, 1960, 150-151-б).

Xulosa qilib aytganda, qarindoshlik terminlari o'zbek tilining muhim qatlami bo'lib, ular xalqning ijtimoiy tuzilishi va tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi. Ushbu terminlar qadimgi turkiy davrdan beri shakllangan bo'lib, o'rta asrlar va zamonaviy davrda rivojlanish bosqichlarini bosib o'tgan. Bugungi kunda qarindoshlik terminlari barqaror tizimga ega bo'lib, o'zbek tilining lug'at boyligini yanada boyitmoqda. Kelajakda ushbu mavzu bo'yicha yanada chuqurroq etimologik va qiyosiy tadqiqotlar olib borish lozim.

Adabiyotlar:

- O'rxon-Yenisey bitiklari. (2005). Tarjimon: M. Qorayev. Toshkent: Fan.
Mahmud Koshg'ariy. (1960). *Devonu lug'atit turk*. Toshkent: O'zbekiston.
Mahmudov N, Yusupov Sh. (2016). *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Fan.
Qayumov A. (1997). *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi*. Toshkent: O'qituvchi.
Кононов С. (1960). *Грамматика современного узбекского литературного языка*. Москва: Наука.
Баскаков Н.А. (1962). *Введение в изучение тюркских языков*. Москва: Наука.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING “BOBURNOMA” ASARIDA SHAXSIY KECHINMALAR IFODASINING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Gulbadanbegim MAMASODIQOVA*

Annotatsiya

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari o‘zbek adabiy tilining shakllanishida muhim tarixiy va badiiy ahamiyatga ega bo‘lgan manba sanaladi. U nafaqat tarixiy voqealarni hujjatlashtiradi, balki muallifning ichki kechinmalari, shaxsiy psixologik holatlari va estetik qarashlarini o‘zida mujassam etgan murakkab sintaktik tuzilmalar vositasida tasvirlaydi. Bobur o‘z asarida arabcha va forsha grammatik modellardan, sintaktik parallelizm, bog‘langan va ergash gaplar kabi konstruksiyalardan keng foydalangan bo‘lib, bu uslubiy xususiyatlar uning individual nutq madaniyatini namoyon etadi.

Kalit so‘zlar: “Boburnoma”, sintaksis, konstruksiya, modellar, vosita

The Syntactic Features of the Expression of Personal Experiences in Zahiriddin Muhammad Babur’s *Baburnama*

Abstract

Zahiriddin Muhammad Babur’s *Baburnama* is considered a source of significant historical and artistic value in the development of the Uzbek literary language. The work not only documents historical events but also reflects the author’s inner emotions, personal psychological states, and aesthetic views through complex syntactic structures. In his writing, Babur extensively employs Arabic and Persian grammatical models, syntactic parallelism, compound and subordinate clauses—stylistic features that reveal his individual linguistic expression.

Keywords: *Baburnama*, syntax, construction, models, means

Kirish. Adabiy til taraqqiyoti jarayonida har bir yozma yodgorlik o‘z zamonasi uchun nafaqat madaniy va tarixiy manba, balki lingvistik hodisalar majmui sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari ham ushbu yondashuv nuqtai nazaridan chuqur tahlilni taqozo etadi. Ushbu asarda Boburning ichki kechinmalari, shaxsiy qarashlari va hayotiy tajribalari til vositalari, ayniqsa sintaktik konstruksiyalar orqali badiiy obraz darajasida ifodalanadi. Ayniqsa, murakkab gaplar, sintaktik parallelizm, arabcha va forsha grammatik modellar poetik nutqning ajralmas komponentlari sifatida ko‘zga tashlanadi. Shu sababli, “Boburnoma”dagi sintaktik qurilishlar badiiylilik va psixologik ekspressiyaning mazmuniy asosini tashkil etadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur o‘zining “Boburnoma” asarida ruhiy holatlarini, ayniqsa yo‘qotish, g‘am, sog‘inch yoki ishonchsizlik kayfiyatini ifoda etishda murakkab sintaktik qurilmalardan ustalik bilan foydalangan. Bunday sintaktik vositalar orasida ergash gapli, bog‘lovchisiz bog‘langan va ketma-ket bog‘langan gaplar alohida ahamiyat kasb etadi. Ular matnda psixologik uzilishlar, ichki ziddiyatlar yoki fikr oqimining murakkabligi kabi holatlarni berishda xizmat qiladi.

Masalan, quyidagi gapda Bobur o‘z holatini ko‘proq semantik uzilish va emotsional yuk bilan ifoda etadi (mualliflik gapining tahliliy shakli):

“Ko‘p mashaqqatlar tortib, ko‘p alamlar ko‘rib, oxiri bu diyorga yetdik, lekin ko‘ngil oromi topmadik.”

* Toshkent viloyati Qibray tumani 2- o‘rta ta’lim maktabi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi

Bu gap sintaktik jihatdan bog‘lovchisiz bog‘langan harakatlar ketma-ketligidan tashkil topgan bo‘lib, har bir fe‘l (tortib, ko‘rib, yetdik, topmadik) muallifning ruhiy kechinmasini izchil va chuqurroq his etishga imkon beradi. Har bir fe‘l o‘ziga xos semantik yuklamaga ega: “tortib” – jasorat; “ko‘rib” – sabr; “topmadik” – ruhiy iztirob.

“Yuragim qattiq qiynaldi, ko‘zlarimdan yosh to‘kildi, lekin hech kimga bildirmadim.”

Bu gapda bir nechta harakat ketma-ketligi (qiynaldi, to‘kildi, bildirmadim) murakkab gapni tashkil etadi. Har bir fe‘l orqali ichki kechinma bosqichlari tahlil qilinadi:

Fe‘l	Semantik yuk	Sintaktik rol
qiynaldi	ruhiy azob	bosh gap
to‘kildi	ko‘z yosh bilan ifodalangan alam	ergash gap (qarama-qarshi)
bildirmadim	ichki holatni yashirish	yakunlovchi qism

“Kunlar o‘tmoqda, lekin dardim kamaymaydi, yuragim tinchlik topmaydi.”

Bu yerda uchta qisman mustaqil gaplar ketma-ketligi bilan ko‘p qismli murakkab gap tuzilgan. Gaplar orasidagi bog‘lovchilar yordamida ifodalangan sintaktik bog‘lanish ruhiy holatning davomiyligi va kuchayishini ko‘rsatadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma” asarida o‘zbek tilining ona tiliga xos sintaktik tizimini saqlagan holda, arab va fors tillaridan olingan sintaktik konstruksiyalarni keng qo‘llagan. Bu konstruksiyalar asar matniga nafaqat madaniy rang-baranglik baxsh etgan, balki Boburning til shijoati va ifoda vositalarini boyitgan.

Arabcha va forscha sintaktik elementlar asosan murakkab jumlar tarkibida, jumladan, ko‘plikda bog‘langan gaplar, kelishik ergash gaplar, va infinitivli gaplar ko‘rinishida uchraydi. Ushbu elementlar yordamida Bobur murakkab ruhiy holatlarni va falsafiy mulohazalarni yanada chuqurroq ifodalash imkoniga ega bo‘lgan.

“G‘am-u hafsalam bor, lekin sabrim qattiq.”

Bu yerda “g‘am-u hafsalam” — arabcha “va” bog‘lovchisining o‘zbekcha shakli, undagi sintaktik konstruksiya ikki nomning birlashtirilishini bildiradi. Bu konstruksiya Boburning kechinmalarining murakkabligini va qarama-qarshiligini ifodalashga xizmat qiladi.

“Dilim butun, ammo dunyo ziddiyatlarga to‘la.”

“Ammo” bog‘lovchisi forscha sintaksisda keng tarqalgan qarama-qarshi munosabatni ifodalovchi konstruksiyadir. Bobur uni o‘zbek tilida xuddi shunday sintaktik maqsadda qo‘llagan.

Konstruksiya turi	Tavsif	Bobur asaridagi vazifasi
Arabcha “-u” bog‘lovchisi	Nomlarni qo‘shish, ro‘yxat hosil qilish	Qarama-qarshi yoki yaqin ma’noli so‘zlarni bog‘lash
Forscha qarama-qarshi bog‘lovchilar	Gaplarni qarama-qarshi munosabatda bog‘lash	Ruhiy kechinmalar va tafakkurni ifodalash
Kelishik ergash gaplar	Bosh gapni kengaytirish, tushuntirish	Tilning murakkab ifoda shaklini yaratish

Ushbu konstruksiyalar Boburning nutqiga o‘ziga xos ritm va kayfiyat baxsh etadi. Shu bilan birga, ular asardagi falsafiy va badiiy mavzularni chuqurlashtiradi.

Boburning “Boburnoma” asarida shaxsiy kechinmalarni ifodalashda murakkab sintaktik tuzilmalar — bog‘langan va ketma-ket gaplar — muhim o‘rin tutadi. Ular ruhiy holatlarning zanjirini yaratib, ichki kechinmalar oqimini uzluksiz va ta’sirchan tarzda aks ettirish imkonini beradi.

Bog‘langan gaplar ko‘pincha “va”, “lekin”, “ammo” kabi bog‘lovchilar yordamida bir-biriga ulanadi. Bobur bu konstruksiyalar orqali qarama-qarshi yoki qo‘shimcha fikrlarni uyg‘unlashtiradi, shuningdek, emotsional ohangni kuchaytiradi.

“Kunlar o‘tmoqda va yuragim tinchlik topmaydi, lekin umidim so‘nmaydi.”

Bu yerda “va” bog‘lovchisi ikki hodisani bog‘lab, vaqt o‘tishini va ruhiy holatning davomiyligini ifodalaydi, “lekin” esa qarama-qarshi fikrni ko‘rsatib, emotsional taranglik yaratadi.

Xulosa. Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarining sintaktik qurilishi tahlil qilindi. Asarda murakkab gaplarning o‘ziga xos ishlatilishi, shaxsiy kechinmalarni ifodalashda ularning badiiy va psixologik ahamiyati aniqlandi. Bobur matnida arabcha va forscha sintaktik konstruksiyalarning mavjudligi tilning madaniy va tarixiy kontekstini boyitgan, shuningdek, ifoda vositalarini yanada kengaytirgan.

Bog‘langan va ketma-ket gaplar Boburning ruhiy holatlari va ichki ziddiyatlarini jonli va ta’sirchan tarzda yetkazishda muhim rol o‘ynaydi. Sintaktik vositalar yordamida asarda psixologik chuqurlik, emotsional turfa-tumanlik, va tilning poetik ekspressivligi yuzaga keladi.

Shunday qilib, “Boburnoma” sintaksisi nafaqat o‘z davrining adabiy tili namunasi, balki o‘ziga xos ruhiy-motivatsion konstruktlar to‘plami sifatida ham ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Ushbu tadqiqot Boburning til va uslubiga yangicha yondashuvni taqdim etib, kelajakdagi tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

Boburnoma, tarjima va tahlil (2005). Toshkent: Guliston nashriyoti.

Tilshunoslik metodologiyasi. (2024). Toshkent: Ilm Nuri Print nashriyoti.

O‘rta Osiyo adabiyoti va til tarixi (2021). Toshkent: Nodirabegim nashriyoti.

O'QITISHNING ZAMONAVIY METODLARI VA ULARNING FANLARDA QO'LLANISH USULLARI

Gulbadanbegim MAMASODIQOVA *

Annotatsiya

Ushbu maqolada 3-sinf ona tili darslarida o'qitishning zamonaviy metodlari va ularning qo'llanish usullari tahlil qilingan. Bugungi kunda ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik yondashuvlar va zamonaviy texnologiyalar muhim o'rin tutmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich sinflarda dars jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini shakllantirish va kreativ yondashuvlarini rivojlantirish uchun interfaol metodlar muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy metodlarning 3-sinf ona tili darsligida qo'llash imkoniyatlari o'rganildi. Ushbu metodlar o'quvchilarning nutqini rivojlantirish, mantiqiy tafakkurini shakllantirish, matn bilan ishlash ko'nikmalarini mustahkamlash va grammatik bilimlarni chuqurlashtirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: "Klaster", "Blits-so'rov", "Aqliy hujum", "Insert", "Suhbat", shuningdek, "Rol o'ynash", "Matnli kvest", "Grafik organayzerlar".

Modern Teaching Methods and Their Application Techniques in School Subjects

Abstract

This article analyzes modern teaching methods and their application techniques in 3rd-grade mother tongue (native language) lessons. Today, innovative pedagogical approaches and modern technologies play a vital role in the educational process. Especially in primary grades, interactive methods are of great importance for organizing effective lessons, developing students' independent thinking, and fostering creative approaches. The possibilities of applying modern methods in the 3rd-grade native language textbook were explored. These methods help develop students' speech, shape logical thinking, strengthen text comprehension skills, and deepen grammatical knowledge.

Keywords: *Cluster, Blitz Survey, Brainstorming, Insert, Conversation, as well as Role Play, Text Quest, Graphic Organizers.*

Hozirgi zamon ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish va ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish asosiy maqsadlardandir. Xususan, boshlang'ich sinflarda, ayniqsa, ona tili darslarida o'quvchilarning nafaqat savodxonligini oshirish, balki ularga mantiqiy va ijodiy fikrlashni o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Ona tili ta'limning asosiy poydevorlaridan biri bo'lib, nafaqat o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini shakllantirish, balki ularning tanqidiy fikrlash, muloqot qilish va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va metodlar ta'lim jarayoniga joriy qilinishi, turli fanlar bilan integratsiya qilinishi hamda o'quvchilarning faol ishtirokiga asoslangan interfaol usullar qo'llanilishi zarur.

So'nggi yillarda ta'lim tizimida katta o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Yangi pedagogik yondashuvlar o'quvchilarga tayyor bilim berishdan ko'ra, ularga mustaqil izlanish va tahlil qilish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilmoqda. Bunda innovatsion ta'lim texnologiyalari, masalan, klasterlar, muammoli o'qitish, rolli o'yinlar, jamoaviy ish, krossvordlar va kreativ topshiriqlar kabi metodlardan keng foydalanilmoqda. Ayniqsa, zamonaviy o'qitish metodlari ona

* Toshkent viloyati Qibray tumani 2- o'rta ta'lim maktabi boshlang'ich sinf o'qituvchisi

tili fanini o'qitishda katta ahamiyatga ega bo'lib, bolalarning til boyligini oshirish, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish va dars jarayonini yanada samarali tashkil etishga yordam beradi.

O'quvchilarning o'zlashtirish darajasi, qiziqishlari va individual qobiliyatlari turlicha bo'lgani sababli, ularni o'qitishda differensial yondashuvdan foydalanish muhimdir. Masalan, ayrim o'quvchilar og'zaki mashqlarga yaxshi moslashsa, boshqalari yozma topshiriqlar orqali bilimlarini mustahkamlashni afzal ko'rishadi. Shu bois, o'qituvchi dars jarayonida har bir bolaning ehtiyojiga mos metodlarni tanlab, ularga individual yondashishi lozim.

Bundan tashqari, ona tili darslarini o'qitishda turli fanlar bilan bog'lash ham yaxshi natijalar beradi. Masalan, matematika bilan bog'liq mashg'ulotlarda o'quvchilar sanash va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirsa, tabiatshunoslik darslari bilan integratsiya qilingan holda, matnlar ustida ishlash orqali ularga atrof-muhit haqida tushuncha berish mumkin. Shuningdek, tasviriy san'at va musiqa darslari bilan uyg'unlashtirilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning kreativ fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi.

Ona tili darslarini o'qitishda muhit ham katta rol o'ynaydi. An'anaviy usullardan farqli o'laroq, bugungi kunda darslarni interfaol va qiziqarli o'tkazish uchun zamonaviy texnologiyalar va innovatsion metodlardan foydalanish talab etiladi. Interfaol doskalar, elektron resurslar, mobil ilovalar va multimediali materiallar orqali darslar yanada qiziqarli va samarali bo'lishi mumkin. Masalan, ona tili darslarida interfaol o'yinlardan, virtual treninglardan va videodarslardan foydalanish orqali o'quvchilarning qiziqishlarini oshirish mumkin.

Shuningdek, o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish uchun ularga erkin fikrlash imkoniyatini yaratish lozim. O'qitish jarayonida an'anaviy yodlash usullaridan ko'ra, muammoli vaziyatlarni hal qilish, mantiqiy tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish metodlariga urg'u berish maqsadga muvofiqdir. Misol uchun, "Agar bo'lsa..." metodi orqali o'quvchilarga shartli vaziyatlarni tahlil qilish imkoniyati beriladi. Masalan, "Agar dunyoda faqat bitta harf bo'lsa, nima bo'lar edi?" kabi savollar bolalarni chuqurroq o'ylashga undaydi va ularning ijodiy tafakkurini rivojlantiradi.

Shu bilan birga, o'quvchilarning dars jarayonida faol ishtirok etishi uchun rolli o'yinlar, bahs-munozaralar va jamoaviy topshiriqlardan foydalanish lozim. Masalan, o'quvchilar turli mavzularda hikoyalar yozish, ertak sahnalashtirish yoki taqdimotlar tayyorlash orqali o'z fikrlarini erkin ifodalash imkoniyatiga ega bo'lishadi. Bu esa ularning nafaqat ona tilidan bilimlarini mustahkamlashga, balki jamoa bo'lib ishlash, nutq mahoratini oshirish va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Umuman olganda, ona tili darslarida zamonaviy o'qitish metodlarini qo'llash orqali o'quvchilarning nafaqat savodxonligi oshiriladi, balki ularning mantiqiy fikrlash, mustaqil ishlash va kreativ yondashuv kabi muhim kompetensiyalari ham shakllantiriladi. Innovatsion yondashuvlar, zamonaviy texnologiyalar va interfaol metodlar yordamida o'qitish darslarni yanada qiziqarli, samarali va mazmunli qiladi. Shu bois, ona tili darslarida yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish va o'quvchilarning faol ishtirokiga asoslangan ta'lim usullarini keng qo'llash hozirgi zamon ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Zamonaviy metodlarni birma-bir ko'rib tahlil qilib chiqamiz. Klaster – bu o'quvchilarning mavzuni yaxlit tushunishiga yordam beruvchi grafik organayzer (sxema). Bu usulda asosiy tushuncha markazga yoziladi va undan tarqalgan tarmoqlarda mavzu bilan bog'liq jihatlar ko'rsatiladi.

INSERT – bu o‘quvchilarning matn yoki mavzu bo‘yicha fikrlash jarayonini faollashtiruvchi usul bo‘lib, ular o‘qigan yoki eshitgan ma‘lumotni baholab, tushunib, izohlashga yordam beradi. Ushbu metod (✓, –, +, ?) belgilari orqali qo‘llanadi:

- ✓ (Men buni bilaman) – O‘quvchiga tanish bo‘lgan ma‘lumotlar.
- – (Bu men o‘ylaganimga to‘g‘ri kelmaydi) – Oldindan bilgan tushunchasi noto‘g‘ri yoki o‘zgargan.
- + (Yangi ma‘lumot) – Yangilik bo‘lib, endi o‘rganilgan ma‘lumot.
- ? (Tushunarsiz yoki qo‘shimcha ma‘lumot kerak) – Aniqlashtirish kerak bo‘lgan ma‘lumot.

Matnli kvest – o‘quvchilarni faol ishtirok etishga undovchi o‘yin shaklidagi o‘qish strategiyasi. Bu usul matn bilan ishlash, mantiqiy fikrlash, savollarga javob topish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, bugungi kunda ta‘lim tizimida o‘qitishning zamonaviy metodlari muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda, jumladan, 3-sinf o‘quvchilari uchun innovatsion usullardan foydalanish samaradorlikni oshirishga yordam beradi. Zamonaviy metodlar o‘quvchilarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlashga o‘rgatish va dars jarayonini yanada qiziqarli qilish imkonini beradi. Ona tili fanida bu metodlardan foydalanish o‘quvchilarning o‘qish va yozish ko‘nikmalarini mustahkamlashga, nutqini rivojlantirishga hamda matn ustida ishlashga o‘rgatishga xizmat qiladi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlar o‘quv jarayonida o‘quvchilarni faol ishtirokchi sifatida shakllantirishga qaratilgan. Ular dars davomida shunchaki ma‘lumotni eslab qolish emas, balki uni anglab yetish va mustaqil tahlil qilishga o‘rganadilar. Ona tili fanida zamonaviy metodlarni qo‘llash orqali o‘quvchilar matnni chuqur tushunish, o‘qish tezligini oshirish va yozma nutqini rivojlantirish imkoniga ega bo‘ladilar.

Umuman olganda, zamonaviy o‘qitish metodlarining afzalligi shundaki, ular o‘quvchilarning faolligini oshiradi, o‘qish jarayoniga qiziqish uyg‘otadi va ta‘lim samaradorligini oshiradi. Ona tili fanida ushbu metodlarni qo‘llash orqali o‘quvchilar o‘z fikrlarini aniq ifodalashni, mustaqil fikrlashni va matn bilan ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. O‘qituvchilar zamonaviy metodlarni dars jarayoniga joriy qilish orqali ta‘lim sifatini yanada oshirishlari mumkin.

Adabiyotlar:

- Nazarova D. (2019). *O‘qitishning zamonaviy metodlari*. Samarqand.
- Berkimov Q., Ergashev I. (2018). *Boshlang‘ich sinflarda ona tili darslarini tashkil etish*. Toshkent.
- Xolbo‘tayev N., Sharipova G. (2020). *Innovatsion pedagogik texnologiyalar*. Toshkent.
- Vygotsky, L.S. (2021). *Fikrlash va nutq*. Moskva.

MUNDARIJA	
Inomjon Azimov SO‘ZBOSHI	3
Abdulhay Sobirov, Zamira Djurabayeva ONA TILIGA HURMAT – MILLATGA HURMAT BELGISI	5
Bakhtiyor Kerimov ORTAK TÜRK ALFABESİ VE ORTAK TÜRK YAZI SİSTEMİ “ORTABITIK”IN OLUŞTURULMASINA İLİŞKİN ÖNERİLER	9
Sidikjon Muminov, Anvarjon Yuldashev SO‘ZNING IFODA QUDRATI.	13
Baxtiyor Mengliyev TURKIY TILLARNING MUSHTARAK LINGVISTIK TA’LIMOTINI YARATISH HAQIDA	17
Nadir Məmmədli DİLÇİLİK VƏ SÜNİ İNTELLEKT: SÜNİ İNTELLEKTLƏ AZZƏRBAYCAN DİLİNİN SÖZ BAZASININ YARADILMASI.	21
Murodqosim ABDIYEV SAMARQANDLIK ERON TURKLARI TARIXI XUSUSIDA	26
Veli Savaş Yelok TÜRKÇE VE ÖZBEKÇE ARASINDA YAPILAN EDEBÎ ESER AKTARMALARI ÜZERINE DÜŞÜNCELER VE BAZI TEKLİFLER.	34
Zaynabidin ABDİRASHİDOV NİKOLAY OSTROUMOV’UN SART DİLİ ETIMOLOJİSİ: DİLBİLİMSEL VE ETNOGRAFIK BİR ANALİZ	38
Inomjon Azimov, Gulbahor Azimova IMLO QOIDALARINI TUZISH UCHUN HARAKATLAR	47
Мария Чертыкова ХАКАС ТІЛІНДЕ КІЗІНІҢ ХЫЛИИН / КӨҢНІН СОМНАПЧАТХАН СӨСТЕР...	55
Sultonbek Normamatov O‘ZBEK TERMINOLOGIK LUG‘ATCHILIGI TARIXIDAN	63
Bibish Jo‘rayeva “DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDAGI MAQOLLARNING ZAMON NUQTAYI NAZARIDAN QIYOSIY TAHLILI.	69
Ооржак Байлак АНАЛИТИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ НЕОБХОДИМОСТИ И ВОЗМОЖНОСТИ В ТУВИНСКОМ ЯЗЫКЕ (В СОПОСТАВЛЕНИИ С ТЮРКСКИМИ И МОНГОЛЬСКИМИ ЯЗЫКАМИ)	77

Сағидолда Гульгайша TÜRKİ İNTEĞRACIYASINIŃ «TİL ORTAQTIĞI» FAKTORI JƏNE ONIŃ LEKSIKOĞRAFIYALIQ TETİKTERİN JETİLDİRÜ MƏSELESİ.....	84
Muyassar SAPARNIYAZOVA O‘ZBEK ANTROPONIMLARI IZOHI VA IMLOSIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR.....	86
Ferudun Hakan Özkan TÜRKİSTAN’LA ANADOLUNUN ORTAK DİLİ: KLASİK TÜRK EDEBİYATI ...	87
İbrahim Atabey TÜRK LEHÇELERİNDEKİ KARŞILIKSIZ KELİME SORUNU: TÜRKİYE TÜRKÇESİ-KIRGIZ TÜRKÇESİ ÖRNEĞİ.....	94
Orhan Kurtoğlu KLASİK TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARINDA BİYOGRAFİK KAYNAKLARIN KULLANIMI VE BİYOGRAFİ YAZIMI	114
İbrahim Dilek MODERN ALTAY EDEBİYATINDA FOLKLORDAN FAYDALANMA.....	121
Yasin Karadeniz ÖZBEK ATASÖZLERİNDE SIK KULLANILAN KELİMELER.....	128
Metin Özarslan TÜRK BOY ADLARININ DEVLET, MİLLET VE DİL ADI OLARAK KULLANILMASI ÖLÇEĞİNDE KÜLTÜREL AÇIDAN BİR DEĞERLENDİRME ..	134
Oğuzhan Durmuş TÜRK DÜNYASI BÜTÜNLEŞMESİNDE ATASÖZÜ BİLİMİNİN YERİ: SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ	145
Ufuk Bircan ALİ ŞİR NEVAİ’DE TASAVVUF FELSEFESİNİN YANSIMALARI	151
Ozan Yılmaz SEBK-İ HİNDÎ ŞAİRLERİNDEN ÖRFÎ-İ ŞİRAZÎ’NİN BAZI BEYİTLERİ ÜZERİNE YAPILAN YORUMLARIN KARŞILAŞTIRILMASI	158
Nurida Novruzova TÜRK DİLLERİNDE ORTAQ TERMİNİ PROBLEMİ – DİLÇİLİK TERMİNLƏRİ (AZƏRBAYCAN,TÜRK ,ÖZBƏK VE QAZAX DİLLƏRİNDƏ DİLÇİLİK TERMİNLƏRİNİN VƏZİYYƏTİ)	166
Tursunali Mirzaqulov MORFEMALAR BIRIKUVIDAGI AYRIM CHEKLOVCHI OMILLAR HAQIDA...	168
Dilshod Rajabov, Ra’no Rajabova “DLT”DAGI SHE’RIY PARÇALARNING JANRIY BELGILARI	172

Qahramon To‘xсанov TIL SIYOSATI: ISLOHOT VA NATIJALAR	177
Мариям Ахматова КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ БИР ТАМЫРЛЫ СИНОНИМЛЕРИНИ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКА ТЮРЛЮЛЕРИ.	181
Гузалии Гилагова ТӨРКИ ЭТНОМӘДӘНИ КИҢЛЕКТӨ МИФОНИМНАР: ЧАГЫШТЫРМА АСПЕКТ.	190
Ляйля Хусаинова THE SPELLING AND ALPHABET OF THE BASHKIR LANGUAGE: CURRENT STATE AND WAYS OF IMPROVEMENT.	192
Немыка Анна АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УЧЕБНОГО БИЛИНГВИЗМА.	202
Guli Toirova, Niginabonu Hayitova MEDIADISKURSDA MULOQOTNING YAKUNLASH BOSQICHI	204
Илһамия ГАЛИМЖАНОВА СТУДЕНТ-МУЗЫКАНТЛАРНЫҢ КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯСЕН ФОРМАЛАШТЫРУДА ТАТАР МУЗЫКАЛЬ МӘДӘНИЯТЕ ТЕРМИННАРЫ СҮЗЛЕГЕНЕҢ РОЛЕ	210
Muhayyo Hakimova TILSHUNOSLIKNING FONOSEMANTIKA SOHASI VA UNING SHAKLLANISHI	217
Жанат Аймұхамбет МӘТІН ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ МОТИВТІҢ МӘНІ	223
G‘ofir Hamro UMUMTURKIY ALIFBONING O‘ZBEK YOZUVIGA TA’SIRI QANDAY BO‘LADI?!	225
Marhabo UMURZOQOVA FRAZELOGIK BIRLIKLARNING LISONIY SHAXS MILLIY-MADANIY XOSLIGINI IFODALASHDAGI O‘RNI	238
Alfiya YUSUPOVA KAYUM NASYRININ "LEHÇE-I TATARI" SÖZLÜĞÜ HAKKINDA	232
Jejbarmammet Goklenov TÜRKMENÇE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN SES YAPISININ KARŞILAŞTIRILMASI: ÜNLÜ SESLER	233
Олимджон КАСИМОВ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ ПАРАМЕТРЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ТЮРКСКИХ РЕАЛИЙ В ТАДЖИКСКИХ КЛАССИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ X -XII ВВ	240

Jo‘ra Xudoyberdiyev OTAJON HOSHIMNING O‘ZBEK TILIDAGI SINGARMONIZMGA OID QARASHLARI	242
Farhad Rahimi TÜRK DÜNYASI, DİL VE ALFABE MESELESİ	255
Gulnara Aliyeva V.V.RADLOFF’UN TÜRK SÖZLÜKBLİMİNDE ÇALIŞMALARI ÜZERİNE	266
İlahə Musayeva KÜRESELLEŞME VE DİJİTALLEŞME SÜRECİNİN TÜRK DİLLERİNDEKİ KÜLTÜREL MELEZLEŞME EĞİLİMLERİNE ETKİSİ	268
Зульфия Құрманбекова ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ ҚАТЫНАСЫ – ТІЛДІҢ ЖҰМСАЛУ ҚҰРАЛЫНЫҢ БІРІ ..	270
Kavsar Turdiyeva RUSIYAZABON TALABALARGA “O‘ZBEK TILI” FANIDAN GRAMMATİK QOIDALARNI O‘TISHDA SHE’RIY SHAKLLARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI.	279
Мағрипа Ескеева TҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮБІРЛЕС СӨЗДЕР МАЗМҰНЫНДАҒЫ БИНАРЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР.	287
Manzura Abjalova, Laylo Abdumavlonova DINIY MANBALARNI O‘QIB TUSHUNISHDA TIL KORPUSLARINING O‘RNI ..	294
Гулшан Садыралиева 1934-ЖЫЛЫ ТҮЗҮЛГӨН КЫРГЫЗ ОРФОГРАФИЯСЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ ЖАНА НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРІ.	298
Hezretguly Durdyýew DILLERİN SÖZ BAÝLYGYNY ÝÜZE ÇYKARMAGYŇ WE OLARY ULANMAGYŇ MESELELERİ.	309
Gulandom Mirxanova, Nurettin Demir TERMINLAR TADQIQIGA KONSEPTUAL YONDASHUV (O‘ZBEK VA TURK TILLARI MISOLIDA)	311
Günel Paşayeva TÜRK MƏNŞƏLİ TERMİNLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK İNKİŞAFINDA ROLU.	315
Seyitbek İdirisov KIZILSU KIRGIZLARININ YAZI DİLİ VE GRAFİĞİ.	317
Нургуль Байжанова, Гульбаршин Сыздықова МОДАЛЬДЫЛЫҚ САНАТЫНЫҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ. ...	321

Assem Kairatkyzy COMPARATIVE ANALYSIS OF SOMATIC PHRASEOLOGICAL UNITS IN TURKISH AND KAZAKH.	328
Жанат Аймұхамбет МӘТІН ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ МОТИВТІҢ МӘНІ	330
Қарлығаш Сарекенова ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ- ЭКСПРЕССИВТІ МАЗМҰНЫ.	332
Farxad Babadjanov ARIZA VA DALOLATNOMA Hujjatlarning matn qoliplari tahlili	334
Akbar Rustamov BUXORO ERGONIMLARI YASALISHIDA TURKIY TILLARGA XOS UMUMIY QONUNIYATLAR TA’SIRI	338
Hamid Yodgorov, Munojot Saydazamova SLAVYAN TILLARIDAGI AYRIM TURKIYCHA O’ZLASHMALAR.	347
Ixtiyor ERMATOV TERMINOLOGIYA TIZIMIDA DUBLET MUNOSABATLAR.	350
Quldashev Nizomiddin, Mahmudova Fotima, Mahmudova Zulayho TURK VA O’ZBEK TILLARIDAGI TERMINOLOGIK LEKSIKANING O’ZARO MUNOSABATLARI VA LEKSIK PARALLELLIKLARI	354
Hamid Yodgorov, Bobobek To’laganov AYRIM HARBIY TERMINLARNING ETIMOLOGIYASI HAQIDA.	358
Alisher Axrorov MAQOLLAR – LINGVOKULTUROLOGIYANING O’RGANISH OBYEKTI SIFATIDA.	362
Jumanazar Abdullayev TURKIY O’ZBEK TILIDA SO’ZNING LINGVISTIK MAQOMI.	367
Нарбек Балжан, Сағынадин Гүлназ ФОЛЬКЛОРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ.	374
Гүлжан Койчуманова ТИЛ ЖАНА УЛУТТУК ИДЕНТТҮҮЛҮК КЫРГЫЗ ПОЭЗИЯСЫНДА.	382
Канымжан Тургунбаева, Назгуль Хабибуллаева САНАРИП ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН ТИЛИНДЕ КӨП ТИЛДҮҮЛҮК ЖАНА АНЫН ӨНҮГҮШҮ	392
Nazokat Jurayeva ALISHER NAVOIY BADIYYATIDA LAFZDOSHLIK VA TILDAGI TOVUSHLAR UYGUNLIGI.	399

Qodirjon Mo‘yidinov YURIDIK TERMINLAR VA ULARNING SEMANTIK GURUHLARI.....	400
Akmal Abdullayev XX ASR BIRINCHI CHORAGIDA TURKISTONDA KECHGAN TURKIYCHA ALIFBO VA IMLO ISLOHOTI JARAYONLARI.....	403
Husniddin Suyunov, Hukumoy Egamova ALISHER NAVOIY ASARLARIDA SOF, SAMIMIY INSONIY, TURKIY SO‘ZLARNING IZOHLANISHI VA QO‘LLANILISHI	410
Xilola Suyunova ONA TILI O‘QITISHDA NUTQIY KOMPETENSIYALARNING O‘RNI VA AHAMIYATI.....	414
Hulkar Turdiyeva TARJIMA MATNLARNING LINGVOPRAGMATIK TADQIQI (MA‘RIFATPARVAR SIYMOLAR ASARI TARJIMALARI ASOSIDA)	418
Oybek Eshonqulov OT, SIFAT VA SON TURKUMIDAGI SO‘ZLAR TRANSPOZITSIYASI VA NEYTRALLASHUV.....	424
Mahliyoixon Tuxtasinova L.Z.BUDAGOVNING “СРАВНИТЕЛЬНЫЙ СЛОВАРЬ ТУРЕЦКО-ТАТАРСКИХ НАПЕЧИЙ” LUG‘ATI VA UNING TUZILISH PRINSIPLARI	430
Eminli Böyükxanım SÜNİ İNTELLEKTİN DİLÇİLİKDƏ TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ	438
Muhabbatxon Saidova DARSLIK TA‘LIMNING YETAKCHI VOSITASI SIFATIDA.....	440
Shoira Bayxanova, Ozodaxon Boltabayeva KOMEDIYALARDA KONNOTATIV MA‘NONING IFODALANISHI	445
Xayrulla Ibragimov, Malohat Usmonova SHE‘RIY MATNLARDA OKKOZIONALIZMLAR.....	448
Sobir Ahmedov HUDUDNING JOYLASHISH O‘RNIGA HAMDA RANG BELGISI ASOSIDA SHAKLLANGAN TOPONIMLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI.....	451
Aslam Usmonov O‘ZBEK TILI HAJVIY MATNLARIDA KULGI UYG‘OTUVCHI VOSITALAR VA BIRLIKLAR PRAGMATIKASI	455
Maftuna Sharipova, Dilara Bafoyeva QARINDOSHLIK TERMINLARI ISHTIROK ETGAN O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA METAFORA.....	459

Xasiyat Bekmirzayeva TONG TURK DIYORILARIDAN OTAJAK.....	465
Dilafruz To‘xtayeva MAQOLLARDA KATEGORIYALARARO MUNOSABAT	468
Ыбырай Тұранов XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМИЯСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ.	476
Гульмира Райнбекова ЛЕКСИКОГРАФИЯ: ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК СӨЗДІКТЕРІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР.	482
Жанар Абжамалова ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗАТТЫҚ-ТҰРМЫСТЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ.	484
Azizbek Mamatqulov, Malohat Usmonova TURKIY XALQLARDA SHAXS ISMLARINING TANLANISHIDA LINGVOMADANIY OMILLAR.	487
Aigul Abyldayeva МИФТИК АКТАНТТАР АРҚЫЛЫ ӨМІР ЗАҢДЫЛЫҒЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕНУІ...	490
Muhammadsobit Satimov TURKIY TILLAR O‘RTASIDA KOMMUNIKATSIYA VA TILSHUNOSLIKNING O‘ZGARISHLARI.	496
Mohigul Omonova TIL O‘RGANISHDA LUG‘AT BOYLIGINING AHAMIYATI.	499
Dilafruz Mamasadikova PEDAGOGIKA YO‘NALISHIDA BAJARILGAN ILMIY LOYIHALAR: MUAMMOLAR VA NATIJALAR.	504
Айжан Амирова, Бейсенбай Ардақ «ФОЛЬКЛОРДАҒЫ БАТЫРЛЫҚ ИДЕАЛЫ – ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ПАРЕМИЯЛАРЫ КОНТЕКСТІНДЕ.	508
Жүрсүнай Жунусова АДАМ МҮНӨЗҮН МҮНӨЗДӨГӨН ТАБИЯТ КУБУЛУШТАРЫ: ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЛЕКСИКО-СЕМАНТИКАСЫ.	514
Ozoda Sharipova TURKIY XALQLAR FOLKLORIDAGI AYRIM IZOHTALAB PAREMALAR TADQIQI VA TALQINI.	525
Samirə Həsənova AKADEMIK ARIF PAŞAYEV ELMİ İRSİ HAQQINDA ELEKTRON RESURLAR.	528

Vətənxah AYTƏN BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY DA XALİD SƏİD XOCAYEVİN FƏALİYYƏTLƏRİ	531
Sarvinoz Ahmadova, Gavhar Hamyitova LEKSIK EPONIMLAR XUSUSIDA	533
Chynarkan Gaparova “QIRG‘IZ TILI VA O‘QISH” DARSLIKLARIDA (O‘ZBEK TILIDA TA‘LIM OLADIGAN BOSHLANG‘ICH SINFI O‘QUVCHILARI UCHUN) SO‘Z TURKUMINI O‘RGATISHGA OID MASHQLARNING XUSUSIYATLARI.....	536
Малохат Мадумарова, Асадулло Куйчиев, Замирбек Бекмуратов РЕЗУЛЬТАТЫ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОЕКТОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ	543
G.A.Belgibayeva, Zh.E.Sarzhanova, Sh.D.Adilova MODERN TRENDS IN THE EDUCATION OF THE YOUNGER GENERATION...	547
Muxammadaziz Omonov O‘ZBEK TILINING IKKINCHI TIL SIFATIDA O‘RGATILISHIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV: ZAMONAVIY LINGVODIDAKTIK STRATEGIYALAR VA METODIK TAVSIYALAR.....	552
Abdurashid To‘ychiyev, Akmal Abdullayev TOSHKENT VILOYATI SUV HAVZALARINING NOMLANISH MOTIVI VA LUG‘AVIY-MA‘NOVIY XUSUSIYATLARI HAQIDA.	557
Manzura Abjalova ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSI: DOLZARBLIGI, ZARURATI VA AHAMIYATI	564
Arofat Muydinova, Dilnoza Abdurasulova KOMMUNIKATIV INTENSIYANING IFODA USULLARI	571
Dilnoza Abdurasulova NOVERBAL VOSITALARNING AYOLLAR NUTQIDAGI AHAMIYATI	574
Nazarboy Qilichov “OLTUN YORUG‘” ASARIDAGI QAVM-QARINDOSHLIK ATAMALARINING MA‘NO TARAQQIYOTI	577
Mahfuza Boltayeva JAHON VA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA DIALEKTOLOGIYA TADQIQI	585
Dilshoda Qobilova “DEVONU LUG‘OTIT TURK”DAGI FITONIM KOMPONENTLI XALQ MAQOLLARINING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI	590

Azizbek Berdiyev O‘ZBEK TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O‘QITISHDA KOMMUNIKATIV YONDASHUV.....	595
Sevara To‘ychiyeva O‘ZBEK TILIDAGI QARINDOSHLIK TERMINLARINING KELIB CHIQISH TARIXI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI.....	600
Gulbadanbegim Mamasodiqova ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING “BOBURNOMA” ASARIDA SHAXSIY KECHINMALAR IFODASINING SINTAKTIK XUSUSIYATLARI.....	605
Gulbadanbegim Mamasodiqova O‘QITISHNING ZAMONAVIY METODLARI VA ULARNING FANLARDA QO‘LLANISH USULLARI.....	608

“GLOBAL INTEGRATSIYA SHAROITIDA TURKIY TILLAR TARAQQIYOTI: MUAMMO VA VAZIFALAR”

mavzusidagi ikkinchi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI

Maqolalarning ilmiy saviyasi uchun mualliflarning o'zlari mas'uldirlar.

2081

“Bookmany print” nashriyoti

Nashriyot tasdiqnoma raqami № 022246. 28.02.2022-y.

Bosishga ruxsat etildi: 18.04.2025.

“Times New Roman” garniturası. Qog‘oz bichimi: 70x100 ¹/₁₆

Nashriyot bosma tabog‘i 49,2. Shartli bosma taboq 54,7.

Adadi 150 nusxa. Ofset bosma usulida bosildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

“BOOKMANY PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 22-mavze, 17-b uy.

E-mail: bookmany_print@mail.ru

t.me/ Bookmanyprint ☎ +998 99 180 97 10